॥ श्री स्वामिनारायणो विजयतेतराम् ॥

संवत् २०५१ तारीख १५-२-१९९४

श्री शतानन्द मुनि विरचितः

श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुः उत्तरार्द्धः प्रारम्भः

: प्रकाशक :

महा सुद ५ मंगळवार

श्री महंत पुराणी स्वामी हरिस्वरूपदासजी

श्री स्वामिनारायण मंदिर, स्वामिनारायण रोड, भुज-कच्छ.

अ. नि. स. गु. स्वामी हरिकृष्णदासजीना स्मरणार्थे गाम माधापुरना मावजी शीवजी भुडीया तथा तेमना सर्वे कुटुम्बीजनोए आ ग्रन्थ छपाववामां संपूर्णपणे मदद करेल छे. ते श्रीजी महाराज तेओने उत्तरोत्तर चडती राखी धर्मपरायणमां कायम वृत्ति राखे. अ. नि. भुडीया करसनभाई कल्याणनी शुभ प्रेरणाथी.

॥ श्री हरिवाक्यसुधासिन्धौ दुर्गपुर–मध्य प्रकरणम् ॥

श्रीसहजानन्दस्वामिने नमो नमः । वन्देऽक्षरे स्वे परमे पदे परे मायान्धकारात्सुखचित्स्वरूपके । सदा स्थितं मुक्तजनैकनायकं कृपानिधानं पितरं हरिं मुदा ॥ १ ॥ पुनर्दुर्गपुरीया ये सप्तषष्टिस्तरङ्गकाः । हरिवाक्यसुधासिन्धोः कुर्वे तद्विवृत्तिं शुभाम् ॥ २ ॥ तत्र तु प्रथमे मोहस्वरूपं तन्निवर्त्तने । साधनं चापि सम्प्रोक्तं याथा-तथ्येन विस्फुटम् ॥ ३ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८७७) ज्येष्ठशुक्ले जेष्ठमासस्य शुक्लपक्षे । पौर्णमास्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्योत्तमाख्यस्य । भूपतेर्नृपस्य । दुर्गे । प्रत्यगास्यः पश्चिमाभिमुखो योऽपवरको गर्भागारं तस्य वेद्यां बाह्यवेदिकायाम् । पीठे स्वास्तृते मञ्चासने । स श्रीहरिः । उपाविशत् ॥ २ ॥ सितेति । सिताम्बरः परिधृतसकलश्वेतवसनः । कण्ठे । श्वेतपुष्पस्रजं सान्द्रकुन्दकुसुममालाम् । दधत् । स्वान-नेक्षकैः । निजैः । त्यागिगृहस्थौघैर्नानादेशोपागतत्यागिगृहिजनवृन्दैः । परितः समंततः । वृतः सभायां वेष्टितः ॥ ३ ॥ गायनमिति । स श्रीहरिः । सवाद्यं वादि-

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नगाश्ववसुभूमिते । पौर्णमास्यां ज्येष्ठशुक्ले वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्त-मस्य भूपतेः । प्रत्यगास्यापवरकवेद्यां पीठ उपाविशत् ॥ २ ॥ सिताम्बरः श्वेतपुष्पस्रजं कण्ठे दधन्निजैः । वृतस्त्या-गिगृहस्थौघैः परितः स्वाननेक्षकैः ॥ ३ ॥ गायनं कुर्वतः साधून्सवाद्यं करसंज्ञया । निवार्य प्रैरयत्प्रश्नोत्तरं कुरु-तेति तान् ॥ ४ ॥ मुक्तानन्दोऽथ तं नत्वा पप्रच्छ प्राञ्जलिः प्रभो ! । मोहस्य रूपं कीदृक्तन्निवृत्तिः केन वा भवेत् ॥ ५ ॥ क्षणं विचार्याथ हरिस्तमुवाच नृणां हृदि । वैचित्र्यं जायते यत्तन्मोह इत्युच्यते बुधैः ॥ ६ ॥

त्रवादनसहितम् । गायनं भगवद्गुणपद्यगानम् । कुर्वतः । साधून् । करसंज्ञया तूष्णींकरकरमुद्रया । निवार्य तद्गायनसंस्तम्भनं विधाप्येत्यर्थः । हे साधव ! । यूयम् । प्रश्नोत्तरम् । कुरुत । इतीत्थम् । तान्साधून् । प्रैरयत् । इति द्वयोरेकान्वयः ॥ ४ ॥ मुक्तानन्द इति । अथ श्रीहरिकृतप्रश्नोत्तरार्थप्रेरणानन्तरम् । मुक्तानन्दो मुनिः । प्राञ्जलिः सन् । तं श्रीहरिम् । नत्वा । पप्रच्छ । हे प्रभो ! । मोहस्य । रूपं स्वरूपं लक्षणमिति यावत् । कीदृक् कीदृशम् । भवेत् । तन्निवृत्तिर्वा मोहनिवर्त्तनं च । केन साधनेन । भवेत् । तद्वदेति शेषः ॥ ५ ॥ क्षणमिति । अथैवंविधमुक्तानन्दमुनिप्रश्नश्रवणानन्तरम् । हरिः । क्षणं क्षणकालपर्यन्तम् । विचार्य । तं मुक्तानन्द-मुनिम् । उवाच । हे मुने ! । नृणाम् । हृदि । यत् । वैचित्र्यं विपरीतज्ञानतापादकचित्तविभ्रान्तत्वम् । जायते । तत् । बुद्धैः । मोह इति । उच्यते ॥ ६ ॥

एवं सामान्यतो मोहलक्षणमुक्त्वा विशेषत आह । येति । ग्राम्यविषयासक्त्या मायिकशब्दादिविषयभोगानुरागेण । अन्तरे जनान्तःकरणे । या । विश्रान्तिर्विपरीतज्ञानतापादकश्चित्तविभ्रमः । जायते । सा विश्रान्तिरेव । मोहः । ज्ञेयः । येन मोहेन युक्त इति शेषः । पुमान् । अन्धेनाचक्षुषा सहैव । उपमीयते । अन्धसमानः कथ्यते इत्यर्थः । कर्त्तव्यज्ञानाभावान्मोहवानन्धसमान इति भावः ॥ ७ ॥ मयेति । मया । अस्य । मोहस्य । रूपम् । अद्यास्मिन्दिने एव । हृदि । विचारितम् । अस्ति । पश्चात् । स्वकीयानुभवस्य । प्रामाण्येनैव । निश्चितम् । चाप्यस्ति ॥ ८ ॥ आसीदिति । अद्यास्मिन्दिवसे । अपररात्रे पश्चिमरात्रौ । रमापतिं श्रीकृष्णम् । ध्यायतश्चिन्तयतः । मे मम । समाधिः । आसीत् । तत्र समाधौ । आदौ प्रथमतः । नाक्षत्रं नक्षत्राधारम् । चक्रं शिशुमारम् । व्यलोकयम् ॥ ९ ॥ याम्येति । ततस्तदनन्तरम् । याम्योत्तरौ दक्षिणोत्तरदिगवस्थितौ । अचलस्थानकौ । ध्रुवौ । दृष्टौ । याम्योत्तरौ । द्वौ । तच्चक्राक्षौ । तदाश्रितौ । भवतः । तत्र दक्षिणाक्षो दक्षिणध्रुवाश्रित उत्तराक्ष उत्तरध्रुवाश्रितो दृष्ट इत्यर्थः ॥ १० ॥ मध्येति । घटीयन्त्रनिभस्य । अस्य । चक्रस्य । मध्यभागे । सर्वतः परितोऽपि । तदाश्रिता चक्रमाश्रित्यावस्थिता

या ग्राम्यविषयासक्त्या विश्रान्तिर्जायतेऽन्तरे । सैव मोहो येन पुमानन्धेनैवोपमीयते ॥ ७ ॥ मयाऽस्याद्यैव मोहस्य रूपं हृदि विचारितम् । स्वकीयानुभवस्यैव प्रामाण्येन च निश्चितम् ॥ ८ ॥ आसीदपररात्रे मे ध्यायतोऽद्य रमापतिम् । समाधिस्तत्र नाक्षत्रं चक्रमादौ व्यलोकयम् ॥ ९ ॥ याम्योत्तरौ ततो दृष्टावचलस्थानकौ ध्रुवौ । याम्योत्तरौ तच्चकाक्षो भवतो द्वौ तदाश्रितौ ॥ १० ॥ मध्यभागेऽस्य चक्रस्य घटीयन्त्रनिभस्य च । नक्षत्रमालिका दृष्टा सर्वतोऽपि तदाश्रिता ॥ ११ ॥ तिर्यगूर्ध्वमधस्तस्याः सकलास्तारकागणाः । दृष्टास्तच्चक्रभूषार्था यथा सद्रुक्मपुष्पिकाः ॥१२॥ उदयास्तमयस्थानमथैकं सूर्यचन्द्रयोः । ब्रह्माण्डस्थमिदं सर्वं स्वदेहेऽपीक्षितं ततः ॥ १३ ॥ क्षेत्रज्ञ आत्मा च ततस्तत्स्थोऽपि पुरुषोत्तमः । दृष्टः सर्वा वृत्तयो मे तस्मिन्नेवालगंस्तदा ॥१४॥

। नक्षत्रमालिकाऽश्विन्यादिभगणस्रक् । दृष्टा ॥ ११ ॥ तिर्यगिति । तस्या नक्षत्रमा-लायाः । तिर्यगुभयतः । ऊर्ध्वम् । अधः । तच्चक्रभूषार्थास्तस्य चक्रस्यालङ्करणप्रयोजनाः । सद्रुक्मपुष्पिकाः शुद्धकलधौतसुवर्णपुष्पिकाः । भाषायां फुदडियो इति प्रसिद्धाः । यथा । तथा । सकलाः । तारकागणास्तारासमूहाः । दृष्टाः ॥ १२ ॥ उदयेति । अथानन्तरम् । सूर्यचन्द्रयोः । एकं प्रधानं मुख्यमित्यर्थः । उदयास्तमयस्थानम् । ईक्षितम् । चक्रगौ सूर्यचन्द्रौ यत्रोदयास्तमयौ गच्छतस्तत्स्थानं चापि दृष्टमित्यर्थः । इदमन्येषां बृहस्पत्यादिग्रहणामुपलक्षणम् । ततस्तदनन्तरम् । ब्रह्माण्डस्थम् । इदं पूर्वोक्तम् । सर्वम् । स्वदेहेऽपि । ईक्षितम् ॥ १३ ॥ क्षेत्रज्ञ इति । ततस्तदनन्तरम् । क्षेत्रज्ञः । आत्मा स्वहृदयावस्थितो जीवः । दृष्टः । तत्स्थः स्वजीवात्मन्यवस्थितः । पुरुषोत्तमः श्रीकृष्णोऽपि । दृष्टः । तदा । मे मम । सर्वाः । वृत्तयश्चक्षुरादिसकलेन्द्रियवृत्तयः । तस्मिन्पुरुषोत्तमे एव । अलगन् लग्ना बभूवुः ॥ १४ ॥

अतीति । यर्हि । अतीवात्यन्तम् । सक्ताः । ता व्रत्तयः । कथञ्चन केनापिप्रकारेण । बहिः । नेयुर्नैवागच्छन् । तदा । कश्चिद्भक्तः । अतिभावतः । माम् । भृशमत्यन्तम् । अस्तौषीद् बहिरागमनाय स्तुतिपूर्वं प्रार्थयामास ॥ १५ ॥ तत इति । ततस्तदनन्तरम् । ता मदिन्द्रियवृत्तयः । तस्मिन् भक्ते । कृपया । परावृत्तिमनुलोमभावम् । आययुः । ततः । व्युत्थितः समाधेर्बहिरायातः । अहम् । तदा तस्मिन्काले एव । चित्ते । इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण । व्यचारयं विचारमकरवम् ॥ १६ ॥ समाधीति । मम वृत्तयस्तु । समाधिप्राप्तभगवत्सुखात् । भक्तेषु । कृपयैव । परावृत्ताः । ता वृत्तयः । स्वतस्तु स्वत एव । कृपामन्तरान्यसुखाभिलाषेणेत्यर्थः । न परावृत्ताः ॥ १७ ॥ समाधीति । अन्यस्य । समाधिनिष्ठस्य । वृत्तयः । भागवतम् । सुखम् । हित्वा । समाधौ सम्प्राप्तं भगवद्दर्शनसुखं परित्यज्येत्यर्थः । पुनः । बहिः । आयान्ति । तत्र । किम् । कारणम् । अस्ति ॥१८॥ विचारेणेति । तत एवंविधविचारकरणानन्तरम् । मया विचारेण पुनर्विहितविचारेण । तच्च तद्वृत्तिबहिरागमनकारणमपि । स्वहृदि । निश्चितम् । अत्र तद्वृत्तिबहिरागमने । विषयासक्तिरेव । हेतुः कारणम् । अस्ति । इतरो विषयासक्तिवर्जितो हेतुः । नहि

अतीव सक्तास्ता यर्हि बहिर्नैयुः कथञ्चन । कश्चिद्भक्तस्तदाऽस्तौषीद् भृशं मामतिभावतः ॥१५॥ ततस्तु कृपया तस्मिंस्ताः परावृत्तिमाययुः । व्युत्थितोऽहं ततश्चित्ते तदैवेत्थं व्यचारयम् ॥ १६ ॥ समाधिप्राप्तभगवत्सुखान्मम तु वृत्तयः । कृपयैव परावृत्ता भक्तेषु न तु ताः स्वतः ॥१७॥ समाधिनिष्ठस्यान्यस्य हित्वा भागवतं सुखम् । वृत्तयः पुनरायान्ति बहिः किं तत्र कारणम् ॥ १८ ॥ विचारेण ततस्तच्च मया स्वहृदि निश्चितम् । विषयासक्तिरेवात्र हेतुरस्ति न हीतरः ॥ १९ ॥ रम्याश्च मध्यमा हीना इति त्रेधा प्रकीर्त्तिताः । पञ्चापि विषयास्तत्र स्यादाद्येषु रुचिर्भृशम् ॥ २० ॥ प्राप्तौ तु जायमानायां श्रेष्ठार्थानां यदि क्वचित् । कश्चित्कुर्यादन्तरायं तदा तस्मिन्भवेद्धि रुट् ॥२१॥ ततो मोहो भवेत् पुंसश्चित्तविभ्रान्तिलक्षणः । न हीनमध्यमार्थानां विघ्ने त्वेवं भवेद् भ्रमः ॥२२॥

नास्त्येवेति निश्चितमिति सम्बन्धः । यद्यपि स्वयं श्रीहरिस्तु साक्षात्पुरुषोत्तमः श्रीकृष्ण एवास्ति तथापि स्वभक्तशिक्षार्थं स्वस्मिन्नैकान्तिकभगवद्भक्तभावमङ्गीकृत्य यमिममर्थमवदत्तस्यायं भावः । ये भगवदेकान्तिकभक्ताः सन्ति ते तु भगवद्भक्तहितार्थं कृपयैव समाधेर्बहिर्यान्ति ये त्वतथाविधास्ते तु केवलं विषयासक्त्यैव ततो बहिर्यान्तीति ॥ १९ ॥ साम्प्रतं विषयाणामुत्तममध्यमाधमभेदेन त्रैविध्येऽप्युत्तमविषया एवासक्तिद्वारा मोहहेतवो नान्ये इत्याह सार्द्धैरष्टभिः । रम्या इति । हे मुने ! । रम्या रमणीया उत्तमा इत्यर्थः । मध्यमाः । हीना अधमाः । इतीत्थम् । पञ्चापि । विषयाः । त्रेधा त्रिविधाः । प्रकीर्त्तिताः । तत्र तेषु त्रिविधविषयेषु मध्ये । आद्येषूत्तमपर्यायेषु रम्येषु विषयेषु । भृशमत्यन्ता । रुचिः प्रीतिः । स्याज्जायते ॥ २० ॥ प्राप्ताविति । श्रेष्ठार्थानां रम्यविषयाणाम् । प्राप्तौ । जायमानायां सत्याम् । यदि । कश्चित्पुरुषः । क्वचित्कदाचित् । अन्तरायं तत्र विघ्नम् । कुर्यात् । तदा । तस्मिन्पुरुषे । रुट् क्रोधः । भवेत् । हि ॥ २१ ॥ तत इति । ततो रुषः सकाशात् ।

पुंसो विषयरुचेर्नरस्य । चित्तविभ्रान्तिलक्षणः । मोहः । भवेत् । हीनमध्यमार्थानामधममध्यमानां विषयाणाम् । विघ्ने तु । अधमाद्यर्थप्राप्तौ केनचिद्विघ्ने कृते सति त्वित्यर्थः । एवमुक्तप्रकारेण । भ्रमः । न भवेत् । तद्विघ्नकर्त्तरि क्रोधद्वारा भ्रमलक्षणो मोहो न जायेतेत्यर्थः ॥ २२ ॥ ननूत्तमविषयप्राप्तभङ्गकर्त्तरि क्रोधद्वारा मोहो यथा भवेत्तथैव हीनादीनामर्थानामपि देहधारणहेतुत्वात्तद्भङ्गेऽपि तत्त्वं युक्तमेवेति चेत्सामान्यत इन्द्रियाणां स्वस्वार्थसम्बन्धो न विभ्रमहेतुः किन्तु गुणबुद्धिजिघृक्षितार्थासक्तिरेव भ्रमलक्षणमोहफलेत्याह द्वाभ्याम् । सामान्यत इति । सर्वेषाम् । इन्द्रियाणाम् । स्वस्वार्थैः स्वकीयस्वकीयविषयैः सह । सामान्यतः । सम्बन्धस्तु । वर्त्तते । हि तावता सामान्यसम्बन्धेन । विभ्रमो मोहः । न तु नैव भवेत् ॥ २३ ॥ गुणेति । यदा गुणबुध्या । विशेषेण । तज्जिघृक्षोत्तमविषयग्रहणेच्छा । भवेत् । तदा तेषूत्तमविषयेषु । नृणाम् । आसक्तिः । स्यात् । सा आसक्तिरेव । मोहफला मोहहेतुः । स्यात् ॥२४॥ एवं सामान्यविशेषतया च स्वस्वार्थासक्तेन्द्रियवृत्तीनाममोहमोहौ फले अभिधाय साम्प्रत सामान्यविषयगेन्द्रियवृत्तयस्ततः प्रत्याहृत्य हरौ योजयितुं यथा शक्या नतथा विशेषविषयासक्तास्ताः साधनसम्पदमन्तरा तत आहृत्य हरौ योजयितुं

सामान्यतस्तु सम्बन्धः स्वस्वार्थैः सह वर्त्तते । सर्वेषामिन्द्रियाणां हि तावता तु न विभ्रमः ॥ २३ ॥
गुणबुद्ध्या विशेषेण तज्जिघृक्षा यदा भवेत् । तेष्वासक्तिस्तदा तु स्यात्सैव मोहफला नृणाम् ॥ २४ ॥
सामान्यतो विषयगा इन्द्रियाणां तु वृत्तयः । तत आकृष्य शक्यन्ते सुज्ञैर्योजयितुं हरौ ॥ २५ ॥
विशेषेण तु याः सक्ता रम्यभोगधियाऽत्र ताः । प्रत्याक्रष्टुं न शक्यन्ते विना साधनसम्पदम् ॥ २६ ॥
सद्गुरुर्भगवान्वाऽपि तदासक्तिं यदा क्वचित् । पुंसो निषेधेत्तर्ह्येष तस्मै तस्मै च कुप्यति ॥ २७ ॥
ततोऽसौ मोहमासाद्य भ्रष्टो भवति सत्पथात् । अमुमेव हि सिद्धान्तं कृष्णः प्राहार्जुनं प्रति ॥ २८ ॥

शक्या इत्याह द्वाभ्याम् । सामान्यत इति । सामान्यतः सामानतया । विषयगाः । सामान्यतः सामान्यविषयान्प्राप्ता इत्यर्थः । इन्द्रियाणाम् । वृत्तयस्तु । सुज्ञैः सुबुद्धिभिर्भक्तैः । ततः सामान्यविषयेभ्यः । आकृष्याहृत्य । हरौ श्रीहरिमूर्त्तौ । योजयितुम् । शक्यन्ते ॥ २५ ॥ विशेषेणेति । या इन्द्रियवृत्तयः । अत्रैषु विषयेषु । रम्यभोगधिया रमणीयसुखबुध्या । विशेषेणासक्ताः । स्युः । ता इन्द्रियवृत्तयस्तु साधनसम्पदं वक्ष्यमाणसाधनत्रयसम्पत्तिम् । विना । प्रत्याक्रष्टुं रमणीयविषयेभ्यः प्रत्याहृत्य श्रीहरिमूर्त्तौ योजयितुमित्यर्थः । न शक्यन्ते ॥ २६ ॥ एवं प्रसङ्गप्राप्तार्थं चतुर्भिरुक्त्वा पुनः प्रकृतार्थमाह सार्द्धेन । सद्गुरुरिति । सद्गुरुरेकान्तिकभावभगवद्भजनसम्प्राप्तकृपालुत्वादि भगवद्गुणहितोपदेशकतासञ्जातसद्गुरुतावाच्यो भवदादिः साधुः । अथवा । भगवान्साक्षाच्छ्रीहरिरपि । क्वचित्कदाचित् । यदा यर्हि । पुंसो भक्तस्य । तदासक्तिं रमणीयविषयासक्तिम् । निषेधेत् । तर्हि । एष भक्तः । तस्मै सद्गुरवे । तस्मै भगवते च । कुप्यति । तयोरुपरि क्रोधं करोतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ तत इति । ततस्तदनन्तरम् । असौ भक्तः । मोहम् । आसाद्य प्राप्य । सत्पथात्सत्सङ्गाख्यसन्मार्गात् । भ्रष्टश्च्युतः । भवति । अमुं मदुक्तमेव । सिद्धान्तं निर्णीतार्थम् । कृष्णः । अर्जुनं प्रति । प्राह ॥ २८ ॥

ध्यायत इति । विषयान् दृष्टान् श्रुतान्वा रमणीयेन्द्रियार्थान् । ध्यायतो गुणबुध्या चिन्तयतः । पुंसः । तेषु गुणबुध्या चिन्तितेषु । विषयेषु । सङ्ग आसक्तिः । उपजायते । सङ्गात् । कामः सङ्गस्य विपाकदशारूपः । पुरुषो या दशामापन्नो विषयानभुक्त्वा स्थातुं न शक्नोति सा दशा काम इत्यर्थः । सञ्जायते । कामात् । क्रोधः । अभिजायते । कामविघातके क्रोधोदयस्य साक्षाद्‌दृश्यत्वादिति भावः ॥ २९ ॥ क्रोधादिति । क्रोधात् । सम्मोहः कृत्याकृत्यविवेकशून्यत्वम् । भवति । सम्मोहात् । स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्योपदिष्टार्थानुसन्धानविभ्रंशः । भवति । स्मृतिभ्रंशात् । बुद्धिनाशः स्वनिःश्रेयसार्थव्यवसायनिवृत्तिः । भवति । बुद्धिनाशात् । प्रणश्यति । सत्सङ्गतो विमुखी भवन्पुनः पुनः संसरतीत्यर्थः ॥ ३० ॥ अत इति । हे मुने ! । अतो हेतोः । यः । पुमान् भक्तः । मोहम् । जिहासुर्हातुमिच्छुः । स्यात् । तेन भक्तेन । तद्धेतुं मोहकारणभूताम् । विषयासक्तिं रमणीयशब्दादिविषयेषु श्रोत्रादीन्द्रियासक्तिम् । सर्वथा । हातुम् । उद्यमः साधनोद्योगः । कर्त्तव्यः ॥ ३१ ॥ एवं सफलं मोहरूपं तद्धेतुप्रहाणोद्यमकारणं चोक्त्वा साम्प्रतं तन्निवृत्तिसाधनान्याहाष्टभिः । कृष्णेति । हे मुने ! । सद्‌गुरोः । मुखात् । कृष्णस्वरूपमाहात्म्यवेदनम् । जगतां ब्रह्माण्डानाम् ।

ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते । सङ्गात्सञ्जायते कामः कामात्क्रोधोऽभि जायते ॥ २९ ॥ क्रोधाद्भवति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः । स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ३० ॥ अतो मोहं जिहासुर्यः पुमान्स्यात्तेन सर्वथा । तद्धेतुं विषयासक्तिं हातुं कर्त्तव्य उद्यमः ॥ ३१ ॥ कृष्णस्वरूपमाहात्म्यवेदनं सद्‌गुरोर्मुखात् । जगतामुदयस्थानप्रलयानां तु वेदनम् ॥ ३२ ॥ दार्ढ्यं तथाऽऽत्मनिष्ठाया इत्येतत्साधनत्रयम् । उद्युक्तेनेह संसाध्यं विषयासक्तिहानिकृत् ॥ ३३ ॥ माहात्म्यवेदनाद्यस्य प्रीतिः स्यात्परमेश्वरे । किं तस्य प्राकृतैस्तुच्छैर्नश्वरैश्च सुखैर्भवेत् ॥ ३४ ॥ पारमेष्ठ्यादिसौख्यानि कृष्णसौख्यकलामपि । नार्हन्तीत्यत्र यो विद्यात्सज्जेत्तुच्छेष्वसौ कथम् ॥ ३५ ॥ लौकिकेषु पदार्थेषु रमणीयतरेष्वपि । एकैकमेवास्ति सुखं शब्दस्पर्शादि केवलम् ॥ ३६ ॥

उदयस्थानप्रलयानामुत्पत्तिस्थितिविनाशानाम् । सुवेदनं सम्यक् ज्ञानम् । अनेन वैराग्यमभिहितम् ॥ ३२ ॥ दार्ढ्यमिति । तथा । आत्मनिष्ठायाः । दार्ढ्यमतिदृढता । इत्येवंविधम् विषयासक्तिहानिकृत् । तत् । साधनत्रयम् । इह सत्सङ्गे । उद्युक्तेन विषयासक्तिनिवर्त्तनोद्यमवता भक्तेन । संसाध्यम् ॥ ३३ ॥ साधनत्रयेऽपि कृष्णमाहात्म्यवेदनस्याधिक्यमाह पञ्चभिः । माहात्म्येति । यस्य वैराग्यात्मनिष्ठावतो भक्तस्य माहात्म्यवेदनात् श्रीहरिस्वरूपमहिमावबोधनात् । परमेश्वरे श्रीहरौ । प्रीतिः । स्यात् । तस्य भक्तस्य । तुच्छैरतिहीनैः । नश्वरैः कालविनाश्यैः । प्राकृतैर्मायिकैः सुखैरुत्तमविषयभोगसौख्यैः । किम् । भवेत् । न किञ्चिदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ पारमेष्ठ्येति । पारमेष्ठ्यादिसौख्यानि विधिपदादिलोकसुखानि । कृष्णसौख्यकलां श्रीहरिस्वरूपसुखात्यल्पांशमात्रमपि । नार्हन्ति । इतीत्थम् । अत्र सत्सङ्गे । यो भक्तः । विद्यात् । असौ भक्तः । तुच्छेष्वतिहीनेषु मायिकसुखेषु । कथम् । सज्जेत् । न सज्जेदेवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ लौकिकेष्विति । रमणीयतरेष्वतिरमणीयेष्वपि । लौकिकेषु

मायिकेषु । पदार्थेषु शब्दस्पर्शादि शब्दस्पर्शरूपादिप्रभृतिकम् । एकैकमेव । सुखम् । केवलमस्ति निर्णीतं भवतीत्यर्थः । 'निर्णीतंकेवलं चोक्त'मिति विश्वः ॥ ३६ ॥ नेति कुत्रचित्कस्मिंश्चिदपि । एकत्रैकस्मिन्मायिकपदार्थे । अखिलं पञ्चानां विषयाणामपीत्यर्थः । सुखम् । न तु नैव दृश्यते । कृष्णे तु । सकलमखिलम् । सम्पूर्णम् । अक्षयमविनाशी । सौख्यम् । विद्यते । मायिकशब्दादिविषयेषु तु शब्दसुखे स्पर्शादिसुखं नास्ति स्पर्शसुखे रूपशब्दादिसुखं नास्ति किंत्वेकैकस्मिन्विषये त्वेकैकविषयसुखानुभव एव श्रीहरिसम्बन्धिष्वमायिकशब्दादिविषयेषु त्वेकैकस्मिन्पञ्च पञ्चविषयसुखानुभवः स चाखिलः सम्पूर्णोऽक्षयश्चेतीतरसुखेभ्योऽस्य महान्विशेष इति भावः ॥ ३७ ॥ इतीति । इतीत्थम् । ज्ञात्वा । यो भक्तः । कार्ष्णे श्रीहरिसम्बन्धिनि । दर्शनादिसुखे एव । रत आसक्तः । भवेत् । तस्य भक्तस्य । इह लोके । सर्वे रमणीया अरमणीयाश्च । अर्था विषयाः । तुच्छत्वेऽतिनिकृष्टभावे । समास्तुल्याः । स्युः ॥ ३८ ॥ एतदेव स्पष्टमाह । रमणीयेष्विति । अस्यैवंविधभक्तस्य । रमणीयेषु । अरम्येषु विषयाधारवस्तुषु । कश्चन । विशेषो न्यूनाधिकतारूपो भेदः । नास्ति । यतः । सुरूपस्त्री । कुरूपस्त्री । रुक्मलोष्ठादयः स्वर्णमृत्पिण्डप्रभृतयः । पदार्थाः । समाः । वर्त्तन्ते ॥३९॥

न त्वेकत्राखिलमपि दृश्यते कुत्रचित्सुखम् । कृष्णे तु सकलं सौख्यं सम्पूर्णं विद्यतेऽक्षयम् ॥ ३७ ॥ इति ज्ञात्वा कार्ष्णे एव दर्शनादिसुखे रतः । यो भवेत्तस्य तुच्छत्वे सर्वेऽर्थाः स्युः समा इह ॥ ३८ ॥ रमणीयेष्वरम्येषु न विशेषोऽस्य कश्चन । सुरूपस्त्री कुरूपस्त्री रुक्मलोष्ठादयः समाः ॥३९॥ एवंविधो भवेद्यस्तु मोहस्तस्यैव देहिनः । विनष्ट इति विज्ञेयं सोऽनन्यो भक्त ईरितः ॥ ४० ॥ आत्मवद्भगवत्प्रेष्ठो ज्ञानी चोक्तः स एव हि । पतिव्रतासमा भक्तिरनेनैव च लभ्यते ॥ ४१ ॥ न हीदृशी स्थितिः प्राप्या त्वरमाणेन सत्वरम् । अनाकुलेन धीरेण प्राप्यते सा शनैः शनैः ॥४२॥ तावत्तु साधनदशा यावदेषा दृढान्तरे । न स्यादथैतद्दार्ढ्ये तु ज्ञेया सिद्धदशाऽस्य नुः ॥ ४३ ॥

एवमिति । यो भक्तः । एवंविधः । उक्तसाधनत्रयसम्पन्नतया सकलविषयसाम्यवानित्यर्थः । भवेत् । तस्य । देहिनो भक्तस्यैव । मोहः । विनष्टः । इतीत्थम् । विज्ञेयम् । स एवंविधः । भक्तः । अनन्य एकान्तिकः । ईरितः ॥४०॥ आत्मेति । किञ्च । स भक्त एव । आत्मवत्स्वात्मतुल्यतया । भगवत्प्रेष्ठः । ज्ञानी एतत्संज्ञः । उक्तः । 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मत'मिति भगवद्गीतोक्तेः । अनेन भक्तेनैव । पतिव्रतासमा । भक्तिः । लभ्यते । पतिव्रता यथाऽन्यद्विहाय केवलं स्वपतिसेवायामेव तिष्ठति तथाऽयमपि श्रीहरिसेवायामेव नैकटिकपार्षदः संतिष्ठतीति भावः ॥ ४१ ॥ नेति । ईदृश्येवंविधा । स्थितिर्निष्ठा । त्वरमाणेन त्वरावता भक्तेन । सत्वरं शीघ्रम् । न प्राप्या । सा स्थितिः । अनाकुलेनाव्यग्रेण । धीरेण धैर्यवता भक्तेन । शनैः शनैः । प्राप्यते । हि ॥ ४२ ॥ तावदिति । यावद्यावत्कालपर्यन्तम् । एषा स्थितिः । अस्य । नुर्भक्तस्य । अन्तरेऽन्तःकरणे । दृढा सुस्थिरा । न स्यात् । तावत्तु । साधनदशा । ज्ञेया । अथ च । एतद्दार्ढ्ये अस्याः स्थितेः सुस्थिरत्वे सति तु । सिद्धदशा । ज्ञेया ॥ ४३ ॥

एषेति । अतो हेतोः । एषा स्थितिरेव । साधनीयाऽवश्यं सम्पाद्या । इतीत्थम् । सच्छास्त्रनिश्चयः । ज्ञेयः । एषा । वार्त्ता । सर्वैः । मदाश्रितैर्भवद्भिः । हृदये स्वस्वमानसे । दृढं यथातथा । धार्या ॥ ४४ ॥ सुधेति । इत्येवंविधम् । सुधोपममममृततुल्यम् । ईश्वरस्य श्रीहरेः । वाक्यम् । निशम्य । स साधुर्मुक्तानन्दमुनिः । तथा । तत्सदःस्थास्तस्यां सभायामवस्थिताः । अपरेऽपि । सन्तः साधवः । गृहस्था अपि । मोदमानन्दम् । सम्प्राप्य । तच्छ्रीहरिवचनामृतम् । हृदये । दधुः ॥ ४५ ॥ मोहस्वरूपमुक्त्वा यस्तन्निवृत्तेः सुसाधनम् । स्वभक्तानाह स हरिर्निर्मोहं मां करोत्वरम् ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकश्चतुस्त्रिंशस्तरङ्गः ॥ १३४ ॥ १ ॥

प्राप्तिरात्यन्तिकस्यैव श्रेयसो येन जायते । मुमुक्षूणां द्वितीये तु तत्साधनमुदीरितम् ॥१॥ शकेति । विक्रमार्कस्य विक्रमादित्यभूपतेः । गजाश्ववसुभूमितेऽष्ट सप्ताष्टैकसंमिते । शकाब्दे शकवर्षे । संवदष्टादशशताधिकाष्टसप्ततितमे वर्षे इत्यर्थः । (१८७८) नभःशुक्लतृतीयायां श्रावणमासस्य शुक्लपक्षीयतृतीयातिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽ-

एषैव साधनीयाऽत इति सच्छास्त्रनिश्चयः । वार्तैषा हृदये धार्या दृढं सर्वैर्मदाश्रितैः ॥ ४४ ॥ सुधोपमं वाक्यमितीश्वरस्य निशम्य साधुः स तथाऽपरेऽपि । सन्तो गृहस्था अपि तत्सदःस्थाः सम्प्राप्य मोदं हृदये दधुस्तत् ॥ ४५ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकचतुस्त्रिंशतितमस्तरङ्गः ॥ १३४ ॥ १ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य गजाश्ववसुभूमिते । नभःशुक्लतृतीयायां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य स भूभुजः । वासुदेवालयस्याग्रे न्यषीदच्चक्रकोत्तमे ॥ २ ॥ सद्भिर्गृहस्थैः परितो वृतश्च धवलांशुकः । सतो विलोकयन्स्वाग्रे निषण्णान्स्वयमाह सः ॥ ३ ॥ य आत्यन्तिककल्याणं प्राप्तुमिच्छेत् पुमानिह । नारदादिसमत्वं च जयेत्सर्वेन्द्रियाणि सः ॥४॥ देहे जीवं वल्गितानि बाह्यान्तःकरणान्यथ । बहिःस्थपञ्चविषयान् वल्गितानि च तानि वै ॥ ५ ॥

मृतम् । अभूत् ॥१॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । भूभुजो नृपस्य । दुर्गे । वासुदेवालयस्य । अग्रे । चक्रकोत्तमे उत्तमे कौशेयचक्रकासने । स श्रीहरिः । न्यषीदत् ॥ २ ॥ सद्भिरिति । सद्भिः साधुभिः । गृहस्थैर्गृहिजनैश्च । नानादेशायातैरिति शेषः । परितः । वृतः सभायां वेष्टितः । धवलांशुकः परिधृतसकलश्वेतवसनः । स श्रीहरिः । स्वाग्रे स्वपुरःप्रदेशे । निषण्णान् । सतः साधून् । विलोकयन्सन् । स्वयमेव । आह ॥३॥ य इति । हे साधव ! । इह सत्सङ्गे । यः । पुमान् भक्तः । आत्यन्तिककल्याणम् । नारदादिसमत्वं नारदाद्येकान्तिकभक्तसमानत्वं च । प्राप्तुम् । इच्छेत् । स भक्तः । सर्वेन्द्रियाणि । जयेत् ॥४॥ सर्वेन्द्रियाणामेव जीवसंसृतिहेतुत्वात्तेषां जीवसंसृतिहेतुत्व प्रकारं ब्रुवंस्तान्यवश्यं जेयानीत्याह सार्द्धैः षड्भिः । देह इति । हे साधव ! । बाह्यान्तःकरणानि । देहे । जीवम् । स्थितमितिशेषः । वल्गितानि । अथ च । तानि बाह्यान्तःकरणानि । बहिःस्थपञ्चविषयान् । वल्गितानि । सन्ति ॥ ५ ॥

तानीति । जीवः । अज्ञानेन तानि बाह्यान्तःकरणान्येव । निजं स्वकीयम् । रूपम् । मन्यते । परन्तु । स जीवः । वस्तुतः । तद्रुपो बाह्यान्तःकरणरूपः । नास्ति । यद्यतो हेतोः । स जीवः । तत्प्रकाशको बाह्यान्तरिन्द्रियचेतयिता । अस्ति । प्रकाश्येभ्यः प्रकाशकोऽर्थान्तरभूत एव भवेदिति भावः ॥६॥ स्फुरन्तीति । विषयाः । अन्तःकरणेषु । स्फुरन्ति । विषयाः स्मर्यमाणाः सन्तोऽन्तःकरणेष्वाविशन्ते इत्यर्थः । तान्यन्तःकरणान्यपि । एषु विषयेष्वपि । स्फुरन्ति । अन्तःकरणान्यपि विषयेषु भोग्यत्वबुध्याऽऽविष्टानि भवन्तीत्यर्थः । एवम् । अन्योऽन्याध्यासतो हेतोः । देहे निमित्ते सति । स्फुरन्ति परस्परावेशवन्ति । ईक्ष्यन्ते दृश्यन्ते ॥ ७ ॥ साम्प्रतं विषयाणामन्तःकरणे प्रवेशप्रकारमाह द्वाभ्याम् । विषयेष्विति । पुरा प्रथमतः । इन्द्रियाणि । द्रुतं विषयदर्शनसमकालमेव । विषयेषु । प्रवर्त्तन्ते । ततस्तदनन्तरम् । आन्तराणि । करणानि । तानीन्द्रियाणि । अनुगच्छन्ति ॥ ८ ॥ तानीति । जीवः । तान्यतःकरणानि । अनुयाति । एवमित्थंभूता । प्रवृत्तिः । स्फुटं यथातथा । वर्त्तते । इन्द्रियैः । गृहीताः । अर्था विषयाः । मनआदिषु मनःप्रभृतिष्वन्तःकरणेषु । विशन्ति ॥ ९ ॥ तत इति । ततस्तदनन्तरम् । ते विषयाः । जीवे । विशन्ति । तद्योगा-

तान्येव हि निजं रूपं जीवोऽज्ञानेन मन्यते । वस्तुतस्तद्रूपो नास्ति सोऽस्ति यत्तत्प्रकाशकः ॥६॥ स्फुरन्ति विषया
अन्तःकरणेषु च तान्यपि । अन्योऽन्याध्यासतो देहे स्फुरन्तीक्ष्यन्त एष्वपि ॥ ७ ॥ विषयेषु प्रवर्त्तन्त इन्द्रियाणि
पुरा द्रुतम् । ततस्तान्यनुगच्छन्ति करणान्यान्तराणि तु ॥ ८ ॥ तानि जीवोऽनुयात्येवं प्रवृत्तिर्वर्त्तते स्फुटम् ।
गृहीता इन्द्रियैरर्था विशन्ति मनआदिषु ॥ ९ ॥ ततो विशन्ति जीवे ते तद्योगात्संसरत्यसौ । इन्द्रियाण्येव
हि ततो जीवसंसृति हेतवः ॥ १० ॥ अतस्तानि प्रयत्नेन जेतव्यानि मुमुक्षुणा । तज्जयस्तु स्वतो न स्यात्स्यादु-
द्युक्तस्य साधनैः ॥ ११ ॥ विनौषधं यथा रोगो गुल्मस्फोटादिरुद्गतः । न शाम्येदिन्द्रियगणस्तथा साधनमन्तरा
॥ १२ ॥ तत्रापि बाह्यरोगस्य स्फोटादेस्तु निवर्त्तनम् । बाह्येनैवोपचारेण लेपकल्कादिना भवेत् ॥ १३ ॥

द्विषयसम्बन्धात् । असौ जीवः । संसरति । जीवस्योक्तरीत्या विषयसम्बन्धस्यावर्जनीयत्वात्तान्विना तेनावस्थातुमशक्यत्वात्तद्भोगार्थं शुभाशुभानि कर्माणि कृत्वा तैर्हेतुभिः स संसरतीत्यर्थः । ततो हेतोः । इन्द्रियाण्येव । जीवसंसृतिहेतवः । भवन्ति ॥१०॥ अत इति । अतोऽस्माद्धेतोः । मुमुक्षुणा भक्तेन । तानीन्द्रियाणि । प्रयत्नेन । जेतव्यानि । तज्जय इन्द्रियजयस्तु । स्वतः साधनं विना । न स्यात् उद्युक्तस्येन्द्रियजयोद्योगवतो मुमुक्षोः । साधनैर्वक्ष्यमाणैस्तज्जयोपायैः । स्यात् ॥ ११ ॥ अमुमेवार्थं दृष्टान्तेन स्पष्टमाह । विनेति । यथा । उद्गतः स्वदेहे उत्पन्नः । गुल्म स्फोटादिः । रोगः । औषधं विना । न शाम्येत् । तथा । इन्द्रियगणः । साधनमन्तरा तज्जयोपायं विना । न शाम्येत् । तत्र गुल्म औदरिकः प्लीहादिः स्फोटो बाह्यो गड्वादिः ॥ १२ ॥ दृष्टान्तमेव विविवृण्वंस्तमेवार्थं द्रढयति चतुर्भिः । तत्रेति । तत्र तयोर्गुल्मस्फोटादिरोगयोर्मध्येऽपि । स्फोटादेः । बाह्यरोगस्य । निवर्त्तनं तु । लेपकल्कादिना । बाह्येन । उपचारेणौषधेनैव । भवेत् ॥ १३ ॥

आन्तरस्येति । गुल्मादेः । आन्तरस्यौदरिकस्य रोगस्य । निवर्त्तनं तु । औषधिरसप्राशनेन कुमारिकादिद्रवभक्षणेन । आन्तरेणोपचारेणैव । स्यात् । अन्यथा बाह्योपचारेण । न स्यात् ॥ १४ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । नृणाम् । इन्द्रियद्वारा । अन्तःकरणे । यः । विषयाणाम् । प्रवेशः । स्यात् । स प्रवेशः । इन्द्रियौषधाद्विषयेभ्यः प्रत्याहरणलक्षणवक्ष्यमाणेन्द्रियभैषज्यात् । निवर्त्तेत ॥ १५ ॥ यदिति । अन्तःकरणे । अर्थानां विषयाणाम् । यत् । दृढम् । स्फुरणम् । स्यात् । तत्तु । आन्तरौषधात्साङ्ख्येनात्मविवेकसम्प्राप्तब्रह्मरूपस्वात्मनि भगवन्मूर्त्तिधारणरूपाद्वक्ष्यमाणान्तरभेषजादेव । निवृत्तिम् । याति । अन्यथेन्द्रियौषधेन न याति ॥ १६ ॥ नन्वस्तु विषयसम्बन्धवतां बाह्यान्तःकरणानां बाह्यान्तरौषधेन तेभ्यो निवृत्तिः परन्तु सर्वथा सन्त्यक्तेन्द्रियविषयाणां त्यागिनां विषयस्फूर्त्तिः कथं दृश्यते इति स्वयमेवान्यकर्त्तव्याशङ्कां कृत्वा तदन्तःकरणेऽपि त्यागात्पूर्वमेवेन्द्रियद्वाराप्रविष्टास्ते स्फुरन्तीति परिहरति । त्यागिनामिति । त्यागिनां सन्त्यक्तेन्द्रियविषयाणामपि । पुंसां भक्तानाम् । तदन्तःकरणे विषयस्फुरणम् । कथं केन हेतुना । अस्ति । इति चेत् । ब्रुवे । पूर्वं त्यागात्प्राक् । ते विषयाः ।

आन्तरस्य तु गुल्मादे रोगस्य स्यान्निवर्तनम् । आन्तरेणौषधिरसप्राशनेनैव नान्यथा ॥ १४ ॥ एवं य इन्द्रिय-द्वारा स्यादन्तःकरणे नृणाम् । विषयाणां प्रवेशः स निवर्त्तेतेन्द्रियौषधात् ॥ १५ ॥ यदन्तःकरणे तु स्यादर्थानां स्फुरणं दृढम् । तदान्तरौषधादेव निवृत्तिं याति नान्यथा ॥ १६ ॥ त्यागिनामपि पुंसां तत्कथमस्तीतिचेद्ब्रुवे । पूर्वं त इन्द्रियद्वारा प्रविष्टाः सन्त्यतोऽस्ति तत् ॥ १७ ॥ अदृष्टाश्चाश्रुता भावाः स्फुरेयुः स्वान्तरे यदि तर्हि तेऽपीन्द्रियैर्ज्ञेयाः प्राग्भवेऽन्तःप्रवेशिताः ॥ १८ ॥ अत आदाविन्द्रियाणामेव कर्त्तव्यमौषधम् । प्रवेशद्वारभूतानां विषयाणां प्रयत्नतः ॥ १९ ॥ ग्राम्येभ्यो विषयेभ्यो यत्प्रत्याहरणमञ्जसा । ज्ञेयमौषधमेतेषां श्रेयःसुखमभीप्सुभिः ॥ २० ॥ चक्षुषाऽनीक्षणं बुद्ध्या स्त्र्यादेश्चास्पर्शनं त्वचा । श्रोत्रेन्द्रियेणाश्रवणं तद्वार्त्तानां च सर्वथा ॥ २१ ॥

इन्द्रियद्वारा । प्रविष्टा अन्तःकरणेष्वाविष्टाः । सन्ति । अतो हेतोः । तदन्तःकरणे विषयस्फुरणम् । अस्ति ॥ १७ ॥ नन्वस्तु त्यागिनामप्येवं विषयस्फुरणं परन्तु सर्वेषामप्यदृष्टाऽश्रुतास्तेऽन्तरे केषाञ्चित्स्फूर्त्तिः कथमायान्तीत्यन्यविधेयाशङ्कां कृत्वा तेऽपि प्राग्भवान्तःप्रविष्टाः स्फुरन्तीति परिहरति । अदृष्टाः । अश्रुताः । भावा विषयाः । स्वान्तरे । स्फुरेयुः । तर्हि । ते भावा अपि । प्राग्भवे पूर्वजन्मनि । इन्द्रियैः । अन्तः । प्रवेशिताः । ज्ञेयाः । 'अदृष्टादश्रुताद्भावान्न भाव उपजायते' इति श्रीभागवतोक्तेः ॥ १८ ॥ अत इति । अतो हेतोः । आदौ प्रथमतः । विषयाणाम् । प्रवेशद्वारभूताम् । इन्द्रियाणाम् । औषधमेव । प्रयत्नतः । कर्त्तव्यम् ॥ १९ ॥ इन्द्रियौषधमाह । ग्राम्येभ्य इति । श्रेयःसुखमात्यन्तिककल्याणसुखम् । अभीप्सुभिरभ्याप्तुमिच्छुभिर्भक्तैः । ग्राम्येभ्यो भगवत्सम्बन्धव्यतिरिक्तत्वात्मायिकेभ्यः । विषयेभ्यः । प्रत्याहरणमिन्द्रियाणामाकर्षणम् । औषधम् । अञ्जसा तत्त्वतः । ज्ञेयम् ॥ २० ॥ तत्प्रत्याहरणप्रकारमाह त्रिभिः । चक्षुषेति । चक्षुषा नेत्रेन्द्रियेण । स्त्र्यादे रूपाद्या-

धारनार्यादिग्राम्यपदार्थस्य । बुद्ध्या बुद्धिपूर्वम् । अनीक्षणमदर्शनम् । त्वचा त्वगिन्द्रियेण । अस्पर्शनं बुद्धिपूर्वं तत्स्पर्शवर्जनम् । श्रोत्रेन्द्रियेण । तद्वार्त्तानाम् । सर्वथा । अश्रवणं बुद्धिपूर्वमनाकर्णनं च ॥ २१ ॥ तदीयेति । अथ च । घ्राणेन नासिकेन्द्रियेण । कदाचनापि । तदीयगन्धाग्रहणम् । जिह्वया रसनेन्द्रियेण । कृष्णानिवेदितान्नस्य । पलादेर्मांस मदिरा पलाण्डु लशुन गञ्ज भङ्गा महाजिह्माहिफेनादेश्च । अग्रहोऽनास्वादनम् ॥ २२ ॥ ज्ञानेति । इत्यमुना प्रकारेण । मुनिसम्मतं सनकादिनारदादिमुनिप्रमाणितम् । ज्ञानेन्द्रियाणाम् । औषधम् । उक्तम् । आकृतीनां कर्मेन्द्रियाणाम् तदौषधं तु । शास्त्रनिषिद्धकृतिवर्जनं सच्छास्त्रनिषिद्धक्रियापरिवर्जनलक्षणम् । अस्ति ॥ २३ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । कृते स्वस्वग्राम्यविषयेभ्यः प्रत्याहरणलक्षणबाह्येन्द्रियरुगौषधे सुविहिते सति । इन्द्रियाणां चक्षुरादिबाह्यकरणानाम् । विषयासक्तिरुक् । द्रुतं तूर्णमेव । शाम्यति । अथानन्तरम् । अन्तःकरणरुक्शान्तेरन्तःकरणे विषयस्फूर्तिरूप तद्रोगोपशमस्य । औषधम् । ब्रुवे युष्मभ्यं कथयामि ॥ २४ ॥ देह इति । देहः । जडोऽचेतनः । विकारी सततपरिणामी । कर्मतन्त्रः प्राक्कृतकर्माधीनः । नश्वरः क्षणभङ्गुरश्चास्ति । आत्मा जीवस्तु । चिद्रूपश्चेतनस्वभावः । निर्वि-

तदीयगन्धाग्रहणं घ्राणेनाथ कदाचन । कृष्णानिवेदितान्नस्य पलादेर्जिह्वयाऽग्रहः ॥ २२ ॥ ज्ञानेन्द्रियाणामित्युक्तमौषधं मुनिसम्मतम् । आकृतीनां तु तच्छास्त्रनिषिद्धकृतिवर्जनम् ॥ २३ ॥ एवं कृते त्विन्द्रियाणां विषयासक्तिरुग्द्रुतम् । शाम्यत्यथान्तःकरणरुक्शान्तेरौषधं ब्रुवे ॥ २४ ॥ देहो जडो विकारी च कर्मतन्त्रश्च नश्वरः । आत्मा तु नित्यश्चिद्रूपो निर्विकारः प्रकाशकः ॥२५॥ वैलक्षण्यमतीवेत्थं निश्चित्य वपुरात्मनोः । न वै देहोऽहमात्माऽस्मि भिन्न एव ततः खलु ॥ २६ ॥ न मेऽन्तःकरणेनास्ति सम्बन्धो नेन्द्रियैरपि । सच्चिद्रूपोऽस्मि भिन्नः स्वसुखेन सुखी सदा ॥२७॥ विदित्वैवं स्वमात्मानं चिद्रूपे तत्र धारणम् । साक्षात्कृष्णस्य मूर्तेर्यत्तद्ध्यन्तःकरणौषधम् ॥ २८ ॥ करणद्वयतो रोगे विषयासक्तिलक्षणे । निवृत्ते तु विशुद्धं तत् कृष्ण एव रतं भवेत् ॥ २९ ॥

कारः परिणामवर्जितः । प्रकाशकः कर्मपरतन्त्रदेहप्रकाशकत्व सम्यग्विचारप्राप्तौ कर्मपरतन्त्रता वर्जितः । नित्योऽनश्वरश्चास्ति ॥ २५ ॥ वैलक्ष्यमिति । इत्थममुना प्रकारेण । वपुरात्मनोः । अतीवात्यन्तम् । वैलक्षण्यं भिन्नत्वम् । निश्चित्य । अहम् । देहः । नास्मि । वै । अहं तु । ततो देहात् । भिन्नः । आत्मैव । अस्मि । खलु । इतिद्वयोरेकसम्बन्धः ॥ २६ ॥ नेति । मे मम । अन्तःकरणेन सह । सम्बन्धः । नास्ति । इन्द्रियैः । सहापि । सम्बन्धः । नास्ति । अहम् । तद्भिन्नोऽन्तर्बाह्यकरणविलक्षणः । सच्चिद्रूपः । सदा । स्वसुखेन । सुखी च । अस्मि ॥२७॥ विदित्वेति । एवममुना प्रकारेण । स्वम् । आत्मानम् । विदित्वा । चिद्रूपे । तत्रात्मनि । साक्षात्कृष्णस्य प्रत्यक्षस्य श्रीहरेः । मूर्त्तेः । यत् । धारणम् । तदन्तःकरणौषधम् । ज्ञेयम् । हि । इतिद्वयोरेकसम्बन्धः ॥ २८ ॥ करणेति । विषयासक्तिलक्षणे । रोगे । करणद्वयतो बाह्यान्तःकरणेभ्य इत्यर्थः । निवृत्ते उक्तद्विविधौषधेन विनष्टे सति तु । विशुद्धं निर्मलम् । तत्करणद्वयम् । कृष्णे साक्षाच्छ्रीहरावेव । रतमासक्तम् । भवेत् ॥ २९ ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरम् । अल्पेन । कालेनैव । मुमुक्षोर्भक्तस्य । अभिवाञ्छितम् । आत्यन्तिकम् । श्रेयः । सिद्धयति । स भक्तः । नारदादिवञ्च । स्यात् । नारदाद्येकान्तिकभक्ततुल्यो भवेदित्यर्थः ॥ ३० ॥ इत्थमिति । इत्थमेवंविधाम् । हरेः । वचःसुधाम् । आस्वाद्य । सदःस्थाः । ते । सर्वे । मुनयः । गृहिणश्च । अन्तरे स्वस्वान्तःकरणे । भृशमत्यन्तम् । हर्षम् । आपुः । ततस्तदनन्तरम् । हितोद्यतं स्वभक्तजनहितोद्युक्तम् । तं श्रीहरिम् । अत्यादरतः । प्रणेमुः ॥ ३१ ॥ स्वभक्तानां श्रेयसस्तु प्राप्तेरात्यन्तिकस्य यः । साधनं प्राह स हरिः साधनं तद्ददातु मे ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्स्वनु-रघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकपञ्चत्रिंशस्तरङ्गः ॥ १३५ ॥ २ ॥

याभ्यां द्वाभ्यां तु मार्गाभ्यां व्रजतां संसृतिर्नृणाम् । मोक्षश्च सम्भवेत् प्रोक्ता तद्रीतिस्तु तृतीयके ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धे व्याख्यातम् । (१८७८)

ततोऽल्पेनैव कालेन मुमुक्षोरभिवाञ्छितम् । सिद्धयत्यात्यन्तिकं श्रेयः स च स्यान्नारदादिवत् ॥ ३० ॥ इत्थं हरेस्ते मुनयो वचः सुधामास्वाद्य हर्षं भृशमापुरन्तरे । सर्वे सदःस्था गृहिणश्च तं ततः प्रणेमुरत्यादरतो हितोद्यतम् ॥ ३१ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकपञ्चत्रिंशतितमस्तरङ्गः ॥ १३५ ॥ २ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य गजाश्ववसुभूमिते । चतुर्थ्यां नभसः शुक्ले वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य महीक्षितः । वासुदेवालयस्याग्रे चक्रके स उपाविशत् ॥ २ ॥
साधुभिर्गृहिभिश्चापि निजभक्तैः परिश्रितः । सिताम्बरधरः साधून् पुरःस्थान् वदति स्म सः ॥ ३ ॥
भजतां राधिकाकान्तं पुंसां द्वे वर्त्मनी इह । विद्येते ये व्रजेयुस्ते ताभ्यां सत्पदवीमियुः ॥ ४ ॥
ताभ्यामेव व्रजन्तोऽत्र बुद्धिमन्तोऽपि केचन । दृश्यन्ते संसृतिं यान्तः कुर्वन्तो गुरुतामपि ॥ ५ ॥

नभसः श्रावणमासस्य । शुक्ले धवलपक्षे । चतुर्थ्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । महीक्षितो नृपस्य । दुर्गे । वासुदेवालयस्य । अग्रे । चक्रके कौशेये चक्रकासने श्रीहरिः । उपाविशत् ॥ २ ॥ साधुभिरिति । निजभक्तैर्नानादेशेभ्यउपागतैः । साधुभिः । गृहिभिश्चापि । परिश्रितः सभायां परिवेष्टितः । सिताम्बरधरः परिधृतसकलश्वेतवसनः । स श्रीहरिः । पुरःस्थान्स्वाग्रप्रदेशनिविष्टान् । साधून् । वदति स्म । सवाद्यं भग-वद्यशोऽङ्कित पद्यानि गायतस्तान्नेत्रसंज्ञया ततो विरमय्य स्वयमवददित्यर्थः ॥ ३ ॥ भजतामिति । हे साधवः ! । इह लोके । राधिकाकान्तं श्रीकृष्णम् । भजताम् । पुंसाम् । द्वे । वर्त्मनी मार्गौ । विद्येते । ये भक्ताः । ताभ्यां वर्त्मभ्याम् । व्रजेयुर्गच्छेयुः । ते भक्ताः । सत्पदवीं भगवदेकान्तिकसाधुमार्गम् । इयुः । प्राप्नुयुः ॥ ४ ॥ ताभ्यामिति । अत्र लोके । बुद्धिमन्तोऽपि । गुरुतां सर्वजनानां गुरुभावम् । कुर्वन्तोऽपि । केचन । भक्ताः । ताभ्यां वर्त्मभ्यामेव । व्रजन्तः सन्तः ।

संसृतिं संसारम् । यान्तः प्राप्नुवन्तः । दृश्यन्ते ॥ ५ ॥ ते वर्त्मनी आह । शृङ्गारेति । शृङ्गाररसयुक् द्विविधशृङ्गाररसेन युक्ता । भक्तिर्भगवति गाढानुरागेण सेवा । आत्मज्ञानं च । उभे । ते । वर्त्मनी । स्तो भवतः । ताभ्यामुभाभ्यां वर्त्मभ्याम् । व्रजतामितिशेषः । यथा । संसृतिः । स्यात् । तथा ब्रुवे ॥ ६ ॥ यदेति । यदा । पुमान्भक्तः । रसयुजा शृङ्गाररसयुक्तया । भक्त्या । कृष्णम् । भजेत् । तदा । राधालक्ष्मीतत्सुखीभिः । जुष्टः सेवितः । प्रभुः श्रीकृष्णः । ध्येयस्तेन चिन्त्यः । भवेत् ॥ ७ ॥ संयोग इति । तदा शृङ्गाररसयुग्भक्त्याचरणकाले । संयोगः प्रेमादिसप्तविधः । विप्रलम्भो दृग्मनःसङ्गादि दशविधश्च । इत्येवंद्विविधः । शुचिः शृङ्गार-रसः । वर्ण्यो वर्णनीयः । भवेत् । विभावा आलम्बनोद्दीपनभेदेन द्विविधानि रसोदयकरणानि । अनुभावा नयनवदनप्रसाद स्मितमधुरवचनभाषणादीनि कार्याणि । तथा । सञ्चारिणो निर्वेदादित्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याकेषु यथोपयोगिनः सहकारिणो भावाः । चकारात्स्तम्भ स्वेदादयः सात्त्विकभावाः । वर्ण्याः । स्युः ॥ ८ ॥ श्रीराधेति । श्रीराधातत्सुखीनाम् । रूपाणि शरीरसौन्दर्याण्यपि । तत्र तस्यां तथाविधभक्तौ । पृथक् । पृथक् । अवश्यम् । वर्ण्यानि । स्युः । तदङ्गानि श्रीराधातत्सुखीनां वदन

शृङ्गाररसयुग्भक्तिरात्मज्ञानं च ते उभे । वर्त्मनी स्तो यथा ताभ्यां संसृतिः स्यात्तथा ब्रुवे ॥ ६ ॥ यदा रसयुजा भक्त्या भजेत्कृष्णं पुमांस्तदा । राधालक्ष्मीतत्सखीभिर्जुष्टो ध्येयः प्रभुर्भवेत् ॥ ७ ॥ संयोगो विप्रलम्भश्चेत्येवं वर्ण्यः शुचिस्तदा । स्युर्विभावाश्चानुभावा वर्ण्याः सञ्चारिणस्तथा ॥ ८ ॥ श्रीराधातत्सखीनां च रूपाण्यपि पृथक् पृथक् । अवश्यं तत्र वर्ण्यानि तदङ्गानि पृथक् पृथक् ॥९॥ पृथक् पृथग्यदाऽङ्गानि योषितां वर्णयेत्पुमान् । ध्यायेद्वा तर्हि स कथं निर्विकारमना भवेत् ॥ १० ॥ एष एवेन्द्रियाणां तु स्वभावः खल्वकृत्रिमः । अर्थेषु रमणीयेषु यदतिस्निग्धता द्रुतम् ॥ ११ ॥ राधादीनां तु देवीनां वाङ्माधुर्यं सुगन्धिता । यादृशं चास्ति सौन्दर्यं तादृगास्त्येव कुत्रचित् ॥ १२ ॥ श्रवणघ्राणचक्षुर्भिरनुभूयैतदञ्जसा । वर्णयित्वाऽथवा वाचा को नामाविक्रियो भवेत् ॥ १३ ॥

स्तन नाभ्यादयोऽवयवाश्च । पृथक् । पृथक् । अवश्यं वर्ण्यानि स्युः ॥९॥ पृथगिति । पुमान् । यदा । योषितां स्त्रीणाम् । अङ्गानि । पृथक् । पृथक् । वर्णयेत् । अथवा ध्यायेत् । तर्हि । स वर्णयिता ध्याता च पुमान् । निर्विकारमनाः । कथम् । भवेत् । न भवेदेवेत्यर्थः ॥१०॥ एष इति । रमणीयेषु । अर्थेषु विषयेषु । द्रुतं शीघ्रम् । अतिस्निग्धता गाढानुरागित्वम् । यत् । एषः । इन्द्रियाणाम् । अकृत्रिमः साहजिक एव । स्वभावः । अस्मि । खलु ॥११॥ राधेति । राधादीनाम् । देवीनां दिव्यरूपाणां शक्तीनाम् । यादृशम् । वाङ्माधुर्यम् । सुगन्धिता । सौन्दर्यं च । अस्ति । तादृक् तादृशं वाङ्माधुर्यादिकम् । कुत्रचित्कासुचिदपि नारीषु । नास्त्येव ॥१२॥ श्रवणेति । एतद्राधादिवाङ्माधुर्यादिकम् । श्रवणघ्राणचक्षुर्भिः । अञ्जसा तत्त्वतः । अनुभूय । अथवा । वाचा । वर्णयित्वा । अविक्रियो विकारवर्जितः । कोनाम कोनु । भवेत् । कश्चिदपि । न भवेदेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

एतास्विति । यस्य पुरुषस्य । अस्थिरं स्वभावतश्चञ्चलम् । मनः । चेद्यदि । एतासु राधादिषु । किञ्चिदीषन्मात्रमपि । विक्रियेत कामभावेन विकारयुक्तं भवेत् । तदा । सः । पुमान् । निःश्रेयसाध्वनः । भ्रष्टश्च्युतः स्यादेव ॥ १४ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । रसिकभावेन । राधिकेश्वरं श्रीकृष्णम् । भजतां पुरुषाणाम् । महत् । विघ्नम् । प्रोक्तम् । अथो अनन्तरम् । आत्मज्ञानेन । भजताम् । तद्विघ्नम् । ब्रुवे ॥ १५ ॥ आत्मेति । अत्र लोके । आत्मज्ञानवताम् । नृणां पुंसां तु । अहम् । कृष्णः । अस्मि । इतीत्थम् । बुद्धेः । विपर्ययाद्विपरीतभावात् । यथेष्टाचरणे । प्रवृत्तिः । जायते ॥ १६ ॥ एवमिति । अज्ञा भगवत्स्वरूपज्ञानविमूढाः । ते आत्मज्ञानिनो भक्ताः । एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण । विदन्ति । आत्मा परमात्मा श्रीकृष्णः । ब्रह्म ब्रह्मशब्दवाच्यः । अस्ति । तद्ब्रह्म । आदितः प्रथमतः । सर्गारम्भे । मायापुरुषरूपेण । प्रजायते ॥ १७ ॥ तत इति । ततस्तदनन्तरम् । तद्ब्रह्मैव । स्वयम् । तत्कार्यनिखिलाकृतिरूपेण मायापुरुषकार्यभूतस्थावरजङ्गमाकाररूपेण । जायते । तत्तद्देहस्थजीवरूपेण स्थावरजङ्गमात्मकदेहावस्थितजीवरूपेण च । जायते ॥ १८ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण ।

एतासु यस्य किञ्चिच्चेद्विक्रियेत मनोऽस्थिरम् । तदा भ्रष्टः स्यादेव पुमान्निःश्रेयसाध्वनः ॥ १४ ॥ एवं रसिकभावेन भजतां राधिकेश्वरम् । प्रोक्तं महद्विघ्नमथो आत्मज्ञानेन तद्ब्रुवे ॥१५॥ आत्मज्ञानवतां त्वत्र कृष्णोऽस्तीति विपर्ययात् । बुद्धेर्यथेष्टाचरणे प्रवृत्तिर्जायते नृणाम् ॥ १६ ॥ एवं हि ते विदन्त्यज्ञा आत्मा ब्रह्म तदादितः । मायापुरुषरूपेण सर्गारम्भे प्रजायते ॥ १७ ॥ ततस्तत्कार्यनिखिलाकृतिरूपेण जायते । तदेव तत्तद्देहस्थजीवरूपेण च स्वयम् ॥ १९ ॥ एवं हि जानतां तेषां स्वोपास्यस्याखिलात्मनः । परस्य ब्रह्मणः साक्षात्कृष्णस्यानवबोधतः ॥ १९ ॥ उपासनाखण्डनं स्यादिति विघ्नं महन्मतम् । एवमात्मविदः सन्ति भ्रष्टा निःश्रेयसाध्वनः ॥ २० ॥ सदध्वभ्रष्टा उभयेऽप्येते यान्ति हि संसृतिम् । यथा न यायुस्तामेते तथा वच्म्यधुना तु वः ॥ २१ ॥

जानताम् । तेषामात्मज्ञानिनाम् । स्वोपास्यस्य । अखिलात्मनः सर्वान्तर्यामिणः । परस्य । ब्रह्मणः । साक्षात्कृष्णस्य । अनवबोधतः मायापुरुषादि जीवान्तस्य कृष्णरूपेण बोधात्ततः पृथग्भूतश्रीकृष्णस्वरूपाज्ञानेनेत्यर्थः ॥ १९ ॥ उपासनेति । उपासनाखण्डनम् । स्यात् । इत्येवंभूतम् । महत् । विघ्नम् । मतम् । अत्रोपासनाखण्डनं नाम स्वजीवमेव वस्तुतस्तत्सेवकं सन्तमपि सोऽहमस्मीति स्वामिनमेव मत्वोपासनात्यागपूर्वं स्वयमेवोपास्यो भूत्वा यथेष्टाचरणं कुर्वन्वर्त्तते यत्तदिति । एवममुना प्रकारेण । आत्मविदो नराः । निःश्रेयसाध्वनः । भ्रष्टाश्च्युताः । सन्ति जायन्ते । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥ २० ॥ सदिति । उभयेऽपि । एते रसिकभक्ता आत्मविदो भक्ताश्च । सदध्वभ्रष्टा भगवदेकान्तिकसाधुमार्गच्युताः सन्तः । संसृतिम् । यान्ति । हि । एते उभयविधभक्ताः । यथा येन प्रकारेण । तं संसृतिम् । न यायुः । तथा । अधुना । वो युष्मभ्यम् । वच्मि ॥ २१ ॥

तत्रादौ रसिकभक्तानां श्रेयोवर्त्मस्थितिप्रकारमाह चतुर्भिः । विलोक्येति । सुरूपामपि । स्वस्य । मातरं जननीम् । अथवा । स्वसारं भगिनीम् । अथवा । कन्यकां सुताम् । विलोक्यापि । मनसि । क्वचित्कदाचिदपि । विक्रिया विकारः । नोदेति ॥२२॥ इयमिति । इयम् । माता मम जननी । भवति । इत्यादिबुद्धेः । दाढर्यात् सुदृढत्वाद्धेतोः । कामुकस्यापि । पुंसः । तत्र मात्रादिषु । अन्यथामतिर्भोग्यमतिः । कर्हिंचित्कदाचिदपि । यथा । न जायते । तथेत्युत्तरेणसम्बन्धः ॥२३॥ तथेति । तथैव । भगवद्भक्तसुन्दरीषु राधालक्ष्म्यादिषु भगवद्भक्तनारीष्वपि । सर्वदा । जगन्मात्रादिबुद्ध्या । क्वचित्कदाचिदपि । विक्रिया विकारः । नैवोदियात् ॥ २४ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । सर्वदा । निर्दोषधीदाढर्यवताम् । पुसां तु । शृङ्गाररसयुग्भक्त्या । परम् । निःश्रेयसम् । भवेत् ॥ २५ ॥ तदन्येषां दोषमाह । अन्येषामिति । हे साधवः ! अन्येषां भगवद्भक्तस्त्रीषु विकारयुक्तमतीनां तु । तया शृङ्गाररसयुग्भक्त्या महान् । दोषः । निश्चितमेव । भवति । तस्य दोषस्य । निवृत्तिः । प्रायश्चितशतैरपि । नास्त्येव ॥ २६ ॥ इममेवार्थं प्रकारान्तरेणाह त्रिभिः । अन्येति । अन्यस्त्रीवीक्षणादिभ्यो भगवद्भक्ताभिन्ननारीणां कामभावेन दर्शनादिभ्यः । जातः । दोषः ।

विलोक्यमातरं स्वस्य स्वसारं वापि कन्यकाम् । सुरूपामपि नोदेति विक्रिया मनसि क्वचित् ॥ २२ ॥ इयं मातेत्यदिबुद्धेर्दाढर्यात्तत्रान्यथामतिः । यथा न जायते पुंसः कामुकस्यापि कर्हिचित् ॥ २३ ॥ तथैव भगवद्भक्तसन्दरीष्वपि सर्वदा । जगन्मात्रादिबुद्ध्यैव नोदियाद्विक्रिया क्वचित् ॥ २४ ॥ एवं निर्दोषधीदाढर्यवतां पुंसां सर्वदा । शृङ्गाररसयुग्भक्त्या भवेन्निःश्रेयसं परम् ॥ २५ ॥ अन्येषां तु महान् दोषस्तया भवति निश्चितम् । निवृत्तिस्तस्य नास्त्येव प्रायश्चित्तशतैरपि ॥ २६ ॥ अन्यस्त्रीवीक्षणादिभ्यो जातो दोषः प्रशाम्यति । अनन्यभगवद्भक्तस्त्रीणां सन्दर्शनादिभिः ॥ २७ ॥ तद्वीक्षादिजदोषस्तु वज्रलेपायते ध्रुवम् । वदत्यर्थं यतः स्कान्दस्मृतिरप्यमुमेव हि ॥२८॥ अन्यक्षेत्रे कृतं पापं तीर्थक्षेत्रे विनश्यति । तीर्थक्षेत्रे कृतं पापं वज्रलेपो भवत्यलम् ॥२९॥ अथात्मज्ञानिनां श्रेयोवर्त्मस्थितिरुदीर्यते । ययैते पदवीं यायुर्निर्विघ्नं महतां सताम् ॥३०॥

अनन्यभगवद्भक्तस्त्रीणां भगवदेकान्तिकभक्तिमतीनां नारीणाम् । सन्दर्शनादिभिः तन्माहात्म्यसंवेदनपूर्वं तदीयात्मीयधर्मरक्षणं यथा भवेत्तथा दूरतस्तद्दर्शनविधानादिभिः । प्रशाम्यति ॥ २७ ॥ तदिति । तद्वीक्षादिजदोषो भगवदेकान्तिकभक्तनारीणां कामभावेन समीक्षणादिजातं पापं तु । ध्रुवमेव । वज्रलेपायते । वज्रं यथाऽनेकविधशास्त्रास्त्रैर्दुर्भेद्यं तथाऽस्य जीवे जातः पापलेपोऽनेकप्रायश्चित्तदुर्वार्यो जायते इत्यर्थः । यतो हेतोः । स्कान्दस्मृतिरपि अनन्तरवक्ष्यमाणस्कन्दपुराणवचनमपि । अमुमेव । अर्थम् । वदति । हि ॥ २८ ॥ अन्येति । अन्यक्षेत्रे तीर्थेतरस्थाने । कृतम् । पापम् । अलमत्यर्थम् । वज्रलेपो वज्रलेपतुल्यम् । भवति ॥ २९ ॥ अथेति । अथानन्तरम् । आत्मज्ञानिनाम् । श्रेयो वर्त्मस्थितिः । उदीर्यते मया कथ्यते । यया श्रेयोवर्त्मस्थित्या । एते आत्मज्ञानिनः । महताम् । सतां भगवदेकान्तिकसाधूनाम् । पदवीं भगवद्धामप्राप्तिरूपं मार्गम् । निर्विघ्नं यथातथा । यायुः ॥ ३० ॥

अत्रैवंभूतोपनिषत्सिद्धान्तशैल्यस्ति । पुरुषोत्तमः श्रीहरिः । स्वोपासनासम्प्राप्तस्वान्तर्यामित्वेनाक्षरब्रह्माख्येन महापुरुषेण महामायां प्रबोध्य तद्वारानेकाण्डसर्गादिव्यधादित्येवं सत्यप्यतिमूढा आत्मज्ञानिन आत्मशब्दवाच्यपुरुषोत्तमस्य श्रीहरेरज्ञानात्तमेवाक्षरब्रह्माख्यपुरुषं बुद्धवा तं च सर्वरूपं बुद्धवा संसरन्त्यतो यथार्थात्मज्ञानिभिर्भक्तैः स्वमोक्षाय निजात्मानमक्षरब्रह्मरूपं विभाव्य पुरुषोत्तमस्य श्रीहरेर्भक्तिः कार्येत्याह षड्भिः । निर्विकारमिति । ब्रह्माक्षरब्रह्माख्यपुरुषरूपम् । निर्विकारम् । निरंशं चेति । श्रुतिवर्णितम् । अस्ति । तथा च श्रुतिः । 'निर्विकारं निष्कलं निष्क्रियं शान्त'मित्यादिः । तत्र निर्गतो विकारः स्वरूपपरिणामादिर्यस्य तत् । निर्गतो निवृत्तः अंशः कलाशब्दाभिहितो विभागो यस्य तदिति निर्विकारनिरंशशब्दार्थौ । तदेवंविधं ब्रह्म । सविकारपदार्थवन्मृदादिविकारवत्पदार्थ इव । सर्वरूपम् । कथम् । स्यात् । न भवेदेवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ यदिति । अस्य ब्रह्मणः । यत् । सर्वरूपत्वम् । निगमे सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिवेदवचने । कथितम् । तत्तु । विकारितया । न कथितम् । यथा मृद् घटशरावादिरूपेण परिणाम्यानेकरूपेण जायते न तथेदं जीवाद्यनेकरूपेण जातं सत्तथोक्तं भवतीत्यर्थः । किन्तु । कार्यात्मकत्वतः । हेतोः । कथितम् । कार्यात्म-

निर्विकारं निरंशं च ब्रह्मास्ति श्रुतिवर्णितम् । कथं तत्सर्वरूपं स्यात्सविकारपदार्थवत् ॥ ३१ ॥
यत्त्वस्य सर्वरूपत्वं कथितं निगमेऽस्ती तत् । न विकारितया किन्तु हेतोः कार्यात्मकत्वतः ॥ ३२ ॥
सर्वकारणता सर्वाधारता ब्रह्मणोऽस्ति हि । पृथगाधेयमाधारात्तिष्ठेत्कार्यं च कारणात् ॥ ३३ ॥
एवं हि सर्वरूपत्वं तस्य निश्चित्य शास्त्रतः । सेव्यः कृष्णः परस्तस्मात्तदैक्यप्रापितात्मना ॥ ३४ ॥
अक्षरस्यापि कृष्णस्तु कारणं चाश्रयो मतः । प्रेरकश्चात एवासौ सर्वसेव्य उदीरितः ॥ ३५ ॥
एवं ज्ञात्वा तु ये कृष्णं ब्रह्मीभूतात्मना सदा । प्रीत्या भजन्ति ते तूक्ता प्राप्ता एव महद्गतिम् ॥ ३६ ॥

तया कार्यप्रकारं ब्रह्मैवाभिधीयते इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ एतदेव स्पष्टमाह । सर्वेति । ब्रह्मणः । सर्वकारणता सर्वान्तर्यामित्वेन सर्वहेतुत्वम् । सर्वाधारता सर्वाधिकरणत्वं च अस्ति । आधेयम् । आधारात् । पृथक् । न तिष्ठेत् । कार्यम् । कारणाच्च । पृथक । न तिष्ठेत् । कार्यस्य कारणसत्तया सद्रूपत्वादाधेयस्य कार्यास्याधारेण कारणेनावस्थानार्हत्वाच्च कार्यमेव कारणाख्यया श्रुत्याभिधीयते इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । तस्य ब्रह्मणः । सर्वरूपत्वम् । शास्त्रतः । निश्चित्य । तस्माद्ब्रह्मणः । परः स्वरूपस्वभावादिभिरत्युत्कृष्टः । कृष्णः साक्षाच्छ्रीहरिः । तदैक्यप्रापितात्मनाऽक्षरब्रह्मणासहैक्यं नीतेन स्वात्मना । सेव्य एकान्तिकभावेनोपासनीयः ॥ ३४ ॥ अक्षरस्येति । कृष्णः स्वयं श्रीहरिस्तु । अक्षरस्यापि । कारणमुक्तरीत्या हेतुः । आश्रय आधारः । प्रेरको जगत्सर्गादिकार्ये नियोजकश्च । मतः । अतो हेतोरेव । असौ कृष्णः । सर्वसेव्यः । उदीरितः ॥ ३५ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । ये आत्मज्ञानिनः । कृष्णम् । ज्ञात्वा । ब्रह्मीभूतात्मना ब्रह्मभावापन्नेन स्वात्मना । सदा । प्रीत्या । भजन्ति । ते तु । महद्गतिं भगवदेकान्तिकप्राप्यामक्षरधाम्नि श्रीहरिपार्षदतारूपामुत्तमगतिम् । प्राप्ता एव । उक्ताः ॥ ३६ ॥

निर्विघ्नमिति । एते एवंभूताभक्ता एव । रमापतेः श्रीहरेः । मुख्यं गोलोकवैकुण्ठादिष्वग्र्यम् । धामाक्षरब्रह्मपदम् । निर्विघ्नं यथातथा । यान्ति । इत्थमनुना प्रकारेण । वर्त्मद्वयस्य रसिकभक्त्यात्मज्ञानलक्षणद्विविधपथस्य गतिभेदः । मुमुक्षुभिर्भवद्भिः । ज्ञेयः ॥ ३७ ॥ पीयूषेति । इत्येवंविधम् । पीयूषवत् । स्वादुत्तरम् । धर्मात्मजस्य श्रीहरेः । वचः । निपीय । सदोनिषण्णाः सभोपविष्टाः । भक्ताः । ते । सर्वे । सन्तः । अथो अथ च । गृहिणश्च । हृदि स्वस्वमानसे । अतितोषम् । लेभिरे प्रापुः ॥ ३८ ॥ याभ्यां द्वाभ्यां तु मार्गाभ्यां स्वीयानां व्रजतामपि । भवेच्च संसृतिर्मोक्षस्तद्रीतिं तत्त्वतो निजान् ॥ ३९ ॥ जगाद श्रीहरिर्योऽत्र कृपया परयैव सः । मोक्षहेतौ पथि दृढां स्थितिं मह्यं ददातु वै ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सद्गुरुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकषट्त्रिंशस्तरङ्गः ॥ १३६ ॥ ३ ॥

आपत्तौ धर्मरक्षायां भक्तिर्गच्छेत्तथा वृषः । भक्तेश्च रक्षणे गच्छेत्तदा रक्षास्तु कस्तयोः ॥ १ ॥ अधमोद्धारणत्वादिमाहात्म्यं वेत्ति यो हरेः । तस्य केन विचारेण

निर्विघ्नमेते यान्त्येव धाम मुख्यं रमापतेः । ज्ञेयो वर्त्मद्वयस्येत्थं गतिभेदो मुमुक्षुभिः ॥ ३७ ॥ पीयूषवत्स्वादुत्तरं वचस्ते धर्मात्मजस्येति निपीय सर्वे । सन्तोऽतितोषं हृदि लेभिरेऽथो सदो निषण्णा गृहिणश्च भक्ताः ॥ ३८ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकषट्त्रिंशतितमस्तरङ्गः ॥ १३६ ॥ ३ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य गजाश्ववसुभूमिते । नभसः शुक्लपञ्चम्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्यास्य वेश्मनः । वितर्दौ प्रत्यगास्यस्य न्यषीदत्स्वासने स तु ॥ २ ॥
सिताम्बरः परिवृतो नानादेशागतैर्निजैः । त्यागिभिर्गृहिभिर्भक्तैः स्वाननार्पितदृष्टिभिः ॥ ३ ॥
मल्हाररागेण यशो गीयमानं स साधुभिः । श्रुत्वा कृष्णस्य संहृष्टः सतोऽपृच्छत्पुरःस्थितान् ॥ ४ ॥

स्वधर्मे स्याद्दृढा स्थितिः ॥ २ ॥ अखण्डं चिन्तनं केन साधनेन हरेर्भवेत् । एतेषामुत्तराण्याह चतुर्थे श्रीहरिः स्वयम् ॥ ३ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८६८) नभसः श्रावणमासस्य । शुक्लपञ्चम्यां शुक्लपक्षीयपञ्चमीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य नृपतेः । दुर्गे । अस्योत्तमनृपतेरेव । प्रत्यगास्यस्य पश्चिमद्वारस्य । वेश्मनो गृहस्य । वितर्दौ बाह्यवेदिकायाम् । स्वासने शोभने मञ्चासने । स श्रीहरिः । न्यषीदत्स्वावासादागत्योपविवेश ॥ २ ॥ तं विशिनष्टि । सितेति । सिताम्बरः परिहितसकलश्वेतवसनः । नानादेशागतैः । निजैः । भक्तैः । स्वाननार्पितदृष्टिभिः । त्यागिभिश्च । परिवृतः सभायां परिवेष्टितः ॥ ३ ॥ मह्लारेति । साधुभिर्ब्रह्मानन्दप्रेमानन्दादिभिः । मह्लाररागेण । गीयमानम् । वाद्यवादनसहितमिति शेषः । कृष्णस्य । यशो यशोङ्कितपद्यानि । श्रुत्वा । संहृष्टः । स श्रीहरिः । पुरःस्थितान् । सतो ब्रह्मानन्दादीन्साधून् । अपृच्छत् करचेष्टया गानाद्विरमय्य पृष्टवान् ॥ ४ ॥

धर्मेति । हे मुनयः ! । धर्मनिष्ठस्य । भक्तस्यापि । क्वच कदाचित् । आपत्कालः । आपतेत् । यत्रापत्काले । धर्मे । रक्ष्यमाणे सति । रमापतेः श्रीकृष्णस्य । भक्तिः । गच्छेत् ॥५॥ भक्ताविति । अथवा । भक्तौ । रक्ष्यमाणायां सत्याम् । धर्मः । सुरक्षितः सन्नपि । गच्छेत् । तदा । हे साधवः ! । कस्य । रक्षा कार्या । कस्य वा । त्यागः । कार्यः । धर्मज्ञानविरक्तिभक्तिभिर्भगवदेकान्तिकता भवति तत्र ज्ञानविरक्त्योरन्तःसाधनापेक्षत्वेन विषमदेशकालादिनापि निवृत्तिभयं नास्ति । भक्तिधर्मयोस्तु बाह्यसाधनापेक्षत्वेन देशकालादिविषमीभावे सति धर्मस्त्याज्यो भक्तिर्वा रक्ष्या भक्तिस्त्याज्या धर्मो वा रक्ष्यः किमत्र युक्तं तद्वदतेत्यर्थः ॥ ६ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । भवता श्रीहरिणा पृष्टे सति । ब्रह्मानन्दो मुनिः । तं श्रीहरिम् । अब्रवीत् । हे हरे ! । भवान् । येन । प्रसन्नः । स्यात् । मुमुक्षुणा भक्तेन । तत् । कार्यम् । हि ॥७॥ एतदेव सुस्पष्टमाह । भवेदिति । यदि । भवान् । धर्मस्य । रक्षया । प्रसन्नः । भवेत् । तदा । धर्म एव । रक्ष्यः । अर्थाद्भक्तिस्त्याज्येत्यर्थः । यदि । भक्त्या । भक्तिरक्षया । प्रसन्नः । भवेत् । तदा तु । सा भक्तिः । रक्ष्या । हि । अर्थाद्धर्मस्त्याज्य एवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ तमिति । तमेवं वदन्तं ब्रह्मानन्दमुनिम् । हरिः । उवाच । हे मुने ! ।

धर्मनिष्ठस्य भक्तस्याप्यापत्कालः क्व चापतेत् । यत्र धर्मे रक्ष्यमाणे भक्तिर्गच्छेद्रमापतेः ॥ ५ ॥ भक्तौ वा रक्ष्यमाणायां गच्छेद्धर्मः सुरक्षितः । तदा रक्षा कस्य कार्या त्यागो वा कस्य साधवः ॥ ६ ॥ इति पृष्टे भगवता ब्रह्मानन्दस्तमब्रवीत् । भवान्येन प्रसन्नः स्यात्तद्धि कार्यं मुमुक्षुणा ॥ ७ ॥ भवेत्प्रसन्नो हि भवान् यदि धर्मस्य रक्षया । धर्म एव तदा रक्ष्यो यदि भक्त्या तदा तु सा ॥ ८ ॥ तमुवाच हरिर्यर्हि प्रत्यक्षो भगवान्भवेत् । तदा तु सम्भवेदेवं किं कार्यमतथा यदि ॥ ९ ॥ एतत्प्रश्नोत्तरं वक्तुं नाशक्नोत्स यदा तदा । हरिराह तदा कार्यमेकं कृष्णस्य चिन्तनम् ॥ १० ॥ सर्वथा येन तु कृतमखण्डं कृष्णचिन्तनम् । धर्मः सुरक्षितस्तेन भक्तिश्चात्र न संशयः ॥ ११ ॥ इत्युक्त्वा पुनरप्राक्षीन्माहात्म्यातिशयं हरेः । जानीयादस्तु पतितपावनत्वादिलक्षणम् ॥ १२ ॥

यर्हि । भगवान् । प्रत्यक्षः । भवेत् । तदा तु । एवं भवदुक्तप्रकारेण । सम्भवेत् । किन्तु । यदि । अतथा भगवान् परोक्षः स्यात् । तदा । किं कार्यम् । द्वयोर्मध्ये किं त्याज्यं किञ्च रक्ष्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥ एतदिति । एतत्प्रश्नोत्तरं श्रीहरेरेतस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनम् । वक्तुम् । स ब्रह्मानन्दमुनिः । यदा । नाशक्नोत्समर्थो नाभूत् । तदा । हरिः । आह । हे मुने ! । तदा तथाविधापत्काले तु । एकं केवलम् । कृष्णस्य श्रीहरेः । चिन्तनं स्मरणम् । कार्यम् । भक्तिधर्मयोः साहचर्यात् द्वयोरेकतरलोपेऽप्युभयलोपसम्भवाद् बाह्यत उभयप्रहाणपूर्वमान्तरं तदुभयं श्रीहरिचिन्तनद्वारा रक्ष्यमिति भावः ॥ १० ॥ कृष्णचिन्तनमाहात्म्यमाह । सर्वथेति । येन सम्प्राप्तापत्कालेन भक्तेन । सर्वथा । अखण्डमविच्छिन्नम् । कृष्णचिन्तनम् । कृतम् । तेन तथाविधेन भक्तेन । धर्मः । सुरक्षितः । भक्तिश्च । सुरक्षिता । अत्रास्मिन्नर्थे । न संशयः सन्देहो नास्ति । श्रीहरिमूर्तेर्धर्मभक्त्याधारत्वात्तच्चिन्तनेनैकाग्रतया विहितेनोभयरक्षणसम्भवादिति भावः ॥ ११ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । उक्त्वा स्वप्रश्नोत्तरं

स्वयं कृत्वा । पुनरपि । अप्राक्षीत् श्रीहरिः स्वयमेव तान् पप्रच्छ । हे साधवः ! । ये भक्तः । पतितपावनत्वादिलक्षणम् । हरेः । माहात्म्यातिशयम् । जानीयात् ॥ १२ ॥ एतदेव स्पष्टमाह । सकृदिति । सकृदेकवारम् । उच्चारितेन । मापतेः श्रीहरेः । एकेनापि । नाम्नैव । महान्त्यपि । पातकानि । सद्य एव । विनश्यति ॥ १३ ॥ एवमिति । एवंविद इत्थं श्रीहरिमाहात्म्यविदः । तस्य । पुंसो भक्तस्य । धर्मे । दृढस्थितिः । कथम् । स्यात् । केन विचारेण । भवेदित्यर्थः । तत् । ब्रूत । 'नाम्नोऽस्ति यावती शक्ति'रित्यादि भगवन्नामोच्चारणभक्त्यातिशयितमाहात्म्यविदः 'कोवार्थ आप्तोऽभजतां स्वधर्मत'इत्यादिना धर्मापकर्षवेदनेनाधर्मे प्रवृत्तौ केन विचारेण भगवत्प्रिये धर्मे दृढस्थितिः स्यात्तत्कथयतेति भावः । इत्यमुना प्रकारेण । पृष्टाः श्रीहरिणानुयुक्ताः । ते साधवः । यदा । तदुत्तरं श्रीहरिकृतप्रश्नोत्तरम् । सम्यक् । नोचुः । तदेत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ १४ ॥ तदेति । तदा । तत्स्वकृतप्रश्नोत्तरम् । विभुः । स श्रीहरिः । आह । हे साधवः ! । कृष्णमाहात्म्यवेदिना । तेन भक्तेन । स्वहृदये । इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण । दृढः । विचारः । कर्त्तव्यः ॥ १५ ॥ विचारमाह पञ्चभिः । मयेति । मया तु । हरेः । एकान्तिकेनैकान्तिकभक्तेनैव । भाव्यम् ।

सकृदुच्चारितेनापि नाम्नैकेनैव मापतेः । सद्य एव विनश्यन्ति पातकानि महान्त्यपि ॥ १३ ॥ एवं विदस्तस्य पुंसः कथं धर्मे दृढस्थितिः । स्यात्तद् ब्रूतेति ते पृष्टाः सम्यङ्नोचुस्तदुत्तरम् ॥ १४ ॥ यदा तदाह स विभुः कृष्णमाहात्म्यवेदिना । विचार इत्थं कर्त्तव्यस्तेन स्वहृदये दृढः ॥ १५ ॥ मया त्वेकान्तिकेनैव भाव्यमस्ति हरेरतः । अखण्डं चिन्तनं तस्य कर्त्तव्यं तस्य साधनम् ॥१६॥ धर्म एव च कृष्णस्य सर्वदाऽस्त्यतिवल्लभः । यतस्तदर्थमेवासौ जायतेऽत्र युगे युगे ॥१७॥ तद्द्रुहश्च निहन्त्येव स ह्यधर्मरिपुः प्रभुः । अतो धर्मे मया स्थेयं भेतव्यं चाघकर्मणः ॥ १८ ॥ कामक्रोधादिषु च मे यदि वृत्तिर्गमिष्यति । विक्षेपो भविता तर्हि तावान्वै कृष्णचिन्तने ॥ १९ ॥ अतः कृष्णं विनाऽन्यत्र यथा वृत्तिः क्वचिन्मम । नैव यायात्तथा नित्यं मया वृत्यं तदात्मना ॥ २० ॥

अस्ति । अतो हेतोः । तस्यैकान्तिकत्वस्य । साधनम् । तस्य श्रीहरेः । अखण्डम् चिन्तनम् । कर्त्तव्यम् । अस्ति ॥ १६ ॥ धर्म इति । किञ्च । धर्म एव । कृष्णस्य श्रीहरेः । सर्वदा । अतिवल्लभः । अस्ति । एकान्तिकताहेतौ धर्मादिचतुष्के तस्य मुख्यत्वमतोऽस्तीति भावः । यतो हेतोः । असौ कृष्णः । तदर्थं धर्मपरित्राणार्थमेव । अत्र लोकेषु । युगे युगे प्रतियुगम् । जायते प्रादुर्भवति ॥ १७ ॥ तदिति । अधर्मरिपुः । प्रभुः । स कृष्णः । तद् द्रुहो धर्मद्रोहिणः । निहन्त्येव । अत एव भगवतो धर्मप्रियत्वाद्धेतोः । मया । धर्मे । स्थेयम् । अघकर्मणोऽधर्महेतोः पापकर्मसकाशाच्च । भेतव्यम् ॥ १८ ॥ कामेति । किञ्च । यदि । मे मम । वृत्तिश्चित्तवृत्तिः । कामक्रोधादिषु । गमिष्यति । तर्हि । कृष्णचिन्तने । तावांस्तत्परिमाणः । विक्षेपः । भविता ॥१९॥ अत इति अतो हेतोः । मम । वृत्तिः । कृष्णं विना । अन्यत्र । क्वचित्कस्मिंश्चिदपि मायिकपदार्थे । यथा । नैव यायात् । तथा । मया । नित्यं प्रतिदिनम् । तदात्मना श्रीहरिस्वरूपैकाग्रमानसेन । वृत्यं भवितव्यम् ॥ २० ॥

एवमिति । एवममुना प्रकारेण । विचार्य विचारं कृत्वा । यो भक्तः । अन्यमानसः । श्रीहरिरूपैकाग्रमनाः सन् । कृष्णं साक्षाच्छ्रीहरिम् । भजेतैकान्तिकभावेन सेवेत । स भक्तस्तु । धर्मात् । नैव । पतेत् । उत्तमाम् । गतिं च । प्राप्नुयात् । देहान्ते भगवतोऽक्षरधाम प्राप्य । तत्सेवायां तिष्ठतीत्यर्थः ॥२१॥ ब्रह्मानन्द इति । अथानन्तरम् । ब्रह्मानन्दः । साधुः । तं श्रीहरिम् । नत्वा । पप्रच्छ । हे सत्पते ! । वयम् । त्वत्प्रसादात् । हृदि । इत्थं त्वदुक्तप्रकारेण । विचारम् । कुर्मः । हि ॥ २२ ॥ तथेति । तथापि । हे कृष्ण ! । ते तव । अखण्डम् । चिन्तनम् । नैव जायते । तत्र । किम् । कारणम् । अस्ति । तत्कारणम् । सर्वज्ञस्त्वम् । मे मह्यम् । वक्तुम् । अर्हसि ॥ २३ ॥ 'इत्थं स ब्रह्मानन्देन सम्पृष्टः पुरुषोत्तमः । हर्षयंस्तं जगादेति सर्वांश्च स्वाश्रितान्परान्' । तदिति । हे मुने ! । अत्र श्रीहरेरखण्डचिन्तनाभावे । तच्छ्रद्धान्यूनताऽखण्डकृष्णचिन्तनादरमन्दतैव । हेतुः कारणम् । अस्ति । इतीत्थम् । अवगम्यताम् । श्रद्धाल्प्ये श्रद्धामान्द्ये । कृष्णमाहात्म्यवेदनाल्प्यमपि । ईयतां बुद्ध्यताम् ॥ २४ ॥ सतीति । तस्मिन्कृष्णमाहात्म्यवेदनाल्प्ये । सति । भगवन्निश्चयाल्प्यमपि । ईयताम् । अतो हेतोः । मुमुक्षुभिः श्रीहरिस्वरूपाखण्डसंचिन्तनेच्छुभक्तैः ।

एवं विचार्य यः कृष्णं भजेतानन्य मानसः । स तु धर्मात् पतेन्नैव प्राप्नुयाच्चोत्तमां गतिम् ॥ २१ ॥ ब्रह्मानन्दोऽथ तं नत्वा साधुः पप्रच्छ सत्पते ! । कुर्म इत्थं विचारं हि त्वत्प्रसादाद्वयं हृदि ॥ २२ ॥ तथाप्यखण्डं ते कृष्ण जायते नैव चिन्तनम् । तत्र किं कारणं तन्मे सर्वज्ञो वक्तुमर्हसि ॥ २३ ॥ श्रीहरिरुवाच—तच्छ्रद्धान्यूनतैवात्र हेतुरित्यवगम्यताम् । श्रद्धाल्प्ये कृष्णमाहात्म्यवेदनाल्प्यमपीयताम् ॥ २४ ॥ सति तस्मिंश्च भगवन्निश्चयाल्प्यमपीयताम् । अतः कृष्णस्य माहात्म्यं वेद्यमादौ मुमुक्षुभिः ॥२५॥ तत्त्वित्थमवगन्तव्यं भगवान्पुरुषोत्तमः । सर्वदैवातिशुद्धोऽस्ति स्वतन्त्रोऽविक्रियस्तथा ॥ २६ ॥ मायापुरुषतत्कार्यसम्बन्धात्प्राग्यथा शुचिः । तथैव सोऽस्ति तत्स्थोऽपि निर्लेपो गगनं यथा ॥२७॥ ताम्रादयो भूनिहिता धातवो यान्ति विक्रियाम् । यथा तथा न हि स्वर्णं शुद्धत्वाद्याति विक्रियाम् ॥२८॥

आदौ । कृष्णस्य । माहात्म्यम् । वेद्यम् ॥ २५ ॥ तदिति । तच्छ्रीहरिमाहात्म्यं तु । इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण । अवगन्तव्यम् । भगवान्सकलैश्वर्यसम्पन्नः । पुरुषोत्तमः साक्षाच्छ्रीहरिः । सर्वदैव । अतिशुद्धोऽस्पष्टदोषगन्धः । स्वतन्त्रः । तथा । अविक्रियोऽपरिणामिस्वरूपः । अस्ति ॥ २६ ॥ मायेति । स श्रीहरिः । मायापुरुष तत्कार्यसम्बन्धात् । प्राक् । महामायादिष्वन्वयात्पूर्वमित्यर्थः । यथा । शुचिः शुद्धः । अस्ति । तथैव । तत्स्थो मायादिष्वन्तर्यामितयावस्थितः । सन्नपि । गगनं यथाऽऽकाशमिव । निर्लेपो मायादिविकारलेपवर्जितः । अस्ति । गगनं यथा वाय्वादिभूतचतुष्टयप्रवेशात्प्राक् शुद्धं सत्तत्प्रवेशसत्त्वेऽपि शुद्धमेवास्ति तथा श्रीहरिरपीत्यर्थः । तथा चोक्तं स्कान्दे । 'सर्गात्प्राक् सच्चिदानन्दः शुद्ध एकश्च निर्गुणः । यथाऽऽसीत्तादृगेवासावन्वितोऽप्यस्ति निर्मल'इत्यादिना ॥ २७ ॥ पुनरपि दृष्टान्तेन तस्य शुद्धत्वं साधयति द्वाभ्याम् । ताम्रेति । ताम्रादयः । धातवः । भूनिहिताः सन्तः । यथा । विक्रियाम् । यान्ति । तथा । स्वर्णं शुद्धं सुवर्णम् । भूनिहितं सत् । शुद्धत्वात्स्व-

स्मिन्नन्यविकाराभावात् । विक्रियाम् । न याति । हि ॥ २८ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । जीवेशाः जीवा देवमनुष्यादयश्च ईशा ब्रह्मादयश्च ते मायिकसम्ब-न्धान्मायिकविषयसंयोगात् । यथा । विक्रियाम् । यान्ति । तथा । नराकृतिः सन्नपि । अतिशुद्धः । भगवान्साक्षाच्छ्रीहरिः । मायिकसम्बन्धात् । विक्रियाम् । न याति ॥ २९ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । यो: भक्तः । कृष्णस्य । अलौकिकम् । माहात्म्यम् । विद्याज्जानीयात् । तस्य भक्तस्य । लौकिका नृलोक-भवाः । सर्वशः । विषयाः रमणीयाः शब्दादयो मायिकार्थाः । तुच्छताम् । यान्ति ॥ ३० ॥ रम्या इति । किञ्च । तस्य श्रीहरिमाहात्म्यवेदिनो भक्तस्य । रम्याः । स्वर्ग्याः स्वर्गलोकभवा अपि । ते मायिकविषयाः । मलोपमाः । स्युः । हि । नारकविषयवदतितुच्छा भवेयुरेवेत्यर्थः । अत्र स्वर्ग्या इत्युपलक्षणं सकलब्रह्माण्डान्त-र्गतविषयाणाम् । ततः कृष्णमाहात्म्यवेदनेन सकलमायिकविषयाणां तुच्छता ज्ञानानन्तरम् । तस्य भक्तस्य । कृष्णस्य । अखण्डं सर्वकालम् । चिन्तनम् । निश्चित-मेव । स्यात् ॥ ३१ ॥ अत्रार्थे सदाचारं प्रमाणयति । माहात्म्येति । माहात्म्यवेदिनाम् । श्रीकृष्णानन्यचेतसां श्रीहरिस्वरूपैकाग्रमनसाम् । उद्धवादीनाम् । भक्ताना-

एवं मायिकसम्बन्धाज्जीवेशा यान्ति विक्रियाम् । यथा तथा न भगवानतिशुद्धो नराकृतिः ॥ २९ ॥ एवं कृष्णस्य माहात्म्यं यस्तु विद्यादलौकिकम् । लौकिका विषयास्तस्य तुच्छतां यान्ति सर्वशः ॥ ३० ॥ रम्याः स्वर्ग्या अपि च ते तस्य स्युर्हि मलोपमाः । कृष्णस्य स्यात्ततोऽखण्डं चिन्तनं तस्य निश्चितम् ॥३१॥ माहात्मवेदिनामेव कीर्तिर्भुव्यस्ति भूयसी । भक्तानामुद्धवादीनां श्रीकृष्णा-नन्यचेतसाम् ॥ ३२ ॥ माहात्म्यज्ञानहीनस्तु पदार्थेऽल्पेऽपि मुह्यति । अतस्तत्सर्वथा ज्ञेयं भवबन्धमुमुक्षुभिः ॥ ३३ ॥ माहात्म्य-बोद्धैव हरेरखण्डं शक्तो विधातुं हृदि चिन्तनं स्यात् । इति प्रभोस्तस्य सुधाभवाचं निपीय सोऽन्ये जहृषुश्च सन्तः ॥ ३४ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकसप्तत्रिंशतितमस्तरङ्गः ॥ १३७ ॥ ४ ॥

मेव । भुवि । भूयसी महती । कीर्त्तिः । अस्ति । 'त्वं तु भागवतेष्वहम्' नोद्धवोऽण्वपि मन्न्यून' इत्यादिना भगवतैवोद्धवस्य प्रशंसितत्वादितिभावः ॥ ३२ ॥ विपक्षे दोषमाहार्द्धेन माहात्म्येति । माहात्म्यज्ञानहीनो भगवतोमाहात्म्यवेदनवर्जितो भक्तस्तु । अल्पे तुच्छेऽपि । पदार्थे मायिकवस्तुनि । मुह्यति मोहं प्राप्नोति । अतो हेतोः । भवबन्धमुमुक्षुभिर्भक्तैः । तच्छ्रीहरिमाहात्म्य । सर्वथा । ज्ञेयम् ॥ ३३ ॥ प्रकरणार्थं निगमयत्यर्द्धेन । माहात्म्येति । हे मुने ! । हरेः । माहात्म्यबोद्धा भक्त एव । हृदि । अखण्डम् । चिन्तनम् । विधातुम् । शक्तः समर्थः । स्यात् । इत्येवंविधाम् । प्रभोः । तस्य श्रीहरेः । सुधाभवाचममृततुल्यां वाणीम् । निपीय सादरं श्रवणै-राश्रुत्येत्यर्थः । स ब्रह्मानन्दमुनिः । अन्ये तदितरे । सन्तः साधवः । गृहिणश्च । जहृषुर्मुदं प्रापुः ॥ ३४ ॥ प्रश्नोत्तरामृतरसपायनेन निजान् प्रभुः । सुखितान् यश्च-कारासौ हरिर्मां सुखिनं क्रियात् ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्य-सुधासिन्धुटीकायां शताधिकसप्तत्रिंशस्तरङ्गः ॥ १३७ ॥ ४ ॥

श्रीहरिरिति । श्रीहरिरात्मानन्दमुनिनैवं पृष्टः श्रीहरि-कृष्णो भगवान् । प्राह । हे मुने ! । चित्तं तु । मधुवत्क्षौद्रमिव । अतिस्निग्धमतिचिक्कण-स्वभावम् । वर्त्तते । अतो हेतोः । तत्र चित्ते । सर्वं दृष्टश्रुतपदार्थजातमेव । सज्जति लग्नं भवति ॥ २० ॥ एतदेव स्पष्टमाह । दृष्टा इति । दृष्टाः । अथवा । श्रुताः । प्रियाः । अथवा । अप्रिया अपि । ये । अर्थाः । सन्ति । सर्वेऽपि । तेऽर्थाः । अत्र चित्ते । सज्जन्ति । हि । यतः अस्य चित्तस्य । ईदृश एवंविधः । स्वभावः । अस्ति ॥ २१ ॥ अत इति । अतो हेतोः । भगवद्भक्ताः । दृश्यादात्मना वीक्षणीयात् । तस्माच्चित्तात् । पृथक् । स्थिते । तद्द्रष्टरि चित्तस्य साक्षाद्वीक्षके । निर्विकारिणि । आत्मनि जीवे । स्वत्वमात्मत्वम् । मन्यते ॥ २२ ॥ तस्मादिति । तस्माद्धेतोः । मुमुक्षुणा । पुंसा भक्तेन । स्वचेतसः । दोषान् स्फुरितप्रिया-प्रियपदार्थरूपान् । दृष्ट्वा । अतिखेदः । न विधातव्यः । ततश्चित्तात् । आत्मा स्वजीवः । पृथक् । ज्ञेयः ॥ २३ ॥ आत्मेति । भगवद्भक्तिः । आत्मरूपेण । निरन्तरम् । कार्या निजात्मानं ब्रह्मरूपं विभाव्य विधेयेत्यर्थः । तया तथाविधभगवद्भक्त्यैव । सर्वदोषाणाम् । क्षयः । मुक्तिर्ब्रह्मात्मना कृष्णसेवाप्तिरूपो मोक्षश्च । सिद्ध्यति

श्रीहरिः प्राह चित्तं तु वर्त्ततेमधुवन्मुने ! । अतिस्निग्धमतस्तत्र सर्वमेव हि सज्जति ॥ २० ॥ दृष्टाः श्रुता वा ये त्वर्था अप्रिया वा प्रिया अपि । सर्वेऽपि तेऽत्र सज्जन्ति स्वभावोऽस्तीदृशोऽस्य हि ॥ २१ ॥ अतो हि भगवद्भक्ता दृश्यात्तस्मात्पृथक् स्थिते । तद्द्रष्टर्यात्मनि स्वत्वं मन्यते निर्विकारिणि ॥ २२ ॥ तस्मान्मुमुक्षुणा पुंसा दोषान् दृष्ट्वा स्वचेतसः । नातिखेदो विधातव्य आत्मा ज्ञेयस्ततः पृथक् ॥ २३ ॥ आत्मरूपेण भगवद्भक्तिः कार्या निरन्तरम् । तयैव सर्वदोषाणां क्षयो मुक्तिश्च सिद्ध्यति ॥ २४ ॥ इति हरेर्वचः सोऽमृतं मुनिः सकलसाधवोऽन्ये निपीय च । हृदि दधुर्मुदाऽन्येऽपि तच्छ्रिता निजहितोद्यतं तं ववन्दिरे ॥ २५ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकैकोनत्रिंशस्तरङ्गः ॥ १३९ ॥ ६ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य गजाश्ववसुभूमिते । एकादश्यां नभःशुक्ले वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥

॥ २४ ॥ इतीति । इत्येवंविधम् । अमृतं पीयूषसमानम् । हरेः । वचः । निपीय । सः । मुनिरात्मानन्दसाधुः । तच्छ्रिताः श्रीहरेर्भक्ताः । अन्ये तदितरे सकलसाधवः । अन्ये गृहिजनाश्चापि । मुदा । हृदि । दधुर्धारयामासुः । निजहितोद्यतम् । तं श्रीहरिम् । ववन्दिरे नमश्चक्रुः ॥ २५ ॥ यो निन्दां नास्तिकानां च शास्त्रेष्वास्ति-कतां दृढाम् । प्राहात्मनो विचारं स्वान् प्रीतः स्तात्स हरिर्मयि ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकैकोनचत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ १३९ ॥ ६ ॥

व्रतावश्यकता चैकादश्यास्तस्य च लक्षणम् । कार्यता ज्ञानयज्ञस्य लक्षणं तस्य यत्तथा ॥ १ ॥ कृष्णांशता तद्भक्तानां यथा तल्लक्षणं तथा । एतत्सर्वं सप्तमे तु यथावत्परिकीर्त्तितम् ॥ २ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धे व्याख्यातम् । (१८७८) नभःशुक्ले श्रावणमासस्य शुक्लपक्षे । एकादश्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् ।

अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमक्षितिपस्य । दुर्गे वासुदेवालयस्य । अग्रेऽग्रप्रदेशे । चक्रकोत्तमे महाकौशेयवसनकृतत्वाच्छ्रेष्ठे चक्रकासने । स श्रीहरिः । न्यषीदत् ॥ २ ॥ त्यागिभिरिति । त्यागिभिः । गृहिभिः । भक्तैर्नानादेशागतैर्भक्तजनैः । परीतो महासभायां परिवेष्टितः । सितांशुकः परिधृतसकल-श्वेतवसनः । स श्रीहरिः । पुरःस्थान्स्वाग्रप्रदेशावस्थितान् । साधून् । अन्यान् । भक्तांश्च । स्वयमेव । अब्रवीत् ॥ ३ ॥ अद्येति । हे सन्तः ! । अद्यास्मिन्दिने । एकादशी । अस्ति । तस्या एकादश्याः । व्रतम् । सर्वेषाम् । औद्धवीयानामुद्धवसम्प्रदायिभक्तानाम् । यथा येन प्रकारेण । कार्यम् । तथैव । अहम् । वो युष्मभ्यम् । वदामि ॥ ४ ॥ अशेतेति । पूर्वम् । भगवान् श्रीवासुदेवः । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि दश स्वाक्षाणि । तथा । मनः । अन्तर्मुखानि प्रतिलोमानि । कृत्वा । योग-निद्रासुखप्रदो योगनिद्रायै स्वसेवावसरं प्रददानः सन्नेव । अशेत ॥ ५ ॥ नाडीति । तर्हि तदा नाडीजङ्घात्मनो नाडीजङ्घनाम्नोऽसुरस्य तनयः । मुरनामकः । दानवो-

तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमक्षितिपस्य सः । वासुदेवालयस्याग्रे न्यषीदच्चक्रकोत्तमे ॥२॥ त्यागिभिर्गृहिभिर्भक्तैः परीतश्च सितां-शुकः । पुरःस्थानब्रवीत्साधून् भक्तानन्यांश्च स स्वयम् ॥ ३ ॥ अद्यास्त्येकादशी सन्तस्तस्याः कार्यं व्रतं यथा । सर्वेषा-मौद्धवीयानां तथैवाहं वदामि वः ॥४॥ अशेत भगवान् पूर्वमिन्द्रियाणि मनस्तथा । अन्तर्मुखानि कृत्वैव योगनिद्रासु-खप्रदः ॥५॥ नाडीजङ्घात्मजस्तर्हि दानवो मुरनामकः । तमाजुहाव युद्धार्थं बुबुधे स तदा प्रभुः ॥६॥ एकादशेन्द्रिये-भ्योऽथ तस्य तेजोऽभवन्महत् । एकीभूतं च तद्दिव्यकन्यारूपमभूत्तदा ॥७॥ दृष्ट्वा तद्रूपमसुरो मुह्यंस्तामवदच्छुभे ! । त्वं मां वरय भद्रं ते भविष्यति न संशयः ॥ ८ ॥ कन्योवाच मम त्वस्ति प्रतिज्ञा दानवोत्तम ! । युधि मां योजयेद्वीरो वरयेऽहं तमेव हि ॥ ९ ॥ ततस्तयोरभूद्युद्धं तुमूलं तत्र सा मुरम् । अहनत्तेन भगवांस्तस्यै तुष्टोऽब्रवीद्वचः ॥ १० ॥

ऽसुरः । युद्धार्थं वासुदेवेन सह युद्धं कर्त्तुम् । तं वासुदेवम् । आजुहाव । तदा । प्रभुरतिसमर्थः । स श्रीवासुदेवः । बुबुधे जजागार ॥ ६ ॥ एकादशेति । अथान-न्तरम् । तस्य श्रीवासुदेवस्य । एकादशेन्द्रियेभ्यः । महदतिशयितम् । तेजः । अभवत्प्रादुर्बभूव । तदा । एकीभूतम् । तत्तेजः । दिव्यकन्यारूपम् । अभूत् ॥ ७ ॥ दृष्ट्वेति । असुरो मुरः । तद्रूपं तस्याः कन्यायाः स्वरूपम् । दृष्ट्वा । मुह्यन् मोहं गच्छन्सन् । तां कन्याम् । अवदत् । हे शुभे ! । त्वम् । माम् । वरय । ते तव । भद्रं शुभम् । भविष्यति । न संशयोऽत्र संशयो नैव कर्त्तव्यः ॥ ८ ॥ कन्येति । कन्या मुरदानवेनैवमभिहिता सा कन्यका । उवाच । हे दानवोत्तमासुरश्रेष्ठ ! । मम तु । प्रतिज्ञा । अस्ति । यः । वीरः । युधि संग्रामे । माम् । जयेत् । तं वीरमेव । अहम् । वरये ॥ ९ ॥ तत इति । ततस्तदनन्तरम् । तयोः कन्याऽसुरयोः । तुमुलं संकुलम् । युद्धम् । अभूत् । तत्र युद्धे । सा कन्या । मुरमसुरम् । अहनत् । तेन मुरासुरहननेन । तस्यै कन्यायै । तुष्टः प्रसन्नः । भगवान् । वचः । अब्रवीत् ॥ १० ॥

भक्तैः पतिव्रताधर्मः शौरवीर्यं तथा यथा । रक्ष्यं तु पश्चमे प्रोक्ता तद्रीतिस्तत्त्वतः स्फुटम् ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८७८) नभसः श्रावणमासस्य । शुक्लपक्षागतसप्तमीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमक्षितिपस्य । दुर्गे । वासुदेवाङ्गणे श्रीवासुदेवमन्दिराजिरमध्यावस्थिततरुराजपिचुमन्दाधस्तनप्रदेशे इत्यर्थः । वेद्याम् । चक्रके कौशेयचक्रकासने । स श्रीहरिः । समुपाविशत् ॥ २ ॥ सितेति । सित-वासाः परिधृतसकलश्वेतवसनः । भक्तैर्नानादेशागतैः स्वकीयभक्तजनैः । त्यागिभिः । गृहिभिश्च । वृतः सभायां परिवेष्टितः । स श्रीहरिः । हरिपद्यानि श्रीहरियशोऽङ्कित-भाषाबद्धकीर्त्तनानि । गायतो झर्झरमृदङ्गोपेतं कीर्त्तयतः । सतः साधून् । विरमय्य नेत्रसंज्ञया कीर्त्तनस्तम्भनं विधाप्येत्यर्थः । अब्रवीत् ॥३॥ य इति । हे साधवः ! । अत्र सत्सङ्गे । यः । भगवद्भक्तः । स्यात् । तेन तु । एकः । पतिव्रताधर्मः । तथा । इतरद्द्वितीयम् । शौरवीर्यम् । इति । द्वयम् । सम्पाद्यम् ॥ ४ ॥ एतदेव लक्षणकथनेन स्पष्टमाह पश्चभिः । यथेति । यथा । पतिव्रता स्त्री । अन्धमाजन्मतो नेत्रवर्जितम् । अथवा । रोगिणम् । अथवा । वृद्धम् । अथवा । कुरूपम् । अथवा ।

शकाब्दे विक्रमार्कस्य गजाश्ववसुभूमिते । नभसः शुक्लसप्तम्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमक्षिति-पस्य सः । वासुदेवाङ्गणे वेद्यां चक्रके समुपाविशत् ॥२॥ सितवासा वृतो भक्तैस्त्यागिभिर्गृहिभिश्च सः । गायतो हरिपद्यानि विरमय्याब्रवीत्सतः ॥ ३ ॥ योऽत्र स्याद्भगवद्भक्तः सम्पाद्यं तेन तु द्वयम् । एकः पतिव्रताधर्मः शौरवीर्यं तथेतरत् ॥ ४ ॥ यथा पतिव्रता प्रीत्या भर्त्तारं सेवते सदा । अन्धं वा रोगिणं वृद्धं कुरूपं वापि निर्धनम् ॥ ५ ॥ सा तं विनाऽन्यं पुरुषं सुरूपं तरुणं च वा । हृदाऽपि नेच्छति क्वापि गुणिनं वाऽपि कामुकम् ॥ ६ ॥ दरिद्राऽपि न राजानं स्पृहयन्तमपीक्षते । तथा कृष्णेतरद्वस्तु भक्तो न मनसेच्छति ॥ ७ ॥ पतिव्रताधर्म एवं भक्तस्येत्यवधार्यताम् । पालयन्नमुमेवेह भक्त एकान्तिको भवेत् ॥ ८ ॥ तथैव शूरवीरत्वं कृष्णनिन्दासहिष्णुता । न हि शूरो राजनिन्दां सहेत क्वापि तच्छ्रितः ॥ ९ ॥

निर्धनमपि । भर्त्तारं स्वपतिम् । प्रीत्या । सदा । सेवते ॥ ५ ॥ सेति । सा पतिव्रता । तं तथाविधमपि पतिम् । विना । सुरूपम् । अथवा । तरुणम् । अथवा । गुणिनं विद्यादिगुणवन्तम् । अथवा । कामुकं कामिनं चापि । अन्यं स्वपतिभिन्नम् । पुरुषं तु । क्वापि कदाचिदपि । हृदा स्वमनसापि । नेच्छति ॥ ६ ॥ दरिद्रेति । दरिद्रा दारिद्र्ययुतापि पतिव्रता स्त्री । स्पृहयन्तमुपभोगार्थं स्वामिच्छन्तम् । राजानमपि । नेक्षते तत्सन्मुखं स्वदृक्प्रसारमपि । न करोतीत्यर्थः । तथा तेन प्रकारेण । भक्तः । कृष्णेतरत् । वस्तु मायिकपदार्थमात्रम् । मनसाऽपि । नेच्छति ॥ ७ ॥ पतिव्रतेति । एवममुना प्रकारेण । भक्तस्य । पतिव्रताधर्मः । अस्ति । इतीत्थम् । अव-धार्यताम् । इह सत्सङ्गे । अमुमुक्तविधं पतिव्रताधर्मम् । पालयन् सन्नेव । एकान्तिकः । भक्तः । भवेत् ॥ ८ ॥ तथेति । तथा तेन प्रकारेणैव । कृष्णनिन्दासहिष्णुताऽसुरांशदुर्जनकृतस्वेष्टदेवश्रीहरिगर्हणाऽक्षमित्वम् । शूरवीरत्वम् । ज्ञेयम् । तच्छ्रितो जीविकार्थं राजानमाश्रितः । शूरः । क्वापि कदाचिदपि । राजनिन्दां स्वपतिनृपतिकुत्साम् ।

न सहेत । हि । केवलं वृत्तिमात्रार्थं नृपाश्रितः शुरो यदा स्वस्वामिनृपनिन्दां न क्षमते तदाऽनन्तसुखप्रदस्वप्राणवल्लभश्रीहरिनिन्दां शुरवीरास्तदेकान्तिकभक्ताः कथं सहेयुरितिभावः ॥ ९ ॥ नन्वेवंसति भगवद्भक्तानामात्मीयपक्षपातोऽन्येषां चाशुभचिन्तनं जातं तेन समशब्दवाच्यसमदृष्टित्वामानिलमित्रत्वकारुणिकत्वाख्ये तद्धर्मे क्षतिरागतेतिचेत्तथासदाचारत्वान्नक्षतिरित्याह द्वाभ्याम् । साधूनामिति । सर्वत्राचित्परिणामरूपेषु देवमनुष्यादिशरीरेषु । आत्मेश्वरेक्षया आत्मनां जीवानां तेषामीश्वरस्य चेक्षा दर्शनं तया । ज्ञानैकाकारतया जीवानामीक्षयान्तर्यामितया तदन्तःप्रविश्य नियन्तृतया परमेश्वरेक्षया चेत्यर्थः । साधूनां भगवद्भक्तानाम् । समदृक्त्वादि । समदृष्टित्वादिगुणवत्तया केषांचिदपि द्रोहस्यानाचरणत्वमित्यर्थः । ज्ञेयम् । पक्षपातः स्नेहस्तु । भक्तेषु एव । भगवति तदीयेषु चैवेत्यर्थः । कार्यः । पापिषु भगवत्तदीयनिन्दकेष्वित्यर्थः । पक्षपातः । न कार्यः ॥ १० ॥ ध्रुवेति । ध्रुवप्रह्लादसनकनारदाद्या भक्ता अपि हरौ । तदीयेषु च । पक्षपातम् । चक्रुः । अघिषु भगवत्तदीयनिन्दकेषु पापिषु । न चक्रुः । ध्रुवं निश्चितमेव ॥ ११ ॥ विपक्षे दोषमाह । पक्षपातादिति । भगवद्विमुखेषु । पक्षपातात्तु । इहास्मिन् । जनुषि जन्मनि । अथवा ।

साधूनां समदृक्त्वादि सर्वत्रात्मेश्वरेक्षया । पक्षपातस्तु भक्तेषु कार्य एव न पापिषु ॥ १० ॥ ध्रुवप्रह्लादसनकनारदाद्या अपि ध्रुवम् । पक्षपातं हरौ चक्रुस्तदीयेषु नाघिषु ॥ ११ ॥ पक्षपातात्तु भगवद्विमुखेषु भवेद्ध्रुवम् । इह वाऽन्यत्र जनुषि तत्साम्यं नात्र संशयः ॥१२॥ एषा वार्त्ता सादरं धारणीया सर्वैर्भक्तैर्मच्छ्रितैर्मन्निदेशात् । इत्थं वाचं तस्य ते संनिशम्य प्रापुस्तोषं साधवश्चामृताभाम् ॥१३॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकाष्टत्रिंशतितमस्तरङ्गः ॥ १३८ ॥ ५ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य गजाश्ववसुभूमिते । शुक्लाष्टम्यां नभोमासे वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमक्षितिपस्य सः । वासुदेवाङ्गणे वेद्यां न्यषीदत्स्वासने प्रभुः ॥ २ ॥

अन्यत्रान्यजन्मनि । तत्साम्यं भगवद्विमुखजनसमानत्वम् । ध्रुवं निश्चित्तमेव । भवेत् । अत्रास्मिन्नर्थे । संशयः । नास्ति ॥ १२ ॥ एषेति । मच्छ्रितैः । सर्वैः । भक्तैर्भवद्भिस्त्यागिगृहिजनैः । एषा । वार्त्ता । मन्निदेशात् । सादरं यथातथा । धारणीया । इत्थमेवंविधाम् । अमृताभाममृतसमानाम् । तस्य श्रीहरेः । वाचम् । संनिशम्य । ते । साधवः । गृहिजनाश्च । तोषं हर्षम् । प्रापुः ॥ १३ ॥ पातिव्रत्यं शौरवीर्यं स्वभक्तानां य आत्मनि । श्रीहरिः प्राह ते मह्यं स्वस्मिन् दत्तात्स धर्मजः ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्स्नुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकाष्टत्रिंशस्तरङ्गः ॥ १३८ ॥ ५ ॥

निन्दापूर्वं नास्तिकानां शास्त्रे ह्यास्तिकता दृढा । द्रष्टात्मनो विचारश्च प्रोक्तः षष्ठे यथार्थतः ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८७८) नभोमासे । शुक्लाष्टम्यां शुक्लपक्षस्याष्टमीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमक्षितिपस्य । दुर्गे । वासुदेवाङ्गणे श्रीवासुदेवमन्दिरीयाङ्गणाश्रयायामित्यर्थः । वेद्याम् । स्वासने शोभने चक्रकासने । प्रभुः । स श्रीहरिः । न्यषीदत् ॥ २ ॥

सितेति । सितांम्बरधरः स्वाङ्गपरिधृतवलक्षवसनः । अनेकैः । भक्तैर्नानादेशागतत्यागिगृहिस्वभक्तजनैः । परितः । वृतः सभायां वेष्टितः । स श्रीहरिः । सद्गीतकृष्णपद्यानि । श्रुत्वा हृष्टः परितुष्टः सन् । सतः साधून् । अब्रवीत् । करचेष्टया तान्प्रथमं ततो विरमय्येति शेषः ॥ ३ ॥ अत्रेति । हे साधवः ! । अत्र लोके । यवनैः । तुल्याः । एके केचन । पूरुषा वेदादिसच्छास्त्रविरुद्धाचारा नास्तिकजनाः । एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण । वदन्ति । यद्वदन्ति तदाह सार्द्धैश्चतुर्भिः । गङ्गोदकम् । अन्यजलं च । तुल्यमेव । दृश्यते । हि ॥ ४ ॥ शालेति । शालग्रामशिला । अन्यशिला । उभे चापि । तुल्ये समाने । दृश्यन्ते । तुलसी वृन्दावृक्षः । अन्यवृक्षाश्च । सन्निभास्तुल्याः । विप्रा ब्राह्मणाः । शुद्राश्च । सन्निभाः । दृश्यन्ते ॥ ५ ॥ अन्नमिति । कृष्णप्रसादि । अन्नम् । अन्यदप्रासादिकम् । अन्नं चापि । समं तुल्यम् । ईक्ष्यते । तथा । एकादश्याम् । उपवासः । अन्यदिने । उपवासश्चापि । समः । ईक्ष्यते ॥ ६ ॥ स्वकीयेति । इह लोके । स्वकीया स्वपरिणीता । स्त्री । परकीया परपरिणीता । स्त्री च । समा तुल्यैव । दृश्यते । रामकृष्णादयो भगवदवताराः । अन्ये । नराः कर्माधीना लोकाश्च । समाः । दृश्यन्ते ।

सिताम्बरधरो भक्तैः सोऽनेकैः परितो वृतः । सद्गीतकृष्णपद्यानि श्रुत्वा हृष्टोऽब्रवीत्सतः ॥ ३ ॥ अत्रैके यवनैस्तुल्या वदन्त्येवं हि पूरुषाः । गङ्गोदकं चान्यजलं दृश्यते तुल्यमेव हि ॥४॥ शालग्रामशिला चान्यशीलातुल्ये उभे अपि । तुलसी चान्यवृक्षाश्च विप्राः शूद्राश्च सन्निभाः ॥ ५ ॥ अन्नं कृष्णप्रसाद्यन्यदन्नं चापीक्ष्यते समम् । एकादश्यां चान्यदिनेऽप्युपवासः समस्तथा ॥ ६ ॥ स्वकीया परकीया च स्त्री समैवेह दृश्यते । रामकृष्णादयश्चान्ये दृश्यन्ते हि नराः समाः ॥ ७ ॥ एवं सत्यपि तद्भेदो यो लोके दृश्यते स तु । अदीर्घदृष्टिभिः पुंभिर्मृषा क्लृप्तोऽस्ति वा इति ॥ ८ ॥ अतो यवीयसः साधूनिह पृच्छामि सर्वशः । एतौ विधिनिषेधौ किं कल्पितौ वा ऋतौ मतौ ॥ ९ ॥ कनीयांसोऽथ सन्तस्तु तमूचुस्तौ ऋतौ प्रभो ! । अन्यथा स्वर्गनरकौ भवेतां हि निराश्रयौ ॥१०॥ इत्याकर्ण्य स तद्वाक्यं कनीयांसोऽपि साधवः । यूयं सुष्टु विजानीथेत्युक्त्वोवाच तदुत्तरम् ॥११॥

हि ॥ ७ ॥ एवमिति । एवं सत्यपि एवंविधे सर्वसमत्वे साक्षाद्विद्यमाने सत्यपि । लोके । यः । तद्भेद उक्तविधा तेषां भिन्नता । दृश्यते । स तद्भेदस्तु । अदीर्घदृष्टिभिः । पुंभिः शास्त्रवक्तृपुरुषैः । मृषा क्लृप्तः । अस्ति । वै । इत्येवं ते वदन्तीति सम्बन्धः ॥ ८ ॥ अत इति । अतो नास्तिका एवं वदन्त्यतो हेतोः । इहैषु सर्वेषु साधुषु मध्ये । सर्वशः सर्वान् । यवीयसो वयसा कनिष्ठान् । साधून् । पृच्छामि । एतौ पूर्वोक्तौ । विधिनिषेधौ । कल्पितौ । स्तः किम् । अथवा । ऋतौ सत्यौ । मतौ । भवतः ॥ ९ ॥ कनीयांस इति । अथैवंविधश्रीहरिप्रश्नश्रवणानन्तरम् । कनीयांसः । सन्त आत्मानन्दादयः साधवः । तं श्रीहरिम् । ऊचुः । हे प्रभो ! । तौ विधिनिषेधौ तु ऋतौ सत्यौ । मतौ । स्तः । न कल्पितौ भवत इत्यर्थः । अन्यथा तयोः कल्पितत्वोक्तौ सत्यां तु । स्वर्गनरकौ विधिनिषेधाचरणफलरूपौ । निराश्रयौ निराधारौ । भवेताम् । हि ॥१०॥ इतीति । इत्येवंविधम् । तद्वाक्यं कनिष्ठसाधुवचनम् । आकर्ण्य । स श्रीहरिः । हे साधवः ! । कनीयांसोऽपि । यूयम् ।

सुष्ठु सम्यक् । विजानीथ । इतीत्थम् उक्त्वा । तदुत्तरं सूत्रवत्तत्साधुकृतं स्वप्रश्नोत्तरम् । उवाच सविस्तरत्वात्तद्भाष्यवज्जगादेत्यर्थः ॥११॥ महर्षिभिरिति । हे साधवः ! । महर्षिभिर्व्यासादिमुनिभिः । शास्त्रेषु स्मृतिपुराणादिषु सद्ग्रन्थेषु । यत् विधिनिषेधात्मकं वचनम् । प्रोक्तम् । तत् । ऋतं सत्यमेव । अस्ति । हि । तत्फले विधिनिषेधाचरणफलभूते स्वर्गनरकाख्ये । सद्यस्तत्क्षणम् । अदृष्टे दृग्विषयेऽसत्यपि । अन्ते देहावसाने । तत्फलं तु । दृश्यते । खलु ॥ १२ ॥ एतदेव । दृष्टान्तेन द्रढयति पञ्चभिः । यथेति । यथा । अतिमहता लोकेष्वतिश्रेष्ठेन । आढयेन धनिना । वणिजा श्रेष्ठेन । हुण्डिका । मुद्रिता स्वाक्षरैः कृतमुद्रा सती । क्वचिद्देशान्तरे । आढ्योपरीतरेभ्यस्येोपरिष्टात् । लिखित्वा । आत्मने । दत्ता । भवेत् ॥ १३ ॥ साक्षादिति । हस्तस्थितायां स्वहस्तगतायाम् । तस्यां हुण्डिकायाम् । साक्षात्प्रत्यक्षतया तु । एकापि । मुद्रिका । न दृश्यते । तथापि । अस्यां हुण्डिकायाम् । बहुमुद्रिका बह्व्यो रूप्यमुद्राः । सन्त्येव ॥ १४ ॥ यत इति । यतो हेतोः । देशान्तरेऽपि । आढ्यो वणिक् । तां हुण्डिकाम् । दृष्ट्वा । ता हुण्डिकालिखिता मुद्रिकाः । ददाति । हि । ततो हेतोः । अस्यां हुण्डिकायाम् । आत्मना बुद्ध्या । विश्वासः ।

महर्षिभिर्यच्छास्त्रेषु प्रोक्तमस्ति ऋतं हि तत् । सद्योऽदृष्टे तत्फलेऽपि दृश्यन्तेऽन्ते तु तत्खलु ॥ १२ ॥ यथाऽतिमहताढ्येन वणिजा हुण्डिकाऽऽत्मने । दत्ता लिखित्वा च भवेन्मुद्रिताढ्योपरि क्वचित् ॥१३॥ साक्षाद्धस्तस्थितायां तु तस्यामेकापि मुद्रिका । न दृश्यते तथाप्यस्यां सन्त्येव बहुमुद्रिकाः ॥ १४ ॥ यतो देशान्तरेऽप्येतां दृष्ट्वाऽऽढ्यस्ता ददाति हि । कर्त्तव्य एव विश्वासस्ततोऽस्यां सर्वथात्मना ॥१५॥ महर्षिभिस्तथैवात्र स्मृतिरूपा हि हुण्डिका । लिखिताऽस्तीति तत्प्रोक्तं फलं विधिनिषेधयोः ॥ १६ ॥ सकलं सत्यमेवास्ति संशयो नात्र विद्यते । एवं विश्वसितव्यं हि नृभिरास्तिकबुद्धिभिः ॥ १७ ॥ नास्तिकास्तु नरा यान्ति यथेष्टाचरणे रताः । महतो नरकानेव सत्यमेतद्वचो मम ॥ १८ ॥ पप्रच्छाथ कनीयांस्तमात्मानन्दो महाप्रभो ! । अनीप्सिता अपि कुतो विशन्त्यर्थास्तु चेतसि ॥ १९ ॥

सर्वथैव । कर्त्तव्यः ॥ १५ ॥ महर्षिभिरिति । तथैव । अत्र लोके । महर्षिभिः । स्मृतिरूपा स्मृतिग्रन्थस्वरूपा । हुण्डिका । लिखिताऽस्ति । इति हेतोः । तत्प्रोक्तं स्मृतिग्रन्थोक्तम् । विधिनिषेधयोः । फलम् ॥ १६ ॥ सकलमिति । सकलमपि । सत्यमेव । अस्ति । अत्रास्मिन्नर्थे । संशयः । न विद्यते । एवममुना प्रकारेण । आस्तिकबुद्धिभिः । नृभिः । विश्वसितव्यम् । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥ १७ ॥ नास्तिका इति । नास्तिकाः । नराः विधिनिषेधयोः कल्पितत्वकथका नास्तिकजनास्तु । यथेष्टाचरणे । रताः सन्तः । महतः । नरकान्कुम्भीपाकादीनेव । यान्ति । एतत् मम । वचः । सत्यम् । अस्ति अत एवंविधानां सङ्गः सर्वथा वर्ज्य इति भावः ॥ १८ ॥ प्रच्छेति । अथैवंविधश्रीहरिवाक्यश्रवणानन्तरम् । कनीयान्वयसाकनिष्ठः । आत्मानन्दः साधुः । तं श्रीहरिम् । पप्रच्छ । हे महाप्रभो ! । अनीप्सिताः स्वेन प्राप्तुमनभिवाञ्छिता अपि । अर्था अनेकविधपदार्थाः । चेतसि चित्ते । कुतः कस्माद्धेतोः । विशन्ति ॥ १९ ॥

श्रीहरिरिति । श्रीहरिरात्मानन्दमुनिनैवं पृष्टः श्रीहरि-कृष्णो भगवान् । प्राह । हे मुने ! । चित्तं तु । मधुवत्क्षौद्रमिव । अतिस्निग्धमतिचिक्कण-स्वभावम् । वर्त्तते । अतो हेतोः । तत्र चित्ते । सर्वं दृष्टश्रुतपदार्थजातमेव । सज्जति लग्नं भवति ॥ २० ॥ एतदेव स्पष्टमाह । दृष्टा इति । दृष्टाः । अथवा । श्रुताः । प्रियाः । अथवा । अप्रिया अपि । ये । अर्थाः । सन्ति । सर्वेऽपि । तेऽर्थाः । अत्र चित्ते । सज्जन्ति । हि । यतः अस्य चित्तस्य । ईदृश एवंविधः । स्वभावः । अस्ति ॥ २१ ॥ अत इति । अतो हेतोः । भगवद्भक्ताः । दृश्यादात्मना वीक्षणीयात् । तस्माच्चित्तात् । पृथक् । स्थिते । तद्द्रष्टरि चित्तस्य साक्षाद्वीक्षके । निर्विकारिणि । आत्मनि जीवे । स्वत्वमात्मत्वम् । मन्यते ॥ २२ ॥ तस्मादिति । तस्माद्धेतोः । मुमुक्षुणा । पुंसा भक्तेन । स्वचेतसः । दोषान् स्फुरितप्रिया-प्रियपदार्थरूपान् । दृष्ट्वा । अतिखेदः । न विधातव्यः । ततश्चित्तात् । आत्मा स्वजीवः । पृथक् । ज्ञेयः ॥ २३ ॥ आत्मेति । भगवद्भक्तिः । आत्मरूपेण । निरन्तरम् । कार्या निजात्मानं ब्रह्मरूपं विभाव्य विधेयेत्यर्थः । तया तथाविधभगवद्भक्त्यैव । सर्वदोषाणाम् । क्षयः । मुक्तिर्ब्रह्मात्मना कृष्णसेवाप्तिरूपो मोक्षश्च । सिद्ध्यति

श्रीहरिः प्राह चित्तं तु वर्त्ततेमधुवन्मुने ! । अतिस्निग्धमतस्तत्र सर्वमेव हि सज्जति ॥ २० ॥ दृष्टाः श्रुता वा ये त्वर्था अप्रिया वा प्रिया अपि । सर्वेऽपि तेऽत्र सज्जन्ति स्वभावोऽस्तीदृशोऽस्य हि ॥ २१ ॥ अतो हि भगवद्भक्ता दृश्यात्तस्मात्पृथक् स्थिते । तद्द्रष्टर्यात्मनि स्वत्वं मन्यते निर्विकारिणि ॥ २२ ॥ तस्मान्मुमुक्षुणा पुंसा दोषान् दृष्ट्वा स्वचेतसः । नातिखेदो विधातव्य आत्मा ज्ञेयस्ततः पृथक् ॥ २३ ॥ आत्मरूपेण भगवद्भक्तिः कार्या निरन्तरम् । तयैव सर्वदोषाणां क्षयो मुक्तिश्च सिद्ध्यति ॥ २४ ॥ इति हरेर्वचः सोऽमृतं मुनिः सकलसाधवोऽन्ये निपीय च । हृदि दधुर्मुदाऽन्येऽपि तच्छ्रिता निजहितोद्यतं तं ववन्दिरे ॥ २५ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकैकोनत्रिंशस्तरङ्गः ॥ १३९ ॥ ६ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य गजाश्ववसुभूमिते । एकादश्यां नभःशुक्ले वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥

॥ २४ ॥ इतीति । इत्येवंविधम् । अमृतं पीयूषसमानम् । हरेः । वचः । निपीय । सः । मुनिरात्मानन्दसाधुः । तच्छ्रिताः श्रीहरेर्भक्ताः । अन्ये तदितरे सकलसाधवः । अन्ये गृहिजनाश्चापि । मुदा । हृदि । दधुर्धारयामासुः । निजहितोद्यतम् । तं श्रीहरिम् । ववन्दिरे नमश्चक्रुः ॥ २५ ॥ यो निन्दां नास्तिकानां च शास्त्रेष्वास्तिकतां दृढाम् । प्राहात्मनो विचारं स्वान् प्रीतः स्तात्स हरिर्मयि ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकैकोनचत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ १३९ ॥ ६ ॥

व्रतावश्यकता चैकादश्यास्तस्य च लक्षणम् । कार्यता ज्ञानयज्ञस्य लक्षणं तस्य यत्तथा ॥ १ ॥ कृष्णांशता तद्भक्तानां यथा तल्लक्षणं तथा । एतत्सर्वं सप्तमे तु यथावत्परिकीर्त्तितम् ॥ २ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धे व्याख्यातम् । (१८७८) नभःशुक्ले श्रावणमासस्य शुक्लपक्षे । एकादश्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् ।

अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमक्षितिपस्य । दुर्गे वासुदेवालयस्य । अग्रेऽग्रप्रदेशे । चक्रकोत्तमे महाकौशेयवसनकृतत्वाच्छ्रेष्ठे चक्रकासने । स श्रीहरिः । न्यषीदत् ॥ २ ॥ त्यागिभिरिति । त्यागिभिः । गृहिभिः । भक्तैर्नानादेशागतैर्भक्तजनैः । परीतो महासभायां परिवेष्टितः । सितांशुकः परिधृतसकल-श्वेतवसनः । स श्रीहरिः । पुरःस्थान्स्वाग्रप्रदेशावस्थितान् । साधून् । अन्यान् । भक्तांश्च । स्वयमेव । अब्रवीत् ॥ ३ ॥ अद्येति । हे सन्तः ! । अद्यास्मिन्दिने । एकादशी । अस्ति । तस्या एकादश्याः । व्रतम् । सर्वेषाम् । औद्धवीयानामुद्धवसम्प्रदायिभक्तानाम् । यथा येन प्रकारेण । कार्यम् । तथैव । अहम् । वो युष्मभ्यम् । वदामि ॥ ४ ॥ अशेतेति । पूर्वम् । भगवान् श्रीवासुदेवः । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि दश स्वाक्षाणि । तथा । मनः । अन्तर्मुखानि प्रतिलोमानि । कृत्वा । योग-निद्रासुखप्रदो योगनिद्रायै स्वसेवावसरं प्रददानः सन्नेव । अशेत ॥ ५ ॥ नाडीति । तर्हि तदा नाडीजङ्घात्मनो नाडीजङ्घनाम्नोऽसुरस्य तनयः । मुरनामकः । दानवो-

तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमक्षितिपस्य सः । वासुदेवालयस्याग्रे न्यषीदच्चक्रकोत्तमे ॥२॥ त्यागिभिर्गृहिभिर्भक्तैः परीतश्च सितां-शुकः । पुरःस्थानब्रवीत्साधून् भक्तानन्यांश्च स स्वयम् ॥ ३ ॥ अद्यास्त्येकादशी सन्तस्तस्याः कार्यं व्रतं यथा । सर्वेषा-मौद्धवीयानां तथैवाहं वदामि वः ॥४॥ अशेत भगवान् पूर्वमिन्द्रियाणि मनस्तथा । अन्तर्मुखानि कृत्वैव योगनिद्रासु-खप्रदः ॥५॥ नाडीजङ्घात्मजस्तर्हि दानवो मुरनामकः । तमाजुहाव युद्धार्थं बुबुधे स तदा प्रभुः ॥६॥ एकादशेन्द्रिये-भ्योऽथ तस्य तेजोऽभवन्महत् । एकीभूतं च तद्दिव्यकन्यारूपमभूत्तदा ॥७॥ दृष्ट्वा तद्रूपमसुरो मुह्यंस्तामवदच्छुभे ! । त्वं मां वरय भद्रं ते भविष्यति न संशयः ॥ ८ ॥ कन्योवाच मम त्वस्ति प्रतिज्ञा दानवोत्तम ! । युधि मां योजयेद्वीरो वरयेऽहं तमेव हि ॥ ९ ॥ ततस्तयोरभूद्युद्धं तुमूलं तत्र सा मुरम् । अहनत्तेन भगवांस्तस्यै तुष्टोऽब्रवीद्वचः ॥ १० ॥

ऽसुरः । युद्धार्थं वासुदेवेन सह युद्धं कर्त्तुम् । तं वासुदेवम् । आजुहाव । तदा । प्रभुरतिसमर्थः । स श्रीवासुदेवः । बुबुधे जजागार ॥ ६ ॥ एकादशेति । अथान-न्तरम् । तस्य श्रीवासुदेवस्य । एकादशेन्द्रियेभ्यः । महदतिशयितम् । तेजः । अभवत्प्रादुर्बभूव । तदा । एकीभूतम् । तत्तेजः । दिव्यकन्यारूपम् । अभूत् ॥ ७ ॥ दृष्ट्वेति । असुरो मुरः । तद्रूपं तस्याः कन्यायाः स्वरूपम् । दृष्ट्वा । मुह्यन् मोहं गच्छन्सन् । तां कन्याम् । अवदत् । हे शुभे ! । त्वम् । माम् । वरय । ते तव । भद्रं शुभम् । भविष्यति । न संशयोऽत्र संशयो नैव कर्त्तव्यः ॥ ८ ॥ कन्येति । कन्या मुरदानवेनैवमभिहिता सा कन्यका । उवाच । हे दानवोत्तमासुरश्रेष्ठ ! । मम तु । प्रतिज्ञा । अस्ति । यः । वीरः । युधि संग्रामे । माम् । जयेत् । तं वीरमेव । अहम् । वरये ॥ ९ ॥ तत इति । ततस्तदनन्तरम् । तयोः कन्याऽसुरयोः । तुमुलं संकुलम् । युद्धम् । अभूत् । तत्र युद्धे । सा कन्या । मुरमसुरम् । अहनत् । तेन मुरासुरहननेन । तस्यै कन्यायै । तुष्टः प्रसन्नः । भगवान् । वचः । अब्रवीत् ॥ १० ॥

वरमिति । हे कल्याणि । त्वया । मम । महदतिशयितम् । कार्यम् । कृतम् । ततो हेतोः । अहम् । तुभ्यम् । प्रसन्नः । अस्मि । अतः । वरम् । वरय । इत्यमुना प्रकारेण । उक्ता भगवताऽभिहिता । सा कन्या । प्रभुं श्रीवासुदेवम् । अब्रवीत् ॥ ११ ॥ एकादशेति । हे प्रभो ! । अहम् । निरन्नेभ्यः । तव । एकादशेन्द्रियेभ्य एकादशेन्द्रियोद्भूततेजोभ्यः । जातोत्पन्नाऽस्मि । इति हेतोः । नाम्ना संज्ञया । एकादशी । तपस्विनी च । विश्रुता जगद्विख्याता । स्यातां भवेयम् ॥१२॥ एकादशीतिथौ । मम । व्रतम् । सर्वे जनाः । सदा । कुर्युः । तदैकादशीव्रतदिने । अखिलैः सर्वैर्जनैः । इन्द्रियेभ्यः । ग्राम्याहारो मायिकस्तत्तद्विषयाहारः । न दातव्यः ॥१३॥ निराहारेति । निराहारव्रतवतां ग्राम्याहारवर्जनपूर्वं मद्व्रतं कृतवतां जनानाम् । पुरुषार्थचतुष्टयं धर्मार्थादयश्चत्वारोऽपि पुरुषार्थाः । सिद्ध्येत् । हे प्रभो ! । इतीत्थंभूतम् । वरम् । यदि । त्वम् । प्रसन्नोऽसि । तर्हि । मे मह्यम् । देहि ॥ १४ ॥ तथेति । तदा तस्मिन्समये । विष्णुना । तस्यै एकादश्यै । तथास्तु ।

वरं वरय कल्याणि ! मम कार्यं महत्कृतम् । त्वया ततः प्रसन्नोऽस्मीत्युक्त्वा सा चाब्रवीत्प्रभुम् ॥ ११ ॥ एकादशेन्द्रियेभ्योऽहं निरन्नेभ्यस्तव प्रभो ! । जातेत्येकादशी नाम्ना विश्रुता स्यां तपस्विनी ॥१२॥ एकादशीतिथौ सर्वे कुर्युर्मम व्रतं सदा । ग्राम्याहारो न दातव्य इन्द्रियेभ्यस्तदाखिलैः ॥१३॥ निराहारव्रतां पुरुषार्थचतुष्टयम् । सिद्ध्येदिति वरं देहि प्रसन्नो यदि मे प्रभो ! ॥ १४ ॥ तथास्त्विति वरो दत्तस्तदा तस्यै तु विष्णुना । अत एव व्रतं ह्येतत्सर्वैः कार्यं प्रयत्नतः ॥ १५ ॥ एषा कथा पुराणोक्ता संक्षेपात्कथिता मया । धर्मशास्त्रोदिताः पाल्या एकादश्यां यमा अपि ॥ १६ ॥ लोभकामक्रुधां कार्यः सङ्कल्पोऽपि न वै हृदि । अहोरात्रं विष्णुभक्तिः कर्तव्या श्रवणादिका ॥ १७ ॥ इन्द्रियैर्ग्राम्यविषयग्रहणे तु कृते व्रतम् । भग्नमेवोपवासस्तु ज्ञातव्यः पशुलङ्घनम् ॥ १८ ॥ इन्द्रियैर्ग्राम्यविषयान् गृह्णन् यः कुरुते व्रतम् । तस्योपरि हरिर्नैव प्रसादं कुरुते क्वचित् ॥ १९ ॥ इन्द्रियाहाररहितः श्वेतद्वीपस्थमुक्तवत् । यस्तस्मै भगवान् शीघ्रं प्रसीदति न संशयः ॥ २० ॥

इतीत्थम् । वरः । दत्तः । अतो हेतोरेव । एतत् । व्रतम् । सर्वैः । प्रयत्नतः । कार्यम् ॥१५॥ एषेति । एषा । पुराणोक्ता । कथा । मया । संक्षेपात् । कथिता । एकादश्याम् । धर्मशास्त्रोदिताः । यमाः अहिंसादयोऽपि । पाल्याः ॥ १६ ॥ लोभेति । हृदि मनसि । लोभकामक्रुधाम् । सङ्कल्पोऽपि । न कार्यः । वै । श्रवणादिका । विष्णुभक्तिः । अहोरात्रम् । कर्तव्या ॥ १७ ॥ इन्द्रियैरिति । इन्द्रियैः । ग्राम्यविषयग्रहणे । कृते सति तु । व्रतमेकादशीव्रतम् । भग्नमेव । ज्ञातव्यम् । उपवासस्तु । पशुलङ्घनं पशुकृतलङ्घनसमानः । ज्ञातव्यः ॥ १८ ॥ इन्द्रियैरिति । यो भक्तः । इन्द्रियैः । ग्राम्यविषयान् । गृह्णन्सन् । व्रतम् । कुरुते । तस्य भक्तस्य । उपरि । हरिः । क्वचित्कदाचिदपि । प्रसादमनुग्रहम् । नैव कुरुते ॥ १९ ॥ इन्द्रियेति । यो भक्तः । श्वेतद्वीपस्थमुक्तवत् । इन्द्रियाहाररहितो भगवद्भक्तीतरग्राम्यविषयरूपेन्द्रियाहारवर्जितः सन् । व्रतम् । कुरुते । तस्मै भक्ताय । भगवान् । शीघ्रम् । प्रसीदति । न संशयः ॥ २० ॥

एकादशीदिने विष्णुभक्तिः कर्त्तव्यत्वेनाभिहिता तामाह द्वाभ्याम् । कृष्णस्येति । कृष्णस्य । दर्शनम् । कीर्त्तिश्रवणम् । गुणकीर्त्तनम् । पूजा । स्तुतिः । नतिर्नमस्कारः । प्रदक्षिणा च । स्वशक्त्या । कार्या ॥२१॥ कृष्णेति । कृष्णप्रसादमाहात्म्यात् । अन्नं तु । अनापदि रोगाद्यापदमन्तरा । न भक्ष्यम् । तत्रैकादशीव्रतदिने । कार्ष्णीं कृष्णसम्बन्धिनिम् । क्रियाम् । विना । अन्या । क्रिया । न कार्या ॥ २२ ॥ श्वेतेति । श्वेतद्वीपस्थिताः । मुक्ताः । एतत् । व्रतम् । सदा । कुर्वते । अस्माभिस्तु । पक्षमध्ये । सकृदेकवारम् । इदम् । व्रतम् । कार्यम् ॥ २३ ॥ श्वेतेति । श्वेतमुक्तसमत्वाप्त्यै । हृदि । इच्छा तु । सदा । कार्या । पूजनान्ते स्वार्च्यभगवदर्चार्चनान्ते । कृष्णादपि । तदेव श्वेतमुक्तसमत्वमेव । अर्थ्यं प्रार्थनीयम् । इतरत्तस्मादन्यत् । न च नैव प्रार्थनीयम् ॥ २४ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । एकदशिकावार्त्ताम् । विधाय कृत्वा । स श्रीहरिः । पुनः । सतः साधून् । प्रोवाच । हे साधवः ! । मदाश्रितैः । ज्ञानयज्ञो वक्ष्यमाणलक्षणं ज्ञानसत्रम् । नित्यम् । कार्यः ॥ २५ ॥ इममेवार्थं

कृष्णस्य दर्शनं कीर्त्तिश्रवणं गुणकीत्तनम् । पूजास्तुतिर्नतिः कार्या स्वशक्त्या च प्रदक्षिणा ॥ २१ ॥ कृष्णप्रसादमाहात्म्याद्भक्ष्यं नान्नं त्वनापदि । विना कार्ष्णीं क्रियामन्या क्रिया कार्या न तत्र च ॥२२॥ श्वेतद्वीपस्थिता मुक्ताः सदैतत्कुर्वते व्रतम् । अस्माभिस्तु सकृत्कार्यं पक्षमध्य इदं व्रतम् ॥२३॥ श्वेतमुक्तसमत्वाप्त्यै कार्येच्छा तु सदा हृदि । कृष्णादपि तदेवार्थ्यं पूजनान्ते न चेतरत् ॥२४॥ इत्येकादशिकावार्त्तां विधाय स पुन सतः । प्रोवाच ज्ञानयज्ञस्तु कार्यो नित्यं मदाश्रितैः ॥२५॥ जगत्सृष्ट्वा पुरा ब्रह्मा प्रोवाच सकलाः प्रजाः । युष्माभिः सर्वदा यज्ञो विधातव्यो यथोचितम् ॥ २६ ॥ तेनैव हि परं श्रेयः सर्वासां वो भविष्यति । एवं विश्वसृजा पूर्वं कृताऽस्त्याज्ञा हि सर्वतः ॥२७॥ ततः प्रवृत्तिनिष्ठा ये राजसास्तामसा जनाः । राजसांस्तामसानेव द्रव्ययज्ञांस्तु ते व्यधुः ॥२८॥ निवृत्तिमार्गनिरताः सात्त्विकाः सात्त्विकान्मखान् । चक्रुर्ज्ञानमयानेव हिंसाविरहितान्नराः ॥ २९ ॥ निवृत्तिमार्गे सन्त्यन्ये योगयज्ञादयो मखाः । तत्रापि ज्ञानयज्ञस्तु मया श्रेष्ठतया मतः ॥ ३० ॥

भगवत्प्रेरितब्रह्मादिसदाचारेण द्रढयति द्वाभ्याम् । जगदिति । पुरा । ब्रह्मा । जगत् । सृष्ट्वा । सकलाः । प्रजाः । प्रोवाच । हे प्रजाः ! । युष्माभिः । यज्ञः । यथोचितम् । सर्वदा । विधातव्यः ॥२६॥ तेनेति । तेन यज्ञविधानेनैव । सर्वासाम् । वो युष्माकम् । परम् । श्रेयः । भविष्यति । एवममुना प्रकारेण । विश्वसृजा ब्रह्मणा । पूर्वम् । सर्वतः सर्वेभ्यो जनेभ्यः । आज्ञा । कृता दत्तास्ति । तथा हि । चोक्तं भगवद्गीतायाम् । 'सह यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः । अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधु'गित्यादिना ॥ २७ ॥ तत इति । ततस्तदनन्तरम् । प्रवृत्तिनिष्ठाः प्रवृत्तधर्मावस्थिताः । ये । राजसाः । तामसाः । जनाः । ते तु । राजसान् । तामसान् । द्रव्ययज्ञानेव । व्यधुश्चक्रुः ॥ २८ ॥ निवृत्तीति । निवृत्तिमार्गनिरता निवृत्तधर्मावस्थिताः । सात्त्विकान् । हिंसाविरहितान् । ज्ञानमयान् । मखान् यज्ञानेव । चक्रुः ॥२९॥ निवृत्तीति । निवृत्तिमार्गे । अन्ये । योगयज्ञादयः । मखाः । सन्ति । तत्र तेषु यज्ञेषु मध्येपि । ज्ञानयज्ञस्तु । मया । श्रेष्ठतया । मतः । अस्ति ॥ ३० ॥

ज्ञानयज्ञलक्षणमाह । अन्तरिति । कमलापतेः श्रीकृष्णस्य । भक्तस्य । अन्तर्दृष्ट्या । वर्त्तनम् । यत् । सः । सर्वयज्ञोत्तमः । ज्ञानयज्ञः । कथितः ॥३१॥ अन्तर्दृष्टि-लक्षणमाह । स्वेति । स्वान्तरे स्वाऽन्तःकरणे । अथवा । बहिः । कृष्णमूर्त्तेरेव । समीक्षणम् । यत् । सा । अन्तर्दृष्टिः । उदिता । इतरैतदन्या । बहिर्दृष्टिः । मताः ॥३२॥ स्फुटबोधाय पुनर्विशेषतयान्तर्दृष्टिलक्षणमाह द्वाभ्याम् । श्रवणमिति । विष्णोः श्रीहरेः । श्रवणं स्वरूपगुणचरित्रप्रबन्धाकर्णनम् । कीर्त्तनं तद्गुणचरित्रादिवर्णनम् । अर्चनादि तन्मूर्त्तिपूजनप्रभृति च । यत् । बहिः । क्रियते । एतत् । सर्वमपि । अन्तर्दृष्टितया मतम् ॥ ३३ ॥ हृदीति । हृदि स्वमानसे स्वहृदयावस्थिते जीवे वा । साक्षाद्धरिम् । ध्यात्वा । तस्य हरेः । यत् । अर्चनादिकम् । क्रियेत । सा । भक्तस्य । अन्तर्दृशिः । ज्ञातव्या । खलु ॥ ३४ ॥ एवं ज्ञानयज्ञमन्तर्दृष्टिरूपेण कथयित्वान्तर्दृष्टेरपि द्वैविधामभिधाय प्रसङ्गाच्छास्त्रेऽयं भगवतोंऽश इति यदुच्यते तदर्थमपि स्वान्बोधयितुं कार्ष्णधर्माणां कृष्णांशत्वात्तद्वत्तया ये ज्ञानयज्ञनिष्ठास्त एव कृष्णांशा इति ब्रुवन् युष्माभिरपि कृष्णांशैर्भवितव्यमित्याहाष्टभिः । कृष्णस्येति । कृष्णस्य । अंशा वक्ष्यमाणांशशब्दवाच्यकार्ष्णधर्मवत्त्वेनांशब्दवाच्यतां प्राप्ताः । ये । जीवा भक्तजनाः ।

अन्तर्दृष्ट्या वर्त्तनं यद्भक्तस्य कमलापतेः । ज्ञानयज्ञः स कथितः सर्वयज्ञोत्तमोत्तमः ॥ ३१ ॥ स्वान्तरे वा बहिः कृष्णमूर्त्तेरेव समीक्षणम् । यत्साऽन्तर्दृष्टिरुदिता बहिर्दृष्टिर्मतेतरा ॥ ३२ ॥ श्रवणं कीर्त्तनं विष्णोरर्चनादि च यद्बहिः । क्रियते सर्वमप्येतदन्तर्दृष्टितया मतम् ॥ ३३ ॥ हृदि ध्यात्वा हरिं साक्षात्तस्य यच्चार्चनादिकम् । क्रियेत सा च भक्तस्य ज्ञातव्याऽन्तर्दृशिः खलु ॥३४॥ कृष्णस्यांशास्तु ये जीवा ज्ञानयज्ञं त एव हि । इमं कर्त्तुं शक्नुवन्ति नेतरे तु कदाचन ॥३५॥ मनःषष्ठानीन्द्रियाणि पञ्च योजयितुं हरौ । अशक्ता इतरे त्वेषां वर्त्तन्ते वश एव हि ॥३६॥ ममैवांश इति श्लोके गीतायामर्ज्जुनं प्रति । अयमेवार्थ उदितः श्रीकृष्णेनेति दृश्यताम् ॥ ३७ ॥ कृष्णनिष्ठास्तु ये धर्मास्तेंऽशाः प्रोक्ता महर्षिभिः । आगच्छन्ति हरेस्ते हि प्रपन्नेषु दयानिधेः ॥३८॥

सन्ति । त एव । इमं पूर्वोक्तप्रकारम् । ज्ञानयज्ञम् । कर्त्तुम् । शक्नुवन्ति । इतरे तदन्ये जीवास्तु । कदाचन । न शक्नुवन्ति ॥ ३५ ॥ मन इति । मनःषष्ठानि । पञ्च । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि । हरौ । योजयितुम् । अशक्ताः । इतरे कृष्णांशान्ये जीवास्तु । एषामिन्द्रियाणाम् । वशे एव वर्त्तन्ते । हि । ज्ञानयज्ञवन्तः कृष्णांशा जीवास्तु तद्वशे न वर्त्तन्ते प्रत्युत प्रकृत्या विषयप्रवणानि तानि तेभ्यः परावृत्त्य श्रीहरिमूर्त्तावेव योजयन्तीतिभावः ॥ ३६ ॥ ममेति । गीतायाम् । ममैवांश इति श्लोके 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः । मनःषष्ठानिन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षतीति पद्ये । अर्जुनं प्रति । श्रीकृष्णेन । अयमेव । अर्थः । उदितः । इतीत्थम् । दृश्यताम् ॥ ३७ ॥ श्रीकृष्णेति । कृष्णनिष्ठा असाधारणतया नित्यं श्रीहरिस्वरूपैकनिष्ठाः । ये । धर्माः सत्यशौचादयो गुणाः । ते । महर्षिभिः । अंशाः । प्रोक्ताः । दयानिधेः करुणाम्बुधेः । हरेः सम्बन्धिनः । तेंऽशशब्दवाच्या धर्माः । प्रपन्नेष्वनन्यत्वेन स्वशरणं प्राप्तेषु भक्तेषु । आगच्छन्ति ॥ ३८ ॥

एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति । कृष्णेति । विद्यागुरोः । साधर्म्यं विद्यादिगुणसमत्वम् । आपन्नाः । शिष्या इव । कृष्णसाधर्म्यं सत्य शौचादिगुणैः कृष्णसमानत्वमित्यर्थः । आपन्नाः । ये जीवा एकान्तिकभक्तजनाः । ते तु । हरेः । अंशाः । इतीत्थम् । अवगम्यताम् ॥३९॥ इन्द्रियेति । इन्द्रियादेः । जये स्वभावविषयप्रवणेन्द्रियमनसां ततः प्रत्याकर्षणे । तस्यैन्द्रियादेः । कृष्णे । योजने च । शक्तिः सामर्थ्यम् । तेषां हर्यैकान्तिकभक्तानामेव । वर्त्तते । अन्यस्य तदितरस्य तु । कस्यचिदपि । न तु नैव वर्त्तते ॥ ४० ॥ साम्प्रतमिन्द्रियवशावशत्वतः कृष्णांशानंशत्ववतो निजजनान्वीक्ष्य ये कृष्णांशत्ववतस्तांस्तथाभूतानतथाभूतंस्तथाभवितव्यमिति चाह द्वाभ्याम् । सदिति यतः । सत्सङ्गिनः । यूयम् । इन्द्रियाणाम् । वशेऽधीनत्वे । न स्थ नैव भवथ । अतो हेतोः । कृष्णांशा एव । स्थ । इतीत्थम् । निश्चितमेव । जानीत ॥ ४१ ॥ ज्ञानेति । तद्वशस्थैरिन्द्रियवशवर्त्तिभिः । मदाश्रितैर्भवद्भिः । ज्ञानयज्ञोद्यतैरेव । भाव्यं भवितव्यम् । हि यतः । इदमेव । सर्वेषाम् । सच्छास्त्राणाम् । रहो रहस्यम् । मतम्

कृष्णसाधर्म्यमापन्नाः शिष्या विद्यागुरोरिव । ये ते त्वंशा हरेः प्रोक्ता जीवा इत्यवगम्यताम् ॥ ३९ ॥
इन्द्रियादेर्जये शक्तिस्तेषामेव हि वर्त्तते । कृष्णे च योजने तस्य न त्वन्यस्य तु कस्यचित् ॥ ४० ॥
सत्सङ्गिनो न स्थ यूयमिन्द्रियाणां वशे यतः । कृष्णांशा अत एव स्थ त्विति जानीत निश्चितम् ॥ ४१ ॥
ज्ञानयज्ञोद्यतैर्भाव्यं तद्वशस्थैर्मदाश्रितैः । इदमेव हि सर्वेषां सच्छास्त्रणां रहो मतम् ॥ ४२ ॥ अहं च
स्वाश्रितान् सर्वानेतदाज्ञापयामि वः । सर्वदा ज्ञानयज्ञस्याभ्यासः कार्य इति ध्रुवम् ॥ ४३ ॥ तेनैव श्वेत
मुक्तानां पदवीमपि यास्यथ । तादृशीच्छैव हृदये कार्या सर्वैर्मदाश्रितैः ॥ ४४ ॥ न ज्ञानयज्ञेऽलसता विधेया
सत्सङ्ग एषोऽस्ति सुदुर्लभो यत् । इति प्रभोर्वागमृतं निपीय सन्तो गृहस्थाश्च मुदं ययुस्ते ॥ ४५ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकचत्त्वारिंशतितमस्तरङ्गः ॥ १४० ॥ ७ ॥

॥ ४२ ॥ आवश्यकत्वार्थमेव पुनर्वदति । अहमिति । अहम् । सर्वदा । ज्ञानयज्ञस्य । अभ्यासः । कार्यः । इत्येतत् । स्वाश्रितान्मदाश्रितान् । सर्वान् । वो युष्मान् । आज्ञापयामि । ध्रुवं निश्चितमेव ॥ ४३ ॥ तेनेति । तेन ज्ञानयज्ञाभ्यासेनैव । यूयम् । श्वेतमुक्तानाम् । पदवीं मार्गमपि । यास्यथ । मदाश्रितैः । सर्वैः । तादृशी श्वेत-मुक्तसमानभवनात्मका । इच्छा । हृदये । कार्यैव ॥ ४४ ॥ नेति । ज्ञानयज्ञे । अलसताऽऽलस्यम् । न विधेया । यद्यतो हेतोः । एष ज्ञानयज्ञाभ्यासरूपः । सत्सङ्गः । सुदुर्लभः । अस्ति । इत्येवंविधम् । प्रभोः श्रीहरेः । वागमृतम् । निपीय । ते सभोपविष्टाः । सन्तः । गृहस्थाश्च । मुदम् । ययुः ॥ ४५ ॥ एकादश्या व्रतस्योक्तं ज्ञानयज्ञस्य येन च । कार्यत्वं स्वीयभक्तेभ्यः स हरिस्तद्ददातु मे ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकचत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ १४० ॥ ७ ॥

त्यागेच्छा दुःस्वभावानां स्यात्तथापि न तत्त्यजिः । कारणं तत्र तन्नाशे चोपायोऽष्टम ईरितः ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८७८) नभसः श्रावणमासस्य । शुक्ले शुक्लपक्षे । द्वादश्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमक्षितिपस्य । दुर्गे । वासुदेवालयस्य । अग्रेऽग्रप्रदेशे । प्रवरासनेऽतिश्रेष्ठे चक्रकासने म श्रीहरिः । न्यषीदद्भगवतःसान्ध्यनीराजनोत्तरमुपविवेश ॥ २ ॥ सितेति । सिताम्बरधरं परिधृतसकलश्वेतवसनम् । सहस्रशो नानादेशागतत्वादनेकैः । भक्तैस्त्यागिगृहिस्वाश्रितजनैः । वृतं महासभायां परिवेष्टितम् । श्रीहरिम् । मुक्तानन्दः । सन् साधुः । प्राञ्जलिः । विनयानतः सन् । पप्रच्छ ॥ ३ ॥ कश्चिदिति । हे हरे ! । कश्चित् । भवतः । भक्तः प्रत्यक्षपुरुषोत्तमस्य तव सत्सङ्गी । स्यात् । तस्य सत्सङ्गिनः । चेतसि । भक्तौ त्वदुपासनायाम् । विघ्नकारिणाम् । दुःस्वभावानां लोभमानकामक्रोधादीनाम् । सर्वथा । जिहासा हातुमिच्छा । स्यात् ॥ ४ ॥ तथेति । तथापि दुःस्वभावजिहासायां सत्यामपि । तेन भक्तेन । तेषां दुःस्वभावानाम् । त्यागानाम् । कर्तुं तु । न शक्येत । अत्रार्थे । किम् । कारणम् । वर्त्तते । हे स्वामिन् ! । कृपया । वद

शकाब्दे विक्रमार्कस्य गजाश्ववसुभूमिते । द्वादश्यां नभसः शुक्ले वचोऽमृतमिदं हरेः ॥१॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्ग उत्तमक्षितिपस्य सः । वासुदेवालयस्याग्रे न्यषीदत्प्रवरासने ॥ २ ॥ सिताम्बरधरं भक्तैर्वृतं तं च सहस्रशः । पप्रच्छ मुक्तानन्दः सन् प्राञ्जलिर्विनयानतः ॥ ३ ॥ कश्चित्स्याद्भवतो भक्तस्तस्य चेतसि सर्वथा । जिहासा दुःस्वभावानां स्याद्भक्तौ विघ्नकारिणाम् ॥ ४ ॥ तथापि तेषां न त्यागं कर्तुं शक्येत तेन तु । अत्र किं कारणं स्वामिन्वर्त्तते कृपया वद ॥५॥ श्रीहरिरुवाच—यस्य वैराग्यदौर्बल्यं वर्त्तेत स पुमान्मुने ! । स्वस्य हातुं न शक्नोति दुःस्वभावान् समुद्यतः ॥६॥ यथा दरिद्रः पुरुषं सद्वासोऽन्नगृहादिकम् । वाञ्छन्नपीह नाप्नोति तथाऽसौ स्वमनोरथम् ॥ ७ ॥ पुनः पप्रच्छ तं मुक्तानन्दस्ते तस्य सत्पते ! । केनोपायेन नश्येयुरिति पृष्टोऽब्रवीद्धरिः ॥ ८ ॥ स तु सेवां सदा कुर्यात्तीव्रवैराग्यशालिनाम् । सावधानश्च वर्त्तेत कृष्णाज्ञायां निरन्तरम् ॥ ९ ॥

॥ ५ ॥ 'पृष्टः स इत्थं मुनिना मुक्तानन्देन तूक्तवान् । सुखयंस्तं तथाऽन्यान्स्वानिति नारायणो मुनिः ।' यस्येति । हे मुने ! । यस्य भक्तस्य । वैराग्यदौर्बल्यम् । वर्त्तेत । सः । पुमान् । भक्तः । समुद्यत उद्युक्तः सन्नपि । स्वस्य । दुःस्वभावान् । हातुम् । न शक्नोति ॥ ६ ॥ एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति । यथेति । इह लोके । तथा । दरिद्रः । पुरुषः । सद्वासोऽन्नगृहादिकं शोभनानि वासांस्यन्नानि गृहाणि च तत्प्रभृतिकम् । वाञ्छन्निच्छन्सन्नपि । नाप्नोति । तथा । असौ वैराग्यदौर्बल्यवान् भक्तः । स्वमनोरथं दुःस्वभावत्यागरूपां स्वेच्छाम् । नाप्नोति ॥ ७ ॥ पुनरिति । तमेवं वदन्तं श्रीहरिम् । मुक्तानन्दो मुनिः । पुनः । पप्रच्छ । हे सत्पते ? । तस्य तथाविधभक्तस्य । ते दुःस्वभावाः । केन । उपायेन साधनेन । नश्येयुः । इत्यमुना प्रकारेण । पृष्टो मुक्तानन्दमुनिनानुयुक्तः । हरिः । अब्रवीत् ॥ ८ ॥ स इति । हे मुने ! । स भक्तस्तु । तीव्रवैराग्यशालिनां वैराग्यातिशयवतां भगवद्भक्तसाधूनाम् । सेवां तदनुवृत्तिपूर्वां परिचर्याम् । सदा । कुर्यात् । कृष्णाज्ञायां स्वधर्मादिपालनरूपे-

हरिनिदेशे । सावधानोऽप्रमत्तः सन् । निरन्तरम् । वर्त्तेत ॥ ९ ॥ तत इति । ततस्तदनन्तरम् । अस्मिन्नेवंविधया वर्त्तनवति भक्ते । अतिमहत्यतिशयिता । कृष्णकृपा । जायते । तया तथाविधया कृष्णकृपया । अस्य भक्तस्य । सर्वेऽपि । दुःस्वभावाः । विनाश्यन्ते विनाशं नीयन्ते । न संशयः ॥ १० ॥ शास्त्रेति । अन्यान्यपि । शास्त्रोक्तानि । साधनानि दुःस्वभावविनाशनोपायरूपाणि ज्ञानवैराग्यादीनि । सन्ति । तैः साधनैस्तु । स भक्तः । यदि । प्रयतो नियमतत्परः । स्यात् । तर्हि । बहुना । कालेन । तत्सिद्धिं दुःस्वभावविनाशरूपां सिद्धिम् । आप्नोति । भगवत्कृपया तु सद्य एव दुःस्वभावविनाशरूपासिद्धिः स्यादितिभावः ॥ ११ ॥ इतीति । इत्येवंविधाम् । हरेः । वाक्यसुधाम् । पीत्वा । मुनिवर्यः । स मुक्तानन्दमुनिः । पराम् । मुदम् । अवापत् । सदःस्थिताः । तदीयभक्तिभाजः । इतरे । सन्तोऽपि । गृहिणश्चापि । परां मुदमवापुः ॥ १२ ॥ स्वभक्तानां दुःस्वभावात्यागे कारणमाह यः । तन्नाशोपायमपि च स हरिर्मां ततोऽवतु ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकैकचत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ १४१ ॥ ८ ॥

ततोऽस्मिन् जायते कृष्णकृपातिमहती तया । दुःस्वभावा विनाश्यन्ते सर्वेऽप्यस्य न संशयः ॥ १० ॥ शास्त्रोक्तानि साधनानि सन्त्यन्यान्यपि तैस्तु सः । कालेन वहुनाप्नोति तत्सिद्धिं प्रयतो यदि ॥ ११ ॥ इति वाक्यसुधां हरेः स पीत्वा मुनिवर्यस्तु मुदं परामवापत् । इतरेऽपि सदःस्थिताश्च सन्तो गृहिणश्चापि तदियभक्तिभाजः ॥ १२ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकैकचत्त्वारिंशस्तरङ्गः ॥ १४१ ॥ ८ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य गजाश्ववसुभूमिते । पौर्णमास्यां नभःशुक्ले वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्ग उत्तमस्य महीभृतः । वासुदेवालयस्याग्रे स न्यषीदत्सुचक्रके ॥ २ ॥ त्यागिभिर्गृहिभिर्भक्तैर्वहुभिः परिवेष्टितः । आनन्दानन्दमुनिना भक्त्या सम्यक् प्रपुजितः ॥ ३ ॥ सस्वर्णबुट्टामरुणां कच्छनीं च तथाविधम् । सन्नीशारं परिदधद्धैमसूत्रकटीपटः ॥ ४ ॥

सदा साकृतितायास्तु बलं रक्ष्यं हरेर्दृढम् । भक्तैरेतद्विस्तरेण प्रोक्तं तु नवमे ततः ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८७८) नमःशुक्ले श्रावणमासस्य शुक्लपक्षे । पौर्णमास्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥१॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । महीभृतः । दुर्गे । वासुदेवालयस्य । अग्रे । सुचक्रके शोभने कौशेयचक्रकासने । स श्रीहरिः । न्यषीदत् ॥ २ ॥ तं विशिनष्टि त्रिभिः । त्यागिभिरिति । बहुभिर्नानादेशागतत्वादनेकैः । त्यागिभिः । गृहिभिः । भक्तैः । परिवेष्टितः सभायां परितो वृतः । आनन्दानन्दमुनिना । भक्त्या गाढानुरागेण । सम्यग्यथाविधि । प्रपूजितश्चन्दनपुष्पस्रगादिभिः समर्चितः ॥ ३ ॥ सस्वर्णेति । सस्वर्णबुट्टां सुवर्णतन्तुरचितस्वर्णमुद्रासमानवर्त्तुलबुट्टैः सहिताम् । अरुणां रक्तवर्णाम् । कच्छनीं सुरवारम् । परिदधत् । तथाविधं सस्वर्णबुट्टम् । सन्नीशारं च । परिदधत् । हैमसूत्रकटीपटः सुवर्णसूत्रमयप्रान्तपल्लववत्कौसुम्भवासःश्रेष्ठसन्निबद्धकटिप्रदेशः ॥ ४ ॥

सस्वर्णेति । सस्वर्णसूत्रप्रान्ताग्रं सुवर्णसूत्रमयप्रान्ताग्रभागम् । शीर्षपटोत्तमं बहुमूल्यं कौशुम्भं शिरोनिबन्धनीयवसनम् । दधत् । अभ्रामं नभोनीलम् । स्कन्धपटं सुवर्णसूत्रप्रान्ताग्रमुत्तरीयवस्त्रं च । दधत् । दक्षदोष्णि दक्षिणे बाहौ । रक्षिका नीलपीतरक्तवर्णकौशगुत्सान्तःस्थूलमुक्तावती रक्षाश्च । दधत् ॥ ५ ॥ साधूनिति । स एवंविधशोभाविशेषणविशिष्टः श्रीहरिः । पुरःस्थान् । साधून् । प्रोचे अवदत् । हे साधवः ! । ज्ञानशास्त्रं भगवत्स्वरूपस्वभावगुणविभूत्यैश्वर्यादि निरूपणकृद्वेदपुराणागमादिकं सच्छास्त्रम् । नृणाम् । हितं भगवत्स्वरूपादि तत्प्राप्त्युपायबोधनेन हितकारकम् । अस्ति । तज्ज्ञानशास्त्रम् । शृण्वन्तः सन्तोऽपि । केचित्पुरुषास्तु । अन्यथामतिं वक्ष्यमाणां विपरीतबुद्धिम् । प्राप्नुवन्ति ॥ ६ ॥ साकारमिति । हे साधवः ! । तेऽन्यथामतयः पुरुषाः । साकारं सदादिव्यकरपादमुखोदराद्यवयववन्मनोहरमूर्त्तिमत्वात्साकृतिम् । भगवन्तम् । निराकृतिम् । जानन्ति । सत्यौ । विधिनिषेधौ । कल्पितौ । स्तः । इत्येवं च । जानन्ति ॥ ७ ॥ अत इति । अतो हेतोः । मुमुक्षुभिः । पुंभिर्भक्तिजनैः । तस्मिन् ज्ञानशास्त्रे । कृष्णः । साकृतिः । वर्णितः । अस्ति । इतीत्थम् । बोद्धव्यम् । अन्यथोक्तविपरीततया तु ।

सस्वर्णसूत्रप्रान्ताग्रं दधच्छीर्षपटोत्तमम् । अभ्रामं च स्कन्धपटं दक्षदोष्णि च रक्षिकाः ॥५॥ साधून् पुरःस्थान्स प्रोचे ज्ञानशास्त्रं नृणां हितम् । तच्छृण्वन्तोऽपि केचित्तु प्राप्नुवन्त्यन्यथामतिम् ॥ ६ ॥ साकारं भगवन्तं तु ते जानन्ति निराकृतिम् । सत्यौ विधिनिषेधौ च कल्पिताविति साधवः ! ॥ ७ ॥ अतो मुमुक्षुभिः पुंभिस्तस्मिन् कृष्णस्तु साकृतिः । वर्णितोऽस्तीति बोद्धव्यं नान्यथा तु कदाचन ॥ ८ ॥ वचसोऽतिक्रमः क्वापि स्याच्चेत्कृष्णस्य सोऽस्त्वपि । तदरूपत्व बोधस्तु सर्वथा मास्तु कस्यचित् ॥ ९ ॥ वाक्यातिक्रमदोषस्तु नश्येत्प्रार्थनया हरेः । न तन्मूर्तिद्रोहदोषः प्रायश्चितशतैरपि ॥ १० ॥ यथाशक्ति हरेर्वाक्यं पाल्यमेव मुमुक्षुणा । तन्मूर्त्तिनिश्चयबलं त्वतिरक्ष्यमसंशयम् ॥ ११ ॥ सदा साकृतिरेवास्ति कृष्ण एष नराकृतिः । सच्चिद्रूपोऽमायिकाङ्गः स्वतन्त्रो दिव्यविग्रहः ॥ १२ ॥

कदाचन । न बोद्धव्यम् ॥ ८ ॥ वचनइति । क्वापि । कदाचित् । कृष्णस्य । साक्षाद्धरेः । वचसः । अतिक्रम उल्लङ्घनम् । स्याच्चेत् । तर्हि । सोऽपि । अस्तु भवतु नाम । किन्तु । तदरूपत्वबोधः कृष्णनिराकारोऽस्तीतिज्ञानं तु । कस्यचित्कस्यापि भक्तस्य । सर्वथा सर्वप्रकारेण । मास्तु ॥ ९ ॥ वाक्येति । हरेः । वाक्यातिक्रमदोषो वचनोल्लङ्घनरूपं दूषणं तु । हरेः । प्रार्थनया तत्प्रायश्चित्ताचरणपूर्वकेणाभ्यर्थनेन । नश्येत् । तन्मूर्त्तिद्रोहदोषो भगवत आकारखण्डनरूपद्रोहदूषणम् । प्रायश्चित्तशतैरपि । अपिशब्दात्तत्प्रार्थनया च । न नश्येत् ॥ १० ॥ यथेति । मुमुक्षुणा भक्तेन । हरेः । वाक्यम् । यथाशक्ति । पाल्यमेव । तन्मूर्त्तिनिश्चयबलं भगवतः सदामूर्त्तत्वनिश्चयबलं तु । असंशयं यथा तथा । अतिरक्ष्यमतिशयेनैव रक्षणीयम् ॥ ११ ॥ भगवन्मूर्त्तिनिश्चयविधानप्रकारमाह त्रिभिः । सदेति । नराकृतिः । एष मयेष्टदेवत्वेन स्वीकृतः साक्षादयम् । कृष्णः श्रीहरिः । सदा । साकृतिरेव । अस्ति । सच्चिद्रूपः सच्चिदानन्दधर्माधारमनोहरतनुः । अमायिकाङ्गो मायाकार्यतत्त्वजन्यकरपादा-

द्यवयववर्जितदिव्यावयवः । स्वतन्त्रः स्वतन्त्रैश्वर्यादिः । दिव्यविग्रहोऽतिरमणीयश्चास्ति ॥१२॥ सर्वेति । स श्रीहरिः । सर्वाकृतीनां सर्वेषां विचित्राकाराणाम् । मूलत्वात् । साकृतिः । भगवता सदा साकारेण मूलपुरुषद्वारा कृतमहामायेक्षणेन विचित्राकारोत्पत्तेः स कथं निराकारः स्यादितिभावः । अक्षरात्सर्वपरादक्षरब्रह्मणोऽपि । परः स्वरूपस्वभावादिभिरत्युत्कृष्टः । कालादियन्ता कालमायादिनियन्ता च । अस्ति । ततः । सर्वोपर्य्येव । अस्ति । इतीत्थम् । बुध्यतामवगम्यताम् ॥ १३ ॥ हेतुरिति । किञ्च । स एवंभूतः । हरिः । सर्वावताराणां रामकृष्णादिसकलाविर्भावानाम् । हेतुः कारणम् । अवतारी । एव । वर्त्तते । इतीत्थम् । ज्ञेयः । अन्यैः । अवतारैः । समस्तुल्यः । नैव । ज्ञेयः ॥ १४ ॥ तस्मिन्निति । तत एवं श्रीहरिस्वरूपज्ञानानन्तरम् । तस्मिन् श्रीहरावेव । सुदृढा । प्रीतिः । सदा कर्त्तव्या । तयैवं श्रीहरौ कृतया प्रीत्यैव । सर्वेषां जनानाम् । संसृतेः । मोक्षः । अस्ति । अन्यथा । न भवेत् ॥ १५ ॥ तस्यामिति । तस्यां तथाविधतया तत्र प्रीतौ । सत्यामपि । कश्चि-द्भक्तः । कचित्कदाचित् । यदि । सन्मण्डलात्सत्सङ्गिसमूहात् । च्युतो भ्रष्टः । स्यात् । तदपि तर्ह्यपि । स भक्तः । प्रान्ते स्वदेहान्ते । हरेः । पदमक्षरं धाम ।

सर्वाकृतीनां मूलत्वात्साकृतिश्चाक्षरात्परः । कालादियन्ता सोऽस्तीति सर्वोपर्येव बुध्यताम् ॥ १३ ॥
हेतुः सर्वावताराणां सोऽवतार्य्येव वर्त्तते । इति ज्ञेयो न चैवान्यैरवतारैः समो हरिः ॥ १४ ॥
तस्मिन्नेव ततः प्रीतिः कर्त्तव्या सुदृढा सदा । तयैव संसृतेर्मोक्षः सर्वेषामस्ति नान्यथा ॥ १५ ॥
तस्यां सत्यामपि यदि कचित्सन्मण्डलाच्च्युतः । स्यात्कश्चित्तदपि प्रान्ते प्राप्नुयात्स पदं हरेः ॥ १६ ॥
सन्मण्डलस्थोऽपि पुमांस्तद्धीनस्तु विराग्यपि । देहान्ते नाक्षरं याति किन्तु लोकान्स दैवतान्
॥ १७ ॥ अतः कृष्णस्वरूपस्य रक्ष्यं सर्वाधिकं बलम् । तेन सर्वार्थसिद्धिः स्यात्तद्द्रोहः स्यात्किलान्यथा
॥ १८ ॥ दृष्टान्तमत्र कथये ज्येष्ठमध्यमपार्थयोः । धर्मशास्त्रबली पूर्वः कृष्णमूर्त्तिबलोऽपरः ॥ १९ ॥

प्राप्नुयात् ॥ १६ ॥ सदिति । तद्धीनस्तथाविधया हरौ प्रीत्या रहितः । पुमान् भक्तस्तु । सन्मण्डलस्थः सत्सङ्गिमण्डलावस्थितः सन्नपि । विरागी वैराग्यवान्सन्नपि । देहान्ते । अक्षरमक्षरसंज्ञं हरेः पदम् । न याति । किन्तु । स भक्तः । देवतान्ब्रह्मादिदेवतासम्बन्धिनः । लोकान् । याति ॥ १७ ॥ अत इति । अतो हेतोः । कृष्णस्वरूपस्य सदा साकृतिरेवास्तीत्यादिश्लोकचतुष्टयोक्तविधया श्रीहरिस्वरूपे सप्रेम्णो ज्ञानस्य । सर्वाधिकम् । बलम् । रक्ष्यम् । तेन तद्बलरक्षणेन । सर्वार्थसिद्धिः । स्यात् । अन्यथा तद्बलरक्षणाभावे । तद्द्रोहः । स्यात् । किल निश्चितम् । अस्यायं भावः । श्रीहरेः सर्वथा दिव्याकृतिसत्त्वादवतारिणस्तस्यान्यावतारेभ्यः । सर्वथा विलक्षणत्वात्तस्य निराकृतित्वान्यावतारसमत्वेन वेदनमेव तद्द्रोहः स च प्रायश्चित्तशतैरप्यनिवार्य्य एवेति ॥ १८ ॥ दृष्टान्तमिति । अत्रास्मिन्नर्थे । ज्येष्ठमध्यमपार्थयो-र्युधिष्ठिरार्जुनयोः । दृष्टान्तम् । कथये । पूर्वो युधिष्ठिरः । धर्मशास्त्रबली धर्मप्रधानः । अपरोऽर्जुनः । कृष्णमूर्त्तिबलः श्रीकृष्णस्वरूपनिष्ठाबलवान् । बभूव ॥ १९ ॥

इममर्थमेव सविस्तरमाह सप्तभिः । प्रागिति । अर्जुनः । प्राक् प्रथमस्तु । धर्मशास्त्रम् । आश्रितः सन् । युद्धम् । नैव । ऐच्छत् । ततस्तदनन्तरम् । कृष्णेन । स्वबलेन स्वस्वरूपज्ञानबलप्रदानेनैव । युद्धाय युद्धं कर्त्तुम् । योजितः ॥२०॥ सर्वेति । हे अर्जुन ! । सर्वधर्मान् । परित्यज्य । एकम् । मामेव । शरणम् । व्रज । अहम् । त्वाम् । सर्वपापेभ्यः । मोक्षयिष्यामि । त्वम् । मा शुचः शोकं मा कुरु । अस्यार्थः सविस्तरं श्रीरामानुजाचार्यकृतभाष्यादवगन्तव्यः ॥ २१ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । उक्तः श्रीकृष्णेन कथितः । सोऽर्जुनः । निश्शंकः सन् । स्वकैः स्वसम्बन्धिभिः । साकम् । रणे । युयुधे । लक्षशः । जीवहिंसायां लक्षावधिप्राणिहनने कृते सत्यपीत्यर्थः । हृदि स्वमानसे । किञ्चन किमपि । नाखिदत् । खेदं न प्राप ॥ २२ ॥ ब्रह्मेति । कृष्णाश्रयस्यैव । बलम् । सर्वथा । दधतम् । तमर्जुनम् । ब्रह्महत्यादिपापानि । तदा । स्प्रष्टुम् । न शेकुः । वै ॥ २३ ॥ क्षत्रिय इति । युधिष्ठिरः । क्षत्रियो युद्धे शत्रवोऽवश्यं क्षत्रियैर्हन्तव्या इत्थंभूतशास्त्रोक्तक्षत्रियधर्मनिष्ठोऽपि । रणे

प्रागश्रितो धर्मशास्त्रं युद्धं नैवैच्छदर्जुनः ततः । कृष्णेन युद्धाय स्वबलेनैव योजितः ॥ २० ॥ सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ २१ ॥ इत्युक्तः स स्वकैः साकं निःशंको युयुधे रणे । लक्षशो जीवहिंसायां नाखिदद्धृदि किञ्चन ॥ २२ ॥ ब्रह्महत्यादिपापानि शेकुः स्प्रष्टुं च तं न वै । कृष्णाश्रयस्यैव बलं सर्वथा दधतं तदा ॥ २३ ॥ क्षत्रियोऽपि रणे हिंसामल्पामपि विधाय च । युधिष्ठिरो भृशं खेदं प्राप्तवानात्ममोहनम् ॥ २४ ॥ ऋषिभिः सह कृष्णेन बोधितोऽपि न तं जहौ । धर्मशास्त्रविदाऽथासौ भीष्मेणातीव बोधितः ॥ २५ ॥ ततः कथंचित्स जहौ शोकं हृदयशोषकम् । न त्वर्जुन इवोत्साहं प्राप्तवानिति दृश्यताम् ॥ २६ ॥ अतः कृष्णस्वरूपस्य बलं रक्ष्यं दृढं बुधैः । तेनैकान्तिकभक्तत्वं तेषां सिद्ध्यति नान्यथा ॥ २७ ॥ श्रीमद्भागवतस्यापि वर्त्तते ह्ययमाशयः । भक्ता एव च तं सम्यग्विदुर्नत्वपरे नराः ॥ २८ ॥

सङ्ग्रामे । अल्पामपि । हिंसाम् । विधाय कृत्वा । आत्ममोहनं स्वजीवमोहकम् । भृशम् । खेदम् । प्राप्तवान् ॥ २४ ॥ ऋषिभिरिति । असौ युधिष्ठिरः । ऋषिभिर्व्यासादिमुनिभिः । सह । कृष्णेन । बोधितः सन्नपि । तं खेदम् । न जहौ । तथाचोक्तं श्रीभागवते 'व्यासाद्यैरीश्वरेहाज्ञैः कृष्णेनाद्भुतकर्मणे'त्यादिना । अथानन्तरम् । धर्मशास्त्रविदा । भीष्मेण । अतीवात्यन्तम् । बोधितः ॥ २५ ॥ तत इति । ततस्तदनन्तरम् । स युधिष्ठिरः । हृदयशोषकम् । शोकम् । कथंचिन्महता कष्टेन । जहौ । अर्जुन इव । उत्साहम् । न तु नैव प्राप्तवान् । इतीत्थम् । दृश्यताम् ॥ २६ ॥ अत इति । अतो हेतोः । बुधैर्विवेकिभिर्हरिभक्तैः । कृष्णस्वरूपस्य । बलम् । दृढं यथातथा । रक्ष्यम् । तेन कृष्णस्वरूपदृढबलेन । तेषां हरिभक्तानाम् । एकान्तिकभक्तत्वम् । सिद्ध्यति । अन्यथा । न सिद्ध्यति ॥ २७ ॥ श्रीमदिति । श्रीमद्भागवतस्य पुराणस्यापि । अयमुक्तप्रकारः । आशयोऽभिप्रायः । वर्त्तते । तं तदाशयम् । भक्ताः साक्षाच्छ्रीकृष्णैकान्तिकोपासका एव । सम्यक् । विदुर्जानन्ति । अपरे । नराः ।

न तु नैव । विदुः ॥२८॥ नेति । एतावताऽनेन कृष्णस्वरूपबलप्रदर्शनेन । धर्मस्य । खण्डनं तु । नहि नैव शङ्कितव्यम् । यतोहेतोः । ज्ञानभक्त्योः । सिद्धिः । धर्मिष्ठस्य स्वधर्मस्थितिमत एव जायते ॥ २९ ॥ देशेति । देशकालादिवैषम्याद्धेतोः । क्वचित्कदाचित् । धर्मच्युतौ जातायां सत्यामपि । कृष्णमूर्त्तिबलात् । मोक्षवर्त्मनो मोक्षमार्गात् । पातः । नैव स्यात् । इतीत्युत्तरेणसम्बन्धः ॥ ३० ॥ इतीति । इत्येवंभूतेन । आशयेनाभिप्रायेण । कृष्णमूर्त्यनुरागतः श्रीहरिमूर्त्तौ गाढानुरागमालम्ब्य । धर्मस्य । न्यूनता । कृष्णभक्तप्रोत्साहनाय । प्रोच्यते । वै ॥ ३१ ॥ धर्मेति । अन्यथैवं नोच्यते चेत्तर्हि तु । धर्मच्युतौ सत्याम् । उत्साहवर्जितः । भक्तः । अहम् । अधोगतिं नरकमेव । यास्यामि । इतीत्थं जानन्सन् । भक्तौ । शिथिल्यम् । आप्नुयात् ॥३२॥ सर्वथेति । अतो हेतोः । मुमुक्षुणा भक्तेन । भगवति । प्रीतिरेव । सर्वथा । साध्या । तया प्रीत्या । च्युतस्य देशकालादिवैषम्यादकृतस्यापि । अस्य धर्मस्य । पूर्णम् । फलम् । भवेत् ॥ ३३ ॥ यस्येति । यस्य सत्सङ्गिनः । कृष्णस्य । स्वरूप-

नैतावता तु धर्मस्य शङ्कितव्यं हि खण्डनम् । ज्ञानभक्त्योर्यतः सिद्धिर्धर्मिष्ठस्यैव जायते ॥ २९ ॥ देशकालादिवैषम्यात्क्वचिद्धर्मच्युतावपि । कृष्णमूर्त्तिबलान्नैव पातः स्यान्मोक्षवर्त्मनः ॥ ३० ॥ इत्याशयेन धर्मस्य कृष्णमूर्त्यनुरागतः । न्यूनता प्रोच्यते कृष्णभक्तप्रोत्साहनाय वै ॥ ३१ ॥ धर्मच्युतावन्यथा तु भक्त उत्साहवर्जितः । यास्याम्यधो गतिमिति भक्तौ शैथिल्यमाप्नुयात् ॥ ३२ ॥ सर्वथाऽतो भगवति प्रीतिरेव मुमुक्षुणा । साध्या तया च्युतस्यापि पूर्णमस्य फलं भवेत् ॥ ३२ ॥ यस्य स्वरूपनिष्ठाया बलं कृष्णस्य वर्तते । स एव पक्वः सत्सङ्गी गुणबुद्धिर्मतोऽपरः ॥३४॥ अस्मिन्कलियुगे घोरे स्थितिरेषाऽतिदुर्लभा । -तथापि सुलभैवास्ति ह्युद्धवाध्वजुषां नृणाम् ॥ ३५ ॥ सभास्वस्माकमीदृश्यो जायन्तेऽनुदिनं तु याः । वार्त्तास्तास्तु सुराणां च मुनीनामपि दुर्लभाः ॥३६॥ अतिसूक्ष्मा अपि च ताः स्थूलबुद्धिजना अपि । सुखेनैवावगच्छन्ति कृष्णस्यैव प्रसादतः ॥३७॥

निष्ठायाः । बलम् । वर्त्तते । स सत्सङ्ग्येव । पक्वः पूर्णः । मतः । अपरः । गुणबुद्धिः । मतः । ॥ ३४ ॥ अस्मिन्निति । घोरेऽत्युग्रे । अस्मिन् । कलियुगे । एषा । स्थितिः साक्षाद्भगवत्स्वरूपस्य यथार्थावबोधपूर्वं तत्र सप्रीतिरचलानिष्ठेत्यर्थः । अतिदुर्लभा । तथापि । उद्धवाध्वजुषाम् । नृणां सत्सङ्गिजनानाम् । सुलभैव । अस्ति ॥३५॥ सभास्विति । अस्माकम् । सभासु । अनुदिनम् । ईदृश्य उक्तप्रकाराः । याः । वार्त्ताः । जायन्ते । तास्तु । सुराणां ब्रह्मेन्द्रादीनाम् । मुनीनां नारदसनकादीनां चापि । दुर्लभाः । सन्ति ॥३६॥ अतीति । अतिसूक्ष्मा अपि । ता वार्त्ताः । स्थूलबुद्धिजनाः स्थूलमतियुक्ताः सत्सङ्गिजना अपि । कृष्णस्य साक्षात्तया स्वनयनेक्षितस्य स्वेष्टदेवस्य श्रीहरेः । प्रसादतोऽनुग्रहादेव । सुखेन बुद्ध्यक्लेशेनैव । अवगच्छन्ति जानन्ति ॥ ३७ ॥

अत इति । अतो हेतोः । भवद्भिस्तु । आत्मनाम् । कृतार्थता कृतकृत्यता । महत् । पुण्यम् । महत् । भाग्यं च । बुध्यतामेव । इत्येवंविधम् । सुधया । सममृतसन्निभम् । प्रभोः श्रीहरेः । वचः । निशम्य । ते । सन्तः । गृहिणश्च । मुदमत्यानन्दम् । प्रपेदिरे ॥ ३८ ॥ स्वेषां स्वस्य स्वरूपाववबोधनिष्ठा दृढोदिता । येन श्रीहरिणा दयात्तां स मे भक्तिधर्मजः ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकद्विचत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ १४२ ॥ ९ ॥

सदैव दिव्याकारो हि श्रीहरिः सर्वकारणम् । ज्ञानवैराग्यभक्तीनां स्वरूपं स्पष्टतस्तथा ॥ १ ॥ भक्तेरधिकता तेषु त्रिषु दुर्लभता तथा एतत्सर्वं तु दशमे सम्प्रोक्तं विस्तरेण हि ॥ २ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८७८) नभःकृष्णतृतीयायां श्रावणमाससम्बन्धिनः कृष्णपक्षस्य तृतीयातिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरात् दुर्गपुरान्तर्वर्त्युत्तमनृपदुर्गान्तःस्थस्वावासात्सकाशादित्यर्थः । लक्ष्मीवाटिकाम् । समुपेत्य । माणिक्या-

अतो भवद्भिस्तु कृतार्थताऽऽत्मनां पुण्यं च भाग्यं महदेव बुद्ध्यताम् । इति प्रभोस्ते सुधया समं वचो निशम्य सन्तश्च मुदं प्रपेदिरे ॥३८॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकद्विचत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ १४२ ॥ ९ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य गजाश्ववसुभूमिते । नभःकृष्णतृतीयायां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुराल्लक्ष्मीवाटिकां समुपेत्य सः । आम्राधस्ताद्वेदिकायां न्यषीदद्वास्त्र आसने ॥२॥ सितवासा वृतो भक्तैस्त्यागिभिर्गृहिभिश्च सः । स्वाग्रोपविष्टान् प्रोवाच सतो भक्तिं प्रपोषयन् ॥ ३ ॥ श्रीमद्भागवतं भूमौ सर्वोपर्यद्य वर्त्तते । साकारमेव यत्तत्र ब्रह्म व्यासेन वर्णितम् ॥ ४ ॥ तथाऽप्यभक्तो वक्ता तु तस्मादपि निराकृति । ब्रह्मास्तीत्येव जानाति नतु भक्तः कथञ्चन ॥ ५ ॥

श्वामधिरुह्येतिशेषः । आम्राधस्तात्रसालतरोरधोवर्त्तिन्याम् । वेदिकायाम् । वास्त्रे । आसने सद्भिस्तूर्णमेव चातुर्यतो वस्त्रैर्निर्मितेऽतिशोभनासने इत्यर्थः । स श्रीहरिः । न्यषीददुदगास्यः सन्नुपविवेश ॥ २ ॥ सितेति । सितवासाः परिहितसकलश्वेतवसनः । त्यागिभिः । गृहिभिश्च । भक्तैर्नानादेशागतैः स्वाश्रितजनैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः । स श्रीहरिः । भक्तिम् । प्रपोषयन्सन् । स्वाग्रोपविष्टान् । सतः साधून् । प्रोवाच ॥ ३ ॥ श्रीमदिति । भूमावस्मिन् भारतभूभागे । अद्यास्मिन्काले । श्रीमद्भागवतं पुराणम् । सर्वोपरि । वर्त्तते । तत्र श्रीमद्भागवतपुराणे । यत् । ब्रह्म श्रीकृष्णाख्यं परंब्रह्म । तत् । व्यासेन । साकारं मूर्त्तमेव । वर्णितम् । अस्ति ॥४॥ तथेति । तथापि । अभक्तः प्रछन्नबौद्धाद्यासुरसिद्धान्तनिष्ठत्वेन भगवदाकारनिषेधको भक्तभिन्नः । वक्ता तु । तस्माद्भगवतो नित्यसिद्धदिव्याकारप्रतिपादकाच्छ्रीमद्भागवतादपि । ब्रह्म श्रीकृष्णाख्यं परंब्रह्म । निराकृति अमूर्त्तम् । अस्ति । इतीत्थमेव । जानाति । भक्तः परमैकान्तिकभागवतलक्ष्मणाचार्यादिदैवसिद्धान्तनिष्ठत्वेन सदाऽमायिकनित्यसिद्धदिव्यकारप्रतिपादको भगवद्भक्तो वक्ता तु । कथंचन केनापि प्रकारेण । न जानाति । ब्रह्मनिराकृत्यस्तीत्येवं नैव वेत्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

भगवतः साकारत्वं पुनरप्यर्थापत्त्या प्रमाणयति । निराकारादिति । यथा । साकृतीनां कम्बुग्रीवाद्याकृतिमताम् । घटादीनां पदार्थानाम् । आकाशात् । सम्भव उत्पत्तिः । न भवेत् । तथा । निराकारात्परब्रह्मणः श्रीकृष्णात् । साकारब्रह्मादेर्विंध्यादिसाकारसृष्टेः । उद्भव उत्पत्तिः । न भवेत् ॥ ६ ॥ ईदृश इति । ईदृश एवं प्रमाणसिद्धः सदा दिव्याकृतिः । अध्यात्मादित्रयाधारः । भगवान् श्रीकृष्णः । तत्र श्रीभागवते । पुराणे । मुहुः । कीर्त्यते । यथा सोऽध्यात्मादित्रयधारोऽस्ति तथा तं श्रीकृष्णम् । अहम् । स्फुटं यथातथा । वर्णये ॥ ७ ॥ अध्यात्मानीति । विराट्पुंसो वैराजपुरुषस्य । इन्द्रियाणि अध्यात्मान्यध्यात्मसंज्ञानि । उदितानि । तदर्था वैराजपुरुषेन्द्रियविषयाः । अधिभूतान्यधिभूतसंज्ञाः । उदिताः । तत्सुरा वैराजपुरुषेन्द्रियदेवाः । अधिदैवान्यधिदैवसंज्ञाः । उदिताः ॥ ८ ॥ विराडिति । एतेष्वध्यात्मादिषु । त्रिषु । विराट्देहम् । प्रविष्टेषु सत्स्वपि । यर्हि । स वैराजपुरुषः । नोदतिष्ठत् । तदा । कृष्णः । पुरुषात्मना स्वसम्प्राप्तान्तर्यामिशक्तिमहापुरुषद्वारेण । प्राविशद्वैराजपुरुषे प्रविष्टवान् ॥ ९ ॥ उदतिष्ठदिति । तर्हि यदा श्रीकृष्णः पुरुषात्मना प्राविशत्तदैव । स वैराजपुरुषः । उदतिष्ठत् । स्वप्रवृत्तिक्षमोऽभूदित्यर्थः । तथाचोक्तं श्रीभागवते ।

निराकारान्न साकारब्रह्मादेरुद्भवो भवेत् । यथाऽऽकाशात्साकृतीनां घटादीनां न सम्भवः ॥ ६ ॥ ईदृशो भगवांस्तत्र पुराणे कीर्त्यते मुहुः । अध्यात्मादित्रयाधारस्तमहं वर्णये स्फुटम् ॥ ७ ॥ अध्यात्मानि विराट्पुंस इन्द्रियाण्युदितानि हि । तदर्था अधिभूतानि ह्यधिदैवानि तत्सुराः ॥ ८ ॥ विराट्देहं प्रविष्टेषु त्रिष्वेतेष्वपि यर्हि । सः नोदतिष्ठत्तदा कृष्णः प्राविशत्पुरुषात्मना ॥ ९ ॥ उदतिष्ठत्स तर्ह्येव सोऽन्तर्यामी तु पूरुषः । अध्यात्मादित्रयेऽप्यासीत्तदात्मकतया स्थितः ॥ १० ॥ एवं स्थितोऽपि भगवान् विश्वाधारतया ततः । स्वयं तु पृथगेवास्ति स्वस्वरूपेण सर्वदा ॥ ११ ॥ अग्निर्ज्वालास्वरूपेण यथा व्याप्यापि सर्वतः । स्वयं तु मूर्त्तिमान् भिन्नस्तत आस्ते तथैव सः ॥ १२ ॥

'चित्तेन हृदयं चैत्त्यः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यदा । विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठते'ति । पुरुषो महापुरुषात्मकः । अन्तर्यामी । स श्रीकृष्णः । अध्यात्मादित्रये वैराजपुरुषस्याध्यात्मादित्रिकेऽपि । तदात्मकतया तेषामन्तर्यामितया । स्थितः । आसीत् । स्वयं वैराजपुरुषस्तदध्यात्मादित्रयं चान्तर्यामिश्रीकृष्णप्रेरितशक्त्यैव प्रवृत्तिक्षममभवदित्यर्थः ॥१०॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । विश्वाधारतया विश्वविग्रहस्य वैराजपुंसोऽन्तर्यामितयाश्रयत्वेन स्थितः सन्नपि । भगवान् श्रीकृष्णः । स्वयं तु । स्वस्वरूपेणाक्षरधामावस्थितमनोहरस्वदिव्यमूर्त्या । सर्वदा ततो वैराजपुरुषादेः । पृथक् । व्यतिरेकतयैव । अस्ति वर्त्तते । अत्रैकवैराजोक्तिरनन्तानां तेषामुपलक्षणभूता बोध्या ॥ ११ ॥ एवं भगवतो वैराजादिष्वन्तर्यामितयोक्तमन्वयत्वं मूर्त्तिमत्तया स्वधाम्न्यवस्थितत्वेन व्यतिरेकत्वं च श्रुत्युक्ताग्निदृष्टान्तेन साधयति । अग्निरिति । यथा । अग्निः । ज्वालास्वरूपेण ज्वालाधारतेजोरूपस्वशक्त्या । सर्वतः सर्वेष्वपि तदाधारकाष्ठेषु । व्याप्यापि व्याप्यावस्थितः सन्नपि । मूर्त्तिमान् । स्वयं तु । ततः सर्वशब्दोपात्तकाष्ठेभ्यः । भिन्नः स्वलोके व्यतिरेकभावेन पृथग्भूतः । आस्ते सर्वदा तिष्ठति । तथा तथैव । स श्रीकृष्णो भगवान् । आस्ते । तथा च श्रुतिः । 'अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्ट'इत्यादिः ॥१२॥

एवमिति । एवममुना प्रकारेण । सदा । दिव्यतनुम् । हरिम् । ज्ञात्वा । मुमुक्षुभिर्भक्तैः । तस्य हरेः । दृढतरः । आश्रयः । श्रेयसे स्वात्यन्तिककल्याणाय । ध्रुवं निश्चितमेव । कर्त्तव्यः ॥ १३ ॥ स्वयमिति । एवमुक्तप्रकारेण । स्वयं भगवद्वार्त्ताकारको भक्तः । विदधत्कृष्णाश्रयं कुर्वन्सन् । अन्यमनेवंविदं स्ववार्त्ताश्रावकं स्वेतरम् । कृष्णाश्रितम् । नरं भक्तम् । एवमेव । परमप्रीत्या । सादरम् । बोधयेत् ॥ १४ ॥ इतीति । इत्येवंविधाम् । वार्त्ताम् । विधाय । हरिः । पुनर्भूयः । अतो लक्ष्मीवाट्याः सकाशात् । पुरं दुर्गनगरम् । विष्ट्वा प्रविश्य । उत्तमस्य । दुर्गे । गृहवेद्यां प्राग्द्वारभवनबाह्यवेदिकायाम् । उपाविशन्मञ्चकोत्तमासने न्यषीदत् ॥ १५ ॥ सुखेति । अथानन्तरम् । मञ्चके पर्यङ्कासने । सुखासीनम् । सहस्रशः । भक्तैः । वृतं सभायां परिवेष्टितम् । तं श्रीहरिम् । अचिन्त्यानन्दसाधुः । विनयानतः सन् । पप्रच्छ । दिव्यतनुं हरिं ज्ञात्वा तदाश्रयो मुमुक्षुभिः स्वकल्याणाय कर्त्तव्य इति यत्पूर्वमुक्तं तत्र ज्ञात्वेत्यनेन ज्ञानं मुमुक्षुपदेन वैराग्यमाश्रयपदेन भक्तिश्चेति त्रयं भगवति प्रीतिहेतुत्वेनोक्तं तत्र भगवत्प्रीतिहेतुं मुख्यसाधनं बोद्धुमपृच्छदित्यर्थः ॥ १६ ॥ ज्ञानेति । हे प्रभो ! । ज्ञानवैराग्यभक्तीनां

एवं सदा दिव्यतनुं हरिं ज्ञात्वा मुमुक्षुभिः । तस्याश्रयो दृढतरः कर्त्तव्यः श्रेयसे ध्रुवम् ॥ १३ ॥ स्वयमेवं तु विदधदन्यं कृष्णाश्रितं नरम् । बोधयेत्परम प्रीत्या ह्येवमेव सादरम् ॥ १४ ॥ इति वार्त्तां विधायतो हरिर्विष्ट्वा पुनः पुरम् । दुर्गे भूपस्योत्तमस्य गृहवेद्यामुपाविशत् ॥ १५ ॥ सुखासीनं मञ्चकेऽथ वृतं भक्तैः सहस्रशः । अचिन्त्यानन्दसाधुस्तं पप्रच्छ विनयानतः ॥ १६ ॥ ज्ञानवैराग्यभक्तीनां मध्ये किं साधनं परम् । कृष्णे त्वयि प्रीतिविधौ मतं तन्मे वद प्रभो ! ॥ १७ ॥ श्रीहरिरुवाच—ज्ञानादीनां त्रयाणां ते स्वरूपं स्पष्टमादितः । कथयामि यथाशास्त्रं साधनानां हरौ रतेः ॥ १८ ॥ ज्ञानं तु सांख्ययोगाभ्यां शास्त्राभ्यां स्याद्रमापतेः । तत्रादौ सांख्यजं ज्ञानं कथयामि समासतः ॥ १९ ॥ सर्वत्र व्यापकोऽपीशः खमिवास्त्यतिनिर्मलः । तत्तद्विकारास्पृष्टाङ्गः सर्वाधारश्च वर्त्तते ॥ २० ॥

मध्ये । कृष्णे । त्वयि । प्रीतिविधौ । साक्षाच्छ्रीकृष्णे त्वयि सर्वोत्तमस्नेहाचरणविषये इत्यर्थः । किं साधनम् । परमुत्कृष्टम् । मतम् । तत् । मे मह्यम् । वद ॥ १७ ॥ 'अचिन्त्यानन्दमुनिना श्रीकृष्णः पृष्ट इत्यसौ । जगादानन्दयंस्तं च स्वानन्यानिति धर्मजः' । ज्ञानेति । हे मुने ! । हरौ साक्षाच्छ्रीकृष्णे । रतेरतिशयितायाः प्रीतेः । साधनानाम् । ज्ञानादीनाम् । त्रयाणाम् । स्वरूपं लक्षणम् । यथाशास्त्रम् । स्पष्टं स्फुटं यथातथा । आदितः प्रथमतः । ते तुभ्यम् । कथयामि ॥ १८ ॥ ज्ञानमिति । रमापतेः श्रीहरेः । ज्ञानं तु । साङ्ख्ययोगाभ्याम् । शास्त्राभ्याम् । स्यादुत्पद्येत तत्र शास्त्रद्वयजज्ञानमध्ये । साङ्ख्यशास्त्रजातम् । ज्ञानम् । आदौ । समासतः संक्षेपात् । कथयामि ॥ १९ ॥ सर्वत्रेति । ईशः सर्वान्तर्यामी परमेश्वरः श्रीहरिः । सर्वत्र सर्वेषु चिदचिद्वस्तुषु । व्यापकोऽन्तर्यामिशक्त्याऽन्वितः सन्नपि । खं भूतचतुष्टये व्यापकतयाऽस्पृष्टतद्भावस्वरूपतयाऽऽधारतया चावस्थितमाकाशमिव । अतिनिर्मलोऽतीव निर्लेपः । अस्ति । तत्तद्विकारास्पृष्टाङ्गश्चिदचिद्भावासंस्पृष्टस्वरूपः । सर्वाधारश्च । वर्त्तते ॥ २० ॥

तथेति । तथा हि । कृष्णतापन्यां गोपालतापन्याम् । उपनिषदि । कथा । श्रुतास्ति । तामेवाह सार्द्धैः सप्तभिः । प्राक् । कृष्णः । व्रजौकसः । सुखयन्सन् । वृन्दावने । अवसत् ॥ २१ ॥ तदेति । तदा तस्मिन्काले । तत्र वृन्दावने । दुर्वासामुनिः । आयात् । श्रीकृष्णेन । अतिमानितोऽत्यन्तं सत्कृतः । स दुर्वासामुनिः । हे कृष्ण ! । त्वम् । भिक्षाम् । प्रेषयेः । इतीत्थम् । उक्त्वा । ततो वृन्दावनसकाशात् । गत आह्निकं कर्त्तुं यमुनापरतीरं यातः ॥ २२ ॥ यमुना इति । स दुर्वासाः । मुनिः । आह्निकम् । कृत्वा । नानाद्रुमसमाकुले । यमुनायाः । परतटे । भिक्षां श्रीकृष्णप्रेषितभिक्षान्नम् । प्रतीक्ष्य । न्यवसत् ॥ २३ ॥ कृष्ण इति । ततस्तदनन्तरम् । कृष्णः । गोपीः । प्राह । हे गोप्यः ! । मुनिर्दुर्वासाऋषिः । क्षुधाकुलः । अस्ति । अतो हेतोः । अन्नपात्राणि चतुर्विधान्नभृतभाजनानि । गृहीत्वा । सत्वरं शीघ्रम् । तं दुर्वाससं मुनिम् प्रापयत ॥ २४ ॥ गोप्य इति । हे कृष्ण ! । अन्तरे यत्र दुर्वासामुनिरवस्थितस्तन्मार्गमध्ये । दुस्तरा नावमृते तरीतुमशक्या । यमुना । सरित् । अस्ति । अतः । तत्र दुर्वाससः समीपे । कथम् । गच्छेम । इत्येवम् । गोप्यः । ऊचुः श्रीकृष्णं प्रति कथयामासुः । तदा । कृष्णः । ता गोपीः । प्रोवाच ॥ २५ ॥

तथाहि कृष्णतापन्यां कथोपनिषदि श्रुता । व्रजौकसः प्राक् सुखयन् कृष्णो वृन्दावनेऽवसत् ॥ २१ ॥ तदाऽऽयात्तत्र दुर्वासाः श्रीकृष्णेनातिमानितः । प्रेषयेः कृष्ण ! भिक्षां त्वमित्युक्त्वा स ततो गतः ॥ २२ ॥ यमुनायाः परतटे नानाद्रुमसमाकुले । भिक्षां प्रतीक्ष्य न्यवसत्स च कृत्वाऽऽह्निकं मुनिः ॥ २३ ॥ कृष्णः प्राह ततो गोपीर्मुनिरस्ति क्षुधाकुलः । गृहीत्वाऽतोऽन्नपात्राणि तं प्रापयत सत्वरम् ॥२४॥ गोप्य ऊचुः कथं तत्र गच्छेम सरिदन्तरे । यमुना दुस्तराऽस्तीति कृष्णः प्रोवाच तास्तदा ॥ २५ ॥ कृष्णः सदा ब्रह्मचारी भवेच्चेद्देहि वर्त्मनः । इति तां सरितं ब्रूत ततो दास्यति वर्त्म सा ॥२६॥ इत्युक्ताः प्रहसन्त्यस्ताः पात्राण्यन्नभृतानि तु । गृहीत्वा प्राप्य यमुनां तथोचुर्वर्त्म सा ददौ ॥२७॥ तदा ता विस्मयं प्रापुः परमं स्वस्वमानसे । उपेत्याथ मुनिं तेन तस्यातिथ्यमकुर्वत ॥२८॥ तस्मात्कृष्णो मायिकेषु पदार्थेष्वखिलेष्वपि । स्वौपम्येनासक्त इव दृश्यमानोऽपि नो तथा ॥ २९ ॥

कृष्ण इति । हे गोप्यः ! । चेद्यदि । कृष्णः । सदा । ब्रह्मचारी । भवेत् । तर्हि । नोऽस्मभ्यम् । वर्त्म मार्गम् । देहि । इतीत्थम् । तां यमुनाख्याम् । सरितं नदीम् । ब्रूत । ततस्तदनन्तरम् । सा यमुना सरित् । वर्त्म । दास्यति ॥ २६ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । उक्ताः श्रीकृष्णेन कथिताः । ता गोप्यः । प्रहसन्त्यः सत्यः । अन्नभृतानि । पात्राणि । गृहीत्वा । यमुनाम् । प्राप्य । तथा श्रीकृष्णोक्तप्रकारेण । ऊचुः । सा यमुना । वर्त्म । ददौ ॥ २७ ॥ तदेति । तदा तस्मिन्काले । ता गोप्यः । स्वस्वमानसे । परमम् । विस्मयमाश्चर्यम् । प्रापुः । अथानन्तरम् । तेन वर्त्मना । मुनिं दुर्वाससम् । उपेत्य प्राप्य । तस्य मुनेः । आतिथ्यमन्नादिप्रदानरूपमतिथिसत्कारम् । अकुर्वत । तथा च गोपलतापन्याम् । 'एकदा हि व्रजस्त्रियः सकामा' इत्यादिनोक्ताख्यायिका ॥ २८ ॥ तस्मादिति । तस्माद्धेतोः । कृष्णः । मायिकेषु । अखिलेषु । पदार्थेष्वपि । स्वौपम्येनात्मौपम्येन । आसक्त इव । दृश्यमानः सन्नपि । तथा आसक्तः । नो नैवास्ति ॥ २९ ॥

गोपीभिरिति । यद्यतः । स श्रीकृष्णः । शारदरात्रिषु । गोपीभिः सह । रममाणः सन्नपि । ब्रह्मचार्येव । निर्णीतः कृष्णोऽतिब्रह्मचारीत्युक्ता मार्गं सा वो दास्यतीति श्रुत्या निश्चितः । ततो हेतोः । सदा सर्वकालम् । असङ्गी सर्वसङ्गवर्जितः । अत एव । शुचिः शुद्धः । अस्ति ॥३०॥ कुर्वन्निति । प्रभुः स श्रीकृष्णः । सर्वाः । क्रियाः । कुर्वन्नपि । अकर्त्तैव । अस्ति । तथा चोक्तं श्रीभागवते । 'अजस्य जन्मोत्पथनाशनाय कर्माण्यकर्त्तुर्ग्रहणाय पुंसा'मित्यादिना । इत्यमुना प्रकारेण । साङ्ख्यमतेन । भगवतः । ज्ञानम् । मया । उक्तम् ॥ ३१ ॥ योगेनेति । योगेन योगशास्त्रेण । अतिशुद्धनराकृतेः । साक्षात्कृष्णस्य । प्रत्यङ्गमेकैकाङ्गस्येत्यर्थः चिन्तनात् ध्यानात् । आकारवेदनं साक्षात्तथैकैकावयवबोधपूर्वा सकलमूर्त्तिस्फूर्त्तिः । सम्यग्यथार्थतया । ज्ञेयम् ॥ ३२ ॥ तत्रेति । तत्र योगशास्त्रे । हरेः । ध्यानदार्ढ्याय । ईदृक् दृक्स्थैर्यरूपम् । साधनम् । उक्तमस्ति । हि । अतः । कृष्णध्यानेच्छुना भक्तेन । आदितः । दृक्स्थैर्यम् । सम्यक् । साध्यम् ॥ ३३ ॥ प्रतिमायामिति । प्रतिमायां साक्षाच्छ्रीहरेरर्चास्वरूपे । अथवा । शुभवस्तुनि भगवत्सम्बन्धिनि कस्मिंश्चिद्वस्त्रपात्रमालिकादि पदार्थे । दृष्टिः । स्थिरा । कार्या । बहुकालं बहुकालपर्यन्तम् । निर्निमेषवीक्षणा-

गोपीभीरममाणोऽपि यस्स शारदरात्रिषु । ब्रह्मचार्येव निर्णीतस्ततोऽसङ्गी शुचीः सदा ॥३०॥ कुर्वन्नपि क्रियाः सर्वा अकर्तैवास्ति स प्रभुः । इति सांख्यमतेनोक्तं ज्ञानं भगवतो मया ॥३१॥ योगेन साक्षात्कृष्णस्य सम्यगाकारवेदनम् । प्रत्यङ्गं चिन्तनाज्ज्ञेयमतिशुद्धनराकृतेः ॥ ३२ ॥ तत्र हीदृग्धरेर्ध्यानदार्ढ्यायोक्तं तु साधनम् । कृष्णध्यानेच्छुना सम्यग्दृक्स्थैर्यं साध्यमादितः ॥ ३३ ॥ प्रतिमायां स्थिरा कार्या दृष्टिर्वा शुभवस्तुनि । बहुकालं निर्निमेषवीक्षणाद् दृक् स्थिरा भवेत् ॥३४॥ दृक्स्थैर्ये तु भवेदन्तःकरणस्थिरता ध्रुवम् । तदा तु भगवद्ध्यानमनायासेन सिद्ध्यति ॥ ३५ ॥ अन्यथा तु भवेद्ध्यातुर्नानासङ्कल्पसम्भवः । ततो न सिद्ध्यति ध्यानमत एष क्रमो मतः ॥ ३६ ॥ एतज्ज्ञानं योगशास्त्रात्प्राप्यते हि मुमुक्षुणा । इति ज्ञानं मया प्रोक्तं वैराग्यं कथयाम्यथ ॥ ३७ ॥ स्वभाव एष जीवानां यत्प्रीती रम्यवस्तुनि । रमणीयार्थलाभे स्यादरम्ये सहजारुचिः ॥ ३८ ॥

त्प्रतिमादेर्मेषोन्मेषवर्जिततया दर्शनात् । दृक् दृष्टिः । स्थिरा । भवेत् ॥ ३४ ॥ दृगिति । दृक्स्थैर्ये उक्तरीत्या दृष्टिस्थैर्ये कृते सति तु । अन्तःकरणस्थिरता । ध्रुवं निश्चितमेव । भवेत् । तदाऽन्तःकरणस्थैर्ये जाते सति तु । भगवद्ध्यानम् । अनायासेनाश्रमेण सिध्यति ॥ ३५ ॥ अन्यथेति । अन्यथाऽन्तःकरणस्थिरत्वाभावे तु । ध्यातुर्भगवद्ध्यानकर्त्तुर्भक्तस्य । नानासङ्कल्पसम्भवः । भवेत् । ततो हेतोः । ध्यानम् । न सिध्यति । अतो हेतोः । एष उक्तविधः । क्रमोऽनुक्रमः । मतः ॥ ३६ ॥ एतदिति । एतज्ज्ञानमुक्तविधभगवत्स्वरूपध्यानज्ञानम् । योगशास्त्रात् । मुमुक्षुणा । भक्तेन । प्राप्यते । हि । इत्यमुना प्रकारेण । ज्ञानं साङ्ख्ययोगशास्त्राभ्यां भगवत्स्वरूपवेदनम् । मया प्रोक्तम् । अथानन्तरम् । वैराग्यं वैराग्यलक्षणम् । कथयामि ॥३७॥ स्वभाव इति । रम्यवस्तुनि । सहजा स्वाभाविकी । प्रीतिः । स्यात् । रमणीयार्थलाभे रम्यपदार्थप्राप्तौ । अरम्ये अरमणीयवस्तुनि । सहजा । अरुचिरप्रीतिः । स्यात् । यतः यत । एषः । जीवानाम् । स्वभावः साहजिकी प्रकृतिः । अस्ति ॥३८॥

मायेति । ब्रह्माण्डे । मायामयपदार्थोत्थम् । यत् । सुखम् । वर्त्तते । तत्सुखम् । दुःखमिश्रं दुरन्तदुःखयुक्तम् । अस्ति । तदपि दुष्प्रापमत्यायासप्राप्यम् । तदपि । अल्पकं तुच्छम् । तदपि । चलमस्थिरं चास्ति ॥ ३९ ॥ अमायिकमिति । भागवतं भगवन्मूर्त्तिसम्बन्धि । सुखम् । अमायिकमुक्तविधमायिकसुखभाववर्जितम् । महन्निरवधिकातिशयम् । अनश्वरं कालाविनाशि । अस्ति । तत्सुखं तु । पुनः पुनः । भगवद्वार्त्ताश्रवणादेः सकाशात् । स्याज्जायेत ॥ ४० ॥ प्राप्तस्येति । तद्रसास्वादं भागवतसुखरसास्वादम् । प्राप्तस्य । पुंसो भक्तस्य । अन्यत्र तदितरस्मिन् मायिकसुखे । अरुचिः । भवेत् । अत्र दृष्टान्तमाह । यथा । रौप्यमुद्राम् । प्राप्तस्य जनस्य । ताम्रमुद्रारुचिस्ताम्रटङ्कके ऽप्रीतिः । स्यात् । तथाऽरुचिर्भवेदिति सम्बन्धः ॥ ४१ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । कृष्णसुखासक्त्या । या । ग्राम्यविषयारुचिर्मायिकविषयभोगेष्वप्रीतिः । सैव । जीवानां भक्तजनानाम् । मोक्षसाधनं भगवति प्रीतिद्वाराऽऽत्यन्तिककल्याणोपायरूपम् । वैराग्यम् । इतीत्थम् । उक्तम् ॥ ४२ ॥ भक्तिरिति । भक्तिस्तु । कृष्णस्य । सम्यक् । माहात्म्यम् । बुध्वा । तस्य कृष्णस्य । या । प्रीत्या । सेवा नवधा सेवनम् । सैव । मता । सा भक्तिः । सर्वेषामपि

मायामयपदार्थोत्थं ब्रह्माण्डे वर्त्तते सुखम् । दुःखमिश्रं तदप्यस्ति दुष्प्रापं चाल्पकं चलम् ॥ ३९ ॥ अमायिकं भागवतं सुखं महदनश्वरम् । तत्तु स्याद्भगवद्वार्त्ताश्रवणादेः पुनः पुनः ॥ ४० ॥ प्राप्तस्य तद्रसास्वादं पुंसोऽन्यत्रारुचिर्भवेत् । प्राप्तस्य रौप्यमुद्रां स्यात्ताम्रमुद्रारुचिर्यथा ॥ ४१ ॥ एवं कृष्णसुखासक्त्या या ग्राम्यविषयारुचिः । सैव वैराग्यमित्युक्तं जीवानां मोक्षसाधनम् ॥ ४२ ॥ भक्तिस्तु सम्यग्माहात्म्यं बुद्ध्वा कृष्णस्य तस्य या । प्रीत्या सेवा सैव मता सर्वेषां सुलभा न सा ॥४३॥ पुराऽब्धेर्मन्थने लक्ष्मीरुत्पन्ना तत ईश्वरी देव दैत्यनरान्सर्वान्सदोषानेव सैक्षत ॥ ४४ ॥ निर्दोषं सद्गुणगणं हरिमेकमवेत्य सा । वृत्वा प्रीत्या तमेवेशमभजत् सुस्थिरान्तरा ॥ ४५ ॥ एवमत्रापि बुद्ध्वाऽऽदौ हरेर्माहात्म्यमञ्जसा । तत्सेवा क्रियते प्रीत्या या सा भक्तिर्मता मया ॥ ४६ ॥

भक्तानाम् । सुलभा सुगमा । नास्ति ॥ ४३ ॥ एवंविधभक्तिस्वरूपं दृष्टान्तेन विशदयति त्रिभिः । पुरेति । पुरा पूर्वम् । अब्धेः क्षीरवारिधेः । मन्थने देवासुरकृते विलोडने । लक्ष्मीर्महापुरुषलक्षणा रमा । उत्पन्ना । अभूत् । ततस्तदनन्तरम् । ईश्वरी समर्था । सा लक्ष्मीः । सर्वान् । देवदैत्यनरान् । सदोषानेकैकगुणयुक्तत्वेप्येकैकदोपसहितानेव । ऐक्षत ॥ ४४ ॥ निर्दोषमिति । सा लक्ष्मीः । एकम् । हरिमेव । निर्दोषं दोपगन्धवर्जितम् । सद्गुणमव्यभिचारिकारुण्य सौशील्यादिसद्गुणगणयुतम् । अवेत्य ज्ञात्वा । वृत्वा परिणीय । सुस्थिरान्तरा सती । ईशं परमेश्वरम् । तं श्रीहरिमेव । प्रीत्या । अभजत् । तथाचोक्तं श्रीभागवते । 'विलोकयन्ती निरवद्यमात्मनः पदं ध्रुवं चाव्यभिचारिसद्गुण'मित्यादिश्लोकपञ्चकेन ॥४५॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । अत्र सत्सङ्गेऽपि । आदौ । हरेः । माहात्म्यम् । अञ्जसा तत्त्वतः । बुध्वा । या । तत्सेवा श्रीहरेर्नवधा सेवनम् । प्रीत्या । क्रियते । सा । मया । भक्तिः । मता ॥ ४६ ॥

एतानीति । हे मुने ! । एतानि ज्ञानादीनि । त्रीण्यपि । भगवत्प्रीतिसिद्धये । साधनानि । भवन्ति । तत्र तेषु ज्ञानादिषु त्रिष्वपि साधनेषु मध्ये । भक्तिः । अधिका साधनोत्तमैव । मता ॥ ४७ ॥ सेति । अत्र सत्सङ्गे । यस्य पुंसः । सा भक्तिः । भवेत् । स पुमान् । भक्त इति । कीर्त्यते । स भक्तः । दुर्लभः । अस्ति । अतः । विशेषं विशेषतायुक्तम् । तल्लक्ष्म तथाविधभक्तलक्षणमपि । ते तुभ्यम् । ब्रुवे कथयामि ॥ ४८ ॥ स्वेति । भूमौ । स्वेच्छया । चरतो विचरतः । व्राकृतेः । राधिकापतेः श्रीकृष्णस्य । लौकिकानि । दिव्यानि दिव्यभावयुक्तानि च । चरित्राणि । भवन्ति । हि ॥ ४९ ॥ तत्र दिव्यानि चरित्राण्याह मार्द्धन । चतुरिति । स्वेच्छयैव । चतुर्भुजादिरूपाणाम् । आदिशब्दादष्टभुजसहस्रभुजग्रहणम् । प्रदर्शनम् । वसुदेवादिभ्य इतिशेषः । गोवर्द्धनस्य गिरेः । उद्धरणं गोपगोप्यादिपरित्राणार्थमुर्व्यामेकपाणीना धृतिः । कालियस्य नागस्य प्रमर्द्दनं पादप्रहारेणतच्छिरःकुट्टनपूर्वकं यमुनाह्रदान्निर्यापणम् ॥ ५० ॥ अनेकेति । अनेकरूपाविष्कारो ब्रह्माक्रूरयोर्मोहापगमाय व्रजकलिन्दजातोये नानास्वस्वरूपाविष्करणम् । प्रबलासुरमारणं तृणावर्त्तासुरवत्सासुराघासुरादिप्रबलदितिजव्यापादनम् । इत्यादी-

एतानि त्रीण्यपि मुने ! भगवत्प्रीतिसिद्धये । साधनानि भवन्त्येव भक्तिस्तत्राधिका मता ॥ ४७ ॥ सा यस्यात्र भवेत्पुंसः स भक्त इति कीर्त्यते । दुर्लभः सोऽस्ति तल्लक्ष्म विशेषमपि ते ब्रुवे ॥४८॥ स्वेच्छया व्राकृतेर्भूमौ चरतो राधिकापतेः । लौकिकानि च दिव्यानि चरित्राणि भवन्ति हि ॥ ४९ ॥ चतुर्भुजादिरूपाणां स्वेच्छयैव प्रदर्शनम् । गोवर्द्धनस्योद्धरणं कालियस्य प्रमर्द्दनम् ॥५०॥ अनेकरूपाविष्कारः प्रबलासुरमारणम् । इत्यादीनि चरित्राणि दिव्यान्युक्तानि तस्य तु ॥ ५१ ॥ बालवत्क्रीडनं भीत्या यवनादेः पलायनम् । त्यागः स्वराजधान्याश्च द्वीपवासादि लौकिकम् ॥५२॥ दिव्येषु तत्राभक्तानामप्याश्चर्यं भवेन्नृणाम् । लौकिकेषु च मानुष्यनिश्चयो मूढचेतसाम् ॥ ५३ ॥ भक्तस्य तु चरित्रेषु लौकिकेष्वपि सर्वदा । दिव्येष्विव भवेच्चित्रं न तु मानुष्यधीः क्वचित् ॥ ५४ ॥ जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः । त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ! ॥ ५५ ॥

न्येवमादीनि । तस्य श्रीकृष्णस्य । चरित्राणि । दिव्यानि । उक्तानि ॥ ५१ ॥ बालेति । बालवत् । क्रीडनं नीलायन सेतुबन्धन मर्कटोत्प्लवनादिभिःखेलनम् । यवनादेः । भीत्या । पलायनम् । स्वराजधान्या मथुरायाः । त्यागो द्वारिकानिवसनपूर्वं त्यजनम् । द्वीपवासादि अन्तरीपस्थद्वारिकानियतनिवासादि चरित्रम् । लौकिकम् । उक्तम् । दिव्येष्विति । तत्र तेषु तस्य दिव्यलौकिकचरित्रेषु मध्ये । दिव्येषु चरित्रेषु । अभक्तानाम् । नृणामपि । आश्चर्यं विस्मयः । भवेत् । लौकिकेषु चरित्रेषु । मूढचेतसामभक्तानां नृणाम् । मानुष्यनिश्चयो मनुजभावेन निर्णयः । भवेत् ॥ ५३ ॥ भक्तस्येति । भक्तस्य तु । दिव्येषु चरित्रेष्विव । लौकिकेष्वपि चरित्रेषु । सर्वदा । चित्रमाश्चर्यम् । भवेत् । क्वचित्कदाचिदपि । मानुष्यधीर्मनुष्यत्वबुद्धिः । न तु नैव भवेत् ॥ ५४ ॥ जन्मेति । हे अर्जुन ! । यो भक्तः । मे मम । जन्म । कर्म सकलमपि चरित्रम् । तत्त्वतो याथार्थ्येत एव । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण । दिव्यम् । वेत्ति । स भक्तः । देहम् । त्यक्त्वा । पुनः । जन्म । नैति न प्राप्नोति । किन्तु ।

मामेव । एति ॥ ५५ ॥ अस्येति । अस्य । श्रीभगवद्गीताश्लोकस्यापि । अयं मदुक्त एव । आशयोऽभिप्रायः । अस्ति । एतदुक्तं स्वप्राप्तियाऽत्र श्लोके कथितम् । फलमपि । ईदृशभक्तिभाक् उक्तविधभगवद्भक्तियुक्तो भक्तः प्राप्नोति ॥ ५६ ॥ शुभैरिति । अनेकजन्मोत्थैरनन्तजन्मोपार्जितैः । शुभैः । संस्कारैः । नृणां भक्तानाम् । गोपीनामिव । कृष्णे । ईदृशी । निर्दोषा । भक्तिः । भवेत् । खलु । एतदभिप्रायेणोक्तं श्रीभागवते । 'दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः । श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते' इति ॥ ५७ ॥ यस्येति । हे मुने ! । इह सत्सङ्गे । यस्य । पुंसो भक्तस्य । ईदृशी । भक्तिः । अस्ति । स भक्तः । पूर्णकामः सम्पूर्णमनोरथः । कृतकृत्यः कृतार्थः । उक्तः । इत्येवंविधाम् । सुधोपमेयाममृतसमानाम् । हरेः । वाचम् । श्रुत्वा । सः । मुनिरचिन्त्यानन्दसाधुः । मुदम् । आप । तथा । अन्ये तदितरे साधवः । गृहस्थाश्च । मुदमापुः ॥ ५८ ॥ दिव्याकारे सदा स्वस्मिन् साधनानि सदा रतेः । ज्ञानवैराग्यभक्तीनां प्रोवाच लक्ष्मतः स्फुटम् ॥ १ ॥ भक्तेरधिकतां तेषु यश्च स श्रीहरिः प्रभुः । मह्यं स्वस्मिन्रतिं दद्यादययैव ससाधनाम् ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्री-

अस्य श्रीभगवद्गीताश्लोकस्याप्ययमाशयः । एतदुक्तं फलमपि प्राप्नोतीदृशभक्तिभाक् ॥ ५६ ॥ शुभैरनेकजन्मोत्थैः संस्कारैरीदृशी नृणाम् । गोपीनामिव निर्दोषा भक्तिः कृष्णे भवेत् खलु ॥ ५७ ॥ यस्येदृशी भक्तिरिहास्ति पुंसः स पूर्णकामः कृतकृत्य उक्तः । श्रुत्वेति वाचं स सुधोपमेयां हरेर्मुनिश्चाप मुदं तथाऽन्ये ॥ ५८ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकत्रिचत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ १४३ ॥ १० ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य गजाश्ववसुभूमिते । नभसः कृष्णपञ्चम्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमक्षितिपस्य सः । वेद्यां निम्बतरोर्मूले न्यषीदन्मञ्चकोत्तमे ॥ २ ॥ त्यागिभिर्गृहिभिर्भक्तैरनेकैः परितो वृतः । सिताम्बरधरः साधूनुवाच स्वयमेव सः ॥ ३ ॥ सेतिहासपुराणानि धर्मशास्त्राणि सर्वशः । इह शृण्वन्ति बहवः पुरुषा हि मनीषिणः ॥ ४ ॥

हरिकृष्णभगवत्सन्नुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकत्रिचत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ १४३ ॥ १० ॥

समानास्वपि भक्तानामभक्तानां क्रियासु च । एकादशे महान् भेदः प्रोक्तो दृष्टान्तदर्शनात् ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८७८) नभसः श्रावणमासस्य । कृष्णपञ्चम्यां कृष्णपक्षस्य पञ्चमीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥१॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमक्षितिपस्य । दुर्गे । निम्बतरोः । मूले मूलप्रदेशवर्त्तिन्याम् । वेद्याम् । मञ्चकोत्तमे उत्तमे मञ्चासने । स श्रीहरिः । न्यषीदत् ॥ २ ॥ त्यागिभिरिति । अनेकैर्नानादेशागतत्वाद्बहुभिः । त्यागिभिः । गृहिभिः । भक्तैः । परितः समंततः । वृतः सभायां वेष्टितः । सिताम्बरधरः परिधृतसकलश्वेतवसनः । स श्रीहरिः । स्वयमेव । साधून् । उवाच ॥ ३ ॥ सेतिहासेति । इह लोके । मनीषिणो बुद्धिमन्तः । बहवः । पुरुषाः । सेतिहासपुराणानि इतिहासशब्दवाच्यमहाभारतेन ब्राह्मादिपुराणैश्च सहितानि । सर्वशः सर्वाणि । धर्मशास्त्राणि याज्ञवल्क्यादिमुनिप्रणीता धर्मसंहिताः । शृण्वन्ति । धातुमात्रस्यान्तर्भावितण्यर्थत्वाच्छ्रावयन्तीत्यपि ॥ ४ ॥

श्रुत्वेति । ते पुरुषाः । श्रुत्वेतिहासादीन्याकर्ण्य । तेषामितिहासादिनाम् । विषयम् । त्रिवर्गम् । अवयन्ति । भारतादीनि धर्मार्थकामान्प्रतिपादयन्तीति जानन्तीत्यर्थः । ततस्तदनन्तरम् । तदर्थं धर्मादित्रिवर्गसम्पादनार्थमित्यर्थः । व्रतयज्ञादिकाः । क्रियाश्च । कुर्वन्ति ॥ ५ ॥ गुणेति । गुणात्मिकाभिः सत्त्वादिगुणप्रधानाभिः । ताभिर्व्रतयज्ञादिक्रियाभिः । जातानीतिशेषः । तत्फलानि धर्मार्थकामरूपाणि स्वर्गादिसुखानि चापि । त्रिलोक्यां भूरादि स्वर्गान्ते लोकत्रये । अथवा । ब्रह्मलोके । राजा गच्छन्तीतिवदयं महरादीनामुपलक्षकः । स्वस्वकर्मानुसारतः । भुञ्जते । तथाचोक्तं श्रीभागवते । 'त्रिलोक्यां गतयः सर्वाः कर्मणां त्रिगुणात्मनाम् । योगस्य तपसश्चैव न्यासस्य गतयोऽमलाः । महर्जनतपःसत्यं भक्तियोगस्य मद्गति'रिति ॥ ६ ॥ तदिति । तदन्ते क्रियाफलभोगावसाने । संसृतिम् । यान्ति । क्वचित्कदाचिदपि । निर्भयताम् । न तु नैव यान्ति । कृष्णाश्रयं साक्षाच्छ्रीहरिशरणम् । विनाऽन्तरा । कुत्रचिद् ब्रह्माण्डान्तर्वर्त्तिषु केषुचिदपि लोकेषु । कस्यापि जनस्य । मुक्तिरात्यन्तिककल्याणम् । नास्ति । तथाचोक्तं भगवद्गीतायाम् । 'आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्जुन ! । मामुपेत्य तु कौन्तेय !

श्रुत्वा तेषां च विषयं त्रिवर्गमवयन्ति ते । ततस्तदर्थं कुर्वन्ति व्रतयज्ञादिकाः क्रियाः ॥ ५ ॥
गुणात्मिकाभिस्ताभिश्च तत्फलान्यपि भुञ्जते । त्रिलोक्यां ब्रह्मलोके वा स्वस्वकर्मानुसारतः ॥ ६ ॥
तदन्ते संसृतिं यान्ति न तु निर्भयतां क्वचित् । विना कृष्णाश्रयं नास्ति मुक्तिः कस्यापि कुत्रचित्
॥ ७ ॥ मुक्ताः संसृतिबन्धाद्ये पूर्वं तेऽप्याश्रयाद्धरेः । अत एव सुरैरुक्तं मुचुकुन्दं नृपं प्रति ॥ ८ ॥
वरं वृणीष्व भद्रं ते ऋते कैवल्यमद्य नः । एक एवेश्वरस्तस्य भगवान्विष्णुरव्ययः ॥ ९ ॥ एता
एव क्रिया यर्हि शुभाः सर्वा गुणात्मिकाः । क्रियेरन्भगवत्प्रीत्यै ता एव स्युस्तदाऽगुणाः ॥ १० ॥
भक्तिरूपा हि ता भूत्वा मोक्षमेव फलन्ति च । एतदुक्तं भागवते सदृष्टान्तं सुरर्षिणा ॥ ११ ॥

पुनर्जन्म न विद्यत इति ॥ ७ ॥ मुक्ता इति । पूर्वम् । ये जनाः । संसृतिबन्धात् । मुक्ताः । ते जना अपि । हरेः । आश्रयात् । मुक्ताः । अतो हेतोरेव । सुरैर्देवैः मुचुकुन्दम् । नृपं प्रति । उक्तम् ॥ ८ ॥ श्रीभागवते मुचुकुन्दं प्रति देवोक्तं श्लोकं स्वयमेवाह । वरमिति । हे राजन् ! । कैवल्यं मोक्षम् । ऋते विना । नोऽस्मभ्यम् । अद्य साम्प्रतम् । वरम् । वृणीष्व । ते तव । भद्रं शुभम् । अस्तु । तस्य कैवल्यस्य । ईश्वरः स्वैश्वर्येण प्रदाता । भगवानन्तैश्वर्यः । अव्ययो भक्तेभ्य ऐश्वर्यं दददपि तदपक्षयवर्जितः । विष्णुः सर्वान्तर्यामी श्रीहरिः । एक एवास्ति ॥ ९ ॥ एता इति । हे साधव ! । यर्हि । शुभाः । गुणात्मिकाः । एता व्रतयज्ञादिरूपा एव । सर्वाः । क्रियाः । भगवत्प्रीत्यै साक्षात्स्वेष्टदेवश्रीहरिप्रसन्नतार्थम् । क्रियेरन् । तदा । ताः क्रिया एव । अगुणा निर्गुणाः । स्युः ॥ १० ॥ भक्तीति । ता निर्गुणतां प्राप्ताः क्रियाः । भक्तिरूपाः । भूत्वा । मोक्षमेव । फलन्ति । आत्यन्तिकमोक्षाय भवन्तीत्यर्थः । एतत् । भागवते । सुरर्षिणा नारदेन । सदृष्टान्तम् । उक्तं

व्यासं प्रति कथितम् ॥ ११ ॥ आमय इति । हे सुव्रत ! । यथा । येनातिशयितघृतादिवस्तुना । भूतानां जनानाम् । यः । आमयो विषूच्यादिर्गदः । जायते । तदेव । द्रव्यं घृतादि । तमामयं विषूच्यादिरोगम् । न पुनाति । येन रोगो जातस्तदेव रोगनिवृत्त्यै आशितं सत् रोगं वर्द्धयतीत्यर्थः । चिकित्सितं ताम्रभस्माद्यौषध- सहितं तदेव घृतादिद्रव्यम् । तमामयम् । पुनाति । निशेषतो निवर्त्तयतीत्यर्थः ॥१२॥ एवमिति । एवं तथा । नृणां जनानाम् । सर्वे । क्रियायोगाः । परे परमेश्वरे । कल्पिता भक्त्यात्मकतया निष्पादिताः सन्तः । आत्मविनाशाय । आत्मनोऽनाद्यज्ञाननिवृत्तिपूर्वं ब्रह्मात्मना भगवत्परिचर्याप्तिरूपमोक्षनिष्पत्तये इत्यर्थः । कल्पन्ते योग्या भवन्ति ॥ १३ ॥ एतदिति । ततोहेतोः । विदुषः शास्त्राभिज्ञान् । सतः साक्षाद्भगवदेकान्तिकसाधून् । सेवित्वा । एतदेव । बोध्यम् । येनैवं बोधनेन । अति- दुर्लभतरनृत्वाप्तिः । सार्थका सफला । भवेत् । अस्यायं भावः । त्रिवर्गस्य पुरुषार्थत्वं चतुर्थपुरुषार्थसम्बन्धेनैवास्तीतिसच्छास्त्रान्निश्चित्य त्रिवर्गबोधिका व्रतयज्ञादिकास्ताः क्रिया यथा भगवत्पराः स्युस्तमुपायं साधुभ्यो बुध्वा तथा तासामाचरणेनान्ते मोक्षसत्त्वान्मानुष्यं फलवद्भवेदिति ॥ १४ ॥ नन्वस्तु साधूक्तरीत्या क्रियाचरणेन भग-

आमयो येन भूतानां जायते यश्च सुव्रत ! । तदेव ह्यामयं द्रव्यं न पुनाति चिकित्सितम् ॥ १२ ॥
एवं नृणां क्रियायोगाः सर्वे संसृतिहेतवः । त एवात्मविनाशाय कल्पन्ते कल्पिताः परे ॥ १३ ॥
एतदेव ततो बोध्यं सेवित्वा विदुषः सतः । ये नातिदुर्लभतरनृत्वाप्तिः सार्थका भवेत् ॥ १४ ॥
भक्तानां चाप्यभक्तानां लौकिक्यः सकलाः क्रियाः । समाना इव दृश्यन्तेऽथापि भेदः फले महान् ॥ १५ ॥
अभक्तानां क्रियाः सर्वाः सन्ति स्वेन्द्रियतुष्टये । कृष्णार्थमेव भक्तानामिति भेदः फले मतः ॥ १६ ॥
अतो नैष्कर्म्यरूपासु हरिसेविनाम् । न लौकिकक्रियाबुद्धिः कर्तव्याऽत्र मनीषिभिः ॥ १७ ॥

द्भक्तानां मोक्षाप्त्या जन्मसाफल्यं किन्तु भक्ताभक्तयोस्तदाचरणे साम्यात्कथं तासां मोक्षामोक्षहेतुत्वावबोध इतिचेत्फलभेदेन स स्यादित्याह द्वाभ्याम् । भक्तानामिति । भक्तानाम् । अभक्तानां चापि । लौकिक्यो लोकव्यवहारहेतुकाः । सकलाः । क्रियाः । समानास्तुल्या इव । दृश्यन्ते । अथापि । फले । महान् । भेदः । अस्ति ॥१५॥ भेदमाह । अभक्तानामिति । अभक्तानाम् । सर्वाः । क्रियाः । स्वेन्द्रियतुष्टये स्वकीयेन्द्रियप्रीणनाय । सन्ति । भक्तानाम् । सर्वाः । क्रियाः । कृष्णार्थं स्वेष्टदेव- श्रीहरिप्रीणनार्थमेव । सन्ति । इतीत्थम् । फले । भेदः । मतः ॥ १६ ॥ अत इति । अतो हेतोः । अत्र सत्सङ्गे । नैष्कर्म्यरूपासु निर्गतं कर्मत्वं बन्धहेतुत्वं येभ्य- स्तानि निष्कर्माणि तेषां भावो नैष्कर्म्यं कर्मभिरेव कर्ममोचकत्वमित्यर्थः । तद्रूपं स्वरूपं यासां तासु । हरिसेविनां साक्षाद्भगवदुपासकानाम् । क्रियासु । लौकिक- क्रियाबुद्धिः । मनीषिभिर्मतिमद्भिर्भगवद्भक्तैः । न कर्त्तव्या । यथा ज्ञान कर्मबन्धनिवृत्तिं कुरुते तथा भक्तियोगानुरूपाणि कर्माण्यपि भगवद्भक्तानां कर्मबन्धनिवर्त्तकानि भवन्त्यतो भगवद्भक्तक्रिया न लौकिकक्रिया तुल्या इत्यर्थः ॥ १७ ॥

अत्रार्थे भगवद्वचनं प्रमाणयति । कर्मणीति । हे अर्जुन ! । यो भक्तः । कर्मणि भगवद्भक्तानां भगवद्भक्त्यनुरोधिनीषु क्रियास्वित्यर्थः । अकर्म बन्धननिवर्तकत्वम् । पश्येत् । यश्च भक्तः । अकर्मणि संन्याशवतो मम किं कर्मभिरित्येवं मूढतयाऽवगत्य श्रीभागवतादिसच्छास्त्रेण स्वस्मै कर्त्तव्यतयाऽभिहितानामपि भगवद्भक्तिलक्षणानां कर्मणां परित्यागरूपासु तत्क्रियास्वित्यर्थः । कर्म । पश्येत् । अभक्तोऽयं स्वोचितमपि भक्तिलक्षणं कर्म नाचरत्यतो नरके पतितेत्यनेन भक्तियोगाख्यं कर्म कार्यमिति कर्मपश्येदित्यर्थः । स भक्तः । मनुष्येषु । बुद्धिमान् । स भक्तः । युक्तो मोक्षार्हः । कृत्स्नकर्मद्भगवद्भक्तिरूपशास्त्रीयसकलकर्म कर्त्ता । भवति ॥ १९ ॥ अस्येति । अस्य । श्रीभगवद्गीताश्लोकस्यापि । अयं मदुक्त एव । आशयोऽभिप्रायोऽस्ति । अन्येऽस्यार्थं यथारुचि कुर्वन्ति ते तं तथाकुर्वन्तु मन्मतस्त्वस्यायमेवार्थो भवतीत्यर्थः । अतोहेतोः । हरेः । भक्ताः । ग्राम्यलोकविलक्षणा अभक्तेभ्योऽत्यन्तं भिन्नाः । ज्ञेयाः ॥ १९ ॥ कृष्णेति । कृष्णाज्ञयैव । लौकिकम् । व्यवहारम् । कुर्वन्तः । भक्ताः स्वधर्मसहितां भगवतो नवधा भक्तिं कुर्वन्तः । गृहिणोऽपि । नराः । कल्याणकारिणः । ज्ञेयाः ॥ २० ॥ एवमिति । एवं सत्यपि । अभक्ताः ।

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः । स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥ अस्य श्रीभगवद्गीताश्लोकस्याप्ययमाशयः । अतो ज्ञेया हरेर्भक्ता ग्राम्यलोकविलक्षणाः ॥ १९ ॥ कृष्णाज्ञयैव कुर्वन्तो व्यवहारं तु लौकिकम् । गृहिणोऽपि नरा भक्ता ज्ञेयाः कल्याणकारिणः ॥ २० ॥ एवं सत्यपि ये तेषु स्वदृष्टान्तेन कुर्वते । दोषबुद्धिमभक्तास्ते ज्ञातव्या निरयंगमाः ॥ २१ ॥ अधर्मः सान्वयस्तेषु निःशङ्को वसति ध्रुवम् । अतो वन्द्याः कृष्णभक्ता यादृशास्तादृशा अपि ॥ २२ ॥ पीत्वेति तद्वाक्यसुधां सदःस्थाः संतोषमापुः सकला हि सन्तः । अन्ये गृहस्थाश्च तदाश्रिता ये सर्वे व्रजन्तं प्रणमन्ति तं स्म ॥ २३ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकचतुश्चत्वारिंशतस्तरङ्गः ॥ १४४ ॥ ११ ॥

ये नराः । स्वदृष्टान्तेन । तेषु भगवद्भक्तेषु । दोषबुद्धिम् । कुर्वते । ते । अभक्ताः । निरयंगमा नरकं यातारः । ज्ञातव्याः ॥ २१ ॥ अधर्म इति । तेषु भगवद्भक्तेषु दोषबुद्धिं कुर्वत्स्वभक्तजनेषु । सान्वयः स्वपरिवारसहितः । अधर्मः । निःशङ्कः सन् । ध्रुवं निश्चितमेव । वसति । अतो हेतोः । कृष्णभक्ताः । यादृशास्तादृशाः जात्यादिना यथा तथाविधा अपि । वन्द्याः सर्वथा नमस्कार्या भवन्ति ॥२२॥ पीत्वेति । इत्येवंविधाम् । तद्वाक्यसुधां सुधासमानं श्रीहरिवचनमित्यर्थः । पीत्वा । सदःस्थाः । तदाश्रिताः । सकलाः । सन्तः । ये । अन्ये । गृहस्थास्ते चापि । सन्तोषम् । आपुः । सर्वे साधवो गृहिणश्च । व्रजन्तं स्वावासं गच्छन्तम् । तं श्रीहरिम् । प्रणमन्तिस्म ॥ २३ ॥ क्रियासु स्वस्य भक्तानामभक्तानां समास्वपि । प्रोक्तो येन महान् भेदो हरौ तस्मिन्मनोऽस्तु मे ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकचतुश्चत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ १४४ ॥ ११ ॥

अजानतो नीतिशास्त्रं जानतस्तन्नृपस्य च । मूर्खस्य विदुषः सम्यग्दृष्टान्तस्य प्रदर्शनात् ॥ १ ॥ भेदप्रदर्शनेनैव जीवस्याज्ञस्य वै विदः । ज्ञानमुक्तं नीतिशास्त्रलक्षणं द्वादशे तथा ॥ २ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८७८) नभोमासे श्रावणमासे । कृष्णषष्ठ्यां कृष्णपक्षस्य षष्ठीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । महीभृतो नृपस्य । दुर्गे । वासुदेवालयस्य । अग्रे । श्रीवासुदेवमन्दिरान्तिकवर्त्तिप्रत्यङ्मुखोत्तमनृपभवनस्य बाह्यायां वेदिकायामित्यर्थः । चक्रके कौशेयचक्रकासने । स श्रीहरिः । उपाविशत् ॥ २ ॥ भक्तैरिति । सद्भिः । गृहस्थैश्च । भक्तैर्नानादेशागतैः स्वभक्तजनैः । परीतः सभायां परिवेष्टितः । धवलांशुकः परिधृतसकलश्वेतवसनः । स्वयं श्रीहरिः । साधुमुख्यान् । सकलान् प्रति । उवाच ॥ ३ ॥ शृण्वन्त्विति । हे भक्ताः ! । सर्वे भवन्तः सकला अपि । शृण्वन्तु । किं तदित्यत्राह । मया । एका । वार्त्ता । क्रियते । यस्यां वार्त्तायाम् । नृणां भक्तानाम् । श्रेयसः । एकम् । प्रबलम् ।

शकाब्दे विक्रमार्कस्य गजाश्ववसुभूमिते । कृष्णषष्ठ्यां नभोमासे वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य महीभृतः । वासुदेवालयस्याग्रे चक्रके स उपाविशत् ॥ २ ॥
भक्तैः सद्भिर्गृहस्थैश्च परीतो धवलांशुकः । उवाच सकलान्भक्तान्साधुमुख्यान् प्रति स्वयम् ॥ ३ ॥
शृण्वन्तु भक्ताः सर्वेऽपि वार्तैका क्रियते मया । अस्त्येकं साधनं यस्यां प्रबलं श्रेयसो नृणाम् ॥ ४ ॥
देहे जीवः प्रकृतयो लोभक्रोधादिका अपि । भिन्ना मय्येव जटिता इति जानाति सर्वथा ॥ ५ ॥
तद्योगान्मन्यते स्वं च लुब्धं क्रुधं च कामिनम् । ततस्तत्परतन्त्रः सन्नतिदैन्येन वर्त्तते ॥ ६ ॥
वस्तुतो न हि जीवस्य सन्ति प्रकृतयो हि ताः । चिद्रूप एव जीवोऽस्ति मृषैवमभिमन्यते ॥ ७ ॥
अतो मुमुक्षुणां पुंसा त्ववलम्ब्यं हि पौरुषम् । यथेन्द्रियाणि प्राणाश्च सन्त्यन्तःकरणानि च ॥ ८ ॥

साधनम् । अस्ति ॥ ४ ॥ देह इति । देहे स्वशरीरे वर्त्तमानः । जीवः । भिन्ना वस्तुतः स्वतः पृथग्भूताः । अपि । लोभक्रोधादिकाः । प्रकृतयः स्वभावाः । मयि जटिताऽऽत्मस्वरूपे निचिता एव । सन्ति । इतीत्थम् । सर्वथा । जानाति ॥ ५ ॥ तदिति । तद्योगादात्मगतत्वेन स्वविदितप्रकृतिसम्बन्धात् । स्वम् । लुब्धम् । क्रुद्धम् । कामिनं च । मन्यते । ततस्तदनन्तरम् । तत्परतन्त्रो लोभादिप्रकृत्यधीनः सन् । अतिदैन्येन । वर्त्तते ॥ ६ ॥ वस्तुत इति । ताः । प्रकृतयो लोभादयः । वस्तुतः परमार्थतः । जीवस्य जीवसम्बन्धिन्यः । न सन्ति । हि । हि यतः । जीवस्तु चिद्रूपो ज्ञातृस्वरूप एव । अस्ति । एवम् । अभिमन्यते स्वं लोभादिप्रकृतिकं मनुते- इत्यर्थः । यत्तत् । मृषैवाभिमन्यते ॥ ७ ॥ अत इति । अतोहेतोः । मुमुक्षुणा । पुंसा भक्तेन तु । पौरुषं पुरुषकारः । अवलम्ब्यमाश्रयणीयम् । पौरुषावलम्बनप्रकार- माह । यदा । देहे । इन्द्रियाणि । प्राणाः । अन्तःकरणानि च । सन्ति ॥ ८ ॥

देह इति । तथैव । देहे । अहं जीवात्मा । अस्मि । किन्तु एभ्य इन्द्रियादिभ्यस्तु । अधिकोऽधिकबलवान् । अस्मि । यद्यतोहेतोः । अहम् । एषामिन्द्रियादीनाम् । प्रकाशकश्चेतयिता । नियन्ता नियामकश्च । ध्रुवं निश्चितमेव । भवामि । इतिसार्द्धश्लोकस्यैकसम्बन्धः । यद्यप्यत्रोपक्रमे लोभादिप्रकृत्युपादानं कृतमत्र त्विन्द्रियादिभ्यः स्वस्य पृथक्तोक्ता तथापि लोभादिप्रकृतीनामिन्द्रियाद्याधारत्वेनेन्द्रियादिग्रहणेन पूर्वोक्तास्ताः प्रकृतयोऽपि ग्राह्याः ॥ ९ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेणैव । अभिमन्तव्यम् । स्वहीनताऽहमिन्द्रियाद्यग्रे न किञ्चिदस्मीति स्वन्यूनता । न तु नैव । ज्ञेया । किञ्च । सा स्वहीनता । एषामिन्द्रियादीनां प्रबलत्वं च । यत् । तदेतद्द्वयं तु । स्वाज्ञानतः स्वस्वरूपानवबोधतः । अस्ति । अस्यायं भावः । जीवस्येन्द्रियादिचेतयितृत्वादिस्वस्वरूपाज्ञानेनोक्तरीत्या हीनताऽस्ति स्वस्वरूपज्ञाने सति तु स्वयमेवेन्द्रियादिवशीकृत्यातिबलवन्तं स्वात्मानं जानातीति ॥ १० ॥ एनमर्थं ज्ञाननृपदृष्टान्तेनाह षोडशभिः । यथेति । यथा । कस्मिंश्चित् । नगरे । कश्चित् । मूढोऽज्ञः । नृपः । भवेत् । तद्गृहनरास्तद्भवनवासिनः सम्बन्ध्यसम्बध्यादिका अन्तःप्रकृतयःपुरुषा अपि । तद्वाक्यं प्रभुतयोक्तं तथाविधनृपतिवचनम् । नैव मन्वते । हि ॥ ११ ॥ एतदिति ।

देहे तथैवाहमस्मि किन्त्वेभ्यस्त्वधिकोऽस्मि यत् । प्रकाशको नियन्ता च भवाम्येषामहं ध्रुवम् ॥ ९ ॥ एवमेवाभिमन्तव्यं न तु ज्ञेया स्वहीनता । स चैषां प्रबलत्वं यत्तु स्वाज्ञानतोऽस्ति हि ॥ १० ॥ यथा मूढो नृपः कश्चित्कस्मिंश्चिन्नगरे भवेत् । तद्वाक्यं तद्गृहनरा अपि नैव हि मन्वते ॥ ११ ॥ एतज्ज्ञात्वा तदाज्ञां च तत्पौरा नैव मन्वते । ततश्च तद्देशनरा अपि तां नैव मन्वते ॥ १२ ॥ ततश्चानियतस्थाना अतिधूर्त्तजना अपि । तत्पुरेऽराजके स्थित्वा स्वाज्ञायां वर्त्तयन्ति नॄन् ॥ १३ ॥ तथैव देहनगरे मूर्खो नृपोऽस्त्यतः । न मन्यन्ते तदाज्ञां तद्गृह्यास्तु मनआदयः ॥ १४ ॥ पौरा देश्याश्चेन्द्रियाणि तत्स्वाश्चापि न मन्वते । यदा तदाज्ञां तर्ह्येष भूरिदैन्यभाक् ॥ १५ ॥

एतदित्थंभूतं तद्वृत्तान्तम् । ज्ञात्वा । तत्पौरास्तस्य पुरवासिनो जनाः । तदाज्ञां प्रभुत्वेनोक्तं तन्निदेशम् । नैव मन्वते । तत एवंविधतद्वृत्तान्तज्ञानानन्तरम् । तद्देशनरास्तदीयजनपदवासिलोका अपि । तां तदाज्ञाम् । नैव मन्वते । तदा । एषोऽज्ञनृपः । अतिदैन्यभाक् । जायते । इति वक्ष्यमाणसिद्धान्तानुसारात् ज्ञेयम् ॥ १२ ॥ तत इति । ततस्तदनन्तरम् । अनियतस्थाना नियततयैकदेशपुरग्रामभवनस्थितिवर्जिताः । अतिधूर्त्तजना आयुक्तकादयो लोका अपि । अराजकेऽराजकसदृशे । तत्पुरे उक्तविधनृपनगरे । स्थित्वा । नॄंस्तत्पुरवासिनो लोकान् । इदं तस्य तद्गृहवासिजनानामुपलक्षणम् । स्वाज्ञायाम् । वर्त्तयन्ति ॥ १३ ॥ तथेति । तथैव । देहनगरे । जीवो जीवाख्यः । मूर्खः । नृपः । अस्ति । अतोहेतोः । तद्गृह्या जीवनृपतिगृहनिवासिनः । मनआदयो मनःप्रभृतीनि चत्वार्यन्तःकरणानि । तदाज्ञां जीवनृपनिदेशम् । न मन्यन्ते ॥ १४ ॥ पौरा इति । पौरा जीवनृपस्य देहाख्यपुरनिवासिनो जनाः । इन्द्रियाणि । देश्या जीवनृपतेर्देशवासिलोकस्थानीयाः । तत्स्वास्तस्य सम्बन्धिनः कलत्रसुतदुहित्रादयो जनाश्चापि । यदा । तदाज्ञां जीवनृपनिदेशम् । न मन्वते । तर्हि । एष जीवनृपतिः । भूरिदैन्यभाक् । जायते ॥ १५ ॥

कामेति । तर्हि । जनवञ्चनकोविदाः । भक्तैः श्रीहरेकान्तिकभक्तिमद्भिः । सद्भिः साधुभिः । निष्कासिताः स्वस्वसङ्गिनामन्तःकरणेन्द्रियादिभ्यो विवासिताः । सर्वदिक्षु । भ्रमन्तोऽनियतनिकेतत्वादितस्ततःसञ्चलन्तः । कामक्रोधादयः ॥१६॥ ब्रह्माण्ड इति । ब्रह्माण्डे । तदसङ्गिषु हर्येकान्तिकसाधुसङ्गरहितेषु जनेषु । तद्भयात्स्वकपटाभिज्ञसाधुतत्सङ्गिभीतित एव । वसन्तो निवासं कुर्वन्तः । तत्तुल्यानज्ञनृपतिसदृशजीवान् । गवेषमाणा वञ्चनार्थमन्वेषयन्तः सन्तः । तत्पुरेऽज्ञनृपतिसमानजीवदेहनगरे । निवसन्ति । हि । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥ १७ ॥ स्वेति । ततस्तदनन्तरम् । ते कामादयः । भूपमज्ञनृपसदृशं जीवनृपम् । अखिलान् । तदीयांस्तद्गृह्यपौरदेशीयस्थानीयान्तःकरणेन्द्रियदैहिकजनांश्चापि । यावद्यावत्कालपर्यन्तम् । भूपस्याज्ञभूपस्थानीयाज्ञजीवस्य । मूढताऽज्ञत्वम् । भवेत् । तावत् । अतिहर्षेण । स्वाज्ञायाम् । वर्त्तयन्ति ॥ १८ ॥ असाविति । असौ । राजादृष्टान्तत्वेन पूर्वोक्तो मूढो नृपतिः । यदा । स्वहितकृद्गुरोःसकाशात् । नीतिशास्त्रम् । अधिगच्छति बुद्ध्यते । तर्ह्येव । तत्त्वतो यथार्थतः । सर्वम् । जानाति ॥ १९ ॥ यज्जानाति । तदाह । नियन्त्रिति । स्वस्य । नियन्तृधर्मतां नियामकधर्मभावम् । परेषां स्वगृहादिजनानाम् । नियम्यतां च । सम्यक् । विदित्वा

कामक्रोधादयस्तर्हि जनवञ्चनकोविदाः । सद्भिर्निष्कासिता भक्तैर्भ्रमन्तः सर्वदिक्षु च ॥१६॥ ब्रह्माण्डे तद्भयादेव वसन्तस्तदसङ्गिषु । गवेषमाणास्तत्तुल्यांस्तत्पुरे निवसन्ति हि ॥ १७ ॥ स्वाज्ञायां ते ततो भूपं तदीयांश्चाखिलानपि । वर्त्तयन्त्यतिहर्षेण यावद्भूपस्य मूढता ॥ १८ ॥ असौ राजा यदा नीतिशास्त्रं स्वहितकृद्गुरोः । अधिगच्छति तर्ह्येव सर्वं जानाति तत्त्वतः ॥ १९ ॥ नियन्तृधर्मतां स्वस्य परेषां च नियम्यताम् । सम्यग्विदित्वा स्वाज्ञायां सर्वान्वर्त्तयति स्वयम् ॥ २० ॥ तदा धूर्त्ताः पलायन्ते प्रजाः सर्वाश्च तद्भयात् । तदाज्ञायामप्रमत्ता वर्त्तन्ते सर्वथा सदा ॥ २१ ॥ तदा स्वतन्त्रो भूपश्च प्राप्नोति सुखमीप्सितम् । कीर्तिं च महतीं लोके देहान्ते चोत्तमां गतिम् ॥ २२ ॥ एवं कायपुरे जीवोऽप्यधिगच्छति सद्गुरोः । नीतिशास्त्रं यदा तर्हि वेत्ति सर्वं यथातथम् ॥ २३ ॥ स्वाज्ञायां मनआदींश्च तदा वर्त्तयति स्वयम् । स्वतन्त्रश्च सुखी नित्यं जायते भुवि सद्यशाः ॥ २४ ॥

। स्वयं नृपः । स्वाज्ञायाम् । सर्वान् । वर्त्तयति ॥ २० ॥ तदेति । तदोक्तरीत्या राजनीतिज्ञत्वे सति । धूर्त्ताः स्वपुरवासिन आयुक्तजनाः । पलायन्ते । सर्वाः । प्रजाश्च । अप्रमत्ताः सत्यः । तद्भयान्नयविदो नृपतिभीतेः । तदाज्ञायां तथाविधनृपतिनिदेशे । सर्वथा । सदा सर्वकालम् । वर्त्तन्ते ॥ २१ ॥ तदेति । तदा । स्वतन्त्रोऽपावृतः । भूपः । ईप्सितं स्वेन प्राप्तुं वाञ्छितम् । सुखम् । प्राप्नोति । लोके महतीम् । कीर्त्तिं च । प्राप्नोति । देहान्ते । उत्तमाम् । गतिं स्वधर्मपालनफलमुत्तमलोकं च । प्राप्नोति ॥ २२ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । कायपुरे देहनगरे । स्थितः । जीवोऽपि । यदा । सद्गुरोः स्वहितकारकस्य भगवतस्तदीयैकान्तिकसाधोर्वा । नीतिशास्त्रम् । अधिगच्छति । तर्हि । सर्वम् । यथार्थतः । वेत्ति ॥ २३ ॥ स्वेति । तदा । स्वयं जीवः । स्वाज्ञायाम् । मनआदीन् । वर्त्तयति । स्वतन्त्रः । नित्यं सर्वकालम् । सुखी । भुवि । सद्यशाः सत्कीर्त्तिश्च । जायते ॥ २४ ॥

जात इति । तस्मिम् । जीवे ! प्रबुद्धे नीतिशास्त्रज्ञानवति । जाते सति । कामक्रोधाद्यात्मिकाः । दुष्टाः । अखिलाः । प्रकृतयः । मूलत आमूलादेव । तु निर्गच्छन्ति पलायन्ते ॥ २५ ॥ अत इति । अतो हेतोः । भगवद्भक्तेन । पौरुषम् । आलम्ब्य । नीतिशास्त्रानुसारतः । स्वयम् । वृत्यम् । मनआद्याः । सत्पथे एकान्तिकधर्मरूपे सन्मार्गे । वर्त्तनीयाश्च ॥ २६ ॥ मुक्तानन्द इति । तदेवंविधश्रीहरिवाक्यश्रवणावसरे । मुक्तानन्दो मुनिः । अपृच्छत् श्रीहरिं वक्ष्यमाणप्रश्नमप्राक्षीत् । हे हरे ! । जीवेन त्वद्भक्तजनेन । अधिगम्यं बोध्यम् । यत् । नीतिशास्त्रम् । त्वया । उच्यते । तन्नीतिशास्त्रम् । त्वम् । मे मह्यम् । वक्तुम् । अर्हसि ॥ २७॥ 'पृष्टः स मुक्तानन्देन मुनिनेत्थं महाप्रभुः । अब्रवीन्नन्दयंस्तं च तदन्यान्स्वाश्रिता'निति । यथेति । हे मुने ! । यथादेशं देसानुसारेणेत्यर्थः । यथाकालं कालानुसारेणेत्यर्थः । यथावस्थं कैशोरादिस्वावस्थानुसारेणेत्यर्थः । यथाबलं स्वशारीरसामर्थ्यानुसारेणेत्यर्थः । स्वीयधर्मस्य स्वाश्रमोचिताचारस्य । आचरणं पालनम् । परधर्मात् । निवर्त्तनं च ॥ २८ ॥ समनस्कानीति । समनस्कानि मनसा सहितानि । इन्द्रियाणि । ग्राम्यार्थेभ्यो मायिकविषयेभ्यः । सर्वथा । आकृष्य तेषु दोषदृष्टिविधान-

जाते तस्मिन्प्रबुद्धे तु दुष्टाः प्रकृतयोऽखिलाः कामक्रोधाद्यात्मिकाश्च निर्गच्छन्त्येव मूलतः ॥ २५ ॥ अतः पौरुषमालम्ब्य नीतिशास्त्रानुसारतः । स्वयं वृत्यं वर्त्तनीया मनआद्याश्च सत्पथे ॥ २६ ॥ मुक्तानन्दस्तदाऽपृच्छन्नीतिशास्त्रं यदुच्यते त्वया जीवेनाधिगम्यं तन्मे वक्तुं त्वमर्हसि ॥२७॥ श्रीहरिरुवाच—यथादेशं यथाकालं यथावस्थं यथाबलम् । स्वीयधर्मस्याचरणं परधर्मान्निवर्त्तनम् ॥ २८ ॥ समनस्कानीन्द्रियाणि ग्राम्यार्थेभ्यस्तु सर्वथा । आकृष्यार्थेषु कार्ष्णेषु तेषां योजनमञ्जसा ॥ २९ ॥ स्वश्च देहत्रयाद्भिन्नस्तन्नियन्ता प्रकाशकः । आत्माऽस्तीत्येव निश्चित्य तेन कृष्णस्य सेवनम् ॥ ३० ॥ सद्गुरोरिति सम्प्राप्य नीतिशास्त्रं । सुखात्मकं तथैव सर्वदा वृत्यं तेनाभीष्टं हि सिद्ध्यति ॥ ३१ ॥ अन्यथा त्विन्द्रियैरेव स्वनियम्यैरपि स्वयम् । आक्रान्तो दैन्यमापद्य स्यादतिक्लेशभाङ्नरः ॥ ३२ ॥

पूर्वं ततः प्रत्याहृत्येत्यर्थः । कार्ष्णेषु श्रीहरिसम्बन्धिषु । अर्थेषु विषयेषु तेषां स्वसमनस्केन्द्रियाणाम् । अञ्जसा कृष्णमाहात्म्यज्ञानपूर्वकतद्गुणबुद्धियुक्तत्वेन तत्त्वत इत्यर्थः । योजनं प्रेरणम् ॥ २९ ॥ स्व इति । स्वः स्वकीयः । आत्मा जीवः । देहत्रयात् स्थूलादिदेहत्रितयात् । भिन्नः । स्वरूपतः पृथग्भूतः । तन्नियन्ता देहत्रयनियामकः । प्रकाशकस्तच्चेतयिता च । अस्ति । इतीत्थमेव । निश्चित्य । तेन तथाभूतेन स्वात्मना । कृष्णस्य श्रीहरेः । सेवनं नवधा भजनम् कार्यम् ॥३०॥ सद्गुरोरिति । इति यथेत्यादिश्लोकत्रयोक्तविधम् । सुखात्मकं सुखस्वरूपम् । नीतिशास्त्रम् । सद्गुरोः । सम्प्राप्य । सर्वदा । तथैव तदुक्तप्रकारेणैव । वृत्यम् । तेन तथावर्त्तनेन । अभीष्टं स्ववाञ्छितैकान्तिकत्वम् । सिद्ध्यति । हि ॥ ३१ ॥ अन्यथेति । अन्यथोक्तरीत्या संवर्त्तनाभावे तु । स्वनियम्यैरपि । इन्द्रियैरेव । आक्रान्तः पराभूतः । स्वयम् । नरो भक्तः । दैन्यं रङ्कत्वम् । आपद्य सम्प्राप्य । अतिक्लेशभाक् । स्याज्जायेत ॥ ३२ ॥

तस्मादिति । तस्माद्धेतोः । दुस्तरक्लेशसागरम् । तरितुं । तरिरूपं नौ तुल्यम् । एकम् । पौरुषमेव । भवति । अन्यत्पौरुषातिरिक्तम् । किञ्चन किमपि साधनम् । नास्ति । इति निश्चित्येत्युत्तरेणसम्बन्धः ॥ ३३ ॥ इतीति । इतीत्थम् । निश्चित्य । उत्तमां श्रेष्ठाम् । पदवीं भगवदेकान्तिकतापथम् । इच्छता भक्तेन । कार्ष्णान् श्रीहर्येकान्तिकभक्तान् । सन्नरान्साधुपुरुषान् । आश्रित्य । तदुक्तवर्त्मना तथाविधसाधुसम्प्रोक्तमार्गेण । धैर्येण धीरतायुक्तेन सता । वृत्यम् ॥ ३४ ॥ श्रुत्वेति । इत्येवंविधाम् । जगद्गुरोः । तस्य श्रीहरेः । अमृतवाचं पीयूषसमानवचनम् । श्रुत्वा । स मुक्तानन्दमुनिः । तस्याम् । महासंसदि । निषण्णाः । अपरे । सन्तश्चापि । ये । सर्वे । गृहिणः । ते चापि । महान्तम् । तोषम् । आपुः ॥ ३५ ॥ प्रबलं पौरुषं त्वेकं स्वीयानां साधनं परम् । निःश्रेयसार्थं येनोक्तं स हरिस्तद्ददातु मे ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकपञ्चचत्वारिंशस्तरङ्गः ॥१४५॥१२॥
हरेः सदा दिव्यमूर्तेर्धाम्नि तेजोमयेऽक्षरे । स माहात्म्यं ज्ञानमुक्तं सर्वोत्कृष्टं त्रयोदशे ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८७८) नभोमासान्ति-

तस्मात्पौरुषमेवैकं दुस्तरक्लेशसागरम् । तरीतुं तु तरीरूपं भवत्यन्यन्न किञ्चन ॥ ३३ ॥ इति निश्चित्य धैर्येण कार्ष्णानाश्रित्य सन्नरान् । तदुक्तवर्त्मना वृत्यं पदवीमिच्छतोत्तमाम् ॥ ३४ ॥ श्रुत्वेति तस्यामृतवाचमापुर्जगद्गुरोः सोऽप्यपरे च सन्तः । तोषं महान्तं गृहिणश्च सर्वे तस्यां महासंसदि ये निषण्णाः ॥ ३५ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकपञ्चचत्वारिंशतस्तरङ्गः ॥ १४५ ॥ १२ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य गजाश्ववसुभूमिते । नभोमासान्तिमदिने वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्यावनीपतेः । कृष्णधाम्नो बहिर्वेद्यां न्यषीदच्चक्रके प्रभुः ॥ २ ॥ भक्तमण्डलमध्यस्थः सितसूक्ष्माखिलांशुकः । उवाचानन्दयन्स्वीयान् गुरुत्वात्स्वयमेव सः ॥३॥ हे सन्तो ! येऽत्र युस्मासु सूक्ष्मवार्त्तावबोधने । दक्षाः स्युरत्र ते सर्वे निषीदन्त्वेत्य मेऽन्तिके ॥ ४ ॥

मदिने श्रावणमासस्यामावास्यातिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । अवनीपतेर्नृपस्य । दुर्गे । कृष्णधाम्नः श्रीवासुदेवमन्दिरस्य । बहिर्वेद्याम् । चक्रके कौशेयचक्रकासने । प्रभुः श्रीहरिः । न्यषीदत् ॥ २ ॥ भक्तेति । भक्तमण्डलमध्यस्थो नानादेशागतत्यागिगृहिनिजाश्रितैः सभामध्ये परिवेष्टितः । सितानि धवलानि सूक्ष्माण्यणुतन्तुकृतान्यखिलान्यंशुकानि वस्त्राणि यस्य सः । परिहितसकलश्वेतसूक्ष्मवसन इत्यर्थः । स श्रीहरिः । स्वीयान् स्वाश्रितसकलजनान् । आनन्दयन्सन् । गुरुत्वाद्धेतोः । स्वयमेव । उवाच । सान्ध्यभगवन्नीराजनान्ते भगवतः स्तुतिं कृत्वा वर्त्तमानान्सदादीन्स्वभुजद्वयोन्नमनमुद्रयाऽन्यक्रियाप्रवृत्तितो निषेधनपूर्वं जोषयित्वा जगादेत्यर्थः ॥ ३ ॥ हे सन्तः इति । हे सन्तः साधवः ! । अत्रास्यां सभायाम् । युष्मासु मध्ये । ये । सूक्ष्मवार्त्तावबोधने । दक्षाः प्रवीणाः । स्युः । ते । सर्वे । मे मम । अत्रास्मिन् । अन्तिके समीपप्रदेशे । एत्यागत्य । निषीदन्तुः ॥ ४ ॥

इत्थमिति । इत्थममुना प्रकारेण । भगवता श्रीहरिणा । प्रोक्ताः । करसंज्ञया । आहूताश्च । बुद्धिमन्तः । साधवो मुक्तानन्दादयो मुनयः । तत्पार्श्वे श्रीहरिसमीपप्रदेशे । एत्य । द्रुतं शीघ्रमेव । आसतोपविविशुः ॥५॥ तानिति । ततस्तेषामुपवेशनानन्तरम् । प्रीतः प्रसन्नमनाः । हरिः । तान्सतः । उवाच । हे साधवः ! । सर्वे भवन्तः । मनो दत्त्वा एकाग्रं मनो विधायैव । सर्वहितं सर्वेषां भवतां हितकारकम् । वचो मद्वाक्यम् । सादरं श्रद्धायुक्तं यथातथा । शृण्वन्तु ॥ ६ ॥ मयेति । हे सन्तः । अद्यास्मिन्दिने । मया । यद्वचः । प्रोच्यते । तत् । स्वमाहात्म्यवृद्धये । न प्रोच्यते । दम्भेन । न प्रोच्यते । किन्तु । युष्मद्धिताय सर्वेषां युष्माकं हितविधानाय । प्रोच्यते । हि ॥ ८ ॥ अनुभूतमिति । एतद्वक्ष्यमाणम् । मया । अनुभूतम् । अस्ति । सर्वशास्त्रानुगामि सर्वशास्त्राणि यत्प्रमाणयति तथाभूतं च । अस्ति । रहस्यं सुगोप्यमपि । अतिप्रीत्या भवत्सु स्नेहेन हेतुना । इहास्याम् । संसदि सभायाम् । प्रकाश्यते विव्रियते ॥ ८ ॥ 'सदाऽक्षरपदावासः श्रीहरिः पुरुषोत्तमः । पारोक्ष्येण स्वमाहात्म्यं स्वीयेभ्यो वदति प्रभुः । भक्तानां शिक्षणार्थाय स्वपरोक्षप्रियत्वतः । मानुष्यनाटयशोभार्थं चरित्रं श्रीहरेरिदम्' । अत्रेति । अत्र लोके । यः । मधुरो मनोज्ञः ।

इत्थं भगवता प्रोक्ताश्चाहूताः । करसंज्ञयाः साधवो बुद्धिमन्तस्तत्पार्श्वे एत्यासत द्रुतम् ॥ ५ ॥ तानुवाच ततः प्रीतो हरिः सर्वहितं वचः । शृण्वन्तु सादरं सर्वे मनो दत्वैव साधवः ॥ ६ ॥ मयाऽद्य प्रोच्यते यत्तन्न स्वमाहात्म्यवृद्धये । न दम्भेन न मानेन किन्तु युष्मद्धिताय हि ॥७॥ अनुभूतं मयैतद्धि सर्वशास्त्रानुगामि च । रहस्यमप्यतिप्रीत्या संसदीह प्रकाश्यते ॥ ८ ॥ अत्र यो मधुरः शब्दः सुस्पर्शः सुरसश्च यः । सुरूपं च सुगन्धश्च भवत्यतिमनोहरः ॥ ९ ॥ पञ्चस्वेतेषु मच्चितं क्वापि नाण्वपि बध्यते । आस्ते तत उदासीनं शोभनाशोभने समम् ॥ १० ॥ राजा रङ्कश्च मे तुल्यौ राज्यभिक्षाटने तथा । मानापमानौ च समे वर्त्तेते लोष्टकाञ्चने ॥ ११ ॥ हस्त्यारोहणपद्गत्वे वर्त्तेते च समे मम । स्रक्चन्दनांशुकाकल्पैः पूजकश्च रजःक्षिपः ॥ १२ ॥

शब्दः । यः । सुस्पर्शः शोभनः स्पर्शः । यः । सुरसोऽतिस्वादुरसः । यत् । सुरूपं शोभनं सौन्दर्यम् । यः । अतिमनोहरः । सुगन्धश्च भवति ॥ ९ ॥ पञ्चस्विति । एतेषु शब्दादिषु । पञ्चसु मायिकेषु । मच्चित्तम् । क्वापि कदाचिदपि । अण्वल्पमात्रमपि । न बध्यते । ततस्तेभ्यो विषयेभ्यः । उदासीनम् । आस्ते सर्वदा तिष्ठति । शोभनाशोभने रमणीयारमणीये मायिकपदार्थे । सममेकरूपम् । आस्ते ॥ १० ॥ राजेति । राजा चक्रवर्त्तिनृपतिः । रङ्कोऽतिवराकश्च । मे मम । तुल्यौ समानौ । तथा । राज्यभिक्षाटने चक्रवर्त्तिपदे स्थित्वा सर्वप्रशास्तृत्वं करधृतकपालतया भिक्षाचरणं चेत्युभे । समे । मानापमानौ सत्कारप्रतीकारौ च । तुल्यौ । लोष्टकाञ्चने सुवर्णमृत्पिण्डौ च । समे । वर्त्तेते ॥ ११ ॥ हस्तीति । हस्त्यारोहणपद्गत्वे हस्त्यम्बालिकायामुपविश्य यानं पद्भ्यां यानं चेत्युभे । मम । समे । वर्त्तेते । स्रजः सत्पुष्पहाराश्च चन्दनान्यगुर्वादिगन्धाश्च अंशुकानि महार्हाणि महावसनादीनि वासांसिच आकल्पा रत्ननिचिताः कटककटिसूत्रकेयूरादयः सौवर्णा अलङ्काराश्च तैः ।

पूजको ममार्चनकर्त्ता जनः । रजःक्षिपो धूलिप्रक्षेपकश्च जनः । तौ । समौ । वर्त्तते ॥ १२ ॥ भक्तेष्विति । सर्वेष्वपि । भक्तेषु । महदल्पत्वम् । मे मम । नास्ति । सर्वत्र सर्वेष्वपि भक्तेषु । स्वभावादेव सहजतयैव । समदृष्टिर्मम समता मतिः । वर्त्तते । अस्यायं भावः । या इयं भक्तेषु महदल्पत्वनिषेधपूर्वं समतोक्तिः सा च स्वमाहात्म्यविचारे युक्तैव यथा चक्रवालगिरिमहत्त्वविचारे सदपि मेर्वादिगिरिमहदल्पत्वं तुल्यमेवास्ति न तेनाविवेकित्वं भगवतः स्वस्य महिम्नो निरवधिकातिशयत्वादिति ॥ १३ ॥ वैराग्यमिति । मम । अन्तरेऽन्तःकरणे । अतितीव्रम् । वैराग्यम् । अस्ति । सद्धर्मो यथार्थः स्वधर्मश्च । अस्ति । अहम् । ब्रह्मैव । अस्मि । इतीत्थम् । ज्ञानं च । अस्ति । तथापि । तन्महत्ता । मे मम । नास्ति । वैराग्यादिगुणानसाधारणतया मन्निष्ठान्विदित्वाऽपि भगवदग्रे तेषां महत्त्वाभावात्तन्महत्तया नोत्सेकं व्रजामीत्यर्थः ॥ १४ ॥ यदिति । अहम् । कस्यचित् । स्तुतिम् । कुर्वे । कस्यचित् । निन्दां च । कुर्वे । इति यत् । तत्तु । ज्ञात्वा । उपरितो बाह्यतः । कुर्वे । मनो दत्त्वा तु । क्वचित्कदाचिदपि । न कुर्वे । मन्मानसे तन्नभवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ तत्रेति । अहम् । तत्र । तत्र । पदार्थे । स्वेन्द्रियस्य । वृत्तिम् । बलात् । नियोजये

भक्तेष्वपि न सर्वेषु महदल्पत्वमस्ति मे । सर्वत्र समदृष्टिर्हि स्वभावादेव वर्त्तते ॥ १३ ॥
वैराग्यमतितीव्रं च सद्धर्मोऽस्ति ममान्तरे । ब्रह्मैवास्मीति च ज्ञानं तन्महत्तापि नास्ति मे ॥ १४ ॥
यत्त्वहं कस्यचित्कुर्वे स्तुतिं निन्दां च कस्यचित् । तज्ज्ञात्वोपरितः कुर्वे मनो दत्त्वा तु न क्वचित् ॥ १५ ॥
तत्र तत्र पदार्थेऽहं स्वेन्द्रियस्य नियोजये । बलाद्वृत्तिं क्षणं तत्र धारयामि च यत्नतः ॥ १६ ॥
यदा तु यत्नशैथिल्यं तदाऽन्तर्याति सा द्रुतम् । ख उत्क्षिप्तो यथाऽस्मादिर्वेगापाये पुनः क्षितिम् ॥ १७ ॥
पङ्गुः पशुर्यथा वाऽन्यैर्बलिष्ठैरुद्धृतो बलात् । यावत्स्थितो भवेत्तावन्मुक्तः सद्यः पतेत्क्षितौ ॥ १८ ॥
स्वकीयविषयास्वादे सा न शक्ता बलेरिता । जम्बीराम्ला यथा तीक्ष्णा दन्ताश्चणकचर्वणे ॥ १९ ॥

। तत्र पदार्थे । यत्नतो महायासतः । क्षणं क्षणकालपर्यन्तम् । धारयामि ॥ १६ ॥ यदेति । यदा । यत्नशैथिल्यम् । स्यात् । तदा । सा मदिन्द्रियवृत्तिः । द्रुतं शीघ्रमेव । अन्तरन्तःकरणे । याति । प्रतिलोमतया वर्त्तते इत्यर्थः । इममर्थं दृष्टान्तद्वयेन साधयति सार्द्धेन । यथा । खे आकाशे । उत्क्षिप्तः प्रेरितः । अश्मादिर्दृषत्खण्डादिः पदार्थः । वेगापाये स्वनिष्ठक्षेपक बलापगमे । पुनः । क्षितिं भूमितलम् । याति ॥ १७ ॥ पङ्गुरिति । यथा वा । पङ्गुर्जङ्घाविकलः । पशुर्बलीवर्द्दादिः । बलिष्ठैर्बलवद्भिः । अन्यैः पुरुषैः । बलात् । यावत् । उद्धृत उर्ध्वं धृतो भवेत् । तावत् । स्थित उर्ध्वमवस्थितः । भवेत् । मुक्तस्त्यक्तबलिष्ठोद्धृतिः । सन् । सद्यः । क्षितौ । पतेत् ॥ १८ ॥ स्वकीयेति । बलेरिताऽतिबलात्प्रेरिता । सा मदिन्द्रियवृत्तिः । तीक्ष्णा अखण्डपूगीफलादिपेषणशक्ताः । दन्ताः । जम्बीराम्ला जम्बीरचूषणाम्लिताः सन्तः । चणकचर्वणे भ्रष्टहरिमन्थचर्वणे । यथा । शक्ताः समर्थाः । न भवन्ति । तथा । स्वकीयविषयास्वादे स्वविषयग्रहणे । शक्ता न जायते ॥ १९ ॥

साम्प्रतं स्वस्येत्थंभावे हेतुमाह । सकलेति । हृदि मद्धृदयावस्थिते । आकाशे । अवस्थिते इतिशेषः । अतितेजसि अक्षरब्रह्मात्यन्तप्रकाशे । स्फुरद्दिव्यतनौ विलसद्रमणीयमूर्त्तौ । कृष्णे । सकलेन्द्रियवृत्तीनाम् । प्रावण्यं प्रवणता । आसक्ततया प्रतिलोमवर्त्तनमित्यर्थः । तत्र पूर्वोक्ते मदीयेत्थंभावे । कारणं हेतुः । भवति ॥ २० ॥ स इति । प्रभुः । स श्रीकृष्णः । घनश्यामः सजलनवीननीरदनीलःसन्नपि । अतितेजसा स्वमूर्त्तिनिष्ठातिशयितमहसा । अवदातो गौरवर्णः । आजानुबाहुयुगलो जानुपर्यन्तायतभुजद्वयः । मनोहरपदद्वयोऽतिरमणीयपादपद्मद्वयः । अस्ति ॥ २१ ॥ अतीति । स श्रीकृष्णः । अतिसौम्यो दर्शनमात्रत एवेक्षकजनानां शान्त्योत्पादकः । नराकारो मनुष्यसमानाकृतिः । किशोरः षोडशाब्दवयोऽवस्थितः । करुणानिधिः । अत्र करुणाऽपारसौशील्यवात्सल्यौदार्यादिगुणानामुपलक्षणम् । अस्ति । सः । क्वापि कदाचित् । उपविष्टो निषण्णः । दृश्यते । क्वापि । स्थित उर्ध्वावस्थितः । दृश्यते । क्वापि । चलन्व्रजन् । दृश्यते ॥ २२ ॥ तदिति । परितस्तस्य श्रीकृष्णस्य समंततः । कोटिशोऽपरिमिताः । मुक्ता अक्षरभावं प्राप्ता मुक्तजनाः । तन्मुखैकदृशश्चन्द्रचकोरन्यायेन श्रीकृष्णास्याब्जैकाग्रचक्षुवृत्तयः । सन्ति । अहम् । पुरुषोत्तमम् ।

सकलेन्द्रियवृत्तीनां हृद्याकाशेऽतितेजसि । स्फुरद्दिव्यतनौ कृष्णे प्रावण्यं तत्र कारणम् ॥ २० ॥ स तु प्रभुर्घनश्यामोऽप्यवदातोऽतितेजसा । आजानुबाहुयुगलो मनोहरपदद्वयः ॥ २१ ॥ अतिसौम्यो नराकारः किशोरः करुणानिधिः । उपविष्टः स्थितः क्वापि चलन् क्वापि स दृश्यते ॥ २२ ॥ तन्मुखैकदृशो मुक्ताः परितः सन्ति कोटिशः । पश्यामि तमहं नित्यं प्रत्यक्षं पुरुषोत्तमम् ॥ २३ ॥ एतद्देशागमात्पूर्वमप्यपश्यममुं सदा । मातुर्गर्भगतोऽप्येवं ततः प्रागपि चेश्वरम् ॥ २४ ॥ तत्तेजःपुञ्जमध्यस्थ एवाद्याहं वदामि । युष्मानपि च पश्यामि निषण्णांस्तत्र सर्वशः ॥ २५ ॥ एतद्दुर्गपुराद्यं तु मया किञ्चिन्न दृश्यते । एतादृशी स्थितिर्मेऽस्तीत्येवं जानीत सत्तमाः ! ॥ २६ ॥ येन येनावबुध्येत रूपमेतत्परात्मनः । पुमान्स सोऽपि मद्वत्स्यान्नासक्तः क्वापि वस्तुनि ॥ २७ ॥

तं श्रीकृष्णम् । प्रत्यक्षं यथातथा । नित्यम् । पश्यामि ॥ २३ ॥ एतदिति । एतद्देशागमादस्मिन्देशे कृतागमनात् । पूर्वमपि । ईश्वरं परमेश्वरम् । अमुं कृष्णम् । सदा । अपश्यम् । मातुर्मज्जनन्या भक्तिदेव्याः । गर्भगतो भ्रूणताभावे कुक्ष्यवस्थितः सन्नपि । एवमुक्तप्रकारेणैव । अपश्यम् । ततो गर्भभावात् । प्राक् पूर्वं चापि । अपश्यम् ॥ २४ ॥ तदिति । अहम् । अद्यास्मिदिने । तत्तेजःपुञ्जमध्यस्थ उक्तविधाक्षरब्रह्ममहश्चयमध्यावस्थित एव । वदामि युष्मभ्यं कथयामि । सर्वशः सर्वान् । युष्मानपि । तत्राक्षरब्रह्मतेजसि । निषण्णानुपविष्टान् । पश्यामि ॥ २५ ॥ एतदिति । मया । एतत् । दुर्गपुराद्यं दुर्गपुरोत्तमनृपदुर्गभवनवहिर्वेद्यादिकम् । किञ्चिदपि ! न दृश्यते । हे सत्तमाः ! । मे मम । एतादृश्येवंविधा । स्थितिर्निष्ठा । अस्ति । इत्येवम् । जानीत यूयं सत्यमेव वित्त ॥ २६ ॥ येनेति । येन । येन मद्भक्तेन । परात्मनः । श्रीकृष्णस्य । एतत् । रूपम् । अवबुध्येत । पुमान्भक्तोऽपि । मद्वदहमिव । क्वापि कस्मिंश्चित् । वस्तुनि मायिकपदार्थमात्रे । आसक्तः न स्यात् ॥ २७ ॥

तदिति । यूयं भवन्तोऽपि । अत्रास्यामेव । संसदि सभायाम् । तदक्षरधामावस्थितमेव । रूपं श्रीकृष्णस्वरूपम् । पश्यथ । अथापि । तज्ज्ञानं युष्मन्नयनगोचरावस्थितसाक्षाच्छ्रीकृष्णस्वरूपावबोधः । सम्यग्माहात्म्यसहिततया । नास्ति । इति हेतोः । अन्यत्तत्स्वरूपेतरन्मायिकवस्त्वपि । ईक्ष्यते आसक्तिपूर्वं विलोक्यते ॥२८॥ यदेति । यदा । यथावस्थितं यथाविधं वर्त्तते तथाविधम् । तद्रूपं युष्मदिष्टदेवश्रीकृष्णस्वरूपम् । अञ्जसा माहात्म्यसहितं यथातथा तत्त्वतः । ज्ञास्यथ । तदा । विषया मायिकाः शब्दादयोऽर्थाः । कामाद्याः । अन्तरारयोऽन्तःशत्रवश्च । सुजेयाः सम्यक्हेयाः । भविष्यन्तीति शेषः ॥२९॥ एवमुक्तिविचित्रतयाऽक्षरधामस्थं श्रीकृष्णं स्वमेवाभिधाय माहात्म्यबोधे सत्येव तथा तद्बोधं चोक्त्वा तावतापि स्वीयैर्यथार्थतया स्वमविदितं बुध्वोक्तानुवादपूर्वं भङ्ग्यन्तरेण स्वस्वरूपं वदति । यस्मिन्निति । हे साधवः ! । एकरसे सन्मात्रे । स्वस्वरूपस्यैकरूपत्वात्तदितरस्वगतभाववर्जिते इत्यर्थः । सितेऽत्युज्ज्वले । यस्मिन् । तेजसि । तद्रूपं श्रीकृष्णस्वरूपम् । भवति वर्त्तते । तत्तेजः । अक्षरं च आत्मा च ब्रह्म च तान्यादयो येषां ब्रह्मपुरपरंपदादीनां तानि च तानि नामानि च तैः । सम्प्रकीर्त्त्यते ॥ ३० ॥ य इति । तत्राक्षरादिनामके तेजसि । यः ।

तदेवरूपं यूयं च पश्यथात्रैव संसदि । अपि सम्यङ्‌ न तज्ज्ञानमस्तीत्यन्यदपीक्ष्यते ॥ २८ ॥ यदा ज्ञास्यथ तद्रूपं यथावस्थितमञ्जसा । तदा सुजेया विषयाः कामाद्याश्चान्तरारयः ॥ २९ ॥ यस्मिंस्तेजसि तद्रूपं भवत्येकरसे सिते । तदक्षरात्मब्रह्मादिनामभिः सम्प्रकीर्त्यते ॥ ३० ॥ यस्तत्र भगवान् साक्षात्स परब्रह्मसंज्ञकः । आत्मतत्त्वाभिधश्चासौ पुरुषोत्तम उच्यते ॥ ३१ ॥ स एव जायते धर्मस्थापनार्थं युगे युगे । रामकृष्णादिसंज्ञोऽत्र त्राकृतिः श्रेयसे नृणाम् ॥ ३२ ॥ स्वयंतया तेषु केचिद्गुणैश्वर्यादिनाऽस्य त्र । केचित्ते सन्त्यतः सर्वे ततो न पृथगीश्वरात् ॥ ३३ ॥ स्वभावमजहत्स्वीयं प्रादुर्भवति स प्रभुः । अतो त्राकृतिचेष्टोऽपि ज्ञेयोऽसौ परमेश्वर ॥ ३४ ॥ मनुष्यसदृशो ह्येष न मर्त्यः पुरुषोत्तमः । अत आहाक्षरं धाम पार्थसारथिरात्मनः ॥ ३५ ॥

साक्षात् । भगवान् । अस्ति । सः । परब्रह्मसंज्ञकः । उच्यते । आत्मतत्त्वाभिधः । उच्यते । असौ । पुरुषोत्तम एतन्नामा च । उच्यते ॥ ३१ ॥ स इति । स परब्रह्मादिनामको भगवानेव । अत्र लोके । धर्मस्थापनार्थम् । नृणां स्वाश्रयकर्त्तृजनानाम् । श्रेयसे कल्याणार्थं च । युगे युगे । रामकृष्णादिसंज्ञः । त्राकृतिः । जायते अनेकानवतारान् दधातीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ स्वयमिति । तेषु रामकृष्णादिषु स्वावतारेषु मध्ये । केचिदवताराः । स्वयं तया । सन्ति । केचित् । अस्य परब्रह्मादिनामकस्य भगवतः । गुणैश्वर्यादिना स्वैकान्तिकमुक्तेषु स्वगुणैश्वर्याद्यावेशेन च । सन्ति । अतो हेतोः । सर्वे । तेऽवताराः । ईश्वरात्परमेश्वरात् । ततो भगवतः सकाशात् । पृथक् भिन्नतया । न सन्ति ॥३३॥ स्वभावमिति । प्रभुः । स भगवान् । स्वीयम् । स्वभावम् । अजहदत्यजन्सन्नेव । प्रादुर्भवति । अतो हेतोः । त्राकृतिचेष्टो मनुष्यसमानचेष्टावान्सन्नपि । असौ । परमेश्वरः । ज्ञेयः ॥३४॥ मनुष्येति । हि यतः । मनुष्यसदृशो मनुष्यतुल्यतया प्रतीयमानोऽपि । एषः । पुरुषोत्तमः । मर्त्त्यः केवलं मनुष्य एव । न भवति । अतो हेतोः । पार्थसारथिरर्जुनस्य सारथितया वर्त्तमानः श्रीकृष्णः । आत्मनः स्वस्य । अक्षरम् । धाम । आह गीतायामर्जुनं प्रति उक्तवान् ॥ ३५ ॥

तदेवाह । नेति । यद्धाम । गत्वा मदेकान्तिकोपासनया सम्प्राप्य । न निवर्त्तन्ते पुनरावृत्तिं न यान्ति । ते पुनरत्र जन्ममरणप्रवाहं नानुभवन्तीत्यर्थः । तद्धाम । सूर्यः । न भासयते न प्रकाशयति । शशाङ्कश्चन्द्रः । न भासयते । पावकोऽग्निः । न भासयते । तत् । मम । परमम् । धाम । अस्ति । तथा च श्रुतिः । न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निस्तमेव भान्तमनुभाति सर्वं । तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'ति ॥ ३६ ॥ ध्यायन्तीति । अत्र लोके । मुमुक्षवः । ये भक्ताः । त्राकृतिम् । भगवन्तम् । ध्यायन्ति । तेषां ध्यातॄणां भक्तानाम् । एष त्राकृतिरेव भगवान् । अक्षरधामगः । तेजस्वी सन् । भासते ॥ ३७ ॥ तीर्त्त्वेति । ते तद्ध्यातारो भक्ताः । मायार्णवमर्णववद्दुस्तरां मायाम् । तीर्त्त्वाऽतिक्रम्य । तत् । परमम् । पदमक्षरधाम । यान्ति । तेषां तथाविधभक्तानाम् । कालकृतान्तादिभयं कालाद्यमादेश्च भीतिः । सर्वथा । नास्त्येव ॥ ३८ ॥ स इति । स नराकृतिर्भगवान् । यत्र स्थाने । वसेत् । तत्स्थानम् । तदीयाः । परिचारकाः । तद्वस्त्रभूषायानादि तदीयवस्त्रालङ्कारवाहनादिकम् । सर्वम् । निर्गुणम् । भवति ॥ ३९ ॥ यदिति । यद्वस्तु । निर्गुणस्व-

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । यद्गत्वा न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ३६ ॥ ध्यायन्ति त्राकृतिं येऽत्र भगवन्तं मुमुक्षवः । तेषामेवैष तेजस्वी भासतेऽक्षरधामगः ॥ ३७ ॥ तीर्त्त्वा मायार्णवं ते च यान्ति तत्परमं पदम् । तेषां कालकृतादिभयं नास्त्येव सर्वथा ॥ ३८ ॥ स वसेद्यत्र तत्स्थानं तदीयाः परिचारिकाः । तद्वस्त्रभूषायानादि सर्वं भवति निर्गुणम् ॥ ३९ ॥ यन्निर्गुणस्वरूपस्य तस्य सम्बन्धमाप्नुयात् । तद्वस्तु निर्गुणं सद्यो भवतीत्यवधार्यताम् ॥ ४० ॥ असावेवाक्षरातीतो दयादिगुणसागरः । धत्तेऽवतारान्बहुशो यथाकार्यं धरातले ॥ ४१ ॥ प्रादुर्भावतिरोभावावतर्क्यौ तस्य देहिभिः । स्वेच्छया दधतो मूर्त्तीः स्वतन्त्रस्याखिलेशितुः ॥ ४२ ॥ क्वचित्स्त्रीपुंसतः पुंसः स क्वचिज्जायतेऽन्यतः । अनन्यतः स्वयं क्वापि स्वेच्छयाऽऽविर्भवत्यसौ ॥ ४३ ॥

रूपस्य गुणातीतमूर्त्तेः । तस्य भगवतः । सम्बन्धम् । आप्नुयात् । तत् । वस्तु । सद्यः । निर्गुणम् । भवति । इतीत्थम् । अवधार्यताम् ॥ ४० ॥ एवं त्राकृतेः स्वस्य सम्बन्धेन मायिकत्वेन सगुणस्यापि स्थानादेर्निर्गुणत्वादिकमभिधाय साम्प्रतं स्वावताराणामाविर्भावतिरोभावयोरतर्क्यतां वक्तुमुक्तार्थमनुवदति षड्भिः । असाविति । हे सन्तः ! । अक्षरातीतोऽक्षरपरः । दयादिगुणसागरः । असौ भगवानेव । धरातले । यथाकार्यं यथाप्रयोजनम् । बहुशो बहून् । अवतारान् । धत्ते उक्तरीत्या दधाति ॥ ४१ ॥ प्रादुरिति । स्वेच्छया मूर्त्तीरवतारान् । दधतः । स्वतन्त्रस्य । अखिलेशितुः सर्वनियामकस्य । तस्य भगवतः । प्रादुर्भावतिरोभावौ । देहिभिर्मनुष्यैः । अतर्क्यौ मनस्तर्कानर्हौ । भवतः ॥ ४२ ॥ अतर्क्यतामाह चतुर्भिः । क्वचिदिति । स भगवान् । क्वचित्कदाचित् । स्त्रीपुंसतो मातृतातयोगतः सकाशात् । जायते । एतद्राम वामनकपिलकृष्णादिषु प्रसिद्धम् । क्वचित् । पुंसः केवलात्पितृत एव । जायते । एतत्तु वैन्यवाराहादिषु प्रसिद्धम् । क्वचित् । अन्यतः स्त्रीपुंसभिन्नाज्जलस्त-

म्भादेः । तत्र जलोद्भवनं मत्स्यकूर्मादिषु स्तम्भोद्भवनं नृसिंहे च प्रसिद्धम् । क्वापि । असौ भगवान् । अनन्यतो जलस्तम्भादिनिमित्तं विनाऽपीत्यर्थः । स्वेच्छया । स्वयम् । अकाण्डमेवेति शेषः । आविर्भवति । एतच्च ध्रुववरदगोष्पदनिमज्जद्वालखिल्योद्धारकादिषु प्रसिद्धम् ॥ ४३ ॥ मर्त्येति । स भगवान् । क्वचित् । मर्त्यवत् । भुवि । स्वाम् । तनुम् । हित्वा । स्वधाम । याति । क्वचित् । तां मनुष्यसमानतया प्रतीयमानाम् । तनुमेव । दिव्यां दिव्यभावयुक्ताम् । विधाय । तामत्यक्त्वेत्यर्थः । स्वधाम । याति ॥ ४४ ॥ एतदेव । सप्रमाणं दर्शयति द्वाभ्याम् । श्रूयत इति । फाल्गुनोऽर्जुनः । प्रभासे । कृष्णतनुं श्रीकृष्णोत्सृष्टशरीरम् । अन्विष्य गवेषयित्वा । संस्कारं दाहाद्यौर्ध्वदैहिककर्म । लम्भयामास प्रापयामास । इतीत्थम् । भारते कृष्णद्वैपायनीयमहाभारते । मौसले मुसलपर्वणि । श्रूयते । तद्यथा । 'ततः शरीरं रामस्य वासुदेवस्य चोभयोः । अन्विष्य दाहयामास पुरुषैराप्तकारिभि'रिति । विष्णुपुराणे प्रकारान्तरेणापि श्रूयते । 'अष्टौ महिष्यः कथिता रुक्मिणीप्रमुखास्तु याः । उपगृह्य हरेर्देहं विविशुस्ता हुताशन'मिति ॥ ४५ ॥ राम इति । दाशरथिर्दशरथपुत्रः । रामः । दिव्यदेहः । भूत्वा । पदं स्वकीयं धाम । ययौ । इतीत्थम् ।

मर्त्यवद् भुवि हित्वा स्वां तनुं याति स्वधाम च । क्वचित्क्वचिच्च तामेव तनुं दिव्यां विधाय सः ॥ ४४ ॥
श्रूयते मौसले कृष्णतनुमन्विष्य फाल्गुनः । संस्कारं लम्भयामास प्रभास इति भारते ॥ ४५ ॥
रामो दाशरथिर्दिव्यदेहो भूत्वा पदं ययौ । इति रामायणेऽस्तीति दुर्ज्ञेयौ तौ बुधैरपि ॥ ४६ ॥
अचिन्त्यचरितस्यास्य ज्ञानं यस्य दृढं भवेत् । निःश्रेयसाध्वा तस्यैव निर्विघ्नोऽस्तीति गम्यताम् ॥ ४७ ॥
एतज्ज्ञानं विना त्वन्यैस्तपस्त्यागादिसाधनैः । श्रेय आत्यन्तिकं नास्ति श्रेयो मूर्त्तिः स एव यत् ॥ ४८ ॥
ईदृग्निश्चय एवास्ति ह्यस्माकं त्वाकृतौ हरौ । तथापि तस्मिन्न कथं निरोधो जायते धियाम् ॥ ४९ ॥

रामायणे । अस्ति सम्यगुक्तं भवति । तथा चोक्तं वाल्मीकीये रामायणे उत्तरकाण्डे । 'पितामहवचः श्रुत्वा विनीश्चित्य महामतिः । विवेश वैष्णवं तेजः सशरीरः सहानुज इति । इत्यतो हेतोः । तौ भगवत आविर्भावतिरोभावौ । बुधैर्मनीषिभिरपि । दुर्ज्ञेयौ दुराकलनीयौ । भवतः ॥४६॥ अचिन्त्येति । अचिन्त्यचरितस्यातर्क्यचरित्रस्य । अस्य भगवतः । ज्ञानं यथार्थतया स्वरूपावबोधः । यस्य भक्तस्य । दृढमतिसुस्थिरम् भवेत् । तस्य भक्तस्यैव । निःश्रेयसाध्वाऽऽत्यन्तिककल्याणमार्गः । निर्विघ्नोऽन्तरायवर्जितः । अस्ति विद्यते । इतीत्थम् । गम्यताम् ॥४७॥ एतदिति । एतज्ज्ञानं विनेत्थंभूतभगवत्स्वरूपज्ञानमृते । अन्यैः । तपस्त्यागादिसाधनैः । आत्यन्तिकम् । श्रेयः । नास्ति । यद्यतोहेतोः । श्रेयोमूर्त्तिः । स प्रत्यक्षो भगवानेव । अस्ति ॥४८॥ ईदृगिति । अस्माकम् । त्वाकृतौ । हरौ सर्वावतारधारिणि सर्वपराक्षरधामाधिपे श्रीहरिकृष्णभगवति । ईदृगेवंविध एव । निश्चयः । अस्ति । त्वदुक्तरीत्यैव साक्षाद्भगवत्स्वरूपज्ञानं वर्त्तते इत्यर्थः । तथापि । तस्मिन् हरौ । धियाम् । अत्र बहुवचनेन मनःप्राणेन्द्रियाणां ग्रहणम् । निरोधः समाधिनैकाग्रता । कथम् । न जायते । इति चेदित्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ४९ ॥

इतीति । इतीत्थम् । चेद्ब्रूयात यदि । तर्हि । हे सन्तः ! । श्रूयताम् । अत्र हरौ बुध्यादिनिरोधाभावे । ईश्वरेच्छा भवदिष्टदेवस्य श्रीहरेः । सङ्कल्प एव । कारणं । हेतुरस्ति । इतीत्थम् । जानीत । किन्तु । एवं ज्ञानवतां युष्माकम् । कार्यशेषः कर्त्तव्यावशिष्टत्वम् । निश्चितमेव । नास्ति ॥ ५० ॥ ईदृग्ज्ञानवतां कर्त्तव्यशेषो नास्तीति किं वाच्यं यतोऽस्य ज्ञानस्य महिम्ना तु नियमापक्वतापि तस्य नान्तरायकर्त्री स्यादित्याह । ईदृगिति । ईदृग्ज्ञानवताम् । स्वीयनियमेषु लोभादिदोषजयोपायतयोक्तेषु स्वकीयनियमेषु मध्ये । क्वचित्कस्मिंश्चिन्नियमे । यदि । अपक्वता । भवेत् । तर्हि । साऽपक्वतापि । कर्हिचित्कदाचिदपि । विघ्नायान्तरायोत्पादनाय । नास्ति समर्था नैव जायते ॥ ५१ ॥ एतदिति । अतो हेतोरेव । मुमुक्षुभिः । नृभिर्भक्तैः । एतद्भगवत्स्वरूपज्ञानम् । विज्ञातुं विशेषेण बोद्धुम् । सदुपासनयैतज्ज्ञानसुदृढतावत्साधुसंसेवनेन सर्वात्मना सर्वप्रकारेण । यत्नः । कार्यः ॥ ५२ ॥ एतदिति । एतज्ज्ञानवतः । अन्तेऽन्तकाले । प्रारब्धवशतः । अन्यथा भगवदितरया । वासनया मायिकविषयभोगभावनया । देहान्तरमन्य-देहप्राप्तिः । स्याच्चेद्भवेद्यदि । तत्र तस्मिन्देहेऽपि । विस्मृतिरेतज्ज्ञानविस्मरणम् । न स्यात् । किन्तु सदा तत्स्मृतिः स्यादेवेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ एतदेव

इति चेच्छ्रूयतां सन्त ईश्वरेच्छाऽत्र कारणम् । इति जानीत ननु वः कार्यशेषोऽस्ति निश्चितम् ॥ ५० ॥ ईदृग्ज्ञानवतां स्वीयनियमेषु यदि क्वचित् । अपक्वता भवेत्सापि न विघ्नायास्ति कर्हिचित् ॥५१॥ एतदेव हि विज्ञातुमत एव मुमुक्षुभिः । यत्नः सर्वात्मना कार्यः सदुपासनया नृभिः ॥५२॥ एतज्ज्ञानवतोऽन्ते चेत्प्रारब्धवशतोऽन्यथा । देहान्तरं वासनया स्यात्तत्रापि न विस्मृतिः ॥५३॥ यथा वृत्रासुरस्यासीद्भरतस्यार्षभस्य च । देहान्तरेऽपि प्राग्ज्ञानं तथाऽस्यापि भवेद्धि तत् ॥५४॥ एवमेतस्य माहात्म्यमस्ति शास्त्रेषु वर्णितम् । वार्त्तैषा शिवब्रह्मादिसभास्वप्येव जायते ॥ ५५ ॥ सच्छास्त्रेष्वपि सर्वत्र वार्त्ता भागवती ह्यसौ । वर्णिताऽस्त्यपि सा सम्यङ् न स्वबुद्ध्यावगम्यते ॥५६॥ प्रादुर्भावो भगवतो यदा भुवि भवेत्तदा । तन्मुखाद् बुध्यते सा वा तद्भक्तेभ्यो यथातथम् ॥५७॥ ज्ञानं त्रैकालिकं चेत्स्यादेतज्ज्ञानवतो भुवि । तथा न भवेत्तस्य तद्गर्वश्च मदादयः ॥५८॥

प्राचीनसदाचारेण द्रढयति । यथेति । यथा । वृत्रासुरस्य । आर्षभस्य ऋषभदेवपुत्रस्य । भरतस्य च । देहान्तरेऽपि । प्राग्ज्ञानं पूर्वजन्मोपार्जितभगवत्स्वरूपज्ञानम् । आसीत् तथा । अस्यैवंविधज्ञानवतोऽपि । देहान्तरे । तज्ज्ञानम् । भवेत् । हि ॥ ५४ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । एतस्य ज्ञानस्य । माहात्म्यम् । शास्त्रेषु । वर्णितम् । अस्ति । एषा या मया कृता सैव । वार्त्ता । शिवब्रह्मादिसभास्वपि । जायते ॥ ५५ ॥ सदिति । सर्वत्र सर्वेषु । सच्छास्त्रेस्वपि । भागवती साक्षाद्भगवज्ज्ञान-सम्बन्धिनी । असौ । वार्त्ता । वर्णिता । अस्ति । अथापि । सा वार्त्ता । स्वबुध्या केवलसच्छास्त्राध्ययनजन्यया स्वमत्या । सम्यग्यथार्थतया । नावगम्यते ॥ ५६ ॥ प्रादुर्भाव इति । भुवि । यदा । भगवतः । प्रादुर्भावोऽवतारः । भवेत् । तदा । तन्मुखात्प्रादुर्भूतभगवन्मुखकमलात् । अथवा । तद्भक्तेभ्यः प्रादुर्भूतभगवदाश्रितजनेभ्यः । सा वार्त्ता । यथातथा यथार्थतया । बुध्यते ॥ ५७ ॥ ज्ञानमिति । भुवि । पृथिव्याम् । वर्त्तमानस्येति शेषः । एतज्ज्ञानवतो भक्तस्य । चेद्यदि । त्रैकालिकं भूत-

भविष्यद्वर्त्तमानकालभवम् । ज्ञानम् । स्यात् । तथापि । तस्य । भक्तस्य । तद्वर्वस्त्रैकालिकज्ञानभवतोऽभिमानः । न भवेत् । मदादयोऽनम्रत्वादयो दोषाश्च । न भवेयुः ॥ ५८ ॥ शापमिति । महामतिः । स तथाविधो भक्तः । दुराग्रहविवर्जितः सन् । कस्मैचित् । शापम् । अथवा । वरम् । न दद्यात् । क्वापि । कस्मैचित् । दद्याच्छापं वरं वा प्रतिपादयेत् ॥ ५९ ॥ वर्त्तेतेति । असौ तथाविधो भक्तः । हर्षशोकविहीनः । सन् । क्वापि । निर्भयः । वर्त्तते । क्वचित् । सभयो वाऽपि । भवेत् अघं किञ्चिदपि पापं तु । बुद्ध्या बुद्धिपूर्वम् । नाचरेत् ॥ ६० ॥ प्रकरणार्थं निगमयति त्रिभिः । एषेति । हे सन्तः ! । एषा । वार्त्ता । सर्वैर्भवद्भिः । हृदि स्वस्वमनसि । दृढं यथातथा । सदैव । धारणीया । एतां वार्त्ताम् । सम्यक् । बोधयितुं युष्मान्सर्वान् ज्ञापयितुमेव । नृषु । इदम् । मम । जनुर्जन्मास्ति ॥ ६१ ॥ भूरीति । भूरितेजसि अत्र पूर्वमभिहितेऽक्षरब्रह्मरूपप्राज्यसि । दिव्यविग्रहः । यः । भगवान् । प्रोक्तः । स भगवान् । अत्र लोके । स्थितः । दिव्यनराकृतिः । अहमेव । भवामि ॥ ६२ ॥ रामेति । अतो हेतोः । रामकृष्णादयः । सर्वे । अवताराः । पुरुषोत्तमस्य । मे मम । सन्ति । हि । इतीत्थम् । वित्त यूयं जानित । अहम् । वो

शापं वरं कस्मैचित्स न दद्यान्महामतिः । कस्मैचित्क्वापि दद्याद्वा दुराग्रहविवर्जितः ॥ ५९ ॥ वर्त्तेत निर्भयः क्वापि सभयो वा क्वचिद्भवेत् । हर्षशोकविहीनोऽसौ न बुद्ध्या त्वाचरेदघम् ॥ ६० ॥ एषा वार्त्ता दृढं सर्वैर्धारणीया सदा हृदि । एतां वोधयितुं सम्यङ्ममैवेदं जनुर्नृषु ॥६१॥ भूरितेजसि यः प्रोक्तो भगवान् दिव्यविग्रहः । सोऽहमेव भवाम्यत्र स्थितो दिव्यनराकृतिः ॥ ६२ ॥ रामकृष्णादयः सर्वेऽवताराः सन्त्यतो हि मे । पुरुषोत्तमस्य वित्तेत्येतत् सत्यं ब्रवीमि वः ॥ ६३ ॥ ज्ञातुमित्थं न शक्येत यदि कैश्चन तर्हि तैः । ज्ञेयस्तदेकद्रष्टाऽहं तेनापि स्याद्रतिर्मयि ॥ ६४ ॥ एषा रहस्यवार्त्तेति युष्माभिर्मदुपाश्रितैः दिने दिने नूतनेव विचिन्त्या जीवितावधि ॥ ६५ ॥ यत्र यत्र हरेर्वार्त्ता क्रियेतात्र नरान्प्रति । भवद्भिस्तत्र तत्रैषा योज्या बीजतयाऽनघाः! ॥ ६६ ॥ सर्वसच्छास्त्रसिद्धान्तो वार्त्तैषाऽस्ति मया । कृता साक्षात्स्वेनानुभूतैव ततो नास्त्यत्र संशयः ॥ ६७ ॥

युष्मभ्यम् । एतत् । सत्यं यथार्थमेव । ब्रवीमि ॥६३॥ ज्ञातुमिति । इत्थममुना प्रकारेण । यदि । कैश्चनैतत्सभानिषण्णैर्यथार्थतया मत्स्वरूपानभिज्ञैः कैश्चिज्जनैः ज्ञातुम् । न शक्येत । तर्हि । तैर्जनैः । अहम् । तदेकद्रष्टा तस्य भगवतः स्वरूपस्य यथार्थतयाऽनन्यसमीक्षकः । ज्ञेयः । तेन तथाविधेन मत्स्वरूपज्ञानेनापि । मयि । रतिः प्रीतिः । स्यात् ॥६४॥ एषेति । एषा मत्स्वरूपयथार्थज्ञानसम्बन्धिनी । रहस्यवार्त्ता मदेकान्तिकजनमात्रवेद्या गोष्ठी । अस्ति । इति हेतोः । मदुपाश्रितैः कृतमदेकाश्रयैः । युष्माभिः । जीवितावधि यावज्जीवम् । दिने । दिने । नूतना नवीनेव । विचिन्त्या ॥ ६५ ॥ यत्रेति । हे अनघाः ! । अत्र सत्सङ्गे । भवद्भिः । यत्र यत्र स्थाने । नरान्सत्सङ्गिजनान्प्रति । हरे र्मम । वार्त्ता । क्रियेत । तत्र तत्र स्थाने । एषा वार्त्ता । बीजतया सर्वकारणतया । योज्या तान्प्रतियोजनीया ॥६६॥ सर्वेति । मया । कृता । एषा । वार्त्ता । सर्वसच्छास्त्रसिद्धान्तः । अस्ति । स्वेन मया । साक्षात्प्रत्यक्षतया । अनुभूतैव । अस्ति । ततो हेतोः । अत्रास्यां वार्त्तायाम् । संशयः । नास्ति ॥६७॥

इतीति । इत्येवंविधम् । विभोः सर्वान्तर्यामिणः । तस्य श्रीहरेः । वचोऽमृतम् । निपीय । सदःस्थिताः । सकलाः । ते साधुप्रमुखाः । भक्तजनाः । हृदि स्वस्वमानसे । मुदिताः हृष्टाः सन्तः । तदुपासनसक्तचेतसः पुरुषोत्तमस्य साक्षाच्छ्रीहरेरेकान्तिकतयाऽऽराधने प्रसक्तमानसाः । अभवन् ॥ ६८ ॥ सदा दिव्यकृतेः स्वस्य धाम्नि तेजोमयेऽक्षरे । नित्यावासस्य पुरुषोत्तमाख्यस्य दयानिधेः ॥१॥ सर्वोत्कृष्टं ज्ञानमुक्तं स माहात्म्यं निजाग्रतः । येन श्रीहरिणा तन्मे ज्ञानं स्वस्य ददातु सः ॥२॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकषट्चत्वारिंशस्तरङ्गः ॥१४६॥१३॥

त्रयोदशोक्तं यज्ज्ञानं श्रीहरेस्तस्य सर्वथा । चतुर्दशे महत्तोक्ता ज्ञेया भक्तजनैस्तु या ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८७८) भाद्रशुक्लप्रतिपदि भाद्रपदमासीयशुक्लपक्षस्याद्यतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । महीक्षितो नृपस्य । दुर्गे । वासुदेवालयस्य । अग्रे । वासुदेवभगवन्मन्दिरान्तिकस्थोदगास्योत्तमनृपभवनस्याग्रवर्त्तिन्यां वेदिकायामित्यर्थः । चक्रके कौशेयचक्रकासने । स श्रीहरिः । उपाविशत् ॥ १ ॥

इति तस्य विभोर्वचोऽमृतं सकला भक्तजना निपीयते । तदुपासनसक्तचेतसो मुदिता हृद्यभवन्सदःस्थिताः ॥ ६८ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकषट्चत्वारिंशतस्तरङ्गः ॥ १४५ ॥ १२ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य गजाश्ववसुभूमिते । भाद्रशुक्लप्रतिपदि वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्ग उत्तमस्य महीक्षितः । वासुदेवालयस्याग्रे चक्रके स उपाविशत् ॥ २ ॥ सिताम्बरधरो भाले दधत्कुङ्कुमचन्द्रकम् । उष्णीषे कारवीरं च दधच्छोभनशेखरम् ॥ ३ ॥ वृतं सद्भिर्गृहस्थैश्च निजभक्तैः सहस्रशः । मुक्तानन्दस्तमप्राक्षीत्साधुर्नत्वा कृताञ्जलिः ॥ ४ ॥ भक्तस्य ते भवद्रूपे तादात्म्यं यत्तु जायते । तत्किं समाधिना वाऽन्योपायेन तद्भवेत्प्रभो ! ॥ ५ ॥ श्रीहरिरुवाच—यादृशं भगवद्रूपं मया ह्यः प्रतिपादितम् । तस्य तादृक्तया सम्यग्बोधो निःसंशयस्तु यः ॥ ६ ॥

तमेव विशिनष्टि । सितेति । सिताम्बरधरः परिहितसकलश्वेतवसनः । भालेऽलिके । कुङ्कुमचन्द्रकं केसरचन्दनीयदण्डाकृतितिलकान्तरवर्त्यतिरक्तपिशुनचन्द्रकम् । दधत् । उष्णीषे शिरोनिबद्धार्जुनवसने । कारवीरं करवीरकुसुमसम्बन्धिनम् । शोभनशेखरमतिरमणीयावतंसकं च । दधत् ॥ ३ ॥ वृतमिति । सद्भिः । गृहस्थैश्च । सहस्रशो नानादेशागतत्वादनेकैः । निजभक्तैः । वृतं सभायां परिवेष्टितम् । तं श्रीहरिम् । मुक्तानन्दः । साधुः । कृताञ्जलिः सन् । नत्वा । अप्राक्षीत् ॥ ४ ॥ भक्तस्येति । हे प्रभो ! । ते तव । भक्तस्य । भवद्रूपे साक्षात्परमेश्वरस्य तव स्वरूपे । यत् । तादात्म्यं तदेकवृत्तित्वम् । जायते । तत्तादात्म्यम् । किं किंस्वरूपम् । तादात्म्यस्य स्वरूपं किमित्यर्थः । तत् । समाधिना अष्टाङ्गयोगसाध्यसम्प्रज्ञातसमाधिना । भवेत् । अथवा । अन्योपायेनान्यसाधनेन । भवेत् । तादात्म्यसिध्युपायः । समाधिरस्त्यथवाऽस्त्यन्योपाय इत्यर्थः ॥ ५ ॥ 'सता स इत्थं सम्पृष्टो मुक्तानन्देन सत्पतिः । हर्षयंस्तं जगादेति स्वाश्रितानितरांस्तथा' । यादृशमिति । हे मुने ! । मया । ह्यो

गतदिने । यादृशं यथाविधम् । भगवद्रूपं भगवत्स्वरूपज्ञानम् । प्रतिपादितम् । तस्य भगवत्स्वरूपस्य । तादृक् तया तथाविधत्वेन । निःसंशयः । यः । सम्यक् । बोधो यथार्थज्ञानम् ॥६॥ विद्वद्भिरिति । विद्वद्भिर्मायावादिमतस्थैः प्रछन्नबौद्धापरसंज्ञैः शुद्धाद्वैतवादिपण्डितैः । अथवा अन्यशास्त्रैर्वेदबाह्यैर्नास्तिकादिग्रन्थैरपि । अचाल्योऽनिवार्यः । अत एव । पर्वतोपमोऽचलवत्सुस्थिरः । एषः । निश्चयः । एव । श्रीहरौ । तादात्म्यम् । उक्तम् ॥ ७ ॥ एकेति । हे मुने ! । तत्तादात्म्यम् । हरेः । एकान्तिकानाम् । भक्तानाम् । प्रसङ्गतः । स्यात् । एनं तदेकान्तिकभक्तप्रसङ्गम् । विहाय । तत्तादात्म्यं । समाधिनाऽपि । क्वचित्कदाचिदपि । न स्यात् । तत्सिध्युपाय एकान्तिकप्रसङ्ग एवास्ति न समाधिरित्यर्थः ॥ ८ ॥ ननु निर्विकल्पसमाधिरेव तादात्म्यशब्दार्थः प्रसिद्धः कुत एवंविधनिश्चयस्तादात्म्यशब्दार्थ उच्यते इति चेन्निर्विकल्पसमाधिरपि एष एवेत्याह । निर्विकल्प इति । निर्विकल्पसमाधिरपि । एष निश्चय एव । प्रकीर्त्तितः । स निश्चयः । यस्य । पुंसो भक्तस्य । स्यात् । तस्य भक्तस्य । स्वरूपम् । निर्गुणं मायिकसत्त्वादिगुणवर्जितम् । ब्रह्म । एवंविधनिश्चयवान् भक्तो निर्गुणब्रह्मस्वरूपो बोध्य इत्यर्थः ॥९॥ प्रवृत्त इति । अत्र सत्सङ्गे । स एवंविधो भक्तः ।

विद्वद्भिर्वाऽन्यशास्त्रैर्वाऽप्यचाल्यः पर्वतोपमः । एष निश्चय एवोक्तं तादात्म्यं श्रीहरौ खलु ॥ ७ ॥ एकान्तिकानां भक्तानां हरेस्तत्स्यात्प्रसङ्गतः । समाधिनाऽपि तन्न स्याद्विहायैनं क्वचिन्मुने ! ॥ ८ ॥ निर्विकल्पः समाधिश्चाप्येष एव प्रकीर्त्तितः । स यस्य स्यात्तस्य पुंसः स्वरूपं ब्रह्म निर्गुणम् ॥९॥ प्रवृत्ते वा निवृत्ते वा वर्त्ततां सोऽत्र वर्त्मनि । तथापि ब्रह्मरूपोऽसौ ज्ञेय ईदृक्समाधिमान् ॥१०॥ नारदः सनकाद्याश्च निवृत्ते वर्त्मनि स्थिताः । सप्तर्षिजनकाद्याश्च प्रवृत्ते वर्त्मनि स्थिताः ॥११॥ एतेषामुभयेषां तु भगवद्रूपनिश्चयः । अस्त्येकविध एवेति निर्गुण उभये मताः ॥ १२ ॥ सम्यक् कृष्णस्वरूपस्य निश्चयं तु विनाऽत्र ये । निवृत्तधर्मे निरतास्त्यागिनश्च जितेन्द्रियाः ॥ १३ ॥ जितकामा जितरसाः प्रशान्ता अपरिग्रहाः । अप्येते सगुणा ज्ञेयाः पतितारश्च सत्पथात् ॥ १४ ॥

प्रवृत्ते प्रवृत्तधर्मरूपे । वर्त्मनि मार्गे । अथवा । निवृत्ते निवृत्तधर्मरूपे । वर्त्मनि । वर्त्तताम् । तथापि । ईदृक्समाधिमान् निश्चयरूपनिर्विकल्पसमाधिनिष्ठः । असौ भक्तः । ब्रह्मरूपः । ज्ञेयः ॥ १० ॥ एतदेव प्राचीनभक्तदृष्टान्तेन दृढयति द्वाभ्याम् । नारद इति । नारदः । सनकाद्याश्च । निवृत्ते । वर्त्मनि । स्थिताः । सप्तर्षिजनकाद्याः । प्रवृत्ते । वर्त्मनि । स्थिताः । सन्ति ॥ ११ ॥ एतेषामिति । एतेषाम् । उभयेषाम् । भगवत्स्वरूपनिश्चयस्तु । एकविध एकप्रकार एव । अस्ति । इति हेतोः । उभयेऽपि । निर्गुणाः । मताः ॥ १२ ॥ विपक्षे दोषमाह त्रिभिः । सम्यगिति । अत्र लोके । कृष्णस्वरूपस्य साक्षाच्छ्रीहरिस्वरूपस्य । सम्यक् । निश्चयम् । विना तु । ये पुरुषाः । निवृत्तधर्मे । निरताः सन्तः । त्यागिनो वैराग्येण कृतसर्वविषयत्यागाः । जितेन्द्रियाश्च । स्युः ॥ १३ ॥ जितेति । जितकामा जितमनोभववेगाः । जितरसा जितरसास्वादाः । प्रशान्ताः क्रोधाहङ्कारवर्जिताः । अपरिग्रहा उचिताधिकपरिग्रहवर्जिताः सन्तोऽपि । एते निवृत्तधर्मनिरताः पुरुषाः । सगुणा मायिकसत्त्वादिगुणसम्बन्धयुक्ताः । ज्ञेयाः । सत्पथान्निवृत्तधर्मरूपाच्छोभनमार्गात् । पतितारश्च । ज्ञेयाः । ते वक्ष्यमाणप्रकारेण सदध्वनः पतिष्यन्त्येवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

निवृत्तति । प्राज्ञैर्बुद्धिमद्भिरपि तैः । भगवन्निश्चयं विना । निवृत्ते धर्मे विषयपरित्यागरूपे । संस्थातुं सम्यगवस्थातुम् । अन्तर्वैरिणः कामाद्यन्तःशत्रून् । जेतुं च । नैव । शक्यम् । अतस्ते ततः पतिताः सन्तो निरयगामिनो भवेयुरिति भावः ॥१५॥ कृष्णेति । कृष्णनिश्चयवन्तो ये साक्षाच्छ्रीहरिस्वरूपनिश्चयिनः स्युस्ते तु । व्यवहाराल्पबुद्धयो व्यवहारमार्गेऽल्पमतयः सन्तोऽपि । अविद्वांसोऽपठितशास्त्राः सन्तोऽपि । अञ्जसा तत्त्वतः । महान्तः । ज्ञानिन एकान्तिकभक्ताः । ज्ञेयाः ॥१६॥ कामेति । ते तथाविधा भक्तास्तु । सत्पतेः स्वेष्टदेवस्य साक्षाच्छ्रीहरेः । प्रतापात्प्रभावतः । कामादीन् । अन्तररिपून् । अनायासेन । सहसा तूर्णमेव जयन्ति । इति । दृश्यतां ज्ञायताम् ॥ १७ ॥ अमृतमिति । इत्येवंविधम् । हरिणा । भणितं कथितम् । अमृतं सुधातुल्यम् । वचो वचनम् । निशम्य । सः । मुनिर्मुक्तानन्दः साधुः । पराम् । मुदम् । आप । सदःस्थितयः सभायां निषण्णाः । तदाश्रयिणः । अपरे । मुनयः । गृहिणश्च । तुतुषुः ॥ १८ ॥ स्वकीयज्ञानमाहात्म्यं येन श्रीहरिणोदितम् । तस्मिन् दृढो-

निवृत्तधर्मे संस्थातुं भगवन्निश्चयं विना । नैव शक्यमपि प्राज्ञैर्जेतुं चान्तरवैरिणः ॥ १५ ॥ कृष्णनिश्चय-
वन्तस्तु व्यवहाराल्पबुद्धयः । अविद्वांसोऽपि विज्ञेया महान्तो ज्ञानिनोऽञ्जसा ॥१६॥ कामादींश्चान्तररिपून्
प्रतापात्ते तु सत्पतेः । अनायासेन सहसा जयन्त्येवेति दृश्यताम् ॥ १७ ॥ अमृतं हरिणेति वचो
भणितं स निशम्य मुनिर्मुदमाप पराम् । अपरे च सदःस्थितयो मुनयो गृहिणस्तुतुषुश्च तदाश्रयिणः ॥१८॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकसप्तचत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ १४७ ॥ १४ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य गजाश्ववसुभूमिते । भाद्रशुक्लद्वितीयायां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य महीभुजः । वासुदेवालयस्याग्रे स चक्रक उपाविशत् ॥ २ ॥
सिताम्बरो वृतो भक्तैरनेकैः स्वाग्रतः स्थितान् । सतः पप्रच्छ सर्वेषां हृद्दोषान् दूरयन् स च ॥ ३ ॥

पासनाऽस्तु भक्तिधर्मसुते मम ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्स्वनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधा-सिन्धुटीकायां शताधिकसप्तचत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ १४७ ॥ १४ ॥

येन केन विचारेण भक्तैः कामादयोऽखिलाः । दुःस्वभावा विनाश्यन्ते सर्वाधिकतमः स तु ॥ १ ॥ धर्मज्ञानविरागेभ्यो भक्तेर्श्रैष्ठ्येन यः पुमान् । तल्लक्षणं यत्तच्चोक्तं ततः पञ्चदशे स्फुटम् ॥२॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८७८) भाद्रशुक्लद्वितीयायां भाद्रपदमासस्य शुक्लपक्षागतद्वितीयातिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । महीभुजः । दुर्गे । वासुदेवालयस्य । अग्रे । श्रीवासुदेवभगवन्मन्दिरस्य बाह्यवेदिकायामित्यर्थः । चक्रके कौशेयचक्रकासने । स श्रीहरिः । उपाविशत् ॥ २ ॥ सितेति । सिताम्बरः परिहितसकलश्वेतवसनः । अनेकैर्नानादेशागतत्वाद्बहुभिः । भक्तैस्त्यागिगृहिस्वाश्रितजनैः । वृतः

सभायां परिवेष्टितः । स श्रीहरिः । सर्वेषां सकलानां स्वभक्तजनानाम् । हृद्दोषान्कामादीन्हृदयावस्थितदोषान् । दूरयंस्ततो दूरीकर्त्तुम् । स्वाग्रतः स्वस्य पुरोभागे । स्थितान् । सतः साधून् । पप्रच्छ ॥३॥ दुष्ट इति । हे मुनयः ! । मुमुक्षुणा भक्तेन । दुष्टः कुत्सितः । अतिकठिनोऽतिकठिनत्वात्त्यक्तुमशक्य इत्यर्थः । भूरिदुःखदो बहुदुःखप्रदः । स्वस्य । स्वभावः कामादिदोषाकुलत्वरूपा प्रकृतिः । एकेन । केन । विचारेण । आशु शीघ्रमेव । नाश्येत नाशं नीयेत ॥ ४ ॥ यमिति । हे साधवः ! । यमेकं विचारं विना । अन्यैः । सहस्रैः । विचारैरपि । स तादृशः स्वस्वभावः । नैव । नाश्येत । तं तथा विचारम् । मे मह्यम् । वक्तुम् । अर्हथ ॥ ५ ॥ इतीति । इत्येवंविधम् । तद्वाक्यं श्रीहरिवचनम् । श्रुत्वापि । ते सन्तः । यदा । प्रश्नस्य श्रीहरिकृतानुयोगस्य । उत्तरम् । अञ्जसा तत्त्वतः । न चक्रुः । तर्हि । स श्रीहरिः । स्वयमेव । तान्साधून् । तत्स्वकृतप्रश्नोत्तरम् । आह ॥ ६ ॥ स्वस्येति । हे साधवः ! । अतिदुःखदत्वेन । अयं कामादिदुःस्वभाव एव । मे मम शत्रुः । अस्ति अतो हेतोः । सर्वोपायैः । नाश्यो मया नाशं नेयः । इत्येवंभूतः । स्वस्य स तथाभूतः । विचारः । ईरितः ॥ ७ ॥ इममर्थमेवारिदृष्टान्तेन द्रढयति पञ्चभिः ।

दुष्टोऽतिकठिनः स्वस्य स्वभावो भूरिदुःखदः । केनैकेन विचारेण नाश्येताशु मुमुक्षुणा ॥ ४ ॥ यं विनाऽन्यैः सहस्रैश्च विचारैरपि नैव सः । नाश्येत तं विचारं मे वक्तुमर्हथ साधवः ॥५॥ इति श्रुत्वाऽपि तद्वाक्यं यदा प्रश्नस्य तेऽञ्जसा न चक्रुरुत्तरं तर्हि स्वयमेवाह तान् स तत् ॥ ६ ॥ स्वस्यातिदुःखदत्वेन शत्रुरेवायमस्ति मे । सर्वोपायैरतो नाश्यः स विचार इतीरितः ॥ ७ ॥ यथा स्वशत्रुः कश्चित्स्यात्स्वस्य नानार्थनाशकः । स्व स्वसृमोत्राद्यपकृद्गालिदो मर्मभिद्वचाः ॥८॥ ईदृशस्यास्य तु द्रोह एव स्वस्य मतिर्भवेत् । तथाविधा उपायाश्च क्रियेरन् बहुशः स्वयम् ॥ ९ ॥ अन्यैः कृते च तद्द्रोहे स्वहृदि स्यात्प्रसन्नता । तथैव स्वभावेऽपि कर्त्तव्या शत्रुधीर्दृढम् ॥१०॥ तन्नाशे च सदा यत्नः सावधानतयाऽऽदरात् । सद्भिश्च तस्योत्खनने क्रियमाणे सदुक्तिभिः ॥ ११ ॥

यथेति । यथा । स्वस्य । नानार्थनाशकोऽनेकविधकार्यविध्वंसकः । स्वस्यात्मनः स्वसा भगिनी च माता जननी च ते आदी यासां पुत्र्यादीनां तासामपकृतो दोषोत्पादिका गालयो ग्राम्यभाषणानि ता ददातीतितथाभूतः । मर्मभिन्दि अरुन्तुदानि वचांसि यस्य सः । स्वस्य । कश्चित् । शत्रुः । स्यात् ॥ ८ ॥ ईदृशस्येति । ईदृशस्यैवंविधस्य । अस्य शत्रोः । द्रोहे द्रोहाचरणे एव । स्वस्य । मतिः । भवेत् । स्वयं स्वेन । तथाविधास्तद्द्रोहाचरणहेतवः । बहुशोऽनेके । उपायाश्च । क्रियेरन् ॥ ९ ॥ अन्यैरिति । अन्यैः स्वापेक्षयेतरैराप्तजनैः । तद्द्रोहे स्वशत्रोर्द्रोहाचरणे । कृते सति । स्वहृदि स्वमनसि । प्रसन्नता । स्यात् । तथा तेन प्रकारेणैव । दुःस्वभावेऽपि । दृढं यथातथा । शत्रुधीः । कर्त्तव्या ॥ १० ॥ तदिति । किञ्च । सावधानतया । आदरात् । तन्नाशे दुःस्वभावारिविनाशने । यत्नः । सदा । कर्त्तव्यः । सद्भिः कर्त्तृभिः । सदुक्तिभिः करणैः । तस्य दुःस्वभावशत्रोः । उत्खनने । क्रियमाणे सति ॥ ११ ॥

हर्षितव्यमिति । स्वहृदये । हर्षितव्यं प्रसन्नेन भवितव्यम् । ते तथाविधाः सन्तः । दृढं यथातथा । आप्ताः स्वहितकारिणश्च । ज्ञेयाः । एवममुना प्रकारेण । वर्त्तमानस्याचरतो भक्तस्य । दुःस्वभावः । विनश्यति । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥ १२ ॥ वर्त्तनमिति । आत्मनः स्वस्य । दुःस्वभावे । शत्रुभावेन । वर्त्तनम् । यत् । तत् । विना । तदुत्खने दुःस्वभावोत्खने । अन्यः । उपायः । नास्त्येव ॥ १३ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । प्रश्नोत्तरं स्वकृतप्रश्नप्रतिवचनम् । कृत्वा । पुनः । हरिः । तान्साधून् । पप्रच्छ । हे साधवः ! । यः । पुरुषो भक्तः । धर्मज्ञानविरागेभ्यः । भक्तेश्चापि । यथा येन प्रकारेण । क्वचित्कदाचिदपि ॥ १४ ॥ नेति । न भ्रश्येन्न पतेद् । तस्य भक्तस्य । लक्षणम् । मे मह्यम् । ब्रूत । इत्यमुना प्रकारेण । तेन श्रीहरिणा । पृष्टाः । ते सभोपविष्टाः । सन्तः । उत्तराय तदुत्तरं कर्त्तुम् । नैव । शेकुः । इति द्वयोरेकान्वयः ॥ १५ ॥ तानिति । तान्स्वप्रश्नं श्रुत्वाऽप्युत्तरकरणाशक्ततया मौनमास्थितान्साधून् । हरिः । उवाच । हे सन्तः ! । यस्मिन् । पुरुषे भक्ते । तेजोऽप्रधृष्यता हेतुः प्रभावः । भवेत् । सोत्साहा स्वधर्माद्याचरणे उत्साहयुक्ता गम्भीरागाधा मतिर्यस्य तथाभूतश्च । यो भवेत् । स भक्तः ।

हर्षितव्यं स्वहृदये ज्ञेया आप्ताश्च ते दृढम् । एवं हि वर्त्तमानस्य दुःस्वभावो विनश्यति ॥ १२ ॥ वर्त्तनं शत्रुभावेन दुःस्वभावे यदात्मनः । तद्विनाऽन्य उपायस्तु नास्त्येव हि तदुत्खने ॥ १३ ॥ इति प्रश्नोत्तरं कृत्वा पुनः पप्रच्छ तान् हरिः । धर्मज्ञानविरागेभ्यो भक्तेश्चापि यथा क्वचित् ॥१४॥ न भ्रश्येत् पुरुषो यस्तु तस्य मे ब्रूत लक्षणम् । तेनेति पृष्टाः सन्तस्ते शेकुर्नैवोत्तराय तु ॥१५॥ तानुवाच हरिर्यस्मिंस्तेजस्तु पुरुषे भवेत् । सोत्साहगम्भीरमतिः स तेभ्यो न पतेत् क्वचित् ॥ १६ ॥ अनाधृष्यो भवेत्कैश्चिदपि बाल्यात्तु योऽग्निवत् । यत्स्थितौ चोपहासादिकर्त्तुं बिभ्युर्नराः स्त्रियः ॥ १७ ॥ लघुवाक्यं च यं वक्तुं शक्नुयान्नैव कश्चन । स तेजस्वीति विज्ञेयो धर्मादिभ्यः पतेन्न सः ॥ १८ ॥ यदि मानो भवेत्तस्मिंस्तर्हि सोऽपि न दूषणम् । मुमुक्षाया बलिष्ठत्वात्तस्य नापकरोति सः ॥ १९ ॥

तेभ्यो धर्मादिचतुर्भ्यः । क्वचित्कदाचिदपि । न पतेत् ॥ १६ ॥ एवं सामान्यतस्तदुत्तरं कृत्वा पुनर्विशेषतस्तदुत्तरं तेजस्वि शब्दार्थोक्तिद्वाराऽऽह द्वाभ्याम् । अनाधृष्य इति । यः । बाल्याद्बालभावादारभ्यापि । कैश्चिदपि जनैः । अग्निवत् । अनाधृष्य ईषदपि धर्षयितुमशक्यः । भवेत् । यत्स्थितौ यस्यावस्थाने सति । नराः । स्त्रियश्च । उपहासादि उपहासोच्चैर्भाषणादिकम् । कर्त्तुम् । बिभ्युर्भयं यायुः ॥१७॥ लघ्विति । कश्चनापि जनः । यं प्रति । लघु तुच्छम् । वाक्यम् । वक्तुम् । नैव । शक्नुयात् । सः । तेजस्वी । इतीत्थम् । विज्ञेयः । स तेजस्वी भक्तः । धर्मादिभ्यः । न पतेत् ॥ १८ ॥ यदीति । तस्मिंस्तथाविधे भक्ते । यदि । मानः । भवेत् । तर्ह्यपि । स मानः । दूषणम् । नास्ति । एवंविधस्य तस्य दूषणरूपो न जायते इत्यर्थः । ननु सोऽस्य लोकदृष्ट्या दूषणरूपो मास्तु । परन्तु मद्यबिन्दुर्भूमिमिव दोषः स तन्निष्ठः संस्तं नापकुर्यात्किमित्यत्राह । तस्य तथाविधभक्तस्य । मुमुक्षायाः । बलिष्ठत्वादतिबलवत्तरत्वात् । स मानः । नापकरोति तमपकर्त्तुं न शक्नोति

भक्तस्य मानापोहनेऽतिसमर्थत्वादिति भावः ॥ १९ ॥ श्रुत्वेति । इत्येवंविधाम् । तस्य श्रीहरेः । अमृततुल्यवाचम् । श्रुत्वा । सभोपविष्टाः । भक्ताः । ते । साधवः । अपरे । गृहस्थाश्च । अतीवात्यन्तम् । तोषम् । प्रापुः । सर्वे उभयेऽपि । विनयेन । ईशं परमेश्वरम् । तं श्रीहरिम् । नेमुर्नमश्चक्रुः ॥ २० ॥ स्वभक्तानां दुःस्वभावो येनैकेन विचारतः । नष्टः स्याचं य ऊचे स श्रीहरिस्तं ददातु मे ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्पदानुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकाष्टचत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ १४८ ॥ १५ ॥

कृष्णस्वरूपनिष्ठा च धर्मनिष्ठा च या तयोः । आद्यायाः श्रेष्ठताऽर्थानां सम्यग्यज्जयसाधनम् ॥ १ ॥ तीव्रश्रद्धस्य पुंसो यल्लक्षणं नाशसाधनम् । इन्द्रियाणां तीव्रतायाः श्रद्धावृद्धेश्च कारणम् ॥ २ ॥ एतत्सर्वं षोडशे तु प्रोक्तं श्रीहरिणा ततः । प्रश्नोत्तरमुखेनैव स्वाश्रितानां सतां स्फुटम् ॥ ३ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८७८) प्रौष्ठपच्छुक्ले भाद्रपदमासस्य शुक्लपक्षे । दशम्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य ।

श्रुत्वेति तस्यामृततुल्यवाचं ते साधवः प्रापुरतीवतोषम् । सभोपविष्टा अपरे च भक्ताः सर्वे तमीशं विनयेन नेमुः ॥ २० ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकाष्टचत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ १४८ ॥ ५ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य गजाश्ववसुभूमिते । दशम्यां प्रौष्ठपच्छुक्ले वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्ग उतमस्य महीभुजः । उपाविशच्चक्रकेऽसौ वासुदेवालयान्तिके ॥ २ ॥
भूरिभक्तसदोन्तःस्थं सिताम्बरधरं च तम् । बद्धालिपुटो मुक्तानन्दोऽप्राक्षीत्तदीरितः ॥ ३ ॥
मया निष्ठाद्वयं पूर्वं त्वत्त एव श्रुतं प्रभो ! । भवत्स्वरूपनिष्ठैका धर्मनिष्ठा तथाऽपरा ॥ ४ ॥
तत्राद्याऽर्जुनतुल्येषु स्यात्तव प्रभोः । युधिष्ठिरसमेष्वेव द्वितीया च भवेन्नृषु ॥ ५ ॥

महीभुजः । दुर्गे । वासुदेवालयान्तिके श्रीवासुदेवभगवन्मन्दिरान्तिकवर्त्युत्तमनृपोदगास्यभवनबाह्यवेदिकायामित्यर्थः । चक्रके उच्चपट्टकान्तर्निहितकौशेयचक्रकासने । असौ श्रीहरिः । उपाविशत् ॥ २ ॥ भूरीति । भूरिभक्तसदोन्तःस्थं नानादेशागतानेकस्वभक्तत्यागिगृहिजनसङ्कुलसभामध्यावस्थितम् । सिताम्बरधरं स्वाङ्गपरिधृतसकलश्वेतवसनम् । तं श्रीहरिम् । तदीरितस्तेन श्रीहरिणा ईरितस्त्वं किञ्चित्प्रश्नं कुर्विति प्रेरितः । मुक्तानन्दो मुनिः । बद्धाञ्जलिपुटः सन् । अप्राक्षीत् ॥३॥ मयेति । हे प्रभो ! । मया पूर्वं शताधिकद्विचत्वारिंशके तरङ्गे इत्यर्थः । निष्ठाद्वयम् । त्वत्त एव । श्रुतम् । किं तन्निष्ठाद्वयमित्यत्राह । एका प्रथमा । भवत्स्वरूपनिष्ठा । तथा । अपरा द्वितीया । धर्मनिष्ठा ॥ ४ ॥ तत्रेति । तत्र तयोर्द्वयोर्निष्ठयोर्मध्ये । आद्या प्रथमा निष्ठा । अर्जुनतुल्येषु । प्रभोः श्रीकृष्णस्य । तव । भक्तेषु । स्यात् । द्वितीया निष्ठा । युधिष्ठिरसमेषु । नृषु कृष्णस्य तव भक्तेष्वेव । भवेत् ॥ ५ ॥

एकस्मिन्निति । हे प्रभो !। द्विनिष्ठे अपि । एकस्मिन् । पुरुषे भक्ते । यथा येन प्रकारेण । वर्त्तेयाताम् । तथा । कृपया । अनुशाधि शिक्षय । त्वम् । देहिनां स्वभक्तानाम् । हितकर्त्ता । अस्ति ॥६॥ नन्वर्जुनवत्स्वरूपनिष्ठाया एवैकस्या बलवत्तरत्वादेका सैव युक्ताऽस्ति किमपरस्याः प्रयोजनमिति चेत्त्वदभिहितेषु पूर्वतरङ्गेषु प्रायशो धर्मनिष्ठासहितायास्तस्याः प्राशस्त्योक्तेर्द्वे अप्यपेक्षेते तत्रैकस्या दार्ढ्येऽपरस्याः शैथिल्यं जायतेऽतो द्वे अपि निष्ठे यथा सुदृढे स्यातां तथा ब्रूहीत्याह । दृढीकार इति । हे हरे !। एकस्या द्वयोर्मध्येऽन्यतरस्याः । चित्ते । दृढीकारे । कृते सति । अपरा पुनर्द्वितीया तु । शिथिला जायते । कृष्णस्वरूपनिष्ठादृढीकारे धर्मनिष्ठा शिथिला जायते धर्मनिष्ठादृढीकारे कृष्णस्वरूपनिष्ठा शिथिला । जायते । इत्यर्थः । तस्माद्धेतोः । द्विदार्ढ्योपायो द्वयोर्निष्ठयोर्दृढतायाः साधनम् । उच्यताम् ॥७॥ 'इत्थं स मुक्तानन्देन मुनिना पुरुषोत्तमः । पृष्ट आनन्दयंस्तं च जगादेत्यपरान्निजान्' । कृष्णेति । हे मुने ! । कृष्णस्वरूपनिष्ठायाः । हृदि । दृढीकारः । विधीयतां भवद्भिः सम्पाद्यताम् । तेन कृष्णस्वरूप-निष्ठादृढीकारसंविधानेन । धर्मनिष्ठाऽपि । हृदि । दृढा । भविष्यति ॥ ८ ॥ इममर्थमेव हेतूक्तिपूर्वं द्रढयति त्रिभिः । पृथिवीति । हे मुने ! । श्रीमद्भागवते ।

एकस्मिन् पुरुषे द्वे वर्त्तेयातां यथा प्रभो ! । तथाऽनुशाधि कृपया हितकर्त्ताऽसि देहिनाम् ॥ ६ ॥ दृढीकारे कृते चित्त एकस्या अपरा पुनः । शिथिला जायते तस्माद्द्विदार्ढ्योपाय उच्यताम् ॥ ७ ॥ श्रीहरिरुवाच– कृष्णस्वरूप-निष्ठाया दृढीकारो विधीयताम् । तेनैव धर्मनिष्ठाऽपि भविष्यति दृढा हृदि ॥ ८ ॥ पृथिवीधर्मसंवादे श्रीमद्भागवते हरेः । सत्य शौचादयो नित्या बहवः कथिता गुणाः ॥ ९ ॥ कृष्णमेव समाश्रित्य साक्षाद्धर्मस्तु वर्त्तते । तद्वंश्याश्च गुणाः सर्वे ततोऽसौ धर्मधारकः ॥ १० ॥ प्रोच्यते धर्मवर्माऽसौ कृष्णो धर्मधुरंधरः । अतः स्वरूपनिष्ठायामन्या साह-जिकी भवेत् ॥११॥ केवलं धर्मनिष्ठाया दृढीकारे तु चेतसि । कृष्णस्वरूपनिष्ठा स्याच्छिथिला नात्र संशयः ॥ १२ ॥

पृथिवी धर्मसंवादे । हरेः । सत्यशौचादयः । नित्याः । बहवः । गुणाः । कथिताः । सन्ति ॥ ९ ॥ कृष्णमिति । साक्षाद्धर्मः । कृष्णम् । समाश्रित्यैव । वर्त्तते । तद्वंश्या धर्मवंशोद्भवाः । सर्वे । गुणाः । शुभसुखप्रसादादयः । कृष्णम् । समाश्रित्यैव वर्त्तते । ततो हेतोः । असौ श्रीकृष्णः । धर्मधारकः । प्रोक्तः ॥ १० ॥ प्रोच्यत इति । असौ । कृष्णः । धर्मवर्मा वर्म यथा शरीरं रक्षति तथा धर्मरक्षक इत्यर्थः । धर्मधुरंधरः । प्रभुत्वेन धर्मभारवाहकः । स्वयमाचरन्स्वीयानाचारयंश्च सर्वथा धर्मरक्षकः । प्रोच्यते । 'ब्रह्मण्ये धर्मवर्मणी'ति श्रीभागवतोक्तेः । धर्मस्य प्रभुरच्युत'इति स्मृतेश्च । अतो हेतोः । स्वरूपनिष्ठायां केवलश्रीकृष्णस्वरूपनिष्ठायां सत्याम् । अन्या धर्मनिष्ठा । साहजिकी स्वाभाविकी । भवेत् । कृष्णस्वरूपनिष्ठाया धर्मधारकश्रीकृष्णस्वरूपे हृदि निश्चले जाते धर्मनिष्ठा सूच्यनुसूत्रवदायायादेवेति भावः ॥ ११ ॥ केवलमिति । केवलमेकस्याः । धर्मनिष्ठायाः । चेतसि । दृढीकारे सति तु । कृष्णस्वरूपनिष्ठा । शिथिला । स्यात् । अत्रार्थे । संशयः । नास्ति । श्रीभाग-वदादौ सच्छास्त्रे धर्मनिष्ठया स्वर्महरादिलोकप्राप्तिफलत्वोक्तेर्भगवत्स्वरूपनिष्ठाया मोक्षफलत्वोक्तेः केवलधर्मनिष्ठायाः स्वहृदि गौरवागमे सति तत्रैव कल्याणमतिः स्यान्न

भगवन्निष्ठायामित्ययं बाध आयायादिति भावः ॥ १२ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । प्रश्नोत्तरम् । दत्त्वा । स श्रीहरिः । तम् । मुनिं मुक्तानन्दसाधुम् । पुनः । आह । हे मुने ! । अन्यत् । हृद्गतं मनोगतम् । किञ्चित् । प्रष्टव्यम् । अस्ति चेत् । तर्हि । पृच्छयताम् ॥ १३ ॥ पप्रच्छेति । अथैवंविधश्रीहरिवाक्यश्रवणानन्तरम् । मुक्तानन्दो मुनिः । तं श्रीहरिम् । पप्रच्छ । हे प्रभो ! । पञ्च । विषया मायिकाः शब्दादयोऽर्थाः । वैराग्येणैव । जीयन्ते । अथवा । केनचित् । अन्येोपायेन । जीयन्ते ॥ १४ ॥ तमिति । तमेवं पृच्छन्तं मुक्तानन्दमुनिम् । हरिः । उवाच । हे साधो ! । वैराग्यं तु । अस्तु । अथवा । मास्तु । विषयजये वैराग्यप्रयोजनं नास्तीति भावः । किन्तु । कृष्णोक्तेन्द्रियरोधाख्यनियमैः स्वयं श्रीकृष्णोदिताक्षविषयप्रसारप्रतिरोधाख्यैर्नियमैरित्यर्थः । तज्जयो विषयजयः । स्यात् । हि । वक्ष्यमाणप्रकारेन्द्रियनियमनेनैव विषयजयो भवेदित्यर्थः ॥ १५ ॥ एतदेव स्फुटमाह चतुर्भिः । वैराग्येणेति । श्रोत्रवृत्तिः । अन्तेऽन्तःकरणे । कष्टुं ग्राम्यगीतादिशब्दादाकर्षणं कर्त्तुम् । वैराग्येण । दुःशका दुःसाध्या । अस्ति । केवलवैराग्येण श्रोत्रेन्द्रियवृत्तेः स्वविषयादाकृष्य स्वान्तःस्थापनं दुःसाध्यमस्तीत्यर्थः । तथापि ।

इति प्रश्नोत्तरं दत्त्वा पुनराह स तं मुनिम् । प्रष्टव्यमन्यत्किञ्चिच्चेत्पृच्छयतां तर्हि हृद्गतम् ॥१३॥ पप्रच्छ मुक्तानन्दोऽथ तं पञ्चविषयाः प्रभो ! । वैराग्येणैव जीयन्ते वाऽन्योपायेन केनचित् ॥ १४ ॥ तमुवाच हरिः साधो ! वैराग्यं त्वस्तु मास्तु वा । कृष्णोक्तेन्द्रियरोधाख्यनियमैः स्याद्धि तज्जयः ॥ १५ ॥ वैराग्येण श्रोत्रवृत्तिर्दुःशका कष्टुमन्तरे अङ्गुल्याद्यैः कर्णरन्ध्ररोधे शब्दजयोऽञ्जसा ॥ १६ ॥ अस्पृश्यास्पर्शनेनैव त्वचा स्पर्शजयोऽञ्जसा । स्याद् दृशाऽनर्हव-स्त्वीक्षात्यागाद्रूपजयस्तथा ॥ १७ ॥ कृष्णप्रसाद्यम्बुमिश्रान्नयुक्ताहारतः सकृत् । दुर्जयोऽपि रसः साधो ! साधुना जीयते द्रुतम् ॥ १८ ॥ अयोग्यगन्धानाघ्राणात्तथा गन्धोऽपि जीयते । एवं पञ्चापि विषया जीयन्ते नियमैर्दृढैः ॥ १९ ॥ वैराग्यवानपि पुमान् कृष्णनिश्चयवानपि । कृष्णोक्तनियमैर्हीनो विषयैरभिभूयते ॥ २० ॥

अङ्गुल्याद्यैः । कर्णरन्ध्ररोधे सति । शब्दजयः । अञ्जसाऽनायासेन । स्यात् ॥१६॥ अस्पृश्येति । त्वचा त्वगिन्द्रियेण । अस्पृश्यास्पर्शनेन कृष्णनिषिद्धस्पर्शस्त्रीधनाद्य-स्पृश्यपदार्थानामस्पर्शनेनैव । स्पर्शजयः । अञ्जसा । स्यात् । दृशा चक्षुरिन्द्रियेण अनर्हं द्रष्टुमयोग्यं वस्तु स्त्र्यादिपदार्थस्तस्येक्षा संदर्शनं तस्यास्त्यागो विधानं तस्मात् । रूपजयः । तथाऽञ्जसा । स्यात् ॥१७॥ कृष्णेति । हे साधो ! । सकृदेकवारम् । कृष्णप्रसादि श्रीकृष्णनिवेदितमम्बुमिश्रं तत्पादोदकमिश्रितं च यदन्नं तस्य युक्ताहारो मिताशनं तस्मादितिततः । दुर्जयोऽपि । रसः । साधुना । द्रुतं शीघ्रमेव । जीयते ॥१८॥ अयोग्येति । अयोग्यगन्धानाघ्राणात् स्वेनाघ्रातुमयोग्यस्य भगवद्प्रसादिकस्रक्चन्दनादेर्गन्धस्याघ्राणस्यानाचरणादित्यर्थः । गन्धोऽपि । तथाऽञ्जसा । जीयते । एवममुना प्रकारेण । पञ्चापि । विषयाः । दृढैः सुस्थिरैः । नियमैः । जीयन्ते ॥१९॥ विपक्षेदोषमाह । वैराग्येति । पुमान् भक्तः । वैराग्यवान्सन्नपि । कृष्णनिश्चयवान्सन्नपि । कृष्णोक्तनियमैः । हीनश्चेत् । तर्हि । विषयैः । अभिभूयते पराभूतो भवति ॥ २० ॥

अत इति । अतो हेतोः । वैराग्यादिगुणोपेतैरपि । भक्तैः । विषयान् । विजिगीषुभिर्विजेतुमिच्छद्भिः । सद्भिः । नियमाः । अञ्जसा तत्त्वतः । सदा । पाल्याः । हि ॥ २१ ॥ एवंभूतान्विशेषतः सद्भिः पाल्यान्नियमानभिधाय साम्प्रतं मया हरिगीतादिषु ये नियमाः सर्वेषां पाल्यतयोक्तास्ते यथार्हं मच्छ्रितैः सकलैरवश्यं पाल्या इत्याह । यावदिति । मच्छ्रितैः । सकलैर्मुक्तैर्मुमुक्षुभिर्गृहिभिस्त्यागिभिश्चापि । यावत् । देहस्मृतिः । स्यात् । तावत् । यथार्हं स्वस्वयोग्यतानुसारेणेत्यर्थः । नियमाः । पाल्याः । इतीत्थंभूता । मम । आज्ञा । वर्त्तते ॥ २२ ॥ एवं स्वाश्रितानां सर्वथा नियमपालनाज्ञां विधायेदानीं नियमादिपालनहेतुः श्रद्धा तद्धेतुरुत्साहस्तदनुरूपं तत्फलं चेति ब्रुवन् श्रद्धादेरुत्तममध्यमाधमभेदेन तत्फलस्यापि तथात्वमाह त्रिभिः नियमेति । हे मुने ! । यस्य भक्तस्य । नियमादेः । स्वधर्मज्ञानवैराग्यसप्रेमनवधाभक्तेरादिशब्देन ग्रहणम् । पालने । श्रद्धाया विश्वासपूर्विकायास्त्वरायाः । तीव्रतोत्तमता । स्यात् । तस्य भक्तस्य । उत्साहोऽपि । तीव्र उत्तमः । स्यात् । तत्फलं विषयजयादिकं नियमादिफलम् । तथाविधमुत्साहानुसार्य्येव । स्यात् ॥२३॥ श्रद्धेति । यस्य । मुमुक्षोः । पुरुषस्य भक्तस्य । श्रद्धा । मध्यमा ।

अतो हि नियमाः पाल्या विषयान् विजीगीषुभिः । वैराग्यादिगुणोपेतैरपि भक्तैः सदाञ्जऽसा ॥ २१ ॥ यावद्देहस्मृतिस्तावन्मच्छ्रितैः सकलैरपि । यथार्हं नियमाः पाल्या इत्याज्ञा मम वर्त्तते ॥ २२ ॥ नियमादेः पालने स्याच्छ्रद्धाया यस्य तीव्रता । तस्योत्साहोऽपि तीव्रः स्यात्तत्फलं च तथाविधम् ॥ २३ ॥ श्रद्धा च मध्यमा यस्य तस्योत्साहोऽपि मध्यमः । मध्यमं तत्फलं च स्यान्मुमुक्षोः पुरुषस्य हि ॥ २४ ॥ मन्द श्रद्धा च यस्य स्यात्तस्योत्साहस्तथाविधः । फलं तदनुरूपं च भवत्यत्राद्य उत्तमः ॥ २५ ॥ अखण्डानन्दसाधुस्तं तदाऽपृच्छत्सतांपते ! । तीव्रश्रद्धः पुमान्केन लक्षणेनावगम्यते ॥ २६ ॥ श्रीहरिरुवाच–कृष्णस्य दर्शने साधो ! जायमानेऽन्यकर्मसु । क्रियमाणेषु तस्य स्याद्व्यग्रता च त्वरा भृशम् ॥ २७ ॥ वार्त्तायां जायमानायां कथायां वा रमापतेः । स्यात्तथैव त्वरा तस्य क्रियमाणान्यकर्मसु ॥ २८ ॥

स्यात् । तस्य भक्तस्य । उत्साहोऽपि । मध्यमः । स्यात् । तत्फलं च । मध्यमम् । स्यात् । हि ॥ २४ ॥ मन्देति । यस्य भक्तस्य । श्रद्धा । मन्दा । स्यात् । तस्य भक्तस्य । उत्साहः । तथाविधो मन्दः । स्यात् । फलं च । तदनुरूपं उत्साहानुरूपम् । स्यात् । अत्रैषु त्रिविधभक्तेषु मध्ये । आद्यस्तीव्रश्रद्धः । उत्तमः । भवति ॥ २५ ॥ अखण्डानन्देति । तदेवंविधश्रीहरिवाक्यश्रवणसमये । अखण्डानन्दसाधुः । तं श्रीहरिम् । अपृच्छत् । हे सतांपते ! । तीव्रश्रद्धः । पुमान् भक्तः । केन । लक्षणेन । अवगम्यते ॥ २६ ॥ 'पृष्टो नारायणोऽखण्डानन्देनेत्थं स साधुना । हर्षयन्नब्रवीत्तं च स्वाश्रितानपरा'निति । कृष्णस्येति । हे साधो ! । कृष्णस्य श्रीहरेः । दर्शने । जायमाने सति । तस्य तीव्रश्रद्धस्य भक्तस्य । क्रियमाणेषु । अन्यकर्मसु स्नानादिस्वदैहिकक्रियासु । व्यग्रता आकुलता । भृशमत्यन्तम् । त्वरा शीघ्रता च । स्यात् ॥ २७ ॥ वार्त्तायामिति । रमापतेः । साक्षाद्भगवतः । अथवा । कथायाम् । जायमानायां सत्याम् । तस्य तीव्रश्रद्धस्य भक्तस्य । क्रियमाणान्यकर्मसु ।

तथोक्तप्रकारेणैव । त्वरा । स्यात् । स्वदैहिकक्रियाः स्वधर्माविरोधेन यथा तथा शीघ्रमाचरन् भगवद्दर्शन वार्त्ता कथाश्रवणादौ यः प्रसज्जते स तीव्रश्रद्धो भक्तो बोध्य इत्यर्थः ॥ २८ ॥ भूरीति । तस्य भक्तस्य । कृष्णकर्मसु साक्षाद्भगवतो ध्यानार्चनादिक्रियासु । भूरिकालो बहुकालापगमोऽपि । क्षणवत् । स्यात् । तस्य । हृदये । कृष्णाज्ञापालने । प्रीतिश्चापि । अधिका । भवेत् ॥ २९ ॥ लोक इति । लोके । प्रतिष्ठितस्यापि । स्वस्य । कृष्णतत्सतां श्रीहरेस्तत्साधूनां चेत्यर्थः । निर्मानं यथातथा । साष्टाङ्गनमनादौ । अधिकः । आदरः । स्यात् ॥ ३० ॥ एवमिति । एवंविधैः । लक्षणैः । तीव्रश्रद्धः । पुमान् भक्तः । मतः । तन्मध्यमत्वमान्द्याभ्यां श्रद्धाया-मध्यमत्वेन मन्दत्वेन चेत्यर्थः । इतरौ मध्यमश्रद्धमन्दश्रद्धौ । पूरुषौ चापि । मतौ ॥ ३१ ॥ प्रकारान्तरेणापि तान् लक्षयति त्रिभिः । तीव्रेति । तीव्रश्रद्धस्य । पुंसो भक्तस्य । इन्द्रियाणि । द्रुतं शीघ्रमेव । वशे स्वायत्ततायाम् । स्युः । तथा ग्राम्यार्थग्रहणे मायिकविषयोपादाने । मन्दानि मन्दवेगानि । कुण्ठिताग्राणि कुण्ठितवृत्तीनि । स्युः ॥ ३२ ॥ मध्यमेति । मध्यमश्रद्धपुंसस्तु । तानीन्द्रियाणि । कर्हिचित् । विषयग्रहे ग्राम्यविषयोपादाने । कुण्ठिताग्राणि । स्युः । कुत्रचित्कर्हिचित् । तीक्ष्णा-

भूरिकालोऽपि तस्य स्यात्क्षणवत्कृष्णकर्मसु । कृष्णाज्ञापालने प्रीतिर्भवेच्च हृदयेऽधिकः ॥ २९ ॥ लोके प्रतिष्ठितस्यापि स्वस्य स्यादा-दरोऽधिकः । साष्टाङ्गनमनादौ तु निर्मानं कृष्णतत्सताम् ॥ ३० ॥ एवं विधैर्लक्षणैस्तु तीव्रश्रद्धः पुमान्मतः । तन्मध्यम-त्वमान्द्याभ्यामितरौ चापि पूरुषौ ॥ ३१ ॥ तीव्रश्रद्धस्य पुंसः स्युरिन्द्रियाणि वशे द्रुतम् । मन्दानि कुण्ठिताग्राणि ग्राम्यार्थग्रहणे तथा ॥ ३२ ॥ मध्यमश्रद्धपुंसस्तु तानि स्युर्विषयग्रहे । कर्हिचित्कुण्ठिताग्राणि तीक्ष्णाग्राण्यपि कुत्रचित् ॥३३॥ मन्दश्रद्धस्य तानि स्युस्तीक्ष्णाग्राण्यर्थसंग्रहे । गोप्तुं शक्यो न तद्वेगस्तेन तद्वशगत्वतः ॥ ३४ ॥ मुक्तानन्दस्तदाऽपृच्छदिन्द्रियाणां तु तीक्ष्णता । अप-नोद्या कथं स्वामिन् प्रबलानां मुमुक्षुणा ॥ ३५ ॥ तमुवाच हरिः साधो ! त्यागिनां गृहिणां तथा । मर्यादा या निबद्धाऽस्ति हरिणा धर्मवर्मणा ॥ २६ ॥ तस्यामेव स्वेन्द्रियाणि वर्त्तनीयानि सर्वथा । इतस्ततः समाकृष्य भ्रमन्त्यशुचिवर्त्मसु ॥ ३७ ॥

ग्राण्यपि । स्युः ॥ ३३ ॥ मन्देति । मन्दश्रद्धस्य भक्तस्य । तानीन्द्रियाणि । अर्थसङ्ग्रहे स्वस्वग्राम्यविषयोपादाने । तीक्ष्णाग्राणि । स्युः । तद्वशगत्वतः स्वस्वविषयग्रह-तीक्ष्णाग्रेन्द्रियवशवर्त्तित्वाद्धेतोः । तेन मन्दश्रद्धेन पुंसा । तद्वेग इन्द्रियवेगः । गोप्तुमावरितुम् । न शक्यः ॥ ३४ ॥ मुक्तानन्द इति । तदा श्रीहरेरेवंविधवाक्यश्रवणा-वसरे । मुक्तानन्दो मुनिः । अपृच्छत् । हे स्वामिन् ! । मुमुक्षुणा भक्तेन । प्रबलानाम् । इन्द्रियाणाम् । तीक्ष्णता तीव्रवृत्तित्वम् । कथं केनोपायेन । अपनोद्या निवर्त्तनीया ॥ ३५ ॥ तमिति । तमेवं पृच्छन्तं मुक्तानन्दमुनिम् । हरिः । उवाच । हे साधो ! । धर्मवर्मणा । हरिणा । त्यागिनाम् । तथा । गृहिणाम् । या । मर्यादा स्वस्वधर्मस्थितिः । निबद्धाऽस्ति ॥ ३६ ॥ तस्यामिति । अशुचिवर्त्मसु ग्राम्यविषयभोगमार्गेषु । इतस्ततः । भ्रमन्ति । स्वेन्द्रियाणि । समाकृष्य ततः प्रत्याहृत्य । तस्यां हरिनिबद्धमर्यादायामेव । सर्वथा । वर्त्तनीयानि । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥ ३७ ॥

ऐश्वर इति । शुचौ सर्वदा शुद्धे । ऐश्वरे परमेश्वरनिबद्धे । वर्त्मनि धर्ममर्यादारूपे मार्गे । साधुशिक्षया भगवदेकान्तिकसत्कृतोपदेशेन । चरताम् । मुमुक्षो भक्तस्य । इन्द्रियाणाम् । तीक्ष्णता । द्रुतं शीघ्रमेव । नश्यति ॥ ३८ ॥ अशुचीति । हे सन्मते ! । इन्द्रियाणाम् । अशुच्याहारविगमे ग्राम्यविषयभोगनिवर्त्तने सति । अस्य भक्तस्य । अन्तःकरणमपि । अनायासेन । शुध्यति ॥ ३९ ॥ विरक्त इति । अतो हेतोरेव । विरक्तो वैराग्यवान् । अथवा । अविरक्तो भक्तः । स्वेन्द्रियाणि । ऐश्वरे । वर्त्मनि । रक्षन्वर्त्तयन्सन् । तानीन्द्रियाणि । अरं शीघ्रमेव । जयति ॥ ४० ॥ अखण्डानन्देति । तमेवं मुक्तानन्दमुनिं प्रति वदन्तम् । हरिम् । अखण्डानन्दसाधुः । पप्रच्छ । हे प्रभो ! । मन्दश्रद्धस्य । भक्तस्य । श्रद्धा वृद्धिः । कथं केन साधनेन । भवेत् । अत्र मन्दश्रद्धावद्भक्तप्रसङ्गाभावेऽप्यकाण्डमखण्डानन्दमुनिप्रश्नोपन्यासस्यायं भावः । अत्रादौ श्रीहरिप्रेरणया मुक्तानन्दमुनिप्रश्नः श्रीहरिकृतं तदुत्तरं च ततः पुनर्हरिप्रेरणया तत्प्रश्नस्तदुत्तरं चास्ति तत्रागतश्रद्धात्रैविध्यं श्रुत्वाऽखण्डानन्दमुनेः प्रश्नो हरिकृतं तदुत्तरं च तत्रागतेन्द्रियतीक्ष्णता प्रसङ्गेन पुनर्मुक्तानन्दमुनिप्रश्नस्तदुत्तरं च हरिणा कृतं ततः प्रागखण्डानन्दमुनेः प्रश्नोदये जाते सत्यप्यन्तरा कृतप्रश्नस्य मुक्तानन्दमुने-

ऐश्वरे वर्त्मनि शुचौ चरतां साधुशिक्षया । मुमुक्षोरिन्द्रियाणां तु तीक्ष्णता नश्यति द्रुतम् ॥ ३८ ॥
अशुच्याहारविगम इन्द्रियाणां तु सन्मते ! । अन्तःकरणमप्यस्य ह्यनायासेन शुद्ध्यति ॥ ३९ ॥
विरक्तो वाऽविरक्तो वा स्वेन्द्रियाण्यत एव हि । ऐश्वरे वर्त्मनि दृढं रक्षं स्तानि जयत्यरम् ॥ ४० ॥
अखण्डानन्दसाधुस्तं पप्रच्छाथ हरिं प्रभो ! । मन्दश्रद्धस्य पुंसस्तु श्रद्धा वृद्धिः कथं भवेत् ॥ ४१ ॥
श्रीहरिरुवाच– कृष्णतद्भक्तद्भक्तिमाहात्म्यं साधु सन्मुखात् । तेनादावधिगन्तव्यं सेवित्वा प्रत्यहं सतः
॥ ४२ ॥ सति माहात्म्यबोधे तु श्रद्धा भगवती ध्रुवम् । विवर्द्धते ततस्तेन तदेव ज्ञेयमञ्जसा ॥ ४३ ॥

र्गौरवेण स्वयं प्रश्नमनाचरंस्तत्प्रश्नोत्तरसमाप्तौ पुनः स्वप्रश्नोत्तरे सम्प्राप्तमन्दश्रद्धस्य श्रद्धावृध्युपायं पप्रच्छेति ॥४१॥ 'श्रीकृष्ण इति पृष्टः सोऽखण्डानन्दसता पुनः । इत्थमानन्दयंस्तं च निजानन्यान्समब्रवीत्' । कृष्णेति । हे मुने ! । तेन मन्दश्रद्धेन भक्तेन । आदौ । प्रत्यहं प्रतिदिनम् । सतः श्रीहरिरेकान्तिकसाधून् । सेवित्वाऽनुवृत्तिपूर्वं सम्परिचर्य । सन्मुखात्स्वपरिचरितसाध्वास्यपद्मात् । कृष्णः स्वयं श्रीहरिश्च तद्भक्तास्तदेकान्तिकसाधवश्च तद्भक्तिः श्रीहरेरकान्तिकोपासना च तासां माहात्म्यम् साधु । सम्यक् यथातथा । अधिगन्तव्यं ज्ञेयम् ॥ ४२ ॥ सतीति । माहात्म्यबोधे कृष्णादिमहिम्नः सम्यगवगमे । सति तु । भागवती भगवतः कृष्णस्य तत्सतां तद्भक्तेश्च सम्बन्धिनी । श्रद्धा । ध्रुवम् । निश्चितमेव । विवर्द्धते । ततो हेतोः । तेन मन्दश्रद्धभक्तेन । तत्कृष्णादिमाहात्म्यमेव । अञ्जसा तत्त्वतः । ज्ञेयम् । कृष्णादिमाहात्म्यज्ञानमेव मन्दश्रद्धस्य श्रद्धावृद्धिसाधनमस्तीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

भगवते इति । इत्येवंविधम् । भगवता श्रीहरिणा । उदितम् । सुधोपमम् । वचनम् । निशम्य । सः । मुनिरखण्डानन्दसाधुः । अतिमुदम् । आप्तवान् । सदःस्थिताः सभेपविष्टाः । तदाश्रिताः । सकलाः । मुनिजनाः । गृहिणश्च । अतिमुदम् । आप्तवन्तः ॥ ४४ ॥ प्रश्नोत्तरात्मकैः स्वस्य श्रीहरिर्यो वचोऽमृतैः । निजानानन्दयामास मह्यमानन्ददोऽस्तु सः ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सुनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकैकोनपञ्चाशत्तमस्तरङ्गः ॥ १४९ ॥ १६ ॥

सहितो मायिकैस्तत्त्वै रहितो वाऽपि तैर्हरिः । इति प्रश्नोस्योत्तरं यद् ध्यात्रा भक्तेन वै यथा ॥ १ ॥ युक्तं महिम्ना निर्दोषं वेद्यं रूपं प्रभोर्हरेः । एतत्सप्तदशे प्रोक्तं प्रश्नोत्तरमुखेन वै ॥ २ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८७८) इषस्याश्विनमासस्य । कृष्णैकादश्यां कृष्णपक्षस्यैकादशीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । महीभृतः । दुर्गे । वासुदेवालयाभ्याशगृहवेद्यां श्रीवासुदेवभगवन्मन्दिरसमीपवर्त्युत्तमनृपतेरुदगास्य-

भगवतेत्युदितं वचनं मुनिः स तु निशम्य सुधोपममाप्तवान् । अतिमुदं सकलाश्च तदाश्रिता मुनिजना गृहिणश्च सदःस्थिताः ॥४४॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकैकोनपञ्चाशतमस्तरङ्गः ॥ १४९ ॥ १६ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य गजाश्ववसुभूमिते । इषस्य कृष्णैकादश्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्गं उत्तमस्य महीभृतः । वासुदेवालयाभ्याशगृहवेद्यां महासने ॥ २ ॥
उपाविशत्स तु निशि दीपिकाद्वयशोभितः । सिताम्बरधरो भक्तैर्वृतः स्वीयैः सहस्रशः ॥ ३ ॥
श्रुत्वा सद्भिर्गीयमानं सवाद्यं भगवद्यशः । प्रसन्नः स तदन्ते तान्स्वयमेवाब्रवीद्वचः ॥ ४ ॥
वपुः कृष्णस्य मायोत्थचतुर्विंशतितत्वयुक् । विदन्ति केचन बुधाः केचित्तद्रहितं तथा ॥ ५ ॥

भवनबाह्यवेदिकायाम् । महासने उत्तमनृपामात्यहरजिद्भक्तसमर्पितमहापट्टकासने ॥ २ ॥ उपाविशदिति । निशि रात्रौ भगवतः शायनीकनीराजानन्तरमित्यर्थः । दीपिकाद्वयशोभितः स्वभक्तकृष्णदासविट्ठलदासदिवाकीर्त्तिधृतदीपिकाद्वयप्रभासंशोभितः । सिताम्बरधरः परिहितसकलश्वेतवसनः । सहस्रशो नानादेशागतत्वादनेकैः । स्वीयैः । भक्तैस्त्यागिगृहिस्वभक्तजनैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः । स श्रीहरिः । उपाविशत् । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥ ३ ॥ श्रुत्वेति । सद्भिर्मुक्तानन्दादिसाधुभिः । सवाद्यं वाद्यवादनसहितं यथातथा । गीयमानम् । भगवद्यशो भगवतः स्वस्य स्वरूप गुण चरित्र यशोङ्कितपद्यानीत्यर्थः । श्रुत्वा । प्रसन्नः । स श्रीहरिः । तदन्ते पद्यगायनसमाप्तौ । स्वयमेव । तान्साधून् । वचः । अब्रवीत् ॥४॥ वपुरिति । हे मुनयः ! । केचन । बुधा विद्वांसो भक्ताः । कृष्णस्य । वपुर्मूर्त्तिः । मायोत्थचतुर्विंशतितत्त्वयुक् प्रधानप्रकृत्युत्पन्नचतुर्विंशतितत्त्वयुक्तम् । विदन्ति जानन्ति । तथा । केचित् । बुधाः । तद्रहितं मायोत्पन्नचतुर्विंशतितत्त्ववर्जितम् । विदन्ति ॥ ५ ॥

केषामिति । हे साधवः ! । तत्र तेषूभयविधेषु मध्ये । केषाम् । ज्ञानम् । युक्तं योग्यम् । भवति । इत्येतत् । माम् । ब्रूत । इत्यमुना प्रकारेण । पृष्टे श्रीहरिणा प्रश्ने कृते सति । मुक्तानन्दः । मुनिः । प्रभुम् । तं श्रीहरिम् । प्रोवाच ॥६॥ तत्त्वैरिति । हे हरे ! । ये बुधाः । मायामयैर्मायोत्पन्नैः । तत्त्वैः । युक्तम् । त्वाम् । जानन्ति । तेषाम् । वेदनं ज्ञानम् । युक्तम् । नास्ति । यतो हेतोः । त्वम् । मायातः । परः सर्वदा व्यतिरिक्त एव । अस्ति ॥७॥ विदुरिति । ये । बुधास्तु । तद्रहितं मायातत्कार्यवर्जितम् । चिद्रूपं चैतन्यमयमूर्त्तिम् । त्वां श्रीहरिम् । विदुर्जानन्ति । ते बुधाः । सम्यग्यथार्थतः । जानन्ति । इत्येवंविधम् । तस्य मुक्तानन्दमुनेः । वचः । श्रुत्वा । हरिः । अब्रवीत् ॥ ८ ॥ चतुरिति । हे मुने ! । साङ्ख्यशास्त्रे । सजीवानि जीवसहितानि । चतुर्विंशतितत्त्वानि । कथितानि । भवन्ति । परः स्वरूपस्वभावादिभिस्तद्विलक्षणः । पुमान् पुरुषाकृतिः परमेश्वरः । तदाधारः स्वैश्वर्येण तद्धारकः । कथितः । अस्ति ॥ ९ ॥ आधारेति । आधाराधेययोस्तु साहचर्यम् । अस्ति । भिन्नता पृथग्भावः । नास्ति । एतदेव पुनः स्पष्टमाह । आधारमधिकरणम् । अन्तरा विना । आधेयम् । नोच्यते पृथग्भूतं न कथ्यते । तदाधेयम् । विना । स आधारश्च । नोच्यते

केषां ज्ञानं तत्र युक्तमिति मां ब्रूत साधवः । इति पृष्टे मुनिर्मुक्तानन्दः प्रोवाच तं प्रभुम् ॥ ६ ॥ तत्त्वैर्मायामयैर्युक्तं ये त्वां जानन्ति हे हरे ! । न तेषां वेदनं युक्तं मायातस्त्वं परो यतः ॥ ७ ॥ विदुस्तद्रहितं ये तु चिद्रूपं त्वां बुधा हि ते । सम्यग्जानन्तीति तस्य वचः श्रुत्वाऽब्रवीद्धरिः ॥ ८ ॥ चतुर्विंशतितत्त्वानि कथितानि भवन्ति वै । सांख्यशास्त्रे सजीवानि तदाधारः परः पुमान् ॥ ९ ॥ आधाराधेययोस्त्वस्ति साहचर्यं न भिन्नता । नाधारमन्तराऽऽधेयं तद्विना च स नोच्यते ॥ १० ॥ सापेक्षत्वं च शास्त्रेषु तयोः सर्वत्र दृश्यते । अतो हरिं विना नास्ति तत्त्वानां तु स्थितिः पृथक् ॥ ११ ॥ यथा पृथ्व्यादिभूतानामाधारोऽस्ति वियत्तथा । तत्त्वानां कृष्ण आधारस्तस्मात्तानि कथं पृथक् ॥ १२ ॥ पृथ्व्यादिदोषासंस्पृष्टमाधारोऽपि वियत् । तत्त्वदोषैस्तथाऽस्पृष्टस्तदाधारः स वर्त्तते ॥१३॥ एवं हि भगवद्रूपे तत्त्वयुक्ते प्रकीर्त्तिते । को बाधोऽस्त्यथ तद्धीने कीर्त्तिते च गुणोऽस्ति कः ॥१४॥

॥ १० ॥ साक्षेपत्वमिति । सर्वत्र सर्वेषु । शास्त्रेषु । तयोराधाराधेययोः । सापेक्षत्वं परस्पराकाङ्क्षायुक्तत्वम् । दृश्यते । अतो हेतोः । हरिं विना । तत्त्वानाम् । पृथक् । स्थितिस्तु । नास्ति ॥ ११ ॥ एतदेव स्पष्टयितुमाकाशदृष्टान्तेनाधाराधेययोरपृथक्तयाऽवस्थानत्वमाधारस्याधेयदोषास्पर्शित्वं चाह द्वाभ्याम् । यथेति । यथा । पृथ्व्यादिभूतानाम् । आधारः । वियदाकाशम् । अस्ति । तच्च तेभ्यः पृथक् नास्ति । तथा । तत्त्वानाम् । आधारः । कृष्णः । अस्ति । तस्मात्तत्त्वाधारकृष्णात् । तानि तत्त्वानि । पृथक् पृथग्भूतानि । कथम् । स्युर्न स्युरेवेत्यर्थः ॥१२॥ पृथ्वीति । यथा । वियदाकाशम् । आधारः पृथ्व्यादिभूतचतुष्टयाधिकरणं सदपि । पृथ्व्यादिदोषासंस्पृष्टम् । वर्त्तते । तथा । स कृष्णः । तदाधारः सजीवतत्त्वाधारः सन्नपि । तत्त्वदोषैः । अस्पृष्टः । वर्त्तते ॥ १३ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । भगवद्रूपे तत्त्वयुक्ते । प्रकीर्त्तिते सति । कः । बाधः । अस्ति । अथ च । तद्धीने तत्त्वरहिते । कीर्त्तिते सति । कः । गुणः । अस्ति ॥ १४ ॥

इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । उक्तः श्रीहरिणा कथितः । सः । साधुर्मुक्तानन्दमुनिः । हृष्टः सन् । यदा । किञ्चन किमपि । नोवाच । तदा । दीनानाथाभिधः । विप्रः । नमन्नमस्कुर्वन्सन् । तं श्रीहरिम् । प्रोवाच ॥ १५ ॥ ध्यायेदिति । हे प्रभो ! । अत्र सत्सङ्गे । यः । पुमान् भक्तः । अन्वहं प्रतिदिनम् । स्वहृदये । भवद्रूपं स्वेष्टदेवस्य श्रीहरेस्तव स्वरूपम् । ध्यायेत् । स भक्तः । तद्भवद्रूपम् । तत्त्वयुक्तम् । विद्यात् । अथवा । तत्त्वहीनम् । विद्यात् ॥ १६ ॥ 'इत्थं विप्रेण सम्पृष्टो दीनानाथेन सोऽच्युतः । अब्रवीन्नन्दयंस्तं च स्वाश्रितानपरा'निति । यथेति । हे विप्र ! । ध्यात्रा भगवत्स्वरूपध्यानकर्त्रा भक्तेन तु । यथा दृष्टम् । कृष्णरूपम् । अन्तरे स्वान्तःकरणे । ध्येयम् । ध्यानबाधकः । अयम् । तर्को भगवत्स्वरूपमिदं तत्त्वसहितं तत्त्वरहितं वा स्यादित्थंभूतः सङ्कल्पः । तत्र भगवत्स्वरूपे नैव कर्तव्यः ॥ १७ ॥ अनन्तेति । कृष्णो मदिष्टदेवोऽयं श्रीहरिः । अनन्तकोटिब्रह्माण्डाधारः । आत्मनामपरिमितजीवेश्वराणाम् । आत्माऽन्तर्यामी । 'आत्मात्मा चाक्षरात्मा'चेति स्कान्दोक्तेः । प्रभुः सकलैश्वर्यसम्पन्नः । अक्षरादीनामक्षरकालमायापुरुषादीनाम् । नियन्ता तत्तत्स्थितिनियामकः । अस्ति । इतीत्थमेव ।

इत्युक्तः स यदा साधुर्हृष्टो नोवाच किञ्चन । दीनानाथाभिधो विप्रस्तदा प्रोवाच तं नमन् ॥ १५ ॥
ध्यायेद्योऽत्र भवद्रूपं पुमान्स्वहृदयेऽन्वहम् । तत्त्वयुक्तं स तद्विद्यात्तत्त्वहीनं च वा प्रभो ! ॥ १६ ॥
श्रीहरिरुवाच–यथादृष्टं कृष्णरूपं ध्यात्रा तु ध्येयमन्तरे । नैव तत्र तु कर्तव्यस्तर्कोऽयं ध्यानबाधकः ॥ १७ ॥
अनन्तकोटिब्रह्माण्डाधार आत्माऽऽत्मानां प्रभुः । नियन्ता चाक्षरादीनां कृष्णोऽस्तीत्येव दृश्यताम् ॥ १८ ॥
न कोऽपि यस्य तर्कः स्याद्रूपे भगवतो द्विज । निर्विकल्पस्थितिं प्राप्तः स्थितप्रज्ञो मतश्च सः ॥ १९ ॥
लोकेऽपि यस्मात्स्वार्थस्य सिद्धिर्भाव्येति बुद्ध्यते । न तस्मिन् गृह्यते दोषः कोऽपि केनापि कुत्रचित् ॥ २० ॥
तुच्छस्वार्थस्य सिद्ध्यर्थं स दोषादपि पूरुषात् । पुंसा तु लौकिकेनापि यदि दोषो न गृह्यते ॥ २१ ॥

दृश्यतां ज्ञायताम् ॥ १८ ॥ नेति । हे द्विज ! । यस्य भक्तस्य । भगवतः श्रीहरेः । रूपे । कोऽपि कश्चनापि । तर्कः पूर्वोक्तविध ऊहः । न स्यात् । स भक्तः । निर्विकल्पस्थितिम् । प्राप्तः । अत एव । स्थितप्रज्ञो भगवत्स्वरूपस्थिरमतिः । मतः ॥ १९ ॥ विशेषज्ञानाभावेऽपि स्वार्थनिष्ठलोकदृष्टान्तेनापि भगवत्स्वरूपे दोषविचारो न कार्य इत्याह त्रिभिः । लोक इति । हे द्विज ! । लोके लोकव्यवहारेऽपि । यस्माज्जनात् । स्वार्थस्य स्वकीयप्रयोजनस्य । सिद्धिः । भाव्या भवित्री । इत्येवम् । बुध्यते । तस्मिन् जने । केनापि । कुत्रचित्कस्मिंश्चित्स्थलेऽपि । कोऽपि कश्चनापि । दोषः । न गृह्यते ॥ २० ॥ तुच्छेति । तुच्छस्वार्थस्य मायिकत्वेन परिणामिनो विनाशिनश्चाल्पस्य लौकिकप्रयोजनस्य सिध्यर्थम् । सदोषात् लोभकामाद्यनन्तदोषयुक्तात् । पुरुषादपि । लौकिकेन प्राकृतेन । पुंसाऽपि । दोषः । यदि । न गृह्यते । तर्हीत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ २१ ॥

तर्हीति । तर्हि । भूरिस्वार्थसिद्धिहेतौ संसृतिमोक्षादिप्रचुरस्वप्रयोजननिष्पत्तिनिमित्तभूते । निर्दोषविग्रहेऽमायिकत्वात्सर्वथा दोषवर्जितशरीरे । भगवति श्रीहरौ । भक्तेन । कचित्कदाचिदपि । दोषः । कथम् । गृह्येत । नैव गृह्यतेत्यर्थः ॥ २२ ॥ भगवतो भूरिस्वार्थसिद्धिहेतुत्वमाह । स्वेति । भक्तस्य । कृष्णात् श्रीहरेः सकाशात् । वाञ्छिता स्वमनोऽभिलषिता । महती । स्वार्थसिद्धिः । अस्ति । तामाह । अज्ञानपापमुक्तिरनाद्यज्ञानादनन्तेभ्यः पापेभ्यश्च विमोक्षणम् । अकुतोभयतादिका कालमायादिभयराहित्यामायिकलोककामचाराक्षरधामनिवासप्रभृतिकापि । स्वार्थसिद्धिरस्तीति सम्बन्धः ॥ २३ ॥ चरित्रेष्विति । किञ्च । भक्तेन । कृष्णस्य । लौकिकेषु नृनाट्यानुकारकृतेष्विति । चरित्रेषु । दोषधीः । न विधातव्या । किन्तु । तानि लौकिकान्यपि चरित्राणि । प्रीत्या । गेयानि दिव्यचरित्रवदेवादराद्गातव्यानि ॥ २४ ॥ एतदेव शुकादिसदाचारेण द्रढयति द्वाभ्याम् । बालेति । यथा शुकः । मुनिर्मुनिधर्मनिष्ठो वैयासकिः । विरक्तो महाविरक्तिनिष्ठः । ब्रह्मनिष्ठ आत्मारामः सन्नपि । तस्य कृष्णस्य । बाललीलां वत्सान् मुञ्चन्कचिदसमये क्रोशसञ्जातहास इत्यादिनोक्तां बालभावक्रीडाम् । रासलीलामपि गोपिभिः सह कृतां

तर्हि भूरिस्वार्थसिद्धिहेतौ निर्दोषविग्रहे । कथं गृह्येत भक्तेन दोषो भगवति क्वचित् ॥ २२ ॥ स्वार्थसिद्धिर्महत्यस्ति कृष्णाद्भक्तस्य वाञ्छिता । अज्ञानपापमुक्तिश्चाप्यकुतोभयतादिका ॥ २३ ॥ चरित्रेषु च कृष्णस्य लौकिकेष्वपि दोषधीः । भक्तेन न विधातव्या प्रीत्या गेयानि तान्यपि ॥ २४ ॥ बाललीलां रासलीलामपि तस्य यथा शुकः । विरक्तो ब्रह्मनिष्ठोऽपि जगौ निःसंशयं मुनिः ॥ २५ ॥ तथा मुमुक्षुणाऽप्यत्र भक्तेनाप्यनुरागतः । तस्य सर्वचरित्राणि सदा गेयान्यसंशयम् ॥ २६ ॥ तथैव कृष्णभक्तानामपि माहात्म्यमञ्जसा । ज्ञात्वा तेष्वपि न क्वापि कर्तव्या दोषधीरपि ॥ २७ ॥ यथोद्धवो महाबुद्धिर्माहात्म्यं कृष्णचेतसाम् । भक्तानां बहुलं जानन्प्रशशंस व्रजाङ्गनाः ॥ २८ ॥ तथैव बहुधा मान्या यादृशास्तादृशा अपि । कृष्णभक्तास्तु भक्तेन भक्तिमाहात्म्यवेदिना ॥ २९ ॥

रासक्रीडां च । निःसंशयं यथातथा । जगौ ॥२५॥ तथेति । तथा । अत्र सत्सङ्गे । मुमुक्षुणा । भक्तेनापि । तस्य भगवतः । सर्वचरित्राणि लौकिकानि सकलचरितान्यपि । अनुरागतः स्नेहेन । असंशयं यथातथा । सदा । गेयानि ॥ २६ ॥ तथेति । तथा तेन प्रकारेणैव । कृष्णभक्तानामपि । माहात्म्यम् । अञ्जसा तत्त्वतः । ज्ञात्वा । तेषु कृष्णभक्तेष्वपि । दोषधीरपि दोषमतिश्च । क्वापि कदाचिदपि । न कर्त्तव्या ॥ २७ ॥ एतदप्युद्धवादिसदाचारेण द्रढयति द्वाभ्याम् । यथेति । यथा । महाबुद्धिर्महामतिः । उद्धवः । कृष्णचेतसां सदा श्रीकृष्णस्वरूपासक्तमनसाम् । भक्तानां व्रजवासिजनानाम् । माहात्म्यम् । बहुलमतिशयितं यथा स्यात्तथा । जानन्सन् । व्रजाङ्गना गोपीः । प्रशशंस 'आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्यां वृन्दावने किमपि गुल्मलतौषधीनाम्' । 'वन्दे नन्दव्रजस्त्रीणां पादरेणुमभीक्ष्णश'इत्यादिश्लोकैर्नुनाव ॥ २८ ॥ तथेति । तथा तेन प्रकारेणैव । भक्तिमाहात्म्यवेदिनाऽधुनातनभगवद्भक्तकृतसाक्षात्कृष्णसप्रेमनवधाभक्तिमहिमातिशयाभिज्ञेन । भक्तेन । कृष्णभक्ताः साक्षात्कृष्णोपासकाः

यादृशास्तादृशा जात्यादिना यथा तथा विधा अपि । बहुधाऽतिशयेन । मान्याः ॥ २९ ॥ एवं भगवत्स्वरूपमतत्त्वं सतत्त्वं वा ध्येयमिति दीनानाथविप्रप्रश्नस्योत्तरं कुर्वन् श्रीहरिर्ध्येये स्वेष्टदेवभगवत्स्वरूपे त्वदुक्तविधस्तर्को न युक्त इत्युक्त्वा तन्महिमोक्तिपूर्वं तदसङ्गित्वं तत्र तर्करहितस्य स्थितप्रज्ञतां चोक्त्वा भगवत्तचरित्रतद्भक्तदोषग्रहाभवं च सदाचारेण द्रढयित्वा पुनरप्यन्तेऽस्य भगवतोऽसङ्गित्वं तत्र निस्तर्कस्य ध्यानसिद्धिं सतर्कस्य तदभावं च ब्रुवन्निगमयति द्वाभ्याम् । स्वेति । हे द्विज ! । सर्वतोऽक्षरब्रह्म सकार्यमहापुरुषमहामायादौ । व्यापकस्य तत्तत्स्थितिप्रवृत्त्यादिनियमनार्थं तेषु तेष्वन्तर्यामिशक्त्याऽवस्थितस्यापि । स्वेष्टदेवस्य । कृष्णस्य श्रीहरेः । असङ्गित्वं निर्लेपत्वम् । मुमुक्षुणा । भक्तेन । सदा तु सर्वदैव । ज्ञेयम् ॥ ३० ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । नित्यं प्रतिदिनम् । भावयतो विचारयतो भक्तस्य । कृष्णस्य । ध्यानम् । सिद्ध्यति । रहःस्थले विजनप्रदेशे । ध्यायतः श्रीहरिं चिन्तयानस्यापि । तर्कमतेर्भगवतत्स्वरूपनिष्ठ सतत्त्वातत्त्वोहवद्बुद्धेर्भक्तस्य तु । क्वापि कदाचिदपि । कृष्णस्य ध्यानं न सिद्ध्यति ॥ ३१ ॥ श्रुत्वेति । इत्येवंविधाम् । सुधोपमेयाम् । हरेः । वाचम् । श्रुत्वा । स दीनानाथो विप्रः । तुतोष । अथ च ।

स्वेष्टदेवस्य कृष्णस्य व्यापकस्यापि सर्वतः । असङ्गित्वं सदा ज्ञेयं भक्तेन तु मुमुक्षुणा ॥ ३० ॥ एवं भावयतो
नित्यं ध्यानं कृष्णस्य सिद्ध्यति । न तु तर्कमतेः क्वापि ध्यायतोऽपि रहःस्थले ॥ ३१ ॥ श्रुत्वेति वाचं स
सुधोपमेयां हरेस्तुतोषाथ सदोनिषणाः । सर्वेऽपि भक्ता गृहिणश्च सन्तो यान्तं प्रणेमुः स्वहितोद्यतं तम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकपञ्चाशतमस्तरङ्गः ॥ १५० ॥ १७ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य गजाश्ववसुभूमिते । कृष्णषष्ठ्यां सहोमासे वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्ग आभयेर्निजमन्दिरे । न्यषीदत्तूलपट्यां स सितवासा वृतो निजैः ॥ २ ॥

सदोनिषण्णाः । भक्ताः । सर्वे । सन्तः साधवः । गृहिणश्चापि । तुतुषुः । सर्वेऽपि । यान्तं स्वावासं व्रजन्तम् । स्वहितोद्यतं स्वकीयभक्तहितविधानोद्युक्तम् । तं श्रीहरिम् । प्रणेमुर्नमश्चक्रुः ॥ ३२ ॥ सर्वाधारं च निर्दोषमक्षरादेर्नियामकम् । स्वरूपं प्राह यः स्वेभ्यो हरिर्मद्धृदि सोऽस्तु वै ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्यकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकपञ्चाशत्तमस्तरङ्गः ॥ १५० ॥ १७ ॥

नास्तिकानां तथा शुष्कज्ञानिनां सङ्गमोऽशुभः । अष्टादशे वर्ज्यतया सर्वथोक्तः सहेतुकः ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यानम् । (१८७८) सहोमासे मार्गशीर्षमासे । कृष्णषष्ठ्यां कृष्णपक्षस्य षष्ठीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । आभयेरभयनृपतिसूनोरुत्तमनृपस्य । दुर्गे । निजमन्दिरे स्वावासभवनस्य बाह्यवेदिकायामित्यर्थः । तूलपट्यां पुष्कलतूलभृतिस्थूलसोत्तरच्छदतूलिकासने । सितवासाः परिहितसकलश्वेतवसनः । निजैर्नानादेशागतत्यागिगृहिस्वभक्तजनैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः । स श्रीहरिः । न्यषीदत् ॥ २ ॥

सूक्ष्मामिति । सूक्ष्मामप्रचुरपिचुभृताणुसूत्रपटनिर्मिताम् । शुभ्रां श्वेतवर्णाम् । यद्यप्यत्र शुभ्रामित्युक्तमथापि कृष्णबिन्दुयुक्तामिति ज्ञेयं तत्कालीनहरिमूर्त्तिसम्यक्स्फुर्त्तिमच्छुकानन्दादिमुनिभिस्तथाभिहितत्वात् । तूलपटीं गुप्तदोरकिकाम् । वसानोऽन्तःप्रच्छदपटीयुतां तां प्रावृण्वानः । प्रयागजिद्वक्त्रात्प्रयागजिन्नाम्नःस्वपौराणिकस्य स्यात् । भारतीं महाभारतसम्बन्धिनीम् । कथाम् । शृण्वन् । असौ श्रीहरिः । तदन्ते कथासमाप्तौ । सतः स्वपुरोनिषण्णान्साधून् । अब्रवीत् ॥ ३ ॥ कुत्सिता इति । हे सन्त ! । अत्र । भुवि अस्यां पृथिव्यामित्यर्थः । कुत्सिताः दुष्टाः । पुरुषाः बहवः । श्रूयन्ते । तत्र तेषु बहुषु कुत्सितपुरुषेषु मध्येऽपि । द्विविधा द्विप्रकाराः । पूरुषाः कुत्सितजनाः । अतिदुष्टा अतिकुत्सिताः । ज्ञेयाः । हि ॥ ४ ॥ तान्द्विविधानाह । नास्तिका इति । ये । नास्तिकाः । पुरुषाः । ये च । शुष्कवेदान्तिनः । पुरुषाः । ते द्विविधाः । अतिदुष्टा ज्ञेया इति पूर्वेण सम्बन्धः । द्वयानां द्विविधानाम् । एषां नास्तिकानां शुष्कवेदान्तिनां च पुरुषाणाम् । सङ्गस्तु । महापापाधिको ब्रह्महत्यादिमहापापेभ्योऽप्यतिशयितः । मतः ॥ ५ ॥ उभयेषां तेषामतिदुष्टत्वं कथयन्प्रथमं नास्तिकानां दुष्टत्वं तत्सङ्गवर्जनत्वं चाह सप्तभिः । नास्तिका इति ।

सूक्ष्मां तूलपटीं शुभ्रां वसानो भारतीं कथाम् । शृण्वन्प्रयागजिद्वक्त्रात्तदन्तेऽसौ सतोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥
कुत्सिता अत्र पुरुषाः श्रूयन्ते बहवो भुवि । तत्रापि द्विविधा ज्ञेया अतिदुष्टा हि पूरुषाः ॥ ४ ॥
नास्तिकाः पुरुषा ये ये शुष्कवेदान्तिनश्च ते । एषां द्वयानां सङ्गस्तु महापापाधिको मतः ॥ ५ ॥
नास्तिका रामकृष्णादीनपि प्रभोः । राजतुल्यान् विदुस्तांश्च कर्माधीनान् ब्रुवन्ति च ॥ ६ ॥
असुराणां हत्यया च सङ्गेन परयोषिताम् । निरये पातमाहुश्च तेषामप्यधमा अहो ॥ ७ ॥
कर्मपाशाद्विमुच्यन्ते यन्नाम्नः कीर्त्तनादपि । महापापकिनोऽप्यन्ते नरा नार्यः सहस्रशः ॥ ८ ॥
तत्कर्मबन्धवक्तारो नास्तिका अतिपापिनः । अतस्तेषां क्वचिदपि सङ्गः कार्यो न सर्वथा ॥ ९ ॥

नास्तिकाः । प्रभोः श्रीहरेः । रामकृष्णादीन् । अवतारानपि । राजतुल्यानन्यनृपतिसमानान् । विदुः । अतः । तानवतारान् । कर्माधीनन्यजनवत्कर्मपरतन्त्रांश्च । ब्रुवन्ति ॥ ६ ॥ असुराणामिति । किञ्च । अहो आश्चर्यमपरमिदम् । अधमा अतिपापिनस्ते नास्तिकाः । असुराणां ताडकासुबाह्वादीनां पूतनातृणावर्त्तादीनां च । हन्यया हननेन । परयोषितां गोपाङ्गनानाम् । सङ्गेन च । तेषामवताराणाम् । निरये नरके । पातं पतनमपि । आहुः ॥ ७ ॥ कर्मेति । किञ्च । महापातकिनोऽपि । सहस्रशोऽगणिताः । नराः । नार्यः । अन्ते देहावसानसमये । यन्नाम्नो रामकृष्णादिनाम्नः । कीर्त्तनाद्विवशतयोच्चारणादपि । कर्मपाशान्नानाविधकर्मबन्धात् । विमुच्यन्ते ॥ ८ ॥ तदिति । तत्कर्मबन्धवक्तारस्तेषामवताराणामपि कर्मबन्धनानि ब्रुवाणाः । नास्तिकाः । अतिपापिनः । ज्ञेयाः । अतो हेतोः । तेषां नास्तिकानाम् । सङ्गः । क्वचित्कदाचिदपि । सर्वथापि । न कार्यः । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥ ९ ॥

नन्वस्माकं सिद्धान्ते त्वीश्वर एक एवास्ति स चावतारान् धृत्वा तद्द्वारा जनान्स्वाश्रितान्विधाय तान्संसृतेर्मोचयति तांस्त्ववाच्यवचनैर्ब्रुवाणानां नास्तिकानां कः सिद्धान्तोऽस्तीत्याशङ्कायां तमाह द्वाभ्याम् । कुर्वन्त इति । जीवाः । कर्माणि तपोदयादीनि सुकृतानि । कुर्वन्तः सन्त एव । भूयसाऽतिबहुना । कालेन । क्वचित्कदाचित् । केवलज्ञानम् । सम्प्राप्य ईश्वरताम् । यान्ति प्राप्नुवन्त्येव । एवमित्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ १० ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । वदतां ब्रुवाणानाम् । तेषां नास्तिकानाम् । मते सिद्धान्ते । जगत्प्रभुः । श्रितजीवभवापहृत्स्वाश्रितजनभवभयविनाशकः । एकः । अनादिः । ईश्वरः । नास्ति ॥ ११ ॥ एवं तेषां सिद्धान्तमुक्त्वा पुनरप्यवश्य तत्सङ्गहेयत्वोक्त्यै उक्तार्थमाह । तेषामिति । हे सन्तः ! । तेषामित्थंभूतातथ्यसिद्धान्तवतां नास्तिकानाम् । सङ्गात् । नृणाम् । बुद्धिभ्रंश अस्तिकमतिविनाशः । कथम् । न स्यात् । अपि तु स्यादेवेत्यर्थः । अतो हेतोः । स नास्तिकसङ्गः । सर्वथा । न कर्त्तव्यः । इतीत्थंभूता । निजान्मदाश्रितान्सर्वान् भवतः प्रति । मे मम । आज्ञा निदेशः । अस्ति ॥ १२ ॥ एवं नास्तिकानामतिदुष्टत्वं सहेतुकं तत्सङ्गवर्जनं चोक्त्वा शुष्कवेदान्तिनां तद्द्वयमाह चतुर्दशभिः । वेदान्तिन इति ।

कुर्वन्त एव कर्माणि जीवाः कालेन भूयसा । सम्प्राप्य केवलज्ञानं यान्त्येवेश्वरतां क्वचित् ॥ १० ॥
एवं हि वदतां तेषां मत एको जगत्प्रभुः । अनादिरीश्वरो नास्ति श्रितजीवभवापहृत् ॥ ११ ॥
तेषां सङ्गात्कथं न स्याद् बुद्धिभ्रंशो नृणां मतः । सर्वथा स न कर्त्तव्य इत्याज्ञा मे निजान्प्रति ॥ १२ ॥
वेदान्तिनस्तु ये सन्ति शुष्कज्ञानाभिमानिनः । ब्रह्मैव जीवरूपेण जातमित्येव मन्वते ॥ १३ ॥
ब्रह्मरूपा वयं पूर्णाः किं कार्यं साधनैस्तु नः । ब्रह्मज्ञानं न येषां ते कुर्वन्तु साधनश्रमम् ॥ १४ ॥
एवं वदन्तः कुर्वन्ति यथेष्टाचरणं हि ते । महापापेऽपि नास्त्येव शङ्का तद्धृदये क्वचित् ॥ १५ ॥

शुष्कज्ञानाभिमानिनः शुष्कज्ञानं भगवदुपासनारहितकेवलात्मज्ञानवाग्वदूकत्वं तन्मात्राभिमानशालिनः । ये । वेदान्तिनो नाममात्रेण वेदान्तशास्त्रज्ञाः । वस्तुतस्तु विदन्त्यनेन मूर्त्त भगवत्स्वरूपमिति वेदो भगवतः साकारता प्रतिपादकः श्रुतिशिरोभागस्तमन्तयन्ति भगवन्निराकारत्वोक्त्या खण्डयन्तीति वेदान्ताः शङ्कराचार्यादिकृताग्रन्थास्ते विद्यन्तेऽध्ययनत्वेन बोध्यत्वेन विचार्यत्वेन मान्यत्वेन येषामिति तथाभूताः शुद्धाद्वैतवादिनः । सन्ति । ते तु । जीवरूपेण । ब्रह्मैव । जातमस्ति । इतीत्थमेव । मन्वते बुध्यन्ते ॥ १३ ॥ उक्तरीत्या मत्वा ते यथा वदन्ति तदाह द्वाभ्याम् । ब्रह्मेति । वयम् । ब्रह्मरूपाः । पूर्णाः कृतकृत्याः । स्मः । अतः । नोऽस्माकम् । साधनैः स्वधर्माचरणादिभिः । किम् । कार्यं किन्तु प्रयोजनमस्ति । येषां पुरुषाणाम् । ब्रह्मज्ञानं वयं ब्रह्मरूपा इति वेदनम् । नास्ति । ते पुरुषाः । साधनश्रमं स्वस्वधर्मादिपालनप्रयासम् । कुर्वन्तु । एवमित्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ १४ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । वदन्तः । ते शुष्कवेदान्तिनः । यथेष्टाचरणं सच्छास्त्रोक्तविधिनिषेधोल्लङ्घनपूर्वकं शिश्नोदरतर्पणादिप्रसक्तिरूपस्वेच्छाचारम् । कुर्वन्ति । तद्धृदये तेषां मानसे । महापापे ब्रह्महत्यादिमहापापाचरणेऽपि । शङ्का । क्वचित्कदाचिदपि । नास्त्येव ॥ १५ ॥

सुरेति । सुरापरस्त्रीलुब्धानामेकादशविधमद्यसहितत्रिविधसुरापानपराङ्गनाङ्गसङ्गगृध्नूनाम् । निःशङ्कं यथातथा । अघं षड्विधं पापमेव । कुर्वताम् । एतेषां शुष्कवेदान्तिनाम् । सङ्गः । क्वचित्कदाचिदपि । सर्वथापि । न कार्यः ॥ १६ ॥ ब्रह्मेति । ब्रह्मरूपेण । स्वस्य । मुक्तत्वम् । वदन्तः । अबुधा अज्ञाः । ते शुष्कज्ञानिनः । जातं स्वोक्त्या सम्प्राप्तम् । ब्रह्मणः । बद्धत्वम् । नानुसन्दधते । ध्रुवम् । अस्यायं भावः । आदौ निर्बन्धं ब्रह्म जीवत्वापत्तौ बद्धं तच्च पुनर्ब्रह्मतापत्त्या निर्बन्धमेवं सति तस्यैव बद्धमुक्तभावानिवृत्त्या मोक्षाप्रसङ्गः प्राप्त इति दोषानुसन्धानं ते न कुर्वन्तीति ॥ १७ ॥ ब्रह्मति । किञ्च । यदा जीवरूपेण । ब्रह्मैव । जातम् । अस्ति । तदा । अखिलम् । संसृतिभ्रमणम् । तस्य ब्रह्मण एव । प्राप्तम् । इतीत्थम् । ते शुष्कज्ञानिनः । न विदुर्न जानन्ति ॥ १८ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । स्वमते । तेषाम् । महदेव । दूषणम् । अस्ति । तद्दूषणम् । अज्ञात्वैव । वयम् । मुक्ता जीवभावं त्यक्त्वा पुनर्ब्रह्मभावं प्राप्ताः स्मः । इत्येवम् । यत् । मन्यते । तत् । भ्रमात्केवलं भ्रमं प्राप्यैव । मन्यते ॥१९॥ वृथेति । ते शुष्कज्ञानिनः । वृथा मुक्तत्वाभिमतेर्मिथ्याभूतात्स्वब्रह्मत्वाभिमननाद्धेतोः । स्वधर्मम् । नैव कुर्वते । ततो मुक्तत्वाभिमते-

सुरापरस्त्रीलुब्धानां निःशङ्कं कुर्वतामघम् । एतेषामपि सङ्गस्तु न कार्यः सर्वथा क्वचित् ॥ १६ ॥ ब्रह्मरूपेण मुक्तत्वं वदन्तः स्वस्य तेऽबुधाः । बद्धत्वं ब्रह्मणो जातं नानुसंदधते ध्रुवम् ॥१७॥ ब्रह्मैव जीवरूपेण जातमस्ति यदाऽखिलम् । संसृतिभ्रमणं तस्य प्राप्तं नेति विदुश्च ते ॥ १८ ॥ एवं हि स्वमते तेषां महदस्त्येव दूषणम् । तदज्ञात्वैव मन्यन्ते वयं मुक्ता इति भ्रमात् ॥ १९ ॥ वृथा मुक्तत्वाभिमतेः स्वधर्मं नैव कुर्वते । कृष्णं ज्ञात्वा स्वसदृशं तद्भक्तिं च ततो न ते ॥२०॥ सत्यास्तु ज्ञानिनो ये वै वेदवेदान्तपारगाः । ते तु नित्यं विदधते भक्तिं नवविधां हरेः ॥ २१ ॥ श्वेतद्वीपे निरन्ना ये मुक्तास्ते ब्रह्मरूपिणः । कालकाला अपि हरिं ध्यायन्त्यर्चन्त्युपासते ॥ २२ ॥ बदर्यां तनुमुख्याश्च ऋषयोऽपि सहस्रशः । तपस्यन्तो ब्रह्मरूपा नारायणमुपासते ॥ २३ ॥

र्हेतोः । कृष्णम् । स्वसदृशम् । ज्ञात्वा । तद्भक्तिम् । नैव कुर्वते ॥ २० ॥ एवं शुष्कज्ञानिज्ञानस्य तन्मानितमुक्तत्वाभिमानस्य च मिथ्यात्वमुक्त्वा सत्यज्ञानिसदाचारोक्त्यापि तेषां शुष्कवेदान्तिनां पापित्वं निरयं गमत्वं चाह पञ्चभिः । सत्या इति । हे सन्तः ! । वेदवेदान्तपारगाः । ये । सत्याः । ज्ञानिनो नारदशुक सनकादयः । सन्ति । ते तु । नित्यं निरन्तरम् । नवविधां श्रवणादिनवप्रकाराम् । हरेः । भक्तिम् । विदधते कुर्वन्ति । वै ॥२१॥ श्वेतद्वीप इति । श्वेतद्वीपे । ये । निरन्नाः । मुक्ताः । सन्ति । ब्रह्मरूपिणः सम्प्राप्ताक्षरब्रह्मैकात्मभावाः । कालकालाः कालाविनाशिनोऽपि । ते निरन्नमुक्ताः । हरिम् । ध्यायन्ति । अर्चन्ति यथाप्राप्तनानाविधोपचारैः पूजयन्ति । उपासते छन्दानुवृत्तिपूर्वं सेवन्ते ॥ २२ ॥ बदर्यामिति । बदर्यां बदरिकाश्रमे । ब्रह्मरूपाः । तनुमुख्याः । सहस्रशः । ऋषयोऽपि । तपस्यन्तः सन्तः । नारायणं विशालाधिवासं श्रीनरनारायणरूपं श्रीहरिम् । उपासते ॥ २३ ॥

तेषामिति । तेषां नारदादितन्वन्तसत्यज्ञानिनाम् । कोटयंशतः कोटिमभागमात्रमपि । एषां शुष्कज्ञानिनाम् । ज्ञानम् । नास्ति । बलमैश्वर्यं चापि । नास्ति । तथापि । ते । ईशं परमेश्वरम् । न मन्यन्ते । यथारुचि स्वेच्छानुसारेण च । वर्त्तन्ते ॥ २४ ॥ मुक्तेति । तस्माद्धेतोः । मुक्ताभिमानिनः । एते शुष्कज्ञानिनः । पापिनः । ज्ञेयाः । हि । घोरानतिदारुणान् । नरकानन्धतामिस्रादिनिरयान् । यास्यन्ति देहान्ते प्राप्स्यन्ति । अत्रार्थे । संशयः । नैवास्ति ॥ २५ ॥ सङ्गेनेति । यथा । कृष्णभक्तानां श्रीकृष्णैकान्तिकोपासकानाम् । सतां साधूनाम् । नृणां जनानाम् । सङ्गेन । अघक्षयः सकलकल्मषनाशः । अस्ति । तथा । एतेषां शुष्कज्ञानवताम् । सङ्गेन । अघोच्चयः पापराशिः । अस्ति तत्क्षणं जायते ॥ २६ ॥ नास्तिकानामिति । अतो हेतोः । नास्तिकानाम् । तथा । शुष्कज्ञानवताम् । नृणां जनानाम् । सङ्गः । क्वापि कदाचिदपि । न कर्त्तव्यः । इत्येवंभूता । मम । आज्ञा । पाल्यतां स्वीक्रियताम् । यूयं मदाज्ञानुसारेण वर्त्तध्वमित्यर्थः ॥ २७ ॥ इतीति । इत्येवंविधम् । परमहितेन स्वाश्रितानां परमहितकारकेण । यद्वा । पूज्येष्वप्यतिपूज्येन । तेन श्रीहरिणा गीतं कथितम् । एकं मुहुराज्ञारूपत्वात्प्रधान-

तेषां कोटयंशतोऽप्येषां नास्ति ज्ञानं न वै बलम् । तथापीशं न मन्यन्ते वर्त्तन्ते च यथारुचिः ॥ २४ ॥
मुक्ताभिमानिनस्तस्मादेते ज्ञेया हि पापिनः । यास्यन्ति घोरान्नरकानत्र नैवास्ति संशयः ॥ २५ ॥ सङ्गेन
कृष्णभक्तानां सतामस्ति यथा नृणाम् । अघक्षयस्तथैतेषां सङ्गेनैवास्त्यघोच्चयः ॥ २६ ॥ नास्तिकानामतो
नृणां शुष्कज्ञानवतां तथा । सङ्गः क्वापि न कर्त्तव्य इत्याज्ञा पाल्यतां मम ॥ २७ ॥ इत्येकं परमहितेन तेन
गीतं पीयूषं वचनमथो निपीय सर्वे । सन्तोषं परममवाप्य तस्य भक्ता ओमूचुः प्रणति परास्तमादरात्ते ॥ २८ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकैकपञ्चाशतमस्तरङ्गः ॥ १५१ ॥ १८ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य गजाश्ववसुभूमिते । सहःकृष्णचतुर्दश्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥

भूतम् । पीयूषममृततुल्यम् । वचनम् । अथो साकल्येन । निपीय । तस्य श्रीहरेः भक्ताः । सर्वे सभानिषण्णाः साधवो गृहिणश्च । परमम् । सन्तोषम् । अवाप्य । ते सर्वे भक्ताः । प्रणतिपराः सन्तः । तं श्रीहरिम् । आदरात् । ओं यथा त्वं वदसि तथा वयं करिष्याम इति । उचुः ॥ २८ ॥ नास्तिकानां नृणां सङ्गं शुष्कज्ञानवतां च यः । हरिः स्वैर्वर्ज्यमेवाह सोऽव्यात्तत्सङ्गतो हि माम् ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सद्गुरुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकैकपञ्चाशत्तमस्तरङ्गः ॥ १५१ ॥ १८ ॥

शुष्कज्ञानवतां नृणां दुष्टानां पापचेतसाम् सङ्गं स्वांस्त्याजयित्वैव सर्वथा तद्धिताय च ॥१॥ साध्वीवद्भक्तिसिद्ध्यर्थं धर्मसिद्ध्यर्थमेव च । स्वाश्रितान् श्रीहरिः पत्रीमेकोनत्रिंश-केऽलिखत् ॥२॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धे व्याख्यातम् । (१८७८) सहःकृष्णचतुर्दश्यां मार्गशीर्षमासीयकृष्णपक्षस्य चतुर्दशीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥१॥

तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य नृपस्य । दुर्गे । सन्मठे साध्वावासशालायाम् । पार्श्विकयुक् तूलपट्यां भगवतो जिगमिषां ज्ञात्वाऽग्रतो गत्वा रत्नजिदादिपार्षदैः कृते सपार्श्विके सश्वेतोत्तरछदे स्थूलतूलिकासने सिताम्बरः परिहितसकलश्वेतवसनः । स श्रीहरिः । उपाविशत् । प्रातःकृत्यं समाप्यागत्य निषसाद ॥ २ ॥ वृत इति । सद्भिः स्वाज्ञया सदा स्वान्तिकवासिभिः समण्डलत्वाद्बहुभिर्मुक्तानन्द गोपालानन्द शुकानन्दादिसाधुभिः । इदं मुकुन्दानन्दादिस्वान्तिकवासिवर्णिनां रत्नजिदादिपार्षदानामुपलक्षणम् । वृतः सभायां परिवेष्टितः । स श्रीहरिः । उदासीनः । भूरि शोकाकुलो यथा । घटीमेकघटिकापर्यन्तम् । तूष्णीम् । आस्ते स्म । अथानन्तरम् । अग्रतः । सतः स्वपुरोऽवस्थितान्मुक्तानन्दादीन्साधून् । प्रोवाच ॥ ३ ॥ शुष्केति । हे सन्तः । पुरा पूर्वम् । मया । शुष्कज्ञानिमतं ब्रह्मस्वरूपनिरूपकशुद्धाद्वैतवादिसिद्धान्तम् । बोद्धुम् । तच्छास्त्रं तत्कृतभाष्यादिग्रन्थमित्यर्थः । संश्रुतम् । तत्तन्मतम् । अधुना । स्मृतं मत्स्मृतिपथं प्राप्तम् । तेन हेतुना । मे मम । महान् । शोकः । अस्ति । मन्मानसे महान् शोको जात इत्यर्थः ॥ ४ ॥ श्रवणादिति । तस्य शुष्कज्ञानिमतग्रन्थस्य । श्रवणादबुद्धिपूर्वकाकर्णनादपि । कृष्णोपासनखण्डनम् । स्यात् । ततो हेतोः । सुज्ञैर्मुमुक्षुभिर्मदाश्रितजनैः । शुष्कज्ञानिवचांसि शुद्धाद्वैतवादिग्रन्थाः । न श्रव्याणि ॥ ५ ॥ किञ्चिदिति । मया तु । किञ्चित्प्रयोजनवशात् । तत्सिद्धान्तज्ञानमन्तरा तत्खण्डनं न स्यादतः केवलं तत्खण्डनप्रयोजनमभिसन्धायेत्यर्थः । तच्छास्त्रम् । श्रुतम् । आस बभूव । तथापि । शुचं शोकम् । जनयत्सत् । ममापि । चित्तम् । अक्षोभयत् ॥ ६ ॥ इतीति । इतीत्थम् । उक्त्वा । असौ हरिः । पुनरपि । क्षणं क्षणकालपर्यन्तम् । शोकाकुलः । भूत्वा । आदरात् । श्रोतव्यम् । ग्रन्थम् । द्रढयन्सन् । साधून् । प्रोवाच ॥ ७ ॥ मनुष्याणां भक्तानां स्वसजातीयनृभावकृतभगवच्चरित्रस्य मुहुः स्मृतिहेतुत्वान्नृनाट्यानुसारेण स्वप्नवृत्तमभिसन्धाय स्वीयानां शिक्षणीयार्थमाह सार्द्धसप्तभिः । रामेति । हे सन्तः ! । कदाचित् । अहम् । निशि । रामानुजाचार्यकृतगीताभाष्यकथाम् । श्रुत्वा । सुप्तः सन् । अद्भुतमाश्चर्यकारकम् । स्वप्नं समाधिम् । अगमं सम्प्राप्तवान् ॥ ८ ॥ गत इति । अहम् । दिव्यगोलोकम् । गतः सम्प्राप्तो-

तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य स सन्मठे । सिताम्बरः पार्श्विकयुक् तूलपट्यामुपावित ॥ २ ॥ वृतः सद्भिरुदासीनो भूरि शोकाकुलो यथा । तूष्णीं घटीं स आस्ते स्म प्रोवाचाथ सतोऽग्रतः ॥ ३ ॥ शुष्कज्ञानिमतं बोद्धुं तच्छास्त्रं संश्रुतं मया । पुरा स्मृतं तदधुना तेन शोकोऽस्ति मे महान् ॥ ४ ॥ श्रवणादपि तस्य स्यात्कृष्णोपासनखण्डनम् । न श्रव्याणि ततः सुज्ञैः शुष्कज्ञानिवचांसि तु ॥ ५ ॥ किञ्चित्प्रयोजनवशान्मया तु श्रुतमास तत् । तथाप्यक्षोभयच्चित्तं ममापि जनयच्छुचम् ॥ ६ ॥ इत्युक्त्वाऽसौ पुनरपि भूत्वा शोकाकुलः क्षणम् । प्रोवाच साधून् द्रढयन् श्रोतव्यं ग्रन्थमादरात् ॥ ७ ॥ रामानुजाचार्यकृतगीताभाष्यकथां निशि । श्रुत्वा कदाचित्सुप्तोऽहमगमं स्वप्नमद्भुतम् ॥८॥ गतोऽहं दिव्यगोलोकं तत्र कृष्णस्य पार्षदाः । सहस्रशो लक्षशश्च दृष्टास्तत्सेवने रताः ॥ ९ ॥

ऽभवम् । तत्र दिव्यगोलोके । सहस्रशः सहस्रपरिमिताः । लक्षशो लक्षपरिमिताश्च । कृष्णस्य । पार्षदाः । तत्सेवने श्रीकृष्णपरिचर्यायाम् । रतास्तत्पराः । दृष्टाः । स्थिरतयावस्थिता एव मया वीक्षिताः ॥ ९ ॥ केचिदिति । केचिन्सहस्रशो लक्षशश्च केचनापि पार्षदाः । मुक्तादिग्रथितानि मुक्तानन्दमुनि ब्रह्मानन्दमुनि प्रेमानन्दादिमुनिसन्दब्धानि । कृष्णपद्यानि । सवाद्यम् । सुस्वरं यथातथा । मुदा । गायन्तः सन्तः । मया । दृष्टाः । वै ॥ १० ॥ सानन्दमिति । सानन्दं यथातथा । गायताम् । मत्तवद्बहुघूर्णतां मदिरामत्तजनवदतिदोलायमानशरीराणाम् । तेषां पार्षदानाम् । प्रायो बहुधा । देहस्मृतिरपि । नासीत् । इतीत्थम् । मया । ईक्षितम् ॥ ११ ॥ तत्रेति । तत्र गोलोके । अहमपि । तैः पार्षदैः साकम् । आदरात् । भृशम् । अगायम् । बहुवेलं बहुकालपर्यन्तम् । गायतः । मे मम । हृदये । विचारः । अभवत् ॥१२॥ तमाह द्वाभ्याम् । हित्वेति । ईदृशीं भगवदेकान्तिकतासम्प्राप्तब्रह्मभावैः पार्षदैरपि या सर्वकालं विधीयते तथाविधाम् । कृष्णभक्तिम् । हित्वा । ये शुष्कज्ञानमानिनः । यथेष्टचारिणः सधर्मकृष्णभक्तिभञ्जकत्वाद्वाङ्मात्रब्रह्मब्रुवत्वाच्चापि स्वेच्छाचाराः । जायन्ते । ते तु । महादुष्टाः । सन्ति । न संशयः ॥ १३ ॥ मदाश्रित इति ।

केचित्तु कृष्णपद्यानि सवाद्यं सुस्वरं मुदा । दृष्टा मया तु गायन्तो मुक्तादिग्रथितानि वै ॥ १० ॥
सानन्दं गायतां तेषां मत्तवद्बहुघूर्णिताम् । देहस्मृतिरपि प्रायो नासीदिति मयेक्षितम् ॥ ११ ॥
तत्राहमपि तैः साकमगायं भृशमादरात् । बहुवेलं गायतो मे विचारो हृदयेऽभवत् ॥ १२ ॥
हित्वेदृशीं कृष्णभक्तिं ये शुष्कज्ञानमानिनः । यथेष्टचारिणस्ते तु महादुष्टा न संशयः ॥ १३ ॥
मदाश्रितः कोऽपि पुमान्न तन्मार्गमुपाश्रयेत् । भक्तिं धर्मं च हित्वेति तेषां कार्यं हितं मया ॥ १४ ॥
एवं विचारयन्नेव प्रतिबुद्धोऽभवं ततः । अत एतन्निषेधार्थं मयोपायो विधीयते ॥ १५ ॥
इत्युक्त्वा सकलान्साधून् शुकानन्दं जगाद सः । मन्नामपत्रिकामद्य तूर्णं शुकमुने ! लिख ॥ १६ ॥

मदाश्रितः । कोऽपि । पुमान् । भक्तिम् । धर्मं च । हित्वा । तन्मार्गं शुष्कज्ञानिपथम् । नोपाश्रयेत् । इत्येवंविधम् । तेषां मदाश्रितानाम् । हितम् । मया । कार्यम् ॥ १४ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । अहम् । विचारयन्सन्नेव । स्वप्नात् । प्रतिबुद्धो जागरितः । अभवम् । समाधितो विरम्य सम्प्राप्तदेहस्मृतिरासमित्यर्थः । अतो हेतोः । अपररात्रान्ते प्राग्जातस्वप्नस्मृत्या प्राक् श्रुतशुष्कवेदान्तग्रन्थसिद्धान्तस्मरणेन च संस्फुरितदुर्दशतां पर्यालोच्य तदुपाश्रयणं मदीयानां स्याच्चेत्तर्हि तेषां महाननर्थः स्यादिति विचारेणातिशोकाविष्टमानसत्वाद्धेतोरित्यर्थः । एतन्निषेधार्थं मदीयानां सर्वथा शुष्कवेदान्तिसम्बन्धनिराकरणार्थम् । मया । उपायः । विधीयते ॥ १५ ॥ इतीति । इतीत्थम् । सकलान् । साधून् । उक्त्वा । स श्रीहरिः । शुकानन्दं मुनिम् । जगाद । हे शुकमुने ! शुकानन्दसाधो ! । अद्य । मन्नामपत्रिकां स्वाश्रितान्प्रति मया यथा लिखिता भवेत्तथाभूतां पत्रिम् । तूर्णं झटित्येव । लिख ॥ १६ ॥

इतीति । इतीत्थम् । उक्त्वा स्वसमीपवर्त्तिनं शुकानन्दमुनिं कथयित्वा । हितकृत्स्वाश्रितातिहितकारकः । हरिकृष्णः स्वाश्रितसंसृतिभयहरणपूर्वकं तन्मनसां स्वस्वरूपाकर्षक इत्यर्थः । असौ श्रीहरिः । तेन । साधुना शुकानन्दमुनिना । सकलान् । स्वाश्रितान् । प्रति । पत्रिकाम् । लेखयामास ॥ १७ ॥ अथ पत्रिकामाह । त्रयोदशभिः । लिखामीति । सहजानन्दो युष्माकं गुरुरिष्टदेवश्च सहजानन्दस्वामिनामाहम् । स्वाश्रितान्मदाश्रितान् भवतः प्रति । पत्रिकाम् । लिखामि । अखिलैः । पुंभिः पुरुषैः । स्त्रीभिरखिलाभिर्नारीभिश्च । मे मम । नारायणस्मृतिः । वाच्या । स्वधर्मरक्षिकाणां सदाशिषां नारायणस्मृतिहेतुकत्वात्स्वधर्मरक्षिकामेतैः सर्वैर्वाच्याः सदाशिष इत्यर्थो बोध्यः ॥ १८ ॥ अवतारा इति । भुवि पृथिव्याम् । भगवतः सकलैश्वर्यसम्पन्नस्य । नरोत्तमस्य पुरुषोत्तमस्य । कृष्णस्य । अक्षरमक्षरब्रह्माख्यं धाम निवासस्थानं यस्य तस्य । जगत्पतेः सकलब्रह्माण्डाधिपैकनाथस्येत्यर्थः । हरेः । ये । अवताराः । जायन्ते ॥ १९ ॥ धर्मेति । तेऽवताराः । धर्मसंस्थापनार्थाः । तथा । अधर्मोच्छिदः । सन्ति । स्वधर्मश्च ज्ञानं च वैराग्यं च भक्तिश्च ता विद्यन्ते येषां साधूनां तेषां रक्षणं सर्वापद्भ्यः परित्राणं स्वदर्शनादिं विना यियासतां तदसूनां तद्दानेन

इत्युक्त्वा लेखयामास पत्रिकां तेन साधुना । हितकृद्धरिकृष्णोऽसौ स्वाश्रितान्सकलान्प्रति ॥ १७ ॥ लिखामि सहजानन्दः पत्रिकां स्वाश्रितान् प्रति । नारायणस्मृतिर्वाच्या पुंभिः स्त्रीभिश्च मेऽखिलैः ॥१८॥ अवतारा भगवतो जायन्ते भुवि ये हरेः । नरोत्तमस्य कृष्णस्याक्षरधाम्नो जगत्पतेः ॥ १९ ॥ धर्मसंस्थापनार्थास्ते सन्त्यधर्मोच्छिदस्तथा । स्वधर्मज्ञानवैराग्यभक्तितद्रक्षणाय च ॥ २० ॥ यथा सीता रघुपतौ साध्वी निष्ठां दृढां व्यधात् । तथैव तेषु सा कार्या वर्त्तमाने विशेषतः ॥ २१ ॥ मानसं पूजनं तस्य प्रीत्या कार्यं सदा हृदि । भक्तिर्नवधा चास्य कर्त्तव्या परमादरात् ॥ २२ ॥ प्रत्यक्षो भगवान् यर्हि न भवेद्भुवि तर्हि तु । प्रतिमा तस्य सम्पूज्या यथालब्धोपचारकैः ॥ २३ ॥

पालनं च तस्मै च । सन्ति ॥ २० ॥ यथेति । यथा । साध्वी पतिव्रता । जनकात्मजा । रघुपतौ श्रीरामचन्द्रे । दृढां सुस्थिराम् । निष्ठामयमेक एव मत्पतिर्नान्य इति स्थितिम् । व्यधात् । तथैव । तेषु श्रीहरे रामकृष्णादिष्ववतारेषु । सा निष्ठा । कार्या । तत्रापि । वर्त्तमाने साम्प्रतं सर्वेषां युष्माकं हिताय प्रादुर्भूते हरौ तु । विशेषतः । कार्या । अस्यायं भावः । आत्यन्तिककल्याणनिष्पत्त्यै भागवतैर्भगवदवतारेषु त्ववश्यं निष्ठा कार्या तत्रापि यस्य यस्य यो योऽवतारो यदा यदा मिलितस्तेन तेन तस्मिंस्तस्मिन्सा कार्येति तु वो घण्टापथोऽभिहितः । साम्प्रतं भवदिष्टदेवोऽवतारित्वात्सर्वावतारधर्त्ता योऽहमस्मि स तु निष्कारणापारकरुणया नैकजन्मसुकृतवतां वो नयनविषयतां प्राप्तोऽस्म्यन्येऽवताराश्च मदीयाः सन्त्यतस्तेऽपि मान्या अवतारिणि मयि तु जानकीवन्निष्ठा विधेयेति ॥ २१ ॥ मानसमिति । तस्य श्रीहरेः । हृदि । मानसम् । पूजनम् । प्रीत्या । सदा । कार्यम् । अस्य श्रीहरेः । नवविधा । भक्तिश्च । परमादरात् । कर्त्तव्या ॥ २२ ॥ प्रत्यक्ष इति । यर्हि । भगवान् श्रीहरिः । भुवि । प्रत्यक्षः । न भवेत् । तर्हि तु । तस्य भगवतः । प्रतिमा । यथालब्धोपचारकैः । सम्पूज्या ॥ २३ ॥

कृष्णस्येति । इह सत्सङ्गे । मुमुक्षुणा भक्तेन । कृष्णस्य स्वेष्टदेवस्य श्रीहरेरेव । भक्तिः । सदा । कर्त्तव्या । अन्यदेवतायास्तदितरविध्यादिदेवस्य । भक्तिः । न हि नैव कर्त्तव्या । यतोऽन्यदेवतभक्तिकरणात् । साध्वीधर्मच्युतिः पतिव्रताधर्मभ्रंशः । स्यात् ॥ २४ ॥ कृष्णस्येति । कृष्णस्य । साक्षाद्धरेः । अथवा । तदर्चायास्तत्प्रतिमायाः । ध्यानम् । चेतसि । कार्यम् । अन्यदेवतायाः । अथवा । सिद्धमुक्तस्य समाधिसिध्या मुक्तभावं प्राप्तस्य कस्यचित् साधोः । ध्यानम् । कर्हिचित्कदाचिदपि । न तु नैव कार्यम् ॥ २५ ॥ कृष्णेति । कृष्णश्च तद्भक्ताश्च तद्धर्मो भागवतधर्मश्च तेषां मूलोत्पाटनं मूलतो निखननं तस्य कारणं हेतुः । शुष्कवेदान्तितद्ग्रन्थसङ्गः । शुद्धाद्वैतवादिजनानां तद्ग्रन्थानां च प्रसङ्ग इत्यर्थः । सर्वथा । न कार्यः ॥ २६ ॥ धर्मेति । स्वस्ववर्णाश्रमोचितः । धर्मशास्त्रोदितः । धर्मः । मदाश्रितैः । पालनीयः । इत्येवंविधा । मम । आज्ञा । वर्त्ततेऽस्ति ॥ २७ ॥ एतामिति । एताम् । मदीयाम् । आज्ञाम् । ये । पूरुषाः ।

कृष्णस्यैवेह कर्त्तव्या सदा भक्तिर्मुमुक्षुणा । न ह्यन्यदेवतायास्तु साध्वीधर्मच्युतिर्यतः ॥ २४ ॥ कृष्णस्य वा तदर्चाया ध्यानं कार्यं च चेतसि । न त्वन्यदेवताया वा सिद्धमुक्तस्य कर्हिचित् ॥ २५ ॥ कृष्णतद्भक्ततद्धर्ममूलोत्पाटनकारणम् । शुष्कवेदान्तितद्ग्रन्थसङ्गः कार्यो न सर्वथा ॥२६॥ धर्मशास्त्रोदितो धर्मः स्वस्ववर्णाश्रमोचितः । मदाश्रितैः पालनीय इत्याज्ञा मम वर्त्तते ॥२७॥ एतामाज्ञां मदीयां ये पालयिष्यन्ति पुरुषाः । नारदादेरिव हरौ तेषां भक्तिर्भविष्यति ॥२८॥ आज्ञामेतां च या योषाः पालयिष्यन्ति मे भुवि । राधादेरिव तासां च भक्तिः कृष्णे भविष्यति ॥२९॥ आज्ञामेतां ममोल्लंघ्य वर्त्तिष्यन्ते निजेच्छया । ये नरा याश्च नार्यस्ते भ्रष्टा यास्यन्त्यसद्गतिम् ॥ ३० ॥ एवं पत्रीं लेखयित्वोपादाय स्वकरे च ताम् । वाचयन्प्रशशंसासौ सुप्रसन्नमना अभूत् ॥३१॥ विधाप्य तत्प्रतिकृतीः सोऽष्ट ता दिक्षु सर्वतः । प्रेषयित्वा प्रसन्नः स्वं प्रत्यगादाश्रमं प्रभुः ॥३२॥

पालयिष्यन्ति । तेषां पुरुषाणाम् । हरौ । भक्तिः । नारदादेरिव । भविष्यति ॥ २८ ॥ आज्ञामिति । भुवि । याः । योषाः । एताम् । मे मम । आज्ञाम् । पालयिष्यन्ति । तासां योषाणाम् । कृष्णे । भक्तिः । राधादेः । राधिकारमादेरिव । भविष्यति ॥२९॥ आज्ञामिति । ये । नराः । याः । नार्यश्च । मम । एताम् । आज्ञाम् । उल्लङ्घ्य । निजेच्छया । वर्त्तिष्यन्ते । ते नरास्ता नार्यश्च । भ्रष्टाः स्वमोक्षमार्गाच्च्युताः सन्तः । असद्गतिम् । यास्यन्ति ॥ ३० ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । असौ श्रीहरिः । पत्रीम् । लेखयित्वा । तां पत्रीम् । स्वकरे स्वपाणिपद्मे । उपादाय गृहीत्वा । वाचयन्सन् । प्रशशंस । सुप्रसन्नमनाः । अभूत् ॥ ३१ ॥ विधाप्येति । प्रभुः । स श्रीहरिः । अष्ट । तत्प्रतिकृतीः पत्रीप्रतिमाः । विधाप्य शुकानन्दमुनिनैव कारयित्वा । ता अष्टपत्रीः । सर्वतोऽष्टस्वपि । दिक्षु । प्रेसयित्वा । प्रसन्नः सन् । स्वं स्वकीयम् । आश्रममावासं प्रति । अगाज्जगाम ॥ ३२ ॥

सन्त इति । इत्येवंविधम् । तस्य श्रीहरेः । वचनामृतम् । निपीय । ते । सर्वे । सन्तः । अपिशब्दाद्वर्णिपदातयश्च । प्रमोदम् । अगमन्। तदीयपादपद्मे श्रीहर्यङ्घ्रिपद्मे । दृढां सुस्थिरामेव । भक्तिम् । विशेषेण । तन्वते स्म यथोत्तरवृद्धयकुर्वन्नित्यर्थः ॥ ३३ ॥ शुष्कज्ञानवतां सङ्गं सन्त्याजयितुमात्मदः । भक्तांस्तेषां च धर्मस्य स्वभक्तेः सिद्धये तथा ॥ १ ॥ पत्रीमलेखयत्स्वामी यो हरिस्तान्प्रति स्वयम् । स्वभक्ति धर्मसहितां दद्यान्मे स दयानिधिः ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकद्विपञ्चाशत्तमस्तरङ्गः ॥ १५२ ॥ १९ ॥

ज्ञानं समाधिनिष्ठस्य वर्द्धतेन्द्रियकं बलम् । यत्तु तपआद्यैश्चेत्युक्तं विंशे तु तत्त्वतः ॥ १ ॥ शकेति । शकेति । पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८७८) पौषकृष्णचतुर्दश्यां पौषमासीयकृष्णपक्षस्य चतुर्दशीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमक्षितिपस्य । दुर्गे । वासुदेवालयस्य । अग्रे बहिर्वेदिकाप्रान्तप्रदेशे । चक्रके कौशेयचक्रकासने । स श्रीहरिः । समुपाविशत् ॥ २ ॥ सितेति । सितधौत्रः परिहितश्वेताधोवसनः । सूक्ष्मामणुसूत्र-

सन्तोऽपि सर्वे वचनामृतं ते निपीय तस्येत्यगमन् प्रमोदम् । भक्तिं दृढामेव तदीयपादपद्मे विशेषेण च तन्वते स्म ॥ ३३ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकद्विपञ्चाशतमस्तरङ्गः ॥ १५२ ॥ १९ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य गजाश्ववसुभूमिते । पौषकृष्णचतुर्दश्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्ग उत्तमक्षितिपस्य सः । वासुदेवालयस्याग्रे चक्रके समुपाविशत् ॥२॥ सितधोत्रो वसानश्च सूक्ष्मां तूलपटीं नवाम् । चित्रां सितचतुष्फालोपेतां शुक्लशिरःपटः ॥३॥ स्वदर्शनोत्कभक्तौघपरीतो हरिकीर्त्तनम् । गीतं सद्भिर्निशम्यासौ प्रसन्नस्तान् समब्रवीत् ॥४॥ मयाऽद्य प्रश्नः पृष्टोऽस्ति स्वावासे नित्यसेविनः । सोमादीन्प्रति तस्यैव कुरुतोत्तरमञ्जसा ॥५॥ इत्युक्त्वाऽश्रावयत्प्रश्नं शुश्रूषूंस्तान्प्रभुर्हरिः । पुंसां समाधिनिष्ठानां मायातोऽस्ति परा स्थितिः ॥६॥

मयत्वात्पिञ्जितात्पपिचुनिभृतत्वाच्चागुर्वीम् । नवां नवीनाम् । चित्रां विचित्रवर्णाम् । सितचतुष्फालोपेतामन्तःश्वेतचतुष्फालयुक्ताम् । तूलपटीं गुप्तदोरकिकाम् । वसानः शीतनिवृत्त्यै प्रावृण्वानः । शुक्लशिरःपटः स्वशिरःसंवेष्टितश्वेतसान्द्रसूक्ष्मपटकः ॥ ३ ॥ स्वेति । स्वदर्शनोत्कभक्तौघपरीतः स्वदर्शनार्थनानाजनपदागतात्युत्सुकत्यागिगृहिस्वाश्रितजनव्रजसंसत्संवेष्टितः सद्भिर्मुक्तानन्दादिसाधुभिः । गीतं मृदङ्ग झर्झरोपेततया सङ्गीतम् । हरिकीर्त्तनम् । निशम्य । प्रसन्नः । असौ श्रीहरिः । तान्साधून् । समब्रवीत् । इति द्वयोरेसकम्बन्धः ॥ ४ ॥ मयेति । हे साधवः ! । अद्यास्मिन्नहनि । मया । स्वावासे । नित्यसेविनः सर्वकालं मदन्तिकावासपूर्वं छन्दानुवृत्तितया मत्सेवानिरतान् । सोमादीन्सोमवर्मरत्नजिन्नाङ्गादीन् पार्षदान् प्रति । प्रश्नः । पृष्टः । अस्ति । तस्य प्रश्नस्य । उत्तरम् । अञ्जसा तत्त्वत एव । कुरुत ॥ ५ ॥ ईतीति । इतीत्थम् । उक्त्वा । प्रभुः । हरिः । शुश्रूषून् प्रश्नं श्रोतुमिच्छून् । तान्साधून् । प्रश्नम् । अश्रावयत् । हे साधवः ! । समाधिनिष्ठानां साक्षाद्भगवत्कृपया सम्प्राप्त-

समाधिस्थितीनाम् । पुंसां भक्तानाम् । मायातो देहावस्थात्रिकरूपमायायाः सकाशात् । परा विप्रकृष्टा । स्थितिर्ब्रह्मात्मनावस्थानम् । अस्ति ॥ ६ ॥ कृष्णेति । तथा । तेषां समाधिनिष्ठानाम् । कृष्णस्वरूपसम्बन्धः । दृढः । अस्ति । अतो हेतोः । तेषां समाधिनिष्ठानाम् । ज्ञानेन्द्रियबलाधिक्यं ज्ञानसेन्द्रियबलस्य चाधिकता । ध्रुवमेव । भाव्यम् । अवश्यं भवितुं योग्यमस्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ इममर्थमेव सुस्पष्टबोधाय पुनराह चतुर्भिः । चतुरिति । मायाजातानि मायोत्पन्नत्वान्मायामयानि । चतुर्विंशतितत्त्वानि भूतार्थेन्द्रियान्तःकरणरूपाणि । जडचैतन्यरूपाणि कारणात्मकमूर्त्तदेवभावेन कार्यात्मकामूर्त्तसततपरिणामिप्रपञ्चावयवभावेन च चिज्जडस्वरूपाणि । भिन्नभिन्नक्रियाणि दर्शनश्रवणावघ्राणास्वादनादिपृथक्पृथक्कर्मयुक्तानि च । सन्ति । हि प्रसिद्धम् ॥ ८ ॥ तत्रेति । तत्र तेषु तत्त्वेषु मध्येऽपि । इन्द्रियेभ्यः श्रोत्रादिदशबाह्यकरणेभ्योऽपि । मनआदिचतुष्कस्यान्तःकरणस्य । ज्ञानशक्तिः । अधिका । अस्ति । ततोऽन्तःकरणात् । उभयद्रष्टुर्बाह्यान्तःकरणसमीक्षकस्य जीवस्य तु । ज्ञानशक्तिः । अधिका । अस्ति । किल ॥ ९ ॥ सर्वेति । सर्वेभ्य इन्द्रियान्तःकरणेभ्योऽतिशयताज्ञानशक्तिर्यस्य सः । सः । जीवः । चिन्मयो ज्ञातृरूपः । अस्ति । स जीवः ।

कृष्णस्वरूपसम्बन्धस्तेषामस्ति तथा दृढः । ज्ञानेन्द्रियबलाधिक्यं तेषां भाव्यमतो ध्रुवम् ॥ ७ ॥
चतुर्विंशतितत्त्वानि मायाजातानि सन्ति हि । जडचैतन्यरूपाणि भिन्नभिन्नक्रियाणि च ॥ ८ ॥
तत्राप्यस्तीन्द्रियेभ्योऽपि ज्ञानशक्तिः किलाधिका । मनआदिचतुष्कस्योभयद्रष्टुस्ततोऽधिका ॥ ९ ॥
सर्वाधिकज्ञानशक्तिः स तु जीवोऽस्ति चिन्मयः । समाधिं प्राप्नुयाद्यर्हि स साक्षाद्राधिकापतौ ॥ १० ॥
तदेन्द्रियादिद्रष्टृत्वं हित्वा ब्रह्मरूपताम् । प्राप्नोत्यतोऽस्ति सम्बन्धः कृष्णेनास्य दृढः खलु ॥ ११ ॥
एवं समाधिनिष्ठं तु केचिदाहुरयं पुमान् । अल्पं वेत्त्यधुना पूर्वापेक्षयेति बुधा अपि ॥ १२ ॥
तस्मात्समाधिनिष्ठस्य ज्ञानं बलमैन्द्रियम् । अस्ति पूर्वाधिकं किं वा न्यूनं ब्रूतास्य तूत्तरम् ॥ १३ ॥

यर्हि । साक्षाद्राधिकापतौ प्रत्यक्षे श्रीहरौ । समाधिम् । प्राप्नुयात् । तदोत्तरेण सम्बन्धः ॥ १० ॥ तदेति । तदा । स जीवः । इन्द्रियादिद्रष्टृत्वम् । हित्वा । तदभिमुखतां परित्यजेत्यर्थः । ब्रह्मरूपतां मायापराक्षरब्रह्मभावम् । प्राप्नोति । अतो हेतोः । अस्य समाधिनिष्ठस्य । कृष्णेन । सह । सम्बन्धः । दृढः । अस्ति । अस्येन्द्रियादिद्रष्टृत्वनिवृत्तिपूर्वं ब्रह्मभावप्राप्त्या सर्वाधिकाधिकज्ञानवत्कृष्णसुस्थिरसम्बन्धाज्ज्ञानाधिकतावताऽनेनावश्यभाव्यमिति भावः ॥ ११ ॥ एवमिति । एवं समाधिनिष्ठमेवंविधसमाधिमन्तं भक्तजनम् । बुधाः पण्डिता अपि । केचिद्भक्ताः । अयं समाधिनिष्ठः । पुमान् भक्तः । पूर्वापेक्षया समाधिप्राप्तिपूर्वावस्थापेक्षया । अधुना समाध्युद्भवावस्थायाम् । अल्पं किञ्चिन्मात्रम् । वेत्ति । इत्यमुना प्रकारेण । आहुर्वदन्ति ॥ १२ ॥ तस्मादिति । तस्माद्धेतोः । समाधिनिष्ठस्य ज्ञानम् । ऐन्द्रियमिन्द्रियसम्बन्धि । बलं च । पूर्वाधिकं समाधिसिद्धेः पूर्वकालादधिकम् । अस्ति । अथवा । न्यूनं समाधिप्राप्तेः पूर्वकालादप्यल्पमस्ति । किम् । अस्य प्रश्नस्य । उत्तरम् । ब्रूत यूयं कथयत ॥ १३ ॥

एतदिति । एतत्प्रश्नोत्तरम् । वक्तुम् । ते साधवः । यर्हि । नाशकन् । तदा । स्वामी श्रीहरिः । स्वयमेव । तदुत्तरं स्वकृतप्रश्नोत्तरम् । तान्साधून् । यथावत् । अब्रवीत् ॥ १४ ॥ मायेति । हे साधवः ! । मायामयं मायाकार्यतत्त्वसृष्टम् । सजीवं कर्मपरतन्त्रसकलजीवसहितम् । जडं स्थितिप्रवृत्तिहेत्व-न्तर्यामिप्रवेशमन्तराऽकिञ्चित्करत्वाज्जडप्रायम् । सकलम् । इदम् । विश्वं ब्रह्माण्डम् । ब्रह्म स्वपरब्रह्मोपासनासम्प्राप्तैश्वर्योऽक्षरात्मकः पुरुषः । साक्षितयाऽन्तर्यामितया । आविश्यैव । चेतनम् । करोति । तत्कर्मफलभोगप्रदानाय तत्सकलक्रियानिष्पत्तये च तदन्तःप्रविश्य कर्मफलभोगक्रियानिष्पत्त्योस्तत्क्षमत्वरूपचेतनताविशिष्टं सम्पाद-यतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ स्वभाव इति । जडम् । चेतनम् । कुर्यात् । एषः ब्रह्मणोऽन्तर्यामिणोऽक्षरपुरुषस्य । स्वभावः । अस्ति । तत्साम्यं तथाविधब्रह्मणा समभावम् । भक्तः । समाधौ । याति प्राप्नोति । इति हेतोः । ज्ञानम् । एधते वृद्धिं याति । अतिशयितज्ञानवद्ब्रह्मसम्बन्धेनास्य ज्ञानं सम्यग्विवर्द्धते इत्यर्थः ॥ १६ ॥ शक्तीति । इन्द्रियाणाम् । शक्त्याधिक्यमनेन देहेनान्यलोकगमन दूरश्रवण दर्शनादियोग्यतारूपा बलाधिकता । समाधेः । फलम् । न मतम् । तदिन्द्रियबलाधिकं तु । तपश्च

एतत्प्रश्नोत्तरं वक्तुं यर्हि तेनाशकंस्तदा । स्वयमेवाब्रवीत्स्वामी तान् यथावत्तदुत्तरम् ॥ १४ ॥ मायामयमिदं विश्वं
जीवं सकलं जडम् । ब्रह्म साक्षितयाऽऽविश्य करोत्येव हि चेतनम् ॥ १५ ॥ स्वभावो ब्रह्मणो ह्येष जडं कुर्याच्तु
चेतनम् । भक्तः समाधौ तत्साम्यं यातीति ज्ञानमेधते ॥१६॥ शक्त्याधिक्यं त्विन्द्रियाणां न समाधेः फलं मतम् ।
तपोवैराग्यनिष्कामधर्मयोगैस्तु तद्भवेत् ॥ १७ ॥ शुकादिवत्सिद्धदशा तपआद्यैः समेधितैः । प्राप्नुयुः पुरुषा नूनं
न केवलसमाधिना ॥ १८ ॥ आल्प्येऽपि तपआदीनां न हि सिद्धदशा भवेत् । ज्ञानं तु प्राप्नुयाद् वृद्धिं सर्वेषां
हि समाधिना ॥ १९ ॥ तपआदिवृद्ध्यभावाज्जनकस्यापि भूपतेः । नासीत्सिद्धदशा किन्तु ज्ञानवृद्धिः समाधिना
॥ २० ॥ सिद्धास्तु नारदशुकसनकादिसमा भुवि । पाताले दिवि वा यान्ति स्वेच्छया धाम्नि चैश्वरे ॥ २१ ॥

वैराग्यं च निष्कामधर्मो निवृत्तधर्मश्च योगोऽष्टाङ्गयोगश्च तैः । भवेत् । तपआदियुक्तादष्टाङ्गयोगाज्जायते इत्यर्थः ॥ १७ ॥ शुकेति । पुरुषा भगवद्भक्ताः । समेधितैः सम्यग्वर्धितैः । तपआद्यैस्तपःप्रभृतिभिः । शुकादिवत् । सिद्धदशामिन्द्रियबलाधिकतालक्षणां सिद्धजनावस्थाम् । प्राप्नुयुः नूनम् । केवलसमाधिना तपआदिवर्जितसमाधि-मात्रेण । सिद्धदशाम् । न प्राप्नुयुः ॥१८॥ आल्प्य इति । तप आदिनाम् । आल्प्येऽल्पत्वे सत्यपि । सिद्धदशा । न भवेत् । हि । सर्वेषां प्रवृत्तधर्मवतां निवृत्तधर्मवतां च भक्तानाम् । समाधिना । ज्ञानं तु । वृद्धिम् । प्राप्नुयात् ॥ १९ ॥ तप इति । भूपतेर्नृपत्वेन प्रवृत्तधर्मनिष्ठस्य । जनकस्यापि । तपआदिवृद्ध्यभावाद्धेतोः । सिद्धदशा । नासीत् । किन्तु । समाधिना । ज्ञानवृद्धिः आसीत् ॥ २० ॥ सिद्धा इति । नारदशुकसनकादिसमाः । सिद्धाः सिद्धदशां प्राप्ता भक्तास्तु । स्वेच्छया । भुवि सप्त-द्वीपादियुक्तायां पञ्चाशत्कोटिपरिमितायां पृथिव्याम् । अथवा । पाताले पातालान्तेषु सप्तस्वपि भूविवरेषु । अथवा । दिवि स्वर्गादिसत्यान्तलोकेषु । ऐश्वरे परमेश्वरसम्ब-

न्धिनि । धाम्नि श्वेतद्वीपाव्याकृतवैकुण्ठगोलोकादिधामसु च । यान्ति ॥ २१ ॥ सिद्धिमिति । येषां योगिभक्तानाम् । इन्द्रियाणि । तपआदिभिः । सिद्धिं सिद्धदशाम् । प्राप्तानि । स्युः । तेषां योगिभक्तानाम् । गतिः । सर्वत्र अलोकाष्टावरणतद्बाह्यलोकेष्वपीत्यर्थः । अप्रतिहताऽवरोधवर्जिता । भवति जायते । वै ॥ २२ ॥ ननु सिद्धदशावतां पुरः समाधिमन्तस्त्वसमर्था इव भान्ति तद्बलादर्शनादिति चेन्न तेऽपि तेभ्योऽसमर्थास्तद्वर्त्तनस्यापि सर्वलोकविलक्षणत्वादित्याह त्रिभिः । समाधिमिति । ये भक्ताः । केवलम् । समाधिम् । प्राप्ताः । स्युः । तेषाम् । ऐन्द्रियम् । बलं तु । न्यूनमल्पम् । भवेत् । ज्ञानं तु । न्यूनम् । न भवेत् । तज्ज्ञानं तु । सम्यक् । विवर्द्धते ॥ २३ ॥ तेषामिति । तेषां तथाविधानां समाधिमताम् । वर्त्तनं तु । सर्वलोकेभ्यः सकलजनेभ्यः । विलक्षणम् । अस्ति । अत एव । तथाविधं सर्वलोकविलक्षणम् । तद्वर्त्तनम् । कृष्णः । अर्जुनम् । प्राह ॥ २४ ॥ येति । बुद्धिर्हि द्विविधा आत्मप्रवणा विषयप्रवणा च । तत्र । या आत्मप्रवणा बुद्धिः । सा । सर्वभूतानाम् अज्ञजनानाम् । निशा । यथा निशायां स्वपन्तो जनास्तस्यां किं किं जायते इति न जानन्ति तथैवात्मप्रवणबुद्धौ प्राप्यमाणं ज्ञानानन्दं सर्वभूतानि न जानन्ती-

सिद्धिं येषामिन्द्रियाणि प्राप्तानि तपआदिभिः । सर्वत्राप्यप्रतिहता तेषां भवति वै गतिः ॥ १२ ॥
समाधिं केवलं प्राप्ता ये तेषां त्वैन्द्रियं बलम् । न्यूनं भवेन्न तु ज्ञानं तत्तु सम्यग्विवर्द्धते ॥ २३ ॥
तेषां तु वर्त्तनं सर्वलोकेभ्योऽस्ति विलक्षणम् । अत एवार्जुनं प्राह कृष्णस्तत्तु तथाविधम् ॥ २४ ॥
या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी । यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ २५ ॥
अन्तरात्मोन्मुखा यस्य दृष्टिर्वर्त्तेत योगिनः । तस्येन्द्रियादिचेष्टासु शून्यभावो भवेद् ध्रुवम् ॥ २६ ॥
अतो गुणात्मकधियो ये समाधिमतां नृणाम् । नैर्गुण्यशालिनां प्राहुर्ज्ञानाल्प्यं ते न तान्विदुः ॥ २७ ॥

त्यर्थः । तस्यामात्मप्रवण्यां बुद्धौ । संयमी समाधिनिष्ठो भक्तः । जागर्त्ति न तु स्वपिति । आत्मप्रवणबुद्धिनिष्ठं ज्ञानानन्दं साक्षादनुभवतीत्यर्थः । यस्यां विषयप्रवणायां बुद्धौ । भूतानि जाग्रति । तन्निष्ठं प्रचुरदुःखमिश्रं विषयसुखं शोकमोहादिकं च साक्षादनुभवन्ति न तु तत्र स्वपन्तीत्यर्थः । सा विषयप्रवणाबुद्धिः । पश्यतः सांसारिकानां सुखदुःखप्रदान्विषयांस्तत्रौदासीन्येनावलोकयतः स्वभोग्यान्विषयानपि यथोचितं निर्लेपं यथातथाग्राह्यत्वेन च निरीक्षमाणस्य । मुनेः समाधिनिष्ठस्य भक्तस्य । निशा स तन्निष्ठं किमपि नानुभवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ अन्तरिति । योगिनः समाधिनिष्ठस्य । यस्य भक्तस्य । दृष्टिर्बुद्धिः । अन्तरात्मोन्मुखा स्वब्रह्मात्मभावनपूर्वं परमात्मश्रीहरिस्वरूपैकध्यानप्रवणा । वर्त्तेत । तस्य भक्तस्य । इन्द्रियादिचेष्टासु । शुन्यभाव उपशमतुल्यः स्थिरभावः । ध्रुवं निश्चितमेव । भवेत् ॥ २६ ॥ अत इति । अतो हेतोः । गुणात्मकधियः सत्त्वादिगुणप्रधानमतयः । ये पुरुषाः । ते । नैर्गुण्यशालिनां गुणातीतात्मपरमात्मज्ञानसुखानुभवप्रवणानाम् । समाधिमताम् । नृणां भक्तानाम् । ज्ञानाल्पम् । प्राहुः । अतः । ते । तान्समाधिमतः । न विदुः । समाधिमन्महिमानं न जानन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

ननु समाधिमतां देहादिभावविस्मरणपूर्वमात्मभावावस्थाने तु ज्ञानवृद्धिः स्यादेव पुनर्देहादिस्मृतिकाले तु तदल्पता स्यादिति प्रतिभातीति चेत्तत्राह द्वाभ्याम् । यदेति । ते समाधिमन्तः । यदा । देहेन्द्रियादिभ्यः । पृथक्तया प्रतिलोमतया । वर्त्तन्ते । तदानीम् । तेषाम् । ज्ञानम् । यादृशम् । विवृद्धम् । ह स्फुटम् । अस्ति ॥२८॥ तथेति । आगत्य समाधेर्बहिरेत्य । वपुरादिषु देहेन्द्रियादिषु । वर्त्तमानानाम् । तेषां समाधिमताम् । ज्ञानम् । तथैव विवृद्धमेव । अस्ति । ह्रासमाल्प्यम् । न प्राप्नोति । वै । इतीत्थम् । अवधार्यतां निश्चीयताम् । इतिद्वयोरेक सम्बन्धः ॥ २९ ॥ प्रवृत्तेति । एते समाधिमन्तः । यदा । प्रवृत्तमार्गं प्रवृत्तधर्मपथम् । हित्वा । तपआदिषु । वर्त्तेरन् । तर्हि । सनकादिवत् । संसिद्धिं देहेन्द्रियादिशक्तिवृद्धिरूपां सिद्धदशाम् । यायुः । वै ॥ ३० ॥ श्रुत्वेति । इत्येवंविधाम् । सुधोपमेयाम् । वृषनन्दनस्य धर्मसुनोः श्रीहरेः । वाचम् । साधु सम्यक् । श्रुत्वा । सदोनिषण्णाः । ते । साधवो मुक्तानन्दादयो मुनयः । सर्वे । गृहिणश्च । भूरितरमतिमहान्तम् । प्रतोषम् । प्रपेदिरे ॥ ३१ ॥ समाधिमत आत्मीयभक्तस्य ज्ञानमञ्जसा । वर्द्धते न बलं वृद्धिं प्राप्नोत्यैन्द्रियकं यथा ॥ १ ॥ तथा प्रश्नोत्तरमुखेनाह यः श्रीहरिर्निजान् । स मे दद्यात्स्व-

यथा देहेन्द्रियादिभ्यो वर्त्तन्ते पृथक्तया । तदानीं यादृशं तेषां विवृद्धं ज्ञानमस्ति ह ॥ २८ ॥
तथैव वर्त्तमानामागत्य वपुरादिषु । तेषां ज्ञानं न वै ह्रासं प्राप्नोत्यवधार्यताम् ॥ २९ ॥ प्रवृत्तमार्गं
हित्वैते यदा तु तपआदिषु । वर्त्तेरंस्तर्हि यायुर्वै संसिद्धिं सनकादिवत् ॥ ३० ॥ श्रुत्वेति वाचं वृष-
नन्दनस्य ते साधवः साधु सुधोपमेयाम् । प्रपेदिरे भूरितरं प्रतोषं सदोनिषणा गृहिणश्च सर्वे ॥ ३१ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकत्रिपञ्चाशतमस्तरङ्गः ॥ १५३ ॥ २० ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य गजाश्वसुभूमिते । पौर्णमास्यां तपस्यस्य वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य स भूपतेः । वासुदेवालयस्याग्रे न्यषीदत्पीठ उत्तमे ॥ २ ॥

पादाब्जसेवामेकान्तिकप्रियाम् ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्य-सुधासिन्धुटीकायां शताधिकत्रिपञ्चाशत्तमस्तरङ्गः ॥ १५३ ॥ २० ॥

साक्षाच्छ्रीहरितत्साधुमाहात्म्यवेदनं तु यत् । परोक्षवत्तत्परमनिःश्रेयसकरं महत् ॥ १ ॥ जीवेशानां स्वाप्नसृष्टिं तद्भोगान्कुरुते हरिः । प्राधान्यं सर्वतस्तस्यैतदुक्तं त्वेकविंशके ॥ २ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८७८) तपस्यस्य फाल्गुनमासस्य । पौर्णमास्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥१॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । भूपतेः । दुर्गे । वासुदेवालयस्य । अग्रे बहिर्वेदिकाप्रान्तप्रदेशे । उत्तमे श्रेष्ठकौशेयवसननिर्मितत्वाद्वरे । पीठे चक्रकासने । स श्रीहरिः । न्यषीदत् ॥ २ ॥

सितेति । सिताम्बरधरः परिहितसकलश्वेतवसनः । अनेकैर्नानादेशागतत्वाद्बहुभिः । भक्तैस्त्यागिभिर्गृहिभिश्च स्वभक्तजनैः । परितः सर्वतः । वृतः सभायां वेष्टितः । स श्रीहरिः । गीतं प्रेमानन्दादिसद्भिरुपवीणितम् । हरियशः पद्यबद्धं श्रीहरिचरित्रम् । श्रुत्वा । सन्तुष्टः प्रसन्नः सन् । सतः स्वपुरो निषण्णान्साधून् । अब्रवीत् ॥ ३ ॥ शृण्वन्त्विति । हे साधवः ! । वो युष्माकं । हिताय हितं कर्त्तुम् । वार्त्ताम् । कुर्वे । सर्वे भवन्तोऽखिला अपि । सादरं यथातथा । शृण्वन्तु । मया । व्यासकृताः । सर्वे ग्रन्थाः । इह दुर्गपुरे । सम्यक् । श्रुताः ॥ ४ ॥ तत इति । ततस्तच्छ्रवणानन्तरम् । सर्वदेहिनां भक्तानाम् । श्रेयस्कृत् । यः । तदीयसिद्धान्तो व्यासकृतग्रन्थमात्रनिर्गलितार्थः । धिया निश्चितो मया स्वमत्या निर्णीतः । तं सिद्धान्तम् । वो युष्मभ्यम् । समासतः सङ्क्षेपतः । कथयामि ॥ ५ ॥ सर्वेति । एकः । पुरुषोत्तमः श्रीकृष्णः । सर्वकर्त्ता प्रकृतिपुरुषद्वारासकलविश्वसंस्रष्टा । सर्वहर्त्ता कालादिद्वारासकलविश्वसंहारकोऽपि । अस्ति । तस्य पुरुषोत्तमस्यैव । चरित्राणि । सर्वशः सर्वेषाम् । तद्भक्तानां तस्य साक्षादुपासकानाम् । चरित्राणि च ॥ ६ ॥ ग्रन्थेष्विति । व्यासेन । तेषु स्वकृतेषु ग्रन्थेषु । वर्णितानि । भवन्ति ।

सिताम्बरधरो भक्तैरनेकैः परितो वृतः । गीतं श्रुत्वा हरियशः सन्तुष्टः सोऽब्रवीत्सतः ॥ ३ ॥ शृण्वन्तु सादरं सर्वे कुर्वे वार्त्तां हिताय वः । मया व्यासकृता ग्रन्थाः सर्वे सम्यक् श्रुता इह ॥ ४ ॥ ततस्तदीयसिद्धान्तः श्रेयस्कृत्सर्वदेहिनाम् । यो धिया निश्चितस्तं वः कथयामि समासतः ॥५॥ सर्वकर्त्ता सर्वहर्त्ताऽप्येकोऽस्ति पुरुषोत्तमः । तस्यैव हि चरित्राणि तद्भक्तानां च सर्वशः ॥ ६ ॥ ग्रन्थेषु तेषु व्यासेन वर्णितानि भवन्ति हि । तथा वर्णाश्रमाणां च धर्माः सर्वेऽपि वर्णिताः ॥ ७ ॥ तत्र धर्मैः केवलैस्तु नृभिः सम्यगनुष्ठितैः । त्रिवर्गसिद्धिः कीर्त्तिश्च दैहिकं च सुखं भवेत् ॥८॥ तुरीयपुरुषार्थस्य सिद्धिस्तु हरिणा भवेत् । तदेकान्तिकभक्तैश्च सेवितैर्नान्यथा क्वचित् ॥९॥ परोक्षकृष्णतद्भक्तमाहात्म्यं बुध्यते यथा । तथा प्रत्यक्षभगवत्तत्सन्माहात्म्यवेदनम् ॥ १० ॥ यत्तदेवात्र कथितं निःश्रेयसकरं परम् । एष हि व्याससिद्धान्तः सर्वैर्ज्ञेयः स सर्वथा ॥ ११ ॥

तथा । वर्णाश्रमाणाम् । सर्वे । धर्मा अपि । वर्णिताः । भवन्ति । इति द्वयोरेकान्वयः ॥ ७ ॥ तत्रेति । तत्र तयोः पुरुषोत्तमधर्मयोर्मध्ये । नृभिर्वर्णाश्रमिजनैः । सम्यक् । अनुष्ठितैराचरितैः । केवलैर्भगवद्भक्तिरहितैः । धर्मैस्तु । त्रिवर्गसिद्धिर्धर्मार्थकामप्राप्तिः । कीर्त्तिर्लोके यशः । दैहिकं देहसम्बन्धि । सुखं च । भवेत् ॥ ८ ॥ तुरीयेति । तुरीयपुरुषार्थस्य मोक्षस्य । सिद्धिस्तु । सेवितेन । हरिणा । सेवितैः । तदेकान्तिकभक्तैश्च । भवेत् । अन्यथोक्तोपायद्वयं विना तु । क्वचित्कदाचिदपि । न स्यात् ॥ ९ ॥ परोक्ष इति । परोक्षकृष्णतद्भक्तमाहात्म्यम् । यथा । बुद्ध्यते । तथा । यत् । प्रत्यक्षभगवत्तत्सन्माहात्म्यवेदनम् । अस्ति ॥ १० ॥ यदिति । तदेव । अत्र लोके । परं केवलम् । निःश्रेयसकरम् । कथितम् । एष हि एष एव । व्याससिद्धान्तः । अस्ति । सर्वैर्भवद्भिः । स व्याससिद्धान्तः । सर्वथा । ज्ञेयः । इतिद्वयोरेकान्वयः ॥ ११ ॥

मानुष्येति । भ्रमदात्मनां संसृतिचक्रे बम्भ्रम्यमाणजीवानाम् । मानुष्यलब्धिर्मनुष्यदेहप्राप्तिः । येन व्याससिद्धान्तवेदनेन । सफला । स्यात् । इह सत्सङ्गे । मुमुक्षुः । पुमान् भक्तः । तम् । अमुं सिद्धान्तम् । यत्नतः । विद्यात् ॥ १२ ॥ अद्येति । पुमान् । अद्य । अथवा । लक्षवर्षान्ते । यदा । अमुम् । सिद्धान्तम् । वेत्स्यति ज्ञास्यति । तदेव । संसृतेः संसारात् । मोक्षः । भविष्यति । अन्यथैतत्सिद्धान्तवेदनं विना । न च संसृतेर्मोक्षो न भविष्यत्येव ॥१३॥ महतामिति । महतां महानुभावानाम् । नारदादीनां साक्षाद्भगवदेकान्तिकभक्तानाम् । समागमं प्रसङ्गम् । विधायापि । अयं सिद्धान्त एव । वेद्यः । यस्माद्धेतोः । ते नारदादयोऽपि । अमुं सिद्धान्तमेव । वेद्यं सर्वथा ज्ञेयम् । ब्रुवन्ति अनेकयुक्तिभिः स्वाश्रितेभ्यः कथयन्ति ॥ १४ ॥ प्रत्यक्षेति । यत् । प्रत्यक्षकृष्णः साक्षात्परमेश्वरश्च तद्भक्ताः प्रत्यक्षकृष्णैकान्तिकजनाश्च तेषां माहात्म्यज्ञानं परोक्षवन्महिमवेदनम् । तत् । यस्य भक्तस्य । सुदृढम् । अस्ति । तस्य भक्तस्य । क्वापि कदाचिदपि । देशकालादिवैषम्ये सत्यपीत्यर्थः । पातभयं मोक्षमार्गात्पतनभयम् । नहि नास्त्येव । यथा केषांचिदास्तिकजनानां स्वपरोक्षभूतरामकृष्णादिभगवदवताराणां समहिमचरित्रश्रवणेन

मानुष्यलब्धिः सफला येन स्याद् भ्रमदात्मनाम् । तममुं यत्नतो विद्यान्मुमुक्षुस्तु पुमानिह ॥१२॥ अद्य वा लक्षवर्षान्ते पुमान्वेत्स्यत्यमुं यदा । तदेव संसृतेर्मोक्षो भविष्यति न चान्यथा ॥ १३ ॥ महतां नारदादीनां विधायापि समागमम् । अयमेवास्ति वेद्यो वेद्यं यत्ते ब्रुवन्त्यमुम् ॥ १४ ॥ प्रत्यक्षकृष्णतद्भक्तमाहात्म्यज्ञानमस्ति यत् । यस्य तत् सुदृढं तस्य क्वापि पातभयं न हि ॥ १५ ॥ एतावतीं विधायासौ वार्त्तां भक्तहितावहाम् । श्रीवाटिकामुपागच्छत्सह भक्तजनैस्ततः ॥ १६ ॥ तत्राप्याम्रतले वेद्यां न्यषीदन्मञ्चकोत्तमे । भक्ता निषेदुः पुरतस्तस्य सर्वेऽपि तद्दृशः ॥ १७ ॥ पीतपुष्पधृतापीडो मल्लिकाकर्णभूषणः । मल्लिकापुष्पहारश्च स प्रोवाच पुनः सतः ॥ १८ ॥

तद्भक्तानां हनुमदुद्धवादीनां समहिमचरित्रश्रवणेन चात्युत्साहयुक्तत्वं महाश्चर्ययुक्तत्वं च जायते तथैव प्रत्यक्षभगवतस्तद्भक्तानां च प्राप्तौ सत्यां तेषां समाहात्म्यचरित्रश्रवणेन यदा तथात्वं स्यात्तदैवात्यन्तिकमोक्षप्राप्तिः संसृतिकालभयनिवृत्तिश्च स्यादित्येतावत्सन्दर्भार्थः ॥ १५ ॥ एतावतीमिति । असौ श्रीहरिः । भक्तहितावहां स्वभक्तहितकारिणीम् । एतावतीम् । वार्त्ताम् । विधाय । भक्तजनैः स्वाश्रितत्यागिगृहिजनैः । सह । तत उत्तमनृपतिदुर्गान्तःस्थवासुदेवालयसकाशात् । श्रीवाटिकां लक्ष्म्यारामम् । उपागच्छन्माणिक्याश्वामधिरुह्य षट्घटिकावशेषदिनात्मककाले जगाम ॥ १६ ॥ तत्रेति । तत्र श्रीवाटिकायाम् । आम्रतले रसालतर्वधःप्रदेशे । वेद्याम् । मञ्चकोत्तमे स्वास्तृतश्रेष्ठपर्यङ्कासने । न्यषीदच्छ्रीहरिरुदगास्य उपविवेश । सर्वेऽपि पूर्वोक्ताः सकला अपि । भक्ताः । तद्दृशश्चन्द्रचकोरन्यायेन श्रीहर्याननपद्मैकचक्षुषः सन्तः । तस्य श्रीहरेः । पुरतः । निषेदुः ॥ १७ ॥ पीतेति । पीतपुष्पधृतापीडः शिरोवेष्टनान्तःस्वभक्तधारितपीतसहस्रदलकुसुमशेखरः । मल्लिकाकर्णभूषणः कर्णद्वयोर्ध्वधारितकुन्दकुसुमकर्णावतंसः । मल्लिकापुष्पहारः कण्ठधृतमाध्यसुमनोमालः । स श्रीहरिः । पुनः पूर्वकृतवार्त्तापेक्षया भूयः । सतः सभावस्थितमुक्तानन्दादिसाधून्प्रति । प्रोवाच ॥ १८ ॥

जीवानामिति । हे साधवः ! । जीवानाम् । ईश्वराणां ब्रह्मादीनां च । स्वप्नावस्था । अस्ति । तत्र स्वप्नावस्थायाम् । सृष्टिर्देवमनुष्यादिसर्गः । ईदृशी जाग्रदवस्थासदृशी दृश्यते । सर्वशः सर्वेऽपि । भोगाश्च । ईदृशाः । दृश्यन्ते ॥ १९ ॥ तदिति । जीवेशा एव । तत्सृष्टिभोगरूपत्वं स्वाप्नसर्गभोगात्मभावम् । यान्ति । किम् । अथवा । सृष्टिः । भोगाश्च । तेषां जीवेशानाम् । सङ्कल्पैरेव । उद्भवन्ति ॥ २० ॥ जीवेति । अथवा । जीवेशेभ्यः । परः स्वरूपस्वभावादिभिर्विलक्षणः । भगवानन्तर्यामी श्रीहरिरेव । तादृशीं स्वाप्नीम् । सृष्टिम् । तादृशान् । भोगांश्च । निर्माय सृष्ट्वा । दत्ते जाग्रद्वद्यथाकर्म प्रददाति किम् । अस्य मत्प्रश्नस्य । उत्तरम् । ब्रूत यूयं कथयत ॥ २१ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । पृष्टाः श्रीहरिणानुयुक्ताः । ते समीपविष्टाः । सन्तो मुक्तानन्दादयो मुनयः । यदा । तदुत्तरं स्वकृतप्रश्नोत्तरम् । सम्यग्यथार्थतया । न विदुः । तर्हि । अखिलार्थवित्सकलशास्त्रार्थानुभवसिद्धान्ताभिज्ञः । असौ श्रीहरिरेव । तत्स्वकृतप्रश्नोत्तरम् । उवाच ॥ २२ ॥ नेति । हे साधवः ! । तदा स्वप्नावस्थायाम् । जीवेश्वराः । सृष्टिभोगरूपाः । न जायन्ते । किञ्च । ते जीवेश्वराः । तत्र स्वप्नावस्थायाम् । सङ्कल्पैः स्वमानसकर्मभिः । सृष्टिम् । भोगांश्च । न

जीवानामीश्वराणां च स्वप्नावस्थाऽस्ति साधवः? । ईदृशी दृश्यते तत्र सृष्टिर्भोगाश्च सर्वशः ॥ १९ ॥
तत्सृष्टिभोगरूपत्वं जीवेशा एव यान्ति किम् । सृष्टिर्भोगाश्च सङ्कल्पैस्तेषामेवोद्भवन्ति वा ॥ २० ॥
जीवेशेभ्यः परः किं वा भगवानेव तादृशीम् । सृष्टिं भोगांश्च निर्माय दत्ते ब्रूतास्य तूत्तरम् ॥ २१ ॥
इति पृष्टास्तु ते सन्तो यदा सम्यक् तदुत्तरम् । न विदुस्तर्ह्यसावेव तदुवाचाखिलार्थवित् ॥ २२ ॥
न जायन्ते सृष्टिभोगरूपा जीवेश्वरास्तदा । न कुर्वते च सङ्कल्पैः सृष्टिं भोगांश्च तत्र ते ॥ २३ ॥
किन्तु तेभ्यः परस्त्वीशस्तेषां कर्मफलप्रदः । भगवानेव तत्कर्मानुसारेण तदाऽखिलाम् ॥ २४ ॥
सृष्टिं भोगांश्च कुरुते तद्भोगायैव मायया । जाग्रतीव तदाऽप्येते तत्रासक्ता भवन्ति हि ॥ २५ ॥

कुर्वते ॥ २३ ॥ किन्त्विति । किन्तु । तेभ्यो जीवेश्वरेभ्यः । परः । तेषां जीवेश्वराणाम् । कर्मफलप्रदः । भगवान्सकलैश्वर्यसम्पन्नः । ईशः परमेश्वर एव । तदा स्वप्नावस्थायाम् । तत्कर्मानुसारेण ॥ २४ ॥ सृष्टिमिति । तद्भोगाय जीवेश्वरभोगसुखार्थमेव । मायया यस्य स्वप्नप्राप्तिस्तन्मात्रदृश्यत्वादाश्चर्यरूपेण स्वसङ्कल्पेन । अखिलाम् । सृष्टिम् । भोगांश्च । कुरुते सृष्ट्वा वितरति । एते जीवेश्वराः । तदा स्वप्नावस्थायामपि । जाग्रतीव जाग्रदवस्थायां यथा । तत्र परमेश्वरनिष्पादितसृष्टिभोगेषु । आसक्ताः । भवन्ति । हि । इति द्वयोरेकान्वयः । तथा च सूत्रम् । 'मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वा'दिति । श्रुतिश्च । 'न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते'इत्यादिः । एतयोरर्थः श्रीभगवद्रामानुजाचार्यकृतश्रीभाष्यान्मुक्तानन्दमुनिकृतभाष्यरत्नाद्गोपालानन्दमुनिकृतसूत्रार्थदीपाच्चावगन्तव्यः ॥ २५ ॥

तदिति । तत्र स्वप्नावस्थायाम् । यत् । तदस्थिरत्वं सृष्टिभोगानामचिरस्थायित्वम् । भ्रान्तत्वं विभ्रान्तवत्त्वं च । वर्त्तते । तत्तु । स्वप्नस्थान-कण्ठयोगेनैव । प्रतीयते ॥ २६ ॥ ईदृगिति । तत्स्थानं कण्ठस्थानम् । ईश्वरेण श्रीहरिणा । ईदृगेवंविधमेव । विनिर्मितम् । अस्ति । तदेवंविधार्थे एवंविधस्थान-प्राधान्यम् । ज्ञानिन एकान्तिकाः । ये । कृष्णभक्ताः । ते । जानन्ति । इतरे तदन्यजनाः । न जानन्ति ॥ २७ ॥ एवं स्थानशब्दवाच्यदेशप्राधान्योक्ति-प्रसङ्गेनान्येषामपि तथा तथाविधक्रियायां तत्तदनुगुणप्राधान्यं तु ज्ञानिन एव जानन्तीत्याह द्वाभ्याम् । प्राधान्यमिति । क्वचित् । देशस्य । प्राधान्यम् । अस्ति । क्वचिच्च । कालस्य । प्राधान्यमस्ति । क्वचिच्च । कर्मणोऽपि । प्राधान्यमस्ति । तथा च । क्वचित् । मायायाः । प्राधान्यमस्ति ॥२८॥ क्वचिदिति । क्वचित् । साक्षात्प्रत्यक्षस्य । हरेः । प्राधान्यम् । अस्ति । इतीत्थंभूतं प्राधान्यम् । योगिनो ध्यानयोगनिष्ठाः । ज्ञानिनः । तद्भक्ताः श्रीहर्युपासकाः । तत्र तत्र । यथोचितम् । विद्युर्जानीयुः

तदस्थिरत्वं भ्रान्तत्वं यत्तु तत्र च वर्त्तते । तत्तु स्वप्नस्थानकण्ठयोगेनैव प्रतीयते ॥ २६ ॥ ईदृगेवास्ति तत्स्थानमीश्वरेण विनिर्मितम् । ज्ञानिनः कृष्णभक्ता ये ते तज्जानन्ति नेतरे ॥ २७ ॥ प्राधान्यमस्ति देशस्य क्वचित्कालस्य च क्वचित् । क्वचिच्च कर्मणोऽप्यस्ति मायायाश्च क्वचित् तथा ॥२८॥ क्वचिदस्ति हरेः साक्षात्प्राधान्यमिति योगिनः । तद्भक्ता ज्ञानिनो विद्युस्तत्र तत्र यथोचितम् ॥ २९ ॥ अज्ञास्त्वेतेष्वेकतमं स्वेन ज्ञातं तु यद्भवेत् । विद्युः सर्वत्र तस्यैव प्राधान्यं न तु पूर्ववत् ॥ ३० ॥ एते देशादयः सन्ति शक्तयः परमात्मनः । तत्प्रेरिताः प्रवर्त्तन्ते तत्तत्कार्ये तदिच्छया ॥ ३१ ॥ मन्त्र्यमात्यादयः सर्वे नृपाधीना यथा तथा । तदधीना भवन्त्येते स कृष्णस्तु स्वराट् प्रभुः ॥ ३२ ॥ वार्त्तां विधायेति हरिः पुनः स्वं स्थानं ततो दुर्गं इयाय राज्ञः । सन्तोऽपितं त स्य वचोऽमृतं तत्पीत्वा मुदं भूरितरामवापुः ॥ ३३ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकचतुःपञ्चाशतमस्तरङ्गः ॥ १५४ ॥ २१ ॥

॥ २९ ॥ कज्ञा इति । अज्ञा अज्ञानिजनास्तु । एतेषु देशादिषु मध्ये । यत् । एकतममेकम् । ज्ञातम् । भवेत् । तस्यैकस्यैव । प्राधान्यम् । सर्वत्र सर्वक्रियासु । विद्युः । पूर्ववत् । न तु ज्ञानिनो यथा तत्र तत्र यथोचितं तत्तप्राधान्यं जानन्ति तथैते नैव विद्युरित्यर्थः ॥ ३० ॥ एत इति । एते । देशादयः । परमात्मनः श्रीहरेः । शक्तयो नृपस्यामात्यादय इव । सन्ति । तत्प्रेरिताः परमात्मनानुयोजिताः । ते । तदिच्छया श्रीहरिसङ्कल्पेन । तत्तत्कार्ये स्वस्वोचितकर्मणि । प्रवर्त्तन्ते ॥३१॥ एतदेव दृष्टान्तेन विशदयति । मन्त्रीति । यथा । सर्वे । मन्त्र्यमात्यादयः । नृपाधीनाः । भवन्ति । तथा । एते देशादयः । तदधीनाः श्रीहरेरेवाधीना । भवन्ति । प्रभुः । कृष्णः कृष्णापरसंज्ञः । स श्रीहरिस्तु । स्वराट् चक्रवर्त्तिनृपवत्स्वतन्त्रः । अस्ति ॥ ३२ ॥ वार्त्तामिति । इत्येवंविधाम् । वार्त्ताम् । विधाय । हरिः । ततो लक्ष्मीवाटिकायाः सकाशात् । पुनः । राज्ञ उत्तमनृपस्य । दुर्गे । स्वं स्वकीयम् । स्थानमावासस्थलम् । इयाय । ते सभोपविष्टाः । सन्तो मुक्तानन्दादयः साधवः ।

अपिशब्दात्तथाविधा गृहस्थाश्च । तस्य श्रीहरेः । तद्विविधवार्त्तारूपम् । वचोऽमृतम् । पीत्वा भूरितरामतितराम् । मुदम् । अवापुः ॥ ३३ ॥ साक्षात्स्वस्य स्वकीयानां सतां माहात्म्यवेदनम् । परोक्षवृत्कारणं यच्छ्रेयसः परमस्य हि ॥ १ ॥ स्वाप्नसृष्ट्यादिहेतुत्वं जीवेशानां यदात्मनः । देशादीनां च मुख्यत्वं स्वस्य यत्सर्वतोऽधिकम् ॥ २ ॥ याथार्थ्यतस्तु तत्सर्वं श्रीहरिः प्राह यो निजान् । माहात्म्यज्ञानसहितां स्वभक्तिं मे ददातु सः ॥ ३ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्ण-भगवत्स्नुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकचतुःपञ्चाशत्तमस्तरङ्गः ॥ १५४ ॥ २१ ॥

भक्तान् शूरांश्च शिथिलानुक्त्वा तल्लक्षणान्यपि । द्वाविंशे हरिणोक्तानि स्ववृत्तान्तनिदर्शनात् ॥१॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८७८) फाल्गुनस्य मासस्य । अन्ते कृष्णपक्षे । दशम्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । नरेशितुर्नृपस्य । दुर्गे । वासुदेवालयाभ्याशे श्रीवासुदेवभगवन्मन्दिरबाह्यवेदिकाप्रान्तप्रदेशे । वर्त्तमाने इति शेषः । मञ्चके मञ्चासने । स श्रीहरिः । उपाविशन्निशीथकाले योगनिद्राकृतपरि-चर्यामपहाय स्वतल्पादुत्थाय परिमेयपद्भ्यां दीपिकाद्वयप्रभाद्योतमानस्तत्र स्वावासादागत्य दक्षिणास्य उपविवेशेत्यर्थः ॥ २ ॥ त्यागिभिरिति । त्यागिभिः । गृहिभिः ।

शकाब्दे विक्रमार्कस्य गजाश्ववसुभूमिते । दशम्यां फाल्गुनस्यान्ते वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य नरेशितुः । वासुदेवालयाभ्याशे मञ्चके स उपाविशत् ॥२॥ त्यागिभिर्गृहिभिर्भक्तैर्वृतः स धवलांशुकः । स्वाग्रोपविष्टानवदत्त्यागिनः करुणानिधिः ॥३॥ भगवन्तं भजन्तोऽत्र वर्त्तन्ते बहवो नराः । तत्र केचिच्छूरसमाः सन्त्यन्ये शिथिला अपि ॥ ४ ॥ तत्राद्यानामेकमेव लक्ष्यं भवति सर्वदा । सर्वथा भगवद्धाम गम्यमेवेति नेतरत् ॥ ५ ॥ प्रवेशयन्ति नैवैते विना कार्ष्णं निजान्तरे । सङ्कल्पं कञ्चन क्वापि न विघ्नान् गणयन्ति च ॥ ६ ॥

भक्तैस्तत्तदावासात्स्वकीयपद्भ्द्वाराहूतैः स्वाश्रितजनैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः । धवलांशुकः परिधृतसकलश्वेतवसनः । करुणानिधिः । स श्रीहरिः । स्वाग्रोपविष्टा-न्स्वपुरःप्रदेशावस्थितान् । त्यागिनो मुक्तानन्दादिसाधून् । अवदत् ॥ ३ ॥ भगवन्तमिति । हे साधवः ! । अत्र सत्सङ्गे । भगवन्तं प्रत्यक्षं श्रीहरिम् । भजन्तः । बहवः । नराः । वर्त्तन्ते । तत्र तेषु भक्तेषु मध्ये । केचिद्भक्ताः । शूरसमाः शूरवीरजनतुल्याः सुदृढा एकान्तिका इत्यर्थः । सन्ति । अन्ये केचिद्भक्ताः । शिथिलाः शूरसमभिन्ना अपि देहाभिमानिनः सकामा अपीत्यर्थः । सन्ति ॥ ४ ॥ तत्रेति । तत्र तेषु द्विविधभक्तेषु मध्ये । आद्यानां शूरसमानानाम् । सर्वथा सर्वोपायैः । भगवद्धामैव । गम्यं भगवद्धाम्नि गत्वा तत्र श्रीहरिनिकटसेवोपलम्भनम् । इत्येतत् । एकमनन्यदेव । लक्ष्यम् । सर्वदा । भवति । इतरत्तद्भिन्नं लक्ष्यम् । न भवति ॥ ५ ॥ प्रवेशयन्तीति । एते शूरसमभक्ताः । कार्ष्णं श्रीकृष्णसम्बन्धिनम् । सङ्कल्पम् । विना । कञ्चन कमपि भगवदितरसङ्कल्पम् । निजान्तरे स्वकीयान्तःकरणे । नैव प्रवेशयन्ति नैव कुर्वन्तीत्यर्थः । क्वापि कदाचिदपि देशकालादिवैषम्ये सत्यपीत्यर्थः विघ्नान्भगवदेकान्तिकभक्तावन्तरायांश्च । न गणयन्ति ॥ ६ ॥

प्रारब्धेति । ते भक्ताः । प्रारब्धाप्ते स्वप्रारब्धकर्माधिगते । दैहिके देहसम्बन्धिनि । सुखे । दुःखे च । तुल्यदर्शनाः समबुद्धयः । माने । अपमाने च । समाः समबुद्धयः । तथा । मृत्युजीवितयोः । समाः । भवन्ति ॥७॥ भजन्त इति । इतरे शिथिला भक्ताः । कृष्णम् । भजन्तः सन्तोऽपि । सहस्रशः । तर्कान् सङ्कल्पान् । कुर्युः । दैहिक-सुखदुःखप्राप्तिनिवृत्तिहेतूनूहान्विदध्युरित्यर्थः । दैह्ये स्वदेहसम्बन्धिनि । सुखे सति । सहर्षाः । तथा । दैह्ये । दुःखे सति । शोकाकुलाः । स्युः ॥ ८ ॥ यथेति । यथादेहसुखं देहसुखमनतिक्रम्य । कृष्णम् । शनैः । शनैः । भजिष्यामः । अतिकष्टेनातिशयितेन स्वदेहदमनेन । किन्तु । स्यात् । इत्येवम् । ते शिथिला भक्ताः । हृदि स्वमनसि । विदुः ॥ ९ ॥ पराभूयन्त इति । एते शिथिला भक्तास्तु । नानाविधैः । विघ्नैर्विषमदेशकालादिप्रत्यूहैरपि । पराभूयन्ते पराभूता भवन्ति । अतो हेतोः । अतः । मदाश्रितैर्जनैः । शैथिल्यं शिथिलभक्तत्वम् । त्यक्त्वा । शूरैः शूरसमभक्तैः । भाव्यमवश्यं भवितव्यम् ॥ १० ॥ कृष्णेति । यथा येन प्रकारेण ।

प्रारब्धाप्ते सुखे दुःखे दैहिके तुल्यदर्शनाः । समा माने चापमाने मृत्युजीवितयोस्तथा ॥ ७ ॥ भजन्तोऽपीतरे कृष्णं तर्कान् कुर्युः सहस्रशः । सुखे दैह्ये सहर्षाश्च दुःखे शोकाकुलास्तथा ॥८॥ यथादेहसुखं कृष्णं भजिष्यामः शनैः शनैः । अतिकष्टेन किन्तु स्यादित्येवं ते विदुर्हृदि ॥ ९ ॥ पराभूयन्त एते तु विघ्नैर्नानाविधैरपि । अतस्त्यक्त्वैव शैथिल्यं शूरैर्भाव्यं मदाश्रितैः ॥१०॥ कृष्णसम्बन्धरहिताः सङ्कल्पा हृदये यथा । न भवेयुस्तथा यत्नः कर्त्तव्यश्चाप्रमादिभिः ॥ ११ ॥ इत्युक्त्वा स्ववृत्तान्तं दृष्टान्तार्थं तु स प्रभुः । अहं पुरा श्रीनगरमगमं दुर्गपत्तनात् ॥ १२ ॥ तत्राकार्षं प्रतिष्ठां च नरनारायणप्रभोः । जनास्तु लक्षशस्तत्र समेताः सस्त्रियोऽभवन् ॥ १३ ॥ देवप्रतिष्ठां कृत्वाऽहं भोजयित्वाऽखिलान् द्विजान् जयतल्पपुरं प्राप्तो हृदि तत्र व्यचारयम् ॥ १४ ॥ यावन्तस्तु जना दृष्टाः प्रवृत्तिर्यावतीक्षिता । तद्वासना हृदः सर्वा निष्कास्येति विचारितम् ॥ १५ ॥

हृदये । कृष्णसम्बन्धरहिताः । सङ्कल्पाः । न भवेयुः । तथा । अप्रमादिभिः सावधानैर्मदाश्रितजनैः । यत्नः । कर्त्तव्यः ॥ ११ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । उक्त्वा । प्रभुः । स श्रीहरिः । दृष्टान्तार्थमुक्तार्थोदाहरणाय । स्ववृत्तान्तम् । आह । हे साधवः ! । पुरा । अहम् । दुर्गपत्तनादस्माद् दुर्गपुरात् । श्रीनगरम् । अगमम् ॥ १२ ॥ तत्रेति । तत्र श्रीनगरे । नरनारायणप्रभोः । प्रतिष्ठाम् । अकार्षम् । तत्र तत्प्रतिष्ठावसरे । सस्त्रियः सयोषाः । लक्षशः । जनाः । समेताः । अभवन् ॥ १३ ॥ देवेति । अहम् । देवप्रतिष्ठां श्रीनरनारायणदेवार्चास्थापनम् । कृत्वा । अखिलान् । द्विजान् । भोजयित्वा । चतुरशीतिज्ञातीयब्राह्मणानाशयित्वेत्यर्थः । जयतल्पपुरम् । प्राप्तः । तत्र जयतल्पपुरे स्थितः सन् । हृदि । व्यचारयं विचारमकरवम् ॥ १४ ॥ यो विचारः कृतस्तमाह । यावन्त इति । यावन्तः । जना लोकाः । दृष्टाः श्रीनगरे वीक्षिताः । यावती । प्रवृत्तिः । ईक्षिता । सर्वा । तद्वासना दृष्टजनप्रवृत्तीनां भावना । हृदो मनसः सकाशात् । निष्कास्या उन्मूल्या । इतीत्थम् । विचारितम् ॥ १५ ॥

स्थिरीकृतेति । ततो विचारकरणानन्तरम् । सावधानतया । अन्तरेऽन्तःकरणे । दृष्टिरात्मावलोकयमिति । स्थिरीकृता । ततस्तत्र दृक्स्थिरीभावानन्तरम् । जायमानम् । तत्सङ्कल्पं दृष्टजनप्रवृत्तिभावनासङ्कल्पम् । मूलत आमूलात् । अच्छिदम् ॥ १६ ॥ देहेति । देहसौख्यानादरणात् । एतद्यत्नपरिश्रमात्तत्रेक्षितजनप्रवृत्तिभावना त्यजनप्रयत्नजातप्रचुरश्रमात् । खानपानादिविस्मृतेर्हेतोश्च । मम । देहेऽपि । रोगो ज्वरादिरामयः । अभूत् ॥ १७ ॥ विचारेति । हे सन्तः ! । विचारपर आत्मविचारप्रसक्त एव । अहम् । मत्तवत् । कथंचित् । इह दुर्गपत्तने । आगत्य । सदा । अन्तःस्थिरवीक्षणः प्रतिलोमवृत्तिःसन् । न्यवसम् ॥ १८ ॥ तत इति । ततस्तदनन्तरम् । अहम् । लक्ष्मीपुरगमात् श्रीनगरे गमनात् । प्राक्पूर्वम् । इह दुर्गपत्तने । यथा अभवम् । तथैव । अनुदिततत्सङ्कल्पोऽनुत्पन्नश्रीनगरदृष्टजनप्रवृत्तिभावनासङ्कल्पः । अत एव । अमलान्तरो निर्मलान्तःकरणः । जातोऽस्मि ॥ १९ ॥ यदेति । यदा । आगन्तुकसङ्कल्पा बाह्यतः समायातोक्तलौकिकसङ्कल्पाः । मम हृदयात् । निवृत्ताः । तदा । मया । अन्तर्दृष्ट्या प्रतिलोमवृत्त्या । अलौकिकम् । आश्चर्यम् । दृष्टम् ॥ २० ॥ तदाह । देवा इति । देवा ब्रह्मेन्द्रादयो देवाः ।

स्थिरीकृता ततो दृष्टिः सावधानतयाऽन्तरे । तत्सङ्कल्पं जायमानं मूलश्चाछिदं ततः ॥१६॥ देहसौख्यानादरणादेतद्यत्नपरिश्रमात् । मम देहेऽप्यभूद्रोगः खानपानादिविस्मृतेः ॥१७॥ विचारपर एवाहं कथंचिदिह मत्तवत् । आगत्य न्यवसं सन्तः सदाऽन्तःस्थिरवीक्षणः ॥१८॥ ततो लक्ष्मीपुरगमात्प्राग्यथाऽहमिहाभवम् । तथैव जातोऽनुदिततत्सङ्कल्पोऽमलान्तरः ॥१९॥ यदाऽऽगन्तुकसङ्कल्पा निवृत्ता हृदयान्मम । तदाऽलौकिकमाश्चर्यं दृष्टमन्तर्दृशा मया ॥ २० ॥ देवा देवाङ्गनास्तेषां भोगा नानाविधास्तथा । रमणिया दृश्यमाना आसन्नद्भुतदर्शनाः ॥२१॥ दृष्ट्वाऽपि तान्विकारो मे कृष्णमूर्त्येकचेतसः । यदा नाभूदणुरपि तदाऽऽपुर्विस्मयं सुराः ॥२२॥ आहुश्च ते मां धन्योऽसि कृष्णैकान्तिकभक्तराट् । यतो मनस्ते कुत्रापि विना कृष्णं न सज्जति ॥२३॥ श्रुत्वा तेषां वचस्तत्तु मम धैर्यमभूद् दृढम् । ततो मनः प्रति मया निर्भयेनोदितं वचः ॥२४॥ जानामि त्वामहं धूर्त्त न हि त्वां गणयाम्यहम् । त्वद्बिभेमि न वै किञ्चिन्नियन्ताऽस्मि तव ध्रुवम् ॥२५॥

देवाङ्गनास्तत्स्त्रियः । तथा । नानाविधाः । रमणीयाः । अद्भुतदर्शनाः । तेषां देवानाम् । भोगा विमानवासोऽलङ्काराप्सरःप्रभृतयः । दृश्यमानाः । आसन्मया समीक्षिता अभूवन् ॥ २१ ॥ दृष्ट्वेति । तान्देवभोगान् । दृष्ट्वाऽपि । कृष्णमूर्त्त्येकचेतसः । मे मम । अणुरपि विकारः । यदा । नाभूत् । तदा । सुराः । विस्मयमाश्चर्यम् । आपुः ॥ २२ ॥ आहुरिति । ते सुराः । माम् । आहुः । कृष्णैकान्तिकभक्तराट् । त्वम् । धन्यः कृतार्थः । असि । यतो हेतोः । ते तव । मनः । कृष्णम् । विना । कुत्रापि कस्मिंश्चिदपि रमणीये मायिकवस्तुनि । न सज्जति ॥२३॥ श्रुत्वेति । तत्तथाविधम् । तेषां सुराणाम् । वचः । श्रुत्वा । मम । दृढम् । धैर्यम् अभूत् । ततस्तदनन्तरम् । निर्भयेन । मया । मनःप्रति । वचः । उदितम् ॥२४॥ तदाह द्वाभ्याम् । जानामिति । हे मनः ! । अहम् । त्वाम् । धूर्त्त वञ्चकम् । जानामि । अहम् । त्वाम् । न गणयामि । त्वद्भवतः सकाशात् । किञ्चिदल्पमात्रमपि । न बिभेमि । तव । नियन्ता नियामकः । ध्रुवमेव । अस्मि ॥ २५ ॥

यदीति । त्वम् । यदि । कार्ष्णं कृष्णसम्बन्धिनम् । सङ्कल्पम् । विना । अणुमात्रकमपि । अन्यं तदितरं सङ्कल्पम् । कर्त्ता करिष्यसि । तर्हि तु । त्वाम् । तत्क्षणं सङ्कल्पाचरणक्षण एव । चूर्णयिष्यामि ॥ २६ ॥ एवमिति । हे साधवः ! । एवमुक्तप्रकारेणैव । मया । बुद्धिम् । चित्तम् । अहङ्कृतिमहंङ्कारं च प्रति । निर्भयम् । वाक्यम् । उदितम् । ते मनःप्रभृतयो धूर्त्ताः । स्ववशे स्वाधीनत्वे । वर्त्तिताः ॥ २७ ॥ तेषां स्ववश्यत्वप्रकारमाह द्वाभ्याम् । कृष्णस्येति । मया । मनसा । कृष्णस्यैव । सङ्कल्पाः । कारिताः । इतरो नहि नैव कारिताः । बुद्ध्या । तस्य कृष्णस्यैव । निश्चयः । कारितः । इतरः । नहि कारितः ॥ २८ ॥ तस्येति । तथा । चेतसा । नित्यम् । तस्य श्रीकृष्णैव । चिन्तनम् । कारितम् । न चान्यत् । अहङ्कारेण चापि । तद्दासत्वाभिमानः । कारितः । न चान्यः ॥ २९ ॥ तत इति । ततस्तदनन्तरम् । मार्त्त्या मनुष्यसम्बन्धिनः । दैवा देवसम्बन्धिनश्च । सकलाः । अपि । सङ्कल्पाः । निवृत्ताः । अथातोहेतोः । दृष्टार्था दृष्टपदार्था मनःसङ्कल्पनीया इहामुत्रार्थसमूहा इत्यर्थः । परमामतिशयिताम् । विस्मृतिम् । गताः ॥ ३० ॥ आरोग्यमिति । हे साधवः ! । ततस्तदनन्तरम् । मम । देहे । आरोग्यं ज्वरादि-

यदि कार्ष्णं विनाऽन्यं त्वं सङ्कल्पमणुमात्रकम् । अपि कर्त्ता तर्हि तु त्वां चूर्णयिष्यामि तत्क्षणम् ॥२६॥ एवमेव मया बुद्धिं चित्तं चाहंकृतिं प्रति । निर्भयं वाक्यमुदितं वर्त्तिताः स्ववशे च ते ॥ २७ ॥ कृष्णस्यैव हि सङ्कल्पा मनसा कारिता मया । तस्यैव निश्चयो बुद्ध्या कारितश्च न हीतरः ॥२८॥ तस्यैव चिन्तनं नित्यं चेतसा कारितं तथा । तद्दासत्वाभिमानश्चाहङ्कारेणापि कारितः ॥२९॥ ततो मार्त्याश्च दैवाश्च सङ्कल्पाः सकला अपि । निवृत्ता अथ दृष्टार्थाः परमां विस्मृतिं गताः ॥ ३० ॥ आरोग्यं च ततो देहे ममाभूत् खलु साधवः । इति वार्त्ता कृता तेन शिक्षणायैव तत्सताम् ॥३१॥ स्वयं तु भगवानस्ति पूर्णकामोऽखिलार्थदः । ब्रह्मधामाधिपः सर्वेश्वरेशः पुरुषोत्तमः ॥३२॥ सर्वावतारधर्त्ता च सर्वोपरिस्थितः सदा । पुनः सतोऽब्रवीदर्थंतमेव दृढयन् स च ॥३३॥ श्रीवासुदेवमाहात्म्ये धर्माः सन्ति प्रकीर्त्तिताः । एकान्तिकानां भगवद्भक्तानां सर्व एव हि ॥ ३४ ॥

रोगनिवृत्तिः । अभूत् । खलु निश्चितम् । इत्येवंविधा । वार्त्ता । तेन श्रीहरिणा । तत्सतां सभोपविष्टानां मुक्तानन्दादीनां तेषां स्वसाधूनाम् । शिक्षणाय मदेकान्तिकभक्तैरित्थं भाव्यमिति शिक्षार्थमेव । कृता ॥ ३१ ॥ स्वयमिति । स्वयं श्रीहरिस्तु । पूर्णकामः । अखिलार्थदः स्वाश्रितेभ्यस्तद्वाञ्छितसकलपुरुषार्थः । भगवान्सकलैश्वर्यसम्पन्नः श्रीकृष्णः । ब्रह्मधामाधिपो यत्परमुत्तमोत्तमं धाम नास्ति तथाविधस्याक्षरधाम्नोऽधिपतिः । सर्वेश्वरेशोऽक्षरादिसकलेश्वरेश्वरः । पुरुषोत्तमः ॥ ३२ ॥ सर्वेति । सर्वावतारधर्त्ता रामकृष्णादिसर्वावताराणां प्रादुर्भावहेतुः । सदा । सर्वोपरि । स्थितः । यदुपरि कोऽपि नास्ति तथाविधश्चेत्यर्थः । अस्ति । इति सार्द्धश्लोकस्यैकान्वयः । स उक्तरीत्या स्वाश्रितशिक्षकः पुरुषोत्तमः श्रीहरिः । पुनर्भूयोऽपि । तं पूर्वोक्तमेव । अर्थं स्वाश्रितानां शूरसमैकान्तिकभक्तत्व विधापनरूपम् । द्रढयन्सन् । सतः सभोपविष्टमुक्तानन्दादिसाधून् । अब्रवीत् ॥ ३३ ॥ श्रीवासुदेवेति । हे साधवः ! । एकान्तिकानाम् । भगवद्भक्तानाम् । सर्वे एव । धर्माः । श्रीवासुदेवमाहात्म्ये ।

प्रकीर्त्तिताः । सन्ति ॥ ३४ ॥ तदुक्तांस्तान्स्वयमेव समासत आह । द्वाभ्याम् । चिद्रूपेणेति । धर्मज्ञानविरागयुक् । भगवतः श्रीहरेः । भक्ति । अनन्येन । भावतो भावेनैव । चिद्रुपेण । आत्मना ब्रह्मात्मैकभावभावितस्वक्षेत्रज्ञेन । नित्यम् । कार्या ॥ ३५ ॥ कृष्णेति । कृष्णेतरः । वासनायाः । लेशोऽल्पभागोऽपि । यत्नेन । हृदयात् । द्रुतं शीघ्रमेव । निष्कासनीयः । मानसे स्वमनसि । न च नैव । विश्वस्यं स्वमनो विश्वासो नैव कार्यं इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ एवमिति । ये । साधवः । एवंविधा एकान्तिकधर्मवन्तः । भवन्ति । ते साधवः । सर्वाधिकाः सकलसाधुनिष्ठाः । मताः सच्छास्त्रदृष्ट्या मया सम्मताः । भगवतः श्रीहरेरपि । तेभ्यस्तथाविधसाधुभ्यः । परमधिकम् । किञ्चिदपि । न विद्यते ॥ ३७ ॥ अत इति । अतोहेतोरेव । प्रसन्नस्तेभ्यः सुप्रीतः । हरिः । तानेवंविधसाधून् । स्वान्तिके स्वसमीपे एव । रक्षति । हि । इदं समीपरक्षणमपि पार्षदत्वेन न तु सामीप्यत्वेन पार्षदत्वस्य ततोऽत्युत्तमत्वादितिभावः । मुक्त्यधिकां चतुर्विधमुक्तिभ्योऽप्यत्युत्तमाम् । स्वस्य । सेवां च । तेभ्यस्तथाविधसाधुभ्यः । ददाति ॥ ३८ ॥ ऐश्वर्याणीति । ब्रह्मधाम्न्यक्षरपदे । यानि । अखिलान्यपि । ऐश्वर्याणि । सन्ति । तान्यैश्वर्याणि । एतदर्थकानि सर्वे-

चिद्रूपेणात्मना कार्या धर्मज्ञानविराग्ययुक् । भक्तिर्भगवतो नित्यमनन्येनैव भावतः ॥ ३५ ॥ कृष्णेतरो वासनाया लेशोऽपि हृदयाद्द्रुतम् । निष्कासनीया यत्नेन विश्वस्यं च न मानसे ॥ ३६ ॥ एवं विधाः साधवो ये ते हि सर्वाधिका मताः । तेभ्यः परं भगवतो न किञ्चिदपि विद्यते ॥ ३७ ॥ अत एव प्रसन्नस्तान् स्वान्तिके ह्येव रक्षति । सेवां मुक्त्यधिकां स्वस्य हरिस्तेभ्यो ददाति च ॥३८॥ ऐश्वर्याणि ब्रह्मधाम्नि यानि सन्त्यखिलान्यपि । तान्येतदर्थकान्येव भवन्तीत्यवगम्यताम् ॥ ३९ ॥ यथैश्वर्यं पितुर्यत्तत्पुत्राणामेव निश्चितम् । तथैतदपि विज्ञेयं यदि प्रीतिः परस्परम् ॥ ४० ॥ यादृक् प्रतापः कृष्णस्य भक्तानां च तादृशः । प्रतापो जायते नूनमाज्ञाऽप्रतिहता तथा ॥४१॥ ब्रह्माण्डानामीश्वरा ये ब्रह्मरुद्रादयश्च ते । श्रीकृष्णाय यथा तद्वद्बलींस्तेभ्योऽर्पयन्ति हि ॥ ४२ ॥

थैवंविधसाध्वर्थान्येव । भवन्ति । इतीन्थम् । अवगम्यताम् ॥ ३९ ॥ एतदेवदृष्टान्तेन द्रढयति । यथेति । यथेति । यदि । परस्परमन्योऽन्यम् । प्रीतिः पितृपुत्रयोः स्नेहो भवेत् । तर्हि । यथा । पितुः । यत् । ऐश्वर्यं प्रभुत्वम् । कोशदण्डजतेजोयुक्तत्वमित्यर्थः । तत् । पुत्राणामेव । निश्चितमेव । आस्ते । तथा । एतद्भगवदीयाक्षरैश्वर्यमपि । विज्ञेयमुक्तविधसाधूनामेव बोध्यम् ॥ ४० ॥ यादृगिति । कृष्णस्य । यादृक् । प्रतापः । अस्ति । तद्भक्तानामुक्तविधानां कृष्णभक्तानां साधूनाम् । तादृशः । प्रतापः । जायते । तथा । आज्ञा । अप्रतिहताऽनिवार्या । जायते । यथा कृष्णस्याज्ञाऽप्रतिहताऽस्ति तथैवंविधतद्भक्तानामपि जायते इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ब्रह्माण्डानामिति । किञ्च । ब्रह्माण्डानामगणिताण्डानाम् । ईश्वरा अधिपतयः । ये । ब्रह्मरुद्रादयः । ते । यथा । श्रीकृष्णाय । बलीन्नानाविधोपहारान् । अर्पयन्ति । तद्वत्तथा । तेभ्यः साधुभ्योऽपि । अर्पयन्ति ॥ ४२ ॥

एवमिति । एवममुना प्रकारेण । विचार्य । तैः साधुभिः । अखिलान् । तुच्छार्थसङ्कल्पान्मायिकपदार्थभोगसङ्कल्पान् । हृदः स्वमनसः । निष्कास्य । कृष्णे साच्छ्रीहरावेव । एकाऽनन्या । निष्ठैकान्तिकभावेन स्थितिः । दृढं यथातथा । सदा सर्वकालम् । कार्या ॥४३॥ कृष्णमिति । इह सत्सङ्गे । ये । नराः । भक्ताः । चिन्तामणिमिव चिन्तामणितुल्यम् । कृष्णं प्रत्यक्षपुरुषोत्तमं श्रीहरिम् । प्राप्ताः । तेषाम् । क्वापि कुत्रापि । कर्हिचित्कदाचिदपि । किञ्चित्किमपि । दुर्लभम् । न विद्यते ॥४४॥ इतीति । इत्येवंविधम् । तस्य श्रीहरेः । वचोऽमृतम् । मुदा हर्षेण । निपीय । सदोगताः सभोपविष्टाः । तदाश्रिताः । सकलाः । ते मुक्तानन्दादयः । साधुजनाः । अखिलाः । गृहिणश्चापि । हृदये । तुतुषुः ॥ ४५ ॥ शूरांश्च शिथिलान्स्वस्य भक्तान् लक्षणतस्तु यः । स्ववृत्तान्तोक्तितः प्राह कुर्याच्छूरं हरिः स माम् ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकपञ्चपञ्चाशत्तमस्तरङ्गः ॥ १५५ ॥ २२ ॥

एवं विचार्य तुच्छार्थसङ्कल्पांस्तैर्हृदोऽखिलान् । निष्कास्य कृष्ण एवैका निष्ठा कार्या दृढं सदा ॥ ४३ ॥ कृष्णं चिन्तामणिमिव ये तु प्राप्ता नरा इह । न तेषां दुर्लभं किञ्चिद्विद्यते क्वापि कर्हिचित् ॥ ४४ ॥ इति तस्य वचोऽमृतं मुदा सकलाः साधुजना निपीयते । तुतुषुर्हृदये सदोगता गृहिणश्चाप्यखिलास्तदा ॥ ४५ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकपञ्चपञ्चाशत्तमस्तरङ्गः ॥ १५५ ॥ २२ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य गजाश्ववसुभूमिते । एकादश्यां ज्येष्ठशुक्ले वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य महीभुजः । वासुदेवालयस्याग्रे स न्यषीदत्सदासने ॥२॥ शुक्लाम्बरधरो भक्तैस्त्यागिभिर्गृहिभिश्च सः । परीतः पुरतः साधून्निषणानब्रवीत्स्वयम् ॥३॥ विचारितं मया त्वद्य मनोरूपं हि साधवः । जीवात्पृथक्तया तत्तु सम्यङ्नैव हि दृश्यते ॥ ४ ॥ जीवस्यैतत्करः कश्चिदिति निश्चियते ततः । प्रवृत्तिस्तस्य तु द्वेधा सर्वदेहेषु वर्त्तते ॥ ५ ॥

हिमोष्णबालदृष्टान्तैः सुखि दुःखि न मायिकैः । अर्थैर्यन्मन उक्तास्ते त्रयोविंशे सदुत्तमाः ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धंव्याख्यातम् । (१८७८) ज्येष्ठशुक्ले ज्येष्ठमासस्य शुक्लपक्षे । एकादश्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । महीभुजः । दुर्गे । वासुदेवालयस्य । अग्रे बाह्यवेदिकाप्रान्तप्रदेशे । सदासने कौशेयोत्तमचक्रकासने । स श्रीहरिः । न्यषीदत् ॥ २ ॥ शुक्लेति । शुक्लाम्बरधरः परिहितसकलश्वेतवसनः । त्यागिभिः । गृहिभिश्च । भक्तैर्नानादेशागतस्वाश्रितजनैः । परीतः सभायां संवेष्टितः । स श्रीहरिः । पुरतः स्वाग्रप्रदेशे । निषण्णान् । साधून्मुक्तानन्दादिमुनीन् । स्वयमेव । अब्रवीत् ॥ ३ ॥ विचारतमिति । हे साधवः ! । अद्यास्मिन्नहनि । मया । मनोरूपम् । सम्यक् । विचारितम् । तन्मनस्तु । जीवात्सकाशात् । पृक्तया । नैव । दृश्यते । हि ॥ ४ ॥ जीवस्येति । ततोहेतोः । एतन्मनः । जीवस्य । कश्चित् । करः करणः ज्ञानगुणस्य ज्ञातुर्जीवस्य ज्ञातृताविशिष्टस्तस्य कश्चिद्वृत्तिविशेष

इत्यर्थः । अस्यायंभावः । अनाद्यज्ञानविशिष्टत्वात्तदपृथग्भूतस्य जीवस्य ज्ञातृताविशिष्टो ज्ञानसम्बन्धिभोगानुभवसाधनलक्षणो मनोरूपस्तस्य कश्चिद्वृत्तिविशेष इति । इतीत्थम् । निश्चीयते । तस्य मनसः । प्रवृत्तिस्तु । सर्वदेहेषु जनमात्रशरीरेषु । द्वेधा । वर्त्तते ॥ ५ ॥ मनसो द्वेधा वर्त्तनप्रकारं दृष्टान्तेनाह त्रिभिः । उष्णेति । यथा । उष्ण-काले ग्रीष्मसमये । सविषं विषसहितम् । भाषायां लुकसहितम् । उष्णं सूर्यातपः । लोकमारकम् । यथा वा । हिमकाले शिशिरसमये । हिमं हिमानलः । लोकमारकम् । अस्ति । तथा । तन्मनः । द्विधा । अस्ति ॥६॥ एतदेव पुनः स्पष्टमाह द्वाभ्याम । मन इति । तत् । मनः । इन्द्रियद्वारा विषयान् । अभिधावति । ते विषयाः । यदि । दुःखदाः । स्युः । तर्हि । तपत्स्वयं तापयुक्तं सत् । उष्णोपमं सविषग्रीष्मातपतुल्यम् । भवति जायते ॥ ७ ॥ सुखदा इति । ते विषयाः । यदि । सुखदाः । स्युः । तर्हि । तन्मनः । हिमोपमं हिमानलसदृशम् । जायते । उभयथा प्रकारद्वयेनापि । एतन्मनः । श्रेयोमार्गात् कल्याणपथात् । सत्सङ्गादित्यर्थः । ध्रुवं निश्चितमेव । पातयति सत्सङ्गिनं भ्रंशयति ॥ ८ ॥ एवं मनस उभयथापि श्रेयोऽध्वपातनहेतुत्वमुक्त्वा साम्प्रतं ये मनोविश्वासयुक्ताः स्युस्तानेतत्स्ववशान्कृत्वा भ्रंशयति

उष्णकाले यथैवोष्णं सविषं लोकमारकम् । हिमं च हिमकाले वा तत्तथैवास्ति हि द्विधा ॥ ६ ॥ मनस्तन्द्रियद्वारा विषयानभिधावति । दुःखदा यदि ते तर्हि भवत्युष्णोपमं तपत् ॥ ७ ॥ सुखदा यदि ते तर्हि जायते तद्धिमो-पमम् । श्रेयोमार्गादुभयथाऽप्येतत्पातयति ध्रुवम् ॥८॥ एकत्र सुखिनं कृत्वा जीवमन्यत्र दुःखिनम् । हिमोष्णवन्मनो ह्येतज्जीवं भ्रंशयदीक्ष्यते ॥ ९ ॥ तद्येषां विषयान्प्राप्य दुःखदान्नोत्तपेत् क्वचित् । सुखदान्प्राप्य शीतं च न स्यात्सन्तस्त उत्तमाः ॥ १० ॥ बालस्वभावं च मनो ज्ञेयमेतन्मनीषिभिः । वारितोऽपि यथा बालः शस्त्राग्न्यादि जिघृक्षति ॥ ११ ॥ यदि तद्ग्राह्यते तेन तदा दुःखी भवेत्स तु । न ग्राह्यते तदाऽप्येष रुदन् दुःखायते भृशम् ॥ १२ ॥

येऽकृततद्विश्वासाः पराभूततद्वृत्तिवेगाश्च स्युस्तांस्तु तदेवानुकुलं सन्न पातयतीति आलिंग्य मायारचितान्तरात्मा स्वदेहिनमिति वृत्तीर्मनःश्रयतेऽन्यत्र तत्त्वमिति चाभि-संधायाह द्वाभ्याम् । एकत्रेति । हिमोष्णवत् । एतत् । मनः । एकत्रैकस्मिन्पक्षे । सुखिनम् । कृत्वा । अन्यत्रान्यस्मिन्पक्षे । जीवम् । दुःखिनम् । कृत्वा । भ्रंशयच्छ्रे-योमार्गाच्च्यावयत् । ईक्ष्यते ॥९॥ तदिति । येषां सताम् । तन्मनः । दुःखदान् । विषयान् । प्राप्य । क्वचित्कदाचिदपि । नोत्तपेत् । सुखदान् । विषयान् । प्राप्य । शीतं हिमं च । न स्यात् । प्रत्युत भगवद्भक्तावनुकूलं स्यादित्यर्थः । ते तथाविधाः । सन्तः । उत्तमाः श्रेष्ठाः ॥ १० ॥ दुःखदविषयप्राप्त्या सुखदविषयप्राप्त्या चापि दुःखाक्रान्तमनःसम्बन्धेन जीवस्य दुःखित्वमुभयविधविषयासक्तिवर्जितत्वाद्भगवत्सुखयुक्तमनःसम्बन्धेन जीवस्य सुखित्वं च बालदृष्टान्तोक्तिपूर्वमाह चतुर्भिः । बालेति । मनीषि-भिर्ज्ञानिभिः । एतत् । मनः । बालस्वभावम् । ज्ञेयम् । यथा । बालः । वारितो मात्रादिभिर्निषिद्धःसन्नपि । शस्त्राग्न्यादिवस्तु । जिघृक्षति ग्रहीतुमिच्छति ॥ ११ ॥ यदीति । यदि । तेन बालेन । तच्छस्त्राग्न्यादि । ग्राह्यते मात्रादिभिरुपादाप्यते । तदा । स बालः । दुःखी । भवेत् । यदि । न ग्राह्यते । तदापि । एष बालः । रुदन्सन् । भृशमन्यन्तम् । दुःखायते ॥ १२ ॥

तथेति । तथा तद्वत् । एतन्मनोऽपि । विषयान् । ग्राहितं सत् । विमुखं । भूत्वा श्रेयोमार्गाद् भ्रष्टं जातं सत् । भृशम् । दुःखि । स्यात् । विषयान् । अग्राहितं सदपि । विमुखं भूत्वा । भृशम् । दुःखायते ॥ १३ ॥ अत इति । अतोहेतोः । येषां साधूनाम् । तन्मनः । विषयैः । सुखि । दुःखि च । न भवेत् । कृष्णे प्रत्यक्षे भगवत्येव । रतमासक्तं च । स्यात् । ते साधवः । मया । मता उत्तमाः सम्मताः ॥ १४ ॥ सुधेति । इत्थमेवंविधाम् । सुधोपमेयाम् । हरिवाचम् । निशम्य । सदा निषण्णाः । भक्ताः प्रत्यक्षभगवदुपासकाः । सर्वेऽपि । ते मुक्तानन्दादयः । साधवो मुनयः । तथा । अन्ये । गृहिणो गृहिजनाश्चापि । भूरितरम् । प्रतोषम् । प्रापुः ॥१५॥ दुःखदान्सुखदानर्थान् मायिकान्प्राप्य मानसम् । न स्याद्येषां दुःखि सुखि सदा स्वस्मिन्रतं भवेत् ॥१॥ एतदेव स्वकीयानां साधुनां येन लक्षणम् । प्रोक्तं श्रीहरिणा मह्यं तत्सल्लक्ष्म ददातु सः ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकषट्पञ्चाशत्तमस्तरङ्गः ॥ १५६ ॥ २३ ॥

भक्तानां स्यान्न विक्षेपो भक्तौ साङ्ख्यविदां हरेः । सम्यग्ज्ञानबलाधिक्यात्तदन्यत्र विरागतः ॥ १ ॥ तेषां ज्ञानबलाल्पत्वाद्विक्षेपो योगवेदिनाम् । भवेद्देशादि-

तथैतदपि दुःखि स्याद्विषयान् ग्राहितं भृशम् । अग्राहितं च विमुखं भूत्वा दुःखायते भृशम् ॥ १३ ॥ अतो येषां न विषयैः सुखि दुःखि च तद्भवेत् । कृष्ण एव रतं च स्यात्साधवस्ते मया मताः ॥१४॥ सुधोपमेयां हरिवाचमित्थं निशम्य सर्वेऽपि सदोनिषण्णाः । ते साधवो भूरितरं प्रतोषं प्रापुस्तथाऽन्ये गृहिणोऽपि भक्ताः ॥ १५ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकषट्पञ्चाशतमस्तरङ्गः ॥ १५६ ॥ २३ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नन्दाश्ववसुभूमिते । अष्टम्यां नभसः शुक्ले वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरात्स्वामी लक्ष्मीवाटीमुपेत्य सः । आम्राधस्ताद्वेदिकायां न्यषीदद्धवलांशुकः ॥ २ ॥ सन्मल्लिकास्रगापीडं वृतं भक्तैः सहस्रशः । मुक्तानन्दो मुनिर्नत्वा तं पप्रच्छ कृताञ्जलिः ॥ ३ ॥ येषां स्यादचला निष्ठाऽक्षरधामाधिपे त्वयि । तेषां कश्चन विक्षेपस्त्वन्तरायो भवेन्न वा ॥ ४ ॥

वैषम्ये चतुर्विंश इतीरितम् ॥ २ ॥ शकेति । विक्रमार्कस्य विक्रमादित्यनृपतेः । नन्दाश्ववसुभूमिते नवसप्ताष्टैक संमिते । शकाब्दे शकवर्षे । संवदष्टादशशताधिकैकोनाशीतितमेवर्षे इत्यर्थः । (१८७९) नभसः श्रावणमासस्य । शुक्ले शुक्लपक्षे । अष्टम्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुराद्दुर्गपुरान्तर्वर्त्त्युत्तमनृपतिदुर्गान्तःस्थस्वावासादित्यर्थः । लक्ष्मीवाटीम् । उपेत्य तज्जिनाश्वामधिरूढःसन्सम्प्राप्येत्यर्थः । आम्राधतादूसालतरोरधःप्रदेशे । वेदिकायाम् । धवलांशुकः परिधृतसकलश्वेतवसनः । स्वामी । स श्रीहरिः । न्यषीददुदङ्मुख उपविवेश ॥ २ ॥ सदिति । सन्मल्लिकास्रगापीडं कण्ठे कुन्दकुसुममालाः शिरोवेष्टने तच्छेखरांश्च दधानमित्यर्थः । सहस्रशो नानादेशागतत्वाद्बहुभिः । भक्तैः स्वाश्रितैस्त्यागिगृहिजनैः । वृतं सभायां परिवेष्टितम् । तं श्रीहरिम् । मुक्तानन्दोमुनिः । कृताञ्जलिः सन् । नत्वा । पप्रच्छ ॥ ३ ॥ येषामिति । हे हरे ! । येषां भक्तानाम् । अक्षरधामाधिपे । त्वयि । अचलाऽतिस्थिरा । निष्ठाऽयमेव साक्षादक्षरधामा-

धिपतिः पुरुषोत्तमोऽस्तीतिमतिस्थितिः । स्यात् । तेषां भक्तानाम् । कश्चन यः कोऽपि । विक्षेपो देशकालादिविषमतारूपः । अन्तरायो भक्तौ विघ्नरूपः । भवेत् । अथवा । न भवेत् । तथाविधभक्तानां भगवद्भक्तौ देशकालादिविषमत्वमन्तरायरूपं भवेन्न भवेद्वेत्यर्थः ॥ ४ ॥ 'सम्पृष्ट इत्थं मुनिना मुक्तानन्देन सोऽब्रवीत् । हर्षयन्नृहरिकृष्णस्तं स्वभक्तांश्च परा'निति । निष्ठावन्त इति । हे मुने ! । निष्ठावन्तः । पुरुषाः भक्तास्तु । द्विविधाः । भवन्ति । तत्र तेषु द्विविधेषु निष्ठावत्सु भक्तेषु मध्ये । एके केचन । साङ्ख्यविदः । तथा । इतरे । योगज्ञा योगविदः । भवन्ति ॥ ५ ॥ तत्रेति । तत्र तेषु द्विविधभक्तेषु मध्ये । साङ्ख्यविदः । ते तु । सर्वम् । इयत्तयै-तावत्तया परिमाणयुक्ततयेत्यर्थः । विदुः । एतदेव स्पष्टमाह । नराणां नृपादिमनुजानाम् । सुखम् । एतावत् । दिवौकसामिन्द्रादिदेवानाम् । सुखं च । एतावत् । अस्ति ॥ ६ ॥ ब्रह्मेति । तथा । ब्रह्मादीनाम् । सुखम् । एतावत् । भूबिलौकसामतलादिपातालान्तभूमिविवरनिवासिनाम् । सुखम् । एतावत् । ब्रह्माण्डात् । बहि-रावरणान्यारभ्य प्रकृतिपुरुषलोकपर्यन्तम् । सुखम् । एतावत् । अस्ति । इतीत्थम् । ते साङ्ख्यविदो भक्ताः । अञ्जसा तत्त्वतः ॥ ७ ॥ सप्रमाण-

श्रीहरिरुवाच–निष्ठावन्तस्तु पुरुषा भवन्ति द्विविधा मुने । एके सांख्यविदस्तत्र योगज्ञा इतरे तथा ॥ ५ ॥ तत्र सांख्यविदो ये ते विदुः सर्वमियत्तया । नराणां सुखमेतावदेतावच्च दिवौकसाम् ॥ ६ ॥ ब्रह्मादीनां तथैतावदेतावद्भूबिलौकसाम् । ब्रह्माण्डाद्बहिरेतावन्सुखमस्तीति तेऽञ्जसा ॥ ७ ॥ सप्रमाणं विनिश्चित्य कालग्रासेषु तेषु च । वैराग्यं भृशमापद्य कृष्ण एव रता दृढम् ॥ ८ ॥ प्रीतिभाजां भगवति कालकाले महासुखे । तेषां ज्ञानबलाधिक्यं भक्तानां वर्त्तते दृढम् ॥ ९ ॥ अतो न कोऽपि विक्षेपस्तेषामस्त्यन्तरायकृत् । सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरन्ति ते ॥ १० ॥ ये तु योगविदस्तेऽत्र वृत्तिस्थैर्यविचक्षणाः । कृष्ण एवाखण्डवृत्तिं रक्षयन्त्यचलनिश्चयाः ॥ ११ ॥

मिति । सप्रमाणं शास्त्रप्रमाणसहितं यथातथा । विनिश्चित्य । कालग्रासेसु चतुर्विधप्रलयहेतुकालकवलभूतेषु । तेषु सर्वेषु दुःखयुक्तेषु सुखेषु । भृशमत्यन्तम् । वैराग्यम् । आपद्य प्राप्य । कृष्णे साक्षाद्भगवत्येव । दृढं यथातथा । रता आसक्ताः । भवन्ति । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥ ८ ॥ प्रीतीति । कालकाले सर्वभक्षकस्य कालस्यापि नियामके । महासुखे निरवधिकातिशयानन्दासाधारणाधारे । भगवति श्रीहरौ । प्रीतिभाजाम् । तेषां साङ्ख्यविदाम् । भक्तानाम् । ज्ञानबलाधिक्यम् । दृढम् । वर्त्तते ॥ ९ ॥ अत इति । अतो हेतोः । तेषां तथाविधानां साङ्ख्यविदां भक्तानाम् । अन्तरायकृत् । कोऽपि । विक्षेपः । नास्ति । ते साङ्ख्यविदो भक्ताः । सर्वम् । वृजिनं विक्षेपरूपं दुःखम् । ज्ञानप्लवेनोक्तविधज्ञानोडुपेनैव । सन्तरन्ति ॥ १० ॥ य इति । अत्र सत्सङ्गे । ये । योगविदः । भक्ताः । ते तु । वृत्तिस्थैर्यविचक्षणाः भगवत्स्वरूपे स्वमनोवृत्तिस्थिरीकरणकुशलाः । अचलनिश्चयाः । वृत्तिस्थिरीकरणस्थिरनिश्चयाः सन्तः । कृष्णे स्वेष्टदेवश्रीहरिस्वरूपे एव । अखण्डवृत्तिम् । रक्षन्ति स्थिरीकुर्वन्ति ॥ ११ ॥

देशेति । तेषां योगविदां भक्तानाम् । ज्ञानबलस्य आल्प्यादल्पत्वाद्धेतोः । क्वचित् । देशकालादिवैषम्ये सति तु । कृष्णतः । अन्यत्रेतरवस्तुन्यपि । वृत्तिस्तन्मनोवृत्तिः । व्रजेत् ॥१२॥ येषामिति । येषां भक्तानाम् । उभयज्ञानमुभयेषां साङ्ख्ययोगविदां ज्ञानम् । अस्ति । ते भक्तास्तु । भक्तोत्तमोत्तमा उत्तमभक्तेष्वप्युत्तमाः । सन्ति । तेषामुभयज्ञानवतामुत्तमोत्तमभक्तानाम् । क्वापि कदाचिदपि । केनापि । विघ्नेन । पराभवः । नास्ति ॥१३॥ ब्रह्मेति । तेषां तथाविधभक्तानाम् । वृत्तिः । ब्रह्मधामस्थभगवन्मूर्त्तेः सकाशात् । अन्यत्र वस्तुनि । कर्हिचिदपि । निमेषार्द्धमपि । ध्रुवं निश्चितमेव । न गच्छति । किन्तु तत्रामेवाखण्डं तिष्ठति ॥ १४ ॥ हरिकृष्णेति । इत्येवंविधम् । सुधया । तुल्यम् । हरिकृष्णमुखोद्गतम् । वचः । निशम्य । सदग्रणीः साधुश्रेष्ठः । स मुक्तानन्दमुनिः । भृशमतिशयितम् । मुदम् । आप । तच्छ्रिताः श्रीहर्याश्रिताः । इतरे । साधुजनाः । गृहिणश्चापि । भृशम् । मुदम् । आपुः ॥ १५ ॥ येषां स्वभक्तौ विक्षेपः स्वभक्तानां तु विघ्नकृत् । न भवेत्स च

देशकालादिवैशम्ये क्वचित्तेषां तु कृष्णतः । अन्यत्रापि व्रजेद्वृत्तिराल्प्याज्ज्ञानबलस्य हि ॥ १२ ॥ येषां त्वस्त्युभयज्ञानं ते तु भक्तोत्तमोत्तमाः । क्वापि केनापि विघ्नेन नास्ति तेषां पराभवः ॥ १३ ॥ ब्रह्मधामस्थभगवन्मूर्त्तेरन्यत्र कर्हिचित् । वृत्तिर्निमेषार्द्धमपि न तेषां गच्छति ध्रुवम् ॥ १४ ॥ हरिकृष्णमुखोद्गतं वचस्त्विति तुल्यं सुधया निशम्य स । भृशमाप मुदं सदग्रणीरितरे साधुजनाश्च तच्छ्रिताः ॥ १५ ॥

इति हरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकसप्तपञ्चाशत्तमस्तरङ्गः ॥ १५७ ॥ २४ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नन्दाश्ववसुभूमिते । कृष्णषष्ठ्यां नभोमासे वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य स वेश्मनः । वितर्द्यां दक्षिणास्यस्य न्यषीदन्मञ्चकोत्तमे ॥ २ ॥
सितसर्वाम्बरो भक्तैरनेकैः परितो वृतः । स्वाग्रोपविष्टान् पप्रच्छ साधून् स स्वयमेव हि ॥ ३ ॥

येषां स्याद्देशादेर्विषमत्वतः ॥ १ ॥ उभयेषां लक्षणानि तेषामुक्तानि येन तु । हरिणा स्वस्य भक्तिं मे निर्विघ्नां प्रददातु सः ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकसप्तपञ्चाशत्तमस्तरङ्गः ॥ १५७ ॥ २४ ॥

सवासनान्तरस्त्यागी गृही निर्वासनान्तरः । यस्तयोर्भक्तयोर्भिन्ना गतिर्भवति यादृशी ॥ १ ॥ वासनानां परित्यागे साधनं यत्तथा हरिः । अतिप्रीतो भवेद्येनैतदुक्तं पञ्चविंशके ॥ २ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८७९) नभोमासे श्रावणमासे । कृष्णषष्ठ्यां कृष्णपक्षस्यां षष्ठीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे । दक्षिणास्यस्य । वेश्मन उत्तमनृपतेर्भवनस्य । वितर्द्यां बाह्यवेदिकायाम् । मञ्चकोत्तमे स्वास्तृते पर्यङ्कासने । स श्रीहरिः । न्यषीदत् ॥२॥ सितेति । सितसर्वाम्बरः परिधृतसकलश्वेतवसनः । अनेकैर्नानादेशागतत्वाद्बहुभिः । भक्तैस्त्यागिभिर्गृहिभिश्च स्वाश्रितजनैः ।

परितः सर्वतः । वृतः सभायां वेष्टितः । स श्रीहरिः । स्वाग्रोपविष्टान्स्वपुरःप्रदेशावस्थितान् । साधून्मुक्तानन्द गोपालानन्द स्वयम्प्रकाशानन्दादीन् सतः । स्वयमेव । पप्रच्छ । हि ॥ ३ ॥ एक इति । देहेन । अखिलान् । वृषानुद्धवाध्वप्रसिद्धांस्त्यागिपाल्यान्निर्लोभादिधर्मान् । रक्षन् पालयन् । निजान्तरे स्वकीयान्तःकरणे । विषयभोगेच्छावान् । एकः । त्यागिवेषः । भगवद्भक्तः । अस्ति ॥ ४ ॥ अन्य इति । स्त्रीधनादिप्रसङ्गवान् । निर्वासनान्तःकरणो निर्गतविषयवासनान्तरः । सतां साधूनाम् । परिचर्यारतः । अन्यः । गृही । भक्तः । अस्ति ॥ ५ ॥ देहेति । हे सन्तः ! । एतयोरेवंविधयोस्त्यागिगृहिभक्तयोः । देहान्ते । कीदृशी । गतिः । भविता । कीदृशीत्येतद्विवेचयति । सदृशी द्वयोः समाना । अथवा । अधिका परस्परापेक्षयैकस्याधिका । अथवा न्यूना परस्परापेक्षयैकस्य न्यूना । तदेतन्मत्प्रश्नोत्तरम् । विचार्य । मे मह्यम् । ब्रूत यूयं कथयत ॥ ६ ॥ गोपालानन्देति । तदा तस्मिन्काले । सदग्रणीः साधुश्रेष्ठः । गोपालानन्दसाधुः । तं श्रीहरिम् । उवाच । हे

एकोऽस्ति भगवद्भक्तस्त्यागिवेषोऽखिलान् वृषान् । देहेन रक्षन्विषयभोगेच्छावान्निजान्तरे ॥ ४ ॥ अन्यस्त्वस्ति गृहीभक्तः स्त्रीधनादिप्रसङ्गवान् । निर्वासनान्तःकरणः परिचर्यारतः सताम् ॥ ५ ॥ देहान्त एतयोः सन्तः कीदृशी भविता गतिः । शदृशी वाऽधिका न्यूना विचार्य ब्रूत तत्तु मे ॥ ६ ॥ गोपालानन्दसाधुस्तं तदोवाच सदग्रणीः । गतिर्भविष्यति स्वामिन् पृथगेवोभयोरपि ॥ ७ ॥ त्यागी देहं विहायात्र देवलोकं स यास्यति । विषयासक्तचित्तत्वान्न तु ब्रह्मगतिं प्रभो ! ॥ ८ ॥ भक्तत्वाद्भगवांस्तस्मै विषयांस्तदभीप्सितान् । दास्यत्यथ स तान् भुत्वा कालेन भविता नरः ॥ ९ ॥ ततो विधाय सत्सङ्गं भूत्वा निर्वासनान्तरः । दृढभक्त्या भजन् कृष्णं प्राप्स्यति ब्रह्मधाम सः ॥ १० ॥ गृहस्थो हरिभक्तस्तु देहान्ते ब्रह्मधाम सः । निर्वासनान्तरत्वात्तु सद्यः प्राप्स्यति निश्चितम् ॥ ११ ॥ इति प्रश्नोत्तरं श्रुत्वा हरिस्तं साधुमूचिवान् । युक्तमेव त्वया साधो कृतं प्रश्नोत्तरं त्विदम् ॥ १२ ॥

स्वामिन् ! । उभयोरेतयोर्द्वयोर्भक्तयोरपि । गतिः । पृथगेव भिन्ना भिन्नैव । भविष्यति ॥ ७ ॥ पृथग्गतिं विविनक्ति चतुर्भिः । त्यागीति । हे प्रभो ! । त्यागी । सः । भक्तः । अत्र लोके । देहम् । विहाय । विषयासक्तचित्तत्वाद्धेतोः । देवलोकम् । यास्यति । ब्रह्मगतिं ब्रह्मधाम तु । न यास्यति ॥ ८ ॥ भक्तत्वादिति । भगवान् श्रीहरिः । तस्मै त्यागिने । तदभीप्सितान् । विषयान् । भक्तत्वात्तस्य स्वभक्तभावाद्धेतोः । दास्यति । अथानन्तरम् । स त्यागी । तान् देवलोकस्थान्विषयान् । भुक्त्वा । कालेन । नरो मनुष्यः । भविता ॥ ९ ॥ तत इति । ततस्तदनन्तरम् । स भक्तः । सत्सङ्गम् । विधाय । निर्वासनान्तरः । भूत्वा । दृढभक्त्यैकान्तिकभक्त्या । कृष्णम् । भजन्सन् । ब्रह्मधाम । प्राप्स्यति ॥ १० ॥ इतीति । इत्येवंविधम् । प्रश्नोत्तरम् । श्रुत्वा । हरिः । तम् । साधुं गोपालानन्दमुनिम् । उचिवान् । हे साधो ! । त्वया तु । इदम् । प्रश्नोत्तरम् । युक्तं यथार्थमेव । कृतम् ॥ १२ ॥

मुक्तानन्द इति । अथानन्तरम् । मुक्तानन्दः । साधुः । तं श्रीहरिम् । नत्वा । पप्रच्छ । हे सत्पते ! । अन्तःस्थवासनाः स्वान्तःकरणावस्थिता मायिक-त्रिषयभोगवासनाः । हातुं त्यक्तुम् । इच्छन् । नरस्त्वद्भक्तः । किमु किं वा साधनम् । कुर्यात् ॥१३॥ 'अनुयुक्तः स इत्थं तु मुक्तानन्देन साधुना । नारायणोऽब्रवीत्तं च हर्षयन्नपरा'निति । साधूनामिति । हे मुने ! । यस्य भक्तस्य । साधूनां भवादृशामेकान्तिकसताम् । परिचर्याम् । सर्वदा । सुदृढम् । व्यसनम् । जायेत । सर्वदा सत्परिचर्यां विना क्षणमपि स्थातुं यथा न शक्नुयान्तथाविधसुस्थिरव्यसनवान्स्यादित्यर्थः । तस्य भक्तस्य । वासनानाम् । क्षयः । भवेत् । सतामनुवृत्तिपूर्वकं परिचर्याया व्यसनमेव वासनात्यागसाधनमित्युत्तराशयः ॥ १४ ॥ स्वयम्प्रकाशानन्द इति । अथानन्तरम् । स्वयम्प्रकाशानन्दः साधुः । तं श्रीहरिम् । पप्रच्छ । हे हरे ! । कृष्णोऽक्षरधामाधिपतिरनादिकृष्णनामा । भवान् । येन । उपायेन । अतिप्रीतः । भवेत् । तमुपायम् । वद ॥१५॥ 'स्वयम्प्रकाशानन्देन पृष्ट इत्थं स साधुना । जगाद हरि-कृष्णस्तं नन्दयन्निति चापरान्' । यथेति । हे साधो ! । यथा । दरिद्रावस्थायाम् । सत्सु भगवदेकान्तिकसाधुषु । प्रीतिः । दीनता च । स्यात् । तथैव । धन्यवस्थायां

मुक्तानन्दोऽथ तं नत्वा साधुः पप्रच्छ सत्पते । अन्तःस्थवासना हातुमिच्छन् कुर्यान्नरः किमु ॥ १३ ॥ श्रीहरिरुवाच—
साधूनां परिचर्याया व्यसनं यस्य सर्वदा । जायते सुदृढं तस्य वासनानां क्षयो भवेत् ॥ १४ ॥ स्वयम्प्रकाशानन्दोऽथ तं
पप्रच्छ हरे भवान् । अतिप्रीतो भवेत् कृष्णो येनोपायेन तं वद ॥१५॥ श्रीहरि-रुवाच—यथा दरिद्रावस्थायां सत्सु प्रीतिश्च
दीनता । तथैव धन्यवस्थायां सा चेत्तुष्येद्धरिर्भृशम् ॥ १६ ॥ ग्रामस्यैकस्याधिपत्ये पञ्चानां वा स्वकर्मणा । दशानां क्वचि-
ज्जाते राज्ये पञ्चाशतोऽपि वा ॥ १७॥ शतस्य वाऽपि ग्रामाणां राज्ये वाऽखिलक्षितेः । जातेऽपि हरिभक्तेषु सत्सु प्रीतिर्भवेद्
भृशम् ॥ १८ ॥ दारिद्र्य इव दैन्यं च तेषु स्याद्यस्य धीमतः । पुंसस्तस्मिन् भगवतः प्रीतिः स्यादधिका ननु ॥ १९ ॥

पुष्कलधनवत्त्वावसरे । सा सत्सु प्रीतिर्दीनता च । चेद्यदि । स्यात् । तर्हि हरिः । भृशम् । तुष्येत् । एवंभूतभक्तोपरि भगवान्प्रसन्नः स्यादित्यर्थः । अस्यायं भावः । दरिद्रित्वेभ्यत्वयोरेकविधतया भवद्विधसाधुषु ये प्रीतिदिनते ते एव भगवत्प्रसन्नोपायभूते इति ॥ १६ ॥ एतदेव विशेषतः सुस्पष्टमाह त्रिभिः । ग्रामस्येति । स्वकर्मणा स्वकीयप्रारब्धेन । एकस्य । ग्रामस्य । आधिपत्ये । क्वचित्कदाचित् । जाते सति । इभ्यत्वात्स्वस्यैकग्रामप्राप्तौ सत्यामित्यर्थः । अथवा । पञ्चानां ग्रामाणाम् । अथवा । दशानां ग्रामाणाम् । अथवा । पञ्चाशतो ग्रामाणामपि । क्वचित् । राज्ये आधिपत्ये । जाते सति ॥ १७ ॥ शतस्येति । अथवा । ग्रामाणाम् । शतस्यापि । शत-परिमितानां ग्रामाणामपीत्यर्थः । राज्ये । अथवा । अखिलक्षितेः समग्राया भुवोऽपि । राज्ये । जाते सत्यपि । दारिद्र्ये स्वस्य दरिद्रावस्थायामिव । धीमतः । तस्य । पुंसो भक्तस्य । हरिभक्तेषु सत्सु । भृशम् । प्रीतिः । भवेत् ॥ १८ ॥ दारिद्र्य इति । तेषु हरिभक्तसाधुषु । भृशम् । दैन्यं च । स्यात् । तस्मिंस्तथाविधे भक्ते । भगवतः श्रीहरेः । अधिका । प्रीतिः । स्यात् । ननु । इति त्रयाणामेकान्वयः ॥ १९ ॥

एवं गृहिभक्तानां भगवत्प्रसन्नतोपायमुक्त्वा सम्प्रति त्यागिभक्तानां तमाह त्रिभिः । अथेति । अथेतिभिन्नोपक्रमे । यः । त्यागीभक्तः । नित्यम् । सताम् । सेवापरायणः । तेषु सत्सु । दैन्यभाक् । मानस्तम्भविवर्जितश्च । भवेत् ॥ २० ॥ भगवदिति । तथाविधस्य त्यागिनः । भगवत्कृपया । ऐश्वर्यलम्भनेऽणिमाद्यष्टादशविध-सिद्धिप्राप्तौ । जाते सत्यपि । यदि । सत्सु । प्रीतिः सदा प्रीतिपूर्वकं सेवापरायणत्वम् । दैन्यं च । चकारान्मानस्तम्भविवर्जितत्वम् । यथापूर्वमैश्वर्यप्राप्तेः पूर्ववदेव । भवेत् । तर्हीत्युत्तरेणसम्बन्धः ॥ २१ ॥ तर्हीति । हे मुने ! । तर्हि । तस्मिंस्तथाविधे त्यागिभक्तेऽपि । हरेः । अतिप्रीतिः । भवेत् । अतोहेतोः । तदिच्छुना श्रीहरेः स्वस्मिन्प्रीतिं वाञ्छता गृहिभक्तेन त्यागिभक्तेन च । सन्तः । अतिभावेन । सेवनीयाः ॥२२॥ सुधेति । इत्येवंविधम् । सुधासमम् । ईश्वरस्य श्रीहरेः । वाक्यम् । निशम्य । सः । साधुः स्वयम्प्रकाशानन्दो मुनिः । सदोनिषण्णाः । अन्ये । सन्तश्चापि । इतरे । भक्ताः । गृहिजनाश्चापि । ते सर्वे । अन्तरे स्वस्वमानसे । भृशम् । सन्तो-

अथ यस्तु भवेत्त्यागी सतां सेवापरायणः । दैन्यभाक् तेषु नित्यं च मानस्तम्भविवर्जितः ॥ २० ॥ भगवत्कृपया
तस्य जातेऽप्यैश्वर्यलम्भने । सत्सु प्रीतिश्च दैन्यं च यथापूर्वं भवेद्यदि ॥ २१ ॥ तर्हि तस्मिन्नपि हरेरति
प्रीतिर्भवेन्मुने ! । अतः सन्तोऽतिभावेन सेवनीयास्तदिच्छुना ॥ २२ ॥ सुधासमं वाक्यमितीश्वरस्य
साधुः स चान्येऽपि निशम्य सन्तः । सन्तोषमापुर्भृशमन्तरे ते सदोनिषण्णा इतरे च भक्ताः ॥ २३ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकाष्टपञ्चाशतमस्तरङ्गः ॥ १५८ ॥ २५ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नन्दाश्ववसुभूमिते । एकादश्यां भाद्रशुक्ले वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य स भूभुजः । वासुदेवालयस्याग्रे न्यषीदत्पीठ उत्तमे ॥ २ ॥

षम् । आपुः ॥ २३ ॥ सवासनावासनयोर्गतिरुक्ता स्वभक्तयोः । द्विविधा येन सम्प्रोक्तं वासनात्यागसाधनम् ॥ १ ॥ स्वस्य चातिप्रसन्नत्वोपायो येनोदितस्तथा । स ददातु हरिर्मह्यं सेवां स्वैकान्तिनां सताम् ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्यैकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्स्वनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरि-वाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकाष्टपञ्चाशत्तमस्तरङ्गः ॥ १५८ ॥ २५ ॥

भक्तेन हरितद्भक्तजनानां तु प्रियं सदा । कार्यं नाप्रियमित्यादिशिक्षावृन्दवचांसि हि ॥ १ ॥ सर्वेषां हितकर्तॄणि कारुण्याद्धरिणा स्वयम् । प्रोक्तानि हृदि धार्याणि षड्विंशे तु ततः परम् ॥ २ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८७९) भाद्रशुक्ले भाद्रपदमासस्य शुक्लपक्षे । एकादश्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । भूभुजः । दुर्गे । वासुदेवालयस्य । अग्रे । उत्तमे । पीठे कौशेये श्रेष्ठचक्रकासने । न्यषीद-द्भगवतः सायन्तननीराजनान्ते उपविवेश ॥ २ ॥

सितेति । सितवासाः परिधृतसकलश्वेतवसनः । त्यागिभिः । गृहिभिश्च । भक्तैर्नानादेशागतैः स्वसेवकजनैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः । स श्रीहरिः । सर्वान् । निजान्स्वभक्तजनान् । आनन्दयन्सन् । स्वयं हि स्वयमेव । तान्स्वभक्तजनान् । समुवाच ॥३॥ य इति । हे भक्ताः ! । यः भगवद्भक्तः । स्यात् । तेन तु । कृष्णस्य स्वेष्टदेवस्य श्रीहरेः । तदीयानां तदेकान्तिकभक्तानां च । प्रियम् । सदा । कार्यम् । अप्रियं तु । कदाचन कर्हिचिदपि । न कार्यम् ॥४॥ भक्तीति । चेद्यदि । स्वसम्बन्धिजनोऽपि । भक्त्यन्तरायकर्त्ता भगवद्भक्तौ विघ्नकारकः । भवेत् । तर्हि । स स्वसम्बन्धिजनः । यत्नेन । त्याज्यः । स्वस्वभावश्च । तादृशो भक्त्यन्तरायकर्त्ता । भवेच्चेत्तर्हि सोऽपि यत्नेन त्याज्यः ॥५॥ भगवदिति । यथा । भरतेन श्रीरामभ्रात्रा । मातुर्भगवद्विमुखायाः स्वजनन्याः । कैकेय्याः । पक्षपातः । नहि नैव । कृतः । तथा भगवद्विमुखानां स्वसम्बन्धिजनानाम् । पक्षः पक्षपातः । कर्हिचित् । न कार्यः ॥ ६ ॥ आत्मेति । यत् । आत्मज्ञानम् । यच्च । वैराग्यम् । आत्मनः स्वस्य । य । दृढः । धर्मश्च । स्यात् । दृढ इति दृढं लिङ्गव्यत्ययेनात्मज्ञानवैराग्ययोर्योज्यम् । तेषामात्मज्ञानादित्रयाणाम् । गुणता भक्तेरङ्गता । कार्या । भक्तेस्तु । मुख्यता । कार्या ।

सितवासा वृतो भक्तैस्त्यागिभिर्गृहिभिश्च सः । आनन्दयन्निजान्सर्वान्समुवाच स्वयं हि तान् ॥ ३ ॥ यस्तु स्याद्भगवद्भक्तस्तेन कार्यं प्रियं सदा । कृष्णस्य च तदीयानां नाप्रियं तु कदाचन ॥४॥ भक्त्यन्तरायकर्त्ता तु स्वसम्बन्धिजनोऽपि चेत् । तर्हि त्याज्यः स यत्नेन स्वस्वभावश्च तादृशः ॥ ५ ॥ भगवद्विमुखानां च पक्षः कार्यो न कर्हिचित् । भरते न यथा मातुः पक्षपातः कृतो न हि ॥६॥ आत्मज्ञानं च वैराग्यं यद्धर्मो वा य आत्मनः । दृढः स्याद् गुणता तेषां कार्या भक्तेस्तु मुख्यता ॥ ७ ॥ एषामन्यतमो यस्तु भक्तौ स्यादन्तरायकृत् । गुणोऽपि स तु विज्ञेयो नूनं दोष इवाहितः ॥८॥ एवं यो यो भवेद्दोषः स स शोध्यः प्रयत्नतः । न तु दोषोऽपि गुणवन्मान्यो मानिजनैरिव ॥९॥ भजतां राधिकाकान्तं पुंसामेवागुणः क्वचित् । न ग्राह्योऽथ ग्रहीतव्यो गुण एव हि तद्गतः ॥१०॥

धर्मज्ञानवैराग्याणां भक्तेः शीर्षहृत्पादरूपाङ्गत्रयत्वात्तदुपेता सैव मुख्या विधेया न तु भक्तिं गौणां विधाय ते मुख्याः कार्यास्ते तु तस्याः सहायाः सन्तीति मत्वा रक्षणीयास्तानृते तस्यां विघ्नसम्भवादितिभावः ॥ ७ ॥ एषामिति । एषामात्मज्ञानादित्रयाणां मध्ये । अन्यतम एकोऽपि । यः । भक्तौ । अन्तरायकृत् । स्यात् । सः । गुणोऽपि । यद्यपि स गुणरूपो भवति तथापीत्यर्थः । दोष इव । अहितः शत्रुरूपः । विज्ञेयः । नूनम् ॥ ८ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेणैव । यः । यः । दोषो लोभादिः । भवेत्स्वस्मिन्स्यात् । सः । स दोषः । प्रयत्नतः । शोध्यो दष्टोऽङ्गुष्ठइवाहिनेति न्यायात्सद्यस्त्याज्य एवेत्यर्थः । मानिजनैरिव मानवल्लोकैरिवेत्यर्थः । दोषोऽपि । गुणवत् । न तु नैव । मान्यः । दक्षदुर्वासोभ्यां मानक्रोधाविव दोषानपि गुणान्मत्वा ते न रक्षणीया इतिभावः ॥ ९ ॥ भजतामिति । राधिकाकान्तं श्रीहरिम् । भजताम् । पुंसां जनानाम् । अगुणो वाचालत्वादिरल्पो दोषः । क्वचित्कदाचिदपि । नैव ग्राह्यः । अथ च । तद्गतो भगवद्भक्तनिष्ठः । गुण

एव । ग्रहीतव्यः । हि । वाचालत्वादितद्दोषाल्पतासम्भावनपूर्वं भक्तिनिष्ठादयस्तद्गुणा एव महान्तो गण्याः इत्यर्थः ॥ १० ॥ य इति । यः । पुमान् जनः । सत्सङ्गी गृहीतोद्धवसम्प्रदायदीक्षः । अत एव । हरिभक्तः । सन्नपि । अन्येषु हरिभक्तेषु । दोषदर्शी । स्यात् । विद्यमानानां गुणानामदर्शनपूर्वमसतोऽपि दोषांस्तेषु कल्पयेदित्यर्थः । स्वस्मिंस्तु । गुणदृक् । स्वनिष्ठमहादोषानवेक्षणपूर्वमल्पमपि स्वगुणं बहुमन्येतेत्यर्थः । स हरिभक्तस्तु । अर्द्धविमुखोऽर्द्ध कुसङ्गी । मतः ॥ ११ ॥ कृष्णेति । यस्य भक्तस्य । कृष्णतद्भक्तदोषेक्षा । स्वगुणेक्षा च । स्यात् । स भक्तः । उच्चामतिमहतीम् । पदवीम् । प्राप्तः सन्नपि । अचिरेणाल्पकालेन । तत उच्चपदवीतः । पतेत् ॥ १२ ॥ इतीति । इत्थम् । उक्त्वा स श्रीहरिः । तदर्थकामेतत्पूर्वश्लोकोक्तार्थकाम् । ब्रह्मवैवर्त्तपुराणोक्ताम् । राधाश्रीदामपतनकथाम् । अकथयत् ॥ १३ ॥ तत इति । ततस्तदनन्तरम् । स श्रीहरिः । प्राह पुनरपि स्वभक्तानुक्तवान् । हे भक्ताः ! । यः । भक्तः स्वस्यैव । अगुणादृक् दोषदर्शी । भवेत् । तथा । अन्येषां हरिभक्तानाम् । गुणग्राही । भवेत् । तस्य भक्तस्य । भक्तिः । विवर्द्धते प्रतिदिनं विशेषतो वृद्धिं गच्छति ॥ १४ ॥ विपरीत

योऽन्येषु दोषदर्शी स्यात्स्वस्मिंस्तु गुणदृक् पुमान् । सत्सङ्गी हरिभक्तोऽपि स त्वर्द्धविमुखो मतः ॥ ११ ॥ कृष्णतद्भक्तदोषेक्षा स्वगुणेक्षा च यस्य सः । प्राप्तोऽपि पदवीमुच्चामचिरेण ततः पतेत् ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वा ब्रह्मवैवर्त्तपुराणोक्तां तदर्थकाम् । राधाश्रीदामपतनकथामकथयत्स च ॥ १३ ॥ ततः स प्राह यो भक्तः स्वस्यैवागुणदृग्भवेत् । गुणग्राही तथाऽन्येषां तस्य भक्तिर्विवर्द्धते ॥ १४ ॥ विपरीतस्तु पुरुषो व्यवहारेऽतिबुद्धिमान् । भजन्नपि हरिं सोऽन्ते भविष्यति पराङ्मुखः ॥ १५ ॥ यो गुरुः स निजं शिष्यं साधुवर्त्म सुशिक्षयेत् । यद्यादरेण शिष्यस्तु गृह्णीयाद्धितमित्यदः ॥ १६ ॥ तर्हि तस्मिन्नतिप्रीतिर्गुरोर्भवति सर्वथा । तया च सोऽचिरेणैव सिद्धिमाप्नोति वाञ्छिताम् ॥ १७ ॥ एवं ममापि वचनं विदित्वा हितमात्मनः । यो ग्रहीष्यत्यादरेण साधुर्वाऽपि गृही पुमान् ॥ १८ ॥

इति व्यवहारे । व्यावहारिककार्ये । अतिबुद्धिमान् । हरिम् । भजन्नपि । यः । पुरुषः । विपरीतः स्वस्य गुणग्राही अन्यभक्तानामगुणदृक् । भवेत् । स भक्तः । अन्ते पर्यवसानकाले । पराङ्मुखो हरेर्विमुखः । भविष्यति ॥ १५ ॥ य इति । यः । गुरुः । सः । निजम् । शिष्यम् । साधुवर्त्मैकान्तिकसन्मार्गम् । सुशिक्षयेत् । शिष्यः । यदि । अदः साधुवर्त्मशिक्षणम् । हितं मम हितकारकमेव । इतीत्थम् । आदरेण । गृह्णीयात् । तर्हीत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ १६ ॥ तर्हीति । तर्हि । तस्मिंस्तथाविधे शिष्ये । गुरोः । सर्वथा । अतिप्रीतिः । भवति । तया गुर्वतिप्रीत्या । स शिष्यः । अचिरेणाल्पकालेनैव । वाञ्छिताम् । सिद्धिमेकान्तिकधर्मप्रसन्नतारूपाम् । आप्नोति ॥ १७ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । मम सर्वेषां भवतां गुरुत्वादिष्टदेवत्वाच्च हितकर्त्तुर्ममेत्यर्थः । वचनमेतत्सन्दर्भोक्तं वाक्यमपि । आत्मनः स्वस्य । हितं हितकारकम् । विदित्वा । यः । साधुः । अथवा । यः । गृही गृहस्थोऽपि । पुमान्मद्भक्तजनः । आदरेण । ग्रहीष्यति ॥ १८ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिंस्तथाविधे साधुभक्ते गृहिभक्ते च । ममापि । अतिशयेन । प्रीतिरचिरेण वाञ्छितार्थप्रापिका प्रसन्नता । भविष्यति । तथा । अन्यस्मिन्नुक्तविध-विपरीते भक्ते । औदासीन्यं ममोदासीनत्वम् । भविष्यति । हे सत्तमा ! भक्ताः । इतीत्थम् । जानीत । हि निश्चितमेव ॥ १९ ॥ इतीति । इत्येवंविधम् । प्रभोः । तस्य श्रीहरेः । वचोऽमृतम् । निपीय । सदोनिषण्णाः । ते । सर्वेऽपि । सन्तः । गृहस्थाश्च । मुदम् । प्रपद्य । तच्छ्रीहरिवचोऽमृतम् । महादरेण । धारयन्ति स्म स्वस्वहृदये निदधुः ॥ २० ॥ शिक्षावाक्यामृतैः स्वीयैर्नन्दयामास यो निजान् । ममानन्दः प्रदः सोऽस्तु श्रीहरिर्भक्तिधर्मजः ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्स्नुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकैकोनषष्टितमस्तरङ्गः ॥ १५९ ॥ २६ ॥

प्रश्नोत्तरमुखेनैव मुक्तानन्दमुनेर्हरिः । सद्वृत्तिं कथयित्वा तु स्वभक्तशिक्षणार्थकम् ॥ १ ॥ अब्रवीत्स्वमभिप्रायं क्रोधत्यागादिकं स्वयम् । करुणावारिधिः स्वामी

तस्मिन्भविष्यति प्रीतिर्ममाप्यतिशयेन हि । औदासीन्यं तथाऽन्यस्मिन्निति जानीत सत्तमाः ! ॥१९॥ इति प्रभोस्तस्य वचोऽमृतं ते निपीय सर्वेऽपि सदोनिषण्णाः । सन्तो गृहस्थाश्च मुदं प्रपद्य तद्धारयन्ति स्म महादरेण ॥ २० ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकैकोनषष्टितमस्तरङ्गः ॥ १५९ ॥ २६ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नन्दाश्ववसुभूमिते । एकादश्यामूर्जशुक्ले वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य स वेश्मनः । वितर्द्यां दक्षिणास्यस्य न्यषीदन्मञ्चकोत्तमे ॥ २ ॥
सितसर्वाम्बरधरो नानाभक्तगणैर्वृतः । मन्दारपीतधवलपुष्पस्रक्शेखरार्चितः ॥ ३ ॥ पप्रच्छ
मुक्तानन्दं स साधुवर्यं पुरःस्थितम् । क्रोधोदये तु भवतो निमित्तं किन्नु वर्त्तते ॥ ४ ॥

सप्तत्रिंशे ततः स्फुटम् ॥ २ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८७७) ऊर्जशुक्ले कार्त्तिकमासस्य शुक्लपक्षे । एकादश्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । राज्ञः । दुर्गे । दक्षिणास्यस्य । वेश्मनस्तस्यैव भवनस्य । वितर्द्यां बाह्यवेदिकायाम् । मञ्चकोत्तमे स्वास्तृतोत्तमपर्यङ्कासने । स श्रीहरिः । न्यषीदत् ॥ २ ॥ तं विशिनष्टि । सितेति । सितसर्वाम्बरधरः स्वाङ्गपरिहितसकलश्वेतवसनः । नानाभक्तगणैर्नानादेशागतत्यागिगृहि-स्वभक्तसमूहैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः । मन्दाराणि भाषायां गुलदावदी इति प्रसिद्धतरुसम्बन्धीनि यानि पीतानि धवलानि च पुष्पाणि तेषां स्रजो मालाः शेखरा आपीडाश्च तैरर्चितः स्वभक्तवृन्दैः पूजितः ॥ ३ ॥ पप्रच्छेति । स श्रीहरिः । पुरःस्थितं स्वाग्रप्रदेशात्रस्थितम् । साधुवर्यं सकलसाधुश्रेष्ठम् । मुक्तानन्दमुनिम् । पप्रच्छ । हे मुने ! । भवतः । क्रोधोदये । किन्नु किं वा । निमित्तं हेतुः । वर्त्तते । यदा कदाचित्क्रोध उत्पद्येत तदा भवति स केन निमित्तेन उदेतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं मुक्तानन्दमुनिं क्रोधादयनिमित्तं पृष्ट्वा तं तदुत्तरविधाने जुगुप्समानमिवालक्ष्यादावात्मनि क्रोधोदयस्यानिमित्तं निमित्तं तत्स्थितिकालं चाह सार्द्धद्वाभ्याम् । ममेति । हे मुने ! । मम तु । स्वार्थस्य । सिद्धये । क्रोधः । नैवोत्पद्यते । भूरिद्रव्यविनाशस्य । कर्त्तरि पुरुषेऽपि । मे मम । रुट् क्रोधः । नास्ति नैवोपद्यते ॥ ५ ॥ यदीति । यदि । कश्चिज्जनः । धर्मलोपम् । कुर्यात् । अथवा । रङ्कपीडनम् । कुर्यात् । अथवा । अन्यायपक्षम् । गृह्णीयात् । तदा । तस्मिन् । जने तु । रुट् । उत्पद्यते । हि ॥ ६ ॥ सेति । सा निमित्तत्रयोद्भवापि रुट् । अल्पिकाऽल्पप्रमाणा । अल्पवृत्तिरल्पकालवर्त्तिनि च । जायते । असौ रुट् । ग्रन्थिम् । न जनयति तद्ग्रन्थिबन्धनं न करोतीत्यर्थः । एवं स्वक्रोधोदयस्यानिमित्तं निमित्तं तत्स्थितिकालं चोक्त्वा साम्प्रतं द्वितीयं प्रश्नं करोति । हे मुने ! ते तव । क्रोधः । कियत्कालम् । तिष्ठति । तदेतन्मत्प्रश्नद्वयोत्तरम् । वद । स इत्थं हरिणा पृष्टो मुक्तानन्दमुनिः । अब्रवीत् ॥ ७ ॥ यदेति । हे हरे ! । यदा । अहम् । कस्यचिद्भक्तजनस्य । वैपरीत्येन विपरीततया । वर्त्तनमधर्माचरणमित्यर्थः । वीक्षे । साधूनां भवदाश्रितानां साधुजनानाम् । प्रतिपक्षं द्रोहकर्त्तारं रिपुं च वीक्षे । तदा । तस्मै उभय-

मम तूत्पद्यते नैव क्रोधः स्वार्थस्य सिद्धये । भूरिद्रव्यविनाशस्य कर्त्तर्यपि न मेऽस्ति रुट् ॥ ५ ॥ यदि कश्चिद्धर्मलोपं कुर्याद्वा रङ्कपीडनम् । गृह्णीयाद्वाऽन्यायपक्षं तस्मिंस्तूत्पद्यते हि रुट् ॥ ६ ॥ साऽप्यल्पिकाऽल्पवृत्तिश्च न ग्रन्थिं जनयत्यसौ । कियत्कालं तिष्ठति ते क्रोधस्तद्वद सोऽब्रवीत् ॥ ७ ॥ यदाऽहं कस्यचिद्वीक्षे वैपरीत्येन वर्त्तनम् । प्रतिपक्षं च साधुनां तस्मै क्रुध्याम्यहं तदा ॥८॥ किन्तु क्रोधः सद्यः एव शान्तिमेति न तिष्ठति । तमुवाच हरिः कीदृक् विचारोऽस्ति त्वया कृतः ॥ ९ ॥ स ऊचे ते हरेः सम्यग्माहात्म्यं वेद्म्यहं हृदि । अतो यथा प्रसन्नः स्यास्त्वं तथा कार्यमस्ति मे ॥ १० ॥ क्रोधस्तवानभीष्टोऽस्ति ततस्तं न दधे हृदि । दुःस्वभावं तथा वाऽन्यं न रक्षामि तवाप्रियम् ॥ ११ ॥

विधजनाय । अहम् । क्रुध्यामि ॥ ८ ॥ किन्त्विति । किन्तु । क्रोधः स मदमर्षः । सद्य एव । शान्तिं निवृत्तिम् । एति । न तिष्ठति चिरस्थायी न भवतीत्यर्थः । एवं स्वक्रोधोदये निमित्तद्वयं तस्याचिरस्थायित्वमिति प्रश्नद्वयोत्तरं कृतं बोध्यम् । तमेवं वदन्तं मुक्तानन्दमुनिम् । हरिः । उवाच । हे मुने ! । त्वया । कीदृक् । विचारः । कृतः । अस्ति । एवं ते सद्यः क्रोधनिवृत्तिर्या जायते सा केन विचारेण तं विचारं ब्रूहीत्यर्थः ॥ ९ ॥ स इति । स एवं श्रीहरिणा पृष्टो मुक्तानन्दमुनिः । उवाच । हे हरे ! । अहम् । हृदि । मानसे । हरेः क्षराक्षरपरस्य पुरुषोत्तमस्य । ते तव । माहात्म्यं निरवधिकातिशयमहिमानम् । सम्यक् यथार्थतः । वेद्मि त्वदेकान्तिकसाधुप्रसङ्गाज्जानामि । अतो हेतोः । यथा । त्वमपारमहिमः पुरुषोत्तमोऽक्षरधामाधिपः । श्रीहरिः । प्रसन्नः । स्याः । तथा । मे मम । कार्यं कर्त्तव्यम् । अस्ति ॥ १० ॥ क्रोध इति । यतः । क्रोधः सर्वेषामन्तः शत्रुः कोपः । तव निष्कारणापारकरुणस्य भवतः । अनभीष्टोऽप्रियः । अस्ति । ततो हेतोः । तं क्रोधम् । हृदि । अहम् । न दधे न चिरं रक्षामि । तथा तेन प्रकारेणैव । तव । अप्रियम् । अन्यम् । दुःस्वभावं दोषरूपां लोभमानादिप्रकृतिमित्यर्थः । न रक्षामि ॥ ११ ॥

शुकेति । किञ्च । शुकादीनां शुकनारदार्षभजडभरतादीनाम् । महतां महागुणगरिष्ठानाम् । सतां त्वत्प्रियसाधूनाम् । सदाचारं क्रोधत्यागादिं सद्धर्मम् । दृष्ट्वा । तद्विरुद्धाः शुकादिसाध्वाचारप्रतिकूलाः । क्रोधादयः । दोषाः । हृदि । नैव । रक्ष्या मया न रक्षणीयाः ॥ १२ ॥ एवमिति । हे भगवन् ! सकलैश्वर्यैकपारावार । एवमुक्तप्रकारेण । विचार्य हृदि विचारात्मकं पौरुषालम्बनं कृत्वा । मया । क्रोधः । न क्रियते । अत्र क्रोधस्य चिररक्षणमकरणमित्यर्थः । तमेवं वदन्तं मुक्तानन्दमुनिम् । हरिः । उवाच । हे साधो ! । ते तव । अयम् । विचारः पौरुषरूपः । महानतिश्रेष्ठः । अस्ति । वै ॥ १३ ॥ गुणेति । गुणातीतः सत्त्वादिमायिकगुणानतिक्रान्तः । क्रोधादीनां दोषाणाम् । निवर्त्तक उदयसमकालं निवृत्तिकरः । अयम् । विचारः । तव । प्राक्संस्कारवशात् प्राचीनबहुजन्मार्जितभगवत्प्रसन्नताहेतुकशुभसंस्कारवशतः । बलवान्सन् । हृदि त्वन्मानसे । जातः । अस्ति । अस्यायं भावः । भगवत्प्रसन्नतामुद्दिश्यायं तव विचारात्मकः पुरुषप्रयत्नः प्राक्संस्कारवशतोऽतिबलिष्ठतां प्राप्तिः सन् शीघ्रसिद्धतां प्राप्तोऽस्तीति ॥ १४ ॥ एतदेव स्पष्टमाह । प्रागिति । प्राक्संस्कारवताम् । पुंसां भक्तानाम् । पौरुषं विचाररूपः पुरुषप्रयत्नः । द्रुतं शीघ्रमेव । सिद्धयति ।

शुकादीनां सदाचारं दृष्ट्वा च महतां सताम् । तद्विरुद्धा नैव रक्ष्या दोषाः क्रोधादयो हृदि ॥ १२ ॥ एवं विचार्य भगवन्न क्रोधः क्रियते मया । तमुवाच हरिः साधो ! विचारस्तेऽस्ति वै महान् ॥१३॥ गुणातीतो विचारोऽयं प्राक्संस्कारवशात्तव । हृदि जातोऽस्ति बलवान् क्रोधादीनां निवर्त्तकः ॥ १४ ॥ प्राक्संस्कारवतां पुंसां पौरुषं सिद्धयति द्रुतम् । अन्येषां तु विलम्बेन देशकालानुसारतः ॥१५॥ साहाय्यं विदधात्येव संस्कारः पौरुषस्य तु । न तु केवलसंस्कारः साधयेत्कार्यमीप्सितम् ॥१६॥ संस्कारस्यैव हेतुत्वे श्रुतिस्मृतिषु वर्णिताः । विधयश्च निषेधाश्च भवेयुर्वै निराश्रयाः ॥ १७ ॥ अतस्त्वद्वन्मुमुक्षुस्तु पौरुषेणैव सर्वथा भगवत्प्रीतये जह्याद्न्तर्दोषान् प्रयत्नतः ॥ १८ ॥ क्रोधोऽल्पोऽपि क्वचिद्यस्य दुर्बलेऽप्युद्भवेन्नरे । तस्य कालेन स भवेत्सत्सु च स्वेष्टदैवते ॥ १९ ॥

भगवत्प्रसन्नतारूपं फलं जनयतीत्यर्थः । अन्येषां प्राक्संस्काररहितभक्तानां तु । देशकालानुसारतः विलम्बेन । सिद्धयति ॥ १५ ॥ साहाय्यमिति । संस्कारः । पौरुषस्य । साहाय्यं सहायकमेव । विदधाति । केवलसंस्कारः पुरुषप्रयत्नवर्जितः संस्कारः । ईप्सितं स्वेनप्राप्तुं वाञ्छितम् । कार्यं भगवत्प्रसन्नतासम्पादनतारूपं प्रयोजनम् । न तु नैव । साधयेत् ॥ १६ ॥ विपक्षेदोषमाह । संस्कारस्येति । संस्कारस्यैव । हेतुत्वे भगवत्प्रसन्नतासम्पादनरूपकार्यकारणत्वे सति । श्रुतिस्मृतिषु । वर्णिताः । विधयस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजे'दित्येवमादीनि भगवत्प्रसन्नताहेतुकानि विधिवाक्यानि । निषेधा 'न कुर्यात्कर्हिचित्सख्यं मनसि ह्यनवस्थिते'इत्येवमादीनि निषेधवाक्यानि च । निराश्रया निराधाराः । भवेयुः । वै ॥ १७ ॥ अत इति । अतो हेतोः । त्वद्वद्त्वद्विधः । मुमुक्षुर्भक्तः । भगवत्प्रीतये । पौरुषेण विचारबलेनैव । अन्तर्दोषान् क्रोधादीन् । प्रयत्नतः । सर्वथा सर्वप्रकारेण । जह्यात् ॥ १८ ॥ क्रोध इति । यस्य भक्तस्य । दुर्बलेऽपि । नरे जने । क्वचित्कदाचित् । अल्पोऽपि । क्रोधः उद्भवेत् । तस्य भक्तस्य । स क्रोधोद्भवः । कालेन । सत्सु भगवदेकान्तिकसाधुष्वपि । स्वेष्टदैवते स्वकीयेष्टदेवे भगवति चापि । भवेत् ॥ १९ ॥

कस्मिन्निति । अतो हेतोः । मुमुक्षुणा भक्तेन । कस्मिंश्चिज्जनेऽपि । मलिनः क्रोधादिमलयुक्तः । सङ्कल्पः । क्वचित्कदाचिदपि । नैव विधातव्यः । यद्यतो हेतोः । स मलिनसङ्कल्पः । सत्पथात्सत्सङ्गात् । भ्रंशकश्च्युतिकारकः । अस्ति ॥ २० ॥ एतदेव स्वभक्तशिक्षार्थं स्वस्वभावोक्त्या द्रढयति पञ्चभिः । अपीति । अहं तु । कञ्चित् यं कमपि । रङ्कमपि । नरम् । क्रुधा । अवमन्तुं भर्त्सयितुम् । नोत्सहे न शक्तो भवामीत्यर्थः । यद्यतो हेतोः । सर्वत्र सर्वेष्वपि जनेषु । अन्तर्यामितया । हरिम् । वेद्मि ॥ २१ ॥ अवमान इति । क्वचित्कदाचित् । प्रयोजनवशात् । यस्य जनस्य । अवमानः । भवेत् । अहम् । तम् । अवमानम् । तदन्तर्यामिकृष्णस्य । वेद्मि ॥ २२ ॥ तत इति । ततो हेतोः । तदपराधस्य मत्कृतजनावमानरूपापराधस्य । क्षमापनम् । पूजया सत्कारपूर्वकया तदर्चया । प्रणामेन जनसमक्षं तन्नमस्करणेन । तदभीष्टार्पणेन तद्वाञ्छितार्थप्रदानेन च । कारयामि ॥ २३ ॥ स इति । यर्हि । स मदवमानितो जनः । प्रसन्नः । भवेत् । तर्हि । मम । स्वास्थ्यं सौमनस्यम् । भवेत् । अन्यथा तत्प्रसन्नताया अभावे तु । स्वचेतसि मन्मानसे । भूरिः । अनुतापः । भवेत् ॥ २४ ॥ अत इति । अतो हेतोः । सर्वेषु । भूतेषु जनेषु । दयैव । मम । प्रिया । अस्ति

कस्मिंश्चिदप्यतो नैव सङ्कल्पो मलिनः क्वचित् । मुमुक्षुणा विधातव्यो भ्रंशकः सत्पथात्स यत् ॥ २० ॥ अपि रङ्कं नरं कञ्चिदवमन्तुं क्रुधा त्वहम् । नोत्सहेऽन्तर्यामितया हरिं सर्वत्र वेद्मि यत् ॥ २१ ॥ अवमानः क्वचिद्यस्य प्रयोजनवशाद्भवेत् । तदन्तर्यामिकृष्णस्यावमानं तं च वेद्म्यहम् ॥ २२ ॥ ततस्तदपराधस्य कारयामि क्षमापनम् । पूजया च प्रणामेन तदभीष्टार्पणेन च ॥ २३ ॥ स प्रसन्नो भवेद्यर्हि तदा स्वास्थ्यं भवेन्मम । अन्यथा तु भवेद्भूरिरनुतापः स्वचेतसि ॥ २४॥ अतः सर्वेषु भूतेषु दयैवास्ति मम प्रिया । अहिंसधर्मसिद्धिः स्यात्तयैव खलु नान्यथा ॥ २६ ॥ अतित्यागोऽथातिदया त्वस्ति भक्त्यन्तरायकृत् । अतो भक्त्यनुकूलैव दया त्यागश्च रक्ष्यताम् ॥ २६ ॥ अतोऽस्मत्सम्प्रदायेऽत्र मया त्यागः प्रवर्त्तितः । कृष्णालयविधानादिभक्तिसिद्ध्यनुकूलकः ॥ २७ ॥ अल्पेऽपि सति हि त्यागे पृथिव्यां हर्युपासना । यदि स्थास्यति तन्नृणां श्रेयो भावि सहस्रशः ॥ २८ ॥

। तया दययैव । अहिंसधर्मसिद्धिः । स्यात् । अन्यथा दयाया अभावे । अहिंसधर्मसिद्धिः । न स्यात् । खलु ॥ २५ ॥ एवं दयोत्कर्षमभिधाय साऽप्यशयिता चेत्तर्हिभक्त्यन्तरायकारिणीतिब्रुवंस्त्यागस्यापि तथात्वे तथात्वमाह । अतीति । हे मुने ! । अतिदया । अथ च । अतित्यागो वैराग्यम् । भक्त्यन्तरायकृत् साक्षाद्भगवद्भक्तौ विघ्नरूपौ भवतः । अतो हेतोः । दया । भुक्त्यनुकूलैव । त्यागो वैराग्यं भक्त्यनुकूलएव । रक्ष्यताम् ॥ १६ ॥ अत इति । अतस्त्यागदययोर्भक्त्यनुकूलयोरेव युक्तत्वाद्धेतोः । मया । अत्रास्मिन् । अस्मत्सम्प्रदाये । त्यागः । कृष्णालयविधानं श्रीकृष्णमन्दिरविरचनमादिर्यस्या आरामनिर्माणादेः सा चासौ भक्तिस्तस्या अनुकूलकोऽनुरोधी । प्रवर्त्तितः ॥ २७ ॥ त्यागं गौणी कृत्य भक्तिमुख्यता विधाने हेतुमाह । अल्प इति । हि यतः । त्यागे । अल्पेऽल्पमात्रे । सत्यपि । यदि । पृथिव्याम् । हर्युपासना स्थास्यति । तत्तदा । सहस्रशः । नृणाम् । श्रेयः । भावि भविष्यति ॥ २८ ॥

नतु हर्युपासनास्थितिसिद्ध्यै त्यागगौणता त्वस्तु भक्त्युपयोगिपत्रपुष्पशाकाद्यर्जनं दयात्यजनमन्तरा न सिद्ध्येत्तथासत्यहिंसधर्मक्षतिश्च स्याद्तोऽतिशयिता दया युक्तेतिचेदेवंविधाववोधस्य तु बौद्धसिद्धान्तत्वान्नायं पक्षो युक्त इत्याह द्वाभ्याम् । तुलसीति । तुलसीपत्रपुष्पाणाम् । शाकादिनां च । चिन्वनं छेदनम् । विना । कृष्णस्य । भक्तिस्तु । न सिद्ध्येत् । अतः । तत्तुलसीपत्रादिचिन्वनम् । कार्यमेव । अतिदयया त्वेतन्न स्यादेतदृते भक्तिसिद्धिर्न स्यादतोऽतिशयिता दया न कार्या । देवार्थे तुलसीछेदो होमार्थे समिधां तथेत्यादिशास्त्रेण तस्यानुज्ञातत्वादितिभावः ॥ २९ ॥ ढुंढकानामिति । ततो हेतोः । ढुंढुकानां बौद्धानामिव । दयाऽतिदया । अस्मन्मते । न मता । सा दया । कृष्णभक्त्यनुकुलैव । कार्या । इतीत्थमेव । निश्चयो मम सर्ववैष्णवानां च सिद्धान्तोऽस्ति ॥ ३० ॥ एवमतित्यागदययोर्भक्त्यसिद्धिहेतुनामुक्त्वा भक्तिस्थितिरपि मन्दिरविधापनेनैव स्यादितिवदन् भक्तिरूपोपासनाऽपि स्वस्वधर्मावस्थानपूर्वं कार्येत्याह द्वाभ्याम् । स्थैर्यायेति । मे मुने ! । मया । क्षितौ । कृष्णोपास्तेः । स्थैर्याय स्थिरत्वार्थम् । मन्दिराणि श्रीकृष्णप्रासादाः । कार्यन्ते । येन कृष्णोपास्तिस्थैर्येण । नृणाम् । श्रेयः । भवेत् । इतीत्थम् । जानीत ॥ ३१ ॥

तुलसीपत्रपुष्पाणां शाकादीनां च चिन्वनम् । विना कृष्णस्य भक्तिस्तु न सिद्ध्येत्कार्यमेव तम् ॥ २९ ॥
ढुंढकानामिव ततो दया नास्मन्मते मता । कृष्णभक्त्यनुकूलैव सा कार्येत्येव निश्चयः ॥ ३० ॥ स्थैर्याय
कृष्णोपास्तेर्हि मन्दिराणि मया क्षितौ । कार्यन्त इति जानीत येन श्रेयो भवेन्नृणाम् ॥३१॥ यथाशास्त्रं
स्वस्वधर्मं पालयन्तो जनास्तु ये । उपासनां करिष्यन्ति हरेर्यास्यन्ति तेऽमृतम् ॥ ३२ ॥ श्रुत्वेति वाचं स
मुनिस्तथाऽन्ये नारायणस्यागदराजतुल्याम् । हृदि प्रतोषं प्रतिपेदिरे ते सदोनिषणा गृहिणश्च सर्वे ॥ ३३ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकषष्टितमस्तरङ्गः ॥ १६० ॥ २७ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नन्दाश्ववसुभूमिते । तपस्याद्यद्वितीयायां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥

यथेति । ये जनाः । यथाशास्त्रम् । स्वस्वधर्मम् । पालयन्तः । सन्तः । हरेः । उपासनाम् । करिष्यन्ति । ते जनाः । अमृतं मोक्षम् । यास्यन्ति ॥३२॥ श्रुत्वेति । इत्येवंविधाम् । अगदराजतुल्याममृतसमानाम् । नारायणस्य श्रीहरेः । वाचम् । श्रुत्वा । स मुनिः मुक्तानन्दसाधुः । तथा । सदोनिषण्णाः । अन्ये तदितरे साधवः । गृहिणश्च । ते सर्वे । हृदि स्वस्वमानसे । प्रतोषम् । प्रतिपेदिरे ॥ ३३ ॥ मुक्तानन्दमुनेरुक्त्वा सद्वृत्तिं यः समब्रवीत् । क्रोधत्यागादिकं स्वीयमभिप्रायमलौकिकम् ॥ १ ॥ स्वभक्तेर्धर्मयुक्तायाः स्वभक्तेषु प्रवृत्तये । स मह्यं श्रीहरिर्दद्याद्भक्तिमेकान्तिकीं स्वकाम् ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकषष्टितमस्तरङ्गः ॥ १६० ॥ २७ ॥

अलौकिकः स्वस्वभावः स्वीयानां शिक्षणाय वै । स्वयं श्रीहरिणा प्रोक्तस्तेभ्योऽष्टाविंशके ततः ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धे व्याख्यातम् । (१८७९)

तपसाद्यद्वितीयायां फाल्गुनमासस्य शुक्लपक्षस्य द्वितीयातिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे । निजाश्रमे प्रत्यक्षमुखस्वावासबहिर्वेदिकायाम् । पीठवरे स्वास्तृते सोत्तरच्छदे सपार्श्विके स्थूलतूलिकासने । सितवासाः परिहितसकलश्वेतवसनः । निजैर्नानादेशागतत्यागिगृहिस्वाश्रितजनैः । वृत्तः सभायां परिवेष्टितः । स श्रीहरिः । न्यषीदत्प्रत्यगास्य उपविवेश ॥ २ ॥ पौराणिक इति । प्रयागजिदेतन्नामा । पौराणिकः स्वस्याग्रेपुराणवक्ता विप्रः । कथां कृत्वा श्रीमहाभारतीयशान्तिपर्वीयकथां विधाय । तं श्रीहरिम् । उवाच । हे हरे ! । अत्र लोके । श्रीमद्भागवतस्य पुराणस्य । समस्तुल्यः । ग्रन्थोऽन्यप्रबन्धः । न विद्यते ॥ ३ ॥ तमिति । तमेवं वदन्तं प्रयागजित्पौराणिकम् । हरिः । उवाच । हे ब्रह्मन् ! । तच्छ्रीमद्भागवतपुराणं तु । उत्तममेव । अस्ति । हि । परन्तु । श्रीवासुदेवमाहात्म्यतुल्यः । ग्रन्थोऽन्यः प्रबन्धस्तु । नैवास्ति । हि ॥ ४ ॥ धर्म इति । अत्र श्रीवासुदेवमाहात्म्ये । धर्मः । ज्ञानम् । वैराग्यम् । भक्तिश्च । अहिंसयज्ञाश्च । एते । नृणाम् । श्रेयस्कराः । तत्त्वतः । प्रोक्ताः । भवन्ति ॥ ५ ॥ तत इति । तत एवं कथनानन्तरम् ।

तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य निजाश्रमे । स न्यषीदत्पीठवरे सितवासा वृतो निजैः ॥ २ ॥ पौराणिकः कथां कृत्वा तमुवाच प्रयागजित् । श्रीमद्भागवतस्यात्र समो ग्रन्थो न विद्यते ॥ ३ ॥ तमुवाच हरिर्ब्रह्मंस्तदस्त्युत्तममेव हि । श्रीवासुदेवमाहात्म्यतुल्यो ग्रन्थस्तु नैव हि ॥४॥ धर्मो ज्ञानं च वैराग्यं भक्तिश्चात्र हि तत्त्वतः । भवन्त्यहिंसयज्ञाश्च प्रोक्ताः श्रेयस्करा नृणाम् ॥ ५ ॥ ततो रामायणकथाप्रसङ्गाज्जानकीपतेः । स गुणान्कथयामास महतो राजदुर्लभान् ॥ ६ ॥ ततश्चोचे रघुपतिः शरणागतवत्सलः । अस्ति किन्तु सदोषं शरणागतमुज्झति ॥ ७ ॥ मिथ्याऽपि लौकिकं दोषं सीतायां तु निशम्य सः । पतिव्रतामपि जहौ सद्य एवाविचारयन् ॥ ८ ॥ मुक्तानन्दस्तदोवाच प्रकृतिस्त्वीदृशी प्रभो ! । रामानन्दस्वामिनोऽपि गुरोरस्माकमास वै ॥ ९ ॥

स श्रीहरिः । रामायणकथाप्रसङ्गात्केनचित्निष्कासितार्षेयरामायणकथाप्रकरणतः । राजदुर्लभानन्यनृपतिदुष्प्रापान् । जानकीपतेः श्रीरामचन्द्रस्य । महतोऽतिश्रेष्ठान् । गुणान् । कथयामास ॥ ६ ॥ तत इति । ततस्तदनन्तरम् । श्रीहरिः । ऊचे । रघुपतिः श्रीरामः । शरणागतवत्सलः । अस्ति । किन्तु । सदोषं येन केनचिद्योग्यदोषेण युक्तम् । शरणागतं जनं तु । उज्झति सद्यस्त्यजति । अत्र स्वावतारस्य रघुपतेर्बुद्धिसन्निहितत्त्वाद्वर्त्तमानप्रयोगः ॥ ७ ॥ एतदेव तन्नामोक्तिपूर्वमाह । मिथ्येति । स श्रीरामः । मिथ्या मिथ्याभूतमपि । लौकिकं प्राकृतलोकोक्तम् । सीतायां स्वपत्नां जानक्याम् । दोषम् । निशम्य श्रुत्वा । अविचारयन्सत्यासत्यविचारमकुर्वन्सन् । पतिव्रतां पतिव्रतात्वान्निर्दोषामपि सिताम् । सद्यो लोकोक्तदोषश्रवणसमकालमेव । जहौ तत्याज ॥८॥ मुक्तानन्द इति । तदैवंविधश्रीहरिवचनश्रवणक्षणे । मुक्तानन्दो मुनिः । उवाच श्रीहरिं प्रति कथयामास । हे प्रभो ! । ईदृश्येवंविधा । प्रकृतिः स्वभावस्तु । अस्माकम् । गुरोः । रामानन्दस्वामिनोऽपि । आस बभूव । वै ॥ ९ ॥

उवाचेति । अथैवंविधमुक्तानन्दमुनिवचनश्रवणानन्तरम् । हरिः । उवाच मुक्तानन्दमुनिं प्रत्यूचे । हे साधो ! । मम । प्रकृतिः । ईदृशी एवंविधा । नास्ति । किन्तु । मम । शरणागते । पुरुषे । नित्यम् । अतीवात्यन्ता । दया । अस्ति ॥ १० ॥ दयालोरिति । दयालोरपि । मे मम । भक्तद्रोहिणि । त्यागिन्यपि । पुरुषे । गृहिणि । पुरुषे चापि । प्रीतिः । क्वचिदपि । न जायते ॥११॥ कृष्णेति । यो भक्तः । कृष्णभक्तस्य । दोषम् । ब्रूयात् । तं दोषम् । यदि । शृणुयाम् । तर्हि । तस्मिंस्तद्दोषब्रुवे भक्ते । सद्यः । मम । अरुचिः । निश्चितम् ॥ १२ ॥ तेनेति । तेन भक्तदोषब्रुवेण भक्तेन सह । अहम् । भाषितुकामः सन्नपि । भाषणे । नैव । शक्नुयात् । ईदृश्येवंविधैव । तस्मिन्भक्तदोषब्रुवे । मे मम । स्वभावतः सहजतयैव । अरुचिः । जायते ॥१३॥ य इति । यो भक्तः । सर्वदा । भक्तपरिचर्यायां छन्दानुवृत्तिपूर्विकायां मद्भक्तसेवायाम् । निरतस्तत्परः । भवेत् । तस्मिन् भक्ते तु । मम । अतितरामतिशयिता । साहजिकी । प्रीतिः । भवेत् ॥ १४ ॥ कस्मिंश्चि-

उवाचाथ हरिः साधो ! प्रकृतिर्नेदृशी मम । अतीवास्ति दया नित्यं पुरुषे शरणागते ॥ १० ॥ दयालोरपि प्रीतिर्भक्तद्रोहिणि तु क्वचित् । न जायते हि पुरुषे त्यागिन्यपि गृहिण्यपि ॥ ११ ॥ कृष्णभक्तस्य यो दोषं ब्रूयात्तं शृणुयां यदि । तर्हि सद्योऽरुचि-स्तस्मिन् जायते मम निश्चितम् ॥ १२ ॥ तेन भाषितुकामोऽपि शक्नुयां नैव भाषणे । ईदृश्येवारुचिस्तस्मिन् जायते मे स्वभा-वतः ॥ १३ ॥ यो भक्तपरिचर्यायां निरतः सर्वदा भवेत् । तस्मिंस्त्वतितरां प्रीतिर्मम साहजिकी भवेत् ॥ १४ ॥ कस्मिंश्चिदल्पकं दोषं दृष्ट्वा सद्योऽरुचिर्न मे । तस्मिन् स्याच्चाल्पकं दृष्ट्वा गुणं नैव प्रसन्नता ॥१५॥ बहुकालं परीक्ष्यैव गुणो यस्य तु निश्चितः । भवेत्स्वेनैव तस्मिंस्तु प्रीतिः स्यान्निश्चला मम ॥१६॥ एवं दोषस्तु यस्मिन्स्यात्सोऽपि कालेन भूयसा । स्वेनैव निश्चितः स्याच्चेत्त-स्मिन्स्यादरुचिस्तदा ॥१७॥ न तु सद्यो गुणे दोषे दृष्टे वाऽपि श्रुतेऽन्यतः । कस्मिंश्चिन्मे भवेत्प्रीतिरप्रीतिर्वाऽपि पूरुषे ॥ १८ ॥

दिति । कस्मिंश्चिद्भक्ते । अल्पकमल्पमात्रम् । दोषं दृष्ट्वा । तस्मिन् । मे मम । सद्यः । अरुचिः । नैव स्यात् । कस्मिंश्चित् । अल्पकम् । गुणम् । दृष्ट्वा । तस्मिन् । सद्यः । मम । प्रसन्नता । नैव स्यात् ॥ १५ ॥ बह्विति । बहुकालं बहुकालपर्यन्त । परीक्ष्य तत्परीक्षां कृत्वैव । यस्य भक्तस्य । गुणः । स्वेनात्मनैव । निश्चितः । भवेत् । तस्मिन् । भक्ते तु । मम । निश्चिला दृढा । प्रीतिः । स्यात् ॥ १६ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । यस्मिन्भक्ते । दोषः स्यात् । स दोषो-ऽपि । भूयसाऽपि बहुना । कालेन । स्वेनैव । निश्चितः । स्याच्चेत् । तदा । तस्मिन् भक्ते । अरुचिर्ममाप्रीतिः । स्यात् ॥ १७ ॥ नेति । गुणे । दोषे । कस्यापि भक्तस्येति शेषः । दृष्टे साक्षाद्वीक्षिते सति । अथवा । अन्यतोऽन्यस्माज्जनात् । श्रुते सत्यपि । कस्मिंश्चित् । पूरुषे भक्ते । मे मम । सद्यः । प्रीतिः । अथवा । अप्रीति-श्चापि । न भवेत् ॥ १८ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् भक्ते । यावान् यत्परिमितः । गुणः । स्वेन निश्चितः । स्यात् । स गुणस्तु । केषांचित् । वाक्यैरपि । क्वचित्कदाचिदपि । हृदयान्मम मानसात् । नापगच्छति ॥ १९ ॥ गुणीति । यः । भगवद्भक्तः । गुणी स्वधर्मज्ञानवैराग्यभक्त्यादिगुणवान् । भवेत् । तस्य तथाविधभक्तस्य तु । अहम् । भक्तः । अस्मि । भक्तसेवाया मद्भक्तपरिचर्यायाः सकाशात् । अन्यत् । मे मम । प्ररोचनं रुचिकरम् । नास्ति । हि । किन्तु केवला भक्तसेवैव । रुचिकरास्तीत्यर्थः ॥ २० ॥ यस्येति । यस्य । यस्य भक्तस्य । भक्ते । अरुचिः । अभवत् । सः सः । पूरुषो भक्तस्तु । महतीम् । गतिम् । प्राप्यापि । अधोगतिम् । उपागमत् ॥ २२ ॥ अचलमिति । ये भक्ताः । महतीम् । अचलाम् । पदवीम् । प्राप्ताः सन्तः । वर्त्तन्ते । ते भक्ता अपि । साक्षात्कृष्णभक्तप्रसादात् प्राप्ताः सन्तो वर्त्तन्ते । इतीत्थम् । गम्यताम् ॥ २१ ॥ भक्तानाम् । प्रीणनात् सेवया प्रीतिविधानादेव । हरिः । प्रीतः । भवति । तेषां भक्तानाम् । द्रोहात्तु ।

यस्मिन् यावान् गुणः स्वेन निश्चितः स्यात्स तु क्वचित् । केषांचिदपि वाक्यैस्तु हृदयान्नापगच्छति ॥१९॥ गुणी यो भगवद्भक्तस्तस्य भक्तोऽस्म्यहं तु वै । न हि मे भक्तसेवाया अन्यदस्ति प्ररोचनम् ॥२०॥ यस्य यस्याभवद्भक्ते त्वरुचिः स पूरुषः । गतिं प्राप्यापि महतीमधोगतिमुपागमत् ॥२१॥ अचलां पदवीं प्राप्ता वर्त्तन्ते महतीं तु ये । तेऽपि साक्षात्कृष्णभक्तप्रसादादिति गम्यताम् ॥२२॥ भक्तानां प्रीणनादेव प्रीतो भवति वै हरिः । द्रोहात्तेषां तु तत्कालमप्रीतः स भवत्यलम् ॥ २३ ॥ भगवत्प्रीतिकामेन ततः पुंसा प्रयत्नतः । प्रीणनीयाः सन्त एव तद्भक्ताः परिचर्यया ॥२४॥ न प्रीणयति यो भक्तान्स तु भागवताध्वनः । पतिष्यतीति विज्ञाय प्रीत्या सेव्यास्त एव हि ॥२५॥ यस्मिन् कृष्णश्च तद्भक्ताः प्रीताः सन्ति स पूरुषः । भूतलस्थोऽपि विज्ञेयो ब्रह्मधाम्न्येव हि स्थितः ॥२६॥ यस्मात्प्रीणाति न हरिः साधुसम्प्रीणनं विना । अतो मुक्ता अपि नराः सेवन्ते सत एव हि ॥२७॥ ममापि कृष्णसम्प्रीत्यै साधवः प्रतिजन्म हि । प्रीणनीया भवन्तीति निश्चयोऽस्ति कृतो हृदि ॥ २८ ॥

तत्कालं तत्क्षणमेव । स हरिः । अलमत्यन्तम् । अप्रीतः । भवति । वै ॥ २३ ॥ भगवदिति । ततो हेतोः । भगवत्प्रीतिकामेन । पुंसा भक्तेन । तद्भक्ताः । सन्त एव । परिचर्यया । प्रयत्नतः । प्रीणनीयाः ॥ २४ ॥ नेति । यो भक्तः । भक्तान् । न प्रीणयति । स भक्तस्तु । भागवताध्वनो भगवदेकान्तिकभक्तपथात् । पतिष्यति । इतीत्थम् । विज्ञाय । ते भक्ता एव । प्रीत्या । सेव्याः । हि ॥ २५ ॥ यस्मिन्निति । यस्मिन्भक्ते । कृष्णः । तद्भक्ताश्च । प्रीताः । सन्ति । सः । पूरुषो भक्तः । भूतलस्थः । सन्नपि । ब्रह्मधाम्नि ब्रह्मपुरे स्थित एव । विज्ञेयः । हि । ॥ २६ ॥ यस्मादिति । यस्माद्धेतोः । साधुसम्प्रीणनं विना । हरिः । न प्रीणाति । अतो हेतोः । मुक्ता मुक्तभावं प्राप्ता अपि । नरा भक्ताः । सतः साधूनेव । सेवन्ते । हि ॥ २७ ॥ ममेति । प्रतिजन्म जन्मनि । कृष्णसम्प्रीत्यै । साधवः । ममापि । प्रीणनीयाः । भवन्ति । इतीत्थम् । निश्चयः । हृदि । कृतः । अस्ति । हि ॥ २८ ॥

एवमिति । एवं मद्वदेव । मदाश्रितैः । सर्वैः । युष्माभिरपि । साधु सम्प्रीणनस्यैव । दृढनिश्चयः । कर्त्तव्यः ॥ २९ ॥ शब्देति । हे साधवः ! । एषा वार्त्ता तु । सर्वस्य । शब्दब्रह्मणो वेदादिसच्छास्त्रस्य । साररूपा । अस्ति । इतीत्थम् । मया । निश्चित्य । कीर्त्तिताऽस्ति । इति । जानीत ॥ ३० ॥ वेदेति । वेदादीनां जनकल्याणार्थकवेदपुराणेतिहासादीनाम् । रहस्यरूपा । एषा वार्त्ता । मोक्षवर्त्मनि आत्यन्तिककल्याणहेतावेकान्तिकधर्मपथे । चरतां वर्त्तमानानाम् । पुंसां भक्तानाम् । जीवनरूपा । अस्ति । अत्रास्मिन्नर्थे । संशयः । नास्ति ॥ ३१ ॥ मुक्तानन्देति । इत्यमुना प्रकारेण । तेन श्रीहरिणा । उक्ताः । मुक्तानन्दादयः । भक्ताः । तत्क्षणं सद्य एव । हे हरे ! । वयम् । एवं त्वदुक्तप्रकारेणैव । आचरिष्यामः । इतीत्थम् । उक्त्वा । तं । श्रीहरिम् । ववन्दिरे ॥ ३२ ॥ सुधेति । इत्येवंविधेन । हरीरितेन श्रीहरिणा सम्प्रोक्तेन । सुधासमेनामृततुल्येन । श्रुतेन । वाक्येन । सदोनिषण्णाः । तद्भक्तिभाजः । सकलाः । ते मुक्तानन्दादयः । सन्तः ।

एवमेव च युष्माभिरपि सर्वैर्मदाश्रितैः । साधुसम्प्रीणनस्यैव कर्त्तव्यो दृढनिश्चयः ॥ २९ ॥ शब्दब्रह्मण एषा तु वार्त्ता सर्वस्य साधवः । साररूपेति जानीत मया निश्चित्य कीर्त्तिता ॥३०॥ वेदादीनां रहस्यं च वार्त्तैषा मोक्षवर्त्मनि । पुंसां जीवनरूपाऽस्ति चरतां नात्र संशयः ॥ ३१॥ मुक्तानन्दादयो भक्ता इत्युक्तास्तेन तत्क्षणम् । एवमेवाचरिष्याम इत्युक्त्वा तं ववन्दिरे ॥ ३२ ॥ सुधासमेनेति हरीरितेन श्रुतेन वाक्येन परां मुदं ते । सन्तो गृहस्थाश्च सदोनिषण्णास्तद्भक्तिभाजः सकलाः समीयुः ॥ ३३ ॥

इति हरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकैकषष्टितमस्तरङ्गः ॥ १६१ ॥ २८ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नन्दाश्ववसुभूमिते । शुक्लाष्टम्यां तपस्यस्य वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य स वेश्मनः । वितर्द्यांवुदगास्य न्यषीदन्मञ्चकोत्तमे ॥ २ ॥
वृतः स्वभक्तैर्बहुभिस्त्यागिभिर्गृहिभिश्च सः । सितसर्वाम्बरधरः पुरःस्थानब्रवीत्सतः ॥ ३ ॥

गृहस्थाश्च । पराम् । मुदम् । समीयुः प्रापुः ॥ ३३ ॥ येन स्वभक्तशिक्षार्थं स्वस्वभावो ह्यलौकिकः । प्रोक्तः श्रीहरिणा दद्यात्स मे तदनुवर्त्तनम् ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्स्वनुरघुवीराचार्यविरचितायांश्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकैकषष्टितमस्तरङ्गः ॥ १६१ ॥ २८ ॥

भृशासक्तं मनो यस्य हरौ तस्य तु लक्षणम् । तत्साधनं तथैकोनत्रिंशे सम्यगुदीरितम् ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८७९) तपस्यस्य फाल्गुनमासस्य । शुक्लाष्टम्यां शुक्लपक्षस्याष्टमीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे । उदगास्यस्य । वेश्मतस्तद्भवनस्य । वितर्द्यां बाह्यवेदिकायाम् । मञ्चकोत्तमे स्वास्तृते श्रेष्ठे पर्यङ्कासने । स श्रीहरिः । न्यषीदत् ॥ २ ॥ वृत इति । बहुभिर्नानादेशेभ्यः समागतत्वादनेकैः । त्यागिभिः । गृहिभिश्च । स्वभक्तैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः । सितसर्वाम्बरधरः । स श्रीहरिः । पुरःस्थान्स्वपुरःप्रदेशावस्थितान् । सतो मुक्तानन्दा-

दिसाधून् । अब्रवीत्स्वत एवोवाच ॥३॥ साक्षादिति । हे सन्तः । यस्य भक्तस्य । मनः । भगवति साक्षात्कृष्णे । भृशमत्यन्तम् । आसक्तं तन्माहात्म्यज्ञानेऽनुरागयुक्तम् । भवेत् । तस्य भक्तस्य । लक्ष्म लक्षणम् । स्फुटं यथातथैव । वो युष्मभ्यम् । वदामि ॥४॥ अतीति । अत्यध्वचलनश्रान्तः । अत एव । सुप्तः सन् । शवसन्निभः । स्यात् । ततो हेतोः । उत्थातुं जाग्रद्भावं प्राप्तुम् । अथवा । स्नातुम् । भोक्तुं च । नैव शक्नुयात् ॥ ५ ॥ तथेति । तथाविधोऽपि । यो भक्तः । जायमानान् । हरेः । कथाम् । अथवा वार्त्ताम् । श्रुत्वा । सहसा तत्क्षणमेव । उत्थाय । अश्रमो यथा श्रमरहित इव । भृणुयात् ॥ ६ ॥ यद्वेति । यद्वा । यः । क्वचित्कदाचित् । रोगादिना । आर्त्तः पीडितः । स्यात् । अथवा । अपमानेन वैरिनृपादिकृततिरस्कारेण । अर्दितः पीडितः । भवेत् । अथैवंविधः सन्नपि । जायमानाम् । हरेः । कथाम् । अथवा । वार्त्ताम् । श्रुत्वा ॥७॥ वार्त्तामिति । सद्यः । उत्थाय । नीरोगादिरिव रेगवर्जितवदनपमानितवच्चेत्यर्थः । आदरात् । तां कथां वार्त्तां च । भृणुयात् । स भक्तः । हरौ । भृशासक्तमनाः । विज्ञेयः । इतिद्वयोरेकान्वयः ॥ ८ ॥ प्राप्येति । अथवा । यः । राज्यम् । महर्द्धिम् । प्राप्य । नानाकार्याकुलः सन्नपि । प्रभोः श्रीहरेः ।

साक्षात्कृष्णे भगवति यस्यासक्तं भृशं मनः । भवेत्तस्य तु लक्ष्माहं स्फुटमेव वदामि वः ॥४॥ अत्यध्वचलनश्रान्तः सुप्तः स्याच्छवसन्निभः । उत्थाय शक्नुयान्नैव स्नातुं भोक्तुं च वा ततः ॥ ५ ॥ तथाविधोऽपि यः श्रुत्वा जायमानां हरेः कथाम् । वार्त्तां वा सहसोत्थाय शृणुयादश्रमो यथा ॥६॥ यद्वा रोगादिनाऽऽर्त्तः स्यादपमानेन वाऽर्दितः । भवेदथ हरेः श्रुत्वा जायमानां कथां क्वचित् ॥ ७ ॥ वार्त्तां वा सद्य उत्थाय नीरोगादिरिवादरात् । शृणुयात्तां स विज्ञेयो भृशासक्तमना हरौ ॥ ८ ॥ प्राप्य राज्यं महर्द्धिं वा नानाकार्याकुलोऽपि सन् । श्रुत्वा वार्त्तां प्रभोः सद्यः स्यान्निःसङ्ग इवोत्सुकः ॥ ९ ॥ अत्यासक्तमना ज्ञेयः स च साक्षाद्रमापतौ । त्यागी सोऽस्तु गृही वाऽपि मुक्त एव न संशयः ॥ १० ॥ मुक्तानन्दोऽथ तं नत्वा पप्रच्छासक्तिरीदृशी । कृष्णेऽति स्यात्त्वयि कथमिति पृष्टोऽब्रवीद्धरिः ॥११॥ प्राक्संस्कारो भवेद्यस्य बलिष्ठस्तस्य सा भवेत् । सेवया प्रीणनेनाथ सा स्यात्तद्भक्तसतामपि ॥१२॥

वार्त्ताम् । इयं कथाया उपलक्षणम् । श्रुत्वा । सद्यः । निःसङ्गो राज्याद्यनासक्त इव । उत्सुकस्तच्छ्रवणे उत्साहयुक्तः । स्यात् ॥ ९ ॥ अतीति । स तथाविधोऽपि भक्तः । साक्षाद्रमापतौ प्रत्यक्षे श्रीहरौ । अत्यासक्तमनाः । ज्ञेयः । स एवंविधो भक्तः । त्यागी । अस्तु । अथवा । गृही गृहस्थोऽपि । अस्तु । सः । मुक्त एव । ज्ञेयः । न संशयः ॥ १० ॥ मुक्तानन्द इति । अथैवंविधश्रीहरिवाक्यश्रवणानन्तरम् । मुक्तानन्दोमुनिः । तं श्रीहरिम् । नत्वा । पप्रच्छ । हे हरे ! । कृष्णेऽनादिसिद्धकृष्णनाम्नि । त्वयि प्रत्यक्षपुरुषोत्तमे भवति । ईदृशी । अत्यत्यन्तम् । आसक्तिः । कथं केनोपायेन । स्यात् । इतीत्थम् । पृष्टो मुक्तानन्दमुनिनानुयुक्तः । हरिः । अब्रवीत् ॥ ११ ॥ प्रागिति । हे मुने ! । यस्य भक्तस्य । बलिष्ठोऽतिबलवान् । प्राक्संस्कार इत्थंभूता पूर्वजन्मभावना । भवेत् । तस्य भक्तस्य । सा हरावत्यन्तासक्तिः । भवेत् । अथ च । तद्भक्तसतां कृष्णेऽत्यासक्तियुक्तैकान्तिकसाधूनाम् । सेवया छन्दानुवृत्तिपूर्विकया परिचर्यया । प्रीणनेनापि । सा तस्मिंस्तथाविधासक्तिः । स्यात् ॥ १२ ॥

सुधामिति । इत्थमेवंविधाम् । सुधामिवामृततुल्याम् । जगद्गुरोः । तस्य श्रीहरेः । वाचम् । आपीय श्रुत्वा । सः । मुनिर्मुक्तानन्दसाधुः । तथा । सदःस्थाः । निखिलाः । अन्ये । सन्तः । गृहस्थाश्च । भूरितरम् । तोषम् । प्रपेदिरे ॥ १३ ॥ भृशासक्तात्मनः स्वस्मिन् लक्ष्म स्वीयस्य यो हरिः । प्रोचे स साधनं तस्मिन्नत्यासक्तं मनोऽस्तु मे ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकोधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकद्विषष्टितमस्तरङ्गः ॥ १६२ ॥ २९ ॥

यत्सच्छास्त्रोक्तिसत्यत्वपूर्वकं साधनं महत् । मुक्तेः स्त्रीस्वर्णबन्धात्तत्त्रिंशे संकथितं ततः ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८७९) श्रीरामजन्मदिवसे द्वितीय चैत्रशुक्लनवमीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥१॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमक्षितिपस्य । दुर्गे । वासुदेवालयस्य । अग्रे बाह्यवेदिकायाम् । स्वासने पार्श्विकगेन्दुकश्वेतोत्तरछदादिसहितस्थूलतूलिकासने । प्रभुः । स श्रीहरिः । न्यषीदत् ॥ २ ॥ तं विशिनष्टि । सितेति । सिताम्बरधरः परि-

सुधामिवापीय स वाचमित्थं जगद्गुरोस्तस्य मुनिस्तथाऽन्ये । सन्तो गृहस्था निखिलाश्च तोषं प्रपेदिरे भूरितरं सदःस्थाः ॥ १३ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिद्विषष्टितमस्तरङ्गः ॥ १६२ ॥ २९ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नन्दाश्ववसुभूमिते । श्रीरामजन्मदिवसे वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे उत्तमक्षितिपस्य सः । वासुदेवालयस्याग्रे न्यषीदत्स्वासने प्रभुः ॥ २ ॥ सिताम्बरधरः श्वेतपुष्पहारावतंसकः । वृतो भक्तैरसंख्यातैस्त्यागिभिर्गृहिभिस्तथा ॥ ३ ॥ स्वाग्रोपविष्टान् सदसि त्यागिनः सोऽब्रवीत्प्रभुः । श्रीमद्भागवतादीनि सच्छास्त्राणि भवन्ति हि ॥ ४ ॥ वदन्ति तानि यद्यच्च तत्तत्सत्यं न संशयः । कलेः स्थानं सुवर्णं च स्त्रियस्तत्र प्रकीर्त्तिताः ॥ ५ ॥ तस्मिंस्तासु कलिर्नूनं दृश्यते व्याप्त इत्यपि । बहवस्त्यागिनो लोके तदर्थं भ्रष्टतां गताः ॥ ६ ॥

हितसकलश्वेतवसनः । तत्रायंविवेकः । परिधानियप्रावरणीये तु समंततः श्वेते एव शिरोवेष्टनीयं तु वनस्थलीपुरनिवासिभगवद्भक्तवैद्यजातीयश्रेष्ठपुरुषोत्तमदाससमर्पितकृष्णवर्णप्रान्तपल्लववसनकृतमिति । श्वेतपुष्पाणां कुन्दकुमुमानां हारावतंसकौ स्रगापीडौ यस्य सः । असङ्ख्यातैर्नानादेशागतत्वाद्बहुभिः । त्यागिभिः । तथा । गृहिभिः । भक्तैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः ॥ ३ ॥ स्वेति । प्रभुः । स श्रीहरिः । सदसि स्वाग्रोपविष्टान् । त्यागिनो मुक्तानन्दादिसाधून् । अब्रवीत्स्वयमेवोचे । हे सन्तः ! । श्रीमद्भागवतादीनि । सच्छास्त्राणि । भवन्ति । हि ॥ ४ ॥ वदन्तीति । तानि सच्छास्त्राणि । यत् । यत् । वदन्ति । तत् । तत् । सत्यमेवास्ति । न संशयः । तत्र श्रीमद्भागवते । सुवर्णम् । कलेः । स्थानम् । प्रकीर्त्तितम् । स्त्रियश्च । कलेःस्थानरूपाः । प्रकीर्तिताः । तथाचोक्तं श्रीभागवते । 'अभ्यर्थितस्तदा तस्मै स्थानानि कलये ददौ । द्युतं पानं स्त्रियः सूना यत्राधर्मश्चतुर्विधः । पुनश्च याचमानाय जातरूपमदात्प्रभु'रित्यादिना ॥ ५ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन्सुवर्णे । तासु स्त्रीषु ।

कलिः । व्याप्तः । इतीत्थमपि । नूनमेव । दृश्यते । यतः । लोके । बहवः । त्यागिनस्त्यागिवेषाः सन्यासिवीतरागिप्रभृतयः । तदर्थं स्त्रीस्वर्णार्थम् । भ्रष्टतां स्वधर्मविच्युतत्वम् । गताः प्राप्ताः । सन्ति ॥ ६ ॥ अपीति । लोके । धीरा धैर्यवन्तोऽपि नराः । कान्ताकनकदर्शने । प्रायो बहुधा । विह्वलाः । जायन्ते । तत्र कान्ताकनकयोः । आत्मना मनसा । सज्जन्ते आसक्ताश्च भवन्ति ॥ ७ ॥ पदार्थेति । एतत् । पदार्थद्वयम् । सर्वेषां जनानाम् । बन्धनम् । अस्ति । हि । कश्चिद्विरलः कश्चिदेव साक्षाद्भगवद्भक्तः । कार्ष्णं कृष्णसम्बन्धि । बलं सामर्थ्यम् । वक्ष्यमाणं कृष्णोपासनासामर्थ्यमित्यर्थः । प्राप्य । तस्मात्तद्बन्धनात् । विमुच्यते ॥८॥ प्रकृतेरिति । यः । पुमान् भक्तः । प्रकृतेर्मूलमायायाः । पुरुषात्तदधिष्ठातुर्महापुरुषाच्चापि । परम् । यत् । निर्गुणम् । ब्रह्माक्षरम् । अस्ति । तदक्षरं ब्रह्मैव । एकं केवलम् । सदर्वाचीनप्रकृतिपुरुषापेक्षया सत्यरूपम् । विदित्वा । स्वं स्वकीयमात्मानम् । तद्रूपमक्षरब्रह्मणा सम्प्राप्तैकीभावम् । बिभावयन्मानयन् सन् ॥९॥ उपासीतेति । परमक्षरब्रह्मणोऽपि स्वरूपस्वभावादिभिरतिश्रेष्ठम् । ब्रह्म परब्रह्मसंज्ञम् । कृष्णं प्रत्यक्षं श्रीहरिम् । अनन्यभावत एकान्तिकभावेन । उपासीत सेवेत । ब्रह्मणोऽक्षरब्रह्मणः । अवरमर्वाचीनम् । यत् प्रकृति-

अपि धीरा नरा लोके कान्ताकनकदर्शने । जायन्ते विह्वलाः प्रायः सज्जन्ते तत्र चात्मना ॥ ७ ॥ पदार्थद्वयमेतद्धि सर्वेषामस्ति बन्धनम् । कश्चिदेव बलं प्राप्य कार्ष्णं तस्माद्विमुच्यते ॥८॥ प्रकृतेः पुरुषाच्चापि परं यद्ब्रह्म निर्गुणम् । तदेवैकं विदित्वा सत्तद्रूपं स्वं विभावयन् ॥ ९ ॥ उपासीत परंब्रह्म कृष्णं चानन्यभावतः । अवरं ब्रह्मणो यत्तत्सर्वं विद्याच्च नश्वरम् ॥ १० ॥ तुच्छं च मत्वा तत्रासस्तीव्रं वैराग्यमेव यः । पुमान् स एव मुच्येत स्वर्णस्त्रीबन्धनात् खलु ॥ ११ ॥ इतरे तु पुमांसोऽत्र मूर्खा वा पण्डिता अपि । त्यागिनो गृहिणो वापि बध्यन्ते नात्र संशयः ॥ १२ ॥ ते साधवः सत्यमितीश्वरस्य निपीय वाक्यामृतमस्य सर्वे । सन्तोषमापुः परमं सदःस्थास्तदाश्रिता ये गृहिणश्च तेऽपि ॥ १३ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकत्रिषष्टितमस्तरङ्गः ॥ १६३ ॥ ३० ॥

पुरुषादिकम् । तत्सर्वम् । नश्वरम् । विद्यात् ॥१०॥ तुच्छमिति । तुच्छं तत्प्रकृतिपुरुषादिकं सर्वमत्यल्पं च । मत्वा । तत्र प्रकृतिपुरुषादौ । तीव्रम् । वैराग्यमेव । आप्तः । स्यात् । स एवंविधो भक्त एव । स्वर्णस्त्रीबन्धनात् । मुच्येत । खलु । इति । त्रयाणामेकान्वयः ॥११॥ इतर इति । अत्र लोके । इतरे उक्तविधभक्तादन्ये । पुमांसस्तु । मूर्खाः । अथवा । पण्डिता अपि । त्यागिनः । अथवा । गृहिणोऽपि । बध्यन्ते स्त्रीस्वर्णाभ्यां बन्धनं यान्ति । अत्रार्थे । संशयः । नास्ति ॥१२॥ त इति । इत्येवंविधम् । ईश्वरस्य प्रत्यक्षपरमेश्वरस्य । अस्य श्रीहरेः । सत्यं यथार्थम् । वाक्यामृतम् । निपीय । सदःस्थाः । तदाश्रिताः । सर्वे । ते मुक्तानन्दादयः । साधवः । ये । गृहिणः । ते चापि । परमम् । सन्तोषम् । आपुः ॥१३॥ स्वभक्तानां साधनं तु मुक्तेः स्त्रीस्वर्णबन्धनात् । उक्तं येन हरिः सोऽस्तु मम तद्बन्धमोक्षदः ॥१॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्स्नुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकत्रिषष्टितमस्तरङ्गः ॥ १६३ ॥ ३० ॥

ब्रह्माण्डसृष्टिकथनाद्भेदोऽनादिश्च वास्तवः । जीववैराजपुरुषश्रीहरिणां परस्परम् ॥ १ ॥ दृष्टान्त दार्ष्टान्तिकतोऽनेकसद्युक्तितस्तथा । विज्ञेयो हरिभक्तानामेकत्रिंशे प्रदर्शितः ॥ २ ॥ शकेति । विक्रमार्कस्य विक्रमादित्यनृपतेः खनागवसुभूमिते शून्याष्टाष्टकसंमिते । शकाब्दे शकवर्षे । संवदष्टादशशताधिकाशीतितमे वर्षे इत्यर्थः । (१८८०) नभसः श्रावणमासस्य । शुक्ले वलक्षपक्षे । चतुर्थ्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । महीभुजः । दुर्गे । स्वावासवेदिकायां स्वावासस्यप्रत्यग्बाह्यवितर्दौ । निजासने सपार्श्विकश्वेतोत्तरछदे स्थूलतूलिकास्तृते स्वीयविष्टरे । स श्रीहरिः । निषण्णः । अभूत् ॥ २ ॥ तं विशिनष्टि । सितेति । सिताम्बरधरः परिहितसकश्वेतवसनः । पुरःस्थैः सभायां स्वाग्रप्रदेशावस्थितैः । त्यागिभिः । तथा । गृहिभिः । भक्तैर्नानादेशागतैः स्वाश्रितजनैः । वीक्ष्यमाणः । पुराणश्रवणादृतः । नित्यनियमप्राप्तोपनिषत्कथासद्भावान्तर्गतचातुर्मासीयविशेषनियमार्थकश्रीभागवतकथामादरेण शृण्वान्नत्यर्थः ॥ ३ ॥ श्रुत्वेति । स्वपौराणिकवक्रतः प्रयागजिदाख्यस्वीयपौराणिकास्यात् । कपिलगीतां श्रीमद्भागवततृतीयस्कन्धान्तर्गताम् । श्रुत्वा । प्रसन्नः । सुखासीनः । स श्रीहरिः । स्वयमेव ।

शकाब्दे विक्रमार्कस्य खनागवसुभूमिते । चतुर्थ्यां नभसः शुक्ले वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य महीभुजः स्वावासवेदिकायां स निषण्णोऽभून्निजासने ॥२॥ सिताम्बरधरो भक्तैस्त्यागिभिर्गृहिभिस्तथा । पुरःस्थैर्वीक्ष्यमाणश्च पुराणश्रवणादृतः ॥३॥ श्रुत्वा कपिलगीतां स स्वपौराणिकवक्त्रतः । प्रसन्नश्च सुखासीनः स्वयमेवाब्रवीत्सतः ॥ ४ ॥ यो वासुदेवो भगवानक्षरात्पर उच्यते । स श्रीकृष्णः परंब्रह्म सर्वकारणकारणम् ॥५॥ मायायां वीर्यमाधत्त स एव पुरुषात्मना । अक्षरात्मा स पुरुषो मुक्तो ब्रह्मेति चोच्यते ॥ ६ ॥ तज्जप्रधानपुरुषद्वारा वैराज पूरुषः । ब्रह्माण्डविग्रहः सद्यः प्रादुर्भवति वीर्यवान् ॥ ७ ॥ यथा स्त्रीपुरुषद्वारा लोक उत्पद्यते सुतः । तथा मायाधिपस्यासौ पुरुषस्योच्यते सुतः ॥ ८ ॥ यथाऽत्र लौकिकस्य स्तः पुरुषस्याकृतिक्रिये । तथैव तस्य ते ज्ञेये द्विपरार्द्धायुषः खलु ॥ ९ ॥

सतः स्वपुरोऽवस्थितान्मुक्तानन्दादिसाधून् । अब्रवीत् ॥ ४ ॥ य इति । हे साधवः ! । अक्षरादक्षरब्रह्मणः । परः । यः । वासुदेवः । भगवान् । उच्यते वेदादिभिः कथ्यते । सर्वकारणकारणम् । परंब्रह्म । स वासुदेवः । श्रीकृष्णः । अस्ति ॥ ५ ॥ मायायामिति । स श्रीकृष्ण एव । पुरुषात्मना महापुरुषरूपेण । मायायां मूलप्रकृतौ । वीर्यम् । आधत्त । सः । पुरुषो महापुरुषः । अक्षरात्माऽक्षररूपः । मुक्तः । ब्रह्म च । इत्येवम् । उच्यते ॥ ६ ॥ तज्जेति । तज्जप्रधानपुरुषद्वारा महापुरुषद्वारा मूलप्रकृत्युत्पन्नानेकप्रधानपुरुषान्यतमपुरुषद्वारेणेत्यर्थः । ब्रह्माण्डविग्रहः । वीर्यवान्प्रतापातिशययुक्तः । वैराजपुरुषः । सद्यो महापुरुषदिनपरिमाणापेक्षया तत्क्षणमेवेत्यर्थः । प्रादुर्भवति । तत्त्वद्वारेतिशेषः ॥ ७ ॥ यथेति । यथा । लोके । स्त्रीपुरुषद्वारा । सुतः । उत्पद्यते । तथा । असौ वैराजपुरुषद्वारा । सुतः । उत्पद्यते । तथा । असौ । वैराजपुरुषः । मायाधिपस्य प्रधानप्रकृत्यधिपस्य । पुरुषस्य । सुतः । उच्यते ॥ ८ ॥ यथेति । यथा । अत्र लोके । लौकिकस्य । पुरुषस्य ।

आकृतिक्रिये आकारकर्मणी । एतो भवतः । तथैव । द्विपरार्द्धायुषः । तस्य वैराजपुरुषस्य । ते आकृतिक्रिये । ज्ञेये । खलु ॥ ९ ॥ यथेति । यथा । जीवात्मनः । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः । अवस्थाः । सन्ति । तथा । तस्य वैराजपुरुषस्य । स्थित्युत्पत्तिलयाः । अवस्थाः । अपि । ईरिताः ॥ १० ॥ स्थूलमिति । जीवस्य स्थूलम् । सूक्ष्मम् । कारणं च । इत्येवंविधम् । वपुस्त्रयम् । अस्ति । वैराजस्य । विराट्सूत्राव्याकृताख्यम् । वपुस्त्रयम् । अस्ति ॥ ११ ॥ वैराजस्येति । वैराजस्यापि । देहो विराट्शरीरं तु । ईश्वरनोदितैः परमेश्वरेणान्तर्यामिशक्त्या प्रेरितैः । महदादिभिः । तत्त्वैः । स्वस्वांशैरेव । रचितः । भवति ॥ १२ ॥ सजीव इति । सजीवे स्वकीयक्षेत्रज्ञसहितेऽपि । अस्य वैराजपुरुषस्य । देहे विराट्शरीरे । करणैरिन्द्रियैः सह । देवताः । सर्वान् । गोलकान् । प्रविष्टाः । तदापि । स वैराजः पुरुषः । नोदतिष्ठन्नोत्तस्थौ ॥ १३ ॥ भगवानिति । यदा । भगवान्वासुदेवः । पुरुषात्मना महापुरुषरूपेण । अस्मिन्वैराजपुरुषे प्राविशत् । तर्हि । असौ वैराजपुरुषः । महाम्भसि । सद्यः । उदतिष्ठत्

यथा जीवात्मनोऽवस्था जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयः । तथा स्थित्युत्पत्तिलयास्तस्यावस्था अपीरिताः ॥ १० ॥ स्थूलं सूक्ष्मं कारणं च जीवस्येति वपुस्त्रयम् । विराट्सूत्राव्याकृताख्यं वैराजस्य वपुस्त्रयम् ॥ ११ ॥ वैराजस्यापि देहस्तु तत्त्वैर्हि महदादिभिः । स्वस्वांशैरेव रचितो भवतीश्वरनोदितैः ॥ १२ ॥ सजीवेऽप्यस्य देहे च करणैः सह देवताः । प्रविष्टा गोलकान्सर्वान्नोदतिष्ठ-त्तदाऽपि सः ॥१३॥ भगवान्वासुदेवस्तु यदाऽस्मिन् पुरुषात्मना । प्राविशत्तर्ह्यसौ सद्य उदतिष्ठन्महाम्भसि ॥ १४ ॥ वैराजो-ऽपि तदा सर्वाः क्रियाः कर्त्तुं शशाक सः । स एव सर्वजीवेषु हरिः साक्षितया स्थितः ॥ १५ ॥ सुषुप्तिरूपमायायाः परतोऽस्ति स च प्रभुः । तथापि तं न जानाति जीवो देहादिसङ्गतः ॥१६॥ तद्दोषेण च तादात्म्यं सम्प्राप्यैव च वर्त्तते । क्रिया देहाभिमानेन कुर्वन् दुःखायते भृशम् ॥ १७ ॥ यदा सद्गुरुवाक्येन स्वस्वरूपं ततः पृथक् । ब्रह्मैवेति विनिश्चित्य मननं कुरुते भृशम् ॥ १८ ॥ तदा तस्मिन् ब्रह्मधर्मा मननस्यानुसारतः । कृष्णध्यानप्रतापेन शनैराविर्भवन्ति हि ॥ १९ ॥

॥ १४ ॥ वैराज इति । तदा श्रीवासुदेवस्य प्रवेशकाले । सः । वैराजोऽपि । सर्वाः । क्रियाः । कर्त्तुम् । शशाक । हरिः । स श्रीवासुदेव एव । सर्वजीवेषु । साक्षितयाऽन्तर्यामितया । स्थितः । अस्ति ॥ १५ ॥ सुषुप्तीति । प्रभुः । स श्रीवासुदेवः । सुषुप्तिरूपमायायाः । परतः परएव । अस्ति । तथापि । जीवः । देहादि-सङ्गतो देहेन्द्रियविषयसम्बन्धाद्धेतोः । तं स्वान्तर्यामिणं श्रीवासुदेवम् । न जानाति ॥ १६ ॥ तदिति । स जीवश्च । तद्दोषेण देहादिसङ्गदोषेण । तादात्म्यं देहादि-नैकरूपताम् । सम्प्राप्यैव । वर्त्तते । देहाभिमानेन । क्रियाः । कुर्वन्सन् । भृशमतिशयेन । दुःखायते दुःखी भवति ॥ १७ ॥ यदेति । यदा । जीवः । सद्गुरु-वाक्येन साक्षाद्भगवदुपासकैकान्तिकसाधूपदेशवचनेन । स्वस्वरूपम् । ततो देहादितः । पृथक् । ब्रह्म ब्रह्मरूपमेव । इतीत्थम् । विनिश्चित्य । भृशमत्यन्तम् । मननम् । कुरुते ॥ १८ ॥ तदेति । तदा । मननस्य । अनुसारतः । कृष्णध्यानप्रतापेन । तस्मिन् जीवे । ब्रह्मधर्माः । शनैः । आविर्भवन्ति । हि ॥ १९ ॥

ब्रह्मेति । यर्हि । अस्य जीवस्य । अहम् । ब्रह्म । कृष्णदासो ब्रह्मणः परस्य श्रीहरेरेकान्तिकसेवकः । अस्मि । इत्येवमेवंविधः । निश्चयः । सुदृढः । जायते । तर्हि । स मुक्तसंज्ञाम् । उपैति । हि ॥२०॥ कृष्णमिति । एष जीवः । यदा । कृष्णं प्रत्यक्षं श्रीहरिम् । विना । देवतान्तरं तदितरं ब्रह्मादिदेवम् । उपासते । तदा । देवलोकान् ये देवा उपासिताः स्युस्तल्लोकान् । याति । मुक्तिं ब्रह्मभावेन भगवत्सेवाप्तिलक्षणं मोक्षं तु । हरिसंश्रयात्प्रत्यक्षस्य श्रीहरेरेकान्तिकोपासनात् । याति ॥ २१ ॥ वैराज इति । एवमुक्तविधजीववदेव । वैराजोऽपि । द्विपरार्द्धावधि द्विपरार्द्धकालपर्यन्तम् । स्वके । देहे विराट्संज्ञे । बद्धः । अस्ति । वासुदेवध्यानात् । मुक्तिं च । उपैति ॥२२॥ सङ्कर्षणमिति । असौ वैराजः । प्रलये प्रलयावस्थायाम् । सङ्कर्षणम् । उपास्ते । अथ च । स्थितौ स्थित्यवस्थायामपि । प्रद्युम्नम् । उपास्ते । तदा । उत्पत्तावुत्पत्त्यवस्थायाम् । अनिरुद्धाख्यम् । ईश्वरम् । उपास्ते ॥ २३ ॥ सङ्कर्षणेति । वासुदेवस्य । सङ्कर्षणादयः । तिस्रः । मूर्त्तयः । गुणात्मिकास्तमआदिगुणत्रयात्मिकाः । त्रिवर्ग-

ब्रह्माहं कृष्णदासोऽस्मीत्येवं यर्ह्यस्य निश्चयः । सुदृढो जायते तर्हि मुक्तसंज्ञामुपैति हि ॥ २० ॥ कृष्णं विना यदा त्वेष उपास्ते देवतान्तरम् । देवलोकांस्तदा याति मुक्तिं तु हरिसंश्रयात् ॥ २१ ॥ वैराजोऽप्येवमेवास्ति द्विपरार्द्धावधि स्वके । देहे बद्धो वासुदेवध्यानान्मुक्तिमुपैति च ॥ २२ ॥ सङ्कर्षणमुपास्तेऽसौ प्रलयेऽथ स्थितावपि । प्रद्युम्नं च तथोत्पत्तावनिरुद्धाख्यमीश्वरम् ॥ २३ ॥ सङ्कर्षणादयस्तिस्रो वासुदेवस्य मूर्त्तयः । गुणात्मिका भवन्त्येव त्रिवर्गफलसिद्धिदाः ॥ २४ ॥ उत्पत्त्यादिकार्यसिद्धिस्तदुपासनयाऽस्य तु । भवन्त्यथो मोक्षसिद्धिर्वासुदेवैकचिन्तनात् ॥ २५ ॥ वासुदेवोपासनं च वैराजस्य न दुष्करम् । शुद्धान्तःकरणत्वेन तत्सान्निध्यस्य सम्भवात् ॥ २६ ॥ असावपि न कुर्वीत वासुदेवस्य सर्वथा । उपासनां दृढां यावत्तावन्नैव विमुच्यते ॥ २७ ॥ एवं हि साम्यमुदितमस्ति वैराजजीवयोः । तद्विदित्वा कृष्ण एव सेव्यो निःश्रेयसाय तु ॥ २८ ॥ सर्वावतारहेतुत्वं वैराजस्यैव किर्त्तितम् । यच्छ्रीभागवते तत्तु तदन्तर्यामिणो हरेः ॥ २९ ॥

फलसिद्धिदा धर्मादित्रिवर्गव्युष्टिनिष्पत्तिप्रदा एव । भवन्ति ॥ २४ ॥ उत्पत्तीति । अस्य वैराजस्य । उत्पत्त्यादिकार्यसिद्धिस्तु । तदुपासनया सङ्कर्षणाद्युपासनेन । भवति । अथो अथ च । मोक्षसिद्धिस्तु । वासुदेवैकचिन्तनात् । भवति ॥ २५ ॥ वासुदेवेति । किञ्च । वैराजस्य । शुद्धान्तःकरणत्वेन हेतुना । तत्सान्निध्यस्य वासुदेवसमीपत्वस्य । सम्भवाद्विद्यमानत्वात् । वासुदेवोपासनाम् । दुष्करं दुःसाध्यम् । नास्ति ॥ २६ ॥ असाविति । तथापि । असौ वैराजः । यावत् । वासुदेवस्य । उपासनाम् । सर्वथा । दृढामेकान्तिकीम् । न कुर्वीत । तावत् । नैव । विमुच्यते ॥२७॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । वैराजजीवयोः । साम्यं समानत्वम् । उदितम् । अस्ति । तत्तयोः साम्यम् । विदित्वा । निःश्रयसाय स्वात्यन्तिककल्याणाय तु । कृष्ण एव । सेव्यः ॥ २८ ॥ सर्वेति । श्रीभागवते । यत् । वैराजपुरुषस्यैव । सर्वावतारहेतुत्वम् । कीर्त्तितम् । तत्तु । तदन्तर्यामिणो वैराजपुरुषस्यान्तरात्मनः । हरेः । कीर्त्तितम् ॥ २९ ॥

एतदेव स्पष्टमाह । कृष्णः । पुरुषरूपेण महापुरुषात्मना । तदन्तरे वैराजपुरुषान्तःकरणे । प्रविश्य । आस्ते । तदभेदेन महापुरुषरूपश्रीकृष्णाभेदतः । तस्माद्वैराजपुरुषरूपादेव । अवताराः । प्रकीर्त्तिताः । तथाचोक्तं श्रीभागवते । 'एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययम् । आद्यौ गृहीतमवतारशतैकबीजं यन्नाभिपद्मभवनादहमाविरास'मिति ॥ ३० ॥ नेति । सा श्रीभागवतोक्ता । अवतारकथा । केवलवैराजात् । नहि नैवोक्तास्ति । यद्यतो हेतोः । हर्यावेशं विना । असौ वैराजः । उत्थातुमपि । नाशकत् ॥ ३१ ॥ वैराजस्थः । पुरुषः श्रीकृष्णाविष्टोमहापुरुषः । श्रीकृष्णो यदात्मकतया वैराजपुरुषं प्रविष्टइत्यर्थः । स महापुरुषः । निरन्नोऽक्षरब्रह्मात्मकः । मुक्तो नित्यमुक्त एव । अस्ति । मायां मूलप्रकृतिम् । नियम्य । सर्वदा । तत्कार्यालिप्तो महाप्रकृतिकार्याबद्ध एव । अस्ति ॥ ३२ ॥ वैराज इति । वैराजः । पुमान् पुरुषः । मायाधीशसुतत्वतः प्रधानप्रकृत्यधिपतिपुरुषपुत्रत्वाद्धेतोः । ईशो ब्रह्मादिनियमनसमर्थः । अस्ति । मायायाः । भोगान् । भुक्त्वाऽपि प्रलये प्राकृतप्रलये । पूरुषं प्रधानप्रकृतिपतिं स्वजनकम् । याति ॥ ३३ ॥ वैराजेति । यद्यतोहेतोः । अस्य वैराजपुरुषस्य । मायया सह । सम्बन्धः । अस्ति । अतोहेतोः । असौ

कृष्णः पुरुषरूपेण प्रविश्यास्ते तदन्तरे । तदभेदेनावतारास्तस्मादेव प्रकीर्त्तिताः ॥३०॥ न हि केवलवैराजादवतारकथाऽस्ति सा । हर्यावेशं विनाऽसौ यदुत्थातुमपि नाशकन् ॥ ३१ ॥ वैराजस्थस्तु पुरुषो निरन्नो मुक्त एव सः । मायां निशम्य तत्कार्यालिप्त एवास्ति सर्वदा ॥ ३२ ॥ वैराजोऽस्ति पुमानीशो मायाधीशसुतत्वतः । भोगान्भुक्त्वाऽपि मायाया प्रलये याति पूरुषम् ॥ ३३ ॥ वैराजपुरुस्यास्य यत्सम्बन्धोऽस्ति मायया । आविर्भवत्यतः सर्गकालेऽसौ पुरुषेक्षणात् ॥ ३४ ॥ अन्यो जीवस्तु मायाया वश एव हि वर्त्तते । तद्भोगभुक्त्या दुःखी च प्रलयेऽस्यां च लीयते ॥ ३५ ॥ असंख्याता यथा सन्ति जीवात्मनस्तथैव हि वैराजा अप्यसंख्याता भवन्तीत्यवगम्यताम् ॥ ३६ ॥ ब्रह्माण्डानि हि तद्देहास्तेषां संख्या न विद्यते । ततस्तज्जीववैराजपुंसामपि न सा मता ॥ ३७ ॥ अन्तर्यामी तु सर्वेषां कृष्णात्मा पुरुषोऽस्ति यः । सत्वेक एव भगवान् वेदे ब्रह्मेति कीर्त्तितः ॥ ६८ ॥

वैराजपुरुषः । पुरुषेक्षणात् प्रधानपुरुषस्य प्रधानमायायां समीक्षणात् । सर्गकाले । आविर्भवति ॥ ३४ ॥ अन्य इति । अन्यो वैराजादितरः । जीवस्तु । मायायाः । वशेऽधीनत्वे एव । वर्त्तते । तद्भोगभुक्त्या मायाभोगोपभोगेन । दुःखी सन् । प्रलये । अस्यां मायायाम् । लीयते । हि ॥ ३५ ॥ असङ्ख्याता इति । यथा । जीवात्मानः । असङ्ख्याताः । सन्ति । तथैव । वैराजा अपि । असङ्ख्याता । भवन्ति । इतीत्थम् । अवगम्यताम् ॥ ३६ ॥ ब्रह्माण्डानीति । तद्देहा वैराजानां शरीराणि । ब्रह्माण्डानि । भवन्ति । तेषां ब्रह्माण्डानाम् । सङ्ख्या । न विद्यते । ततोहेतोः । तज्जीववैराजपुंसां ब्रह्माण्डशरीरक्षेत्रज्ञभूतवैराजपुरुषाणामपि । सा सङ्ख्या । न मता ॥ ३७ ॥ अन्तरिति । यः सर्वेषामपरिमितानां जीवानां वैराजानां च । अन्तर्यामी । कृष्णात्मा श्रीकृष्णान्तरात्मकः । पुरुषो महापुरुषः । अस्ति । एकः । स महापुरुष एव । वेदे । भगवान् । ब्रह्म । इतीत्थम् । कीर्त्तितः ॥ ३८ ॥

उत्पत्तीति । स कृष्णान्तरात्मको महापुरुषः । जगतामनेकब्रह्माण्डानाम् । उत्पत्तिस्थितिसंहारकारणं च । कीर्त्तितः । इत्यमुना प्रकारेण । उक्तवन्तम् । त श्रीहरिम् । शुकानन्दमुनिः । पप्रच्छ ॥ ३९ ॥ भगवानिति । हे हरे ! । भगवानपरिमितैश्वर्ययुक्तः । वासुदेवो महापुरुषादिसर्वान्तर्यामी । स्वतन्त्रः । परमेश्वर ईश्वरेश्वरः । त्वम् । पुरुषात्मना महापुरुषरूपेण ब्रह्माण्डजननादीनि नैकब्रह्माण्डोत्पत्त्यादीनि । करोषि ॥ ४० ॥ तत इति । ततोहेतोः । वेदे । पुरुषोत्तमः । त्वमेव । पुरुषो महापुरुषरूपः । उक्तः । अतस्तत्र तस्य चोत्पत्त्यादिसमानधर्मत्वाद्धेतोः । केन । विशेषेणाधिक्येन । भवतोः । द्वयोः । भिद्भिदा । बोध्या ॥ ४१ ॥ 'शुकानन्दसता पृष्टः स इत्थं पुरुषोत्तमः । सुखयंस्तं जगादेति भक्तान्स्वानपरांस्तथा' ॥ १ ॥ तयोरिति । हे मुने ! । जीववैराजयोरिव । तयोर्महापुरुषपुरुषोत्तमयोः । महानतिशयितः । भेदः । अस्ति । पुरुषो महापुरुषः । उपासकः पुरुषोत्तमस्यैकान्तिकसेवकः । अस्ति । भगवान् । हरिः पुरुषोत्तमः । उपास्यस्तदाराध्यः । अस्ति ॥ ४२ ॥ भेद इति । यथा वा वैराजतत्स्थपूरुषयोर्वैराजपुरुषस्य तदन्र्यामिणो महापुरुषस्य चापीत्यर्थः । महान् । भेदः । भवति । एवं तयोर्महापुरुषपूरुषोत्तमयोः । महानेव

उत्पत्तिस्थितिसंहारकारणं जगतां च सः । इत्युक्तवन्तं पप्रच्छ शुकानन्दमुनिस्तु तम् ॥३९॥ भगवान्वासुदेवस्त्वं करोषि पुरुषात्मना । ब्रह्माण्डजननादीनि स्वतन्त्रः परमेश्वरः ॥ ४० ॥ ततो वेदे त्वमेवोक्तः पुरुषः पुरुषोत्तमः । अतः केन विषेशेण बोध्या भिद्भवतोर्द्वयोः ॥ ४१ ॥ श्रीहरिरुवाच – तयोरस्ति महान् भेदो जीववैराजयोरिव । उपासकोऽस्ति पुरुष उपास्यो भगवान् हरिः ॥ ४२ ॥ भेदो यथा वा वैराजतत्स्थपुरुषयोरपि । भवत्येवं तयोर्भेदो महानेवेति गम्यताम् ॥ ४३ ॥ बहवः सन्ति पुरुषा ब्रह्मरूपाश्च निर्गुणाः । पुरुषोत्तममेकं ते सेवन्ते स्वामिनं तु तम् ॥ ४४ ॥ जीवमायेशपुरुषकृष्णा इति च पञ्चकम् । अन्योन्यभिन्नं चानादि वर्त्तते मत औद्धवे ॥४५॥ वार्त्तेदृशी तु बहुशः कृताऽस्ति पुरतो हि वः । तथापि मननाभावात्सम्यक्तस्या न साऽस्फुरत् ॥ ४६ ॥ ततोऽस्या मननं कार्यं सर्वैः सम्यग्यतस्त्वसौ । शास्त्रशब्दान्तरश्रुत्या नापगच्छेत्कदाचन ॥ ४७ ॥

। भेदः । भवति । इतीत्थम् । गम्यताम् ॥ ४३ ॥ बहव इति । ब्रह्मरूपा अक्षरब्रह्मात्मकाः । निर्गुणाः । पूरुषा महापुरुषाः । बहवः । सन्ति । ते महापुरुषाः । एकम् । पुरुषोत्तमम् । स्वामिनम् । तं श्रीहरिम् । सेवन्ते ॥ ४४ ॥ जीवेति । जीवा अनादिबद्धक्षेत्रज्ञाश्च माया द्विविधाप्रकृतिश्चेशा ब्रह्माण्डविग्रहा ईश्वराश्च पुरुषा अक्षरब्रह्मरूपा महापुरुषाश्च कृष्णः श्रीहरिश्च ते । इत्येतत् । पञ्चकम् । औद्धवे । मते सिद्धान्ते । अन्योऽन्यभिन्नं परस्परभेदयुक्तम् । अनादि च । वर्त्तते ॥ ४५ ॥ वार्तेति । हे मुने ! । ईदृश्येवंविधा । वार्ता तु । वो युष्माकम् । पुरतोऽग्रे । बहुवारान् । कृता मया विहिता । अस्ति । तथापि । तस्या वार्त्तायाः । सम्यग्मननाभावात् । सा वार्त्ता । नास्फुरत् स्मृतिपथं नायाति स्म ॥ ४६ ॥ तत इति । ततोहेतोः । सर्वैर्युष्माभिः । अस्या वार्त्तायाः । मननम् । सम्यक् । कार्यम् । यतो मननात् । असौ वार्त्ता । शास्त्रशब्दान्तरश्रुत्या भेदे सत्यप्यभेदभ्रमजनकशास्त्रीयानेकशब्दश्रवणेन कदाचन । नापगच्छेत्स्वहृदयान्नापसरेत् ॥ ४७ ॥

श्रुत्वेति । इत्येवंविधाम् । सुधासमाम् । हरिणा । उदितामुक्ताम् । वाचम् । श्रुत्वा । भक्ताः । शुकाद्याः शुकानन्दप्रभृतयः । सर्वे । साधुजनाः । सर्वे । गृहस्थाश्च । तुतुषुः । ततः । ते शुकानन्दादयः साधवः । तां श्रीहरिणोदितां वार्त्ताम् । हर्षात् । लिखन्ति स्म ॥ ४८ ॥ भेदोऽनादिश्च जीवानां वैराजानां च वास्तवः । पुरुषाणां स्वस्य सर्वकारणस्य परस्परम् ॥ १ ॥ येन श्रीहरिणा प्रोक्तोऽनेकसद्युक्तितः स्फुटम् । तस्मिन्नेकान्तिकीभक्तिः सर्वदा मेऽस्तु सर्वथा ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक-श्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सुनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकचतुःषष्टितमस्तरङ्गः ॥ १६४ ॥ ३१ ॥

या सुदुस्त्यजता स्वस्य सम्बन्धस्य कुटुम्बिनाम् । तन्मूलखननोपायो यश्चात्मनिष्ठतादिकः ॥ १ ॥ स्वधर्माद्यङ्गयुक्ताया भक्तेर्दार्ढ्यं सहेतु यत् । एतत्सर्वं समाख्यातं द्वात्रिंशे तु ततः स्फुटम् ॥ २ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । नभसः श्रावणमासस्य । शुक्ले शुक्लपक्षे । पञ्चम्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचो-

श्रुत्वेति वाचं हरिणोदितां ते सुधासमां साधुजनाः शुकाद्याः । भक्ता गृहस्थास्तुतुषुश्च सर्वे वार्त्तां च तां ते स्म लिखन्ति हर्षात् ॥४८॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकचतुःषष्टितमस्तरङ्गः ॥ १६४ ॥ ३१ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य खनागवसुभूमिते । पञ्चम्यां नभसः शुक्ले वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य निजाश्रमे । उपाविशत्स्वासनेऽसौ वृतो भक्तैः सहस्रशः ॥ २ ॥
सिताम्बरधरः श्वेतपुष्पहारालिराजितः । श्वेतपुष्पमयापीडकर्णभूषणशोभनः ॥ ३ ॥ स उवाच
निजान्भक्ताः ! सम्बन्धः स्वकुटुम्बिनाम् । सुदुस्त्यज इतीवान्तर्भाति मेऽति विचारतः ॥४॥ स्नेहा-
नुबन्धो बन्धूनां मुनेरपि सुदुस्त्यजः । इत्यपि श्रूयते वाक्यं भक्तौ त्वेषोऽतिविघ्नकृत् ॥ ५ ॥

ऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य नृपस्य । दुर्गे । निजाश्रमे प्रत्यगास्यस्वावासभवने । स्वासने वलक्षोत्तरछदपार्श्विकसहिते स्थूलतूलिकासने । सहस्रशः । भक्तैर्नानादेशागतैर्बहुभिस्त्यागिगृहिस्वाश्रितजनैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः । असौ श्रीहरिः । उपाविशत् ॥ २ ॥ तं विशिनष्टि । सितेति । सिताम्बरधरः परिधृतसकलश्वेतवसनः । श्वेतपुष्पमये ये आपीडकर्णभूषणे शेखरावतंसकौ ताभ्यां शोभनो मनोहरः ॥ ३ ॥ स इति । स श्रीहरिः । निजान् । स्वकीयांस्त्यागिगृहिजनान् । उवाच । हे भक्ताः ! । स्वकुटुम्बिनाम् । सम्बन्धः स्नेहानुबन्धः । सुदुस्त्यजोऽतिदुःखेनापि त्यक्तुमशक्यः । अस्ति । एव । इतीत्थम् । अतिविचारतः । मे मम । अन्तरन्तःकरणे । भाति । अत्रेवशब्दो धीरविरक्तैकान्तिकबहुभक्तजनकृततत्त्यागमपि बोधयतीति ज्ञेयम् ॥ ४ ॥ स्नेहेति । बन्धूनां कुटुम्बिनाम् स्नेहानुबन्धः । मुनेस्त्यक्तसंसारस्य त्यागिजनस्यापि । दुस्त्यजः । अस्ति । इत्यपि एवंविधमपि । वाक्यं गोपीजनवचनम् । श्रूयते श्रीभागवते आकर्ण्यते । एष बन्धस्नेहानुबन्धस्तु । भक्तौ श्रीहरेरेकान्तिकभावेन भजने । अतिविघ्नकृदत्यन्तं विघ्नकारकः । अस्ति । अतः स सर्वथा त्याज्य इतिभावः ॥ ५ ॥

बन्धिवति । बन्धुस्नेहमयः स्वकुटुम्बिषु स्नेहरूपः । वृक्षः । जटी पर्कटीतरुरिव । सछिन्नः सन्नपि । पुनः पुनः प्ररोहति । जटीग्रहणं स्नुहिन्यग्रोधादेरुपलक्षणम् । अतोहेतोः । अस्य बन्धुस्नेहमयवृक्षस्य । मूलोत्खात आमूलादुत्खननम् । युज्यते युक्तो भवति ॥ ६ ॥ त्यक्तेति । त्यक्ता परिहृता त्रिदेहाभिमतिः स्थूलादिदेहत्रयाहन्ता येन तस्य । ब्रह्मात्मैक्यस्याक्षरब्रह्मणा सह स्वात्मन एकीभावस्य दृढीकृतिर्दृढीकारो यस्य तस्य । कृष्णभक्तेः साक्षाच्छ्रीहरेः सप्रेमश्रवणादिनवविधभजनस्य । दार्ढ्येन स्वधर्म-वैराग्याभ्यां सुदृढत्वेन । युक्तस्य च भक्तस्य । स बन्धुस्नेहमूलोत्खातः । स्यात् । अन्यथोक्तविपरीतस्य भक्तस्य । न स्यात् ॥ ७ ॥ बन्धिवति । ये जनाः । बन्धुस्नेह-विहीनाः सन्तः । नराकृतेः । हरेः । साङ्गां स्वधर्माद्यङ्गत्रयसहिताम् । भक्तिम् । कुर्युः । ते जनास्तु । एकान्तिकाः । भक्ताः । मताः ॥८॥ स्वधर्म इति । स्वधर्मः । आत्मनिष्ठा । मायिकार्थतो मायिकविषयेभ्यः । वैराग्यं च । एतानि स्वधर्मादीनि त्रीणि । भक्तेः । अङ्गानि । तत्पुष्टिहेतवो भक्तिवृद्धिकारणानि । सन्ति ॥९॥ एकाकिनीति । भक्तिस्तु । एकाकिनी केवला सत्येव । जीवं भक्तजनम् । तारयितुं भवाम्बुधेरुद्धारयितुम् । क्षमा । समर्था । भवति । धर्मादयः स्वधर्मप्रमुखानि त्रीणि तदङ्गानि ।

बन्धुस्नेहमयो वृक्षः संछिन्नोऽपि पुनः पुनः । प्ररोहति जटीवातो मूलोत्खातोऽस्य युज्यते ॥ ६ ॥ त्यक्तत्रिदेहाभिमतेर्ब्रह्मात्मैक्य दृढीकृतेः । दार्ढ्येन कृष्णभक्तेश्च युक्तस्य स्यात्स नान्यथा ॥ ७ ॥ बन्धुस्नेहविहीना ये साङ्गां भक्तिं नराकृतेः । हरेः कुर्युर्ज-नास्ते तु भक्ता एकान्तिका मताः ॥ ८ ॥ स्वधर्म आत्मनिष्ठा च वैराग्यं मायिकार्थतः । अङ्गान्येतानि भक्तेर्वै सन्ति तत्पुष्टि-हेतवः ॥९॥ एकाकिन्येव भक्तिस्तु जीवं तारयितुं क्षमा । देशकालादिवैषम्ये पान्ति धर्मादयश्च ताम् ॥१०॥ भक्त्या केवल-यैवासन्मुक्ता वै बहवो नराः । धर्मादीनां तु साहाय्ये निर्विघ्ना सा भवेद् ध्रुवम् ॥११॥ धर्माद्यैः केवलैर्मुक्तिर्न स्याद्भक्त्या तु सा भवेत् । एतावान् हि विशेषोऽत्र विज्ञातव्यो मुमुक्षुणा ॥ १२॥ श्रेयांसि बहुविघ्नानि भवन्तीतिस्मृतेर्बुधाः । धर्माद्यैः सहिता-मेव कृष्णे विदधते हि ताम् ॥१३॥ कुर्वद्भिर्भगवद्भक्तिं देशकालादयः शुभाः । सेवनीयाः प्रयत्नेन नाशुभास्तु कदाचन ॥१४॥

देशकालादिवैषम्ये देशादिविषमयीभावेन तत्र विघ्ने सञ्जाते सति । तां भक्तिम् । पान्ति रक्षन्ति ॥ १० ॥ भक्त्येति । केवलयैव । भक्त्या । बहवः । नराः । मुक्ता । आसन् । वै । धर्मादीनामङ्गानाम् । साहाय्ये सहायत्वे सति तु । सा भक्तिः । ध्रुवं निश्चितमेव । निर्विघ्ना । भवेत् ॥११॥ धर्मेति । केवलैर्भक्तिवर्जितैः । धर्माद्यैः । त्रिभिः । मुक्तिर्मोक्षः । न स्यात् । भक्त्या केवलया श्रीहरिभक्त्या तु । सा मुक्तिः । भवेत् । अत्र केवलेषु धर्मादिषु केवलायां भक्तौ च विषये । एतावान् । विशेषः । मुमुक्षुणा भक्तेन । विज्ञातव्यः ॥ १२ ॥ श्रेयासि श्रेयःकार्याणि । बहुविघ्नानि । भवन्ति । इत्येवंविधायाः । स्मृतेः स्मृतिवाक्याद्धेतोः । बुधा विवेकिनो भक्ताः । कृष्णे प्रत्यक्षे श्रीहरौ विषये । तां भक्तिम् । धर्माद्यैः । सहितामेव । विदधते कुर्वते । हि ॥ १३ ॥ कुर्वद्भिरिति । भगवद्भक्तिं धर्माद्यङ्गत्रयेण सह साक्षाच्छ्रीहरेर्भक्तिम् । कुर्वद्भिः । भक्तैः । शुभाः । देशकालादयः । प्रयत्नेन । सेवनीयाः । अशुभा देशकालादयस्तु । कदाचन कर्हिंचिदपि न सेवनीयाः ॥ १४ ॥

श्रुत्वेति । इत्येवंविधाम् । तस्य श्रीहरेः । अमृततुल्यवाचम् । श्रुत्वा । सभोपविष्टाः । तदनुव्रताः । ये साधुगृहस्थभक्ताः । ते सर्वेऽपि । भूरितरम् । प्रहर्षम् । प्रपेदिरे ॥ १५ ॥ बन्धुस्नेहत्यागपूर्वं स्वस्मिन्नैकान्तिकीं हरिः । कार्यां भक्तिं य ऊचे स्वैः स तामेव ददातु मे ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहरिकृष्णोपासक-श्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकपञ्चषष्टितमस्तरङ्गः ॥ १६५ ॥ ३२ ॥

श्रीहरिर्भक्तशिक्षार्थमुक्त्वा भावं स्वकं ततः । ब्रह्मचर्यव्रतस्यैव श्रेष्ठ्यं स्वप्रियता च या ॥ १ ॥ व्रतस्यास्य दृढीकारे साधनानां त्रयं च यत् । एतत्सर्वं त्रयस्त्रिंशे सुस्पष्टं निजगाद सः ॥ २ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८०) नभःकृष्णत्रयोदश्यां श्रावणमासीयकृष्णपक्षत्रयोदशीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे । निजाश्रमे स्वाश्रमे । स्वासने स्वकीयोत्तममश्वासते । सितसर्वाम्बरधरः । स श्रीहरिः । उपाविशत् ॥ २ ॥ त्यागिभिरिति । पुरःस्थैः सभायां स्वाग्रे निषण्णैः । त्यागिभिः । गृहिभिः । भक्तैर्नानादेशागतैः स्वभक्तजनैः । वीक्षिताननश्चन्द्रचकोरन्यायेन सन्दृष्ट-

श्रुत्वेति तस्यामृततुल्यवाचं सभोपविष्टास्तदनुव्रता ये । सर्वेऽपि ते साधुगृहस्थभक्ताः प्रपेदिरे भूरितरं प्रहर्षम् ॥ १५ ॥

इति हरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकपञ्चषष्टितमस्तरङ्गः ॥ १६५ ॥ ३२ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य खनागवसुभूमिते । नभःकृष्णत्रयोदश्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य निजाश्रमे । सितसर्वाम्बरधरः स्वासने स उपाविशत् ॥ २ ॥ त्यागिभिर्गृहिभिर्भक्तैः पुरःस्थैर्वीक्षिताननः । स्वयमेवाब्रवीत्प्रीतः स तानानन्दयन् गिरा ॥ ३ ॥ कृष्णं भजामः सर्वेऽपि वयं तत्र पृथक् पृथक् । स्वं स्वं भावं कथयत येन भक्तिः प्रतन्यते ॥४॥ भावं मदीयं तत्रादौ यूयं शृणुत वच्म्यहम् । कृष्णेतरपदार्थे मे प्रीतिर्नास्त्येव कुत्रचित् ॥ ५ ॥ तत्र प्रीतिं यदा विद्यां तं जह्यां तर्हि तत्क्षणम् । अन्यथा मे सुखं न स्यात्स्मरेयं च न तं पुनः ॥ ६ ॥

मुखपङ्कजः । स श्रीहरिः । प्रीतोऽन्तर्यामितया साक्षाच्च स्ववचनपालनसुस्थिरतां वीक्ष्यातिप्रसन्नः सन् । तान्स्वभक्तान् । गिरा स्ववाक्सुधया । आनन्दयन्सन् । स्वयमेव । अब्रवीत् ॥ ३ ॥ कृष्णमिति । हे भक्ताः ! । वयम् । सर्वेऽपि । कृष्णम् । भजामः । तत्र कृष्णभजने । पृथक् । पृथक् । स्वं स्वं स्वकीयम् स्वकीयम् । भावमभिप्रायम् । कथयत । येन भावेन । भक्तिः । प्रतन्यते वृद्धिं नीयते । तमिति सम्बन्धः ॥ ४ ॥ भावमिति । तत्र तेष्वस्मासु मध्ये । अहम् । आदौ प्रथमतः । मदीयम् । भावम् । वच्मि । यूयम् । शृणुत । हे भक्ताः ! । मे मम । कुत्रचित्कस्मिंश्चिदपि । कृष्णेतरपदार्थे । प्रीतिः । नास्त्येव ॥ ५ ॥ तत्रेति । यदा यर्हि । तत्र कृष्णेतरपदार्थे । प्रीतिमल्पमप्यनुरागम् । विद्याम् । तर्हि तं पदार्थम् । तत्क्षणमेव । जह्याम् । अन्यथा तत्त्यागं विना । मे मम । सुखम् । न स्यात् । तं त्यक्तं पदार्थम् । पुनः । न स्मरेयम् ॥ ६ ॥

याद्दश इति । यो जनः । याद्दशः । ताद्दशः । जात्यादिना यथा तथाविधोऽपीत्यर्थः । कृष्णभक्तः साक्षाद्भगवद्भक्तः । भवेत् । तद्भक्तिवीक्षणात्तदीयां साक्षाद्भगवद्दृढभक्तिनिष्ठां वीक्ष्येत्यर्थः । तस्मिन्भक्ते । मम । अरुचिः । न भवेत् ॥७॥ नेति । मे मम । हृदि । पञ्चानाम् । विषयाणां मायिकार्थानाम् । एषणा प्राप्तीच्छा । क्वचित्कदाचिदपि । नास्ति । अनिच्छया यद्दच्छातः । बलात् । प्राप्तान् । तान्विषयान् । अहम् । नैव गणयामि तदुपादानादरं न करोमि तांस्तुच्छानेव वेद्मीति यावत् ॥९॥ जन्मत इति । जन्मतो मत्प्रादुर्भावदिनमारभ्य । यावत् । अद्य दिनम् । एतद्दिनपर्यन्तमित्यर्थः । मम । स्वप्ने । अपि शब्दाज्जाग्रति च । कर्हिचित्कदाचिदपि । स्त्रीद्रव्यसम्बन्धिभोगसङ्कल्पसम्भवः । नहि नास्त्येव ॥९॥ अखण्डमिति । मे मम । मनः । भगवत्स्वरूपे । अखण्डं निरन्तरम् । सदा सर्वकालम् । वर्त्तते । नृणां मदाश्रितानां सर्वेषां युष्माकम् । हिताय मय्यनुरागवृध्या हितं कर्त्तुमेव । बाह्यत उपरिष्टात्तु । तत्स्नेहं तेषु भवत्सु प्रीतिम् । ईक्षये दर्शयामि ॥१०॥ एवमिति। एवममुना प्रकारेण । भगवत्प्रीत्यै । विहितो मया कृतः । यः । दृढः । मे मम । भावः । अस्ति । स मद्भावः । वो युष्मभ्यम् । यथावद्यथार्थतया । कथितः । अथानन्तरम् । यूयम् । आत्मनः

याद्दशस्ताद्दशो वाऽपि कृष्णभक्तो भवेत्तु यः । अरुचिर्न भवेत्तस्मिन्मम तद्भक्तिवीक्षणात् ॥ ७ ॥ नास्त्येषणा मे पञ्चानां विषयाणां हृदि क्वचित् । अनिच्छया बलात्प्राप्तांस्तान्नैव गणयाम्यहम् ॥ ८ ॥ जन्मतोऽद्यदिनं यावत्स्वप्नेऽपि मम कर्हिचित् । न हि स्त्रीद्रव्यसम्बन्धिभोगसङ्कल्पसम्भवः ॥ ९ ॥ अखण्डं भगवद्रूपे मनो मे वर्त्तते सदा । बाह्यतस्तु हितायैव नृणां तत्स्नेहमीक्षये ॥ १० ॥ एवं हि भगवत्प्रीत्यै भावो मे विहितो दृढः । कथितः स यथावद्वो यूयं ब्रूतात्मनोऽथ तम् ॥ ११ ॥ ततो यथायथं सर्वे स्वं स्वं भावं तमब्रुवन् । धर्मे ज्ञाने विरागादौ वृत्तिं भक्तौ पृथक् पृथक् ॥ १२ ॥ भावं श्रुत्वा स भक्तानां तानुवाच पुनः प्रभुः । धर्माः सर्वेऽपि राजन्ते ब्रह्मचर्यव्रतेन वै ॥ १३ ॥ यत्नेनापि कृता धर्मास्तद्विना न फलप्रदा । देहे जीव इवैतद्धि धर्मेषु निखिलेष्वपि ॥ १४ ॥

स्वस्य स्वस्य । तं भावम् । ब्रूत कथयत ॥ ११ ॥ तत इति । ततस्तदनन्तरम् । सर्वे ते भक्तजनाः । स्वं स्वं स्वकीयं स्वकीयम् । भावमभिप्रायम् । यथायथं यथार्थतया । पृथक् । पृथक् । तं श्रीहरिम् । अब्रुवन् । तं भावमाह । धर्मे । ज्ञाने । विरागादौ । आदिशब्देन शम दमादेर्ग्रहणम् । भक्तौ भगवति सुस्नेहरूपायां श्रवणादिनवविधायां चेत्यर्थः । वृत्तिं वर्त्तनरूपम् । भावमब्रुवन्निति सम्बन्धः ॥ १२ ॥ भावमिति । प्रभुः । स श्रीहरिः । भक्तानां सर्वेषां तेषां स्वाश्रितजनानाम् । भावम् । श्रुत्वा । तान् भक्तान् । पुनः । उवाच । हे भक्ताः ! । सर्वेऽपि । धर्मा भवदुक्ता धर्मज्ञानादयो भगवद्भक्तगुणाः । ब्रह्मचर्यव्रतेन निष्कामनालक्षणेन ब्रह्मचर्याख्यव्रतेन । राजन्ते संशोभन्ते ॥ १३ ॥ यत्नेति । यत्नेन महाप्रयासेन । कृता अनुष्ठिता अपि । धर्माः । तद्विना ब्रह्मचर्यव्रतमृते । फलप्रदाः । न स्युः । देहे । जीव इव । निखिलेष्वपि । धर्मेषु । एतद्ब्रह्मचर्यम् । अस्ति । हि । जीवं विना देहो यथा न तिष्ठेत्तथाब्रह्मचर्यं विना ते धर्मा अपि न तिष्ठेयुरितिभावः ॥ १४ ॥

ब्रह्मचर्येति । ब्रह्मचर्यवतां निष्कामव्रतिनां भक्तानामेव । अत्र लोके । परत्र परस्मिन् लोके चापि । भगवान् श्रीहरिः । दूरे विप्रकृष्टः । नास्ति । किन्तु समीप एव तिष्ठतीत्यर्थः । तस्माद्धेतोः । तद्ब्रह्मचर्यव्रतम् । सर्वाधिकं सर्वधर्मेभ्योऽतिश्रेष्ठम् । अस्ति । हि । तथाचोक्तं छान्दोग्ये । 'तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दती'त्यादिना । मोक्षधर्मे च । 'यदिदं ब्रह्मणो रूपं ब्रह्मचर्य'मितिस्मृतम् । 'परं तत्सर्वधर्मेभ्यस्तेन याति परां गति'मिति ॥ १५ ॥ अष्टेति । अहम् । यत्र यस्मिन् । नरे भक्ते । अष्टाङ्गम् । ब्रह्मचर्यम् । पश्यामि । तस्मिन् भक्ते । मम । स्वाभाविकी सहजा । अचला स्थिरा । प्रीतिः । वर्तते ॥ १६ ॥ प्रायश इति । अत्रत्यभक्तेषु दुर्गपुरीयोत्तमनृप-दुर्गावासेषु रमाजयाललितादिभक्तजनेषु । प्रायशः । ब्रह्मचर्यस्य । दर्शनात् । ममातिनिःस्पृहस्य मेऽपि । अत्रास्मिन् । पुरे दुर्गनगरे । वासो निवासः । भवति । इत्यवगम्यताम् ॥ १७ ॥ ब्रह्मचर्यमिति । यस्य भक्तस्य । ब्रह्मचर्यम् । दृढम् । अस्ति । स भक्तः । दूरस्थःसन्नपि । मे मम । अन्तिके समीपे एव । वर्तते । अथ च । तद्धीनो ब्रह्मचर्यरहितो भक्तस्तु । अन्तिकस्थो मत्समीपावस्थितः सन्नपि । अतिदूरगो मत्तोऽतिदूरप्रदेशावस्थितः । वर्तते ॥ १८ ॥ ब्रह्मचर्येति । ब्रह्मचर्यव्रतवतो भक्तस्य ।

ब्रह्मचर्यवतामेव लोकेऽत्रापि परत्र च । न दूरे भगवानस्ति तस्मात्सर्वाधिकं हि तत् ॥ १५ ॥ अष्टाङ्गं यत्र पश्यामि ब्रह्मचर्यमहं नरे । तस्मिन् स्वाभाविकी प्रीतिरचला मम वर्तते ॥ १६ ॥ प्रायशोऽत्रत्यभक्तेषु ब्रह्मचर्यस्य दर्शनात् । ममाप्यत्र पुरे वासो भवतीत्यवगम्यताम् ॥ १७ ॥ ब्रह्मचर्यं दृढं यस्य स दूरस्थोऽपि मेऽन्तिके । वर्त्ततेऽथान्तिकस्थोऽपि तद्धीनस्त्वतिदूरगः ॥ १८ ॥ ब्रह्मचर्यव्रतवतः सेवा मे रोचते भृशम् । अतो मुकुन्दवर्णी-न्द्रसेवा मे सर्वदा प्रिया ॥१९॥ एतावत्कालपर्यन्तं मयाऽप्येतद्व्रतं दृढम् । क्रियते कार्यते चान्यैस्तद्वार्त्ता क्रियते भृशम् ॥ २० ॥ ब्रह्मचर्यच्युतिं यस्य वीक्षे तस्मिन्ममारुचिः । भृशं सद्यो भवति वै चित्ते खेदोऽपि तेन च ॥ २१ ॥ वन्ध्यस्य पुंसः पुत्रः स्याद्वार्द्धके तन्मृतावथ । तस्य यादृग्भवेच्छोकस्तस्य मेऽपि तथा भवेत् ॥ २२ ॥

सेवा तेन कृता परिचर्येत्यर्थः । मे मह्यम् । भृशमतिशयेन । रोचते । अतोहेतोः । मुकुन्दवर्णीन्द्रसेवा मुकुन्दानन्दाख्यवर्णिवरकृता परिचर्या । मे मम । सर्वदा सर्व-कालम् । प्रिया प्रीतिजनिकाऽस्ति ॥ १९ ॥ एतावदिति । मया । एतावत्कालपर्यन्तं यस्मिन्दिनेऽहं प्रादुर्भूतस्तद्दिनमारभ्यैतद्दिनावध्यपि । एतद्ब्रह्मचर्याख्यम् । व्रतम् । दृढम् । क्रियते । अन्यैः । कार्यते । तद्वार्त्ता दृढब्रह्मचर्यव्रतरक्षणगोष्ठी । भृशमतिशयेन । क्रियते ॥ २० ॥ ब्रह्मचर्येति । यस्य भक्तस्य । ब्रह्मचर्यच्युतिं ब्रह्मचर्यव्रत-भङ्गम् । वीक्षे पश्यामि । तस्मिन् । भक्ते । मम । सद्यः । भृशम् । अरुचिः । भवति जायते । तेन महाफलं संसाधकस्य तदीयब्रह्मचर्यव्रतस्य भङ्गदर्शनेन । चित्ते मम मानसे । खेदश्चापि । भवति ॥ २१ ॥ वन्ध्यस्येति । वन्ध्यस्याप्रजस्य । पुंस इभ्यनरस्य । वार्द्धके वृद्धावस्थायाम् । पुत्रः । स्याज्जायेत । अथानन्तरम् । तन्मृतौ सत्यां तस्य पुत्रस्य मरणे सति । तस्य वन्ध्यपुरुषस्य । यादृग्यथाविधः । शोकः । भवेत् । मे ममापि । तस्य ब्रह्मचर्यच्युतस्य भक्तस्य । तथाविधः शोकः । भवेत् ॥ २२ ॥

अत इति । अतोहेतोरेव । कस्यचिद्भक्तस्य । ब्रह्मचर्यच्युतेर्ब्रह्मचर्यव्रतभङ्गसम्बन्धिनी । वार्त्ताऽपि । मे मम । अग्रतः । न कार्या । इतीत्थम् । मया । यूयम् । पुरा प्रथमत एव । प्रोक्ता ॥ २३ ॥ अथेति । अथैवंविधश्रीहरिवार्त्ताश्रवणानन्तरम् । हरजिदुत्तमनृपामात्य एतन्नामा भक्तः । विनयानतो विनयेनकृतप्रणामः सन् । तं श्रीहरिम् । पप्रच्छ । हे स्वामिन् ! । ब्रह्मचर्य । केन । उपायेन । दृढं सत् । सिध्यति ॥ २४ ॥ तमिति । तमेवं पृच्छन्तं हरजिद्भक्तम् । हरिः । उवाच । हे भक्त ! । तत्र ब्रह्मचर्यव्रतदृढीकरणे तु । भूरिशो बहवः । उपायाः । सन्ति । तत्र तेषु भूर्य्युपायेषु मध्येऽपि । मुख्यम् । साधनत्रयम् । ते तुभ्यम् । कथये । त्वम् । शृणु ॥ २५ ॥ आद्यमिति । तत्र त्रिषु साधनेषु मध्ये आद्यं प्रथमं साधनम् । मनोजयोऽस्ति । स मनोजयस्तु । आत्मनिष्ठया देहत्रयविलक्षणस्य स्वात्मनो मननस्य वैराग्यपूर्वमभ्यासबलेन तत्र स्थित्या । स्यात् । अथवा । कृष्णस्य । नवधाभक्तौ । मनसः । योजनेन । मनोजयः । स्यात् ॥ २६ ॥ भक्तौ मनोयोजनं भूतदृष्टान्तेनाह चतुर्भिः । यथेति । यथा । कस्यचित् । पुंसः । कश्चित् । भूतः । वशे । भवेत् । चेद्यदि । तं भूतम् । क्षणं क्षणमात्रकालमपि । स्वतन्त्रम् । कुर्यात् ।

अत एव ब्रह्मचर्यच्युतेर्वार्त्ताऽपि कस्यचित् । न कार्या मेऽग्रत इति यूयं प्रोक्ता मया पुरा ॥ २३ ॥ अथ तं हरजिद्भक्तः पप्रच्छ विनयानतः । ब्रह्मचर्यं दृढं स्वामिन् ! केनोपायेन सिद्ध्यति ॥ २४ ॥ तमुवाच हरिस्तत्र सन्त्युपायास्तु भूरिशः । तत्रापि मुख्यं कथये शृणु ते साधनत्रयम् ॥ २५ ॥ आद्यं मनोजयस्तत्र स तु स्यादात्मनिष्ठया । कृष्णस्य नवधाभक्तौ मनसो योजनेन वा ॥ २६ ॥ यथैव कस्यचित् पुंसो भूतः कश्चिद्वशे भवेत् । तं स्वतन्त्रं क्षणमपि कुर्याच्चेद्भक्षयेत्स तम् ॥ २७ ॥ तथा मनः स्वतन्त्रं चेत्कुर्यात्क्षणमपीह यः । रहितं कृष्णभक्त्या तत् तमेव भृशमर्दयेत् ॥ २८ ॥ अतो यथा भूतपतिर्भूतं कर्मसु सर्वदा । नियोजयेन्मनस्तद्वद्योज्यं कार्ष्णे तु कर्मणि ॥ २९ ॥ श्रवणे कीर्त्तने वापि स्मरणे वाऽर्चनादिषु । कृष्णस्यैव मनो योज्यं न स्वातन्त्र्ये तु तत्क्वचित् ॥३०॥ एवं मनो जयेन स्याद् ब्रह्मचर्यं तु दृढम् । अष्टाङ्गयोगाभ्यासेन भवेत् तच्च दृढं तथा ॥३१ ॥

तर्हि । स भूतः । तं पुमांसम् । भक्षयेत् ॥ २७ ॥ तथेति । तथा । इह सत्सङ्गे । यो भक्तः । चेद्यदि । मनः । क्षणमपि । कृष्णभक्त्या । रहितं सत् । स्वतन्त्रम् । कुर्यात् । तर्हि । तत्तथाविधं मनः । तं भक्तम् । भृशमतिशयेनैव । अर्दयेत्कामादिसङ्कल्पेन पीडयेत् ॥ २८ ॥ अत इति । अतो हेतोः । यथा । भूतपतिर्यस्य भूतो वशे भवेत्स पुमान् । भूतम् । सर्वदा । कर्मसु येषु केषुचित्कृत्येषु । नियोजयेत् । तद्वत्तथा । मनः कार्ष्णे कृष्णसम्बन्धिनि कर्मणि । सर्वदा । योज्यं भक्तेन योजनीयम् ॥ २९ ॥ एतदेव स्पष्टमाह । श्रवण इति । कृष्णस्य भगवतः । श्रवणे कथावार्त्तादिश्रुतौ । अथवा । कीर्त्तने गुणचरित्रगायने । स्मरणे तन्मूर्त्तेः सर्वाङ्गतयैकैकाङ्गतया च चिन्तने । अथवा । अर्चनादिषु भक्त्यङ्गेषु । मनः । योज्यमेव । तन्मनः । स्वातन्त्र्ये श्रवणादिभक्तिं विना स्वतन्त्रभावे तु । क्वचित्कदाचिदपि । नैव योज्यम् ॥ ३० ॥ एवमिति । एवमुक्तप्रकारद्वयेन । मनोजयेन । तत् । ब्रह्मचर्यम् । दृढम् । स्यात् । अथ ब्रह्मचर्यदृढीकारे द्वितीयं साधनमाह सार्द्धेन । तथा तेन प्रका-

रेणैव । अष्टाङ्गयोगाभ्यासेन । तद्ब्रह्मचर्यम् । दृढम् । भवेत् ॥ ३१ ॥ आहारेति । तत्राष्टाङ्गयोगाभ्यासबोधके । योगशास्त्रे । आहारनियमः । प्रकीर्त्तितः । तेनाहारनियमेन । प्राणायामः । सिध्येत् । ततः प्राणायामसिध्या । तद्दाढर्यं ब्रह्मचर्यव्रतदृढता । भवेत् ॥३२॥ तृतीयमिति । स्वधर्मेषु निष्कामशुध्याद्युदितेषु । नियमेषु दृढम् । स्थितिः । तृतीयम् । साधनम् । अस्ति । तैः स्वधर्मैः । देहस्य नियमान्नियमनात् । तद्दाढर्यम् । ध्रुवं निश्चितमेव । भवति ॥ ३३ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । त्रिभिः । साधनैः । मनःप्राणशरीराणाम् । नियमने । जाते सति तु । ब्रह्मचर्यम् । दृढम् । भवेत् ॥ ३४ ॥ नेति । हे भक्त ! । नित्यम् । अभ्यासशीलिनामभ्यासमाचरताम् । पुंसां भक्तानाम् । एतत्साधनत्रयम् । दुष्करं दुःसाध्यम् । नहि नास्त्येव । तदुद्योगैकचेतसां ब्रह्मचर्यव्रतदृढीकारोद्युक्तमनसाम् । साधूनां त्यागिभक्तानां तु । विशेषेण । एतत् । दुष्करम् । नास्त्येव ॥ ३५ ॥ अनेनेति । यदि । अभ्यासः । क्रियते । तदा । सोत्साहमनसामुत्साहयुक्तमानसानाम् । पुंसां भक्तानाम् । अनेन । नरदेहेन । किञ्चन किमपि । दुष्करम् । नास्ति ॥ ३६ ॥ एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति द्वाभ्याम् । शब्देति । अत्र लोके । यद्वद्यथा । शब्दार्थकठिनमपि दुर्बोधानां

आहारनियमस्तत्र योगशास्त्रे प्रकीर्त्तितः । प्राणायामस्तेन सिद्ध्येत्तद्दार्ढ्यं च भवेत्ततः ॥३२॥ तृतीयं साधनं त्वस्ति स्वधर्मेषु स्थितिर्दृढम् । तैश्च देहस्य नियमात्तद्दाढर्यं भवति ध्रुवम् ॥३३॥ एवं त्रिभिः साधनैस्तु जाते नियमने सति । मनःप्राणशरीराणां ब्रह्मचर्यं दृढं भवेत् ॥३४॥ न ह्येतद् दुष्करं पुंसां नित्यमभ्यासशीलिनाम् । साधूनां तु विशेषेण तदुद्योगैकचेतसाम् ॥३५॥ अनेन नरदेहेन नास्ति किञ्चन दुष्करम् । सोत्साहमनसां पुंसामभ्यासः क्रियते यदि ॥ ३६ ॥ शब्दार्थकठिनं काव्यमप्यत्राभ्यासदाढर्यतः । सुसाध्यं जायते यद्वत्पठनादृतचेतसाम् ॥३७॥ मुमुक्षूणामपि तथा मनःस्थैर्यादिवाञ्छितम् । अभ्यासदाढर्येन नृणां सिद्ध्यत्येव न संशयः ॥३८॥ सुधासमानामिति तस्य वाचं निशम्य भक्तः स तु हर्षमापत् । अन्येऽपि सर्वे मुनयः सदःस्थाः प्रापुश्च तोषं गृहिणोऽपि भक्ताः ॥ ३९ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकषट्षष्टितमस्तरङ्गः ॥ १६६ ॥ ३३ ॥

शब्दानामर्थानां च संनिवेशेन कठिनतामापादितमपि । काव्यं केनचिन्महाकविना विहितः सन्दर्भविशेषः । पठनादृतचेतसामध्ययनादरवन्मनसां छात्रजनानाम् । अभ्यासदाढर्यतः । सुसाध्यम् । जायते ॥ ३७ ॥ मुमुक्षूणामिति । तथा । मुमुक्षूणाम् । नृणां भक्तानामपि । अभ्यासदाढर्येन । वाञ्छितम् । मनःस्थैर्यादि मनोजयप्रभृतिकं साधनत्रयम् । सिध्यत्येव । न संशयः ॥ ३८ ॥ सुधेति । इत्येवंविधाम् । सुधासमानाम् । तस्य श्रीहरेः । वाचम् । निशम्यः । सः । भक्तो हरजिदाख्यः । हर्षम् । आपत् । सदःस्थाः । भक्ताः । अन्ये । सर्वेऽपि । मुनयः । गृहिणश्चापि । तोषम् । प्रापुः ॥ ३९ ॥ उक्त्वा स्वभक्तशिक्षार्थं स्वाभिप्रायं व्रतस्य तु । ब्रह्मचर्यस्य मुख्यत्वं तस्य स्वप्रियतां तथा ॥ १ ॥ दृढीकारे साधनानि तस्य स्वेषां च यो हरिः । स्वेभ्यः प्रोवाच तद्दाढर्यं सर्वथा मे ददातु सः ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकषटषष्टितमस्तरङ्गः ॥ १६६ ॥ ३३ ॥

कार्यकारणभेदेन तत्त्वान्युक्तानि वै द्विधा । जडानि चिद्रूपाणीति चतुस्त्रिंशे ततः स्फुटम् ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८०) भाद्रशुक्लप्रतिपदि भाद्रपदमासीयधवलपक्षस्याद्यतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । महीभुजः । दुर्गे । पूर्वास्यवेश्मनः पूर्वद्वारीयतद्गृहस्य । वेद्यां बाह्यवेदिकायाम् । शुभासने पार्श्विकश्वेतोत्तरच्छदसहितपर्यङ्कासने श्रीहरिः । न्यषीदत् ॥ २ ॥ भक्तेति । भक्तमण्डलमध्यस्थो नानादेशागतत्यागिगृहिस्वाश्रितसमूहसभामध्यप्रदेशावस्थितः । सिताम्बरधरः परिहितसकलश्वेतवसनः । स श्रीहरिः । सद्गीतकृष्णपद्यानि मुक्तानन्दादिमुनिसवाद्यसंगीतसाक्षाद्भगवद्गुणयशोऽङ्कितभाषाबद्धप्रबन्धान् । श्रुत्वा । हृष्टोऽतिमुदितः सन् । सतो मुक्तानन्दादिमुनीम् । अब्रवीत् ॥ ३ ॥ तत्त्वैरिति । हे साधवः ! । जीवस्य । प्रतिवर्ष्म प्रतिशरीरम् । तत्त्वैः पृथिव्यादिभिः सह । सम्बन्धः । अस्ति । तानि तत्त्वानि । जडानि । सन्ति । अथवा । चेतनानि । सन्ति । इत्येतत् । कथ्यताम्

शकाब्दे विक्रमार्कस्य खनागवसुभूमिते । भाद्रशुक्लप्रतिपदि वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्ग उत्तमस्य महीभुजः । पूर्वास्यवेश्मनो वेद्यां न्यषीदत्स शुभासने ॥२॥ भक्तमण्डलमध्यस्थः सिताम्बरधरः स च । सद्गीतकृष्णपद्यानि श्रुत्वा हृष्टोऽब्रवीत्सतः ॥ ३ ॥ तत्त्वैः सहास्ति सम्बन्धो जीवस्य प्रतिवर्ष्म हि । जडानि तानि वा सन्ति चेतनानीति कथ्यताम् ॥ ४ ॥ अथोचुः साधवस्तानि चिद्रूपाणीति भाति नः । अन्यथा यज्ञभागोऽपि पृथ्व्यादीनां न सम्भवेत् ॥ ५ ॥ तानुवाचाथ भगवांस्तत्त्वानि यदि साधवः ! । चिद्रूपाणि तदा देहे भवेयुस्तानि जीववत् ॥ ६ ॥ पञ्चविंशतिसंख्याः स्युर्जीवास्तर्ह्येकवर्ष्मणि । भोक्तृत्वं सुखदुःखानां सर्वेषां च भवेत्समम् ॥ ७ ॥ सम्बन्धः कर्मणां चापि तथैकस्य न सम्भवेत् । श्रेयोऽपि भागशो भाव्यं सर्वेषामेकसाधितम् ॥ ८ ॥ एवं तु दृश्यते नैव श्रूयते च न हि क्वचित् । एकाकिनां तु मुक्तत्वं श्रूयते प्राक्सतामपि ॥ ९ ॥

॥ ४ ॥ अथेति । अथैवंविधश्रीहरिवाक्यश्रवणानन्तरम् । साधवः । ऊचुः । हे हरे ! । तानि तत्त्वानि । चिद्रूपाणि । सन्ति । इतीत्थम् । नोऽस्माकम् । भाति । अन्यथा तेषां चिद्रूपत्वाभावे । पृथ्व्यादीनां तत्त्वानाम् । यज्ञभागो यज्ञे प्रदेयो हविर्भागोऽपि । न सम्भवेत् ॥ ५ ॥ तानिति । अथानन्तरम् । तानेवंवदतः साधून् । भगवान् स्वयं श्रीहरिः । उवाच । हे साधवः ! । यदि । तत्त्वानि । चिद्रूपाणि चेतनानि । भवेयुः । तदा । देहे । तानि तत्त्वान्यपि । जीववत् । भवेयुः ॥ ६ ॥ पञ्चेति । तर्हि तत्त्वानां जीववद्भावे सति । एकवर्ष्मण्येकस्मिन्देहे । पञ्चविंशतिसङ्ख्याः । जीवाः । स्युः । सुखदुःखानाम् । भोक्तृत्वं च । सर्वेषां पञ्चविंशतिजीवानामपि । समं तुल्यमेव । भवेत् ॥ ७ ॥ सम्बन्ध इति । तथा । कर्मणाम् । सम्बन्धश्चापि । एकस्य जीवस्य न सम्भवेत् । एकसाधितं सर्वेषां मध्ये मुख्येन एकेन जीवेन सम्पादितम् । श्रेयोऽपि । सर्वेषाम् । भागशो विभागेन । भाव्यं भवितुं योग्यं स्यात् ॥ ८ ॥ एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण तु । कश्चित्कस्मि-

श्चिच्छास्त्रेऽपि । नैव दृश्यते । नैव । श्रूयते । प्राक्सतां प्राचीनानां शुकनारदादिसाधूनामपि । एकाकिनां चतुर्विंशतीस्वदेहीयतत्त्ववर्जितानां केवलानाम् । मुक्तत्वम् । श्रूयते । हि ॥ ९ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । तेन श्रीहरिणा । उक्ते सति । ते हरिं प्रत्युत्तरं दातुमसमर्थाः । सन्तः साधवः । हे हरे ! । अस्य प्रश्नस्य । उत्तरं तु । त्वं प्रत्यक्षपुरुषोत्तमो भवानेव । कुरु यतः । त्वम् । सर्वज्ञस्तत्त्वस्वरूपाद्यखिलसाक्षाद्द्रष्टा । असि । इतीत्थम् । ऊचुः श्रीहरिमब्रुवन् । अथो अनन्तरम् । स साधुभिरेवमुक्तः । हरिकृष्णो भगवान् । तान्साधून् । अब्रवीत् ॥ १० ॥ तत्त्वानीति । हे साधवः ! । महदादीनि । तत्त्वानि । सर्गारम्भे । कृष्णेच्छयैव । पुरुषेक्षया महापुरुषेक्षितप्रधानपुरुषेक्षणेन । मायातः प्रधानप्रकृतितः सकाशात् । जातानि । सन्ति । हि ॥ ११ ॥ कार्येति । सर्वाण्यपि । तानि । तत्त्वानि । ईश्वरेच्छया श्रीकृष्णसङ्कल्पेन । सर्गोपबृंहणाय सृष्टिवृद्धये । कार्यकारणभेदेन । द्विधा पृथक्पृथगेकैकशः । आसन् ॥ १२ ॥ तत्रेति । तत्र तेषु द्विविधतत्त्वेषु मध्ये । तत्त्वाभिमानिनः । देवाः । कारणरूपाणि । तत्त्वानि । अभवन् । तथा । स्थूलसूक्ष्मशरीराणि जीवानां स्थूलसूक्ष्मशरीरात्मकनि । तत्त्वानि । तत्कार्याणि तत्त्वाभि-

इत्युक्ते तेन ते सन्तस्त्वमेवास्योत्तरं कुरु । सर्वज्ञोऽसीत्यूचुरथो हरिकृष्णोऽब्रवीत्स तान् ॥ १० ॥ तत्त्वानि महदादीनि मायातः पुरुषेक्षया । सन्ति जातानि सर्गस्यारम्भे कृष्णेच्छयैव हि ॥११॥ कार्यकारणभेदेन द्विधा तानीश्वरेच्छया । सर्गोपबृंहणायासन्सर्वाण्यपि पृथक् पृथक् ॥ १२ ॥ तत्र कारणरूपाणि देवास्तत्त्वाभिमानिनः । स्थूलसूक्ष्मशरीराणि तत्कार्याण्यभवंस्तथा ॥ १३ ॥ आद्यानि तत्र चिद्रूपाणीतराणि जडानि च । इति व्यवस्था तत्त्वेषु भवतीत्यवगम्यताम् ॥ १४ ॥ देहेन्द्रियातःकरणैः चिद्रूपत्वं यदीक्ष्यते । तत्तु चिद्रूपजीवस्य तदात्मकतया स्थितेः ॥ १५ ॥ विशेषसत्तया जीवो हृत्पद्मे ह्येव वर्त्तते । सामान्यसत्तया त्वेष देहादौ च तदात्मकः ॥ १६ ॥ तस्माद्देहादिरूपाणि तत्त्वानि निखिलान्यपि । जडान्येव भवन्तीति प्रश्नोत्तरमुदीरितम् ॥ १७ ॥

मानिदेवकार्यरूपाणि । अभवन् ॥ १३ ॥ आद्यानीती । तत्र कारणकार्यात्मकतत्त्वेषु मध्ये । आद्यानि कारणात्मकानि तत्त्वानि । चिद्रूपाणि । इतराणि कार्यात्मकानि द्वितीयानि तत्त्वानि च । जडानि । भवन्ति । इत्येवंविधा । तत्त्वेषु । व्यवस्था विवेचना । भवति । इतीत्थम् । अवगम्यताम् । एतेन पूर्वोक्तो यज्ञभागोऽपि कारणात्मकतत्त्वानामेव । न तु कार्यात्मकतत्त्वानामिति ज्ञेयम् ॥ १४ ॥ देहेति । देहेन्द्रियान्तःकरणे । यत् । चिद्रूपत्वं चैतन्यमयत्वम् । ईक्ष्यते । तत्तु । तदात्मकतया देहादिप्रकाशकतया । चिद्रूपजीवस्य । स्थितेरवस्थानाद्धेतोः । ईक्ष्यते ॥ १५ ॥ चिद्रूपजीवसम्बन्धात्सर्वशरीरस्य समानचिद्रूपता दर्शनेऽपि तस्मिंस्तदवस्थानं सामान्यविशेषभावेनाह । विशेषेति । जीवः विशेषसत्तया । हृत्पद्मे हृदयकमले एव । वर्त्तते । एष जीवः । सामान्यसत्तया तु । देहादौ । तदात्मकस्तच्चेतनतापादकः । वर्त्तते । हि ॥ १६ ॥ तस्मादिति । तस्माद्धेतोः । देहादिरूपाणि । निखिलान्यपि । तत्त्वानि । जडान्येव । भवन्ति । इतीत्थम् । प्रश्नोत्तरम् । उदीरितं भवद्भ्यो मया कथितम् ॥ १७ ॥

धर्मेति । इत्येवंविधम् । पीयूषसहोदरममृततुल्यम् । धर्माङ्गजस्य धर्मपुत्रस्य श्रीहरेः । वचः । निशम्य । सदःस्थाः । भक्ताः । ते । सर्वे । सन्तः । गृहिणश्चापि । अपारमन्तवर्जितमेव । तोषम् । प्रपेदिरे ॥ १८ ॥ महापुरुषरूपेण प्रधानपुरुषात्मना । तत्त्वद्वारा च नैकाण्डसर्गस्थित्यादिकारणम् ॥ १ ॥ कार्यकारण भावेन द्विधा तत्त्वानि यो हरिः । जडचिद्रूपतः प्राह स्वेभ्यः सोऽस्त्वेव मद्धृदि ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनु-रघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकसप्तषष्टितमस्तरङ्गः ॥ १३७ ॥ ३४ ॥

उक्त्वाऽऽत्मनिष्ठां दुःसाध्यां भक्त्या धर्मयुजा हरेः । सम्प्रोक्ता सुकरा मुक्तिः पञ्चत्रिंशे सुनिश्चितम् ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८०) नभस्यशुक्लैकादश्यां भाद्रपदमासगशुक्लपक्षस्यैकादशिकातिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । महीक्षितो नृपस्य । दुर्गे । निम्बतरोः । अन्तिके निम्बतर्वीयप्रत्यगन्तिकप्रदेशे । अङ्गणे नृपतेः पूर्वास्यभवनस्यैव चत्वरे । पीठे युगंधरखन्युपर्यास्थापितश्वेतोत्तरच्छदपार्श्विकयुततूलिकाव-

धर्माङ्गजस्येति वचः सदःस्था निशम्य पीयूषसहोदरं ते । सर्वेऽपि सन्तो गृहिणश्च भक्ताः प्रपेदिरे तोषमपारमेव ॥ १८ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकसप्तषष्टितमस्तरङ्गः ॥ १६७ ॥ ३४ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य खनागवसुभूमिते । नभस्यशुक्लैकादश्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य महीक्षितः । पीठेऽङ्गणे निम्बतरोरन्तिके स उपाविशत् ॥ २ ॥ सिताम्बरधरो भक्तैर्बहुभिः परितो वृतः । सोऽन्तर्दृष्टिः क्षणं भूत्वा पुरःस्थानब्रवीत्सतः ॥३॥ मया सम्यग्विचार्यैव हृदये यत्सुनिश्चितम् । साधवस्तद्धि युष्मभ्यं कथयामि निशम्यताम् ॥ ४ ॥ नृणां श्रेयो द्विधा प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । आत्मज्ञानेन भक्त्या च तत्राद्यं त्वतिदुष्करम् ॥ ५ ॥ रामानन्दस्वामिपार्श्वागमनात्पूर्वमप्यहम् । साक्षादपश्यं स्वात्मानं पश्याम्यद्य च सूर्यवत् ॥ ६ ॥

त्पर्यङ्कासने । स श्रीहरिः । उपाविशत् षट्घटिकावशिष्टापररात्रे आगत्य निषसाद ॥ २ ॥ सितेति । सिताम्बरधरः परिहितसकलश्वेतवसनः । बहुभिर्नानादेशागतत्वा-दनेकैः । भक्तैः स्वपार्षदमयजिदाकारितत्यागिगृहिस्वभक्तसमूहैः । परितः सर्वतः । वृतः सभायां वेष्टितः । स श्रीहरिः । क्षणं मुहूर्त्तम् । अन्तर्दृष्टिः प्रतिलोमवृत्तिः । भूत्वा । अनुलोमवृत्त्या सम्प्राप्तदेहस्मृतिः सन्निति शेषः । पुरःस्थान्स्वाग्रप्रदेशावस्थितान् सतः साधून् । अब्रवीत् ॥ ३ ॥ मयेति । हे साधवः ! । मया । हृदये । सम्य-गेव । विचार्य । यत् । सुनिश्चितम् । भवति । तत् । युष्मभ्यम् । कथयामि । निशम्यतां तद्भवद्भिः श्रूयताम् ॥ ४ ॥ नृणामिति । तत्त्वदर्शिभिः । ऋषिभिः । नृणां जनानाम् । श्रेयः कल्याणम् । आत्मज्ञानेनात्मदर्शनेन । भक्त्या च । इति । द्विधा । प्रोक्तम् । अस्ति । तत्र द्विविधश्रेयोमध्ये । आद्यमात्मज्ञानजं श्रेयस्तु । अति-दुष्करम् । भवति ॥ ५ ॥ आद्यश्रेयसोऽतिदुष्करत्वमेव स्वभक्तशिक्षार्थं स्वोदाहरणकथनपूर्वं द्रढयति षड्भिः । रामानन्देति । अहम् । रामानन्दस्वामिपार्श्वागमनात् ।

पूर्वमपि । स्वात्मानम् । सूर्यवदर्कमिव प्रकाशमयम् । साक्षात् । अपश्यम् । अद्येदानींतनकालेऽपि । साक्षात्पश्यामि ॥ ६ ॥ इन्द्रियाणामिति । किञ्च । अहम् । इन्द्रियाणाम् । सर्वासु दर्शनश्रवणादिकासु । क्रियास्वपि । तं स्वात्मानमेव । पश्यामि । क्षणमणुमात्रकालमपि । तद्विस्मृतिः स्वात्मस्वरूपविस्मरणम् । क्वचित्कदाचिदपि । नास्ति ॥ ७ ॥ सुदुष्करमिति । अहम् । इदमात्मदर्शनम् । सर्वेषाम् । नृणां तु । सुदुष्करमतिदुःसाध्यम् । मन्ये । तदात्मदर्शनम् । प्राग्जन्मबहुसंस्कारैः पूर्वबहुजन्मार्जितात्मज्ञानाभ्यासजन्यबहुभावनाभिः । केनचित्पुंसा । अवाप्यते ॥ ८ ॥ साक्षादिति । भक्तेन साक्षाद्भगवतएकान्तिकोपासकेन । साक्षात्प्रत्यक्षस्य । हरेः । ध्यानेनैव । तदात्मदर्शनं तु । अवाप्यते । यत्नवता बहुप्रयासयुक्तेनापि पुरुषेण । अन्यसाधनैः साक्षाद्भगवत्स्वरूपध्यानेतरोपायैः । क्वापि कदाचिदपि । न प्राप्यम् । आत्मदर्शनस्य पूर्वश्लोके बहुजन्मसंस्कारैः प्राप्यता उक्ताऽत्र च भक्तीतरसाधनाप्राप्यत्वमुक्तं तस्यायंभावः । तदन्तर्यामी भगवांस्तदनेकजन्मकृतप्रयासं दृष्ट्वा कृपया स्वभक्तिमन्तराऽपि बहुकालेन तद्ददाति भक्तस्य तु स्वमूर्त्तिध्यानमात्रेणेति तत्प्राप्तौ तस्य मुख्यसाधनता दर्शिता तदितरसाधनैस्त्वेकेन जन्मना तन्न प्राप्यत इति ॥ ९ ॥

इन्द्रियाणां च सर्वासु क्रियास्वपि तमेव हि । पश्याम्यहं क्षणमपि नास्ति तद्विस्मृतिः क्वचित् ॥ ७ ॥ सुदुष्करमहं मन्ये सर्वेषां तु नृणामिदम् । प्राग्जन्मबहुसंस्कारैः केनचित्तदवाप्यते ॥ ८ ॥ साक्षाद्धरेस्तु ध्यानेन भक्तेनैवाप्यते हि तत् । न त्वन्यसाधनैः क्वापि प्राप्यं यत्नवताऽपि वै ॥ ९ ॥ स्वरूपसाक्षात्कारेण प्रोक्तेनानेन सर्वदा । अभ्यस्तेन भवेन्मुक्तिरपुनर्भवलक्षणा ॥ १० ॥ मुक्तिरेषा तु विज्ञेया कष्टसाध्या ससंशया । कट्यां तुम्बोपबन्धेन समुद्रतरणोपमा ॥ ११ ॥ साक्षात्कृष्णस्य नवधा भक्त्या धर्मयुजाऽथ या । मुक्तिः सा त्वस्ति सुकरा नावाऽब्धितरणोपमा ॥ १२ ॥ भक्त्यैव मुक्तिः साध्येति पक्षो घण्टापथस्ततः । अयमेव हि सर्वेषां श्रयणीय इतीयताम् ॥ १३ ॥

स्वरूपेति । सर्वदा । अभ्यस्तेन । प्रोक्तेन प्राग्जन्मबहुसंस्कारैरितिश्लोकाभिहितेन । अनेन । स्वरूपसाक्षात्कारेण । अपुनर्भवलक्षणा मुक्तिः । भवेत् । न तु भक्तिप्राप्यभगवत्सेवोपलब्धिरूपा मुक्तिरितिभावः ॥ १० ॥ मुक्तिरिति । एषाऽऽत्मस्वरूपसाक्षात्कारेण प्राप्या । मुक्तिस्तु । कष्टसाध्या । ससंशया भाव्यत्वे संशययुक्ता । कट्याम् । तुम्बोपबन्धेन तुम्बिकासमूहबन्धनेन । समुद्रतरणोपमा । ज्ञेया । यथा तुम्बसमूहं बध्वापि समुद्रान्तं तीर्त्वा न याति तथेमामपीत्यर्थः । क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तचेतसा'मित्यादि भगवद्गीतोक्तेः ॥ ११ ॥ साक्षादिति । अथ च । धर्मयुजा स्वस्वधर्मयुक्तया । साक्षात्कृष्णस्य । नवधा । भक्त्या । या मुक्तिः । सा तु । नावा नौकया । अब्धितरणोपमा । अतएव । सुकरा । अस्ति । यथा नावाब्धितरणे किञ्चिन्मात्रमपि कष्टं संशयश्च नास्ति तथा भक्त्या मुक्तावपीतिभावः ॥ १२ ॥ भक्तेति । भक्त्या स्वधर्मसहितेन साक्षाद्भगवतो नवविधभजनेनैव । मुक्तिः । साध्या । इत्येवंविधः । पक्षः । घण्टापथो राजमार्गतुल्यः । अस्ति । ततोहेतोः । सर्वेषां भवताम् । अयं पक्ष एव । श्रयणीयः । इतीत्थम् । ईयताम् ॥ १३ ॥

आत्मेति । भक्तैर्युष्माभिः सर्वैर्मदाश्रितजनैः । आत्मनिष्ठा दृढं यथातथा । कार्या । इतीत्थंभूता । या । वार्त्ता । मया । मुहुः । क्रियते । तस्या वार्त्तायाः । अभिप्रायम् । वो युष्मभ्यम् । वदामि ॥१४॥ आत्मेति । हे भक्ताः ! । आत्मनिष्ठावतः । पुंसो भक्तस्य देहदैहिकवस्तुषु । प्रीतिः । नश्येत् । ततोहेतोः । कृष्णे । प्रीतिदार्ढ्यम् । भवेत् । इत्येषः । तद्वार्त्ताऽभिप्रायो वोध्य इति ज्ञेयम् ॥१५॥ भक्त्या धर्मयुजेतियत्प्रागभिहितं तस्य धर्मस्य रक्षणोपायमसन्मतखण्डनपूर्वकमाह पञ्चभिः । यदिति । हे भक्ताः ! । इह लोके । केचित्पुरुषाः । यदि । निजम् । मनः । शुद्धं भवेत् । तर्हि । अस्य जनस्य । शिशोर्बालस्येव । यथेष्टाचरणे । दोषः । नास्ति । इति यद्वाक्यम् । वदन्ति । एतदित्युत्तरेणसम्बन्धः ॥१६॥ एतदिति । एतत् । वाक्यम् । भूरिबाधप्रसङ्गतोहेतोः । मुक्ता अपि । यथेष्टाचरणेन । अधोगतिं नरकान् । आपुः ॥ १७ ॥ समाधीति । पुरुषो भक्तः । समाधिनिष्ठः । विवेकी बुद्धिमान्सन्नपि । चेद्यदि । स्त्रीणाम् । प्रसङ्गम् । कुर्यात् । तर्हि । धर्मभ्रष्टः । भवेत् । खलु

आत्मनिष्ठा दृढं कार्या भक्तैरिति मुहुर्मया । या वार्त्ता क्रियते तस्या अभिप्रायं वदामि वः ॥ १४ ॥ आत्मनिष्ठावतः पुंसो देहदैहिकवस्तुषु । प्रीतिर्नश्येत्ततः कृष्णे प्रीतिदार्ढ्यं भवेदिति ॥ १५ ॥ यत्तु केचिद्वदन्तीह यदि शुद्धं मनो निजम् । यथेष्टाचरणे तर्हि नास्य दोषः शिशोरिव ॥ १६ ॥ एतद्वाक्यं न मन्तव्यं भूरिबाधप्रसङ्गतः । यथेष्टाचरणेनापुर्यन्मुक्ता अप्यधोगतिम् ॥ १७ ॥ समाधिनिष्ठः पुरुषो विवेकी बुद्धिमानपि । कुर्यात्स्त्रीणां प्रसङ्गं चेद्धर्मभ्रष्टो भवेत्खलु ॥ १८ ॥ एवं योषाऽपि धर्मिष्ठा भक्तिमत्यपि केशवे । यथेष्टं पुंप्रसङ्गेन सद्यो धर्मच्युता भवेत् ॥ १९ ॥ इदृश्येवास्ति वार्त्तेयमत्र नास्त्येव संशयः । विना शास्त्रोक्तनियमान् धर्मरक्षा न जायते ॥२०॥ अतः श्रेयोऽर्थिभिः पुंभिः स्त्रीभिश्च त्यागिभिस्तथा । स्वस्वधर्मः पालनीयो मत्प्रोक्तैर्नियमैर्दृढैः ॥ २१ ॥ भक्तिः कृष्णस्य नवधा कर्त्तव्या च यथोचितम् । ताभ्यामेव हि संसिद्धिं यूयं प्राप्स्यथ निश्चितम् ॥२२॥ साम्प्रतं त्विह सर्वेषां भवतां सुदृढा मतिः । मय्येव कृष्णोऽयमिति सा सत्येवास्ति सर्वथा ॥२३॥

॥ १८ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । योषा भगवद्भक्ता नार्यपि । धर्मिष्ठा । केशवे साक्षाद्भगवति । भक्तिमती च । सत्यपि । यथेष्टं स्वेच्छानुरूपम् । पुंप्रसङ्गेन । सद्यस्तत्क्षणमेव । धर्मच्युता । भवेत् ॥ १९ ॥ ईदृशीति । इयं पूर्वपूर्वतरश्लोकोक्ता । वार्त्ता । इदृश्येवंविधैव । अस्ति । अत्रास्मिन्नर्थे । संशयः । नास्त्येव । किञ्च । शास्त्रोक्तनियमान्विना । धर्मरक्षा । न जायते ॥ २० ॥ अत इति । अतोहेतोः । श्रेयोऽर्थिभिः स्वमोक्षकांक्षिभिर्युष्माभिर्मदाश्रितैः । पुंभिर्गृहिजनैः । त्यागिभिः । साध्वादिभिश्च । तथा । स्त्रीभि रुभयविधनारीभिः । मत्प्रोक्तैः । दृढैः सुस्थिरैः । नियमैः । स्वस्वधर्मः । पालनीयः ॥ २१ ॥ भक्तिरिति । कृष्णस्य । नवधा । भक्तिश्च । यथोचितं यथायोग्यम् । कर्त्तव्या । ताभ्यां स्वधर्मभक्तिभ्यामेव । यूयम् । संसिद्धिं मोक्षम् । निश्चितं हि निश्चयेनैव । प्राप्स्यथ ॥ २२ ॥ अत्र कुत्रचित्परोक्षतया क्वच प्रत्यक्षतया स्वं ब्रुवन् यः परोक्षः कृष्णः स प्रत्यक्षोऽहमेवास्मीति स्वभक्तोत्साहवर्द्धनायाक्षरधामाधिपतेरक्षरब्रह्मात्मकमुक्तकोटिसंसेविताङ्घ्रिकमलस्य

सकलैश्वर्यैकसंश्रयस्य पुरुषोत्तमस्य स्वस्यैव भक्तिं श्रीहरिः स्वीयेभ्य उपदिशति नवभिः । साम्प्रतमिति । हे साधवः ! । इह सत्सङ्गे । साम्प्रतम् । सर्वेषाम् । भवताम् । मय्येव सुदृढा । मतिः । अस्ति । सैवंविधा भवन्मतिः । सर्वथा । सत्यैव । अस्ति ॥ २३ ॥ एतदेव स्पष्टमाह द्वाभ्याम् । अहमिति । अहम् । अक्षरधामेशः सर्वपरात्युत्कृष्टाक्षरधामाधिपतिः । ईशेशो महापुरुषादीश्वरेश्वरः । पुरुषोत्तमः । सर्वावतारहेतुः रामकृष्णादिकसकलावताराणां कारणम् । सदा सर्वकालम् । सर्वोपरि । स्थितश्च । मत्तः परतरः कोऽप्यधिको नास्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ महेति । महापुरुषमायादेर्महापुरुषमहामायाकालादीनामित्यर्थः । नियन्ता नियामकः । दिव्यविग्रहः सदैवातिरमणीयमूर्त्तिः । कृपया स्वाभाविकनिष्कारणापारकरुणया । आविर्भूतः युष्मन्नयनगोचरतां प्राप्तः । अस्मि । तत्ततोहेतोः । मदुपासना धर्मसहिता मद्भक्तिः । कार्या । इति द्वयोरेकान्वयः ॥ २५ ॥ स्वभक्तिविधानप्रकारमाह द्वाभ्याम् । मदिति । मच्चरित्राणि दृष्टश्रुता मल्लीलाः । सादरम् । गेयानि कीर्त्तनीयानि । भवद्भिरिति- । भवद्भिरितिशेषः । सादरम् । श्रोतव्यानि च । मम । ध्यानं समग्रतयैकैकावयवतया च मन्मूर्त्तिचिन्तनम् । सादरम् । विधातव्यम् । मत्कृतोत्सवाः मया तत्र तत्र

अहमक्षरधामेश ईशेशः पुरुषोत्तमः । सर्वावतारहेतुश्च सदा सर्वोपरिस्थितः ॥ २४ ॥
महापुरुषमायादेर्नियन्ता दिव्यविग्रहः । आविर्भूतोऽस्मि कृपया तत्कार्या मदुपासना ॥ २५ ॥
मच्चरित्राणि गेयानि श्रोतव्यानि च सादरम् । मम ध्यानं विधातव्यं स्मर्तव्या मत्कृतोत्सवाः ॥ २६ ॥
महासभासु मद्वार्त्ता कृतं भक्तैर्मदर्चनम् । साधुसंतर्पणं चापि स्मर्त्तव्यं मत्कृतं मुहुः ॥ २७ ॥
एवं विदधतो यूयं मद्भक्तेस्तु प्रतापतः । देहान्ते परमं धाम मदीयं प्राप्स्यथ ध्रुवम् ॥ २८ ॥
स्वरूपानन्दनामाऽऽसीत् पुरा साधुर्मदाश्रितः । आत्मदर्शी स देहान्ते प्रारब्धादतिदुःख्यभूत् ॥ २९ ॥

पुरग्रामादिषु कृता जन्माष्टम्यन्नकूटपुष्पदोलादयो महाः । सादरम् । स्मर्त्तव्याश्चिन्तनीयाः ॥ २६ ॥ महेति । महासभासु । मद्वार्त्ताः । भवद्धितार्थं भवतां पुरो मया कृता धर्मादियुता अनेकविधा गोष्ठ्य इत्यर्थः । मुहुर्भूयोभूयः । स्मर्तव्याः । भक्तैरुत्सवेषु नानादेशागतैस्त्यागिभिगृहिभिश्च मदाश्रितजनैः । कृतं यथाप्राप्तचन्दन- पुष्पादिनानोपहारविहितम् । मदर्चनम् । मुहुः । स्मर्त्तव्यम् । मत्कृतं मयाऽतिस्नेहेन विहितम् । साधुसन्तर्पणं नानायुक्तिकृतबहुविधभक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यपाद्यान्नाद्यैः साधुसौहित्यं चापि । मुहुः स्मर्त्तव्यम् ॥ २७ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । विदधतो मच्चरित्रगानादिकुर्वाणाः । यूयम् । मद्भक्तेः । प्रतापतः । देहान्ते मदी- यम् । परमं सर्वोत्कृष्टम् । धाम गोलोकमध्यावस्थिताक्षरपदम् । ध्रुवमेव । प्राप्स्यथ ॥ २८ ॥ अत्रार्थे साक्षाद्भगवदेकान्तिकसदाचारं स्वयमेव प्रमाणयति त्रिभिः । स्व- रूपानन्देति । पुरा । मदाश्रितः । आत्मदर्शी । स्वरूपानन्दनामा । साधुः । आसीत् । स साधुः । देहान्ते स्वदेहावसानसमये । प्रारब्धात्स्वकीयप्रारब्धकर्मवशतः । अतिदुःखी । अभूत् ॥ २९ ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरम् । मया । तदग्रे तस्य पुरःप्रदेशे । स्थित्वा । इयं मच्चरित्रगानादिरूपा । वार्त्ता । स्वयं स्वमुखेनैव । कृता । तदा तर्हि । स साधुः । आत्मध्यानम् । हित्वा । मम । ध्यानरतो मन्मूर्त्तिगुणचरित्रादिचिन्तनतत्परः । अभवत् ॥ ३० ॥ सद्य इति । ततस्तदनन्तरम् । स साधुः । सद्यो मन्मूर्त्यादिचिन्तनसमकालमेव । शान्तिं स्वदेहदुःखोपशमपूर्वकमत्यधिकानन्दम् । प्राप्य । भौतिकं पृथिव्यादिपञ्चभूतमयम् । देहं स्वशरीरम् । हित्वा । परमम् । मद्धाम । प्राप । ततोहेतोः । यूयम् । माम् । भजत स्वधर्मयुजा मद्भक्त्या मामुपाध्वमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ स धर्मेति । किञ्च । सधर्मभक्तेः । दाढर्याय । श्रीमद्भागवतादयः । अष्टौ । सद्ग्रन्थाः । मया । स्वमते स्वकीयोद्धवसम्प्रदाये । अतिप्रतिपादिता मान्यतयाऽतिशयेन स्वीकृताः सन्ति ॥ ३२ ॥ श्रोतव्या इति । तेऽष्टौ सद्ग्रन्थाः । श्रोतव्याः । पठितव्या अध्येतव्याः । वाचनीयाश्च । एतेषां कथा कर्त्तव्या पारायणं वा कर्त्तव्यमित्यर्थः । एतत्सद्ग्रन्थश्रवणादितः । कृष्ण-

ततस्तदग्रे वार्त्तेयं मया स्थित्वा स्वयं कृता । तदा स हित्वाऽऽत्मध्यानं मम ध्यानरतोऽभवत् ॥ ३० ॥ सद्यः शान्तं ततः प्राप्य देहं हित्वा स भौतिकम् । मद्धाम प्राप परमं यूयं भजत मां ततः ॥ ३१ ॥ सधर्मभक्तेर्दार्ढ्याय श्रीमद्भागवतादयः । सद्ग्रन्थाः स्वमते चाष्टौ मयाऽतिप्रतिपादिताः ॥ ३२ ॥ श्रोतव्याः पठितव्याश्च वाचनीयाश्च ते ततः । कृष्णमाहात्म्यबोधः स्यात् पुष्टता भक्तिधर्मयोः ॥ ३३ ॥ भक्तिहीनेन धर्मेण भक्त्या धर्मविहीनया । नेप्सिता बन्धमुक्तिः स्यादुभे सेव्ये ततो बुधैः ॥ ३४ ॥ यत्र भक्तेश्च धर्मस्य न सम्यक् प्रतिपादनम् । ते ग्रन्था नैव वाच्याश्च श्रोतव्या नैव कर्हिचित् ॥ ३५ ॥ उभयोरेतयोर्यत्र सम्यक् स्यात्प्रतिपादनम् । ते तु ग्रन्थाः प्रयत्नेन वाच्याः श्रव्याश्च सादरम् ॥ ३६ ॥ इति वाक्यसुधां निपीय ते स्वगुरोः साधुजनाः परां मुदम् । गृहिणश्च नराः प्रपेदिरे दधुराज्ञां शिरसा तथैव ते ॥ ३७ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकअष्टषष्टितमस्तरङ्गः ॥ १६८ ॥ ३५ ॥

माहात्म्यबोधः । भक्तिधर्मयोः । पुष्टता च । स्यात् ॥ ३३ ॥ भक्तीति । भक्तिहीनेन भक्तिवर्जितेन धर्मेण । धर्मविहीनया । भक्त्या । ईप्सिता स्वेनप्राप्तुंवाञ्छिता बन्धमुक्तिर्भवबन्धनिवृत्तिः । न स्यात् । ततोहेतोः । बुधैर्विवेकिभिर्भक्तैः । उभे धर्मभक्ती । सेव्ये । अवश्यं संसाध्ये ॥ ३४ ॥ यत्रेति । यत्र येषु ग्रन्थेषु । भक्तेः । धर्मस्य च । सम्यक् प्रतिपादनम् । न स्यात् । ते ग्रन्थाः । कर्हिचित् । नैव वाच्याः । नैव श्रोतव्याश्च ॥ ३५ ॥ उभयोरिति । यत्र ग्रन्थेषु । एतयोः । उभयोर्भक्ति-धर्मयोः । सम्यक् प्रतिपादनम् । स्यात् । ते ग्रन्थास्तु । प्रयत्नेन । सादरं यथातथा । वाच्याः । श्रव्याश्च ॥ ३६ ॥ इतीति । इत्येवंविधाम् । स्वगुरोः स्वहितकारकस्य स्वकीयेष्टदेवस्य श्रीहरेः । वाक्यसुधाम् । निपीय । ते सभोपविष्टाः । साधुजनाः । गृहिणः । नराश्च । पराम् । मुदम् । प्रपेदिरे । ते सर्वे । तथैव श्रीहर्युक्तरीत्यैव । आज्ञां श्रीहरेर्निदेशम् । शिरसा स्वस्वमूर्ध्ना । दधुर्धारयामासुः ॥ ३६ ॥ स्वस्यधर्मयुजं भक्तिं स्वैः कार्या सर्वथा हरिः । यः प्राह मोक्षदां मह्यं तां दद्यात्सर्वदैव सः

॥ १ ॥ इति श्रीमदैकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्स्नुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकाष्टषष्टितमस्तरङ्गः ॥ १६८ ॥ ३५ ॥

कृष्णेऽखण्डं मनोवृत्तेः स्थिरायाः साधनानि तु । संकीर्त्तितानि चत्वारि ततः षड्त्रिंशके स्फुटम् ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८०) नभस्यस्य भाद्रपदमासस्य । पूर्णिमास्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे । प्रत्यागास्यस्य । वेश्मनस्तस्यैव भवनस्य । वितर्दौ बाह्यवेदिकायाम् । चारुमञ्चके शोभने पर्यङ्कासने । स श्रीहरिः । न्यषीदत् ॥ २ ॥ सितेति । सिताम्बरधरं परिहितसकलश्वेतवसनम् । अनेकैर्नानादेशागतत्वाद्बहुभिः । भक्तैस्त्यागिगृहिस्वाश्रितजनैः । वृतं सभायां परिवेष्टितम् । सद्भिः । प्रश्नोत्तराणि । कारयन्तम् । तं श्रीहरिम् । मुक्तानन्दोमुनिः । समपृच्छत् ॥ ३ ॥ मन इति । हे हरे ! । कृष्णे । त्वयि । मनोवृत्तिः । अखण्डमविछिन्नतया । स्थिरा निश्चला । कथं केनो-

शकाब्दे विक्रमार्कस्य खनागवसुभूमिते । पूर्णमास्यां नभस्यस्य वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य स वेश्मनः । वितर्दौ प्रत्यगास्यस्य न्यषीदच्चारुमञ्चके ॥ २ ॥ सिताम्बरं वृतं भक्तैरनेकैः समपृच्छत् । मुक्तानन्दः कारयन्तं सद्भिः प्रश्नोत्तराणि तम् ॥३॥ मनोवृत्तिरखन्डं स्यात्स्थिरा कृष्णे कथं त्वयि । तमुवाच हरिस्तत्र त्वस्त्युपायचतुष्टयम् ॥ ४ ॥ चित्तस्य स्निग्धता शौर्यं भयं वैराग्यमीत्यमी । उपाया भगवन्मूर्त्तौ मनःस्थैर्य उदीरिताः ॥५॥ स्निग्धस्वभावं चित्तं स्याद्यस्य तु तद्धरौ । अपि स्निग्धं भवेदेव स्त्रीधनोदाविव द्रुतम् ॥ ६ ॥ शौर्यं च यस्य पुंसः स्यात्स तीक्ष्णप्रकृतिर्भवेत् । कार्ष्णेतरं स सङ्कल्पं सद्य एव विनाशयेत् ॥ ७ ॥ तस्यात्मवृत्तिः श्रीकृष्णे स्थिरा स्यादत एव हि । नाश्यन्ते तेन सङ्कल्पास्तत्र विघ्नकरा द्रुतम् ॥ ८ ॥

पायेन । स्यात् । तमेवं पृच्छन्तं मुक्तानन्दमुनिम् । हरिः । उवाच । हे मुने ! । तत्र कृष्णेऽखण्डं मनोवृत्तिस्थिरताविधाने तु । उपायचतुष्टयम् । अस्ति ॥ ४ ॥ तान्नाम्ना निर्दिशति । चित्तस्येति । हे मुने ! । चित्तस्य । स्निग्धता यत्र कुत्रापि स्नेहेन वल्गनप्रकृतित्वम् । शौर्यम् । भयम् । वैराग्यं च । इत्येवंविधाः । अमी चत्वारः । उपायाः । भगवन्मूर्त्तौ । मनःस्थैर्ये । उदीरताः ॥ ५ ॥ चित्तस्निग्धतादिचतुरुपाययुक्तपुरुषोक्त्या तल्लक्षणान्याह सप्तभिः । स्निग्धेति । हे मुने ! । यस्य भक्तस्य । चित्तम् । स्निग्धम् । भवेत् ॥ ६ ॥ शौर्यमिति । यस्य पुंसो भक्तस्य । शौर्यं शूरता । स्यात् । स भक्तः । तीक्ष्णप्रकृतिस्तीव्रस्वभावः । भवेत् । स एवंविधः । भक्तः । कार्ष्णेतरं श्रीकृष्णस्य नवधा भक्तिभिन्नम् । सङ्कल्पम् । सद्य एव । विनाशयेत् ॥ ७ ॥ तस्येति । अतोहेतोरेव । तस्य शौर्यप्रकृतेर्भक्तस्य । आत्मवृत्तिर्मनोवृत्तिः । श्रीकृष्णे । स्थिरा स्यात् । तत्र स्थिरत्वे । विघ्नकराः । सङ्कल्पाः । तेन भक्तेन । द्रुतमेव । नाश्यन्ते । शूरा हि स्वरिपूननाशयित्वा निवृत्ता न भवन्ति तथा शौर्यप्रकृतिर्भक्तोऽपि भगवद्भक्त्यन्तरायान्सङ्कल्पारीन्सद्य एव विनाशयतीतिभावः ॥ ८ ॥

यस्येति । तत इति । यस्य भक्तस्य । चित्ते । सच्छास्त्रश्रवणादिजा । यदि । हरिम् । न भजिष्यते । तदा । निरयान् । यास्यामि । ततो निरयभोगानन्तरम् । घोरामतिदुःखप्रदत्वेन प्रभूतभयङ्कराम् । संसृतिम् । गमिष्यामि । इतिलक्षणैवंविधस्वरूपा । भीतिर्भयम् । भवेत् । तस्य भक्तस्यापि । मनोवृत्तिः । कृष्णे । सुस्थिरा । भवेत् । किल । इतिद्वयोरेकान्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥ कृष्णेति । कृष्णेतरपदार्थेषु । तुच्छत्वमतिरल्पताबुद्धिर्लक्षणं लक्ष्म यस्य तत् वैराग्यम् । यस्य भक्तस्य । भवेत् । तन्मनस्तस्य भक्तस्य मानसम् । कृष्णे । स्थिरम् । स्यात् ॥ ११ ॥ तत्प्रकारमाह । स इति । स वैराग्यवान् भक्तः । साङ्ख्यविचारेणात्मानात्मविवेकेन । देहभिन्नात्मनि देहात्पृथग्भूते स्वात्मनि । प्रभुं श्रीहरिम् । धारयित्वा । तस्मिन्प्रभौ । मनः । दृढं यथातथा । नियोक्तुम् । क्षमते समर्थो भवति ॥ ११ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । मया । चत्वारः । उपायाः । प्रोक्ताः । यैरुपायैः । भजतां साक्षाद्भगवन्तं भजमानानाम् । नृणां भक्तानाम् । मनोवृत्तिः । रमापतौ साक्षाद्भगवति । अखण्डं यथातथा । वर्त्तते ॥१३॥ आकस्मिकीति । किञ्च । यस्मिन् । पुरुषे भक्ते । आकस्मिकी अकस्मादेवजाता । हरिकृपा

यस्य भीतिर्भवेच्चित्ते सच्छास्त्रश्रवणादिजा । न भजिष्ये यदि हरिं यास्यामि निरयांस्तदा ॥ ९ ॥ ततश्च संसृतिं घोरां गमिष्यामीति लक्षणा । तस्यापि सुस्थिरा कृष्णे मनोवृत्तिर्भवेत्किल ॥१०॥ कृष्णेतरपदार्थेषु तुच्छत्वमतिलक्षणम् । वैराग्यं च भवेद्यस्य कृष्णे स्यात्तन्मनः स्थिरम् ॥११॥ स हि सांख्यविचारेण देहभिन्नात्मनि प्रभुम् । धारयित्वा मनस्तस्मिन्नियोक्तुं क्षमते दृढम् ॥ १२ ॥ इत्युपाया मया प्रोक्ताश्चत्वारो ये रमापतौ । अखण्डमात्मनो वृत्तिर्वर्त्तेत भजतां नृणाम् ॥ १३ ॥ आकस्मिकी हरिकृपा भवेद्यस्मिंश्च पूरुषे । तस्य तु स्यात्स्थिरा वृत्तिः कृष्णे साधनमन्तरा ॥१४॥ वृत्तिस्थैर्यं तु कृष्णे यत्तन्नाल्पतपसः फलम् । बहुजन्मोत्थसुकृतोदये स्यात्तद्धि कस्यचित् ॥ १५ ॥ कृष्णं विनाऽन्यत्र मनःस्थैर्यं प्रीतिश्च या भवेत् । सैव मायेत्यपि ज्ञेयं हरेः संसृतिकारणम् ॥ १६ ॥ विषयेभ्योऽपि पञ्चभ्यो देहस्त्रीतनयादिषु । अधिका दृश्यते प्रीतिः स्वपोषकनरेऽपि च ॥ १७ ॥

। भवेत् । तस्य भक्तस्य । वृत्तिर्मनोवृत्तिस्तु । साधनं पूर्वोक्तसाधनचतुष्टयान्यतमम् अन्तरा विनापि । कृष्णे । स्थिरा । स्यात् ॥ १४ ॥ अस्या भवने अनेकजन्मार्जितसुकृततां हेतुमाह । वृत्तीति । यत् । कृष्णे । वृत्तिस्थैर्यम् । तत् । अल्पतपसः । फलम् । न भवति । किन्तु । तद्वृत्तिस्थैर्यम् । बहुजन्मोत्थसुकृतोदये प्राचीनानेकजन्मार्जितसुकृतफलभोगकाले सम्प्राप्ते सतीत्यर्थः । कस्यचिद्भक्तस्य । स्यात् । हि ॥१५॥ कृष्णमिति । कृष्णम् । विना साक्षाद्भगवन्तमन्तरा । अन्यत्रान्यस्मिन्देहादौ । यत् । मनःस्थैर्यम् । या । प्रीतिश्च । भवेत् । सैव । संसृतिकारणम् हरेः । माया । इत्यपि । ज्ञेयम् ॥ १६ ॥ मायारूपानुवादेनान्यत्रपदं विवृण्वन्कृष्णमाहात्म्यबोधेन तन्निवृत्तिमाह द्वाभ्याम् । विषयेभ्य इति । पञ्चभ्यः । विषयेभ्यः सहजतया जीवानां प्रीत्यास्पदमायिकशब्दार्थेभ्योऽपि । देहस्त्रीतनयादिषु । स्वपोषकनरे चापि । अधिका । प्रीतिः । दृश्यते । देहादीनां विषयोपभोगहेतुत्वादितिभावः ॥ १७ ॥

कृष्णेति । यदा । कृष्णमाहात्म्यबोधेन । एषा । माया । निवर्त्तते । तदैव । कृष्णे । प्रीतिः । आत्मनो मनसः स्थिरता तत्र स्थैर्यं च । स्यात् ॥१८॥ वृत्तीति । अत्र सत्सङ्गे । यस्य । पुरुषस्य भक्तस्य । कृष्णे । वृत्तिस्थिरत्वं प्रीतिपूर्वं मनोवृत्तिस्थैर्यम् । भवेत् । स भक्तः । कृतार्थः कृतकृत्यः । उक्तः । इत्येवंविधम् । प्रभोः । तस्य श्रीहरेः । सुधामिवामृतसमानम् । वचः । आपीय । सः । साधुर्मुक्तानन्दमुनिः । जहर्ष । अन्ये तदितरे साधवो गृहिजनाश्च । जहृषुः ॥ १९ ॥ स्वभक्तानां मनोवृत्तेः स्वस्मिन्स्थैर्याय यो हरिः । उपायांश्चतुरः प्राह तान्दध्यान्मे स तत्कृते ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकैकोनसप्ततितमस्तरङ्गः ॥ १६९ ॥ ३६ ॥

स्वाभाविक्याः साधनानि प्रकृतेः संनिवर्त्तने । भवन्ति यानि तान्येव सप्तत्रिंशे स्मृतानि तु ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८०) भाद्रकृष्णप्रतिपदि भाद्रपदमासीयकृष्णपक्षस्य पक्षतितिथौ । 'प्रतिपत्पक्षती स्त्रिया'मितिहैम । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे ।

कृष्णमाहात्म्यबोधेन मायैषा तु निवर्त्तते । यदा तदैव कृष्णे स्यात्प्रीतिश्च स्थिरतात्मनः ॥ १८ ॥ वृत्तिस्थिरत्वं पुरुषस्य यस्य कृष्णे भवेत्सोऽत्र कृतार्थ उक्तः । इति प्रभोस्तस्य वचः स साधुः सुधामिवापीय जहर्ष चान्ये ॥ १९ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकैकोनसप्ततितमस्तरङ्गः ॥ १६९ ॥ ३६ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य खनागवसुभूमिते । भाद्रकृष्णप्रतिपदि वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्ग उत्तमस्य स वेश्मनः । वितर्दौ प्रत्यगास्यस्य न्यषीदत् पीठ उत्तमे ॥ २ ॥
सिताम्बरो वृतो भक्तैः पप्रच्छ स सतोऽग्रगान् । गीतासूक्तमपि ज्ञानी यथाप्रकृति चेष्टते ॥ ३ ॥
शास्त्रोक्तनिग्रहबलप्रचारोऽस्मिन्न जायते । ईदृशी प्रकृतिः पुंसः केनोपायेन नश्यति ॥ ४ ॥

उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे । प्रत्यगास्यस्य । वेश्मनस्तस्यैव भवनस्य । वितर्दौ बाह्यवेदिकायाम् । उत्तमे स्वास्तृतत्वाच्छ्रेष्ठे । पीठे पर्यङ्कासने । स श्रीहरिः । न्यषीदत् ॥ २ ॥ सितेति । सिताम्बरधरः परिधृतसकलश्वेतवसनः । भक्तैर्नानादेशागतैस्त्यागिभिर्गृहिभिश्च स्वभक्तजनैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः । स श्रीहरिः । अग्रगान्स्वपुरःप्रदेशावस्थितान् । सतो मुक्तानन्दादिसाधून् । पप्रच्छ । हे सन्तः ! । ज्ञानी केवलं शास्त्रत आत्मपरमात्मज्ञानवानपि । यथाप्रकृति लोभादिस्वस्वभावानुसारेण । चेष्टते । इति । गीतासु । उक्तम् ॥ ३ ॥ शास्त्रेति । अस्मिन् यथाप्रकृतिचेष्टमाने भक्तजने । शास्त्रोक्तनिग्रहबलप्रचारः । न जायते न प्रवर्त्तते । प्रकृतिपरतन्त्रो जनः शास्त्रीयनिषेधान्न गणयन्वर्त्ततेऽतस्तत्र शास्त्रेण मुहुः कृतापि निषेधशिक्षाऽसमर्था जायते इत्यर्थः । गीतावाक्यं यथा । 'सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि । प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यती'ति । पुंसो भक्तस्य । ईदृशी स्वाभावीकी । प्रकृतिः । केन । उपायेन । नश्यति ॥ ४ ॥

इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । तेन श्रीहरिणा । पृष्टाः । ते । साधवः । यदा । तस्य प्रश्नस्य । उत्तरम् । कर्त्तुम् । न शेकुः । तर्हि । एष श्रीहरिः । स्वयमेव । तत्स्वप्रश्नोत्तरम् । प्रोवाच ॥ ५ ॥ प्रकृतिरिति । हे साधवः ! । यस्य भक्तस्य प्रकृतिस्तादृशः स्वस्वभावः । नाश्या विनाशनीया । स्यात् । तस्य भक्तस्य । तन्नाशके शास्त्रानुभवानुगोपदेशयुक्तिभिस्तत्तथाविधप्रकृतिनिवर्त्तके इत्यर्थः । गुरौ हरेरेकान्तिकभक्तदेशिके । गाढो दृढः । विश्वासः । अपेक्षितः । तथा । सर्वाधिका । प्रीतिस्तस्मिन्स्नेहः । अपेक्षिता । अस्ति ॥ ६ ॥ हितानीति । यो भक्तः । अप्रियाणि । प्रियाणि । गुणवन्ति । अगुणानि सर्वाणि । तद्वाक्यानि । तथाविध गुरुवचनानि । सर्वथा । हितानि हितकराण्येव । मन्येत । तत्र प्रियाण्यव्याकुलतया शनैरुक्तानि । अप्रियाणि व्याकुलतया संक्षीजनपूर्वकं त्वरयोक्तानि । गुणवन्ति सन्मानपूर्वं रहस्युदितानि । अगुणवन्त्यपमानपूर्वं सदस्युदितानि चेति विवेकः ॥ ७ ॥ तस्येति । तस्य तथाविधस्य । पुंसो भक्तस्यैव । सा प्रकृतिः । तद्वाक्यैस्तथाविधगुरुवचनैः । नाश्यते । न संशयः । अन्यथोक्तवैपरीत्ये सति तु । केनापि भक्तेन । सा प्रकृतिः । साधनैरितरोपायैः । क्वापि

इति ते साधवः पृष्टास्तेन तस्योत्तरं यदा । कर्तुं न शेकुस्तर्ह्येष प्रोवाच स्वयमेव तत् ॥ ५ ॥
प्रकृतिर्यस्य नाश्या स्यात्तस्य तन्नाशके गुरौ । विश्वासोऽपेक्षितो गाढः प्रीति सर्वाधिका तथा ॥ ६ ॥
हितान्येव हि मन्येत यस्तद्वाक्यानि सर्वथा । प्रियाप्रियाणि सर्वाणि गुणवन्त्यगुणानि वा ॥ ७ ॥ तस्यैव
पुंसस्तद्वाक्यैर्नाश्यते सा न संशयः । अन्यथा तु न नाश्या सा क्वापि केनापि साधनैः ॥ ८ ॥ अतस्त-
त्कामुकेनात्र सतां वाक्यानि सर्वथा । प्रियाप्रियाणि मान्यानि हितानीत्यवगत्य वै ॥ ९ ॥उपदेष्टृगुणग्रहा-
न्नृणां प्रकृतिर्यात्यपि दुस्त्यजा क्षयम् । इति तस्य वचः सुधोपमं जहृषुस्ते च निशम्य साधवः ॥ १० ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिंधौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकसप्ततितमस्तरङ्गः ॥ १७० ॥ ३७ ॥

कदापि । न नाश्या । विनाशयितुमशक्या स्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥ अत इति । अतो हेतोः । अत्र सत्सङ्गे । तत्कामुकेन तथाविधप्रकृतिनिवृत्तिकामेन भक्तेन । सतां प्रकृतिनिवृत्त्युपायोपदेशकसाधूनाम् । प्रियाणि । अप्रियाणि । वाक्यानि । सर्वथा । हितानि । भवन्ति । इतीत्थम् । अवगत्य ज्ञात्वा । मान्यानि ॥ ९ ॥ उपदेष्ट्रिति । नृणां भक्तानाम् । दुस्त्यजापि । प्रकृतिः । उपदेष्टृगुणग्रहात् । स्वहिताय परुषवचनैरपि यथायथा सन्त उपदिशन्ति तथा तथा मद्धितार्थं सम्यग्वदन्तीति तेषां गुणस्यैव स्वीकारादित्यर्थः । क्षयं विनाशम् । याति प्राप्नोति । इत्येवंविधम् । तस्य श्रीहरेः । सुधोपमम् । वचः । निशम्य । ते । साधवः । गृहिणश्च । जहृषुः ॥ १० ॥ स्वाभाविक्याः स्वभक्तानां प्रकृतेः संनिवर्त्तने । येनोक्तो हरिणोपायस्तं मे दद्यात्स सर्वथा ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्री-हरिकृष्णभगवद्द्गुरुरघुवीराचार्यवीरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकसप्ततितमस्तरङ्गः ॥ १७० ॥ ३७ ॥

कुर्वन्ति पुंसि विश्वासं मन्त्रादिज्ञे धनादिदे । अभक्ता अथ भक्तास्तु तस्मिन्नाणुमपीह तम् ॥ १ ॥ खट्वाङ्गोपमयैकान्तभक्तानां लक्षणं च यत् । हरौ प्रवेश-लक्ष्माष्टत्रिंशे त्वेतदुदीरितम् ॥१॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८०) नभस्यस्य भाद्रपदमासस्य । कृष्णषष्ठ्यां कृष्णपक्षस्य षष्ठीकर्मवाटयाम् । 'कर्मवाटी तिथि'रिति हैमः । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे । प्राचीनवक्त्रस्य प्राग्द्वारस्य । वेश्मनस्त-स्यैवभवनस्य । वेद्यां बाह्यवेदिकायाम् । मञ्चकोत्तमे स्वास्तृतश्रेष्ठपर्यङ्कासने । स श्रीहरिः । न्यषीदत् ॥ २ ॥ त्यागिभिरिति । बहुभिर्नानादेशागतत्वादनेकैः । त्यागिभिः । गृहिभिः । स्वीयैः । भक्तैः । आवृतः सभायां परिवृतः । श्वेतवस्त्राणि । वसानः । स श्रीहरिः । पुरःस्थान्स्वाग्रप्रदेशोपविष्टान् । सतः साधून् । अब्रवीत् ॥ ३ ॥ इहेति । हे सन्तः ! । इह लोके तु । द्विविधाः । मानवाः । वर्त्तते । खलु । तत्र तेषु द्विविधमानवेषु मध्ये । केचिन्मानवाः । हरेः । भक्ताः । सन्ति । केचन मानवाः । अभक्तास्तद्भक्तिवर्जिताः । सन्ति ॥ ४ ॥ अभक्ता इति । तत्र तेषु भक्ताभक्तेषु मध्ये । अभक्ताः । धनपुत्रादिदातरि । मन्त्रतन्त्रज्ञे भैरवादिक्षुद्र-

शकाब्दे विक्रमार्कस्य खनागवसुभूमिते । कृष्णषष्ठ्यां नभस्यस्य वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्ग उत्तममस्य स वेश्मनः । वेद्यां प्राचीनवक्त्रस्य न्यषीन्मञ्चकोत्तमे ॥ २ ॥ त्यागिभिर्गृहिभिः स्वीयैर्भक्तैर्बहुभिरा-वृतः । वसानः श्वेतवस्त्राणि पुरःस्थान् सोऽब्रवीत्सतः ॥ ३ ॥ इह लोके तु वर्त्तते द्विविधा मानवाः खलु । केचित्तत्र हरेर्भक्ताः सन्त्यभक्ताश्च केचन ॥ ४ ॥ अभक्तास्तत्र मुह्यन्ति धनपुत्रादिदातरि । पुरुषे मन्त्रयन्त्रज्ञे विश्वासं कुर्वते दृढम् ॥ ५ ॥ सत्सङ्गिनस्तु भक्ता ये ते तु तस्मिन्न कुर्वते । धूर्त्तेऽणुमपि विश्वासं हर्येकदृढ संश्रयाः ॥ ६ ॥ भक्ता अपि च विश्वासं तस्मिन् कुर्वन्ति ये क्वचित् । तेऽप्यभक्तैः समा ज्ञेयाः शिथिलाः कृष्णसंश्रये ॥७॥ आसीत्कार्यायनग्रामे खट्वाङ्गः क्षत्रियर्षभः । भीष्मोपमो ब्रह्मचर्ये सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥८॥

देवतामन्त्रयन्त्राभिज्ञे । पुरुषे । मुह्यन्त्ययमपि कश्चिन्महानस्तीति मोहं प्राप्नुवन्ति । दृढम् । विश्वासम् । कुर्वते ॥ ५ ॥ सत्सङ्गिन इति । ये तु । सत्सङ्गिनः । भक्ताः सन्ति । हर्येकदृढसंश्रया दृढतया केवलस्य श्रीहरेरेवाश्रयिणः । ते सत्सङ्गिनस्तु । धूर्त्ते जनप्रतारके । तस्मिंस्तथाविधपुरुषे । अणुमल्पमात्रमपि । विश्वासम् । न कुर्वते न च मुह्यन्ति ॥ ६ ॥ भक्ता इति । ये जनाः । भक्ताः सन्तोऽपि । क्वचित् । यर्हि । तस्मिन्धूर्त्तपुरुषे । विश्वासम् । कुर्वन्ति । तर्हि । ते भक्ता अपि । कृष्णसंश्रये प्रत्यक्षभगवदाश्रये । शिथिलाः । अत एव । अभक्तैः । समास्तुल्याः । ज्ञेयाः । एवं धूर्त्तविश्वासिनामभक्ततामभिधाय साम्प्रतं भगवदेकान्तिकतामिच्छन्भगवद्भक्तो मायिकवस्तुन्यासक्तिं न कुर्यादिति वक्तुं तथाविधत्वे भगवदेकान्तिकभक्तं खट्वाङ्गनृपं तद्वर्त्तनोक्तिपूर्वं दृष्टान्तयति चतुर्भिः । आसीदिति । हे सन्तः ! । कार्यायन-ग्रामे । क्षत्रियर्षभः । ब्रह्मचर्ये यावज्जीवं ब्रह्मचर्यव्रतपालने । भीष्मोपमो गाङ्गेयतुल्यः । सत्यवादी । जितेन्द्रियः । खट्वाङ्गो नृपतिः । आसीत् ॥ ८ ॥

तदिति । तद्गृहे खट्वाङ्गभवने । मान्त्रिको मन्त्रजपवशीकृतदेवः । कश्चित् । स्वर्णकारस्ताम्रादेः सुवर्णनिष्पादकः खंखो वीतरागी । उपागमत् । स स्वर्णकारः । ताम्रस्य । स्वर्णम् । विधाय । साक्षात्प्रत्यक्षमेव । तं खट्वाङ्गम् । अदर्शयत् ॥९॥ प्राहेति । स च । प्राह खट्वाङ्गमुवाच । त्वम् । सदा दान्यन्नसत्रवान् । असि । इति हेतोः । ते तुभ्यम् । मदीयाम् । विद्याम् । उपदिशामि । इतीत्थम् । उक्तः स्वर्णकारेणाभिहितः । खट्वाङ्गः । तं स्वर्णकारम् । ग्रामात् कार्यायनाख्यस्वसंवसथात् । निरयापयदपसारयामास ॥ १० ॥ सिद्धेति । एवममुना प्रकारेण सिद्धविद्येऽपि स्वर्णकारे । कृष्णान्यवस्त्वनिच्छोः । मायिकतुच्छतां बोद्धुर्ज्ञातुः । तस्यैकान्तिकभक्तस्य खट्वाङ्गस्य । हृदि । प्रतीतिर्विश्वासः । नाभवत् । वै ॥ ११ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । हरेः । एकान्तिकः । भवन् भवितुम् । भगवद्भक्तः । तुच्छे । मायिकवस्तुनि । आसक्तिम् । नैव । करोति ॥ १२ ॥ स्वेति । यो भक्तः । स्वधर्म ज्ञान वैराग्यैः । युक्ताम् । हरेः । अनन्याम् । भक्तिम् । विदधीत । असौ । एकान्तिकः । भक्तः । मतः ॥ १३ ॥ देहेति । असावेकान्तिकभक्तः । देहान्ते । साक्षात्प्रत्यक्षे । वासुदेवेऽक्षरधामस्थे श्रीहरौ । निश्चितमेव । विशति । अन्ये एका-

तद्गृहे मान्त्रिकः कश्चित्स्वर्णकार उपागमत् । स्वर्णं विधाय ताम्रस्य स साक्षात्तमदर्शयत् ॥ ९ ॥ प्राह च त्वं सदा दानी ह्यसी-
त्युपदीशामि ते । विद्यां मदीयामित्युक्तो ग्रामात्तं निरयापयत् ॥१०॥ सिद्धविद्येऽपि तस्यैवं प्रतीतिर्नाभवद्धृदि । कृष्णान्यवस्त्व-
निच्छोर्वै बोद्धुर्मायिकतुच्छताम् ॥ ११ ॥ एवं हि भगवद्भक्तस्तुच्छे मायिकवस्तुनि । आसक्तिं न करोत्येव भवन्नैकान्तिको हरेः
॥ १२ ॥ स्वधर्मज्ञानवैराग्यैर्युक्तां भक्तिं हरेस्तु यः । अनन्यां विदधीतासौ भक्त एकान्तिको मतः ॥ १३ ॥ देहान्तेऽसौ वासुदेवे
साक्षाद्विशति निश्चितम् । यथाधिकारमन्ये तु विशन्ति देवतान्तरम् ॥ १४ ॥ ब्रह्मादौ प्रविशन्त्येके केचित्सङ्कर्षणादिषु । विनै-
कान्तिकभक्तं तु वासुदेवे तु नेतरे ॥ १५ ॥ तादात्म्येनैव यन्नित्यं वर्त्तनं पुरुषस्य सः । प्रवेश इति विज्ञेयो न त्वम्बुन
इवाम्बुधौ ॥ १६ ॥ यथाऽतिकामिनो नार्यामतिलुब्धस्य वा धने । वार्द्धकात्तैकपुत्रस्य यथा वा तत्र पुत्रके ॥ १७ ॥

न्तिकभिन्नाः सकामभक्तास्तु । यथाधिकारम् । देवतान्तरम् । विशन्ति ॥ १४ ॥ एतदेव स्पष्टमाह । ब्रह्मेति । एके केचन सकामभक्ताः । ब्रह्मादौ विरञ्चि विष्णु शिवादौ । प्रविशन्ति । केचित्सकामभक्ताः । सङ्कर्षणादिषु । आदिशब्देनानिरुद्ध प्रद्युम्नादीनां ग्रहणम् । प्रविशन्ति । एकान्तिकभक्तं विना । इतरे । सकामभक्तास्तु । वासुदेवे तु । नैव । प्रविशन्ति ॥ १५ ॥ तादात्म्येनेति । पुरुषस्य । यत् । नित्यम् । तादात्म्येनातिस्नेहजन्यतदेकलग्नत्वनैव । वर्त्तनम् । सः । प्रवेशः । इतीत्थम् । विज्ञेयः । अम्बुधौ समुद्रे । अम्बुनो जलस्येव । न तु प्रवेशो नैव विज्ञेयः ॥ १६ ॥ दृष्टान्तोक्तिपूर्वमेकान्तिकस्य भगवति प्रवेशमाह द्वाभ्याम् । यथेति । यथा । अतिकामिनः पुरुषस्य । नार्यां स्वाभीष्टसुरूपयोषिति । प्रवेशः । यथा वा । लुब्धस्यातिलोभिनः । धने । प्रवेशः । यथा वा । वार्द्धकात्तैकपुत्रस्येभ्यस्य वन्ध्यस्य वृद्धत्वे जातैकसुतस्य पुरुषस्य । तत्र वृद्धभावोत्पन्ने । पुत्रके । प्रवेशः । तथेत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ १७ ॥

तथेति । तथा । भक्तस्यैकान्तिकस्य । वासुदेवे । प्रवेशः । तादात्म्येनेतिशेषः । अवगम्यताम् । यत्र यस्मिन् । अतिस्नेहः । भवेत् । तेन सह । तादात्म्यं तदेकलग्नत्वम् । मतम् । वै ॥ १८ ॥ प्रीतिमिति । अतोहेतोः । भक्तेन । अखिलेष्वपि । पदार्थेषु मायिकवस्तुषु । प्रीतिं स्नेहम् । विश्वासं च । हित्वा । तौ प्रीतिविश्वासौ । हरावेव । सर्वथा । सदा । कार्यौ ॥१९॥ श्रुत्वेति । इत्येवंविधाम् । हरिणा । उदिताम् । सुधोपमाम् । वाचम् । श्रुत्वा । सदोगताः सभोपविष्टाः । भक्ताः । ते । सर्वे । साधवः । गृहस्थाश्च । आप्तहर्षाः सन्तः । यान्तं स्वावासं व्रजन्तम् । तं श्रीहरिम् । विनयेन । प्रणेमुः ॥२०॥ स्वस्यैकान्तिकभक्तानां लक्षणं यत्प्रवेशनम् । तेषामेव भवेत्स्वस्मिन् लक्षणं तस्य च स्फुटम् ॥१॥ यः श्रीहरिः स्वभक्तेभ्यः प्रोवाच करुणानिधिः । कृत्वा ह्येकान्तिकं स्वस्मिन्प्रवेशं तं ददातु सः ॥२॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकैकसप्ततितमस्तरङ्गः ॥ १७१ ॥ ३८ ॥

अपि देशादिवैषम्याद्ये न प्रतिहताः क्वचित् । महतस्तादृशान्स्वीयान् गुणांस्तु चतुरः स्वयम् ॥ १ ॥ उक्त्वा सभक्तशिक्षार्थं श्रीहरिः स्कन्धयोर्द्वयोः । स्वस्याभिम-

तथा प्रवेशो भक्तस्य वासुदेवेऽवगम्यताम् । अतिस्नेहो भवेद्यत्र तादात्म्यं तेन वै मतम् ॥ १८ ॥ प्रीतिं
हित्वा च विश्वासं भक्तेनातोऽखिलेष्वपि । पदार्थेषु हरावेव तौ कार्यौ सर्वथा सदा ॥ १९ ॥ श्रुत्वेति वाचं
हरिणोदितां ते सुधोपमां साधव आप्तहर्षाः । सर्वे गृहस्थाश्च सदोगतास्तं यान्तं प्रणेमुर्विनयेन भक्ताः ॥ २० ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकैकसप्ततितमस्तरङ्गः ॥ १७१ ॥ ३८ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य खनागवसुभूमिते । भाद्रकृष्णे दशम्यां तु वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरात्स्वामी लक्ष्मीवाटीकामुपेत्य सः । सितवासा वेदिकायां तत्र पीठ उपाविशत् ॥ २ ॥
निषेदुः पुरतस्तस्य त्यागिनो गृहिणस्तथा । तानुवाच तदन्तःस्थगुणदाढर्यबुभुत्सया ॥ ३ ॥

तयोर्ज्ञेयमभिप्रायं यथार्थतः ॥ २ ॥ सदा साकृतितां स्वस्य भक्तैर्ज्ञेयां तथोक्तवान् । एकोनचत्वारिंशे तु सर्वमेतत्स्मृतं स्फुटम् ॥ ३ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८०) भाद्रकृष्णे भाद्रपदमासस्य कृष्णपक्षे । दशम्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । सितवासाः परिधृतसकलश्वेतवसनः । स्वामी । स श्रीहरिः । दुर्गपुराद्दुर्गपुरान्तःस्थोत्तमनृपदुर्गान्तर्गतस्वावासात्सकाशादित्यर्थः। लक्ष्मीवाटीम् । उपेत्य माणिक्याश्वारोहणेन गत्वा । तत्र लक्ष्मीवाटयाम् । वेदिकायाम् । पीठे वेदिकोपरिशुभास्तरणास्तृतपर्यङ्कासने इत्यर्थः । उपाविशत् ॥ २ ॥ निषेदुरिति । त्यागिनः साधवः । तथा । गृहिणो गृहस्था भक्ताः । नानादेशेभ्य आगता इतिशेषः । तस्य श्रीहरेः । पुरतः । निषेदुः । तदन्तःस्थगुणदाढर्यबुभुत्सया स्वभक्तानां तेषां स्वान्तःस्थधर्मादिगुणानां देशादिवैषम्येऽपि निश्चलत्वावगच्छया । तान्साध्वादिस्वभक्तान् । उवाच ॥ ३ ॥

यस्मिन्निति । हे साधवः ! । यस्मिन् भक्ते । महानतिश्रेष्ठः । यः । यः । गुणः स्वधर्मादिः । स्यात् । सो महान् गुणः । देशकालादिभिर्विषमदेशकालादिप्राप्तिभिः । क्वचित्कदाचिदपि । प्रतिहतः । न स्यात् । स स तथाविधोगुणः । कथ्यताम् ॥४॥ मौनानिति । स श्रीहरिः । मौनान्स्वेन पृष्टेऽपि तूष्णीमासीनान् । तान्स्वभक्तान्सतः । आह । हे साधवः ! । आदौ । मम । तादृशम् । गुणम् । वच्मि । रम्येषु रमणीयेषु । विषयेषु मायिकार्थेषु । मे मम । सर्वदैव । अरुचिः । अस्ति ॥ ५ ॥ तदिति । बहिः । तद्योगे रम्यविषयसम्बन्धे । जाते सत्यपि । मानसे । तत्सङ्कल्पस्तदुपभोगेच्छा । नास्ति । स्वप्ने स्वप्नावस्थायामपि । तत्स्मृतिः । नास्ति । तदीक्षणम् । यथार्थतयापि तत्र तदीक्षणम् । नास्ति ॥ ६ ॥ इतीति । इत्येवंविधः । मे मम । तादृश उक्तविधः । एकः प्रथमः । गुणः । अस्ति । अथानन्तरम् । अन्यं तादृशं द्वितीयं मम गुणम् । वो युष्मभ्यम् । वदामि । सर्वक्रियास्वपि । सदा । मम । आत्मदर्शनम् । अस्त्येव ॥ ७ ॥ बहिरिति । बहिः । भूयस्यां प्रचुरायाम् । प्रवृत्तौ । सत्यामपि । यदा । अन्तरे । निजम् । आत्मानम् । पश्यामि । तदा । कश्चन । विघ्नो बाह्यप्रवृत्त्यन्तःप्रवेशरूपोऽन्तरायः । नास्ति

यस्मिन् यस्मिन् गुणो यो यो महान् स्यात्स स कथ्यताम् । देशकालादिभिर्यस्तु न स्यात्प्रतिहतः क्वचित् ॥ ४ ॥ मौनांस्तानाह स गुणं ममादौ वच्मि तादृशम् । अरुचिः सर्वदैवास्ति रम्येषु विषयेषु मे ॥ ५ ॥ तद्योगेऽपि बहिर्जाते तत्सङ्कल्पो न मानसे । न तत्स्मृतिर्न च स्वप्ने क्वचिदस्ति तदीक्षणम् ॥ ६ ॥ इत्येकस्तादृशो मेऽस्ति गुणोऽथान्यं वदामि वः । सर्वक्रियास्वपि सदा ममास्त्येवात्मदर्शनम् ॥ ७ ॥ बहिः प्रवृत्तौ भूयस्यां सत्यामपि यदान्तरे । पश्यामि निजात्मानं तदा विघ्नो न कश्चन ॥ ८ ॥ आत्मोन्मुखा एव तदा भवन्त्यखिलवृत्तयः । अखण्डं सुखमेवास्ति दुःखलेशो न तत्र मे ॥ ९ ॥ गुणं तृतीयकमथो तादृशं कथयामि मे । अतितेजोमये धाम्नि ब्रह्माख्ये निर्गुणे परे ॥ १० ॥ वर्त्तते भगवान् कृष्णः सर्वदा दिव्यविग्रहः । स एव सर्वकर्त्तास्तीत्येवं मे दृढनिश्चयः ॥११॥ श्रुता मया च वेदान्तग्रन्थास्तु शतशः पुरा । तथापि स यथापूर्वं वर्त्तते तैरविक्षतः ॥१२॥

॥ ८ ॥ आत्मेति । तदा यदाऽन्तर्वृत्त्यात्मानं पश्यामि तस्मिन्काले । अखिलवृत्तयश्चक्षुरादिसकलेन्द्रियव्यापाराः । आत्मोन्मुखा एव । भवन्ति । तत्रात्मस्वरूपे । मम । अखण्डमेव । सुखम् । अस्ति । दुःखलेशस्तु । नास्त्येव ॥ ९ ॥ गुणमिति । अथो अथानन्तरम् । मे मम । तादृशम् । तृतीयकम् । गुणम् । कथयामि । अतितेजोमये । निर्गुणे मायागुणातीते । परे सर्वोत्कृष्टे । ब्रह्माख्ये । धाम्नि ॥ १० ॥ वर्त्तत इति । सर्वदा । दिव्यविग्रहः । भगवान् । कृष्णः । वर्त्तते । स कृष्ण एव । सर्वकर्त्ता महापुरुषात्मना महामायाद्वारेणानन्ताण्डोत्पत्त्यादिकारकः । अस्ति । इत्येवमेवंविधः । मे मम । दृढनिश्चयः । अस्ति । इतिद्वयोरेकसम्बन्धः ॥ ११ ॥ श्रुता इति । मया । पुरा । शतशः । वेदान्तग्रन्था भगवन्निराकारप्रतिपादकशुद्धाद्वैतवादिमतसन्दर्भाः । श्रुतास्तत्सिद्धान्तावगमपूर्वं खण्डनं विधातुमाकर्णिताः । तथापि । स भगवद्दिव्याकृतित्वदृढनिश्चयः । तैर्वेदान्तग्रन्थैः । अविक्षतोऽनष्टःसन् । यथापूर्वम् । वर्त्तते ॥ १२ ॥

चतुर्थमिति । हे साधवः ! । मम । तादृशम् । चतुर्थम् । गुणं च । वच्मि । दम्भभक्ते दम्भयुक्ते भगवद्भक्ते । मम । रुचिः । न स्यात् । सत्यभक्ते कायवाङ्मनोभिः परमार्थतया भगवद्भक्तिकर्तृभक्ते तु । सा मद्रुचिः । भवेत् ॥ १३ ॥ सौमनस्यमिति । आद्येन दम्भभक्तेन । मे मम । सौमनस्यम् । न स्यात् । परेण सत्यभक्तेन । सहैव । मे सौमनस्यम् । स्यात् । हे सन्तः ! । इत्यमुना प्रकारेण । मे मम । गुणाः । उक्ताः । यूयम् । निजान् । गुणान् । ब्रूत ॥ १४ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । उक्ताः श्रीहरिणा कथिताः । ते । सर्वेऽपि । साधवः । भक्ताश्च । स्वगुणान् । पृथक् पृथक् । ब्रुवन्तिस्म । तत्तत्तद्गुणाकथनम् । श्रुत्वा । हरिः । तान्साधुभक्तान् । उवाच ॥ १५ ॥ युष्मास्विति । हे साधवः ! । युष्मासु । सर्वेऽपि । गुणाः । शोभनाः । सन्ति । तेषां गुणानाम् । जीवनं तु । परं केवलम् । ब्रह्मचर्यव्रतम् । ज्ञेयम् ॥ १६ ॥ महान्त इति । ये । महान्तो गुणगरिष्ठाः । साधवः । स्युः । तैस्तु एतद्ब्रह्मचर्यव्रतम् । विशेषतः । पालनीयम् । तेन ब्रह्मचर्यव्रतपालनेन । अखिला अपि । अन्ये । धर्मा गुणाः । शोभन्ते ॥ १७ ॥ वार्त्तामिति । तत्र लक्ष्मीवाटिकायाम् । एता-

चतुर्थं च गुणं वच्मि तादृशं मम साधवः । दम्भभक्ते रुचिर्न स्यात्सत्यभक्ते तु सा भवेत् ॥ १३ ॥ सौमनस्यं च नाद्येन स्यात्परेण सहैव मे । इत्युक्ता मे गुणाः सन्तो ब्रूतं यूयं गुणान्निजान् ॥१४॥ इत्युक्ताः साधवो भक्तास्तेऽपि सर्वे स्वकान् गुणान् । पृथक् पृथग्ब्रुवन्ति स्म तच्छ्रुत्वोवाच तान् हरिः ॥१५॥ युष्मासु शोभनाः सन्ति गुणाः सर्वेऽपि साधवः ! । तेषां तु जीवनं ज्ञेयं ब्रह्मचर्यव्रतं परम् ॥१६॥ महान्तः साधवो ये स्युस्तैस्त्वेतद्धि विशेषतः । पालनीयं तेन धर्माः शोभन्तेऽन्येऽखिला अपि ॥१७॥ वार्त्तामेतावतीं कृत्वा तत्र भक्तव्रजैः सह । पुनः पुरमुपेत्यासौ स्वाश्रमे समुपाविशत् ॥ १८ ॥ उपाविशंस्तदग्रे च सर्वे भक्तजना अपि । ततः साधूनुवाचासावुपविष्टान्निजाग्रतः ॥१९॥ श्रीमद्भागवतस्य द्वौ स्कन्धौ दशमपञ्चमौ । मया मुख्यतया सम्यक् साधवः ! प्रतिपादितौ ॥ २० ॥ अभिप्रायं तयोः सम्यग्बोध्यं वः कथयाम्यहम् । स्कन्धे तु दशमे कृष्णस्वरूपस्यास्ति निश्चयः ॥ २१ ॥

वतीम् । वार्त्ताम् । कृत्वा । असौ श्रीहरिः । भक्तव्रजैः स्वभक्तत्यागिगृह्यादिसमूहैः सह । पुनः । पुरम् । उपेत्य । स्वाश्रमे उत्तमनृपदुर्गान्तःस्थस्वावासभवने । समुपाविशत्स्वकीये स्वास्तृतेपर्यङ्कासने न्यषीदत् ॥ १८ ॥ उपाविशन्निति । सर्वे । भक्तजनाः साधवो गृहिणश्च स्वाश्रितजनाः । अपि शब्दाद्वर्णादयः । तदग्रे हरेः पुरः । उपाविशन् सायन्तनभगवन्नीराजनकालीनं कर्म समाप्य निषेदुः । ततस्तदुपवेशनानन्तरम् । असौ श्रीहरिः । निजाग्रतः स्वीयपुरःप्रदेशे । उपविष्टान् । साधून् । उवाच ॥ १९ ॥ श्रीमदिति । हे साधवः ! । श्रीमद्भागवतस्य पुराणस्य । दशमपञ्चमौ । द्वौ । स्कन्धौ । मया । मुख्यतया । सम्यक् । प्रतिपादितौ । स्तः ॥ २० ॥ अभिप्रायमिति । अहम् । सम्यक् । बोध्यम् । तयोः स्कन्धयोः । अभिप्रायम् । वः युष्मभ्यम् । कथयामि । दशमे स्कन्धे तु । कृष्णस्वरूपस्य । निश्चयः । अस्ति ॥ २१ ॥

तन्निश्चयस्वरूपं स्पष्टतयाऽऽह चतुर्भिः । वेदेति । वेदशास्त्रपुराणेषु । एकम् । ब्रह्म श्रीकृष्णाख्यं परंब्रह्म । बहुधा बहुभिः प्रकारैः । उदितम् । तद्यथा । ज्ञानम् । आनन्दरूपम् । सूक्ष्मम् । तत्त्वम् । निरञ्जनं च ॥ २२ ॥ वासुदेव इति । वासुदेवः । परंब्रह्म । क्षेत्रज्ञः । पुरुषोत्तमः । परमात्मा । निर्गुणः । विष्णुः । नारायणः । शिवश्च । अत्रार्थे श्रुतिस्मृतयः । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति । 'आनन्दो ब्रह्मे'ति । 'सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरमि'ति । 'तत्त्वं नारायणः पर'इति । 'निर्विकल्पो निरञ्जन'इति । 'तदस्म्यहं वासुदेव'इति । 'एकमेव परंब्रह्म विभाती'ति । 'क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः पुराण'इति । 'प्रथितः पुरुषोत्तम'इति । 'परमात्मा परंब्रह्मेति । 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति । तद्विष्णोः परमं पदमि'ति । 'नारायणः परंब्रह्मे'ति । 'अथ पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयते'ति । 'शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यते' ॥ २३ ॥ नामेति । एवममुना प्रकारेण । नामरूपविभेदेन । यत् । ब्रह्म । बहुधा । ईरितम् । स तद्ब्रह्मेत्यर्थः । विधेयप्राधान्यात्पुंस्त्वम् । कृष्ण एव । इतीत्थम् । अत्र दशमस्कन्धे । स्पष्टम् । निरूपितम् । इति त्रयाणामेकसम्बन्धः ॥ २४ ॥ स्तुतीति । सर्वत्र । स्तुतिभागेषु दशमस्कन्धीयसकलस्तुतिभागेष्वित्यर्थः ।

वेदशास्त्रपुराणेषु ब्रह्मैकं बहुधोदितम् । ज्ञानमानन्दरूपं च सूक्ष्मं तत्वं निरञ्जनम् ॥ २२ ॥ वासुदेवः परंब्रह्म क्षेत्रज्ञः पुरुषोत्तमः । परमात्मा निर्गुणश्च विष्णुर्नारायणः शिवः ॥२३॥ नामरूपविभेदेन बहुधैवं यदिरितम् । ब्रह्म कृष्ण एवेति स्पष्टमत्र निरूपितम् ॥ २४ ॥ स्तुतिभागेषु सर्वत्र परोक्षब्रह्मवर्णनम् । कृत्वा तत् कृष्ण एवेति प्रत्यक्ष उपसंहृतम् ॥ २५ ॥ भक्त्याश्रयस्ततः कृष्ण इति तत्र हि निश्चयः । सर्वाण्यपि चरित्राणि मङ्गलान्येव तस्य हि ॥ २६ ॥ श्रोतव्यानि च गेयानि तानि श्रेयस्कराण्यतः । दिव्यानि तानि सर्वाणि ज्ञेयानीति च तद्रहः ॥२७॥ अथ स्कन्धे पञ्चमे तु महात्म्यं सर्वतोऽधिकम् । अस्ति कृष्णस्य यज्ज्ञानात्तद्भक्तिर्वर्द्धतेतराम् ॥ २८ ॥ तत्तद्भक्तसुखावाप्त्यै जगतः स्थितये तथा कृष्णस्यानेकरूपेण प्रोक्ताऽत्रोपासनाऽस्ति च ॥२९॥ कृष्णोपबद्धां मर्यादां पालयन्तीह ये नराः । तेषामूर्ध्वगतिः प्रोक्ता तदन्येषां त्वधोगतिः ॥३०॥

परोक्षब्रह्मवर्णनम् । कृत्वा । तद्ब्रह्म । कृष्ण एव । इतीत्थम् । प्रत्यक्षे श्रीकृष्णे । उपसंहृतम् ॥ २५ ॥ भक्तीति । ततोहेतोः । भक्त्याश्रयः सप्रेम नवधा भक्त्याधारः । कृष्ण एवास्ति । इतीत्थम् । तत्र दशमस्कन्धे । निश्चयोऽस्ति । हि । तस्य श्रीकृष्णस्य । सर्वाण्यपि । चरित्राणि । मङ्गलानि श्रोतृवक्तृमङ्गलावहान्येव । सन्ति । हि ॥ २६ ॥ श्रोतव्यानीति । अतो हेतोः । श्रेयस्कराणि । तानि कृष्णचरित्राणि । श्रोतव्यानि । गेयानि कीर्त्तनीयानि च । तानि सर्वाणि । दिव्यान्यमायिकानि च । ज्ञेयानि । इतीत्थम् । तद्रहस्तस्य दशमस्कन्धस्य रहोऽभिप्रायपर्यायः सिद्धान्तोऽस्ति ॥ २७ ॥ अथेति । अथ च । पञ्चमे । स्कन्धे तु । कृष्णस्य । माहात्म्यम् । सर्वतः । अधिकम् । अस्ति । यज्ज्ञानाद्यस्य सर्वाधिकश्रीकृष्णमाहात्म्यस्यावगमात् । तद्भक्तिः श्रीकृष्णभक्तिः । वर्द्धतेतराम् ॥ २८ ॥ तत्तद्भक्तसुखावाप्त्यै । तथा । जगतः । स्थितये । अनेकरूपेण । कृष्णस्य । उपासना च । अत्र पञ्चमस्कन्धे । प्रोक्ता । अस्ति ॥ २९ ॥ कृष्णेति । किञ्च । इह लोके । ये नराः । कृष्णोपबद्धाम् । मर्यादाम् । पालयन्ति । तेषां नराणाम् । ऊर्ध्वगतिः स्वर्गादिलोकप्राप्तिः । प्रोक्ता । तदन्येषां कृष्णोपबद्धमर्यादामपालयतां नराणां तु । अधोगतिर्निरयप्राप्तिः

प्रोक्ताऽस्ति ॥ ३० ॥ योगेति । योगसिद्धा भक्तियोगादिना सिद्धगतिं प्राप्ताः । महान्तो महानुभावपुरुषा अपि । यदि । तां कृष्णोपबद्धाम् । मर्यादाम् । क्वचित्कदाचित् । उल्लङ्घयेयुः । तर्हि । स्वस्थितेः स्वकीयसिद्धगतेः । आशु । ध्रुवमेव । पतेयुः ॥ ३१ ॥ कृष्णेति । दययाऽपि । कृष्णेतरपदार्थेषु । प्रीतिः । कदाचन । सर्वप्रकारेण । न कार्या । इतीत्थं श्लोकत्रयोक्तम् । एतच्च । अत्र पञ्चमस्कन्धे । । निश्चितमेव । अस्ति निरूपितं वर्त्तते ॥ ३२ ॥ स्कन्धाविति । ततोहेतोः । एतौ दशमपञ्चमौ । स्कन्धौ । भक्तेन । सर्वथा । नित्यम् । सेव्यौ । येन नित्यैतत्सेवनेन । मुक्तेरपि । गरीयस्यतिश्रेष्ठा । तद्भक्तिः श्रीकृष्णभक्तिः । पुष्णाति समेधते ॥ ३३ ॥ परीति । हे राजर्षे ! । नैर्गुण्ये गुणातीते स्वात्मरूपे । परिनिष्ठितः सन्नपि । अहम् । उत्तमश्लोकलीलया । गृहीतचेता आकृष्टचित्तः सन् । यच्छ्रीमद्भागवतलक्षणम् । आख्यानम् । अधीतवान् ॥ ३४ ॥ इत्थमिति । इत्थममुना प्रकारेण । शुकोक्तेर्बादरायणिवचनाद्धेतोः । कृष्णस्य । सर्वाण्यपि चरितानि । आदरेणैव । । गेयानि । कृष्णश्च श्रीकृष्णपरमात्माऽपि । साकृतिः सदा दिव्यमनोहरमूर्त्तिः । ज्ञेयः ॥ ३५ ॥ य इति । यः पुरुषः । कृष्णम् । साकृतिम् । न जानीत । तस्य पुरु-

योगसिद्धा महान्तोऽपि मर्यादां यदि क्वचित् । उलङ्घयेयुस्तर्ह्याशु पतेयुः स्वस्थितेर्ध्रुवम् ॥ ३१ ॥ कृष्णेतरपदार्थेषु दययाऽपि कदाचन । प्रीतिर्न सर्वथा कार्येत्येतच्चात्रास्ति निश्चितम् ॥३२॥ स्कन्धावेतौ ततो नित्यं सेव्यौ भक्तेन सर्वथा । येन पुष्णाति तद्भक्तिर्मुक्तेरपि गरीयसी ॥ ३३ ॥ परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्ये उत्तमश्लोकलीलया । गृहीतचेता राजर्षे आख्यानं यदधीतवान् ॥ ३४ ॥ इत्थं शुकोक्तेर्गेयानि कृष्णस्य चरितानि तु । सर्वाण्यप्यादरेणैव ज्ञेयः कृष्णश्च साकृतिः ॥ ३५ ॥ यः साकृतिं न जानाति कृष्णं तस्य तु यो भवेत् । दोषः स त्वनिवार्योऽस्ति प्रायश्चित्तशतैरपि ॥ ३६ ॥ नित्यं साकारमेव श्रीकृष्णं जानाति यः पुमान् । सर्वं तेन तु विज्ञातं सर्वं तेन कृतं तथा ॥३७॥ एषा तु वार्त्ता दृढमेव चित्ते सर्वैर्विधेयेति ममोपदेशः । पीत्वेति वाक्यामृतमीयुरस्य सन्तो गृहस्थाश्च मुदं परां ते ॥३८॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिंधौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकद्विसप्ततितमस्तरङ्गः ॥ १७२ ॥ ३९ ॥

षस्य तु । यः । दोषः । भवेत् । स दोषस्तु । प्रायश्चित्तशतैरपि । अनिवार्योऽनिवर्त्त्यः । अस्ति ॥ ३६ ॥ नित्यमिति । यः । पुमान् भक्तः । श्रीकृष्णम् । नित्यम् । साकारमेव । जानाति । तेन भक्तेन तु । सर्वम् । विज्ञातम् । तथा । तेन । सर्वं सुकृतम् । कृतमाचरितम् ॥ ३७ ॥ एषेति । एषोक्तलक्षणा । वार्त्ता । सर्वैर्भवद्भिः । चित्ते स्वस्वमानसे । दृढं यथातथा । विधेया धार्येव । इतीत्थम् । मम । उपदेशः । शिक्षा । अस्ति । इत्येवंविधम् । अस्य श्रीहरेः । वाक्यामृतम् । पीत्वा । ते सभोपविष्टाः सन्तः । गृहस्थाश्च । पराम् । मुदम् । ईयुः प्रापुः ॥३८॥ स्वभक्तानां तु शिक्षार्थमुक्त्वा स्वांश्चतुरो गुणान् । अभिप्रायं च दशमस्कन्धयोः स्फुटम् ॥ १ ॥ श्रीहरिः प्राह यः स्वस्य सदा साकृतितां तथा । भक्तिधर्मात्मजो मह्यं स दद्यात्स्वप्रियान् गुणान् ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासक-श्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकद्विसप्ततितमस्तरङ्गः ॥ १७२ ॥ ३९ ॥

ज्ञात्वाऽज्ञात्वापि वपुषा मनसा वचसापि वा । योऽवमानः सतां जातस्तस्य सम्यग्निवृत्तये ॥ १ ॥ प्रणामो हरये नित्यमेकः कार्यो ति दण्डवत् । चत्वारिंशे तु सम्प्रोक्तमेतत्सर्वं सहेतुकम् ॥ २ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८०) इषासिततृतीयायामश्विनमासस्य कृष्णपक्षागततृतीयातिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । राज्ञः । दुर्गे । निजाश्रमे स्वावासभवने । स्नात्वा प्रातःस्नानं विधाय । सिते उज्ज्वले । वस्त्रे परिधानीय प्रावरणीयवसने । वसित्वा । स श्रीहरिः । पीठे रल्लकासने । उपाविशत् ॥ २ ॥ मुक्तानन्देति । तदा । मुक्तानन्दादयः । सन्तः । मयराममुखाः । गृहस्थाश्च । आगत्य । दर्शनार्थं श्रीहरेर्दर्शनं कर्त्तुम् । तदन्तिके श्रीहरिसमीपप्रदेशे । तस्थुः ॥ ३ ॥ सन्ध्येति । स श्रीहरिः । सन्ध्यादि प्रातःसन्ध्यादिनित्यकृत्यम् । कृत्वा । श्रीकृष्णं स्वभक्तशिक्षार्थं स्वेष्टदेवत्वेनाभिमतश्रीकृष्णार्चाम् । यथाविधि । सम्पूज्य । प्रणयेन । साष्टाङ्गनमस्कारांश्च । चकार ॥ ४ ॥ तदिति । स श्रीहरिः । तद्दिने तस्मिन्दिवसे । नित्यापेक्षया । अधिकम् । एकम् । तं साष्टाङ्गनमस्कारम् । अकरोत् । तदा । शुकमुनिर्नित्यं तन्निकटावासः शुकानन्दमुनिः । तस्याधिकैकनम-

शकाब्दे विक्रमार्कस्य खनागवसुभूमिते । इषासिततृतीयायां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य निजाश्रमे । स्नात्वा वसित्वा स सिते वस्त्रे पीठ उपाविशत् ॥ २ ॥ मुक्तानन्दादयः सन्तो मयराममुखास्तदा । गृहस्थास्तस्थुरागत्य दर्शनार्थं तदन्तिके ॥ ३ ॥ सन्ध्यादि कृत्वा श्रीकृष्णं सम्पूज्य च यथाविधि । स साष्टाङ्गनमस्कारान्प्रणयेन चकार च ॥ ४ ॥ तद्दिने सोऽधिकं चैकं तं नित्यापेक्षयाऽकरोत् । पप्रच्छ तं शुकमुनिस्तदा तस्य तु कारणम् ॥ ५ ॥ तमुवाच हरिः साधो ! क्रियन्ते प्रत्यहं मया । प्रणामाः कारणं तेषामादौ तु कथयामि ते ॥ ६ ॥ देहेऽहन्ता दैहिकेषु ममता च कदाचन । मम मास्त्विति सम्प्रार्थ्य क्रियन्ते नतयोऽन्वहम् ॥ ७ ॥ अद्य त्वासीद्विचारो मे हृदि कश्चन तेन तु । कृतोऽधिकः प्रणामो वै तं च वच्मि हितावहम् ॥ ८ ॥ कथा विष्णुपुराणस्य श्रुता निशि मया मुने ! । दुर्वाससोऽवमानेन प्रापेन्द्रो दुर्दशां भृशम् ॥ ९ ॥

स्कारस्य । कारणं हेतुम् । तं श्रीहरिम् । पप्रच्छ । हरे कथमद्य त्वयाऽधिक एकः प्रणामः कृत इत्यप्राक्षीदित्यर्थः ॥ ५ ॥ तमिति । तमेवं पृच्छन्तं शुकानन्दमुनिम् । हरिः । उवाच । हे साधो ! । मया । प्रत्यहम् । प्रणामाः । क्रियन्ते । तेषां प्रणामानाम् । कारणम् । आदौ । ते तुभ्यम् । कथयामि ॥ ६ ॥ देह इति । देहे । अहन्ता । दैहिकेषु । ममता च । मम । कदाचन । मास्तु । इतीत्थम् । सम्प्रार्थ्य श्रीकृष्णप्रार्थनां कृत्वा । अन्वहं प्रतिदिनम् । नतयो नमस्काराः । मया । क्रियन्ते ॥ ७ ॥ अद्येति । हे मुने ! । अद्यास्मिन्दिवसे तु । मे मम । हृदि । कश्चन । विचारः । आसीत् । तेन विचारेण । अधिकः । प्रणामः । कृतः । हितावहं युष्माकं सर्वेषां मदाश्रितानां हितंकरम् । तं विचारम् । वच्मि ॥ ८ ॥ कथेति । हे मुने ! । मया । निशि गतरात्रौ । विष्णुपुराणस्य । कथा । श्रुता । तामाह । इन्द्रः । दुर्वाससो मुनेः । अवमानेन । भृशमतिशयिताम् । दुर्दशाम् । प्राप ॥ ९ ॥

तदिति । तत्सम्बन्धेनेन्द्रसम्बन्धेन । त्रैलोक्यवासिनः । सर्वे जनाः । कष्टामतिकष्टरूपाम् । महतीम् । दुर्दशाम् । सहस्रशः । वर्षाणि । प्रापुः ॥१०॥ इतीति । इत्येवंविधां कथाम् । श्रुतवतः । मम । चित्ते । महान् । विचारः । अभूत् । तमाह सार्द्धद्वाभ्याम् । अहो आश्चर्यम् । सदवमानस्य । विपाकः फलम् । अतीवात्यन्तम् । दुःसहः सोढुमशक्यः । अस्ति ॥ ११ ॥ अत इति । अतो हेतोः । अद्यप्रभृति । कायेन । वचसा । मनसा च । तं सदवमानम् । कदाचन । सर्वथा । न करिष्यामि ॥ १२ ॥ मयेति । जन्मतो मत्प्रादुर्भावदिनमारभ्य । अद्यदिनावधि । मया । बुध्या बुद्धिपूर्वकम् । स सदवमानः । न कृतः । कश्चित् । अज्ञानजमबुद्धिपूर्वं जातम् । तं सदवमानम् । हरिं श्रीकृष्णम् । क्षमापयिष्यामि ॥ १३ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । मे मम । विचारः । आसीत् । ततो हेतोः । अद्यास्मिन्दिवसे । हरिपूजनम् । कृत्वा । अञ्जलीपुटं बध्वा । प्रभुः श्रीहरिः । इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण । सम्प्रार्थितः ॥ १४ ॥ प्रार्थनामाह । ज्ञात्वेति । हे

तत्सम्बधेन च प्रापुः सर्वे त्रैलोक्यवासिनः । महतीं दुर्दशां कष्टां वर्षाणि च सहस्रशः ॥ १० ॥ इति श्रुतवतश्चित्ते विचारोऽभून्महान्मम । अहो सदवमानस्य विपाकोऽतीव दुःसहः ॥ ११ ॥ अतः कायेन वचसा मनसा च कदाचन । अद्यप्रभृति तं नूनं न करिष्यामि सर्वथा ॥ १२ ॥ मया बुद्ध्या स न कृतो जन्मतोऽद्यदिनावधि । क्षमापयिष्यामि हरिं कश्चिदज्ञानजं तु तम् ॥ १३ ॥ एवं विचार आसीन्मे ततो हरिपूजनम् । कृत्वा बद्ध्वाञ्जलिपुटमित्थं सम्प्रार्थितः प्रभुः ॥ १४ ॥ ज्ञात्वाऽज्ञात्वाऽपि वा वाचा मनसा वपुषा च वा । जातः मदपराधो मे श्रीहरे ! क्षम्यतां त्वया ॥ १५ ॥ इत्युच्चार्य प्रणामोऽद्य कृत एकोऽधिको मुने ! । येनापराधं तं श्रीकृष्णः सहेत करुणानिधिः ॥ १६ ॥ भक्तापराधसदृशं पापमन्यन्न विद्यते । भक्तसम्प्रीणनसमं पुण्यमन्यच्च नाधिकम् ॥ १७ ॥ लोभेर्ष्याक्रोधमानैर्हि जायते सद्विगर्हणा । सत्सन्मानश्च लोभादिहीनैरेव हि जायते ॥१८॥ सति देहेऽथ देहान्ते येषां स्यात्तु सुखैषणा । तैः कायवाङ्मनोभिर्वै सेव्याः सन्तः सदादरात् ॥ १९ ॥

श्रीहरे ! । ज्ञात्वा । अथवा । अज्ञात्वाऽपि । वाचा । अथवा । मनसा । अथवा । वपुषा । जातः । मे मम । सदपराधः । त्वया । क्षम्यताम् । इतीत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ १५ ॥ इतीति । हे मुने ! । इत्यमुना प्रकारेण । उच्चार्य । अद्य । एकः । प्रणामः । अधिकः । कृतः । येनेत्थंकृतेनाधिकप्रणामेन । करुणानिधिः । कृष्णः । तम् । अपराधम् । सहेत ॥ १६ ॥ भक्तेति । भक्तापराधसदृशं भगवद्भक्तसाधुजनापराधाचरणसमानम् । अन्यत् । पापम् । न विद्यते । भक्तसम्प्रीणनसमम् अन्यत् । अधिकम् । पुण्यं च न विद्यते ॥ १७ ॥ लोभेति । लोभेर्ष्याक्रोधमानैः । सद्विगर्हणा सतामपराधः । जायते । हि । लोभादिहीनैर्भक्तैरेव । सत्सन्मानः । जायते । हि ॥ १८ ॥ सतीति । येषां भक्तानाम् । देहे सति । अथ च । देहान्ते देहत्यागानन्तरम् । सुखैषणा सुखप्राप्तीच्छा । स्यात् । तैर्भक्तैस्तु कायवाङ्मनोभिः । आदरात् । सदा । सन्तः । सेव्याः । वै ॥ १९ ॥

बुद्धीति । केनचिद्भक्तेनापि । बुद्धिपूर्वं तु । सद्द्रोहः । नेव । कर्त्तव्यः । यतोहेतोः । तत्पापं सद्द्रोहजमघम् । प्रायश्चित्तैरपि । न नश्येत् ॥ २० ॥ अज्ञानादिति । क्वचित् । अज्ञानादबुद्धिपूर्वम् । सतः साधोः । द्रोहे । जाते सति तु । तत्क्षणम् । स साधुः । वपुषा देहेन । दण्डवत् । नम्यो नमस्कार्यः । वचनेन च । प्रार्थ्यस्त्वया मदपराधः क्षम्यतामिति सम्प्रार्थनीयः ॥ २१ ॥ अद्येति । तथा । अद्यप्रभृति । अहम् । सताम् । अघमपराधम् । नेव करिष्यामि । इतीत्थम् । मनसा । सुदृढ एव । सङ्कल्पः । कार्यः ॥ २२ ॥ एतदिति । एतत्स्मृतिरेतस्य मदुक्तवचनस्य स्मरणम् । नित्यम् । भवेत् । अतोहेतोरेव । मदाश्रितैः । कृष्णम् । सम्पूज्य । पुरा । प्रथमम् । नैत्यकान्नित्यनियमप्राप्तान् । प्रणामान् । कृत्वा ॥ २३ ॥ एक इति । ज्ञाताज्ञाताभ्यां बुद्धिपूर्वाबुद्धिपूर्वत्वाभ्यां वपुर्वागघृज्जातः कायवाङ्मनोभिरुत्पन्नो यः सद्द्रोहः साधुजनापराधस्तस्य शान्तिर्निवृत्तिस्तस्यै । एकः । अधिकः । दण्डवत् । नमस्कारः । विधातव्यः । इति द्वयोरेकान्वयः ॥ २४ ॥ एषेति । हे मुने ! । एषा

बुद्धिपूर्वं तु सद्द्रोहः कर्त्तव्यो नैव केनचित् । न तत्पापं यतो नश्येत्प्रायश्चित्तशतैरपि ॥ २० ॥ अज्ञानात्तु क्वचिज्जाते सतो द्रोहे तु तत्क्षणम् । वपुषा दण्डवन्नम्यः स प्रार्थ्यो वचनेन च ॥ २१ ॥ अद्यप्रभृति नैवाहं करिष्यामि सतामघम् । इत्येव मनसा कार्यः सङ्कल्पः सुदृढस्तथा ॥ २२ ॥ एतत्स्मृतिर्भवेन्नित्यमत एव मदाश्रितैः । कृष्णं सम्पूज्य कृत्वा च प्रणामान्नैत्यकान् पुरा ॥२३॥ एकोऽधिको विधातव्यो नमस्कारश्च दण्डवत् । ज्ञाताज्ञातवपुर्वागघृज्जातसद्द्रोहशान्तये ॥२४॥ एषा ममाज्ञा सकलैस्त्यागिभिर्गृहिभिस्तथा । मदीयैः पालनीयैव सदा स्वहितकारभिः ॥२५॥ श्रुत्वेति तस्यामृततुल्यवाचं सोऽन्ये च सर्वे मुनयः प्रहृष्टाः । दधुस्तदाज्ञां शिरसा तथैव सर्वे गृहस्थाश्च तदीयभक्ताः ॥ २६ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकत्रिसप्ततितमस्तरङ्गः ॥ १७३ ॥ ४० ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य खनागवसुभूमिते । एकादश्यामूर्जकृष्णे वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥

। मम । आज्ञा । स्वहितकारिभिः । मदीयैः । सकलैः । त्यागिभिः । तथा । गृहिभिः । सदैव । पालनीया ॥ २५ ॥ श्रुत्वेति । इत्येवंविधाम् । तस्य श्रीहरेः । अमृततुल्यवाचम् । श्रुत्वा । स शुकानन्दमुनिः । तदीयभक्ताः । अन्ये । सर्वे । मुनयः । सर्वे । गृहस्थाश्च । प्रहृष्टाः । सन्तः । तदाज्ञाम् । तथैव श्रीहरिणा यथोक्ता तद्वदेव । शिरसा । दधुः ॥ २६ ॥ स्वाचारेण स्वभक्तानामपराधनिवृत्तये । नित्यमेकोऽधिकः कार्यः प्रणामो दण्डवत्त्विति ॥ १ ॥ अशिक्षयत्स्वभक्तान् यः श्रीहरिः करुणार्णवः । स मामवतु सततं स्वभक्तस्यापराधतः ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सू नुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकत्रिसप्ततितमस्तरङ्गः ॥ १७३ ॥ ४० ॥

सेवा हरेस्तत्सतां च कार्या तत्प्रीतये मुदा । स्वकीर्त्त्यै न च मानेन नारुच्याऽपि हरिश्रितैः ॥ १ ॥ मानस्य दुष्टताऽत्यन्तं तद्धीनानां दुरापता । एतत्सर्वं

चैकचत्वारिंशे तु परिकीर्त्तितम् ॥ २ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८०) ऊर्जशुक्ले कार्त्तिकमासस्य शुक्लपक्षे । एकादश्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे । प्रत्यगास्यस्य । वेश्मनस्तस्यैवभवनस्य । वितर्दौ बाह्यवेदिकायाम् । मञ्चकोत्तमे स्वास्तृते श्रेष्ठे मञ्चासने । स श्रीहरिः । न्यषीदत् ॥ २ ॥ सितेति । सिताम्बरः परिहितसकलश्वेतवसनः । पीतपुष्पहारापीडविराजितः । स्वभक्तत्यागिगृहिभिः । नानादेशागतैरितिशेषः । वृतो महासभायां परिवेष्टितः । स श्रीहरिः । सतः स्वपुरोनिषण्णान्मुक्तानन्दादिसाधून् । उवाच ॥ ३ ॥ इहेति । हे साधवः ! । इह सत्सङ्गे । ये । भगवद्भक्ताः । स्युः । तैस्तु । कृष्णस्य । अथवा । सतां तद्भक्तानां साधूनाम् । परिचर्या सेवा । यर्हि । मिलेत् । तदा । महत् । भाग्यम् । मान्यम् ॥ ४ ॥ तत इति । ततस्तदनन्तरम् । सा कृष्णतत्सत्सेवा । भगवत्प्रीत्यै । अति प्रहर्षतः । कर्त्तव्या । लोके । स्वयशसे स्वकीर्त्तिप्रवृत्त्यर्थम् । न कर्त्तव्या । अरुच्याऽप्रीत्या च । न कर्त्तव्या । मानतो मानप्राप्त्यर्थं च । न कर्त्तव्या ॥ ५ ॥ जीवस्येति । जीवस्य तु । स्वभावः प्रकृतिः । अस्ति । यत्र कर्मणि । स्वस्य ।

तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य स वेश्मनः । वितर्दौ प्रत्यगास्यस्य न्यषीदन्मञ्चकोत्तमे ॥ २ ॥ सिताम्बरः पीतपुष्पहारापीडविराजितः । स्वभक्तत्यागिगृहिभिर्वृतः सत उवाच सः ॥ ३ ॥ इह ये भगवद्भक्तास्तैस्तु कृष्णस्य वा सताम् । परिचर्या मिलेद्यर्हि मान्यं भाग्यं तदा महत् ॥४॥ ततः सा भगवत्प्रीत्यै कर्त्तव्याऽतिप्रहर्षतः । न तु लोके स्वयशसे न चारुच्या न मानतः ॥ ५ ॥ जीवस्य तु स्वभावोऽस्ति यत्र मानोपलम्भनम् । भवेत्स्वस्येति तत्कर्म कुर्यात्प्रीत्या न चेतरत् ॥ ६ ॥ मानहीना भक्तिरपि केभ्यश्चिन्नैव रोचते । मानस्य दोषरुपत्वात्ते तु मूर्खा मता बुधैः ॥ ७ ॥ भक्तास्तु विरलाः सन्ति मानस्वादविवर्जिताः । रत्नजिन्मयजित्तुल्याः कृष्णप्रीत्येकहेतवः ॥ ८ ॥ जीवस्य यादृशः स्वादो मानादुत्पद्यते तथा । नान्येभ्यो हि पदार्थेभ्यः स तु हेयः प्रयत्नतः ॥ ९ ॥

मानोपलम्भनम् । भवेत् । तत्कर्म । प्रीत्या । कुर्यात् । इतरन्मानप्राप्तिवर्जितं कर्म । प्रीत्या । न कुर्यात् । इति स्वभावोऽस्तीतिसम्बन्धः ॥ ६ ॥ मानेति । केभ्यश्चिद्भक्तेभ्यः । मानहीना मानप्राप्तिवर्जिता । भक्तिरपि । नैव रोचते । मानस्य । दोषरूपत्वाद्धेतोः । ते मानार्थभक्तिकरा भक्तास्तु । बुधैर्भगवदेकान्तिकभक्तैः । मूर्खाः । मताः ॥ ७ ॥ भक्ता इति । मानस्वादविवर्जिताः । कृष्णप्रीत्येकहेतवः । रत्नजिन्मयजित्तुल्याः । मानस्वादविवर्जिताभ्यां कृष्णप्रीत्येकहेतुभक्तिभ्यां रत्नजिन्मयजिद्भक्ताभ्यां समाना इत्यर्थः । भक्तास्तु । विरला अबहवः । सन्ति ॥ ८ ॥ जीवस्येति । जीवस्य । यादृशः । स्वादो रसः । मानात् । उत्पद्यते । तथा तादृशः स्वादः । अन्येभ्यः । पदार्थेभ्यः । नोत्पद्यते । स तथाविधो मानस्तु प्रयत्नतः । हेयो भगवद्भक्तैः सर्वथा त्याज्यः ॥ ९ ॥

सुधेति । इत्येवंविधाम् । धर्मसुनोः श्रीहरेः । सुधोपमेयामृततुल्याम् । वाचम् । निशम्य तदङ्घ्रिभक्ताः श्रीहरेश्चरणाब्जसेवकाः । समस्ताः । ते । मुनयः । अन्ये । गृहस्थाश्च । भूरितरम् । प्रहर्षम् । प्रपेदिरे ॥१०॥ स्वस्य च स्वसतां सेवारीतिर्येन प्रदर्शिता । स्वीयेभ्यः स हरिर्दद्यात्तत्सेवां मे तथाविधाम् ॥१॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्स्व नुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकचतुःसप्ततितमस्तरङ्गः ॥ १७४ ॥ ४१ ॥

ब्रह्माण्डकोटयः सन्ति हरेरेकैकरोमणि । यथा तस्य रूपाणि द्विचत्वारिंशके तथा ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं । व्याख्यातम् । (१८८०) सहसो मार्गशीर्षमासस्य । कृष्णे कृष्णपक्षे । द्वादश्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे । प्राङ्मुखस्य । वेश्मनस्तद्भवनस्य । वेदिकायां बाह्यवितर्दौ । उत्तमे स्वास्तृतत्वादतिश्रेष्ठे । पीठे पल्यङ्कासने । स श्रीहरिः । न्यषीदत् ॥ २ ॥ सितेति । सिताम्बरं परिधृतसकलश्वेत-

सुधोपमेयामिति धर्मसुनोर्निशम्य वाचं मुनयः समस्ताः । तेऽन्ये गृहस्थाश्च तदङ्घ्रिभक्ताः प्रपेदिरे भूरितरं प्रहर्षम् ॥ १० ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिंधौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकचतुःसप्ततितमस्तरङ्गः ॥ १७४ ॥ ४१ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य खनागवसुभूमिते । द्वादश्यां सहसः कृष्णे वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य स वेश्मनः । वेदिकायां प्राङ्मुखस्य न्यषीदत्पीठ उत्तमे ॥ २ ॥
सिताम्बरं वृतं भक्तैस्त्यागिभिर्गृहिभिश्च तम् । साधुर्भगवदानन्दः पप्रच्छ विनयानतः ॥ ३ ॥
एकैकरोम्णि कृष्णस्य तत्र ब्रह्माण्डकोटयः । केन प्रकारेण विभो वर्त्तन्ते सकला अपि ॥ ४ ॥
तत्र कृष्णः स्वयं त्वं च नैकरूपैः कथं स्थितः । तन्मे ब्रूहीति सम्पृष्टस्तेनोवाच सतांपतिः ॥ ५ ॥
कृष्णेऽक्षरब्रह्मरूपे सावकाशं भवन्ति ताः । सूक्ष्मादप्यतिसूक्ष्मं तन्महतोऽपि महत्तमम् ॥ ६ ॥

वसनम् । भक्तैः । त्यागिभिः । गृहिभिश्च । नानादेशागतैरितिशेषः । वृतं सभायां परिवेष्टितम् । तं श्रीहरिम् । भगवदानन्दः साधुः । विनयानतः सन् । पप्रच्छ ॥ ३ ॥ एकेति । हे विभो ! । क्षराक्षरादिप्रशासनसमर्थ । कृष्णस्योपनिषद्गीताऽनादिकृष्णनाम्नः । तत्र हरेः । एकैकरोम्णि । सकलाः । अपि । ब्रह्माण्डकोटयः । केन प्रकारेण । वर्त्तन्ते ॥ ४ ॥ तत्रेति । तत्र तासु ब्रह्माण्डकोटिषु विषये । स्वयम् कृष्णः । त्वम् । नैकरूपैरनेकैः स्वरूपैः । कथं केन प्रकारेण । स्थितोऽसि । तदेतत् । मे मह्यम् । ब्रूहि । इत्यमुना प्रकारेण । तेन भगवदानन्दसाधुना । सम्पृष्टः । सतांपतिः श्रीहरिः । उवाच ॥ ५ ॥ कृष्ण इति । हे साधो ! । अक्षरब्रह्मरूपेऽक्षरब्रह्मशरीरिणि । 'यस्याक्षरं शरीरमि'तिश्रुतेः । कृष्णे । ताः ब्रह्माण्डकोटयः । सावकाशम् । भवन्ति । स्थिता वर्त्तन्ते । एवं सामान्येनोक्त्वा विशेषत आह । तत्कृष्णशरीरभूतमक्षरंब्रह्म । सूक्ष्मादपि । अतिसूक्ष्मम् । अस्ति । महतोऽपि । महत्तममतिमहच्च । अस्ति । एवमक्षरब्रह्मणो द्वे रूपे भवत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

आद्यमिति । तत्राक्षरस्य द्वयो रूपयोर्मध्ये । आद्यं सूक्ष्मरूपं तु । अमूर्त्तं धामत्वान्निरवयवम् । धामानन्तकोटिब्रह्मात्मकमुक्ताधारत्वाद्धामरूपम् । तथा । तेजोमयं 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाती'तिश्रुतेः सर्वेषां तेजस्विनां प्रकाशकत्वात्तेजःप्रचुरम् । अस्ति । द्वितीयं महत्तमरूपं तु । पुरुषरूपं पुरुषाकारम् । अत एव । मूर्त्तं सावयवम् । सर्वाधारमेकैकरोम्ण्यनेकब्रह्माण्डावस्थानादगणितब्रह्माण्डानामेकाश्रयभूतं च । अस्ति ॥ ७ ॥ आद्यमिति । किञ्च । आद्यमक्षरस्य सूक्ष्मरूपम् । निर्गुणं स्वस्य मायिकगुणातीतत्वात्तथाविधमुक्ताधारत्वाच्च निर्गुणम् । इतीत्थम् । उक्तम् । तथा । इतरदक्षरस्य महत्तमरूपम् । सगुणं स्वस्य गुणातीतत्वेऽपि गुणमयानन्तकोटिब्रह्माण्डाधारत्वात्सगुणम् इत्युक्तम् । इत्यमुना प्रकारेण । अनिर्देश्यं निरूपमम् । तदक्षरं ब्रह्म । द्वेधाशक्तियुतं शक्तिद्वययुक्तम् । प्रोक्तम् ॥८॥ एकेति । हे मुने ! । तस्याक्षरब्रह्मणो महत्तमरूपस्य । एकैकरोम्णि । अण्डान्यगणितब्रह्माण्डानि । अणुवद्गवाक्षगतसूर्यमयूखपतद्दृश्याणुसमानानि । सन्ति वर्त्तन्ते । एतावता तत्राणुवत्प्रतीयमानत्वेन । ब्रह्माण्डगोलस्य सूक्ष्मत्वसम्भवोऽणुतापत्तिः । नैवास्ति ॥ ९ ॥ यावदिति । किन्तु । ब्रह्माण्डगोलकः । शास्त्रे श्रीमद्भागवतादिसच्छास्त्रे । यावत्प्रमाणो दशोत्तराधिकाष्टावरणसंमितः

आद्यं तत्रास्त्यमूर्त्तं तु धाम तेजोमयं तथा । मूर्त्तं पुरुषरूपं च सर्वाधारं द्वितियकम् ॥ ७ ॥
आद्यं निर्गुणमित्युक्तं सगुणं च तथेतरत् । अनिर्देश्यमिति प्रोक्तं द्वेधाशक्तियुतं तु तत् ॥ ८ ॥
एकैकरोम्णि तस्यैव सन्त्यण्डान्यणुवन्मुने ! । नैतावता तु ब्रह्माण्डगोलसूक्ष्मत्वसम्भवः ॥ ९ ॥
यावत्प्रमाण उदितः शास्त्रे ब्रह्माण्डगोलकः । स तावानेव भवति तद्विधा अपरेऽपि च ॥ १० ॥
ब्रह्मणोऽति महत्त्वेन तदणूपमतोच्यते । रैवताद्रेर्यथा मेरोः पुरतस्त्वस्ति सूक्ष्मता ॥ ११ ॥
लोकालोकाचलस्याग्रे यथा वा मेरुपर्वतः । असूक्ष्मोऽपीक्ष्यते सूक्ष्मो लोकालोकमहत्तया ॥ १२ ॥
अक्षरातिमहत्त्वेन तथा ब्रह्माण्डसूक्ष्मता । उच्यते वस्तुतः सन्ति सर्वेऽपि हि यथा तथा ॥ १३ ॥

। उदितः । स ब्रह्माण्डगोलकः । तावांस्तत्परिमाण एव । भवति । अपरे तदन्येऽगणिताण्डगोलकाश्चापि । तद्विधा अष्टावरणसहिता एव । भवन्ति ॥ १० ॥ ब्रह्मण इति । ब्रह्मणः सर्वाधारपुरुषाकृतिरूपाक्षरब्रह्मणः । अतिमहत्त्वेन । तदणूपमता ब्रह्माण्डानामणुसादृश्यम् । उच्यते । एतदेव दृष्टान्तप्रदर्शनेन द्रढयति सार्द्धद्वाभ्याम् । यथा । मेरोः । पुरतः । रैवताद्रेरसूक्ष्मस्यापि रैवताचलस्य । सूक्ष्मता मेरुमहत्वापेक्षया सूक्ष्मत्वम् । अस्ति ॥ ११ ॥ लोकेति । यथा वा । असूक्ष्मोऽपि । मेरुपर्वतः । लोकालोकाचलस्य । अग्रे पुरतः । लोकालोकमहत्तया । सूक्ष्मः । ईक्ष्यते ॥ १२ ॥ अक्षरेति । तथा । अक्षरातिमहत्त्वेन । ब्रह्माण्डसूक्ष्मता ब्रह्माण्डानामणुता । उच्यते । वस्तुतस्तु । सर्वे ब्रह्माण्डगोलका अपि । यथातथा यावत्प्रमाणाः सन्ति तात्प्रमाणाः । सन्ति विद्यन्ते । ब्रह्माण्डानां पुरुषाकृत्यक्षरब्रह्मरोमविवराधारत्वात्तस्य अक्षरब्रह्मणः कृष्णशरीरत्वाच्छरीरशरीरिणोरभेदोपचाराच्च कृष्णे तान्युपचर्यत इति प्रथमप्रश्नोत्तराशयः ॥ १३ ॥

अथ द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह चतुर्भिः । अतीति । अतितेजोमये । स्वीये । ब्रह्मण्यक्षरब्रह्माख्ये । धाम्नि । कृष्णः । अक्षरात्मभिरक्षरभावापन्नैः । मुक्तैः । सेवितपत्कजो नानोपचारैः परिचरितपादपङ्कजः सन् । सर्वदा । आस्ते ॥ १४ ॥ तत्रस्थ इति । कृष्णः । तत्रस्थः स्वकीयाक्षरब्रह्मधाम्नि सदाऽवस्थितः सन्नेव । आत्मनः स्वस्य । योगैश्वर्येण । कार्यस्य स्वकीयानेकभक्तेप्सितप्रदानादिप्रयोजनस्य । सिद्धये सम्पादनाय । स्वैः स्वकीयैः । रूपैः श्वेतद्वीपाद्यवस्थितवासुदेवादिस्वरूपैः । प्रतिब्रह्माण्डम् । आस्ते ॥ १५ ॥ एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति द्वाभ्याम् । यथेति । यथा । रासलीलायां गोपीभिः सह रासक्रीडायाम् । स कृष्णः । एकः सन्नपि । निजेच्छया स्वयोगैश्वर्यरूपयेच्छाशक्त्यैव । प्रतिगोपि एकैकां गोपीं प्रति । भिन्नभिन्नस्वरूपेण । बभूव सकलगोपीजनसुखार्थमास । ह प्रसिद्धमेतच्छ्रीभागवते ॥ १६ ॥ यथेति । तथैव । अखिलेश्वरोऽक्षरादिनियन्ता । स पुरुषोत्तमः श्रीकृष्णः । स्वभक्तसुखदानार्थम् । अनेकधाऽनेकप्रकारैः । रूपैः । अत्र ब्रह्माण्डेऽपि । यथोपयोगं यथाप्रयोजनम् । आस्ते । स स्वकीययोगैश्वर्येण प्रत्यण्डमनेकैः स्वरूपैस्तिष्ठतीति द्वितीयप्रश्नोत्तराशयः ॥ १७ ॥ पीत्वेति । इत्येवं-

अतितेजोमये स्वीये धाम्नि ब्रह्मणि सर्वदा । कृष्णोऽक्षरात्मभिर्मुक्तैरास्ते सेवितपत्कजः ॥ १४ ॥ तत्रस्थ एव कृष्णस्तु प्रतिब्रह्माण्डमात्मनः । योगैश्वर्येण रूपैः स्वैरास्ते कार्यस्य सिद्धये ॥ १५ ॥ यथैव रासलीलायामेकोऽपि स निजेच्छया । भिन्नभिन्नरूपेण प्रतिगोपि बभूव ह ॥ १६ ॥ यथोपयोगमत्रापि स तथैवाखिलेश्वरः । स्वभक्तसुखदानार्थमास्ते रूपैरनेकधा ॥ १७ ॥ पीत्वेति वाक्यामृतमस्य साधुः स चापरेऽप्यस्य पदाब्जभक्ताः । सन्तो गृहस्थाश्च मुदं प्रपद्य तमानमन्ति स्म सदोनिषण्णा ॥ १८ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकपञ्चसप्ततितमस्तरङ्गः ॥ १७५ ॥ ४२ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य खनागवसुभूमिते । पौषशुक्लचतुर्थ्यां तु वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥

तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य महीभुजः । स न्यषीदत्स्वाग्रजस्य मन्दिरे पीठ उत्तमे ॥ २ ॥

विधम् । अस्य श्रीहरेः । वाक्यामृतम् । पीत्वा । सः । साधुर्भगवदानन्दमुनिः । सदोनिषणाः । अस्य श्रीहरेः । पदाब्जभक्ताः । अपरे । सन्तो मुक्तानन्दादयश्चापि । गृहस्थाश्च मुदम् । प्रपद्य । तं स्वावासं गच्छन्तं श्रीहरिम् । आनमन्ति स्म ॥ १८ ॥ यथा स्वस्यैकैकरोम्णि सन्ति नैकाण्डकोटयः । यथा तत्र स्वयं नैकैः स्वरूपैरस्त्यवस्थितः ॥ १ ॥ तथैव श्रीहरिः स्वेभ्यो भक्तेभ्यो योऽब्रवीत्प्रभुः । ममेप्सितं स्वभक्तस्य सम्पूर्णं विदधातु सः ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्स्नुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्री हरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकपञ्चसप्ततितमस्तरङ्गः ॥ १७५ ॥ ७२ ॥

गुणातीतस्य भक्तस्य ब्रह्मरूपात्मनो हरौ । प्रीतिर्या ब्रह्मरूपा सा त्रिचत्वारिंशके त्विति ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८०) पौषशुक्लचतुर्थ्यां पौषमासस्य शुक्लपक्षागतचतुर्थीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । महीभुजः । दुर्गे । स्वाग्र-

जस्य स्वज्येष्ठभ्रातू रामप्रतापस्य । मन्दिरे । उत्तमे स्वास्तृतत्वादतिश्रेष्ठे । पीठे सश्वेतोत्तरच्छदपार्श्विकेस्थूलतूलिकासने । स श्रीहरिः । न्यषीदत् ॥ २ ॥ सितेति । सितवासाः परिहितसकलश्वेतवसनः । त्यागिभिः । गृहिभिश्च । भक्तैर्नानादेशागतस्वाश्रितजनैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः । स श्रीहरिः । संसदि प्रेमानन्दादिमुन्युपवीणितहरिचरित्रायां सभायाम् । स्वपुरतः स्वाग्रप्रदेशे । उपविष्टान् । साधून्मुक्तानन्दादिमुनीन् । पप्रच्छ ॥ ३ ॥ भक्त इति । हे मुनयः ! । राधिकारमणस्य कृष्णस्य । यः । एकान्तिकः । भक्तः । स्यात् । सः । गुणातीतः । सद्रूपः केवलात्मस्वरूपतया वर्त्तमानः । अत एव । सदा । उपशमस्थितिः प्रतिलोमेन्द्रियवृत्तित्वाच्छून्यवत्प्रतीयमानः । स्यात् ॥ ४ ॥ तस्य गुणातीतत्वमाह । वैराग्येति । वैराग्यरूपं विषयेष्वतिशयितदोषदृष्ट्या तत्र वैतृष्ण्यलक्षणम् । सत्त्वं सत्त्वगुणः । तथा । रागात्मकं विषयप्रीतिरूपम् । रजोगुणः । मौढ्यं ज्ञानानुदयहेतुभूता विपरीतज्ञानोदयरूपा वा मूढता । तमस्तमोगुणः । इत्येवंविधाः । गुणधर्मा वैराग्यरागमौढ्याख्याः । तस्मिंस्तथाविधे भक्ते । न सन्ति । हि ॥ ५ ॥ ईदृगिति । ईदृग्निर्गुणभक्तस्य । कृष्णे । प्रीतिः । भवेत् । अथवा । न भवेत् । रागपर्यायप्रीते रजोगुणकार्यत्वाद्-

सितवासा वृतो भक्तैस्त्यागिभिर्गृहिभिश्च सः । उपविष्टान्स्वपुरतः साधून् पप्रच्छ संसदि ॥ ३ ॥
भक्त एकान्तिको यः स्याद्राधिकारमणस्य सः । गुणातीतश्च सद्रूपः स्यात्सदोपशमस्थितिः ॥ ४ ॥
वैराग्यरूपं सत्त्वं च रजो रागात्मकं तथा । मौढ्यं तमश्चेति तस्मिन् गुणधर्मा न सन्ति हि ॥ ५ ॥
ईदृग्निर्गुणभक्तस्य कृष्णे प्रीतिर्भवेन्न वा । मुक्तानन्दस्तदोवाच तस्य प्रीतिर्भवेद्धरौ ॥ ६ ॥
तमुवाच हरिस्तस्य प्रीतिर्भवति या हरौ । साऽऽत्मनः किं सजातीया विजातीयाऽथवा मुने ! ॥ ७ ॥
मुक्तानन्दस्तमाहाथ सजातीयेति भाति मे । सोऽथाह वैष्णवाचार्यसिद्धान्तोऽप्येवमस्ति हि ॥ ८ ॥

गुणातीते तस्मिंस्तदसम्भवादयं संशय इतिभावः । तदा तस्मिन्समये । मुक्तानन्दोमुनिः । उवाच । हे हरे ! । तस्य तथाविधभक्तस्य । हरौ । प्रीतिः । भवेत् । अस्य भक्तस्य प्रीतेर्भगवतो निरवधिकादिशयमाहात्म्यज्ञानमूलत्वेन निर्गुणत्वादितिभावः ॥ ६ ॥ तमिति । तमेवं स्वप्रश्नोत्तरं कुर्वन्तं मुक्तानन्दमुनिम् । हरिः । उवाच प्रथमप्रश्नोत्तरमङ्गीकृत्य द्वितीयं प्रश्नमप्राक्षीदित्यर्थः । हे मुने ! । तस्य पूर्वोक्तभक्तस्य । हरौ । या । प्रीतिः । भवति । सा प्रीतिः । आत्मनो ब्रह्मभावापन्नतत्क्षेत्रज्ञस्य । सजातीया । भवति । अथवा । विजातीया । भवति । किम् । अस्य । भगवदतिशयितमाहात्म्यज्ञानमूला सा तदात्मनः पृथग्भूताऽस्ति वा तदात्मनैकीभूताऽस्ति किमित्यर्थः । अत्र सजातीयविजातीयशब्दयोरपृथगवस्थानपृथगवस्थानरूपावर्थौ बोध्यौ ॥ ७ ॥ मुक्तानन्द इति । अथैवंविधश्रीहरिकृतप्रश्नश्रवणानन्तरम् । मुक्तानन्दो मुनिः । तं श्रीहरिम् । आह । हे हरे ! । सजातीया तत्प्रीतिस्तदात्मनकीभूतास्तीत्यर्थः । तत्प्रीतेर्भगवन्महिममूलत्वान्महीम्नश्च तदात्माधारत्वात्सा तथाभूतेतिभावः । इतीत्थम् । मे मम । भाति । अथैवंविधमुक्तानन्दमुनिवचनश्रवणानन्तरम् । स श्रीहरिः । आह । हे मुने ! । वैष्णवाचार्यसिद्धान्तोऽपि । एवं भवदुक्तप्रकार एव । अस्ति । हि ॥ ८ ॥

वैष्णवाचार्यनामोक्तिपूर्वमेतदेव द्रढयति । रामानुजेति । रामानुजार्यमध्वार्यौ निम्बार्को निम्बाकार्यः । वल्लभो वल्लभार्यश्च । एते । या । आत्मरूपेण ब्रह्मभावापन्नस्वक्षेत्रज्ञरूपेण । कृष्णे । कार्या महिमातिशयवेदनपूर्वं विधेया । प्रीतिः । सा । बृहद्ब्रह्मरूपतदात्मनोऽपृथक्स्थितत्वाद्ब्रह्मस्वरूपा । अस्ति । हि । इतीत्थम् । प्राहुः ॥९॥ श्रुत्वेति । इत्येवंविधाम् । तस्य श्रीहरेः । अमृततुल्यवाचम् । श्रुत्वा । सः । मुनिर्मुक्तानन्दसाधुः । सदोनिषण्णाः । तदीयभक्ताः । अन्ये । सन्त अपि । गृहस्थाश्च । उदारमतिमहान्तमेव । तोषम् । प्रपेदिरे ॥ १० ॥ स्वभक्तस्य गुणातीतस्थितेः स्वस्मिन् यथाविधा । प्रीतिः स्यात्तां य ऊचेऽसौ श्रीहरिस्तां ददातु मे ॥१॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकषट्सप्ततितमस्तरङ्गः ॥ १७६ ॥ ४३ ॥

हरेः सतां च भक्तानां गुणांस्त्यक्त्वा कुबुद्धयः । गृह्णन्ति ये नरा दोषांस्तेषामासुरधीमताम् ॥ १ ॥ वर्ज्योऽघकृत्सदा सङ्गः सर्वपुण्यापहारकः । हरिभक्तै-

रामानुजार्यमध्वार्यौ निम्बर्को वल्लभस्त्विति । प्राहुः कार्याऽऽत्मरूपेण प्रीतिः कृष्णे बृहद्धि सा ॥ ९ ॥ श्रुत्वेति तस्यामृततुल्यवाचं मुनिः स चान्येऽपि तदीयभक्ताः । सन्तो गृहस्थाश्च सदोनिषण्णाः प्रपेदिरे तोषमुदारमेव ॥ १० ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिंधौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकषट्सप्ततितमस्तरङ्गः ॥ १७६ ॥ ४३ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य खनागवसुभूमिते । शुक्लाष्टम्यां सहस्यस्य वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य स वेश्मनः । वेदिकायां प्राङ्मुखस्य न्यषीदन्मञ्चकासने ॥२॥ त्यागिभिर्गृहिभिर्भक्तैरनेकैः परितो वृतः । सितसर्वाम्बरधरः पुरःस्थान् सोऽब्रवीत्सतः ॥ ३ ॥ गृहिणोऽप्यत्र बहवः कृत्वा सत्सङ्गमात्मनः । भजन्ति श्रेयसे साक्षात्कृष्णमेव नराकृतिम् ॥ ४ ॥ गुणादोषाश्च तेषु स्युः प्रवृत्तस्थतया नृणाम् । सुधियस्तु गुणानेव तेषां गृह्णन्ति नेतरान् ॥ ५ ॥

रिति चतुश्चत्वारिंशे समीरितम् ॥ २ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८०) सहस्यस्य पौषमासस्य । शुक्लाष्टम्यां शुक्लपक्षस्याष्टमीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । राज्ञः । दुर्गे । प्राङ्मुखस्य । वेश्मनस्तस्यैवभवनस्य । वेदिकायां वाह्यवितर्द्दौ । मञ्चकासने स्वास्तृतपर्यङ्कविष्टरे । स श्रीहरिः । न्यषीदत् ॥ २ ॥ त्यागिभिरिति । अनेकैर्नानादेशागतत्वाद्बहुभिः । त्यागिभिः । गृहिभिः । भक्तैः । परितो वृतः सभायां परिवेष्टितः । सितसर्वाम्बरधरः । स श्रीहरिः । पुरःस्थान्स्वाग्रप्रदेशावस्थितान् । सतो मुक्तानन्दादिसाधून् । अब्रवीत् ॥ ३ ॥ गृहिण इति । हे साधवः ! । अत्र सत्सङ्गे । गृहिणो गृहस्था अपि । बहवः भक्ताः । सत्सङ्गं कृत्वा । आत्मनः । श्रेयसे । नराकृतिम् । साक्षात्कृष्णमेव । भजन्ति ॥ ४ ॥ गुणा इति । नृणां तेषां गृहिभक्तानाम् । प्रवृत्तस्थतया प्रवृत्तधर्मावस्थितत्वेन । तेषु गृहिभक्तेषु । गुणाः । दोषाश्च । स्युः । सुधियः सुमतयो भगवद्भक्तजनास्तु । तेषां गृहिभक्ता-

नाम् । गुणानेव । गृह्णन्ति । इतरान्दोषांस्तु । नैव गृह्णन्ति ॥ ५ ॥ सजातीयेति । गुणदर्शिनो गुणग्राहकाः । ते सुमतयो भक्ताः । सजातीयविजातीयभेददृष्टिम् । विहाय । परस्परम् । स्वजनवत्स्वसहोदरादिवत् । वर्त्तन्ते ॥ ६ ॥ तत्रेति । तत्र तेषु गृहस्थभक्तेषु मध्येऽपि । कश्चिद्भक्तः । पापिनामधर्मिजनानाम् । सङ्गेन । भ्रष्टः स्वधर्मच्युतः । जायेत । सुरैकादशविधमद्यमहिता त्रिविधासुरा च परस्त्री पराङ्गना च ते आदीयेषां परधनादीनां तेषु रतिरासक्तिर्यस्य स तथाभूतः सन्नपि । तथा पूर्ववदेव भक्तं मन्यः स्वात्मानं भक्तं मन्यमानः । भवेत् ॥ ७ ॥ गुणानिति । विपरीतधीः । स भक्ताभासः । पुरुषः । आत्मनः । गुणानेव । पश्येत् । कश्चन । दोषं तु । नैव । पश्येत् । परेषां स्वेतरेषां गृहस्थभक्तानां तु । दोषानेव । पश्येत् । इतरान् गुणांस्तु । नैव । पश्येत् ॥ ८ ॥ स इति । स विपरीतमतिर्गृहिजनः । भक्तानां स्वधर्मस्थतया भगवन्तं भजतामपि । तेषां गृहस्थजनानाम् । सदा । दोषदर्शी । भवेत् । यदि । कश्चित्सत्यो गृहस्थभक्तः । स्वम् । बोधयेत् । तर्हि । अस्य सत्यगृहस्थभक्तस्य तु । विशेषतः । दोषदर्शी । भवेत् ॥ ९ ॥ दोषा इति । स विपरीतमतिर्गृहस्थो भक्तः । तेषु सत्येषु गृहस्थभक्तेषु । यावन्तो यावत्प्रमाणाः । दोषाः

सजातीयविजातीयभेददृष्टिं विहाय ते । परस्परं स्वजनवद्वर्त्तन्ते गुणदर्शिनः ॥ ६ ॥ तत्रापि कश्चित्सङ्गेन भ्रष्टो जायेत पापिनाम् । सुरापरस्त्र्यादिरतिर्भक्तंमन्यस्तथा भवेत् ॥ ७ ॥ गुणानेवात्मनः पश्येत्स तु दोषं न कश्चन । दोषानेव परेषां तु नेतरान्विपरीतधीः ॥ ८ ॥ स तेषामपि भक्तानां दोषदर्शी भवेत्सदा । यदि स्वं बोधयेत्कश्चित्तर्ह्यस्य तु विशेषतः ॥ ९ ॥ दोषा भवेयुर्यावन्तस्तेषु तावत एव सः । पश्येदिति न किन्त्वन्यान् बहून् दोषान् स्वकल्पितान् ॥ १० ॥ ये गुणाः स्वेन तेषु प्राग्दृष्टास्तानपि सर्वशः । दोषानेव स वीक्षेत कुसङ्गहतसन्मतिः ॥ ११ ॥ ईदृशः पुरुषो यः स्यात्तस्य सङ्गो न कर्हिचित् । कार्यः केनाप्यघकरः सर्वपुण्यापहृत्तथा ॥ १२ ॥ विषयासक्तमनसोऽप्यत्र केचित्तु पूरुषाः । साधुलक्षणसम्पन्नानाश्रयन्ते सतः पुरा ॥ १३ ॥

स्वेन प्राग्दृष्टा वाचालत्वादयोऽगुणाः । भवेयुः । तावतस्तावत्प्रमाणानेव दोषान् । पश्येत् । इति तु न । किन्तु । स्वकल्पितान् । अन्यान् । बहून् । दोषान् । पश्येत् ॥ १० ॥ ये इति । तेषु गृहस्थभक्तेषु । स्वेन । प्राक् । ये । गुणाः । दृष्टाः । स्युः । सर्वशः । तांस्तद्गुणानपि । कुसङ्गहतसन्मतिः । स विपरीतमतिगृहिजनः । दोषान् दोषरूपानेव । वीक्षेत ॥ ११ ॥ ईदृश इति । ईदृश एवं विपरीतमतिः । यः । पुरुषः । स्यात् । अघकरः पापोत्पादकः । तथा । सर्वपुण्यापहृत्सकलसुकृतविनाशकः । तस्य विपरीतमतेः पुरुषस्य । सङ्गः । केनापि । भक्तेन । कर्हिचित् । न कार्यः ॥ १२ ॥ एवं प्राक्सत्सङ्गिनः पश्चात्कुसङ्गविपरीतमतिः स्याच्चेत्तत्प्रसङ्गं निषेधति दशभिः । विषयेति । अत्र सत्सङ्गे । केचित् । पुरुषास्तु । विषयासक्तमनसः सन्तोऽपि । साधुलक्षणसम्पन्नान् । सतः साक्षाद्भगवदाश्रितसाधून् । पुरा प्रथमम् । आश्रयन्ते ॥ १३ ॥

साक्षादिति । तद्वाक्यात्तथाविधसाधूक्तसत्यवचनात् । साक्षाद्धरिं प्रत्यक्षपरमेश्वरम् । भजन्ति । अदृढनिश्चयाः विषयासक्तमनस्त्वादसुपक्कभगवत्स्वरूपज्ञाननिर्णयाः । ते पुरुषाः । स्वमहत्त्वख्यापनाय वयमपि महान्तः साधवो भविष्याम इति कीर्त्तिप्रसिद्ध्यै । अरं शीघ्रमेव । त्यागिनश्च साधवोऽपि । भवन्ति ॥१४॥ नियमानामिति । नियमानां निर्लोभादित्यागिधर्माणाम् । पालने । अन्यसद्भयः । आत्मनः । आधिक्यम् । वदन्तः सन्तोऽपि । ग्राम्यसुखैषिणोऽन्तरे मायिकविषयभोगेच्छावन्तः । भवन्ति । अतः तन्नियमपालनाधिक्यम् । कर्त्तुम् । शक्ताः समर्थाः । न भवन्ति ॥ १५ ॥ देहेति । तान् ग्राम्यसुखैषिणस्त्यागिनः । देहाभिमानिनः । विदन्तः । अतिदयालवः । सन्तः सत्याः साधवः । एकान्तिकीम् । भक्तिम् । शनैः । शनैः । बोधयन्ति ॥१६॥ यदेति । ते सत्याः साधवः । यदा । विषयवासनाः । हर्त्तुम् । अमून् ग्राम्यसुखैषिणः प्राधून्प्रति । वैराग्यवार्त्ताम् । कुर्वन्ति । तदा ते ग्राम्यसुखैषिणोऽसत्याः साधवः । तां सत्यसाधुकृतां वैराग्यवार्त्ताम् । न शृण्वन्ति ॥ १७ ॥ दुरिति । दुःस्वभाववशाद्धेतोः । ते असत्याः साधवः । स्वाप्रियभाषिणः स्वप्रियविषयाणां खण्डनं ब्रुवाणान् । तान् । सत्यान्साधून् । त्यक्त्वा । पशुबुद्धीनां देहदैहिकाहंममत्वमतीनाम् ।

साक्षाद्धरिं च तद्वाक्याद्भजन्त्यदृढनिश्चयाः । स्वमहत्त्वख्यापनाय त्यागिनश्च भवन्त्यरम् ॥ १४ ॥ नियमानां पालनेऽन्यसद्भ्योऽप्याधिक्यमात्मनः । वदन्तोऽपि न तत्कर्त्तुं शक्ता ग्राम्यसुखैषिणः ॥ १५ ॥ देहाभिमानिनस्तांस्तु विदन्तोऽति दयालवः । भक्तिमेकान्तिकीं सन्तो बोधयन्ति शनैः शनैः ॥१६॥ यदा तु साधवस्तेऽमून् हर्त्तुं विषयवासनाः । वैराग्यवार्त्तां कुर्वन्ति तां न शृण्वन्ति ते तदा ॥१७॥ दुःस्वभाववशात्ते तांस्त्यक्त्वा स्वाप्रियभाषिणः । कुर्वते पशुबुद्धीनां भक्ताख्यानां तु सङ्गमम् ॥ १८ ॥ तद्बोधात्ते वैषयिकसुखेष्वेवानुरागिणः । दोषान्महत्सु गृह्णन्ति सत्सु वानरवृत्तयः ॥ १९ ॥ दुःसङ्गदुःस्वभावाभ्यां विपर्यस्तधियोऽथ ते । गुणानपि सतां सर्वान् दोषानेव विचक्षते ॥ २० ॥ ततः सद्द्रोहमपि ते कर्त्तुं नैव हि बिभ्यति । नृनाटनेऽपि कृष्णस्य दोषान् गृह्णन्ति भूरिशः ॥२१॥ ईदृशा ये तु जीवास्ते ह्यसुरा इति बुद्ध्यताम् । न तेषां सङ्गमः सन्तः कर्त्तव्यः क्वापि केनचित् ॥२२॥

भक्ताख्यानां प्रागौद्धवीयाः साधवः सन्तोऽपि ये औद्धवाध्वनश्च्युता जगति भक्तसंज्ञया विख्यातास्तेषाम् । सङ्गमं प्रसङ्गम् । कुर्वते ॥ १८ ॥ तदिति । तद्बोधादुक्तविधपशुबुद्धिजनकृतबोधनात् । वैषयिकसुखेष्वेव । अनुरागिणो विशेषतः प्रीतिमन्तः । ते असत्याः साधवः । वानरवृत्तयः सन्तः । महत्सु । सत्सु साधुषु । दोषान् । गृह्णन्ति ॥ १९ ॥ दुःसङ्गेति । अथानन्तरम् । दुःसङ्गदुःस्वभावाभ्याम् । विपर्यस्तधियोऽतिविपरीतमतयः । ते असत्याः साधवः । सद्द्रोहं सत्यसाध्वपमानपीडनादिरूपम् । कर्त्तुमपि । नैव बिभ्यति । कृष्णस्य साक्षाद्भगवतः । नृनाटने नरानुकरणेऽपि । भूरिशो बहुन् । दोषान् । गृह्णन्ति ॥ २१ ॥ ईदृशा इति । ईदृशा एवंविधा असत्यसाधुसमाना इत्यर्थः । ये जीवाः । ते तु असुरा आसुरस्वभावाः । इति । बुध्यताम् । हे सन्तः ! । तेषामासुरजीवानाम् । सङ्गमः । केनचित्केनापि भगवद्भक्तेन । क्वापि कदाचिदपि । न कर्त्तव्यः ॥ २२ ॥

एतेभ्य इति । एतेभ्य ईदृशासुरजीवेभ्यः । ये विपरीताः । ते तु । हरेः । प्रियाः । दैवा जीवाः । ज्ञेयाः । तेषां दैवानां जीवानाम् । कृष्णलीलायां साक्षाच्छ्रीकृष्णचरित्रे । संशयः । क्वापि कदाचिदपि । न जायते ॥ २३ ॥ सतामति । किञ्च । अन्तरे दैवानां जीवानां मनसि । सतां भगवद्भक्तानां सत्यानां साधूनामपि । कोऽपि । अगुणो दोषः । कचित्कदापि । न विशति । तेषां दैवानां भगवद्भक्तजीवानाम् । सङ्ग एव । स्वहितेच्छुभिर्भक्तैः । सदा । कर्त्तव्यः ॥ २४ ॥ सुधेति । इत्थमेवंविधाम् । धर्मसुतस्य श्रीहरेः । सुधोपमाम् । वाचम् । निशम्य । आप्तमुदः । सभोपविष्टाः । समस्ताः । ते । साधुभक्ताः । गृहस्थभक्ताश्च । तं स्वावासं व्रजन्तं श्रीहरिम् । प्रणमन्ति स्म ॥ २५ ॥ वर्ज्यसङ्गान्कार्यसङ्गान् लक्षणैराह यो हरिः । आद्यसङ्गं न मे दद्यादन्यसङ्गं ददातु सः ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सुतरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकसप्तसप्ततितमस्तरङ्गः ॥ १७७ ॥ ४४ ॥

एतेभ्यो विपरीता ये ते तु दैवा हरेः प्रियाः । न तेषां कृष्णलीलायां संशयः क्वापि जायते ॥ २३ ॥ सतां त्वप्यगुणः कोऽपि न विशन्त्यन्तरे कचित् । तेषामेव सदा सङ्गः कर्त्तव्यः स्वहितेच्छुभिः ॥ २४ ॥ सुधोपमां धर्मसुतस्य वाच मित्थं निशम्याप्तमुदः समस्ताः । ते साधुभक्ताश्च गृहस्थभक्ताः सभोपविष्टाः प्रणमन्ति तं स्म ॥ २५ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकसप्तसप्ततितमस्तरङ्गः ॥ १७७ ॥ ४४ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य खनागवसुभूमिते । पौषकृष्णप्रतिपदि वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्ग उत्तमस्य स वेश्मनः । वेद्यां प्राचीनवक्त्रस्य स्वासने समुपाविशत् ॥ २ ॥
भक्तैर्वृतस्त्यागिभिश्च गृहिभिः स सहस्रशः । सितसर्वाम्बरः साधूनुवाच स्वाग्रतः स्थितान् ॥ ३ ॥

निर्दोषत्वादिशिक्षानां वाक्यान्युक्तानि यानि तु । गुरुणा हरिणा स्वीयान्साध्वादीन्प्रत्यवश्यतः ॥ १ ॥ कर्म यत्नेन कर्त्तव्यं हरितज्जनरोचकम् । सुबुद्धिनात्रभक्तेन न कचित्तदरोचकम् ॥ २ ॥ फलेन समितं चैतद्द्विविधं कर्म यद्भवेत् । एतत्सर्वं पञ्चचत्वारिंशे स्पष्टतयेरितम् ॥ ३ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८०) पौषकृष्णपक्षीयप्रतिपत्तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥१॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे । प्राचीनवक्त्रस्य प्राग्द्वारस्य । वेश्मनस्तस्यैवभवनस्य । वेद्यां वाह्यवितर्दौ । स्वासने स्वास्तृते पर्यङ्कासने । स श्रीहरिः । समुपाविशत्स्वावासादागत्य न्यषीदत् ॥ २ ॥ भक्तैरिति । सहस्रशो नानादेशागतत्वाद्बहुभिः । त्यागिभिः । गृहिभिश्च । भक्तैः । वृत्तः सभायां परिवेष्टितः । सितसर्वाम्बरः परिधृतसकलश्वेतवसनः । स श्रीहरिः । स्वाग्रतः स्वपुरःप्रदेशे । स्थितान्समर्यादं सावकाशमवस्थितात् । साधून् । उवाच ॥ ३ ॥

यूयमिति । हे सन्तः ! । साधवो मुक्तानन्दगोपालानन्दादयः सन्तः । अथ च । धर्मवंशभवा रामप्रतापेच्छारामायोध्याप्रसादरघुवीरादयः । वर्णिनो मुकुन्दानन्द जयानन्दादयः । भक्ता भक्तसंज्ञाः । पद्मा रत्नजिन्मयजिदादयः पदातयः । गृहिणो मयरामद्विज हेमन्तसिंहनृपादयो गृहस्थजनाश्च । यूयम् । सर्वे । मदीया मद्भक्ताः । इतीत्थम् । विश्रुता विख्याताः । स्थ ॥ ४ ॥ यूयमिति । यूयं सर्वे । शिष्याः । स्थ । अहम् । गुरुर्भवद्धितोपदेष्टा । अस्मि । गुरोः । क्रिया । शिष्यशिक्षाः । शिष्यैः । गुरोः । आज्ञा । पाल्या । एवमित्थंभूतः । धर्मो गुरोः शिष्याणां च सदाचारः । व्यवस्थितः शास्त्रेण कृतव्यवस्थोऽस्ति ॥ ५ ॥ सावधानतयेति । अतो हेतोः । मया । सावधानतयाऽप्रमत्ततयैव । निःशेषदोषनाशाय भवदन्तःस्थसकलदोषनिवृत्तये । शिक्षावार्ता । अनुवासरं प्रतिदिनम् । मुहुः । क्रियते । हि ॥ ६ ॥ भवतीति । मम तु । इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण । इच्छा । भवति । स्वाश्रितेषु मदाश्रितेषु भवत्सु । अणुमात्रकोऽल्पमात्रोऽपि । दोषो लोभादिकः । स्थातुम् । नैव देयः । ते मदाश्रिता भवन्तः । एकान्तिनो ममैकान्तिकभक्ताः । कार्याः ॥ ७ ॥ प्रीतिरिति । कृष्णेतरार्थेषु साक्षाच्छ्रीकृष्णस्वरूपभिन्नमायिकविषयेषु । प्रीतिः । स्वा-

यूयं सर्वे साधवोऽथ धर्मवंश्याश्च वर्णिनः । भक्ताः पद्माश्च गृहिणो मदीया इति विश्रुताः ॥ ४ ॥ यूयं शिष्या गुरुरहं शिष्यशिक्षा गुरोः क्रिया । शिष्यैश्चाज्ञा गुरोः पाल्या धर्म एवं व्यवस्थितः ॥ ५ ॥ सावधानतयैवातो शिक्षावार्त्ताऽनुवासरम् । निःशेषदोषनाशाय क्रियते हि मया मुहुः ॥ ६ ॥ भवतीच्छा मम त्वित्थं स्वाश्रितेष्वणुमात्रकः । दोषः स्थातुं नैव देयः कार्या एकान्तिनश्च ते ॥ ७ ॥ प्रीतिः कृष्णेतरार्थेषु दुःस्वभावश्च कश्चन । स्वाश्रितानां हृदि स्थातुं नैव देयोऽस्ति कर्हिचित् ॥ ८ ॥ बाह्यान्तःकरणप्राणगुणभूतार्थदेवताः । एतेष्वन्यतमस्यापि सङ्गो देयो न रक्षितुम् ॥ ९ ॥ मायिकोपाधिरहितसन्मात्रेणात्मना हरेः । साक्षादुपासनो सर्वैः कारणीयाऽस्ति सर्वथा ॥ १० ॥ कृष्णभिन्नस्य कस्यापि पदार्थस्य तु वासना । हृदि स्थातुं न देयाऽस्ति सा तु खन्याऽस्ति मूलतः ॥ ११ ॥ कस्यचिद्वासनाशेषो जन्मन्यत्र भविष्यति । यदि तर्हि बदर्यां वा श्वेतद्वीपेऽतिभासुरे ॥ १२ ॥

श्रितानाम् । हृदि । स्थातुम् । कर्हिचित् । नैव देयाऽस्ति । कश्चन । दुःस्वभावः सत्सङ्गविरुद्धा प्रकृतिश्चापि । स्थातुं नैव देयोऽस्ति ॥ ८ ॥ बाह्येति । बाह्यान्तःकरणानि श्रोत्रादीनि मनआदीनि च प्राणाश्च गुणाः सत्त्वादयश्च भूतानि पृथिव्यादीनि च अर्थाः शब्दादयो विषयाश्च देवता दिगादय इन्द्रियदेवाश्च ताः । एतेषु बाह्यान्तःकरणादिषु मायाकार्येषु मध्ये । अन्यतमस्यैकस्यापि । सङ्गः । रक्षितुम् । न देयः ॥ ९ ॥ मायिकेति । मायिकोपाधिरहितोऽत एव सन्मात्रः सत्तामात्रस्तेन । आत्मना ब्रह्मभावापन्नक्षेत्रज्ञेन । साक्षात्प्रत्यक्षस्य । हरेः । उपासना । सर्वैर्मदाश्रितैर्भवद्भिः । सर्वथा । कारणीया यथाऽवश्यं विधापनीया । अस्ति ॥ १० ॥ कृष्णेति । कृष्णभिन्नस्य । कस्यापि । पदार्थस्य । वासना तु । मूलतः । खन्या खननीयोन्मूल्येत्यर्थः । अस्ति ॥ ११ ॥ कस्यचिदिति । यदि । कस्यचिन्मदाश्रितजनस्य । अत्रास्मिन् । जन्मनि । वासनाशेषः । भविष्यति । तर्हि । बदर्यां बदरिकाश्रमे । अथवा । अतिभासुरे बहुप्रकाशमये । श्वेतद्वीपे । तपस्यत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ १२ ॥

तपसेति । तपसा तपश्चरेण । तं वासनाशेषम् । नाशयित्वा । भक्तं वासनाशेषवन्तं भक्तजनम् । निर्गुणं गुणातीतब्रह्मभाववन्तम् । कृत्वा । असौ भक्तः । ब्रह्मधाम मदीयमक्षरब्रह्माख्यं पदमेव । नेयः प्रापणीयः । अस्ति । कच्चित्कदाचिदपि । गत्यन्तरमन्यगतिम् । न तु नैव नेयः ॥ १३ ॥ अत्रेति । सर्वे मदाश्रिता भवन्तः । अत्रास्मिन् जन्मन्येव । प्रायशो बहुधा तु । निर्गुणाः । कर्त्तव्याः । सन्ति । इतीत्थंभूता । मम । इच्छा । वर्त्तते । तस्माद्धेतोः । अखिलैर्भवद्भिः । मम । आज्ञा शिक्षारूपा । पाल्या । मदाज्ञानुसारेण वृत्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥ सोत्साहैरिति । मदाश्रितैः । युष्माभिः । मदाज्ञाचरणे । सदा । सोत्साहैरुत्साहसहितैः । भवितव्यम् । भवतां सोत्साहानां युष्माकम् । त्राता रक्षकः । अहम् । अस्मि ॥ १५ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । उक्ताः श्रीहरिणा कथिताः । साधुमुख्याः साधुप्रभृतयः । ते । सर्वे । भक्तजनाः । हे हरे ! । वयम् । तथा भवदाज्ञाचरणतत्पराः । भविष्यामः । इतीत्थम् । उक्त्वा । प्रभुम् । तं श्रीहरिम् । ववन्दिरे । स्वावासं व्रजन्तं नमश्चक्रिरित्यर्थः ॥ १६ ॥ एतावतीति । तत्र तस्याम् । पर्षदि सभायाम् । सङ्गवे सङ्गवकाले । एतावती । वार्त्ता । अभवत् । पुनर्भूयोऽपि । निशि सान्ध्य-

तपसा नाशयित्वा तं भक्तं कृत्वा च निर्गुणम् । ब्रह्मधामैव नेयोऽसौ न तु गत्यन्तरं क्वचित् ॥ १३ ॥ अत्रैव प्रायशः सर्वे कर्त्तव्या निर्गुणा इति । ममेच्छा वर्त्तते तस्मादाज्ञा पाल्या ममाखिलैः ॥ १४ ॥ सोत्साहैर्भवितव्यं हि मदाज्ञाचरणे सदा । मदाश्रितैस्तु युस्माभिस्त्राताऽस्मि भवतामहम् ॥ १५ ॥ इत्युक्ताः साधुमुख्यास्ते सर्वे भक्तजनाः प्रभुम् । तथा भविष्याम इति तमुक्त्वा च ववन्दिरे ॥१६॥ एतावत्यभवद्वार्त्ता सङ्गवे तत्र पर्षदि । पुनर्निशि तथैवाभूत्सभा तत्रैव हि स्थले ॥ १७ ॥ भक्तमण्डलमध्यस्थो हरिः प्रोवाच तान्सतः । गुणात्मका जनाः सन्ति तेषां कर्मगुणात्मकम् ॥१८॥ तत्र स्यादेवलोकाप्तिः सात्विकेन तु कर्मणा । कर्मणा राजसेनैव मध्यलोकोपलम्भनम् ॥१९॥ अधोलोकोपलब्धिः स्यात्तामसेन तु कर्मणा । तत्र शङ्का यदि भवेदैकविध्यात्तु कर्मणः ॥ २० ॥ रजःकर्मवतां नृणां सर्वेषां सुखदुःखयोः । तुल्यताऽपेक्षिता सा तु कथं नास्ति तदोच्यते ॥ २१ ॥

भगवन्नीराजनान्ते इत्यर्थः । तत्र पूर्वोक्ते स्थले स्थाने एव । तथैव सङ्गवकाले इव । सभा । अभूत् ॥ १७ ॥ भक्तेति । भक्तमण्डलमध्यस्थस्त्यागिगृहिमहासभामध्यावस्थितः । हरिः । तान्स्वपुरोऽवस्थितान् । सतः साधून् । प्रोवाच । हे सन्तः ! । जना अत्र भुवनेऽवस्थिता लोकाः । गुणात्मकाः सत्त्वादिमायिकगुणप्रधानाः । सन्ति । तेषां तथाविधजनानाम् । कर्म । गुणात्मकम् । भवति ॥ १८ ॥ तत्रेति । तत्र तेषु तद्गुणात्मककर्मसु मध्ये । सात्त्विकेन । कर्मणा तु । देवलोकाप्तिः । स्यात् । राजसेन । कर्मणा । मध्यलोकोपलम्भनं मर्त्यलोकप्राप्तिरेव । स्यात् ॥१९॥ अध इति । तामसेन । कर्मणा तु । अधोलोकोपलब्धिः । स्यात् । तत्र तस्मिन्नर्थे । यदि । शङ्का । भवेत् । कर्मणो जनानां राजसकर्मणः । ऐकविध्यादेकविधत्वाद्धेतोः ॥२०॥ राज इति । रजःकर्मवतां रजोगुणात्मककर्मयुक्तानाम् । सर्वेषाम् । नृणां जनानाम् । सुखदुःखयोर्विषये तुल्यता साम्यता । अपेक्षिता । सा सुखदुःखतुल्यता । कथम् । नास्ति । तदा । उच्यते इति सार्द्धश्लोकैकान्वयः ॥ २१ ॥

कर्मण इति । हे साधवः ! । राजसस्यापि । कर्मणः । देशकालादियोगतः । अनन्ताः । भेदाः । भवन्ति । अतो हेतोः । फले सुखदुःखप्राप्तिलक्षणायां व्युष्टौ । भेदस्तारतम्यम् भवति ॥२२॥ देहेनेति । अनेन । देहेन वर्त्तमानशरीरेण । भोग्यम् । यत् । कर्म । तत् । प्रारब्धम् । कीर्त्त्यते । यत् । कर्म । जन्मान्तरेणागामिनान्यजन्मना । भोग्यम् । तत् । क्रियमाणम् । कीर्त्त्यते ॥२३॥ तत्रेति । हे साधवः ! । तत्र क्रियमाणे कर्मण्यपि । विशेषो भेदः । अस्ति । तं विशेषम् । वो युष्मभ्यम् । कथयामि । हरेः । हरिजनानां च । अरोचकमप्रीतिकरम् । यत् । कर्म । स्यात् ॥ २४ ॥ इहेति । तस्य तथाविधस्य कर्मणः । फलम् । याम्ययातनया तुल्यम् । महत् । दुःखम् । नरः । इहास्मिन्नेव । जन्मनि । भुङ्क्ते । अन्यजन्मनि न तु नैव भुङ्क्ते ॥ २५ ॥ क्रियतेति । पुंसा जनेन । हरितद्भक्तरोचकम् । यत् । कर्म । क्रियेत । स पुमान् । ब्रह्मधामवदक्षरधाम्नीव । सुखम् । तत्फलं हरितद्भक्तरोचककर्मफलम् । इहास्मिन् जन्मन्येव । भुङ्क्ते ॥ २६ ॥ कृतमिति । इह जन्मनि । यत्नेन । स्वर्ग-

कर्मणो राजस्यापि देशकालादियोगतः । भेदा भवन्त्यनन्ता हि फले भेदो भवत्यतः ॥ २२ ॥ देहेनानेन भोग्यं तु प्रारब्धं कर्म कीर्त्यते । जन्मान्तरेण भोग्यं हि क्रियमाणं तु कर्म यत् ॥ २३ ॥ तत्राप्यस्ति विशेषस्तं साधवः ! कथयामि वः । हरेर्हरिजनानां च कर्म यत्स्यादरोचकम् ॥ २४ ॥ इहैव जन्मनि फलं तस्य दुःखं महन्नरः । याम्ययातनया तुल्यं भुङ्क्ते न त्वन्यजन्मनि ॥ २५ ॥ क्रियेत कर्म यत् पुंसा हरितद्भक्तरोचकम् । इहैव तत्फलं भुङ्क्ते स सुखं ब्रह्मधामवत् ॥ २६ ॥ कृतं स्यादिह यत्नेन कर्म यत्स्वर्गसौख्यदम् । हरितत्सद्द्रोहतस्तत्सर्वमेव विनश्यति ॥ २७ ॥ नरकप्रापकं कर्म कृतं स्यादिह यन्महत् । कृष्णतत्सत्प्रीणनात्तु तच्च सर्वं विनश्यति ॥ २८ ॥ अतो बुद्धिमता त्वत्र हरितज्जनरोचकम् । कर्म यत्नेन कर्त्तव्यं न क्वचित्तदरोचकम् ॥ २९ ॥ बोधनीया एवमेव मुख्येन गृहिणाऽखिलाः । स्वजना अपि यत्कुर्युः कर्म कृष्णसतां प्रियम् ॥ ३० ॥ कृष्णतत्सत्प्रीतिकरं कर्म कृत्वा दिवौकसः । सूर्यचन्द्रानलमुखाः प्रापुस्तेजस्वितां भृशम् ॥ ३१ ॥

सौख्यदम् । यत् । कर्म । कृतम् । स्यात् । सर्वमेव । तत्कर्म । हरितत्सद्द्रोहतः । विनश्यति ॥ २७ ॥ नरकेति । इह जन्मनि । नरक प्रापकम् । यत् । महत् । कर्म । कृतम् स्यात् । सर्वम् । तत्कर्म । कृष्णतत्सत्प्रीणनात्तु । विनश्यति ॥ २८ ॥ अत इति । अतो हेतोः । अत्र सत्सङ्गे । बुद्धिमता भक्तेन । हरितज्जनरोचकम् । कर्म । यत्नेन । कर्त्तव्यम् । क्वचिदपि । तदरोचकं हरितज्जनारुचिकरं कर्म । न कर्त्तव्यम् ॥ २९ ॥ बोधनीया इति । मुख्येन स्वगृहजातिग्रामादौ प्रधानेन । गृहिणा गृहस्थभक्तेन । स्वजना अपि । एवं मदुक्तप्रकारेणैव । बोधनीयाः । यद्येन बोधनेन । कृष्णसतां कृष्णस्य तत्साधूनां च । प्रियम् । कर्म । कुर्युस्ते विदध्युः ॥ ३० ॥ कृष्णेति । सूर्यश्च चन्द्रश्चानलोऽग्निश्च ते मुखानि मुख्या येषां ग्रहनक्षत्रादीनां ते । दिवौकसो देवाः । कृष्णतत्सत्प्रीतिकरम् । कर्म । कृत्वा । भृशमतिशयिताम् । तेजस्वितां प्रकाशयुक्तत्वम् । प्रापुः ॥ ३१ ॥

ब्रह्माण्ड इति । ब्रह्माण्डे । ये । ये । चराचराः । लोका जीवाः । सुखिनः । सन्ति । ते । सर्वे । कृष्णतद्भक्तप्रीणनात् । सुखिनः । सन्ति । इतीत्थम् । गम्यताम् ॥ ३२ ॥ उक्तार्थं निगमयत्यर्द्धेन । एवमिति । हे साधवः ! । एवममुना प्रकारेण । ज्ञात्वा । अग्रयं श्रेष्ठम् । सौख्यम् । इच्छद्भिः । पुंभिर्भक्तैः । कृष्णः । तज्जनाश्च । प्रीणनीयाः । इत्थमेवंविधाम् । तस्य श्रीहरेः । पीयूषतुल्याम् । वाचम् । श्रुत्वा । सन्तः सभोपविष्टाः सर्वे साधवः । तथा । अन्ये गृहस्थाः । तोषम् । आपुः ॥ ३३ ॥ साध्वादिस्वाश्रितजनशिक्षावाक्यानि येन तु । हरिणोक्तानि च स्वस्य स्वसतां कर्म रोचकम् ॥ १ ॥ अरोचकं च यत्कर्म फलमुक्तं तयोर्द्धिवा । स्वशिक्षापालकं कुर्यात्सर्वथैव सदा स माम् ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सु नुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकाष्टसप्ततितमस्तरङ्गः ॥ १७८ ॥ ४५ ॥

ब्रह्माण्डे सुखिनो ये ये सन्ति लोकाश्चराचराः । ते सर्वे कृष्णतद्भक्तप्रीणनादिति गम्यताम् ॥ ३२ ॥ एवं ज्ञात्वा सौख्य-मिच्छद्भिरग्र्यं पुंभिः कृष्णतज्जनाः प्रीणनीयाः । इत्थं वाचं तस्य पीयूषतुल्यां श्रुत्वा सन्तस्तोषमापुस्तथाऽन्ये ॥ ३३ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिंधौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकअष्टसप्ततितमस्तरङ्गः ॥ १७८ ॥ ४५ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य खनागवसुभूमिते । एकादश्यां पौषकृष्णे वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य वेश्मनः । वितर्दौ प्रत्यगास्यस्य न्यषीदत्पीठ उत्तमे ॥ २ ॥
सितसर्वाम्बरो भक्तैः स्त्यागिभिर्गृहिभिर्वृतः । सूक्ष्मतूलपटीं पीतां वसानश्चित्रितां तथा ॥ ३ ॥
उवाच स सतो येऽत्र सन्ति भागवतोत्तमाः । ते स्वमेकान्तिकं धर्ममेव रक्षन्ति यत्नतः ॥ ४ ॥

एकान्तिकधर्मस्य श्रेष्ठताऽवश्यपाल्यता । यो भक्तो हरितद्भक्तदोषधीर्भवति क्वचित् ॥ १ ॥ स स्यादेकान्तिकाद्धर्मात् पतित्वा दुर्गतिं व्रजेत् । एतत्सर्वं तु षट्-चत्वारिंशे प्रोक्तं समासतः ॥२॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८०) पौषकृष्णे पौषमासस्य कृष्णपक्षे । एकादश्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे । प्रत्यगास्यस्य पश्चिमद्वारस्य । वेश्मनस्तद्भवनस्य । वितर्दौ बाह्यवेदिकायाम् । उत्तमे स्वास्त-रणास्तुतत्वाच्छ्रेष्ठे पीठे पर्यङ्कासने । स श्रीहरिः । न्यषीदत् ॥ २ ॥ तं विशिनष्टि । सितसर्वाम्बरः परिधृतसकलश्वेतवसनः । त्यागिभिः । गृहिभिश्च । भक्तैर्नानादेशा-गतैः स्वाश्रितजनैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः । तथा । पीतां पीतवर्णाम् । चित्रितामन्तःकृष्णवर्णाल्पवृत्तचित्रयुक्ताम् । सूक्ष्मलपटीम् । वसानः ॥ ३ ॥ उवाचेति । स श्रीहरिः । सतो झर्झरमृदङ्गध्वन्युपेतपद्यगायनोपरतसाधून् । उवाच । हे साधवः ! । अत्र सत्सङ्गे । ये । भागवतोत्तमा भगवदेकान्तिकभक्ताः । सन्ति । ते भाग-वतोत्तमाः । स्वं स्वकीयम् । एकान्तिकम् । धर्ममेव । यत्नतः । रक्षन्ति ॥ ४ ॥

नेति । ते भक्ताः । देहस्य । मरणम् । मरणम् । न मन्यन्ते । हि । ते भक्तास्तु स्वधर्मच्यवनं स्वैकान्तिकधर्माद्भ्रष्टत्वम् । मरणम् । जानन्ति । खलु ॥ ५ ॥ इतरस्येति । इतरस्य स्वतोऽन्यस्य । भक्तस्यैकान्तिकजनस्यापि । चेद्यदि । स्वधर्मच्युतिः । स्यात् । तदा । तां स्वधर्मच्युतिम् । दृष्ट्वा । ते एकान्तिकभक्ताः । तदधोगतिचिन्तया धर्मच्युतैकान्तिकजनाधोगमनं संचिन्तनेन । अत्यत्यन्तम् । खिद्यन्ते खेदयुक्ता भवन्ति ॥ ६ ॥ स्त्रीति । किञ्च । ते एकान्तिकभक्ताः । देहिनां भक्तानाम् । स्त्रीपुत्रधननाशादिदुःखम् । दृष्ट्वा । मायिकक्षयनिश्चयान्मायिकपदार्थानामवश्यविनाशित्वनिर्णयाद्धेतोः । खिन्नाः खेदयुक्ताः । न जायन्ते ॥ ७ ॥ धर्मस्येति । तेषामेकान्तिकभक्तानाम् । धर्मस्यैकान्तिकधर्मस्य । आचरणे । श्रवणे । बोधने उपदेशने प्रवर्त्तने सर्वत्र प्रचारणे चापि । यत्न उद्योगः । अस्ति । यतस्तदाचरणादेर्हेतोः । कृष्णः । प्रसीदति तेषु प्रसन्नो भवति ॥ ८ ॥ एकेति । हरेः । एकान्तिकः । धर्म एव । अतिवल्लभः । अस्ति । यतः । स हरिः । यत्स्थापनाय यस्यैकान्तिकधर्मस्य सम्यक् स्थापनं कर्त्तुम् । अनुयुगं युगे युगे । अवतारान् । दधाति ॥ ९ ॥ वर्णेति । वर्णाश्रमस्य । धर्मम् । स्थापयितुं तु । सप्तर्षप्रमुखा अपि । शक्ताः

न हि देहस्य मरणं मन्यन्ते मरणं हि ते । स्वधर्मच्यवनं ते तु जानन्ति मरणं खलु ॥५॥ इतरस्यापि भक्तस्य चेत्स्वधर्मच्युतिस्तदा । तां दृष्ट्वा तेऽतिखिद्यन्ते तदधोगतिचिन्तया ॥ ६ ॥ स्त्रीपुत्रधननाशादिदुखं दृष्ट्वा तु देहिनाम् । न जायन्ते खिन्ना मायिकक्षयनिश्चयात् ॥ ७ ॥ धर्मस्याचरणे तेषां श्रवणे बोधनेऽपि च । प्रवर्त्तने च यत्नोऽस्ति यतः कृष्णः प्रसीदति ॥ ८ ॥ एकान्तिको धर्म एव हरेरस्त्यतिवल्लभः । यत्स्थापनायानुयुगमवतारान्दधाति सः ॥ ९ ॥ वर्णाश्रमस्य धर्मं तु सप्तर्षिप्रमुखा अपि । सन्ति स्थापयितुं शक्ता न त्वमुं तु हरीतरः ॥१०॥ ईदृशं धर्ममेकान्तमिह पालयतां नृणाम् । क्वचित्स्यात्कस्यचिच्चित्ते कृष्णतद्भक्तदोषधीः ॥११॥ यदि तदा तर्हि तु धर्मात्स्वात्स पतेन्नात्र संशयः । तस्यां हेतुर्यदि क्रोधस्तदा सर्पो भवेत्स तु ॥१२॥ कामो हेतुर्यदि यक्षो वा राक्षसो भवेत् । मृत्वा ततः स्वधर्मस्य फलं भुङ्क्तेऽमरालये ॥१३॥ न त्वसौ कृष्णतद्भक्तदोषग्राह्यक्षरं व्रजेत् । अतो न सर्वथा कार्या कृष्णतद्भक्तदोषधीः ॥१४॥

समर्थाः । सन्ति । अमुमेकान्तिकधर्मम् । स्थापयितुं तु । हरीतरः । शक्तः । नास्ति । किन्तु तत्रैको हरिरेव समर्थोऽस्ति ॥ १० ॥ ईदृशमिति । इह सत्सङ्गे । ईदृशमेवंविधम् । एकान्तम् । धर्मम् । पालयताम् । नृणां भक्तानां मध्ये । कस्यचिद्भक्तस्य । चित्ते । क्वचिदसद्देशकालादियोगे सति । कृष्णतद्भक्तदोषधीः । स्याद्यदि । यदीत्युत्तरादाकृष्टम् ॥ ११ ॥ यदीति । तर्हि तु । स भक्तः । स्वात्स्वकीयात् । धर्मादेकान्तिकधर्मात् । पतेत् । अत्रार्थे । संशयः । नास्ति । तस्यां कृष्णतद्भक्तदोषबुद्धौ । हेतुः । यदि । क्रोधः । भवेत् । तदा । स कृष्णतद्भक्तदोषबुद्धिर्भक्तस्तु । सर्पः भवेत् । मृत्वेति शेषः ॥१२॥ काम इति । यदि । कामः । हेतुः । स्यात् । तदा । मृत्वा । यक्षः । अथवा । राक्षसः । भवेत् । ततः सर्पादिदेहप्राप्त्यनन्तरम् । स्वधर्मस्य सर्पादियोनिप्राप्तेः पूर्वजन्मानुष्ठितस्यैकान्तिकधर्मस्य । फलम् । अमरालये देवलोके । भुङ्क्ते ॥ १३ ॥ नेति । कृष्णतद्भक्तदोषग्राही । असौ भक्तः । अक्षरब्रह्माख्यं धाम तु । नैव व्रजेत् । अतो हेतोः । कृष्णतद्भक्तदोषधीः । सर्वथा । न कार्या ॥ १४ ॥

महेति । महापापवतो ब्रह्महत्यादिमहापापयुक्तस्य जनस्य । क्वापि कदाचित् । प्रायश्चित्तैस्तत्प्रायश्चित्ताचरणैः । विशुद्धितो हेतोः । सत्सङ्गेन भगवत्तज्जनेषु गुणमतियुक्तेन तेषां सङ्गेन । तदाप्तिरक्षरधामप्राप्तिः । स्यात् । तद्वतः कृष्णतद्भक्तदोषधीयुक्तस्य । पुंसो भक्तस्य तु । न तु अक्षरधामप्राप्तिर्नैव स्यात् ॥ १५ ॥ वच इति । इत्येवंविधाम् । स्वीयगुरोः श्रीहरेः । इष्टां प्रियाम् । वचःसुधाम् । कर्णपुटैः । निपीय । भक्तिमन्तः श्रीहरेरेकान्तिकभक्तियुक्ताः । ते । साधवः । तथा गृहस्था अपि । हृदये स्वस्वमानसे । महान्तम् । सन्तोषम् । आपुः ॥ १६ ॥ स्वस्यैकान्तिकभक्तानां लक्षणं श्रेष्ठता तथा स्वस्यैकान्तिकधर्मस्य प्रियताऽतिशयेन च ॥ १ ॥ ततः पतनहेतुश्च तत्फलं चातिदुःखदम् । उक्तं श्रीहरिणा येन स तं धर्मं ममावतु ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्य-विरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकैकोनाशीतितमस्तरङ्गः ॥ १७९ ॥ ४६ ॥

भक्तैस्तु सर्वथा त्याज्याः सङ्गेन महतां सताम् । विषयाणां मायिकानां वासनाः स्वस्य दुःखदाः ॥ १ ॥ तत्त्याजनार्थं महतां वाक्यानि त्वप्रियाण्यपि ।

महापापवतः क्वापि प्रायश्चित्तैर्विशुद्धितः । सत्सङ्गेन तदाप्तिः स्यान्न तु पुंसस्तु तद्वतः ॥ १५ ॥ वचः सुधां कर्णपुटैर्निपीय ते साधवः । स्वीयगुरोरितीष्टाम् । सन्तोषमापुर्हृदये महान्तं यथा गृहस्था अपि भक्तिमन्तः ॥ १६ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकैकोनशीतितमस्तरङ्गः ॥ १७९ ॥ ४६ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य खनागवसुभूमिते । दशम्यां तपसः कृष्णे वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य महीक्षितः प्रागास्यवेश्मवेद्यां स न्यषीदन्मञ्चकासने ॥२॥ सितवासास्तूलपटीं वसानः स्वीयसंवृतः सतो । विलोकयन्सर्वान्स तद्धितत्कृदूचिवान् ॥३॥ पञ्चपञ्चसतां सन्ति मण्डलानि हि वोऽनघाः ! । एकैकस्तेषु मुख्योऽन्ये तदाज्ञानुगुणक्रियाः ॥ ४ ॥

प्रियाणि मत्वैतत्सप्तचत्वारिंशे प्रकीर्त्तितम् ॥ २ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्या- तम् । (१८८०) तपसो माघमासस्य । कृष्णे कृष्णपक्षे । दशम्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । महीक्षितः । दुर्गे । प्रागास्यवेश्मवेद्यां तदीयप्राग्द्वारभवनबाह्यवेदिकायाम् । मञ्चकासने स्वास्तृतपर्यङ्कविष्टरे । स श्रीहरिः । न्यषीदत् ॥ २ ॥ सितेति । सितवासाः परिहितसकलश्वेतवसनः । तूलपटीं पीतवर्णकृष्णवर्णाल्पबुद्बुदचित्रितसूक्ष्मतूलपटिकाम् । वसानः । स्वीयसंवृतो नानादेशागतानेकत्यागिगृहिस्वाश्रितैर्महासभायां परिवृतः । स श्रीहरिः । सर्वान् । सतः साधून् । विलोकयन् । तद्धितकृत्तेषां हितकारकः सन् । ऊचिवान् ॥ ३ ॥ पञ्चेति । हे अनघा ! । वो युष्माकम् । मण्डलानि । पञ्चपञ्चसताम् । सन्ति । तेषु पञ्चपञ्चसतां मण्डलेषु । एकैकः साधुः । मुख्यः । अस्ति । अन्ये चत्वारः साधवः । तदाज्ञानुगुणा मुख्यसाध्वाज्ञानुसारिणक्रिया धर्मादिपालनकृत्यं येषां तथाभूताः । सन्ति अत्र पञ्चेति पदं सप्ताष्टादीनामुपलक्षणम् । तेन षण्णां सतां मण्डलं सप्तानामष्टानां चेति ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

तत्रेति । तत्र पञ्चसन्मण्डले । मुख्यः साधुः यदि बुद्धिमान् । भवेत् । तर्हि । स मुख्यः साधुः । अपरान् । चतुरः । सतः साधून् । रञ्जयन्प्रीणयन्सन् । पार्श्वे स्वसमीपे । रक्षितुम् । शक्नुयात् ॥ ५ ॥ अनीदृशस्येति । अनीदृशस्य बुद्धिरहितमुख्यसाधोः । अन्तिके समीपे तु । ते चत्वारः । साधवः । न तिष्ठन्ति । हि यतः । स बुद्धिरहितमुख्यसाधुः । तेषां स्वमण्डलस्थचतुःसाधुनाम् । मनोऽभीष्टम् । विधातुम् । नैव । बुध्यते ॥ ६ ॥ करोतीति । नाडीवैद्यः सम्यग्नाडीक्षणेन तदन्तर्गतरोगाभिज्ञो भिषक् । रोगं रोग्यामयम् । सम्यक् । परीक्ष्यैव । यथा । अगदमौषधम् । करोति । तथा । धीमान्मुख्यः साधुस्तु । श्रोत्रधिकारितां स्वमण्डलीयवचनश्रावकसाध्वधिकारित्वम् । सम्यक् । ज्ञात्वा । वार्त्ताम् । करोति ॥ ७ ॥ स्वेति । स्वबुद्धिमान्मण्डलमुख्यः साधुः । स्वधर्मज्ञानवैराग्यभक्तीनां मध्ये । यस्य कस्यचित् । अल्पताम् । मुमुक्षौ । सति स्वमण्डलस्थसाधौ । पश्येत् । तद्धितां मुमुक्षुस्वमण्डलीयसाधुहितकारिणीम् । तद्वार्त्तां तन्निष्ठाल्पस्वधर्मादिपुष्टिकारिकां गोष्ठीम् । कुर्यात् । हि ॥ ८ ॥ मुमुक्षोरिति । मुख्यः साधुः । यदा । मुमुक्षोः । साधोः । पुरतः । विषयखण्डनम् । तं मुमुक्षुसाधुम् । दुःखयित्वाऽपि ।

तत्र मुख्यो यदि भवेद्बुद्धीमांस्तर्हि सोऽपरान् । चतुरो रक्षितुं पार्श्वे शक्नुयाद्रञ्जयन्सतः ॥ ५ ॥ अनीदृशस्यान्तिके तु न ते तिष्ठन्ति साधवः । स हि तेषां मनोभिष्टं विधातुं नैव बुध्यते ॥६॥ करोति वार्त्तां धीमांस्तु ज्ञात्वा श्रोत्रधिकारिताम् । सम्यग्रोगं परीक्ष्यैव नाडीवैद्योऽगदं यथा ॥ ७ ॥ स्वधर्मज्ञानवैराग्यभक्तीनां यस्य सोऽल्पताम् । मुमुक्षौ सति पश्येत्तद्वार्त्तां कुर्याद्धि तद्धिताम् ॥ ८ ॥ मुमुक्षोः पुरतः साधोः सम्यग्विषयखण्डनम् । दुःखयित्वाऽपि तं कुर्यात्सोऽतिहृष्टस्तदा भवेत् ॥ ९ ॥ स्वदोषापगमायाथ सद्गुणागमनाय च । सतां सङ्गं विदधते महतां हि हरिश्रिताः ॥ १० ॥ रोगराजोपमः साधुर्महानिति जगुर्बुधाः । यद्गाढसङ्गात्सहसा विषयेहा निवर्त्तते ॥ ११ ॥ सद्भोज्यवस्त्रसम्प्राप्त्यै साधुवेषधरस्तु यः । महासन्मण्डले तिष्ठेत्स तु ज्ञेयो नराधमः ॥ १२ ॥ स भ्रष्टो भविता नूनं कालेनाल्पेन सत्पथात् । लप्स्यते च शुनः साम्यमिति जानीत निश्चितम् ॥ १३ ॥

सम्यक् । कुर्यात् । तदा । स मुमुक्षुः साधुः । अतिहृष्टः । भवेत् ॥ ९ ॥ स्वेति । हि यतः । हरिश्रिताः कृतैकसाक्षाद्धर्याश्रया मुमुक्षवः साधवः । स्वदोषापगमाय स्वनिष्ठविषयासक्तिलक्षणदोषनिवृत्त्यै । अथ च । सद्गुणागमनाय स्वधर्मवैराग्यादिशुभगुणानामात्मन्यानयनाय । महताम् । सताम् । सङ्गम् । विदधते ॥ १० ॥ रोगेति । महान् । साधुः । रोगराजोपमः क्षयरोगतुल्य । अस्ति । इतीत्थम् । बुधा विवेकिनो भगवदेकान्तिकसाधवः । जगुर्बभणुः । यतः । यद्गाढसङ्गाद्यस्य महासाधोः सुदृढप्रसङ्गात् । विषयेहा रसास्वादादिविषयभोगेच्छा । सहसा । निवर्त्तते । रोगराजागमे यथा नानारसास्वादादिविषयभोगेच्छा निवर्त्तते तथा महासाधुसुदृढप्रसङ्गेनापीत्यर्थः ॥ ११ ॥ सदिति । साधुवेषधरः । यो भक्तः । सद्भोज्यवस्त्रसम्प्राप्त्यै । महासन्मण्डले । तिष्ठेत् । स साधुभक्तस्तु । नराधमः । ज्ञेयः ॥ १२ ॥ स इति । स नराधमः साधुः । अल्पेन । कालेन । सत्पथात्साधुमार्गात् । भ्रष्टः । भविता भविष्यति । शुनो भषकस्य । साम्यं च । लप्स्यते प्राप्स्यति । नूनम् ।

इतीत्थम् । निश्चितमेव । जानीत ॥ १३ ॥ अत इति । अतो हेतोः । दुराशां सङ्गोज्यादिग्राम्यविषयप्राप्तीच्छाम् । हित्वैव । केवलम् । स्वस्य । श्रेयसे एकान्तिकप्राप्यात्यन्तिककल्याणप्राप्त्यर्थम् । महत्सङ्गो महासाधुप्रसङ्गः । विधातव्यः । मानः । मत्सरश्च । त्याज्यः ॥ १४ ॥ श्वेतद्वीप इति । श्वेतद्वीपे । अथवा । बदर्यां बदरिकाश्रमे । यादृशी । सभा । भवेत् । महताम् । साधूनाम् । इयं मत्पुरोवर्त्तिनी । सभा । तादृशी तथाविधा । भवति । हि ॥ १५ ॥ अत्रेति । अत्रास्यां सभायाम् । स्थित्वा तु । सर्वाः । मलिनवासना मायिकविषयभोगभावनाः । अवश्यमेव । हातव्याः । मुमुक्षतां साधूनाम् । तत्त्यागस्थानं मलिनवासनानिवृत्तिस्थलम् । भुवि । पृथिव्याम् । अन्यदस्मात्सभारूपस्थानादितरत् । नास्ति । खलु ॥ १६ ॥ भुक्ता इति । किञ्च । नानायोनिषु देवमनुष्यादिप्राक्तनजन्मसु । भूरिशः । विषयाः । भुक्ता एव । सन्ति । तथापि । कस्यचिदपि जनस्य । तेषां विषयाणाम् । भोगेच्छा । अद्यैतत्कालपर्यन्तमपि । न तु नैव । शाम्यति ॥ १७ ॥ अत इति । अतो हेतोः । सर्पिषा घृतसेकेन । वह्निज्वालेव । सा विषयभोगेच्छा । भोगैस्तद्भोगाचरणैः । न शाम्येत् । किन्तु । महासाधुषु । सा विषयभोगेच्छा । त्यागेन

अतो दुराशां हित्वैव श्रेयसे स्वस्य केवलम् । महत्सङ्गो विधातव्यस्त्याज्यो मानश्च मत्सरः ॥ १४ ॥ श्वेतद्वीपे बदर्यां वा यादृशी सत्सभा भवेत् । तादृशीयं हि महतां साधूनां वर्त्तते सभा ॥ १५ ॥ अत्र त्ववश्यं हातव्याः सर्वा मलिनवासनाः । नास्त्यन्यत्खलु तत्त्यागस्थानं भुवि मुमुक्षताम् ॥ १६ ॥ भुक्ताः सन्त्येव विषया नानायोनिषु भूरिशः । अद्यापि न तु भोगेच्छा तेषां शाम्यति कस्यचित् ॥ १७ ॥ अतो भोगैर्न शाम्येत्सा वह्नीज्वालेव सर्पिषा । त्यागेनैव तु सा शान्ता महासाधुषु दृश्यते ॥ १८ ॥ अतः सा सर्वथा त्याज्या बहुजन्मातिदुःखदा । उपायेनैव भगवन्माहात्म्यश्रवणादिना ॥ १९ ॥ तत्त्याजनार्थं गुणिनो महान्तो यदि साधवः । अप्रियाण्यपि वाक्यानि वदेयुर्हितकारिणः ॥ २० ॥ तर्हि तान्यप्यतिप्रीत्या ग्राह्याणि सुखलब्धये । सदौषधं रोगिणेव भवपाशमुमुक्षुणा ॥ २१ ॥ नन्वीदृशस्त्ववसरो वासनाक्षयकारणम् । दुर्लभोऽस्तीति मत्वैव कर्त्तव्योऽद्य तदुद्यमः ॥ २२ ॥

सर्वथा विषयभोगपरिवर्जनेनैव । शान्ता निवृत्ता । दृश्यते ॥ १८ ॥ अत इति । अतो हेतोः । बहुजन्मातिदुःखदा धृतेषु बहुषु जन्मस्वप्यतिदुःखदायिनी । सा विषयभोगेच्छा । भगवन्माहात्म्यश्रवणादिना । उपायेनैव । सर्वथैव । त्याज्या ॥ १९ ॥ तदिति । गुणिनः स्वधर्मज्ञानवैराग्यभक्त्यादिसद्गुणयुक्ताः । हितकारिणः । महान्तः । साधवः । यदि । तत्त्याजनार्थं तद्वासनास्त्याजयितुम् अप्रियाण्यपि वाक्यानि । वदेयुः । तर्हीत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ २० ॥ तर्हीति । तर्हि रोगिणा । सुखलब्धये आरोग्यसुखप्राप्त्यै । सदौषधं सद्यो रोगनिवृत्तिहेत्वमृतरसाद्यगद इव । भवपाशमुमुक्षुणा भक्तेन । सुखलब्धये आत्यन्तिकनिःश्रेयससुखलाभार्थम् । तान्यप्रियाण्यपि तद्वाक्यानि । अतिप्रीत्या । ग्राह्याणि ॥ २१ ॥ नन्विति । वासनाक्षयकारणं वासनाविनाशहेतुभूतः । ईदृशः साम्प्रतमेतादृशप्रचुरसाधुसत्त्वादनुपमत्वादेवंविधः । अवसरः समयः । दुर्लभः । अस्ति । ननु । इतीत्थमेव । मत्वा । अद्य साम्प्रतमेव । तदुद्यमो वासनाक्षयोद्योगः । कर्त्तव्यः ॥ २२ ॥

इहेति । कृष्णभक्तिप्रतापेन प्रत्यक्षभगवद्भक्तिप्रभावेन । इहास्मिन्नेव । जन्मनि । अखिला अपि वासनाः । त्यक्त्वा । देहः । त्याज्यः । अस्ति । अन्यथा वासना अत्यक्त्वा । देहो न त्याज्योऽस्ति ॥२३॥ त्यक्त्वेति । देहम् । त्यक्त्वाऽपि । ब्रह्मरूपेण । आत्मनैव । शुकादिवत् । मम । अन्वहम् । कृष्णस्य । भक्तिः । एव । कर्त्तव्या । अस्ति । हि ॥२४॥ इतिपूर्वपूर्वोत्तरश्लोकोक्तप्रकारेणैव । मुमुक्षुणा । भक्तेन । सोत्साहम् । निश्चयः । कार्यः । ततस्तदनन्तरम् । साधूक्तरीत्या भगवदेकान्तिकसाधुप्रदर्शित-वासनाक्षययुक्तिप्रकारेणैव । निश्छद्म निष्कपटंयथातथा । सर्वदा । वृत्यम् । हि ॥ २५ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । वर्त्तमानस्य भक्तस्य । साहाय्यम् । हरिः । कुरुते । ततोहेतोः । असौ भक्तः । देहम् । उत्सृज्य त्यक्त्वा । ब्रह्मधाम ममाक्षरपदमेव । याति । हि ॥ २६ ॥ दिव्यमिति । स भक्तः । दिव्यम् । विमानम् । आरुह्य । हरेः । धाम । व्रजन्सन् । इन्द्रब्रह्मादिलोकांस्तु । निरयानिव पश्यति ॥ २७ ॥ कृष्णेति । हे भक्ताः ! । कृष्णधामोत्कृष्टसौख्यलाभायैव । मया ।

इहैव जन्मनि त्यक्त्वा वासना ह्यखिला अपि । कृष्णभक्तिप्रतापेन देहस्त्याज्योऽस्ति नान्यथा ॥ २३ ॥ त्यक्त्वाऽपि देहं कृष्णस्य भक्तिरेव ममान्वहम् । ब्रह्मरूपेणात्मनैव कर्त्तव्याऽस्ति शुकादिवत् ॥ २४ ॥ इत्येव निश्चयः कार्यः सोत्साहं हि मुमुक्षुणा । ततः साधूक्तरीत्यैव वृत्यं निश्छद्म सर्वदा ॥ २५ ॥ एवं हि वर्त्तमानस्य साहाय्यं कुरुते हरिः । ततोऽसौ देहमुत्सृज्य ब्रह्मधामैव याति हि ॥ २६ ॥ दिव्यं विमानमारुह्य व्रजन् धाम हरेः स तु । इन्द्रब्रह्मादिलोकांस्तु निरयानिव पश्यति ॥ २७ ॥ कृष्णधामोत्कृष्टसौख्यलाभायैव हि मायिकम् । तुच्छं ग्राम्यसुखं भक्ताः ! हाप्यते दुखयुग्मया ॥ २८ ॥ अतो मद्वचसि स्थित्वा सर्वे मां कृष्णमादरात् । भजन्त्वेकान्तभक्त्यैव कुर्वन्तः सत्समागमम् ॥ २९ ॥ ईदृग्भक्तेरपक्वत्वं यस्य स्यात्सोऽपि पूरुषः । निश्चयं हृदये स्वस्य विदध्यादीदृशं दृढम् ॥ ३० ॥ दुर्गतिर्न भवित्र्येव कृष्णभक्तस्य मे खलु । न कल्याणकृतः सा स्यादिति गीतासु हीक्ष्यते ॥ ३१ ॥ अपक्वतावशाद्भक्तेर्वासनाशेषतस्तथा । प्राप्याप्यहं देवलोकान् देहान्ते पुण्यकर्मणाम् ॥ ३२ ॥

दुःखयुगतिशयितदुःखमिश्रम् । मायिकम् । तुच्छम् । ग्राम्यसुखम् । हाप्यते त्याज्यते ॥ २८ ॥ अत इति । अतो हेतोः । सर्वे भवन्तः । मद्वचसि । स्थित्वा । सत्समागमं मदेकान्तिकसाधुप्रसङ्गम् । कुर्वतः । सन्तः । एकान्तिभक्त्यैव । आदरात् । कृष्णम् । माम् । भजन्तु ॥ २९ ॥ ईदृशिति । यस्य भक्तस्य । ईदृग्भक्तेरेवं-विधाया मदुपासनायाः । अपक्वत्वम् । स्यात् । सः । पूरुषो भक्तोऽपि । स्वस्य । हृदये । ईदृशं वक्ष्यमाणप्रकारम् । दृढम् । निश्चयम् । विदध्यात् ॥ ३० ॥ निश्चय-माह द्व्यक्षरन्यूनैः सार्द्धत्रिभिः । दुरिति । कृष्णभक्तस्य प्रत्यक्षस्य श्रीहरेरुपाकस्य । मे मम । दुर्गतिरसद्गतिः । नैव भवित्री न भविष्यत्येव । खलु । हि यतः । कल्याणकृतः कल्याणप्रापकश्रीहर्युपासनकारिणो भक्तस्य । सा दुर्गतिः । न स्यात् । इतीत्थम् । गीतासु भगवद्गीतायाम् । ईक्ष्यते । तद्यथा । 'न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात ? गच्छती'ति ॥ ३१ ॥ अपक्वेति । भक्तेः श्रीहरेरेकान्तिकोपासनायाः । अपक्वतावशात् । तथा । वासनाशेषतोहेतोः । अहम् । देहान्ते ।

पुण्यकर्मणां पुण्यकर्मकारिजनैः प्राप्यानित्यर्थः । देवलोकान् । प्राप्यापि ॥ ३२ ॥ निरयेष्विति । हृदि मम मानसे । भक्तिवासनया साक्षाद्भगवदेकान्तिकोपासनाभाव-नया । निरयेषु मदिष्टदेवभगवदक्षरधाम्नोऽग्रे नरकतुल्येषु । तत्र तेषु देवलोकेष्वपि । क्वापि कुत्रापि । भृशम् । अनासक्तः सन्नेव । अक्षरम् । पदं धामैव । प्राप्स्यामि । इति द्वयोरेकान्वयः ॥ ३३ ॥ नेति । भोगलोभवशात् । मे मम । अन्तरा मध्ये । न तु नैव स्थैर्यम् । अस्ति । इत्येवंविधम् । दृढम् । निश्चयम् । त्यागी भक्तः । अथवा । गृही गृहस्थभक्तोऽपि । हृदये । कुर्यात् ॥ ३४ ॥ गृहिभिरिति । किञ्च । हे भक्ताः ! । गृहिभिः । त्यागिभिः । भक्तैः । परस्परम् । यथार्हं यथायोग्यम् । सम्भावना । कर्त्तव्या । तया तथाविधसम्भावनया । कृष्णः । प्रसीदति । वै ॥ ३५ ॥ यथार्हसम्भावनाप्रकारमाह । यथेति । गृहिभिः । नरैर्भक्तैस्तु । अन्न-वस्त्राद्यैः । सन्तो भगवद्भक्ताः साधवः । यथाशक्ति । सम्भावनीयाः । सद्भिः साधुभिस्तु । कृष्णवार्त्तादिभिः । ते गृहिभक्ताः । यथाशक्ति । सम्भावनीयाः ॥ ३६ ॥ तस्येति । इत्येवंविधम् । तस्य श्रीहरेः । सुधासमानम् । वाक्यम् । निशम्य । सदःस्थाः । भक्ताः । सर्वेऽपि । मुनयः । अन्ये । गृहिणश्चापि । हृदि स्वमानसे ।

निरयेष्वेव तत्रापि भक्तिवासनया हृदि । अनासक्तो भृशं क्वापि प्राप्स्याम्येवाक्षरं पदम् ॥३३॥ न त्वन्तराऽस्ति मे स्थैर्यं भोगलोभ-वशादिति । त्यागी वापि गृही कुर्यान्निश्चयं हृदये दृढम् ॥३४॥ गृहिभिस्त्यागिभिर्भक्तैः कर्त्तव्या च परस्परम् । सम्भावना यथार्हं वै तया कृष्णः प्रसीदति ॥ ३५ ॥ यथा शक्त्यन्नवस्त्राद्यैः सन्तस्तु गृहिभिर्नरैः । सम्भावनीयाः सद्भिस्तु कृष्णवार्त्ताभिश्च ते ॥३६॥ तस्येतिवाक्यं मुनयः सदःस्था निशम्य सर्वेऽपि सुधासमानम् । अन्ये च भक्ता गृहिणोऽपि हर्षं महान्तमापुर्हृदि तं च नेमुः ॥३७॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकाशीतितमस्तरङ्गः ॥ १८० ॥ ४७ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य खनागवसुभूमिते । माघकृष्णचतुर्दश्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्गं उत्तमस्य स वेश्मनः । वितर्द्यां पूर्ववक्त्रस्य निषसादनिजासने ॥ २ ॥

महान्तम् । हर्षम् । आपुः । तं स्वावासं व्रजन्तं श्रीहरिम् । नेमुर्नमश्चक्रुश्च ॥ ३७ ॥ स्वसाधूनां मायिकार्थवासनात्यागशिक्षणम् । सहेतुकं च सोपायं येन श्रीहरिणा कृतम् ॥ १ ॥ स्वभक्तानां स परमहितकारी दयार्णवः । हरतान्मम हृत्स्थास्ताः सर्वथैवाशु वासनाः ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभग-वत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकाशीतितमस्तरङ्गः ॥ १८० ॥ ४७ ॥

माहात्म्यं हरिभक्तानां सदा चिन्तयतां हरिम् । सर्वाधिकतया त्वष्टचत्वारिंशे समीरितम् ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८०) माघ-कृष्णचतुर्दश्यां माघमासस्य कृष्णपक्षागतचतुर्दशीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे । पूर्व-वक्त्रस्य प्राग्द्वारस्य । वेश्मनस्तस्यैवभवनस्य । वितर्द्यां बाह्यवेदिकायाम् । निजासने नित्योपवेश्यस्वकीयश्रेष्ठपर्यङ्कासने । स श्रीहरिः । निषसाद ॥ २ ॥

सितेति । सिताम्बरधरः परिधृतसकलश्वेतवसनः । बहुभिर्नानादेशागतत्वादनेकैः । भक्तैस्त्यागिभिर्गृहिभिश्च स्वभक्तजनैः । परितः । वृतो महासभायां संवेष्टितः । नूत्ना नवीनाः । तुलसीकाष्ठमालिकाः श्वेतद्वीपानन्दमुन्यर्पिताः सूक्ष्ममणिमया वृन्दाकाष्ठीयाः पञ्चषाः स्रजः । कण्ठे । दधानः ॥३॥ पीतेति । पीतपुष्पस्रगापीडः सहस्रदलपीतपुष्पमयहारशेखरधरः । स श्रीहरिः । प्रेमानन्देन । साधुना । सवाद्यं करतालिकाध्वन्युपेतं यथातथा । गीयमानानि । ध्यानपद्यानि स्वमूर्त्तिगतोर्ध्वरेखादिचिह्नवर्णनोपेतानि भाषामयानि स्वमूर्त्तिध्यानकीर्त्तनानि । अशृणोत् । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥ ४ ॥ तत इति । ततस्तत्पद्यश्रवणानन्तरम् । स श्रीहरिः । कृष्णचिन्तनशोभिनां स्ववर्ण्यसाक्षाद्भगवल्लक्ष्मश्रवणेन सत्सङ्गिनामन्तस्तत्स्फुरणगुणेनातिशोभमानानाम् । मनःश्रोत्रानन्दकृतां श्रवणमात्रेण सत्सङ्गिमनःश्रवणयोरतिशयितानन्दकारकाणाम् । तेषाम् । पद्यानाम् । स्तुतिं प्रशंसाम् । कुर्वन्सन् । सतो मुक्तानन्दादिसाधून् । अब्रवीत् ॥ ५ ॥ अतीति । हे साधवः ! । एतेन । साधुना प्रेमानन्दमुनिना । अतिशोभनपद्यानि । गीतानि । एतानि । पद्यानि । श्रुत्वा । मम । हृदये । अयं वक्ष्यमाणः । महान् । विचारः । अभूत् ॥ ६ ॥ अहो इति । अहो अत्याश्चर्यम् । अयं

सिताम्बरधरो भक्तैर्बहुभिः परितो वृतः । नूत्ना दधानः कण्ठे च तुलसीकाष्ठमालिकाः ॥३॥ पीतपुष्पस्रगापीडो ध्यानपद्यानि । सोऽशृणोत् सवाद्यं गीयमानानि प्रेमानन्देन साधुना ॥ ४ ॥ ततस्तेषां स पद्यानां कृष्णचिन्तनशोभिनाम् । मनःश्रोत्रानन्दकृतां स्तुतिं कुर्वन्सतोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥ अतिशोभनपद्यानि गीतान्येतेन साधुना । श्रुत्वैतानि विचारोऽभून्ममायं हृदये महान् ॥ ६ ॥ अहो अयं महान्साधुर्य इत्थं कृष्णचिन्तनम् । करोत्यतो ममाप्येष वन्दनीयो भवत्यलम् ॥ ७ ॥ एवं यश्चिन्तयन् कृष्णं त्यजेद्देहं स पूरुषः । गर्भवासं पुनर्नेयाद्धन्यो जीवन्नपि ध्रुवम् ॥८॥ अखण्डं भगवन्मूर्त्तौ यस्य चेतो रमेत सः । कृतार्थ एव सञ्जातः श्वेतमुक्तेन संमितः ॥ ९ ॥ अस्मिन्काले धन्यतमो य एवं कृष्णचिन्तकः । तस्मात्सर्वैर्यथाशक्ति मनो रक्ष्यं हरौ सदा ॥१०॥ तत्राप्यशक्तः पुरुष ईदृशानां सतां व्रजे । वर्त्तेत सर्वदा तेन यास्यत्येव हि तद्गतिम् ॥११॥

प्रेमानन्दः । महान् । साधुः । अस्ति । यः । इत्थमेतद्गीतपद्योक्तप्रकारेण । कृष्णचिन्तनम् । करोति । अतोहेतोः । एषः । ममापि । अलमतिशयेन । वन्दनीयो नमस्कार्यः । भवति । एतत्स्वभक्तशिक्षार्थमुक्तं ज्ञेयम् ॥ ७ ॥ एवमिति । यः । पूरुषो भक्तः । एवम् । कृष्णं प्रत्यक्षभगवन्तम् । चिन्तयन्सन् । देहम् । त्यजेत् । स भक्तः । पुनः गर्भवासम् । नेयात् । किन्तु भगवद्धामैव यायादित्यर्थः । जीवन्नयं जीवन्सन्नपि । ध्रुवं निश्चितमेव । धन्यः कृतार्थः । अस्ति ॥ ८ ॥ अखण्डमिति । यस्य भक्तस्य । चेतः । भगवन्मूर्त्तौ । अखण्डं निरन्तरम् । रमेत । स भक्तः । श्वेतमुक्तेन श्वेतद्वीपस्थनिरन्नमुक्तेन । संमितस्तुल्यः सन् । कृतार्थः कृतकृत्य एव । सञ्जातः । अस्ति ॥ ९ ॥ अस्मिन्निति । यतः । अस्मिन् । काले । यो भक्तः । एवम् । कृष्णचिन्तकः । अस्ति । सः । धन्यतमोऽस्ति । श्वेतमुक्तवत्कृतार्थो वर्त्तते । तस्माद्धेतोः । सर्वैर्भवद्भिः । मनः । हरौ । यथाशक्ति । सदा । रक्ष्यम् ॥ १० ॥ तत्रेति । तत्रैवं हरौ स्वमनो रक्षणे । अशक्तोऽपि । पुरुषो भक्तः । ईदृशानां

भवत्सदृशानाम् । सतामेकान्तिकसाधूनाम् । व्रजे मण्डले । सर्वदा । वर्त्तेत तिष्ठेत् । तेन भवादृशसाधुमण्डलावस्थानेन । तद्गनिं भवादृशैकान्तिकसाधुप्राप्यमक्षरस्थानमेव । यास्यति ॥ ११ ॥ ममेति । हे साधवः ! । मम । हृदि हृदयेऽपि । एवमेव । सङ्कल्पः । अस्ति । यदि । पुनः । जन्म । स्यात् । तर्हि । तत्तस्मिन् जन्मन्यपि । सन्मण्डले भवादृशप्रत्यक्षभगवदुपासकैकान्तिकसाधुमण्डले । वासो मन्निवासः । अस्तु । इति सङ्कल्पोऽस्तीति सम्बन्धः । एतदपि स्वभक्तशिक्षार्थमुक्तं ज्ञेयम् ॥ १२ ॥ कृष्णमिति । यः । पुरुषो भक्तः । अनन्यभावत एकान्तिकभावेन । सदा । कृष्णम् । चिन्तयेत् । स भक्तः । कालकर्ममायाभ्यः । मुक्त एवास्ति । इतीत्थम् । गम्यताम् ॥ १३ ॥ धन्यमिति । कृष्णचिन्तकपूरुषः । यत्र कुले । जातः । तत् । कुलम् । धन्यमेवास्ति । अथ च । तस्य तथाविधभक्तस्य । पितरौ मातरपितरौ । सर्वथा । कृतार्थौ । स्तः ॥ १४ ॥ कृष्णमिति । ये जनाः । कृष्णम् । विहाय । अन्यान् । मायिकान् । पदार्थान् । हृदि । चिन्तयेयुः । तेषां जनानाम् । निश्चितमेव । दुःखान्तः । नास्ति ॥१५॥ प्राप्तानामिति । मानुषम् । देहम् । प्राप्तानां जनानाम् । कृष्णचिन्तनतः । अन्यः । परः श्रेष्ठः । महानतिशयितः । लाभः । नास्ति । किन्तु साक्षात्कृष्णचिन्तनमेव परो महान् लाभोऽस्तीत्यर्थः । तस्माद्धेतोः । तत्कृष्णचिन्तनमेव । अञ्जसा तत्त्वतः । कार्यम् । अस्यायंभावः । एवंविधस्य भगवद्भक्तस्य मुख्यत्वात्तदीयाः पश्चापि विषयाः कृष्णसम्बन्धिन एव यथा स्युस्तथाऽनेन भाव्यमिति ॥ १६ ॥ इतीति । इत्येवंविधाम् । प्रभोः श्रीहरेः । वाक्यसुधाम् । निपीय । तदीयभक्ताः । सभोपविष्टाः । सर्वेऽपि । ते । साधुजनाः । गृहस्थाश्चापि । प्रमोदम् । प्रापुः । तं स्वावासं व्रजन्तं श्रीहरिम् । प्रणमन्ति स्म ॥ १७ ॥ स्मरतामनिशं स्वेषां स्वमूर्त्तिं महिमाधिकः । दर्शितो येन हरिणा स स्तान्मद्धृदि सर्वदा ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्यकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकैकाशीतितमस्तरङ्गः ॥ १८१ ॥ ४८ ॥

ममापि हृदि सङ्कल्प एवमेवास्ति साधवः । पुनर्जन्म यदि स्यात्तद्वासः सन्मण्डलेऽस्त्विति ॥१२॥ कृष्णं सदा चिन्तयेद्यः पुरुषोऽन्यभावतः । स कालकर्ममायाभ्यो मुक्त एवेति गम्यताम् ॥ १३ ॥ धन्यमेव कुलं तत्र कृष्णचिन्तकपूरुषः । यत्र जातोऽथ पितरौ कृतार्थौ तस्य सर्वथा ॥ १४ ॥ कृष्णं विहाय ये त्वन्यान् पदार्थान् मायिकान् हृदि । चिन्तयेयुः कचित्तेषां दुःखान्तो नास्ति निश्चितम् ॥१५॥ प्राप्तानां मानुषं देहं कृष्णचिन्तनतः परः । नास्त्यन्यो हि महाँल्लाभस्तस्मात्तत्कार्यमञ्जसा ॥१६॥ इति प्रभोर्वाक्यसुधां निपीय सर्वेऽपि ते साधुजनाः प्रमोदम् । प्रापुर्गृहस्थाश्च तदीयभक्ताः सभोपविष्टाः प्रणमन्ति तं स्म ॥१७॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिंधौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकैकाशीतितमस्तरङ्गः ॥ १८१ ॥ ४८ ॥

हरेश्चामायिकाकारं स्मरतां मायिकाकृतीः । फले तद्भेद एकोनपञ्चाशत्तम ईरितः ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८०) तपस्याद्यद्वितीयायां फाल्गुनमासीयशुक्लपक्षस्य द्वितीयातिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । महीपतेः । दुर्गे । वासुदेवालयस्य । अग्रे प्रत्यग्द्वारोत्तमनृपभवनबाह्यवेदिकायामित्यर्थः । निजासने स्वकीयोत्तमपर्यङ्कासने । स श्रीहरिः । न्यषीदत् ॥ २ ॥ सितेति । सितवासाः । परिहितसकलश्वेतवसनः । श्वेतपुष्पापीडेन श्वेतकुसुमशेखरेण शोभी शोभमानः शिरःपट उष्णीषं यस्य सः । सद्भिस्त्यागिभिः । गृहस्थैश्च । भक्तैर्नानादेशागतस्वभक्तजनैः । परीतः सभायां परिवेष्टितः । स श्रीहरिः । सतः स्वपुरोनिषण्णान्मुक्तानन्दादिसाधून् । अब्रवीत् ॥ ३ ॥ प्रत्यक्षेति । हे साधवः ! । अज्ञा भगवत्स्वरूपयाथार्थ्यानभिज्ञजनाः । प्रत्यक्षभगवन्मूर्त्तिम् । मायिकाः । अखिलाकृतीश्च । समतया ईक्षन्ते । तत्त्वविदो भगवतः साक्षात्स्वरूपस्य याथार्थ्याभिज्ञाः । जना भक्तास्तु ।

शकाब्दे विक्रमार्कस्य खनागवसुभूमिते । तपस्याद्यद्वितीयायां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य महीपतेः । वासुदेवालयस्याग्रे न्यषीदत्स निजासने ॥ २ ॥ सितवासाः श्वेतपुष्पापीडशोभिशिरःपटः । भक्तैः सद्भिर्गृहस्थैश्च परीतः सोऽब्रवीत्सतः ॥ ३ ॥ प्रत्यक्षभगवन्मूर्तिं मायिकाश्चाखिलाकृतीः । अज्ञाः समतयेक्षन्ते न तु तत्त्वविदो जनाः ॥ ४ ॥ पश्यन्ति मायिकाकारांश्चिन्तयन्ति च ये नराः । निरयान् यान्ति ते त्वन्ते संसृतिं च पुनः पुनः ॥ ५ ॥ प्रत्यक्षभगवन्मूर्त्तिं ये तु पश्यन्ति मानवाः । चिन्तयन्ति च ते यान्ति भवमुक्ताः परं पदम् ॥६॥ एवं तस्याश्च तासां च भेदे महति सत्यपि । मूर्खा विषयिणो जीवा न तं जानन्ति मोहिताः ॥ ७ ॥ दर्शनस्पर्शपूजाद्यैः कृष्णमूर्त्तेश्च मानवाः । कालमायाकर्मबन्धान्मुक्ताः सन्ति महासुखाः ॥ ८ ॥ अतो मम तु कृष्णस्य नवधा भक्तिरेव हि । कर्त्तव्याऽस्त्यथ युष्माभिरपि सैव विधीयताम् ॥ ९ ॥

समतया नैवेक्षन्ते ॥ ४ ॥ पश्यन्तीति । ये । नराः । मायिकाकारान् । पश्यन्ति । चिन्तयन्ति च । ते नरास्तु । अन्ते स्वदेहावसाने । निरयान् । यान्ति । पुनः पुनः । संसृतिं च । यान्ति ॥५॥ प्रत्यक्षेति । ये मानवा भक्ताः । प्रत्यक्षभगवन्मूर्त्तिम् । पश्यन्ति । चिन्तयन्ति च । ते मानवास्तु । भवमुक्ताः संसारबन्धनाद्विमुक्ताः सन्तः । परंपदं भगवदक्षरधाम । यान्ति ॥६॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । तस्याः प्रत्यक्षभगवन्मूर्त्तेः । तासामखिलमायिकाकृतीनां च । महति । भेदे । सत्यपि । विषयिणो मायिकविषयासक्ताः । अत एव । मोहिता विमूढाः । मूर्खा अज्ञाः । जीवाः । तं भेदम् । न जानन्ति ॥ ७ ॥ दर्शनेति । किञ्च । मानवा भक्ताः । कृष्णमूर्त्तेः । दर्शनस्पर्शपूजाद्यैः । कालमायाकर्मबन्धात् । मुक्ताः सन्तः । महासुखाः सम्प्राप्तभगवत्सेवामहासौख्याः । सन्ति जायन्ते ॥ ८ ॥ अत इति । अतो हेतोः । मम तु । कृष्णस्य । नवधा कथाश्रवणादिनवप्रकारा । भक्तिरेव । कर्त्तव्या । अस्ति । हि । अथ च । युष्माभिरपि । सा श्रीकृष्णस्य नवधा भक्तिरेव । विधी-

यताम् ॥ ९ ॥ इतीति । इत्येवंविधम् । प्रभोः । तस्य श्रीहरेः । वचोऽमृतम् । निपीय । सदःस्थाः । तदीयभक्ताः । ते सर्वे । मुनयश्च । तथैव । गृहिणः । जनाः । परमम् । प्रहर्षम् । आपुः ॥१०॥ अमायिकां स्वमूर्त्तिं च स्मरतां मायिकाकृतीः । येनोक्तः फलभेदः श्रीहरिः सोऽस्तु मदन्तरे ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकद्व्यशीतितमस्तरङ्गः ॥ १८२ ॥ ४९ ॥

स्वभक्तानां सुशिक्षार्थं रहस्यं स्वस्य यत्तु तत् । उक्तवान् श्रीहरिः पञ्चाशत्तमे हितकारकः ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८०) चैत्रकृष्णद्वितीयायां चैत्रमासीयकृष्णपक्षागतद्वितीयातिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । भूभुजः । दुर्गे । वासुदेवालयस्य । अग्रे । वेद्याम् । प्रत्यग्द्वारोत्तमनृपभवनस्य बाह्यवेदिकायामित्यर्थः । पीठे स्वकीयोत्तममश्चासने । स श्रीहरिः । उपाविशत्सायन्तनभगवन्नीराजनान्ते न्यषीदत् ॥ २ ॥ सितेति । सितवासाः परिहितसकलश्वेतवसनः । त्यागिभिः । गृहिभिश्च । भक्तैर्नानादेशागतैः स्वाश्रितजनैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः । स

इति प्रभोस्तस्य वचोऽमृतं ते निपीय सर्वे मुनयस्तथैव । तदीयभक्ता गृहिणो जनाश्च प्रहर्षमापुः परमं सदःस्थाः ॥ १० ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकद्व्यशीतितमस्तरङ्गः ॥ १८२ ॥ ४९ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य खनागवसुभूमिते । चैत्रकृष्णद्वितीयायां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य स भूभुजः । वासुदेवालस्याग्रे वेद्यां पीठ उपाविशत् ॥ २ ॥ सितवासा वृतो भक्तैस्त्योगिभिर्गृहिभिश्च सः । सत ऊचेऽद्य तु मम रहस्यमपि वो ब्रुवे ॥ ३ ॥ अब्धौ नद्येव दहने सत्येव शलभेन च । शूरेणेव रणे स्वात्मा ब्रह्मण्यस्ति मया हुतः ॥ ४ ॥ तादात्म्यं तेन सम्प्राप्य निषेवे कृष्णमेव हि । तेजोमयेऽक्षरे तस्मिन् धाम्नि दिव्यतनुं प्रभुम् ॥ ५ ॥ तस्मिन्नेव दृढं प्रीतिरस्ति मेऽन्यत्र न क्वचित् । विषयेषु त्वणुरपि रुचिर्नास्त्येव पञ्चसु ॥ ६ ॥

श्रीहरिः । सतः स्वपुरोनिषण्णान्मुक्तानन्दादिसाधून् । ऊचे । हे साधवः ! । अद्यास्मिन्नहनि तु । मम । रहस्यमपि । वो युष्मभ्यम् । ब्रुवे ॥ ३ ॥ अब्धाविति । अब्धौ समुद्रे । नद्येव । दहनेऽग्नौ । सत्या पतिव्रतयेव । शलभेनेव च । रणे संग्रामे । शूरेण शौर्यवता जनेनेव । मया । स्वात्मा । ब्रह्मण्यक्षरब्रह्मणि । हुतो लीनतां गमितस्तदात्मतां प्रापित इत्यर्थः । अस्ति ॥ ४ ॥ तादात्ममिति । अहम् । तेनाक्षरब्रह्मणा । तादात्म्यं तदेकभावम् । सम्प्राप्य । तेजोमयेऽनवधिकातिशयप्रचुरतेजसि । तस्मिन् । अक्षरे । धाम्नि । दिव्यतनुं रमणीयरूपानुरूपसनातनमूर्त्तिम् । प्रभुमक्षरादिसकलनियमनसमर्थम् । कृष्णमेव । निषेवे । हि ॥ ५ ॥ तस्मिन्निति । मे मम । तस्मिंस्तथाविधे श्रीकृष्णे एव । दृढं यथातथा । प्रीतिः । अस्ति । अन्यत्र तदितरत्र । क्वचित्कदाचिदपि । प्रीतिः । नास्ति । पञ्चसु । विषयेषु मायिकार्थेषु तु । अणुरल्पमात्रापि । रुचिः । नास्त्येव ॥ ६ ॥

तीव्रमिति । मे मम । तीव्रमतितीक्ष्णम् । वैराग्यवेगं तु । बाह्यतः । न दर्शयामि स वैराग्यवेगः । अन्तरे ममान्तःकरणे तु । महानतिशयितः । अनौपमो मादृशापरवैराग्यवदभावादतुल एव । वर्त्तते ॥७॥ यदेति । यदा । महतां भवादृशानाम् । सतां साधूनाम् । तं वैराग्यवेगम् । पश्यामि । तथा । ममापि । तम् । पश्यामि । तदा । उभयोर्भवतां मम च वैराग्यवेगयोरपि । महान्तमेव । विशेषम् । पश्यामि । खद्योतार्चिरिवाहनीतिन्यायो मद्वैराग्याग्रे भवद्वैराग्यस्य जायते इतिभावः ॥ ८ ॥ प्रापञ्चिकेति । तेषां महतां सताम् । प्रापञ्चिकपदार्थस्य जगत्सम्बन्धिवस्त्रपात्रादिवस्तुनः । किञ्चनाल्पमात्रापि । वासना । वर्त्तते । मम तु । क्वापि कदाचिदपि । स्वप्नेऽपि । सा प्रापञ्चिकपदार्थवासना ध्रुवमेव । नास्ति ॥ ९ ॥ भक्ताविति । राधिकारमणस्य कृष्णस्य । क्रियमाणायां मया विधीयमानायाम् । भक्तौ । मे मम । अन्तरायं विघ्नम् । विधातुम् । कश्चन कोऽपि । समर्थः । नास्ति ॥ १० ॥ कृष्णेति । कृष्णाप्तेः कृष्णप्राप्तेः । साक्षाच्छ्रीकृष्णोपलब्धेरित्यर्थः । पूर्वमपि । इमम् ।

तीव्रं वैराग्यवेगं मे दर्शयामि न बाह्यतः । अन्तरे तु महानेव वर्त्तते स त्वनौपमः ॥ ७ ॥ यदा पश्यामि महतां सतां तं च तथा मम । तदा विशेषं पश्यामि महान्तमुभयोरपि ॥ ८ ॥ प्रापञ्चिकपदार्थस्य तेषां किञ्चन वासना । वर्त्तते मम तु क्वापि नास्ति स्वप्नेऽपि ध्रुवम् ॥ ९ ॥ भक्तौ च क्रियमाणायां राधिकारमणस्य मे । अन्तरायं विधातुं तु समर्थो नास्ति कश्चन ॥१०॥ कृष्णाप्तेः पूर्वमात्मानमपि नाशयितुं त्विमम् । कालः कर्म च माया वा नाक्षमन्त कदाचन ॥ ११ ॥ साम्प्रतं तु हरिः साक्षान्मिलितोऽस्ति जगत्प्रभुः । कालादिभ्यस्ततो भीतिर्नैवास्ति खलु सर्वथा ॥१२॥ इति निश्चित्य मनसा कृष्णे च कृष्णसेविषु । क्रियते सुदृढा प्रीतिः कार्यते च निजाश्रितान् ॥१३॥ प्रीतिर्यस्य भवेत् पुंसः क्वापि मायिकवस्तुषु । न हि तस्मिन्मम रुचिः पार्श्ववर्त्तिन्यपि ध्रुवम् ॥१४॥ निर्वासनास्तु ये भक्ताः प्रीतिमन्तो रमापतौ । भवत्यतिरुचिस्तेषु मम नित्यं हि साधवः ! ॥१५॥

आत्मानम् । नाशयितुम् । कालः । कर्म च । अथवा । माया । एते । कदाचन । नाक्षमन्त समर्था नाभूवन् ॥ ११ ॥ साम्प्रतमिति । साम्प्रतं तु । जगत्प्रभुर्जगदेकनाथः । साक्षात् । हरिः । मिलितः । अस्ति । ततो हेतोः । कालादिभ्यः । भीतिः । सर्वथा । नैवास्ति । खलु ॥ १२ ॥ इतीति । इतीत्थम् । मनसा । निश्चित्य । कृष्णसेविषु श्रीकृष्णैकान्तिकभक्तजनेषु च । सुदृढा । प्रीतिः । क्रियते । निजाश्रितान् । कार्यते च ॥ १३ ॥ प्रीतिरिति । यस्य । पुंसो भक्तस्य । मायिकवस्तुषु मध्ये क्वापि कस्मिंश्चिदपि मायिकवस्तुनि । प्रीतिः । भवेत् । पार्श्ववर्त्तिनि सदा मन्निकटस्थेऽपि । तस्मिन् भक्ते । मम । रुचिः । नास्ति । हि ॥ १४ ॥ निर्वासना इति । हे साधवः ! । ये भक्ताः । निर्वासना मायिकविषयभोगभावनारहिताः सन्तः । रमापतौ श्रीकृष्णे । प्रीतिमन्तः । स्युः । तेषु भक्तेषु । मम । नित्यम् । अतिरुचिः । भवति । हि ॥ १५ ॥

वाक्यमिति । इत्येवविधम् । ईश्वरस्याक्षरादेर्नियन्तुः प्रत्यक्षपरमेश्वरस्य श्रीहरेः । सुधातुल्यम् । वाक्यम् । निशम्य । तदेतच्छ्रीहरिवाक्यम् । आत्मशिक्षार्थकं स्वशिक्षाप्रयोजनमस्ति । इतीत्थम् । अवेत्य ज्ञात्वा । तदाश्रिताः । सर्वेऽपि । भक्ताः साक्षाद्भगवदुपासकाः । ते साधवः । गृहिणश्च । प्रहर्षम् । प्रापुः ॥ १६ ॥ शिक्षणार्थं स्वभक्तानां स्वरहस्यं य ऊचिवान् । श्रीहरिर्मे स दद्यात्तदनुवर्त्तनमन्वहम् ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्पदानुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकत्र्यशीतितमस्तरङ्गः ॥ १८३ ॥ ५० ॥

गुणसम्बन्धतोऽसौख्यं यत्सद्रूपतया सुखम् । सद्रूपवर्त्तनं तस्य दुष्करत्व च यत्तथा ॥ १ ॥ वर्त्तनं हरिबद्धायां मर्यादायां च सर्वथा । सुखहेतुरेकधश्चाशत्तमे त्वेतदीरितम् ॥ २ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८०) चैत्रकृष्णनवम्यां चैत्रमासस्य कृष्णपक्षागतनवमीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे । दक्षिणास्यस्य । वेश्मनस्तस्यैवभवनस्य । वितर्दौ बाह्यवेदिकायाम् । मञ्चकोत्तमे श्रेष्ठे पर्यङ्कासने । स

वाक्यं सुधातुल्यमितीश्वरस्य निशम्य सर्वेऽपि तदाश्रितास्ते । तदात्मशिक्षार्थकमित्यवेत्य प्रापुः प्रहर्षं गृहिणश्च भक्ताः ॥ १६ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकत्र्यशीतितमस्तरङ्गः ॥ १८३ ॥ ५० ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य खनागवसुभूमिते । चैत्रकृष्णनवम्यां तु वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य स वेश्मनः । वितर्दौ दक्षिणास्यस्य न्यषीदन्मञ्चकोत्तमे ॥ २ ॥ भक्तैः परिवृतः स्वीयैस्त्यागिभिर्गृहिभिश्च सः । सिताम्बरधरः प्रीत्या पुरःस्थानब्रवीत्सतः ॥ ३ ॥ जायतेऽतिसुखी जीवः सुषुप्तिं प्राप्य कर्हिचित् । क्वचित्प्राप्यापि तामस्ति खिन्नः किं तत्र कारणम् ॥ ४ ॥ इति पृष्टास्तु ते सन्तो यदा सम्यक्तदुत्तरम् । न विदुस्तर्हि तत्स्वामी स्वयमेव जगाद तान् ॥ ५ ॥ तमः प्रधानसुप्तौ तु प्रायशो वर्त्तते सुखम् । विक्षेपाभावतो जाड्यं प्राधान्येन च दृश्यते ॥ ६ ॥

श्रीहरिः । न्यषीदत् ॥ २ ॥ भक्तैरिति । त्यागिभिः । गृहिभिश्च । स्वीयैः । भक्तैर्नानादेशागतैरात्मीयैर्भक्तजनैः । परिवृतः सभायां संवेष्टितः । सिताम्बरधरः परिहितसकलश्वेतवसनः । स श्रीहरिः । जीवः । सुषुप्तिम् । प्राप्य । कर्हिचित् । अतिसुखी । जायते । क्वचित्कदाचित्तु । तां सुषुप्तिम् । प्राप्यापि । खिन्नः खेदयुक्तः । अस्ति वर्त्तते । तत्र तामससुखहेतुभूतायामपि । सुषुप्त्यां खेदयुक्तत्वे । कारणं हेतुः । किं कोऽस्ति ॥ ४ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । पृष्टाः श्रीहरिणानुयुक्ताः । ते । सन्तो मुक्तानन्दादयः साधवस्तु । यदा । तदुत्तरम् । सम्यग्यथार्थतया । न विदुः । तर्हि । स्वामी श्रीहरिः । स्वयमेव । तत्स्वप्रश्नोत्तरम् । तान्साधून् । जगाद ॥ ५ ॥ तम इति । हे सन्तः ! । तमःप्रधानसुप्तौ । प्रायशो बहुधा तु । सुखम् । वर्त्तते । तत्र । विक्षेपाभावतो विक्षेपस्याविद्यमानत्वाद्धेतोः । प्राधान्येन मुख्यतया । जाड्यं च । दृश्यते ॥ ६ ॥

परस्परमिति । गुणानां सत्त्वादीनाम् । परस्परम् । मिश्रत्वाद्धेतोः । यर्हि । रजोगुणः । तत्र सुषुप्तौ । विक्षेपं करोति । तदा । दुःखम् । प्रवर्त्तते । तत्र रजोगुणोद्भूतविक्षेपबलेन दुःखपर्याय खिन्नतोत्पद्यते इतिभावः ॥७॥ गुणेति । जीवस्य । यावत् । गुणत्रयस्य । सम्बन्धः । वर्त्तते । तावत् । सुषुप्तौ । अथवा । जाग्रति । अपिशब्दात्स्वप्नेऽपि । क्वापि कदाचिदपि । सुखम् । नास्ति ॥८॥ यदेति । असौ जीवः । यदा । विचारतः सत्सङ्गजातज्ञानबलेन । गुणसङ्गं मायिकसत्त्वादिगुणसम्बन्धम् । विमुच्य । सद्रूपेण स्वात्मनो ब्रह्मणैकभावेनैव । अवतिष्ठेत । तर्ह्येव । सुखी । जायते ॥९॥ मुक्तानन्द इति । तदा श्रीहरेरेवंविधवाक्यश्रवणानन्तरीयावसरे । मुक्तानन्दोमुनिः । अपृच्छत् । हे हरे ! । यः । पुरुषो भक्तः । सद्रूपेण । आत्मना । वर्त्तेत । तस्य भक्तस्य । लक्षणम् । बोद्धुम् । इच्छामि ॥ १० ॥ 'इत्थं स मुक्तानन्देन सता पृष्टः स ईश्वरः । हर्षयंस्तं जगादेति स्वाश्रितानपरांस्तथा' । अतीति । हे साधो ! । शरीरम् । सर्वतः । व्याप्य । स्थितस्य । अत एव । शारीरिणः शरीराभिमानवतः

परस्परं गुणानां च मिश्रत्वात्तत्र यर्हि तु । रजः करोति विक्षेपं तदा दुःखं प्रवर्त्तते ॥७॥ गुणत्रयस्य सम्बन्धो यावज्जीवस्य वर्त्तते । तावत् क्वापि सुखं नास्ति सुषुप्तौ वापि जाग्रति ॥८॥ यदा त्वसौ विमुच्यैव गुणसङ्गं विचारतः । सद्रूपेणावतिष्ठेत सुखी तर्ह्येव जायते ॥९॥ मुक्तानन्दस्तदाऽपृच्छत्सद्रूपेणात्मना तु यः । वर्त्तेत पुरुषस्तस्य बोद्धुमिच्छामि लक्षणम् ॥ १० ॥ श्रीहरिरुवाच–अतिदुष्करमेवास्ति सद्रूपेण तु वर्त्तनम् । शरीरं सर्वतो व्याप्य स्थितस्यास्य शरीरिणः ॥ ११ ॥ आत्मनिष्ठां परां प्राप्ताः सन्ति ब्रह्मशिवादयः । शिष्यतां भेजिरे येषां नारदः सनकादयः ॥१२॥ देशकालादिवैषम्ये तेऽपि यान्ति क्वचित् क्वचित् । विक्षेपमन्तरे दुःखमितरेषां तु का कथा ॥१३॥ सद्रूपेण स्थितमपि देशकालादयोऽशुभाः । दुःखयन्ति शुभास्ते तु सुखयन्ति च पुरुषम् ॥ १४ ॥ अतः कृष्णनिबद्धायां मर्यादायां हि सर्वथा । पुंभिः सर्वैर्वर्त्तितव्यं भुवि कृष्णाश्रितैः सदा ॥ १५ ॥ देशकालानुसारेण येषां येषां यथा यथा । धर्माः प्रकीर्तिताः सन्ति तैस्तैर्वृत्यं तथा तथा ॥ १६ ॥

। अस्य भक्तस्य । सद्रूपेण । वर्त्तनं तु । अतिदुष्करमेव । अस्ति ॥ ११ ॥ आत्मेति । ब्रह्मशिवादयः । पराम् । आत्मनिष्ठाम् । प्राप्ताः । सन्ति । नारदः । सनकादयः । येषां ब्रह्मशिवादीनाम् । शिष्यताम् । भेजिरे ॥ १२ ॥ देशेति । ते तथाविधा ब्रह्माद्योऽपि । देशकालादिवैषम्ये सति । क्वचित्क्वचित्कदाचित् । अन्तरे स्वस्वान्तःकरणे । विक्षेपमस्वस्थचित्तत्वम् । दुःखं तत्सम्बन्धिनीं पीडां च । यान्ति । तर्हि । इतरेषां जनानां तु । का कथा । तद्वार्त्ता तु दूरेऽपास्तेत्यर्थः ॥ १३ ॥ सद्रूपेणेति । अशुभाः । देशकालादयः । सद्रूपेण । स्थितं वर्त्तमानम् । पूरुषं भक्तमपि । दुःखयन्ति व्यथयन्ति । शुभाः । ते देशकालादयस्तु । सुखयन्ति च ॥१४॥ अत इति । अतोहेतोः । भुवि । कृष्णश्रितैः । सर्वैः । पुंभिर्भक्तैः । कृष्णनिबद्धायाम् । मर्यादायां स्वस्वधर्मपालनरूपे सेतौ । सर्वथा । सदा । वर्त्तितव्यम् ॥ १५ ॥ एतमेव वर्त्तनप्रकारं स्पष्टमाह त्रिभिः । देशेति । येषां येषां वर्णाश्रमिजनानाम् । धर्माः । देशकालानुसारेण । यथा यथा । प्रकीर्त्तिता वासुदेवमाहात्म्यादिषु कथिताः

सन्ति । तैस्तैर्जनैः । तथा तथा । वृत्त्यम् ॥१६॥ तत इति । वृषाः स्वस्वधर्माः । ततो यथाकथितात् । अधिकाः । न पाल्याः । अथवा । ततः । न्यूनाश्चापि । न पाल्याः । किन्तु । यावन्तः । उक्ताः । तावन्तः । प्रयत्नतः । पालनीयाः ॥१७॥ अधिकारमिति । सर्वज्ञः । ईश्वरः परमेश्वरः । स श्रीहरिः । सर्वेषां जनानाम् । अधिकारं योग्यताम् । ज्ञात्वा । याम् । मर्यादाम् । बबन्ध । सा मर्यादैव । सुखाप्तये । पाल्या ॥ १८ ॥ सेति । सा मर्यादावस्थित्तिरेव । सन्तः शुभाः । देशाद्याः । ज्ञेयाः । तस्या मर्यादावस्थितेः । उल्लङ्घनं यत् । तत् । असन्तोऽशुभाः । देशाद्याः । ज्ञेयाः । एवममुना प्रकारेण । शुभाशुभाः देशादयः । ज्ञेयाः ॥ १९ ॥ मर्यादायामिति । हे मुने ! । अस्याम् । मर्यादायाम् । या । स्थितिरवस्थानम् । सा स्थितिरेव । त्वया । स्वस्य । सद्रूपेण । स्थितिः । ज्ञेया । ययेत्थंभूतसद्रूपस्थित्या । महत् । सौख्यम् । भवेत् । श्रीहरिरुवाचेत्यारभ्यैतत् श्लोकावधिकसन्दर्भस्यायं भावः । भगवन्निबद्धधर्ममर्यादावस्थानमेव सद्रूपेणात्मना वर्त्तमानस्य भक्तस्य लक्षणमन्यः सर्वस्त-

ततोऽधिका न पाल्याश्च ततो न्यूनाश्च वा वृषाः । यावन्त उक्तास्तावन्तः पालनीयाः प्रयत्नतः ॥ १७ ॥
अधिकारं हि सर्वेषां ज्ञात्वा सर्वज्ञ ईश्वरः । यां बबन्ध स मर्यादां सैव पाल्या सुखाप्तये ॥ १८ ॥ सैव सन्तो
हि देशाद्यास्तस्या उल्लङ्घनं तु यत् । तदसन्तो हि देशाद्या ज्ञेया एवं शुभाशुभाः ॥ १९ ॥ मर्यादायां स्थिति-
र्याऽस्यां सैव ज्ञेया त्वया मुने ! । सद्रूपेण स्थितिः स्वस्य यया सौख्यं भवेन्महत् ॥ २० ॥ तस्येति वाचं स
सुधोपमेयां निपीय हर्षं मुनिरन्तरेऽगात् । तथैव चान्ये मुनयस्तदीया भक्ता गृहस्थाश्च सदोनिषण्णाः ॥ २१ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिंधौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकैकचतुरशीतितमस्तरङ्गः ॥ १८४ ॥ ५१ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य खनागवसुभूमिते । एकादश्यां चैत्रकृष्णे वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥

दौर्लभ्योक्तिपूर्वकस्तदर्थपोषकः प्रपञ्च इति ॥ २० ॥ तस्येति । इत्येवंविधाम् । तस्य श्रीहरेः । सुधोपमेयाम् । वाचम् । निपीय । स मुनिर्मुक्तानन्दसाधुः । अन्तरेऽन्तः-करणे । हर्षम् । अगात्प्राप । तथा तेन प्रकारेणैव । सदोनिषण्णाः । तदीयाः । भक्ताः । अन्ये । मुनयः । गृहस्थाश्च । अन्तरेहर्षमगुः ॥ २१ ॥ सद्रूपेण स्थिते-र्लक्ष्म स्वधर्मस्थितिमाह यः । स्वीयानां स हरिर्मह्यं तां ददातु स्थितिं दृढाम् ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्य-विरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकचतुरशीतितमस्तरङ्गः ॥ १८४ ॥ ५१ ॥

त्यागिनां गृहिणां धर्मा ये तु सन्ति पृथक् पृथक् । परस्परविरुद्धत्वं तेषां यत्सर्वथा यथा ॥१॥ श्रीहरेः प्रीततायां तु श्रद्धाया हेतुता च या । एतत्सर्वं द्विरश्चाशत्तमे सम्यक् प्रकीर्त्तितम् ॥२॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८०) चैत्रमासस्य कृष्णपक्षे । एकादश्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥१॥

तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुराद् दुर्गपुरान्तर्गतोत्तमनृपदुर्गाभ्यन्तरवर्त्यात्मावासस्थानात् । लक्ष्मीवाटिकाम् । समुपेत्य तज्जिनाश्वाधिरूढः सन्सम्प्राप्य । स्वास्तृतायाम् । वेदिकायाम् । धवलांशुकः परिधृतसकलश्वेतवसनः । स श्रीहरिः । न्यषीदत् ॥ २ ॥ सितेति । सितपुष्पस्रगापीडः स्वकण्ठोष्णीषसन्धृतवलक्षसुमनः-कृतहारशेखरः । सहस्रशो नानादेशागतत्वादनेकैः । भक्तैस्त्यागिभिर्गृहिभिश्च स्वाश्रितजनैः । वृतः सभायां संवेष्टितः । स श्रीहरिः । सद्भिः प्रेमानन्दादिमुनिभिः । गीयमानानि झर्झरमृदङ्गध्वन्युपेतंगीतानि । कृष्णस्य । पद्यानि भाषासंबद्धकीर्त्तनानि । अश्रृणोत् ॥ ३ ॥ तदिति । स श्रीहरिः । तदन्ते पद्यगानसमाप्तौ । साधून्स्व-पुरोवस्थितान्मुक्तानन्दादिमुनीन् । अब्रवीत् । हे साधवः ! । इह सत्सङ्गे । त्यागिनः । गृहिणश्च । इतीत्थम् । द्विविधाः । दृढनिश्चयाः सुस्थिरसाक्षाद्भगवत्स्वरूपज्ञानाः । हरेः । भक्ताः । सन्ति ॥ ४ ॥ तेषामिति । उभयेषां द्विविधानाम् । तेषां भक्तानाम् । धर्मा गुणास्तु । पृथक् पृथगेव । भवन्ति । परस्परविरुद्धाश्च । सन्ति । कतिचित् । तान् परस्परविरुद्धधर्मान् । ब्रुवे ॥ ५ ॥ धनेति । धनं चैश्वर्यं राज्यं चाश्वास्तुरङ्गमाश्च मातङ्गा गजाश्च महीष्यः सैरिभ्यश्च गावो धेनवश्च महागृहाः सप्तभौ-

तत्र दुर्गपुराल्लक्ष्मीवाटिकां समुपेत्य सः । स्वास्तृतायां वेदिकायां न्यषीदद्धवलांशुकः ॥ २ ॥ सितपुष्पस्रगापीडो वृतो भक्तैः सहस्रशः । गीयमानानि पद्यानि सद्भिः । कृष्णस्य सोऽश्रृणोत् ॥ ३ ॥ तदन्ते सोऽब्रवीत्साधून्भक्ताः सन्ति हरेरिह । त्यागिनो गृहिणश्चेति द्विविधा दृढनिश्चयाः ॥ ४ ॥ तेषां धर्मास्तूभयेषां भवन्त्येव पृथक् पृथक् । परस्पर-विरुद्धाश्च तान्कतिचिद्ब्रुवे ॥ ५ ॥ धनैश्वर्याश्वमातङ्गमहिषीगोमहागृहाः । स्त्रीपुत्रानर्घ्यवसनहेमरत्नादिभूषणम् ॥ ६ ॥ एवमादिपदार्थानां सम्पादनपरिग्रहौ । गृहिणामेव शोभेते त्यागिनां तु न वै क्वचित् ॥ ७ ॥ कौपीनकन्थादिधृतिर्वनवासो बृहद्व्रतम् । काषायवस्त्रस्य धृतिः श्मश्रूणां मुण्डनं तथा ॥ ८ ॥ परापकारसहनमित्यादित्यागिनां महत् । भूषणं गृहिणां तत्तु दूषणं नैव शोभते ॥ ९ ॥ एवमाचरणे ज्ञेया परस्परविरुद्धता । गृहिधर्मांस्त्यजेत्त्यागी तद्धर्मांश्च गृही ततः ॥ १० ॥

मानि सौधानि च ते । स्त्रियश्च पुत्राश्च अनर्घ्याणि महार्हाणि वसनानि च हेमरत्नादिभूषणानि च तानि चैतेषां समाहारस्तम् । एवमित्युत्तरेणसम्बन्धः ॥ ६ ॥ एवमिति । एवमादिपदार्थानाम् । सम्पादनपरिग्रहावुत्पादनसङ्ग्रहौ । गृहिणां गृहस्थधर्मावस्थितनामेव । शोभेते । त्यागिनां साधूनां तु । क्वचित्कदाचिदपि । न शोभेते । वै ॥ ७ ॥ कौपीनेति । कौपीनं गुह्यपटश्च कन्था च ते आदीयेषां तुम्बीकाष्टपात्रादीनां तेषां धृतिर्धारणम् । वनवासः । बृहद्व्रतमष्टधास्त्रीत्यागलक्षणं ब्रह्मचर्यव्रतम् । काषाय-वस्त्रस्य रक्तमृत्स्नारञ्जितवस्त्राणामित्यर्थः । धृतिः । तथा । श्मश्रूणाम् । मुण्डनम् ॥८॥ परेति । परापकारसहनम् । इत्याद्येतत्प्रभृतिकम् । त्यागिनाम् । भूषणम् । अस्ति । अतः । शोभते । तत्तु । गृहिणाम् । दूषणं दूषणरूपम् । अतः । नैव शोभते । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥९॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । आचरणे त्यागिनां गृहि-धर्माचरणे गृहिणां त्यागिधर्माचरणे चेत्यर्थः । परस्परविरुद्धता । ज्ञेया । ततोहेतोः । त्यागी । गृहिधर्मान् । त्यजेत् । गृही । तद्धर्मांस्त्यागीधर्मांश्च । त्यजेत् ॥ १० ॥

गृहेति । अत्र सत्सङ्गे । गृहाश्रमम् । विहाय त्यक्त्वा । ये । नरा भक्ताः । त्यागिनः साधवः । जाताः । तैः साधुभिः । विचार्य स्वमनसि विचारः कार्यः । विचारमाह । वयम् । गृहिणः । नैव भवामः । वयं तु । त्यागिनः । भवामः ॥ ११ ॥ अत इति । अतो हेतोः । गृहिजनार्हस्य गृहस्थाश्रमस्थजनयोग्यस्य । पदार्थस्य धनादिवस्तुनः । एषणा सम्प्राप्तीच्छा । क्वचित्कदाचनापि । नैव । अर्हा योग्या नैवास्तीत्यर्थः । इतिहेतोः । व्रतस्य त्याग्युचितनियमस्य क्षतिर्विनाशो यया तां साधुत्वव्रतभङ्गहेतुभूतामित्यर्थः । तां तदेषणाम् । क्वापि कदाचिदपि । न करिष्यामः ॥ १२ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । विचार्य । ये साधवः । स्वे स्वकीये । धर्मे । वर्त्तन्ते । तेषु साधुष्वेव । मम । प्रीतिः प्रसन्नता । अस्ति । अन्यत्रैवंविधसाध्वितरसाधौ । मम प्रीतिर्नास्ति । इतीत्थम् । अवधार्यताम् ॥ १३ ॥ मुकुन्देति । अत्र सत्सङ्गे । मदन्तिके मत्समीपे स्थिताः । ये । मुकुन्दो मुकुन्दानन्दनामा वर्णी । आद्यो मुख्यो येषां मुक्तानन्दादीनां ते । तथैव स्वस्वधर्मानुसारेणैव वर्त्तन्ते । अत एव । तेषु मुकुन्दानन्दादिषु । मम । प्रीति । निरन्तरम् । अस्ति ॥ १४ ॥ किं बहुना स्वधर्म-

गृहाश्रमं विहायात्र जाता ये त्यागिनो नराः । तैर्विचार्यं वयं नैव गृहिणस्त्यागिनो वयम् ॥ ११ ॥
अतो गृहिजनार्हस्य पदार्थस्यैषणा क्वचित् । नैवार्हेति न तां क्वापि करिष्यामो व्रतक्षतिम् ॥ १२ ॥
एवं विचार्य धर्मे स्वे वर्त्तन्ते ये तु साधवः । प्रीतिर्ममास्ति तेष्वेव नान्यत्रेत्यवधार्यताम् ॥ १३ ॥
मुकुन्दाद्यास्तथैवात्र वर्त्तन्ते ये मदन्तिके । अतएव हि तेष्वस्ति मम प्रीतिर्निरन्तरम् ॥ १४ ॥
श्रद्धालुत्वात्तथैतेषां सेवां गृह्णामि चादरात् । श्रद्धाहीनैः कृतां तां तु प्रीत्या गृह्णामि न क्वचित् ॥ १५ ॥
पत्रं पुष्पं फलं तोयं श्रद्धादत्तमुपाददे । श्रद्धाहीनेन दत्तं तु नेक्षे किञ्चिदपि ध्रुवम् ॥ १६ ॥
पूजां यः श्रद्धया कुर्यान्मदीयामपि कश्चन । मद्गृहीतां च तां दृष्ट्वा तस्मा ईर्ष्येत्स मूढधीः ॥ १७ ॥

दृढस्थितिमतां श्रद्धातिशयवतामेव सेवामादरतो गृह्णामि नान्येषामित्याह । श्रद्धेति । तथा च । तेषामेवंविधमुकुन्दानन्दादीनाम् । श्रद्धालुत्वाच्छ्रद्धातिशययुक्तत्वात् । सेवां तत्कृतां परिचर्याम् । आदरात् । गृह्णामि । श्रद्धाहीनैः स्वधर्मनिष्ठैरपि श्रद्धावर्जितैर्भक्तैः । कृताम् । तां परिचर्यां तु । क्वचित्कदाचिदपि । प्रीत्या । न गृह्णामि ॥ १५ ॥ पत्रमिति । श्रद्धादत्तं श्रद्धया मह्यं समर्पितम् । पत्रं जीवन्ती तुलस्यादिदलम् । पुष्पं वर्षाजीवन्तीकुन्दकुसुमादिसुमनः । फलं कर्कटिकादि । तोयं गालितशीतमिष्टपूताच्छोदकम् । उपाददे प्रीत्या गृह्णामि । श्रद्धाहीनेन भक्तेन । दत्तं तु । किञ्चित् किमपि । नेक्षे न पश्यामि । ध्रुवं निश्चितमेव ॥ १६ ॥ पूजामिति । कश्चन स्वधर्मनिष्ठो यः कोऽपि भक्तः । श्रद्धया । मदीयाम् । पूजा सेवाम् । कुर्यात् । मद्गृहीतां मयाऽऽदरादुपादत्ताम् । तां पूजां चापि । दृष्ट्वा । यो भक्तः । तस्मै मत्पूजाकर्त्रे भक्ताय । ईर्ष्येत् । स भक्तः । मूढधीर्मन्दमतिः । ज्ञेयः ॥ १७ ॥

रुचिरिति । तस्मिन्नेवमीर्ष्याकर्त्तरि भक्ते । मम । रुचिः । न जायते । वै । इत्येवंविधाम् । तस्य श्रीहरेः । अमृततुल्यवाचम् । श्रुत्वा । तदीयभक्ताः । सन्तः साधवः । गृहस्थाश्च । भूरितरम् । प्रतोषम् । प्रपेदिरे ॥ १८ ॥ स्वभक्तत्यागिगृहिणां परस्परविरुद्धता । धर्माणां स्वप्रसन्नत्वं स्वधर्मैः श्रद्धया तथा ॥ १ ॥ अनीर्ष्यया च तत्प्रोक्तं येन श्रीहरिणा स मे । स्वधर्मदृढतां श्रद्धामनीर्ष्यां प्रददातु च ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्स्वनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकपञ्चाशीतितमस्तरङ्गः ॥ १८५ ॥ ५२ ॥

मोहस्य लक्षणं तस्य निवृत्तेः साधनं च यत् । त्रिपञ्चाशत्तमे तत्तु कथितं सम्यगेव हि ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८०) वैशाखशुक्लपञ्चम्यां वैशाखमासस्य शुक्लपक्षागतपञ्चमीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे । निजाश्रमे स्वावासे । स्वासने स्वोपवेशार्होत्तमनिजविष्टरे । सितवासाः परिधृतसकलश्वेतवसनः । निजैर्नानादेशागतत्यागिगृहिस्वकीयभक्तजनैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः ।

रुचिर्न तस्मिन्मम जायते वै श्रुत्वेति तस्यामृततुल्यवाचम् । सन्तो गृहस्थाश्च तदीयभक्ताः प्रपेदिरे भूरितरं प्रतोषम् ॥ १८ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकपञ्चाशीतितमस्तरङ्गः ॥ १८५ ॥ ५२ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य खनागवसुभूमिते । वैशाखशुक्लपञ्चम्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥१॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य निजाश्रमे । व्यराजत्स्वासने स्वामी सितवासा वृतो निजैः ॥ २ ॥ स्वाग्रोपविष्टानूचेऽथ स साधून्स्वाननेक्षणान् । यो मोहः कथितः शास्त्रे तद्रूपं शृणुत ब्रुवे ॥ ३ ॥ स्वदोषाननुसन्धानं रूपं मोहस्य कीर्त्यते । पण्डितमन्यपुरुषास्तद्वन्तः सन्ति भूरिशः ॥ ४ ॥ शरीरस्थं तु जीवं स्वं यथावन्न विदुर्हि ते । कृष्णो गौरोऽथवा ह्रस्वो दीर्घोऽणुर्वा महानिति ॥ ५ ॥ एवमज्ञानिनोऽप्येते महत्सु हरिसेविषु । साक्षात्कृष्णेऽपि दोषं च त्वाकृतौ कल्पयन्ति वै ॥ ६ ॥

स्वामी श्रीहरिः । व्यराजदुपवेशनचातुर्येण शुशुभे ॥ २ ॥ स्वेति । अथानन्तरम् । स श्रीहरिः । स्वाननेक्षणान्स्वमुखपङ्कजावलोकिनः । स्वाग्रोपविष्टान्स्वपुरःप्रदेशावस्थितान् । साधून्मुक्तानन्दादिमुनीन् । ऊचे । हे साधवः ! । शास्त्रे । यः । मोहः । कथितः । तद्रूपं तस्य मोहस्य लक्षणम् । ब्रुवे युष्मभ्यं कथयामि । शृणुत ॥ ३ ॥ स्वेति । स्वदोषाननुसन्धानं स्वस्थानेकदोषाविचारपूर्वकं परदोषसमीक्षणमित्यर्थः । मोहस्य । रूपम् । कीर्त्यते । तद्वन्तो मोहयुक्ताः । पण्डितंमन्यपुरुषा मूर्खजनाः । भूरिशो बहवः । सन्ति ॥ ४ ॥ शरीरस्थमिति । ते मूर्खपुरुषाः । शरीरावस्थितम् । स्वं स्वकीयम् । जीवम् । यथावद्यथार्थतया । न हि विदुर्नैव जानन्ति । जीवः । कृष्णः कृष्णवर्णः । अथवा । गौरः श्वेतवर्णः । ह्रस्वो लघुः । अथवा । दीर्घो गुरुः । अणुरणुवत्सूक्ष्मः । अथवा । महान्स्थूलः । अस्ति । इतीत्थम् । तं न विदुरितिसम्बन्धः ॥ ५ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । अज्ञानीनः स्वजीवस्वरूपानभिज्ञा अपि । एते मूर्खपुरुषाः । हरिसेविषु साक्षाद्भगवत-

एकान्तिकोपासकेषु । महत्सु महासाधुषु । त्राकृतौ । साक्षात्कृष्णे चापि । दोषम् । कल्पयन्ति । वै ॥ ६ ॥ तेषु तत्कृतदोषकल्पनप्रकारमाह । एत इति । एते । महान्तो महासाधवः । कृष्णो वा स्वयं श्रीहरिरपि । एतावदेतत्परिमितम् । कर्म क्रियां तु । उचितं योग्यम् । न कुर्वन्ति । इतीत्थम् । निर्दोषे दोषरहितेषु साधुषु तथाविधे भगवति चेत्यर्थः । दोषदर्शनाः । मूढा उक्तविधा मूर्खपुरुषाः । विदुः ॥ ७ ॥ कृष्ण इति । साक्षात्प्रत्यक्षः । कृष्णः स्वयं श्रीहरिस्तु । भगवान्करामलकवदनन्ताण्डस्थजीवेश्वरक्रियाऽखण्डदर्शनादिभगशब्दवाच्यज्ञानैश्वर्याद्युपेतः । राधालक्ष्मीपतिः । प्रभुरक्षरादिनियमनसमर्थः । अनन्तकोटिब्रह्माण्डानां स्थित्युत्पत्त्यादेः कारणं महापुरुषादिद्वारा हेतुः । अस्ति ॥ ८ ॥ शारदेति । शारदाब्रह्मशेषाद्याः । यस्य साक्षात्कृष्णस्य । पारं गुणैश्वर्यविभूत्याद्यन्तम् । न यान्ति । वेदाश्चत्वारोऽपि निगमाः । यस्य साक्षात्कृष्णस्य । गुणानपारकारुण्यवात्सल्यौदार्यादीन् । गायन्तः सन्तोऽपि । अन्तं पारम् । न यान्ति ॥ ९ ॥ तस्येति । तस्य तथाविधस्य साक्षात्कृष्णस्यापि । लीलासु चरित्रेषु । इह लोके । ये । पुमांसः । दोषकल्पकाः । सन्ति । ते पुमांस एव । अधार्मिकाः । मूर्खाः । हरेः । विमुखाश्च । ज्ञेयाः

एते महान्तः कृष्णो वा कर्मैतावत्तु नोचितम् । कुर्वन्तीति विदुर्मूढा निर्दोषे दोषदर्शनाः ॥७॥ कृष्णस्तु साक्षाद्भगवान् राधालक्ष्मीपतिः प्रभुः । अनन्तकोटिब्रह्माण्डस्थित्युत्पत्त्यादिकारणम् ॥८॥ शारदाब्रह्मशेषाद्या न पारं यान्ति यस्य च । वेदा अपि गुणान् यस्य गायन्तोऽन्तं न यान्ति च ॥९॥ तस्यापि लीलास्विह ये पुमांसो दोषकल्पकाः । त एवाधार्मिका ज्ञेया मूर्खाश्च विमुखा हरेः ॥१०॥ कृष्णे च कृष्णभक्तेषु ये नरा दोषदर्शिनः । न तेषां जायते श्रेयः कदाचिदपि पापिनाम् ॥ ११ ॥ एवं हि मोहो विज्ञेयो निर्दोषे दोषदर्शनम् । आत्मदोषस्य चाज्ञानमिति प्रोक्तो विवेकिभिः ॥१२॥ माहात्म्यं ये तु कृष्णस्य सत्सच्छास्त्रनिषेवया । ज्ञात्वा भजन्ति तं तेभ्यः स सम्यगपसर्पति ॥ १३ ॥ इति प्रभोस्तस्य वचोऽमृतं ते निपीय सन्तः सकलास्तदीयाः । तोषं महान्तं हृदि लेभिरेऽथो सदोनिषण्णा गृहिणश्च भक्ताः ॥ १४ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकषडशीतितमस्तरङ्गः ॥ १८६ ॥ ५३ ॥

॥ १० ॥ कृष्ण इति । ये । नराः । कृष्णे साक्षाद्धरौ । कृष्णभक्तेषु च । दोषदर्शिनः । सन्ति । पापिनाम् । तेषां नराणाम् । कदाचिदपि । श्रेयः । न जायते ॥ ११ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । निर्दोषे । दोषदर्शनम् । आत्मदोषस्य । अज्ञानं च । इत्येवम् । विवेकिभिः । प्रोक्तः । मोहः । विज्ञेयः ॥ १२ ॥ माहात्म्यमिति । ये भक्ताः । सतां भगवदेकान्तिकसाधूनां सच्छास्त्राणां श्रीमद्भागवतादिसद्ग्रन्थानां च निषेवया यथोचितपरिशीलनं तया । कृष्णस्य प्रत्यक्षस्य श्रीहरेः । माहात्म्यम् । ज्ञात्वा । तं कृष्णम् । भजन्ति । तेभ्यो भक्तेभ्यः सकाशात् । स मोहः । सम्यग्यथार्थतया । अपसर्पति निवृत्तो भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ इतीति । इत्येवंविधम् । प्रभोः । तस्य कृष्णशब्दाभिहितस्य श्रीहरेः । वचोऽमृतम् । निपीय । तदीयाः । सदोनिषण्णाः । सकलाः । ते । सन्तः । अथो अथ च । भक्ताः । गृहिणः । हृदि स्वस्वमानसे । महान्तम् । तोषम् । लेभिरे ॥१४॥ यो लक्ष्मोक्त्वा तु मोहस्य साधनं तन्निवर्त्तने । हरिः प्राह स्वमाहात्म्यबोधं तं स ददातु मे ॥१॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्यकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकषडशीतितमस्तरङ्गः ॥१८६॥५३॥

यस्य भक्तस्य सत्सङ्गोऽधिकः स्यात्सर्वतोऽपि हि । चतुःपञ्चाशत्तमे तु तस्य लक्षणमीरितम् ॥१॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८०) ज्येष्ठस्य मासस्य । शुक्लसप्तम्यां शुक्लपक्षस्य सप्तमीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुराद्दुर्गपुरान्तर्गतोत्तमनृपतिदुर्गाभ्यन्तरवर्त्त्युत्तम-निवासस्थानादित्यर्थः । लक्ष्मीवाटिकाम् । समुपेत्य माणिक्याश्वाधिरूढः । सन् सम्प्राप्य । सिताम्बरः परिहितसकलश्वेतवसनः । स श्रीहरिः । आम्राधस्तादाम्रसाल-तरोरधःप्रदेशे । वेदिकायां श्वेतोत्तरच्छदपार्श्विकयुतस्थूलतूलिकासनवत्यां वेद्याम् । निषसादापराह्णे रेचिताद्यश्वागतिविशेषांस्तया विधाप्योपविवेश ॥ २ ॥ मल्लिकेति । मल्लिकापुष्पहारः स्थूलमुक्तासमानकुन्दकलिकामालाधरः । मल्लिकापुष्पशेखरः । स्वैरात्मीयैः । भक्तैर्नानादेशागतत्यागिगृहिनैकाश्रितजनैः । परितः समंततः । वृतः सभायां वेष्टितः । स श्रीहरिः । अग्रतः स्वाग्रप्रदेशावस्थितान् । सतो मुक्तानन्दादिसाधून् । पप्रच्छ ॥ ३ ॥ प्रोक्त इति । हे सन्तः ! । भागवते श्रीमद्भागवतपुराणै-कादशस्कन्धे । स्वयम् । हरिणा श्रीकृष्णेन । सत्सङ्गः । साङ्ख्ययोगतपस्त्यागतीर्थदानव्रतादितः साङ्ख्यादिसर्वसाधनेभ्यः । अधिकः । प्रोक्त उद्धवं प्रति कथितः

शकाब्दे विक्रमार्कस्य खनागवसुभूमिते । ज्येष्ठस्य शुक्लसप्तम्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुराल्लक्ष्मीवाटिकां समुपेत्य सः । आम्राधस्ताद्वेदिकायां निषसाद सिताम्बरः ॥ २ ॥
मल्लिकापुष्पहाराश्च मल्लिकापुष्पशेखरः । परितः स्वैर्वृतो भक्तैः सतः पप्रच्छ सोऽग्रतः ॥ ३ ॥
प्रोक्तोऽधिको भागवते सत्सङ्गो हरिणा स्वयम् । सांख्ययोगतपस्त्यागतीर्थदानव्रतादितः ॥ ४ ॥
सोऽधिकः स्यान्मतो यस्य तस्य मे ब्रूत लक्षणम् । इति पृष्टोत्तरमपि तस्य प्रोवाच तान्स्वयम् ॥ ५ ॥
सत्सु यस्यात्मबुद्धिः स्यात्तेन ज्ञातोऽस्ति सोऽधिकः । दृष्टान्तेन सह स्पष्टं कथयामि च तामहम् ॥ ६ ॥
यथाऽत्र कस्यचिद्राज्ञो वन्ध्यस्य वार्द्धके भवेत् । पुत्र एकोऽथ तस्मिन्स्यात्तस्य स्नेहोऽधिकः ॥ ७ ॥

। तद्यथा । 'न रोधयति मां योगो न साङ्ख्यं धर्म एव च । न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टा पूर्त्तं न दक्षिणा । व्रतानि यज्ञछन्दांसि तीर्थानि नियमा यमाः । यथाऽवरुन्धे सत्सङ्गः सर्वसङ्गापहो हि मामि'ति ॥ ४ ॥ स इति । स सत्सङ्गः । यस्य भक्तस्य । अधिकः साङ्ख्यादिसर्वसाधनेभ्यो विशिष्टः । मतः । स्यात् । तस्य भक्तस्य । लक्षणम् । मे मह्यम् । ब्रूत । इत्यमुना प्रकारेण । पृष्ट्वा । तान् प्रश्नोत्तरानभिज्ञतया परस्पराननविलोकिनः साधून् । तस्य स्वकृतप्रश्नस्य । उत्तरमपि । स्वयं श्रीहरिरेव । प्रोवाच ॥५॥ सत्स्विति । हे सन्तः ! । यस्य भक्तस्य । सत्सु साक्षाद्भगवदेकान्तिकसाधुषु । आत्मबुद्धिः । स्यात् । तेन भक्तेन । सत्सङ्गः । अधिकः । ज्ञातः । अस्ति । अहम् । तां सत्स्वात्मबुद्धिम् । दृष्टान्तेन । सह । स्पष्टं यथातथा । कथयामि ॥६॥ यथेति । अत्र लोके । यथा । वन्ध्यस्य । कस्यचित् । राज्ञः । वार्द्धके वृद्धत्वे । एकः । पुत्रः । भवेत् । अथानन्तरम् । तस्य राज्ञः । तस्मिन् । पुत्रे । अखिलाधिकः सर्वपदार्थाधिकः । स्नेहः । स्यात् ॥ ७ ॥

अधिक्षिपेदिति । स पुत्रः । स्वयम् । अधिक्षिपेत्तिरस्कुर्यात् । अथवा । पुनर्भूयो भूयः । श्मश्रूणि । आकर्षयेद् बलादाकृष्यात् । अथवा । कदाचन । ग्रामस्थलोकशिशूकान्स्वनगरस्थजनपृथुकान् । ताडयेत्पशुमारं मारयेत् ॥ ८ ॥ कुर्यादीति । अथवा । अनीतिमन्यायमपि । कुर्यात् । तथापि । भूपतेरेवंविधपुत्रजनकनृपतेः । तस्मिन्पुत्रे । कदापि । अभावः । न हि नैव । स्यात् । प्रत्युत । प्रेम । वर्द्धते तत्र वृद्धिं गच्छति ॥ ९ ॥ तथेति । तथा तेन प्रकारेणैव । यस्य भक्तस्य । सत्सु । सुनिश्चला । स्नेहबुद्धिः । स्यात् । सा स्नेहबुद्धिरेव । आत्मबुद्धिः । मता । याऽऽत्मबुद्धिः । क्वचित्कदाचिदपि । प्रतिहता निवृत्ता । न स्यात् । इति त्रयाणामेकसम्बन्धः ॥ १० ॥ इयमिति । इयमात्मबुद्धिः । यस्य भक्तस्य । सत्सु भवेत् । तेन भक्तेन । सत्सङ्गः । सर्वतः सर्वसाधनेभ्यः । अधिकः । ज्ञातः । अस्ति । हि । इत्येवम् । यूयम् । निश्चितमेव । जानीत ॥ ११ ॥ आत्मेति । यस्य भक्तस्य । सत्सु । आत्मबुद्धिः । भवेत् । तस्य भक्तस्यैव । तेषु सत्सु । सर्वथा । स्वधीरात्मीयत्वमतिः । पूज्यधीः पूजनीयतामतिः । तीर्थमतिस्तीर्थधर्मभूतपुनानतामतिश्च । ध्रुवमेव । स्यात् ॥ १२ ॥ एता इति । यस्य । नृदेहिनो मनुष्यजन्मवतो

अधिक्षिपेत्स चेत्स्वं वा श्मश्रूण्याकर्षयेत्पुनः । ग्रामस्थलोकशिशुकांस्ताडयेद्वा कदाचन ॥ ८ ॥ कुर्यादनीतिमपि वा तथापि न हि भूपतेः । तस्मिन्कदाप्यभावः स्यात्प्रत्युत प्रेमवर्द्धते ॥९॥ तथैव यस्य सत्सु स्यात्स्नेहबुद्धिः सुनिश्चला । आत्मबुद्धिर्मता सैव या न प्रतिहता क्वचित् ॥ १० ॥ इयं यस्य भवेत्सत्सु तेन ज्ञातो हि सर्वतः । सत्सङ्गोऽधिक इत्येवं यूयं जानीत निश्चितम् ॥ ११ ॥ आत्मबुद्धिर्भवेद्यस्य सत्सु तस्यैव सर्वथा । स्वधीश्च पूज्यधीस्तेषु स्याच्च तीर्थमतिर्ध्रुवम् ॥१२॥ एता न मतयो यस्य सत्सु जाता नृदेहिनः । अन्यत्र च भवेयुस्ताः स तु प्रोक्तः पशुर्बुधैः ॥ १३ ॥ यस्यात्मबुद्धिः कुणपे त्रिधातुके स्वधीः कलत्रादिषु भौम इज्यधीः । यत्तीर्थबुद्धिः सलीले न कर्हिचिज्जिनेष्वभिज्ञेषु स एव गोखरः ॥१४॥ इति भागवतश्लोकेऽप्ययमेवार्थ ईरितः । सत्स्वेव सर्वथा कार्यस्ततः स्नेहो मनीषिभिः ॥ १५ ॥

जनस्य । सत्सु । एता आत्मबुध्यादयः । मतयः । न जाताः । ता मतयः । अन्यत्र देहादिषु । भवेयुः । स जनस्तु । बुधैर्व्यासादिभिः । पशुतुल्यः । प्रोक्तः ॥१३॥ यस्येति । यस्य जनस्य । त्रिधातुके वातपित्तश्लेष्माख्यधातुत्रयप्रकृतिके । कुणपे शरीरे । आत्मबुद्धिरहंमत्या स्नेहबुद्धिः । अस्ति । कलत्रादिषु स्त्रीपुत्रादिषु । स्वधीरात्मीयतामतिः । अस्ति । भौमे भूमिविकारेऽर्चादौ । इज्यधीः पूजनीयदेवतात्वमतिः । अस्ति । यद्यस्य जनस्य । सलिले यत्र कुत्रापि दूरवर्त्तिनि तोये । तीर्थबुद्धिः । अस्ति । कर्हिचित्कदाचिदपि । अभिज्ञेषु यथार्थतया साक्षाद्भगवत्स्वरूपवित्स्वेकान्तिकभक्तजनेषु । न सन्ति यस्यात्मबुद्ध्यादयो न विद्यन्ते इत्यर्थः । स जन गोषु पशुष्वपि खरो गर्दभ एव । ज्ञेयः ॥ १४ ॥ इतीति । इत्येवंविधे । भागवतश्लोकेऽपि । अयमेव । अर्थः । ईरितः । ततोहेतोः । मनीषिभिर्विवेकिभिर्भक्तैः । सत्स्वेव । सर्वथा । स्नेहः । कार्यः ॥ १५ ॥

इतीति । इत्येवंविधाम् । प्रभोः । प्रत्यक्षपरमेश्वरस्य । तस्य श्रीहरेः । सुधोपमाम् । वाचम् । निशम्य । सदोनिषण्णाः । भक्ताः । सर्वे । साधुजनाः । अथो । गृहस्थाश्चापि । स्वस्वहृदये । महान्तमतिशयितम् । हर्षम् । लेभिरे ॥ १६ ॥ यस्य स्वकीयभक्तस्य सत्सङ्गः सर्वतोऽधिकः । स्यात्तस्य येन लक्ष्मोक्तं स हरिर्मे ददातु तम् ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकसप्ताशीतितमस्तरङ्गः ॥ १८७ ॥ ५४ ॥

स्वभक्तशिक्षणायैव हरिणा स्वमलौकिकम् । अङ्गं तु बहुदृष्टान्तैः पञ्चपञ्चाश ईरितम् ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८०) ज्येष्ठशुक्ले ज्येष्ठमासस्य शुक्लपक्षे । एकादश्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे । प्राचीनवक्त्रस्य प्राग्द्वारस्य वेश्मनस्तस्यैवभवनस्य । वेद्यां बाह्यवितर्द्यौ । चारुमञ्चकेऽनर्घ्यास्तरणास्तृतशोभनपर्यङ्कासने । स श्रीहरिः । न्यषीदत् ॥ २ ॥ तं विशिनष्टि द्वाभ्याम्

इति प्रभोस्तस्य निशम्य वाचं सुधोपमां साधुजनास्तु सर्वे । हर्षं महान्तं हृदि लेभिरेऽथो भक्ता गृहस्थाश्च सदो निषणाः ॥१६॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिंधौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकसप्ताशीतितमस्तरङ्गः ॥ १८७ ॥ ५४ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य खनागवसुभूमिते । एकादश्यां ज्येष्ठशुक्ले वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्गं उत्तमस्य स वेश्मनः । वेद्यां प्राचीनवक्त्रस्य न्यषीदच्चारुमञ्चके ॥ २ ॥ स्वकीयवक्त्रकमलस्थिरलोचनवृत्तिभिः । त्यागिभिर्गृहिभिर्भक्तैर्वृतश्च परितो निजैः ॥३॥ स्वर्णसूत्रोल्लसत्प्रान्तं शीर्ष्णि श्वेतपटं दधत् । सितं परिदधद्धोत्रं वसानश्च सितां पटीम् ॥४॥ विधाय गायनं सत्सु सवाद्यं विरतेषु सः । तानाभाष्य जगादेदं सर्वे शृण्वन्तु साधवः ! ॥ ५ ॥ यस्य यादृग्भवेदङ्गं सत्सङ्गात्प्राक् च सोम्प्रतम् । स तद्वदतु मे सम्यक् पृथगेकैक आत्मनः ॥ ६ ॥

। स्वकीयेति । स्वकीयवक्त्रकमलस्थिरलोचनवृत्तिभिः । त्यागिभिः । गृहिभिश्च । निजैरात्मीयैः । भक्तैः । नानादेशागतैरितिशेषः । परितः । वृत्तः सभायां संवेष्टितः ॥ ३ ॥ स्वर्णेति । स्वर्णसूत्रैः पुरटतन्तुग्रथनरचनाभिरुल्लसच्छोभमानः प्रान्तः प्रान्तभागो यस्य तम् । श्वेतपटं श्वेतवर्णशिरोवेष्टनपटकम् । शीर्ष्णि मस्तके । दधत् । सितं धोत्रमधोंशुकम् । परिदधत् । सितां धवलाम् । पटीं प्रच्छदपटिकाम् । वसानश्च ॥ ४ ॥ विधायेति । सत्सु मुक्तानन्दादिषु साधुषु । सवाद्यं झर्झरमृदङ्गादिवादित्रवादनसहितम् । गायनं साक्षाद्भगवद्गुणकीर्त्तनगानम् । विधाय । विरतेषु सत्सु । स श्रीहरिः । तान्मुक्तानन्दादिगायकसाधून् । आभाष्य सम्बुध्याभिमुखीकृत्य । इदं वक्ष्यमाणवचनम् । जगाद । हे साधवः । सर्वे । शृण्वन्तु ॥ ५ ॥ यस्येति । हे सन्तः ! । यस्य साधोः । सत्सङ्गात् । प्राक् । साम्प्रतमिदानीं च । यादृग्यथाविधम् । अङ्गं स्वाभाविकीस्थितिः । भवेत् । स साधुः । एकैकः सन् । आत्मनः स्वस्य । तदङ्गम् । मे मह्यम् । पृथक्पृथक् । सम्यक् । वदतु ॥ ६ ॥

स्वस्वाङ्गोक्तौ विलम्बं कुर्वतस्तानालक्ष्य तेषां शिक्षामिषादादौ स्वयमेव स्वकीयं तद्वक्ति । अहमिति । हे साधवः ! । आदितः । अहमेव । स्वकम् । अङ्गम् । अशेषतः सर्वप्रकारेण । वच्मि । मे मम । बाल्येऽपि । प्रातःस्नाने । सुरेक्षणे रामकृष्णादिदेवदर्शने । रुचिः । अभूत् ॥ ७ ॥ कथेति । विष्णोः श्रीकृष्णस्य । कथावार्त्ता-श्रुतौ । साधूनाम् । समागमे । तीर्थयात्रायां च । मम । सर्वदा । प्रीतिः । अवर्त्तत ॥ ८ ॥ गृहमिति । अहम् । यदा । गृहम् । हित्वा । वनम् । अभ्यागतः प्राप्तः अभूवम् । तदा । वस्त्रैकखण्डस्यैकस्यापि वस्त्रशकलस्य । उपादाने ग्रहणेऽपि । मम । रुचिः । नासीत् ॥ ९ ॥ सर्पेति । गहने दुःखरूपे । 'गहनं वनदुःखयो'रिति-हैमः । वने काननेऽपि । सर्पा अजगरादयो भुजङ्गाश्च शार्दूला व्याघ्राश्च भूताश्च ते आदयो येषां मृत्युहेतुवनमहिषक्रोडकर्यादीनां तेभ्यो भयं भीतिस्तु । मे मम । हृदि । नासीत् । अहम् । दिवाशिम् । स्वस्थः स्थिरचित्तः सन् । न्यवसं तत्र निवासमकरवम् । हि ॥ १० ॥ तीर्थानीति । भूमौ । तीर्थानि । विचरन् । अहम् । श्री-

अहमेवादितो वच्मि स्वकमङ्गमशेषतः । बाल्येऽपि मे रुचिरभूत्प्रातःस्नाने सुरेक्षणे ॥ ७ ॥ कथावार्त्ताश्रुतौ विष्णोः साधूनां च समागमे । प्रीतिश्च तीर्थयात्रायां ममावर्त्तत सर्वदा ॥ ८ ॥ गृहं हित्वा यदा चाहं वनमभ्यागतस्तदा । नासीद्वस्त्रैकखण्डस्याप्युपादाने रुचिर्मम ॥९॥ सर्पशार्दूलभूतादिभयं त्वासीन्न मे हृदि । गहनेऽपि वने स्वस्थो न्यवसं हि दिवानिशम् ॥ १० ॥ तीर्थानि विचरन्भूमौ श्रीरामानन्दसद्गुरोः । समीपमेत्य न्यवसं तच्छुश्रूषानुरागवान् ॥ ११ ॥ मयि धर्मधुरां न्यस्य तस्मिन्नन्तर्हिते भुवः । सत्सङ्गिनो जनान्धर्मे वर्त्तयामि यथोचितम् ॥१२॥ सम्प्राप्तो महदैश्वर्यं सेव्यमानोऽपि लक्षशः । शिष्यै राजोचितद्रव्यैर्न लभे क्वापि विक्रियाम् ॥१३॥ सम्पादितेष्वादरेण प्रियेषु निखिलेष्वपि । औदासीन्यं पदार्थेषु म्रियमाणस्य नुर्यथा ॥१४॥ तस्मिन् यथा वा पुरुषे तदीयसुहृदामपि । स्वार्थसम्पादनस्येच्छा सम्यगेव वर्त्तते ॥ १५ ॥

रामानन्दसद्गुरोः । समीपम् । एत्य प्राप्य । तच्छुश्रूषानुरागवन् । सन् । न्यवसम् ॥ ११ ॥ मयीति । तस्मिन् श्रीरामानन्दसद्गुरौ । मयि विषये । धर्मधुराम् । न्यस्यारोप्य । भुवः पृथिव्याः सकाशात् । अन्तर्हिते सति । सत्सङ्गिन् । जनान् । यथोचितम् । धर्मे । वर्त्तयामि ॥ १२ ॥ सम्प्राप्त इति । अहम् । महत् । ऐश्वर्यं सकलनृपादिमाननीयतापूर्वकसर्वप्रशास्तृतारूपमीश्वरभावम् । सम्प्राप्तः । लक्षशो नियुतादिसंख्यैः । शिष्यैः । राजोचितद्रव्यैः । सेव्यमानः । सन्नपि । क्वापि कस्मि-श्चिदपि पदार्थे । विक्रियां तदासक्तिरूपं विकारम् । न लभे ॥ १३ ॥ सम्पादितेष्विति । यथा । म्रियमाणस्य मरणकाले आस्तरणसंशायितस्य । नुर्जनस्य । आदरेण । सम्पादितेषु । प्रियेषु । निखिलेष्वपि । पदार्थेषु । औदासीन्यम् । जायते ॥ १४ ॥ तस्मिन्निति । यथा वा । तदीयसुहृदामपि । तस्मिन्म्रियमाणे । पुरुषे जनेऽपि । स्वार्थसम्पादनस्य । इच्छा । सम्यगेव । निवर्त्तते ॥ १५ ॥

तथेति । तथा तेन प्रकारेणैव । मम । सर्वपदार्थानाम् । सम्बन्धे सत्यपि । हृदये । औदासीन्यमनासक्तिः । अनिच्छा तदुपादानेच्छाऽभावश्च । वर्त्तते । ननु । इति त्रयाणामेकसम्बन्धः ॥१६॥ यथेति । यथा वा । सम्राजश्चक्रवर्त्तिनो राज्ञः । एकः । सुतः । स्यात् । अस्य सम्राजः । वार्द्धके वृद्धत्वे । स एक एव सुतः । चेद्यदि म्रियेत । तदा । अस्य सम्राजः । सर्वतः सर्वेष्वपि पदार्थेषु । औदासीन्यं पुत्रशोकाकृष्टचित्तत्वेनानासक्तत्वम् । स्यात् । हि ॥ १७ ॥ तथेति । तथा तेन प्रकारेणैव । मे मम । कृष्णाकृष्टान्तरत्वतः श्रीकृष्णस्वरूपसदेक्षणाकृष्टमानसभावाद्धेतोः । खानं नानाविधान्नाशनं च पानं जलादिपीतिश्च अश्वारोहणमनर्घ्यवाहाधिरोहश्च तान्यादयो यासु ताश्च क्रियास्तास्वपि । सदा । औदासीन्यमेव । अस्ति । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥१८॥ मायिका इति । मायिकाः । पदार्थास्तु । मे मम । सर्वदा । नश्वराः । भान्ति । तत्र मायिकपदार्थेषु । मध्ये । अयं पदार्थः । शुभ उत्तमत्वाद्रमणीयः । अयम् । अशुभः कुत्सितत्वादरमणीयश्च । इतीत्थम् । पृथक् । व्यक्तिर्विवेकः । नास्ति ॥ १९ ॥ तत्र पृथग्व्यक्त्यभावं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । इदमिति । यथा । कक्षजरोमसु बाहुमूलोद्भूतलोमसु । इदं रोम । शुभम् । इदं रोम शुभं । नास्ति ।

तथा सर्वपदार्थानां सम्बन्धेऽपि सदा मम । औदासीन्यमनिच्छा च वर्त्तते हृदये ननु ॥ १६ ॥ यथा वा सुत एकः स्यात्सम्राजः सोऽस्य वार्द्धके । म्रियेत चेत्तदाऽस्य स्यादौदासीन्यं हि सर्वतः ॥१७॥ तथा मे खानपानाश्वारोहणादिक्रियास्वपि । औदासीन्यं सदाऽस्त्येव कृष्णाकृष्टान्तरत्वतः ॥ १८ ॥ मायिकास्तु पदार्था मे नश्वरा भान्ति सर्वदा । शुभोऽयमशुभश्चेति पृथग्व्यक्तिर्न तत्र च ॥१९॥ इदं शुभमिदं नेति यथा कक्षजरोमसु । भेदो नास्ति समानत्वात्सर्वेषां हि तथाऽत्र च ॥२०॥ यदित्यहं क्वचिद्वच्मि भोज्यमेतत्सुशोभनम् । वस्त्रं च भूषणं वेश्मवाहयानासनादिकम् ॥२१॥ तत्तु तत्तद्भक्ततुष्ट्यै बाह्यतो वच्मि नान्यथा । भक्तार्थाऽस्ति क्रिया सर्वा मम स्वार्था तु क्वापि न ॥२२॥ एकान्तिकस्य भक्तस्य लक्ष्मेत्थं शास्त्रसम्मतम् । तदन्तःकरणं नित्यं चिन्तनादौ हरेर्भवेत् ॥२३॥

इत्येवम् । भेदः । सर्वेषां कक्षस्थरोम्णाम् । समानत्वाद्रोमत्वेन तुल्यत्वात् । नास्ति । तथा । अत्र चैषु मायिकपदार्थेष्वपि । नश्वरत्वेन सर्वेषां समानत्वाच्छुभाशुभभेदो नास्ति ॥ २० ॥ ननु यदि ते सर्वसमानत्वं कथं तर्हि स्वभक्तार्पितांस्तान्प्रशंससीतिचेत्तत्राह द्वाभ्याम् । यदिति । एतत् । भोज्यं भोजनार्हमन्नादिकम् । वस्त्रम् । भूषणम् । वेश्म गृहं च । वाहोऽश्वश्च यानं रथादिवाहनं च आसनं पर्यङ्कादिविष्टरश्च तान्यादयो यस्य तत् । सुशोभनम् । अस्ति । इतीत्थम् । अहम् । क्वचित्कदाचित् । यत् । वच्मि । तत्त्वित्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ २१ ॥ तदिति । तत्तु । तत्तद्भक्ततुष्ट्यै तेषां तेषां भोज्याद्यर्पकभक्तानां प्रीणनार्थम् । बाह्यत उपरिष्टात् । वच्मि । अन्यथा । न । ममान्तरे सुशोभनं ज्ञात्वा न वच्मीत्यर्थः । मम । सर्वा । क्रिया । भक्तार्था स्वभक्तप्रीणनप्रयोजना । अस्ति । स्वार्था तु । क्वापि क्रिया । नास्ति ॥ २२ ॥ एकान्तिकस्येति । किञ्च । एकान्तिकस्य । भक्तस्य । शास्त्रसम्मतम् । लक्ष्म लक्षणम् । इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारम् । भवेत् । तदन्तःकरणमेकान्तिकभक्तस्य

चित्तादि । हरेः । नित्यम् । चिन्तनादौ । भवेत् ॥ २३ ॥ तदिति । तद्वाणी । कृष्णगुणकीर्त्तने एव । भवेत् । तत्करौ । कृष्णतद्भक्तसेवायामेव । तत्परावासक्तौ । भवेताम् ॥ २४ ॥ तदिति । तत्कर्णौ । कृष्णयशसः । श्रवणतत्परौ । स्याताम् । एवममुना प्रकारेण । तस्यैकान्तिकभक्तस्य । सर्वा । क्रिया । सदा । कृष्णार्थैव । भवेत् ॥ २५ ॥ इतीति । इत्येवंविधम् । तल्लक्षणमेकान्तिकभक्तलक्ष्म । सदा सर्वकालम् । उद्यतोऽप्रमत्तः । अहम् । स्वस्मिन् । वर्त्तयामि । किञ्च । देहात् । परः आत्मा । ब्रह्मरूपो ब्रह्मभावापन्नः । अस्ति । इतीत्थम् । अनुभवामि ॥ २६ ॥ रज इति । मायिकस्य । रजआदेः । गुणस्य स्पर्शो मदात्मनः संस्पर्शनम् । न स्यात् । ततोहेतोः । मुहुर्मुहुः । स्वस्य ब्रह्मरूपस्य मदात्मनः । शुद्धतैव । विभाव्यते चिन्त्यते । ये तु स्वात्मशुद्धतां मुहुर्न विचारयन्ति तानतिवञ्चका मायिका रजआदयो गुणा आप्ता भूत्वा तान्वशीकृत्य संसारयन्त्यतो मुहुस्तच्छुद्धता विभावनमितिभावः ॥ २७ ॥ विपक्षे दोषं दर्शयन् दृष्टान्तेनोक्तार्थं विशदयति पञ्चाक्षरन्यूनाष्टभिः । स्वर्णकार इति । यथा । स्वर्णकारः पश्यतोहरः । द्रष्टुरलङ्कारविधापकस्यानिमिषेकजनस्य । दृशो दृष्टेः । च्युतौ ततोऽन्यत्रेक्षणेन भ्रंशत्वे सतीत्यर्थः ।

तद्वाणी च भवेत्कृष्णगुणकीर्त्तन एव हि । तत्करौ कृष्णतद्भक्तसेवायामेव तत्परौ ॥ २४ ॥ तत्कर्णौ कृष्णयशसः स्यातां श्रवणतत्परौ । एवं सर्वा क्रिया तस्य कृष्णार्थैव भवेत्सदा ॥२५॥ इति तल्लक्षणं स्वस्मिन्वर्त्तयामि सदोद्यतः । देहात्परो ब्रह्मरूप आत्मेत्यनुभवामि च ॥ २६ ॥ रजआदेर्मायिकस्य स्पर्शो न स्याद् गुणस्य तु । अतो मुहुर्मुहुः स्वस्य शुद्धतैव विभाव्यते ॥ २७॥ स्वर्णकारो गृहानीताद् भूषायै शुद्धकाञ्चनात् । किञ्चिद्धृत्वा क्षिपद्रूप्यं यथा दृष्टुर्दृशश्च्युतौ ॥ २८ ॥ एवमत्रापि विज्ञेयं स्वर्णकारगृहं तु हृत् । स्वर्णकारस्तु मायाख्य आत्मज्ञानं तु काञ्चनम् ॥ २९ ॥ रजआदिगुणांशाश्च रूप्यमित्यवगम्यताम् । प्रमादवानात्मनिष्ठस्तद्द्रष्टा पुरुषो मतः ॥ ३० ॥ सूचितं स्वर्णकारेण कयाचित्संज्ञया यथा । हरन्ति तत्सुताः स्वर्णं वञ्चयित्वेक्षितुर्दृशम् ॥ ३१ ॥

भूषायै कटकपदकादिभूषणघटनार्थम् । गृहानीतादलङ्कारविधापकजनेन स्वर्णकारगृहं प्रापितात् । शुद्धकाञ्चनात् । किञ्चित् । हृत्वा मुषित्वा । रूप्यं हृतस्वर्णमानं रजतशकलम् । क्षिपेच्छुद्धकाञ्चने रसविधानकाले न्यसेत् ॥ २८ ॥ एवमिति । एवं तथैव । अत्र सिद्धान्तेऽपि । हृत् हृदयम् । स्वर्णकारगृहम् । विज्ञेयम् ! आत्मज्ञानं भगवदेकान्तिकोपासनासम्प्राप्ताक्षरब्रह्मैक्यभावनात्मकं स्वस्वरूपज्ञानं तु । काञ्चनं शुद्धसुवर्णम् । विज्ञेयम् ॥ २९ ॥ रज इति । रजआदिगुणांशा कामक्रोधादयो रजस्तमोगुणभागाः । रूप्यम् । इतीत्थम् । अवगम्यताम् । प्रमादवानसावधानः । आत्मनिष्ठो भक्तः । तद्द्रष्टाऽग्निनिहितस्वर्णात्स्वदृष्टिं च्यावयित्वेतस्ततो वीक्षकोऽलङ्कारविधापकस्तत्प्रेक्षकः । पुरुषः । मतः ॥ ३० ॥ सूचितमिति । यथा । तत्सुताः स्वर्णकारपुत्राः । कयाचित् । संज्ञया स्वर्णकारकृतया हस्तादिसूचनया । ईक्षितुः । दृशम् । वञ्चयित्वा । स्वर्णकारेण । सूचितम् । स्वर्णम् । हरन्ति । धमनीफुत्कारयावदुद्धृतसुवर्णप्रमाणं रूप्यमपि क्षिपन्तीति बोध्यम् ॥ ३१ ॥

मायेति । तथा । मायासुताः । अक्षाणीन्द्रियाणि । स्वर्णतुल्यान् । सद्गुणान् ज्ञानवैराग्यादीन् । हृत्वा । प्रमत्ते प्रमादवत्यात्मनिष्ठे । कामादिदोषरूप्यम् । क्षिपन्ति ॥३२॥ रूप्येति । अथानन्तरम् । रूप्यक्षेपे । विज्ञाते सति । भूषार्थी अलङ्कारविधापनप्रयोजनः पुरुषः । यदा । कनकं क्षिप्तरूप्यं सुवर्णम् । पुनः । वह्नौ । विशोधये-च्छुद्धसुवर्णविधानायान्येन शोधनं कारयेत् । तदा । पूर्वरूपं शुद्धस्वरूपम् । भजेत्प्राप्नुयात् ॥३३॥ तथेति । तथा तद्वदेव । ब्रह्मवेत्ता ब्रह्मनिष्ठः । पुमान् भक्तः । आत्मगं प्रमादेनात्मनि समायातम् । मायिकम् । गुणं रजआदिगुणवृत्तिभूतकामादिदोषम् । विचारदार्ढ्येन सुदृढेन विचारेण । यदा । दहेद्विनाशयेत् । तदा तु । यथापुरा पूर्ववच्छुद्धः । स्यात् ॥ ३४ ॥ एतदिति । हे साधवः ! । अहम् । एतद्विघ्नभयादुक्तविधविघ्नभीतेर्हेतोः । सावधानः सन्नेव । सर्वदा । ब्रह्मात्मानं ब्रह्मभावापन्नं स्वात्मानम् । प्रपश्यामि । इत्युक्तविधम् । मे मम । अङ्गम् । अस्ति वर्त्तते ॥ ३५ ॥ मुक्तानन्देति । अथैवंविधश्रीहरिवाक्यश्रवणानन्तरम् । मुक्तानन्दादयः । सन्तः । तं श्रीहरिम् । ऊचुः । हे प्रभो ! । त्वय्यक्षरब्रह्मादीनां शास्तरि परमात्मनि भवति । मायागुणस्पर्शः । नास्ति कदापि न जायते । यद्यतोहेतोः । त्वम् । स्वयम् ।

मायासुतास्तथाऽक्षाणि स्वर्णतुल्यांस्तु सद्गुणान् । हृत्वा प्रमत्ते कामादिदोषरूप्यं क्षिपन्ति च ॥३२॥ रूप्यक्षेपेऽथ विज्ञाते भूषार्थी कनकं पुनः । यदा विशोधयेद्वह्नौ पूर्वरूपं भजेत्तदा ॥ ३३ ॥ तथा पुमान् ब्रह्मवेत्ता मायिकं गुणमात्मगम् । विचारदार्ढ्येन दहेत्तदा तु स्याद्यथा पुरा ॥ ३४ ॥ एतद्विघ्नभयादेव सावधानोऽहमञ्जसा । ब्रह्मात्मानं प्रपश्यामि सर्वदे-त्यङ्गमस्ति मे ॥ ३५ ॥ मुक्तानन्दादयः सन्तस्तमथोचुः प्रभो ! त्वयि । नास्ति मायागुणस्पर्शः परंब्रह्मासि यत्स्वयम् ॥ ३६ ॥ वार्त्तेयं त्वस्मदर्थं हि त्वया करुणया कृता । अवधारणमस्यास्तु करिष्यामो वयं हृदि ॥३७॥ नारायणेनेति वचः सुधाभं समीरितं ते मुनयो निशम्य । अन्ये च भक्ता अतिमोदयुक्ताः प्रभुं प्रणेमुस्तममुं व्रजन्तम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकाष्टशीतितमस्तरङ्गः ॥ १८८ ॥ ५५ ॥

परंब्रह्माक्षरधामाधिपतिरपारदिव्यगुणगणसागरोऽक्षरब्रह्मभावापन्नमुक्तकोटिनिषेवितपादपद्मः करुणार्णवोऽनन्तैश्वर्यशक्तिपतिरीश्वरः पुरुषोत्तमः । असि भवसि ॥ ३६ ॥ वर्त्तेति । हे हरे ! । त्वया । इयं पूर्वोक्ता । वार्त्ता तु । अस्मदर्थमस्मच्छिक्षार्थम् । करुणया । कृताऽस्ति । हि । अस्याः स्वस्यैकान्तिकभक्तभावमाश्रित्य भवताऽभिहिताया वार्त्तायाः । हृदि । अवधारणम् । वयं भवदेकाश्रयाः सर्वे साधवः । करिष्यामः ॥ ३७ ॥ नारायणेनेति । इत्येवंविधम् । नारायणेन श्रीहरिणा । समीरितम् । सुधाभममृततुल्यम् । वचः । निशम्य । भक्ताः । ते मुनयो मुकुनन्दादयः साधवः । अन्ये तदितरे गृहस्थाश्च । अतिमोदयुक्ताः सन्तः । व्रजन्तं जयसच्चिदानन्देत्युक्त्वा स्वावासं गच्छन्तम् । प्रत्यक्षपरमेश्वरम् । तमुक्तरीत्या वार्त्ताचरणादिना स्वभक्तहितोद्यतम् । अमुं श्रीहरिम् । प्रणेमुर्द्रवमानान्तःकरणाः सन्तो नमश्चक्रुः ॥ ३८ ॥ स्वभक्तशिक्षणार्थं यो दृष्टान्तैः स्वमलौकिकम् । अङ्गमूचे स मे दद्याद्धरिस्तदनुवर्त्तनम् ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सनुरघु-

वीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकाष्टाशीतितमस्तरङ्गः ॥ १८८ ॥ ५५ ॥

कृष्णे स्वभक्तैः कर्त्तव्या प्रीतिः स्वोद्देशतस्ततः । षट्पञ्चाशत्तमे प्रोक्ता हरिणा करुणाब्धिना ॥ १ ॥ शकेति । विक्रमार्कस्य विक्रमादित्यभूपतेः । चन्द्राष्टवसुभूमिते एकाष्टाष्टैकसंमिते । शकाब्दे शकवर्षे । संवदष्टादशशताधिकैकाशीतितमे वर्षे । इत्यर्थः । (१८८१) आषाढशुक्लपञ्चम्यामाषाढमासस्य शुक्लपक्षागतपञ्चमीतिथो । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे । पूर्ववक्त्रस्य प्राग्द्वारस्य । वेश्मनस्तस्यैवभवनस्य । वितर्द्दौ बाह्यवेदिकायाम् । मञ्चकोत्तमे स्वास्तरणश्रेष्ठे पर्यङ्कासने । स श्रीहरिः । न्यषीदत् ॥ २ ॥ सितेति । सिताम्बरः परिधृतसकलश्वेतवसनः । त्यागिभिः । गृहिभिश्च । भक्तैर्नानादेशायातस्वाश्रितजनैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः । स श्रीहरिः । सद्भिर्मुक्तानन्दादिमुनिभिः । सवाद्यं विपञ्चीमर्दलादिवाद्यवादनसहितं यथातथा । गीयमानम् । कीर्त्तनम् । मुदाऽत्यानन्देन । अशृणोत् ॥ ३ ॥ तदिति । तदन्ते कीर्त्तनगानसमाप्तौ । असौ श्रीहरिः । सतः स्वपुरोनिषणान्मुक्तानन्दादिसाधून् । ऊचे । हे साधवः ! । हरि-

शकाब्दे विक्रमार्कस्य चन्द्राष्टवसुभूमिते । आषाढशुक्लपञ्चम्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य स वेश्मनः । वितर्द्दौ पूर्ववक्त्रस्य न्यषीदन्मञ्चकोत्तमे ॥ २ ॥ सिताम्बरो वृतो भक्तैस्त्यागिभिर्गृहिभिश्च सः । सवाद्यं कीर्त्तनं सद्भिर्गीयमानं मुदाऽशृणोत् ॥ ३ ॥ तदन्ते सत ऊचेऽसौ शृण्वतो हरिकीर्त्तनम् । अन्तर्दृष्टिर्मम त्वासीत्तद् दृष्टमपि वो ब्रुवे ॥ ४ ॥ कृष्णेऽस्ति यादृशी प्रीतिर्मम सा तु तथैव हि । अनुभूता स्वहृदये जातस्तन्निश्चयस्ततः ॥ ५ ॥ ततश्च मेऽतिमहतां कृष्णे प्रीतिमतां सतां । स्मरणं हृद्यभूत्तेऽथ दृष्टास्तत्राखिलाऽपि ॥६॥ ततस्तेषां पृथग्जीवास्तदन्तःकरणानि च । कृष्णे च यादृशी प्रीतिस्तेषां सा तादृशीक्षिता ॥ ७ ॥ तदा तु यादृशी प्रीतिर्मम कृष्णेऽस्ति तादृशी । तेषां प्रीतिर्न वै दृष्टा किन्तु न्यूना चलेक्षिता ॥ ८ ॥

कीर्त्तनम् । शृण्वतः । मम तु । अन्तर्दृष्टिः । आसीत् । तद्दृष्टमन्तर्दृष्टीक्षितमपि । वो युष्मभ्यम् । ब्रुवे । अन्तर्दृष्टीक्षितस्य सुगोप्यत्वेन वक्तव्यानर्हत्वेऽपि युष्मासु वत्सलत्वाद्वः कथयामीत्यर्थः ॥ ४ ॥ कृष्ण इति । हे सन्तः ! । मम । कृष्णे । यादृशी । प्रीति । अस्ति । सा प्रीतिः । तथैव यथाविधास्ति तेन प्रकारेणैव । अनुभूता । ततस्तदनुभवानन्तरम् । स्वहृदये । तन्निश्चयो यथार्था मत्प्रीतिरस्तीति निर्णयः । जातः ॥ ५ ॥ तत इति । ततस्तदनन्तरम् । कृष्णे । प्रीतिमताम् । अतिमहताम् । सतां गोपालानन्दादिमुनीनाम् । मे मम । हृदि । स्मरणम् । अभूत् । अथ स्मरणानन्तरम् । अपि । तेऽतिमहान्तः ! तत्रान्तर्हृदये । दृष्टाः ॥६॥ तत इति । ततस्तदनन्तरम् । तेषां सताम् । जीवाः । पृथक् भिन्नभिन्नाः । दृष्टाः । तदन्तः करणानि च । पृथक् । दृष्टानि । तेषां सताम् । कृष्णे । यादृशी । प्रीतिः । अस्ति सा प्रीतिः । ईक्षिता दृष्टा ॥ ७ ॥ तदेति । तदा तस्मिन्काले । मम । कृष्णे । यादृशी । प्रीति अस्ति । तादृशी । प्रीतिः । तेषां सताम् । न दृष्टा । वै । किन्तु । न्यूना मत्प्रीतेरत्यूना । चलाऽस्थिरा । ईक्षिता ॥ ८ ॥

असतो देशकालादेर्जाते योगे तु कर्हिचित् । महतामपि चैतेषां जायते धीविपर्ययः ॥ ९ ॥ यदा त्वतितरं देशकालाद्यशुभता भवेत् । तदा त्वेषां मतेनैव स्थिरत्वं स्यात्कथंचन ॥१०॥ अतो महद्भ्य एतेभ्यः सद्भ्योऽपि मम धीर्मया । समीचीनैव विज्ञाता यैकरूपाऽस्ति सर्वदा ॥११॥ देशकालादिवैषम्ये महत्यपि कदाचन । विपर्ययं नैव यायादित्येवं निश्चयोऽभवत् ॥ १२ ॥ कृष्ण एव भवेत्प्रीतिर्नत्वन्यत्र कदाचन । सैव प्रीतिर्मता सत्या न त्वन्या व्यभिचारिणी ॥ १३ ॥ सद्ग्रन्थानां च सर्वेषामिदमेवास्ति वै रहः । प्रीतिः सर्वाधिका कार्या कृष्ण एवेति सर्वथा ॥ १४ ॥ परमानन्दमूर्त्तिश्च सारश्च परमो हरिः । अत्यसारो हि सकलं तदन्यत्तुच्छमस्ति च ॥ १५ ॥ कृष्णेतरपदार्थे स्यात्प्रीतिः सत्सङ्गिनोऽपि चेत् । अपक्वमूलः सत्सङ्गो नंक्ष्यत्येवाल्पकालतः ॥ १६ ॥ अतोऽत्र कृष्णभक्तेन पुंसा सत्सङ्गिना सदा । इन्द्रियार्थेषु न प्रीतिः कार्या पञ्चस्वपि क्वचित् ॥ १७ ॥

असत इति । असतोऽशुभस्य । देशकालादेः । योगे । कर्हिचित्कदाचित् । जाते सति । महतामपि । एतेषाम् । सताम् । धिविपर्ययः प्रीत्याधारमतिव्यत्यासः । जायते ॥९॥ यदेति । यदा । देशकालाद्यशुभता । अतितरामतिशयेन । भवेत् । तदा तु । एषां सताम् । मतेः । स्थिरत्वम् । कथञ्चन केन प्रकारेणापि । नैव स्यात् ॥१०॥ अत इति । अतोहेतोः । महद्भ्यः । एतेभ्यः । सद्भ्योऽपि । मम । धीः । मया । समीचीनैव । विज्ञाता । या मम धीः । सर्वदा । एकरूपा निश्चला । अस्ति ॥ ११ ॥ एतदेव स्पष्टमाह । देशेति । कदाचन । महति । देशकालादिवैषम्ये सत्यपि । मन्मतिः । विपर्ययम् । नैव यायात् । इत्येवम् । निश्चयः । अभवत् ॥ १२ ॥ कृष्ण इति । या । प्रीतिः । कृष्णे एव । भवेत् । अन्यत्र तदितरपदार्थे । कदाचन । न तु नैव भवेत् । सा । प्रीतिरेव । सत्या मता । अन्या प्रीतिः । व्यभिचारिणी यत्र तत्र वल्गन स्वभावत्वाद्व्यभिचारधर्मिणी । न तु सत्या नैव मता ॥ १३ ॥ सद्ग्रन्थानामिति । सर्वेषाम् । सद्ग्रन्थानां वेदादीनाम् । इदमेव । रहो रहस्यार्थः । अस्ति । कृष्णे एव । सर्वाधिका । प्रीतिः । सर्वथा । कार्या । इत्येतद्रहोऽस्तीतिसम्बन्धः । तथाचोक्तं श्रीभागवते । 'भगवान्ब्रह्मकार्त्स्न्येन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया । तदध्यवस्यत्कूटस्थो रतिरात्मन्यतो भवेदि'ति ॥१४॥ श्रीकृष्णे प्रीतिविधाने तदन्यत्र तदविधाने हेतुमाह । परमेति । हरिः । परमानन्दमूर्त्तिर्निरवधिकातिशयसर्वोत्तमानन्दघनतनुः । परमः । सारश्च । अस्ति । तदन्यद्धरीतरत् । सकलं मायिकवस्तु । अत्यसारः । तुच्छं च । अस्ति । हि ॥ १५ ॥ कृष्णेति । चेद्यदि । सत्सङ्गिनो भक्तस्यापि । कृष्णेतरपदार्थे । प्रीतिः । स्यात् । तर्हि । तस्य । अपक्वमूलोऽबद्धमूलः । सत्सङ्गः । अल्पकालत एव । नंक्ष्यति नाशं प्राप्स्यति ॥ १६ ॥ अत इति । अतो हेतोः । अत्र सत्सङ्गे । कृष्णभक्तेन । सत्सङ्गिना । पुंसा जनेन । पञ्चस्वपि । इन्द्रियार्थेषु मायिकेषु शब्दादिषु विषयेषु । प्रीतिः । क्वचित्कदाचिदपि । सदा सर्वेष्वपि कालेषु । न कार्या किन्तु सा कृष्ण एव कार्या ॥ १७ ॥

वर्ज्यमिति । हे सन्तः ! । यतो येन मायिकवस्तुना । कृष्णप्रीतौ । अन्तरायः । स्यात् । तद्वस्तु । कृष्णभक्तेन । वर्ज्यं सर्वथा त्याज्यम् । नूनम् । इत्येवंविधाम् । तस्य श्रीहरेः । सुधाभाममृततुल्याम् । वाचम् । श्रुत्वा । भक्ताः । सन्तः । अन्ये । गृहस्थाश्च । हर्षम् । प्रापुरेव ॥ १८ ॥ स्वस्मिन्स्वभक्तैर्यः कार्यां प्रीतिं स्वोद्देशतो हरिः । प्राह स्वस्मिन्स मे दद्यात्प्रीतिं प्रीतोऽचलां सदा ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनु-रघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकैकोननवतितमस्तरङ्गः ॥ १८९ ॥ ५६ ॥

सद्रूपेणात्मना प्रीति हरौ कार्या यथातथा । प्रोक्ता तु सप्तपञ्चाशे तदन्यस्य निरासतः ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८१) आषाढशुक्ल-षष्ठ्यामाषाढमासस्य शुक्लपक्षागतषष्ठीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे । पूर्ववक्त्रस्य

वर्ज्यं तद्वै कृष्णभक्तेन नूनं कृष्णप्रीतावन्तरायो यतः स्यात् । वाचं तस्येत्येव सन्तः सुधाभां श्रुत्वा हर्षं प्रापुरन्ये च भक्ताः ॥ १८ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकैकोननवतितमस्तरङ्गः ॥ १८९ ॥ ५६ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य चन्द्राष्टवसुभूमिते । आषाढशुक्लषष्ठ्यां तु वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्यैव वेश्मनः । वितर्द्दौ पूर्ववक्त्रस्य मञ्चके स उपाविशत् ॥ २ ॥
श्वेताम्बरो दधत्पुष्पशेखरं च शिरःपटे । भक्तैः सद्भिर्गृहस्थैश्च स्वकीयैः परितो वृतः ॥ ३ ॥
सवाद्यं गीयमानं स साधुभिः कृष्णकीर्त्तनम् । शृण्वन् व्यचारयत्किञ्चिद्धितायैव स्वसेविनाम् ॥ ४ ॥
उवाच कित्तनान्तेऽथ पुरःस्थान्स सतः प्रति । मया विचारितं किञ्चिद्युष्माकं गायनावधि ॥ ५ ॥

पूर्वास्यस्य । वेश्मनस्तस्यैवभवनस्य । वितर्द्दौ बाह्यवेदिकायाम् । मञ्चके स्वास्तृते पर्यङ्कासने । स श्रीहरिः । उपाविशत्सायन्तनीयभगवन्नीराजनान्ते दीपिकाप्रभाच-ञ्चत्तनुर्न्यषीदत् ॥ २ ॥ श्वेतेति । श्वेताम्बरः परिधृतसकलश्वेतवसनः । शिरःपटे उष्णीषे । पुष्पशेखरं कुसुमापीडम् । दधत् । सद्भिः । गृहस्थैश्च । स्वकीयैः । भक्तैः । नानादेशागतैरितिशेषः । परितो वृतः सभायां संवेष्टितः ॥ ३ ॥ सवाद्यमिति । स श्रीहरिः । साधुभिः । सवाद्यं विपञ्ची मृदङ्गादिवाद्यवादनसहितं यथा-तथा । गीयमानम् । कृष्णकीर्त्तनम् । शृणुवन्सन् । स्वसेविनां स्वभक्तजनानाम् । हितायैव । किञ्चित् । व्यचारयत् । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥ ४ ॥ उवाचेति । अथ विचाराचरणानन्तरम् । कीर्त्तनान्ते सद्गीतकीर्त्तनसमाप्तौ । स श्रीहरिः । पुरःस्थान्स्वाग्रप्रदेशावस्थितान् । सतः साधून् प्रति । उवाच । हे साधवः । युष्माकम् । गायनावधि । यावद्भवद्भिः कीर्त्तनगानं कृतं तावत्कालपर्यन्तमित्यर्थः । मया । किञ्चित् । विचारितम् । यत् । अस्ति । तदित्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ५ ॥

तदिति । तन्मद्विचारितम् । वो युष्मभ्यम् । वदामि । शृणुत । हे सन्तः ! । हरौ । या । दृढम् । प्रीतिः । कार्या । सा प्रीतिस्तु । केवलसद्रूपात्मना ब्रह्मभाव-भावितेन केवलेन स्वात्मना । कार्या । अन्यथा देहाभिमानयुक्ततया । न कार्या ॥६॥ नेति । सद्रूपे साक्षाद्भगवदुपासनासम्प्राप्तसद्भावे । शुद्धे देहत्रयभाववर्जिते । आत्मनि स्वजीवे । मायाऽनादिबन्धरूपाऽविद्यात्मिका प्रकृतिः । मायायाः । कार्यं गुणदेहेन्द्रियादिकं च । आवरणमावृत्तिहेतुरेतद्द्वयम् । किञ्चिदपि । न नास्त्येव ॥ ७ ॥ ननु कथमावरणं नास्तीत्युच्यते सर्वजनेषु तथात्व दर्शनादितिचेत्तत्राह । अनादीति । अज्ञानां स्वात्मपरमात्मस्वरूपानभिज्ञानां जनानाम् । अनाद्यविद्यायुक्तत्वाद्धेतोः । तद्द्वयावृत्तिर्माया तत्कार्यावरणम् । सत्या यथार्थैव । अस्ति । ज्ञानिनामात्मपरमात्मस्वरूपाभिज्ञानाम् । हरेः । भक्तानां तु । क्वचित्कदाचिदपि । नास्ति तद्द्वयावृत्तिर्न-भवत्येवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ज्ञानिभक्तानामावृतिर्नास्तीति यदुक्तं तदेव स्पष्टमाह । भक्त्येति । हरेः । भक्त्या । सवैराग्येण । ज्ञानेनात्मपरमात्मस्वरूपस्य यथार्थवेदनेन । ब्रह्मा-त्मना । कृष्णसेविनाम् । धर्मवर्त्तिनां सदा स्वधर्मदृढस्थितिमताम् । तेषां भक्तानाम् । सा तद्द्वयावृत्तिः । नष्टा मूलतो विनाशं प्राप्ता । अस्ति ॥९॥ एवमिति । एवममुना

तद्वो वदामि शृणुत प्रीतिः कार्या हरौ दृढम् । सा तु केवलसद्रूपात्मना कार्या न चान्यथा ॥ ६ ॥ नास्त्येवावरणं
किञ्चित्सद्रूपे शुद्ध आत्मनि । माया च कार्यं मायाया गुणदेहेन्द्रियादिकम् ॥ ७ ॥ अनाद्यविद्यायुक्तत्वादज्ञानां तद्द्वया-
वृतिः । सत्यैवास्ति न भक्तानां ज्ञानिनां तु हरेः क्वचित् ॥ ८॥ भक्त्या ज्ञानेन नष्टाऽस्ति सवैराग्येण सा हरेः ।
तेषां ब्रह्मात्मना कृष्णसेविनां धर्मवर्तिनाम् ॥ ९ ॥ एवं सदाऽऽत्मरूपेण वर्त्तनं यदुदीरितम् । ब्रह्मीभूय न तत्स्वस्य
मत्तत्वफललब्धये ॥ १० ॥ किन्तु प्रकृत्यावरणं स्वस्मिन्नास्ति तदा हरौ । परेऽक्षरात्कुतस्तत्स्यादित्येव दृढबुद्धये
॥ ११ ॥ स्फुरत्यात्मप्रकाशे हि यो विचारस्तु वर्त्तते । सद्रूपे प्रविशत्सोऽन्यत्तस्मिन् ग्रसति मायिकम् ॥ १२ ॥

प्रकारेण । यत् । सदा । आत्मरूपेण । वर्त्तनम् । उदीरितम् । तत् । ब्रह्मीभूय ब्रह्मभावं प्राप्य । स्वस्य । मत्तत्वफललब्धये मदिरापानजातमत्तता तुल्यमत्ततासिफलाये-त्यर्थः । नास्ति । किन्त्वित्युत्तरेण सम्बन्धः ॥१०॥ किन्त्विति । किन्तु । यदा । स्वस्मिन् साक्षाद्भगवदेकान्तिकोपासनया ब्रह्मभावापन्ने मदात्मनि । प्रकृत्यावरणम् । नास्त्यनादिसदपि निवृत्तिं प्राप्तमित्यर्थः । तदा । अक्षरात्सर्वाधारादक्षरब्रह्मणोऽपि । परे स्वरूपस्वभावादिभिर्विलक्षणे । हरौ प्रत्यक्षपरमेश्वरे मदिष्टदेवे श्रीहरिकृष्णभगवति । तत्प्रकृत्यावरणम् । कुतः स्यात् । न स्यादेवेत्यर्थः । इतीत्थम् । दृढबुद्धये एव । अस्ति । साक्षाद्भगवत्स्वरूपस्य सर्वथा सर्वदा मायिकदोषरहित्वज्ञानस्थैर्यार्थमेवास्ती-त्यर्थः ॥ ११ ॥ नन्वात्मसाक्षात्कारं प्राप्तानामपि भक्तानां विक्षेपहेतोर्देहेन्द्रियान्तःकरणादेः सत्त्वात्तन्निवृत्तिः कथं कार्येत्याशङ्कायां विक्षेपनिवृत्तिहेतुं विचारं सदृष्टान्त-माह द्वाभ्याम् । स्फुरतीति । हे सन्तः ! । आत्मप्रकाशे स्वस्वरूपयथार्थज्ञाने । स्फुरति सम्यग्विद्यमाने सति । यः । विचारः सद्गुरुसच्छास्त्रसम्प्राप्तदेहात्मविवेक-लक्षणः । वर्त्तते । स विचारः । सद्रूपे । तस्मिन्स्वात्मनि । प्रविशत् । अन्यदात्मस्वरूपेतरत् । मायिकं देहेन्द्रियविषयादिकं मायिकभावम् । ग्रसति निवर्त्तयति ॥१२॥

यथेति । यथा । दीपप्रकाशस्था । गोधा गृहगोधिका । सर्वशः सर्वान् । सूक्ष्मजन्तून् । ग्रसति । तथा तद्वदेव । असावात्मनिष्ठभक्तविचारः । सर्वं मायिकभावं ग्रसति । इतीत्थम् । निश्चितमेव । जानीत ॥१३॥ अतीति । एवममुना प्रकारेण । अतिशुद्धेन । आत्मना करणेन । भक्तेन कर्त्रा । भवपाशविमोचनी । परमपूरुषे प्रत्यक्षे श्रीहरौ । प्रीतिः । सर्वदा । कार्या ॥ १४ ॥ शुभेति । शुभे रमणीये । अथवा । अशुभेऽरमणीये । महति महामूल्ये । अथवा । अल्पेऽल्पमूल्ये । अखिलेऽपि । पदार्थे मायिकवस्तुनि । हित्वा प्रीतिं त्यक्त्वा । साक्षाद्भगवति प्रत्यक्षपरमेश्वरश्रीहरौ । अतिनिश्चला । प्रीतिः । कार्या ॥ १५ ॥ तामिति । तां तथाविधाम् । प्रीतिम् । विना तु । बाह्यतः । कृतः । यः । गृहादेः । त्यागः । स त्यागः । मोक्षफलाय संसृत्यादिनिवृत्तिपूर्वं ब्रह्मात्मना श्रीहरिसेवासिद्धये । न स्यात् । अतोहेतोः । स त्यागः । तया प्रीत्या सह । कर्त्तव्यः । गृहादिं त्यक्त्वा केवलं भगवत्येव यथोत्तरवृद्धिमती प्रीतिः कर्त्तव्येत्यर्थः ॥ १६ ॥ हरेरिति । हरेः । सम्बन्धरहिताः ।

यथा दीपप्रकाशस्था गोधा ग्रसति सर्वशः । सूक्ष्मजन्तूंस्तथैवासाविति जानीत निश्चितम् ॥ १३ ॥ अतिशुद्धेनात्मनैवं प्रीतिः परमपूरुषे । भक्तेन सर्वदा कार्या भवपाशविमोचनी ॥ १४ ॥ शुभेऽशुभे वा महति पदार्थेऽल्पेऽपि वाऽखिले । हित्वा साक्षाद्भगवति प्रीतिः कार्याऽतिनिश्चला ॥ १५ ॥ तां विना तु कृतस्त्यागो गृहादेर्बाह्यतस्तु यः । न स मोक्षफलायातः स कर्त्तव्यस्तया सह ॥ १६ ॥ हरेः सम्बन्धरहिताः पदार्था अखिला अपि । रमणीया अरम्या वा भक्तौ विघ्नतया मताः ॥ १७ ॥ न मायिको रम्य एव पदार्थो भक्तिविघ्नकृत् । तुच्छोऽरम्यः पदार्थोऽपि तथाभूतो यदीक्ष्यते ॥ १८ ॥ पूर्वकर्मवशाज्जीवा दृश्यन्ते बहवोऽपि हि । साक्षाद्धरिं विहायैव सज्जन्तस्तुच्छ-वस्तुषु ॥ १९ ॥ तत्र हेतुस्तु भगवन्माहात्म्यानवबोधनम् । माहात्म्यज्ञास्तु नान्यत्र हरेः सज्जन्ति कुत्रचित् ॥ २० ॥ मायिकार्थपरित्यागः कृष्णमाहात्म्यवेदिनाम् । न दुष्करोऽस्ति प्रीतिश्च हरौ तेषां न दुष्करा ॥ २१ ॥

रमणीयाः । अथवा । अरमणीयाः । अखिला अपि । पदार्थाः । भक्तौ भगवति प्रीतिलक्षणायाम् । विघ्नतया । मताः ॥ १७ ॥ नेति । मायिकः । रम्यः । पदार्थ एव । विघ्नकृद्भक्तौ विघ्नकर्त्ता । नास्ति । यद्यतः । तुच्छः । अरम्यः । मायिकः । पदार्थोऽपि । तथाभूतो भक्तिविघ्नकृत् । ईक्ष्यते ॥ १८ ॥ एतदेव स्पष्ट-माह । पूर्वेति । बहवः । जीवाः । साक्षाद्धरिम् । विहाय । पूर्वकर्मवशात् । तुच्छवस्तुष्वपि । सज्जन्तः स्वभावादेवाशक्तिं प्राप्नुवन्तः । दृश्यन्ते । हि ॥ १९ ॥ तत्रेति । तत्र मायिकरमणीयवस्त्वासक्तौ । हेतुस्तु । भगवन्माहात्म्यानवबोधनम् । अस्ति । हरेः । माहात्म्यज्ञास्तु । अन्यत्र हरेरितरस्मिन् । कुत्रचित्कस्मिंश्चिदपि वस्तुनि । न सज्जन्ति ॥ २० ॥ मायिकेति । कृष्णमाहात्म्यवेदिनां भक्तानाम् । मायिकार्थपरित्यागः । दुष्करो दुःसाध्यः । नास्ति । तेषां कृष्णमाहात्म्यवेदिनां भक्तानाम् । हरौ । प्रीतिश्च । दुष्करा दुःसाध्या । नास्ति ॥ २१ ॥

कृष्णेति । यस्मिन् । कृष्णेतरार्थे । प्रीतिः । स्यात् । तं पदार्थम् । यो भक्तः । सद्य एव जह्यात् । तस्य भक्तस्यैव । कमलाधवे रमापतौ श्रीकृष्णे । दृढा । प्रीतिः । भवेत् ॥२२॥ यस्येति । पुरा पूर्वमपि । भुवि । यस्य । यस्य भक्तस्य । हरौ । दृढा । प्रीतिः । आसीत् । स स भक्तः । तत्र प्रीतौ । विघ्नकारिणम् । पदार्थम् । सद्य एव । जहौ ॥ २३ ॥ एतदेव सदाचारेण द्रढयति द्वाभ्याम् । चित्रकेतुरिति । चित्रकेतुः । नृपः । भगवति । भक्तिम् । कुर्वन् सन् । तत्र भक्तौ । प्रत्युहकारिणी-र्विघ्नकर्त्रीः । सराज्या सार्वभौमराज्यसहिताः । लक्षशः कोटिपरिमिता इत्यर्थः । योषाः । जहौ ॥ २४ ॥ स्त्रीति । स्त्रीसुखम् । राज्यसौख्यम् । इन्द्रपदादिजम् । सुखं च । कृष्णसौख्याग्रतः । अत्यन्तम् । तुच्छम् । अस्ति । इतीत्थम् । स चित्रकेतुर्नृपः । अवैत् ज्ञातवान् । हि ॥ २५ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । सौख्यनिधिम् । कृष्णम् । हित्वा । अन्यत्र तदितरतुच्छपदार्थे । यो भक्तः । प्रीतिम् करोति । तथाविधे साक्षात्कृष्णे तु न करोति । स भक्तः । उपांशु रहसि । अस्थि-दंशकः स्वमुखास्रगास्वादसुखेन शुष्कास्थ्नो दन्तैर्दंशकः । श्वा श्वान इव । तुच्छधीः । ज्ञेयः ॥ २६ ॥ भक्तेति । भक्ताख्यस्य भक्तनाम्नोऽपि । यस्य जनस्य । कृष्णकार्ष्णा-

कृष्णेतरार्थे यस्मिन् स्यात्प्रीतिस्तं सद्य एव यः । जह्याद्दृढा भवेत्प्रीतिस्तस्यैव कमलाधवे ॥ २२ ॥ यस्य यस्य हरौ प्रीतिः पुरा-ऽप्यासीद्दृढा भुवि । स स सद्यो जहौ तत्र पदार्थं विघ्नकारिणम् ॥ २३ ॥ चित्रकेतुर्नृपो योषाः सराज्या लक्षशो जहौ । भक्तिं कुर्वन्भगवति तत्र प्रत्यूहकारिणीः ॥ २४ ॥ स्त्रीसुखं राज्यसौख्यं च सुखमिन्द्रपदादिजम् । कृष्णसौख्याग्रतोऽत्यन्तं तुच्छमस्तीति स ह्यवैत् ॥ २५ ॥ एवं सौख्यनिधिं कृष्णं हित्वाऽन्यत्र करोति यः । प्रीतिं स तुच्छधीर्ज्ञेयः श्वेवोपांश्वस्थिदंशकः ॥ २६ ॥ भक्ताख्य-स्यापि यस्य स्यात् कृष्णकार्ष्णान्यवस्तुनि । प्रीतिः स तु बुधैरुक्तो बकमार्जारसन्निभः ॥२७॥ दृढभक्तस्तु न क्वापि प्रीयतेऽन्यत्र वै हरेः । स्वसङ्गिनोऽपि कुरुते स्वोपमान् कृष्णवार्त्तया ॥२८॥ वार्त्तां साक्षाद्धरेः कुर्वन् दुष्टेभ्यो न बिभेति सः । रणरङ्गे शूर इव प्रतिपक्षाततायिनः ॥२९॥ कृष्णस्याहं न कुर्यां चेत्सम्यग्वार्त्तां तदा मम । तज्ज्ञानं निष्फलं स्याद्वै ज्ञात्वेति स करोति ताम् ॥३०॥

न्यवस्तुनि । प्रीतिः । स्यात् । स भक्तजनस्तु । बुधैर्भगवदेकान्तिकसाधुभिः । बकमार्जारसन्निभः । उक्तः ॥ २७ ॥ दृढेति । हरेः । दृढभक्त एकान्तिकभक्तस्तु । अन्यत्र हरीतरस्मिन् । क्वापि कस्मिंश्चिदपि पदार्थे । न प्रीयते प्रीतियुक्तो न जायते । स्वसङ्गिनः स्वप्रसङ्गं कुर्वतोऽन्यभक्तानपि । कृष्णवार्त्तया भगवन्माहात्म्ययुक्तैका-न्तिकधर्मवार्त्तया । स्वोपमान्स्वसमानान् । कुरुते । वै ॥ २८ ॥ वार्त्तामिति । स एकान्तिकभक्तः । साक्षात् । हरेः । वार्त्ताम् । कुर्वन्सन् । शूरः । रणरङ्गे रणभूमौ । प्रतिपक्षाततायिनः स्वहननोद्यतवैरिभ्यः सकाशादिव । दुष्टेभ्यो भगवद्विमुखदुर्जनेभ्यः । न बिभेति ॥ २९ ॥ कृष्णस्येति । चेद्यदि । अहम् । कृष्णस्य । वार्त्ताम् । सम्यक् । न कुर्याम् । तदा । मम । तज्ज्ञानं भगवदेकान्तिकधर्मज्ञानम् । निष्फलम् । स्यात् । वै । रणरङ्गानुपयोगिशूरस्य शौर्यमिव पात्राप्रतिपादितं धनिनो धनमिव मम तद्व्यर्थमेव भवेदित्यर्थः । इतीत्थम् । ज्ञात्वा । स एकान्तिकभक्तः । तां कृष्णवार्त्ताम् । करोति ॥ ३० ॥

स इति । इत्यमुना प्रकारेण । उक्त्वा । स श्रीहरिः । एतदर्थानि स्वोक्तार्थप्रतिपादकानि । तुलसीदासभक्तस्य । त्रीणि । पद्यानि । संसदि स्वभक्तसभायाम् । साधुभिः । गापयामास ॥३१॥ तत इति । ततः सद्गीततत्पद्यश्रवणानन्तरम् । श्रीहरिः । आह । हे साधवः ! । अत्र सत्सङ्गे । मदाश्रितैः । सर्वैर्भवद्भिः । एवमेतत्पद्योक्तप्रकारेणैव । वर्त्तितव्यम् । कृष्णसम्बन्धहीने । कुत्रचित् कस्मिंश्चिदपि । अर्थे पदार्थे । प्रीतिः । न कार्या ॥३२॥ अपक्वस्येति । हरौ । प्रीतिम् । विदधतः । अपक्वस्यादृढसञ्जातप्रीतेरपि । भक्तस्य । तस्य हरेः । प्रतापादेव । दुर्गतिर्देहपतनानन्तरभाव्या नरकादिप्राप्तिरूपा कुगतिः । सर्वथा । नास्ति । वै ॥३३॥ देवत्वमिति । सोऽपक्वभक्तः । देवत्वम् । अथवा । नृपत्वम् । अथवा । नृषु । धनित्वम् । आप्य । साक्षाद्धरिं प्रत्यक्षपरमेश्वरम् । उपास्यैकान्तिकभक्त्या संसेव्य । असौ भक्तः । ध्रुवं निश्चितमेव । तत्पदं श्रीहरेरक्षरधाम । यास्यति ॥ ३४ ॥ निशम्येति । इत्येवंविधम् । तस्य श्रीहरेः । सुधोपमानम् । वचनम् । निशम्य । सदोनिषण्णाः । तदीयाः । सर्वेऽपि

स इत्युक्त्वैतदर्थानि त्रीणि पद्यानि साधुभिः । तुलसीदासभक्तस्य गापयामास संसदि ॥ ३१ ॥ ततश्चाहैवमेवात्र वर्त्तितव्यं मदाश्रितैः । कृष्णसम्बन्धहीनेऽर्थे प्रीतिः कार्या न कुत्रचित् ॥ ३२ ॥ अपक्वस्यापि भक्तस्य प्रीतिं विदधतो हरौ । सर्वथा दुर्गतिर्नास्ति प्रतापादेव तस्य वै ॥ ३३ ॥ देवत्वं वा नृपत्वं वा धनित्वं नृषु वाऽऽप्य सः । साक्षाद्धरिमुपास्यासौ तत्पदं यास्यति ध्रुवम् ॥ ३४ ॥ निशम्य तस्येति सदोनिषण्णाः सुधोपमानं वचनं तदीयाः । सर्वेऽपि ते साधुजनास्तथाऽन्ये भक्ता गृहस्था अपि तोषमीयुः ॥ ३५ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिंधौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकनवतितमस्तरङ्गः ॥ १९० ॥ ५७ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य चन्द्राष्टवसुभूमिते । चतुर्थ्यां नभसः शुक्ले वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्ग उत्तमस्य स वेश्मनः । वेद्यां प्राचीनवक्त्रस्य महासन उपाविशत् ॥ २ ॥

। ते साधुजनाः । तथा । अन्ये । गृहस्थाः । भक्ताश्चापि । तोषम् । ईयुः ॥३५॥ ब्रह्मात्मना स्वभक्तानां स्वस्मिन् प्रीतेर्विधानकम् । दर्शितं येन स श्रीहरिः स्वस्मिन्मह्यं ददातु ताम् ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकनवतितमस्तरङ्गः ॥ १९० ॥ ५७ ॥

स्वसम्प्रदायसम्पृष्टेः सम्प्रोक्तं साधनद्वयम् । अष्टपञ्चाशत्तमे तु हरिणा स्वसतः प्रति ॥१॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८१) नभसः श्रावणमासस्य । शुक्ले शुक्लपक्षे । चतुर्थ्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे । प्राचीनवक्त्रस्य पूर्वमुखस्य । वेश्मनस्तस्यैवभवनस्य । वेद्यां बाह्यवितर्दौ । महासने श्वेतोत्तरछदपार्श्विकयुतपर्यङ्कासने । स श्रीहरिः । उपाविशत् ॥ २ ॥

मुनिभिरिति । मुनिभिस्त्यागिभिः । गृहस्थैश्च । स्वभक्तैर्नानादेशागतस्वाश्रितजनैः । परितः । वृतः सभायां संवेष्टितः । सितवासाः परिहितसकलश्वेतवसनः । स श्रीहरिः । स्वपुरतः स्वाग्रप्रदेशे । निषण्णान् । सतो मुक्तानन्दादिसाधून् । अब्रवीत् ॥३॥ आचार्य इति । हे साधवः ! । प्राक् पूर्वम् । सम्प्रदायप्रवर्त्तकः । यः । यः । आचार्यः । आसीत् । तस्य । तस्याचार्यस्य । सम्प्रदायस्य । पोषणं बहुकालप्रवृत्तिबहुजनाश्रयणलक्षणा पुष्टिः । केनोपायेन । अभवत् । तद्वदतेति शेषः ॥४॥ यथेति । अथैवं विधश्रीहरिप्रश्नश्रवणानन्तरम् । सदुत्तमाः साधुश्रेष्ठाः । ते मुक्तानन्दादयः सन्तः । यथामति । तस्मै श्रीहरये । उत्तरम् । ददुः । अथापि । तदुत्तरम् । सम्यक् । जातम् । इतीत्थम् । स श्रीहरिः । आत्मनि । नामन्यत ॥५॥ तत इति । ततोहेतोः । धार्मिर्धर्मपुत्रः । स्वयं श्रीहरिरेव । सम्यक् तदुत्तरं स्वकृतप्रश्नोत्तरम् । तान्साधून् । आह । हे साधवः ! । सम्प्रदायस्य । पुष्टेः । साधनम् । वो युष्मभ्यम् । तत्त्वतो यथार्थतः । ब्रुवे ॥ ६ ॥ सम्प्रदाय इति । यत्र यस्मिन् । सम्प्रदाये । यः । स्वेष्टदेवः । मतः । भवेत् । तत्सम्बन्धीष्टदेवगुणचरित्रवर्णनप्रधानतावान् । यः । ग्रन्थः । भवेत् । स ग्रन्थः । तं सम्प्रदायम् । ध्रुवं निश्चितमेव । पोषयेत् ।

मुनिभिश्च गृहस्थैः स स्वभक्तैः परितो वृतः । सितवासाः स्वपुरतो निषण्णानब्रवीत्सतः ॥ ३ ॥ आचार्यो यो य आसीत्प्राक् सम्प्रदायप्रवर्त्तकः । तस्य तस्याभवत् केन सम्प्रदायस्य पोषणम् ॥ ४ ॥ यथामत्युत्तरं तेऽथ ददुस्तस्मै सदुत्तमाः । सोऽथापि सम्यग्जातं तदिति नामन्यतात्मनि ॥ ५ ॥ ततस्तान्स्वयमेवाह धार्मिः सम्यक्तदुत्तरम् । सम्प्रदायस्य पुष्टेर्वः साधनं तत्त्वतो ब्रुवे ॥६॥ सम्प्रदाये यत्र यस्तु स्वेष्टदेवो मतो भवेत् । तत्सम्बन्धी भवेद्ग्रन्थो यः । स तं पोषयेद् ध्रुवम् ॥ ७ ॥ तत्र हि स्याज्जन्महेतुस्तस्य तच्चरितानि च । आविर्भावात्तिरोभावावधि सर्वाण्यनुक्रमात् ॥ ८ ॥ धर्मस्तु सहजस्तिष्ठेत्तदीयचरितेषु च । धर्मस्यैव प्रवृत्त्यर्थं तस्य जन्मास्ति यद्भुवि ॥ ९ ॥ आसन् पुरा य आचार्याः सम्प्रदायप्रवर्त्तकाः । तत्सम्प्रदायपुष्टिश्च तद्ग्रन्थैरेव वर्त्तते ॥ १० ॥ सम्प्रदायं यथा स्वेष्टदेवग्रन्थः प्रपोषयेत् । अन्यग्रन्थस्तथा नैव वेदादिरपि निश्चितम् ॥ ११ ॥

श्रीवैष्णवानां प्रपन्नामृतं वल्लभीयादीनां वल्लभविजयादिग्रन्थ इवेति भावः ॥ ७ ॥ एतदेव विस्तरेण स्पष्टमाह चतुर्भिः । तत्रेति । तत्र स्वेष्टदेवग्रन्थे । तस्य स्वेष्टदेवस्य । जन्महेतुः प्रादुर्भावकारणम् । स्यात् । आविर्भावात्तत्प्रादुर्भावमारभ्य तिरोभावावधि तदन्तर्धानपर्यन्तम् । अनुक्रमात् । सर्वाणि । तच्चरितानि च । स्युः ॥ ८ ॥ धर्म इति । तदीयचरितेषु । धर्मस्तु । सहजः स्वाभाविक एव । तिष्ठेत् । यद्यतो हेतोः । भुवि । धर्मस्य । प्रवृत्त्यर्थमेव । तस्य स्वेष्टदेवस्य । जन्म अस्ति ॥ ९ ॥ आसन्निति । पुरा । सम्प्रदायप्रवर्त्तकाः । ये । आचार्याः । आसन् । तत्सम्प्रदायपुष्टिः । तद्ग्रन्थैरेव । वर्त्तते ॥ १० ॥ सम्प्रदायमिति । यथा । स्वेष्टदेवग्रन्थः । सम्प्रदायम् । प्रपोषयेत् । तथा । वेदादिरपि । अन्यग्रन्थः । नैव प्रपोषयेत् । इति । निश्चितमेवास्ति । अस्योक्तार्थस्यायं गूढोऽभिप्रायः । योऽस्मत्सम्प्रदाये श्रीकृष्ण इष्टदेवत्वेन मतः स श्रीकृष्णोऽहमेवास्मीत्यतो भवतां मय्येव परमार्थेष्टधीसत्त्वान्मदाश्रितानां भवतां मत्स्वरूपगुणचरित्रवर्णनप्रधानग्रन्थ एव परिशीलनार्होऽस्तीति ॥ ११ ॥

इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । एकम् । साधनम् । प्रोक्तम् । अन्यद्द्वितीयमपि । तत्साधनम् । अस्ति । ब्रुवे तत्कथयामि । हे सन्तः ! । तत्स्थानां सम्प्रदायाश्रयिणां त्यागिगृहिजनानाम् । अञ्जसा तत्त्वतः । धर्मसहितभक्त्याचरणम् । यथार्थतया स्वधर्मे स्थित्वा भगवतो नवधा भक्तिविधानमित्यर्थः । द्वितीयं साधनं ज्ञेयम् । अस्यायं भावः । ये ये सम्प्रदाये प्रवृत्तिकाले धर्मयुग्भक्तिमन्त आचार्यतच्छिष्या अभूवंस्तान् दृष्ट्वाऽन्येऽप्याश्रयिणस्तथाऽभवन्नतोऽग्रे तथाविधत्वप्रवर्त्तमानकालीनैस्तैरवश्यं सधर्मभक्त्याचरणं कार्यं तत्फलमग्रे तथात्वसिद्धिर्भगवत्प्रसन्नता चेति ॥ १२ ॥ इतीति । इत्येवंविधाभ्याम् । एताभ्यां द्वाभ्याम् । साधनाभ्याम् । सम्प्रदायस्य पोषणम् । भवति जायते । अन्यथैतद्द्वयाभावे तु । अत्र लोके । कस्यचिदपि सम्प्रदायस्य पोषणं न भवति । इतीत्थम् । अवगम्यताम् ॥ १३ ॥ अत इति । अतोहेतोः । अत्र लोके । अस्मत्सम्प्रदायेऽपि । ये । यूयम् । महान्तः । साधवः । स्थ भवथ । तैरपि । प्रीत्या । एतत् । द्वयम् । प्रवर्त्त्यताम् ॥ १४ ॥ तेनेति । तेनैतद्द्वयप्रवर्त्तनेन । सम्प्रदायस्य । सम्यक् । पुष्टिः । भविष्यति । इत्येवंविधा । मे मम । आज्ञा । भवद्भिः । सद्भिः । आदरात् । पालनीया ॥१५॥ इतीति । इत्येवंविधम् ।

इत्येकं साधनं प्रोक्तमन्यदप्यस्ति तद्ब्रुवे । तत्स्थानां धर्मसहितभक्त्याचरणमञ्जसा ॥१२॥ इत्येताभ्यां साधनाभ्यां सम्प्रदायस्य पोषणम् । भवतीत्यवगन्तव्यं नान्यथा त्वत्र कस्यचित् ॥ १३ ॥ अतोऽस्मत्सम्प्रदायेऽपि ये महान्तोऽत्र साधवः । यूयं स्थ तैरपि प्रीत्या द्वयमेतत्प्रवर्त्यताम् ॥ १४ ॥ तेनैव सम्प्रदायस्य सम्यक् पुष्टिर्भविष्यति । इत्याज्ञा पालनीया मे भवद्भिः सद्भिरादरात् ॥१५॥ इत्याज्ञा वचनं तस्य सन्तः शास्त्रार्थपारगाः । मुक्तानन्दादयः श्रुत्वा ते तच्च शिरसा दधुः ॥ १६ ॥ कृष्णस्य तस्येत्यमृतायमानं वचो निशम्याखिलसाधुसङ्घाः । सभोपविष्टा इतरे च भक्तास्तस्य प्रतोषं हृदयेऽलभन्त ॥ १७ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकैकनवतितमस्तरङ्गः ॥ १९१ ॥ ५८ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य चन्द्राष्टवसुभूमिते । द्वादश्यां नभसः शुक्ले वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥

तस्य श्रीहरेः । आज्ञावचनम् । शास्त्रार्थपारगाः । मुक्तानन्दादयः । ते । सन्तः । श्रुत्वा । तच्छ्रीहरेराज्ञावचनम् । शिरसा । दधुः ॥१६॥ कृष्णस्येति । इत्येवंविधम् । कृष्णस्य । तस्य श्रीहरेः । अमृतायमानममृतसदृशम् । वचः । निशम्य । सभोपविष्टाः । तस्य श्रीहरेः । भक्ताः । अखिलसाधुसङ्घाः । इतरे तदन्ये गृहस्थाश्च । हृदये स्वस्वमानसे । प्रतोषम् । अलभन्त ॥१७॥ पुष्टः स्वसम्प्रदायस्य येनोक्तं साधनद्वयम् । स श्रीहरिस्तद्वयं मे तस्य पुष्ट्यै ददातु वै ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकैकनवतितमस्तरङ्गः ॥ १९१ ॥ ५८ ॥

कृष्णतद्भक्तमाहात्म्यं कार्या प्रीतिश्च तेषु या । सहेतुकैकोनषष्टितमे सङ्कीर्त्तिता ततः ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८१) नभसः श्रावणमासस्य । शुक्ले शुक्लपक्षे । द्वादश्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥

तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । भूपतेः । दुर्गे । श्रीवासुदेवालयस्य । वितर्दौ बाह्यवेदिकायाम् । मञ्चके स्वास्तृतपर्यङ्कासने । स श्रीहरिः । आस्ते स्मोपाविशत् ॥ २ ॥ वृत इति । बहुभिर्नानादेशागतत्वादनेकैः । स्वभक्तैस्त्यागिभिर्गृहिभिश्च स्वाश्रितजनैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः । प्रागास्यः पूर्वदिगभिमुखमुखपद्मः । सितांशुकः परिहितसकलश्वेतवसनः । सतांपतिः । स श्रीहरिः । पुरःस्थान् । साधून् । स्वयमेव । अब्रवीत् ॥ ३ ॥ वेदेष्विति । हे सन्तः ! । वेदेषु । सर्वेऽपि । पुराणेषु । भारते च । नृणाम् । श्रेयस्कराः । कृष्णः प्रत्यक्षपरमेश्वरः श्रीहरिः । तच्छ्रिताः कृष्णैकाश्रयाः । सन्तश्च । प्रोक्ताः ॥ ४ ॥ ते कृष्णतच्छ्रितसाधव एव । ब्रह्मरुद्रादिदेवेभ्योऽपि । अधिकाः । मताः । अतोहेतोः । तत्प्राप्तिः कृष्णतदाश्रितसाधूपलब्धिरेव । बुद्धैर्विवेकिभिर्व्यासादिमुनिभिः । परं केवला । श्रेयस्करी । उक्ता ॥ ५ ॥ बह्विति । तत्सेवाप्तिः पूर्वोक्ता तत्सेवोपलब्धिः । बहुपुण्यवतामनेकजन्मोपार्जितसुकृतवतां जनानामेव । जायते ।

तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य स भूपतेः । वितर्दौ श्रीवासुदेवालयस्यास्ते स्म मञ्चके ॥ २ ॥ वृतः स्वभक्तैर्बहुभिः प्रागास्यश्च सितांशुकः । स्वयमेवाब्रवीत्साधून्पुरःस्थान्स सतां पतिः ॥ ३ ॥ वेदेषु च पुराणेषु सर्वेष्वपि च भारते । नृणां श्रेयस्कराः प्रोक्ताः कृष्णः सन्तश्च तच्छ्रिताः ॥ ४ ॥ त एव ब्रह्मरुद्रादिदेवेभ्योऽप्यधिका मताः । अतस्तत्प्राप्तिरेवोक्ता परं श्रेयस्करी बुधैः ॥ ५ ॥ बहुपुण्यवतामेव तत्सेवाप्तिश्च जायते । अतः सर्वाधिका प्रीतिस्तेषु कार्या मुमुक्षुभिः ॥ ६ ॥ यथा स्त्रीपुत्रवित्तादौ स्नेहः स्याद्गृहिणां नृणाम् । तथैव तेषु कर्त्तव्यस्तेषां ग्राह्यो न चागुणः ॥ ७ ॥ सदोषेष्वपि गृह्णन्ति गुणानेव सुतादिषु । यथा ते तेष्वपि तथा ग्रहीतव्या गुणाः सदा ॥ ८ ॥ सच्चिदानन्दरूपो हि कृष्णो नृषु निजेच्छया । नृनाट्यं कुरुते तस्मिन्न तु दोषोऽस्ति कश्चन ॥ ९ ॥ सन्तो गुणाकरा एव यतस्ते सद्गुणाम्बुधिम् । श्रीकृष्णं सर्वथैवैकं संश्रिताः सन्ति वै दृढम् ॥ १० ॥

अतोहेतोः । मुमुक्षुभिर्भक्तैः । तेषु कृष्णतच्छ्रितसाधुषु । सर्वाधिका । प्रीतिः । कार्या: ॥ ६ ॥ यथेति । यथा । गृहिणां गृहस्थाश्रमिणाम् । नृणां जनानाम् । स्त्रीपुत्रवित्तादौ । स्नेहः । स्यात् । तथैव । तेषु कृष्णतच्छ्रितसाधुषु । स्नेहः । कर्त्तव्यः । तेषाम् । अगुणो दोषः । न च नैव ग्राह्यः ॥ ७ ॥ सदोषेष्विति । तथा । ते गृहिजनाः । सदोषेष्वपि । सुतादिषु स्वसम्बन्धिषु । गुणानेव । गृह्णन्ति । न तु दोषान् । तथा । तेषु कृष्णे तत्सत्सु चापि । सदा । गुणा एव । ग्रहीतव्याः । न दोषाः ॥ ८ ॥ एषु गुणग्रहणे दोषानुपादाने च हेतुत्वोक्त्यै तेषां सदा गुणवत्तामाह द्वाभ्याम् । सदिति । सच्चिदानन्दरूपो मिथ्याजडदुःखात्मकमायागुणवर्जितसनातनदिव्यमूर्त्तिः । कृष्णः श्रीहरिः । निजेच्छया स्वभक्तसुखप्रदानादिस्वसङ्कल्पेन । नृषु वर्त्तमानः सन् । नृनाट्यं नरानुकरणम् । कुरुते । तस्मिंस्तथाविधे कृष्णे । कश्चन कोऽपि । दोषः । न तु नैवास्ति । अयमेव तद्गुणग्रहणदोषाग्रहणहेतुरित्यर्थः ॥९॥ सन्त इति । सन्तः साक्षात्कृष्णाश्रिताः साधवः । गुणाकरा एव । सन्ति । यतो-

हेतोः । ते सन्तः । सद्गुणाम्बुद्धिं सत्यशौचाद्यनपायिशुभगुणजलधिम् । एकम् । श्रीकृष्णमेव । सर्वथा कायवाङ्मनोभिः । दृढं यथातथा । संश्रिताः । सन्ति । वै । अयमेव तेषां गुणग्रहणदोषानुपादानहेतुरित्यर्थः ॥ १० ॥ अत इति । अत एतेषां सर्वदा निर्दोषत्वाद्धेतोः । तैः कृष्णेन तत्साधुभिश्च । स्वहिताय । क्वचित् । उदितम् । अप्रियम् । वाक्यम् । श्रुत्वा । यो भक्तः । तेषु । अमर्षी क्रोधावेशाभेद्यग्रन्थिमान् । स्यात् । स भक्तः । श्रेयः । पथात्स्वकल्याणमार्गात् । च्युतो भ्रष्टः । ज्ञेयः । हि ॥ ११ ॥ एवमिति । किञ्च । कृष्णस्य । सतां तत्साधूनां च । प्राप्तौ । स्वस्य । अप्रयासतः । जातायां सत्यामपि । यो भक्तः । श्रेयसि स्वकल्याणे । संदिग्धः सन्देहयुक्तः । स्यात् । मूढधीरविवेकमतिः । स भक्तोऽपि । एवं कल्याणमार्गाच्च्युततुल्यो ज्ञेयः ॥ १२ ॥ सन्देह इति । संसारासक्तचेतसः । अस्य मूढधियो भक्तस्य । सन्देहकारणं स्वनिःश्रेयससंशयहेतुस्तु । अस्य । अस्मिन्वर्त्तमाने । जनुषि जन्मन्येव । सा कृष्णतत्सत्प्राप्तिस्तत्सेवा च । जाताऽस्ति । तयोः कृष्णतत्सत्प्राप्तिसेवयोः । अभ्यसनं पूर्वजन्मकृताभ्यासः । नास्ति । इत्येतदेव । ज्ञेयम् । तेष्वमर्षाभेद्यग्रन्थिमतोऽप्येवमेव बोध्यम् ॥ १३ ॥ येषामिति । येषां

अतस्तैरुदितं वाक्यं स्वहितायाप्रियं क्वचित् । यः श्रुत्वा तेष्वमर्षी स्याच्च्युतः श्रेयः पथाद्धि सः ॥ ११ ॥
एवं कृष्णस्य च सतां प्राप्तौ स्वस्याप्रयासतः । जातायामपि सन्दिग्धः श्रेयसि स्यात्स मूढधीः ॥ १२ ॥
सन्देहकारणं त्वस्य संसारासक्तचेतसः । जाताऽस्मिन्नेव जनुषि सा नेत्यभ्यसनं तयोः ॥ १३ ॥
येषां प्राग्जन्मनि हरितत्साधुप्राप्तिसेवने । जाते स्यातां ते तु तेषु स्युर्वै गाढानुरागिणः ॥ १४ ॥
विक्षेपहेतवो न स्युः सङ्कल्पा मानसा अपि । तेषां कृष्णैकचित्तानां गोपीनामिव कर्हिचित् ॥ १५ ॥
साम्प्रतं तादृशा भक्ता भवन्त्यत्रापि केचन । भालचन्द्रः काशिदासो नाथो वेणीभयादयः ॥ १६ ॥

भक्तानाम् । प्राग्जन्मनि । हरितत्साधुप्राप्तिसेवने । जाते । स्याताम् । ते भक्तास्तु । तेषु हरितत्साधुषु । गाढानुरागिणः । स्युः । वै ॥ १४ ॥ विक्षेपेति । गोपीनां व्रजाङ्गनानामिव । कृष्णैकचेतसाम् । तेषां भक्तानाम् । विक्षेपहेतवः स्वकृतहरितच्छिुतगाढानुरागादिविघ्नकारणानि । मानसाः । सङ्कल्पा अपि । न स्युः ॥ १५ ॥ साम्प्रतमिति । अत्र सत्सङ्गे । साम्प्रतमपि । केचन । तादृशा उक्तविधाः । भक्ताः । भवन्ति । तान्नाम्ना निर्दिशति । भालचन्द्रः सूर्यपुरवासी वणिग्ज्ञातीयो भक्तः । काशिदासश्चरोत्तरदेशीयव्युच्चासनग्रामवासी वैश्यजातीयो भक्तः । नाथः कणभयग्रामवासी नाथजित्संज्ञो वैश्यज्ञातीय भक्तः । वेणीभयोऽश्लील-ग्रामवासी वैश्यभक्त आदिर्येषां विष्णुदास हिमराज दामोदरादीनां ते । तत्र विष्णुदासो दर्भावतीपुरीयो वैश्यभक्तः । हिमराजः सुन्दरायनग्रामीणो वणिग्भक्तः । दामोदरः श्रीनगरवासी वैश्यजातीय भक्तः ॥ १६ ॥

प्रकरणार्थं निगमयत्यर्द्धेन । य इति । ये भक्ताः । कृष्ण तत्साधुदृढानुरागाः । स्युः । ते भक्ता एव । प्राग्जन्मसंस्कारिणः पूर्वजन्मनि कृष्णतत्सत्प्राप्तिसेवनलक्षणसंस्कारवन्तः । ज्ञेयाः । हि । यद्यपि ये भक्ता अस्मिन्नेव जन्मनि कृष्णतत्साधुसङ्गिन सन्तः पूर्वसंस्कारवद्भक्तलक्षणयुक्ता न भवन्ति तेऽपि पूर्वसंस्कारवतां भक्तानां प्रसङ्गेन तथाविधा भविष्यन्त्येवेति च बोध्यम् । इत्येवंविधम् । प्रभोः । तस्य श्रीहरेः । वचोऽमृतम् । निपीय । समस्ताः । ते त्यागिनो गृहिणश्च । भक्ताः । तुतुषुः ॥ १७ ॥ माहात्म्यसहितं स्वस्मिन् स्वभक्तेषु च साधुषु । स्वैः कार्यां प्राह यः प्रीतिं स हरिस्तां ददातु मे ॥१॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्स्नुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकद्विनवतितमस्तरङ्गः ॥ १९२ ॥ ५९ ॥

विक्षेपानां हरेर्भक्तौ बाधो येन विचारतः । न भवेद्धरिभक्तानां माहात्म्यं चास्ति यन्महत् ॥ १ ॥ वर्त्तितव्यं यथा तेषु हरिभक्तैस्तु सर्वथा । एतत्सर्वं षष्टितमे सम्प्रोक्तं तत्त्वतस्ततः ॥ २ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८१) नभसः श्रावणमासस्य । कृष्णपक्षे । चतुर्थ्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् ।

ये कृष्णतत्साधुदृढानुरागाः प्राग्जन्मसंस्कारिण एव ते हि । इति प्रभोस्तस्य वचोऽमृतं ते निपीय भक्तास्तुतुषु समस्ताः ॥ १७ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिंधौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकद्विनवतितमस्तरङ्गः ॥ १९२ ॥ ५९ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य चन्द्राष्टवसुभूमिते । चतुर्थ्यां नभस कृष्णे वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य स वेश्मनः । वितर्द्यौ प्रत्यगास्य सुमञ्चक उपाविशत् ॥ २ ॥
सितवासा वृतो भक्तैस्त्यागिभिर्गृहिभिश्च स । स्वाग्रोपविष्टान्सदसि प्रश्नाय प्रैरयत्सतः ॥ ३ ॥
पप्रच्छ मुक्तानन्दस्तं प्रणम्य भगवन्निह । यथाशक्ति भजन्ति त्वां भक्ताः कृष्णमतन्द्रिताः ॥ ४ ॥
तेषां क्वचन विक्षेपः कालगत्याऽऽपतेद्यदि । तदा किदृग्विचारेण तद्बाधो न भवेद्धृदि ॥ ५ ॥

अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे । प्रत्यगास्यस्य पश्चिमद्वारस्य । वेश्मनस्तस्यैव गृहस्य । वितर्द्यौ पूर्वास्यवेदिकायाम् । सुमञ्चके स्वास्तृते पर्यङ्कासने । स श्रीहरिः । उपाविशत् ॥ २ ॥ सितेति । सितवासाः परिधृतसकलश्वेतवसनः । त्यागिभिः । गृहिभिश्च । भक्तैर्नानादेशागतैः स्वाश्रितजनैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः । स श्रीहरिः । सदसि । स्वाग्रोपविष्टान् । सतो मुक्तानन्दादिसाधून् । प्रश्नाय प्रश्नं कर्त्तुम् । प्रैरयत् ॥ ३ ॥ पप्रच्छेति । तं प्रश्नाय प्रेरयन्तं श्रीहरिम् । प्रणम्य । मुक्तानन्दोमुनिः । पप्रच्छ । हे भगवन् ! । इह सत्सङ्गे । भक्ता त्वदेकाश्रया भक्तजनाः । अतन्द्रिताः । कृष्णमक्षरधामाधिपतिं पुरुषोत्तमम् । त्वाम् । यथाशक्ति भजन्ति ॥ ४ ॥ तेषामिति । तेषां भक्तानाम् । यदि । क्वचन कदाचित् । कालगत्या । विक्षेपो भगवतस्तत्र भक्त्यन्तरायकृदाध्यात्मादित्रिविधोपद्रवः । आपतेत् । तदा । कीदृग्विचारेण । हृदि मानसे । तद्बाधो विक्षेपपीडा । न भवेत् ॥ ५ ॥

'इत्थं स मुक्तानन्देन पृष्टः कृष्णोऽब्रवीदिति । आनन्दयन्मुनिं तं च स्वभक्तानपरानपि' । देहेति । देहभिन्नात्मरूपस्य स्वदेहत्रयतः पृथग्भूततज्ज्ञात्रात्मस्वरूपस्य । सर्वदा । अनुसन्धानेन सर्वकालंविचाराचरणेनेत्यर्थः । मायिकानाम् । पदार्थानाम् । क्षयित्वावगमेन नश्वरत्वाववबोधेन च ॥ ६ ॥ कालेति । कालकर्मेशितुः कालकर्मणोर्नियन्तुः । विष्णोः श्रीहरेः । महत्तावेदनेन माहात्म्यज्ञानेन च । व्यवहारिकविक्षेपाः । मानसं भक्तजनहृदयम् । नैव बाधन्ते । इतिद्वयोरेकसम्बन्धः ॥ ७ ॥ अनेकेति । अनेककोटिब्रह्माण्डाधीश्वरस्य । रमापतेः श्रीकृष्णस्य । दासमेकान्तिकसेवकम् । माम् । तस्य श्रीहरेः । आज्ञाम् । विना । बाधितुं पीडयितुम् । लोके । कः । क्षमः समर्थः । अस्ति । न कोऽपीत्यर्थः । इतीत्युत्तरेणसम्बन्धः ॥ ८ ॥ इतीति । इतीत्थम् । ज्ञात्वा । इह लोके । यत् । सुखम् । दुःखम् । प्राप्येत । तत्तु । कृष्णेच्छोपनतं श्रीहरीच्छासम्प्राप्तम् । भवति । इति । ज्ञात्वा । चिन्ता । सर्वथा । न कार्या ॥ ९ ॥ एतदेव स्वभक्तशिक्षार्थं स्वोद्देशेन स विशेषमाह पञ्चभिः । मयेति । मयाऽपि । एवमुक्तप्रकारेण । हृदि स्वमानसे । सुदृढः । निश्चयः । कृतः । अस्त्येव । अतोहेतोः । अत्र लोके ।

श्रीहरिरुवाच–देहभिन्नात्मरूपस्यानुसन्धानेन सर्वदा । मायिकानां पदार्थानां क्षयित्वावगमेन च ॥ ६ ॥ कालकर्मेशितुर्विष्णोर्महत्तावेदनेन च । व्यवहारिकविक्षेपा बाधन्ते नैव मानसम् ॥ ७ ॥ अनेककोटिब्रह्माडाधीश्वरस्य रमापतेः । दासं मां बाधितुं लोके विनाऽऽज्ञां तस्य कः क्षमः ॥ ८ ॥ इति ज्ञात्वा सुखदुःखमिह प्राप्येत यत्तु तत् । कृष्णेच्छोपनतं ज्ञात्वा चिन्ता कार्या न सर्वथा ॥ ९ ॥ मयाऽप्येवं कृतोऽस्त्येव निश्चयः सुदृढो हृदि । अतो न क्वापि विक्षेपो बाधते कश्चनात्र माम् ॥ १० ॥ आयान्तमेव विक्षेपं स्वरूपस्य विचारतः । महत्तायाश्च कृष्णस्य प्रवेष्टुं न ददामि हृत् ॥११॥ अन्यस्य कृष्णभक्तस्य दुःखं दृष्ट्वा तु मेऽन्तरम् । दुःखायते भृशं तत्र दयैवैकास्ति कारणम् ॥ १२ ॥ कृष्णभक्तद्रोग्धरि तु दया मे नास्ति सर्वथा । भक्तानां पक्षपातो हि व्रतमस्ति परं मम ॥ १३ ॥ अन्यथा त्वार्द्रपत्रादि द्रुमस्याहं कदाचन । तज्जीवदुःखभीत्याऽद्यदिनावधि हि नाच्छिदम् ॥ १४ ॥

कश्चनापि । विक्षेपः । क्वापि कदाचिदपि । माम् । न बाधते ॥ १० ॥ आयान्तमिति । आयान्तमागच्छन्तमेव । विक्षेपम् । ज्ञात्वेतिशेषः । स्वरूपस्यात्मस्वरूपस्य । कृष्णस्य । महत्ताया माहात्म्यस्य । विचारतः । हृन्मम मानसम् । प्रवेष्टुम् । न ददामि मन्मानसे विक्षेपप्रवेशावकाशं न ददे इत्यर्थः ॥ ११ ॥ अन्यस्येति । अन्यस्य । कृष्णभक्तस्य । दुःखम् । दृष्ट्वा तु । मे मम । अन्तरमन्तःकरणम् । भृशमतिशयेन । दुःखायतेऽत्यन्तं दुःखी भवति । तत्र कारणं हेतुस्तु । एका केवला । दयैव । अस्ति ॥ १२ ॥ कृष्णेति । कृष्णभक्तद्रोग्धरि जने तु । मे मम । दया । सर्वथैव । नास्ति । भक्तानाम् । पक्षपातः सहायाचरणम् । मम । परम् । व्रतं नियमः प्रतिज्ञेति यावत् । अस्ति । हि ॥ १३ ॥ अन्यथेति । अन्यथा तु । अहम् । द्रुमस्य । आर्द्रपत्रादि अभिनवदलादिकम् । तज्जीवदुःखभीत्या छेदनजातद्रुमजीवदुःखभयेन । अद्यदिनावधि एतद्दिनपर्यन्तम् । कदाचन । नाच्छिदम् । हि । दयया । स्वार्थं न चिच्छेदैवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

भक्तमिति । पीड्यमानं केनापि वाग्दण्डपारुष्यादिना पीडितुमारब्धम् । भक्तम् । दृष्ट्वा । यस्य भक्तस्य । चेतसि । दया । नोदियात् । सः । मानवो भक्तस्तु । चण्डालः श्वपचतुल्यः । विमुखो भगवत्प्रतिकूलः । पशुर्गर्दभतुल्यः । अस्ति ॥ १५ ॥ भक्तेष्विति । यः । पुमान् । भक्तेषु । अभक्तेषु च । समदृष्टिः समानमतिः । भवेत् । स पुमान् । सत्सङ्गी । भक्तः सन्नपि । हरेः । विमुखः । ज्ञातव्यः ॥ १६ ॥ भक्तमिति । महापापी ब्रह्महत्यादिमहापापयुक्तोऽपि । कश्चन पुमान् । यदि । केनचित् । हन्यमानम् । भक्तम् । रक्षेत् । तर्हि । तत्क्षणम् । स्वात्स्वकीयात् । अघाद्ब्रह्महत्यादिपापात् । मुच्येत ॥१७॥ बुद्धीति । इह लोके । यः । पुमान् । बुद्धीपूर्वम् । भक्तद्रोहम् । कुर्यात् । तस्य पुंसः । सर्वाण्यपि । पुण्यानि । नश्यन्ति । न संशयोऽत्र संशयो नास्ति ॥१८॥ कर्त्तव्य इति । अतो हेतोः । भक्तानाम् । पक्षपात एव । सर्वथा । कर्त्तव्यः । तद्द्रोग्धा भक्तद्रोहकर्त्ता तु । स्वजनोऽपि । अन्त्यजो यथा । प्रहातव्यः । भगवद्भक्तद्रोहकरं स्वजनमपि चण्डालमिव त्यजेदित्यर्थः ॥ १९ ॥ क्वचि-

भक्तं दृष्ट्वा पीड्यमानं नोदियाद्यस्य चेतसि । दया स त्वस्ति चण्डालो विमुखो मानवः पशुः ॥ १५ ॥ भक्तेष्वभक्तेषु च यः समदृष्टिः पुमान्भवेत् । स भक्तोऽपि च सत्सङ्गी ज्ञातव्यो विमुखो हरेः ॥१६॥ भक्तं रक्षेद्धन्यमानं केनचिद्यदि कश्चन । महापाप्यपि तर्हि स्वादघान्मुच्येत तत्क्षणम् ॥१७॥ बुद्धिपूर्वं च यः कुर्याद्भक्तद्रोहं पुमानिह । तस्य पुण्यानि नश्यन्ति सर्वाण्यपि न संशयः ॥१८॥ कर्त्तव्योऽतः पक्षपातो भक्तानामेव सर्वथा । तद्द्रोग्धा तु प्रहातव्यः स्वजनोऽप्यन्त्यजो यथा ॥१९॥ क्वचिन्निमित्तवशतः कृष्णभक्तैः सहात्मनः । जातोऽपि कलहे तेषु क्रोधो रक्ष्यो न सर्वथा ॥२०॥ नैमित्तिकः सतां चित्ते ह्यमर्षस्तु कथंचन । जातोऽपि लीयते सद्यो रेखेव सलिले कृता ॥२१॥ अमर्षो हृदये यस्य चिरं तिष्ठेदभक्तवत् । भक्तेऽपि तस्मिन्नैव स्याद्धरेः प्रीतिरितीयताम् ॥२२॥ इतीशितुस्तस्य वचो निशम्य मुनिः स पीयूषसमं तथाऽन्ये । सन्तश्च गेहाश्रमिणोऽपि भक्तास्तस्य प्रतोषं हृदयेऽलभन्त ॥२३॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकत्रिनवतितमस्तरङ्गः ॥ १९३ ॥ ६० ॥

दिति । क्वचित्कदाचित् । निमित्तवशत आदानप्रतिदानादिव्यावहारिककिञ्चित्कारणवशतया । कृष्णभक्तैः सह । आत्मनः स्वस्य । कलहे । जाते सत्यपि । तेषु कृष्णभक्तेषु । क्रोधोऽमर्षः । सर्वथा । न रक्ष्यः ॥ २० ॥ नैमित्तिक इति । सतां भक्तानाम् । चित्ते । नैमित्तिकः । अमर्षः । कथंचन केनापि प्रकारेण । जातः सन्नपि । सलिले जले । कृताऽङ्गुल्यादिना विहिता । रेखा इव सद्यस्तत्क्षणमेव । लीयते नश्यति ॥ २१ ॥ अमर्ष इति । यस्य भक्तस्य । हृदये । अभक्तवदभक्ते इव । भक्तेऽपि । अमर्षः क्रोधः । चिरं बहुकालपर्यन्तम् । तिष्ठेत् । तस्मिन्भक्ते । हरेः । प्रीतिः प्रसन्नता । नैव स्यात् । भगवत्प्रसन्नताऽभावात्तदीयं सर्वं व्यर्थमेवेति भावः । इतीत्थम् । इयताम् ॥२२॥ इतीति । इत्येवंविधम् । ईशितुरक्षरादिसकलनियन्तुः । तस्य श्रीहरेः । पीयूषसमम् । वचः । निशम्य । सः । मुनिर्मुक्तानन्दमुनिः । तथा । तस्य श्रीहरेः । भक्ताः । अन्ये । सन्तः । गेहाश्रमिणो गृहस्थजनाश्चापि । हृदये स्वस्वमानसे । प्रतोषम् । अलभन्त ॥२३॥ विक्षेपबाधसद्भूतं स्वभक्तौ यो

विचारकम् । स्वभक्तानां च माहात्म्यं तेषु वर्त्तनरीतिकाम् ॥१॥ स्वभक्तान् श्रीहरिः प्राह दयादिगुणसागरः । विचारादित्रयं दद्यादेतन्मह्यं सदैव सः ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्य्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्स्नुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकत्रिनवतितमस्तरङ्गः ॥१९३॥६०॥

सुदुर्लभं तु भक्तानां गुणत्रितयमस्ति यत् । गृहिषु त्यागिषु तथा श्रेष्ठयोर्लक्षणं च यत् ॥ १ ॥ प्रतिष्ठितजनस्यात्र मान्यत्वं सर्वथा च यत् । एतत्सर्वं त्वेकषष्टितमे सम्यक् प्रकीर्त्तितम् ॥ २ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८१) नभसः श्रावणमासस्य । कृष्णे कृष्णपक्षे । सप्तम्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे प्रत्यगास्यस्य पश्चिमदिगभिमुखद्वारस्य । वेश्मनस्तस्यैवगृहस्य । वितर्द्दौ । प्राङ्मुखवेदिकायाम् । मञ्चोत्तमे स्वास्तृतपर्यङ्कासने । स श्रीहरिः । उपाविशत् ॥ २ ॥ तं विशिनष्टि । सितेति । सितसर्वाम्बरः परिधृतसकलश्वेतवसनः । श्वेतपुष्पहारैः । अलङ्कृतः शोभमानः । अनेकैर्नानादेशागतत्वाद्बहुभिः । त्यागिभिः । गृहिभिश्च । स्वैः स्वकीयैर्भक्तैः । परितः सर्वतः । वृतः सभायां परिवेष्टितः ॥ ३ ॥ पुर इति ।

शकाब्दे विक्रमार्कस्य चन्द्राष्टवसुभूमिते । सप्तम्यां नभसः कृष्णे वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य स वेश्मनः । वितर्द्दौ प्रत्यगास्यस्य मञ्चोत्तम उपाविशत् ॥ २ ॥
सितसर्वाम्बरः श्वेतपुष्पहारैरलंकृतः । त्यागिभिर्गृहिभिश्च स्वैरनेकैः परितो वृतः ॥ ३ ॥
पुरःस्थानब्रवीत्सोऽथ भक्तान् सर्वहितावहः । यूयं शृणुत भो भक्ताः ! सादरं वचनं मम ॥ ४ ॥
संस्थितिः कृष्णधर्मेषु कृष्णैकदृढनिश्चयः । कार्ष्णानां पक्षपातश्च त्रयमेतत्सुदुर्लभम् ॥ ५ ॥
यथार्हं तत्र कृष्णोक्तधर्माज्ञावचसः सदा । सर्वथा पालनं यत्सा कृष्णधर्मेषु संस्थितिः ॥ ६ ॥
देहदुःखस्त्र्यादिनाशशुष्कविन्नास्तिकोक्तिभिः । क्वापि यो न विहन्येत स कृष्णदृढनिश्चयः ॥ ७ ॥

अथोपवेशनानन्तरम् । सर्वहितावहः सकलस्वाश्रितहितकरः । स श्रीहरिः । पुरःस्थान् । भक्तान् । अब्रवीत् । भो भक्ताः ! । यूयं सर्वे । मम । वचनम् । सादरं यथातथा । शृणुत ॥ ४ ॥ संस्थितिरिति । हे भक्ताः ! । कृष्ण धर्मेषु साक्षाद्धर्य्युदितस्वधर्मनियमेषु । संस्थितिः सम्यग्वर्त्तनम् । कृष्णैकदृढनिश्चयः । कार्ष्णानां कृष्णभक्तानाम् । पक्षपातः । एतत् । त्रयम् । सुदुर्लभम् । अस्ति ॥ ५ ॥ एतेषां त्रयाणां विशेषतो लक्षणान्याह त्रिभिः । यथार्हमिति । तत्र तेषु त्रिषु मध्ये । यत् । कृष्णोक्तधर्माज्ञावचसः साक्षाच्छ्रीहर्य्युदितस्वधर्मपालनादिनिदेशवचनस्य । यथायोग्यम् । सर्वथा । सदा । पालनम् । सा । कृष्णधर्मेषु । संस्थितिः । कीर्त्तिता ॥ ६ ॥ देहेति । देहदुःखान्यतिसारविषूच्यादिदैहिकपीडाश्च स्त्र्यादिनाशः स्त्रीपुत्रधनादिविनाशश्च शुष्कविन्नास्तिकोक्तयः शुद्धाद्वैतवादीनां बौद्धादीनां च वाक्यानि च ताभिः । क्वापि कदाचिदपि । यः । न विहन्येत स्वकृतभगवन्निश्चयः संशययुतो न स्यादित्यर्थः । सः । कृष्णदृढनिश्चयः । कीर्त्तितः ॥ ७ ॥

स्वेति । स्वप्रेष्ठस्त्रीसुतादीनामिव । कृष्णात्मनां कृष्णैकमनसाम् । नृणां भक्तानाम् । यः । नित्यम् । ममत्वेन । आदरः । सः । पक्षपातः । कीर्त्तितः ॥ ८ ॥ एत-दिति । एतत्त्रयम् । यस्मिन् भक्ते । भवेत् । सः । हरेः । पक्वभक्तः । कीर्त्तितः । असौ भक्तः । त्यागी । अस्तु । अथवा । गृहस्थोऽस्तु । अथापि । देहिनां जनानाम् । माननीयः । अस्ति ॥९॥ अथेदृग्विधगृहस्थभक्तेषु मध्ये श्रेष्ठगृहस्थहरिभक्तलक्षणमाह त्रिभिः । य इति । यो भक्तस्तु । गेहाश्रमस्थः सन्नपि । देहगेहधनादिकान् । सकलान् । पदार्थान् । सर्वथा । कृष्णार्थानेव । कुर्यात् ॥ १० ॥ नेति । यस्य गृहस्थभक्तस्य । हृदि । किञ्चिदपि । वस्तु । कृष्णात् । अधिकम् । न स्यात् । कृष्णे तद्भक्तेषु च । अतिप्रीतिः । स्यात् । अन्यतः कृष्णतद्भक्तेतरपदार्थे । अतिप्रीतिः । न स्यात् ॥ ११ ॥ गृहेति । यः । गृहोचिताः । क्रिया आदानप्रतिदानादिकर्माणि । कुर्वन्सन्नपि । अन्तरे स्वान्तःकरणे । त्यागेच्छुर्गृहाश्रमत्यागेच्छावान् । स्यात् । ईदृश एवंविधः । पुरुषो गृहस्थभक्तः । गृहिभक्तेषु । श्रेष्ठः । कीर्त्तितः ॥ १२ ॥ अथ

स्वप्रेष्ठस्त्रीसुतादीनामिव कृष्णात्मानां नृणाम् । ममत्वेनादरो नित्यं पक्षपातः स कीर्त्तितः ॥ ८ ॥ एतत्त्रयं भवेद्यस्मिन् पक्वभक्तो हरेः स हि । त्यागी वापि गृहस्थोऽसौ माननीयोऽस्ति देहिनाम् ॥ ९ ॥ यस्तु गेहाश्रमस्थोऽपि देहगेहधनादिकान् । पदार्थान्सकलान् कुर्यात्कृष्णार्थानेव सर्वथा ॥ १० ॥ न किञ्चिदपि यस्य स्यात्कृष्णाद्वस्त्वधिकं हृदि । अतिप्रीतिश्च कृष्णे स्यात्तद्भक्तेषु च नान्यथा ॥ ११ ॥ गृहोचिताः क्रियाः कुर्वन्नपि त्यागेच्छुरन्तरे । ईदृशः पुरुषः श्रेष्ठो गृहिभक्तेषु कीर्त्तितः ॥ १२ ॥ यस्तु त्यागी साधुशीलो धर्म एकान्तिके स्थिरः । सहस्रशो जनैर्मान्यः स्वाज्ञावर्तिभिरादरात् ॥ १३ ॥ एवं भूरिप्रतिष्ठोऽपि नारीधनरसादिषु । नासक्तः सन् स्वधर्मेषु शैथिल्यं नाप्नुयात्क्वचित् ॥ १४ ॥ स हि त्यागिषु सर्वेषु श्रेष्ठ इत्यवगम्यताम् । सेवनीयो विशेषेण स च श्रेयोऽर्थिभिर्जनैः ॥ १५ ॥ लोके प्रतिष्ठितो यश्च पुमान् स्यात्सोऽपि सर्वथा । मदाश्रितैर्माननीयः सर्वैरपि यथोचितम् ॥ १६ ॥ न मानयन्ति तं ये तु त्यागिनो गृहिणोऽपि वा । तेऽनर्थं प्राप्नुवन्त्येव महान्तमिति दृश्यते ॥ १७ ॥

पूर्वोक्तलक्षणत्यागिभक्तेषु मध्ये श्रेष्ठत्यागिभक्तलक्षणमाह त्रिभिः । य इति । यः । त्यागी भक्तस्तु । साधुशीलः साधुस्वभावः । एकान्तिके । धर्मे । स्थिरो निश्चलः । स्वाज्ञावर्त्तिभिः । सहस्रशः । जनैः । आदरात् । मान्यः ॥१३॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । भूरिप्रतिष्ठायुक्तः सन्नपि । नारीधनरसादिषु । नासक्तः किञ्चिदप्यासक्तिरहितः सन् । क्वचित्कदाचिदपि । स्वधर्मेषु । शैथिल्यम् । नाप्नुयात् ॥१४॥ स इति । स एतादृशस्त्यागिभक्तः । सर्वेषु । त्यागिषु मध्ये । श्रेष्ठः । अस्ति । हि । इतीत्थम् । अवगम्यताम् । स एवंभूतस्त्यागी । श्रेयोऽर्थिभिः । जनैः । विशेषेण । सेवनीयः ॥१५॥ लोक इति । किञ्च । लोके । यः । पुमान् प्रतिष्ठितः । स्यात् । स प्रतिष्ठितः पुमानपि । सर्वैरपि । मदाश्रितैस्त्यागिभिर्गृहिभिश्च मामुपाश्रितैः सकलजनैरपीत्यर्थः । यथोचितं यथायोग्यम् । सर्वथा । माननीयः ॥१६॥ विपक्षेदोषमाह । नेति । ये त्यागिनः । अथवा । गृहिणोऽपि मदाश्रिताः । तं प्रतिष्ठितपुरुषम् । न मानयन्ति । ते तु । महान्तम् । अनर्थमेव । प्राप्नुवन्ति । इतीत्थम् । दृश्यते ॥ १७ ॥

एतदेव प्राचीनाचारोक्त्या द्रढयति । दक्षेति । पुरा पूर्वम् । सदसि । दक्षावमत्या श्वशुरत्वाद्गुरुं सर्वप्रजापत्यधिकत्वात्प्रतिष्ठितं दक्षं प्रति जामातृतया शिवस्य शिष्यत्वेनाभ्युत्थानार्हे तस्मिंस्तदनाचरणरूपतदवमानेनेत्यर्थः । ईशितुरीश्वरस्यापि । शम्भोः शिवस्य । यज्ञे । स्वभागानाप्तिः । भार्यानाशश्च । बभूव । ह प्रसिद्धमिदं श्रीभागवते । इदं च शिवावमन्तुर्दक्षस्य शमीकमुनेरवमन्तुः परीक्षिन्नृपस्यागस्त्यमुनेरवमन्तुरिन्द्रद्युम्ननृपस्याप्युपलक्षणम् ॥ १८ ॥ अत इति । अतो हेतोः । अत्र लोके । जनेषु । ये । गुणिनो धनकुलविद्याधिकारित्वादिगुणयुक्ताः । प्रतिष्ठिताः । पुरुषाः । स्युः । ते । मान्या मदाश्रितैर्माननीयाः । हि । इत्येवंविधाम् । प्रभोः श्रीहरेः । वाक्यसुधाम् । निपीय । ते सदःस्थाः । सन्तः साधवः । गृहिणो गृहस्थाश्च । मुदम् । प्रापुः ॥ १९ ॥ गुणास्त्रयः स्वभक्तानां दुर्लभाः श्रेष्ठयोः स्वयोः । भक्तयोर्गृहिसाध्वोश्च लक्षणं माननीयता ॥ १ ॥ प्रतिष्ठितजनस्यात्र प्रोक्तान्येतानि येन तु । हरिणा स यथायोग्यं ददात्वेतानि मे प्रभुः ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकचतुर्नवतितमस्तरङ्गः ॥ १९४ ॥ ६१ ॥

दक्षावमत्या सदसि पुरा शम्भोरपीशितुः । यज्ञे स्वभागानाप्तिश्च भार्यानाशो बभूव ह ॥ १८ ॥ अतोऽत्र मान्या गुणिनो जनेषु प्रतिष्ठिता ये पुरुषाश्च ते हि । इति प्रभोर्वाक्यसुधां निपीय प्रापुर्मुदं ते गृहिणश्च सन्तः ॥ १९ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकचतुर्नवतितमस्तरङ्गः ॥ १९४ ॥ ६१ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य चन्द्राष्टवसुभूमिते मार्गशुक्लद्वितीयायां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य वेश्मनः । वितर्द्यामुदगास्यस्य मञ्चके समुपाविशत् ॥ २ ॥ नानादेशागतैर्भक्तैः साधुभिर्गृहिभिश्च । वृतः सिताम्बरधरः पर्यैक्षत निजाश्रितान् ॥३॥ तत्रायोध्याप्रसादाख्यं रघुवीराभिधं च सः । भ्रातृजं प्रैरयत्प्रष्टुं प्रश्नमाभाष्य संसदि ॥ ४ ॥

कृत्वाऽयोध्याप्रसादस्य रघुवीरस्य पृच्छयोः । उत्तरे लक्षणं त्वात्मनिष्ठाद्यङ्गत्रयस्य यत् ॥ १ ॥ अङ्गेषु तेषु चैकस्य भक्तानां दृढता तु या । कार्यैतत्कथितं सर्वं द्विषष्टितमके स्फुटम् ॥ २ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८१) मार्गशुक्लद्वितीयायां मार्गशीर्षमासस्य शुक्लपक्षागतद्वितीयातिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे । उदगास्यस्य । वेश्मनस्तस्यैवभवनस्य । वितर्द्यां बाह्यवेदिकायाम् । मञ्चके स्वास्तृते पर्यङ्कासने । स श्रीहरिः । समुपाविशत् ॥ २ ॥ नानेति । नानादेशागतैः । साधुभिः । गृहिभिश्च । भक्तैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः । सिताम्बरधरः परिधृतसकलश्वेतवासाः । स श्रीहरिः । निजाश्रितान् समीपविष्टस्वाश्रितजनान् । पर्यैक्षत सर्वतो निभालयामास ॥ ३ ॥ तत्रेति । तत्र स्वनिरीक्षितायाम् । संसदि सभायाम् । स्थितम् । अयोध्याप्रसादाख्यम् । भ्रातृजं स्वज्येष्ठभ्रातृसुतम् । रघुवीराभिधम् । भातृजं स्वकनिष्ठभ्रातृसुतम् । आभाष्य हे अयोध्याप्रसाद ! हे रघुवीरेति संबुध्याभिमुखीकृत्य । स श्रीहरिः । प्रश्नम् । प्रष्टुम् । प्रैरयत् ॥ ४ ॥

तत इति । तत एवं श्रीहरिकृतप्रेरणानन्तरम् । अयोध्याप्रसादः । तं श्रीहरिम् । आदरात् । प्रणम्य । अपृच्छत् । हे स्वामिन् ! । इह सत्सङ्गे । अनेके बहवः । जनास्त्वदाश्रिता गृहस्थभक्ताः । नानाक्रियाकुला नानाविधव्यावहारिकानेककर्मव्यग्राः । सन्ति ॥५॥ कार्य इति । तेषां भक्तानाम् । प्रापञ्चिके व्यावहारिके । कार्ये कृत्ये निमित्ते । अहो दिनम् । रात्रिश्चापि । याति तच्चिन्तनपूर्वकं गच्छति । तत्र प्रापञ्चिके कार्ये । योग्यायोग्यानि उचितानुचितानि न्यायान्याययुक्तानि वा । भूरिशः । कर्माणि । जायन्ते ॥६॥ कृष्णस्येति । हे प्रभो ! । कृष्णस्य । ते तत्र । भजनं स्मरणं तु । मुहूर्त्तं द्विघटिकापर्यन्तम् । अथवा । घटीमेकघटिकापर्यन्तम् । स्यात् । तावता तत्परिमाणभजनेन । तानि योग्यायोग्यानि । कर्माणि । दग्धानि तत्सङ्कल्पनिवृत्तितया विनष्टानि । स्युः । न स्युर्वा । गृहिसत्सङ्गिजनानां स्त्रीपुत्रादिपोषणनिमित्तकस्ववर्णाद्युचितानुचितक्रियाभिर्धनाद्युपार्जनादिकर्मस्वहोरात्रव्यतिक्रमोद्भूतसङ्कल्पजालवत्तया मुहूर्त्तघटिकाजातभवत्स्मरणेन तत्सङ्कल्पविनाशपूर्वं निस्तर्कत्वध्यानरूपं सुखं भवेन्न भवेद्वेति प्रश्नाशयः ॥७॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । भ्रातृजेनायोध्याप्रसादेन । पृष्टः । सत्पतिः । स श्रीहरिः । तमयोध्याप्रसादम् । उवाच । हे अयोध्याप्रसाद ! । ते तुभ्यम् । यथा-

ततोऽयोध्याप्रसादस्तं प्रणम्यापृच्छदादरात् । नानाक्रियाकुलाः स्वामिन्सन्त्यनेके जना इह ॥ ५ ॥ कार्ये प्रापञ्चिके तेषामहो रात्रिश्च यात्यपि । योग्यायोग्यानि कर्माणि जायन्ते तत्र भूरिशः ॥ ६ ॥ कृष्णस्य भजनं ते स्यान्मुहूर्त्तं वा घटीमपि । तावता तानि कर्माणि दग्धानि स्युर्न वा प्रभो ! ॥७॥ इति पृष्टो भ्रातृजेन तमुवाच स सत्पतिः । शृण्वयोध्याप्रसाद ! त्वं यथावत्कथयामि ते ॥ ८ ॥ यद्यक्षमनसां कृष्णभजनावसरे भवेत् । एकाग्रता प्रसादत्वं पुंसो भजनकारिणः ॥ ९ ॥ तदा तु कर्मणां दाहो घट्यर्द्धेनापि जायते । अन्यथा तु भवेन्नैवेत्युत्तरं विद्धि निश्चितम् ॥ १० ॥ बहुकालेन भजनाभ्यासात्सर्वाणि तान्यपि । नश्यन्ति शिथिलानां तु भक्तानां न क्षणेन तु ॥ ११ ॥ रघुवीरोऽथ पप्रच्छ तं प्रणम्य जगद्गुरुम् । केनोपायेन गृहिणां श्रेयः स्यात्त्यागिनामिव ॥ १२ ॥

वत् । कथयामि । त्वम् । शृणु ॥ ८ ॥ यदीति । भजनकारिणः श्रीहरिस्वरूपचिन्तनकर्त्तुः । पुंसो भक्तस्य । यदि । कृष्णभजनावसरे । अक्षमनसां चक्षुरादिज्ञानेन्द्रिय मनआद्यन्तःकरणानाम् । एकाग्रता प्रसादत्वं श्रीहरिस्वरूपमाहात्म्यातिशयावबोधजातं तन्मूर्त्तिस्थिरतारूपनिर्मलत्वम् । भवेत् । तदेत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ९ ॥ तदेति । तदा तु । घट्यर्द्धेनापि । कर्मणां योग्यायोग्यव्यावहारिकक्रियासङ्कल्पानाम् । दाहो नाशः । जायते । अन्यथैवंविधभजनाभावे तु । नैव । भवेत् सङ्कल्पविनाशो न जायेतैवेत्यर्थः । इतीत्थम् । निश्चितमेव । उत्तरम् । विद्धि ॥ १० ॥ अन्यथा पदोक्तमर्थं स्पष्टमाह बह्विति । शिथिलानामुक्तरीत्या भजनाचरणेऽशक्तानाम् भक्तानां तु । बहुकालेन । भजनाभ्यासात् । सर्वाण्यपि । तानि कर्माणि । कर्मसङ्कल्पा इत्यर्थः । नश्यन्ति । क्षणेन व्यग्रचित्ततया द्विघटिकापर्यन्तं कृतेन भजनाभ्यासेन । न तु सङ्कल्पा नैव नश्यन्ति ॥ ११ ॥ रघुवीर इति । अथानन्तरम् । रघुवीराख्यो भ्रातृजः । जगद्गुरुम् । तं श्रीहरिम् । प्रणम्य । पप्रच्छ । हे हरे ! ।

गृहिणां गृहस्थानां त्वद्भक्तानाम् । श्रेयः कल्याणम् । त्यागिनां त्वदेकान्तिकसाधूनामिव । केन । उपायेन । स्यात् ॥ १२ ॥ तमिति । तमेवं पृच्छतं रघुवीरम् । स्वामी श्रीहरिः । उवाच । हे रघुवीर ! । तैस्त्यागिसमानस्वश्रेयोवाञ्छद्भिर्गृहस्थभक्तैः । स्वकं स्वकीयम् । देहगेहधनक्षेत्रपुत्रदारादि । नित्यदा सर्वकालम् । कृष्णस्य । सेवायाम् । योज्यम् ॥ १३ ॥ नेति । यः । पदार्थः । कृष्णसेवने । उपयुक्त उपयोगार्हः । न भवेत् । तस्य पदार्थस्य तु । आशु शीघ्रमेव । त्यागः । कर्त्तव्यः । अन्यः कृष्णसेवनोपयुक्तः पदार्थस्तु । प्रयत्नतः । रक्ष्यः ॥ १४ ॥ कृष्णेति । सकलः । उद्योगो धनाद्यर्जनोपायः । कृष्णार्थः कृष्णसेवनोपयुक्त एव । स्वयं स्वेन । कर्त्तव्यः । एवममुना प्रकारेण । मुमुक्षुभिस्त्यागिसमानकल्याणेच्छुगृहिभक्तजनैः । प्रीत्यानुरागेण । कृष्णपरायणैः कृष्णायत्तसर्वक्रियैः । भाव्यम् ॥ १५ ॥ एवमिति । ये । गृहिणः । जना भक्ताः । एवंविधा ईदृशाः । आत्मनिवेदिनः । स्युः । ते गृहस्थभक्ता अपि । त्यागिवत् । ब्रह्मगतिमेकान्तिकसाधुसम्प्राप्याक्षरधामनि भगवत्पार्षदतामित्यर्थः । यायुः । अत्रार्थे । संशयः । नास्ति ॥ १६ ॥ तुल्या इति । ते तथाविधभक्ताः । अक्षरमुक्तैरक्षरधामावस्थितैरक्षरस्वरूपैर्मुक्तैः । तुल्याः । स्युः ।

तं स्वाम्युवाच सेवायां योज्यं कृष्णस्य तैः स्वकम् । देहगेहधनक्षेत्रपुत्रदारादि नित्यदा ॥ १३ ॥ नोपयुक्तो भवेद्यस्तु पदार्थः कृष्णसेवने । त्यागस्तस्याशु कर्त्तव्यो रक्ष्योऽन्यस्तु प्रयत्नतः ॥ १४ ॥ कृष्णार्थ एव कर्त्तव्य उद्योगः सकलः स्वयम् । एवं मुमुक्षुभिः प्रीत्या भाव्यं कृष्णपरायणैः ॥ १५ ॥ एवंविधा ये गृहिणो जना आत्मनिवेदिनः । तेऽपि यायुर्ब्रह्मगतिं त्यागिवन्नात्र संशयः ॥१६॥ तुल्यास्तेऽक्षरमुक्तैः स्युरिति प्रश्नोत्तरं तव । इत्युक्त्वा तं सदःसंस्थान्सतः सर्वानुवाच सः ॥ १७ ॥ मया विचार्य बहुधा श्रेयसोऽङ्गानि देहिनाम् । त्रीण्येव निश्चितान्यत्र भवन्ति सुखदानि तु ॥ १८ ॥ तत्राद्यमात्मनिष्ठाख्यं पातिव्रत्यं द्वितीयकम् । दास्यमुक्तं तृतीयं च त्रयमित्यतिदुर्लभम् ॥ १९ ॥ आद्यं शुकादिवद्ब्रह्मीभूतस्योपासनं हरेः । द्वितीयं पतिभावेन गोपीवत्तदुपासनम् ॥ २० ॥

इत्येवंविधम् । तव । प्रश्नोत्तरम् । अस्ति । इत्यमुना प्रकारेण । तं रघुवीरं भ्रातृजम् । उक्त्वा । स श्रीहरिः । सदःसंस्थान्सभोपविष्टान् । सर्वान् । सतो मुक्तानन्दादिसाधून् । उवाच ॥१७॥ मयेति । हे साधवः ! । मया । बहुधा । विचार्य । अत्र सत्सङ्गे । देहिनां भक्तानाम् । श्रेयसः आत्यन्तिककल्याणस्य । त्रीण्येव । अङ्गानि । सुखदानि । निश्चितानि । भवन्ति ॥ १८ ॥ तत्रेति । तत्र तेषु त्रिष्वङ्गेषु मध्ये । आद्यं प्रथमम् । आत्मनिष्ठाख्यमङ्गम् । द्वितीयकम् । पातिव्रत्यमङ्गम् । तृतीयं च । दास्यमङ्गम् । उक्तम् । इत्येतत् । त्रयमङ्गत्रिकम् । अतिदुर्लभम् । उक्तमस्ति ॥१९॥ अङ्गत्रयलक्षणमाह सपादश्लोकेन । आद्यमिति । शुकादिवच्छुकादितुल्यतया । ब्रह्मीभूतस्य ब्रह्मभावं प्राप्तस्य भक्तस्य । हरेः । उपासनम् । आद्यमात्मनिष्ठाख्यं प्रथममङ्गं बोध्यम् । गोपीवद्राधिकादिगोपाङ्गनातुल्यतया । पतिभावेन । तदुपासनं श्रीहरेरुपासनाचरणम् । द्वितीयं पातिव्रताख्यं द्वितीयमङ्गं ज्ञेयम् ॥ २० ॥

हनूमदिति । हनूमदादिवन्मारुत्यादितुल्यतया । दासभावेन । श्रीहर्युपासनम् । अन्त्यं तृतीयं दासाख्यमङ्गं ज्ञेयम् । यस्य भक्तस्य । त्रिष्वङ्गेषु मध्ये । एकमङ्गमपि । दृढम् । भवेच्चेत् । तर्हि । स भक्तोऽपि । मुक्तः । भवेत् । सुदृढैः । त्रिभिरङ्गैः । मुक्तः । भवेत् । पुनः । किम् । अत्र पुनः । किं वाच्यमित्यर्थः ॥२१॥ एष्विति । एषु त्रिष्वङ्गेषु मध्ये । एकतममेकमपि । अङ्गम् । इह सत्सङ्गे । येन भक्तेन । सम्यग्यथार्थतः । न साधितम् । तस्य । मनुष्यस्य भक्तस्य । निःश्रेयसमात्यन्तिककल्याणम् । कुतः । भवेत् । नैव भवेदित्यर्थः ॥ २२ ॥ वदामिति । अथातोहेतोः । त्रयाणाम् । एषामङ्गानाम् । स्थितिम् । येन विचारेण तत्तदङ्गसुदृढस्थितिर्जायेत तत्तत्प्रकारोक्तिपूर्वं तत्तदङ्गवद्भक्तनिष्ठामित्यर्थः । वो युष्मभ्यम् । पृथक्पृथक् । वदामि । तत्र तेषु त्रिष्वङ्गेषु मध्ये । आदौ । आत्मनिष्ठावतः । पुंसो भक्तस्य । स्थितिम् । शृणुत ॥ २३ ॥ भवतीति । हे साधवः ! । एकत एकत्र कोटौ । आत्मा स्वक्षेत्रज्ञः । भवति । एकतोऽन्यत्र कोटौ । देहः स्थूलशरीरं च इन्द्रियाणि चक्षुरादीन्यक्षाणि चान्तःकरणानि मनआदीनि च गुणाः सत्त्वादयश्चासवः प्राणश्च विषयाः शब्दादयोऽर्थाश्च ते आदयो यस्मिंस्तत् । मायिकं मायाकार्यम् । यूथं च ।

हनूमदादिवच्चान्त्यं त्रिष्वेकमपि चेद्दृढम् । यस्य सोऽपि भवेन्मुक्तः किं पुनः सुदृढैस्त्रिभिः ॥ २१ ॥ एष्वेकतममप्यङ्गं येन सम्यङ्न साधितम् । निःश्रेयसं कुतस्तस्य मनुष्यस्य भवेदिह ॥ २२ ॥ वदाम्यथ त्रयाणां वः स्थितिमेषां पृथक् पृथक् । आत्मनिष्ठावतः पुंसस्तत्रादौ शृणुत स्थितिम् ॥ २३ ॥ भवत्येकत आत्मा च मायिकं यूथमेकतः । देहेन्द्रियान्तःकरणगुणासुविषयादिकम् ॥ २४ ॥ मध्येऽनयोर्विचारोऽस्ति निवाते दीपवत्स्थिरः । ज्ञानाकारश्च येनैव तयोरैक्यं न जायते ॥ २५ ॥ स चात्मनैक्यं नाप्नोति नेतरेण च कर्हिचित् । तस्य प्राप्तिस्तु जायेत प्रसादादेव सद्गुरोः ॥ २६ ॥ तदेन्द्रियान्तःकरणमिलिता जीववृत्तयः । क्रमेण यान्ति सङ्कोचं प्रातिलोम्येन सर्वशः ॥ २७ ॥ हृदि तस्मिन् जायमाने क्रोशसाहस्रमायताः । संकुच्य ताः शतक्रोश्यां वर्त्तन्ते समुपागताः ॥ २८ ॥

भवति ॥ २४ ॥ मध्य इति । अनयोरात्ममायिकयूथयोः । मध्ये । निवाते वायुवर्जितप्रदेशे । दीपवद्दीपशिखेव । निश्चलः । ज्ञानाकारो ज्ञानस्वरूपः । विचारः अस्ति तिष्ठति । येन विचारेणैव । तयोरात्ममायिकयूथयोः । ऐक्यमेकत्वम् । न जायते । युध्यमानयोः करिणोरन्तरावर्त्तमाना वेदिर्यथा तौ पृथग्रक्षति तथानयोः पृथग्रक्षणमन्तर्गतो विचारः करोतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ स इति । स विचारः । आत्मना सह । ऐक्यम् । कर्हिचित् । नाप्नोति । इतरेण मायिकयूथेन सह । ऐक्यं च । कर्हिचित् । नाप्नोति तस्य विचारस्य । प्राप्तिस्तु । सद्गुरोर्हरेस्तदेकान्तिकसाधोश्च । प्रसादात्सच्छास्त्रानुरोधकृतज्ञातृत्वादिलक्षणात्मस्वरूपोपदेशरूपानुग्रहादेव । जायेत ॥ २६ ॥ तदेति । तदा विचारप्राप्तौ सत्याम् । इन्द्रियान्तःकरणमिलिता अहंभावेनेन्द्रियान्तःकरणैः सह सङ्गताः । सर्वशः सकलाः । जीववृत्तयः । क्रमेणानुक्रमतो जातेन प्रातिलोम्येन । सङ्कोचम् । यान्ति ॥ २७ ॥ सङ्कोचप्रकारमाह चतुर्भिः । हृदीति । तस्मिन्विचारे । हृदि विचारकर्त्तृभक्तान्तःकरणे । जायमाने सति । क्रोशसाहस्रं सह-

स्वक्रोशपर्यन्तम् । आयताः प्रसारदीर्घाः । ता जीववृत्तयः । सङ्कुच्य । शतक्रोश्यां शतक्रोशान्तरे इत्यर्थः । समुपागताः । वर्त्तन्ते ॥ २८ ॥ तस्मिन्निति । अथानन्तरम् । तस्मिन्विचारे । दृढे । सञ्जाते सति । तेन दृढविचारेण । स्वरंहसा स्ववेगेन । आकृष्टाः । ताः । द्रुतं शीघ्रमेव । सङ्कोचम् । एत्य । स्वस्थानावधि यत्र ग्रामे विचारकर्त्ता स्वयं तिष्ठति तद्ग्रामावधि । वर्त्तन्ते ॥ २९ ॥ तस्मिन्निति । अथानन्तरम् । तस्मिन्विचारे । दृढतरेऽतिशयेन दृढे सञ्जाते सति । एता जीववृत्तयः । देहमात्रायताः स्वदेहपर्यन्तं दीर्घाः । स्युः । ततः स्वदेहपर्यन्तदैर्घ्यतोऽपि । अक्षगोलकायताश्चक्षुरादीन्द्रियगोलकमात्रादीर्घाश्च । स्युः ॥ ३० ॥ भूत्वेति । ततोऽक्षगोलकेभ्योऽपि । सङ्कुच्येतिशेषः । संहता एकीभूताः ता । जीववृत्तयः । अन्तःकरणसन्मुखाः । भूत्वा । आत्मनि जीवस्वरूपे एव । विलीयन्ते आत्माकारा भवन्तीत्यर्थः । स जीववृत्तीनामात्मनि लय एव । लिङ्गनाशः शरीरत्रयभावविनाशः । उच्यते ॥ ३१ ॥ तत इति । ततस्तदनन्तरम् । सः । विचारश्चापि । आत्मना सह । एकत्वम् । प्राप्नोति । तदा तस्मिन्समये । तस्मिन्नात्मनि । महान् । प्रकाशः । प्रादुर्भवति । वै ॥ ३२ ॥ ब्रह्मीभूत इति । ब्रह्मीभूतो ब्रह्मभावंप्राप्तः । स आत्म-

तस्मिन् दृढेऽथ सञ्जाते स्वस्थानावधि ता द्रुतम् । सङ्कोचमेत्य वर्त्तन्ते तेनाकृष्टाः स्वरंहसा ॥ २९ ॥ तस्मिन् दृढतरेऽथैताः संकुचन्ति ततोऽपि ताः । देहमात्रायताः स्युश्च ततोऽक्षगोलकायताः ॥ ३० ॥ भूत्वा ततोऽन्तःकरणसन्मुखाः संहताश्च ताः । आत्मन्येव विलीयन्ते लिङ्गनाशः स उच्यते ॥ ३१ ॥ ततः स च विचारोऽपि प्राप्नोत्येकत्वमात्मना । तस्मिन्प्रकाशश्च महान्प्रादुर्भवति वै तदा ॥ ३२ ॥ ब्रह्मीभूतः स च स्वस्मिन्नारायणमवेक्षते । ब्रह्माहमस्मीति ततोऽनुभवन्स्वं भजेद्धरिम् ॥ ३३ ॥ आत्मनिष्ठावतो नित्यमित्थं ब्रह्मात्मना स्थितिः । ज्ञानिभक्तस्य कथिता शास्त्रानुभवसम्मता ॥३४॥ पातिव्रत्यं भवेद्यस्य दृढं स तु पुमान् भवेत् । श्रीकृष्णभक्तगोपीवत्कृष्णैकपतिभाववान् ॥३५॥ गोप्यो हि यद्दिने प्रापुः कृष्णसंदर्शनं व्रजे । तत आरभ्य कृष्णेऽभूत्तासां स्नेहोऽधिकोऽचलः ॥ ३६ ॥ पतिभावं च सम्प्रापुस्तस्मिन्नेव हि केवले । बुद्ध्या संवीक्षितुमपि न शेकुः पुरुषान्तरम् ॥ ३७॥

निष्ठभक्तः । स्वस्मिन्नात्मस्वरूपे । नारायणं प्रत्यक्षं श्रीहरिम् । अवेक्षते पश्यति । ततस्तदनन्तरम् । अहम् । ब्रह्माक्षरब्रह्मभावं प्राप्तः । अस्मि । इतीत्थम् । स्वमात्मानम् । अनुभवन्मन्यमानः सन् । हरिम् । भजेन्निरन्तरं नवधा सेवेत ॥ ३३ ॥ आत्मेति । इत्थममुना प्रकारेण । आत्मनिष्ठावतः । ज्ञानिभक्तस्य । शास्त्रानुभवसंमता । नित्यम् । ब्रह्मात्मना । स्थितिः । कथिता ॥ ३४ ॥ पातिव्रत्यमिति । यस्य भक्तस्य । दृढम् । पातिव्रत्यमङ्गम् । भवेत् । सः । पुमान्भक्तस्तु । श्रीकृष्णभक्तगोपीवत् । कृष्णैकपतिभाववान् । भवेत् ॥ ३५ ॥ गोप्यः । व्रजे । यद्दिने । कृष्णसंदर्शनम् । प्रापुः । ततस्तस्माद्दिनात् । आरभ्य । तासां गोपीनाम् । कृष्णे । अधिकः सर्वातिशयितः । अचलो निश्चलः । स्नेहः । अभूत् ॥ ३६ ॥ पतीति । केवले एकस्मिन् । तस्मिन् श्रीकृष्णे एव । पतिभावम् । सम्प्रापुः । पुरुषान्तरं श्रीकृष्णेतरपुरुषम् । बुद्ध्या बुद्धिपूर्वम् । संवीक्षितुमपि । न शेकुः ॥ ३७ ॥

अपीति । कश्चित्पुरुषः । देवोपमो देवसमानरूपवानपि । भवेत् । अथवा । राजा नृपतितुल्यरूपवानपि । भवेत् । अथवा । अतिरूपवान् यः कश्चन बहुरूपयुक्तोऽपि । भवेत् । तं तथाविधं नरमपि । ता गोप्यः । आत्मनि स्वमनसि । विष्ठाकृमिणा । समं तुल्यम् । विदुः ॥३८॥ ग्राम्या इति । तासां गोपीनाम् । ग्राम्या मायिकाः । पञ्चापि । विषयाः । विषोपमा गरलतुल्याः । आसन् । कृष्णभक्तिं विना । एकोऽपि । क्षणः । युगोपमः । आसीत् ॥ ३९ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । गोपीनामिवेत्यर्थः । यस्य भक्तस्य । नराकृतौ । कृष्णे श्रीहरौ । पतिभावः । भवेत् । तदन्यत्र कृष्णेतरस्मिन्सर्वपदार्थे । अरुचिरप्रीतिश्च । भवेत् । तत् । पातिव्रत्यमङ्गम् । इयताम् ॥ ४० ॥ राजेति । यः पुरुषः । रूपगुणादिभिः । राजदेवसुरेन्द्राद्यैः । समः । स्यात् । तस्मिंस्तथाविधे । नरेऽपि । अस्य पातिव्रत्याङ्गवतो भक्तस्य । प्रीतिः । क्वचित्कदाचिदपि । न भवेत् ॥ ४१ ॥ यथेति । तथा । पुरीषादि गूथप्रभृतिबीभत्सं वस्तु । दृष्ट्वा । ततः सकाशात् । दृष्टिः । निवर्त्तते । तथैव । कृष्णानर्हाच्छ्रीकृष्णसेवायामनुपयुक्तत्वेन सर्वथाऽयोग्यात् । अर्थात्पदार्थात्सकाशात् । अस्य पातिव्रत्याङ्गवतो भक्तस्य । दृष्टिः । निवर्त्तते ॥ ४२ ॥ पतीति

अपि देवोपमः कश्चिद्राजा वाऽप्यतिरूपवान् । विदुस्तमपि ता विष्ठाकृमिणा सममात्मनि ॥ ३८ ॥ ग्राम्याः पञ्चापि विषयास्तासामासन्विषोपमाः । कृष्णभक्तिं विनैकोऽपि क्षणश्चासीद्युगोपमः ॥ ३९ ॥ एवं यस्य भवेत् कृष्णे पतिभावो नराकृतौ । अरुचिश्च तदन्यत्र पातिव्रत्यं तदीयताम् ॥ ४० ॥ राजदेवसुरेन्द्राद्यैः समो रूपगुणादिभिः । यः स्यात्तस्मिन्नपि नरे नास्य प्रीतिर्भवेत् क्वचित् ॥ ४१ ॥ यथा दृष्ट्वा पुरीषादि ततो दृष्टिर्निवर्त्तते । कृष्णानर्हात्तथैवार्थाद् दृष्टिरस्य निवर्त्तते ॥ ४२ ॥ पतिभावो हरावेव स्यान्न त्वन्यत्र कुत्रचित् । स्यादस्यान्येषु देवेषु तत्सेवकमतिस्तथा ॥ ४३ ॥ अनन्यभक्त इत्थं यः स पातिव्रत्यवान्मतः । दासत्वेनाथ भजतः स्थितिं पुंसो वदाम्यहम् ॥ ४४ ॥ दास्यभक्तावपि भवेत्पातिव्रत्य इव प्रभौ । प्रेमाधिक्यं च तत्सेवारुचिर्बह्वी सदा हृदि ॥ ४५ ॥ येन येन भवेत्प्रीतिः स्वपतेस्तत्तदादरात् । दास्यभाक् कर्म कुर्वीत नेतरत्तु कदाचन ॥ ४६ ॥

। अस्य भक्तस्य । हरावेव । पतिभावः । स्यात् । अन्यत्रान्यस्मिन् । कुत्रचित्कस्मिंश्चिदपि पुरुषे । नतु पतिभावो न स्यादेव । तथा । अन्येषु श्रीहरीतरेषु । देवेषु । तत्सेवकमतिः । स्यात् । इदं भगवदेकान्तिकभक्तानामप्युपलक्षणम् ॥ ४३ ॥ अनन्येति । इत्थममुना प्रकारेण । यः । अनन्यभक्त एकान्तिकभक्तः । सः । पातिव्रत्यवान्पातिव्रत्याङ्गयुक्तः । मतः । अथानन्तरम् । दासत्वेन । भजतः श्रीहरिं सेवमानस्य । पुंसो भक्तस्य । स्थितिम् । अहम् । वदामि ॥ ४४ ॥ दास्येति । हे सन्तः ! । पातिव्रत्येऽङ्गे इव । दास्यभक्तावपि । प्रभौ श्रीहरौ । प्रेमाधिक्यम् । भवेत् । हृदि दास्यभक्तिमद्भक्तहृदयेऽपि । सदा निरन्तरम् । तत्सेवारुचिः श्रीहरिसेवनरुचिः बह्वी अतिशयिता च । भवेत् ॥४५॥ येनेति । दास्यभाक् दास्येन भगवन्तं भजमानो भक्तः । येन । येन । कर्मणा । स्वपतेः स्वस्वामिनः श्रीहरेः । प्रीतिः । भवेत् । तत्तत् । कर्म क्रियाम् । आदरात् । कुर्वीत । इतरत्तद्भिन्नम् । कर्म तु । कदाचन । न कुर्वीत ॥ ४६ ॥

तदिति । तस्य दास्यभक्तिमतो भक्तस्य । तदन्तिकस्थितौ श्रीहरिनिकटावासे एव । रुचिः । स्यात् । तस्य श्रीहरेः । समीक्षणे दर्शनकरणे एव । रुचिः । स्यात् । तद्वार्त्ताश्रवणादावेव । रुचिः । स्यात् । अन्यतो हरिनिकटावासादिकर्मेतरक्रियायाम् । रुचिः । न स्यात् ॥ ४७ ॥ तदिति । तद्गुणान् श्रीहरेर्दयाक्षमावात्सल्यादिसद्गुणान् । तत्स्वभावं स्वभक्तरञ्जनादिकां श्रीहरिप्रकृतिं च । सादरं यथा । बहुतिशयितं यथातथा । मन्येत सत्कुर्यात् । सदा । तदधीनः श्रीहर्याधीनसर्वक्रियः । तिष्ठेद्वर्त्तेत । क्वचित्कदाचिदपि । स्वेच्छाचारी स्वतन्त्रस्तु । न तिष्ठेत् ॥ ४८ ॥ तदिति । स भक्तः । तदाज्ञापालनोत्कण्ठः श्रीहरिनिदेशाचरणोत्सुकः सन् । तदग्रे । प्राञ्जलिः । तिष्ठेत् । तदाज्ञप्तं श्रीहर्यादिष्टं कर्म । अत्यादरेणैव । समाचरेत् ॥ ४९ ॥ आज्ञयेति । तस्य श्रीहरेः । आज्ञया । कार्यार्थं किञ्चित्कार्यं कर्त्तुम् । दूरगो दूरदेशावस्थितः सन्नपि । न खिद्येत् । तद्धर्याज्ञप्तम् । कार्यम् । अतिहर्षेण । कुर्वन्सन् । सर्वदा । आसीत तिष्ठेत् ॥ ५० ॥ तदिति । गृहस्थो गृहाश्रमावस्थितोऽपि दासभक्तः । तदाज्ञया । गृहाश्रमम् । सद्यस्तत्क्षणणेव । जह्यात् । त्यागी साधुधर्मावस्थितो दासभक्तः । तदाज्ञया । प्रवृत्तं

तदन्तिकस्थितावेव तस्यैव च समीक्षणे । तद्वार्त्ताश्रवणादौ च स्याद्रुचिस्तस्य नान्यतः ॥ ४७ ॥ तद्गुणांस्तत्स्वभावं च बहु- मन्येत सादरम् । तदधीनः सदा तिष्ठेत्स्वेच्छाचारी तु न क्वचित् ॥ ४८ ॥ तदाज्ञापालनोत्कण्ठस्तदग्रे प्राञ्जलिः स च । तिष्ठेद- त्यादरेणैव तदाज्ञप्तं समाचरेत् ॥ ४९ ॥ आज्ञया तस्य कार्यार्थं न खिद्येद् दूरगोऽपि सन् । अतिहर्षेण तत्कार्यं कुर्वन्नासीत सर्वदा ॥ ५० ॥ तदाज्ञया गृहस्थोऽपि सद्यो जह्याद् गृहाश्रमम् । कुर्यात् कर्म प्रवृत्तं च त्यागी स्वं धर्ममत्यजन् ॥ ५१ ॥ एवं दास्येन भजतः स्थितिः पुंसोऽवगम्यताम् । तथाविधोऽत्र गोपालानन्दः साधुर्हि वर्त्तते ॥ ५२ ॥ तथैव मुक्तानन्दश्च साधुरस्ति महामतिः । अन्येषु साधुष्वपि सा तारतम्येन वर्त्तते ॥ ५३ ॥ श्रेष्ठमध्यकनिष्ठत्वमेतत्त्र्यङ्गवतामपि । तीव्रमध्यावरैर्भा- वैर्भक्तानां बोध्यमञ्जसा ॥ ५४ ॥ यस्य नैतेष्वेकतमम्प्यङ्गं स तु पामरः । तस्मान्मदाश्रितैरेकमपि संसाध्यमादरात् ॥ ५५ ॥

भगवन्मन्दिरादिसम्बन्धं प्राप्तं व्यावहारिकम् । कर्म । स्वं स्वकीयम् । धर्ममष्टविधब्रह्मचर्यादिम् । अत्यजन्सन् । कुर्यात् ॥५१॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । दास्येनाङ्गेन । भजतो हरिं सेवमानस्य । पुंसो भक्तस्य । स्थितिः । अवगम्यताम् । अत्र सत्सङ्गे । तथाविधो दास्याङ्गेन भगवन्तं भजमानः । गोपालानन्दः । साधुः । वर्त्तते । हि प्रसिद्धौ ॥ ५२ ॥ तथेति । तथैव तद्वदेव । महामतिः । मुक्तानन्दः । साधुश्च । अस्ति । अन्येषु ताभ्यामितरेषु । साधुषु नित्यानन्दशुकानन्दगुणातीतानन्दब्रह्मानन्दानन्दानन्दमहानुभावानन्दादिमुनिष्वपि । सा दासभावेन स्थितिः । तारतम्येन न्यूनाधिकभावेन । वर्त्तते ॥ ५३ ॥ श्रेष्ठेति । एतत्त्र्यङ्गवतामात्मनिष्ठादिभिस्त्रिभिरेतैरङ्गरुपेतानाम् । भक्तानामपि । तीव्रमध्यावरैः । भावैः । श्रेष्ठमध्यकनिष्ठत्वम् । अञ्जसा । बोध्यम् ॥५४॥ यस्येति । यस्य भक्तस्य । एतेषु त्रिष्वङ्गेषु मध्ये । एकतममपि । अङ्गम् । न स्यात् । स भक्तस्तु । पामरः प्राकृतसदृशः । अस्ति । तस्माद्धेतोः । मदाश्रितैर्भक्तैः । एकमप्यङ्गम् । आदरात् । संसाध्यं दृढं कार्यम् ॥ ५५ ॥

एकस्मिन्निति । एकस्मिन्नपि । अङ्गे । अपूर्णे सति । देहत्यागः । शुभः समीचीनः । नहि नास्त्येव । पूर्णे एकस्मिन्नङ्गे सम्पूर्णे जाते सत्येव । स देहत्यागः । श्रेयानतिश्रेष्ठोऽस्ति । हि । अतोहेतोः । तदुद्यम एकाङ्गसंसाधनोद्योगः । कार्यः ॥ ५६ ॥ गृहस्थितानां केषांचिद्भक्तानां त्यागिभवनेच्छा जायते ते च त्यागिनो भूत्वा पुनर्गृह्यार्थान्स्मरन्ति तेषां तथाभाव उभयभ्रष्टताया हेतुरस्तीति बुध्वा तं त्यक्त्वा च यथाधिकारमेकत्र स्थित्वा श्रीकृष्णेतरार्थारुचिपूर्वमङ्गत्रयान्यतमाङ्गसम्पादनं कार्यमित्याह त्रिभिः । सांसारिकस्येति । हे सन्तः ! । सांसारिकस्य जगद्व्यवहारे वर्त्तमानस्य । जीवस्य भगवद्भक्तस्य । एकान्तिक्येकरूपा । स्थितिर्निष्ठा । नास्ति । खलु । केचित् । मानवा भक्ताः । गृहे गृहस्थाश्रमे । वसन्तः सन्तः । त्यागेच्छाम् । कुर्वन्ति ॥ ५७ ॥ त्यागमिति । अथानन्तरम् । ते त्यागेच्छावन्तो भक्ताः । त्यागम् । कृत्वा । भूयः पुनरपि । त्यक्तानपि । अर्थान्पदार्थान् । स्वयम् । मनसा स्मरन्ति । तेन हेतुना । उभयभ्रष्टाः । भवन्ति । हि ॥ ५८ ॥ तस्मादिति । तस्माद्धेतोः । नित्यमेव । सत्सङ्गं भगवदेकान्तिकसाधुसमागमम् । कृत्वैव । मुमुक्षुणा गृहिणा त्यागिना च भक्तेन । कृष्णेतरपदार्थेषु । अल्पापि । हृद्रुचिर्मनसः

एकस्मिन्नप्यपूर्णेऽङ्गे देहत्यागः शुभो न हि । पूर्ण एव हि स श्रेयानतः कार्यस्तदुद्यमः ॥ ५६ ॥ सांसारिकस्य जीवस्य स्थितिर्नैकान्तिकी खलु । गृहे वसन्तस्त्यागेच्छां केचित्कुर्वन्ति मानवाः ॥ ५७ ॥ त्यागं कृत्वाऽथ ते भूयस्त्यक्तानर्थानपि स्वयम् । स्मरन्ति मनसा तेनोभयभ्रष्टा भवन्ति हि ॥ ५८ ॥ तस्मात् कृत्वैव सत्सङ्गं नित्यमेव मुमुक्षुणा । कृष्णेतरपदार्थेषु सन्त्याज्याऽल्पाऽपि हृद्रुचिः ॥ ५९ ॥ अङ्गं न यस्यैकमपि दृढं स्यात्तेन यत्नतः । यथायथं दृढपाल्याः सदुक्ता नियमाः सदा ॥ ६० ॥ अपक्वः सोऽन्यथा भ्रष्टः सत्सङ्गादपि जायते । ततः संसृतिमाप्नोति त्याज्याऽतोऽनवधानता ॥६१॥ आपतेद्यत्क्वचिद् दुःखं भक्तस्य तदपि प्रभोः । इच्छयैवेति विज्ञेयं परीक्षां तस्य कुर्वतः ॥६२॥ न कालकर्ममायायां कर्त्तृता त्वत्र विद्यते । भगवद्विमुखेष्वेव नृषु सा त्ववगम्यताम् ॥ ६३ ॥

प्रीतिः । सन्त्याज्या । कृष्णेतरपदार्थरुचित्यागपूर्वमङ्गत्रयान्यतमाङ्गं सम्पाद्यमितिभावः ॥ ५९ ॥ प्रासङ्गिकमुक्त्वा पुनः प्रकृतमाह । अङ्गमिति । यस्य त्यागिनो गृहिणश्च भक्तस्य । एकमपि । अङ्गम् । दृढम् । न स्यात् । तेन भक्तेन । सदुक्ता भगवदेकान्तिकसाध्वभिहिताः । नियमाः स्वस्वधर्माः । यथायथं यथायोग्यम् । यत्नतः । सदा । दृढम् । पाल्याः ॥ ६० ॥ अपक्व इति । अन्यथा स्वस्वनियमपालनाभावे । अपक्वः । स भक्तः । सत्सङ्गादपि । भ्रष्टः । जायते । ततस्तदनन्तरम् । संसृतिम् । आप्नोति । अतोहेतोः । अनवधानता नियमपालने प्रमादः । त्याज्या ॥ ६१ ॥ आपतेदिति । भक्तस्य त्रिविधाङ्गान्यतमाङ्गवतो भगवद्भक्तस्य । क्वचित् । यत् । दुःखम् । आपतेत् । तद्दुःखमपि । तस्य भक्तस्य । परीक्षाम् । कुर्वतः । प्रभोः श्रीहरेः । इच्छयैव । आपतेत् । इतीत्थम् । विज्ञेयम् ॥ ६२ ॥ नेति । अत्र भक्तस्य दुःखप्राप्तौ । कालकर्ममायानाम् । कर्त्तृता । न विद्यते । सा कालादिकृतदुःखकर्त्तृता तु । भगवद्विमुखेषु । नृषु जनेष्वेव । अस्ति । इति । अवगम्यताम् ॥ ६३ ॥

कृष्ण इति । जवनिकाछन्नस्तिरस्कारिणीं प्रसार्य प्रछन्नमवस्थितः । पुमान्कश्चिज्जन इव । अखिलेश्वरः । दुःखप्रेरकः । स कृष्णः । तदान्तरः स्वभक्तहृदये वर्त्तमानः सन् । धैर्यं स्वभक्तधीरतागुणम् । समीक्षते ॥६४॥ काल इति । काल । मायाः । यमादिश्च । एते । पुरुषोत्तमं श्रीहरिम् । भजतोऽङ्गत्रयान्यतमेन सेवमानस्य भक्तस्य । ईक्षणेऽभिमुखदर्शनेऽपि । न शक्ताः । वै । तर्हि । तदर्द्दने तस्य भक्तस्य पीडने । कुतः शक्ताः स्युः । अपि तु नैव शक्ताः । स्युरित्यर्थः ॥ ६५ ॥ मुक्तानन्द इति । अथैवंविधश्रीहरिवाक्यश्रवणानन्तरम् । सदःस्थितः । मुक्तानन्दोमुनिः । तं श्रीहरिम् । प्रणम्य । पप्रच्छ । हे हरे ! । इयं त्वदुक्ता । अङ्गत्रयदृढीकारवार्त्ता । सूक्ष्मा । अस्ति । हि ॥ ६६ ॥ सूक्ष्मेति । सा वार्त्ता तु । सूक्ष्मबुद्धिमताम् । सतां भगवदेकान्तिकसाधुनामेव । सुज्ञेया । सुसाध्या च । अस्ति । वै । सर्वैः । नृभिस्त्वद्भक्तैस्तु । ज्ञातुम् । न शक्या । दुष्करा दुःसाध्या च । अस्ति ॥६७॥ सदिति । भुवि पृथिव्याम् । सत्सङ्गिनो । मनुष्यास्त्वद्भक्तास्तु । लक्षशः । वर्त्तन्ते । सर्वेषाम् । तेषां त्वद्भक्तानाम् । सुकरं सुसाध्यम् । साधनम् । वक्तुम् । अर्हसि ॥ ६८ ॥ तत इति । तत एवंविधमुक्तानन्दमुनिप्रश्नश्रवणानन्तरम् । दयानिधिः ।

कृष्णो जवनिकाछन्नः पुमानिव तदान्तरः । धैर्यं समीक्षते दुःखप्रेरकः सोऽखिलेश्वरः ॥ ६४ ॥ कालो माया यमादिश्च भजतः पुरुषोत्तमम् । ईक्षणेऽपि न वै शक्ताः कुतस्तर्हि तदर्दने ॥ ६५ ॥ मुक्तानन्दोऽथ पप्रच्छ तं प्रणम्य सदःस्थितः । अङ्गत्रयदृढीकारवार्त्ता सूक्ष्मेयमस्ति हि ॥ ६६ ॥ सूक्ष्मबुद्धिमतामेव सुज्ञेया सा तु वै सताम् । ज्ञातुं शक्या न तु नृभिः सर्वैरस्ति च दुष्करा ॥ ६७ ॥ सत्सङ्गिनो मनुष्यास्तु वर्त्तन्ते भुवि लक्षशः । सर्वेषां सुकरं तेषां साधनं वक्तुमर्हसि ॥ ६८ ॥ ततो नारायणमुनिस्तमुवाच दयानिधिः । एतदङ्गत्रिकोपेताः सेव्याः सन्तोऽखिलैरपि ॥ ६९ ॥ वर्त्तेरन् ये तदाज्ञायां सदोद्युक्ताश्च सादरम् । अल्पज्ञा अपि ते नूनं पार्षदाः स्युर्जगत्प्रभोः ॥ ७० ॥ कृतार्थाश्च भवेयुस्ते तावतैव न संशयः । माहात्म्यमेवं हि सतां महदस्ति महात्मनाम् ॥ ७१ ॥ पामरोऽपि पुमानत्र यः कश्चित्साधुसेवनम् । कुर्यान्निष्कपटः प्रीत्या मुक्ततुल्योऽस्ति स ध्रुवम् ॥ ७२ ॥

नारायणमुनिः श्रीहरिः । तं मुक्तानन्दमुनिम् । उवाच । हे मुने ! । अखिलैः सकलैरपि । सत्सङ्गिभक्तैस्तु । एतदङ्गत्रिकोपेता एतेषां त्रयाणामङ्गानां मध्ये येन केनाप्येकाङ्गेनाप्युपेताः । सन्तः साधवः । सेव्या अनुवृत्तिपूर्वं परिचरणीयाः ॥ ६९ ॥ वर्त्तेरन्निति । ये भक्ताः । सदा सर्वकालम् । उद्युक्तास्तत्पराः सन्तः । तदाज्ञायां तथाविधसाधुनिदेशे । सादरं यथा । वर्त्तेरन् । अल्पज्ञा अपि । ते भक्ताः । जगत्प्रभोः श्रीहरेः । पार्षदाः । स्युः । नूनम् ॥ ७० ॥ कृतार्था इति । ते भक्ताः । तावता तत्सेवनेनैव । कृतार्थाः । भवेयुः । एवमित्थंविधम् । महात्मनां महानुभावानाम् । सतां तथाविधसाधूनाम् । महदतिशयितम् । माहात्म्यम् । अस्ति । न संशयः । अत्र संशयो नास्तीत्यर्थः ॥ ७१ ॥ पामर इति । अत्र सत्सङ्गे । पामरः प्राकृतोऽपि । यः । कश्चित् । पुमान् । भक्तः । निष्कपटः सन् । प्रीत्या । साधुसेवनम् । कुर्यात् । स भक्तः । मुक्ततुल्यः । ध्रुवमेव । अस्ति जायते ॥ ७२ ॥

दुःखानीति । हरिम् । तन्नॄंस्तदेकान्तिकभक्तांश्च । सेवमानस्य भक्तस्य । अशेषाण्यपि । दुःखानि । नाशम् । यान्ति । तेषां हरितद्भक्तानाम् । स्वभावसिद्धः साहजिकः । निगमादिगीतो वेदादिसच्छास्त्रकीर्त्तितः । एवंविध एव । प्रतापः । अस्ति ॥ ७३ ॥ इतीत्ति । इत्येवंविधाम् । आप्तां परमहितकारिणीम् । हरेः । वचनसुधाम् । पीत्वा । सः । साधुर्मुक्तानन्दमुनिः तथा । अन्ये । अगृहिगृहिणस्त्यागिनो गृहस्थाश्च । भक्ताः । परममुदम् । आपुः । ततस्तदनन्तरम् । सर्वेऽपि भक्ताः । स्वस्वाङ्गं स्वकीयं स्वकीयमात्मनिष्ठाद्यङ्गम् । द्रढयितुम् । उद्यतास्तत्पराः । अभूवन् ॥ ७४ ॥ अङ्गत्रयं स्वभक्तैस्तु साध्यं लक्षणतोऽब्रवीत् । यो हरिः स ददात्वेतत्त्रयं मह्यं दयानिधिः ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्स्नुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकपञ्चनवतितमस्तरङ्गः ॥ १९५ ॥ ६२ ॥

जीवेन्द्रियान्तःकरणवेदनानां पृथक् पृथक् । लक्षणं यज्ज्ञानबलसम्पादनसुसाधनम् ॥ १ ॥ साधुसेवाफलं यच्च यत्तद्द्रोहफलं तथा । त्रिषष्टितमके त्वेतत्सर्वं

दुःखान्यशेषाण्यपि यान्ति नाशं संसेवमानस्य हरिं च तन्नॄन् । प्रताप एवंविध एव तेषां स्वभावसिद्धो निगमादिगीतः ॥७३॥ इत्याप्तां वचनसुधां हरेः स साधुर्भक्ताश्चागृहिगृहिणोऽखिलास्तथाऽन्ये । पीत्वाऽऽपुः परममुदं ततश्च सर्वे स्वस्वाङ्गं दृढयितुमुद्यता अभूवन् ॥७४॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकपञ्चनवतितमस्तरङ्गः ॥ १९५ ॥ ६२ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य चन्द्राष्टवसुभूमिते । मार्गकृष्णद्वितीयायां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य महीभुजः । निजाश्रमे पीठवरे स व्यराजत् सितांशुकः ॥ २ ॥ नानादेशागतैर्भक्तैस्त्यागिभिर्गृहिभिस्तथा । वृतः स्वकीयैः परितः प्रसन्नमुखपङ्कजः ॥ ३ ॥ कथां भागवतीयां च भजनानन्दवक्त्रतः । श्रुत्वाऽऽसीनं तमप्राक्षीन्मुक्तानन्दः सदग्रणीः ॥ ४ ॥ विचारस्तव भक्तानां योऽन्तरे द्रष्टृदृश्ययोः । वर्त्तते स पृथग्भावं तयो रक्षति मध्यगः ॥ ५ ॥

संकथितं स्फुटम् ॥ २ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यत्तम् । (१८८१) मार्गकृष्णद्वितीयायां मार्गशीर्षमासस्य कृष्णपक्षागतद्वितीयातिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । महीभुजो नृपस्य । दुर्गे । निजाश्रमे स्वकीयावासभवने । पीठवरे स्वास्तृतस्वपर्यङ्कासने । सीतांशुकः परिधृतसकलश्वेतवसनः । स श्रीहरिः । व्यराजदुपवेशनचातुर्येण स्वानां मनांस्याकर्षन् शुशुभे ॥ २ ॥ तं विशिनष्टि । नानेति । नानादेशागतैः । त्यागिभिः । तथा । गृहिभिः । स्वकीयैः । भक्तैः । परितः । वृतः सभायां संवेष्टितः । प्रसन्नमुखपङ्कजः ॥ ३ ॥ कथामिति । भजनानन्दवक्त्रतो भजनानन्दमुनेरास्यात् । भागवतीयां श्रीमद्भागवतपञ्चमस्कन्धसम्बन्धिनीम् । कथाम् । श्रुत्वा । आसीनं स्वस्थमनस्तयोपविष्टम् । तं श्रीहरिम् । सदग्रणीः । मुक्तानन्दो मुनिः । अप्राक्षीत् ॥ ४ ॥ विचार इति । हे हरे ! । तव । भक्तानां साक्षात् श्रीकृष्णस्य तवात्मनिष्ठानामाश्रितजनानाम् । द्रष्टृदृश्ययोरात्मानात्मनोः । अन्तरे मध्ये । यः । विचारः । वर्त्तते ।

मध्यगो द्रष्टृदृश्ययोर्मध्येऽवस्थितः । स विचारः । तयोर्द्रष्टृदृश्ययोः । पृथग्भावं भिन्नभिन्नत्वम् । रक्षति ॥ ५ ॥ द्रष्टेति । द्रष्टा जीवः । प्रोक्तः । अन्तःकरणम् । सर्वशः । इन्द्रियाणि च । दृश्यानि । प्रोक्तानि । एतानि देहस्याप्युपलक्षणम् । आन्तरो द्रष्टृदृश्यमध्यावस्थितः । विचारः । ज्ञानरूपश्च । प्रोक्तः ॥ ६ ॥ जीव इति । तत्र जीवादिषु त्रिषु मध्ये । जीवे । वेदनम् । कियत्किंप्रमाणम् । अस्ति । अथ च । इन्द्रियेषु । वेदनम् । कियत् । अस्ति । अन्तःकरणे च । वेदनम् । कियत् । अस्ति । इत्येतत् । मे मह्यम् । वद । अत्रायं प्रश्नाशयः । वेदनं रूपो धर्मस्तु मुख्यतयात्मन एवास्ति । इन्द्रियान्तःकरणादिषु तु तद्वृत्त्यावेशेन तदस्ति अतो जीवे इन्द्रियेष्वन्तःकरणेषु च कियत्कियद्वेदनमस्त्येतद्ब्रूहीति ॥ ७ ॥ 'मुक्तानन्देन मुनिना पृष्ट इत्थं स धर्मजः । जगादानन्दयंस्तं च स्वानपरान्सकलानि'ति । शब्दादीनामिति । इहास्मिन्देहे । शब्दादीनाम् । अर्थानां विषयाणाम् । इन्द्रियैः । पृथक् पृथक् । प्रत्यक्षम् । यत् । वेदनम् । स्यात् । तत् । सामान्यतः । अस्ति । इति । ईयतां बुध्यताम् । इन्द्रियजनस्य व्यक्तिवर्जितस्य शब्दार्थज्ञानस्य सामान्यत्वादयथार्थत्वाच्च तेषु तत्तावन्मात्रमस्तीतिभावः ॥ ८ ॥ ज्ञानमिति । शब्दादीना-

द्रष्टा जीवोऽन्तःकरणमिन्द्रियाणि च सर्वशः । दृश्यानि ज्ञानरूपश्च विचारः प्रोक्त आन्तरः ॥ ६ ॥
जीवेऽस्ति वेदनं तत्र कियदस्तीन्द्रियेष्वथ । वेदनं चान्तःकरणे कियदस्तीति मे वद ॥ ७ ॥ श्रीहरि-
रुवाच–शब्दादीनामिहार्थानामिन्द्रियैस्तु पृथक् पृथक् । प्रत्यक्षं वेदनं स्याद्धि सामान्यत इतीयताम्
॥ ८ ॥ ज्ञानं शुभाशुभत्वादेः शब्दादीनां विशेषतः । जायते यन्नूनमन्तःकरणैर्मनआदिभिः ॥ ९ ॥
तद्भोगात्सुखिदुःखित्ववेदनं त्वात्मनो मतम् । एवं भेदेन यज्ज्ञानं तत्तु स्यान्निर्बलात्मनः ॥ १० ॥
यदिन्द्रियान्तःकरणनिष्ठं वेदनमस्ति तत् । ज्ञानादिबलसम्पन्नो विद्याद्वस्तुत आत्मनः ॥ ११ ॥

मर्थानाम् । शुभाशुभत्वादेः । विशेषतः । यत् । ज्ञानं सविकल्पवेदनम् । जायते । तत् । मनआदिभिः । अन्तःकरणैः । जायते । नूनम् । विषयेन्द्रियसम्बन्धानन्तरं विशेषव्यक्त्या यत्तत्स्वरूपवेदनं तावन्मात्रमन्तःकरणे वेदनमस्तीतिभावः ॥ ९ ॥ तदिति । तद्भोगात्सविवेकमिन्द्रियद्वारा शब्दाद्यर्थोपभोगात् । सुखिदुःखित्ववेदनम् । आत्मनः । मतम् । इन्द्रियान्तःकरणैरर्थभोगजन्यसुखदुःखेऽनुभूतेऽपि तेषां जडत्वेन तत्संज्ञानाभावाज्ज्ञानपूर्वं तदनुभवनं यत्तावन्मात्रं जीवे वेदनमस्तीतिभावः । एवममुना प्रकारेण । भेदेन । यत् । ज्ञानम् । तत्तु । निर्बलात्मन आत्मज्ञानादिबलरहितस्य । केवलं देहाभिमानिन इत्यर्थः । स्यात् ॥ १० ॥ यदिति । इन्द्रियान्तःकरणनिष्ठम् । यत् । वेदनम् । अस्ति । तत् । ज्ञानादिबलसम्पन्नः स्वात्मादेः स्वरूपस्य यथार्थतयाऽवबोधादिबलेन युक्तः भक्तः । वस्तुतः । आत्मनः । विद्यात् । चित्सुखात्मस्वरूपं स्वात्मानं जडान्तःकरणेन्द्रियादीनि मया चेतनीकृतानीति चाबुध्वाऽन्तकरणेन्द्रियादिना ज्ञानवानहं सुखी दुःख्यस्मीति जानन्देहाभिमानवान् । अस्ति । मदात्मना चेतनान्यन्तःकरणादीनि न किमपि ततः कथं तन्निमित्तं सुखी दुःखी वा स्यामिति जानंस्तदभिमानरहित आत्माभिमानवानस्तीति भावः ॥ ११ ॥

स्वातन्त्र्येणेति । स ज्ञानादिबलसम्पन्नो भक्तस्तु । स्वातन्त्र्येणैव । योग्यान् । अर्थान् । गृह्णीयात् । अयोग्यान् । अर्थान् । वर्जयेदेव । तद्वशग इन्द्रियार्थाधीनः । न भवेत् । ध्रुवम् ॥१२॥ दुःस्वप्न इति । बलीयसः स्वात्मादिविचारबलयुक्तस्य । जितेन्द्रियान्तःकरणबलस्य । हरिसेविनः । तस्य भक्तस्य । क्वापि कदाचिदपि । दुःस्वप्नः स्वधर्मविरोधित्वादयोग्यः स्वप्नः । नैव । जायते ॥१३॥ इन्द्रियेति । अथ च । अन्यो देहाभिमानी निर्बलभक्तः । इन्द्रियादिवशः । अतएव । तदाकृष्टः । सन् । अवकृष्यते । ततोहेतोः । अतिदुःखी । भवति जायते । तस्माद्धेतोः । स निर्बलोभक्तः । बलमात्मज्ञानादिसामर्थ्यम् । अर्जयेत्सम्पादयेत् ॥१४॥ अथेति । अथैवंविधश्रीहरिवाक्यश्रवणानन्तरम् । सः । साधुर्मुक्तानन्दमुनिः । नारायणम् । तं श्रीहरिम् । पुनः । अपृच्छत् । हे प्रभो ! । निर्बलेन भक्तेन । केन । उपायेन । दृढम् । बलम् । सम्पाद्यम् ॥ १५ ॥ तमिति । तमेवंपृच्छन्तं मुक्तानन्दमुनिम् । प्रभुः श्रीहरिः । उवाच । हे मुने ! । तेन निर्बलभक्तेन । साङ्ख्याभ्यासेनात्मानात्मविवेकरूपसाङ्ख्याभ्यसनेन । सद्रूपात्मतया । स्थितिरवस्थानरूपम् । बलम् । तत्त्वतो याथार्थ्यतः । सम्प्राप्यते । नूनम् ॥ १६ ॥ अथवेति । अथवेति पक्षान्तरे । कृष्णे श्रीहरौ ।

स्वातन्त्र्येणैव गृह्णीयाद्योग्यानर्थान् स तु ध्रुवम् । अयोग्यान् वर्जयेदेव न तु तद्वशगो भवेत् ॥ १२ ॥ दुःस्वप्नो जायते नैव तस्य क्वापि बलीयसः । जितेन्द्रियान्तःकरणबलस्य हरिसेविनः ॥ १३ ॥ इन्द्रियादिवशोऽथान्यस्तदाकृष्टोऽवकृष्यते । ततोऽतिदुःखी भवति स तस्माद्बलमर्जयेत् ॥ १४ ॥ अथापृच्छत्स साधुस्तं पुनर्नारायणं प्रभो ! । केनोपायेन सम्पाद्यं निर्बलेन बलं दृढम् ॥१५॥ तमुवाच प्रभुस्तेन सांख्याभ्यासेन तत्त्वतः । सम्प्राप्यते बलं नूनं सद्रूपात्मतया स्थितिः ॥१६॥ अथवाऽतिशयप्रीत्या कृष्णे तत्सत्सु चादरात् । तत्सेवया च नवधा भक्त्या तल्लभ्यते दृढम् ॥ १७ ॥ साधुसेवासमं नास्ति साधनं सर्वसिद्धिदम् । तस्मात्सैव विधातव्या श्रद्धयैव बलार्थिभिः ॥ १८ ॥ माननीयाः सदा सन्तो नापमान्याः कदाचन । तन्माननं महापुण्यं महाघं तदमाननम् ॥ १९ ॥ दर्शनस्यापि माहात्म्यं सतां वक्तुं न शक्यते । यमदूता अपि यतः पलायन्ते ससम्भ्रमम् ॥ २० ॥

तत्सत्सु तदेकान्तिकसाधुषु । अतिशयप्रीत्या गाढानुरागेण । आदरात् । तत्सेवया कृष्णतत्सेवनेन च । नवधा भक्त्या श्रीहरेः श्रवणादि नवधा सेवनेन च । दृढम् । तद्बलम् । लभ्यते ॥ १७ ॥ अथ स्वसाधूनां स्वस्वरूपस्य यथार्थज्ञत्वादत्याग्रहेणाप्यन्येभ्यस्तस्य यथार्थबोधनशीलत्वात्स्वधर्मज्ञानवैराग्यादिस्वप्रियबहुगुणयुक्तत्वाच्च तत्सेवां स्वसेवामिवाधिकतया दर्शयति नवभिः । साध्विति । साधुसेवासमम् । सर्वसिद्धिदम् । साधनम् । नास्ति । तस्माद्धेतोः । बलार्थिभिः स्वात्मादिबलप्राप्तीच्छुभिः । सा साधुसेवैव । श्रद्धयैव विधातव्या ॥ १८ ॥ माननीया इति । सन्तः । सदा । माननीयाः । कदाचन । नापमान्याः । तन्माननं साधुसन्माननम् । महापुण्यं बहुसुकृतप्रदम् । अस्ति । तदमाननं सदपमानाचरणम् । महाघं महापापजनकम् । अस्ति ॥ १९ ॥ दर्शनस्येति । सताम् । दर्शनस्यापि । माहात्म्यम् । वक्तुम् । न शक्यते । यतो यस्मात्सतां दर्शनात् । यमदूता अपि । ससम्भ्रमं सभयंयथातथा । पलायन्ते ॥ २० ॥

अन्तकाल इति । नृणां भक्तजनानाम् । अन्तकाले देहावसानसमये सति । देहे । अनेकशोऽनेकविधाः । व्यथाः पीडाः । जायन्ते । ता व्यथाः । अपि । तेन सद्दर्शनेन । नश्येयुः । सद्गतिर्भगवत्पदप्राप्तिश्च । भवेत् जायेतैव ॥ २१ ॥ अत इति । अतोहेतोः । कृष्णाश्रिताः प्रत्यक्षश्रीहर्याश्रयिणः । सन्तः । ब्रह्ममूर्त्तयोऽक्षरब्रह्मस्वरूपा एव । सन्ति । इतीत्थमेव । हृदि विज्ञाय । तेषु सत्सु । मर्त्यधीर्मनुष्यबुद्धिः । न कार्या । हि ॥ २२ ॥ स्वेति । यथा नृणां जनानाम् । स्वजनेषु । प्रीतिरनुरागः । तेषां स्वजनानाम् । पक्षपातश्च । सर्वथा । अस्ति । तद्वत्तथैव । सतां साधुसम्बन्धिनौ । उभौ । तौ प्रीतिपक्षपातौ । कार्यौ ॥ २३ ॥ सदिति । सत्सेविनि सदा साधुसेवोद्यते । नरे भक्ते । ममापि । नित्यम् । भृशमतिशयिता । रुचिः प्रीतिः । अस्ति । सद्द्रोही मत्साधुद्रोहकर्त्ता । जनस्तु । क्वापि कदाचिदपि । मम । दृष्टयेऽपि । न रोचते ॥ २४ ॥ महेति । महापापी अपि । नरः । कर्हिचित् । स्वात्स्वकीयात् । पापान्महाघात् । मोक्ष्यते । सद्द्रोही । नरस्तु ।

अन्तकाले नृणां देहे जायन्तेऽनेकशो व्यथाः । तेन ता अपि नश्येयुर्भवेदेव च सद्गतिः ॥ २१ ॥ अतः कृष्णाश्रिताः सन्तो ब्रह्ममूर्त्तय एव हि । इत्थेव हृदि विज्ञाय न कार्या तेषु मर्त्यधीः ॥ २२ ॥ स्वजनेषु यथा प्रीतिः पक्षपातश्च सर्वथा । तेषामस्ति नृणां तद्वत्सतां कार्यावुभौ च तौ ॥ २३ ॥ सत्सेविनि नरे नित्यं ममाप्यस्ति रुचिर्भृशम् । सद्द्रोही तु मम क्वापि दृष्टयेऽपि न रोचते ॥ २४ ॥ महापाप्यपि पापात्स्वात्कर्हिचिन्मोक्ष्यते नरः । सद्द्रोही तु पातकात्स्वात्कल्पान्तेऽपि न मोक्ष्यते ॥२५॥ तस्मात्सन्तः सदा पूज्या माननीयाश्च सर्वथा । श्रद्धया सेवनीयाश्च यतः सिद्ध्यति वाञ्छितम् ॥२६॥ इति हरिवचनं सुधां स साधुः परममुदैव निपीय तोषमापत् । महति सदसि तत्र चोपविष्टा मुनिगृहिणो ह्यपरेऽपि तद्वदेव ॥२७॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकषट्नवतितमस्तरङ्गः ॥ १९६ ॥ ६३ ॥

स्वात् । पातकात्सद्द्रोहरूपादघात् । कल्पान्तेऽपि । न मोक्ष्यते ॥ २५ ॥ तस्मादिति । तस्माद्धेतोः । सन्तः । सदा । पूज्याः । सर्वथा । माननीयाः सत्कार्याः । श्रद्धया । सेवनीयाश्च । यतः सत्पूजनादिभ्यः । वाञ्छितं सकलस्वाभीष्टफलम् । सिद्ध्यति ॥ २६ ॥ इतीति । इत्येवंविधम् । सुधां पीयूषसन्निभम् । हरिवचनम् । परममुदैव । निपीय । स साधुर्मुक्तानन्दमुनिः । तोषम् । आपत् । महति । तत्र तस्मिन् । सदसि सभायाम् । उपविष्टाः । अपरे । मुनिगृहिणश्चापि । तद्वन्मुक्तानन्दमुनिवदेव । तोषम् । आपुः ॥ २७ ॥ जीवादिज्ञानलक्ष्मोक्त्वा स्वसतां सेवनस्य तु । माहात्म्यं येन हरिणा प्रोक्तं तन्मे ददातु सः ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यपरिचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकषण्णवतितमस्तरङ्गः ॥ १९६ ॥ ६३ ॥

सर्वेभ्योऽन्यावतारेभ्यः कृष्णस्याधिकता स्फुटम् । चतुःषष्टितमे प्रोक्ता दिव्यैश्वर्योक्तिपूर्विका ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८१) सहस्य-शुक्लसप्तम्यां पौषमासस्य शुक्लपक्षागतसप्तमीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमाख्यमहीक्षितः । दुर्गे । वासुदेवालयस्य । वेद्यां बहिर्वेदिकायाम् । पीठे स्वास्तृते पर्यङ्कासने । असौ श्रीहरिः । उपाविशत् ॥ २ ॥ सितेति । सितसर्वाम्बरं परिहितसकलश्वेतवसनम् । नानाभक्त-सङ्घैर्नानादेशागतत्यागिगृहिस्वाश्रितजनवृन्दैः । परिश्रितं महासभायां संवेष्टितम् । उदगाननमुदगास्यतयोपविष्टम् । तं श्रीहरिम् । स्वयम्प्रकाशानन्दोमुनिः । अपृच्छत् ॥ ३ ॥ अवतारा इति । हे स्वामिन् ! । हरेरक्षरधामावस्थितकृष्णापराभिधस्य हरिनाम्नः । तव सकलावतारधारिणो भगवतः । सहस्रशोऽसङ्ख्याताः । अवताराः । सन्ति । तेष्ववतारेषु । तारतम्यं न्यूनाधिकभावः । अस्ति । अथवा । अखिला अपि । तेऽवताराः । समानाः । सन्तिः ॥ ४ ॥ 'स्वयम्प्रकाशानन्देन सतेत्थं पुरुषोत्तमः । स सम्पृष्टोऽब्रवीत्तं च सुखयन्नपरानिति । अनादिश्रीकृष्णनामा स्वयं श्रीहरिरेव सः । सर्वावतारधर्त्तारं तं स्वमाह परोक्षतः' । मयेति । हे मुने ! ।

शकाब्दे विक्रमार्कस्य चन्द्राष्टवसुभूमिते । सहस्यशुक्लसप्तम्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमाख्यमहीक्षितः वासुदेवालयस्यासौ वेद्यां पीठ उपाविशत् ॥२॥ सितसर्वाम्बरं नानाभक्तसङ्घैः परिश्रितम् । स्वयम्प्रकाशानन्दस्तमपृच्छदुदगाननम् ॥३॥ अवतारा हरेः स्वामिस्तव सन्ति सहस्रशः । तेष्वस्ति तारतम्यं वा समानास्तेऽखिला अपि ॥ ४ ॥ श्रीहरिरुवाच—मया व्यास-कृता ग्रन्थाः सन्ति सर्वेऽपि संश्रुताः । तदर्थो निश्चितश्चास्ति पौर्वापर्यविचारतः ॥५॥ तत्रावताराः कृष्णस्य मत्स्यकूर्मादयोऽखिलाः । आविर्भूता यथाकार्यं कृष्णस्तु भगवान्स्वयम् ॥६॥ अतोऽवतारी कृष्णोऽन्येऽवतारा इति निश्चयः । स हीष्टदेवोऽस्त्यस्माकमुद्धवा-ध्वनि तिष्ठताम् ॥ ७ ॥ बलिष्ठोऽप्यस्त्यसौ भीरुः काम्यपि ब्रह्मचर्यभाक् । शूरोऽप्यतिदयोऽस्तीति चित्रमैश्वर्यमस्य हि ॥ ८ ॥

मया । व्यासकृताः । सर्वेऽपि । ग्रन्थाः । संश्रुताः । सन्ति । पौर्वापर्यविचारतः । तदर्थो व्यासोक्तसर्वग्रन्थार्थश्च । निश्चितः । अस्ति ॥ ५ ॥ तत्रेति । तत्र तेषु ग्रन्थेषु । यथाकार्यम् । आविर्भूताः । मत्स्यकूर्मादयः । अखिलाः । अवताराः । कृष्णस्य । सन्तीत्युक्तमितिशेषः । कृष्णस्तु । स्वयम् । भगवान्सर्वावतारधर्त्ता । इत्युक्तमिति योजनीयम् । तथाचोक्तं श्रीभागवते । 'एते चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम् । इन्द्रारिव्याकुलं लोकं मुण्डयन्ति युगेयुगे' इति ॥ ६ ॥ अत इति । अतोहेतोः । कृष्णः । अवतारी सर्वावतारनिदानम् । अन्ये । अवताराः । इतीत्थम् । निश्चयः । अस्ति । अवताराणां यथाकार्याविर्भूतत्वादैश्वर्यतारतम्येन तेषु तारतम्यमस्ति । अव-तारिणः कृष्णस्य तन्निदानत्वात्सकलैश्वर्यसम्पन्नत्वाच्च तस्मिंस्तारतम्यं नास्तीति प्रश्नोत्तराशयः । स श्रीकृष्णः । उद्धवाध्वनि । तिष्ठताम् । अस्माकम् । इष्टदेवः । अस्ति । हि । औद्धवीयानां श्रीकृष्णेष्टदेवत्वात्तस्य च मद्रूपत्वादहमेव तेषां इष्टदेवोऽस्मीति गूढोऽभिप्रायः ॥ ७ ॥ साम्प्रतं श्रीकृष्णस्य सर्वावतारित्व सर्वैश्वर्यवत्त्वोक्तौ परस्परविरुद्धगुणानां तदेकनिष्ठत्वादिना तदैश्वर्यचित्रजनकतामाह । बलिष्ठ इति । असौ श्रीकृष्णः । बलिष्ठः सर्वातिशायिबलवान्सन्नपि । भीरुः पलायनाचरणादिना भयभावः ।

अस्ति । कामी गोपिकास्कन्धोद्वहनादिचरित्रेण स्वीयकामितां दर्शयन्नपि । ब्रह्मचर्यभाक् नैष्ठिकब्रह्मचर्यवान् । अस्ति । श्रीकृष्णब्रह्मचारित्वं गोपालतापन्युपनिषदो बोध्यम् । शूरोऽपि शौर्यतया लक्षशोऽसुरनृपादीन् युद्धे व्यापादयन्सन्नपि । अतिदयस्तेषां मुक्तिप्रदत्वेन दयालुताऽतिशयं प्रदर्शयन् । अस्ति । इत्येवंविधम् । अस्य श्रीकृष्णस्य । चित्रं नानाविधाश्चर्यजनकम् । ऐश्वर्यम् । अस्ति । हि ॥ ८ ॥ श्रीमदिति । श्रीमद्भागवतीये श्रीमद्भागवतपुराणसम्बन्धिनि । दशमे । स्कन्धे । आदितः । अस्य श्रीकृष्णस्य । सकलान्यपि । चरित्राणि । व्यासेन । उक्तानि । सन्ति ॥ ९ ॥ अत इति । अतोहेतोः । सः । स्कन्धो दशमस्कन्धः । अस्माकम् । विशेषत एव । प्रमाणम् । अस्ति । अत्र दशमस्कन्धे । इष्टदेवमाहात्म्यस्यास्माकमुपास्यश्रीकृष्णस्य । महिम्नः । वर्णनात् । स च दशमस्कन्धः । भक्तिशास्त्रं भक्तिशास्त्रत्वेन सम्मतः । अस्ति । तस्य माहात्म्यावगमादेव तत्र भक्तिसम्भवादितिभावः ॥ १० ॥ यत्रेति । यत्र येषु ग्रन्थेषु । कृष्णावताराणाम् । वर्णनम् । तत्त्वतः । भवेत् । ते । सर्वेऽपि ग्रन्थाः । सामान्यतः । मम । मान्याः । सन्ति ॥ ११ ॥ अथेति । अथैवंविधश्रीहरिवाक्यश्रवणानन्तरम् । सदःस्थः सभोपविष्टः । पुरुषोत्तमः

श्रीमद्भागवतीयेऽस्य स्कन्धे दशम आदितः । सन्त्युक्तानि चरित्राणि व्यासेन सकलान्यपि ॥ ९ ॥ अतः प्रमाणं सोऽस्माकं स्कन्धोऽस्त्येव विशेषतः । भक्तिशास्त्रं चेष्टदेवमाहात्म्यस्यात्र वर्णनात् ॥१०॥ यत्र कृष्णावताराणां वर्णनं तत्त्वतो भवेत् । ग्रन्थाः सर्वेऽपि ते मान्याः सन्ति सामान्यतो मम ॥११॥ अथ तं ब्राह्मणो विद्वान् पुरुषोत्तम ईश्वरम् । नत्वा सदस्थः पप्रच्छ बद्धाञ्जलिपुटोऽस्मयः ॥१२॥ श्रीकृष्णो भगवान् स्वीये त्वं परेऽक्षरधामनि । कीदृशो वर्त्तसे स्वामिन् ! । ब्रह्माण्डेषु च कीदृशः ॥ १३ ॥ श्रीहरिरुवाच—ब्रह्मधाम्नि हरिः साक्षादस्ति दिव्यासनस्थितः । सेवितोऽनेकमुक्तौघैर्दिव्यानेकोपचारकैः ॥१४॥ सर्वेश्वरेश्वरः सोऽयं महाराजाधिराजवत् । वर्त्तते पूज्यमानांघ्रिर्नैकब्रह्माण्डनायकैः ॥ १५ ॥

स्वावासभूतनन्दिग्रामाद्दर्शनार्थमागतो भट्टावटङ्कः पुरुषोत्तमनामा । विद्वान् पण्डितः । ब्राह्मणः । बद्धाञ्जलिपुटः । अस्मयो विद्यागर्वरहितः सन् । ईश्वरं प्रत्यक्षपरमेश्वरम् । तं श्रीहरिम् । नत्वा । पप्रच्छ ॥ १२ ॥ श्रीकृष्ण इति । हे स्वामिन् ! । भगवान्सकलैश्वर्यसम्पन्नः । श्रीकृष्णः । त्वम् । स्वीये । परे सर्वोत्तमे मायातः परे वा । अक्षरधामनि । कीदृशः । वर्त्तसे । ब्रह्माण्डेषु च । कीदृशः । वर्त्तसे ॥ १३ ॥ 'पुरुषोत्तमभट्टेन श्रीकृष्णः पृष्ट इत्यसौ । नन्दयंस्तं द्विजं चान्यानूचे त्वित्थं परात्परः' । ब्रह्मेति । हे विप्र ! । ब्रह्मधाम्नि । साक्षात् । हरिः । दिव्यासनस्थितो रमणीयसिंहासनावस्थितः । अनेकमुक्तौघैरक्षरब्रह्मभावापन्नानन्तमुक्तवृन्दैः । दिव्यानेकोपचारकैः । सेवितः सन् । अस्ति वर्त्तते ॥ १४ ॥ सदा दिव्यपुरुषाकृतिः पुरुषोत्तमः श्रीहरिस्तथाविधब्रह्मभावापन्नानेकमुक्तैर्दिव्योपहारार्चितोऽस्तीत्युक्त्या स्वधाम्नि त्वं कीदृशो वर्त्तसे इति प्रथमप्रश्नोत्तरं कृत्वा तत्प्रतापमाह द्वाभ्याम् । सर्वेति । सर्वेश्वरेश्वरः । सः । अयं श्रीहरिः । नैकब्रह्माण्डनायकैर्महापुरुषादिभिः । पूज्यमानाङ्घ्रिरनुवेलं सम्पूजितपादपद्मः सन् । महाराजाधिराजवत्सम्राड्नृपतिवत् । वर्त्तते ॥ १५ ॥

वर्त्तत इति । यथा खण्डाधिपतयः खण्डमण्डलनृपाः । सम्राजश्चक्रवर्त्तिनृपस्य । आज्ञायाम् । सभयम् । वर्त्तन्ते । तथा । ते नैकब्रह्माण्डनायकाः । अस्य श्रीहरेः । आज्ञायाम् । सभयम् । वर्त्तन्ते । क्वचित्कदाचिदपि । स्वातन्त्र्येण स्वतन्त्रतया न तु नैव वर्त्तन्ते ॥ १६ ॥ प्राप्नोतीति । स श्रीहरिः । तत्रस्थः स्वाक्षरधामावस्थितः । सन्नेव । उष्णांशुर्भास्वान् । गगनस्थः सन् । मरीचिभिः स्वकीरणैः । सर्वान् । देशानिव । स्वशक्तिभिस्तरतमावस्थितस्वान्तर्यामिशक्तिभिः । ब्रह्माण्डानि महापुरुषद्वारा स्वसृष्टानन्तब्रह्माण्डावस्थितेश्वरजीवानित्यर्थः । व्याप्नोति । तत्तत्स्वरूपस्थितिप्रवृत्तिपूर्वकं यथावेलोपभोग्यतत्तद्विहितकर्मफलप्रदानायावस्थितो भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥ एक इति । स्वतन्त्रः । एकोऽस्वतुल्यः । स श्रीहरिः । प्रयोजनवशात् । इच्छया स्वसङ्कल्पेनैव । अण्डेषु ब्रह्माण्डेषु । अनेकसङ्ख्याकैरगणितैः । स्वावतारतो वराहादिस्वावतारैः । जायते । स्वयंतया स्वैकान्तिकमुक्तेषु स्वैश्वर्यगुणाद्यावेशतया चानेकावतारैः प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ स्वान्तर्यामिशक्त्या स्वावतारशक्त्या च ब्रह्माण्डेष्ववस्थानोक्त्या ब्रह्माण्डेषु कीदृशस्त्वं वर्त्तस इति द्वितीयप्रश्नोत्तरं कृत्वा तत्प्रतापमाह चतुर्भिः । अनन्नेति । अनन्तैश्वर्यसम्पन्नः । अनन्तशक्तिपतिः । स श्रीहरिः ।

वर्त्तन्ते तेऽस्य चाज्ञायां स्वातन्त्र्येण तु न क्वचित् । यथा खण्डाधिपतयः सम्राजः सभयं तथा ॥ १६ ॥ व्याप्नोत्येव
स तत्रस्थो ब्रह्माण्डानि स्वशक्तिभिः । गगनस्थ इवोष्णांशुर्देशान् सर्वान्मरीचिभिः ॥ १७ ॥ एकोऽप्यनेकसंख्याकैः
प्रयोजन वशाच्च सः । जायतेऽण्डेष्विच्छयैव स्वतन्त्रः स्वावतारतः ॥१८॥ अनन्तैश्वर्यसम्पन्नोऽन्तशक्तिपतिः स च ।
स्वशक्त्या सृजति क्वापि ब्रह्माण्डानि सहस्रशः ॥१९॥ लक्षशः कोटिशः क्वापि शतशश्चैकमेव वा । एवमेव हि संहारं स
तेषां विदधाति च ॥ २० ॥ स लये पृथिवीमेतां नयते परमाणुताम् । सर्गकाले पुनस्तां च करोत्येवातिविस्तृताम्
॥ २१ ॥ सविद्युतो घनान् व्योम्नि प्रादुर्भावयति क्वचित् । पुनस्तिरोभावयति स्वशक्त्या तान्कदा च सः ॥ २२ ॥
अचिन्त्यवैभवः स्वामी स इत्थं वर्त्तते हरिः । स एव भुवि कृष्णाख्यो त्राकृतिर्निकटेऽस्ति वः ॥ २३ ॥

क्वापि । स्वशक्त्या । सहस्रशः । ब्रह्माण्डानि । सृजति ॥ १९ ॥ लक्षश इति । क्वापि । लक्षशः । कोटिशः । शतशः । ब्रह्माण्डानि । सृजति । अथवा एकमेव । ब्रह्माण्डम् । सृजति । एवममुना प्रकारेणैव । स श्रीहरिः । तेषां ब्रह्माण्डानाम् । संहरम् । विदधाति । चकारात्स्थितिमपि विदधातीति ज्ञेयम् ॥ २० ॥ स इति । स श्रीहरिः । लये प्रलयकाले । एताम् । पृथिवीम् । परमाणुताम् । नयते । तां परमाणुतां नीतां पृथ्वीम् । पुनः । सर्गकाले । अतिविसृतां विशेषवाच्यामेव । करोति ॥ २१ ॥ सविद्युत इति । स श्रीहरिः । क्वचित् । सविद्युतः । घनान् । व्योम्न्याकाशे । स्वशक्त्या । स्वप्रादुर्भावयति । कदाच कदाचन । तान्सविद्युतो घनान् । स्वशक्त्या । पुनः तिरोभावयति ॥ २२ ॥ अचिन्त्येति । इत्थममुना प्रकारेण । अचिन्त्यवैभवोऽतर्क्यानन्तशक्तिः । स्वामी । सः । हरिः । वर्त्तते । स श्रीहरिरेव । भुवि । त्राकृतिः । कृष्णाख्यः । सन् । वो युष्माकम् । निकटे समीपप्रदेशे । अस्ति वर्त्तते ॥ २३ ॥

पूर्ण इति । सकलाभिः । कलाभिः । पूर्णः । एष श्रीहरिः । एकः केवल एव । वो युष्माकम् । सेव्य उपास्यः । भवति । इतीत्थम् । वित्त जानीत । इत्येवंविधम् । अस्य श्रीहरेः । वाक्यामृतम् । पित्वा । तदीयैः श्रीहरिसमाश्रितैः । सर्वैस्त्यागिभिर्गृहिभिश्च । साकम् । सः । विप्रः पुरुषोत्तमनामा द्विजः । मुमुदे ॥२४॥ सर्वावतारधारित्वं सर्वकारणताऽऽत्मनः । येनोक्ता श्रीहरिः सोऽस्तु सदैव मम मानसे ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्स्नुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकसप्तनवतितमस्तरङ्गः ॥ १९७ ॥ ६४ ॥

साक्षाच्छ्रीहरिकृष्णस्य स्वरूपे मोह उद्भवेत् । स्वसमानतया नृणां संत्याज्यः स तु सर्वथा ॥ १ ॥ स्वधर्मज्ञानवैराग्ययुक्ता माहात्म्यबोधयुक् । अस्यैव भक्तिः कार्येति पञ्चषष्टितमे स्मृतम् ॥ २ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धे व्याख्यातम् । (१८८१) सहस्यशुक्लैकादश्यां पौषमासस्य शुक्लपक्षागतैकादशीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । भूभुजः । दुर्गे । श्रीवासुदेवालये । वेद्यां बहिर्वेदिकायाम् । निजासने स्वास्तृते

पूर्णः कलाभिः सकलाभिरेष सेव्यो व एको भवतीति वित्त । पित्वेति वाक्यामृतमस्य सर्वैः साकं तदीयैर्मुमुदे स विप्रः ॥ २४ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिंधौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकसप्तनवतितमस्तरङ्गः ॥ १९७ ॥ ६४ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य चन्द्राष्टवसुभूमिते । सहस्यशुक्लैकादश्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य स भूभुजः । वासुदेवालये वेद्यां व्यराजत्स निजासने ॥ २ ॥
सितसर्वाम्बरोऽनेकैस्त्यागिभिर्गृहिभिश्च सः । परीतः परितो भक्तैः शुश्रूषूनाह तान्स्वयम् ॥ ३ ॥
नृणां निश्रेयसायैव प्रादुर्भावो भुवि प्रभोः । रामकृष्णादिरूपो हि जायते मानुषाकृतिः ॥ ४ ॥
मायामयेऽत्र जगति प्रभोस्तस्य तु कुत्रचित् । जायते नैव मोहो वै रम्येऽर्थेऽन्यजीववत् ॥ ५ ॥

स्वकीये पर्यङ्कासने । स श्रीहरिः । व्यराजत् ॥ २ ॥ सितेति । सितसर्वाम्बरः परिधृतसकलश्वेतवसनः । अनेकैर्नानादेशागतत्वाद्बहुभिः । त्यागिभिः । गृहिभिश्च । भक्तैः । परितः सर्वतः । परीतः सभायां संवेष्टितः । स श्रीहरिः । शुश्रूषून्स्ववार्त्ताश्रवणेच्छावतः । तान् स्वभक्तान् । स्वयमेव । आह ॥ ३ ॥ स भक्तानां मध्ये केषांचित्स्वस्वरूपे कदाचिदपि जातजनिष्यमाणानीश्वरत्वादिमोहकार्यनिवृत्तये साक्षात्स्वमुखेन स्वमहिम्नो वक्तुमशक्यत्वात्स्वावताररामकृष्णादिकोद्देशेन परोक्षतया तं स्वमहिमानं स्वैकान्तिकभक्तिं चोपदिशति । नृणामिति । हे भक्ताः ! । भुवि । नृणां सकलजनानाम् । निःश्रेयसायैव । प्रभोः श्रीहरेः । मानुषाकृतिः । रामकृष्णादिरूपः । प्रादुर्भावः । जायते । हि ॥ ४ ॥ मायेति । मायामये मायाविकारे । अत्रास्मिन् । जगति । रम्ये रमणीयेऽपि । कुत्रचित्कस्मिंश्चित् । अर्थे पदार्थे । अन्यजीववत् । प्रभोः । तस्य रामकृष्णादेः । मोहः । नैव जायते । वै ॥ ५ ॥

निजेनेति । स प्रभुः । निजेन । अलौकिकेन । प्रतापेनैव । सर्वत्र सर्वस्मिन्नपि मायिकपदार्थे । सर्वदा । असङ्ग आसक्तिरहितः । स्वतन्त्रः स्वाधीनसर्वक्रियः । अच्यु-तोऽव्याहतैश्वर्यः सन्नेव । वर्त्तते ॥ ६ ॥ निजेति । स प्रभुः । निजभक्तजनानाम् । भक्तिम् । स्वीकर्त्तुम् । तदर्पितान्निजभक्तजनसमर्पितान् । पश्चापि । विषयान् । आत्मना स्वयम् । सादरम् । भुङ्क्ते ॥७॥ तस्मिन्निति । दुर्विदग्धा विद्वांसः सन्तोऽपि विवेकविनयाद्यभावाद्वस्तुतः पण्डितंमन्याः । केचन । पूरुषाः । अतिसमर्थेऽपि । तस्मिन् । प्रभौ । स्वसाम्येनात्मौपम्येन । दोषान् । आरोपयन्ति । अहो आश्चर्यमिदम् ॥ ८ ॥ दोषारोपप्रकारमाह । अयमिति । अयम् । लोके । ईशतया परमेश्वरत्वेन । प्रथितो विख्यातः सन्नपि । अस्मदादितोऽपि । अखिलेष्वपि । विषयेषु । सर्वदा अत्यासक्तः । अस्ति ॥ ९ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । वदन्तः । मूढा विवेकाभावाद्भगवत्स्वरूपानभिज्ञाः । ते । दुर्विदग्धपुरुषाः । तं प्रभुम् । स्वसममात्मतुल्यम् । नरं मनुष्यम् । विदुः । ईशस्य परमेश्वरस्य तस्य । अतिमानुषं मनु-ष्येष्वसम्भावनीयम् । अत एव । अलौकिकम् । माहात्म्यम् । न तु नैव विदुः ॥ १० ॥ एषेति । नृत्वं मनुष्यभावम् । नाटयतोऽनुकुर्वतः । हरेः । एषा । एव ।

निजेनालौकिकेनैव प्रतापेन स सर्वदा । असङ्ग एव सर्वत्र स्वतन्त्रो वर्त्ततेऽच्युतः ॥ ६ ॥ निजभक्तजनानां स स्वीकर्त्तुं भक्तिमात्मना । तदर्पितांश्च विषयान्भुङ्क्ते पश्चापि सादरम् ॥ ७ ॥ तस्मिन्नपि समर्थेऽपि प्रभौ केचन पूरुषाः । दुर्विदग्धाः स्वसाम्येन दोषानारोपयन्त्यहो ॥ ८ ॥ अयमीशतया लोके प्रथितोऽप्यस्मदादितः । अत्यासक्तोऽस्ति विषयेष्वखिलेष्वपि सर्वदा ॥ ९ ॥ एवं वदन्तस्ते मूढाः स्वसमं तं विदुर्नरम् । नत्वलौकिकमीशस्य माहात्म्यमतिमानुषम् ॥ १० ॥ एषैव माया विज्ञेया नृत्वं नाटयतो हरेः । विदुषामपि यद्बुद्धावन्यथा ज्ञानसम्भवः ॥ ११ ॥ न मोहो ब्रह्मनिष्ठानामपि स्यादर्थपञ्चके । कुतस्तर्हि भवेत्तत्र स परब्रह्मणः क्वचित् ॥ १२ ॥ अतो नराकृतौ कृष्णे स्वदृष्टान्तेन योद्भवेत् । ग्राम्यार्थमोहशङ्का सा परित्याज्यैव सर्वथा ॥ १३ ॥ सर्वथा च विधातव्या भक्तिरेवास्य धर्मयुक् । धीमद्भिः श्रेयसे स्वस्य ज्ञानवैराग्यशालिभिः ॥ १४ ॥

माया मनुष्यतया संस्थानरूपा योगमाया । विज्ञेया । यद्यया हरिमायया । विदुषां पण्डितानाम् । बुद्धावपि । अन्यथाज्ञानसम्भव ईश्वरेऽनीश्वरत्वावगमः । तथा-चोक्तं भगवद्गीतायाम् । 'नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः । मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्यय'मिति ॥ ११ ॥ नेति । ब्रह्मनिष्ठानां साक्षाद्भगवदु-पासनया ब्रह्मभावं प्राप्तानां साधूनामपि । अर्थपञ्चके मायिकेषु शब्दादिषु पञ्चसु विषयेषु । मोहो भोगबुद्धिः । न स्यात् । तर्हि । परब्रह्मस्तस्य । तत्र विषयपञ्चके । स मोहः । क्वचित्कदाचिदपि । कुतः । भवेत् । न भवेदेवेत्यर्थः ॥ १२ ॥ अत इति । अतोहेतोः । नराकृतौ । कृष्णे । या । स्वदृष्टान्तेन । ग्राम्यार्थमोहशङ्का मायिकविषयभोगाशङ्का । उद्भवेत् । सा । सर्वथैव । परित्याज्या ॥१३॥ सर्वथेति । किञ्च । ज्ञानवैराग्यशालिभिः । धीमद्भिर्विवेकयुक्तमतिभिर्भगवद्भक्तैः । स्वस्यात्मनः । श्रेयसे । अस्य साक्षात्कृष्णस्य । धर्मयुक्स्वधर्मसहितैव । भक्तिः सर्वथा । विधातव्या ॥ १४ ॥

सवैराग्यमिति । सवैराग्यं वैराग्यसहितम् । ज्ञानमात्मवेदनमपि । मापतेर्लक्ष्मीकान्तस्य कृष्णस्य । भक्तिम् । विना तु । निर्लवणम् । भोज्यम् । यथा । निरर्थकमेव । भवति ॥ १५ ॥ अत इति । अतोहेतोः । ज्ञानादिगुणवान् । ब्रह्मविद्वर आत्मनिष्ठमुख्यः । शुको वैयासकिरपि । श्रीभागवतम् । अधीत्य । हरेः । भक्तिमेव । आचरत् ॥ १६ ॥ अपीति । भक्तिमता केवलंभक्तियुक्तेनापि भक्तेन । अन्यत्र कृष्णेतरमायिकपदार्थे । प्रीतिहानायानुरागनिवृत्तये । भक्तिपोषकम् । ज्ञानम् । वैराग्यम् । चकारात्स्वधर्मोऽपि । सर्वथा । सम्पादनीयम् ॥ १७ ॥ माहात्म्येति । यस्य भक्तस्य । माहात्म्यज्ञानयुक् श्रीहरिमहिमज्ञानोपेता । ज्ञानवैराग्यशोभना ज्ञानवैराग्याभ्यां शोभावती । इदं स्वधर्मोपेततायाः अप्युपलक्षणम् । अतएव । दृढा सुस्थिरा भक्तिः । नित्यं सर्वदा । भवेत् । सः । एकान्तिकः । भक्तः । ज्ञेयः । हि ॥ १८ ॥ धर्मेति । इत्येवंविधम् । धर्मात्मजस्य श्रीहरेः । सुधोपमेयम् । वचः । निशम्य । सुधियः । सदोनिषण्णाः । सन्तः । गृहस्थाश्च । अखिलाः । ते प्रसिद्धाः

सवैराग्यमपि ज्ञानं विना भक्तिं तु मापतेः । यथा निर्लवणं भोज्यं भवत्येव निरर्थकम् ॥ १५ ॥ अतो ज्ञानादिगुणवान् शुकोऽपि ब्रह्मविद्वरः । अधीत्य श्रीभागवतं भक्तिमेवाचरद्धरेः ॥ १६ ॥ अपि भक्तिमताऽन्यत्र प्रीतिहानाय सर्वथा । सम्पादनीयं ज्ञानं च वैराग्यं भक्तिपोषकम् ॥१७॥ माहात्म्यज्ञानयुग्भक्तिर्ज्ञानवैराग्यशोभना । दृढा यस्य भवेन्नित्यं भक्त एकान्तिको हि सः ॥ १८ ॥ धर्मात्मजस्येति वचो निशम्य सुधोपमेयं सुधियोऽखिलास्ते । सन्तो गृहस्थाश्च तदीयभक्ताः सदोनिषण्णा मुदिता बभुवुः ॥ १९ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकाष्टनवतितमस्तरङ्गः ॥ १९८ ॥ ६५ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य चन्द्राष्टवसुभूमिते । पौषकृष्णप्रतिपदि वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्ग उत्तमस्य वेश्मनः । प्राङ्मुखस्य बहिर्वेद्यां व्यराजत सदासने ॥ २ ॥

। तदीयभक्ताः । मुदिताः । बभूवुः ॥ १९ ॥ मोहवर्जनपूर्वं तु स्वस्मिन्नेकान्तिकी स्वकैः । येनोक्ता हरिणा कार्या भक्तिस्तां मे ददातु सः ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्स्नुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकाष्टनवतितमस्तरङ्गः ॥ १९८ ॥ ६५॥

साधून षट् महतः प्रश्नान् सम्पृच्छ्य श्रीहरिः स्वयम् । तदुत्तराणि षट्षष्टितमे सम्प्रोक्तवान् स्फुटम् ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८१) पौषकृष्णप्रतिपदि पौषमासस्य कृष्णपक्षसम्बन्धिन्यामाद्यतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे । प्राङ्मुखस्य । वेश्मनस्तस्यैवभवनस्य । बहिर्वेद्याम् । सदासने नित्योपवेशनीयस्वास्तृतपर्यङ्कासने स श्रीहरिः । व्यराजत ॥ २ ॥

पीतेति । पीतानां पीतवर्णानां रक्तानां रक्तवर्णनामतिसुरभीणामतिसुगन्धयुक्तानां पुष्पाणां यथाक्रमं सहस्रदल—मन्दारसुमनसां हाराः स्रजोऽवतंस आपीडश्च यस्य तथाभूतः । सिताम्बरः परिहितसकलश्वेतवसनः । अनेकैर्नानादेशागतत्वाद्बहुभिः । त्यागिभिश्च । स्वकैः स्वभक्तैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः ॥ ३ ॥ गीता-नीति । साधुभिर्मुक्तानन्दादिमुनिभिः । सवादित्रं मृदङ्गवीणादिवाद्यवादनयुतं यथातथा । गीतानि । कृष्णपद्यानि श्रुत्वा । हृष्टः प्रसन्नः । सः श्रीहरिः । पुरतः स्वाग्रप्रदेशे । निषण्णान् । सतः साधून् । अब्रवीत् । इतिद्वयोरेकसम्बन्धः ॥ ४ ॥ अद्येति । हे साधवः ! । अद्य साम्प्रतम् । अहम् । महतो गुणगरिष्ठान् । सतः साधून् । यत् । पृच्छामि । तत् । निशम्यताम् । इतीत्थम् । स श्रीहरिः । उक्त्वा । आदौ प्रथमतः । संसदि । स्थितमितिशेषः । आनन्द-मुनिमानन्दानन्दसाधुम् । पप्रच्छ ॥ ५ ॥ अस्तीति । हे मुने ! । कश्चित् । एकः । पुरुषो भक्तः । स पुरुषः । अल्पधीरल्पमतिः सन्नपि । स्वकान्स्वीयान् । दोषान् । पश्यति । परेषां हरिभक्तसाधूनां तु । गुणानेव । पश्यति । इतरान्दोषान् । न च नैव पश्यति ॥ ६ ॥ अथेति । अथ च । कश्चित् । एकः । पुमान्

पीतरक्तातिसुरभिपुष्पहारावतंसकः । सिताम्बरो वृतोऽनेकैस्त्यागिभिर्गृहिभिः स्वकैः ॥ ३ ॥ गीतानि कृष्णपद्यानि सवादित्रं च साधुभिः । श्रुत्वा हृष्टः स पुरतो निषण्णानब्रवीत्सतः ॥ ४ ॥ अद्य पृच्छामि महतः सतोऽहं तन्नि-शम्यताम् । स इत्युक्त्वाऽऽनन्दमुनिमादौ पप्रच्छ संसदि ॥ ५ ॥ अस्त्येकः पुरुषः कश्चित्सोऽल्पधीरपि पश्यति । दोषान् स्वकान् परेषां तु गुणानेव न चेतरान् ॥ ६ ॥ अथैकोऽस्ति पुमान्कश्चित्स धीमानपि नात्मगान् । दोषा-न्विचष्टेऽन्येषां तु दोषानेव सतामपि ॥ ७ ॥ एवं बुद्धिमतोऽप्यस्य स्वदोषानवबोधने । अस्ति किं कारणमिति प्रश्नोत्तरमुच्यताम् ॥ ८ ॥ यथामत्युत्तरे तेन कृतेऽपि मुनिनाऽथ सः । तत्सम्यग्नेति मन्वानः स्वयमेव तदूचिवान् ॥ ९ ॥ नेक्षेत यः स्वगान् दोषान्न गुणाश्च सतां नरः । प्राग्जन्मन्यत्र वा तेन कृतो द्रोहो महासतः ॥ १० ॥

भक्तः । अस्ति । स पुमान् । धीमान्बहुबुद्धियुक्तः सन्नपि । आत्मगान्स्वनिष्ठान् । दोषान् । न विचष्टे नैव पश्यति । अन्येषां भक्तानाम् । सतां साधुनां चापि । दोषानेव । विचष्टे । न तु । गुणान् ॥ ७ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । बुद्धिमतो बहुबुद्धियुक्तस्यापि । अस्य भक्तस्य । स्वदोषानवबोधने । किम् । कारणं को हेतुः । अस्ति । इत्येवंविधस्य । प्रश्नस्य । उत्तरम् । उच्यताम् ॥ ८ ॥ यथेति । अथैवंविधश्रीहरिकृतप्रश्नश्रवणानन्तरम् । तेन । मुनिनाऽऽनन्दानन्दसाधुना । यथमति । उत्तरे । कृते सत्यपि । स श्रीहरिः । तत्तत्कृतमुत्तरम् । सम्यक् यथार्थतया । न जातम् । इतीत्थम् । मन्वानः सन् । तत्स्वकृतप्रश्नोत्तरम् । स्वयमेव । ऊचिवान् ॥ ९ ॥ नेति । हे मुने ! । यः । नरो भक्तः । स्वगान् स्वनिष्ठान् । दोषान् । नेक्षेत । सतां साधूनाम् । गुणांश्च । नेक्षेत । किन्तु दोषानेवेक्षेत । तेन भक्तेन । प्राग्जन्मनि । अथवा । अत्रास्मिन् जन्मनि । महासतः कस्यचिन्महतः सत्पुरुषस्य । द्रोहोऽपराधः । कृतः । अस्ति ॥ १० ॥

तेनेति । हे मुने !। तेन तद्द्रोहरूपेण । पापेन । अस्य भक्तस्य । महत्यपि । धीर्मतिः । दूषिता दोषयुक्ता । अस्ति । अतोहेतोः । विपर्ययमात्मदोषानवलोकन सद्दोषावलोकनरूपं वैपरीत्यम् । प्राप्ता । इत्येवंविधम् । उत्तरं त्वां प्रति मया कृतस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनम् । अस्ति ॥ ११ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । तमानन्दानन्दमुनिं प्रति । उक्त्वा । प्रभुः । स श्रीहरिः । नित्यानन्दमुनिम् । पप्रच्छ । हे मुने ! । नृणां जनानाम् । आत्यन्तिकम् । श्रेयः । केन । साधनेन । भवेत् ॥ ११ ॥ साक्षादिति । साक्षात्कृष्णाश्रयेण प्रत्यक्षश्रीहर्याश्रयेणैव श्रेयो भवेत् । इतीत्थम् । उच्येत यदि त्वया कथ्येत तर्हि तु । धर्मज्ञानविरागाणाम् । भक्तेर्वा । किम् । प्रयोजनम् । अस्ति ॥ १३ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । पृष्टः श्रीहरिणानुयुक्तः । सः । मुनिर्नित्यानन्दसाधुरपि । यथामति । उत्तरम् । ददौ । तत्तत्कृतमुत्तरमपि । अजातमयथार्थतया कृतम् । मन्वानः । स्वयं श्रीहरिरेव । तत्स्वकृतप्रश्नोत्तरम् । तं नित्यानन्दमुनिं प्रति । आह ॥ १४ ॥ श्रेय इति । हे मुने ! । यत् । आत्यन्तिकम् । श्रेयः । तत्तु । साक्षाद्धरेः । समाश्रयादेव । भवति । इतीत्थम् । जानीहि । ईदृक् श्रीहरिसमाश्रयसदृशम् । साधनान्तरमन्यत्साधनम् । नास्ति

तेन पापेन धीरस्य महत्यप्यस्ति दूषिता । अतो विपर्ययं प्राप्ता भवतीत्युत्तरं मुने ! ॥ ११ ॥ इत्युक्त्वा तं स पप्रच्छ नित्यानन्दमुनिं प्रभुः । श्रेय आत्यन्तिकं केन साधनेन नृणां भवेत् ॥१२॥ साक्षात्कृष्णाश्रयेणैवेत्युच्येत यदि तर्हि तु । धर्मज्ञानविरागाणां भक्तेर्वा किं प्रयोजनम् ॥ १३ ॥ इति पृष्टः सोऽपि मुनिर्यथामत्युत्तरं ददौ । तदप्यजातं मन्वानः स्वयमेव तमाह तत् ॥ १४ ॥ श्रेय आत्यन्तिकं यत्तद्धरेः साक्षात्समाश्रयात् । भवतीत्येव जानीहि नास्तीदृक्साधनान्तरम् ॥ १५ ॥ अन्यानि धर्ममुख्यानि साधनानि तु सत्पतेः । तस्याज्ञयैव पाल्यानि तस्यैव प्रीतये प्रभोः ॥ १६ ॥ अपि कालश्च माया च ब्रह्मेशो भास्करादयः । तस्याज्ञामनुवर्त्तन्ते नियन्तुः सभयाः सदा ॥१७॥ अतो भक्तेन कृष्णस्य सावधानतयैव हि । तदाज्ञा पालनीयैव यया सिद्ध्यति दासता ॥१८॥ एवं सत्येकमेवास्ति श्रेयसे साधनं नृणाम् । इति दत्त्वोत्तरं ब्रह्मानन्दं पप्रच्छ स प्रभुः ॥ १९ ॥

॥ १५ ॥ अन्यानीति । धर्ममुख्यानि स्वधर्मप्रभृतीनि चत्वारि । अन्यानि । साधुनानि तु । सत्पतेः । प्रभोः । तस्य श्रीहरेः । प्रीतये प्रसन्नतार्थमेव । तस्य । आज्ञया । पाल्यान्येव । भगवतो धर्मादिप्रियत्वादितिभावः ॥ १६ ॥ अत्र हेतुमाह द्वाभ्याम् । अपीति । कालः । माया च । ब्रह्मा । ईशः शिवः । भास्करादयश्चापि सदा । सभयाः सन्तः । नियन्तुः कालादिप्रशासकस्य । तस्य श्रीहरेः । आज्ञाम् । अनुवर्त्तन्ते ॥ १७ ॥ अत इति । अतोहेतोः । कृष्णस्य । भक्तेन । तदाज्ञा धर्मादिपालनरूपस्तत्कृतनिदेशः । सावधानतयैव । पालनीयैव । यया स्वेनपालितया कृष्णाज्ञया । दासता स्वस्य तद्दासभावः । सिद्ध्यति । दासदास्य स्वस्वामिप्रीणनफलत्वादितिभावः ॥१८॥ एवमिति । एवंसति । नृणाम् । श्रेयसे । एकं श्रीहर्याश्रयरूपमेव । साधनम् । अस्ति । इत्येवंविधम् । उत्तरम् । दत्त्वा । प्रभुः । स श्रीहरिः । ब्रह्मानन्दं मुनिम् । पप्रच्छ ॥ १९ ॥

देह इति । हे मुने ! । अत्रास्मिन् । देहे यः । जीवः । अस्ति । असौ जीवः । साकृतिर्देवमनुष्यादिदेहावयवसमानावयववान् । अस्ति । अथवा । निराकृतिर्निरवयवः । अस्ति । इतीत्थम् । पृष्टः श्रीहरिणानुयुक्तः । सः । मुनिर्ब्रह्मानन्दसाधुः । साकारो जीवः सावयवोऽस्ति । इति । तं श्रीहरिम् । प्राह ॥ २० ॥ तमिति । तमेवंवदन्तं ब्रह्मानन्दमुनिम् । स्वामी श्रीहरिः । उवाच । हे मुने ! । यदि । जीवः । साकारः सावयवः । भवेत् । तदा । ईशः परमेश्वरः । जीवानाम् । सुखाय धर्मादिचतुर्विधपुरुषार्थसुखं गमयितुम् । बुद्धीन्द्रियादीन् । कुतः । सृजेत् ॥ २१ ॥ बुद्धीति । प्रभुः । जनानाम् । बुद्धीन्द्रिय-मनःप्राणान् । अनेन सूक्ष्मशरीरमुक्तं तच्च स्थूलस्याप्युपलक्षणं बोध्यम् । मात्रार्थं विषयभोगार्थम् । अनेन कामउक्तः । भवार्थं सद्धर्मार्जितापूर्वलभ्यदेवत्वाद्यर्थम् । अनेन धर्मउक्तः । आत्मने साक्षाद्भगवत्सम्बन्धादिं कृत्वा मोक्षप्राप्त्यर्थम् । अनेन मोक्षउक्तः कल्पनाय धर्माद्यर्जनहेत्वर्थसम्पादनाय च । अनेनार्थउक्तः । असृजन् ॥ २२ ॥ इतीति । इतीत्थम् । श्रीभागवते । उक्तम् । ततः श्रीभागवतश्लोकार्थदृष्ट्या जीवस्य निरवयवत्व प्रत्ययोदयाद्धेतोः । जीवः स्वरूपतः । स्वभावतश्च । चिद्रूपः । सन्मात्रश्च

देहे जीवोऽस्ति योऽत्रासौ साकृतिर्वा निराकृतिः । अस्तीति पृष्टः साकार इति प्राह स तं मुनिः ॥ २० ॥ तं स्वाम्यु-वाच साकारो यदि जीवो भवेत्तदा । बुद्धीन्द्रियादीन् जीवानां सुखायेशः कुतः सृजेत् ॥ २१ ॥ बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् जनानामसृजत्प्रभुः । मात्रार्थं च भवार्थं च ह्यात्मने कल्पनाय च ॥ २२ ॥ इत्युक्तं श्रीभागवते ततो जीवः स्वरूपतः । स्वभावतश्च चिद्रूपः सन्मात्रश्चास्ति निश्चितम् ॥ २३ ॥ अनाद्यज्ञानरूपेण वपुषा कारणेन तु । स चावृतोऽस्ति वै नित्यं यथा बीजं त्वचाऽऽवृतम् ॥ २४ ॥ चुम्बको लोहमाकृष्य स्वशक्त्या तेन सज्जते । यथा तथेशसृष्टेन स च बुद्धीन्द्रिया-दिना ॥ २५ ॥ अज्ञानेनैव तस्मिंश्चाहम्मतिं विदधाति सः । न त्वसौ वस्तुतस्तादृगित्युक्तः सोऽब्रवीन्मुनिः ॥ २६ ॥

। अस्ति । निश्चितम् । स्वरूपतः स्वभावतश्च तस्य सच्चिन्मात्रात्मकत्वादनिर्वचनीयत्वाच्च निरवयवः प्रकाशरूपो ज्ञाता च जीवोऽस्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥ अनादीति । स एवंभूतो जीवः । यथा । बीजम् । त्वचा । नित्यम् । आवृतम् । अस्ति । तथा । अनाद्यज्ञानरूपेण । कारणेन । वपुषा । नित्यम् । आवृतः । अस्ति । वै । तथा-चोक्तं पाद्मे । 'तण्डुलस्य यथा चर्म यथा ताम्रस्य कालिमा । नश्येत् क्रियया राजंस्तथा पुंसो मलग्रह' इति ॥ २४ ॥ चुम्बक इति । यथा । चुम्बकः । स्वशक्त्या । लोहम् । आकृष्य । तेन लोहेन सह । सज्जते लग्नो भवति । तथा । स कारणशरीरयुक्तो जीवः । ईशसृष्टेन चतुर्वर्गसिद्ध्यर्थं योगशक्त्या मायया सृष्ट्वा परमेश्वरदत्तेन । बुद्धीन्द्रियादिना सूक्ष्मशरीरेण स्थूलशरीरेण च सहेत्यर्थः । स्वशक्त्या स्वस्वरूपानादिकालस्थाज्ञानकृतानादिविषयासक्तिसामर्थ्येनेत्यर्थः । सज्जते ॥ २५ ॥ अज्ञानेनेति । स जीवः । अज्ञानेनैव । तस्मिन्सूक्ष्मस्थूलात्मकदेहे । अहम्मतिं देहोऽहमित्यहंबुद्धिम् । विदधाति । असौ जीवः । वस्तुतः स्वरूपतः । तादृग्देहसदृशः । न तु नैवास्ति । इतीत्थम् । उक्तः श्रीहरिणा कथितः । सः । मुनिर्ब्रह्मानन्दसाधुः । अब्रवीत् ॥ २६ ॥

कृष्णेति । हे हरे ! । असौ जीवः । कृष्णैकान्तिकभक्त्या श्रीहरेस्तवैकान्तिकोपासनया । अज्ञानविनिवृत्तितः स्वनिष्ठानाद्यज्ञाननिवृत्त्या । यदा । त्रिदेहमुक्तः । स्यात् । तदा । कीदृग्रूपः । भवेत् ॥ २७ ॥ तमिति । तमेवंपृच्छन्तं ब्रह्मानन्दमुनिम् । हरिः । उवाच । हे मुने ! । यर्हि । श्रीकृष्णोपासनाबलाच्छ्रीहरेरेकान्तिकभक्तिप्रतापात् । अस्य जीवस्य । वपुस्त्रयम् । लीयते विनिवृत्तं जायते । तदा । चिद्रूपः प्रकाशात्मकब्रह्मस्वरूपः । जायते ॥ २८ ॥ कृष्णेति । हे मुने ! । अथानन्तरम् । अस्य चिद्रूपस्य जीवस्य । कृष्णेच्छया सम्यगुपासितश्रीहरिसङ्कल्पेन । पराप्रकृतितोऽक्षरब्रह्मात्मकपराप्रकृतेः सकाशात् । दिव्यः । देहो ब्रह्ममयतनुः । आविर्भवति स एवंभूतो भगवद्भक्तात्मा । तेन स्वाविर्भूतब्रह्मशरीरेण सह । संयुज्यते तदभिमानयुक्तो । भवति । 'गुणापाये ब्रह्मशरीरमेती'ति श्रुतेः ॥ २९ ॥ तादृश इति । अथ च । तादृशो ब्रह्ममयतनुः । असौ भक्तः । तस्मिन् छान्दोग्याद्युपनिषत्प्रसिद्धे । अक्षरधामनि । प्रीत्या साहजिकातिस्नेहेन । हरिम् । सेवमानः सन् । वर्त्तते । इत्येवंविधम् । प्रश्नोत्तरम् । ईरितम् ॥ ३० ॥ तत इति । ततस्तदनन्तरम् । हरिः । साधुवरं सकलसाधुश्रेष्ठम् । गोपालानन्दं मुनिम् । पप्रच्छ । हे

कृष्णैकान्तिकभक्त्याऽसावज्ञानविनिवृत्तितः । यदा त्रिदेहमुक्तः स्यात्कीदृग्रूपस्तदा भवेत् ॥ २७ ॥ तमुवाच हरिर्यर्हि श्रीकृष्णोपासनाबलात् । वपुस्त्रयं लीयतेऽस्य चिद्रूपो जायते तदा ॥२८॥ कृष्णेच्छयाऽथ दिव्योऽस्य पराप्रकृतितो मुने ! । आविर्भवति देहो वै तेन संयुज्यसे च सः ॥ २९ ॥ तादृशोऽथ हरिं प्रीत्या तस्मिन्नक्षरधामनि । सेवमानो वर्त्ततेऽसौ प्रश्नोत्तरमितीरितम् ॥ ३० ॥ ततः पप्रच्छ गोपालानन्दं साधुवरं हरिः । भगवन्तं भजन्तेऽत्र बहवः पुरुषा मुने ! ॥ ३१ ॥ केषांचिज्जायते तत्र साक्षाद्दर्शनमात्मनः । अष्टाङ्गस्य च योगस्य सिद्धिरप्यतिदुर्लभा ॥ ३२ ॥ सिद्ध्यत्येतद् द्वयमपि कृपया कृष्णतत्सताम् । अतस्तेष्वेव तेषां तु सर्वदा लग्नतोचिता ॥ ३३ ॥ तथापि कस्यचिद्योगसिद्धौ च स्वात्मदर्शने । जायते तत्रैव तस्यातिलग्नता पुंस ईक्ष्यते ॥३४॥ तद्धेतौ तु हरौ सत्सु तस्या गौणत्वमीक्ष्यते । तत्र किं कारणं साधो ! ब्रूहीत्युक्तोऽब्रवीत्स तम् ॥ ३५ ॥

मुने ! । अत्र सत्सङ्गे । बहवः । पुरुषा भक्ताः । भगवन्तम् । भजन्ते ॥ ३१ ॥ केषांचिदिति । तत्र तेषु भक्तेषु मध्ये । केषांचिद्भक्तानाम् । आत्मनः स्वक्षेत्रज्ञस्य । साक्षाद्दर्शनम् । जायते । अतिदुर्लभा । अष्टाङ्गस्य । योगस्य । सिद्धिश्चापि । जायते ॥ ३२ ॥ सिद्ध्यतीति । एतद्द्वयमपि । कृष्णतत्सताम् । कृपया । सिद्ध्यति । अतोहेतोः । तेषां भक्तानाम् । तेषु कृष्णतत्सत्स्वेव । सर्वदा । लग्नता । उचिता योग्या । अस्ति ॥ ३३ ॥ तथेति । तथापि । कस्यचिद्भक्तस्य । योगसिद्धौ स्वात्मदर्शने च । जाते सति । तस्य योगसिद्धिस्वात्मदर्शनवतः । पुंसो भक्तस्य । तत्र योगसिद्धौ स्वात्मदर्शने एव । अतिलग्नता । ईक्ष्यते ॥ ३४ ॥ तदिति । हे साधो ! । तद्धेतौ योगसिद्धिस्वात्मदर्शनोद्भवकारणे । हरौ । सत्सु तत्साधुषु तु । तस्या अतिलग्नतायाः । गौणत्वममुख्यत्वम् । ईक्ष्यते । तत्रैवंविधार्थे । किं कारणं को हेतुरस्ति । ब्रूहि । इतीत्थम् । उक्तः श्रीहरिणा पृष्टः । स गोपालानन्दमुनिः । तं श्रीहरिम् । अब्रवीत् ॥ ३५ ॥

पुंस इति । हे हरे ! । अस्यैवं विधस्य । पुंसो भक्तस्य । योगसंसिद्धया । स्वात्मनः । दर्शनेन च हृदि । मानः । जात उत्पन्नोऽस्ति । इति हेतोः । तस्य भक्तस्य । ईदृशीवृत्तिः । ईक्ष्यते ॥ ३६ ॥ इतीति । इतीत्थम् । उक्तवन्तम् । तं गोपालानन्दमुनिं प्रति । हरिः । आह । हे मुने ! । सः । पुमान् भक्तः । यदा । सिद्धयोगः । आत्मदृक् च । स्यात् । तदा । ब्रह्मरूपः । भवेत् ॥ ३७ ॥ तस्मिन्निति । हे मुने ! । तथाविधे ब्रह्मरूपे । तस्मिन् भक्ते । मानः । वक्तुम् । न शक्यः । वै । देहाभिमानवत्स्वेव मानसम्भवाद् ब्रह्मरूपाणां तदभावादेवंविधेषु स सर्वथा नैवाभिहितुमर्ह इत्यर्थः । एवं गोपालानन्दमुनि-कृतस्वप्रश्नोत्तरं निषिद्धय यथार्थं तदुत्तरं स्वयमेवाह । किन्तु । तेनैवंविधभक्तेन । योगसिद्धिमतामात्मदर्शनवतां च वर्त्तनप्रकारः । न विज्ञातम् ॥ ३८ ॥ योगेति । पुरातनाः पूर्वकालभवाः । योगसिद्धाः । आत्मदृशः सन्तः । ब्रह्मीभूताः सम्प्राप्तात्माक्षरब्रह्मैकत्वाश्च । भक्ताः । यथा । अवर्त्तन्त । तत्तथाविधं तेषां वर्त्तनम् । तेन भक्तेन । शास्त्रचक्षुषा । ज्ञातव्यम् ॥ ३९ ॥ यज्ज्ञानप्रकारमाह पञ्चभिः । योगस्येति । हे मुने ! । प्राक् पूर्वम् । व्यासनन्दनो व्यासपुत्रः शुकः । योगस्य । परमाम् ।

पुंसोऽस्य योगसंसिद्धया स्वात्मनो दर्शनेन च । हृदि मानो जात इति वृत्तिस्तस्येदृशीक्ष्यते ॥ ३६ ॥ इत्युक्तवन्तं प्रत्याह तं हरिः स यदा पुमान् । सिद्धयोगश्चात्मदृक् स्याद् ब्रह्मरूपस्तदा भवेत् ॥३७॥ तस्मिंस्तथाविधे मानो वक्तुं शक्यो न वै मुने ! । किन्तु तेन न विज्ञातं योगसिद्धादिवर्त्तनम् ॥ ३८ ॥ योगसिद्धाश्चात्मदृशो ब्रह्मीभूताः पुरातनाः । यथाऽवर्त्तन्त तेन ज्ञातव्यं शास्त्रचक्षुषा ॥ ३९ ॥ योगस्य सिद्धिं परमां सम्प्राप्तश्चात्मदर्शनः । ब्रह्मानन्दनिमग्नश्च प्रागासीद् व्यासनन्दनः ॥४०॥ तथाविधो-ऽप्यधीत्यासौ श्रीमद्भागवतं हरौ । चकार परमां भक्तिं तस्य चात्मप्रियोऽभवत् ॥४१॥ भक्तेरेव स वृद्धयै च साधुवैष्णवसङ्गमम् । नित्यमिच्छन्कथां चक्रे तत्पुराणस्य संसदि ॥ ४२ ॥ एवमन्येऽपि बहव आत्मनिष्ठाश्च योगिनः । कृष्णतत्सेवकेष्वेव सम्प्रापुर-तिलग्नताम् ॥ ४३ ॥ आत्मदृग्योगिनामेतां परिपाटीं तु ये विदुः । अधुनाऽप्यत्र ते भक्ता वर्त्तन्ते तद्वदेव हि ॥ ४४ ॥

सिद्धिम् । सम्प्राप्तः । आत्मदर्शनः सम्प्राप्तात्मसाक्षात्कारः । अतएव । ब्रह्मानन्दनिमग्नश्च । आसीत् ॥ ४० ॥ तथेति । असौ शुकः । तथाविधः सन्नपि । श्रीम-द्भागवतम् । अधीत्य । हरौ । परमाम् । भक्तिम् । चकार । तस्य हरेः । आत्मप्रियः स्वात्मवत्प्रेमास्पदं च । अभवत् ॥ ४१ ॥ भक्तेरिति । स शुकः । भक्ते-र्भगवदुपासनायाः । वृध्यै पुष्ट्यर्थमेव । नित्यम् । साधुवैष्णवसङ्गमम् । इच्छन्सन् । संसदि । तत्पुराणस्य श्रीभागवतपुराणस्य । कथाम् । चक्रे । तथाचोक्तं श्रीभागवते । 'हरेर्गुणाक्षिप्तमतिर्भगवान्बादरायणिः । अध्यगान्महदाख्यानं नित्यं विष्णुजनप्रिय' इति । विष्णुजनप्रिय इत्यस्यायं भावः । व्याख्यानादिप्रसङ्गेन तत्सङ्गतिकाम इति ॥ ४२ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । अन्येऽपि । बहवः । आत्मनिष्ठाः । योगिनश्च । कृष्णतत्सेवकेष्वेव । अतिलग्नताम् । सम्प्रापुः ॥ ४३ ॥ आत्मेति । एताम् । आत्मदृग्योगिनामात्मदृशां सिद्धयोगानां च । परिपाटीम् । अत्र सत्सङ्गे । अधुना साम्प्रतमपि । ये भक्ताः । विदुः । ते । भक्ता अपि । तद्वत्प्राचीनशुकाद्या-

॥४४

त्मनिष्ठयोगिवदेव । वर्त्तन्ते । हि ॥ ४४ ॥ अत इति । अतोहेतोः । यस्य भक्तस्य । ईदृशी हरितत्सत्सु मनोलग्नतारूपा । वृत्तिः । न स्यात् । तेन भक्तेन तु । शाश्वतः । प्राग्योगिवृत्तान्तम् । बुध्वा । निजः स्वकीयः । दोषो हरितत्सत्स्वतिमनोलग्नत्वाभावरूपोऽगुणः । अचिराच्छीघ्रमेव । हेयः ॥ ४५ ॥ येनेति । येन भक्तेन । स्वकः । दोषः । कथंचन । विदितः । नैव स्यात् । तेन भक्तेन । दिने दिने । पूजनान्ते । हरिः । प्रार्थनीयः ॥ ४६ ॥ प्रार्थनामन्त्रमाह । नारायणेति । हे नारायण ! । हे स्वामिन् ! । हे दीनवत्सल ! । हे हरे ! । मयि । संस्थितः । यः । कश्चित् । दोषः । स्यात् । स दोषः । त्वया । कृपया । नाश्यः ॥ ४७ ॥ इतीति । इतीत्थमम् । सम्प्रार्थितः । ईश्वरेश्वरः । साक्षात् । भगवान् । हृद्गतः स्वभक्तहृदयावस्थितः सन् । नचिरेणाल्पकालेनैव । दोषान् । अशेषतो निःशेषतः । हन्ति नाशयति ॥ ४८ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । अस्मै गोपालानन्दमुनये । शास्त्रसम्मतम् । प्रश्नोत्तरम् । दत्त्वा । स्वामी श्रीहरिः । पुरोनिषण्णं

अतो यस्येदृशी वृत्तिर्न स्यात्तेन तु शाश्वतः । बुद्ध्वा प्राग्योगिवृत्तान्तं हेयो दोषो निजोऽचिरात् ॥४५॥ येन दोषः स्वको नैव विदितः स्यात्कथंचन । पूजनान्ते हरिस्तेन प्रार्थनीयो दिने दिने ॥४६॥ नारायण ! हरे ! स्वामिन् ! यः कश्चिन्मयि संस्थितः । दोषः स्यात्स त्वया नाश्यः कृपया दीनवत्सल ! ॥४७॥ इति सम्प्रार्थितः साक्षाद्भगवानीश्वरेश्वरः । दोषानशेषतो हन्ति नचिरेणैव हृद्गतः ॥ ४८ ॥ इति प्रश्नोत्तरं स्वामी दत्वाऽस्मै शास्त्रसम्मतम् । पुरो निषण्णं पप्रच्छ मुक्तानन्दं महामुनिम् ॥ ४९ ॥ कृतावतारोऽपि हरिः स्वतन्त्रोऽस्त्येव सर्वदा । मानुष्यं नाटयन् क्वापि स स्वैश्वर्यं न दर्शयेत् ॥ ५० ॥ मन्त्रयन्त्रादिवित्कश्चित्प्राकृतोऽपि पुमान्मुहुः । चमत्कारान्बहून्सद्यो दर्शयेदञ्जसाऽऽश्रितान् ॥५१॥ तद्दर्शनेन भक्तस्य नृवृत्तिं भजतो हरिम् । ततो यायात्परावृत्तिं न वा यायान्मनो वद ॥ ५२ ॥ इति पृष्टः स तं प्राह यदि भक्तेन तेन सः । सम्यक् स्यान्निश्चितस्तर्हि परावर्त्तेत तन्न वै ॥ ५३ ॥

स्वाग्रप्रदेशावस्थितम् । महामुनिम् । मुक्तानन्दम् । पप्रच्छ ॥ ४९ ॥ कृतेति । हे मुने ! । कृतावतारो मनुष्यभावेन प्रादुर्भूतोऽपि । हरिः । सर्वदा । स्वतन्त्र एव । अस्ति । सर्वकालं सकलस्वैश्वर्यसम्पन्न एवास्तीतिभावः । स श्रीहरिः । मानुष्यम् । नाटयन्ननुकुर्वन्सन् । क्वापि कदाचित् । स्वैश्वर्यम् । न दर्शयेत् ॥ ५० ॥ मन्त्रेति । मन्त्रयन्त्रादिवित् । कश्चित् । प्राकृतो लौकिकोऽपि । पुमान् । आश्रितान्स्वाश्रितनरान् । बहून् । चमत्कारान् । मुहुः पुनः पुनः । सद्यः । अञ्जसाऽनायासेनैव । दर्शयेत् ॥५१॥ तदिति । नृवृत्तिं चमत्काराप्रदर्शनपूर्वं मनुष्यसमानतया वर्त्तमानम् । हरिम् । भजतः । भक्तस्य । मनः । ततो हरेः सकाशात् । परावृत्तिम् । यायात् । अथवा । न यायात् । वद ॥ ५२ ॥ इतीति । इतीत्थम् । पृष्टः श्रीहरिणानुयुक्तः । स मुक्तानन्दमुनिः । तं श्रीहरिम् । प्राह । हे हरे ! । यदि । तेन । भक्तेन । स श्रीहरिः सम्यग्यथार्थतया । माहात्म्यज्ञानसहितमित्यर्थः । निश्चितः । स्यात् । तर्हि । तद्भक्तमनः । न परावर्त्तेत हरेः सकाशात्परावृत्तिं न यायात् । वै ॥ ५३ ॥

यदीति । यदि । प्राकृतजीवस्य । चमत्कारसमीक्षणात् । भक्तस्य । मनः । नृशीलिनो नरानुकरणशीलात् । कृष्णाच्छ्रीहरेः । परावर्त्तेत । तर्हीत्यु-त्तरेण सम्बन्धः ॥ ५४ ॥ तर्हीति । तर्हि । तेन भक्तेन । हरिः । यथार्थतः माहात्म्यावगमसहितमित्यर्थः । नैव ज्ञातः । खलु । इत्येवंविधम् । उत्तरम् । श्रुत्वा । हरिः । तं मुक्तानन्दमुनिम् । प्राह । हे मुने ! । त्वया । सत्यं यथार्थमुत्तरम् ईरितं प्रोक्तम् ॥ ५५ ॥ पप्रच्छेति । अथो अथानन्तरम् । प्रभुः श्रीहरिः । शुक-मुनिं शुकानन्दसाधुम् । पप्रच्छ । हे साधो ! । अत्र सत्सङ्गे । यस्य । देहिनो भक्तजनस्य । साक्षाद्धरेः । अथ च । तत्सतां श्रीहर्येकान्तिकसाधूनाम् । प्राप्तिः । जाता । अस्ति ॥ ५६ ॥ जीवत इति । अत्र लोके । जीवतः प्राणान् धारयतः । अस्य भक्तस्य । कः । लाभः । जायते । देहान्ते देहपतनानन्तरम् । कश्च । लाभः । जायते । इतीत्थम् । पृष्टः श्रीहरिणानुयुक्तः । स शुकानन्दमुनिः । तं श्रीहरिम् । प्राह । हे हरे ! । अस्य त्वत्प्रश्नस्य । उत्तरम् । त्वमेव । कुरु ॥ ५७ ॥ इत्थं

यदि प्राकृतजीवस्य चमत्कारसमीक्षणात् । परावर्त्तेत भक्तस्य मनः कृष्णान्नृशीलिनः ॥ ५४ ॥ तर्हि तेन हरिर्नैव ज्ञातः खलु यथार्थतः । इत्युत्तरं हरिः श्रुत्वा प्राह तं सत्यमीरितम् ॥५५॥ पप्रच्छाथो शुकमुनिं प्रभुः साधोऽत्र देहिनः । यस्य साक्षाद्धरेः प्राप्तिर्जाताऽस्त्यथ च तत्सताम् ॥ ५६ ॥ जीवतोऽत्रास्य को लाभो देहान्ते कश्चन जायते । इति पृष्टः स तं प्राह त्वमेवास्योत्तरं कुरु ॥ ५७ ॥ श्रीहरिरुवाच—कालोऽस्य जीवतः कृष्णकथासं-श्रवणादिना । सर्वोऽपि यात्यथेक्षा स्याद् ब्रह्मरूपात्मनो मुने ! ॥ ५८ ॥ अवस्थात्रितयाक्रान्तिः स्वधर्मे चाचल-स्थितिः । त्यागश्चाधर्मसर्गस्य सर्वदा सर्वथैव हि ॥५९॥ कृष्णेतरपदार्थेषु वैराग्यं च सदा दृढम् । एष लाभोऽत्र विज्ञेयो हरिभक्तस्य जीवतः ॥६०॥ देहान्ते त्वस्य भगवत्साधर्म्याप्तिश्च जायते । ब्रह्मधामनि कृष्णस्य सेवा तेन च लभ्यते ॥ ६१ ॥ तत्र तेनानुभूयन्ते यथावच्च रमापतेः । स्वरूपं च स्वभावश्च सद्गुणाश्च विभूतयः ॥ ६२ ॥

शुकानन्दसता पृष्टः स पुरुषोत्तमः । अब्रवीन्नन्दयंस्तं च निजानिति सतोऽपरान्' । काल इति । हे मुने ! । जीवतः । अस्य भक्तस्य । सर्वोऽपि । कालः । कृष्ण-कथासंश्रवणादिना । याति । अथ च । ब्रह्मरूपात्मनो ब्रह्मभावापन्नस्य स्वजीवस्य । ईक्षा दर्शनम् । स्यात् ॥ ५८ ॥ अवस्थेति । अवस्थात्रितयाक्रान्तिर्जाग्रदाद्यवस्थात्रय-भावमतिक्रम्य वर्त्तनम् । स्यात् । स्वधर्मे । अचलस्थितिश्च । स्यात् । अधर्मसर्गस्य लोभादेः । त्यागश्च । सर्वथैव । स्यात् । हि ॥ ५९ ॥ कृष्णेति । कृष्णेतरपदार्थेषु । सदा । दृढम् । वैराग्यं च । स्यात् । अत्र लोके । जीवतः । हरिभक्तस्य । एषः । लाभः । विज्ञेयः ॥ ६० ॥ देहेति । अस्य भक्तस्य । देहान्ते तु । भगवत्साध-र्म्याप्तिः । जायते । यथा स्वयं भगवान्कालकर्ममायादिबन्धनरहितो भवति तथाऽयमपि जायते इतिभावः । तेन तथाविधेन भक्तेन । ब्रह्मधामनि । कृष्णस्य । सेवा च । लभ्यते ॥ ६१ ॥ तत्रेति । तत्राक्षरधाम्नि । तेन भक्तेन । रमापतेर्लक्ष्मीकान्तस्य श्रीहरेः । स्वरूपं स्वाभिमतानुरूपैकरूपाचिन्त्यनित्याद्भुतनिरवद्यनिर-

तिशयौज्ज्वल्य सौन्दर्य सौगन्ध्य सौकुमार्य लावण्य यौवनादिरूपम् । स्वभावोऽपारकारुण्यसौशाल्यवात्सल्यौदार्यैश्वर्यादिरूपश्च । सद्गुणाः साहजिकानवधिकातिशयज्ञान-बलैश्वर्यवीर्यशक्तितेज आदिरूपाश्च । विभूतयो विचित्रानन्तभोग्यभोक्तृवर्गभोगोपकरणभोगस्थान निखिलजगदुदयविभवलयलीला चादयश्च । यथावद्यथार्थतया । अनु-भूयन्ते ॥ ६२ ॥ एवमिति । हे मुने ! । एवममुना प्रकारेण । श्रीकृष्णभक्तस्य । अत्रास्मिल्लोके । परत्राक्षरधाम्नि च । लाभः । अस्ति । इत्येवंविधम् । प्रश्नोत्तरम् । प्रोक्तं मया तुभ्यं कथितम् । हृदि स्वमानसे । अवधारय मननेन तत्स्थिरीकुरु ॥ ६३ ॥ प्रश्नेति । इत्येवंविधम् । ईश्वरस्य प्रत्यक्षपरमेश्वरस्य । तस्य श्रीहरेः । प्रश्नोत्तरात्मकवचोऽमृतम् । श्रवणैः । निपीयात्यादरेण श्रुत्वेत्यर्थः । मुनिवराः । ते आनन्दानन्दादयः षट् साधवः । अथो अथ च । सदःस्थाः । सर्वे मुनयः । अपरे । गृहाश्रमिणः । पुमांसश्चापि । परम् । हर्षम् । ययुः ॥ ६४ ॥ यः पृष्ट्वा षट् महासाधून् प्रश्नान् कृत्वोत्तराणि तान् । हर्षयामास स हरिर्हर्षदोऽस्तु सदा मम ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकनवनवति-

एवं श्रीकृष्णभक्तस्य लाभोऽत्रास्ति परत्र च । प्रश्नोत्तरमिति प्रोक्तं मुने ! हृद्यवधारय ॥ ६३ ॥ प्रश्नोत्तरात्मकवचोऽमृतमीश्वरस्य
तस्येति ते मुनिवराः श्रवणैर्निपीय । हर्षं परं ययुरथो मुनयः सदःस्थाः सर्वेऽपरेऽपि च गृहाश्रमिणः पुमांसः ॥ ६४ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिंधौ शतानन्दमुनिविरचिते शताधिकनवनवतितमस्तरङ्गः ॥ १९९ ॥ ६६ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य चन्द्राष्टवसुभूमिते । माघकृष्णतृतीयायां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य महीभुजः । निजावासादपाग्देश उपगङ्गाजलप्रहेः ॥ २ ॥
वेद्यां निषद्य राजन् स स्वासने विशदांशुकः । सद्गीतकृष्णपद्यानि भक्तसङ्घवृतोऽशृणोत् ॥ ३ ॥

तमस्तरङ्गः ॥ १९९ ॥ ६६ ॥

ब्रह्मरूपेषु भक्तेषु हरौ भेदो यथाञ्जसा । सेव्यसेवकता हेतुः सप्तषष्टितमे स्मृतः ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८१) माघकृष्णतृतीयायां माघमासस्य कृष्णपक्षागततृतीयातिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥१॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । महीभुजः । दुर्गे । निजावासात् । अपाग्देशे दक्षिणदिक्प्रदेशे । गङ्गाजलप्रहेः साक्षाद्भगवच्चरणारविन्दप्रक्षालनोदकनिभृतता सञ्जातगङ्गाजलयाख्यस्य कूपस्य उप समीपप्रदेशे ॥ २ ॥ वेद्यामिति । वेद्याम् । स्वासने स्वास्तृतपर्यङ्कासने । निषद्योपविश्य । राजन्नुपवेशनचातुर्येण शोभमानः । विशदांशुकः परिधृतसकलश्वेतवसनः । भक्तसङ्घवृतो नानादेशागतत्यागिगृहिस्वाश्रितजनवृन्दैः सभायां संवेष्टितः । स श्रीहरिः । सद्गीतकृष्णपद्यानि मृदङ्गविपञ्च्यादिसहितं यथातथा मुक्तानन्दादिमुनिसंगीतकृष्णकीर्त्तनानि । अशृणोत् । इतिद्वयोरेकसम्बन्धः ॥ ३ ॥

कीर्त्तनेति । कीर्त्तनान्ते सद्गीतकीर्त्तनसमाप्तौ सत्यामित्यर्थः । प्रसन्नः । असौ श्रीहरिः । पुरोगतान्स्वाग्रप्रदेशावस्थितान् । सतः साधून् । ऊचे । भो सन्तः । युष्मान् । किञ्चन । पृच्छामि । तत् । सर्वे भवन्तः । शृण्वन्तु ॥ ४ ॥ एकान्तिका इति । ब्रह्मतां ब्रह्मभावम् । गताः प्राप्ताः । हरेः । एकान्तिकाः । भक्ताः । देहान्ते । परमम् । तत्साम्यं भगवतः साधर्म्यम् । प्राप्य । तद्धाम्नि श्रीहरेरक्षरधामनि । भूरिशो बहवः । सन्ति सम्यगवस्थिता वर्त्तन्ते ॥ ५ ॥ तेष्विति । तेषु तथाविधभक्तेषु । कृष्णे श्रीहरौ च । कः । भेदः । अस्ति । येन भेदेन । ते भक्ताः । सेवकाः । मताः । भगवान् स्वयं श्रीहरिः । सेवनीयः स्वामी । मतः । तद्भूतेतिशेषः । इतीत्थम् । पृष्टाः श्रीहरिणानुयुक्ताः । ते साधवः । ऊचिरे । प्रश्नस्येति । हे स्वामिन् ! । अस्य । प्रश्नस्य । उत्तरम् । त्वयैव । भविष्यति । हि । इतीत्थम् । उक्तः प्रश्नोत्तराय प्रेरितः । स श्रीहरिः । हसन्सन् । ऊचे । अहम् । तन्मत्प्रश्नोत्तरम् । ब्रुवे । श्रूयताम् ॥ ७ ॥ कृष्णेति । हे मुनयः !

कीर्त्तनान्ते प्रसन्नोऽसौ सत ऊचे पुरोगतान् । सर्वे शृण्वन्तु भो सन्तो ! युष्मान् पृच्छामि किञ्चन ॥ ४ ॥ एकान्तिका हरेर्भक्ता देहान्ते ब्रह्मतां गताः । तत्साम्यं परमं प्राप्य सन्ति तद्धाम्नि भूरिशः ॥ ५ ॥ तेषु कृष्णे च को भेदो येन ते सेवका मताः सेवनीयश्च भगवानिति पृष्टास्त ऊचिरे ॥ ६ ॥ प्रश्नस्यास्योत्तरं स्वामिंस्त्वयैव हि भविष्यति । इत्युक्तः स हसन्नूचे श्रूयतां तदहं ब्रुवे ॥ ७ ॥ कृष्णभक्ताः कालकर्ममायावरणवर्जिताः । ब्रह्मीभूता ब्रह्मधाम्नि वसन्ति हरिसन्निधौ ॥ ८ ॥ भूरितेजोमयाङ्गास्ते कृष्णाग्रे त्वल्पतेजसः । तारका इव चन्द्राग्रे दृश्यन्त इति गम्यताम् ॥ ९ ॥ रूपसौन्दर्यमैश्वर्यं गुणाः कल्याणकारिणः । कृष्णदत्ताः सन्ति तेषु कृष्णे तु सहजस्थिताः ॥ १० ॥ दीयमानमपि स्वेभ्य ऐश्वर्यं राधिकापतेः । अर्णवाम्भ इवापारमवितर्क्यं च वर्त्तते ॥ ११ ॥ अस्ति कृष्णे निरवधिमहैश्वर्यमखन्डितम् । तत्रस्थमुक्तपुंसां तदत्यन्तमपि सावधि ॥ १२ ॥

। कालकर्ममायावरणवर्जिताः । ब्रह्मीभूताः । कृष्णभक्ताः श्रीहरेरेकान्तिकोपासकाः । ब्रह्मधाम्नि । हरिसन्निधौ श्रीहरेसमीपसेवायाम् । वसन्ति ॥ ८ ॥ भूरीति । भूरितेजोमयाङ्गाः प्रचुरतेजःपुञ्जद्योतमानशरीराः । ते भक्ताः । कृष्णाग्रे कोटिकोटयहस्करनिशाकरादिभ्योऽप्यनवधिकातिशयतेजोमयतनोः श्रीहरेरग्रे तु । चन्द्राग्रे । तारका इव । अल्पतेजसः । दृश्यन्ते । इतीत्थम् । गम्यताम् ॥ ९ ॥ रूपेति । रूपसौन्दर्यं मूर्त्तिसुन्दरता । ऐश्वर्यम् । कल्याणकारिणः । गुणाः । तेषु भक्तेषु । कृष्णदत्ताः श्रीहर्यर्पिताः । सन्ति । कृष्णे तु । सहजस्थिताः । सन्ति ॥ १० ॥ दीयमानमिति । स्वेभ्यः स्वकीयभक्तेभ्यः । दीयमानं सदपि राधिकापतेः श्रीहरेः । ऐश्वर्यम् । अर्णवाम्भ इव । अपारम् । अवितर्क्यं च । वर्त्तते ॥ ११ ॥ अस्तीति । कृष्णे श्रीहरौ । महैश्वर्यम् । निरवध्यन्तवर्जितम् । अखण्डितम् । अस्ति । तत्रस्थमुक्तपुंसामक्षरधामस्थमुक्तभक्तानाम् । अत्यन्तमतिशयितमपि । तन्महैश्वर्यम् । सावधि परिछिन्नम् । अस्ति ॥ १२ ॥

ब्रह्माण्डानीति । ते भक्ताः । कृष्णस्य श्रीहरेः । आज्ञयैव । क्वचित्कदाचित् । ब्रह्माण्डानि । सृजेयुः । तानि ब्रह्माण्डानि । पालयेयुः । संहरेयुश्च । आत्मनः । इच्छया । न तु ब्रह्माण्डसर्गादि नैव विदध्युः ॥ १३ ॥ अनेकेति । प्रभौ श्रीहरौ तु । अनेककोटिब्रह्माण्डस्रष्टृत्वादीनि । स्वातन्त्र्येण । भवन्ति । इत्येतत् । तस्य श्रीहरेः । तेषां मुक्तभक्तानां च । भेदकृत् परस्परभेदकारकम् । अस्ति ॥ १४ ॥ एवमिति । एवमादिगुणैः । कृष्णस्य । स्वामिता । ज्ञेया । तथा ब्रह्मस्वरूपिणाम् । मुक्तपुंसाम् । सेवकत्वम् । ज्ञेयम् ॥ १५ ॥ अमृतमिति । इत्येवंविधम् । स्वगुरोः श्रीहरेः । अमृतं सुधातुल्यम् । वचनम् । निशम्य । ते सभोप-

ब्रह्मान्डानि सृजेयुस्ते कृष्णस्यैवाज्ञया क्वचित् । पालयेयुः संहरेयुस्तानि न त्विच्छयात्मनः ॥ १३ ॥ अनेककोटिब्रह्माण्डस्रष्टृत्वादीनि तु प्रभौ । स्वातन्त्र्येण भवन्तीति तस्य तेषां च भेदकृत् ॥ १४ ॥ एवमादिगुणैर्ज्ञेया कृष्णस्य स्वामिता तथा । मुक्तपुंसां सेवकत्वं ज्ञेयं ब्रह्मस्वरूपिणाम् ॥ १५ ॥ अमृतं वचनं स्वगुरोरिति ते मुनयस्तु निशम्य मुदं परमाम् । गृहिणश्च जना निखिला अगमन् विनयेन च तं स्म नमन्ति हि ते ॥ १६ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशततमस्तरङ्गः ॥ २०० ॥ ६७ ॥

विष्टाः । मुनयः । निखिलाः । गृहिणः । जनाश्च । परमाम् । मुदम् । अगमन् । ते सर्वेभक्ताः । विनयेन । तं श्रीहरिन् । नमन्ति स्म । हि ॥ १६ ॥ स्वेषु ब्रह्मस्वरूपेषु स्वस्मिन् भेदो यथाऽक्षरे । स्वपदे येन हरिणा प्रोक्तो ध्येयोऽस्तु मे स वै ॥ १ ॥ यः स्वाश्रितान्स्ववचनामृतपानतृप्तान्निष्कारणातिकरुणामयमूर्त्तिरीशः । चक्रेऽक्षराख्यपदवास उरुश्रवास्तं श्रीभक्तिधर्मतनयं पितरं नमामि ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशततमस्तरङ्गः ॥ २०० ॥ ६७ ॥

मध्यप्रकरणं सम्पूर्णम्

श्रीवृत्तालयप्रकरणम्

श्रीहरिकृष्णाय भगवते नमोनमः । सर्वावतारधर्त्तारं सर्वकारणकारणम् । वन्देऽक्षरपदावासं श्रीहरिं भक्तिधर्मजम् ॥ १ ॥ स्वाश्रितान्सुखयामास यः स्वकीयवचोऽमृतैः । निष्कारणदयावार्द्धिः स पिता मेऽस्तु मानसे ॥ २ ॥ वृत्तालयपुरीया ये तरङ्गा विंशतिः शुभाः । हरिवाक्यसुधासिन्धोस्तद्व्याख्या क्रियते मया ॥ ३ ॥ तत्र तु प्रथमे प्रोक्तं निर्विकल्पस्थितेः स्फुटम् । लक्षणं स्वमनःशत्रोर्जयार्थोद्यमनं यथा ॥ ४ ॥ शकेति । विक्रमार्कस्य विक्रमादित्यनृपतेः । नेत्राष्टवसुभूमिते द्व्यष्टाष्टैकसंमिते । शकाब्दे शकवर्षे । संवदष्टादशशताधिकद्व्यशीतितमे वर्षे इत्यर्थः । (१८८२) ऊर्जशुक्ले कार्त्तिकमासस्य शुक्लपक्षे । एकादश्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । वृत्तालयपुरे । गोमतीसरसो गोमत्याख्यसरोवरस्य । तटे । महापीठे । वृत्तालयपुरान्तर्वर्त्तिश्रीलक्ष्मीनारायणमन्दिरादुत्तरपश्चिमेवर्त्तमानस्य गोमत्याख्यपद्माकरस्योपकण्ठस्थाम्रारामान्तर्गतेष्टिकारचितवेदिवर्त्तमानमहासने इत्यर्थः । भक्तसङ्घैर्नानादेशायातत्यागिगृहिस्वभक्तवृन्दैः । परिश्रितः सभायां

> शकाब्दे विक्रमार्कस्य नेत्राष्टवसुभूमिते । एकादश्यामूर्जशुक्ले वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र वृत्तालयपुरे गोमतीसरसस्तटे । स व्यराजन्महापीठे भक्तसङ्घैः परिश्रितः ॥ २ ॥ शोणशीर्षस्कन्धपटो धृतश्वेताङ्गरक्षकः । श्वेतसुरवारधरो जम्ब्वाभकटिबन्धनः ॥ ३ ॥ स्थलपद्मस्रगापीडकेयूरकरभूषणम् । तमुदग्वदनं शोभारामः पप्रच्छ शास्त्रवित् ॥ ४ ॥ प्राप्नुयात्कृष्णभक्तो यो निर्विकल्पस्थितिं स ते । एकान्तिकः स्थितप्रज्ञो निर्भयो मुक्त ईरितः ॥ ५ ॥ यस्तु नैतां स्थितिं भक्तः प्राप्तः स्यात्तेऽस्य कीदृशी । गतिः स्यादिति सम्पृष्टस्तमुवाच स सत्पतिः ॥ ६ ॥

परिवेष्टितः । स श्रीहरिः । व्यराजत् ॥ २ ॥ तं विशिनष्टि । शोणेति । शोणौ कौसुम्भवर्णौ शीर्षस्कन्धपटावुष्णीषीयप्रावरणीयवसने यस्य सः । धृतं परिहितं श्वेतं धवलमङ्गरक्षकं येन सः । श्वेतस्य श्वेतवर्णस्य सुरवारस्य निचोलस्य धरः । जम्ब्वाभं पक्वजम्बूफलसमरङ्गं कटिबन्धनं ककुद्मतीबन्धनवस्त्रं यस्य सः ॥ ३ ॥ स्थलेति । स्रजो हाराश्च आपीडाः शेखराश्च केयूरे अङ्गदेच करभूषणे वलये च तानि स्थलपद्मानां स्रगादीनि यस्य तम् । उदग्वदनमुदगास्यम् । तं श्रीहरिम् । शास्त्रविन्न्यायशास्त्राभिज्ञः । शोभारामो वटपत्तनावासःशोभारामनामाविप्रः । पप्रच्छ ॥ ४ ॥ प्राप्नुयादिति । हे कृष्ण ! हे हरे ! । यः । ते तव । भक्तः । निर्विकल्पस्थितिम् । प्राप्नुयात् । स भक्तः । एकान्तिकः । स्थितप्रज्ञः समाधिनिष्ठः । निर्भयः । मुक्तः । ईरितः ॥ ५ ॥ य इति । यः । ते तव । भक्तः । एतां पूर्वश्लोकोक्तविधाम् । स्थितिम् । प्राप्तः । न स्यात् । अस्य तव भक्तस्य । गतिः । कीदृशी । स्यात् । इतीत्थम् । पृष्टः शोभारामशास्त्रिणानुयुक्तः । सत्पतिः । स श्रीहरिः । तं शोभा-

रामशास्त्रिणम् । उवाच ॥ ६ ॥ मन इति । हे शास्त्रिन् ! । कृष्णे साक्षाच्छ्रीहरिस्वरूपे । मनःप्राणनिरोधः । स्यात् । इत्येवंविधा । केवलमेकैव । निर्विकल्पस्थितिः। नैवास्ति । किन्तु । सा निर्विकल्पस्थितिः । अन्यथा प्रकारान्तरेणापि । अस्ति । हि ॥ ७ ॥ अन्यथा निर्विकल्पस्थितिप्रकारं दर्शयति पञ्चभिः । विश्वेति । विश्वस्य ब्रह्माण्डस्य सर्गविसर्गादीनि यानि नव लक्षणानि तैर्लक्षितः स्वरूपस्वभावगुणविभूत्यैश्वर्यादियुक्ततया यथार्थमवगतः । आश्रय आश्रयशब्दाभिहितः । सर्वाधारतया सम्मत इत्यर्थः । श्रीकृष्णः । श्रीमद्भागवतादिषु । प्रोक्तः । तथाचोक्तं श्रीभागवते । 'अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः । मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः । दशमस्य विशुध्यर्थं नवानामिह लक्षणम् । वर्णयन्ति महात्मानः श्रुतेनार्थेन चाञ्जसे'ति । 'विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितम् । श्रीकृष्णाख्यं परंब्रह्म जगद्धाम नमाम तदि'ति श्रीधरस्वामिनाऽपि । सर्गादि लक्षणानि श्रीभागवतस्य द्वितीयद्वादशस्कन्धाभ्यामवगन्तव्यानि ॥ ८ ॥ साक्षादिति । नराकृतेरेवमनवधिकातिशयगुणविभूत्यैश्वर्यादिमतः सन्तोऽपि निष्कारणापारकरुणया स्वभक्तहितार्थं सम्प्राप्तमनुष्यसमानाकृतेः । अतएव साक्षात्प्रत्यक्षस्य । तस्य कृष्णस्य सम्बन्धी । मुमुक्षोर्भक्तस्य । यः । दृढनिश्चयः ।

मनःप्राणनिरोधः स्यात्कृष्ण इत्येव केवलम् । निर्विकल्पस्थितिर्नैव किन्तु साऽस्त्यन्यथाऽपि हि ॥ ७ ॥ विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितः । श्रीकृष्ण आश्रयः प्रोक्तः श्रीमद्भागवतादिषु ॥ ८ ॥ साक्षान्नराकृतेस्तस्य मुमुक्षोर्दृढनिश्चयः । स्वपित्रादेरिवाचाल्यः क्वापि केनापि यो भवेत् ॥ ९ ॥ निर्विकल्पसमाधिः स प्रोक्तो मुक्तो भवेत्स यत् । तस्मिन् सति मनःप्राणनिरोधो नास्त्यपेक्षितः ॥१०॥ तावतैव कृतार्थोऽसौ भवतीत्यवगम्यताम् । तं विना प्राणरोधस्तु ज्ञेयोऽकिञ्चित्करं खलु ॥ ११ ॥ प्राणरोधविहीनोऽपि यः कृष्णदृढनिश्चयी । भवेत्पुमान् स विज्ञेयो निर्विकल्पसमाधिमान् ॥ १२ ॥ कीदृक् कृष्णस्वरूपं स्यात् परमे ब्रह्मधामनि । श्वेतद्वीपे च वैकुण्ठे कीदृक् कीदृग्भवेच्च तत् ॥ १३ ॥

नराकृतिरपि श्रीहरिः पुराणेतिहासोपनिषद्वर्णितमहिमोऽक्षरधामस्थानेकमुक्तोपासितचरणाब्ज एवास्तीति सुस्थिरनिर्णय इत्यर्थः । स्वपित्रादिरिव । क्वापि कदाचिदपि । केनापि शुद्धाद्वैतवादिनास्तिकादिना येन केनचिज्जनेनापि । अचाल्योऽक्षोभ्यः । भवेत् ॥ ९ ॥ निरिति । स एवंविधो निश्चयः । निर्विकल्पसमाधिः । प्रोक्तः । स भक्तः । यद् येन एवंविधनिर्विकल्पसमाधिना । मुक्तः । भवेत् । तस्मिंस्तथाविधे निश्चये सति । मनःप्राणनिरोधो मनःप्राणनिरोधरूपो निर्विकल्पसमाधिः । अपेक्षितः । नास्ति । स प्राणनिरोधो भवतु मा भवतु वा तस्यापेक्षैव नास्तीत्यर्थः ॥१०॥ तावतेति । असौ भक्तः । तावता तथाविधेनैकेन भगवन्निश्चयेनैवेत्यर्थः । कृतार्थः । भवति । इतीत्थम् । अवगम्यताम् । तं निश्चयं विना । प्राणरोधः प्राणनिरोधलक्षणो निर्विकल्पसमाधिस्तु । अकिञ्चित्करः । ज्ञेयः ॥ ११ ॥ प्राणेति । यः । पुमान् भक्तः । प्राणरोधविहीनः सन्नपि । कृष्णदृढनिश्चयी । भवेत् । स भक्तः । निर्विकल्पसमाधिमान् । विज्ञेयः ॥ १२ ॥ विपक्षेदोषमाह त्रिभिः । कीदृगिति । परमे । ब्रह्मधामनि । कृष्णस्य प्रत्यक्षस्य श्रीहरेः । रूपम् । कीदृक्किंविधम् । स्यात् । श्वेतद्वीपे । तत्कृष्णरूपम् । कीदृक् । भवेत् । वैकुण्ठे लोके च । तत् । कीदृक् । भवेत् ॥ १३ ॥

दर्शनमिति । मम । तस्य । रूपस्य ब्रह्मधामाद्यवस्थितश्रीहरिस्वरूपस्येत्यर्थः । दर्शनम् । कदा कस्मिन्काले । भविष्यति । ईदृशा एवंविधाः । विकल्पाः । यस्य भक्तस्य । हृदये । मुहुः पुनः पुनः । भवेयुः ॥ १४ ॥ दैवेति । तस्य तथाविधभक्तस्य । दैवेच्छातः । मन्मूर्त्तितत्सम्बन्धिवस्त्रवेत्रादि दर्शनमात्रतोऽपि सर्वेषां समाधिर्भवत्विति प्रत्यक्षभगवत्कृतसङ्कल्पजायमानसमाधिप्रकरणवशत इत्यर्थः । क्वचित् । समाधौ । जाते सत्यपि । एकान्तिकभक्तत्वम् । नैव । भवेत् । यत एकान्तिकभक्तत्वतः । परा सर्वोत्कृष्टा । मुक्तिः । भवेत् । परामुक्तिर्नाम ब्रह्मधाम्नि ब्रह्मात्मना श्रीहरिसेवायामवस्थानमिति बोध्यम् । इतित्रयाणामेकसम्बन्धः ॥ १५ ॥ अत इति । अतोहेतोः । यस्य भक्तस्य । नराकृतौ । कृष्णे एव । अचला सुस्थिरा । मतिरक्षरधामादिसकलधामाधिपतिस्तत्रात्रस्थितदिव्यतनुमाननन्तगुणनिधिर्योऽस्ति स एवायं नातः परः कश्चनाप्यस्तीति बुद्धिरित्यर्थः । भवेत् । त्यागिनः साध्वादेः । गृहिणो गृहस्थस्य चापि । तस्य भक्तस्यैव । मुक्तिरुक्तलक्षणा । स्यात् ॥ १६ ॥ इतीति । हे विप्र ! । इत्यमुना प्रकारेण । ज्ञात्वा । अत्र सत्सङ्गे । मुमुक्षुणा । भक्तेन । सा प्रत्यक्षकृष्णेऽचलामतिरेव । दृढा सुस्थिरा

दर्शनं तस्य रूपस्य भविष्यति कदा मम । विकल्पा ईदृशा यस्य भवेयुर्हृदये मुहुः ॥ १४ ॥ दैवेच्छातः क्वचिज्जाते समाधावपि तस्य तु । नैवैकान्तिकभक्तत्वं यतो मुक्तिर्भवेत् परा ॥ १५ ॥ अतो नराकृतावेव कृष्णे यस्याचला मतिः । भवेत्तस्यैव मुक्तिः स्यात्त्यागिनो गृहिणोऽपि च ॥ १६ ॥ इति ज्ञात्वा सैव दृढा कर्त्तव्याऽत्र मुमुक्षुणा । तयैव च कृतार्थत्वं स्वस्य ज्ञेयं न चान्यथा ॥ १७ ॥ इति प्रश्नोत्तरं श्रुत्वा स हृष्टोऽभूद्द्विजोत्तमः । दीनानाथोऽथ पप्रच्छ तं कविः प्राञ्जलिः प्रभुम् ॥ १८ ॥ विकल्पानां प्रशमने यथा शक्त्युद्यमे कृते । सम्यक् तत्स्यान्न चेत्तर्हि प्रभो ! कीदृग्गतिर्भवेत् ॥ १९ ॥ तमुवाच हरिः शक्त्या क्रियमाणे तदुद्यमे । सम्यग्जये न जातोऽपि दुर्गतिस्तु भवेन्न हि ॥२०॥ न हि कल्याणकृत्कश्चिद् दुर्गतिं तात ! गच्छति । इति कृष्णस्य वचनं प्रमाणमिह विद्यते ॥ २१ ॥

। कर्त्तव्या । तयैव । स्वस्य । कृतार्थत्वं कृतकृत्यत्वम् । ज्ञेयम् । अन्यथा समाध्यादिना । न च नैव ज्ञेयम् ॥ १७ ॥ इतीति । इत्येवंविधम् । प्रश्नोत्तरम् । श्रुत्वा । द्विजोत्तमः । स शोभारामः । हृष्टः । अभूत् । अथानन्तरम् । कविर्नूतनकाव्यकर्त्ता । दीनानाथो विप्रः । प्राञ्जलिः सन् । प्रभुम् । तं श्रीहरिम् । पप्रच्छ ॥ १८ ॥ विकल्पानामिति । हे प्रभो ! । विकल्पानां कीदृगित्यादिश्लोकद्वयोक्तानाम् । प्रशमने निवर्त्तके । उद्यमे । यथाशक्ति । कृते सत्यपि । चेद्यदि । तदुद्यमकृतमपि विकल्पप्रशमनम् । सम्यक् । न स्यात् । तर्हि । कीदृक्किंविधाः । गतिः । भवेत् । तथाविधविकल्पवांस्त्वद्भक्तः कां गतिं यायादित्यर्थः ॥ १७ ॥ तमिति । तमेवंपृच्छतं कवीन्द्रं दीनानाथभट्टद्विजम् । हरिः । उवाच । हे विप्र ! । शक्त्या स्वसामर्थ्यानुसारेण । तदुद्यमे विकल्पप्रशमनोद्योगे । क्रियमाणे सत्यपि । जये विकल्पप्रशमने । सम्यक् । न जाते सत्यपि । दुर्गतिस्तु । न भवेत् । हि ॥ २० ॥ नेति । हे तातानुकम्प्यार्जुन ! । कल्याणकृत् साक्षाद्भगवदाश्रयं कृत्वा यथाशक्ति विकल्पजयो-

द्यमाचरणपूर्वं तद्भक्तिरूपसुकृतकर्त्तेत्यर्थः । कश्चिदपि भक्तः । दुर्गतिम् । न गच्छति । इत्येवंविधम् । कृष्णस्य । वचनं भगवद्गीतायामर्जुनं प्रत्युक्तवाक्यम् । इहार्थे । प्रमाणम् । विद्यते ॥ २१ ॥ इहास्मिन् जन्मन्येव । जये । जाते सति । निर्विकल्पस्थितिः । भवेत् । कचित्कदाचित् । जये । न जाते सत्यपि । सा निर्विकल्पस्थितिः । अन्यजन्मनि । स्यादेव ॥ २२ ॥ एवं त्रिभिर्विकल्पाजयजायमानदुर्गतिभीतं भक्तमन्यजन्मन्यपि तदुदयप्रदर्शनेन धृतिदानपूर्वमाश्वास्यान्यजन्मनि तदुत्पत्तिहेतुं पूर्वाभ्यासमाह । योगेति । योगभ्रष्टस्य विकल्पजयोद्यमं कुर्वतोऽपि दुरत्ययकालगत्या स्वप्रारब्धकर्मसमाप्त्याप्तदेहावसानेन साक्षाद्भगवत्स्वरूपदृढनिश्चयरूपयोगाच्च्युतस्य । अस्य । पुंसो भक्तस्य । पूर्वाभ्यासः । पुनः । प्रभौ श्रीहरौ । अचलाम् । मतिम् । कारयत्येव । अत्रार्थे । संशयः । नैवास्ति । 'पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि स' इति भगवद्गीतोक्तेः ॥ २३ ॥ तदिति । तत्तस्माद्धेतोः । मुमुक्षुणा भक्तेन । विकल्पात्मना विकल्परूपेण । मनसा सह । जिगीषुणा निजारिविजयेच्छुना नृपतिना । स्वारिणा स्ववैरिणा सहेव । नित्यम् । युद्धमेव । विधातव्यम् । यथा नृपतिर्वैर्यङ्गभूतसैनिकविनाशनेन तज्जयं गच्छति तद्वदत्रापि मनोवैरिणोऽङ्गभूतविकल्पविनाश-

इहैव हि जये जाते निर्विकल्पस्थितिर्भवेत् । क्वचिज्जये न जातेऽपि सा स्यादेवान्यजन्मनि ॥ २२ ॥ योगभ्रष्टस्य पुंसोऽस्य पूर्वाभ्यासः पुनः प्रभौ । अचलां कारयत्येव मतिं नैवात्र संशयः ॥ २३ ॥ तद्विकल्पात्मना नित्यं मनसा तु मुमुक्षुणा । विधातव्यं युद्धमेव स्वारिणेव जिगीषुणा ॥ २४ ॥ युद्धे जये त्विह प्राप्ती राज्यादेरस्य जायते । रिपोरभिमुखे मृत्यावपि स्वर्गोपलम्भनम् ॥ २५ ॥ रिपुं बलिष्ठं ज्ञात्वैव तद्भीत्या यः पलायते । तस्य त्वत्रायशोऽमुत्र भवत्येवाधमा गतिः ॥ २६ ॥ विकल्पबलिनस्तस्माद् भेतव्यं मनसो न वै । शक्त्याऽनेन तु योद्धव्यं सद्गतिर्भविता ततः ॥ २७ ॥ यैर्न शत्रुर्मनो ज्ञातं कृतं युद्धं न तेन च । जाताश्च तदधीनास्ते प्राप्ता एव हि दुर्गतिम् ॥ २८ ॥

तज्जयसाधनं युद्धशब्दार्थः ॥ २४ ॥ पुनरपि विजिगीषुनृपतिदृष्टान्तविवृतिपूर्वं सिद्धान्तार्थं द्रढयति चतुर्भिः । युद्ध इति । हे विप्र ! । युद्धे । रिपोः । जये सति । अस्य नृपतेः । इह लोके । राज्यादेः । प्राप्तिः । जायते । रिपोः । अभिमुखे । मृत्यौ सत्यपि । स्वर्गोपलम्भनम् । जायते । 'हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीमि'ति भगवद्गीतोक्तेः ॥ २५ ॥ रिपुमिति । यो राजा । रिपुम् । बलिष्ठम् । ज्ञात्वा तद्भीत्या बलिष्ठरिपुभयेन । पलायते । तस्य राज्ञस्तु । अत्र लोके । अयशो दुष्कीर्त्तिः । भवति जायते । अमुत्र परलोके । अधमा । गतिरेव । भवति ॥ २६ ॥ विकल्पेति । तस्मादेवंविधत्वाद्धेतोः । विकल्पबलिनः । मनसः सकाशात् । न भेतव्यम् । भक्तेनेतिशेषः । अनेन मनसा सह । शक्त्या । योद्धव्यम् । ततस्तेन यावज्जीवं युद्धाचरणादेव । सद्गतिर्भगवति दृढनिष्ठारूपा शुभगतिः । भविता ॥ २७ ॥ यैरिति । यैर्भक्तैः । मनो विकल्पात्मकं स्वमानसम् । शत्रुररिरूपम् । न ज्ञातम् । तेन तथाभूतेन मनसा सह । युद्धं च । न कृतम् । ते भक्ताः । तदधीना मनःशत्रुवशंवदाः । जाताः सन्तः । दुर्गतिमेव । प्राप्ताः । हि ॥ २८ ॥

सुधेति । इत्येवंविधाम् । तस्य श्रीहरेः । सुधोपमेयाम् । वाचम् । निशम्य । सः । विप्रो दिनानाथब्राह्मणः । तत्सदःस्थास्तस्यां सभायां निषण्णाः । विरक्तसङ्घा मुनिसमूहाः । सर्वे । गृहस्थाश्चापि । हृदये स्वस्वमानसे । प्रतोषम् । समीयुः प्रापुः ॥ २९ ॥ निर्विकल्पस्थितिमतः स्वभक्तस्य तु लक्षणम् । जयार्थोद्यमनं तस्यापकस्य च मनोरिपोः ॥ १ ॥ येन श्रीहरिणा प्रोक्तमेतद्द्वितयमात्मनः । भक्तेभ्यः स च मे दद्यान्निर्विकल्पस्थितिं दृढाम् ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकप्रथमस्तरङ्गः ॥ २०१ ॥ १ ॥

हरेः सदा साकृतिताज्ञानं तत्प्रीतिकारणम् । वेदादीनां साररूपं द्वितीये प्रोक्तमञ्जसा ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८२) ऊर्जशुक्लत्रयोदश्यां कार्त्तिकमासस्य शुक्लपक्षागतत्रयोदशीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । वृत्तालयपुरे । गोमतीसरसः । तटे । सहकारवने । वेद्याम् । स्वासने स्वास्तृतपर्यङ्कासने । स श्रीहरिः । उपाविशत् ॥२॥ तं विशिनष्टि द्वाभ्याम् । पीतेति । पीताम्बरधरः कचूराभकौशेयसुरवारधृत् । हैमबुट्ट-

सुधोपमेयामिति तस्य वाचं निशम्य विप्रः स च तत्सदःस्थाः । सर्वे गृहस्थाश्च विरक्तसङ्घा अपि प्रतोषं हृदये समीयुः ॥ २९ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिंधौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकप्रथमस्तरङ्गः ॥ २०१ ॥ १ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नेत्राष्टवसुभूमिते । ऊर्जशुक्लत्रयोदश्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र वृत्तालयपुरे गोमतीसरसस्तटे । सहकारवने वेद्यां स्वासने स उपाविशत् ॥ २ ॥ पीताम्बरधरो हैमबुट्टशोणाङ्गरक्षकः । हैमसूत्राढ्यकौसम्भप्रावारोष्णीषमण्डितः ॥३॥ चम्पकापीडधवलपुष्पहारालिराजितः । नानादेशागतस्वीयनानाभक्तगणावृतः ॥ ४ ॥ प्रश्नोत्तराणि कुरुतेत्याह स स्वान् जनान् प्रभुः । नत्वा पप्रच्छ तं भक्तः कर्णगुप्ताभिधस्ततः ॥ ५ ॥ केनोपायेन भगवन्साक्षात्कृष्णः प्रसीदसि । इति पृष्टः स ऊचे तं स स्वाद्रोहात्प्रसीदति ॥ ६ ॥

शोणाङ्गरक्षकः सुवर्णसूत्ररचितान्तर्बुट्टशोणवर्णनीशारधरः । हैमसूत्राढ्ये सुवर्णसूत्ररचितप्रान्तपल्लववती कौसुम्भेऽग्निशिखरञ्जिते ये प्रावरोष्णीषे प्रावरणीय शिरोवेष्टनीयवसने ताभ्यां मण्डितः शोभमानः ॥ ३ ॥ चम्पकेति चम्पकानां चम्पकप्रसूनानामापीडाः शेखराश्च धवलपुष्पहारालयः श्वेतसुमनःस्रक्श्रेणयश्च ताभिः राजितोऽतिशोभनः । नानादेशागता अनेकदेशेभ्यः स्वदर्शनार्थमागताः स्वीयाः स्वाश्रिता ये नानाभक्तगणा नैकत्यागिगृहिभक्तव्रजास्तैरावृतः सभायां परिवेष्टितः ॥ ४ ॥ प्रश्नेति । प्रभुः । स श्रीहरिः । हे भक्ताः ! । यूयम् । प्रश्नोत्तराणि । कुरुत । केचनान्योऽन्यं प्रश्नान् पृच्छत्वपरे तत्प्रतिवचनानि च विदधतामित्यर्थः । इतीत्थम् । स्वान्स्वकीयान् । जनान् भक्तान्प्रति । आह । ततस्तदनन्तरम् । कर्णगुप्ताभिधः काह्नमदेशान्तर्गत भ्रुवाख्यग्रामावासो वैश्यज्ञातीय एतन्नामा भक्तः । तं श्रीहरिम् । नत्वा । पप्रच्छ ॥ ५ ॥ केनेति । हे भगवन् ! । साक्षात्प्रत्यक्षः । कृष्णोऽक्षरधामाधिपतिः स्वयं श्रीहरिस्त्वम् । केन । उपायेन । प्रसीदसि । इतीत्थम् । पृष्टः कर्णगुप्ताभिधस्वभक्तेनानुयुक्तः ।

स श्रीहरिः । तं कर्णगुप्तभक्तम् । ऊचे । हे भक्त ! । स साक्षात्कृष्णः । स्वाद्रोहात्स्वद्रोहानाचरणात् । प्रसीदति ॥ ६ ॥ द्रोहस्वरूपं स्वयमेवाह । द्रोह इति । ईश्वराणां कालादीनामपि । ईशितुर्नियन्तुः । विश्वसर्गादिकर्तुरनेकब्रह्माण्डोत्पत्तिस्थितिलयान्विदधतोऽपि । अस्य श्रीहरेः । सर्वथा । अकर्तृत्वादिविज्ञानम् । अकर्तृत्वस्य निराकारत्वस्यानीश्वरत्वादेश्चावगम इत्यर्थः । द्रोहः कृष्णद्रोहाचरणमुच्यते ॥ ७ ॥ ननु द्रोहित्वाच्चे कृष्णाकर्तृत्वादिं विदन्तु परं ते केषां कर्तृत्वं ब्रुवते इतिचेद् भ्रान्तानां तेषामेकबुद्धित्वाभावात्कालादेस्तदाहुरित्याह । आहुरिति । केचित्पुरुषाः । कालस्य कर्तृत्वं जगत्सर्गादिविधातृत्वम् । आहुः । केचित् । कर्मणः । कर्तृत्वम् । आहुः । केचन । मायायाः । कर्तृत्वम् । प्राहुः ॥ ८ ॥ सम्यगिति । तेषां कालादिकर्तृत्वं वदतां पुंसाम् । शास्त्रार्थे विज्ञानम् । सम्यक् । नास्ति । इतीत्थम् । गम्यते । यतोहेतोः । वेदादौ सच्छास्त्रे । कालादेः । कृष्णशक्तित्वम् । वर्णितम् । अस्ति । ज्ञः कालकाल' इतिश्रुतेः । कालसंज्ञां तदा देवीं बिभ्रच्छक्तिमुरुक्रमः । कालकर्मस्वभावं च मायेशो मायया स्वये'त्यादिश्रीभागवतोक्तेश्च कालादीनां कृष्णशक्तित्वं प्रसिद्धमेवास्ति ॥ ९ ॥ नेति । कालादीनाम् । विश्वसर्गादौ । स्वतन्त्रता । नास्त्येव ।

द्रोहस्तु विश्वसर्गादिकर्तुरप्यस्य सर्वथा । अकर्तृत्वादिविज्ञानमीश्वराणामपीशितुः ॥ ७ ॥
आहुः कालस्य कर्तृत्वं केचित्केचिच्च कर्मणः । मायायाः केचन प्राहुः स्वभावस्यापि केचन ॥ ८ ॥
सम्यक् शास्त्रार्थविज्ञानं तेषां नास्तीति गम्यते । कालादेः कृष्णशक्तित्वं वेदादौ वर्णितं यतः ॥ ९ ॥
नास्त्येव विश्वसर्गादौ कालादीनां स्वतन्त्रता । तत्तत्क्रिया विदधते हरेः प्रेरणयैव ते ॥ १० ॥
सम्राज आज्ञयैवास्ति यथा मण्डलभूभृताम् । प्रजाप्रशासनं तद्वत्कालादीनां तदाज्ञया ॥ ११ ॥
एवं सर्वनियन्तारं सर्वकर्तारमेव च । तं यो विद्यात्स वै भक्तः प्रोक्तो द्रोहीतरस्तथा ॥ १२ ॥
विद्वांसोऽप्यत्र केचिच्च तं सदा दिव्यविग्रहम् । अप्यरूपं विदुर्विद्धि तदपि द्रोहमेव हि ॥ १३ ॥

यतः । ते कालादयः । हरेः । प्रेरणया सर्गादौ प्रेरणारूपानुग्रहेणैव । तत्तत्क्रिया विश्वसर्गादिकास्तास्ताः क्रियाः । विदधते कुर्वन्ति । तथाचोक्तं श्रीभागवते । 'द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च । यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षये'त्यादिना ॥ १० ॥ एतदेव दृष्टान्तेन दृढयति । सम्राजइति । यथा । सम्राजश्चक्रवर्तिनृपस्य आज्ञयैव । मण्डलभूभृताम् । प्रजाप्रशासनम् । अस्ति । तद्वत्तथैव । तदाज्ञया प्रेरणारूपेण श्रीहरिनिदेशेनैव । कालादीनाम् । विश्वसर्गादिकर्तृत्वमस्ति ॥ ११ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । यो जनः । तं श्रीहरिमेव । सर्वनियन्तारम् । सर्वकर्तारं च । विद्यात् । स जनः । भक्तः । प्रोक्तः । तथा । इतर एवंतमविद्वान् । द्रोही तस्य द्रोहकर्ता । प्रोक्तः । वै ॥ १२ ॥ विद्वांस इति । किञ्च । अत्र लोके । विद्वांसः शास्त्रज्ञा अपि । केचिच्छुद्धाद्वैतमतस्थाः पुरुषाः । सदा दिव्यविग्रहमपि । तं श्रीहरिम् । अरूपं निराकारम् । विदुः । तत्तदरूपवेदनमपि । द्रोहमेव । विद्धि । हि ॥ १३ ॥

एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति द्वाभ्याम् । सम्पूर्णेति । यथा । कश्चन राजसेवकः । सम्पूर्णाङ्गं परिपूर्णसकलावयवमपि । स्वनृपतिम् । असौ । राजा । नासाकर्णादिहीनः । अस्ति । इतीत्थम् । कीर्त्तयेत् । ईदृगित्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ १४ ॥ ईदृगिति । ईदृगेतादृशम् । वाक्यम् । नरपतेः । द्रोह एव । अस्ति । तथा दिव्याङ्गस्यापि । हरेः । अरूपत्वकथनं निरवयवत्ववचनम् । द्रोहः । ईयताम् ॥ १५ ॥ अरूपस्येति । किञ्च । सर्गारम्भे । मायासमीक्षणं नेत्रेन्द्रियेण 'स ऐक्षते'-तिश्रुत्युक्तं प्रकृतिसमीक्षणम् । अरूपस्य नेत्राद्यवयववर्जितस्य । हरेः । न सम्भवेत् । अतोहेतोः । स श्रीहरिः । नित्यम् । दिव्यविग्रहः । ज्ञेयः ॥ १६ ॥ वस्तुत इति । ये पुरुषाः । कृष्णम् । वस्तुतः स्वरूपतः । करपादादिहीनम् । अवेत्य ज्ञात्वा । तं कृष्णम् । चन्दनाद्यैः । अर्चेयुः । ते पुरुषा अपि । तद्द्रोहिणः कृष्णद्रोहकर्त्तार एव । मताः ॥ १७ ॥ एवं भगवन्निराकारत्वादिवादे सर्वथा तद्द्रोहित्वमुक्त्वा साम्प्रतं वेदादिसच्छास्त्रसम्मततदीयसदादिव्याकृतिमत्त्वोक्त्ये वेदादिसच्छास्त्रसिद्धान्तं वदति चतुर्विंशत्या । वेदेष्विति । वेदेषु । भगवद्रूपम् । सम्यक् पुरुषविध इत्यादिवाक्यैर्यथार्थतया । निरूपितम् । अस्ति । तथापि । तद्भगवत्स्वरूपम् ।

सम्पूर्णाङ्गं स्वनृपतिं यथा कश्चन कीर्त्तयेत् । नासाकर्णादिहीनोऽस्ति राजाऽस्माकमसाविति ॥ १४ ॥ ईदृग्वाक्यं नरपतेर्द्रोह एव तथा हरेः । दिव्याङ्गस्याप्यरूपत्वकथनं द्रोह ईयताम् ॥ १५ ॥ अरूपस्य हरेः सर्गारम्भे मायासमीक्षणम् । न सम्भवेदतो नित्यं स ज्ञेयो दिव्यविग्रहः ॥ १६ ॥ वस्तुतः करपादादिहीनं कृष्णमवेत्य ये । तमर्चेयुश्चन्दनाद्यैस्तेऽपि तद्द्रोहिणो मताः ॥ १७ ॥ वेदेषु भगवद्रूपं सम्यगस्ति निरूपितम् । अपि तन्न सुबोधं यत्तत्र मुह्यन्ति सूरयः ॥ १८ ॥ स्वस्वरूपावबोधार्थं ततो भगवतैव हि । प्रवर्त्तितानि शास्त्राणि सांख्यादीनि धरातले ॥ १९ ॥ आचार्यः सांख्यशास्त्रस्य महर्षिः कपिलोऽभवत् । चतुर्विंशति-तत्त्वानि तेन तत्रोदितानि च ॥ २० ॥ तत्त्वात्मकशरीरेभ्यो जीवेशास्तु पृथक् क्वचित् । न स्थातुं शक्नुवन्तीति तेन तेऽपि निरूपिताः ॥ २१ ॥ परमात्मा पञ्चविंशस्तन्नित्यन्तृतया पृथक् । तेभ्यो निरूपितोऽस्तीति तत्रापीशोऽस्ति साकृतिः ॥ २२ ॥

सुबोधं सुखेन बोद्धुं शक्यम् । नाभवत् । यद्यतोहेतोः । तत्र वेदेषु । सूरयो विद्वांसो ब्रह्मादयो देवाः । मुह्यन्ति । 'मुह्यन्ति यत्सूरय'इतिश्रीभागवतोक्तेः ॥ १८ ॥ स्वेति । ततोहेतोः । भगवतैव । स्वस्वरूपावबोधार्थम् । साङ्ख्यादीनि । शास्त्राणि । धरातले । प्रवर्त्तितानि तत्तदाचार्यरूपेण भूत्वा प्रवृत्तिं कारितानि । हि ॥ १९ ॥ एत-देव सुस्पष्टमाह । आचार्य इति । साङ्ख्यशास्त्रस्य । आचार्यः । महर्षिः । कपिलः । अभवत् । तेन कपिलाचार्येण । तत्र साङ्ख्यशास्त्रे । चतुर्विंशतितत्त्वानि । उदि-तानि । सन्ति ॥ २० ॥ तत्त्वेति । जीवेशाः जीवाः स्थूलादिदेहत्रयाभिमानिन ईशा विराडादिदेहत्रयाभिमानिनश्चेत्यर्थः । तत्त्वात्मशरीरेभ्यः । पृथक् भिन्नतया । स्थातुम् । क्वचित्कदाचिदपि । न शक्नुवन्ति । इतिहेतोः । तेन तत्त्वकथनेन । ते जीवेशा अपि । निरूपिताः । सन्ति ॥ २१ ॥ परमात्मेति । परमात्मा श्रीकृष्णः । तन्नि-यन्तृतया तत्त्वात्मकशरीराभिमानिजीवेश्वरप्रशासकतया । तेभ्यो जीवेश्वरेभ्यः । पृथक् । पञ्चविंशश्च । निरूपितः । अस्ति । इतिहेतोः । तत्र साङ्ख्यशास्त्रेऽपि ।

ईशः श्रीकृष्णपरमात्मा । साकृतिर्नियन्तृतया मूर्त्तकर्मत्वात्साकारः । अस्ति ॥ २२ ॥ पृथक्त्वमिति । अथानन्तरम् । कालेन कालातिक्रमेण । जीवेशपरमात्मनाम् । पृथक्त्वं स्वरूपस्वभावादिभिन्नत्वम् । मुमुक्षतां मुमुक्षुजनानाम् । तच्छास्त्रेण साङ्ख्यशास्त्रेण । सुस्पष्टं यथातथा । वेद्यम् । नाभवत् ॥ २३ ॥ तदेति । तदा तस्मिन्समये । हिरण्यगर्भेणैतन्नाम्ना महर्षिणा । योगशास्त्रम् । प्रवर्त्तितम् । तत्र योगशास्त्रे । क्षेत्रज्ञवित् जीवेश्वराख्यक्षेत्रज्ञः । तत्त्वात्मकस्वस्वशरीराभिमानिनो जीवा ईश्वराश्चेत्यर्थः । चतुर्विंशतितत्त्वेभ्यः पृथक् । उक्तः ॥ २४ ॥ परमात्मेति । भगवान्सकलैश्वर्यनिधिः । परमात्मा कृष्णस्तु । पृथक् जीवेश्वररूपक्षेत्रज्ञेभ्यो भिन्नः । षड्विंशः । ईरितो योगशास्त्रे कथितः । अस्ति । एवं तथैव । तत्र योगशास्त्रे । तद्ध्येयो जीवेश्वररूपक्षेत्रज्ञध्यानास्पदरूपः । कृष्णः । साकृतिः सदादिव्यमूर्त्तिः । उक्तः । अस्ति । हि ॥ २५ ॥ सुबोधमिति । तत्र योगशास्त्रे । कृष्णस्य । रूपस्य दिव्याकृतेः । वर्णनम् । सुबोधम् । नाभूत् । कालेनेतिशेषः । ततोहेतोः । भगवान् श्रीहरिः । नारदात्मना देवर्षिनारदरूपेण । पञ्चरात्रं शास्त्रम् । चक्रे ॥ २६ ॥ वासुदेवेति । तत्र पञ्चरात्रे । कृष्णोऽक्षरधामाधिपतिः स्वयं श्रीहरिः । वासुदेवादिरूपेण । चतुर्व्यूहः ।

पृथक्त्वमथ सुस्पष्टं जीवेशपरमात्मनाम् । कालेन भवद्वेद्यं तच्छास्त्रेण मुमुक्षताम् ॥ २३ ॥ तदा हिरण्यगर्भेण योगशास्त्रं प्रवर्त्तितम् । चतुर्विंशतितत्त्वेभ्यस्तत्रोक्तः क्षेत्रवित्पृथक् ॥ २४ ॥ परमात्मा तु भगवान् षड्विंशः पृथगीरितः । एवं तत्रास्ति तद्ध्येय उक्तः कृष्णो हि साकृतिः ॥२५॥ सुबोधं तत्र कृष्णस्य नाभूद्रूपस्य वर्णनम् । पञ्चरात्रं ततश्चक्रे भगवान्नारदात्मना ॥ २६ ॥ वासुदेवादिरूपेण चतुर्व्यूहो निरूपितः । तत्र कृष्णस्ततस्तस्याकृतिः स्पष्टं विभाव्यते ॥ २७ ॥ नारायणो वासुदेवः स एव स्वेच्छया प्रभुः । चतुर्भुजादिरूपेण वैकुण्ठादौ च वर्त्तते ॥ २८ ॥ रामकृष्णादिरूपेण यथाकार्यं स भूतले । स्वातन्त्र्येणावतीर्णः सन् निघ्नन् दुष्टान्सतोऽवति ॥ २९ ॥ एवं साकृतिता तस्य वेदादौ वर्णिताऽस्त्यतः । सत्सङ्गिनश्च तं बुद्ध्वा भजन्ते सर्वकारणम् ॥ ३० ॥ वेदादीनां च तात्पर्यं वासुदेवे हि साकृतौ । अस्तीति श्रीभागवते सूतः प्राह विधिश्च तत् ॥ ३१ ॥

निरूपितः । ततस्तदनन्तरम् । तस्य कृष्णस्य । आकृतिः । स्पष्टं यथा तथा । विभाव्यते पञ्चरात्रागमविद्भिर्ज्ञायते ॥ २७ ॥ नारायण इति । नारायणः । वासुदेवः । प्रभुः । स श्रीकृष्ण एव । स्वेच्छया । वैकुण्ठादौ लोके । चतुर्भुजादिरूपेण च । वर्त्तते ॥ २८ ॥ रामेति । स कृष्ण एव । स्वातन्त्र्येण । यथाकार्यम् । रामकृष्णादिरूपेण । भूतले । अवतीर्णः सन् । दुष्टानसुरान् । निघ्नन्विनाशयन्सन् । सतः स्वैकान्तिकभक्तान्साधून् । अवति रक्षति ॥ २९ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । वेदादौ । तस्य श्रीहरेः । साकृतिता सदा दिव्याकृतिमत्ता । वर्णिता । अस्ति । अतोहेतोः । सत्सङ्गिन उद्धवसम्प्रदायस्थाः सर्वे मदाश्रिताः । तं श्रीहरिम् । सर्वकारणम् । बुद्ध्वा । भजन्ते ॥ ३० ॥ वेदिति । किञ्च । वेदादीनाम् । तात्पर्यम् । साकृतौ । वासुदेवे श्रीहरावेव । अस्ति । हि । इतिहेतोः । श्रीभागवते । सूत उग्रश्रवाः । विधिर्ब्रह्मा च । तत्तेषां वासुदेवे तात्पर्यम् । प्राह ॥ ३१ ॥

तत्र सूत्रोक्तं तेषां वासुदेवपरत्वमाह द्वाभ्याम् । वासुदेवेति । वेदाः । वासुदेवपराः वासुदेवोऽक्षरब्रह्मधामाधिपतिर्ब्रह्मभूतानन्तमुक्तसेवितपदाब्जो दिव्यानन्तलावण्यैकाधार–भाल–नयन–श्रुति–नासाऽऽस्य–कण्ठ–हृन्नाभ्युदर–बाहूरु–जानु–जङ्घा–गुल्फनखेंदुः पुरुषोत्तमः करुणार्णवो दिव्यानन्तैश्वर्यगुणवैभवः श्रीहरिः परस्तात्पर्यभूमिर्येषां तथाभूताः । मखा यज्ञाः । वासुदेवपरा वासुदेवः परः प्रधानतयाऽऽराध्यो येषां तथाभूताः । योगा उद्गीथार्कमनोऽक्षिपूरुषादिछान्दोग्याद्युपनिषदुक्ता उपासनाभेदात्मका उपायाः । वासुदेवपरा वासुदेवः परो विषयो येषां तथाभूताः । उद्गीथादिप्रतिपादनेन तदन्तर्यामिवासुदेवोपासनाया एवाभिहितत्त्वादुद्गीथविद्याद्युदितफलस्य वासुदेवमृतेऽन्यत्र प्रदानत्वासम्भवाच्चेति भावः । क्रिया आवसथ्याधानादिकाः स्मार्त्ताः । वासुदेवपराः प्रधानतया वासुदेवाराधनात्मकाः । सन्ति ॥ ३२ ॥ वासुदेवेति । ज्ञानं प्रकृतिपुरुषादिविवेकात्मकम् । वासुदेवपरं तत्स्थितिप्रवृत्त्याधारवासुदेवविषयकम् । तपः कृच्छ्चान्द्रायणादिरूपम् । वासुदेवपरं वासुदेवाराधनपरम् । धर्मो वर्णाश्रमविहितः सदाचारः । वासुदेवपरो वासुदेवाधीनस्थितिप्रवृत्तिः । गतिः स्वधर्माद्यवस्थानलभ्या स्वर्गादिप्राप्तिः । वासुदेवेनैव प्रापणीया अस्ति ॥ ३३ ॥ अथ विध्युक्तं

वासुदेवपरा वेदा वासुदेवपरा मखाः । वासुदेवपरा योगा वासुदेवपराः क्रियाः ॥ ३२ ॥
वासुदेवपरं ज्ञानं वासुदेवपरं तपः । वासुदेवपरो धर्मो वासुदेवपरा गतिः ॥ ३३ ॥
नारायणपरा वेदा देवा नारायणाङ्गजाः । नारायणपरा लोका नारायणपरा मखाः ॥ ३४ ॥
नारायणपरो योगो नारायणपरं तपः । नारायणपरं ज्ञानं नारायणपरा गतिः ॥ ३५ ॥
एवं वेदादिभिः शास्त्रैरेकवाक्यतयैव ये । कृष्णं विदुः परं तत्त्वं त एव ज्ञानिसत्तमाः ॥ ३६ ॥
पृथक्पृथक्तया त्वस्य शास्त्रेषु महिमोदितः । न तावता वस्तुभेद इति ज्ञेयं मनीषिभिः ॥ ३७ ॥

तेषां वासुदेवपरत्वमाह द्वाभ्याम् । नारायणेति । वेदाः । नारायणपरा नारायणः परं कारणं प्रतिपाद्यो वा येषां तथाभूताः । देवा ब्रह्मादयः । नारायणाङ्गजा नाभ्याद्यङ्गोत्पन्नाः । लोका जनाः । नारायणपरा नारायणैकस्वामिकाः । मखाः क्रतवः । नारायणपरा नारायणैकाराधनीयाः ॥ ३४ ॥ नारायणेति । योग उपासनात्मकः । नारायणपरो ध्येयनारायणबोधकः । तपः । नारायणपरम् । ज्ञानम् । नारायणपरम् । गतिः । नारायणपरा ॥ ३५ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । वेदादिभिर्वेद–साङ्ख्य–पातञ्जल–पञ्चरात्राख्यैः । शास्त्रैः । एकवाक्यतया चतुर्भिरप्येकस्य वासुदेवस्य प्रतिपादनीयत्वेन हेतुनैव । ये भक्ताः । कृष्णं श्रीहरिमेव । परम् । तत्त्वं कारणम् । विदुः । ते भक्ता एव । ज्ञानिसत्तमा एकान्तिकोत्तमाः । ज्ञेयाः ॥ ३६ ॥ ननु वेदादीनामेको वासुदेव एव प्रतिपादनीयश्चेत्तर्हि तेऽन्तर्यामिपुरुषमहापुरुषचतुर्व्यूहादिभेदैः कथं तं ब्रुवन्तीतिचेत्तथात्वेनास्य महिमैवोदितोऽस्ति न स्वरूपभेद इत्याह । पृथगिति । शास्त्रेषु वेदादिषु पृथक् पृथक्तया तु । अस्य वासुदेवस्य । महिमा । उदितः । तावता । वस्तुभेदः स्वरूपभेदः । नास्ति । इतीत्थम् । मनिषिभिः । शास्त्रनिष्ठबुद्धिमद्भिर्भक्तैः । ज्ञेयम् ॥ ३७ ॥

एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति द्वाभ्याम् । दृष्ट्येति । यथा । एकमपि । पयो दुग्धम् । दृष्ट्या चक्षुरिन्द्रियेण । सितं श्वेतवर्णम् । त्वचा त्वगिन्द्रियेण । शीतं हिमम् । जिह्वया रसनेन्द्रियेण । मधुरं मिष्टम् । घ्राणेन नासिकेन्द्रियेण । सुरभि सुगन्धिमत् । इतीत्थम् । बहुधा । उक्तम् ॥ ३८ ॥ सर्व इति । सर्वे । गुणाः सितादयः । पयसो हि दुग्धस्यैव । भवन्ति । किन्तु । गुणैः सितादिभिः । कृत्वा । पयः । भिन्नं पृथक्पृथक् । नहि नैव विद्यते । एवं हि तथैव । भगवान् वासुदेवः । एकः । अस्ति । तद्गुणा अन्तर्यामित्वादयः । भूयांसो बहवः । सन्ति । तथाचोक्तं श्रीभागवते 'यथेन्द्रियैः पृथग्द्वारैरर्थो बहुगुणाश्रयः । एको नानेयते तद्वद्भगवाञ्छास्त्रवर्त्मभि'रिति ॥ ३९ ॥ पृथगिति । किञ्च । शास्त्रेषु वेदादिषु । ते वासुदेवगुणाः । युक्तिभिः । पृथक् पृथक् । तन्महत्वावबोधाय श्रीवासुदेवस्य महत्तामवगन्तुम् । बहुधैव । प्रोक्ताः । स वासुदेवस्तु । एक एव । हि ॥ ४० ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । भगवतो वासुदेवस्य श्रीहरेः । ज्ञानं विना साकारतासवबोधमृते । द्रोहस्तद्द्रोहाचरणम् । भवेत् ।

दृष्ट्या सितं त्वचा शीतं जिह्वया मधुरं यथा । घ्राणेन सुरभीत्येकमप्युक्तं बहुधा पयः ॥ ३८ ॥ सर्वे गुणा हि पयसो गुणैर्भिन्नं पयो न हि । एवं हि भगवानेको भूयांसः सन्ति तद्गुणाः ॥ ३९ ॥ पृथक् पृथक् च शास्त्रेषु युक्तिभिर्बहुधैव ते । तन्महत्त्वावबोधार्थं प्रोक्ताः स त्वेक एव हि ॥४०॥ एवं भगवतो ज्ञानं विना द्रोहो भवेत् खलु । तस्मात्तदेव यत्नेन संसाध्यं सन्निषेवया ॥४१॥ भक्तत्वं स्वस्य तेनैव तेनैव च रमापतेः । प्रसन्नता भवेन्नित्यमिति प्रश्नोत्तरं तव ॥४२॥ श्रुत्वेति तस्यामृततुल्यवाचं वैश्यः स चान्ये गृहिणश्च सन्तः । सदोनिषण्णाः सकलास्तदीया भक्ता अवापुः परमं प्रहर्षम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिंधौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकद्वितीयस्तरङ्गः ॥ २०२ ॥ २ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नेत्राष्टवसुभूमिते । एकादश्यामूर्जकृष्णे वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥

खलु । तस्माद्धेतोः । सन्निषेवया श्रीहरेरेकान्तिकसाधूनां छन्दानुवृत्तिपूर्वकया परिचर्यया । तत्तथाविधं ज्ञानमेव । यत्नेन । संसाध्यम् ॥ ४१ ॥ भक्तत्वमिति । हे भक्त ! । तेन ज्ञानेनैव । स्वस्य । भक्तत्वम् । भवेत् । रमापतेः श्रीहरेः । नित्यम् । प्रसन्नता च । तेनैव । भवेत् । इतीत्थंभूतम् । तव प्रश्नोत्तरम् । भवति ॥ ४२ ॥ श्रुत्वेति । इत्येवंविधाम् । तस्य श्रीहरेः । अमृततुल्यवाचम् । श्रुत्वा । वैश्यस्तृतीयवर्णः । स कर्णगुप्तो भक्तः । सदोनिषण्णाः । तदीयाः । भक्ताः । अन्ये । सकलाः । सन्तः । गृहिणश्च । परमम् । प्रहर्षम् । अवापुः ॥४३॥ सदा साकृतिताज्ञानं स्वस्य स्वप्रीतिकारणम् । वेदादिसारं यः प्राह सोऽव्यात्तन्मे दृढं हरिः ॥१॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्स्नुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां शताधिकद्वितीयस्तरङ्गः ॥ २०२ ॥ २ ॥

हरेर्माहात्म्यबोधेन युतो भक्तिगुणस्तु यः । धर्माद्यङ्गत्रयस्यैव प्रापको द्विविधा तु या ॥ १ ॥ भक्तिश्च ये पराभक्तेः सन्तः सम्प्राप्तिहेतवः । स्युस्तेषां यानि लक्ष्माणि यान्युक्तानि तृतीयके ॥२॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धे व्याख्यातम् । ऊर्जकृष्णे कार्त्तिकमासस्य कृष्णपक्षे । एकादश्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥

तत्रेति । तत्र तिथौ । वृत्तालयपुरे । लक्ष्मीनारायणालयात्प्राग्द्वारश्रीलक्ष्मीनारायणभगवन्मन्दिरात्सकाशात् । प्रत्यक् पश्चिमदिग्भागे । मन्दिरस्य पश्चिमदिशि वर्त्तमानायामित्यर्थः । स्वास्तृतायाम् । वेद्याम् । वेदिकोपर्यास्तृत सपार्श्विक सश्वेतोत्तरच्छदस्थूलतूलिकासने इत्यर्थः । सिताम्बरः परिधृतसकलश्वेतवसनः । स श्रीहरिः । व्यराजत् ॥ २ ॥ त्यागिभिरिति । त्यागिभिः । गृहिभिश्च । स्वभक्तैर्नानादेशागतैः स्वाश्रितजनैः । परितः । वृत्तः सभायां परिवेष्टितः । स्थलाब्जानां याः शेखरस्रजः आपीडहारास्ताभिः । शोभमान उष्णीषे आपीडैर्गले हारैश्च विराजमानः । असौ श्रीहरिः । सतो मुक्तानन्दादिसाधून् । अब्रवीत् ॥ ३ ॥ औद्धव इति । हे सन्तः ! । अस्मिन् । औद्धवे । सम्प्रदाये । यस्य सत्सङ्गिनः । ज्ञानवैराग्यधर्मयुक् । दृढा । भक्तिः । भवेत् । स सत्सङ्गी तु । एकान्तिको भक्तः । उच्यते ॥ ४ ॥ मुमुक्षूणामिति । मुमुक्षूणां भक्तानाम् । सेवनीयः । स एकान्तिक भक्तः । प्राधान्यं सर्वभक्तेषु मुख्यत्वम् । अर्हति । अत्रास्मिन्नर्थे । वो युष्मान् । किञ्चित् । पृच्छामि । तत् । श्रुत्वा । उत्तरम् । कार्यम् ॥ ५ ॥ भक्तीति । भक्त्यादिषु भक्तिप्रभृतिषु । एषु । चतुर्षु गुणेषु मध्ये । एकतमे ।

तत्र वृत्तालयपुरे लक्ष्मीनारायणालयात् । प्रत्यग्वेद्यां स्वास्तृतायां व्यराजत्स सितांबरः ॥ २ ॥ त्यागिभिर्गृहिभिश्चासौ स्वभक्तैः परितो वृतः । स्थलाब्जशेखरस्रग्भिः शोभमानोऽब्रवीत्सतः ॥ ३ ॥ औद्धवे सम्प्रदायेऽस्मिन्स त्वेकान्तिक उच्यते । भक्तिर्दृढा भवेद्यस्य ज्ञानवैराग्यधर्मयुक् ॥ ४ ॥ मुमुक्षुणां सेवनीयः स च प्राधान्यमर्हति । अत्र पृच्छामि वः किञ्चिच्छ्रुत्वा तत्कार्यमुत्तरम् ॥ ५ ॥ भक्त्यादिषु चतुर्ष्वेषु यस्मिन्नेकतमे गुणे । प्राप्तेऽपरे त्रयोऽपि स्युस्तदन्तः समुपागताः ॥ ६ ॥ तं गुणं ब्रूत यूयं मेऽवश्यसाध्यं मुमुक्षुभिः । मुक्तानन्दश्च गोपालानन्दस्तं तत ऊचतुः ॥ ७ ॥ धर्मोऽस्ति तादृश इति हृदये प्रतिभाति नौ । हरिरूचेऽथ धर्मस्तु विमुखेऽपि भवेन्नरे ॥ ८ ॥ न स तेन गुणेनान्यान् गुणांस्त्रीन् प्राप्नुयात् क्वचित् । इत्युक्त्वा स्वयमेवाह तदुत्तरमपि प्रभुः ॥ ९ ॥

यस्मिन् । गुणे । प्राप्ते सति । अपरे । त्रयोऽपि गुणाः । तदन्तस्तस्यैकस्य गुणस्य मध्ये । समुपागताः समायाताः । स्युः ॥ ६ ॥ तमिति । मुमुक्षुभिर्भक्तैः । अवश्यसाध्यम् । तं तथाविधम् । गुणम् । मे मह्यम् । यूयम् । ब्रूत । तत एवंविधश्रीहरिप्रश्नश्रवणानन्तरम् । मुक्तानन्दः । गोपालानन्दश्च मुनी । तं श्रीहरिम् । ऊचतुः ॥ ७ ॥ धर्म इति । हे हरे ! । तादृशस्तथाविधो गुणस्तु । धर्मः स्वधर्मः । अस्ति । इतीत्थम् । नौ आवयोः । हृदये । प्रतिभाति । अथैवंविधमुनिद्वयकृतस्वप्रश्नप्रतिवचनश्रवणानन्तरम् । हरिः । ऊचे तौ प्रत्युवाच । हे मुनी ! । धर्मस्तु । विमुखे भगवत्प्रतिकूले । इतरेऽपि । भवेत् । साक्षाद्भगवद्द्रोहिषु कर्णजरासङ्घादिषु तथाविधत्वदर्शनादिति भावः ॥ ८ ॥ नेति । स धर्मवानपि भगवद्विमुखो नरः । तेन केवलेन । गुणेन धर्मेण । अन्यान् । त्रीन् भक्तिज्ञानवैराग्याख्यान् । गुणान् । क्वचित्कदाचिदपि । न प्राप्नुयात् । विमुखस्य धर्मवत्त्वेऽपि तन्मात्रतयाऽन्यत्रिगुणागमाभावात् तथाविध उद्धवाध्वमुख्यत्वं न प्राप्नुयादितिभावः । इतीत्थम् । उक्त्वा

प्रभुः । स्वयं श्रीहरिरेव । तदुत्तरं स्वकृतप्रश्नप्रतिवचनमपि । आह । यदाऽऽभ्यां महद्भ्यां मुनिभ्यां धर्मश्रेष्ठत्वमुक्तं तदान्यो ज्ञानमपरो विरागमितरो भगवन्माहात्म्य-रहितां भक्तिं च वदिष्यति तदा मदभिप्रेतार्थस्य तद्वाक्येष्वनागमादहमेवान्योच्चारणात्प्रागेव ब्रूयामिति मनसि विचार्य स्वयमेव तदुत्तरमुवाचेत्यर्थः ॥ ९ ॥ महत्तेति । हे साधवः ! । भगवतः श्रीहरेः । महत्ताबोधयुक् माहात्म्यज्ञानयुक्ता । दृढा । या भक्तिः । स भक्त्यात्मकः । गुणः । तथाविधः स्वागमनमात्रेणान्यत्रिगुणागमहेतुः । ज्ञेयः । अतएव । अन्ये स्वधर्मादयः । गुणास्तु । तदान्तरास्तदन्तर्गताः । ज्ञेयाः ॥ १० ॥ एतदेव सुस्पष्टमाह द्वाभ्याम् । हरेरिति । ब्रह्माक्षरब्रह्म च कालश्च ईश्वरो मूलप्रकृत्यधिष्ठाता महापूरुषश्च ते आदयो येषां प्रधानपुरुष—महत्तत्त्वादितत्त्व—वैराजपुरुषादीनां ते । हरेः । आज्ञाम् । पालयन्ति । एवममुना प्रकारेण । महत्तां श्री-हरेर्माहात्म्यम् । बुद्ध्वैव । यो भक्तः । दृढाम् । भक्तिम् । कुरुते ॥११॥ तदिति । स भक्तः । तदाज्ञप्तान् हितकारित्वाच्छ्रीहरिणा पालनायादिष्टान् । धर्मादीन्स्वधर्म-ज्ञानविरागान् । कदाचनापि । नातिक्रामेन्नोल्लङ्घयेत्पालयेदित्यर्थः । एवममुना प्रकारेण । धर्मादयः । गुणाः । भक्तेर्माहात्म्यज्ञानसहितोपासनायाः । अन्तर्गताः । ज्ञेयाः

महत्ताबोधयुग्भक्तिर्दृढा भगवतः स हि । गुणस्तथाविधो ज्ञेयो गुणास्त्वन्ये तदान्तराः ॥ १० ॥
हरेराज्ञां पालयन्ति ब्रह्मकालेश्वरादयः । एवं महत्तां बुद्ध्वैव भक्तिं यः कुरुते दृढाम् ॥ ११ ॥
तदाज्ञप्तान्स धर्मादीन्नातिक्रामेत्कदाचन । एवं धर्मादयो भक्तेर्ज्ञेया अन्तर्गता गुणाः ॥ १२ ॥
अथाह तं शुकमुनिर्भक्त्या यद्येकयाऽखिलाः । प्राप्ता भवेयुर्धर्माद्या नोक्ता सैकैव किं तदा ॥ १३ ॥
एकान्तिकश्चतुर्भिः स्याद् गुणैरित्युच्यते कुतः । इति पृष्टस्तु मुनिना तेन प्रत्याह तं हरिः ॥ १४ ॥
पराऽपरेति भेदेन भक्तिस्तु द्विविधा मता । कृष्णमाहात्म्यबोधेन युक्ता तत्रादिमोदिता ॥ १५ ॥
दृढा सैव भवेद्यस्य तस्य पुंसस्तु सर्वथा । धर्मादिसाधनोद्योगः पृथग्नास्त्येव निश्चितम् ॥ १६ ॥

॥ १२ ॥ अथेति । अथानन्तरम् । शुकमुनिः शुकानन्दसाधुः । तं श्रीहरिम् । आह । हे हरे ! । यदि । एकया । भक्त्या । माहात्म्यज्ञानसहितोपासनयेत्यर्थः । अखिलाः । धर्माद्या गुणाः । प्राप्ताः । भवेयुः । तदा । एका । सा तथाविधा भक्तिरेव । किं नोक्ता ॥१३॥ एकेति । चतुर्भिः । गुणैः स्वधर्मज्ञानवैराग्यभक्त्याख्यैः । एकान्तिको भक्तः । स्यात् । इतीत्थम् । कुतः कस्माद्धेतोः । उच्यते भवता तत्र कथ्यते । इत्यमुना प्रकारेण । तेन । मुनिना शुकानन्दसाधुना । पृष्टोऽनुयुक्तः । हरिः । तं शुकानन्दमुनिं प्रति । आह ॥ १४ ॥ परेति । हे मुने ! । भक्तिस्तु । परा । अपरा । इत्येवंविधेन । भेदेन । द्विविधा । मता । तत्र द्विविधभक्त्योर्मध्ये । आदिमा प्रथमा परा भक्तिः । कृष्णमाहात्म्यबोधेन । युक्ता । उदिता ॥ १५ ॥ दृढेति । यस्य । पुंसो भक्तस्य । दृढा । सा परा भक्तिरेव । भवेत् । तस्य । भक्तस्य । सर्वथा । धर्मादिसाधनोद्योगः । पृथक् पराभक्तितः पृथग्भूतः । नास्ति । निश्चितमेव ॥ १६ ॥

तादृश इति । तादृशः पराभक्तिमान् । पृथुर्नृपतिः । भक्तः । अभूत् । येन पृथुना भक्तेन । वरदायिनः स्वस्मै वरप्रदानोद्युक्तात् । हरेः सकाशात् । कथायाः । श्रवणे कथाश्रवणनिमित्तम् । कर्णायुतम् । वृतम् । दशसहस्रपरिमितकर्णैः कथाश्रवणेन यावानानन्दो जायते तावन्तमानन्दं कर्णद्वयेन कथाश्रवणेन जायमानमवृतेत्यर्थः । अन्यत्तदितरत्किमपि । न तु नैव वृत्तम् । 'विधत्स्व कर्णायुतमेष मे वर' इति श्रीभागवतोक्तेः ॥ १७ ॥ वेण्विति । किञ्च । हरेः श्रीकृष्णस्य । वेणुनादम् । श्रुत्वा श्रीकृष्णमुखमारुतापूरितवंशीक्वाणमाश्रुत्येत्यर्थः । तत्पार्श्वं श्रीकृष्णसमीपम् । यियासवो यातुमिच्छवः । स्वैः स्वसम्बन्धिभिः । रुद्धा अपवरकादौ प्रवेश्य द्वारपिधानाचरणेन निरुद्धाः । अतएव । त्यक्तवपुषः । कृष्णविरहेण संत्यक्तगुणात्मकशरीरत्रयःदिव्यदेहेन श्रीकृष्णान्तिकं प्राप्ता इत्यर्थः । व्रजाङ्गना गोप्यः । तादृश्यः पराभक्तिमत्यः । अभूवन् ॥ १८ ॥ सामान्यत इति । यस्य । पुंसो भक्तस्य । सामान्यतः । प्रभोः श्रीहरेः । या । भक्तिः । भवेत् । माहात्म्यज्ञानरहिता । सा । भक्तिः । अपरा । ज्ञेया । तेनापराभक्तिमता भक्तेन तु । तत्त्रयं स्वधर्मादित्रिकम् । साध्यम् ॥ १९ ॥ चतुर्भिरिति । स संसाधितधर्मादित्रिकयुक्तापराभक्तिमान् भक्तः

तादृशस्तु पृथुर्भक्तः कथायाः श्रवणे हरेः । कर्णायुतं वृतं येन न त्वन्यद्वरदायिनः ॥ १७ ॥ वेणुनादं हरेः श्रुत्वा तत्पार्श्वं च यियासवः । स्वैरुद्धास्त्यक्तवपुस्तादृश्यश्च व्रजाङ्गनाः ॥१८॥ सामान्यतो भवेद्यस्य भक्तिः पुंसोऽपरा प्रभोः । माहात्म्यज्ञानरहिता साध्यं तेन तु तत्त्रयम् ॥ १९ ॥ चतुर्भिः साधनैर्युक्तो भवेदेकान्तिको हि सः । एवं व्यवस्था विज्ञेया पुंसां भक्तेस्तु भेदतः ॥ २० ॥ ब्रह्मानन्दोऽथ पप्रच्छ केनोपायेन सत्पते ! । प्राप्ता भवेत्परा भक्तिस्तव पुंसो मुमुक्षतः ॥ २१ ॥ तमुवाच हरिः सा तु प्राप्यते सेवया सताम् । चतुर्विधास्तेऽपि सन्ति ते च ज्ञेया निदर्शनैः ॥ १२ ॥ दीपाभा दीपिकाभाश्च तडिद्भाश्चौर्वसन्निभाः । कृष्णमाहात्म्यबोधस्य तारतम्येन ते तथा ॥ २३ ॥

। चतुर्भिः । साधनैः । युक्तः सन् । एकान्तिकः । भवेत् । हि । एवममुना प्रकारेण । भक्तेः । भेदतः । पुंसां भगवद्भक्तजनानाम् । व्यवस्था विभेदः । विज्ञेया । अस्यायंभावः । पृथ्वादिवत्पराभक्तिमत्येकान्तिकभक्ते भगवन्माहात्म्यज्ञानाधिक्यान्मालामणिषु सूत्रमिव स्वधर्मादयोऽनुवर्त्तन्ते । अपराभक्तिमतस्तु भगवन्माहात्म्यज्ञानस्य न्यूनत्वाच्चतुर्णामपेक्षाऽस्ति सोऽपि तद्वान्सन्माहात्म्यज्ञानाधिक्येन पराभक्तिमानेकान्तिकभक्तो भविष्यतीति ॥ २० ॥ ब्रह्मानन्द इति । अथानन्तरम् । ब्रह्मानन्दोमुनिः । पप्रच्छ । हे सत्पते ! । तव । पराभक्तिः । मुमुक्षतः । पुंसो भक्तस्य । केन । उपायेन । प्राप्ता । भवेत् ॥ २१ ॥ तमिति । तमेवं पृच्छन्तं ब्रह्मानन्दमुनिम् । हरिः । उवाच । हे मुने ! । सा पराभक्तिस्तु । सतां प्रत्यक्षभगवद्भक्तसाधूनाम् । सेवया । प्राप्यते । ते सन्तोऽपि । चतुर्विधाः । सन्ति । ते चतुर्विधाः सन्तश्चापि । निदर्शनैर्दृष्टान्तैः । ज्ञेयाः ॥ २२ ॥ निदर्शनान्याह । दीपेति । दीपाभाः प्रदीपसन्निभाः । दीपिकाभा दीपिकासन्निभाः । तडिद्भा वैद्युतानलसन्निभाः । और्वसन्निभा वडवानलसमानाश्च । इति । ते चतुर्विधाः सन्तः । कृष्णमाहात्म्यबोधस्य । तारतम्येन न्यूनाधिकभावेन । तथा चतुर्विधाः । मताः ॥ २३ ॥

तान् लक्षणतो निर्दिशति सार्द्धैः पञ्चभिः। तत्रेति । तत्र तेषु चतुर्विधेषु मध्ये । ये । सन्तः । विषयवायुना मायिकसामान्यविषयसम्बन्धरूपपवनवेगेन । क्वचित्कदाचित् । भ्रष्टतां स्वधर्मादेश्च्युततम् । यायुः । ते सन्तः । आद्या दीपाभाः कथिताः । ते दीपाभाः सन्तः । चिराद् बहुकालेन । सिद्धतामेकान्तिकतारूपां सिद्धदशाम् । यास्यन्ति ॥२४॥ विषयैरिति । ये सन्तः । इह लोके । तीव्रवायूपमैः । रमणीयैः । विषयैः । क्वचित्कदाचित् । भ्रष्टताम् । यायुः । ते सन्तः । द्वितीया दीपिकाभाः । उदीरिताः ॥२५॥ वर्षेति । ये सन्तः । वर्षोदकेन । विद्युद्वत्तडिदिव । सर्वैः । रमणीयारमणीयैः सकलैः । मायिकवस्तुभिः । क्वचित्कदाचिदपि । क्षोभम् । नाप्नुयुः । ते सन्तः । तृतीयकास्तडिद्भाः । प्रोक्ताः ॥२६॥ यथेति । यथा । और्वः । समुद्रगः सन्नपि । तदम्बुना समुद्रोदकेन । न क्षीयते निर्वाणं न गच्छति । प्रत्युत क्षारं लवणम् । तत्समुद्राम्बु । आपीय । मधुरं मिष्टम् । कृत्वा । उज्झति पायुना त्यजति । एतदेव मेघैरादाय वृष्टं सद्धान्याद्युत्पादनहेतुर्भवतीति कथा पुराणान्तराज्ज्ञेया । तथेत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ २७ ॥ तथेति । तथा । ये सन्तः । सर्वान् । विषयान् मायिकार्थान् । सेवमानाः सन्तोऽपि । क्वचित् । अणुमणुप्रमाणमपि । क्षोभम् । न

तत्र ये भ्रष्टतां यायुः क्वचिद्विषयवायुना । आद्यास्ते कथिताः सन्तश्चिराद्यास्यन्ति सिद्धताम् ॥ २४ ॥ विषयै रमणीयैस्तु तीव्रवायूपमैरिह । क्वचिद्ये भ्रष्टतां यायुस्ते द्वितीया उदीरिताः ॥ २५ ॥ वर्षोदकेन विद्युद्वत् सर्वैर्मायिकवस्तुभिः । ये क्वचिन्नाप्नुयुः क्षोभं ते तु प्रोक्तास्तृतीयकाः ॥ २६ ॥ यथा समुद्रगोऽप्यौर्वः क्षीयते न तदम्बुना । प्रत्युतापीय तत्क्षारं कृत्वा मधुरमुज्झति ॥ २७ ॥ तथा ये विषयान्सर्वान्सेवमाना अपि क्वचित् । यायुर्नाणुमपि क्षोभं कुर्युस्तच्छ्रेय एव च ॥ २८ ॥ तं तुरीया निगदिता एवं सन्तश्चतुर्विधाः । तत्राद्याश्च द्वितीयाश्च सेवार्हा न मुमुक्षताम् ॥ २९ ॥ पराभक्तीप्सुभिर्नित्यमितरेषां तु यत्नतः । मनोवाक्तनुभिः सेवा कर्त्तव्या निजशक्तितः ॥ ३० ॥ तत्रापि सन्तो विद्युद्भा ज्ञेया एकान्तिका हरेः । और्वाभास्तु हरेरेव परमैकान्तिका मताः ॥ ३१ ॥

यायुः । तच्छ्रेयः स्वस्मै अन्नवस्त्रादिप्रदविमुखपापिजनस्यापि कल्याणमेव । कुर्युः । ते इत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ २८ ॥ तइति । ते तथाविधाः सन्तः । तुरिया और्वसन्निभाः । निगदिताः । एवममुना प्रकारेण । चतुर्विधाः । सन्तः । ज्ञेयाः । तत्र चतुर्विधसाधुषु मध्ये आद्या दीपाभाः सन्तः । द्वितीया दीपिकाभाः सन्तश्च । मुमुक्षतां पराभक्तीच्छतां मुमुक्षुभक्तजनानाम् । सेवार्हाः सेवायोग्याः । न भवन्ति ॥२९॥ परेति । पराभक्तीप्सुभिः पराभक्तिमाप्तुमिच्छद्भिर्भक्तैः । इतरेषां तडिद्भानामौर्वसन्निभानां सताम् । सेवा । मनोवाक्तनुभिः । यत्नतः । निजशक्तितः । नित्यम् । कर्त्तव्या । स्वस्वधर्मेषु स्थित्वेतिशेषः ॥ ३० ॥ तत्रेति । तत्र तडिद्भानामौर्वसन्निभानां च मध्येऽपि । विद्युद्भाः । सन्तः । हरेः । एकान्तिकाः । ज्ञेयाः । और्वाभाः । सन्तस्तु । हरेः । परमैकान्तिका एव । मताः । अत्रैकान्तिकाः साधनदशावस्थिताः परमैकान्तिकाः सिद्धदशावन्त इति भेदो बोध्यः ॥ ३१ ॥

इतीति । इत्येवंविधम् । तस्य श्रीहरेः । वचोऽमृतं वाक्यपीयूषम् । पीत्वा । सः । मुनिर्ब्रह्मानन्दसाधुः । अतिमुदम् । आप । सदोनिषण्णाः । तदीयाः । भक्ताः । ये । अपरे । अखिलाः । मुनयः । गृहिणश्च । तेऽपि । अतिमुदम् । अलभन्त ॥ ३२ ॥ धर्माद्यङ्गत्रयावाप्तिहेतोर्लक्ष्मगुणस्य च । पराऽपरेति भेदेन द्विविधं भक्तिलक्षणम् ॥ १ ॥ प्राप्तेः स्वस्य पराभक्तेर्हेतुनां स्वसतां च यः । लक्ष्माण्याह हरिर्दद्यात्स मे भक्तिं परां स्वकाम् ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्स्नुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकतृतीयस्तरङ्गः ॥ २०३ ॥ ३ ॥

प्रधानं साधनं त्वेकं सत्सत्सङ्गतिलक्षणम् योगिनश्च हरेर्ध्यानस्थितिस्तुर्ये समीरिता ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८२) सहसो मार्गशीर्षमासस्य । शुक्ले शुक्लपक्षे । दशम्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । वृत्तालयपुरे । लक्ष्मीनारायणालये लक्ष्मीनारायणमन्दिरपश्चिमप्रदेशस्थवेदिकास्तृत – सश्वेतोत्तरच्छद–सपार्श्विक–स्थूलतूलिकासने इत्यर्थः । सितवासाः परिहितसकलश्वेतवसनः । त्यागिगृहिव्रजैर्नानादेशायातत्यागि-

इति तस्य वचोऽमृतं स पीत्वा मुनिरापातिमुदं सदोनिषण्णाः । अपरे मुनयोऽखिलाश्च भक्ता गृहिणश्चाप्यलभन्त ये तदीयाः ॥ ३२ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकतृतीयस्तरङ्गः ॥ २०३ ॥ ३ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नेत्राष्टवसुभूमिते । दशम्यां सहसः शुक्ले वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र वृत्तालयपुरे लक्ष्मीनारायणालये । सितवासा व्यराजत्स वृतस्त्यागिगृहिव्रजैः ॥ २ ॥ पप्रच्छ मुक्तानन्दस्तं तदाज्ञप्तो हरेस्तव । भक्तस्यैकं साधनं मे प्रधानं वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ येनैकेन कृतेनैव साधनानीतराण्यपि । अखिलानि कृतानि स्युरिति पृष्टोऽब्रवीद्धरिः ॥ ४ ॥ साधुलक्षणयुक्तानां सतां सङ्गोऽस्ति तादृशः । इत्युक्त्वा स सतः सर्वान्पृच्छति स्म दयानिधिः ॥ ५ ॥ कृष्णस्यैकान्तिको भक्तो दक्षो योगक्रियासु च । सांख्ययोगौ कृष्णपराविति जानंश्च यो भवेत् ॥ ६ ॥

गृहिस्वाश्रितसङ्घैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः । स श्रीहरिः । व्यराजत् ॥ २ ॥ पप्रच्छेति । तदाज्ञप्तः श्रीहरिणा प्रश्नं प्रष्टुं कृताज्ञः । मुक्तानन्दोमुनिः । तं श्रीहरिम् । पप्रच्छ । हे प्रभो ! । हरेः पुरुषोत्तमस्य । तव । भक्तस्य । एकम् । प्रधानं मुख्यम् । साधनं स्वात्यन्तिकनिःश्रयसोपायम् । मे मह्यम् । वक्तुम् । अर्हसि ॥३॥ येनेति । कृतेन त्वद्भक्तेन सम्पादितेन । येन । एकेन साधनेनैव । इतराणि । अखिलान्यपि । साधनानि । कृतानि । स्युः । इतीत्थम् । पृष्टो मुक्तानन्दमुनिनानुयुक्तः । हरिः । अब्रवीत् ॥ ४ ॥ साध्विति । हे मुने ! । साधुलक्षणयुक्तानां श्रीकृष्णाभिहितकृपाल्वादि त्रिंशल्लक्षणसम्पन्नानाम् । सतां साधूनाम् । सङ्गः कायवाङ्मनोभिस्तदुक्तैकान्तिकधर्मरूपार्थावधारणाचरणादिरूपः प्रसङ्गः । तादृशो भवदभिहितसाधनात्मकः । अस्ति । इतीत्थम् । उक्त्वा । दयानिधिः । स श्रीहरिः । सर्वान् । सतः साधून् । पृच्छति स्म ॥ ५ ॥ कृष्णस्येति । हे साधवः ! । योगक्रियास्वष्टाङ्गयोगकलासु । दक्षः । साङ्ख्ययोगौ साङ्ख्ययोगशास्त्रे । कृष्णपरौ श्रीकृष्ण-

स्वरूपप्रतिपादनविषयौ । स्तः । इतीत्थम् । जानन् । यः । कृष्णस्य । एकान्तिकः । भक्तः । भवेत् ॥ ६ ॥ तेनेति । तेन तथाविधेन भक्तेन । भगवतः । मूर्त्तौ । वृत्तिः स्वमनोवृत्तिः । सदा निरन्तरम् । कथं केन प्रकारेण । रक्ष्या । तत्प्रवणेन सर्वदा तन्मूर्त्तिसम्मुखीनेन । हृदा मनसा । मूर्त्तिः । कथम् । चालनीया ॥ ७ ॥ अन्तरिति । हे साधवः ! । तेन योगिना भक्तेन । वृत्तिर्मनोवृत्तिः । अन्तः स्वहृदये । कथम् । रक्ष्या । सा वृत्तिः । बहिः । कथम् । रक्ष्या । लये निद्रालस्यरूपे । कथम् । वृत्त्यम् । विक्षेपे सङ्कल्पविकल्परूपे च । कथम् । वृत्त्यम् ॥ ८ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । तेन श्रीहरिणा । पृष्टाः । सन्तो मुक्तानन्दादयः साधवः । यदा सम्यक् । तदुत्तरम् । कर्त्तुम् । नैव विदुः । तदा । स्वयं श्रीहरिरेव । तत्स्वप्रश्नोत्तरम् । तान्साधून् । आह ॥ ९ ॥ तत्रादौ मनोवृत्तिर्भगवन्मूर्त्तौ । कथं रक्ष्येति बहिश्च कथं रक्ष्येति प्रश्नत्रयोत्तरं कुर्वन्नादावन्तःकरणाधारहृदयात्तदुद्गमनप्रकारं दृष्टान्तेनाह द्वाभ्याम् । अस्तीति । हे सन्तः ! । नृणाम् । अन्तःकरणम् । जीववृत्त्या । आचितं व्याप्तम् । अस्ति । तदन्तःकरणम् । उद्गच्छदूर्ध्वं निर्यन्नैकधारं बहुछिद्रनिःसृतत्वादनेकाल्पधारमम्बु जलं यस्मात्तथाविधं च यत् यन्त्रं तेन । सदृशं

तेन मूर्त्तौ भगवतो वृत्ती रक्ष्या कथं सदा । कथं मूर्त्तिश्चालनीया हृदा तत्प्रवणेन च ॥ ७ ॥
अन्तर्वृत्तिः कथं रक्ष्या कथं रक्ष्या च सा बहिः । कथं लये च विक्षेपे तेन वृत्यं तु साधवः ! ॥ ८ ॥
इति पृष्टास्तेन सन्तो यदा सम्यक् तदुत्तरम् । कर्त्तुं विदुर्नैव तदा स्वयमेव तदाह तान् ॥ ९ ॥
अस्त्यन्तःकरणं सन्तो जीववृत्याऽऽचितं नृणाम् । उद्गच्छन्नैकधाराम्बुयन्त्रेण सदृशं च तत् ॥ १० ॥
जलयन्त्रे यथा वारि भ्रमित्वोद्गच्छति द्रुतम् । तत्रेन्द्रियेष्वात्मवृत्तिस्तथा भ्रान्त्वोर्ध्वमेति हि ॥ ११ ॥
एवं सत्यत्र यो योगी स तां वर्त्तयति द्विधा । अन्तर्बहिस्ततस्ताभ्यां साक्षात्कृष्णं समीक्षते ॥ १२ ॥
अन्तर्वृत्या साक्षिरूपं हृदि कृष्णं स ईक्षते । दृष्टिद्वारा बहिर्वृत्या पुरतस्तं च वीक्षते ॥ १३ ॥

तुल्यम् । अस्ति ॥ १० ॥ जलेति । यथा । वारि केनचिच्छिल्पिना यन्त्रस्थगर्त्तनिभृतजलोर्ध्वगमनचातुर्येण सम्प्रेरितं जलम् । जलयन्त्रे । भ्रमित्वा । द्रुतं शीघ्रमेव । उद्गच्छत्यूर्ध्वं प्रयाति । तथा । आत्मवृत्तिर्मनोवृत्तिः । तत्रान्तःकरणाधारे हृदये । भ्रान्त्वा । इन्द्रियेषु चक्षुरादिपञ्चाक्षेषु । उर्ध्वम् । एति । हि ॥ ११ ॥ एवमिति । एवंसति मनोवृत्तेरित्थमूर्ध्वगमनप्रकारे सति । अत्र सत्सङ्गे । यः । योगी । अस्ति । सः । तां वृत्तिम् । अन्तः । बहिः । द्विधा । वर्त्तयति । इन्द्रियद्वारा बहिर्निसृतां मनोवृत्तिमन्तर्बहिः संरक्षणात्मना द्विधा प्रवर्त्तयतीत्यर्थः । ततस्तदनन्तरम् । ताभ्यां द्विधा विभक्ताभ्यां वृत्तिभ्याम् । साक्षात्कृष्णं प्रत्यक्षं श्रीहरिम् । समीक्षते ॥ १२ ॥ एवं वृत्तिर्मूर्तौ कथं रक्ष्येति प्रश्नप्रथमस्य पञ्चेन्द्रियान्यतमद्वारान्तर्बहिः संरक्ष्येत्युत्तरं कृत्वा तृतीय चतुर्थप्रश्नोत्तरे आह त्रिभिः । अन्तरिति । स योगी । हृदि । साक्षिरूपं स्वात्मन्यवस्थितम् । कृष्णं स्वेष्टदेवं श्रीहरिम् । अन्तर्वृत्त्या । ईक्षते । दृष्टिद्वारा । बहिर्वृत्त्या । तं कृष्णम् । पुरतः । किञ्चिद् दूरे स्वाग्रप्रदेशे च च । वीक्षते ॥ १३ ॥

किञ्च । स योगी । आनखाग्रात् । आशिखं शिखापर्यन्तम् । साकल्येन समग्राङ्गतयैव । भगवन्मूर्त्तिम् । बहिः । वीक्षते । अङ्गानि चरणादित-दवयवान् । पृथक्पृथक् । न तु नैव वीक्षते ॥ १४ ॥ एतदेव दृष्टान्तेन दृढयति । यथेति । यथा । कश्चित्पुमान् । महासौधम् । अथवा । महान्तम् । पर्वतमपि । साकल्येनैव । वीक्षेत । तथा । असौ योगी । प्रभुं श्रीहरिम् । साकल्येनैव । पश्यति । एवं योगिना स्वमनोवृत्तेर्भगवन्मूर्त्तौ रक्षणं नेत्राद्यन्यतमज्ञानेन्द्रियेण कर्त्तव्यं न तु पञ्चभिरपीन्द्रियैस्तथासत्यनेकधा वृत्तिसद्भावेन यथार्थतत्स्थिरीभावो न स्यादिति प्रथमप्रश्नोत्तरम् । तां द्विधा कृत्वान्तःसाक्षिरूपेण तत्समीक्षणम् । बहिः समग्राङ्गतया तत्समीक्षणमित्यन्तर्वृत्तिः कथं रक्ष्या बहिर्वृत्तिश्च कथं रक्ष्येत्यस्योत्तरं च ज्ञेयम् ॥१५॥ मनसा मूर्त्तिः कथं चालनीयेति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह सप्तभिः । मूर्त्तिमिति । बहिः स्वनेत्रयोः पुरःप्रदेशे बहिर्वृत्त्या । मूर्त्तिम् । धारयतः । तस्य योगिनः । दृक्पथं दृष्टिमार्गम् । तस्या मूर्त्तेः । ऊर्ध्वमूर्ध्वप्रदेशे । अधोऽधःप्रदेशे । अथवा । पार्श्वयो-स्तस्याः पार्श्वभागयोरपि । चेद्यदि । किञ्चित् । वस्तु । आपतेत्प्राप्नुयात् ॥ १६ ॥ नेति । तदा । स योगी । प्रयतः सावधानः सन् । तां मूर्त्तिम् । अतिदूरे । न

आनखाग्रादाशिखं च साकल्येनैव वीक्षते । बहिः स भगवन्मूर्त्तिं नत्वङ्गानि पृथक् पृथक् ॥ १४ ॥ यथा कश्चिन्महासौधं महान्तं वापि पर्वतम् । साकल्येनैव वीक्षेत तथाऽसौ पश्यति प्रभुम् ॥१५॥ मूर्त्तिं बहिर्धारयतस्तस्या ऊर्ध्वमधोऽथवा । पार्श्वयोर्वापि चेत्किञ्चि-द्वस्तु दृक्पथमापतेत् ॥ १६ ॥ नातिदूरे तदा तां तु पश्येत्पश्येत्स्वसन्निधौ । नासाग्रे वा भ्रुवोर्मध्ये धारयेत्प्रयतः स तु ॥ १७ ॥ एवं धारयतस्तस्य निद्रा वाऽऽलस्यमापतेत् । यदि तर्हि पुनर्दूरे धारयेत्तां स योगवित् ॥१८॥ धृतरज्जुर्यथा बालः पतङ्गं स्वेच्छया मुहुः । ऊर्ध्वं चाधः पार्श्वयोर्वा सन्नयेदानयेत्पुनः ॥ १९ ॥ तथैव योगकलया मूर्त्तिं वर्त्तयतोऽस्य च । निद्रालस्यं चापयायात् स भवेच्च सचेतनः ॥ २० ॥ ततः पुनर्नासिकाग्रे धृत्वा तामन्तरे भ्रुवोः । नीत्वा स्वान्तर्नयेत्तां च तत्स्थयैक्येन भावयेत् ॥ २१ ॥

पश्येत् । किन्तु । स्वसन्निधौ स्वसमीपप्रदेशे । पश्येत् । अथवा । नासाग्रे नासिकाया अग्रप्रदेशे । अथवा । भ्रुवोः । मध्ये मध्यप्रदेशे । धारयेत् ॥ १७ ॥ एव-मिति । एवममुना प्रकारेण । धारयतो हरिमूर्त्तिधारणं कुर्वतः । तस्य योगिनः । यदि । निद्रा । अथवा । आलस्यम् । आपतेदायायात् । तर्हि । योगविन्मनसा मूर्त्तिचालनोपायज्ञः । स योगी । तां मूर्त्तिम् । पुनः । दूरे । धारयेत् ॥ १८ ॥ एवं मूर्त्तिं धारयतो योगिनो निद्रालस्यापनोदार्थं मूर्त्तिचालनप्रकारं दृष्टान्तेनाह द्वाभ्याम् । धृतेति । यथा । धृतरज्जुः । बालः स्वेच्छया । पतङ्गम् । मुहुः । ऊर्ध्वम् । अधश्च । अथवा । पार्श्वयोः । सन्नयेच्चालयेत् । पुनः । आनयेत् । स्वसमीपं प्रापयेत् । तथेत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ १९ ॥ तथेति । तथा तेन प्रकारेणैव । योगकलया मनसा मूर्त्तिचालनयुक्त्या । मूर्त्तिम् । वर्त्तयतश्चालयतः । अस्य । योगिनः । निद्रा । आलस्यं च । अपयायान्निवर्त्तेत । स योगी । सचेतनो जागरूकः । भवेत् ॥२०॥ तत इति । ततस्तदनन्तरम् । तां मूर्त्तिम् । पुनः । नासिकाग्रे । धृत्वा । भ्रुवोः । अन्तरे मध्ये च । नीत्वा । स्वान्तः स्वहृदयम् । नयेत् । तां मूर्त्तिम् । तत्स्थया स्वान्तःस्थया साक्षिरूपया मूर्त्या सह । ऐक्येनैकत्वेन । भावयेत् ॥ २१ ॥

आत्मेति । तदा तर्हि । द्वेधा । भूता पूर्वोक्तप्रकारेण द्विधा जाता । आत्मवृत्तिः । हृदि । एकताम् । याति । स योगी । तत्र हृदये । भागवतं भगवन्मूर्त्तिसम्बन्धिनम् । परमम् । आनन्दम् । याति ॥२२॥ अथ लये कथं वृत्यमिति पञ्चमप्रश्नस्योत्तरमाह । आलस्यमिति । अथैवंविधानन्दानुभवानन्तरम् । तत्र हृदये । आलस्यम् । अथवा । निद्रादि । यदि । पुनः । उदीयात् । तदा । पुनः । वृत्तिम् । द्विधा । कृत्वा पूर्ववद्द्विप्रकारां विधायेत्यर्थः । पूर्ववत् । आचरेत्कुर्यात् ॥ २३ ॥ नेत्रेन्द्रियद्वारा संसाधनीयतयोक्तमर्थमन्येन्द्रियाद्यैरप्येवमेव संसाध्यमित्याह द्वाभ्याम् । श्रोत्रेति । स योगी त्वगादिद्वारा । तथा । अन्तःकरणद्वारापि एवमेव योगकलाम् । मुहुः । साधयेत् ॥ २४ ॥ तथेति । तथा तेन प्रकारेण । साङ्ख्यविचारेण । देहत्रयपृथक्कृते स्थूलादिदेहत्रयात्पृथग्भाविते । अतएव । शुद्धचैतन्यरूपे । आत्मनि स्वक्षेत्रज्ञे । प्रभुं श्रीहरिम् । धारयेत् ॥ २५ ॥ अथ विक्षेपे कथं वृत्यमिति षष्ठप्रश्नोत्तरमाह । द्वाभ्याम् । अन्तरिति । अन्तः स्वहृदये । अथवा । बहिः स्वनेत्रयोःपुरःप्रदेशे । भगवन्मूर्त्तिम् । धारयतो योगिनः । यदि । क्वापि । कश्चन । व्यावहारिकविक्षेपो व्यवहारसम्बन्धी सङ्कल्पविकल्पात्को विक्षेपः । आपतेदायायात् । तदेत्युत्तरेण

आत्मवृत्तिस्तदा द्वेधा भूता यात्येकतां हृदि । आनन्दं परमं तत्र याति भागवतं स च ॥ २२ ॥ आलस्यं वाऽपि निद्राऽथ पुनस्तत्रोदियाद्यदि । तदा पुनर्द्विधा वृत्तिं कृत्वा पूर्ववदाचरेत् ॥२३॥ श्रोत्रत्वगादिद्वाराऽपि स च योगकलां मुहुः । तथाऽन्तःकरणद्वारा साधयेदेवमेव हि ॥ २४ ॥ तथा सांख्यविचारेण देहत्रयपृथक् कृते । धारयेच्छुद्धचैतन्यरूप आत्मनि च प्रभुम् ॥ २५ ॥ अन्तर्बहिर्वा भगवन्मूर्त्तिं धारयतो यदि । व्यवहारिकविक्षेप आपतेत् क्वापि कश्चन ॥ २६ ॥ तदापि तं समादध्याद्धारयन्नेव तां स तु । नतु योगकलां क्वापि स्वकीयामुत्सृजेत्सुधीः ॥ २७ ॥ सांख्यं च योगं विदुषो यथावद्भक्तस्य वृत्तिर्भवतीदृशी वै । इति प्रभोर्वागमृतं निपीय ते तोषमापुर्मुनयो गृहस्थाः ॥ २८ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिंधौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकचतुर्थस्तरङ्गः ॥ २०४ ॥ ४ ॥

सम्बन्धः ॥ २६ ॥ तदेति । तदा तर्ह्यपि । सुधीः । स योगी । तां भगवन्मूर्त्तिम् । धारयन्सन्नेव । तं विक्षेपम् । समादध्यान्निवर्त्तयेत् । क्वापि कदाचिदपि । स्वकीयाम् । योगकलां मूर्त्तिधारणरूपां योगयुक्तिम् । नतूत्सृजेन्नैव त्यजेत् । मूर्त्तिं परित्यज्य विक्षेपं न निवर्त्तयेत्किन्तु तां धारयन्नेव निवर्त्तयेदित्यर्थः ॥ २७ ॥ प्रकरणार्थं निगमयत्यर्द्धेन । साङ्ख्यमिति । हे साधवः ! । साङ्ख्यम् । योगम् । यथावद्यथार्थतया । विदुषो जानतः । भक्तस्य श्रीहरिं भजतो योगिनः । ईदृशी मदुक्तप्रकारा । वृत्तिः । भवति जायते । वै । इत्येवंविधम् । प्रभोः श्रीहरेः । वागमृतम् । निपिय । ते समीपविष्टाः । मुनयो मुक्तानन्दादयः साधवः । गृहस्थाश्च । तोषम् । आपुः ॥ २८ ॥ मुख्यं साधनमुक्त्वा यः स्वभक्तस्य तु योगिनः । वृत्तिमाह हरिर्द्याच्चत्तां मे स दयानिधिः ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकचतुर्थस्तरङ्गः ॥ २०४ ॥ ४ ॥

प्रकारो यो हरेर्मायातरणस्य तथा हरिम् । यत्प्रपन्नस्य नुर्लक्ष्म दम्भिभक्तस्य लक्ष्म यत् ॥ १ ॥ भक्तः कनीयान् स्वाद्यैश्च साधनैः सद्य उत्तमः । एतत्सर्वं पञ्चमे तु सुस्पष्टं समुदीरितम् ॥ २ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८२) सहसो मार्गशीर्षमासस्य । कृष्णे बहुलपक्षे । चतुर्थ्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । वृत्तालयपुरे । गोमतीसरसः । तटे । आम्रवणे रमणीयाम्रारामे । वेद्यामुच्चवेदिकायाम् । मञ्चासने स्वास्तृतपर्यङ्कासने । एषः श्रीहरिः । व्यराजत ॥ २ ॥ तां विशिनष्टि । सितेति । सिताम्बरः परिहितातिसूक्ष्मश्वेतवसनः । स्थलाब्जानां स्रजो हाराश्च शेखरा आपीडाश्च उत्तंसौ कर्णपूरौ च तैः शोभितोऽतिशोभमानः । अनेकशो नानादेशागतत्वाद्बहुभिः । त्यागिभिः । गृहिभिः । स्वीयैः स्वभक्तैः । परितः समंततः । वृतः सभायां वेष्टितः ॥ ३ ॥ पप्रच्छेति । उदगास्यमुदङ्मुखतया वर्त्तमानम् । तं श्रीहरिम् । तदाज्ञयाऽऽलस्यनिवर्त्तकातिकठिनप्रश्नाचरणरूपश्रीहरिनिदेशेन । मुक्तानन्दो मुनिः । पप्रच्छ । हे हरे ! । दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते इत्यर्जुनं प्रत्युक्तत्वद्वचनप्रामाण्याद्धेतोः ॥ ४ ॥ मायामिति । ये । नराः । कृष्णम् ।

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नेत्राष्टवसुभूमिते । चतुर्थ्यां सहसः कृष्णे वचोऽमृतमिदं हरेः ॥१॥ तत्र वृत्तालयपुरे गोमतीसरस्तटे । वेद्यामाम्रवणे मञ्चासन एष व्यराजत ॥ २ ॥सिताम्बरः स्थलाब्जस्रक्शेखरोत्तंसशोभितः । त्यागिभिर्गृहिभिः स्वीयैः परितोऽनेकशो वृतः ॥ ३ ॥ पप्रच्छ मुक्तानन्दस्तमुदगास्यं तदाज्ञया । दैवी ह्येषा गुणमयीत्यादित्वद्वाक्यतो हरे ! ॥४॥ मायां तरेयुः कृष्णं त्वां प्रपद्येरन्नरास्तु ये । न तिष्ठति ततो माया प्रपन्नेषु हरिं क्वचित् ॥५॥ भक्तानां हृदि सङ्कल्पविक्षेपोऽपि समीक्ष्यते । स च मायां विना केन कृतस्तद्वक्तुमर्हसि ॥६॥ श्रीहरिरुवाच—सर्गकालेऽस्य जगतो मायायास्तु गुणत्रयात् । भूतादीनां समुत्पत्तिर्जायते भगवद्दृशा ॥ ७ ॥

त्वाम् । प्रपद्येरन् । ते तु । मायाम् । तरेयुः । ततोहेतोः । हरिं साक्षाच्छ्रीकृष्णं त्वाम् । प्रपन्नेषु नरेषु । माया । क्वचित्कदाचिदपि । न तिष्ठति । इतिद्वयोरेकसम्बन्धः ॥ ५ ॥ भक्तानामिति । किञ्च । भक्तानामुक्तविधानां त्वदाश्रितजनानाम् । हृदि । सङ्कल्पविक्षेपो मायाकार्यमनःकृतस्त्वद्ध्यानान्तरायकरो नानार्थसङ्कल्पोदयरूपो विक्षेपोऽपि । समीक्ष्यते । स सङ्कल्पविक्षेपः । मायां विना । केन । कृतः । तत् । वक्तुम् । अर्हसि । सङ्कल्पविक्षेपस्य मायाकार्यमनोहेतुत्वान्मायायाश्च सर्वथोक्तरीत्याऽभावात्तदुत्पादकं तदन्यं त्वत्तो जिज्ञासामि तं वदेत्यर्थः ॥ ६ ॥ 'इत्थं स मुक्तानन्देन मुनिना पुरुषोत्तमः पृष्टस्तं नन्दयन्प्राह स्वभक्तांश्चापरा'निति । हरिं प्रपन्नानां तद्ध्यानान्तरायकृत्सङ्कल्पोदयसत्त्वेऽपि साक्षाद्धरिस्वरूपस्य दिव्यमानुषभावैकतया दृढनिश्चितत्वेन तत्र सङ्कल्पविक्षेपाभावादुक्तविधसङ्कल्पविक्षेपोऽसङ्कल्पविक्षेप एव यतः सोऽसमर्थत्वाद्यथोत्तरवर्द्धिततन्माहात्म्यवेदनेन विनंक्ष्यत्येव ततः सङ्कल्पविक्षेपस्तु स बोध्यो यस्तत्स्वरूपनिश्चयानिष्पादक इत्युत्तरयन्मायातो भूताद्युत्पत्तिद्वारा मनःकृतसङ्कल्पोदयप्रकारमाह पञ्चभिः । सर्गेति । हे मुने ! । अस्य । जगतो विश्वस्य । सर्गकाले सृष्टिसमये । भगवद्दृशा परंपरया प्रधानपुरुषागतश्रीकृष्णदृष्ट्या । मायायाः प्रधानप्रकृतेः सकाशात् । गुणत्रयान्महत्तत्त्वद्वारोत्पन्नत्रिविधाहङ्कारात् । भूतादीनां महाभूतेन्द्रियान्तःकरणादीनाम् । समुत्पत्तिः । जायते ॥ ७ ॥

एतदेव स्पष्टमाह सार्द्धेन । तामसादिति । तत्र त्रिविधाहङ्कारमध्ये तामसादहङ्कारात् । पञ्च पञ्चसङ्ख्याकानि महाभूतान्याकाशादीनि । जायन्ते शब्दादिद्वारोत्पद्यन्ते । राजसाहङ्कारात् । दश दशसङ्ख्याकानि । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि । बुद्धिः । प्राणश्च । जायन्ते ॥८॥ बाह्येति । सात्त्विकादाहङ्कारात् । बाह्यान्तःकरणेशाश्चक्षुरादिबाह्यकरणदेवा मनआद्यन्तःकरणदेवाश्चेत्यर्थः । मनश्च । जायन्ते । एभिः । तत्त्वैर्मायाकार्यैर्महाभूतादिभिरेव । सर्वशो वैराजपुरुषस्य देवमनुष्यादिसर्वेषां देहिनां चेत्यर्थः । देहाः । जायन्ते ॥९॥ एतैरिति । भक्तानां साक्षाद्भगवन्तं प्रपन्नानां जनानामपि । देहसमुद्भवः । एतैरुक्ततत्त्वैरेव । जातः । अस्ति । इतिहेतोः । सर्वत्रोक्तेषु सर्वेष्वपि । मायामयगुणात्मता मायाकार्यगुणात्मकत्वम् । अस्ति ॥ १० ॥ गुणेति । गुणात्मकान्तःकरणादुक्तरीत्यान्तःकरणस्य गुणात्मकत्वाद्धेतोः । भक्तानामपि । हृदि । वपुःक्षयः । यावत् । आदेहपातमित्यर्थः । सङ्कल्पक्षोभसम्भवः सङ्कल्पजन्यविक्षेपोदयः । जायते ॥ ११ ॥ एवमिति । एवंसति । भगवन्तं साक्षाच्छ्रीहरिम् । प्रपन्नानां शरणं प्राप्तानाम् । नृणां भक्तानाम् । मायानिवृत्तिः । यथा । जायते । तथा । वच्मि । निशम्यतां मत्तस्तदाकर्ण्यताम् ॥ १२ ॥ प्रत्यक्षेति । धृतमानुष्यनाटने सन्दर्शितमनुजानुकरणे ।

तामसात्तत्र जायन्ते महाभूतानि पञ्च च । दशेन्द्रियाणि जायन्ते बुद्धिः प्राणश्च राजसात् ॥ ८ ॥ बाह्यान्तःकरणेशाश्च जायन्ते सात्त्विकात्मनः । एभिरेव हि जायन्ते तत्त्वैर्देहास्तु सर्वशः ॥ ९ ॥ एतैरेव च भक्तानामपि देहसमुद्भवः । जातोऽस्तीत्यस्ति सर्वत्र मायामयगुणात्मता ॥ १० ॥ गुणात्मकान्तःकरणात्सङ्कल्पक्षोभसम्भवः । जायन्ते हृदि भक्तानामपि यावद्वपुःक्षयः ॥ ११ ॥ एवं सति यथा माया निवृत्तिर्जायते नृणाम् । भगवन्तं प्रपन्नानां तथा वच्मि निशम्यताम् ॥ १२ ॥ प्रत्यक्षभगवद्रूपे धृतमानुष्यनाटने । मायिकत्वस्य लेशोऽपि सर्वथैव न विद्यते ॥ १३ ॥ नराकृति परंब्रह्म भवत्येतद्धि निर्गुणम् । इति स्यान्निश्चयो यस्य पुंसो भगवतो दृढः ॥ १४ ॥ स तु मायां तीर्ण एव वर्त्तमानोऽपि तादृशे । देहे कृष्णस्यावबोधाद् गुणातीततया किल ॥ १५ ॥ क्षोभाभावाद्धरे रूपे क्रियारक्ते निजान्तरे । सङ्कल्पक्षोभदुष्टेऽपि स मायां तीर्ण एव हि ॥ १६ ॥

प्रत्यक्षभगवद्रूपे । मायिकत्वस्य त्रिगुणात्मकमायाकार्यतत्त्वमयाकृतित्वस्य । लेशोऽल्पमात्रभागोऽपि । सर्वथैव न विद्यते ॥ १३ ॥ नरेति । एतत् । नराकृति मनुष्यसमानाकारतया प्रतीयमानम् । परंब्रह्म । निर्गुणं मायिकगुणवर्जितम् । सदा स्वतोदिव्याकृतीत्यर्थः । भवति वर्त्तते । हि प्रसिद्धमेवं श्रुतिस्मृतीतिहासन्यायादिषु । इत्येवंविधः । भगवतः साक्षाद्धरेः । दृढनिश्चयः । यस्य । पुंसो भक्तस्य । स्यात् ॥ १४ ॥ स इति । स भक्तस्तु । तादृशे त्रिगुणात्मके । देहे । वर्त्तमानः सन्नपि । कृष्णस्य साक्षाच्छ्रीहरेः । गुणातीततया मायामयगुणत्रयवर्जिततया । अवबोधाद् दृढज्ञानाद्धेतोः । मायाम् । तीर्ण एव । अस्ति । किल । इति त्रयाणामेकसम्बन्धः ॥ १५ ॥ ननु सङ्कल्पविक्षेपे सत्यपि स मायां तीर्ण इति कथमुच्यते इत्यत्राह । क्षोभेति । हरेः साक्षाद्भगवतः । रूपे नृनाट्यानुकारिणि स्वरूपे । क्षोभाभावादयं परमेश्वरः स्यान्न स्याद्वेति तदन्तःसङ्कल्पविक्षेपानुदयाद्धेतोः । क्रियारक्ते सङ्कल्पाचरणरूपस्वभावाविकस्वक्रियाप्रसक्ते । निजान्तरे गुणात्मके स्वमनसि । सङ्कल्पक्षोभदुष्टेऽनेकपदार्थसङ्कल्पनविकल्पनकृतविक्षेपदूषिते सत्यपि । स तादृश निश्चयवान् भक्तः । मायाम् । तीर्ण एवास्ति । हि ॥ १६ ॥

सङ्कल्पेति । सङ्कल्पादिरनेकपदार्थसङ्कल्पन विकल्पनप्रभृतिस्तु । मनसः । स्वाभाविकः साहजिकः । धर्मः । अस्ति । वै । अतोहेतोः । हरेः । मायायाः । तरणे । संशयः । न कार्यः ॥ १७ ॥ एतदेव सम्यग्बोधाय पुनरपि स्पष्टमाह । मायेति । यो भक्तः । धृतनराकृतिम् । हरिम् । मायातीतम् । विद्यात् । तावता मायातीततया सम्यक् श्रीहरिस्वरूपवेदनेन । स भक्तोऽपि । मायातीतः । इतीत्थम् । ध्रुवं निश्चितमेव । विज्ञेयः ॥ १८ ॥ पुनरप्येतत्सदाचारेण द्रढयति । क्वचिदिति । क्वचित्कदाचित् । प्राप्तगुणक्षोभाः रजआदिमायागुणानादिसम्बन्धेन सम्प्राप्तान्तःकरणसंक्षोभा अपि । ब्रह्मादयः । सुराः । वसिष्ठाद्याः । मुनयश्च । तथाविधा मायातीता एव । भवन्ति ॥ १९ ॥ एतदिति । हे मुने ! । अस्य त्वत्कृतस्य प्रश्नस्य । उत्तरम् । एतदेव । भवता । ज्ञातव्यम् । मत्कृतोत्तरादृतेऽन्यदत्रोत्तरं नैवास्तीतिभावः । इत्यमुना प्रकारेण । उक्तः श्रीहरिणाऽभिहितः । स मुक्तानन्दमुनिः । प्रसन्नः । अभूत् । ततस्तदनन्तरम् । नित्यानन्दो मुनिः । अब्रवीच्छ्रीहरिं प्रश्नं पप्रच्छेत्यर्थः ॥ २० ॥ प्रपन्नस्येति । हे प्रभो ! । हरिं प्रत्यक्षपुरुषोत्तमम् । त्वां । प्रपन्नस्य । पुंसो भक्तस्य । त्वत्प्रपत्त्या माया-

सङ्कल्पादिस्तु मनसो धर्मः स्वाभाविकोऽस्ति वै । अतो न संशयः कार्यो मायायास्तरणे हरेः ॥ १७ ॥ मायातीतं हरिं विद्याद्यो वै धृतनराकृतिम् । तावता सोऽपि विज्ञेयो मायातीत इति ध्रुवम् ॥ १८ ॥ क्वचित्प्राप्तगुणक्षोभा अपि ब्रह्मादयः सुराः । वसिष्ठाद्याश्च मुनयो भवन्त्येव तथाविधाः ॥ १९ ॥ एतदेवास्य प्रश्नस्य ज्ञातव्यं भवतोत्तरम् । इत्युक्तः स प्रसन्नोऽभून्नित्यानन्दस्ततोऽब्रवीत् ॥ २० ॥ प्रपन्नस्य हरिं त्वां मे पुंसो लक्ष्म वद प्रभो ! । तमुवाच हरिस्तत्तु गीतायां हरिणोदितम् ॥ २१ ॥ सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज । अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ २२ ॥ मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु । मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ २३ ॥ एवं कृष्णं प्रपन्नस्य महादुःखं यदि क्वचित् । आपतेत्तर्हि स ततो रक्षां नेच्छेत्तदन्यतः ॥ २४ ॥

तीततां प्राप्तस्य भक्तस्येत्यर्थः । लक्ष्म लक्षणम् । मे मह्यम् । वद । तमेवं पृच्छन्तं नित्यानन्दमुनिम् । हरिः । उवाच । हे मुने ! । तद्धरिप्रपन्नभक्तलक्षणम् । गीतायाम् । हरिणा श्रीकृष्णेन । उदितमुक्तं भवति ॥ २१ ॥ सर्वेति । हे अर्जुन ! । सर्वधर्मान् । परित्यज्य । एकं केवलम् । माम् । शरणम् । व्रज । अहम् । त्वाम् । सर्वपापेभ्यः । मोक्षयिष्यामि । अतः । मा शुचः शोकं माकृथाः ॥ २२ ॥ मदिति । त्वम् । मन्मनाः । भव । मद्भक्तः । भव । मद्याजी । भव । माम् । नमस्कुरु । मत्परायणो मदेकशरणः । त्वम् । एवम् । आत्मानं स्वमानसम् । युक्त्वा मयि संयोज्य । मामेव । एष्यसि प्राप्स्यसि । अनयोर्भावार्थौ रामानुजाचार्यकृतभाष्यादवगन्तव्यः । अनेन श्लोकद्वयेन या सर्वथैव भगवत्परायणता सैव तत्प्रपन्नभक्तलक्षणं बोध्यमित्युक्तम् ॥ २३ ॥ एवं श्रीकृष्णोक्तं प्रपन्नलक्षणमुक्त्वा तत्र यन्न्यूनं तत्स्वयमाह त्रिभिः । एवमिति । एवममुना प्रकारेण । कृष्णं प्रत्यक्षं श्रीहरिम् । प्रपन्नस्य भक्तस्य । यदि । क्वचित्कदाचित् । महादुःखं देहान्तकष्टम् । आपतेत्प्राप्तं

भवेत् । तर्हि तदापि । स भक्तः । तदन्यतः स्वेष्टदेवकृष्णेतरस्मात् । ततो दुःखात् । रक्षाम् । नेच्छेत् । वस्तुतस्तु सः स्वत्राणमेव नेच्छेद्यदीच्छेत्तर्हि केवलं स्वेष्टदेव-छन्दमालक्ष्य तस्मादेवेच्छेन्न ततोऽर्वाचीनात्कस्माचनापीतिभावः ॥ २४ ॥ यदिति । किञ्च । स्वस्य । अभीष्टम् । यत् । यत् । सुखम् । स्यात् । तत्तत्सुखम् । स भक्तः । कर्हिचित् । कृष्णेतरस्मात् । नेच्छेत् । किन्तु । सर्वं सकलमपि स्वाभीष्टसुखम् । हरेः सकाशात् । इच्छेत् । वै ॥ २५ ॥ कृष्णेति । किञ्च । स भक्तः । कृष्णेतरम् । किञ्चिदपि । सुखप्रदम् । नैव । विद्यात् । हरेः । चिकीर्षानुगुणं कर्त्तुमभिवाञ्छितार्थानुरूपं यथातथा । सर्वदा । वर्त्तेत ॥ २६ ॥ एवमिति । हे मुने ! । हरिम् । प्रपन्नः । पुरुषो भक्तः । एवंविध इत्थंभूतलक्षणः । विज्ञेयः । इत्यमुना प्रकारेण । उक्त्वा नित्यानन्दमुनिप्रश्नोत्तरं कृत्वा । उपरतं जोषमासीनम् । तं श्रीहरिम् । क्षत्रियो द्वितीयवर्णः । नाञ्ज एतन्नामा भक्तः । पृच्छति स्म ॥२७॥ स्वस्य । हृदये मनसि । दृढं यथातथा । त्वदाश्रयः । न स्यात् । अथापि । बाह्यत उपरिष्टात्तु ।

यद्यत्सुखमभीष्टं स्यात्स्वस्य तत्तच्च कर्हिचित् । कृष्णेतरस्मान्नेच्छेद्वै सर्वमिच्छेद्धरेः स च ॥ २५ ॥
कृष्णेतरं कञ्चिदपि नैव विद्यात्सुखप्रदम् । हरेश्चिकीर्षानुगुणं स च वर्त्तेत सर्वदा ॥ २६ ॥
एवंविधस्तु विज्ञेयः प्रपन्नः पुरुषो हरिम् । इत्युक्त्वोपरतं नाञ्जः क्षत्रियस्तं स्म पृच्छति ॥ २७ ॥
दृढं त्वदाश्रयो न स्याद् हृदयेऽथापि बाह्यतः । प्रौढिं दृढाश्रितसमां स्वस्य यस्तु प्रदर्शयेत् ॥ २८ ॥
स दाम्भिको नरः स्वामिन्! दृढभक्तसमक्रियः । कथं ज्ञेय इति पृष्टो धर्मसुनुस्तमब्रवीत् ॥ २९ ॥
स सहव्यवहारेण सहवासेन वा मुहुः । दृढवर्त्तनकाले वा सुधीभिर्ज्ञायते द्रुतम् ॥ ३० ॥
सन्मण्डले स च स्थातुं शक्नुयान्नैव सर्वथा । पृथग्भूत्वा ततः कृष्णं भजेत्स्वैरं चरेत्तथा ॥ ३१ ॥

स्वस्य । प्रौढिं ख्यातिम् । दृढाश्रितसमां सुदृढत्वदाश्रितसमानाम् । यो भक्तः । प्रदर्शयेत् ॥ २८ ॥ स इति । हे स्वामिन् ! । दृढभक्तसमक्रिय उपरिष्टात्सत्य त्वद्भक्तसमानक्रियः । सः । नरो भक्तः । दाम्भिकोऽयं केवलं दम्भेन भक्तत्वं नाटयतीति । कथं केन प्रकारेण । ज्ञेयः । इतीत्थम् । पृष्टो नाञ्जभक्तानुयुक्तः । धर्मसूनुर्धर्मात्मजः श्रीहरिः । तं नाञ्जभक्तम् । अब्रवीत् ॥ २९ ॥ स इति । हे भक्तः । मुहुर्भूयो भूयः । सहव्यवहारेण सहकृतसकलव्यवहारकृत्येन । अथवा । सह-वासेन बहुकालकृतसहनिवसनेन । अथवा । दृढवर्त्तनकाले मदादिष्टनियमानां सर्वैः समं सम्यक्त्या पालनसमये । सुधीभिः सुमतिभिर्भक्तजनैः । द्रुतं शीघ्रमेव । ज्ञायते ॥ ३० ॥ एवं तद्दाम्भिकत्ववेदनप्रकारकालावुक्त्वा यदैवं सद्भिर्विदितस्तदनन्तरभाव्यं तद्वृत्तान्तमाह । सदिति । स दाम्भिको भक्तः । सन्मण्डले सत्सङ्गे इत्यर्थः । स्थातुम् । सर्वथा । नैव शक्नुयात् । ततः सन्मण्डलात् । पृथक् । भूत्वा । कृष्णम् भजेद्यथा तथा तद्भजनं कुर्यात् । तथा । स्वैरं यथेच्छम् । चरेत् ॥ ११ ॥

नन्वेवं साक्षाद्धरिं परमेश्वरं बुध्वा कृताश्रयस्यास्य भक्तस्य कथमेवं विधतेतिचेद्भगवदाश्रयस्य त्रैविध्याद्भक्तानामपि त्रैविध्यमस्तीतिब्रुवंस्तेष्वस्य कनीयस्त्वमाह । कृष्णेति । हे भक्त ! । कृष्णाश्रयेऽपि । उत्तमादिभेदेन । त्रिविधः । मतः । तद्वशात्कृष्णस्य त्रिविधाश्रयवशतः । भक्तोऽपि । त्रेधा त्रिविधः । मतः । तत्र त्रिविधभक्तेषु मध्ये । एष दाम्भिक भक्तः । कनीयान्कनिष्ठः । मतः । भक्तानामुत्तमादयो भेदाः सविस्तरमुक्ता द्विसप्ततितमे तरङ्गे ततो बोध्याः ॥ ३२ ॥ नित्यानन्द इति । अथानन्तरम् । नित्यानन्दोमुनिः । तं श्रीहरिम् । नत्वा । पप्रच्छ । हे स्वामिन् ! । असौ कनिष्ठस्त्वद्भक्तः । कदाचन कदाचिदपि । उत्तमः । स्यात् । अथवा । न स्यात् । इतीत्थम् । पृष्टो नित्यानन्दमुनिनानुयुक्तः प्रभुः श्रीहरिः । अब्रवीत् ॥ ३३ ॥ यथेति । हे मुने ! । स कनिष्ठभक्तः । यथा । भगवतः श्रीहरेः । बाह्याभ्यन्तरपूजनम् । कुर्यात् । तथा । तदुच्छिष्टैर्भगवत्प्रासादिकैः । द्रव्यैश्चन्दनादिभिः पूजोपहारैः । उत्तमान् । भक्तान् श्रीहरेरेकान्तिकभक्तजनान् । अर्चेत् ॥ ३४ ॥ भगवन्तमिति । किञ्च । भगवन्तमिव । तानुत्तमभक्तान् । सदन्नैः परमान्नादिभिः सद्भोज्यैः । प्रीत्या । भोजयेत् । कृष्णार्थमिव । तदर्थकमुत्तमभक्तार्थम् । द्रव्यव्ययं च । कुर्यात्

कृष्णाश्रयोऽप्युत्तमादिभेदेन त्रिविधो मतः । भक्तोऽपि तद्वशात्त्रेधा कनीयानेष तत्र तु ॥ ३२ ॥ नित्यानन्दोऽथ नत्वा तं प्रपच्छासौ कदाचन । स्यादुत्तमो न वा स्वामिन्निति पृष्टोऽब्रवीत्प्रभुः ॥ ३३ ॥ यथा भगवतः कुर्याद्बाह्याभ्यन्तरपूजनम् । तथा द्रव्यैस्तदुच्छिष्टैरर्चेद्भक्तान् स उत्तमान् ॥३४॥ भगवन्तमिव प्रित्या सदन्नैस्तांश्च भोजयेत् । द्रव्यव्ययं च कृष्णार्थमिव कुर्यात्तदर्थकम् ॥ ३५ ॥ एवमुत्तमभक्तानां सेवनं कृष्णवत्तु यः । अतिप्रीत्याऽऽचरेन्नित्यं सोऽत्रैव स्यात्खलूत्तमः ॥ ३६ ॥ अन्यथा तु कनिष्ठोऽसौ बहुभिर्जन्मभिर्हरिम् । भजन्नुत्तमतां यायादिति प्रश्नोत्तरं तव ॥ ३७ ॥ इति वचनसुधां हरेः स पीत्वा मुनिवर आप मुदं च साधवोऽन्ये । सदसि गृहिजनाश्च ये निषण्णास्तदनुचरा अतुलां च लेभिरे ते ॥ ३८ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिंधौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकपञ्चमस्तरङ्गः ॥ २०५ ॥ ५ ॥

॥ ३५ ॥ एवमिति । यः कनिष्ठभक्तः । एवममुना प्रकारेण । कृष्णवत्कृष्णस्य यथा । उत्तमभक्तानाम् । सेवनम् । अतिप्रीत्या । नित्यम् । आचरेत् । सः । अत्रास्मिन् जन्मन्येव । उत्तमः । स्यात् । खलु ॥ ३६ ॥ अन्यथेति । अन्यथैवंविधाचरणाभावे तु । असौ । कनिष्ठो भक्तः । बहुभिः । जन्मभिः । हरिम् । भजन्सन् । उत्तममतामुत्तमभक्तभावम् । यायात् । हे मुने ! । इत्येवंविधम् । तव प्रश्नोत्तरम् । अस्ति ॥ ३७ ॥ इतीति । इत्येवंविधाम् । हरेः । वचनसुधाम् । पीत्वा । मुनिवरः । स नित्यानन्दोमुनिः । अतुलां निरूपमाम् । मुदम् । आप । सदसि सभायाम् । निषण्णाः । तदनुचराः श्रीहरेराश्रिताः । ये । अन्ये । साधवः । गृहिजनाश्च । ते अतुलां मुदम् । लेभिरे ॥ ३८ ॥ कृत्वा चतुर्णां प्रश्नानामुत्तराणि तु यो हरिः । स्वभक्तानन्दयामास स आनन्दप्रदोऽस्तु मे ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्स्वनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकपञ्चमस्तरङ्गः ॥ २०५ ॥ ५ ॥

कर्मणश्चाथ कालस्य तथेच्छाया हरेरपि । स्वातन्त्र्यं च कर्तृत्वे षष्ठ ईरितम् ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८२) सहःकृष्णे मार्गशीर्षमासस्य कृष्णपक्षे । एकादश्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूतम् ॥१॥ तत्रेति । तत्र तिथौ वृत्तालयपुरे । लक्ष्मीनारायणालयात् । प्राच्यां पूर्वदिग्भागे । महासने स्वास्तृतोत्तममश्चविष्टरे । सूक्ष्मविशदांशुकः परिहितनिबिडाणुधवलवसनः । स श्रीहरिः । अराजत् ॥ २ ॥ पुष्पेति । पुष्पस्रक्शेखरैर्मन्दारसुमनोहारापीडैः । रम्यमतिनिरीक्षणीयम् । नानाभक्तगणावृत्तं नानादेशागतत्यागिगृहिबहुभक्तैः सभायां परिवेष्टितम् । तं श्रीहरिम् । चिन्मयरावाख्य एतन्नामा न्यग्रोधपत्तनावासः । भक्तः । कृतानतिः कृतप्रणामः सन् । अपृच्छत् ॥ ३ ॥ सकारणेति । हे हरे ! । अनेकशोऽपरिमिताः । जीवाः । सकारणशरीराः कारणदेहसहिताः सन्तः । प्रलये आत्यन्तिकलये । मायायां महाप्रकृतौ । लीनाः सन्तः । अव्यक्तभावतः । तिष्ठन्ति ॥ ४ ॥ स्थूलेति । सर्गादौ सर्गकाले । तेषां जीवानाम् । स्थूल—सूक्ष्म—शरीराप्तिपूर्वं स्थूलसूक्ष्मदेहप्रापणपूर्वकम् । विचित्रता देवमनुष्यतिर्यगादिभावेन विचित्रत्वम् । जायते । सैवंभूता विचित्रता । कर्मभिर्जीवानां सञ्चितकर्मभिः । जायते । अथवा

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नेत्राष्टवसुभूमिते । एकादश्यां सहः कृष्णे वचोऽमृतमितमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र वृत्तालयपुरे लक्ष्मीनारायणालयात् । प्राच्यां महासनेऽराजत्स सूक्ष्मविशदांशुकः ॥२॥ पुष्पस्रक्शेखरै रम्यं नानाभक्तगणावृत्तम् । भक्तश्चिन्मयरावाख्यस्तमपृच्छत्कृतानतिः ॥ ३ ॥ सकारणशरीरा हि मायायां प्रलये हरे ! । जीवा अनेकशो लीनास्तिष्ठन्त्यव्यक्तभावतः ॥४॥ स्थूलसूक्ष्मशरीराप्तिपूर्वं तेषां विचित्रता । सर्गादौ जायते सा किं कर्मभिर्वा हरीच्छया ॥ ५ ॥ सोच्येत कर्मभिस्तर्हि स्याज्जैनमतसत्यता । वैशम्यनैर्घृण्याप्तिः स्यादिच्छयाऽपि हरेस्तदा ॥ ६ ॥ यथावदेतन्मे ब्रूहि सर्वज्ञस्त्वं यतः प्रभो ! । इति पृष्टो हरिः प्रीतस्तं प्रोवाच निशम्यताम् ॥ ७ ॥ कारणाख्यं शरीरं यत्तदविद्यात्मकं मतम् । तत्रास्ति सूक्ष्मं स्थूलं च वपुर्बीजे यथा द्रुमः ॥ ८ ॥

हरीच्छया हरेस्तव सङ्कल्पेन । जायते ॥ ५ ॥ सेति । सा विचित्रता । यदि । कर्मभिः केवलैर्जीवानां सञ्चितकर्मभिः । उच्येत । तर्हि । जैनमतसत्यता । स्यात् । यतस्ते हि केवलं कर्मभिरेव जगदुत्पत्तिं ब्रुवन्तीतिभावः । यदि । हरेस्तव । इच्छया । सा । उच्येत । तदापि । वैषम्यनैर्घृण्याप्तिः । स्यात् । केषांचिद्ब्राह्मादितया सर्जनेन केषांचिद्दाहकादितया सर्जनेन च त्वयि विषमता निर्घृणतारूपदोषापत्तिर्भवेदित्यर्थः ॥ ६ ॥ यथावदिति । हे प्रभो ! । यतोहेतोः । त्वम् । सर्वज्ञः 'यः सर्वज्ञः सर्ववि'दितिश्रुत्या सकलशास्त्रार्थादिवेत्ता । असि । ततोहेतोः । एतत् । मे मह्यम् । यथावद्यथार्थतया । ब्रूहि । इत्यमुना प्रकारेण । पृष्टश्चिन्मयरावाख्यभक्तेनानुयुक्तः । हरिः । प्रीतः प्रसन्नः सन् । हे भक्त ! । निशम्यताम् । इति । तं चिन्मयरावम् । प्रोवाच ॥ ७ ॥ 'साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा पापः पापेन कर्मणे'त्यादिश्रुतिगणं 'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति न कर्माविभागादितिचेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते' चेत्यादिन्यायं 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पय'दितिश्रुत्युदितसृष्टिप्रवाहानादित्वं च मनसि निधाय श्रीहरिरुत्तरयति सप्तभिः । कारणेति । हे भक्त ! । यत् । कारणाख्यम् । शरीरम् । अस्ति । तत् । अविद्यात्मकमनाद्यविद्यामयम् । मतम् । यथा । बीजे । द्रुमः । अस्ति । तथा । तत्र कारणशरीरे । सूक्ष्मम् । स्थूलं च । वपुः । अस्ति ॥ ८ ॥

अत इति । अतोऽस्य सूक्ष्मस्थूलशरीरयोर्बीजभूतत्वाद्धेतोः । तच्छरीरम् । कारणसंज्ञम् । भवति । तत्कारणशरीरम् । अनादि सनातनम् । सञ्चिताख्यकर्मभिः । संयुतं च । अस्ति इतीत्थम् । अवगम्यताम् ॥ ९ ॥ जीवेनेति । बीजत्वचोरिव । गन्धभूम्योरिव । तस्य कारणशरीरस्य । जीवेन सह । समवायो नित्यसम्बन्धः । अस्ति । अतोहेतोः । स तयोः समवायः । सार्वकालिकोऽनाद्यविद्योपहतात्मसंविदः सम्बन्धोऽस्याविद्ययानादिरित्यादिवाक्यैरनादिः । उच्यते ॥ १० ॥ पृथ्वीति । यथा । पृथ्वीगतानि । बीजानि नानाविधान्यन्नानि । प्रावृट्काले वर्षासमये । अम्भसः । संयोगं सम्बन्धम् । समवाप्यैव । पृथक् । पृथक् । प्ररोहन्ति ॥ ११ ॥ सकारणेति । तथा । सकारणाङ्गाः कारणदेहसहिताः । मायायाम् । लीना अव्यक्तभावेनावस्थिताः । जीवाः । ईशितुः सर्वनियन्तुः श्रीहरेः । दृष्टिम् । प्राप्य महापुरुषादिद्वारा परंपरयोपलभ्य । उत्पत्तिकाले सृष्टिसमये । ततो मायायाः सकाशात् । प्रादुर्भवन्ति । हि ॥ १२ ॥ प्राप्नुवन्तीति । ते जीवाः । स्वस्वकर्मानुसारतः स्वस्वकर्मभिः । देहान्सूक्ष्मस्थूल-शरीरप्राप्तिपूर्वकदेवमनुष्यादिविचित्रभावानित्यर्थः । प्राप्नुवन्ति । पृथक् पृथक् । प्रवर्त्तन्ते च । खेचरत्व-भूचरत्वान्नाशित्व-तृणाशित्वादिभिन्न-भिन्नकर्मणि युञ्जन्तीत्यर्थः ।

अतः कारणसंज्ञं तद्भवतीत्यवगम्यताम् । अनादि तत्सञ्चिताख्यकर्मभिश्चास्ति संयुतम् ॥ ९ ॥ जीवेन समवायोऽस्ति तस्य बीजत्वचोरिव । गन्धभूम्योरिवातः स सार्वकालिक उच्यते ॥ १० ॥ पृथ्वीगतानि बीजानी प्रावृट्काले यथाऽम्भसः । संयोगं समवाप्यैव प्ररोहन्ति पृथक् पृथक् ॥ ११ ॥ सकारणाङ्गा मायायां लीना जीवास्तथेशितुः । दृष्टिं प्राप्योत्पत्तिकाले ततः प्रादुर्भवन्ति हि ॥ १२ ॥ प्राप्नुवन्ति च देहांस्ते स्वस्वकर्मानुसारतः । पृथक् पृथक् प्रवर्त्तन्ते साङ्कर्यं नैव यान्ति च ॥ १३ ॥ नास्तिकाः केवलं प्राहुः कर्मणामेव कर्त्तृताम् । न तु तत्फलदेशस्य ततो दुष्टं हि तन्मतम् ॥ १४ ॥ कालस्य केचन प्राहुः केवलस्यैव कर्त्तृताम् । कृष्णेच्छायाः केवलायाः केचित्केवलकर्मणः ॥ १५ ॥

साङ्कर्यं सङ्करताम् । नैव । यान्ति च । सर्वेऽपि पृथक् पृथक् तया तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥ नास्तिका इति । नास्तिका जैनाः । केवलम् । कर्मणामेव । कर्तृताम् । प्राहुः । तत्फलदेशस्य कर्मफलप्रदस्य परमेश्वरस्य । कर्त्तृताम् । न तु नैव । प्राहुः । ततोहेतोः । तन्मतं नास्तिकसिद्धान्तम् । दुष्टम् । अस्ति । हि । अस्योत्तरस्यायंभावः । कर्माण्यृते जगद्विचित्रताया असद्भावसम्भवात्तस्यां परमेश्वरेच्छायाः केवलाया हेतुत्वे सति तस्मिन्वैषम्यादि दोषान्वयाच्च जगद्विचित्रतायां कर्माणि हेतुभूतानि सन्ति । तेषामपि जडत्वात्तद्द्वारा तद्विचित्रतायां परमेश्वरेच्छाया अपि हेतुत्वमस्त्यतोऽस्यामुभय हेतुत्वेन न कश्चिद्बाध इति ॥ १४ ॥ एवं केवलस्य कर्मणः केवलयाः परमेश्वरेच्छायाश्च जगद्विचित्रताहेतुतां निषिध्य तदुभयस्य तत्र सहहेतुतामुक्त्वा साम्प्रतं मतभेदेनोक्तां कालादीनां स्वतन्त्रतया कर्त्तृतां निषेधंस्तेषां कर्त्तृताप्रकारं युक्त्या प्रतिपादयन्नाह कालस्येत्यादिना । केचन । केवलस्य । कालस्यैव । कर्त्तृताम् । प्राहुः । केचित् । केवलायाः । कृष्णेच्छायाः। कर्त्तृतां प्राहुः । केचित् । केवलकर्मणः कर्त्तृतां प्राहुः ॥ १५ ॥

नेति । एतत् । मतम् । शास्त्रदर्शिनां वेदादिसच्छास्त्रप्रमाणानाम् । महताम् । सताम् । न भवति । नूनम् । यतः । क्वापि कदाचित् । ईश्वरस्य परमेश्वरस्य कृष्णस्य । इच्छयैव । कर्मणः । कर्तृता । अस्ति ॥ १६ ॥ कर्तृतेति । क्वापि तदिच्छयेश्वरेच्छया । कालस्यापि । कर्तृता । भवति । स्वातन्त्र्येणेश्वरेच्छां विहाय स्वतन्त्रतया तु । उभयोः कर्मकालयोरपि । कर्तृत्वम् । नास्त्येव ॥ १७ ॥ नेति । सर्वदा सर्व कालम् । एकस्याः केवलायाः । ईश्वरेच्छाया एव । कर्तृता । नास्ति । अन्यथा केवलेश्वरेच्छायाः कर्तृत्वे । तस्येश्वरस्य । अनन्तशक्तीनां काल-कर्म-स्वभाव-मायापुरुषादीनाम् । निष्फलता प्रयोजनशून्यता । भवेत् ॥ १८ ॥ पृथगिति । शास्त्रेषु । एतेषां कर्मादीनाम् । पृथग्भिन्नभिन्नतया । कर्तृत्वम् । उपवर्णितमस्ति । यत् । तत्र । कारणं हेतुम् । ब्रवीमि । येन कथनेन । संशयाः । नश्येयुः ॥ १९ ॥ तत्रादौ कर्मणः कारणताप्रकारमाह त्रिभिः । कलाविति । कलौ कलियुगेऽपि । यदा । हरेः । एकान्तिकाः । भक्ताः । बहवः । भवेयुः । तदा । नृणां तदाश्रयिणां जनानाम् । क्रियाः कर्माणि सत्ययुगवत् । स्युः । यथा सत्ययुगे हि तपो ज्ञान ध्यानादिसर्वकर्मभिः सर्वेषां जनानामेकरूपत्वं तद्वत्कलावपीतिभावः ॥ २० ॥ भगवदिति ।

नैतत्सतां मतं नूनं महतां शास्त्रदर्शिनाम् । ईश्वरस्येच्छयैवास्ति कर्तृता क्वापि कर्मणः ॥ १६ ॥ कर्तृता भवति क्वापि कालस्यापि तदिच्छया । स्वातन्त्र्येण तु नास्त्येव कर्तृत्वमुभयोरपि ॥ १७॥ न सर्वदेश्वरेच्छया एकस्या एव कर्तृता । अन्यथाऽनन्तशक्तीनां तस्य निष्फलता भवेत् ॥१८॥ पृथक्कर्तृत्वमेतेषां यच्छास्त्रेषूपवर्णितम् । ब्रवीमि कारणं तत्र नश्येयुर्येन संशयाः ॥ १९ ॥ कलावपि हरेर्भक्ता भवेयुर्बहवो यदा । एकान्तिकास्तदा सत्ययुगवत्स्युः क्रिया नृणाम् ॥ २० ॥ भगवद्भक्तिरूपस्य कर्मणोऽत्र बलिष्ठता । ज्ञेया यया घोरकालप्रवृत्तिरपि दूरिता ॥ २१ ॥ तस्यैव कर्मणः शास्त्रे कर्तृत्वाद्यस्ति वर्णितम् । न त्वन्यकर्मण इति नैतज्जानन्ति नास्तिकाः ॥ २२ ॥ तथाऽऽदिमे सत्ययुगे कालस्यैव बलिष्ठता । आसीद्यया कर्मबलं सर्वेषामपि दूरितम् ॥ २३ ॥ तदाऽऽसन् ब्राह्मणाः सर्वे नान्यो वर्णस्तु कश्चन । सर्वे च सत्यसङ्कल्पा मनसा सृष्टिकारकाः ॥ २४ ॥

अत्र सत्ययुगवत्सर्वेषामेकक्रियत्वे । भगवद्भक्तिरूपस्य । कर्मणः । बलिष्ठता । ज्ञेया । कृष्णेच्छयेतिज्ञेयम् । यया भक्तिरूपकर्मबलिष्ठतया । घोरकालप्रवृत्तिरतिघोरस्य कलिकालस्य सम्बन्ध्यधर्मप्रवर्तनमपि । दूरिता कृता ॥ २१ ॥ तस्येति । शास्त्रे । तस्य भक्तिलक्षणस्य । कर्मण एव । कर्तृत्वादिवर्णितम् । अस्ति । अन्यकर्मणो भक्तीतरजीवादृष्टरूपकर्मणः । न तु कर्तृत्वादि नैव वर्णितमस्ति । इत्येतत् । नास्तिका जैनाः । न जानन्ति ॥ २२ ॥ अथ कालस्य कारणताप्रकारमाह पञ्चभिः । तथेति । तथा तेन प्रकारेणैव । आदिमे सर्गारम्भकालीने । सत्ययुगे । कालस्यैव । बलिष्ठता । आसीत् । यया तथाविधया कालस्यबलिष्ठतया । सर्वेषामपि जनानाम् । कर्मबलम् । दूरितम् ॥ २३ ॥ तदेति । तदा सत्ययुगे । सर्वे जनाः । ब्राह्मणाः । आसन् ॥ २४ ॥

गृह इति । महात्मनां महानुभावानाम् । तेषां जनानान् । गृहे गृहे । कल्पवृक्षा । आसन् । सर्वे । कृष्णस्य । भक्ताः । आसन् । सर्वे । धर्मपरायणाश्च । आसन् ॥ २५ ॥ कालस्येति । यदा । कृष्णेच्छया । ईदृगेवंविधम् । कालस्यैव । बलम् । अभवत् । तदा । आत्मनां जीवानाम् । कर्मादीनाम् । अकिञ्चित्करतैव । आसीत् ॥ २६ ॥ कर्त्तृतेति । शास्त्रेऽपि । तस्य तथाविधस्य कालस्यैव । कर्त्तृतादीनि । उक्तानि । सन्ति । हि । सर्वस्य । कालस्यादिसत्ययुगभिन्नसत्यादेः सकलकालस्य । स्वातन्त्र्येण । न तु कर्त्तृतादीनि शास्त्रे नैवोक्तानि सन्ति । इतीत्थम् । गम्यताम् ॥ २७ ॥ अथ हरीच्छायाः कारणताप्रकारमाह चतुर्भिः । प्रादुरिति । हरिः । भुवि । प्रादुर्भवन्सन् । यदा । अधुना । मया । अनेन । देहेन । सर्वेषाम् । स्वाश्रितानाम् । देहिनाम् ॥ २८ ॥ श्रेय इति । श्रेयः कल्याणमेव । कर्त्तव्यम् । अस्ति । तत्पात्रतेक्षणं तेषां योग्यताविचारः । न तु नैव कर्त्तव्यमस्ति । इतीच्छेत् । तदा । कर्म जीवादृष्टम् । कालः कलियुगादिश्च । किञ्चन किमपि ।

गृहे गृहे कल्पवृक्षास्तेषां चासन्महात्मनाम् सर्वे भक्ताश्च कृष्णस्य सर्वधर्मपरायणाः ॥ २५ ॥ कालस्यैव बलं हीदृग्यदा कृष्णेच्छयाऽभवत् । अकिञ्चित्करतैवासीत्कर्मादीनां तदाऽऽत्मनाम् ॥ २६ ॥ कर्त्तृतादीनि शास्त्रेऽपि तस्यैवोक्तानि सन्ति हि । नतु सर्वस्य कालस्य स्वातन्त्र्येणेति गम्यताम् ॥ २७ ॥ प्रादुर्भवन् भुवि हरिर्यदा चेच्छन्मयाऽधुना । देहेनानेन सर्वेषां स्वाश्रितानां तु देहिनाम् ॥ २८ ॥ श्रेय एवास्ति कर्त्तव्यं नतु तत्पात्रतेक्षणम् । तदा कर्म च कालो वा कर्त्तुं किञ्चन न क्षमौ ॥ २९ ॥ यथा कृष्णावतारेऽत्र गोपगोपीगवां कृतम् । पक्षिणां स्थावराणां च तेन श्रेयः स्वयोगतः ॥ ३० ॥ श्रेयः कृतं च दैत्यानामपि तेन जिघांसताम् । अत्र केवलमिच्छाया हरेर्भवति कर्त्तृता ॥ ३१ ॥ एवं व्यवस्था विज्ञेया कर्मादीनां सुबुद्धिभिः । स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यं च तेषामपि यथातथम् ॥ ३२ ॥

कर्तुम् । न क्षमौ समर्थौ न भवतः । इतिद्वयोरेकसम्बन्धः ॥ २९ ॥ एवं पुरुषोत्तमस्याक्षरादिनीयन्तुः स्वस्येच्छाबलमुक्त्वा तदेव स्वकीयकृष्णावतारदृष्टान्तेन द्रढयति सार्द्धेन । यथेति । यथा । कृष्णावतारे सति । अत्र लोके । गोपगोपीगवाम् । पक्षिणाम् । स्थावराणां तरूणाम् । चकारान्मालाकार-कुब्जाद्यनेकेषामपि । श्रेयः । तेन कृष्णेन । स्वयोगतः स्वसम्बन्धेन । कृतम् ॥ ३० ॥ श्रेय इति । किञ्च । तेन कृष्णेन । जिघांसतां स्वं हन्तुमिच्छताम् । दैत्यानां पुतनाऽघासुरादीनामपि । श्रेयः । कृतम् । अत्रैवंविधार्थे । केवलम् । हरेः । इच्छायाः । कर्त्तृता । भवति ॥३१॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । सुबुद्धिभिः सुमतिभिर्भक्तैः । कर्मादीनाम् । व्यवस्था पृथक्कर्त्तृताऽव्यवस्थितिः । विज्ञेया । तेषां कर्मादीनाम् । स्वातन्त्र्यम् । पारतन्त्र्यं चापि । यथातथं यथावत् । विज्ञेयम् । अस्यायंभावः । उक्तरीत्या कर्मकालयोर्हरीच्छायुक्ततया स्वतन्त्रत्वे तदयुक्ततया परतन्त्रत्वे तु नास्ति संशयो यतो भगवदिच्छायुक्ते भक्तिरूपे कर्मणि स्वतन्त्रतायास्तद्रहितेऽन्यकर्मण्यकिञ्चिन्करत्वेन परतन्त्रतायास्तथा तदिच्छायुक्तादिसत्ययुगे स्वतन्त्रतायास्तद्वर्जितान्यसत्ययुगादौ परतन्त्रतायाश्च सम्यग्दर्शनात् । किन्तु कृष्णेच्छायाः स्वतन्त्रत्वं परतन्त्रत्वं च कथमितिचेत्सा द्विविधा-

सामान्या विशेषा च तत्र स्वधामस्थतया तेन कृताया जगत्सर्गेच्छायाः कालकर्मादिसहायापेक्षत्वात्सामान्यतया परतन्त्रत्वं यदा स स्वयमुक्तरीत्या प्रादुर्भूय सर्वश्रेयइच्छां विदधाति तदा तस्याः । विशेषतया स्वतन्त्रत्वमिति ॥ ३२ ॥ मुख्य इति । सर्वेषां कालकर्मादीनाम् । मुख्यः स्वतन्त्रः । कर्त्तोद्भावयिता । पाता रक्षिता । हर्त्ता तिरोभावयिता च । सर्वथा । श्रीकृष्णः साक्षाच्छ्रीहरिरेव । भवति । इत्येवम् । ज्ञात्वा । स श्रीकृष्ण एव । सेव्यतां भवद्भिः सर्वैरुपास्यताम् ॥३३॥ सुधेति । इत्येवविधाम् । निजगुरोः स्वकीयहितोपदेष्टुः । तस्य श्रीहरेः । सुधातुल्याम् । वाणीम् । निशम्य । सः । नृपः । क्षत्रियचिन्मयरावभक्तः । निजहृदि स्वमानसे । परम् । तोषम् । आपत् । तथा । सदःसंस्थाः । भक्ताः । ये । अन्ये । मुनयः । गृहिणश्च । तेऽपि । परं तोषम् । आपुः । ततस्तदनन्तरम् । सर्वे चिन्मयरावादयो भक्ताः । हितकरं स्वहितकारकम् । तं श्रीहरिम् । भृशं विनयतः नेमुः ॥ ३४ ॥ स्वातन्त्र्यं यो हरिः प्राह स्वेच्छायाः कर्मकालयोः । अस्वातन्त्र्यं यथावत्स स्वस्मिन् भक्तिं ददातु मे ॥१॥

मुख्यः कर्त्ता तु सर्वेषां पाता हर्त्ता च सर्वथा । श्रीकृष्ण एव भवतीत्येवं ज्ञात्वा स सेव्यताम् ॥ ३३ ॥
सुधातुल्यां वाणीमिति निजगुरोस्तस्य स नृपो निशम्यापत्तोषं निजहृदि तथान्ये च मुनयः ।
सदःसंस्था भक्ता गृहिण उत ये तेऽपि च परं ततः सर्वे नेमुर्भृशविनयतस्तं हितकरम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिंधौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकषष्ठस्तरङ्गः ॥ २०६ ॥ ६ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नेत्राष्टवसुभूमिते । मार्गकृष्णचतुर्दश्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र वृत्तालयपुरे लक्ष्मीनारायणालये । व्यराजत्सितवस्त्रोऽसावुपविष्टः सदासने ॥ २ ॥
त्यागिभिर्गृहिभिर्भक्तैर्नानादेशागतैर्वृतम् । नत्वा चिन्मयरावस्तं पृच्छति स्म पुरःस्थितः ॥ ३ ॥

इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्स्वगुरुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकषष्ठस्तरङ्गः ॥२०६॥६॥

आसुराणां तु दैवत्वे साधनं च तथा हरेः । उक्तोऽन्वयस्य भेदश्च व्यतिरेकस्य सप्तमे ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८२) मार्गकृष्णचतुर्दश्यां मार्गशीर्षमासीयकृष्णपक्षसम्बन्धिन्यां चतुर्दशीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । वृत्तालयपुरे । लक्ष्मीनारायणलये श्रीलक्ष्मीनारायणमन्दिरात्पूर्वप्रदेशे इत्यर्थः । सदासने स्वास्तृतोत्तमसश्वकासने । उपविष्टः । सितवस्त्रः परिहितसकलश्वेतवसनः । असौ श्रीहरिः । व्यराजदुपवेशनचातुर्येण शुशुभे ॥ २ ॥ त्यागिभिरिति । नानादेशागतैः । त्यागिभिः । गृहिभिः । भक्तैः । वृतं सभायां परिवेष्टितम् । तं श्रीहरिम् । नत्वा । पुरःस्थितोऽग्रे निषण्णः । चिन्मयरावः । पृच्छति स्म ॥ ३ ॥

श्रूयन्त इति । हे प्रभो ! । दैवा दैव्यासम्पदायुक्ताः । तथा । आसुरा आसुर्यासम्पदायुक्ताः । यद्वा दैवा विष्णुभक्तिपराः । आसुरास्तद्विपरीताः । इति । द्विविधाः । जीवाः । श्रूयन्ते । दैव्यासुर्यौ सम्पदौ गीतायामभयं सत्त्वसंशुद्धिरित्यादिनोक्ते । द्वितीयार्थे प्रमाणमुक्तमग्निपुराणे । 'द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च । विष्णुभक्तिपरो दैव आसुरस्तद्विपर्यय'इति । तत्र तेषु दैवासुरेषु मध्ये । आसुरा जीवाः । क्वचित्कदाचित् । दैवत्वम् । यायुः । अथवा । न यायुः । तत् । वद मह्यं ब्रूहि ॥ ४ ॥ 'इत्थं चिन्मयरावाख्यभक्तेन भक्तिधर्मजः । स पृष्टो निजगादेति सुखयंस्तं परान्निजान्' । आसुराणामिति । हे भक्त ! । आसुराणां जीवानां तु । दैवत्वं दैवत्वापत्तिः । सर्वथैव । दुर्लभम् । हि । एवं सामान्यत आसुराणां दैवत्वापत्तिदुर्लभतामुक्त्वाऽऽसुरत्वस्य साहजिकत्वमासुरसङ्गजत्वं च मनसि निधाय पुनराह । ते आसुरा जीवाः । जात्यासुरा जन्मत एवासुरभावयुक्ताः । तथा च । आविष्टासुरा आसुरसङ्गजातासुरत्वयुक्ताः । इतीत्थम् । द्विधा द्विप्रकाराः । सन्ति ॥ ५ ॥ तत्रेति । तत्र तेषु द्विधासुरेषु मध्ये । द्वितीया आविष्टासुरास्तु । उत्कृष्टसतां साक्षाद्भगवदेकान्तिकसाधूनाम् । निश्छद्मसेवया निष्कपटया परिचर्यया । कृष्णभक्त्या साक्षाद्धरेः सधर्मनवधाभक्त्याचरणेन च । आसुरत्वम् । उज्झित्वा हित्वा । दैवताम् । यान्ति ॥ ६ ॥ आद्या जात्यासुरास्तु । नित्यम् । सत्सङ्गं हर्येकान्तिकसाधूसमागमम् । भक्तिम् । कुर्वन्तः सन्त एव । चेद्यदि । देहान् । जह्युः । तदा । ब्रह्मण्यक्षरब्रह्मप्रकाशे । लीनाः । भवेयुः । ध्रुवम् ॥ ७ ॥ निर्यायुरिति । ते आसुराः । पुनर्भूयोऽपि । तस्माद् ब्रह्मतेजसः । सकाशात् । निर्यायुस्तेषां भक्त्याऽऽसुरभावविनाशननिश्चयं बुध्वा ततस्तन्निष्क्रमणासामर्थ्यं च वीक्ष्यैते इतो निःसरन्त्विवति हरिकृतसङ्कल्पेन निःसरेयुः । पुनः । तत्र ब्रह्मप्रकाशे । लीयेरन् । हरिकृतसङ्कल्पबलात्ततो निष्क्रम्य पुनर्भक्तिं कृत्वा भूयोऽपि तत्र लीना भवेयुरित्यर्थः । एवममुना प्रकारेण । मुहुर्भूयोभूयोऽनन्तवारानित्यर्थः । भवतां जायमानानाम् । तेषामासुराणाम् । आसुरता । क्षयेद्विनाशं यायात् ॥ ८ ॥ एतदिति । हे भक्त । ! आसुरताक्षये । एतदन्यो मदुक्तेतरः । उपायः । नास्त्येव । हि । इतीत्थम् । उक्तः श्रीहरिणा दत्तोत्तरः । स चिन्मयरावभक्तः । तुष्टः । अभवत् । ततस्तदनन्तरम् । शोभाराम एतन्नामा वटपत्तनावासः । शास्त्रविद्विप्रः । अब्रवीच्छ्रीहरिं पप्रच्छ ॥९॥ अन्वय इति । हे स्वामिन् ! । मायायाम् । मायिकेषु मायाकार्येषु तत्त्वादिषु

श्रूयन्ते द्विविधा जीवाः प्रभो ! दैवास्तथाऽसुराः । तत्रासुराः क्वचिद्यायु दैवत्वं वा न तद्वद ॥ ४ ॥ श्रीहरिरुवाच—
आसुराणां तु दैवत्वं दुर्लभं सर्वथैव हि । जात्यासुरास्तथाऽऽविष्टासुरा इति च ते द्विधा ॥ ५ ॥ तत्र द्वितीयास्तूत्कृष्टसतां निश्छद्मसेवया । कृष्णभक्त्या चासुरत्वमुज्झित्वा यान्ति दैवताम् ॥६॥ आद्यास्तु भक्तिं सत्सङ्गं नित्यं कुर्वन्त एव चेत् । जह्युर्देहांस्तदा लीना भवेयुर्ब्रह्मणि ध्रुवम् ॥ ७ ॥ निर्यायुश्च पुनस्तस्माल्लीयेरंस्तत्र ते पुनः । मुहुरेवं हि भवतां तेषामासुरता क्षयेत् ॥ ८ ॥ एतदन्य उपायो हि नास्त्येवासुरताक्षये । इत्युक्तः सोऽभवत्तुष्टः शोभारामस्ततोऽब्रवीत् ॥ ९ ॥ अन्वयो व्यतिरेकश्च मायायां मायिकेष्वतः । कीदृशोऽस्ति तव स्वामिन्नित्युक्तः स तमब्रवीत् ॥ १० ॥

तव । अन्वयः । अतो मायातत्कार्येभ्यः । व्यतिरेकश्च । किदृशः किंविधः । अस्ति त्वं सार्द्धभागेन मायातत्कार्येष्वन्वयं प्राप्यार्द्धभागेन ततो व्यतिरेकतया पृथक् चावस्थितोऽसि किमथवा प्रकारान्तरेणेत्यर्थः । इत्यमुना प्रकारेण । उक्तः शोभारामशास्त्रिणानुयुक्तः । स श्रीहरिः । तं शोभारामशास्त्रिणम् । अब्रवीत् ॥ १० ॥ मायेति । हे विप्र ! । मायातदीयकार्येषु । अर्द्धस्य । हरेः । अन्वयः । न भवति । अर्द्धस्य हरेः । व्यतिरेकश्च न भवति । इति । अवगम्यताम् ॥ ११ ॥ किन्त्विति । किन्तु । प्रभुरन्तैश्वर्यैकाश्रयतयाऽतिसमर्थः । स्वयं श्रीहरिः । स्वरूपेण स्वीयमनोहरमूर्त्या । पृथक् मायातत्कार्येभ्यः पृथक्कृतया । अवस्थितोऽक्षरधामनि दिव्यसिंहासनेऽनन्तमुक्तोपासितचरणारविन्दतया स्थितः सन्नेव । सर्वत्र मायातत्कार्येषु । अन्वीय स्वकीयान्तर्यामिशक्त्यान्वयं प्राप्य । वर्त्तते । हि यतः । तस्य श्रीहरेः । ईदृशमेवंविधम् । सामर्थ्यम् । अस्ति ॥१२॥ नेति । मायायाम् । प्रवेशेऽन्वये सत्यपि । अस्य हरेः । अशुद्धत्वभयं मायायादोषरूपत्वात्तत्सम्बन्धेन दोषयुक्तताभीतिः । क्वचित्कदाचिदपि । नास्ति । यतोहेतोः । तस्य श्रीहरेः । प्रवेशेन । सा मायापि । अक्षरात्मतामक्षरभावम् । याति । अतएव भगवद्गीतायां मम योनिर्महद्ब्रह्मेति श्रीकृष्णेनोक्त-

मायातदीयकार्येषु हरेरर्द्धस्य नान्वयः । नार्द्धस्य व्यतिरेकश्च भवतीत्यवगम्यताम् ॥ ११ ॥ किन्तु स्वयं स्वरूपेण पृथगेव स्थितः प्रभुः । वर्त्ततेऽन्वीय सर्वत्र साम्थ्र्यं तस्य हीदृशम् ॥१२॥ नास्य प्रवेशे मायायामशुद्धत्वभयं क्वचित् । यतस्तस्य प्रवेशेन साऽपि यात्यक्षरात्मताम् ॥ १३ ॥ अपि तत्कार्यतत्त्वानि तस्य चानुप्रवेशतः । ब्रह्मतां यान्त्यतो नेशस्तत्सम्बन्धेन दुष्यति ॥ १४ ॥ धाम्ना स्वेनैव स सदा निरस्तकुहकोऽस्ति हि । इति श्रीमद्भागवते बहुधाऽस्ति निरूपितम् ॥ १५ ॥ वृक्षस्य बीज आकाशो योऽन्वितोऽस्ति स एव हि । तच्छाखापत्रपुष्पादावन्वितो भवति ध्रुवम् ॥ १६ ॥ तथाप्यसौ न वृक्षस्य छेदे दाहे च कर्हिचित् । छिद्यते दह्यते वाऽपि यत्तद्रूपं हि तादृशम् ॥ १७ ॥

मस्तीतिभावः ॥ १३ ॥ अपीति । किञ्च । तस्य श्रीहरेः । अनुप्रवेशतः । तत्कार्यतत्त्वान्यपि । ब्रह्मताम् । यान्ति । अतएव छान्दोग्य–बृहदारण्यादिषु कं ब्रह्म खं ब्रह्म प्राणो ब्रह्म मनो ब्रह्मे'त्यादिना ब्रह्मता तत्त्वानामुक्ता भवतीतिभावः अतोहेतो । ईशः स्वसम्बन्धेन तद्वतां स्वकीयब्रह्मभावतापादनसमर्थः श्रीहरिः । तत्सम्बन्धेन मायातत्कार्यसम्बन्धेन । न दुष्यति ॥ १४ ॥ अत्र श्रीमद्भागवतवचनप्रामाण्यमाह । धाम्नेति । स श्रीहरिः । स्वेन स्वकीयेन । धाम्ना प्रतापेनैव । सदा सर्वकालम् । निरस्तकुहको मायादोषरूपकपटसम्बन्धरहितः । अस्ति । हि । इतीत्थम् । श्रीमद्भागवते । बहुधा । निरूपितम् । अस्ति ॥ १५ ॥ एतदेवदृष्टान्तेनापि त्रिभिः । वृक्षस्येति । यः । आकाशः । वृक्षस्य । बीजे । अन्वितः । अस्ति । स आकाश एव । तच्छाखापत्रपुष्पादौ । अन्वितः । भवति । ध्रुवम् ॥ १६ ॥ तथेति । तथापि । असावाकाशः । वृक्षस्य । छेदे । दाहे च सत्यपि । कर्हिचित् । न छिद्यते । न दह्यते च । यद्यतोहेतोः । तद्रूपमाकाशस्वरूपम् । तादृशं निर्लेपत्वगुणेन सर्वदा ततः पृथगेव । अस्ति । हि ॥ १७ ॥

एवमिति । एवममुना प्रकारेण । हरिः । सकार्यमायायाम् । अन्वीयान्वयमन्तर्यामिशक्त्या प्राप्यापि । ततः सकार्यमायातः । स्वरूपेण तद्दोषवर्जितत्वान्निर्लेप-स्वस्वरूपेण । सर्वदा । पृथगेव । वर्त्तते । यतः । हरिः । अच्युतः स्वैश्वर्यगुणशक्त्यादिच्युतिवर्जित एव । अस्ति ॥ १८ ॥ इतीति । इत्येवंविधम् । सुधोपमम् । हरेः । वचनम् । निशम्य । द्विजवरः । स शोभारामः । मुदम् । ययौ । तथा । सदोगताः सभायामुपविष्टाः । अपरे । सकलाः । मुनिगणाः । गृहिणश्च । मुमुदिरे । हि ॥ १९ ॥ यो दैवताप्त्युपायं च स्वान्वयव्यतिरेकयोः । भेदं प्राह स दद्यान्मे भक्तिं स्वैकान्तिकीं हरिः ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासक-श्रीहरिकृष्णभगवत्सद्गुरुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकसप्तमस्तरङ्गः ॥ २०७ ॥ ७ ॥

ध्यानस्थितिर्हरे रूपे हरिभक्तस्य योगिनः । दृष्टान्तेनोर्णनाभेस्तु ततोऽष्टम उदीरिता ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । पौषशुक्लचतुर्थ्यां पौषमाससम्बन्धिशुक्लपक्षीयचतुर्थ्यां । तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । वृत्तालयपुरे । लक्ष्मीनारायणालये श्रीलक्ष्मीनारायण-

एवं सकार्यमायायामन्वीयापि हरिस्ततः । पृथगेव स्वरूपेण वर्त्तते सर्वदाऽच्युतः ॥ १८ ॥ इति हरेर्वचनं स सुधोपमं द्विजवरस्तु निशम्य मुदं ययौ । मुनिगणा गृहिणश्च तथाऽपरे मुमुदिरे सकला हि सदोद्गताः ॥ १९ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिंधौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकसप्तस्तरङ्गः ॥ २०७ ॥ ७ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नेत्राष्टवसुभूमिते । पौषशुक्लचतुर्थ्यां च वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र वृतालयपुरे लक्ष्मीनारायणालये । उपविष्टः स्वासनेऽसौ व्यराजत सितांशुकः ॥ २ ॥ परितोऽसौ भक्तसङ्घैः शृण्वन् पद्यानि सज्जनैः । गीयमानानि कृष्णस्य किञ्चिद्ध्यानपरोऽभवत् ॥ ३ ॥ ततो नेत्रे स उन्मील्य वीक्षमाणः सतोऽब्रवीत् । अध्यात्मवार्त्ता क्रियते मया तां शृणुताखिलाः ॥ ४ ॥ नेत्रस्य वृत्तिरेषा सा त्वरूपेव लक्ष्यते । स्थूले पदार्थे नेत्राग्रं प्राप्ते सा प्रतिरुध्यते ॥ ५ ॥

मन्दिरस्य पूर्वप्रदेशे । स्वासने स्वास्तृतोत्तमोच्चमञ्चासने । उपविष्टः । सितांशुकः परिधृतसकलश्वेतवसनः । असौ श्रीहरिः । व्यराजत पार्श्विकावष्टम्भपूर्वेणोपवेशनचातुर्येण शुशुभे ॥ २ ॥ परीत इति । भक्तसङ्घैर्नानादेशागतैस्त्यागिभिर्गृहिभिश्च स्वाश्रितजनवृन्दैः । परीतः सभायां परिवेष्टितः । असौ श्रीहरिः । सज्जनैर्मुक्तानन्दादिमुनिभिः । गीयमानानि सवाद्यंगीतानि । कृष्णस्य । पद्यानि । शृण्वन्सन् । किञ्चित्किञ्चित्कालपर्यन्तम् । ध्यानपरो नासाग्रदृक्स्थैर्याचरणपूर्वमन्तर्दृष्टिः । अभवत् ॥ ३ ॥ तत इति । ततस्तदनन्तरम् । स श्रीहरिः । नेत्रे स्वनयने । उन्मील्य बहिर्वृत्तिनिकुला । वीक्षमाणः सभां परितः पश्यन्सन् । सतः स्वाग्रोपविष्टमुक्तानन्दगोपालानन्दादि मुनीन् । अब्रवीत् । हे मुनयः ! । मया । अध्यात्मवार्त्ता । क्रियते । तामध्यात्मवार्त्ताम् । अखिला यूयं सर्वे शृणुत ॥ ४ ॥ नेत्रस्येति । एषा । या नेत्रस्य । वृत्तिः । अस्ति । सा । अरूपा । इव । लक्ष्यते । तथापि । स्थूले । पदार्थे । नेत्राग्रं नयनपुरःप्रदेशम् । प्राप्ते सति । सा अरूपाऽपि नेत्रवृत्तिः । प्रतिरुध्यन्तेऽग्रे

गन्तुं न शक्नोतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ अत इति । अतोहेतोः । सा वृत्तिः । स्थूलैव । ज्ञेया । तथा । पृथ्वीतत्त्वमयी । ज्ञेया । यदा । भक्तो भगवद्ध्याननिष्ठो योगी । तां नेत्रवृत्तिम् । परमात्मनः प्रत्यक्षस्य श्रीहरेः । स्वरूपे । योजयति ध्यानकाले प्रेरयति । तदेत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ६ ॥ तदेति । तदा तु । चिन्तनं भगवद्ध्यानम् । कुर्वता । तेन भक्तेन । सा नेत्रवृत्तिः । प्रथमतः । सूक्ष्मरज्जुरिव । आयता दीर्घा । पीतवर्णा सुवर्णसूत्रवत्पीतरूपा च । लक्ष्यते ईक्ष्यते ॥ ७ ॥ ऊर्णनाभिरिति । यथा । ऊर्णनाभिर्लूता । ऊर्णां स्वलालासूत्रम् । स्तम्भादाद्यस्थाणोः । स्तम्भान्तरावधि ततो नातिदूरान्यस्तम्भपर्यन्तम् । वितत्य विस्तार्य स्वयमूर्णनाभिः । क्वचित् । आद्ये प्रथमे । स्तम्भे । आस्ते । क्वापि कदाचित् । अन्तिमे द्वितीयेस्तम्भे । आस्ते लालासूत्रेण गत्वा तिष्ठति ॥ ८ ॥ क्वचिदिति । क्वचित् । तयोर्द्वयोस्तम्भयोः । मध्ये । आस्ते । तथा । स भगवद्ध्यानकर्त्ता । भक्तजीवः । क्वचित् । निजान्तःकरणे आद्यस्तम्भस्थानीये स्वान्तःकरणे । आस्ते । क्वचित् । कृष्णे द्वितीयस्तम्भस्थानीये श्रीहरिस्वरूपे । आस्ते । क्वच क्वचित् । अन्तरे स्तम्भद्वयनिबद्धलालासूत्रस्थानीयया अन्तःकरणकृष्णस्वरूपलग्नया नेत्रवृत्तिरज्ज्वा मध्यप्रदेशे । आस्ते ॥ ९ ॥

अतः स्थूलैव सा ज्ञेया पृथ्वीतत्त्वमयी तथा । भक्तस्तु तां योजयति स्वरूपे परमात्मनः ॥ ६ ॥
तदा तु सा प्रथमतः सूक्ष्मरज्जुरिवायता । लक्ष्यते पीतवर्णा च कुर्वता तेन चिंतनम् ॥ ७ ॥
ऊर्णनाभिर्यथैवोर्णां स्तम्भात्स्तम्भान्तरावधि । वितत्यास्ते क्वचित्स्तम्भ आद्ये क्वाप्यन्तिमे स्वयम् ॥ ८ ॥
क्वचिदास्ते तयोर्मध्ये भक्तजीवस्तथा च सः । क्वचिन्निजान्तःकरणे क्वचित्कृष्णे क्वचान्तरे ॥ ९ ॥
वृत्तौ तस्मिन्वर्त्तमान ऊर्णायामूर्णनाभिवत् । पीताऽपि सा चाम्बुतत्त्वप्रधाना लक्ष्यते सिता ॥ १० ॥
अग्नितत्त्वप्रधानाऽथ साऽरुणा तेन दृश्यते । वायुतत्त्व प्रधानाऽथ हरिद्वर्णेक्ष्यते च सा ॥ ११ ॥
व्योमतत्वप्रधानाऽथ श्यामा सा तेन वीक्ष्यते । ततः सा निर्गुणा भूत्वा जायते प्रकाशभाक् ॥ १२ ॥

वृत्ताविति । ऊर्णायाम् । ऊर्णनाभिवत् । तस्मिन् भक्तजीवे । वृत्तौ पूर्वोक्तनेत्रवृत्तिरज्ज्वाम् । वर्त्तमाने पुनः पुनर्गमनागमनं कुर्वति सतीत्यर्थः । सा वृत्तिरज्जुः । पीताऽपि । अम्बुतत्वप्रधाना भगवद्ध्यानातिशयबलेन स्थूलायाः पृथिव्याः सम्बन्धिनीं स्वनिष्ठां स्थूलतां परित्यज्य ततः सूक्ष्मा जलतत्त्वप्रधाना सती । सिता श्वेतवर्णा । लक्ष्यते ध्याननिष्ठभक्तेनेक्ष्यते । इदं भगवद्ध्यानातिशयबलेन वृत्तिसूक्ष्मत्वमग्रेऽपि यथानुक्रमं वेदितव्यम् ॥ १० ॥ अग्नीति । अथानन्तरम् । तेन भक्तेन । साम्बुतत्त्वप्रधाना वृत्तिः । अग्नितत्त्वप्रधाना सती । अरुणा रक्तवर्णा । दृश्यते । अथानन्तरम् । साऽग्नितत्त्वप्रधाना वृत्तिः । वायुतत्त्वप्रधाना सती । हरिद्वर्णा । ईक्ष्यते ॥ ११ ॥ व्योमेति । अथानन्तरम् । तेन भक्तेन । सा वायुतत्त्वप्रधाना वृत्तिः । व्योमतत्त्वप्रधाना सती । श्यामा कृष्णवर्णा । वीक्ष्यते । ततस्तदनन्तरम् । सा व्योमतत्त्वप्रधाना वृत्तिः । निर्गुणा गुणकार्याकाशादिभावं परित्यज्य गुणातीतात्मभावयुक्ता । भूत्वा । अतिप्रकाशभाक् । जायते ॥ १२ ॥

कृष्णेति । अथानन्तरम् । साऽऽत्माकारत्वेन निर्गुणा वृत्तिः । कृष्णस्वरूपाकारा निरवधिकातिशयसुखात्मकश्रीहरिस्वरूपाकारा सती । सुखात्मिका सुखसन्दोहानुभवरूपा । लक्ष्यते । एवममुना प्रकारेण । अभ्यसतो भगवद्ध्यानाभ्यासं कुर्वतः । तस्य भक्तस्य । सा सुखात्मिका वृत्तिः । कृष्णे श्रीहरिस्वरूपे एव । लीयते स्वरूपविस्मरणपूर्वं तदेकसुखाकारतया तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ इयमिति । हरिभक्तस्य । अस्य । योगिनः । इयमात्मस्वरूपविस्मरणपूर्वं केवलं श्रीहरिस्वरूपसुखानुभवरूपैव । निद्रा । उक्ता । एवकारः प्रसिद्धनिद्राव्यवच्छेदार्थः । यो भक्तः । एवमुक्तप्रकारेण । बुभूषुर्भवितुमिच्छुः । भवेत् । स भक्तः । सर्वदा । शुचिः शुद्धात्मस्वरूपः । भवेत् ॥ १४ ॥ एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति द्वाभ्याम् । देवमिति । यद्वद्यथा । देवं विष्णवादिदेवताम् । पुपूजिषुः पूजयितुमिच्छुर्जनः । आदौ प्रथमतः । देववत् । शुचिः शुद्धः । भूत्वा । ततस्तदनन्तरम् । देवम् । समर्चयेत् । तदा । तत्फलं देवपूजाफलम् । प्राप्नुयात् ॥ १५ ॥ देहेति । तद्वत्तथा । स भक्तः । साङ्ख्यज्ञानाम्बुना साङ्ख्यशास्त्रविचार-पाप्तात्मानात्मविवेकवारिणा । देहत्रयमलं स्थूलादिदेहत्रिकपङ्कम् । धूत्वा क्षालयित्वा । शुचिरिति । शुद्धात्मस्वरूपः सन् । हरिम् । ध्यायेत् । तदा । अतिसुखभागुक्त-

कृष्णस्वरूपाकाराऽथ लक्ष्यते सा सुखात्मिका । एवमभ्यसतस्तस्य लीयते कृष्ण एव सा ॥ १३ ॥ इयमेवास्य
निद्रोक्ता हरिभक्तस्य योगिनः । एवं बुभूषुर्यो भक्तः स भवेत्सर्वदा शुचिः ॥ १४ ॥ देवं पुपूजिषुर्यद्वद् भूत्वा-
ऽऽदौ देववच्छुचिः । ततः समर्चयेद्देवं प्राप्नुयात्तत्फलं तदा ॥ १५ ॥ देहत्रयमलं तद्वत्सांख्यज्ञानाम्बुना स
च । धूत्वा शुचिर्हरिं ध्यायेत्तदाऽतिसुखभाग्भवेत् ॥ १६ ॥ पीत्वा वचोऽमृतमिति स्वगुरो रसालं ते साधवश्च
गृहिणोऽपि तदीय भक्ताः । तस्मिन्महासदसि ये सकला निषण्णास्ते चाप्नुवन्ननु मुदं परमां स्वहृत्सु ॥ १७ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिंधौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकाष्टमस्तरङ्गः ॥ २०८ ॥ ८ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नेत्राष्टवसुभूमिते । शुक्लाष्टम्यां सहस्यस्य वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥

विधातिशयितभागवतसुखयुक्तः । भवेत् ॥ १६ ॥ पीत्वेति । इत्येवंविधम् । रसालमलौकिकरसात्मकम् । स्वगुरोः श्रीहरेः । वचोऽमृतम् । पीत्वा । तदीयभक्ताः । ते मुक्तानन्दादयः । साधवः । तस्मिन् । महासदसि । निषण्णाः । ये । तदीयभक्ताः । सकलाः । गृहिणः । ते चापि । स्वहृत्सु स्वस्वमानसेषु । परमाम् । मुदम् । आप्नुवन् ॥ १७ ॥ स्वभक्तयोगिनो ध्यानाचलस्थितिरुदीरिता । स्वमूर्त्तौ येन हरिणा तां ददातु स्थितिं स मे ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकाष्टमस्तरङ्गः ॥ २०८ ॥ ८ ॥

गुणात्मकं मायिकं च निर्गुणं यत्सुखं हरेः । भोगे तयोर्भेद उक्तो नवमे तु पृथक स्फुटम् ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८२) सहस्यस्य । शुक्लाष्टम्यां शुक्लपक्षसम्बन्धिन्यामष्टमीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥

तत्रेति । तत्र तिथौ । वृत्तालयपुरे । लक्ष्मीनारायणालयात् । पुरस्तात् पूर्वप्रदेशे । स्वीये स्वकीये । आसने । उच्चैस्तरे स्वास्तृतमञ्चविष्टरे । सिताम्बरः परिहितसकलश्वेतवसनः । स श्रीहरिः । व्यराजत्स्ववासादागत्य तदारोहणोपवेशनलाघवेनातिशुशुभे ॥ २ ॥ नानेति । नानाभक्तैर्नानादेशायातत्यागिगृहिस्वाश्रितानेकजनैः । परिवृत्तः सभायां परिवेष्टितः । स श्रीहरिः । स्वाग्रगान्स्वपुरःप्रदेशावस्थितान् । सतो मुक्तानन्दादिसाधून् । अपृच्छत् । हे मुनयः । गुणात्मकं मायाकार्यसत्त्वादित्रिगुणमयम् । यत् । सुखम् । अस्ति । तत्सुखम् । त्र्यवस्थासु सात्त्विकं जाग्रति राजसं स्वप्ने तामसं सुषुप्तावेवं तिसृष्ववस्थासु । अनुभूयते लौकिकजनैर्यथाकर्मकृतानुभवं यथावद्दृश्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । निर्गुणं मायाकार्यसत्त्वादिगुणभाववर्जितत्वाद्गुणातीतम् । अखण्डितं कालादिकृतखण्डनवर्जितम् । यत् । भागवतं श्रीहरिसम्बन्धि । सौख्यम् । अस्ति । तत्सौख्यम् । सात्त्वतैर्भगवदेकान्तिकभक्तैः । सर्वावस्थासु । कथम् । अनुभूयेत भक्तास्तत्सर्वावस्थासु किंविधतयाऽनुभवन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ प्रश्नस्येति । इत्येवंभूतस्य । प्रश्नस्य स्वकृतानुयोगस्य । उत्तरं प्रतिवचनम् । वक्तुम् । अविदो हरेऽस्य तव प्रश्नस्योत्तरं

तत्र वृत्तालयपुरे लक्ष्मीनारायणालयात् । पुरस्तादासने स्वीये व्यराजत्स सिताम्बरः ॥ २ ॥ नानाभक्तैः परिवृतः सोऽपृच्छत्स्वाग्रगान्सतः । गुणात्मकं सुखं यत्तत् त्र्यवस्थास्वनुभूयते ॥ ३ ॥ एवं भागवतं सौख्यं निर्गुणं यदखण्डितम् । कथं तदनुभूयेत सर्वावस्थासु सात्त्वतैः ॥ ४ ॥ प्रश्नस्येत्युत्तरं वक्तुमविदः प्राह तान्स्वयम् । कृष्णसौख्यानुभवप्रकारं कथयाम्यहम् ॥ ५ ॥ यद्याकाशः पृथिव्याद्यैर्भूतैर्हीनो भवेत् परम् । यावत्यस्तारकाः सन्ति तावन्तस्तत्र चेन्दवः ॥६॥ तदा सहस्थपूर्णानां तेषां कान्त्योपमीयते । सच्चिदानन्दरूपो हि चिदाकाशो महोज्ज्वलः ॥७॥ तस्मिंस्तु भगवान् कृष्णो राजते दिव्यविग्रहः । समाधौ तं समीक्षन्ते भक्तास्तत्कृपयैव हि ॥ ८ ॥

दातुं नोऽसमर्थत्वात्त्वमेव तत्कुर्विति ब्रुवाणानित्यर्थः । तान्साधून् । स्वयं श्रीहरिः । प्राह । हे साधवः ! । अहम् । कृष्णसौख्यस्य । अनुभवप्रकारम् । कथयामि ॥ ५ ॥ यदीति । यदि यर्हि । आकाशः । पृथिव्याद्यैः पृथिवीप्रभृतिभिः । भूतैस्तत्त्वैः । हीनो वर्जितः । अतएव । परं केवलः । भवेत् । किञ्च । यदि । तत्राकाशे । यावत्यः । तारकाः । सन्ति । तावन्तः । इन्दवश्चन्द्राः । भवेयुः । तदेत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ६ ॥ तदेति । तदा तर्हि । सहस्थपूर्णानां प्रत्येकं सकलासम्पूर्णतां प्राप्य सहोदयं च प्राप्य सहैव तत्र स्थितानामित्यर्थः । तेषामिन्दूनाम् । कान्त्या सह । सच्चिदानन्दरूपः । महोज्ज्वलोऽतिश्वेतः । महैस्तेजोभिरुज्ज्वल इति वा । 'महोऽपि महसा सहेति' द्विरूपकोशः । चिदाकाशोऽक्षरधाम । उपमीयते ॥ ७ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिंस्तथाविधे चिदाकाशे । दिव्यविग्रहो रूपानुरूपावयवसुन्दरातिलावण्यमयमूर्त्तिः । भगवाननन्तैश्वर्यनिधिः । कृष्णः श्रीहरिः । राजतेऽनन्तमुक्तैराजाधिराजतयोपासितपादपद्मो विराजते इत्यर्थः । भक्ताः । तत्कृपयैव । समाधौ । तमक्षरधामावस्थितं कृष्णम् । समीक्षन्ते । हि ॥ ८ ॥

तदिति । क्षणं क्षणमात्रकालपर्यन्तमपि । कृतम् । तद्दर्शनम् । तस्य तथाविधस्य । भक्तस्य । हृदि सहस्राब्दं सहस्रवर्षपर्यन्तम् । कृतमिव । अनुभवम् । याति प्राप्नोत्येव । उक्तविधकृष्णदर्शनं सहस्रवर्षपर्यन्तमनुभूय यावत्सुखमुत्पद्यते तावत्सुखं क्षणमात्रतद्दर्शनेन तस्य जायते इत्यर्थः ॥ ९ ॥ बह्विति । मायिकम् । अतएव । गुणात्मकम् । सुखं तु । बहुकालं बहुवर्षपर्यन्तम् । भुक्तमपि । प्रान्ते भोगावसाने । नृणाम् । क्षणभुक्तमिव । जायते । हि । प्रसिद्धमेतच्छ्रीभागवते कर्दमसौभर्येलाख्यानादिषु । एतेनास्य विनाशित्वमुक्तमितिभावः ॥ १० ॥ कार्ष्णमिति । निर्गुणम् । अखण्डमविछिन्नतया वर्त्तमानम् । अविनाशि कालाद्यविनाश्यम् । कार्ष्णं श्रीहरिस्वरूपसम्बन्धि । सौख्यं तु । भक्तैः समाधिनिष्ठैर्भक्तजनैः । तिसृष्वपि । अवस्थासु । सदा निरन्तरम् । अनुभूयते ॥ ११ ॥ पीयूषेति । इत्येवंविधम् । पीयूषसाम्यममृततुल्यताम् । गतं प्राप्तम् । ईश्वरस्य प्रत्यक्षपरमेश्वरस्य । तस्य श्रीहरेः । वाक्यम् । निशम्य । तदीयभक्ताः । सर्वे । मुनयः । गृहस्थाश्च । हृदये स्वस्वमानसे । महान्तम् । तोषम् ।

तद्दर्शनं क्षणमपि कृतं भक्तस्य तस्य तु । सहस्राब्दं कृतमिव यात्येवानुभवं हृदि ॥ ९ ॥ बहुकालं
भुक्तमपि मायिकं तु सुखं नृणाम् । क्षणभुक्तमिव प्रान्ते जायते हि गुणात्मकम् ॥१०॥ कार्ष्णं तु निर्गुणं
सौख्यमखण्डमविनाशि च । सदानुभूयते भक्तैरवस्थासु तिसृष्वपि ॥ ११ ॥ पीयूषसाम्यं गतमीश्वरस्य
तस्येति वाक्यं मुनयो निशम्य । सर्वे गृहस्थाश्च तदीय भक्तास्तोषं महान्तं हृदयेऽलभन्त ॥ १२ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकनवमस्तरङ्गः ॥ २०९ ॥ ९ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नेत्राष्टवसुभूमिते । एकादश्यां पौषशुक्ले वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र वृत्तालयपुरे लक्ष्मीनारायणालये । मञ्चासने व्यराजत्स पिचुमन्दतरोरधः ॥ २ ॥
सिताम्बरधरं भक्तैरनेकैः परितो वृतम् । भृगुगुप्तस्तमप्राक्षीद्वड्रायनपुरागतः ॥ ३ ॥

अलभन्त ॥ १२ ॥ गुणात्मकसुखस्याथ स्वनिर्गुणसुखस्य च । येनोक्तो भोगभेदो मे हरिर्दद्यात्स तन्निजम् ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिभगवत्स्वनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकनवमस्तरङ्गः ॥ २०९ ॥ ९ ॥

श्रीहरेरवतीर्णस्य स्वरूपैर्द्विविधैर्भुवि । आश्रयेण नृणां श्रेय उक्तं तु दशमे ततः ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८२) पौषशुक्ले पौषमासस्य शुक्लपक्षे । एकादश्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । वृत्तालयपुरे । लक्ष्मीनारायणालये श्रीलक्ष्मीनारायणमन्दिरात्पूर्वदेशवर्त्तिन इत्यर्थः । पिचुमन्दतरोर्निंबवृक्षस्य । अधोऽधप्रदेशे । मञ्चासने । मञ्चाकारोच्चपादपट्टकासने । स श्रीहरिः । व्यराजदुपवेशनचातुर्येण शुशुभे ॥ २ ॥ सितेति । सिताम्बरधरं परिधृतसकलश्वेतवसनम् । अनेकैर्नानादेशागतत्वाद्बहुभिः । भक्तैस्त्यागिभिर्गृहिभिश्च स्वाश्रितजनैः । परितः समंततः । वृतं सभायां वेष्टितम् । तं

श्रीहरिम् । भद्रायनपुरागतः । भृगुगुप्तो वैश्यज्ञातीयो भृगुनामा पट्टलः । अप्राक्षीत् ॥ ३ ॥ संसार इति । हे स्वामिन् ! । संसारे । भ्रमतामनादिकालतो भ्रम्भ्रम्यमाणानाम् । आत्मनां जीवानाम् । श्रेयः कल्याणम् । संसारनिवृत्तिपूर्वं भगवद्धामप्राप्तिरित्यर्थः । कथं केनोपायेन । स्यात् । इत्यमुना प्रकारेण । पृष्टो भृगुगुप्तानुयुक्तः । स श्रीहरिः । तं भृगुगुप्तम् । प्राह । हे वैश्य ! । हरेः प्रत्यक्षभगवतः । आश्रयात् । श्रेयः । स्यात् ॥ ४ ॥ सामान्यत उत्तरं कृत्वा तदेवविशेषत आह भूतानामित्यादिना । भूमौ । भूतानां संसारे भ्रमतां जीवानाम् । श्रेयसे । अवतीर्णस्य प्रादुर्भूतस्य । तस्य श्रीहरेः । नराकाराणि मनुष्यसमानाकृतीनि । द्विविधानि । स्वरूपाणि । सन्ति । वै ॥ ५ ॥ कानीति । कानिचित् । राजरूपाणि क्षत्रकुलोत्पन्नत्वान्नृपतिसंज्ञानि । कानिचित् । साधुरूपाणि ब्राह्मणकुलोत्पन्नत्वात्साधुसंज्ञानि । सन्ति । उभयेषां द्विविधानाम् । तेषां स्वरूपाणाम् । लक्षणानि । पृथक् । पृथक् । सन्ति ॥ ६ ॥ तत्रेति । तत्र द्विविधस्वरूपेषु मध्ये । आद्यानां राजरूपाणाम् । सत्यमुख्यानि । लक्ष्माणि । सत्यं शौचं दया क्षान्तिरित्यादीन्येकोनचत्वारिंशल्लक्षणानि । भागवते श्रीमद्भागवतपुराणे । आदिमे प्रथमे । स्कन्धे । भूमिधर्मयोः ।

संसारे भ्रमतां स्वामिन्स्याच्छ्रेयः कथमात्मनाम् । इति पृष्टः स तं प्राह श्रेयः स्यादाश्रयाद्धरेः ॥ ४ ॥ भूतानां श्रेयसे भूमाववतीर्णस्य तस्य च । द्विविधानि स्वरूपाणि नराकाराणि सन्ति वै ॥ ५ ॥ कानिचिद्राजरूपाणि साधुरूपाणि कानिचित् । उभयेषां लक्षणानि सन्ति तेषां पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥ तत्राद्यानां भागवते प्रोक्तानि स्कन्ध आदिमे । लक्ष्माणि सत्यमुख्यानि संवादे भूमिधर्मयोः ॥ ७ ॥ स्कन्ध एकादशेऽन्येषां कृपालुप्रमुखानि च । लक्ष्माण्युक्तानि तान्यादौ ज्ञेयानि श्रेय इच्छता ॥ ८ ॥ उभयेषां च साधर्म्यं न देहक्रियया त्विह । भगवत्यथ प्रपन्नानामस्ति श्रेयोविधौ त्विदम् ॥ ९ ॥ राजरूपस्तु भगवान् रामकृष्णादिरीयताम् । चतुःषष्टिः कलास्तस्मिन्नीतिश्च सकला भवेत् ॥ १० ॥ रसाः शृङ्गारमुख्याश्च मृगया चापदि क्वचित् । गृहस्थाश्रमधर्मश्च भवेत्तस्मिन् यथोचितम् ॥ ११ ॥

संवादे । प्रोक्तानि ॥७॥ स्कन्ध इति । अन्येषां साधुरूपाणाम् । कृपालुप्रमुखानि । लक्ष्माणि । कृपालुरकृतद्रोह इत्यादीनि त्रिंशल्लक्षणानि । एकादशे । स्कन्धे । उक्तानि । तान्युभयविधहरिस्वरूपलक्षणानि । श्रेयः स्वकल्याणम् । इच्छता पुंसा । आदौ प्रथमतः । ज्ञेयानि ॥ ८ ॥ उभयेषामिति । अथ च किञ्च । इह लोके । उभयेषां द्विविधानां स्वरूपाणाम् । देहक्रियया तु । साधर्म्यं समानधर्मत्वम् । न भवति । प्रपन्नानां स्वशरणं प्राप्तानां जनानाम् । श्रेयोविधौ कल्याणविधाने तु । इदं साधर्म्यम् । अस्ति ॥ ९ ॥ राजेति । राजरूपः । भगवांस्तु रामकृष्णादिः । ईयताम् । तस्मिन्राजरूपे भगवति । चतुःषष्टिः । कलाः । भवेयुः । सकला समग्रा । नीतिर्नीतिशास्त्रज्ञानं च । भवेत् ॥१०॥ रसा इति । तस्मिन् । शृङ्गारमुख्याश्च । रसाः । भवेयुः । क्वचित्कदाचित् । आपद्यापत्काले । मृगया च । भवेत् । यथोचितः । गृहस्थाश्रमधर्मश्च । भवेत् ॥ ११ ॥

साध्विति । साधुरूपः । भगवान् । आत्रेयकपिलादिको दत्तात्रेयकपिलदेवप्रभृतिः । ईयताम् । तस्मिन्साधुरूपे भगवति । सर्वाः । ज्ञानकलाः । भवेयुः । तथा । त्यागो विरक्त्यतिशयेन सर्वपदार्थवर्जनम् । योगादिश्च । भवेत् ॥ १२ ॥ रस इति । किञ्च । रसस्तु । एकः । शान्तः शान्ताख्य एव । स्यात् । सर्वथा कायवाङ्मनोभिः । जीवाहिंसा सकलप्राणिनामहननं च । स्यात् । स्त्रीणाम् । अष्टधा । त्याग एव । स्यात् । हरौ । दृढा । भक्तिश्च । स्यात् ॥ १३ ॥ एवमिति । एवमेवंविधैः । लक्षणैः । कृष्णं द्विधाप्रादुर्भूतं हरिम् । ज्ञात्वा तत्त्वतः परमेश्वरत्वेन विबुध्य । तं कृष्णम् । दृढं यथातथा । आश्रित्य । तस्य । आज्ञायाम् । स्थित्यैव । उत्तमैकान्तिकी । तद्भक्तिः । कार्या ॥ १४ ॥ अनेनेति । अनेन । उपायेनैव । मुमुक्षोः । पुरुषस्य । आत्यन्तिकम् । श्रेयः । भवेत् । हि । अन्यथाऽन्यप्रकारेण तु । न भवेत् । इत्येवंविधः । निश्चयः । अस्ति ॥ १५ ॥ प्रत्यक्ष इति । यदा । भुवि । प्रत्यक्षः । भगवान् । न स्यात् । तदा तु । ये ।

साधुरूपश्च भगवानात्रेयकपिलादिकः । तस्मिञ्ज्ञानकलाः सर्वास्त्यागो योगस्तथा भवेत् ॥ १२ ॥
रसस्तु शान्त एवैको जीवाहिंसा च सर्वथा । त्याग एवाष्टधा स्त्रीणां स्याद्भक्तिश्च हरौ दृढा ॥ १३ ॥ एवं
हि लक्षणैः कृष्णं ज्ञात्वाऽऽश्रित्य च तं दृढम् । स्थित्यैव तस्य चाज्ञायां कार्या तद्भक्तिरुत्तमा ॥ १४ ॥
अनेनैव ह्युपायेन मुमुक्षोः पुरुषस्य तु । आत्यन्तिकं भवेच्छ्रेयो नान्यथेत्यस्ति निश्चयः ॥ १५ ॥ प्रत्यक्षो
भगवान्न स्याद्यदा भुवि तदा तु ये । सन्तस्तं मिलितास्तेषामाश्रयादपि तद्भवेत् ॥ १६ ॥ साधुलक्षणसम्प-
न्नास्तेऽपि न स्युर्यदा तदा । कृष्णप्रतिकृतेर्भक्त्या तत्स्याद्धर्मयुजा दृढम् ॥ १७ ॥ श्रुत्वेति तस्यामृतसार-
वाचं स वैश्यवर्यश्च तथा सदःस्थाः । तदाश्रिताः साधुजनाः समस्ता गृहाश्रमस्थाश्च ययुः प्रहर्षम् ॥ १८ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकदशमस्तरङ्गः ॥ २१० ॥ १० ॥

सन्तः । तं प्रत्यक्षं भगवन्तम् । मिलिता आश्रिताः । स्युः । तेषां सताम् । आश्रयादपि । तच्छ्रेयः । भवेत् ॥ १६ ॥ साध्विति । यदा । साधुलक्षणसम्पन्नाः । ते प्रत्यक्षभगवदाश्रिताः सन्तोऽपि । न स्युः । तदा । कृष्णप्रतिकृतेः साक्षाद्भगवता स्थापितायास्तदर्चायाः । धर्मयुजा स्वधर्मसहितया । दृढं यथातथा । भक्त्याऽर्चन-वन्दनादिना परिचर्यया । तच्छ्रेयः । स्यात् ॥ १७ ॥ श्रुत्वेति । इत्येवंविधाम् । तस्य श्रीहरेः । अमृतसारवाचं सर्वरससाररूपामृततुल्यां वाणीम् । श्रुत्वा । वैश्य-वर्यः । स भृगुगुप्तः । तथा । सदःस्थाः । तदाश्रिताः । समस्ताः । साधुजनाः । गृहाश्रमस्थाश्च । प्रहर्षम् । ययुः ॥ १८ ॥ द्विविधैरवतीर्णस्य स्वरूपैस्तस्य चाश्रयात् । उक्तं श्रेयो नृणां येन हृदयेऽस्तु हरिः स मे ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्पदानुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकदशमस्तरङ्गः ॥ २१० ॥ १० ॥

श्रीहरेस्तस्य भक्तानां विप्राणां द्रोहतस्तथा । दुर्बलानां जनानां च जीवनाशो नृणां यथा ॥ १ ॥ कथं जीवो विनाश्यस्तीत्यादिप्रश्नत्रयस्य च । यान्युत्तराणि तत्सर्वं तत एकादशे स्मृतम् ॥२॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८२) सहस्यस्य पौषमासस्य । पौर्णमास्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । वृत्तालयपुरे । लक्ष्मीनारायणालये श्रीलक्ष्मीनारायणमन्दिरात्पूर्वप्रदेशे इत्यर्थः । पिचुमन्दतरोः । अधोऽधःप्रदेशे । पट्टे चतुरुच्चाङ्घ्रौ रम्यपट्टके । स्वास्तृते सपार्श्विके स्थूलतूलिकासने । स श्रीहरिः । अराजत्पार्श्विकावष्टम्भपूर्वकोपवेशनस्थित्यातिशुशुभे ॥ २ ॥ सितेति । सितवासाः परिहितसकलश्वेत-वसनः । त्यागिभिः । गृहिभिश्च । स्वाश्रितैः । नानादेशागतैरितिशेषः । वृत्तः सभायां परिवेष्टितः । श्वेतपुष्पाणां श्वेतवर्णानां मन्दारतरुकुसुमानां ये स्रजो हाराश्च आपीडाः शेखराश्च उत्तंसद्वयं कर्णपूरयुगलं च तैर्विराजितः शोभमानः ॥ ३ ॥ प्रसन्न इति । असौ श्रीहरिः । प्रसन्नः सन् । स्वयमेव । पुरःस्थान् । सतो मुक्ता-नन्दादिमुनीन् । अब्रवीत् । इति सार्द्धश्लोकस्यैकसम्बन्धः । हे सन्तः ! । मामकैर्मदाश्रितजनैः । कृष्णः स्वयं श्रीहरिश्च तद्भक्तास्तदेकशरणाः साधवश्च द्विजा विप्राश्च

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नेत्राष्टवसुभूमिते । पौर्णमास्यां सहस्यस्य वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र वृत्तालयपुरे लक्ष्मीनारायणालये । सोऽराजत् स्वासने पट्टे पिचुमन्दतरोरधः ॥ २ ॥ सितवासास्त्यागिभिश्च गृहिभिः स्वाश्रि-तैर्वृतः । श्वेतपुष्पस्रगापीडोत्तंसद्वयविराजितः ॥ ३ ॥ प्रसन्नः स्वयमेवासौ पुरःस्थानब्रवीत्सतः । न द्रुह्या मामकैः कृष्णतद्भक्तद्विजदुर्बलाः ॥ ४ ॥ मम त्वेष स्वभावोऽस्ति यत्कृष्णस्य च तत्सताम् । विप्राणां दुर्बलानां च द्रोहो मास्त्विति सर्वदा ॥ ५ ॥ तेभ्यो यथा बिभेम्यत्र तथाऽन्येभ्यो न कर्हिचित् । तद्द्रोहिणं च द्रष्टुं मे रोचते नैव कर्हिचित् ॥ ६ ॥ अन्येषां द्रोहतो नैव जीवो नश्यति कर्हिचित् । एतेषां द्रोहतस्तु स्याज्जीवनाशोऽपि निश्चितम् ॥७॥ अतस्तद्द्रोहतो भीर्मे वर्त्तते सर्वदा हृदि । तद्द्रोग्धृभिश्च साकं मे स्थातव्यं क्वापि नास्ति वै ॥८॥

दुर्बला रङ्कजनाश्च ते । न द्रुह्याः कदाचिदपि नैव द्रोग्धव्याः ॥ ४ ॥ एवं सामान्यतः स्वाश्रिताननुशिष्यात्रार्थे स्वस्वभावं हेतुं ब्रुवन्नुक्तार्थमेव स्फुटयति । ममे-त्यादिना । यद्यतोहेतोः । मम तु । एषः । स्वभावः साहजिकी प्रकृतिः । अस्ति । कोऽसावित्यत्राह । कृष्णस्य । तत्सताम् । विप्राणाम् । दुर्बलानां च । द्रोहः । सर्वदा । मास्तु । इति ॥ ५ ॥ तेभ्य इति । अत्र लोके । यथा । तेभ्यः कृष्णादिचतुर्भ्यः । बिभेमि तद्रोहाचरणाद्भयं प्राप्नोमि । तथा । अन्येभ्यः । कर्हिचित् । न बिभेमि । तद्द्रोहिणां तेषां चतुर्णां तदन्यतमस्य च । द्रोहकर्त्तारं जनम् । द्रष्टुम् । मे मह्यम् । कर्हिचित् । नैव रोचते ॥६॥ अन्येषाम् । द्रोहतः । जीवः । कर्हिचित् । नैव नश्यति । अपि तु केवलो देहो नश्यन्तीत्यर्थः । एतेषां कृष्णादिचतुर्णाम् । द्रोहतस्तु । जीवनाशोऽपि । निश्चितमेव । स्यात् ॥७॥ अत इति । अतोहेतोः । मे मम । हृदि । तद्रोहतः । भीर्भयम् । सर्वदा । वर्त्तते । तद्द्रोग्धृभिः । कृष्णादिचतुर्द्रोहकर्त्तृभिर्जनैः । साकम् । क्वापि अत्र परत्र वा । मे मम । स्थातव्यम् । नास्ति । वै ॥८॥

मुक्तानन्द इति । अथैवंविधश्रीहरिवाक्यश्रवणानन्तरम् । मुक्तानन्दोमुनिः । तं श्रीहरिम् । पप्रच्छ । हे स्वामिन् ! । जीवस्य । नाशस्तु । कुत्रचित्कस्मिंश्चिदपि सच्छास्त्रे न श्रूयते । स जीवनाशः । कथं केन प्रकारेण । जायते । वद तत्प्रकारं मह्यं ब्रूहि ॥ ९ ॥ 'मुक्तानन्देनानुयुक्तो मुनिनेत्थं स सत्पतिः । तं हर्षयन्निति प्राह स्वाश्रितानपरानपि' । पर्वतेति । हे मुने ! । पर्वतादिशरीरस्य । प्राप्तिः । अस्य जीवस्य । नाशः । कीर्त्तितः । न तु वस्तुतस्तस्य नाश उक्तोऽस्यनित्यत्वादितिभावः । यया पर्वतादिशरीरप्राप्त्या । तस्य जीवस्य । क्वापि कदाचिदपि । कल्याणम् । न भवेत् । इतीत्थम् । गम्यताम् । अनेन जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसा इति वाक्यस्य रामानुजकृतोऽर्थः स्मारितः । स यथा । तामसास्तु जघन्यगुणवृत्तिस्था उत्तरोत्तरनिकृष्टतमोवृत्तिषु स्थिता अधो गच्छन्ति । अन्त्यजत्वं ततस्तिर्यक्त्वं ततः कृमिकीटादिजन्म ततः स्थावरत्त्वं ततोऽपि गुल्मत्वं ततश्च शिला काष्ठ लोहत्त्वादि गच्छन्तीत्यर्थ इति ॥१०॥ अत इति । अतोहेतोः । तद्द्रोहः कृष्णादिचतुर्णां द्रोहः । न कार्यः । किं बहुना । भूरिदोषाकरः क्रोधमत्सरेर्ष्याद्रोहादिबहुदोषखनिरूपः । मानोऽपि । तेषां कृष्णादिचतुर्णाम् । अग्रे पुरतः । क्वचित्कदाचिदपि । सर्वथा न रक्षणीयः ॥११॥

मुक्तानन्दोऽथ पप्रच्छ तं जीवस्य तु कुत्रचित् । नाशो न श्रूयते स्वामिन्स कथं जायते ॥ ९ ॥ श्रीहरिरुवाच – पर्वतादिशरीरस्य प्राप्तिर्नाशोऽस्य कीर्त्तितः । यया न क्वापि कल्याणं भवेत्तस्येति गम्यताम् ॥ १० ॥ अतो न कार्यस्तद्द्रोहस्तेषामग्रे च सर्वथा । न रक्षणीयो मानोऽपि भूरिदोषाकरः क्वचित् ॥ ११ ॥ मानिनो भगवद्भक्तिरपि स्यादासुरी ध्रुवम् । मानेन भक्तभयदः पुमानप्यासुरो मतः ॥ १२ ॥ अथ तं परिपप्रच्छ गोपालानन्द ईश्वरम् । इह शास्त्रविदः केचित् पुराणज्ञाश्च केचन ॥ १३ ॥ ते मुह्यन्ति कथं स्वार्थे परेषां बोधका अपि । त्वत्त्वत्सद्भक्तमाहात्म्यं कथं सम्यग्विदुर्न ते ॥ १४ ॥

ननु मानस्य तपोभक्त्यादीनां भगवत्तोषहेतुगुणानां वृद्धिहेतुत्वदर्शनात्कथं तत्त्याग उच्यते इतिचेन्मानिना कृतानां तपोभक्त्यादिकर्मणां तस्य चासुरत्वादुच्यत इत्याह । मानिन इति । मानिनो भक्तजनस्य । भगवद्भक्तिरपि । आसुरि । स्यात् । यतो मानिना यस्य भक्तिः क्रियते स भगवानपि तन्मानखण्डनं कुर्याच्चेत्तर्हि तमपि स सर्वथा द्रुह्यादिति भावः । मानेन । भक्तभयदो भगवद्भक्तानां भयोत्पादकः । पुमानपि । आसुरः । मतः । ध्रुवं निश्चितमेव । भगवद्भक्ता अपि । तत्तथाविधदुर्गुणहापनाय तन्मानं खण्डयेयुस्तदा तानपि द्रोहविधानेन भयमुत्पादयेदतोऽसौ भक्तोऽप्यासुरो मत इतिभावः ॥ १२ ॥ अथेति । अथानन्तरम् । गोपालानन्दो मुनिः । ईश्वरं प्रत्यक्षपरमेश्वरम् । तं श्रीहरिम् । परिपप्रच्छ । हे हरे ! । इह लोके । केचिद्विप्राः । शास्त्रज्ञाः । सन्ति । केचन विप्राः । पुराणज्ञाश्च । सन्ति ॥ १३ ॥ त इति । परेषाम् । बोधका अपि । ते शास्त्रपुराणज्ञविप्राः । स्वार्थे कल्याणसम्पादनरूपात्मचतुर्थपुरुषार्थे । कथम् । मुह्यन्ति । तं परित्यज्य संसृतिप्रदस्त्र्यादिभरणादौ बह्वासक्तिरूपं मोहं कथं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । त्वत्त्वत्सद्भक्तमाहात्म्यं तव त्वदेकान्तिकसाधुभक्तानां च यथार्थं महिमानम् । ते । सम्यक् । कथम् । न विदुः ॥ १४ ॥

'मुनिनेत्थं स गोपालानन्देन पुरुषोत्तमः । पृष्टस्तं सुखयन्नूचे निजान्सर्वान्वरा'निति । शास्त्राणीति । हे मुने ! । मुमुक्षारहितत्त्वाच्चेषां मोक्षेच्छायाः सर्वथा वर्जितत्वात् । ते विप्राः । शास्त्राणि । पुराणानि च । वृत्त्यै केवलजीविकार्थम् । प्रवदन्ति । ततोहेतोः । हरिं च । नाश्रयन्ते । एते यदा बाल्यादध्येतुमारभन्ते तत आरभ्य तदध्ययनस्य केवलं स्त्र्यादिभरणविनियोगात्तत्पित्रादिभिश्च तथाबोधितत्वात्स्वतोऽपि मुमुक्षारहितत्वाच्च पठित्वापि मुह्यन्ति हरिमपि नाश्रयन्तीति प्रथमप्रश्नोत्तरं बोध्यम् ॥ १५ ॥ हरीति । किञ्च । हर्याश्रयं विना । कामक्रोधादयः । अरयोऽन्तःशत्रवः । एतानुक्तविविधविप्रान् । जित्वा स्ववशे कृत्वा । निरयाध्वनि पराङ्गनासङ्गप्राणिहिंसादिपापरूपे नरकप्राप्तिमार्गे । सर्वथा । प्रवर्त्तयन्त्येव ॥ १६ ॥ तत इति । ततोहेतोः । कृष्णं प्रत्यक्षं श्रीहरिम् । तद्भक्तांस्तदाश्रितसाधुजनांश्च । स्वौपम्येन स्वदृष्टान्तेन । कामक्रोधाद्यरिजितान् । विचक्षते पश्यन्ति । तत्तस्माद्धेतोः । तान्कृष्णतद्भक्तान् । बहु । न मन्वते महतो मत्वा नाद्रियन्ते इत्यर्थः ॥ १७ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । विद्वांसोऽपि । कृष्णस्य । सतां तत्साधूनां चापि । यथार्थमाहात्म्यम् । न जानन्ति । क्वचित् । तान्कृष्णतत्साधून् । निन्दन्ति चापि । स्वसामान्यमानिता

श्रीहरिरुवाच–शास्त्राणि च पुराणानि वृत्त्यै ते प्रवदन्ति हि । मुमुक्षुरहितत्वाच्च नाश्रयन्ते हरिं ततः ॥१५॥ हर्याश्रयं विना चैतान् कामक्रोधादयोऽरयः । जित्वा प्रवर्त्तयन्त्येव निरयाध्वनि सर्वथा ॥१६॥ ततः कृष्णं च तद्भक्तान्स्वौपम्येन विचक्षते । कामक्रोधाद्यरिजितांस्तत्तान्न बहु मन्वते ॥१७॥ एवं यथार्थमाहात्म्यं कृष्णस्य च सतामपि । विद्वांसोऽपि न जानन्ति तांश्च निंदन्त्यपि क्वचित् ॥१८॥ इत्युक्त्वा तं स पप्रच्छ महतः सकलान्सतः । दीनानाथाख्यविप्रं च सर्वसंशयनाशनः ॥ १९ ॥ ये तु ब्रह्मविदः सन्तो ब्रह्मरूपा हि ते मताः परत्र वर्त्तमानाश्चावस्थात्रयवपुस्त्रयात् ॥ २० ॥ क्रियाः सर्वाश्चेन्द्रियाणां मन्यन्ते ते न चात्मनः । तानज्ञानिजना नैव जानीयुर्भुवि तत्त्वतः ॥ २१ ॥ तत्समानां स्थितिं यायुर्ये तन्माहात्म्यवेदनात् । त एव तान्विदुः सम्यक् शास्त्रज्ञा अपि नेतरे ॥ २२ ॥

तेषां माहात्म्यावेदनहेतुरिति द्वितीयप्रश्नोत्तरं बोध्यम् ॥ १८ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । तं गोपालानन्दमुनिम् । उक्त्वा तत्प्रश्नोत्तरं कृत्वेत्यर्थः । सर्वसंशयनाशनः प्रश्नोत्तराचरणमिषेण सकलसंशयनिवर्त्तक इत्यर्थः । स श्रीहरिः । सकलान् । महतः । सतो मुक्तानन्दादिमुनीन् । दीनानाथाख्यविप्रं च पप्रच्छ ॥ १९ ॥ य इति । हे मुनयः ! । हे विप्र ! । ये । सन्तः ब्रह्मविदः साक्षात्कृष्णैकान्तिकोपासनया ब्रह्मस्थितिं प्राप्ताः । सन्ति । अवस्थात्रयं जाग्रदाद्यवस्थात्रिकं च वपुस्त्रयं स्थूलादिदेहत्रिकं च तयोः समाहारस्तस्मात् । परत्र शुद्धात्मस्वरूपे । वर्त्तमानाः । ते सन्तः । ब्रह्मरूपा अक्षरब्रह्मस्वरूपाः । मताः । हि ॥ २० ॥ क्रिया इति । ते सन्तः । इन्द्रियाणाम् । सर्वाः । क्रियाः । आत्मनः । न मन्यन्ते । सर्वदाऽऽत्मस्थित्या प्राकृतविषयप्रवृत्तेन्द्रियक्रियासु न सज्जन्ते इत्यर्थः । भुवि । अज्ञानिजनाः । तांस्तथाविधान्साधून् । तत्त्वतो यथार्थतया । नैव जानीयुः ॥ २१ ॥ तदिति । ये पुरुषाः । तन्माहात्म्यवेदनात् । तत्समानां साधुतुल्याम् । स्थितिं ब्रह्मस्थितिम् । यायुः । ते पुरुषा एव । तान्साधून् । सम्यक् । विदुः । इतरे उक्तविधपुरुषभिन्नाः पुरुषाः । शास्त्रज्ञाः सन्तोऽपि । तान् । सम्यक् । न विदुः ॥ २२ ॥

तेषामिति । अत्र लोके । ये पुरुषाः । तेषां साधूनाम् । महिमानम् । तत्त्वतः । न जानन्ति । तेषां पुरुषाणाम् । ब्रह्मस्वरूपे स्थितिरपि । क्वचित् । न जायते ॥ २३ ॥ तामिति । तां ब्रह्मस्वरूपस्थितिम् । विना तामप्राप्येत्यर्थः । अपरान्स्वेतरान् । ब्रह्मस्थितिमतः साधून् । नैव विदुः । एवममुना प्रकारेणोद्भूतस्य । अन्योऽन्यबाधस्य । परिहारो निवृत्तिः । कथम् । भवेत् । तद्यूयं ब्रूतेतिशेषो बोध्यः ॥ २४ ॥ इतीति । इत्येवंविधस्य । प्रश्नस्य श्रीहरिकृतानुयोगस्य उत्तरम् । कर्त्तुम् । ते साधुविप्राः । यदा । न विदुः । तदा । प्रभुः । असौ श्रीहरिः । स्वयमेव । तत्स्वप्रश्नोत्तरम् । तान्साधुविप्रान् कथयामास ॥ २५ ॥ कृतेति । हे सन्तः ! । हे विप्र ! । भुवि । कृतावतारं सम्प्राप्तप्रादुर्भावम् । त्वाकृतिम् । प्रत्यक्षम् । कृष्णम् । मिलिताः । ब्रह्मनिष्ठां च । प्राप्ताः । ये । अमला निर्दोषाः । साधवः । स्युः ॥ २६ ॥ अतीति । तेषु तथाविधेषु साधुषु । यदि । अतिप्रीतिः । भवेत् । तर्हि । तया तत्प्रीत्यैव । तेषां साधूनाम् । महत्त्वम् । विद्युः । ततस्तदनन्तरम् । महात्म्यवेदनाद्वा । तत्स्थितिं साधुसमानां ब्रह्मनिष्ठां च । आप्नुयुः । ततस्तान् यथार्थं विदन्तीतिभावः ॥ २७ ॥

तेषां ये महिमानं च न जानन्त्यत्र तत्त्वतः । तेषां ब्रह्मस्वरूपेऽपि जायते न स्थितिः क्वचित् ॥ २३ ॥ तां विना च विदुर्नैव ब्रह्मस्थितिमतोऽपरान् । एवमन्योन्यबाधस्य परिहारः कथं भवेत् ॥ २४ ॥ इति प्रश्नस्योत्तरं तु यदा कर्त्तुं न ते विदुः । तदा तत्स्वयमेवासौ कथयामास तान्प्रभुः ॥ २५ ॥ कृतावतारं कृष्णं ये प्रत्यक्षं त्वाकृतिं भुवि । मिलिता ब्रह्मनिष्ठां च प्राप्ताः स्युः साधवोऽमलाः ॥ २६ ॥ अतिप्रीतिर्भवेत्तेषु यदि तर्हि तयैव हि । तेषां महत्त्वं विद्युश्च तत्स्थितिं चाप्नुयुस्ततः ॥ २७ ॥ येषु येषां भवेत् प्रीतिस्तेषां तद्दोषदर्शनम् । नैव स्यादिति लोकेऽपि प्रसिद्धिर्वर्त्तते खलु ॥ २८ ॥ अतः सत्सु प्रीतिमतां नृणां स्वोपम्यतः क्वचित् । दोषदृष्टिर्भवेन्नैव परं स्यात्तद्गुणग्रहः ॥ २९ ॥ ब्रह्मात्मदर्शनं तेन साक्षात्कृष्णस्य चेक्षणम् । भवतीत्यवगन्तव्यं प्रश्नस्योत्तरमञ्जसा ॥ ३० ॥

एतदेव किंवदन्त्या द्रढयति अक्षराधिकसार्द्धद्वाभ्याम् । येष्विति । येषां जनानाम् । येषु जनेषु । प्रीतिः । भवेत् । तेषां जनानाम् । तद्दोषदर्शनं स्वप्रीत्यास्पदजनदोषसमीक्षणम् । नैव स्यात् । प्रत्युत तद्गुणग्रहणपूर्वं तद्वचनमाननमेव स्यादित्यर्थः । इत्येवंविधा । लोकेऽपि । प्रसिद्धिः । वर्त्तते । खलु ॥ २८ ॥ अत इति । अतोहेतोः । सत्सु । प्रीतिमताम् । नृणाम् । स्वोपम्यतस्तेषु स्वसदृशतामङ्गीकृत्येत्यर्थः । कच्चिन्कदाचिदपि । दोषदृष्टिस्तेषु दोषदर्शनम् । नैव भवेत् । परं केवलम् । तद्गुणग्रहस्तेषां साधूनां गुणग्रहणमेव । स्यात् । किं बहुना तेषां यावन्ति वचनानि स्युस्तानि तेषां सत्यान्येव भासेरन्नित्यर्थः ॥ २९ ॥ ब्रह्मेति । तेन हेतुना ब्रह्मात्मदर्शनं देहावस्थात्रिकातिरिक्तशुद्धस्वात्मसमीक्षणम् । ब्रह्मनिष्ठेत्यर्थः । साक्षात्कृष्णस्य प्रत्यक्षस्य श्रीहरेः । ईक्षणं स्वात्मनि प्रत्यक्षतया दर्शनं च । भवति जायते । ततस्तान् सम्यग्जानन्तीतिभावः । इत्यमुना प्रकारेण । प्रश्नस्य । उत्तरम् । अञ्जसा तत्त्वतः । अवगन्तव्यम् ॥ ३० ॥

वाक्यमिति । इत्येवंविधम् । ईश्वरस्य । तस्य श्रीहरेः । सुधासोदरं पीयूषसमानम् । वाक्यम् । श्रुत्वा । सविप्रा दिनानाथाख्यविप्रसहिताः । ते महान्तः साधुजनाः । अथो । अपरे सर्वे । सन्तः साधवः । गृहस्थाश्च । हृदि स्वस्वमानसे । अतितोषम् । लेभिरे ॥ ३१ ॥ स्वभक्तान् श्रीहरिर्यस्तु रसालैः स्ववचोऽमृतैः । सानन्दान्विदधे सोऽस्तु ममानन्दप्रदः प्रभुः ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकैकादशस्तरङ्गः ॥ २११ ॥ ११ ॥

यः पूर्णो निश्चयः स्वस्य योऽपूर्णो निश्चयस्तथा । तयोस्तु लक्षणे चन्द्रदृष्टान्तेन यथार्थतः ॥ १ ॥ देशादीनां सदसतां योगायोगत्वतः स्फुटम् । द्वादशे हरिणा प्रोक्ते स्वभक्तानां हिताय तु ॥ २ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८२) । पौषकृष्णद्वितीयायां पौषमाससम्बन्धिनः कृष्णपक्षस्य द्वितीयातिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । वृत्तालयपुरे । लक्ष्मीनारायणस्य । दुर्गे । निम्बतरोर्लक्ष्मीनारायणमन्दिरात्पूर्ववर्त्तिनः पिचुमन्दवृक्षस्य ।

वाक्यं सुधासोदरमीश्वरस्य तस्येति ते साधुजनाः सविप्राः । श्रुत्वाऽतितोषं हृदि लेभिरेऽथो सन्तो गृहस्था अपरे च सर्वैः ॥ ३१ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिंधौ शतानन्दमुनिविरचिते शद्विताधिकैकादशस्तरङ्गः ॥ २११ ॥ ११ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नेत्राष्टवसुभूमिते । पौषकृष्णद्वितीयायां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र वृत्तालयपुरे लक्ष्मीनारायणास्य सः । दुर्गेऽधस्तान्निम्बतरोर्व्यराजतपट्टकासने ॥ २ ॥
सितधोत्रः सितोष्णीषः सितप्रावणान्वितम् । वसानः स्थलपद्माभमहावस्त्रं वृत्तो निजैः ॥ ३ ॥
स्थलाब्जहारधृत्किञ्चिद्ध्यानोन्मीलितलोचनः । कृपया लोकयन्भक्तांस्त्यागिनो गृहिणस्तथा ॥ ४ ॥
उवाच तान्सर्वेऽपि भक्ताः ! शृणुत सादरम् । सर्वेषामपि युष्माकं वार्तां कुर्वे हितावहाम् ॥ ५ ॥

अधस्तान् । पट्टकासने पट्टकोपरिवर्त्तमाने सपार्श्विकोत्तरछदस्थूलतूलिकास्तृते पर्यङ्काकास्तृते पर्यङ्कासने इत्यर्थः । स श्रीहरिः । व्यराजत् ॥ २ ॥ तं विशिनष्टिद्वाभ्याम् । सितेति । सितधोत्रः परिहितवलक्षाधोवसनः । सितोष्णीषः स्वशिरोनिबद्धश्वेतसूक्ष्मघनरम्यदीर्घवसनः । सितप्रावरणान्वितं सुश्वेतोत्तरीयवस्त्रसहितम् । स्थलपद्माभमहावस्त्रं स्थलपद्मरङ्गसमानरङ्गान्वितानर्घ्यपार्वतीयाखुलोमरचितवसनम् । वसानः । निजैर्नानादेशागतैस्त्यागिभिर्गृहिभिश्च स्वाश्रितजनैः । वृत्तः सभायां परिवेष्टितः ॥ ३ ॥ स्थलेति । स्थलाब्जहारधृत् कण्ठे स्थलकमलहारं दधत् । किञ्चिध्यानोन्मीलितलोचनः कञ्चिदर्थं विचारयितुमन्तर्दशा कञ्चित्कालं ध्यानस्तिमितलोचनो भूत्वाऽञ्जसैवोन्मीलितस्वचक्षुरित्यर्थः । त्यागिनः । तथा । गृहिणः । भक्तान् । कृपया । आलोकयन् ॥ ४ ॥ उवाचेति । स श्रीहरिः । तान्स्वभक्तान् । उवाच । हे भक्ताः ! । युष्माकम् । सर्वेषामपि । हितावहाम् । वार्त्ताम् । कुर्वे । ताम् । सर्वेऽपि यूयम् । सादरं यथातथा शृणु ॥ ५ ॥

अनन्तेति । अनन्तकोटिपरिमितानां सूर्येन्दुवह्नीनां प्रभाकरज्योत्स्नाकराग्नीनां ज्योतींषि तेजोराशयस्तैः समा तुल्या प्रभा यस्य तस्मिन् । अक्षरब्रह्माख्ये । धाम्नि पदे । भगवाननन्तैश्वर्यनिधिः । पुरुषोत्तमः । राजते । दिव्यानन्तमुक्तसंसेवितचरणारविन्दोऽनर्घ्यदिव्यपरिच्छदो दिव्यसुन्दरमूर्त्तिर्विलसति ॥ ६ ॥ कृष्ण इति । कृष्णः श्रीकृष्णाख्यः । स पुरुषोत्तम एव । धरातले । जीवानाम् । कल्याणाय । मर्त्त्येषु । आविर्भूतः । अस्ति । स कृष्णाख्यः । स्वयं श्रीहरिः । युष्मद्दृग्गोचरो निष्कारणापारकरुणावशतया भवतां चक्षुर्विषयः । अस्ति ॥ ७ ॥ तस्येति । यस्य भक्तजीवस्य । तस्योक्तविधस्य श्रीहरेः । निश्चयः । अन्वहं प्रतिदिनम् । सत्सङ्गेन तदेकान्तिसाधुसमागमेन । पूर्णः । स्यात् । अतिक्षीणः स्वात्मानं संसारान्मोचयितुमसमर्थत्वादतिक्षीणशक्तिरपि । सः । भक्तात्मा भक्तजीवः । महीयसीमतिमहतीम् । पुष्टिं स्वस्वाश्रितानेकजनसंसृत्युद्धरणादिसामर्थ्यपोषणम् । याति ॥ ८ ॥ एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति द्वाभ्याम् । यथेति । यथा । अमायाममावास्यातिथौ । निष्कलः ज्योत्स्नाहेतुकलावर्जितोऽपि । शशी चन्द्रः । सौरिं सूर्यसम्बन्धिनीम् । प्रभां कान्तिम् । प्राप्य । प्रतिदिनम् । वर्द्धमानः प्रवृद्धकलः सन् । पूर्णिमातिथौ ।

अनन्तकोटिसूर्येन्दुवह्निज्योतिः समप्रभे । अक्षरे धाम्नि भगवान् राजते पुरुषोत्तमः ॥ ६ ॥ कृष्णः स एव जीवानां कल्याणाय धरातले । आविर्भूतोऽस्ति मर्त्येषु युष्मद्दृग्गोचरोऽस्ति सः ॥ ७ ॥ तस्य स्यान्निश्चयो यस्य पूर्णः सत्सङ्गतोऽन्वहम् । सोऽतिक्षीणोऽपि भक्तात्मा पुष्टिं याति महीयसीम् ॥ ८ ॥ यथाऽमायां निष्कलोऽपि सौरीं प्राप्य प्रभां शशी । वर्द्धमानः प्रतिदिनं पूर्णः स्यात् पूर्णिमातिथौ ॥ ९ ॥ तथा माहात्म्यबोधेन सह निश्चयमीशितुः । प्राप्यासावप्येधमानोऽन्वहं याति हि पूर्णताम् ॥ १० ॥ बाह्यान्तःकरणान्येनं पूर्णं निश्चयतः क्वचित् । ततश्चालयितुं नैव शक्नुवन्त्यचलस्थितिम् ॥११॥ न चासौ नरलीलायां हरेर्मुह्यति कर्हिचित् । ईदृशो निश्चयो यस्य स ज्ञेयो निर्भयः पुमान् ॥१२॥ पूर्णोऽप्येष यदि क्वापि देशादीनसतः श्रयेत् । देहाभिमानं कुर्याद्वा तदा कृष्णेन्दुवत् क्षयेत् ॥ १३ ॥

पूर्णः सम्पूर्णकलः । स्यात् ॥ ९ ॥ तथेति । तथा तद्वदेव । असौ भक्तजीवोऽपि । माहात्म्यबोधेन प्रतिदिनं संवर्धितसत्सङ्गवर्द्धमानमहिमावगमेन सह । ईशितुः सर्वनियन्तुः श्रीहरेः । निश्चयम् । प्राप्य । अन्वहम् । एधमानः सन् । पूर्णताम् । याति । हि ॥ १० ॥ बाह्येति । ततः पूर्णताप्राप्त्यनन्तरम् । बाह्यान्तःकरणानि स्वस्य बाह्यकरणानि चक्षुरादीनीन्द्रियाणि मनआदीन्यन्तःकरणानि चेत्यर्थः । पूर्णम् । अचलस्थितिं निश्चलनिष्ठम् । एनं भक्तजीवम् । निश्चयतः स्वकृतभगवत्स्वरूपयथार्थनिश्चयात् । चालयितुम् । नैव शक्नुवन्ति ॥ ११ ॥ नेति । किञ्च । असौ भक्तः । हरेः । नरलीलायां नरानुकरणार्थविहिततत्समानचरित्रे । कर्हिचित् । न मुह्यति अनीश्वरताद्यवगमरूपं मोहं न प्राप्नोति । यस्य भक्तस्य । ईदृशः पूर्णः । निश्चयः । अस्ति । सः । पुमान् । भक्तः । निर्भयः । ज्ञेयः ॥ १२ ॥ पूर्ण इति । पूर्णोऽपि । एष भक्तः । यदि । क्वापि कदाचित् । असतोऽशुभान् । देशादीन् देशकालसङ्गशास्त्रादीन् । श्रयेत् । अथवा । देहाभिमानम् । कुर्यात् । देहाभिमानिसङ्गेन देहाभि-

मानवान् भवेदित्यर्थः । तदा कृष्णेन्दुवत् कृष्णपक्षे चन्द्र इव । क्षयेत् । कृष्णपक्षेऽन्वहं चन्द्रः कलाक्षयमिव स भक्तोऽपि शक्तिनाशं यायादित्यर्थः ॥ १३ ॥ मुह्यन्निति । ततस्तदनन्तरम् । असौ भक्तः । हरेः । नृनाट्ये नरलीलायाम् । मुह्यन् । तदगुणं श्रीहरिचरित्रे दोषम् । गृह्णन्सन् । नचिरेण । स्वल्पकालेनैव । अमाचन्द्रोपमाम् । उपयाति । वै ॥ १४ ॥ द्विष इति । यथा । हरेः । नृनाट्ये । सन्देहा अनीश्वरत्वसंशयाः । अगुणग्रहो दोषग्रहणं चापि । क्षयहेतवः । सन्ति । तथा । कामक्रोधाद्याः । द्विषोऽन्तर्वैरिणोऽपि । क्षयहेतवः । न सन्ति ॥ १५ ॥ छिन्नेति । यथा । छिन्नमूलः । वृक्षः । अचिरेण । क्षयम् । याति । तद्वत्तथा । नष्टेशनिश्चयो हरिनृनाट्यसंदेहागुणग्रहैर्विनष्टतत्परमेश्वरत्वनिर्णयः । पुमान् भक्तः । श्रेयोऽध्वनः कल्याणपथात् सत्सङ्गात् । पातम् । अचिरेण । याति । वै । निश्चितमेव सत्सङ्गाद्विमुखो भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥ सत्सङ्ग इति । यो भक्तः । कृष्णे नृनाट्यानुकारिणि प्रत्यक्षपरमेश्वरे । दोषदर्शी । अतएव । कृष्णनिश्चयदुर्बलः शिथिलकृष्णपरमेश्वरत्वनिर्णयः । भवेत् । स भक्तः । सत्सङ्गे । वर्त्तमानः सन्नपि । इत्थमपि वक्ष्यमाणरीत्यैव । तर्कयति ॥ १७ ॥ श्रेय इति । मम । श्रेयः । भविष्यति । अथवा ।

मुह्यन् हरेर्नृनाट्येऽसौ गृह्णंस्तदगुणं ततः । अमाचन्द्रोपमामेव नचिरेणोपयाति वै ॥ १४ ॥ द्विषोऽपि कामक्रोधाद्या न तथा क्षयहेतवः । यथा नृनाट्ये सन्देहा हरेश्चाप्यगुणग्रहः ॥ १५ ॥ छिन्नमूलो यथा वृक्षः क्षयं यात्यचिरेण वै । नष्टेशनिश्चयस्तद्वत्पातं श्रेयोऽध्वनः पुमान् ॥ १६ ॥ सत्सङ्गे वर्त्तमानोऽपि कृष्णनिश्चयदुर्बलः । दोषदर्शी च कृष्णे यः स त्वित्थं तर्कयत्यपि ॥ १७ ॥ श्रेयो भविष्यति न वा ममाहं किं वपुः क्षये । देवो भविष्याम्यथवा राजा वाऽपि पिशाचकः ॥१८॥ एवं बहुकुतर्कोऽसौ विमुखो भविता ध्रुवम् । सन्मुखेनापि वा तेन श्रेयः सिद्ध्येन्न कस्यचित् ॥ १९ ॥ दृढनिश्चयहीनश्च पुमान् क्लीबोपमो मतः । न तस्य बोधनेन स्यादुद्धारः कस्यचिद्यतः ॥२०॥ स्ववंशे क्षीयमाणेऽपि यथा क्लीबान्न सन्ततिः । भवेत्तथा न मुक्तिः स्यात्तस्मादपि कदाचन ॥२१॥

न भविष्यति । अहम् । वपुःक्षये देहपाते सति । देवः । भविष्यामि । किम् । अथवा । राजा भूमौ कुत्रचिन्महानृपतिः । भविष्यामि । किम् । अथवा । पिशाचको भूतोऽपि । भविष्यामि । किम् ॥ १८ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । बहुकुतर्कोऽतिशयितदुस्तर्कवान् । असौ भक्तः । ध्रुवं निश्चितमेव । विमुखः । भविता । अथवा । सन्मुखेनापि । तेन भक्तेन । कस्यचित् । श्रेयः । न सिद्ध्येत । तत्कृतवार्त्तया कल्याणहेतुः साक्षाद्भगवत्स्वरूपनिश्चयो न कस्यापि भवेदित्यर्थः ॥ १९ ॥ दृढेति । दृढनिश्चयहीनः । पुमान् भक्तः । क्लीबोपमो नपुंसकतुल्यः । मतः । यतोहेतोः । तस्योक्तविधभक्तस्य । बोधनेन । कस्यचित् । उद्धारः संसृतिनिवृत्तिः । न स्यात् ॥ २० ॥ एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति । स्वेति । यथा । स्ववंशे निजान्वये । क्षीयमाणे पुत्राभावात् क्षयं प्राप्नुवति सत्यपि । क्लीबान्नपुंसकात्पुरुषात् । सन्ततिस्ताद्भार्यायां पुत्रोत्पत्तिः । न भवेत् । तथा । तस्माद् दृढनिश्चयहीनभक्तबोधनादपि । कदाचन । मुक्तिः । न स्यात् । प्रत्यक्षभगवत्स्वरूपदृढनिश्चयस्यैवमोक्षहेतुत्वात्तथाविधभक्तकृतबोधनेन तथाविधनिश्चयानुदयात्तत्सङ्गिनः कुतो मुक्तिरितिभावः ॥ २१ ॥

श्रोतव्यमिति । किञ्च । तन्मुखाद् दृढभगवन्निश्चयवर्जितभक्तास्यात् । गीताभगवतादि । नैव श्रोतव्यम् । यतोहेतोः । तच्छ्रवणेन तन्मुखनिःसृतगीतादिश्रवणेनापि । अण्वणुमात्रमपि । श्रेयः । न सिद्ध्यति ॥ २२ ॥ किं वाच्यं श्रेयो न भविष्यतीति प्रत्युत पूर्वसत्संस्कारभवायाः श्रेयोबुद्धेर्भ्रंशोऽपि ततः स्यादिति दृष्टान्तेनाह । विषेति । यथा । विषदुष्टपयःपानात् । मृत्युः । स्यात् । सुखम् । न स्यात् । एवं तथा । तच्छ्रवणात् । बुद्धिभ्रंशः प्राक्तनश्रेयोबुद्धिविनाशः । स्यात् । सन्मतिः । न तु नैव स्यात् । अद्यतनकाले नवीनापि श्रेयोबुद्धिर्नैवोदीयादित्यर्थः ॥ २३ ॥ अत इति । अतोहेतोः । मुमुक्षुभिः । तथा । मुक्तैः । भक्तैः । प्रयत्नतः । सावधानैः सद्भिः । सन्त शुभा एव । देशादयः । सेव्याः । इतरे असन्तो देशादयः । नहि नैव सेव्याः ॥ २४ ॥ एवं दृढभगवन्निश्चयवर्जितलक्षणान्युक्त्वा साम्प्रतं सुदृढभगवन्निश्चयवद्भक्तलक्षणान्याह त्रिभिः । दृढेति । अजुष्टहेयदेशादिरसेवितत्याज्यासद्देशादिः । हरेः । दृढनिश्चयवान्सद्देशादिसेवनेन माहात्म्यज्ञानयुक्सुदृढभगवत्स्वरूपनिश्चयी । अतएव । पूर्णः । यः । भक्तः । भवेत् । सः चेतसि स्वमानसे । इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण । वेत्ति ॥२५॥ यदिति । यद्दिनाद्यस्माद्दिनादारभ्य । कृष्णः साक्षात्पुरुषोत्तमः श्रीहरिः ।

श्रोतव्यं तन्मुखान्नैव गीताभागवतादि च । यतस्तच्छ्रवणेनापि श्रेयः सिद्ध्यति नाण्वपि ॥ २२ ॥ विषदुष्टपयःपानान्मृत्युः स्यान्न सुखं यथा । एवं तच्छ्रवणाद् बुद्धिभ्रंशः स्यान्न तु सन्मतिः ॥ २३ ॥ अतो देशादयः सन्त एव सेव्या न हीतरे । मुमुक्षुभिस्तथा मुक्तैः सावधानैः प्रयत्नतः ॥ २४ ॥ दृढनिश्चयवान् यस्तु भक्तः पूर्णो भवेद्धरेः । अजुष्टहेयदेशादिः स इत्थं वेत्ति चेतसि ॥२५॥ यद्दिनान्मिलितः कृष्णस्ततोऽहं तु कृतार्थताम् । प्राप्तोऽस्मि नास्ति मे कार्यं शिष्टं तद्वचनेतरत् ॥ २६ ॥ ये करिष्यन्ति मद्वीक्षां वार्त्तां श्रोष्यन्ति वाऽपि मे । मुक्ताः संसृतिबन्धात्ते यास्यन्ति परमं पदम् ॥ २७ ॥ अतो भवद्भिरप्येवं स्वनिश्चयफलं हृदि । सावधानैर्भावनीयं कृतार्थत्वं च सर्वदा ॥ २८ ॥ इत्युक्त्वा गापयामास कृष्णपद्यं स साधुभिः । धन्यं वृन्दावनमिति कृतं भक्तेन केनचित् ॥ २९ ॥

मिलितः प्राप्तः । ततस्तस्माद्दिनादारभ्य । अहं तु । कृतार्थताम् । प्राप्तः । अस्मि । तद्वचनेतरत्तदाज्ञापालनभिन्नमित्यर्थः । कार्यं कश्चनापि कर्त्तव्यार्थः । मे मम । शिष्टमवशिष्टम् । नास्ति साम्प्रतं तु केवलं तदाज्ञापालनमेव शिष्टं न त्वन्यदित्यर्थः ॥२६॥ य इति । ये जनाः मद्वीक्षां मम दर्शनम् । करिष्यन्ति । अथवा । मे मम । वार्त्ताम् । श्रोष्यन्ति । अपि चार्थे । मद्गुणग्रहणसेवादिकं च । करिष्यन्ति । ते जनाः । संसृतिबन्धात् । मुक्ताः सन्तः । परमम् । पदं भगवद्धाम । यास्यन्ति ॥ २७ ॥ अत इति । अतोऽस्यैवंविधबलत्वाद्धेतोः । भवद्भिरपि । सावधानैः सद्भिः । एवमुक्तप्रकारेण । स्वनिश्चयफलं स्वसुदृढनिश्चयफलरूपमेवंविधबलम् । कृतार्थत्वं च । हृदि स्वस्वमानसे । सर्वदा । भावनीयं विचारणीयम् ॥२८॥ इतीति । इतीत्थम् । उक्त्वा । स श्रीहरिः । केनचित् । भक्तेन नागरज्ञातीयेन भूतकाले जीर्णदुर्गवासिना नरसिंहाख्यभक्तब्राह्मणेन । कृतं रचितम् । धन्यं वृन्दावनम् । इत्येवंभूतम् । कृष्णपद्यं कृष्णमाहात्म्यबोधककीर्त्तनम् । साधुभिः प्रेमानन्दादिगायकमुनिभिः । गापयामास ॥ २९ ॥

श्रीमदिति । ततस्तदनन्तरम् । स्वयं श्रीहरिः । श्रीमद्भागवतस्य । अहो अमी देववरामरार्चितम् । इत्येनम् । एकम् । श्लोकमपि । अवदत् ॥ ३० ॥ स इति । अथानन्तरम् । स श्रीहरिः । आह । हे भक्ताः ! । श्रीहरेः । साक्षात्सम्बन्धस्य । ईदृशः श्लोककीर्त्तनयोरुदितः । महान् । प्रतापः । अस्ति । इतीत्थम् । विज्ञाय । स श्रीहरिः । परमादरात् । सेव्यः । सुदृढतन्निश्चयविधानपूर्वमेकान्तिकभावेनोपासनीयः ॥ ३१ ॥ तस्येति । एवमेवंविधम् । ईश्वरस्य । तस्य श्रीहरेः । पीयूषोपमम् । उदारं महार्थनिभृतम् । वचनम् । निशम्य । गृहिभिः । सह । सदोनिषण्णाः । तदेकचित्ताः श्रीहर्येकान्तिकभावापन्नमानसाः । भक्ताः अखिलाः । ते । सन्तः । परममुदम् । सम्प्रापुः ॥ ३२ ॥ स्वस्य निश्चययोः पूर्णापूर्णयोर्लक्षणे हरेः । सहेतुके य ऊचेऽसौ स्वं पूर्णं तं क्रियान्मयि ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्स्नुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकद्वादशस्तरङ्गः ॥ २१२ ॥ १२ ॥

समाधेर्भवने हेतु ऋते साधनसम्पदम् । व्यापकत्वं च मूर्त्तस्य हरेरुक्तं त्रयोदशे ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८२) सहस्यकृष्ण-

श्रीमद्भागवतस्यैकं श्लोकमप्यवदत्ततः । अहो अमी देववरामरार्चितमिति स्वयम् ॥ ३० ॥ सोऽथाह श्रीहरेः साक्षात्सम्बन्धस्येदृशो महान् । प्रतापोऽस्तीति विज्ञाय सेव्यः स परमादरात् ॥ ३१ ॥ तस्यैवं वचनमुदारमीश्वरस्य पीयूषोपममखिला निशम्य भक्ताः । सन्तस्ते सह गृहिभिः सदोनिषण्णाः सम्प्रापुः परममुदं तदेकचित्ताः ॥ ३२ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिंधौ शतानन्दमुनिविरचिते शद्विताधिकद्वादशस्तरङ्गः ॥ २१२ ॥ १२ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नेत्राष्टवसुभूमिते । सहस्यकृष्णसप्तम्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र वृत्तालयपुरे लक्ष्मीनारायणस्य सः । दुर्गोऽधस्तान्निम्बतरोर्व्यराजतपट्टकासने ॥२॥ सिताम्बरधरः श्वेतपुष्पहारविराजितः । सलीलं दाडिमफलं दधदेकेन पाणिना ॥ ३ ॥ हैमछत्रात्तराजश्रीर्वृतो भक्तैः सहस्रशः । आनन्दयन् भक्तजनान्स समैक्षत सर्वतः ॥ ४ ॥

सप्तम्यां पौषमासागतकृष्णपक्षस्य सप्तमीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । वृत्तालयपुरे । लक्ष्मीनारायणस्य । दुर्गे । निम्बतरोः । अधस्तात् । पट्टकासने पट्टकोपरिकृते पार्श्विकश्वेतोत्तरच्छदसहिते स्थूलतूलिकासने । स श्रीहरिः । व्यराजत्स्वावासभवनादेत्य तदारोहणपूर्वमुपवेशनचातुर्येण शुशुभे ॥ २ ॥ सितेति । सिताम्बरधरः स्वाङ्गधृतसकलश्वेतवसनः । श्वेतपुष्पहारविराजितः सुश्वेतमन्दारकुसुममालाशोभमानः । एकेन । पाणिना हस्तेन । दाडिमफलम् । सलीलमुत्क्षेपणलीलया सहितं यथातथा । दधत् ॥ ३ ॥ हैमेति । हैमछत्रात्तराजश्रीः स्वभक्तेन धृतेन सकलशसौवर्णीयछत्रेण सम्प्राप्तसामन्तनृपपतिराजाधिराजशोभः । सहस्रशो नानादेशागतत्वाद्बहुभिः । भक्तैस्त्यागिभिर्गृहिभिश्च स्वाश्रितजनैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः । स श्रीहरिः । भक्तजनान् । आनन्दयन्सन् । सर्वतः समंततः । समैक्षत । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥ ४ ॥

पप्रच्छेति । तमेवंविधशोभाविशिष्टं श्रीहरिम् । भृगुगुप्तो भद्रायनपुरागत एतन्नामावैश्यः । पप्रच्छ । हे हरे ! । साधनसम्पदम् । विनाऽष्टाङ्गयोगादि-साधनसम्पत्तिमृते । केषांचित् । पुंसाम् । समाधिः । जायते त्वद्दर्शनेनैव भवति । स समाधिः । कथम् । भवेत् । समाधेर्यमादितदष्टाङ्गसिद्धिपूर्वत्वात्तां विना त्वद्दर्शनमात्रेण तद्भवने को हेतुरस्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । पृष्टो भृगुगुप्तेनानुयुक्तः । स श्रीहरिः । तं भृगुगुप्तम् । प्राह । हे वैश्यसत्तम ! । त्वम् । शृणु । अत्र लोके । मर्त्यानां मनुष्याणाम् । श्रेयसे कल्याणं विधातुम् । कृष्णोऽक्षरधामाधिपतिः स्वयं श्रीहरिः । नृषु । साक्षात् । जायते सकलजननयनविषयो भवति ॥ ६ ॥ राजेति । स श्रीहरिः । क्वचित् । राजरूपः । स्यात् । कर्हिचित् । साधुरूपश्च । स्यात् । उभयो द्विविधोऽपि भगवान् । स्वसम्बन्धात् । नृणाम् । श्रेयः । करोति ॥ ७ ॥ सकलेति । स श्रीहरिः । नराकारः सन्नपि । सकलैश्वर्यपूर्णः । ध्रुवमेव । स्यात् । अतोहेतोः । तस्य नराकृति-श्रीहरेः । प्राकृतनरैर्लौकिकमनुष्यैः सह । तुल्यता । न सम्भवेत् ॥ ८ ॥ एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति । पाषाण इति । यथा । आकर्षश्चुम्बकाश्मा । पाषाणः सन्नपि ।

पप्रच्छ भृगुगुप्तस्तं विना साधनसम्पदम् । समाधिर्जायते पुंसां केषांचित्स कथं भवेत् ॥ ५ ॥ इति पृष्टः स तं प्राह शृणु त्वं वैश्यसत्तम ! । साक्षात्कृष्णोऽत्र मर्त्यानां श्रेयसे जायते नृषु ॥ ६ ॥ राजरूपः क्वचित्स स्यात्साधु-रूपश्च कर्हिचित् । उभयोऽपि स्वसबन्धान्नृणां श्रेयः करोति हि ॥७॥ सकलैश्वर्यपूर्णः स्यान्नराकारोऽपि स ध्रुवम् । अतो न प्राकृतनरैस्तुल्यता तस्य सम्भवेत् ॥ ८ ॥ पाषाणोऽपि यथाऽऽकर्षः स्वशक्त्यैवेतराश्मतः । भिद्यते भगवां-स्तद्वत्स्वैश्वर्येणान्यमर्त्यतः ॥ ९ ॥ लोहकीला यथा तर्याश्चुम्बकं प्रति सर्वतः । आकृष्टाः स्वयमेव स्युः सूत्रधार-क्रियां विना ॥ १० ॥ तथा कृष्णं श्रद्धया यः पश्येत्तस्येन्द्रियाण्यपि । आकृष्टानि भवेयुश्च स्वयमेव हि तं प्रति ॥ ११ ॥ ततः समाधिर्भवति व्रजे गोकुलवासिनाम् । यथा कृष्णेक्षणात्पूर्वमासीत्तद्वदितीयताम् ॥ १२ ॥

स्वशक्त्या स्वनिष्ठयाऽऽकर्षणशक्त्यैव । इतराश्मतः स्वेतरपाषाणेभ्यः । भिद्यते पृथग्भवति । तद्वत्तथैव । भगवान्मनुष्याकृतिः श्रीहरिः । स्वैश्वर्येण स्वनिष्ठासाधारणसाम-र्थ्येन । अन्यमर्त्यतः स्वेतरमनुष्येभ्यः । भिद्यते ॥ ९ ॥ एवं श्रीहरेः सकलजनवैलक्षण्यं दृष्टान्तेन संसाध्य साम्प्रतं सकलमनुष्यसमतया प्रतीयमानाया अपि तन्मूर्ते-रलौकिकासाधारणैश्वर्यं दर्शयंस्तद्दर्शनेन साधनसिद्धिं विनापि तद्वीक्षकाणां समाधिप्राप्तिं दृष्टान्तेनाह सपादद्वाभ्याम् । लोहेति । यथा । तर्या नौकायाः । लोहकीलाः । सर्वतस्तस्याः समंततः प्रदेशात् । सूत्रधारक्रियां तक्षविहितावघातप्रयत्नम् । विना । चुम्बकमयस्कान्ताश्मानं प्रति । स्वयमेव । आकृष्टाः । स्युः ॥ १० ॥ तथेति । तथा । यः पुरुषः । कृष्णं प्रत्यक्षं श्रीहरिम् । श्रद्धयाऽऽदरतः । पश्येत् । तस्य पुरुषस्य । इन्द्रियाण्यपि । तं कृष्णं प्रति । स्वयमेव यमादिकाष्टाङ्गसिद्धिं विनैव । आकृष्टानि । भवेयुः । चकारोऽन्तःकरणप्राणसमुच्चयार्थकः ॥ ११ ॥ तत इति । ततः श्रीहरिमूर्त्तिदर्शनसमकालं तदिन्द्रियप्राणान्तःकरणाकर्षणानन्तरम् । समाधिः

श्रीहरिमूर्त्तौ तच्चित्तादि निरोधः । भवति जायते । एतदेव श्रीकृष्णमूर्त्तीक्षकगोपदृष्टान्तेन द्रढयति । यथा । पूर्वम् । व्रजे गोकुले । गोकुलवासिनां श्रीकृष्णे स्नेहवतां नन्दादिगोपानाम् । कृष्णेक्षणाच्छ्रीकृष्णमूर्त्तिदर्शनतः । आसीत्समाधिर्बभूव । तद्वत् । इति । ईयताम् । तद्वदेवैतेऽपि मन्मूर्त्तीक्षणतः समाधिं प्राप्ता भवन्तीति बुध्यतामित्यर्थः ॥ १२ ॥ नन्वस्त्वेवमेतेषां समाधिः परन्तु ते यथा तत्र कृष्णमपश्यंस्तथैते तत्र कं पश्यन्तीत्याकांक्षायामाह । तमिति । तथा । ते गोपाः । तत्र समाधौ । कोटिसूर्यसमद्युतिम् । श्रीकृष्णम् । अक्षरे धाम्नि । ऐक्षन्तापश्यन् । तथा । इमे समाधिमन्तः । तं कृष्णम् । मामेव । पश्यन्ति ॥ १३ ॥ अस्मिन्निति । अस्मिन् । काले वर्त्तमानसमये । भूमौ । यः । हरिः । अस्ति । तस्य हरेः । मूर्त्तिरेव । एवमेवंभूतस्य । समाधेः । कारणं । हेतुभूता । भवति । इतीत्थम् । अवगम्यताम् ॥ १४ ॥ प्राक्तनस्वावतारमूर्त्तिभ्यः साम्प्रतकालीनस्यावतारिणः श्रीहरेः स्वस्य विशेषं वक्तुं ताभ्य स्वस्य प्रतापाधिक्यमाह द्वाभ्याम् । बहूनामिति । यद्यतोहेतोः । अद्य साम्प्रतम् । हरेः बहूनाम् । जीवानाम् । उद्धारेच्छा भवाब्धेरुधृत्य स्वधामनयनसङ्कल्पः । अस्ति । ततोहेतोः । अभक्तानामपि । द्रुतं श्रीहरिमूर्त्तीक्षणसमकालम् । समाधिः ।

तमेव तत्र श्रीकृष्णं कोटिसूर्यसमद्युतिम् । यथैक्षन्ताक्षरे धाम्नि ते तथेमे तमेव माम् ॥ १३ ॥ अस्मिन्काले हरिर्भूमौ योऽस्ति तस्यैवमेव हि । समाधेः कारणं मूर्त्तिर्भवतीत्यवगम्यताम् ॥ १४ ॥ बहूनामद्य जीवानामुद्धारेच्छास्ति यद्धरेः । ततः समाधिर्भवति ह्यभक्तानामपि द्रुतम् ॥ १५ ॥ कृष्णेच्छया तिरश्चां च सोऽस्ति हीक्षणमात्रतः । किं पुनस्तर्हि भक्तानां ध्यानिनां स नृणामिति ॥ १६ ॥ अथ पप्रच्छ तं मुक्तानन्दः साधुः कृतानतिः । सर्वत्र व्यापकं ब्रह्म त्वमित्याहुर्बुधाः प्रभो ! ॥१७॥ व्यापकस्य न मूर्त्तत्वं मूर्त्तं स्याद् व्यापकं कथं । इति पृष्टस्तमवदद्धरिर्ब्रह्मास्ति मूर्त्तिमत् ॥ १८ ॥ ब्रह्म तत्कृष्ण एवोक्त एकदेशगतोऽपि सः । सर्वत्र व्यापकोऽस्त्येव स्वशक्त्या तेजसाऽर्कवत् ॥ १९ ॥

भवति । हि प्रत्यक्षमेवात्येतत् ॥ १५ ॥ कृष्णेति । किञ्च । कृष्णेच्छया श्रीहरिसङ्कल्पेन । तिरश्चां पशुपक्ष्यादिजीवानाम् । ईक्षणमात्रतः श्रीहरिमूर्त्तिदर्शनसमकालमेव । स समाधिः । अस्ति जायते । हि । तर्हि । भक्तानाम् । ध्यानिनाम् । नृणाम् । समाधिः । जायते । इत्यत्र । पुनः । किं वक्तव्यम् ॥ १६ ॥ अथानन्तरम् । मुक्तानन्दः । साधुः । कृतानतिः कृतप्रणामः । सन् । तं श्रीहरिम् । पप्रच्छ । हे प्रभो ! । सर्वत्र । व्यापकम् । ब्रह्म त्वमसि । इतीत्थम् । बुधा ज्ञानिभक्ताः । आहुः ॥ १७ ॥ व्यापकस्येति । व्यापकस्य । मूर्त्तत्वम् । न स्यात् । अतः । मूर्त्तम् । व्यापकम् । कथम् । स्यात् । इत्यमुना प्रकारेण । पृष्टो मुक्तानन्दमुनिनानुयुक्तः । हरिः । तं मुक्तानन्दमुनिम् । अवदत् । हे मुने ! । ब्रह्म । मूर्त्तिमत् । अस्ति ॥ १८ ॥ ब्रह्मेति । तद्ब्रह्म । कृष्ण एव । उक्तः । स कृष्णः । एकदेशगतोऽक्षरधामरूपैकदेशावस्थितः सन्नपि । तेजसा । अर्कवत्सूर्य इव । स्वशक्त्याऽन्तर्यामित्वरूपस्वैश्वर्येणैव । सर्वत्र सकलजीवेश्वरादौ । व्यापको यथोचिततत्तत्कर्मफलप्रदानाय व्याप्यास्थितः । अस्ति ॥ १९ ॥

मूर्त्तस्य व्यापनं द्विधा । सूर्यवत्तेजसा योगिवद् दूरश्रवणदर्शनादिना स्वैश्वर्येण च । तत्र सूर्यदृष्टान्तेन तेजःस्थानीयान्तर्यामिशक्त्या व्यापनप्रकारमुक्त्वा साम्प्रतं योगिवदैश्वर्येण तत्प्रकारमाह चतुर्भिः । यथेति । यथा । योगसिद्धोऽष्टाङ्गयोगसंसाधनश्रमदर्शनोद्भूतपरमेश्वरानुग्रहसम्भूताणिमाद्यैश्वर्यसम्पन्नः । कश्चिद्योगिभक्तः । स्वस्थानस्थितः । सन्नेव । दूरगानतिदूरदेशावस्थितमनुष्याद्युदितान् । शब्दान् । शृणोति । दूरस्थान् दूरदेशावस्थितजनादिवस्तुजातानि । वीक्षते पश्यति चापि ॥ २० ॥ तथेति । तथा । स्वाभाविकानन्तैश्वर्यसम्पन्नः । ईश्वरः सर्वनियन्ता श्रीहरिः । अक्षरे । धाम्नि । स्थितः सन्नेव । कोटिशः । अण्डानि ब्रह्माण्डावस्थितचिदचिद्वस्तूनि । व्याप्नोति स्वैश्वर्येण व्याप्यावस्थितो भवति ॥ २१ ॥ यदेति । असौ श्रीहरिः । यदा । यदा । यत्र । यत्र यस्मिन् यस्मिन्ब्रह्माण्डे । अवस्थितेभ्यो भक्तजनेभ्य इतिशेषः । स्वदर्शनम् । दातुम् । ईच्छेत् । तदा । तदा । तत्र । तत्र तस्मिंस्तस्मिन्ब्रह्माण्डे । स्वेच्छया । आविर्भवति स्वयंतया स्वैकान्तिकमुक्तेषु स्वगुणैश्वर्याद्यावेशतया च प्रादुर्भवति ॥ २२ ॥ एक इति । असौ श्रीहरिः । एकः सन्नपि । स्वसामर्थ्येन । अनेकरूपः । जायते । एवं प्रकारद्वयेन । तस्य मूर्त्तस्य श्रीहरेः । व्यापकता । ज्ञातव्या । अरूपतोऽमूर्त्तत्वेन । न तु व्यापकता नैव ज्ञातव्या ॥ २३ ॥ स्फुटबोधायोक्तार्थमेव पुनरर्द्धेनाह । एवमिति । हे मुने ! । एवममुना प्रकारेण । नित्यदिव्यतनुर्नित्यसिद्धदिव्यमूर्त्तिः । प्रभुरतिसमर्थः । स श्रीहरिः । व्यापकः । ज्ञेयः । नन्वस्तु मूर्त्तस्यैवं व्यापकत्वं परन्तु व्यापकस्य मूर्त्तत्वं स्याच्चेच्छास्त्रे तद्रूपत्वं कथमुक्तमित्यात्रार्द्धेनाह । हे मुने ! । तस्य । अप्राकृतस्वरूपत्वान्मायागुणसत्त्वादिकार्यतत्त्वमयाकृतिवर्जितत्वाद्धेतोः । सः । क्वचिच्छास्त्रे । अरूपः । उच्यते न तु वस्तुत उच्यते तस्य नित्यसिद्धदिव्यमूर्त्तित्वस्यैव सकलसच्छास्त्रेषूक्तत्वात् ॥२४॥ श्रुत्वेति । इत्येवंविधाम् । धार्मेर्धर्मसूनोः । तस्य श्रीहरेः । अमृतोपमानाममृततुल्याम् । वाचम् । श्रुत्वा । स मुक्तानन्दमुनिः । सदोगताः सभोपविष्टाः । भक्ताः । ये । अपरे । मुनयः । गृहिणश्च । ते च । अन्तःकरणे स्वस्वमानसे । अतितोषम् । आपुः ॥ २५ ॥ समाधेर्भवने हेतुं स्वमूर्त्तिं यो हरिर्जगौ । व्यापकत्वं च मूर्त्तस्य स्वस्य मद्धृदि सोऽस्तु वै ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकत्रयोदशस्तरङ्गः ॥ २१३ ॥ १३ ॥

यथा कश्चिद्योगसिद्धः स्वस्थानस्थित एव सन् । शृणोति दूरगान् शब्दान् दूरस्थान् वीक्षतेऽपि च ॥ २० ॥ तथा स्वाभाविकानन्तैश्वर्यसम्पन्न ईश्वरः । स्थित एवाक्षरे धाम्नि व्याप्नोत्यण्डानि कोटिशः ॥ २१ ॥ यदा यदा यत्र यत्र दातुमिच्छेत्स्वदर्शनम् । तदा तदा तत्र तत्र स्वेच्छयाऽऽविर्भवत्यसौ ॥ २२ ॥ एकोऽप्यनेकरूपोऽसौ स्वसामर्थ्येन जायते । एवं व्यापकता तस्य ज्ञातव्या न त्वरूपतः ॥ २३ ॥ एवं स व्यापको ज्ञेयो नित्यदिव्यतनुः प्रभुः । अप्राकृतस्वरूपत्वादरूपः क्वचिदुच्यते ॥ २४ ॥ श्रुत्वेति धार्मेरमृतोपमानां स तस्य वाचं मुनयोऽपरे च । सदोगता ये गृहिणश्च भक्तास्ते चापुरन्तःकरणेऽतितोषम् ॥ २५ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकत्रयोदशस्तरङ्गः ॥ २१३ ॥ १३ ॥

नरस्यापि कुपात्रस्य समाधेर्भवने स्फुटम् । सत्पात्रतोक्त्या कथितं कारणं तु चतुर्दशे ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८२) सहस्यान्तनवम्यां पौषमाससम्बन्धिनः कृष्णपक्षस्य नवमीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । वृत्तालयपुरे । लक्ष्मीनारायणस्य । मन्दिरस्य । अग्रतः पुरःप्रदेशे । मञ्चे मञ्चासने । सितवासाः परिधृतसकलश्वेतवसनः । स श्रीहरिः । व्यराजत ॥ २ ॥ वृत्तमिति । भूरिभिर्नानादेशागतत्वाद्बहुभिः । त्यागिगृहस्थैस्त्यागिभिर्गृहिभिश्च । भक्तैः । वृतं सभायां संवेष्टितम् । तं श्रीहरिम् । वटपुरागतो न्यग्रोधपत्तनादायातः । रामचन्द्राख्यः । भक्तः दाक्षिणात्यवैश्यविशेषव्याघ्रमोटयचान्द्रोपसंज्ञ एतन्नामा भक्तजनः । आनतः कृतप्रणामःसन् । पप्रच्छ ॥ ३ ॥ कुपात्रेति । हे हरे ! । इह सत्सङ्गे । कुपात्रपुंसो वक्ष्यमाणलक्षणस्य कुपात्रपुरुषस्यापि । समाधिः । जायते । तस्य तथाविधस्यापि समाधिभवनस्य । कारणं हेतुः । किमस्ति । इतीत्थम् । पृष्टो रामचन्द्रभक्तेनानुयुक्तः । प्रभुः श्रीहरिः । तं रामचन्द्रभक्तम् । उवाच ॥ ४ ॥ धर्मेति । हे भक्त ! । यः पुरुषः । धर्मशास्त्रोदितान् । वर्णाश्रमधर्मान् । न पालयेत् । स पुरुषः । कुपात्रं कुपात्रशब्दवाच्यः । कथितः । यः । तदादरो वर्णाश्रमधर्मपालने आदरयुक्तः । सः । सुपात्रं सुपात्रशब्दवाच्यः । कथितः ॥ ५ ॥ कुपात्रस्येति । चेद्यदि । कुपात्रस्यापि । पुंसः । हृदये । कृष्णतत्सतां प्रत्यक्षस्य श्रीहरेस्तत्साधूनां च । गुणः । सम्यक् । प्रविष्टः । स्यात् । अगुणोऽल्पमात्रोऽपि दोषस्तु । सर्वथा । प्रविष्टो न स्यात् । तर्हीत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ६ ॥ तर्हीति । तर्हि तदा । असौ कुपात्रपुरुषोऽपि । तेन कृष्णतत्सद्गुणग्रहणात्मकेन । पुण्येन सुकृतेन । स्वधर्मत्यागदोषतः । सद्य एव । विमुच्यते । भृशमतिशयेन । पवित्रः । जायते ॥ ७ ॥ अत इति । अतोहेतोः । तच्चित्तं प्राक्कुपात्रपुरुषमानसम् । भगवतः श्रीहरेः । मूर्त्तौ । दृढं यथातथा । लगत्यासज्जते । तेन हेतुना । सहसा तूर्णमेव । समाधिः । जायते । इतीत्थम् । अवगम्यताम् । कुपात्रस्यापि पुरुषस्य समाधिहेतुस्तदन्तःकरणे साक्षात्कृष्ण तत्सद्गुणप्रवेश एवेति भाव ॥ ८ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नेत्राष्टवसुभूमिते । सहस्यान्तनवम्यां तु वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र वृत्तालयपुरे लक्ष्मीनारायणस्य सः । मन्दिरस्याग्रतो मञ्चे सितवासा व्यराजत ॥ २ ॥ वृतं त्यागिगृहस्थैस्तं भक्तैर्भूरिभिरानतः । पप्रच्छ रामचन्द्राख्यो भक्तो वटपुरागतः ॥ ३ ॥ कुपात्रपुंसोऽपि हरे ! समाधिरिह जायते । किं तस्य कारणमिति पृष्टः प्रभुरुवाच तम् ॥ ४ ॥ धर्मशास्त्रोदितान्वर्णाश्रमधर्मान्न पालयेत् । यः कुपात्रं स कथितः सुपात्रं च तदादरः ॥ ५ ॥ कुपात्रस्यापि पुंसश्चेद् हृदये कृष्णतत्सताम् । गुणः सम्यक् प्रविष्टः स्यादगुणस्तु न सर्वथा ॥ ६ ॥ तर्ह्यसौ तेन पुण्येन स्वधर्मत्यागदोषतः । विमुच्यते सद्य एव पवित्रो जायते भृशम् ॥ ७ ॥ अतो लगति तच्चित्तं मूर्तौ भगवतो दृढम् । समाधिर्जायते तेन सहसेत्यवगम्यताम् ॥ ८ ॥

अथ सुपात्रस्यापि पुंसः साक्षात्कृष्णतत्सद्गुणग्रहणेन कुतात्रतां ब्रुवंस्तेषामगुणग्रहस्य महापापादधिकतां च ब्रुवन् युक्त्या तं निषेधति चतुर्भिः । सुपात्रमिति । लोके । शास्त्रे च । सम्मतः । यः । सुपात्रम् । पुरुषः । अस्ति । तस्यैवंविधस्यापि । पुरुषस्य । हृदये । यदि । कृष्णतत्सताम् । द्रोहधीरगुणग्रहपूर्वा द्रोहाचरणमतिः । स्यात् । तर्हीत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ९ ॥ तर्हीति । तर्हि । अतिपापेनातिपापरूपेण । तेन द्रोहेण । अस्य सुपात्रपुरुषस्य । सर्वम् । सुकृतं पुण्यम् । तत्कालं तत्क्षणमेव । विलयं नाशम् । याति । अथानन्तरम् । स सुपात्रपुरुषः । पातकी कुपात्रताहेतुपापयुक्तः । जायते ॥ १० ॥ तदिति । तद्द्रोहपापं साक्षात्कृष्णतत्सद्रोहपातकम् । महापापाद् ब्रह्महत्यादिमहापापतोऽपि । अधिकम् । अस्ति । ध्रुवम् । यतः पुरुषः साधुसंश्रयात् कृष्णैकान्तिकसाध्वाश्रयं प्राप्य । महापापात् । प्रमुच्यते ॥११॥ पापमिति । तद्द्रोहजम् । यत् । पापम् । तत् । क्वापि कदाचिदपि । केनापि । पुण्येन । न क्षयेत् । पुण्यतीर्थकृताघस्य पुण्यतीर्थरूपकृष्णतत्सत्कृतद्रोहरूपातिपातकस्य । वज्रलेपत्वविश्रुतेः शास्त्रे वज्रलेपत्वोक्तेः । न क्षयेदितिसम्बन्धः । तथा च स्मृतिः । 'अन्यक्षेत्रे कृतं पापं तीर्थक्षेत्रे विनश्यति । तीर्थक्षेत्रे कृतं पापं वज्रलेपो भवत्यलमि'ति ॥१२॥

सुपात्रं यस्तु पुरुषो लोके शास्त्रे च सम्मतः । तस्यापि हृदये कृष्णतत्सतां द्रोहधीर्यदि ॥९॥ तर्हि तेनातिपापेन सर्वं सुकृतमस्य च । तत्कालं याति विलयं जायतेऽथ स पातकी ॥ १० ॥ तद्द्रोहपापमधिकं महापापादपि ध्रुवम् । महापापात्प्रमुच्येत पुरुषः साधुसंश्रयात् ॥ ११ ॥ पापं तद्द्रोहजं यत्तत् क्वापि केनापि न क्षयेत् । पुण्यतीर्थकृताघस्य वज्रलेपत्वविश्रुतेः ॥ १२ ॥ अतो लोकैः कल्पितो यो धार्मिको न स धार्मिकः । धर्महीनस्तन्मतश्च न ज्ञेयो धर्मवर्जितः ॥ १३ ॥ अतो यस्य समाधिः स्यात्स ज्ञेयोऽतीव पुण्यवान् । बहिर्दृश्यं त्वनाचारं सोऽल्पकालेन हास्यति ॥ १४ ॥ श्रुत्वेति वाचं सुधयोपमेयां जगद्गुरोस्तस्य स तोषमाप । सन्तोऽस्य भक्ता गृहिणश्च सर्वे सभोपविष्टा मुदमापुरग्र्याम् ॥१५॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकचतुर्दशस्तरङ्गः ॥ २१४ ॥ १४ ॥

अत इति । अतोहेतोः । लोकैर्जनैः शास्त्रेण च । यः । धार्मिकः । कल्पितो मतः । सः । धार्मिकः । नास्ति । तन्मतो लोकशास्त्रसम्मतः । धर्महीनः । धर्मवर्जितः । न ज्ञेयः । नहि लोकशास्त्रैर्धार्मिकतया सम्मत एव धर्मी न च अधर्मितया मतोऽधर्मी किन्तु साक्षात्कृष्णतत्सद्गुणग्रहणदोषग्रहणे एव धर्म्यधर्मित्वहेतू निषादाधिपतिगुहजरासन्धादिषु तथा दर्शनादितिभावः ॥१३॥ अत इति । अतोहेतोः । यस्य पूर्वोक्तस्य पुरुषस्य । समाधिः । स्यात् । स पुरुषः । अतीव । पुण्यवान् । ज्ञेयः । स पुरुषः । बहिर्दृश्यमुपरिष्टादीक्ष्यम् । अनाचारं स्वीयायोग्याचरणं तु । अल्पकालेन । हास्यति त्यक्ष्यति । तद्गृहीतकृष्णतत्सद्गुणत्वेन समाधीक्षितालौकिकभगवदैश्वर्यतया च कृततदाश्रयस्य तस्य शनैः शनैरनाचारक्षयेण स शुद्धो भविष्यतीति भावः ॥ १४ ॥ श्रुत्वेति । इत्येवंविधाम् । जगद्गुरोः । तस्य श्रीहरेः । सुधया । उपमेयाम् । वाचम् । श्रुत्वा । स रामचन्द्राख्यो भक्तः । तोषम् । आप । सभोपविष्टाः । अस्य श्रीहरेः । भक्ताः । सर्वे । सन्तो मुनयः । गृहिणश्च । अग्र्यां श्रेष्ठाम् । मुदम् । आपुः ॥१५॥ कुपात्रस्य सुपात्रत्वमुक्त्वा नुर्यः स्वयोगतः । हेतुं समाधौ तच्चोचे दृगग्रे सोऽस्तु मे हरिः ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरि-

कृष्णभगवत्स्वनुरघुवीराचार्यविरचितायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकचतुर्दशस्तरङ्गः ॥ २१४ ॥ १४ ॥

आसुरत्वे च दैवत्वे जनानां कारणं परम् । दृष्टान्तदर्शनेनैव प्रोक्तं पञ्चदशे स्फुटम् ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८२) सहस्यकृष्णैकादश्यां पौषमासीयकृष्णपक्षस्यैकादशीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । वृत्तालयपुरे । लक्ष्मीनारायणस्य । दुर्गे । निम्बतरोः । अधस्तात् । सुपट्टके पट्टकोपरिस्थिते पार्श्वकोपबर्हश्वेतोत्तरछदस्थूलतूलिकासहिते पर्यङ्कासने इत्यर्थः । स श्रीहरिः । व्यराजत ॥ २ ॥ तं विशिनष्टि । हैमेति । हैमबुट्टौ सुवर्णसूत्रकृतकनकमुद्रावर्त्तुलबुट्टयुक्तावरुणौ रक्तवर्णावनर्घ्यौ महार्हौ यौ नीशारसुरवारौ तौ । तथा । कौसुम्भावग्निशिखरङ्गरञ्जितावनर्घ्यौ सुवर्णसूत्रकृतचतुरङ्गुलपरिणाहप्रान्तलेखा रत्नीपरिणाहपल्लवलेखायुक्तत्वान्महार्हौ यौ शीर्षण्यप्रावारावुष्णीषोत्तरीयवसने तौ । धारयन्स्वाङ्गे दधानः ॥ ३ ॥ सदिति । सच्छत्रचामरैः स्वभक्तधारितसच्छत्रेण स्वभक्तवीजितसच्चामराभ्यां चेत्यर्थः । रम्यं राजाधिराजश्रियातिरमणीयम् । नानाभक्तगणैर्नानादेशागतैस्त्यागिगृहिस्वभक्तवृन्दैः । वृतं सभायां परिवेष्टितम् । तं श्रीहरिम् ।

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नेत्राष्टवसुभूमिते । सहस्यकृष्णैकादश्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र वृत्तालयपुरे लक्ष्मीनारायणस्य सः । दुर्गेऽधस्तान्निम्बतरोर्व्यराजत सुपट्टके ॥२॥ हैमबुट्टारुणानर्घ्यनीशारसुरवारकौ । कौसुम्भानर्घ्यशीर्षण्यप्रावारौ धारयंस्तथा ॥ ३ ॥ सच्छत्रचामरै रम्यं नानाभक्तगणैर्वृतम् । पप्रच्छ शोभारामस्तं शास्त्रविद्विहितानतिः ॥ ४ ॥ भवन्ति द्विविधा जीवा दैवाः केचित्तथाऽऽसुराः । ते किं स्वभावतः सन्ति तादृशा वा निमित्ततः ॥ ५ ॥ श्रीहरिरुवाच – पुरा प्रलयकाले तु मायायां द्विविधा अपि । आसन् जीवा विलीना वै सर्गकालेऽथ उद्गताः ॥ ६ ॥ यादृशं यादृशं कर्म ते कुर्वन्तोऽभवंस्तथा । तादृशं तादृशं भावं सर्गे पृथगवाप्नुवन् ॥ ७ ॥

शास्त्रवित् । शोभारामो विप्रः । विहितानतिः कृतप्रणामः सन् । पप्रच्छ ॥ ४ ॥ भवन्तीति । हे हरे ! । जीवाः । केचित् । दैवाः । तथा । केचित् । आसुराः । इति । द्विविधाः । भवन्ति । 'द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव चे'तिस्मृतेः । तादृशा द्विधाः । ते जीवाः । स्वभावतः । सन्ति । किम् । अथवा । निमित्ततः केनचिद्धेतुना । सन्ति । किम् ॥ ५ ॥ इत्थं स शोभारामेण सम्पृष्टः परमेश्वरः । नन्दयंस्तं निजांश्चान्यानब्रवीदिति सर्ववित्' । एवंभूतं शास्त्रविद्विप्रप्रश्नं श्रुत्वा कांश्चन स्वभावतः कांश्चन निमित्ततश्च दैवानासुरानालक्ष्य स्वाभाविकान् नैमित्तिकानिति द्विविधांस्तांन्ब्रुवन्नुत्तरयति । पुरेति । हे द्विज ! । पुरा पूर्वम् । प्रलयकाले । द्विविधा । अपि । जीवाः । मायायाम् । विलीनाः । आसन् । अथ प्रलयकालसमाप्त्यनन्तरम् । सर्गकाले । उद्गताः पुरुषेक्षणेन मायातो वैराजादिद्वारा प्रादुर्भूताः । आसन् ॥ ६ ॥ यादृशमिति । ते द्विविधा । जीवाः । यादृशम् । यादृशं दैवमासुरं वेत्यर्थः । कर्म । कुर्वन्तः सन्तः । तथा तथाविधाः । मायायां लीना इत्यर्थः । अभवन् । प्रलयकाले इतिशेषः । सर्गे सर्गकाले । तादृशम् । तादृशम् । भावं कर्म । पृथक् भिन्नभिन्नतया । अवाप्नुवन् ॥ ७ ॥

एवं स्वाभाविकं दैवत्वमासुरत्वमभिधाय साम्प्रतं निमित्ततस्तथाभावमाह । दैवा इति । केचन जीवाः । दैवानां जीवानाम् । सङ्गेन । हेतुनापि । दैवाः । जायन्ते । केचन जीवाः । आसुराणां जीवानाम् । सङ्गेन हेतुना चापि । आसुराः । जायन्ते । अतो दैवानां सङ्गः कार्य आसुराणां त्याज्य इतिभावः ॥ ८ ॥ एवं सङ्गस्य दैवासुरत्वे हेतुमुक्त्वा सत्कोपानुग्रहयोरपि तद्धेतुतामाह । आसुरत्वे दैवत्वे च । सत्कोपानुग्रहौ साक्षाद्भगवदेकान्तिकसाधूनां क्रोधप्रसादौ । परममुत्कृष्टम् । कारणम् । भवति । इत्येतत् । प्रसिद्धम् । अवगम्यते ॥ ९ ॥ एतदेवाह द्वाभ्याम् । वैकुण्ठेति । वैकुण्ठवासिनौ । देवौ । हरेः । पार्षदप्रवरौ जयविजयौ । ब्रह्मपुत्राणां सनकादीनाम् । कोपेन । आसुरत्वम् । अवापतुः ॥ १० ॥ प्रह्लाद इति । दैत्यपुत्रो दैत्याधिपहिरण्यकशिपुसुतः । प्रह्लादः । नारदर्षेः । अनुग्रहात् । दैवत्वम् । प्राप्य । भगवद्भक्तानाम् । अग्रणीरग्रेसरः । अभूत् । प्रसिद्धमेतच्छ्रीमद्भागवते ॥ ११ ॥ जुगुप्सुनेति । ततोहेतोः । स्वदैवत्वम् । जुगुप्सुना गोप्तुमिच्छुना रिरक्षिषुणा भक्तेनेत्यर्थः । साधवः । द्रोहेण तत्प्रतिकुलाचरणेन निमित्तेन । क्वापि कदाचिदपि । न कोपनीयाः । ते साधवस्तु ।

दैवाः केचन जायन्ते जायन्ते केचनासुराः । दैवानामासुराणां च सङ्गेन हेतुनाऽपि च ॥ ८ ॥ आसुरत्वे च दैवत्वे सत्कोपानुग्रहौ परम् । कारणं भवतीत्येतत्प्रसिद्धमवगम्यते ॥ ९ ॥ वैकुण्ठवासिनौ देवौ पार्षदप्रवरौ हरेः । कोपेन ब्रह्मपुत्राणामासुरत्वमवापतुः ॥१०॥ प्रह्लादो दैत्यपुत्रश्च नारदर्षेरनुग्रहात् । दैवत्वं प्राप्य भगवद्भक्तानामग्रणीरभूत् ॥ ११ ॥ जुगुप्सुना स्वदैवत्वं कोपनीया न वै ततः । द्रोहेण साधवः क्वापि प्रसाद्यास्ते तु सर्वदा ॥ १२ ॥ इति वाक्य सुधां निपीय विप्रः स परं तोषमवाप तस्य भूम्नः । अपरे च महासभोपविष्टाः सकला भक्तजना हि ये च तेऽपि ॥ १३ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकपञ्चदशस्तरङ्गः ॥ २१५ ॥ १५ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नेत्राष्टवसुभूमिते । पौषकृष्णत्रयोदश्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥

सर्वदा । प्रसाद्यास्तदनुवृत्तिपूर्वकसेवया प्रसादनीयाः ॥ १२ ॥ इतीति । इत्येवंविधाम् । भूम्नो महद्भ्योऽपि महतः । तस्य श्रीहरेः । वाक्यसुधाम् । निपीय । विप्रः । स शोभारामः । परमुत्तमम् । तोषम् । अवाप । महासभोपविष्टाः । अपरे । ये । सकलास्त्यागिनो गृहिणश्च । भक्तजनाः । ते चापि । परं तोषमवापुः ॥ १३ ॥

दैवासुरत्वे सङ्गं च स्वसाधुक्रुधनुग्रहौ । यो हेतून्प्राह स हरिर्दैवत्वं मे दृढं क्रियात् ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनु-रघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकपञ्चदशस्तरङ्गः ॥ २१५ ॥ १५ ॥

शास्त्रिद्विजादिभक्तानां निजानां पुरतः स्फुटम् । स्वहार्दं षोडशे प्रोक्तं हरिणा तद्धितेच्छुना ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८२) पौषकृष्ण-त्रयोदश्यां पौषमासस्य कृष्णपक्षागतत्रयोदशीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥

तत्रेति । तत्र तिथौ । वृत्तालयपुरे । लक्ष्मीनारायणस्य । दुर्गे । निम्बाधस्तान्पिचुमन्दतरोरधःप्रदेशे । शुभे स्वास्तृतत्वादतिशोभने । मञ्चे पट्टकास्थापित-पर्यङ्कासने । सिताम्बरः परिहितसकलश्वेतवसनः । स श्रीहरिः । अराजत् ॥ २ ॥ नानेति । नानादेशागतैः । अतएव । बहुभिः । भक्तैस्त्यागिगृहिस्वाश्रितजनैः । परितः समंततः । वृतं सभायां वेष्टितम् । तं श्रीहरिम् । नत्वा । वटपत्तनवासिनः । शास्त्रिणः शोभाराममुख्याः शास्त्रिब्राह्मणाः । प्रोचुः ॥३॥ प्रभो इति । हे प्रभो ! । यदि । कांश्चित् । महाजनानिभ्यान्प्रभुशक्तिमतश्च जनान् । चमत्कारं समाधिविधापनादिप्रत्यभिज्ञानैश्वर्यम् । दर्शयेः । तर्हि । इह लोके । बहवः । सत्सङ्गिजनाः । स्युः । क्षराक्षरनियन्तुः पुरुषोत्तमस्य तवास्य प्राकट्यस्य निष्कारणकरुणयाऽनेकजनकल्याणविधानहेतुत्वात्तदर्थं चमत्कारप्रदर्शनेनानेके महान्तः सत्सङ्गिरक्षकाः स्वाश्रयिणोऽवश्यं कर्त्तव्याः सम्भवन्ति तथापि तथात्वं नाचरसि तत्र ते कोऽभिप्रायोऽस्तीतिभावः ॥ ४ ॥ 'वटपूर्वासिभिर्विप्रैरित्थं प्रोक्तः स शास्त्रिभिः । श्रीकृष्णः प्राह तानन्यान् हर्षयंश्च निजानिति' । महान्त इति । हे विप्राः । अत्र लोके । ये । महान्त आढ्याः । गृहिणः । अथवा । नृपा राजानोऽपि । भवेयुः । तैराढ्यै राजभिश्च ।

तत्र वृत्तालयपुरे लक्ष्मीनारायणस्य सः । दुर्गेऽराजच्छुभे मञ्चे निम्बाधस्तात्सिताम्बरः ॥२॥ नानादेशागतैर्भक्तैर्बहुभिः परितो वृत्तम् । तं नत्वा शास्त्रिणः प्रोचुर्वटपत्तनवासिनः ॥ ३ ॥ प्रभो क्वचिच्चमत्कारं यदि कांश्चिन्महाजनान् । दर्शयेस्तर्हि बहवः स्युः सत्सङ्गिजना इह ॥ ४ ॥ श्रीहरिरुवाच–महान्तो गृहिणो येऽत्र भवेयुर्वा नृपा अपि । न साकं सौमनस्यं तैर्भवेन्मम कदाचन ॥ ५ ॥ तेषां धनमदो राज्य मदश्चापि भवेद्धृदि । अस्माकं तु त्यागमदस्तथा भक्तिमदोऽस्ति च ॥६॥ अतो न तेषां चास्माकमैकमत्यं भवेत् क्वचित् । वैधर्म्यमुभयेषां च भवद्भिरपि बुद्ध्यते ॥७॥ आढ्यान्नृपान्वा सत्सङ्गं समाधिं कारयेय वा । यदि तर्हि प्रसन्नास्ते दद्युर्ग्रामधनादि मे ॥ ८ ॥ तल्लालसा तु मे नास्ति कृष्णध्यानैकचेतसः । ध्यानेऽस्ति यादृशं सौख्यं राज्यादौ नास्ति तादृशम् ॥ ९ ॥

साकम् । मम । सौमनस्यं परस्परानुरागः । कदाचन । न भवेत् ॥ ५ ॥ तेषामिति । तेषामाढ्यानां नृपाणां च । हृदि मनसि । धनमदः । राज्यमदश्चापि । भवेत् । अस्माकम् । हृदि तु । त्यागमदो मायिकविषयत्यागमदः । तथा । भक्तिमदः स्नेहपूर्वं भगवत्स्वरूपध्यानोत्सेकः । अस्ति ॥ ६ ॥ अत इति । अतोहेतोः । तेषाम् । अस्माकं च । ऐकमत्यम् । क्वचित्कदाचिदपि । न भवेत् । उभयेषां रागिणां तेषां त्यागिनामस्माकं च । वैधर्म्यं समानगुणाभावश्च । भवद्भिरपि । बुद्ध्यते ॥७॥ एवं प्रश्नोत्तरं कृत्वा तदर्थपोषकं स्वाभिप्रायान्तरं वदति । आढ्यानिति । यदि । आढ्यान् । अथवा । नृपान् । सत्सङ्गम् । समाधिं वा । कारयेय स्वप्रतापेनाहं विधापयेयम् । तर्हि । ते । प्रसन्नाः सन्तः । मे मह्यम् । ग्रामधनादि । दद्युः ॥ ८ ॥ तदिति । कृष्णध्यानैकचेतसः । मे मम । तल्लालसा ग्रामधनादिप्राप्तीच्छा तु । नास्त्येव । यतः । ध्याने श्रीकृष्णस्वरूपैकचिन्तने । यादृशम् । सौख्यम् । अस्ति । तादृशम् । सौख्यम् । राज्यादौ । नास्ति । नश्वरत्वानश्वरत्वेन तयोस्तेजस्तिमिरयोरिव दूरान्तत्वादितिभावः ॥ ९ ॥

एतत्सदाचारेण द्रढयति द्वाभ्याम् । सुखमिति । चेद्यदि । राज्यादौ । सुखम् । भवेत् । तर्हि । स्वायम्भुवादयः स्वायम्भुवमनुप्रभृतयो महान्तश्चक्रवर्त्तिनो नृपाः । साम्राज्यमैकपत्यं राज्यम् । मलवत् । त्यक्त्वा । तपोवनम् । कुतः । यायुः । तपोवनस्य विजनत्वात्तत्प्राप्य तत्र भगवद्ध्यानैकपरायणा अभवन्नतो भगवत्सुखं सर्वाधिकमितिभावः । 'यद्वाञ्छया नृपशिखामणयोऽङ्गवैन्यजायन्तनाहुषगयादय ऐकपत्यम् । राज्यं विसृज्य विविशुर्वनमम्बुजाक्षे'ति श्रीभागवतोक्तेः ॥ १० ॥ कृष्णेति । चेद्यदि । स्त्रैणं स्त्रीसम्बन्धि । सौख्यं चापि । कृष्णभक्तिसमं श्रीकृष्णस्वरूपध्यानभक्तिसुखतुल्यम् । स्यात् । तदा चित्रकेत्वादयश्चित्रकेतुप्रभृतयो नृपाः । अतुलमनुपमम् । सर्वं कोटिस्त्रीसम्बन्धि । तत् सुखम् । कुतः । जह्यु । न जह्युरित्यर्थः । भगवद्ध्यानसुखस्य स्त्रैणसुखस्य च काञ्चनक्षारकर्दमयोरिव दूरान्तरत्वादितिभावः ॥११॥ कृष्णेति । ब्रह्माण्डजं सकलब्रह्माण्डभवम् । सर्वम् । सुखं मायिकविषयसौख्यम् । कृष्णसौख्यस्य । पुरतः । निरयवत् । तुच्छम् । प्रोक्तम् । तथा च श्रीभागवते । 'आराध्यात्मप्रदं देवं स्वात्मानं जगदीश्वरम् । को वृणीत गुणस्पर्शं बुधः स्यान्नरकेऽपि यदि'ति । ततोहेतोः । सन्तो भगवदेकान्तिकसाधवः । तद्विषयसुखम् । नेच्छन्ति

सुखं भवेच्चेद्राज्यादौ तर्हि स्वायम्भुवादयः । साम्राज्यं मलवत्त्यक्त्वा कुतो यायुस्तपो वनम् ॥ १० ॥ कृष्णभक्तिसमं सौख्यं स्यात्स्त्रैणमपि चेत्तदा चित्रकेत्वादयो जह्युः सर्वं तदतुलं कुतः ॥ ११ ॥ कृष्णसौख्यस्य पुरतः सर्वं ब्रह्माण्डजं सुखम् । प्रोक्तं निरयवत्तुच्छं सन्तो नेच्छन्ति तत्ततः ॥१२॥ ममापि कृष्णभक्त्युत्थं सुखं यत्सुखं मतम् । सांसारिकं सुखं यत्तद् दुःखमेवाखिलं ननु ॥१३॥ ऐश्वर्यदर्शनेनात आढ्यादीन्नैव कारये । सत्सङ्गं किन्तु सहजवृत्त्यैवाहं न चाग्रहात् ॥ १४ ॥ आग्रहस्तु हरेर्भक्तौ सत्सङ्गस्य च रक्षणे । ममास्तीत्यखिलं हार्दं मयाद्य कथितं हि वः ॥ १५ ॥ श्रुत्वेति ते भक्तिसुतस्य वाचं सुधासमां शास्त्रविदो द्विजाग्र्याः । प्रहर्षमापुर्मुनयः सदःस्था तथा गृहस्थाश्च तदीयभक्ताः ॥ १६ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिंधौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकषोडशस्तरङ्गः ॥ २१६ ॥ १६ ॥

॥ १२ ॥ ममेति । कृष्णभक्त्युत्थं श्रीकृष्णस्वरूपध्यानजम् । यत् । सुखम् । तदेव मयाऽपि । सुखम् । मतम् । यत् । सांसारिकं मायिकम् । सुखमस्ति । अखिलम् । दुःखमेव । मतम् । ननु ॥ १३ ॥ ऐश्वर्येति । अतोहेतोः । ऐश्वर्यदर्शनेन समाधिविधापनाद्यैश्वर्यप्रदर्शनेन । आढ्यादीन् जनान् । अहम् । सत्सङ्गम् । नैव कारये । किन्तु । सहजवृत्त्यैव कारये । आग्रहात् । न च नैव कारये ॥ १४ ॥ ननु कस्यग्रहोऽस्तीत्यत्राह । आग्रह इति । मम । आग्रहस्तु । हरेः । भक्तौ । सत्सङ्गस्य । रक्षणे साक्षाद्भगवत्स्वरूपनिश्चयादिवार्त्ताचरणेन मुमुक्षुसत्सङ्गिनां सत्सङ्गपरित्राणे च । अस्ति । इतीत्थंभूतम् । अखिलम् । हार्दं मम हृद्गतोऽभिप्रायः । मया । अद्य । वो युष्मभ्यम् । कथितम् । हि ॥ १५ ॥ श्रुत्वेति । इत्येवंविधाम् । भक्तिसुतस्य प्रेमवतीसूनोः श्रीहरेः । सुधासमाम् । वाचम् । श्रुत्वा । ते वटपत्तनवासिनः । द्विजाग्र्या ब्राह्मणश्रेष्ठाः शास्त्रविदः शोभारामादयः शास्त्रिणः । तथा । सदःस्थाः । तदीयभक्ताः । मुनयः । गृहस्थाश्च । प्रहर्षम् । आपुः ॥१६॥ शास्त्रिद्विजादिभक्तेभ्यः

स्वस्य हार्दं तु यो हरिः । अब्रवीत्स करोत्वेव मां स्वहार्दानुसारिणम् ॥ १ ॥ वृद्धौ सत्सङ्गिनां त्राणे समर्थोऽपि स्वयं हरिः । स्वहार्दं योऽवदत्स्वेषां शिक्षार्थं सोऽस्तु मे हृदि ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्स्नुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधाशिन्धु-टीकायां द्विशताधिकःषोडशस्तरङ्गः ॥ २१६ ॥ १६ ॥

सतां जितेन्द्रियत्वस्य प्रकारस्त्यागिनां तथा द्विविधानां सप्तदशे भेदः उक्तः सहेतुकः ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८२) सहस्यकृष्ण-पक्षान्ते पौषमासस्यामावास्यातिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । वृत्तालयपुरे । लक्ष्मीनारायणालयात् । पुरस्तात्पूर्वप्रदेशे । हर्म्ये त्रिभूमसौधे । आत्मीये निजे । आसने पार्श्विकोत्तरछदादियुतस्थूलतूलिकास्तृतपर्यङ्कविष्टरे । स श्रीहरिः । उपाविशत् ॥ २ ॥ सितेति । सिताम्बरः परि-हितसकलश्वेतवसनः । बहुभिर्नानादेशागतत्वादनेकैः । भक्तजनैस्त्यागिभिर्गृहिभिश्च स्वाश्रितैः । परिवारितः सभायां परिवेष्टितः । स श्रीहरिः । पुरोनिषण्णान् स्वाग्र-

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नेत्राष्टवसुभूमिते । सहस्यकृष्णपक्षान्ते वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र वृत्तालयपुरे लक्ष्मीनारायणालयात् । पुरस्ताद्धर्म्य आत्मीय आसने स उपाविशत् ॥ २ ॥
सिताम्बरो भक्तजनैर्बहुभिः परिवारितः । पुरो निषण्णान्स सतः प्रत्यूचे स्वाननेक्षणान् ॥ ३ ॥
ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चाथ पञ्चकर्मेन्द्रियाण्यपि । समानि सन्ति सर्वेषां साधूनां चासतामपि ॥ ४ ॥
व्यवहारश्च तैस्तेषामेकधैवास्ति नान्यथा । एवं सति तु साधूनां स्याज्जितेन्द्रियता कथम् ॥ ५ ॥
पृच्छन्तमिति साधूंस्तं मुक्तानन्दोऽब्रवीन्मुनिः । निर्विकल्पसमाधौ तु स्याज्जितेन्द्रियता सताम् ॥ ६ ॥

प्रदेशावस्थितान् । स्वाननेक्षणान् चन्द्रचकोरन्यायेन स्वमुखैकार्पितनेत्रान् । सतो मुक्तानन्दादिसाधून्प्रति । ऊचे ॥ ३ ॥ ज्ञानेति । हे मुनयः ! । पञ्च । ज्ञानेन्द्रियाणि । अथ । पञ्च । कर्मेन्द्रियाण्यपि । सर्वेषाम् । साधूनां भवदादिभगवदेकान्तिकसताम् । सर्वेषाम् । असतां साक्षाद्भगवद्विमुखलौकिकासाधूनां चापि । समानि तुल्यानि । सन्ति ॥ ४ ॥ व्यवहार इति । तेषां साधूनां च । तैर्ज्ञानकर्मेन्द्रियैः । व्यवहारः श्रवणभाषणादिका क्रिया । एकधैकप्रकार एव । अस्ति । अन्यथा प्रकारान्तरेण । नास्ति । एवं सति । साधूनाम् । जितेन्द्रियता । कथं केन प्रकारेण । स्यात् । जितेन्द्रिया अपि श्रवणेन शृण्वन्ति रसनयाऽऽस्वादयन्ति नासिकया जिघ्रन्त्यजिते-न्द्रिया अप्येवमेव । एवं सतीमे जितेन्द्रिया इत्युभयेषां भेदकं किमस्ति तत्कथ्यतामित्यर्थः ॥ ५ ॥ पृच्छन्तमिति । इत्यमुना प्रकारेण । साधून् । पृच्छन्तम् । तं श्रीहरिम् । मुक्तानन्दः । मुनिः । अब्रवीत् । हे हरे ! । सतां त्वदाश्रितसाधूनाम् । निर्विकल्पसमाधौ सति । जितेन्द्रियता । स्यात् । निर्विकल्पसमाधौ तदिन्द्रियाणां भगवन्मूर्त्त्येकलग्नत्वे सत्वे सत्येव जितेन्द्रियता स्यान्नान्यथेतिभावः ॥ ६ ॥

तमिति । तमेवं वदन्तं मुक्तानन्दमुनिम् । हरिः । उवाच । हे मुने ! । तेषां निर्विकल्पसमाधिमतां साधूनामपि । देहस्मृतौ प्रारब्धभोगाय पुनर्देहस्मृतौ सत्याम् । सर्वेन्द्रियक्रियाः । अज्ञानामज्ञानिसाधूनामिव । सन्ति तुल्यतया प्रतीता भवन्ति । अन्यथा प्रकारान्तरेण । न सन्त्येव । यावन्निर्विकल्पसमाधिर्भवदुक्तप्रकारेणास्तु प्रारब्धवशतया तेषां पुनर्देहस्मृतौ तु तदिन्द्रियक्रियाणामज्ञानिभिः । साम्यदर्शनाद्विलक्षणता सर्वथा नायातेति भावः ॥ ७ ॥ इतीति । इतीत्थम् । तं मुक्तानन्दमुनिम् । उक्त्वा तत्कृतोत्तरं प्रत्याख्यायेत्यर्थः । स श्रीहरिः । तत्प्रश्नोत्तरमपि । स्वयमेव । अवदत् । हे मुने ! । इन्द्रियार्थेषु मायिकेष्विन्द्रियविषयेषु । दोषदृष्ट्या । सताम् । जितेन्द्रियता । स्यात् ॥ ८ ॥ अत इति । अतोहेतोः । विषयनिष्ठा मायिकार्थावस्थिताः । ये । दोषाः । सन्ति । ते दोषाः । उत्तमेभ्य एकान्तिकेभ्यः । सद्भ्यः साधुभ्यः । आदरात् । अवगन्तव्याः । मङ्गल्याः कल्याणकारिणो महानन्दरूपाश्च । हरेः । गुणा अपारकारुण्य–सौशील्य–वात्सल्यौदार्यादयश्च । अवगन्तव्याः ॥ ९ ॥ विषयाणामिति । मायिकानाम् । विषयाणाम् । उपभोगेन यथार्हमसेवनेन । सर्वथा । महत् । नरकदुःखम् । भावी भविष्यति । इतीत्थम् । अञ्जसा तत्त्वतः । ज्ञेयम्

तमुवाच हरिस्तेषामपि सर्वेन्द्रियक्रियाः । देहस्मृताविवाज्ञानां मुने ! सन्त्येव नान्यथा ॥ ७ ॥ इत्युक्त्वा तं स तत्प्रश्नोत्तरमप्यवदत्स्वयम् । दोषदृष्ट्येन्द्रियार्थेषु स्याज्जितेन्द्रियता सताम् ॥८॥ अतो विषयनिष्ठा ये दोषास्ते सद्भ्य आदरात् । उत्तमेभ्योऽवगन्तव्या मङ्गल्याश्च गुणा हरेः ॥ ९ ॥ विषयाणां मायिकानामुपभोगेन सर्वथा । महन्नरकदुःखं च भावीति ज्ञेयमञ्जसा ॥ १० ॥ अर्था दुःखप्रदत्वाच्च ज्ञेया एते हि शत्रवः । न प्रीतिः शत्रुषु भवेत्सहवासेऽपि कस्यचित् ॥ ११ ॥ वैरिबुद्ध्या च विषयान्सेवेरन्येऽत्यभावतः । यावदर्थं सतां तेषां स्याज्जितेन्द्रियता ध्रुवम् ॥१२॥ कृष्णस्य नवधा भक्त्या तत आयुर्व्ययश्च तैः । कार्या न त्वज्ञविमुखजीववद्विषयेहया ॥ १३ ॥ इत्युक्त्वा तं हरिः सर्वानपृच्छत्त्यागिनः प्रभुः । त्यागिनो ज्ञानिनः केचिद्भक्ताः सन्ति च केचन ॥१४॥

॥ १० ॥ अर्था इति । एते मायिकाः । अर्था विषयाः । दुःखप्रदत्वादर्जनोपभोगनाशेषु दुःखदायित्वाद्धेतोः । शत्रवः । ज्ञेयाः । हि । सहवासे शत्रुभिः सहैकत्रनिवासे सत्यपि । कस्यचित् कस्यापि जनस्य । शत्रुषु । प्रीतिः । न भवेत् ॥११॥ वैरीति । किञ्च । ये सन्तः । वैरिबुध्या । अत्यभावतः । यावदर्थं यावत्प्रयोजनम् । विषयान् । सेवेरन् । नियमस्थितिपूर्वं स्वोचितानेव तान् भुञ्जीरन्नित्यर्थः । तेषाम् । सताम् । जितेन्द्रियता । ध्रुवं निश्चितमेव । स्यात् ॥ १२ ॥ कृष्णस्येति । ततस्तदन्तरम् । तैस्तथाविधैः साधुभिः । कृष्णस्य । नवधा । भक्त्या । आयुर्व्ययः । कार्यः । अज्ञविमुखजीववत् साक्षाद्भगवत्स्वरूपानभिज्ञासाधुप्राणिवत् । विषयेहया गुणबुद्धया विषयसम्पादनवाञ्छया । आयुर्व्ययः । न कार्यः । विरागयुक्तत्वाद्दोषबुद्ध्या देहनिर्वाहार्थं यथा तथा विषयसेविनः साधवो जितेन्द्रियाः रागाकुलत्वाद्गुणबुद्ध्या विषयसेविनोऽसाधवोऽजितेन्द्रिया इति रागारागौ तद्भेदकाविति भावः ॥१३॥ इतीति । इतीत्थम् । तं मुक्तानन्दमुनिम् । उक्त्वा । प्रभुः । हरिः । सर्वान् । त्यागिनो गोपालानन्दनित्यानन्दादिसाधून् । अपृच्छत् । हे साधवः ! । केचित् । त्यागिनो निवृत्तिधर्माध्वावस्थिताः साधवः । ज्ञानीनो निर्बीजसांख्ययोगमार्गेणात्म-

निष्ठतया केवलज्ञानिनामानः । सन्ति । केचन । त्यागिनः । भक्ताः । सवीजसांख्ययोगमार्गेणात्मनिष्ठतया सत्यपि प्रवृत्तवत्प्रतीयमानभक्तिमार्गस्था भागवतसंज्ञाः । सन्ति ॥ १४ ॥ निवृत्तेति । तत्र तेषु द्विविधेषु त्यागिषु मध्ये । निवृत्तधर्मनिरताः । आद्या ज्ञानिनः । साधवः । उन्मत्तवत् । वर्तमानाः । देहभिन्नात्ममानिनः स्वात्मानं देहावस्थात्रयातीतं मन्यमानाः । सन्ति ॥१५॥ वर्णेति । ते ज्ञानिनः साधवः । वर्णाश्रमाभिमानेन । हीनाः । लोकविलक्षणाः खानपानोत्थानावस्थानादिक्रियासून्मत्तवद्वर्त्त-मानत्वेन लोकाचारबहिर्भूताः । निःसङ्गा मायिकार्थसङ्गवर्जिताः । एकचरा एकाकिन एव विचरन्तः सन्तः । कुत्रचित्कस्मिंश्चिदपि सांसारिकपदार्थे । नैव बद्धयन्ते ॥ १६ ॥ अन्यइति । त्यागिनः । अन्ये भक्ताः साधवस्तु । त्यक्तगृहपुत्रधनाः सन्तोऽपि । लोभक्रोधादिकारणे लोभक्रोधाद्यरिसाहचर्यहेतौ । प्रवृत्तमार्गे प्रवृत्तवत्प्रीयमाने भक्ति-मार्गे । वर्त्तन्ते ॥ १७ ॥ तदिति । तत्सम्बन्धाल्लोभक्रोधादिसम्बन्धवत्प्रवृत्तमार्गसम्पर्काद्धेतोः । हृदि । तेषां मानसे । क्वापि । कश्चन । विकारो लोभक्रोधादि-परतन्त्रता रूपा विकृतिरपि । स्यात् । अतोहेतोः । तेषां त्यागिभक्तानाम् । अत्रोक्तविधप्रवृत्तमार्गे । वर्त्तनम् । घटते युक्तं भवति । अथवा । न घटते युक्तं न भवति

निवृत्तधर्मनिरतास्तत्राद्याः सन्ति साधवः । उन्मत्तवद्वर्त्तमाना देहभिन्नात्ममानिनः ॥ १५ ॥
वर्णाश्रमाभिमानेन हीना लोकविलक्षणाः । निःसङ्गास्ते चैकचरा बध्यन्ते नैव कुत्रचित् ॥ १६ ॥
अन्ये तु त्यागिनस्त्यक्तगृहपुत्रधना अपि । प्रवत्तमार्गे वर्त्तन्ते लोभक्रोधादिकारणे ॥ १७ ॥
तत्सम्बन्धाद्धृदि क्वापि स्याद्विकारोऽपि कश्चन । अतो न घटते तेषां घटते वाऽत्र वर्त्तनम् ॥ १८ ॥
प्रवृत्ते वर्त्तमानानामपि स्यान्निर्विकारता । केनोपायेन तेषां तद्ब्रूतेति प्रश्नयोस्तु मे ॥ १९ ॥
हर्याज्ञयेति चेत्तर्हि भङ्गापाने तथा कृते । मत्तत्वमिव तद्वृत्त्या तयाऽपि स्याद्विकारिता ॥ २० ॥
तस्मान्न सम्मतं ह्येतदुत्तरं तत्त्वदर्शिनाम् । इत्युक्त्वा स्वयमेवाह शुश्रूषूंस्तांस्तदुत्तरम् ॥ २१ ॥

॥ १८ ॥ प्रवृत्तइति । किञ्च । प्रवृत्ते उक्तविधप्रवृत्तमार्गे । वर्त्तमानामपि । तेषां भक्तसाधूनाम् । निर्विकारता क्रोधलोभादिपरतन्त्रत्वाभावः । केन उपायेन । स्यात् । इत्येवंविधयोः । प्रश्नयोः तत्प्रसिद्धमूत्तरम् । मे मह्यम् । ब्रूत ॥ १९ ॥ ननु प्रथमप्रश्नोत्तरं पश्चात्करिष्यामो द्वितीयप्रश्नोत्तरं तु भगवदाज्ञया प्रवृत्तमार्गे प्रवर्त्तनं तेषां विकारताहेतुर्न भवेदिति । प्रसिद्धमेवास्तीत्याशङ्क्य तत्स्वयमेव प्रत्याख्याति सार्द्धेन । हरीति । हर्याज्ञया भगवदाज्ञया प्रवृत्तमार्गे प्रवर्त्तनेन विकारिता न भवेत् । इति-चेदेवंविधमुत्तरं ब्रूत यदि । तर्हि । तया हर्याज्ञया । भङ्गापाने । कृते सति । मत्तत्वमिव । तया हर्याज्ञयापि । तद्वृत्त्या प्रवृत्तमार्गप्रवर्त्तनेन विकारिता स्यात् ॥ २० ॥ तस्मादिति । तस्माद्धेतोः । तत्त्वदर्शिनां यथार्थोत्तरवेदिनाम् । एतत् उत्तरम् । न सम्मतम् । हि । एतदुत्तरं तत्त्वदर्शिनो न स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः । इत्यमुना प्रकारेण उक्त्वा । शुश्रूषून् स्वास्यात्प्रश्नोत्तरं श्रोतुमिच्छून् । तान्साधून् । तदुत्तरम् । स्वयं श्रीहरिरेव । आह ॥ २१ ॥

निवृत्तेति । हे साधवः ! । निवृत्तधर्मवन्तः । जडवर्त्तनाः । प्रमत्तवद्वर्त्तमानाः । ये । साधवः । सन्ति । ते । केवलम् । आत्मनिष्ठाः । भक्तिवर्जिता भगवदुपासनारहिताः अत एव । भक्तोना भगवद्भक्तसाधुभ्योऽतिहीनाः । सन्ति ॥ २२ ॥ इतरइति । ये इतरे द्वितीयाः । त्यागिनो निवृत्तधर्मवन्तः । भक्ताः साधवः सन्ति । ते तु । यदि । कृष्णोक्तनियमान् श्रीहरिप्रोक्तनिर्लोभत्वादिनियमान् । नित्यम् । यथार्थतः । सर्वथा । पालयन्तः सन्तः । वर्तेरन्निति शेषः ॥ २३ ॥ कृष्णेति । चेद्यदि । कृष्णतद्भक्तसम्बन्धिप्रवृत्तावेव । रता आसक्ताः । भवेयुः । तर्हि तु । तेषां भक्तसाधुनाम् । हृदि मानसे । विक्रिया क्रोधलोभादिविकारः । न भवेत् । इतिद्वयोरेकसम्बन्धः ॥ २४ ॥ सेति । सा कृष्णतद्भक्तसम्बन्धिनी प्रवृत्तिरेव । भक्तिः । निगदिता । ततो हेतोः । तयोक्तविधप्रवृत्तिरूपया भक्त्या । मुक्तिः स्यात् । तद्भिन्ना कृष्णतद्भक्तसम्बन्धिप्रवृत्तीतरा तु । या । प्रवृत्तिः । सा तु । अधोगतिकारणं त्यागिनां नरकप्राप्तिहेतुः । स्यात् । भक्तिरूपामेव प्रवृत्तिमाचरन्तस्तदितरां तां परित्यजन्तो नियमेषु सम्यगवस्थिता भक्ताः साधवो विकृतिं न प्राप्नुवन्तीति द्वितीयप्रश्नोत्तरं बोध्यम् ॥ २५ ॥ ईदृशा इति । ईदृशाः

निवृत्तधर्मवन्तो ये साधवो जडवर्त्तनाः । केवलं ह्यात्मनिष्ठास्ते भक्तिवर्जिताः ॥ २२ ॥ इतरे त्यागिनो भक्ता ये ते तु यदि सर्वथा । कृष्णोक्तनियमान्नित्यं पालयन्तो यथार्थतः ॥ २३ ॥ कृष्णतद्भक्तसम्बन्धिप्रवृत्तावेव चेद्रताः । भवेयुस्तर्हि तु भवेन्न तेषां हृदि विक्रिया ॥ २४ ॥ सैव भक्तिर्निगदिता स्यान्मुक्तिश्च ततस्तया । तद्भिन्ना तु प्रवृत्तिर्या सा त्वधोगतिकारणम् ॥ २५ ॥ ईदृशास्त्यागिभक्तास्तु पूर्वेभ्योऽप्यधिका मताः । यत एषां क्रियाः सर्वाः कृष्णार्था एव सन्ति हि ॥ २६ ॥ कृष्णोक्तनियमान्सर्वान्पालयन्तो यथातथम् । कृष्णतद्भक्तसेवार्थं प्रवृत्तिमपि चाश्रिताः ॥ २७ ॥ निःस्पृहा निर्विकाराश्च सन्त्येते त्यागिनो यतः । तत्केवलात्मनिष्ठेभ्यस्तेभ्यस्तान्मन्य उत्तमान् ॥ २८ ॥ प्रवृत्तौ वर्त्तमानानां कृष्णार्थं च सतां कृते । हरेः कृपापात्रतां च यातानां सा न बन्धकृत् ॥ २९ ॥

। त्यागिभक्तास्तु । पूर्वेभ्यः केवलज्ञानिसाधुभ्योऽपि । अधिकाः श्रेष्ठाः । मताः । यतोहेतोः । एषां त्यागिभक्तानाम् । सर्वाः क्रियाः । कृष्णार्थाः श्रीकृष्णप्रीत्येकप्रयोजना एव सन्ति हि ॥ २६ ॥ पुनरपि केवलज्ञानिसाधुभ्यो भक्तसाधूनां श्रेष्ठत्वं हेतु प्रदर्शनेनाह द्वाभ्याम् । कृष्णेति । यतोहेतोः । एते । त्यागिनः । भक्ताः साधवः । सर्वान् । कृष्णोक्तनियमान् । यथातथं यथार्थतया । पालयन्तः । कृष्णतद्भक्तसेवार्थम् । प्रवृत्तिं प्रवृत्तिवत्प्रतीयमानं भक्तिरूपं मार्गमपि । आश्रिताः ॥ २७ ॥ निःस्पृहा इति । निःस्पृहा मायिकार्थस्पृहावर्जिताः । निर्विकाराः कृष्णोक्तनियमेषु यथार्थावस्थानजाततत्कृपया लोभक्रोधादिविकारवर्जिताश्च । सन्ति । तत्ततोहेतोः । केवलात्मनिष्ठेभ्यः । तेभ्यः साधुभ्यः । तान् भक्तान्साधून् । उत्तमान् । मन्ये । इतिद्वयोरेकान्वयः ॥ २८ ॥ प्रवृत्ताविति । कृष्णार्थं श्रीकृष्णसेवार्थम् । सतां कृते तद्भक्तसाधूनां सेवार्थं च । प्रवृत्तौ प्रवृत्तिवत्प्रतीमाने भक्तिमार्गे । वर्त्तमानानाम् । हरेः । कृपापात्रताम् । यातानां त्यागिभक्तसाधूनाम् । सा तथाविधा प्रवृत्तिः ।

बन्धकृत् । नास्ति । भक्तिरूपप्रवृत्तिमार्गस्योत्कृष्टपुरुषार्थरूपकृष्णतद्भक्तप्रीणनहेतुत्वात्कृष्णकृपापात्रतासम्पादनत्वाच्च भक्तानां तेषां तत्रावस्थानमतीव युज्यत इति प्रथमप्रश्नोत्तरं बोध्यम् ॥२९॥ सदइति । इत्येवंविधाम् । तस्य श्रीहरेः । अमृततुल्यवाचम् । श्रुत्वा । सदोगताः । ते । मुनयः । गृहस्थाश्च । हृदये स्वस्वमानसे । तोषम् । समीयुः । ततस्तदनन्तरम् । सर्वेऽपि । आत्मनाथं स्वस्वामिनम् । तं श्रीहरिम् । प्रणेमुः ॥ ३० ॥ ये जितेन्द्रियतायास्तु प्रकारं स्वसतां स्फुटम् । निवृत्तधर्मनिष्ठेभ्यः साधुभ्यः केवलं तथा ॥ १ ॥ स्वभक्तानां त्यागिनां तु श्रेष्ठत्वं साधनान्वितम् । सहेतुकं हरिः प्राह स धत्तां तां च तन्मयि ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्तक श्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्स्नुरघुविराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकः सप्तदशस्तरङ्गः ॥ २१७ ॥ १७ ॥

वेद्यस्य सर्वथा सर्वैः सत्सङ्गिभिरवश्यतः । लक्षणं सम्प्रदायादेः सम्यगष्टादशे स्मृतम् ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् (१८८२) माघशुक्लप्रतिपदि माघमाससम्बन्धिनः शुक्लपक्षस्य प्रतिपत्तिथौ इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । वृत्तालयपुरे लक्ष्मीनारायणालये श्रीलक्ष्मीनारायणापवर-

सदोगतास्ते मुनयो गृहस्थाः श्रुत्वेति तस्यामृततुल्यवाचम् । सर्वेऽपि तोषं हृदये समीयुस्ततः प्रणेमुश्च तमात्मनाथम् ॥ ३० ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकसप्तदशस्तरङ्गः ॥ २१७ ॥ १७ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नेत्राष्टवसुभूमिते । माघशुक्लप्रतिपदि वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र वृत्तालयपुरे लक्ष्मीनारायणालये । सन्ध्यानिराजनस्यान्ते स न्यषीदत्सदासने ॥ २ ॥
सितवासा वृतोऽनेकैर्नानाभक्तैः स सर्वतः । उवाच महतः साधून्प्रश्नं कुर्वे निशम्यताम् ॥ ३ ॥
सत्सङ्गिनां नृणां किं किमवश्यं ज्ञेयमञ्जसा । इति पृष्टोत्तरमपि तस्य स स्वयमाह तान् ॥ ४ ॥
सम्प्रदायस्तथाऽभीष्टग्रन्था गृहिसतां वृषाः । इष्टदेवश्चेति सम्यक् बोध्यं सत्सङ्गिपूरुषैः ॥ ५ ॥

कपुरःप्रदेशे वर्त्तिनो महामण्डपस्योदङ्मुखचन्द्रशालायामित्यर्थः । सदासने पार्श्विकश्वेतोत्तरच्छदयुते स्थूलतूलिकासने । सन्ध्यानिराजनस्य हरेः सायन्तनारार्त्रिकस्य । अन्ते समाप्तौ सत्यामित्यर्थः । स श्रीहरिः । न्यषीदत् ॥ २ ॥ सितेति । सितवासाः परिहितसकलश्वेतवसनः । अनेकैर्नानादेशागतत्वाद्बहुभिः । नानाभक्तैस्त्यागिभिर्गृहिभिश्च स्वाश्रितजनैः । सर्वतः परितः । वृतः सभारचनया वेष्टितः । स श्रीहरिः । महतः । साधून्मुक्तानन्दादीन् । उवाच । हे साधवः ! । अहम् । प्रश्नम् । कुर्वे । निशम्यतां श्रूयताम् ॥ ३ ॥ सत्सङ्गिनामिति । सत्सङ्गिनाम् । नृणाम् । अञ्जसा तत्त्वतः अवश्यम् । किम् । किम् । ज्ञेयम् । इतीत्थम् । पृष्ट्वा । तस्य प्रश्नस्य । उत्तरमपि । तान्साधून् । स्वयम् । स श्रीहरिरेव । आह ॥ ४ ॥ सम्प्रदायइति । सम्प्रदायो गुरुपरंपरा । अभीष्टग्रन्थाः सम्प्रदायप्रवर्त्तकाभिमता ग्रन्थाः । तथा । गृहिसतां गृहस्थानां साधूनां च । वृषा धर्माः । इष्टदेवश्च । इत्येतत्सम्प्रदायादिचतुष्कम् । सत्सङ्गिपूरुषैः सम्यग्यथार्थतः । बोध्यम् ॥ ५ ॥

तत्रेति । तत्र तेषु सम्प्रदायादिषु चतुर्षु मध्ये । आद्यः प्रथमः । सम्प्रदायस्तु । स्वगुरूणाम् । परंपराऽनुक्रमः । ज्ञेयः । 'सम्प्रदायो गुरुक्रम' इत्यमरोक्तेः । तत्र तेषु गुरुषु मध्ये । अध्वप्रवर्त्तनात्स्वसम्प्रदायप्रवर्त्तनाद्धेतोः । आदिमः प्रथमः । गुरुः । उद्धवः । ज्ञेयः ॥ ६ ॥ बोध्यइति । कृष्णार्पित-गुरुत्वधूः । स उद्धवः । रामानन्दो हि रामानन्दस्वाम्येव । बोध्यो ज्ञेयः । तस्य रामानन्दस्य । स्वामिनः । गुरुः । साक्षात्प्रत्यक्षः । रामानुजो लक्ष्मणा-चार्यः । ज्ञेयः । अस्य प्राग्भवे श्रीकृष्णशिष्यत्वेऽपि दुर्वासःशापप्राप्तरामानन्दावतारे रामानुजस्य तद्गुरुत्वादेवमुक्तम् ॥ ७ ॥ एतदेव स्पष्टयितुमाह । श्रीरङ्गेति । स रामानन्दस्वामी । श्रीरङ्गाख्ये । महाक्षेत्रे । समाधौ । गुरोः । ततो रामानुजात् वैष्णवीम् दीक्षाम् । प्राप्तवान् । अहम् । तस्य रामानन्दस्वामिनः । शिष्यः । भवामि ॥ ८ ॥ मयेति । मया । धर्मवंश्ये धर्मवंशभवे । सुते दत्तविधिना पुत्रत्वेनाङ्गीकृते । अयोध्याप्रसादे । रघुवीरे च । स्विका मदीया । गुरुता आचार्यधुरा ।

तत्राद्यः सम्प्रदायस्तु स्वगुरूणां परंपरा । गुरुस्तत्रादिमो ज्ञेय उद्धवोऽध्वप्रवर्त्तनात् ॥ ६ ॥ बोध्यः स रामानन्दो हि कृष्णार्पित-गुरुत्वधूः । स्वामिनस्तस्य च ज्ञेयः साक्षाद्रामानुजो गुरुः ॥ ७ ॥ श्रीरङ्गाख्ये महाक्षेत्रे समाधौ स गुरोस्ततः । प्राप्तवान्वैष्णवीं दीक्षां तस्य शिष्यो भवाम्यहम् ॥ ८ ॥ मयाऽयोध्याप्रसादे च रघुवीरे सुते स्विका । धर्मवंश्येऽस्ति निहिता गुरुतेति गुरुक्रमः ॥ ९ ॥ ग्रन्थास्त्वभीष्टा अष्टौ हि भवन्त्युद्धववर्त्मनि । वेदाश्च व्याससूत्राणि श्रीमद्भागवतं तथा ॥ १० ॥ विष्णुनामसहस्राख्यं स्तोत्रं भगवतोदिता । गीता विदुरनीतिश्च भारतस्थमिदं त्रयम् ॥ ११ ॥ श्रीवासुदेवमाहात्म्यं तथास्कन्दपुराणगम् । याज्ञवल्क्य-स्मृतिश्चेति ग्रन्था अष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥ १२ ॥ त्यागिनां च गृहस्थानां धर्मा ये ते पृथक् पृथक् । श्रीवासुदेवमाहात्म्याद्विज्ञातव्या अशेषतः ॥ १३ ॥ इष्टदेवस्तु भगवान् श्रीकृष्णो राधिकापतिः । प्रत्यक्षं च परोक्षं च ज्ञेयं रूपं यदस्य तत् ॥ १४ ॥

निहिता समाहिता । अस्ति । इतीत्थम् । गुरुक्रमः सम्प्रदायः । ज्ञेयः ॥ ९ ॥ ग्रन्थाइति । ग्रन्थास्तु । उद्धववर्त्मनि । अष्टौ । अभीष्टाः । भवन्ति । हि । तान्नाम्ना निर्दिशति सार्द्धद्वाभ्याम् । वेदाश्चत्वारोऽपि निगमाः । तथा । व्याससूत्राणि । श्रीमद्भागवतं पुराणं च ॥ १० ॥ विष्ण्विति । विष्णुनामसहस्राख्यम् । स्तोत्रम् । भगवता श्रीकृष्णेन । उदिताऽर्जुनं प्रति कथिता । गीता । विदुरनीतिश्च । इदं विष्णुसहस्रनामस्तोत्रादि । त्रयम् । भारतस्थम् । ज्ञेयम् ॥ ११ ॥ श्रीवासुदेवेति । तथा । स्कन्धपुराणगम् । श्रीवासुदेवमाहात्म्यम् । याज्ञवल्क्यस्मृतिश्च । इत्येते । अष्टौग्रन्थाः । प्रकीर्त्तिताः ॥ १२ ॥ त्यागिनामिति । त्यागिनां साधूनाम् । गृह-स्थानां च । ये । धर्माः । ते तु । श्रीवासुदेवमाहात्म्यात् । पृथक् पृथक् । अशेषतः । विज्ञातव्याः ॥ १३ ॥ इष्टदेवइति । इष्टदेवस्तु । राधिकापतिः । भगवान् । श्रीकृष्णः । ज्ञेयः । अस्य श्रीकृष्णस्य । प्रत्यक्षम् । परोक्षं च । यत् रूपम् । तत् । ज्ञेयम् । दिव्यमानुषापरपर्याययोः परोक्षप्रत्यज्ञरूपयोरेकत्वं बोध्यमितिभावः ॥१४॥

परोक्षमिति परोक्षं तस्य परोक्षरूपं तु । गोलोके । तत्रापि । ब्रह्मधामस्थमक्षरधामावस्थितम् । सदा द्विभुजं भुजद्वयोपेतम् । राधया । श्रिया च । जुष्टं सेवितम् । कोटिसूर्यसमद्युति । अस्ति ॥१५॥ श्रीदामेति । तत् तस्य परोक्षरूपम् । श्रीदामनन्दप्रमुखैः पार्षदैः । निषेवितम् । स परोक्षरूपः । कृष्णः । अनन्तकोट्यण्डसर्गस्थित्यन्तकारकः । अस्ति ॥ १६ ॥ चतुरिति । स श्रीकृष्णः चतुर्भुजम् । तथा । अष्टभुजम् । सहस्रभुजं च स्वं स्वकीयम् । रूपम् । धृत्वा । धामान्तरेष्वक्षरधामेतरवैकुण्ठादिपदेषु । पृथक् । पृथक् । आस्ते ॥ १७ ॥ वासुदेवेति । प्रभुः स श्रीकृष्णः । वासुदेवादिरूपेण । चतुर्व्यूहः । जायते । असौ श्रीकृष्णः । केशवाद्यात्मना केशवादिव्यूहरूपेण चतुर्विंशतिधा च । जायते ॥१८॥ सइति । स श्रीकृष्ण एव । धरातले । वराहादीन् । अवतारान् । दधाति । सर्वशास्त्राणां वेदादीनाम् । तात्पर्यं च । तत्र वै श्रीकृष्णे एव । अस्ति । सर्वशास्त्राणि साक्षात्परंपरया वा तमेव प्रतिपादयन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥ परोक्षमिति । इत्यमुना प्रकारेण । कृष्णस्य परोक्षम् । रूपम् । तत्त्वतः । ज्ञेयम् । प्रत्यक्षं रूपं तु । धरातले । वर्त्तमानम् । नराकारम् । ज्ञेयम् ॥ २० ॥ नराकृतेरिति । नराकृतेः । भगवतः श्रीकृष्णस्य । अशेषतः सम-

परोक्षं ब्रह्मधामस्थं गोलोके द्विभुजं सदा । राधया च श्रियो जुष्टं कोटिसूर्यसमद्युति ॥ १५ ॥ श्रीदामनन्दप्रमुखैः पार्षदैस्तन्निषेवितम् । स कृष्णोऽनन्तकोट्यण्डसर्गस्थित्यन्तकारकः ॥ १६ ॥ चतुर्भुजं चाष्टभुजं स सहस्रभुजं तथा । धामान्तरेषु रूपं स्वं धृत्वाऽऽस्ते च पृथक् पृथक् ॥ १७ ॥ वासुदेवादिरूपेण चतुर्व्यूहः स जायते । केशवाद्यात्मना चासौ चतुर्विंशतिधा प्रभुः ॥ १८ ॥ स एव च वराहादीनवतारान्धरातले । दधाति सर्वशास्त्राणां तात्पर्यं चास्ति तत्र वै ॥ १९ ॥ परोक्षं रूपमित्थं हि ज्ञेयं कृष्णस्य तत्त्वतः । प्रत्यक्षं तु नराकारं वर्त्तमानं धरातले ॥ २० ॥ नराकृतेर्भगवतश्चरित्राणि त्वशेषतः । श्रव्याणि साक्षाद्व्यासेन वर्णितान्यतिभक्तितः ॥ २१ ॥ आचार्येभ्यश्च सर्वेभ्यो व्यास एव महान्मतः । स्वत एव प्रमाणत्वात्तद्वाक्यानां हि वेदवत् ॥ २२ ॥ आचार्याः शङ्करो रामानुजो मध्वस्तथाऽपरे । निम्बार्कविष्णुस्वाम्याद्या भुवि सद्धर्महेतवः ॥ २३ ॥

ग्राणि । चरित्राणि । साक्षाद्भगवदवतारेण । व्यासेन कृष्णद्वैपायनेन । वर्णितानि । श्रीमद्भागवतभारतादिषु वर्णितानि सन्तीत्यर्थः । तानि । अतिभक्तितः । श्रव्याणि मुमुक्षूणां श्रोतुमर्हाणि सन्ति ॥ २१ ॥ व्यासकृतग्रन्थश्रव्यतायां तस्य भगवतारत्वं वेदाद्याचार्यत्वं वेदवत्तद्वाक्यस्य स्वतः प्रमाणत्वं च हेतुतयाऽऽह । आचार्येभ्यः । व्यास एव । महान् । मतः । हि यतः । वेदवत् । तद्वाक्यानां व्यासवचनानाम् । स्वत एव । प्रमाणत्वादप्रामाण्ये कारणरहितत्वाद्धेतोः । वेदानां भगवद्वाक्यत्वाद्व्यासस्य भगवतारत्वाद्वेदेष्विव व्यासव्याक्येष्वपि प्रमाणापेक्षाऽभावात्तद्वाक्यान्येव मुमुक्षुश्रव्याणीतिभावः ॥ २२ ॥ शाद्यौडुलोमिजैमिन्याद्याचार्याणां कृष्णावतारसमकालीनत्वात्तदप्रसिद्धेस्तान् हित्वा कलेः सार्द्धत्रिसहस्रवर्षगमनानन्तरसम्भूताः साम्प्रतकालप्रसिद्धाः शङ्कराद्या आचार्या अपि व्यासाचार्यप्रामाण्यमेव स्वीचक्रुरित्याह सार्द्धेन । आचार्याइति । शङ्करः । रामानुजः । मध्वः । तथा निम्बार्कविष्णुस्वाम्याद्याः । अपरे । आचार्याः । भुवि । सद्धर्महेतवः । अभवन् ॥ २३ ॥

व्यासेति । अखिलाः सर्वेऽपि । ते शङ्कराद्या आचार्याः । व्यासवाक्यानि । प्रमाणतया । जगृहुः । अतोहेतोः । तानि वाक्यानि । नोऽस्माकम् । मुख्यतयैव । प्रमाणानि प्रमाणभूतानि । सन्ति ॥ २४ ॥ सइति । स व्यासः । नृणाम् । श्रेयसे । आदौ । वेदम् । चतुर्विधमृगादिसंज्ञाभेदेन चतुष्यप्रकारम् । व्यधात् कृतवान् । 'व्यदधाद्यज्ञसन्तत्यै वेदमेकं चतुर्विधमिति' श्रीभागवतोक्तेः । ततस्तदनन्तरम् । ब्राह्मादीनि । पुराणानि । भारतं च । अकरोत् ॥ २५ ॥ तथेति । तथापि एतावति प्रयत्ने व्यासेन कृते सत्यपि । मया । आत्यन्तिकश्रेयःसाधनम् । स्फुटं यथा तथा । न प्रोक्तम् । इतीत्थम् । आप्ततापः असौ व्यासः । श्रीमद्भागवतम् । व्यधात् । तत एवास्य सन्तापोपशमनपूर्वानिर्वृतिर्जातेति भावः ॥ २६ ॥ साम्प्रतं तत्कृतश्रीभागवतग्रन्थप्रशंसामाह । वेदेति । वेदशास्त्रपुराणानाम् । पञ्चरात्रस्य । चकारादार्षरामायणादेः । अखिलम् । सारम् । आकृष्योपादाय । तेन व्यासेन । रसात्मकं रसरूपम् एतत् श्रीमद्भागवतम् । रचितम् ॥ २७ ॥

व्यासवाक्यानि जगृहुस्ते प्रमाणतयाऽखिलाः । अतस्तानि प्रमाणानि सन्ति मुख्यतयैव नः ॥ २४ ॥ स श्रेयसे नृणामादौ व्यधाद्वेदं चतुर्विधम् । ब्राह्मादीनि पुराणानि भारतं चाकरोत्ततः ॥ २५ ॥ तथाप्यात्यन्तिकश्रेयःसाधनं न स्फुटं मया । प्रोक्तमित्याप्ततापोऽसौ श्रीमद्भागवतं व्यधाम् ॥२६॥ वेदशास्त्रपुराणानां पञ्चरात्रस्य चाखिलम् । सारमाकृस्य रचितमेतत्तेन रसात्मकम् ॥२७॥ तत्र सर्वावताराणां धर्त्ता कृष्णः स्वयंप्रभुः । अवतारीति गदितः स चास्ति निर्गुणः सदा ॥२८॥ स्वनिर्गुणत्वं स्वेनैव श्रीकृष्णेनोद्धवं प्रति । प्रोक्तमेकादशस्कन्धे गुणाध्यायेऽस्ति हि स्फुटम् ॥ २९ ॥ निर्गुणस्यैव सम्बन्धाद्यस्य भावा गुणात्मकाः । अपि निर्गुणतां यान्ति ततः कृष्णोऽस्ति निर्गुणः ॥ ३० ॥ येन केनापि भावेन कामद्वेषभयादिना । ये प्राप्तास्तस्य सम्बन्धं ते च निर्गुणतां ययुः ॥ ३१ ॥ यद्यसौ निगुणो न स्याच्छुद्धसत्त्वात्मको भवेत् । तत्सम्बन्धात्कथं तर्हि निर्गुणा गोपिकादयः ॥ ३२ ॥

तत्रेति । तत्र । श्रीभागवते । प्रभुः । स्वयम् । कृष्णः । सर्वावताराणाम् । धर्त्ता अतएव । अवतारी । इतीत्थम् । गदितः । स श्रीकृष्णः । सदा । निर्गुणो मायिकगुणवर्जितः । अस्ति ॥ २८ ॥ स्वेति । स्वेन । श्रीकृष्णेन स्वयमेवेत्यर्थः । स्वनिर्गुणत्वम् । एकादशस्कन्धे । गुणाध्याये पञ्चविंशे गुणविभागाध्याये । उद्धवं प्रति । स्फुटं यथातथा । प्रोक्तम् । अस्ति । हि ॥ २९ ॥ निर्गुणस्येति । निर्गुणस्य । यस्य कृष्णस्य । सम्बन्धादेव । गुणात्मका अपि । भावाः कर्मज्ञानदेशादयः । निर्गुणताम् । यान्ति । ततोहेतोः । कृष्ण एव । निर्गुणः । अस्ति ॥ ३० ॥ येनेति । किञ्च । ये जनाः । कामद्वेषभयादिना । येन । केनापि । भावेन । तस्य निर्गुणस्य । कृष्णस्य । सम्बन्धम् । प्राप्ताः । ते जनाः । निर्गुणताम् । ययुः॥३१॥ यदीति । असौ कृष्णः । यदि । निर्गुणः । न स्यात् । शुद्धसत्त्वात्मकः । भवेत् । तर्हि । तत्सम्बन्धात् । गोपिकादयः । निर्गुणाः । कथम् । भवेयुरितिशेषः ॥ ३२ ॥

अत इति । अतोहेतोः । असौ कृष्णः । निर्गुण एव । अस्ति । अत्रास्मिन्नर्थे । संशयः । नास्त्येव । स्वस्य जन्मकर्मादेः । दिव्यत्वममायिकत्वम् । स श्रीकृष्णः । स्वयमेव । आह गीतायामर्जुनं प्रति जगाद ॥ ३३ ॥ तदेवाह । जन्मेति । हे अर्जुन ! । एवमतः पूर्ववर्त्तिश्लोकत्रयोक्तप्रकारेण । यः पुरुषः । मे मम । जन्म । कर्म चरित्रं च । तत्त्वतो यथार्थतया । दिव्यम् । वेत्ति । स पुरुषः । देहम् । त्यक्त्वा । पुनः । जन्म । नैति । किन्तु । मामेव । एति प्राप्नोति ॥ ३४ ॥ कृष्णेनेति । अनेन निर्गुणेन । कृष्णेन । निजेच्छया । केभ्यश्चित् । भक्तेभ्यः । अद्भुतानि । रूपान्तराण्यपि । दर्शितानि । भवन्ति ॥ ३५ ॥ तानि प्रदर्शयति । चतुरिति । स कृष्णः । चतुर्भुजम् । रूपम् । अष्टभुजम् । रूपम् । सहस्रभुजम् । रूपं च । इत्यपि इदं त्रिविधं रूपमपि । यथा । प्रयोजनम् । आविर्भावयति स्म देव-क्यादिभक्तेभ्यः स्वैश्वर्येण दर्शयामास ॥ ३६ ॥ तेषामिति । तेषाम् । त्रिविधरूपाणाम् । तस्य निर्गुणस्य कृष्णस्य । स्वरूपतो द्विभुजाद्वास्तविकस्वरूपात्सकाशात् । भेदाद्वा-स्तविकपृथग्भावाद्धेतोः शास्त्रोक्तः । उपासनायाः । भेदस्तु युक्त एव । अस्ति ॥ ३७ ॥ एकस्येति । केचनोपासकाः । द्विभुजस्य । एकस्य । स्वरूपस्येव ।

अतो निर्गुण एवासावत्र नास्त्येव संशयः । दिव्यत्वं जन्मकर्मादेः स्वस्याह स्वयमेव सः ॥ ३३ ॥ जन्मकर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः । त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ३४ ॥ कृष्णेनानेन केभ्यश्चिद्भक्तेभ्यश्च निजेच्छया । रूपान्तराण्यद्भुतानि दर्शितानि भवन्त्यपि ॥ ३५ ॥ चतुर्भुजं चाष्टभुजं सहस्रभुजमित्यपि । यथाप्रयोजनं रूपमाविर्भावयति स्म सः ॥ ३६ ॥ तेषां त्रिविधरूपाणां भेदात्तस्य स्वरूपतः । उपासनाया भेदस्तु शास्त्रोक्तो युक्त एव हि ॥ ३७ ॥ एकस्यैव स्वरूपस्य द्विभुजस्यापि केचन । स्थानावस्थावेषभेदाद्विभिन्नोपासनं विदुः ॥ ३८ ॥ न तदस्मन्मतं तस्मात्तन्न ग्राह्यं मुमुक्षुभिः । तथैव तस्याचरणमप्याचर्यं न मच्छ्रितैः ॥ ३९ ॥ स्वधर्मज्ञानवैराग्यभक्तिबोधकराणि च । स्वस्वीयभक्तमाहात्म्यावेदकानि यथार्थतः ॥ ४० ॥ उद्धवं प्रति यान्यस्य यानि स्युश्चार्जुनं प्रति । अन्यान् भक्तान् प्रति च वा वचनानि जगद्गुरोः ॥ ४१ ॥

स्थानानि । गोकुल–मथुरा–द्वारिकादीनि च अवस्था बाल्ययौवनादिकाश्च वेषा बर्हापीडादयश्च तेषां भेदः पृथक्त्वं तस्मात् विभिन्नोपासनम् । विदुर्वदन्ति । स्थाना-दीन्यालम्ब्यैकस्यैव तस्य मूर्त्तिभेदस्वीकारेणोपासनाभेदान्ब्रुवन्तीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ नेति । तत्तथाविधमुपासनम् । अस्मन्मतम् । नास्ति । अशास्त्रीयत्वान्मया न स्वीकृत-मस्तीत्यर्थः । तस्माद्धेतोः । मुमुक्षुभिः । मच्छ्रितैः । तत् । न ग्राह्यम् । तथैव तद्वदेव । तस्य कृष्णस्य । आचरणमपि । नाचर्यं नैवाचरणीयम् ॥ ३९ ॥ स्वेति । यथार्थतः । स्वधर्मज्ञानवैराग्यभक्तिबोधकराणि । स्वः स्वयं श्रीकृष्णश्च स्वीयभक्ताः स्वैकान्तिकभक्तजनाश्च तेषां यन्माहात्म्यं तस्यावेदकानि ज्ञापकानि ॥ ४० ॥ उद्धवमिति । जगद्गुरोः । अस्य श्रीकृष्णस्य । उद्धवं प्रति । यानि । वचनानि । स्युः । अर्जुनं प्रति चापि । यानि । वचनानि । स्युः । अथवा । अन्यान् । भक्तान् प्रति चापि । यानि । वचनानि । स्युः ॥ ४१ ॥

तानीति । तानि वचनान्येव । भक्तैः । आदरतः । सर्वथा । ग्रहीतव्यानि । अस्य कृष्णस्य । आचरणम् । दृष्ट्वा । तथा । तेन प्रकारेणैव आचरणम् । न कार्यम् । इति त्रयाणामेकसम्बन्धः ॥ ४२ ॥ गोपेति । किञ्च । गोपोच्छिष्टोपयोगं गोपभुक्तशेषान्नाशनम् । रासक्रीडादि च । यत् । अस्य । कृष्णस्य । चरित्रम् । तत् । वीक्ष्य । इह लोके । यः पुमान् । तद्वच्छ्रीकृष्णवत् आचरेत् ॥४३॥ सदिति । स पुमान् । सदाचारपरिभ्रष्टः साधुपुरुषनिबद्धाचारमार्गच्युतः सन् । ध्रुवं निश्चितमेव । निरये । पतेत् । तस्माद्धेतोः । पूरुषैः क्वचन कदाचिदपि । एवं कृष्णाचरणनुसारेण । न वृत्यम् ॥ ४४ ॥ अशास्त्रीयमिति । यथा अशास्त्रीयम् । लोकगर्ह्यं सकलजन-निन्द्यम् । श्रीकृष्णाचरणम् । न ग्राह्यमाचरणीयत्वेन नोपादेयम् । तथैव । स्वगुरोर्युष्माकं देशिकस्य । मे ममापि । आचरणम् । क्वचित् । न ग्राह्यम् ॥ ४५ ॥ वाक्या-नीति । उद्धवपथे औद्धवाध्वनि । त्यागिगृहिणाम् । धर्मादेः स्वधर्म–ज्ञान–विरक्ति भक्तिभगवन्माहात्म्यादीनामित्यर्थः । बोधकानि प्रतिपादकानि । यानि । मे मम ।

तान्येवादरतो भक्तैर्ग्रहीतव्यानि सर्वथा । न त्वस्याचरणं दृष्ट्वा कार्यमाचरणं तथा ॥४२॥ गोपोच्छिष्टोपयोगं च रासक्रीडादि चास्य यत् । चरित्रं वीक्ष्य तत्तद्वदाचरेद्यः पुमानिह ॥४३॥ सदाचारपरिभ्रष्टः स पतेन्निरये ध्रुवम् । तस्मान्मदाश्रितैर्नैवं वृत्यं क्वचन पूरुषैः ॥ ४४ ॥ अशास्त्रीयं लोकगर्ह्यं श्रीकृष्णाचरणं यथा । न ग्राह्यं स्वगुरोर्मेऽपि तथैवाचरणं क्वचित् ॥४५॥ वाक्यानि त्यागिगृहिणां धर्मादेर्बोधकानि मे । यान्युद्धवपथे तानि पालनीयानि मच्छ्रितैः ॥ ४६ ॥ वर्त्तिष्यते-ऽन्यथा यस्तु स मदीयो न कर्हिचित् । वार्त्तैषा हृदये धार्या सर्वैः कार्या च सर्वतः ॥ ४७ ॥ पीत्वेति धर्माङ्गभवस्य वाचं सुधामिव त्यागिगृहस्थसङ्घाः । सर्वेऽपि ते तोषमगुः सदःस्था दधुश्च यत्नेन हृदम्बुजे ताम् ॥ ४८ ॥ तमेव कृष्णं च निजेश्वरं ते गुरुं च सम्यग्धृदये विदन्तः । अनन्यभक्त्या परयैव भेजुर्नगोपमानेश्वरनिश्चयास्तम् ॥ ४९ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकाष्टदशस्तरङ्गः ॥ २१८ ॥ १८ ॥

वाक्यानि । सन्ति । तानि । मच्छ्रितैः । पालनीयानि ॥ ४६ ॥ वर्त्तिष्यत इति । यो मदाश्रितजनः । अन्यथा मदुक्तान्यप्रकारेण । वर्त्तिष्यते । सः । कर्हिचित् । मदीयः । नतु नैव ज्ञेयः । एषा सम्प्रदायादिचतुष्कबोधिका । वार्त्ता । सर्वैः सकलैरपि मदाश्रितैर्भवद्भिः । हृदये स्वस्वमानसे धार्या । सर्वतः सर्वेषां मदाश्रितानां पुरत इत्यर्थः । कार्या च ॥४७॥ पीत्वेति । इत्येवंविधाम् । धर्माङ्गभवस्य धर्मसूनोः श्रीहरेः । सुधामिवामृततुल्याम् । वाचम् पीत्वा । सदःस्थाः । ते । सर्वेऽपि । त्यागि-गृहस्थसङ्घाः । तोषम् । अगुः प्रापुः । तां श्रीहरिवाचम् । हृदम्बुजे स्वस्वहृत्पद्मे । यत्नेन । दधुः ॥ ४८ ॥ तमिति । किञ्च । ते त्यागिगृहस्थसङ्घाः । निजेश्वरं स्वेष्ट-देवम् । गुरुम् । तं श्रीहरिमेव । कृष्णम् । हृदये । सम्यक् । विदन्तः । परोक्षप्रियत्वात्स्वमुखेन स्वमहिमानं वक्तुमनर्हत्वात्स्वमेव परमार्थः श्रीकृष्णः सन्नपि स्वज्ञानमुपदेष्टुं कृष्णमन्यं वदत्यथाप्ययमेव सोऽस्तीति जानन्त इत्यर्थः । अत एव । नगोपमानेश्वरनिश्चयाः पर्वता यथा सुस्थिरत्वादचलाः सन्ति तथा श्रीहरौ स्वस्वान्तःकृतसुस्थिराचल-

परमेश्वरत्वनिश्चयाः सन्त इत्यर्थः । परया सर्वोत्कृष्टया । अनन्यभक्त्यैकान्तिकोपासनया । तं श्रीहरिमेव । भेजुरसेवन्तः ॥४९॥ वेद्यं स्वभक्तैः सकलैर्योऽवश्यं लक्षणं हरिः । प्रोचे स्वसम्प्रदायादेः परोक्षत्वेन तत्र च ॥ १ ॥ प्रत्यक्षस्य परोक्षस्य स्वस्य रूपस्य च स्फुटम् । ज्ञानं यथार्थतः प्राह तज्ज्ञानं मे ददातु सः ॥२॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभवन्नु नुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्सुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकाष्टादशस्तरङ्गः ॥ २१८ ॥ १८ ॥

हरेर्भक्तैः सर्वथैव तस्मिंस्तस्य च साधुषु । प्रीतिः । कार्येति सम्प्रोक्तमेकोनविंशके स्फुटम् ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । माघशुक्लद्वितीयायां माघमासस्य शुक्लपक्षागतद्वितीयातिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥१॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । वृत्तालयपुरे । लक्ष्मीनारायणालये । प्राग्भागे । लक्ष्मीनारायणमन्दिरगर्भागारपुरोवर्त्तिमण्डपस्य प्रागास्यचन्द्रशालायामित्यर्थः । स्वासने सपार्श्विकस्थूलतूलिकासने । सितांशुकः परिधृतसकलश्वेतवसनः । स श्रीहरिः । उपविष्टः । अभूत् ॥२॥ स्वेति । भूरिभिर्नानादेशागत्वाद्बहुभिः । त्यागिगृहिभिः । स्वभक्तैः । परितः । वृतः सभायां वेष्टितः । स श्रीहरिः । सन्ध्यानीराजनस्य । अन्ते समाप्तौ स्त्या-

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नेत्राष्टवसुभूमिते । माघशुक्लद्वितीयायां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र वृत्तालयपुरे लक्ष्मीनारायणालये । प्राग्भाग उपविष्टोऽभूत्स्वासने स सितांशुकः ॥२॥ स्वभक्तैस्त्यागिगृहिभिर्भूरिभिः परितो वृतः । सन्ध्यानीराजनस्यान्ते स्वीयांस्तान्प्रत्युवाच सः ॥ ३ ॥ जीवानां भारते वर्षे नरदेहोपलम्भनम् । यदा भवेत्तदा कश्चिद्यतेत श्रेयसे सुधीः ॥४॥ साक्षात्कृष्णोऽथ वा तस्य भक्ताः श्रेयस्करा नृणाम् । भवेयुरेव धर्मिष्ठा यत्र कुत्रापि भूतले ॥५॥ शास्त्रोक्तलक्षणैस्तस्य तेषां वा यदि वेदनम् । मुमुक्षोस्तस्य पुंसः स्याद्भक्तः स्यात्तर्हि स प्रभोः ॥ ६ ॥ भक्तस्यास्य पदार्थेषु कृष्णभिन्नेषु सर्वथा । प्रीतिर्नैवोचिता क्वापि कृष्णसत्स्वेव सोचिता ॥ ७ ॥ कार्ष्णसौख्यस्य पुरतो मायिकार्थभवं सुखम् । निरयोपमस्तीति न रमेतैव तत्र सः ॥ ८ ॥

मित्यर्थः । स्वीयान्स्वाश्रितान् । तांस्त्यागिगृहिणः प्रति । उवाच ॥३॥ जीवानामिति । हे भक्ताः । भारते वर्षे । यदा । जीवानाम् । नरदेहोपलम्भनम् । भवेत् । तदा । सुधीः । कश्चित् पुरुषः । श्रेयसे स्वकल्याणाय । यतेत ॥ ४ ॥ साक्षादिति । साक्षात्कृष्णः । अथवा । नृणाम् । श्रेयस्कराः । धर्मिष्ठाः स्वधर्मनिष्ठाः । तस्य साक्षात्कृष्णस्य । भक्ताः साधवः । भूतले । यत्र कुत्रापि । भवेयुरेव ॥ ५ ॥ शास्त्रेति । मुमुक्षोः । तस्य स्वकल्याणार्थं यतमानस्य पुंसः । यदि । शास्त्रोक्तलक्षणैः । तस्य साक्षात्कृष्णस्य । अथवा । तेषां साक्षात्कृष्णोपासकानां सताम् । वेदनमयमेव साक्षात्पुरुषोत्तम एते च तद्भक्ताः सन्त इति यथार्थोऽवबोधः । स्यात् । तर्हि । स पुमान् । प्रभोः साक्षाच्छ्रीहरेः । भक्तः । स्यात् । इति त्रयाणामेकसम्बन्धः ॥ ६ ॥ भक्तस्येति । भक्तस्य । अस्य पुंसः । कृष्णभिन्नेषु श्रीहरिव्यतिरिक्तेषु । पदार्थेषु । मायिकवस्तुषु । प्रीतिः स्नेहः । सर्वथा । क्वापि । नैवोचिता नैव योग्या भवति । सा प्रीतिः । कृष्णसत्स्वेव श्रीहरौ तदाश्रितसाधुष्वेव । उचिताऽस्ति ॥ ७ ॥ अत्र हेतुमाह । कार्ष्णेति । मायिकार्थभवं प्राकृतवस्तुजनितम् । सुखम् । कार्ष्णसौख्यस्य । पुरतः । निरयोपमं नरकसुखतुल्यम् । अस्ति । इति हेतोः । तत्र नरकोपमे मायिकपदार्थसुखे । स भक्तः । नैव रमेत तदुपभोगेनानन्दवान्न स्यात् ॥ ८ ॥

एतदेव दृष्टान्तयन्ननुवदति द्वाभ्याम् । नारकाणामिति । यथा । नारकाणां नरकभवानाम् । कृमीणाम् । नरकेऽपि । रतिः । भवेत् । मनुष्याणां तु । तत्र नरके । सा प्रीतिः । क्वचित् । न स्यादेव ॥ ९ ॥ तथेति । तथैव । अज्ञानिनामज्ञातभगवत्स्वरूपसुखानामभक्तानामेव । मायिकेषु नरकतुल्येषु मायिकसुखेषु । रतिः । भवेत् । हरेः । भक्तानां तु भगवत्स्वरूपसुखाभिज्ञतदाश्रितजनानां त्वित्यर्थः । तेषु मायिकसुखेषु । सा प्रीतिः । क्वचित् । नैव जायते ॥ १० ॥ भक्तइति । यः । हरेः । भक्तः । स्यात् । स तु हरेः । पार्षद एव । मतः । हि । अतोहेतोः । स भक्तः । तत्त्वं पार्षदत्वम् । उत्सृज्य त्यक्त्वा । कृमितां मायिकार्थोपभोगेन कृमितुल्यताम् । कुतोहेतोः । आप्नुयान्नैवाप्नुयादित्यर्थः ॥ ११ ॥ किञ्चेति । किञ्च । यदा । भक्तस्य । सङ्कल्पः । सत्यः । भवेत् । तदापि । तेन भक्तेन । मायिकार्थेच्छा मायिकसुखप्राप्तिसङ्कल्पः । नैव कार्यः । नरकोपमानोक्त्या तस्यातितुच्छत्वादिति भावः । सेच्छा तु । हरौ श्रीहरिसेवायामेव । कार्या । तस्य निरवधिकातिशयालौकिकाविनाशिसुखमयमूर्त्तित्वादिति भावः ॥ १२ ॥ कुसङ्गेनेति । यदि । भक्तस्यापि । कुसङ्गेन । सा मायिकार्थेच्छा । कुत्रचित्कदाचित् । भवेत् । तर्हि ।

नारकाणां कृमीण तु नरकेऽपि भवेद्रतिः । मनुष्याणां तु सा तत्र न स्यादेव यथा क्वचित् ॥ ९ ॥ तथैवाज्ञानिनामेव मायिकेषु रतिर्भवेत् । भक्तानां तु क्वचिन्नैव तेषु जायेत सा हरेः ॥ १० ॥ भक्तो यः स्यात्स तु हरेर्मत एव हि पार्षदः । अतः स तत्त्वमुत्सृज्य कृमितामाप्नुयात्कुतः ॥११॥ किञ्च भक्तस्य सङ्कल्पो यदा सत्यो भवेत्तदा । कार्या न मायिकार्थेच्छा तेन कार्यैव सा हरौ ॥१२॥ कुसङ्गेन भवेत्सा च यदि भक्तस्य कुत्रचित् । तर्हि सा महती हानिरविवेको महांश्च सः ॥१३॥ अतो ब्रह्माण्डजं सौख्यं काकविष्ठोपमं हृदि । मत्वा कार्या दृढा प्रीतिः कृष्णे सत्सु च नान्यतः ॥१४॥ इतीशितुस्तस्य निशम्य वाचं सुधासमां ते तु सभोपविष्टाः । तदीयभक्ताः सुधियः समस्ताः प्रपेदिरे चेतसि भूरि तोषम् ॥ १५ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकैकोनविंशस्तरङ्गः ॥ २१९ ॥ १९ ॥

सा । महती । हानिः । ज्ञेया । सः । महान् । अविवेकश्च । ज्ञेयः ॥ १३ ॥ अतइति । अतोहेतोः । भक्तेन । ब्रह्माण्डजम् । सौख्यं मायिकसुखम् । हृदि स्वमनसि । काकविष्ठोपमम् । मत्वा । कृष्णे साक्षाच्छ्रीहरौ । सत्सु तद्भक्तसाधुषु च । दृढा सुनिश्चला । प्रीतिः । कार्या । अन्यतस्तदितरस्मिन्कस्मिंश्चिदपि मायिकपदार्थे । प्रीतिः । न कार्या ॥१४॥ इतीति । इत्येवंविधाम् । ईशितुरक्षरादिसकलनियन्तुः । तस्य श्रीहरेः सुधासमाम् । वाचम् । निशम्य । सभोपविष्टाः । सुधियः । समस्ताः । तदीयभक्ताः । ते त्यागिगृहिणः । चेतसि । भूरितोषम् । प्रपेदिरे ॥ १५ ॥ स्वभक्तैः सर्वथा स्वस्मिन् कार्यां प्रीतिं स्वसत्सु च । यः प्राह स हरिर्दद्यात्तां स्वस्मिन्मे स्वसाधुषु ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्स्वनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकैकोनविंशस्तरङ्गः ॥ २१९ ॥ १९ ॥

कामादीनां त्रयाणां तु समुन्मूलनसाधनम् । ज्ञानं जनकदृष्टान्तेनोक्तं विंशे यथार्थतः ॥१॥ शकेति । शकेति । पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । माघशुक्लतृतीयायां माघमासीयशुक्लपक्षसम्बन्धिन्या तृतीयातिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥१॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । वृत्तालयपुरे । लक्ष्मीनारायणस्य दुर्गे । निम्बाधस्तात् । स्वास्तृतायाम् । वेद्यां वेदिकोपरिकृते श्वेतोत्तरच्छदपार्श्विकोपबर्हान्वितस्थूलतूलिकासने इत्यर्थः । स श्रीहरिः । व्यराजत् ॥ २ ॥ सितेति । सितवासाः । परिहितसकलश्वेतवसनः । कण्ठे गले । माध्यपुष्पस्रजं कुन्दकुसुममालाम् । दधत् । स्वभक्तनिकरैर्नानादेशागतत्यागिगृहिस्वभक्तसमूहैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः । छत्री मूर्ध्नि स्वभक्तधृतरक्तकौशेयाम्बरातपत्रः । श्रीहरिः । अखिलान् । सतः साधून् । पप्रच्छ ॥ ३ ॥ जातइति । हे मुनयः ! । रजोगुणात् । कामः । जातः । तमोगुणात् । क्रोधलोभौ । जातौ । त्रयाणाम् । तेषां कामादीनाम् । उन्मूलनसाधनं विनाशनोपायः । किं किमात्मकं भवति ॥४॥ तमिति । तमेवं पृच्छन्तं श्रीहरिम् । शुकानन्दोमुनिः उवाच । हे हरे ! ।

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नेत्राष्टवसुभूमिते । माघशुक्लतृतीयायां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र वृत्तालयपुरे लक्ष्मीनारायणस्य सः । दुर्गे वेद्यां स्वास्तृतायां निम्बाधस्ताद् व्यराजत ॥ २ ॥ सितवासा माध्यपुष्पस्रजं कण्ठे दधद् वृतः । स्वभक्तनिकरैश्छत्री पप्रच्छ स सतोऽखिलान् ॥ ३ ॥ जातो रजोगुणात्कामः क्रोधलोभौ तमोगुणात् । जातौ तेषां त्रयाणां च किमुन्मूलनसाधनम् ॥ ४ ॥ तमुवाच शुकानन्दो निर्विकल्पो यदा भवेत् । समाधिरात्मवीक्षा च कामाद्युन्मूलनं तदा ॥५॥ श्रीहरिरुवाच–यावत्कालं समाधिः स्यादात्मनो वाऽपि दर्शनम् । प्रतिलोमदृशस्तावन्न स्यात्कामादिपीडनम् ॥ ६ ॥ समाधिमानपि यदा व्युत्थितः स्यात्तदा त्वमुम् । अर्दयन्त्येव कामाद्याः समाधिरहितं यथा ॥ ७ ॥ ब्रह्मशृङ्गिवसिष्ठाद्याः समाधिनिरता अपि । व्युत्थानकाले कामाद्यैः प्रापुरेव हि विक्रियाम् ॥ ८ ॥

यदा निर्विकल्पः समाधिः । भवेत् । आत्मवीक्षा स्वात्मदर्शनं च । भवेत् । त्वत्कृपयैतदुभयं भवेदित्यर्थः । तदा । कामाद्युन्मूलनम् । भवेत् ॥ ५ ॥ 'इत्थं शुकानन्दकृतं स्वप्रश्नोत्तरमीश्वरः । आक्षिपन्सोऽब्रवीत्तं च परान्स्वानन्दयन्निति' । यावदिति । हे मुने ! । प्रतिलोमदृशोऽन्तर्दृष्टिमतो भक्तस्य । यावत्कालम् । समाधिः । स्यात् । अथवा । आत्मदर्शनमपि स्यात् । तावत् । कामादिपीडनम् । न स्यात् ॥६॥ समाधिमानिति । समाधिमानपि भक्तः । यदा । व्युत्थितो निवृत्तसमाधित्वाद्देहानुसन्धानयुक्तः । स्यात् । तदा तु । समाधिरहितं कदाप्यजातसमाधिं पुरुषम् । यथा । तथा । अमुं समाधेर्निवृत्तं पुरुषम् । कामाद्याः । अर्दयन्त्येव ॥७॥ ब्रह्मेति । ब्रह्मा विधिश्च भृङ्गी ऋष्यशृङ्गोमुनिश्च वसिष्ठश्च ते आद्या येषां पराशरादीनां ते । समाधिनिरताः । सन्तोऽपि । व्युत्थानकाले समाधेरुपरतिसमये । कामाद्यैः । विक्रियां विकारम् । प्रापुरेव । हि प्रसिद्धम् ॥ ८ ॥

यथेति । किञ्च । यथा । अज्ञानां समाधिरहितजनानाम् । सुषुप्तिरवस्था । निर्विकारत्वकारणम् । भवति । तथा सुज्ञानां समाधिमताम् । समाधिः । निर्विकारत्व कारणम् । अस्ति । अत्रानयोः समाधिसुषुप्त्योः । कश्चन । विशेषः । नास्ति । सुषुप्त्युपरतस्य कामादिभिर्यथा पीडनं तथा समाध्युपरतस्यापि तद्दर्शनाद्विशेषाभाव इत्यर्थः ॥ ९ ॥ अतइति । अतोहेतोः । भवता । कृतम् । एतत् । उत्तरम् । समीचीनम् । नास्ति । तस्मात्कारणात् । अन्ये । साधवोऽपि । विचार्य । तन्मत्प्रश्नोत्तरम् । कथयन्तु ॥१०॥ मुक्तानन्देति । ततस्तदनन्तरम् । मुक्तानन्दादयः । ते साधवः । यथामति । तदुत्तरम् । चक्रुः । तत्तत्कृतमुत्तरमपि । असङ्गतम् । मत्वा । स्वयं श्रीहरिरेव । तान्साधून् । तत्स्वप्रश्नोत्तरम् । आह ॥११॥ विवेकेति । हे साधवः ! । जनकस्य । भूपतेरिव । यत् विवेकज्ञानदार्ढ्यं सारासारविवेचनाववोधदृढता । तदेव । कामरोषादिबीजोत्खननसाधनं कामक्रोधाद्यन्तःशत्रुमूलोन्मूलनोपायः । अस्ति ॥१२॥ एवं समासेनोत्तरं कृत्वा जनकनृपस्थित्युक्तिपूर्वं तदेव विशेषेणाह षड्भिः । संन्यासिन्येति । पुरा

यथा सुषुप्तिश्चाज्ञानां निर्विकारत्वकारणम् । तथा समाधिः सुज्ञानां विशेषो नात्र कश्चन ॥ ९ ॥ अतो नैतत्समीचीनमुत्तरं भवता कृतम् । तस्मादन्ये साधवोऽपि विचार्य कथयन्तु तत् ॥ १० ॥ मुक्तानन्दादयश्चक्रुस्ततस्ते तद् यथामति । तदप्यसङ्गतं मत्वा स्वयमेव तदाह तान् ॥ ११ ॥ विवेकज्ञानदार्ढ्यं यज्जनकस्येव भूपतेः । तदेव कामरोषादिबीजोत्खननसाधनम् ॥ १२ ॥ संन्यासिन्या सुलभया मोह्यमानोऽप्यनेकधा । जनको हि पुरा राजा न मुह्यन्नित्थमाह ताम् ॥ १३ ॥ गुरोः पञ्चशिखस्याहं कृपया सांख्ययोगयोः । निष्णातोऽस्मीति नास्त्येव मोहो मे योगिनि ! क्वचित् ॥१४॥ चन्दनेनार्चयेद्योऽङ्गं ममार्द्धं यस्तथाऽसिना । अर्द्धं छिन्द्याच्च तौ तुल्यौ भवतो म उभावपि ॥ १५ ॥ मिथिलायाः समग्राया दाहेऽपि मम किञ्चन । नास्ति दग्धव्यमित्येव निश्चयो मेऽस्ति सर्वदा ॥ १६ ॥

जनकः । राजा । सुलभयैतन्नाम्ना । संन्यासिन्या । अनेकधा । मोह्यमानो मोहनीयमानः सन्नपि । न मुह्यन् मोहं नाधिगच्छन्सन् । तां सुलभाम् । इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण । आह ॥ १३ ॥ गुरोरिति । हे योगिनि सुलभे । अहम् । पञ्चशिखस्य पञ्चशिखऋषिनाम्नः । गुरोः । कृपया । सांख्ययोगयोः सांख्ययोगप्रतिपाद्यज्ञाने इत्यर्थः । निष्णातः कुशलः । अस्ति । इतिहेतोः । मे मम । क्वचित्कदाचित् । कस्मिंश्चिन्मायिकपदार्थे । वा । मोहः । नास्त्येव ॥१४॥ चन्दनेनेति । यः पुरुषः । मम । अर्द्धम् । अङ्गम् । चन्दनेन । अर्चयेत् । तथा । यः पुरुषः । मम । अर्द्धम् । अङ्गम् । असिना खड्गेन छिन्द्यात् । तौ । उभावपि पुरुषौ । मे मम । तुल्यौ । भवतः ॥ १५॥ मिथिलाया इति । समग्रायाः । मिथिलाया एतन्नाम्न्या मम नगर्याः । दाहेऽपि । मम । किञ्चन । दग्धव्यम् । नास्ति । इत्येवंविध एव । मे मम । निश्चयः । सर्वदा । अस्ति ॥ १६ ॥

असङ्गीति । अहम् । प्रवृत्त्यध्वस्थितः प्रवृत्तिमार्गावस्थितः सन्नपि । असङ्गी तत्सङ्गवर्जितः । निर्विकारः कामादिविकारवर्जितः अस्मि । हे साधवः ! । इत्येवंविधम् । तस्य जनकनृपस्य । वचनम् । श्रुत्वा । सा सुलभा । विस्मिता सती । ततो जनकनृपतिसभायाः सकाशात् । अगमन्निर्जगाम ॥ १७ ॥ अतइति । अतो हेतोः । तस्य । जनकनृपस्येव । यस्य भक्तस्य । ज्ञानदार्ढ्यं । स्यात् । स भक्त एव । प्रवृत्तौ प्रवृत्तिमार्गे । वर्त्तमानः सन्नपि कामादिविक्रियाम् । नेयान्न प्राप्नुयात् । कामादिविक्रियाया अप्रापणमेव तदुन्मूलनमित्यर्थः ॥१८॥ तदिति । तत्कामाद्युन्मूलनं येन स्यात्तथाविधम् । ज्ञानम् । समासेन । कथयामि । तत् । निशम्यताम् । एकः । हरिरेव । सारः साररूपः । अस्ति । ततो हरेः सकाशात् । अन्यः । अखिलः सकलोऽपि मायिकपदार्थस्तु । असारः सारवर्जितः । अस्ति ॥ १९ ॥ कृष्णेति । एकम् । कृष्णाकारम् । विहाय । तं विनेत्यर्थः । अखिलाः । मायिकाकृतयः । दुःखदाः । नाशवत्यश्च । भवन्ति । इतीत्थमेव । वेदनम् ॥ २० ॥ देहइति । अहम् । देह-

असङ्गी निर्विकारोऽस्मि प्रवृत्त्यध्वस्थितोऽप्यहम् । श्रुत्वेति तस्य वचनं विस्मिता साऽगमत्ततः ॥ १७ ॥ अतस्तस्येव यस्य स्याज्ज्ञानदार्ढ्यं स एव हि । प्रवृत्तो वर्त्तमानोऽपि नेयात्कामादिविक्रियाम् ॥ १८ ॥ तच्च ज्ञानं समासेन कथयामि निशम्यताम् । एक एव हरिः सारोऽसारोऽन्यस्तु ततोऽखिलः ॥ १९ ॥ कृष्णाकारं विहायैकं मायिकाकृतयोऽखिलाः । दुःखदा नाशवत्यश्च भवन्तीत्येव वेदनम् ॥ २० ॥ देहत्रयपृथक्सत्तारूप आत्मैव केवलम् । हरिदासोऽहमस्मीति वेदनं ज्ञानमुत्तमम् ॥२१॥ एतज्ज्ञानवतः पुंसः प्रवृत्त्यध्वन्यपि क्वचित् । कामादिविक्रिया नैव हृदि स्यादिति निश्चितम् ॥ २२ ॥ ज्ञानी स सर्वेभ्यो भक्तेभ्यः श्रेष्ठ उच्यते । त्यागी सोऽस्त्वथवा गेही न विशेषोऽत्र कश्चन ॥ २३ ॥ एषोऽपि क्वापि देशादेः सम्बन्धादसतः पतेत् । स्वस्थितेः सन्त एवातः सेव्या देशादयोऽखिलैः ॥ २४ ॥

त्रयपृथक् सत्तारूपः । केवलम् । आत्मा निजात्मानं ब्रह्मरूपं विभाव्य वर्त्तमानः सन्नेव । हरिदासः । अस्मि । इतीत्थम् । वेदनं च । उत्तमम् । ज्ञानम् । ज्ञेयम् ॥२१॥ एतदिति । एतज्ज्ञानवतः । पुंसो भक्तस्य । प्रवृत्त्यध्वनि प्रवृत्तिमार्गे वर्त्तमानस्य सतोऽपीत्यर्थः । हृदि तन्मनसि । क्वचित्कदाचिदपि । कामादिविक्रिया । नैव स्यात् । इत्येवमेव । निश्चितं मया निर्णीतमस्ति ॥ २२ ॥ ज्ञानीति । स एवंविधः । ज्ञानी भक्त एव । सर्वेभ्यः । श्रेष्ठः । उच्यते । स एवंविधो ज्ञानिभक्तः । एव । सर्वेभ्यः । भक्तेभ्यः । श्रेष्ठः । उच्यते । स एवंविधो ज्ञानिभक्तः । त्यागी साधुः । अस्तु । अथवा । गेही गृहस्थाश्रमी । अस्तु । अत्रानयोर्विषये । कश्चन । विशेषः । नास्ति । उभावपि मे समानौ भासेते इत्यर्थः ॥ २३ ॥ एष इति । एष एतादृशो ज्ञानिभक्तोऽपि । क्वापि कदाचिदपि । असतोऽशुभस्य । देशादेर्देशकालक्रियासङ्गादेः । सम्बन्धात् । स्वस्थितेरुक्तविधनिष्ठायाः सकाशात् । पतेत् । अतोहेतोः । अखिलैर्मुमुक्षुभिश्च भक्तैः । सन्तः शुभा एव । देशादयः सेव्याः ॥२४ ॥

ब्रह्मेति । किञ्च । ब्रह्मादेः । या । विक्रिया कामादिविकारः । अभूत् । तत्र तद्विक्रियायाम् । कारणम् । क्वचित् । असद्देशादिसेवा । अस्ति । क्वचित् । ज्ञानाद्यपक्वता अस्ति । येषां ज्ञानपक्वताऽस्ति तेषां विक्रियाहेतवोऽसद्देशादिसेवनानि येषां ज्ञानापक्वताऽस्ति तेषां तु सैव विक्रियाहेतुरित्यर्थः ॥ २५ ॥ वाक्येति । इत्थमेवंविधम् । विभोरक्षरादिसर्वान्तर्यामिण इत्यर्थः । तस्य श्रीहरेः । वाक्यामृतम् । आपीय । निखिलाः । ते सन्तः । तथा । तत्सदस्थाः । अन्ये गृहस्थभक्ता अपि ।

ब्रह्मादेर्विक्रिया याऽभूत्कारणं तत्र च क्वचित् । असद्देशादिसेवाऽस्ति क्वचिज्ज्ञानाद्यपक्वता ॥ २५ ॥ वाक्यामृतं तस्य विभोस्त इत्थमापीय सन्तो निखिलास्तथाऽन्ये । गृहस्थभक्ता अपि तत्सदःस्थाः सन्तोषमापुस्तमथ प्रणेमुः ॥ २६ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिंधौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकविंशस्तरङ्गः ॥ २२० ॥ २० ॥

सन्तोषम् । आपुः । अथानन्तरम् । तं स्वावासं व्रजन्तं श्रीहरिम् । प्रणेमुर्नमश्चक्रुः ॥ २६ ॥ कामादीनां समुन्मूलसाधनं ज्ञानमाह यः । स्वभक्तान् स हरिर्मह्यं ददातु ज्ञानमेव तत् ॥ १ ॥ यः श्रीहरिर्भक्तजनान्निजान्प्रभुः स्ववाक्यपीयूषरसैर्महामुदः । चकार कारुण्यनिधिः पिता स मे ददातु भक्तिं परमां स्वपादयोः ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकविंशस्तरङ्गः ॥ २२० ॥ २० ॥

॥ वृत्तालयप्रकरणं समाप्तम् ॥

卐 श्रीनगरप्रकरणम् 卐

श्री हरिकृष्णायनमोनमः ॥ श्रीहरिं कृष्णनामानं नमामि पुरुषोत्तमम् । क्षराक्षरपरं सर्वेश्वरेश्वरमहं मुदा ॥ १ ॥ यः स्ववाक्यसुधापानविधापनत आदरात् । चक्रे स्वान् सुखितांस्तस्मिन् पितर्यस्तु मनो मम ॥ २ ॥ हरिवाक्यसुधासिन्धोस्त्रयः श्रीनगरीयकाः । तरङ्गाः शोभनास्तेषां व्याख्यानं क्रियते मया ॥ ३ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८२) तपःकृष्णे माघमासस्य कृष्णपक्षे । एकादश्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । श्रीनगरे । नरनारायणालयात्सकाशात् । उदग्वेद्यामुत्तरदिग्वर्त्तिवेद्यास्थापितपट्टके सपार्श्विकोपबर्हश्वेतोत्तरच्छदस्थूलतूलिकाकृते रुचिरासने इत्यर्थः । सिताम्बरः परिहित-सकलश्वेतवसनः स्वामी श्रीहरिः । प्रत्यङ्मुखः पश्चिमदिगभिमुखः सन् । निषसाद ॥ २ ॥ स्रजइति । स्थलपद्मानाम् । शुभाः शोभनाः । बह्वीः । स्रजो मालाः । कण्ठे । दधत् । तेषां स्थलपद्मानाम् । आपीडान् शेखरान् । उष्णीषे शिरःपटे । दधत् । तेषामेव । अवतंसकौ कर्णपूरौ । कर्णयोश्च । दधन् ॥ ३ ॥ नानेति ।

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नेत्राष्टवसुभूमिते । एकादश्यां तपःकृष्णे वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र श्रीनगरे स्वामी नरनारा-यणालयात् प्रत्यङ्मुख उदग्वेद्यां निषसाद सिताम्बरः ॥२॥ स्रजश्च स्थलपद्मानां बह्वीः कण्ठे दधच्छुभाः । तेषां चोष्णीष आपीडा-न्कर्णयोश्चावतंसकौ ॥ ३ ॥ नानादेशागतैर्भक्तैस्त्यागिभिर्गृहिभिश्च सः । वृतोऽन्तर्दृष्टिरभवन्मुहूर्त्तं व्युत्थितस्ततः ॥४॥ विलो-कयन्नसौ भक्तान् करूणापूर्णया दृशा । प्रोवाच वो ध्यानयोगं वच्म्येकतममिष्टदम् ॥५॥ मोक्षधर्मेषु कथितं गाङ्गेयेनैव भारते । महद्भिरनुभूतं च मयाऽपि परमाद्भुतम् ॥ ६ ॥ स्वाभाविकश्चमत्कारः सिद्धमन्त्रौषधादिषु । यथाऽस्ति तद्वदत्रापि सोऽस्ति तं शृणुतादरात् ॥ ७ ॥ स्वस्तिकासनमासीन ऋजुकायो रहस्थले । ध्याताऽऽदौ दक्षिणे नेत्रे ध्यायेद्भास्करमञ्जसा ॥ ८ ॥

नानादेशागतैः । त्यागिभिः । गृहिभिश्च । भक्तैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः । स श्रीहरिः । मुहूर्त्तं द्विघटिकापर्यन्तम् । अन्तर्दृष्टिः प्रतिलोमवृत्तिः । अभवत् । ततस्तदनन्तरम् । व्युत्थितोऽन्तर्दृष्टेरुपरतः । अभवत् । इतिद्वयोरेकसम्बन्धः ॥ ४ ॥ विलोकयन्निति । असौ श्रीहरिः । करूणापूर्णया । दृशा । भक्तान् । विलोकयन्सन् । प्रोवाच । हे भक्ताः ! । इष्टदं वाञ्छितार्थप्रदम् । एकतमम् । ध्यानयोगम् । वो युष्मभ्यम् । वच्मि ॥ ५ ॥ तं विशिनष्टि । मोक्षेति । भारते कृष्णद्वैपायनकृते महाभारते । मोक्षधर्मेषु । गाङ्गेयेन भीष्मेणैव । कथितं युधिष्ठिरनृपतिं प्रति निगदितम् । महद्भिर्हिरण्यगर्भादियोगाचार्यैः । अनुभूतं कृतयथार्थानुभवम् । मयाऽपि । अनुभूतम् । अतएव । परमाद्भुतम् ॥ ६ ॥ स्वाभाविकइति । यथा । सिद्धमन्त्रौषधादिषु । स्वाभाविकः । चमत्कारः । अस्ति । तद्वत्तथा । अत्र मया कथ्यमाने ध्यानयोगेऽपि । सः स्वाभाविकचमत्कारः । अस्ति । तं ध्यानयोगम् । आदरात् । शृणुत ॥ ७ ॥ स्वस्तिकेति । ध्याता भगवत्स्वरूपध्यानकर्त्ता भक्तः । रहःस्थले ।

स्वस्तिकासनम् । आसीनः । स्वस्तिकासनं विधायोपविष्ट इत्यर्थः । ऋजुकायः सन् । आदौ । दक्षिणे । नेत्रे । भास्करं सूर्यम् । अञ्जसा तत्त्वतः । ध्यायेत् ॥ ८ ॥ ध्यायेदिति । वामे । अक्षिणि । नेत्रे । चन्द्रं च । ध्यायेत् । एवम् । अन्वहम् । यथाशक्ति । मुहुः । पुनः पुनः । ध्यायेत् । एवममुना प्रकारेण । अभ्यसतः । पुंसो ध्यातुर्भक्तस्य । तयोर्दक्षिणवामनेत्रयोः । तौ सूर्यचन्द्रौ । साक्षात्प्रत्यक्षौ । भवतः ॥ ९ ॥ दक्षइति । तदा तस्मिन्समये । दक्षे । नेत्रे । तापः । जायते । वामे । नेत्रे । शैत्यं शीतत्वं च जायते । तदा तस्मिन्काले । अनाकुलो व्याकुलतावर्जितो ध्याता । तौ सूर्यचन्द्रौ । वैपरीत्येन । तयोः । ध्यायेत् । वामनेत्रे सूर्यं दक्षिणनेत्रे चन्द्रं च ध्यायेदित्यर्थः ॥ १० ॥ ततइति । ततस्तदनन्तरम् । अन्तर्दृशा प्रतिलोमवृत्त्या । तौ सूर्यचन्द्रौ । हृदयाकाशे । चिरं बहुकालपर्यन्तम् । पश्येत् । तत्र हृदयाकाशे एव । आत्मज्योतिस्तेजोरूपं स्वात्मानम् । पश्येत् । तत्स्थं तेजोरूपे स्वात्मन्यवस्थितम् । साक्षिणं सर्वान्तरात्मानं श्रीपुरुषोत्तमं च पश्येत् ॥ ११ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । ध्यानम् । समभ्यसन् । योगी । भ्राम्यद्भ्रमणं कुर्वत् । घटीयन्त्रमिव भाषायां यन्नाम रेटनोफालको इत्युच्यते स इव । भ्राम्यन्तम् ।

ध्यायेद्वामेऽक्षिणि चन्द्रं च यथाशक्त्यन्वहं मुहुः । एवमभ्यसतः पुंसस्तौ साक्षाद्भवतस्तयोः ॥ ९ ॥ दक्षे नेत्रे तदा तापो वामे शैत्यं च जायते । तदा तौ वैपरीत्येन तयोर्ध्यायेदनाकुलः ॥ १० ॥ ततस्तौ हृदयाकाशे पश्येदन्तर्दृशा चिरम् । आत्मज्योतिश्च तत्रैव पश्येत्तत्स्थं च साक्षिणम् ॥ ११ ॥ एवं समभ्यसन् ध्यानं योगी स्वहृदि वीक्षते । घटीयन्त्रमिव भ्राम्यल्लिङ्गदेहमपि ध्रुवम् ॥ १२ ॥ ततश्चाल्पेन कालेन विश्वरूपमपि प्रभोः । स वीक्षतेऽथ तत्र स्थाल्लोकानपि चतुर्दश ॥ १३ ॥ विराड्रूपमपि ह्येतत् स नातिमहदीक्षते । अल्पेऽपि तत्र लोकांस्तु सावकाशं समीक्षते ॥ १४ ॥ वटपत्रे शयानस्य तुन्दे बालाकृतेर्हरेः । मार्कण्डेयो यथाऽद्राक्षीत्तथैषोऽप्यखिलं जगत् ॥ १५ ॥ एवं सम्पश्यतो ध्यातुर्मुमुक्षोर्हृत्स्थसंशयाः । नश्यन्ति कृष्णविषयाः सर्वे नास्तिकता तथा ॥ १६ ॥

लिङ्गदेहमपि । स्वहृदि । वीक्षते ध्रुवम् ॥ १२ ॥ ततइति । ततस्तदनन्तरम् । अल्पेन । कालेन । स योगी । प्रभोः । श्रीहरेः । विश्वरूपं पुरुषावतारस्वरूपम् । वीक्षते । अथानन्तरम् । तत्र स्थान् विश्वरूपावस्थितान् । चतुर्दश । लोकानपि । वीक्षते ॥१३॥ विराडिति । स योगी । एतत् विराड्रूपमपि । अतिमहत् । नेक्षते । किन्तु स्वल्पमात्रं समीक्षते । अल्पेऽपि । तत्र विराड्रूपे । लोकांस्तु । सावकाशमसम्बाधनया यथाऽवस्थिताः स्युस्तथा समीक्षते ॥ १४ ॥ एतन्महासाध्वनुभवप्रमाणेन द्रढयति । वटेति । यथा । वटपत्रे । शयानस्य । बालाकृतेः शिशुसमानाकारस्य । हरेर्भगवतः । तुन्दे उदरे । मार्कण्डेयो मुनिः । अखिलं चतुर्दशलोकात्मकम् । जगत् । अद्राक्षीत् । तथा । एष योग्यपि । अल्पे विराड्रूपेऽखिलं जगत्पश्यति ॥१५॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । सम्पश्यतो विराड्रूपं वीक्षमाणस्य । मुमुक्षोः । ध्यातुर्योगिभक्तस्य । कृष्णविषयाः साक्षात्कृष्णैश्वर्यसम्बन्धिनः । सर्वे । हृत्थसंशयाः । नश्यन्ति । तथा । नास्तिकता साक्षाद्भगवदैश्वर्यसत्यत्वसन्देहोदयरूपा नास्तिकभावः । नश्यति ॥ १६ ॥

ऐश्वर्यमिति । स ध्याता योगिभक्तः । शास्त्रगदितम् । हरेः ऐश्वर्यम् । ऋतं सत्यम् । वेत्ति । तस्य योगिभक्तस्य । जीवोऽपि । ऐश्वर्यसंयुतः सन् । अतिबली अतिशयेन बलवान् । भवति जायते ॥ १७ ॥ यावदिति । अत्रास्मिन् ब्रह्माण्डे । सूर्येन्द्वोः । प्रकाशः । यावद्यदवधि । प्रवर्त्तते । तावत्तदवधि । अस्य योगिभक्तस्य । चक्षुर्वृत्तेः । प्रवर्त्तनमपि । जायते ॥ १८ ॥ सिद्धय इति । अणिमाद्याः । अष्टसिद्धयः । आदृता आदरयुक्ताः सत्यः । तं योगिभक्तम् । उपतिष्ठन्ते प्राप्ता भवन्ति । स योगिभक्तस्तु । भक्त्यन्तरायत्वात् श्रीहर्येकान्तिकभक्त्यावन्तरायरूपत्वाद्धेतोः । ताः सिद्धीः । हृदा मनसाऽपि । न गृह्णाति ॥ १९ ॥ तत इति । ततस्तदन्तरम् । स योगिभक्तः । नारदशुकादिवत् । सिद्धदशाम् । याति । एतत् । ध्यानम् । ईदृक्फलप्रदमेवंविधफलप्रतिपादकम् । अस्ति । इतीत्थम् । बुद्ध्यताम् ॥२०॥ मुक्तानन्दइति । अथैवंविधश्रीहरिवाक्यश्रवणानन्तरम् । मुक्तानन्दो मुनिः । तं श्रीहरिम् । पप्रच्छ । हे स्वामिन् ! । त्वया । उदितम् । सकलार्थप्रसाधकम् । उत्तमम् । एतत् । ध्यानम् । श्रुतम्

ऐश्वर्यं शास्त्रगदितं स च वेत्ति ऋतं हरेः । जीवोऽपि तस्यातिबली भवत्यैश्वर्यसंयुतः ॥ १७ ॥ यावत्प्रकाशः सूर्येन्द्वोर्ब्रह्माण्डेऽत्र प्रवर्त्तते । जायते तावदस्यापि चक्षुर्वृत्तेः प्रवर्त्तनम् ॥ १८ ॥ सिद्धयोऽष्टाणिमाद्यास्तमुपतिष्ठन्त आदृताः । स तु भक्त्यन्तरायत्वान्न गृह्णाति हृदाऽपि ताः ॥ १९ ॥ ततः सिद्धदशां याति स नारदशुकादिवत् । ईदृक्फलप्रदं ह्येतद्ध्यानमस्तीति बुद्ध्यताम् ॥ २० ॥ मुक्तानन्दोऽथ पप्रच्छ तमेतद्ध्यानमुत्तमम् । श्रुतं त्वयोदितं स्वामिन्सकलार्थप्रसाधकम् ॥ २१ ॥ इदं यमादियोगाङ्गसाधकस्यैव सिद्ध्यति । किं वेतरस्य पुंसोऽपीत्युक्तस्तं हरिरब्रवीत् ॥२२॥ श्रीकृष्णानन्यभक्तस्य ध्यातुरेतत्तु सिद्ध्यति । अन्यस्य तु न कस्यापि यमाद्यङ्गवतोऽपि हि ॥ २३ ॥ इति तस्य तु वाक्यमुत्तमं सुधयासम्मितमादरेण सः । अपरे च निशम्य साधवः प्रभुभक्ताः परमां मुदं ययुः ॥२४॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिंधौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकैकविंशस्तरङ्गः ॥ २२१ ॥ १ ॥

॥ २१ ॥ इदमिति । इदं त्वदुक्तध्यानम् । यमादियोगाङ्गसाधकस्यैव । सिद्ध्यति । किं वा । इतरस्य योगाङ्गसाधनवर्जितस्य । पुंसोऽपि । सिद्ध्यति । इत्यमुनाप्रकारेण । उक्तो मुक्तानन्दमुनिनाभिहितः । हरिः । तं मुक्तानन्दमुनिम् । अब्रवीत् ॥ २२ ॥ श्रीकृष्णेति । हे मुने ! । श्रीकृष्णानन्यभक्तस्य श्रीहरेरेकान्तिकभक्तस्य । ध्यातुरेवंविधध्यानकर्त्तुर्योगिनः । एतद्ध्यानम् । सिद्ध्यति । यमाद्यङ्गवतः संसिद्धयमाद्यष्टयोगाङ्गस्यापि । अन्यस्य श्रीहर्येकान्तिकभक्तेतरस्य । कस्यापि पुंसः । एतत् । न सिद्ध्यति । हि ॥२३॥ इतीति । इत्येवंविधम् । तस्य श्रीहरेः । सुधया । सम्मितम् । उत्तमम् । वाक्यम् । आदरेण । निशम्य । स मुक्तानन्दमुनिः । प्रभुभक्ताः । अपरे साधवः । गृहिणश्च । परमाम् । मुदम् । ययुः ॥ २४ ॥ यः स्वकीयध्यानयोगमाहात्म्यमवदद्धरिः । स मे ध्याने सदैवास्तु प्रत्यक्षः पुरुषोत्तमः ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकैकविंशस्तरङ्गः ॥ २२१ ॥ १ ॥

ज्ञानिनो ब्रह्मरूपस्य भक्तस्यैवान्यभक्ततः । उक्ताऽतिश्रेष्ठता स्पष्टं द्वितीये तु स हेतुका ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् (१८८२) तपस्य शुक्लैकादश्यां फाल्गुनमासस्य शुक्लपक्षागतैकादशीतिथौ । इदम् । हरेः वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ श्रीनगरे । नरनारायणालयात् । उदग्वेद्याम् । स्वास्तृते सपार्श्विकस्थूलतूलिकादिना कृताछादने । पट्टकासने । स्वामी श्रीहरिः । निषण्णः । अभूत् ॥ २ ॥ तं विशिनष्टि द्वाभ्याम् । सितमिति । सितं श्वेतवर्णम् । वासोऽधोंऽशुकम् । परिदधत् । सितम् । उत्तरीयं प्रावारवसनम् । दधत् । शीर्ष्णि मस्तके । पाटलं स्थलपद्मदलाभम् । पटकमुष्णीषवस्त्रम् । धारयन् । सस्मितानने मन्दहासवदनाम्बुजः ॥ ३ ॥ हारानिति । स्थलपद्मानाम् । हारान् । अवतंसौ । शेखरान् । केयूरकटकांश्च दधत् । अनेकैर्नानादेशागतत्वाद्बहुभिः । निजाश्रितैस्त्यागिभिर्गृहिभिश्च स्वाश्रितजनैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः ॥ ४ ॥ उवाचेति । स श्रीहरिः । प्रीतः सन् । सतः साधून्प्रति । उवाच । हे साधवः ! । किञ्चित्क-

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नेत्राष्टवसुभूमिते । तपस्यशुक्लैकादश्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र श्रीनगरे स्वामी नरनारायणालयात् । उदग्वेद्यां निषण्णोऽभूत्स्वास्तृते पट्टकासने ॥२॥ सितं वासः परिदधच्चोतरीयं सितं दधत् । पाटलं पटकं शीर्ष्णि धारयन्सस्मिताननः ॥ ३ ॥ हारांश्च स्थलपद्मानामवतंसौ च शेखरान् । दधत्केयूरकटकान्वृतोऽनेकैर्निजाश्रितैः ॥ ४ ॥ उवाच स सतः प्रीतः किञ्चित्पृच्छामि साधवः ! । तस्योत्तरं विचार्यैव यूयं कुरुत चेतसि ॥ ५ ॥ एको भक्तो जाग्रदाद्यास्तिस्रोऽवस्था व्यतीत्य च । ब्रह्मात्मैकत्वमास्थाय वर्त्तमानो भवेदिह ॥ ६ ॥ शुद्धसत्त्वं चाश्रितः स्याद्धित्वा मिश्रगुणत्रयम् । भजेन्नारायणं भक्त्या पालयन्धर्ममात्मनः ॥ ७ ॥ एकस्त्ववस्थात्रितये मलिने च गुणत्रये । वर्त्तमानोऽप्यतिप्रीतियुक्तः स्यात्परमेश्वरे ॥ ८ ॥ एतयोरुभयोर्मध्ये श्रेष्ठः कतर उच्यताम् । अथोचुः साधवः सर्वे श्रेष्ठोऽतिप्रीतिमान् हरौ ॥ ९ ॥

मपि प्रश्नम् । पृच्छामि । तस्य प्रश्नस्य । उत्तरम् । चेतसि । विचार्यैव । यूयम् । कुरुत ॥ ५ ॥ एक इति । इह सत्सङ्गे । एकः । भक्तः । जाग्रदाद्याः । तिस्रः । अवस्थाः । व्यतीत्यातिक्रम्य । तद्भावानात्मन्यमन्यमान इत्यर्थः । ब्रह्मात्मैकत्वं ब्रह्मणा सह स्वात्मन एकभावम् । आस्थायाश्रित्य । वर्त्तमानः । भवेत् ॥ ६ ॥ शुद्धेति । स च भक्तः । मिश्रगुणत्रयं परस्परो रञ्जनपूर्वमेकीभावापत्त्या मलिनताभाक्सत्त्वादिगुणत्रिकं । हित्वा । शुद्धसत्त्वम् । आश्रितः । स्यात् । आत्मनः स्वस्य । धर्मं वर्णाश्रमोचितं सदाचारम् । पालयन्सन् । भक्त्या । नारायणं श्रीहरिम् । भजेत् ॥७॥ एक इति । एकोऽन्यो भक्तस्तु । अवस्थात्रितये । मलिने परस्परमिश्रे । गुणत्रये च वर्त्तमानः सन्नपि । परमेश्वरे श्रीहरौ । अतिप्रीतियुक्तः । स्यात् ॥ ८ ॥ एतयोरिति । एतयोः । उभयोर्द्वयोर्भक्तयोर्मध्ये । श्रेष्ठः । कतरः कोऽस्ति । उच्यतां भवद्भिः स कथ्यताम् । अथैवंविधश्रीहरिप्रश्नश्रवणानन्तरम् । सर्वे । साधवः । ऊचुः हे हरे ! । हरौ साक्षाद्भगवति त्वयि । अतिप्रीतिमान् । भक्तः । श्रेष्ठोऽस्ति ॥ ९ ॥

तानिति । तत एवंविधसाधुकृतस्वप्रश्नोत्तरश्रवणानन्तरम् । स्वामी श्रीहरिः । तान्साधून् । उवाच । हे मुनयः ! । एको भक्तः । स्नात्वा । शुचिः पवित्रः सन् । कृष्णं साक्षाद्भगवन्तं तत्प्रतिमां वा । अर्चयेत् । एकोऽन्यो भक्तः । अशुचिद्रव्यलिप्ताङ्गो मलमूत्राद्यशुचिपदार्थोपदिग्धशरीरः । मलिनोऽस्नातोऽशुचिद्रव्यस्पृष्टवसनोऽधौतवस्त्रश्च सन् । कृष्णम् । अर्चयेत् ॥ १० ॥ एतयोरिति । एतयोर्द्वयोर्मध्ये । श्रेष्ठः । कतरोऽस्ति । तदा । साधवः । तं श्रीहरिम् । शुचिः । अर्चकः । श्रेष्ठः । इतीत्थम् । ऊचुः । ततस्तदनन्तरम् । स्वामी श्रीहरिः । तान्साधून् । जगाद ॥ ११ ॥ एवमिति । हे साधवः ! । एवं चेच्छुचिरर्चकः श्रेष्ठो यदि । तर्हि । पूर्वस्य मया प्रथमं कृतस्य प्रश्नस्य । भवद्भिः । उक्तम् । यत् । उत्तरम् । तस्योत्तरस्य । खण्डनम् । भवद्गिरा भवतां वचनेनैव । जातम् ॥ १२ ॥ एतदेव स्पष्टमाह । भक्तमिति । भवन्तः । अमायिकोपाधिं मायिकगुणत्रयकार्याभिमानं हित्वा शुद्धसत्त्वात्मतया ब्रह्मभावावस्थितम् । भक्तं तु । अवरं कनिष्ठम् । मन्वते । मायिकोपाधिं मायिकगुणत्रयात्मकतया वर्त्तमानम् । हरौ । अतिप्रीतियुतम् । भक्तं तु । श्रेष्ठम् । मन्वते । मलिनगुणत्रयातीतशुद्धसत्त्वात्मना ब्रह्मभावापन्नस्य भक्तस्य स्नान-

तानुवाच ततः स्वामी स्नात्वैकः शुचिरर्चयेत् । कृष्णं चैकोऽशुचिद्रव्यलिप्ताङ्गो मलिनोऽर्चयेत् ॥ १० ॥ एतयोः
कतरः श्रेष्ठस्तदोचुः साधवश्च तम् । शुचिः श्रेष्ठोऽर्चक इति ततः स्वामी जगाद तान् ॥ ११ ॥ एवं चेत्तर्हि पूर्वस्य
प्रश्नस्योक्तं यदुत्तरम् । भवद्भिः खण्डनं तस्य जातमेव भवद्गिरा ॥ १२ ॥ भक्तं त्वमायिकोपाधिं भवन्तो मन्वतेऽवरम् ।
श्रेष्ठं च मायिकोपाधिमतिप्रीतियुतं हरौ ॥ १३ ॥ कथमेतदिति पृष्टाः सन्तस्ते तु तदुत्तरम् । कर्तुं नैवाशकंस्तर्हि
स्वयमूचे स सद्गुरुः ॥ १४ ॥ चतुर्विधा भजन्ते मामिति कृष्णेन भाषितम् । गीतायां तत्र हि ज्ञानी भक्तः
स्वात्मेति कीर्त्तितम् ॥ १५ ॥ मायिकोपाधिहीनोऽतो ब्रह्मीभूतो ह्यवासनः । भक्तोऽतिश्रेष्ठ इत्येव भवद्भिरवगम्यताम्
॥ १६ ॥ चतुर्विधो हि प्रलयः प्रोक्तो भागवतादिषु । नित्यो नैमित्तिकः सन्तः ! प्राकृतात्यन्तिकौ तथा ॥ १७ ॥

शुद्धार्चकतुल्यत्वात् हरावतिप्रीतियुक्तत्वेऽपि मलिनगुणत्रययुक्तस्य भक्तस्याशुच्यर्चकस्यापि । भवद्भिश्च पूर्वं प्रीतिमतः श्रेष्ठतयोक्तत्वात् साम्प्रतं शुच्यर्चकस्य श्रेष्ठत्वोक्त्या भवद्वचनेनैव भवत्कृतोत्तरखण्डनं जातमितिभावः ॥ १३ ॥ कथमिति । एतदेवं विपरीततया प्रश्नोत्तरम् । कथं केन प्रकारेण घटेत न घटेतैवेत्यर्थः । अतः प्रकारान्तरेणोत्तरं विधत्तेति भावः । इत्यमुना प्रकारेण । पृष्टाः श्रीहरिणानुयुक्ताः । ते । सन्तस्तु । तदुत्तरम् । यर्हि नैवाशकन् । तर्हि । सद्गुरुः । स श्रीहरिः । स्वमेव । ऊचे ॥१४॥ चतुरिति । हे साधवः ! । गीतायाम् । कृष्णेन । चतुर्विधा भजन्ते माम् । इतीत्थम् । भाषितमर्जुनं प्रति कथितमस्ति । तत्रैतदादिषु श्लोकेषु । ज्ञानी । भक्तः । स्वात्मा स्वस्य ममात्मवत्प्रियः । इतीत्थम् । कीर्त्तितं कृष्णेनैवोक्तमस्ति । हि ॥ १५ ॥ मायिकेति । अतोहेतोः । मायिकोपाधिहीनः । ब्रह्मीभूतो ब्रह्मभावं प्राप्तः । अत एव । अवासनो भगवदितरभावनावर्जितः । भक्तः । अतिश्रेष्ठः । अस्ति । इतीत्थमेव । भवद्भिः । अवगम्यताम् ॥ १६ ॥ इममेवार्थं स्पष्टयितुं चतुर्विधप्रलय-

स्वरूपोक्तिपूर्वं नित्यादिप्रलयत्रयलीनोपाधीनां पुनरुद्भवे स्वस्वोपाधिप्राप्तिमात्यन्तिकलयलीनोपाधीनां पुनस्तदप्राप्तिं तेषां स्वतन्त्रत्वं च ब्रुवन्ब्रह्मभावेन हरिं भजन्तं भक्तमेव श्रेष्ठमाह सप्तभिः । चतुर्विध इति । हे सन्तः ! । भागवतादिषु । चतुर्विधः प्रलयः । प्रोक्तः । तान्नाम्ना निर्दिशति । नित्यः । नैमित्तिकः । तथा । प्राकृतात्यन्तिकौ प्राकृतिक आत्यन्तिकश्चेत्यर्थः ॥ १७ ॥ समासेन तत्स्वरूपमाह सार्द्धेन । सुषुप्तिरिति । अस्य । जीवस्य सुषुप्तिः सुषुप्त्यवस्था । चकारान्नित्यं शरीरादिपरिणाणामोऽपि । नित्यो नित्यप्रलयः । मतः । अथ च । ब्रह्मणो वैराजब्रह्मणः । सा सहस्रयुगान्तप्राप्या सुषुप्त्यवस्था । नैमित्तिकः प्रलयः मतः । प्रकृतौ मूलमायायाम् । प्राकृतात्ययः सकार्यप्रधानपुरुषयोर्लयः । प्राकृतिकः प्राकृतप्रलयो मतः ॥१८॥ ज्ञानेन साक्षाद्भगवदेकान्तिकोपासनयाऽक्षरब्रह्मणा सहैकभावलक्षणेन विबोधेन । मायिकोपाधिलयः सकार्यमूलप्रकृतिरूपोपाधिव्यतिरिक्ततयावस्थानम् । चकारान्मूलप्रकृतिपूरुषयोरक्षरतेजसि तिरोभावोऽपि । आत्यन्तिकः प्रलयः । मतः । एषां नित्यादिचतुर्विधप्रलयानां मध्ये । त्रिषु नित्यादिषु त्रिषु प्रलयेषु । विलीना लयं प्राप्ताः । मायिकोपाधिसहिततया लयं प्राप्ता जीवा ईश्वराश्चेत्यर्थः । पुनर्भूयः । उद्भवं प्रादुर्भावम् । प्रयान्ति सुषुप्त्यन्ते स्वस्वोपाधियुता जीवा नैमित्तिकप्रलयान्ते स्वस्वोपाधियुता वैराजादयः प्राकृतप्रलयान्ते स्वस्वोपाधियुताः प्रधानपुरुषादयश्च पुनः प्रादुर्भावं यान्तीत्यर्थः ॥१९॥

सुषुप्तिश्चास्य जीवस्य नित्योऽथ ब्रह्मणश्च सा । नैमित्तिकः प्राकृतिकः प्रकृतौ प्राकृतात्ययः ॥ १८ ॥
ज्ञानेन मायिकोपाधिलयश्चात्यन्तिको मतः । एषां त्रिषु विलीनास्तु प्रयान्ति पुनरुद्भवम् ॥ १९ ॥
आत्यन्तिके लये लीनमायिकोपाधयस्तु ये । आत्मना न पुनस्तेषां सम्बन्धो जायते क्वचित् ॥ २० ॥
ब्रह्मीभूताश्च दिव्याङ्गाः सर्गकालेऽपि ते हरेः । भक्ता नैव प्रजायन्ते कालमायाक्रियावशात् ॥ २१ ॥
स्वातन्त्र्येण तु भक्तास्ते भगवानिव कर्हिचित् । आविर्भवन्ति लोकेषु तदाज्ञातोऽज्ञमुक्तये ॥ २२ ॥

आत्यन्तिक इति । ये भगवदेकान्तिकभक्ताः । आत्यन्तिके । लये । लीनमायिकोपाधयो विलीनसकार्यमूलप्रकृतिरूपोपाधयः । सन्ति । तेषामेकान्तिकभक्तानाम् । पुनः । आत्मना ब्रह्मभावापन्नस्वात्मना सह । सम्बन्धो मायिकोपाधिसंयोगः । क्वचित्कदाचिदपि । न जायते ॥ २० ॥ एतदेव स्पष्टमाह । ब्रह्मीभूता इति । ब्रह्मभूता ब्रह्मभावं प्राप्ताः । दिव्याङ्गा ब्रह्मरूपशरीरतयाऽक्षरधाम्नि ब्रह्मरूपमुक्तैः सह श्रीहरेः सेवायामवस्थिताः । ते तथाविधाः । हरेः । भक्ताः । सर्गकाले आत्यन्तिकप्रलयान्ते जायमाने सृष्टिसमयेऽपि । कालमायाक्रियावशात् । नैव प्रजायन्ते । अस्यायं भावः । ज्ञानप्रलयात्मको मूलप्रकृतिपुरुषलयात्मकश्च य आत्यन्तिकप्रलय उक्तस्तत्र द्वितीयप्रकारात्यन्तिकप्रलयान्ते मूलप्रकृतिपुरुषयोः पुनः प्रादुर्भावतया सर्गकाले सत्यपि ज्ञानप्रलयेन लीनोपाधयो भक्ताः कालमायाकर्मवशात् तस्मिन्काले नोत्पद्यन्त इति ॥२१॥ स्वातन्त्र्येणेति । ते तथाविधाः । भक्ताः भगवानिव श्रीहरिर्यथा । स्वातन्त्र्येण । कर्हिचित् । तदाज्ञातः श्रीहरेर्निदेशवशतया । अज्ञमुक्तये अनादिकालतो मायाबद्धानां जीवानां श्रीहर्येकान्तिकभक्त्युपदेशेन मायासम्बन्धनिवृत्तिपूर्वमात्यन्तिकमोक्षप्राप्तये । लोकेषु । आविर्भवन्ति ॥ २२ ॥

अत इति । अतोहेतोरेव । ये भक्ताः । ब्रह्मरूपाः । ज्ञानिनो भगवन्माहात्म्यातिशयबोधपूर्वमुक्तविधसम्यक् ज्ञानप्रलयनिष्ठावन्तः सन्तः । रमापतिं प्रत्यक्षं श्रीकृष्णम् । भजेयुः । ते भक्ताः । मया । श्रेष्ठाः । मताः । इतीत्थम् । हृदि स्वस्वहृदये । गम्यतां बुद्ध्यताम् ॥ २३ ॥ अनन्य इति । हे सतमाः ! । कृष्णस्य । अनन्यभक्तैरेकान्तिकभक्तजनैः इयं मया कृता । वार्त्ता । अवधारितुम् । शक्या । अखिलैः । पुंभिस्तदितरैर्भक्तजनैरपि । न त्ववधारयितुं नैव शक्या । इतीत्थम् । जानीत ॥ २४ ॥ श्रुत्वेति । इत्येवंविधाम् । प्रेमवतीसुतस्य श्रीहरेः । पीयूषसमानवाचम् । श्रुत्वा । सदःस्थाः । भक्ताः । सर्वेऽपि । साधुजनाः । अन्ये । गृहिणश्च । पराम् । मुदं प्रपेदिरे ॥ २५ ॥ स्वीयस्य ज्ञानीभक्तस्य श्रेष्ठत्वं स्वान्यभक्ततः । येनोक्तं हरिणा कुर्याज्ज्ञानिभक्तं स मां निजम् ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिधर्मप्रवर्तकश्रीहर्येकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सनुरघुवीरचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकद्वाविंशस्तरङ्गः ॥ २२२ ॥ २ ॥

अत एव ब्रह्मरूपा ज्ञानिनो ये रमापतिम् । भजेयुस्ते मताः श्रेष्ठा मयेति हृदि गम्यताम् ॥ २३ ॥ अनन्यभक्तैः
कृष्णस्य वार्त्तेयं त्ववधारितुम् । शक्या न त्वखिलैः पुंभिरिति जानीत सत्तमाः ! ॥ २४ ॥ श्रुत्वेति पीयूषसमानवाचं सर्वेऽपि ते प्रेमवतीसुतस्य । मुदं परां साधुजनाः सदःस्थाः प्रपेदिरेऽन्ये गृहिणश्च भक्ताः ॥ २५ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकद्वाविंशस्तरङ्गः ॥ २२२ ॥ २ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नेत्राष्टवसुभूमिते । तपस्यान्त्यद्वितीयायां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र श्रीनगरे स्वामी नरनारायणालयात् । उदग्वेद्यां निषण्णोऽभून्मञ्चे भक्तगणैर्वृतः ॥ २ ॥
वलक्षपरिधानश्च पाटलोष्णीषमण्डितः । सितप्रावारवसनः कुन्दपुष्पस्रगञ्चितः ॥ ३ ॥ स्थलपद्मकृतापीडो वीक्षमाणो दृशा निजान् । स्वयमेव सतोऽप्राक्षीत्सर्वज्ञोऽपि स लीलया ॥ ४ ॥

श्रीहरेर्ध्यानतः सम्यक् जातेनोपशमेन यः । विनाशो विषयासक्तेः कारणस्य तु संसृतेः ॥ १ ॥ प्राप्तेरुपमस्यापि श्रेष्ठोपायास्तु ये मताः । दृष्टान्तकथनादेतत्सर्वमुक्तं तृतीयके ॥ २ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं (१८८२) व्याख्यातम् । तपस्यान्त्यद्वितीयायां फाल्गुनमासस्य कृष्णपक्षीयद्वितीयातिथौ । इदम् । हरेः वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । श्रीनगरे । नरनारायणालयात् । उदग्वेद्याम् । मञ्चे स्वास्तृते पर्यङ्कासने । भक्तगणैर्नानादेशागतत्यागिगृहिस्वाश्रितवृन्दैः । वृतो महासभायां परिवेष्टितः । स्वामी श्रीहरिः । निषण्णः । अभूत् ॥ २ ॥ वलक्षेति । वलक्षपरिधानः परिहितश्वेताधोवसनः । पाटलोष्णीषमण्डितः स्थलपद्मदलाभशिरोवेष्टनभूषितः । सितप्रावारवसनः प्रावृतश्वेतांशुकः । कुन्दपुष्पस्रगञ्चितो माध्यसुमनोमालाशोभनोरःस्थलः ॥ ३ ॥ स्थलेति । स्थलपद्मकृतापीडः । दृशा करुणापूर्णया स्वदृष्ट्या । निजान्स्वभक्तजनान् । वीक्षमाणः । स श्रीहरिः । सर्वज्ञः सन्नपि । लीलया नृनाट्यचरित्रेण । स्वयमेव । सतः साधून् । अप्राक्षीत् । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥ ४ ॥

सर्व इति । हे साधवः ! । सर्वेऽपि । जीवाः । पञ्च विषयान्मायिकार्थान् । सर्वदा । सेवन्ते । तान्विषयान् । विना विषयसेवनमृते इत्यर्थः । क्षणमपि । स्थातुम् । न शक्ताः । इतीत्थम् । ईक्ष्यते ॥५॥ शब्देति । यदा । ते जीवाः । शब्दादीन् । पञ्च विषयान् । बहिः । नाप्नुवन्ति । तदा । निजान्तःकरणे । तेषां शब्दादिविषयाणाम् । चिन्तनम् । मुहुर्भूयो भूयः । कुर्वते ॥ ६ ॥ केचिदिति । केचिज्जीवाः । तान्विषयान् । बहिरुपरिष्टात् । त्यक्त्वा । निजान्तरे स्वमानसे । चिन्तयन्ति । किन्तु । पण्डिता विद्वांसो जना अपि । सर्वथा बहिरन्तरतश्च । तत्त्यागे विषयप्रहाणे । न क्षमन्ते समर्था न भवन्ति ॥ ७ ॥ एषेति । हे सन्तः ! । एषोक्तविधा । विषयासक्तिः पञ्चस्वपि विषयेषु प्रीतिरेव । सर्वेषाम् । नृणाम् । पुनः पुनः । दुःखदायाः । संसृतेः । कारणम् । दृश्यन्ते ॥ ८ ॥ पञ्चस्विति । किञ्च । चेद्यदि । पञ्चसु विषयेषु तु । मध्ये । एकतमे एकस्मिन्विषयेऽपि । रतिः प्रीतिः । स्यात् । सर्वेषु पञ्चसु विषयेषु न स्यात् । तथापि । सा एकस्मिन्विषये रतिरपि । संसृतिं तु ।

सर्वेऽपि जीवा विषयान्सेवन्ते पञ्च सर्वदा । न तान्विना क्षणमपि स्थातुं शक्ता इतीक्ष्यते ॥ ५ ॥
शब्दादींस्ते यदा पञ्च नाप्नुवन्ति बहिस्तदा । निजान्तःकरणे तेषां कुर्वन्ते चिन्तनं मुहुः ॥ ६ ॥
केचित्त्यक्त्वा बहिस्तांस्तु चिन्तयन्ति निजान्तरे । सर्वथा न तत्त्यागे क्षमन्ते पण्डिता अपि ॥ ७ ॥
एषैव विषयासक्तिः संसृतेः कारणं नृणाम् । सर्वेषां दृश्यन्ते सन्तो दुःखदायाः पुनः पुनः ॥ ८ ॥
पञ्चस्वेकतमेऽपि स्यान्न च सर्वेषु चेद्रतिः । तथापि साऽपि कुर्यात्तु संसृतिं नात्र संशयः ॥ ९ ॥
विशुष्कभूरिमूलस्य वटवृक्षस्य कुत्रचित् । यद्येकतममप्यार्द्रमवशिष्येत मूलकम् ॥ १० ॥
तदप्यस्य पुनारोहकारणं जायते यथा । तथैकविषयासक्तिरपि संसृतिकारणम् ॥ ११ ॥
एवं सति कथं सर्वविषयासक्तिरञ्जसा । न स्याद्भक्तस्य हृदये तद्यूयं वक्तुमर्हथ ॥ १२ ॥

कुर्यात् । अत्रार्थे । संशयः । नास्ति ॥ ९ ॥ एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति द्वाभ्याम् । विशुष्केति । विशुष्कभूरिमूलस्य नीरसभावापन्नबहुमूलस्य । वटवृक्षस्य । कुत्रचित्कचित्प्रदेशे । यदि । एकतममपि । आर्द्रम् । मूलकम् । अवशिष्येत ॥ १०॥ तदेति । तदेकमप्यार्द्रमूलम् । अस्य वटवृक्षस्य । पुनारोहकारणं पुनरुद्गमहेतुः । यथा । जायते । तथा । एकविषयासक्तिरपि । संसृतिकारणम् । जायते ॥ ११ ॥ एवमिति । एवं सति एकविषयासक्तेरप्येवंविधत्वे सति । भक्तस्य । हृदये । सर्वविषयासक्तिः । अञ्जसा तत्त्वतः । कथं केनोपायेन । न स्यात् । यूयम् । वक्तुम् । अर्हथ । अस्यायं भावः । यदैकस्य विषयस्याल्पाप्यासक्तिरन्तः शिष्टा सती देशकालादिसम्बन्धेन प्ररोहं प्राप्य संसृतिप्रदा स्यात्तदा सर्वविषयासक्तेस्तथात्वे किं वाच्यमतः साऽऽमूलाद्यथा भक्तहृदो विनष्टा स्यात्तथाविधोपायं ब्रूतेति ॥ १२ ॥

इतीति । इत्यमुनाप्रकारेण । पृष्टाः श्रीहरिणानुयुक्ताः । ते । साधवः यदा । सम्यक् । तदुत्तरम् । कर्त्तुम् । न विदुः । तर्हि । स्वयं श्रीहरिरेव । तान्साधून् । तत्स्वप्रश्नोत्तरम् । आह ॥ १३ ॥ यदेति । हे सन्तः ! । मुमुक्षुर्भक्तः । यदा । स्वदेहत्रयभावनां स्थूलादिस्वकीयदेहत्रयाभिमतिम् । हित्वैव । सच्चिद्रूपात्मना ब्रह्मभावापन्ननिजात्मना । साक्षात् । कृष्णं श्रीहरिम् । अन्तरे स्वातःकरणे । चिन्तयेत् । तदेत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ १४ ॥ तदेति । तदा । तद्बलत उक्तविधयाश्रीहरिमूर्त्तिचिन्तनबलात् । तस्य भक्तस्य । हृदि । उपशमः सर्वेन्द्रियान्तःकरणानामात्माकारयावस्थानम् । वर्त्तेत । तस्मिन्नुपशमे । सति सम्यक्तया वर्त्तमाने सति तु । विषयाः । अन्तरे तद्भक्तमानसे । प्रवेष्टुम् । क्षमाः समर्थाः । न भवन्ति ॥ १५ ॥ दृष्टा इति । पूर्वमुपशमोदयात्प्राक् । दृष्टाः । अथवा । श्रुताः । ये । विषयाः । ते । सर्वेऽपि । विषयाः । प्राग्जन्मश्रुतदृष्टवत्पूर्वजन्मनि श्रुता वा दृष्टा ये विषयास्ते यथा । बुद्धौ तस्य भक्तस्य मत्याम् । विस्मृतिमेव । यान्ति ॥ १६ ॥ एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति

इति पृष्टाः साधवस्ते यदा सम्यक् तदुत्तरम् । कर्त्तुं विदुर्न वै तर्हि तदाह स्वयमेव तान् ॥ १३ ॥
यदा मुमुक्षुर्हित्वैव स्वदेहत्रयभावनाम् । सच्चिद्रूपात्मना साक्षाच्चिन्तयेत्कृष्णमन्तरे ॥ १४ ॥
तदा तद्बलतस्तस्य वर्त्तेतोपशमो हृदि । सति तस्मिंस्तु विषयाः प्रवेष्टुं नान्तरे क्षमाः ॥ १५ ॥
दृष्टाः श्रुता वा ये पूर्वं तेऽपि यान्त्येव विस्मृतिम् । सर्वेऽपि विषया बुद्धौ प्राग्जन्मश्रुतदृष्टवत् ॥ १६ ॥
कामिनोऽत्र यथा यूनः सम्प्राप्तस्य प्रजागरम् । अध्वश्रान्तस्य सुदृढं सुषुप्तस्यान्तिके स्त्रियाः ॥ १७ ॥
तस्याः स्याद्विस्मृतिः पञ्चविषयाणां च सर्वथा । तथोपशममाप्तस्य तेषामस्यापि जाग्रति ॥ १८ ॥
सुषुप्त्युपशमेऽप्येवं विस्मृतिः स्यात्तमोमये । विषयाणां किमुत तज्ज्ञानोपशमवर्त्तने ॥ १९ ॥

त्रिभिः । कामिन इति । हे सन्तः ! । अत्र लोके । यथा । प्रजागरम् । सम्प्राप्तस्य सुदृढं यथातथा । अध्वश्रान्तस्य बह्वध्वातिक्रमेण श्रमितस्य । स्त्रियाः । अन्तिके । सुषुप्तस्य गाढसुषुप्त्यवस्थां प्राप्तस्य । प्रागप्राप्तस्त्रीकस्य । पश्चादत्यायासोढपत्नीकस्य तदुपभोगक्षमत्वे तया सह सुप्त्वापि सुषुप्तिं गतस्येत्यर्थः । कामिनः कामाकुलस्य । यूनस्तरुणपुरुषस्य ॥१७॥ तस्य । इति । तस्याः । स्वान्तिकसुप्ताया नार्याः । पञ्चविषयाणां च । सर्वथा । विस्मृतिः । स्यात् । तथा । उपशमम् । आप्तस्य । अस्य भक्तस्यापि । जाग्रति जाग्रदवस्थायाम् । तेषां विषयाणाम् । विस्मृतिः । स्यात् । इतिद्वयोरेकसम्बन्धः ॥ १८ ॥ सुषुप्तीति । एवमुनाप्रकारेण । तमोमये । सुषुप्त्युपशमेऽपि । विषयाणाम् । विस्मृतिः । स्यात् । तत्तदा । ज्ञानोपशमवर्त्तने । विषयाणाम् । विस्मृतिः स्यात् । तत्र । किमुवक्तव्यं कथनं विनापि सिद्धमेवास्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥

एवमिति । एवममुना प्रकारेण । यदा । कृष्णध्यानोपलब्धात् । उपशमतः । विषयासक्तिः । नष्टा । स्यात् । तदा । तया नष्टया विषयासक्त्या । संसृतिः । न स्यात् ॥ २० ॥ इतीति । इत्येवंविधम् । प्रश्नस्य । सम्यक् । उत्तरम् । श्रुत्वा । ते । साधवः । मुदम् । ययुः । अथानन्तरम् । महामुनिः । नित्यानन्दः । तं श्रीहरिम् । अप्राक्षीत् ॥ २१॥ दुष्करत्वादिति । हे हरे ! । त्वया । उक्तस्य । तद्धेतोरुपशमोदयकारणस्य । त्वद्ध्यानस्य तु । सर्वथा । दुष्करत्वात् । तस्योपशमस्य । सुकरोपायः अस्ति । वा नास्ति ॥ २२ ॥ अस्तीति । चेद्यदि । विषयासक्तिहृतः । तस्योपशमस्य । स सुकरोपायः । अस्ति । तर्हि । तं सुकरोपायम् । मह्यम् । ब्रूहि । इतीत्थम् । पृष्टो नित्यानन्दमुनिनानुयुक्तः । जगद्गुरुः । असौ श्रीहरिः । तं नित्यानन्दमुनिम् । प्रोवाच ॥२३॥ कृष्णस्येति । हे मुने ! ।

एवमिति हि विषयासक्तिर्नष्टोपशमतो यदा । कृष्णध्यानोपलब्धात्स्यात्र तदा संसृतिस्तया
॥ २० ॥ इति श्रुत्वोत्तरं सम्यक् ते प्रश्नस्य ययुर्मुदम् । साधवोऽथ तमप्राक्षीन्नित्यानन्दो
महामुनिः ॥ २१ ॥ दुष्करत्वात्त्वयोक्तस्य त्वद्ध्यानस्य । तु सर्वथा तद्धेतोः सुकरोपायो
हरे ! तस्यास्ति वा न वा ॥ २२ ॥ अस्ति चेद्विषयासक्तिहृतस्तस्य स तर्हि तम् ।
मह्यं ब्रूहीति पृष्टोऽसौ तं प्रोवाच जगद्गुरुः ॥ २३ ॥ कृष्णस्य च तदीयानां बुद्ध्वा
माहात्म्यमञ्जसा । श्रद्धया तान् परिचरेद्यः स तं प्राप्नुयाद् ध्रुवम् ॥ २४ ॥ निरताः
परिचर्यायां सन्तः सन्त्यत्र केचन । तेषामप्यतिनिर्मानः कश्चिदेव भवेत्पुमान् ॥ २५ ॥

कृष्णस्य श्रीहरेः । तदीयानां तदेकान्तिकभक्तानां च महात्म्यम् । अञ्जसा तत्त्वतः । बुद्ध्वा । यो भक्तः । श्रद्धया परमादरेण । तान्कृष्णतदीयान् । परिचरेच्छन्दानुवृत्त्या सेवेत । स भक्तः । ध्रुवं निश्चितमेव । तमुपशमम् । प्राप्नुयात् । अयमेवोपशमोदयस्य सुकरोपाय इति भावः ॥ २४ ॥ एवं माहात्म्यावबोधपूर्वं कृष्णतद्भक्तसेवामुपशमोदयहेतुमुक्त्वा साम्प्रतं भगवद्भक्ता अपि द्विविधाः सन्ति समाना निर्मानाश्च तत्र निर्मानभक्तानामेवोपशमोदयो भवेन्न समानभक्तानां यतः कृष्णस्य निर्मानस्वसेवककृतैव सेवा रुचिकरा न तु मानिकृता निर्मानिभक्तेष्वेव भगवत्प्रसन्नताहेतुमाहात्म्यातिशयावबोधसम्भवादित्याह चतुर्भिः । निरता इति । हे मुने ! । अत्र सत्सङ्गे । केचन । सन्तो भक्ताः । परिचर्यायां कृष्णतद्भक्तसेवायाम् । निरताः । सन्ति । तेषां भक्तानां मध्येऽपि । कश्चित् । पुमान् भक्त एव । अतिनिर्मानः । भवेत् ॥ २५ ॥

कृष्णेति । स निर्मान एव । कृष्णभक्तः । इमम् । उपशमम् । लभेत । खलु । परिचर्यापरा अपि । सर्वेऽपि भक्ताः । समाना अखिला अपि भक्तजना इत्यर्थः । तमुपशमम् । न तु नैव यायुः ॥ २६ ॥ स्वामिन इति । आत्मसेविनः । स्वसेवां कुर्वतो भक्तस्य सम्बन्धी । मानः । स्वामिने श्रीहरये । नैव रोचते । अतः । आपत्काले । कदन्नवत्कुत्सितकोद्रवादिकान्नाशनमिव । स्वामी । विमना उदासीनः सन् । सेवां समानात्मभक्तपरिचर्याम् । गृह्णाति ॥ २७ ॥ प्रसन्नतेति । निर्माने । सेवके । यादृशी । सदा । प्रसन्नता । अस्ति । स्वामिन इतिशेषः । तादृशी प्रसन्नता । समाने मानयुक्ते सेवके । नास्ति । तां निर्मानभक्तलभ्यां स्वामिप्रसन्नताम् । विना । स भक्तः । तमुपशमम् नाप्नुयात् ॥ २८ ॥ अथेति । अथानन्तरम् । तं श्रीहरिम् । प्रणम्य । शुकमुनिः शुकानन्दनामा साधुः । अपृच्छत् । हे महाप्रभो ! । सविवेकमनीषया त्वत्त्वभक्तमाहात्म्यावबोधहेतुविवेकयुक्तया बुद्ध्या । मुमुक्षोस्त्वद्भक्तस्य । मानस्यागः । स्यात् ॥ २९ ॥ तेनेति । तेन

कृष्णभक्तः स एवेमं लभेतोपशमं खलु । न तु सर्वेऽपि तं यायुः परिचर्यापरा अपि ॥ २६ ॥
स्वामिने रोचते नैव मानः खल्वात्मसेविनः । गृह्णाति विमनाः सेवामापत्काले कदन्नवत् ॥ २७ ॥
प्रसन्नताऽस्ति निर्माने सेवके यादृशी सदा । न तादृशी समाने हि तां विना तं स नाप्नुयात्
॥२८॥ अथापृच्छच्छुकमुनिस्तं प्रणम्य महाप्रभो ! । मानत्यागो मुमुक्षो स्यात्सविवेकमनीषया ॥२९॥
तेन स्वामी प्रसन्नः स्या इति युक्तं त्वयोदितम् । सा स्यान्न यस्य धीस्तस्मिंस्त्वं प्रसन्नः कथं भवेः
॥३०॥ तमुवाच हरिः साधो ! कल्याणेच्छा भवेद् दृढम् । यस्य तस्मिन्सेवके तु प्रीयन्ते हरितज्जनाः
॥३१॥ विना विवेकधिषणामेकयाऽपि मुमुक्षया । विशुद्धभावैकदृशः प्रसीदन्ति स तज्जनाः ॥ ३२ ॥

मानत्यागेन । स्वामी । त्वम् । प्रसन्नः । स्याः । इतीत्थम् । त्वया । उदित्तम् । यत् । तत् । युक्तमेव । यस्य त्वभक्तस्य । सोक्तविधविवेकयुक्ता । धीर्मनीषा । न स्यात् । तस्मिन् । त्वद्भक्ते । त्वम् । प्रसन्नः । कथम् । भवेः ॥ ३० ॥ तमिति । तमेवं पृच्छन्तं शुकानन्दमुनिन् । हरिः । उवाच । हे साधो ! । यस्य भक्तस्य । कल्याणेच्छा । दृढं यथा । तथा । भवेत् । तस्मिन् । सेवके भक्ते तु । हरितज्जनाः । प्रीयन्ते ॥३१॥ एतदेव पुनः स्पष्टमाह । विनेति । विवेकधिषणाम् । विना । एकया केवलया । मुमुक्षया कल्याणेच्छयाऽपि । विशुद्धभावैकदृशो निर्मानतया स्वानुवृत्त्याचरणलक्षणतदीयभावैकसमीक्षकाः । स श्रीहरिः तज्जनाश्च । प्रसीदन्ति । भक्तनिष्ठमुमुक्षाजातहरितद्भक्तानुवृत्त्युद्भूततत्प्रसन्नताऽप्युपशमोदयसाधनमितिभावः ॥ ३२ ॥

इममेवार्थं प्रत्यक्षतया स्वनिकटस्थिततथाविधस्वसेवकप्रदर्शनेन द्रढयति । मुकुन्द इति । मुकुन्दो मुकुन्दानन्दवर्णी । रत्नजिदेतन्नामा मत्सेवकः पदातिश्च । इमौ । सदःस्थितौ । उभौ । भक्तौ । अत्र मदुक्तार्थे । दृष्टान्तत्वेन । विज्ञेयौ । यद्यतोहेतोः । इमौ द्वौ । तथाविधौ मुमुक्षावन्तौ । स्तः ॥ ३३ ॥ किञ्चेति । किञ्च । साम्प्रतम् । अत्र सत्सङ्गे । एते सभायां मत्पुरो निषण्णाः । अयोध्यावासिनः । रामप्रतापप्रमुखाः । सर्वेऽपि । द्विजा विप्राः । तादृशा मुकुन्दादिवन्मदनुवृत्तिमन्तः । सन्ति ॥ ३४॥ प्रसादयितुमिति । एते द्विजाः । कृष्णं कृष्णनामानं माम् । प्रसादयितुम् । यथा । विदुर्जानन्ति । तथा । केचन । अन्ये सत्सङ्गिनो गृहिभक्ताः । केचन बुद्धिमन्तः । साधवोऽपि । न जानन्ति ॥ ३५ ॥ अतीति । अतिविश्वासिनो मन्मद्भक्तजनैकसुदृढविश्वासाः । तथा । शुद्धान्तःकरणाः । एते द्विजाः कृष्णतद्भक्तसेवने । निश्छद्मवर्त्तनः । सन्ति ॥ ३६ ॥ तस्मादिति । हे मुने ! । तस्माद्धेतोः यस्य भक्तस्य । दृढम् । मुमुक्षा । स्यात् । सः पुमान् भक्तस्तु ।

मुकुन्दो रत्नजिच्चोभाविमौ भक्तौ सदःस्थितौ । दृष्टान्तत्वेन विज्ञेयावत्रेमौ यत्तथाविधौ ॥ ३३ ॥
किञ्च साम्प्रतमत्रैते त्वयोध्यावासिनो द्विजाः । रामप्रतापप्रमुखाः सन्ति सर्वेऽपि तादृशाः
॥ ३४ ॥ प्रसादयितुमेते हि यथा कृष्णं विदुस्तथा । नान्ये केचन जानन्ति बुद्धिमन्तोऽपि
साधवः ॥ ३५ ॥ अतिविश्वासिनो ह्येते शुद्धान्तःकरणास्तथा । निश्छद्मवर्त्तनाः सन्ति कृष्णतद्भक्त-
सेवने ॥ ३६ ॥ तस्माद्यस्य मुमुक्षा स्याद् दृढं स तु पुमान्मुने ! । अल्पधीरपि हित्वैव
मानं सेवेत सात्त्वतान् ॥ ३७ ॥ पीत्वा वचोऽमृतमिति प्रभुवक्त्रपद्मनिर्यातमाप स मुनिर्भृ-
शमेव तोषम् । सन्तोऽपरेऽपि सकलाश्च सदोनिषण्णा आपुर्गृहस्थपुरुषाश्च तदीयभक्ताः ॥ ३८ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकत्रयोविंशस्तरङ्गः ॥ २२३ ॥ ३ ॥

अल्पधीरपि । मानम् । हित्वैव । सात्त्वतान् भगवत्तद्भक्तान् । सेवेत । तेन तथाविधमुपशमं प्राप्नुयादितिभावः ॥ ३७ ॥ पीत्वेति । इत्येवंविधम् । प्रभुवक्त्रपद्मनिर्यातं श्रीहर्यास्याब्जनिःसृतम् । वचोऽमृतम् । पीत्वा । स मुनिः शुकानन्दसाधुः । तोषम् । भृशमेव । आप । सदोनिषण्णाः । तदीयभक्ताः । अपरे । सकलाः सन्तः । गृहस्थपुरुषाश्चापि । तोषम् । भृशमेव । आपुः ॥ ३८ ॥ स्वीयस्योपशमस्थस्य लक्ष्मोपशमसाधनम् । यश्चाह स हरिः कुर्यान्मां सदोपशमस्थितम् ॥ १ ॥ लक्ष्मीपुरे स्वीयपदाब्जभक्तैः सचन्दनैर्यः स्थलपद्महारैः । तच्छेखरैः पूजित आदरेण पिता स मे श्रीहरिरस्तु चित्ते ॥ २ ॥ इति श्रीहरिमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्येकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकत्रयोविंशस्तरङ्गः ॥ २२३ ॥ ३ ॥

स्वरूपनिश्चयः कार्यो हरेर्मोक्षेप्सुना दृढः । हरिराह चतुर्थे तु ब्रह्मधामाधिपः स्वयं ॥ १ ॥ शकाब्द इति (१८८२) पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । तपस्यान्ततृतीयायां फाल्गुनमासस्य यः अन्त्योऽपरपक्षः कृष्णपक्ष इत्यर्थः । तस्य तृतीयातिथिस्तस्यां हरेः प्रत्यक्षभगवतः श्रीस्वामिनारायणस्य इदं वक्ष्यमाणप्रकारं वचोऽमृतं वचनामृतमासीदित्यर्थः ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तस्यां तिथौ । असौ । स्वामी श्रीसहजानन्दः । श्रीनगरे । नरनारायणालयात् श्रीनरनारायणस्य मन्दिरतः । उदग्वेद्यां उत्तराभिमुखवेदिकायां । स्वास्तृते सुष्टु आस्तृते । चारुमञ्चके सुन्दरमञ्चे । न्यषीदत् ॥२॥ तं विशिनष्टि शेखरैरिति । स्थलपद्मानां गुलाबपुष्पाणां । शेखरैः । भूरिहारावतंसकैः बहुहारकर्णगुच्छैः । केयूरैरङ्गदैश्च । विराजमानश्च । सितसूक्ष्मघनाम्बरः सितानि सूक्ष्माणि घनानि अम्बराणि वस्त्राणि यस्य सस्तथाभूतः ॥ ३ ॥ मुनिवृन्दैरिति । मुनिवृन्दैश्च । नानादेशागतैः स्वभक्तैः । वृतो वेष्टितः । तेषां भक्तानां । हितकरः । प्रभुः श्रीहरिः । स्वयमेव केनाप्यपृष्टः । प्रीतः सन् । अब्रवीत् ॥४॥ शृण्वन्त्विति । सर्वे । सादरं । शृण्वन्तु । हितावहां भवतां हितकारिणीं । वार्त्तां । कुर्वेऽहमितिशेषः । आदौ प्रथमं । भगवतः । स्वरूपनिश्चयः । दृढम् । कार्यः ॥ ५ ॥ कीदृशः

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नेत्राष्टवसुभूमिते । तपस्यान्त्यतृतीयायां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥१॥ तत्र श्रीनगरे स्वामी नरनारायणालयात् । उदग्वेद्यां स्वास्तृतेऽसौ न्यषीदच्चारुमञ्चके ॥२॥ शेखरैः स्थलपद्मानां भूरिहारावतंसकैः । विराजमानः केयूरैः सितसूक्ष्मघनाम्बरः ॥ ३ ॥ मुनिवृन्दैः स्वभक्तैश्च नानादेशागतैर्वृतः । स्वयमेवाब्रवीत्प्रीतस्तेषां हितकरः प्रभुः ॥ ४ ॥ शृण्वन्तु सादरं सर्वे वार्त्तां कुर्वे हितावहाम् । स्वरूपनिश्चयः कार्य आदौ भगवतो दृढम् ॥ ५ ॥ अवतारान् दधदपि स्वयमस्त्यज एव हि । त्यजन्नप्यैच्छिकं देहं भवत्येवाजरामरः ॥ ६ ॥ मायाञ्जनेन हीनत्वाद्भवत्येष निरञ्जनः । अक्षरब्रह्मरूपोऽस्ति स्वप्रकाशश्च मूर्त्तिमान् ॥ ७ ॥ अनन्तकोटिब्रह्माण्डाधीशः कर्मफलप्रदः । ईश्वराणामीश्वरोऽसौ देवानामपि देवता ॥ ८ ॥ तस्य यन्नरदेहस्य धारणं त्यजनं तथा । तत्विन्द्रजालसदृशं ज्ञेयं नटवच्चेष्टितम् ॥ ९ ॥

स्वरूपनिश्चय इत्यत आह । अवतारानिति । अवतारान् । दधदपि । स्वयं हरिस्तु । अजः अजन्मा । एवास्ति । ऐच्छिकं इच्छया धृतं । देहं । त्यजन्नपि । अजरामरः । भवत्येव । हि निश्चितम् ॥६॥ मायाञ्जनेनेति । मायाञ्जनेन । हीनत्वात् । एष भगवान् । निरञ्जनः । भवति । अक्षरब्रह्मरूपोऽस्ति । स्वप्रकाशः । अस्ति च । मूर्त्तिमान् करपादादिसहितोऽस्ति ॥७॥ अनन्त इति । अनन्तकोटीब्रह्माण्डाधीश्वरः । कर्मफलप्रदः कर्मफलप्रदाता । चास्ति । असौ प्रत्यक्षो वर्त्तमानो यो नराकारमूर्त्तिर्भगवान्स इत्यर्थः । ईश्वराणां ब्रह्मादीनां सर्वेषां । ईश्वरः नियन्ताऽस्ति । देवानामिन्द्रादिनामपि । देवताऽस्ति ॥८॥ तस्येति । तस्य भगवतः । यन्नरदेहस्य । धारणं । तथा । त्यजनम् । तत्तु । नटवच्चेष्टितमिन्द्रजालसदृशं । ज्ञेयं । यथा नट इन्द्रजालविद्यया स्वर्गे इन्द्रादिभिः सह युद्धार्थं गच्छति युद्ध्यति म्रियते पुनर्दृश्यतेऽपि च वस्तुतस्तु नटो न मृतो नापि युद्धे छिन्नभिन्नो जातः किन्तु इन्द्रजालविद्यया एवं दृश्यते भगवानपि देहं दधाति मुञ्चति वस्तुतस्तु स्वयमजन्माऽजरामरोऽस्तीतिभावः ॥ ९ ॥

स एवेति । सः । एव । भगवान् । भुवि । धर्मात् । मूर्त्तौ । नरनारायणो नरनारायणस्वरूपेण । समुत्पद्योत्तपन्नो भूत्वा । बदरीवने । स्थितोऽस्ति ॥ १० ॥ प्रयोजनवशादिति । असौ भगवान् । प्रयोजनवशात् । भुवि । मत्स्यकूर्मादिकान । अवतारान् । धृत्वा । जीवानां । उत्तमं उत्कृष्टं । श्रेयः कल्याणं । कुरुते ॥ ११ ॥ देहाभिमानमिति । स्वसेविनां स्वाश्रितानां जीवानामित्यर्थः । देहाभिमानं । त्याजयित्वा । ब्रह्मनिष्ठां । कारयित्वा च । सद्वृषं सद्धर्मं । स्थापयित्वा ॥ १२ ॥ तत्तदिति । जीवाः । कर्मवपुः । यथा । तथा । भगवानपि । तत्तद्वपुः शरीरं । जहाति । किञ्चिन्निमित्तं । कृत्वैव । स । भगवान् । देहत्यागं । करोति ॥ १३ ॥ देहत्यागमिति । अस्य भगवतः । देहत्यागं । जीवसाम्येन जीवसादृश्येन । विलोक्य दृष्ट्वा । दुर्धियः दुष्टबुद्धयः । नास्तिकाः । भ्रान्तिमासाद्य । स्वसम्मतं स्वसदृशं भगवन्तमपि स्ववत्कालमायादिभययुक्तं । विदन्ति । हि निश्चितम् ॥ १४ ॥ आस्तिका इति । आस्तिकास्तु । अस्य भगवतः । अखिलां समग्रां । लीलामेव । विदन्तः

स एव साक्षाद्भगवान् नरनारायणो भुवि । मूर्त्तौ धर्मात्समुपद्य स्थितोऽस्ति बदरीवने ॥ १० ॥ प्रयोजनवशाच्चासौ मत्स्य-
कूर्मादिकान् भुवि । धृत्वाऽवतारान् कुरुते जीवानां श्रेय उत्तमम् ॥ ११ ॥ देहाभिमानं जीवानां त्याजयित्वा स्वसेविनाम् ।
ब्रह्मनिष्ठां कारयित्वा स्थापयित्वा च सद्वृषम् ॥ १२ ॥ तत्तद्वपुर्जहात्येव जीवाः कर्मवपुर्यथा । किञ्चिन्निमित्तं कृत्वैव देहत्यागं
करोति सः ॥१३॥ देहत्यागं विलोक्यास्य जीवसाम्येन दुर्धियः । नास्तिका भ्रान्तिमासाद्य स्वसम्मतं विदन्ति हि ॥ १४ ॥
आस्तिकास्तु विदन्तोऽस्य लीलामेवाखिलामपि । देहावस्थासु सर्वासु न मुह्यन्ति कदाचन ॥ १५ ॥ कालमायायमादीनां
नियन्तुः परमेशितुः । देहावस्थास्तत्कृतास्तु सम्भवेयुर्न वै क्वचित् ॥१६॥ तासां यद्दर्शनं तत्तु तस्यैव परमात्मनः । माया-
प्रदर्शनमिति ज्ञात्वा मुह्यन्ति नैव ते ॥१७॥ मायामूढा अभक्तास्तु नैवं जानन्ति नास्तिकाः । नटविद्यामजानन्तो नटमायां
यथा तथा ॥ १८ ॥ अतस्तेषां मतं दुष्टं नैव ग्राह्यं मुमुक्षुभिः । अनीशभावमीशे हि गृह्णानो यात्यधोगतिम् ॥ १९ ॥

सन्तः । सर्वासु । देहावस्थासु । कदाचन । न मुह्यन्ति ॥१५॥ कालमाया इति । कालमायायमादीनां । नियन्तुः । परमेशितुः परमेश्वरस्य । देहावस्थाः । तत्कृतास्तु तत्कालादिभिः कृतास्तु । क्वचिन्न । वै सम्भवेयुः ॥ १६ ॥ तासामिति । तासां भगवतो देहवस्थानां । यद्दर्शनं । तत्तु । तस्यैव । परमात्मनः । मायादर्शनमिति । ज्ञात्वा । ते आस्तिकाः । नैव । मुह्यन्ति ॥ १७ ॥ मायामूढा इति । मायामूढाः । अभक्ताः । नास्तिकास्तु । यथा । नटविद्यामजानन्तः । नटमायां । नैव । जानन्ति । तथा । एवं भगवतो मायया देहधारणमस्ति वस्तुतस्तु नास्तीति । नैव जानन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ अत इति । अतःकारणात् । तेषां नास्तिकानां । दुष्टं । मतं । मुमुक्षुभिः । नैव । ग्राह्यम् । तत्र हेतुमाह । अनीश इति । ईशे भगवति । अनीशभावं । गृह्णानो जनः । अधोगतिं । याति गच्छति ॥ १९ ॥

नरनारायणे इति । अत्र नरनारायणे । यः । पुमान् । अङ्गभावेन । जननं । मरणं । कल्पयति । सः । पुमान् । तज्जन्म । मरणं । मुहुः । प्राप्नोति । वै निश्चितम् ॥ २० ॥ य इति । यः पुमांस्तु । संसृतेः । मोचयितारं । तं भगवन्तं । अजरामरं । जानाति । स पुमांस्तु । भवपाशान्मुक्तोऽस्ति । न संशयः ॥ २१ ॥ अत इति । अतःकारणात् । मदीयैः । सकलैः समग्रैः । भक्तैः । एतत्सुनिश्चितं । ज्ञात्वा । सर्वेषु । हर्य्यवतारेषु । दिव्यधीः दिव्यबुद्धिः । कार्या ॥ २२ ॥ उपसंहरति । एतदिति । एतदित्थं । हरेः प्रत्यक्षभगवतः श्रीस्वामिनारायणस्य । वागमृतं वचनामृतमित्यर्थः । निपीय पित्वा । सर्वेऽपि । ते साधुजनास्तथा । अन्येऽपरे । गृहस्थभक्ताः । परमां । मुदं हर्षं । प्राप्य । उदारभावाः सन्तस्तं श्रीहरिं । प्रणेमुः नमस्कारं चक्रुः ॥ २३ ॥ इति श्रीकेशवप्रसादाचार्यविरचितायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां अन्वयदीपिकायां श्रीनगरप्रकरणे चतुर्थस्तरङ्गः ॥ ४ ॥

नरनारायणे योऽत्र जननं मरणं पुमान् । कल्पयत्यङ्गभावेन स तत्प्राप्नोति वै मुहुः ॥२०॥ यस्तु मोचयितारं संसृतेरजरामरम् । जानाति स मुक्तोऽस्ति भवपाशान्न संशयः ॥ २१ ॥ अतो मदीयैः सकलैर्भक्तैरेतत्सुनिश्चितम् । ज्ञात्वा हर्यवतारेषु कार्या सर्वेषु दिव्यधीः ॥ २२ ॥ एतद्धरेर्वागमृतं निपीय सर्वेऽपि ते साधुजनास्तथाऽन्ये । गृहस्थभक्ताः परमां मुदं च प्राप्य प्रणेमुस्त उदारभावाः ॥ २३ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते श्रीनगरप्रकरणे चतुर्थस्तरङ्गः ॥ ४ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नेत्राष्टवसुभूमिते । चतुर्थ्यां फाल्गुनस्यान्ते वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र श्रीनगरे स श्रीनरनारायणालयात् । उदग्वेद्यां स्वास्तृतायां व्यराजत सिताम्बरः ॥ २ ॥ स्थलपद्मस्रजं कण्ठे दधच्छेखरमण्डितः । दक्षदोष्ण्यक्षमालं च परितः स्वाश्रितैर्वृतः ॥ ३॥ द्वाःस्थः कुबेरसिंहाख्यस्तं प्रणम्य पुरःस्थितः । पप्रच्छासाधारणं मे ब्रूहि लक्षणमैश्वरम् ॥ ४ ॥ यदज्ञानाच्छास्त्रिणोऽपि नरनाट्यधरे हरौ । मुह्यन्तो नाश्रयन्ते तं तस्मात्तद्वक्तुमर्हसि ॥ ५ ॥

पृष्टः कुबेरद्वाःस्थेन तं प्राहेति हरिरिह । ऐश्वरं लक्षणं सद्भिर्ज्ञेयं तु पञ्चमे प्रभुः ॥१॥ शकाब्द इति । पूर्वार्द्धे व्याख्यातं (१८८२) फाल्गुनमासान्ते फाल्गुनमासस्य कृष्णपक्षे चतुर्थ्यां तिथौ । हरेः प्रत्यक्षभगवतः श्रीस्वामिनारायणस्य । इदं वक्ष्यमाणप्रकारं वचनामृतम् । प्रासीत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तस्यां तिथौ ।सिताम्बरः । स श्रीहरिः । श्रीनगरे । श्रीनरनारायणालयात् श्रीनरनारायणस्य मन्दिरतः । उदग्वेद्यां उत्तरदिशि वेदिकास्तस्यां । व्यराजत ॥२॥ स्थलपद्मस्रजमिति । कथंभूतः सः । कण्ठे । स्थलपद्मस्रजं गुलाबपुष्पहारं । दधत् । शेखरमण्डितश्च । दक्षदोष्ण्यक्षमालां दक्षिणहस्तेऽक्षमालां । दधत् । परितः । स्वाश्रितैर्वृतः ॥ ३ ॥ द्वाःस्थ इति । तं तथाविधं श्रीहरिं प्रति । पुरःस्थितः अग्रे स्थितः । कुबेरसिंहाख्यः । द्वाःस्थः । पप्रच्छ । मे मम । असाधारणं । ऐश्वरं ईश्वरस्य इदं ऐश्वरं । लक्षणं । ब्रूहि ॥ ४ ॥ यदिति । यद्यस्मात्कारणात् । अज्ञानात् । शास्त्रिणोऽपि शास्त्रवेत्तारोऽपि । नरनाट्यधरे हरौ । मुह्यन्तः सन्तः । तं श्रीहरिं । नाश्रयन्ते । तस्मात्कारणात् । तद्वक्तुमर्हसि ॥ ५ ॥

अथ तदुत्तरमाह । अनेकप्राणिनामिति । अनेकप्राणिनां । प्राणनाडिसङ्कोचनेन । यत्सद्यः । समाधिकरणं तदैश्वरं ईश्वरस्येदं ऐश्वरं । लक्षणं विद्धि ॥ ६ ॥ लक्षश इति । लक्षशः । स्वाश्रितनृणां । सदा । स्वाज्ञायामेव । स्थापनेन । यद्वशीकारो वशकरणम् । तच्च ऐश्वरं । लक्षणं ॥ ७ ॥ मुक्तानामिति । अक्षरादीनां । मुक्तानां । सर्वदा । नियन्तृत्वं च । स्वस्यान्यवशत्वं अपरवश्यत्वं च । न स्यात् । तत् । पारमेश्वरं परमेश्वरस्येदं पारमेश्वरम् । लक्षणम् ॥ ८ ॥ इतीति । इति । ऐश्वरं । लक्षणं । ते तुभ्यं । कथितं । अञ्जसा तत्त्वतः । ज्ञेयम् । इत्युक्तः । स कुबेरसिंहाख्यः । द्वाःस्थः । पुनस्तं श्रीहरिं । कृतानतिः कृतनमस्कारः सन् । अपृच्छत् ॥ ९ ॥ ब्रह्माण्डानीति । हे प्रभो ! वक्तुं समर्थ । ब्रह्माण्डानि तु । अनेकानि । सन्ति । इति । श्रूयते । कृष्णस्य भगवतः । अवतारास्तु । अस्मिन्भारते । खण्डे । अखिलाः समग्राः । श्रूयत इतिसम्बन्धः ॥१० ॥ तदिति । तत्तस्य भगवतः । सम्बन्धं । विना । तत्तद्ब्रह्माण्डवासिनां । नृणां । श्रेयः कल्याणं । कथं

श्रीहरिरुवाच—अनेकप्राणिनां प्राणनाडीसङ्कोचनेन यत् । सद्यः समाधिकरणं विद्धि लक्षणमैश्वरम् ॥ ६ ॥ लक्षशः स्वाश्रितनृणां स्वाज्ञायामेव सर्वदा । स्थापनेन वशीकारस्तच्च लक्षणमैश्वरम् ॥ ७ ॥ मुक्तानामक्षरादीनां नियन्तृत्वं च सर्वदा । स्वस्य नान्यवशत्वं च लक्षणं पारमेश्वरम् ॥८॥ इत्यैश्वरं लक्षणं ते कथितं ज्ञेयमञ्जसा । इत्युक्तः स पुनर्द्वाःस्थस्तमपृच्छत्कृतानतिः ॥ ९ ॥ ब्रह्माण्डानि त्वनेकानि सन्तीति श्रूयते प्रभो ! । अवतारास्तु कृष्णस्य खण्डेस्मिन् भारतेऽखिलाः ॥ १० ॥ तत्सम्बन्धं विना श्रेयस्तद्ब्रह्मण्डवासिनां । नृणां कथं भवेदेष संशयस्तं पराणुद ॥ ११ ॥ तमुवाच हरिः साक्षाज्जातः कृष्णोऽत्र योऽस्ति सः । धृत्वाऽवतारं चरति ब्रह्माण्डेष्वखिलेष्वपि ॥ १२ ॥ प्रपद्यन्ते जना ये तं शरणं दृढनिश्चयाः । ब्रह्मधाम नयत्येव स तु तानखिलानपि ॥ १३ ॥ इत्युत्तरवचः श्रुत्वा द्वाःस्थोऽपृच्छत्पुनः स तम् । किं हेयं किमुपादेयं भक्तैस्तद् ब्रूहि मे विभो ! ॥१४॥ हरिरूचेऽत्र भक्तैस्तु प्राकृतार्थस्य सर्वथा । आशा त्याज्याऽथ कार्ष्णानामर्थानां सा विधीयताम् ॥१५॥

केन प्रकारेण । भवेत् । एषः । संशयः । अस्तीतिशेषः । तं संशयं । पराणुद अपनुद ॥ ११ ॥ तमिति । तं कुबेरसिंहाख्यं द्वास्थं प्रति । हरिः । उवाच । अत्रास्मिन्खण्डे । यः । साक्षात्कृष्णः प्रत्यक्षो भगवान् । जातोऽस्ति । स भगवान् । अखिलेश्वरः । ब्रह्माण्डेषु । अवतारं । धृत्वा । चरति ॥१२ ॥ प्रपद्यन्त इति । तं कृतावतारं श्रीकृष्णभगवतं । दृढनिश्चयाः । ये । पुरुषाः । शरणं । प्रपद्यन्ते । तानखिलान् समग्रान्स्वशरणागतान् । स श्रीहरिस्तु । ब्रह्मधाम । नयत्येव ॥ १३ ॥ इतीति । इत्युत्तरवचः । श्रुत्वा । पुनः । स कुबेरसिंहः । द्वास्थः । तं श्रीहरिम् । अपृच्छत् । हे विभो ! वक्तुं समर्थ । भक्तैः । किं हेयं त्याज्यं । किमुपादेयं किं ग्राह्यं । तत् । मे मम । ब्रूहि ॥ १४ ॥ अथ तदुत्तरमाह । हरीति । हरिः । ऊचे । अत्र । भक्तैस्तु । सर्वथा । प्राकृतार्थस्य मायिकपञ्चविषयस्य । आशा । त्याज्या । अथानन्तरं । कार्ष्णानामर्थानां भगवत्सम्बन्धिपञ्चविषयाणां । सा आशा । विधीयताम् ॥ १५ ॥

सर्वेऽपीति । कुतः । सर्वेऽपि । प्राकृताः । अर्था विषयाः । क्षणभङ्गुराः । भवन्ति । ये । भागवताः । पदार्थाः । ते तु । नित्याः । सुखावहाः । सन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥ अत इति । अतःकारणात् । कदाचन कर्हिचिदपि । मायिकार्थानां मायिकपदार्थानां । आशा । न कार्या । कार्ष्णानां कृष्णसम्बन्धिपदार्थानां तु । सा आशा । विधातव्या । यद्यस्माकारणात् । ते कृष्णसम्बन्धिपदार्थाः । दुःखदाः । नैव ॥ १७ ॥ कार्ष्णमिति । कार्ष्णं सुखं कृष्णसम्बन्धिपदार्थसुखं । विहाय । अत्रास्मिल्लोके । यः पुमान् । स्त्रीपुत्रधनादिषु । मायिकार्थेषु मायिकपञ्चविषयेषु । सक्तः आसक्तिमान् । स्यात् । स पुमान् । संसृतेः । न मुच्यते ॥ १८ ॥ त्याज्या इति । च । स्वे । देहे । अहन्ताऽहंबुद्धिश्च त्याज्या । सा चाहंबुद्धिः । निजात्मनि । कार्या । दैहिके स्त्रीपुत्रधनादिपदार्थे । ममता । त्याज्या । कृष्णसेविषु भगवद्दासेषु । सा ममता । कार्या ॥ १९ ॥ तिरस्कृत्येति । भगवद्भक्तैः । तिरस्कृत्य । अपि । यद्वचस्तु । प्रोक्तं । तदेव । स्वहितं । मत्वा । हृदि । मुमुक्षुभिः । धार्यम् ॥ २० ॥

सर्वेऽपि प्राकृता ह्यर्था भवन्ति क्षणभङ्गुराः । पदार्था ये भागवतास्ते नित्याः सुखावहाः ॥ १६ ॥ अतो न मायिकार्थानामाशा कार्या कदाचन । कार्ष्णानां तु विधातव्या सा यत्ते नैव दुःखदाः ॥१७॥ कार्ष्णं सुखं विहायात्र यः स्त्रीपुत्रधनादिषु । सक्तः स्यान्मायिकार्थेषु मुच्यते न स संसृतेः ॥१८॥ त्याज्याऽहन्ता च देहे स्वे सा च कार्या निजात्मनि । दैहिके ममता त्याज्या कार्या सा कृष्णसेविषु ॥ १९ ॥ तिरस्कृत्यापि भगवद्भक्तैः प्रोक्तं तु यद्वचः । तदेव स्वहितं मत्वा हृदि धार्यं मुमुक्षुभिः ॥ २० ॥ अगुणस्तु सतां क्वापि न ग्राह्यः कृष्णसेविनाम् । इत्युत्तरं ते प्रश्नस्य कथितं यष्टिधारक ! ॥ २१ ॥ श्रुत्वेति तस्यामृततुल्यवाचं द्वाःस्थः स मोदं हृदये ह्यवाप । अन्ये च सन्तो गृहिणश्च सर्वे तेन प्रहृष्टाः प्रणमन्ति तं स्म ॥२२॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते श्रीनगरप्रकरणे पञ्चमस्तरङ्गः ॥ ५ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नेत्राष्टवसुभूमिते । कृष्णषष्ट्यां फाल्गुनस्य वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥

अगुण इति । कृष्णसेविनां । सतां साधूनां तु । अगुणोऽवगुणः । दोष इति यावत् । क्वापि । न ग्राह्यः । हे यष्टिधारक ! वेत्रधारकुबेरसिंह । इति । ते तव । प्रश्नस्य । उत्तरम् । कथितम् । ॥ २१ ॥ उपसंहरति । श्रुत्वेति । इति । तस्य प्रत्यक्षभगवतः श्रीस्वामिनारायणस्य । अमृततुल्यवाचं वचनामृतमित्यर्थः । निशम्य । सः । द्वास्थः कुबेरसिंहः । मोदं हर्षं । अवाप । हि निश्चितम् । अन्येऽपरे च । सन्तः । साधवः । गृहिणो गृहस्थाश्च । ते सर्वे । तेनोत्तरेण । प्रहृष्टाः सन्तः । श्रीहरिं । प्रणमन्ति स्म नमस्कारं चक्रुः ॥ २२ ॥ इति श्रीसहजानन्दस्वामिसूनुश्रीमदयोध्याप्रसादाचार्यात्मज श्रीकेशवप्रसादाचार्यविरचितायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायामन्वयदीपिकायां श्रीनगरप्रकरणे पञ्चमस्तरङ्गः ॥ ५ ॥

भगवन्निश्चयो यस्य हृदि जातो यथार्थतः । स क्वचिन्न चलेद्येन तदुपायं जगौ हरिः । स्वाश्रितेभ्यस्तरङ्गेऽस्मिन् षष्ठे स्वेषां हिताय वै ॥ १ ॥ शकाब्द इति । पूर्वार्द्ध

व्याख्यातम् (१८८२) फाल्गुनस्य मासस्य कृष्णषष्ठ्यां कृष्णपक्षस्य षष्ठितिथिस्तस्यां हरेः प्रत्यक्षभगवतः श्रीस्वामिनारायणस्य । इदं वक्ष्यमाणप्रकारं वचनामृतम् । आसीदित्यर्थः ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तस्यां तिथौ । स । श्रीहरिः । श्रीनगरे । श्रीनरनारायणालयात् । श्रीनरनारायणस्य मन्दिरतः । उदग्वेद्यां उत्तरदिग्वेदिकायां । स्वास्तृते सुष्टुआच्छादिते । मञ्चकोत्तमे मञ्चश्रेष्ठे । निषण्णोऽभूत् ॥ २ ॥ सितवासा इति । सितवासा श्वेतवस्त्रः । गले । स्थलपद्मस्रजं गुलाबपुष्पहारं । तथा । उष्णीषे । शेखरालिं च । कर्णयोः । अवतंसकौ गुच्छौ । बिभ्रत् ॥ ३ ॥ स्थलेति । करधृतं । स्थलपद्मगुच्छं । जिघ्रन् । निशामुखे सायंकाले । त्यागिभिश्च । गृहिभिर्गृहस्थैश्चापि । निजैः स्वीयैर्भक्तैः । वृतो वेष्टितः ॥ ४ ॥ सुप्रसन्नेति । सुप्रसन्नमुखाम्भोजं । तं श्रीस्वामिनारायणं प्रभुं प्रति । कुबेरसिंहो द्वाःस्थः । कृतसन्नतिः । बद्धाञ्जलिपुटः सन् । पप्रच्छ । प्रश्नमितिशेषः ॥५॥ भगवन्निति । हे प्रभो ! वक्तुं समर्थः । यस्य पुंसः । हृदये । भगवन्निश्चयः । जातः । स्यात् । तस्य

तत्र श्रीनगरे स श्रीनरनारायणालयात् । उदग्वेद्यां निषण्णोऽभूत्स्वास्तृते मञ्चकोत्तमे ॥२॥ सितवासा गले बिभ्रत्स्थलपद्मस्रजं तथा । उष्णीषे शेखरालिं च कर्णयोरवतंसकौ ॥ ३ ॥ स्थलपद्ममहागुच्छं जिघ्रन् करधृतं वृतः । त्यागिभिर्गृहिभिश्चापि निजभक्तैर्निशामुखे ॥ ४ ॥ सुप्रसन्नमुखाम्भोजं तं द्वाःस्थः कृतसंनतिः । कुबेरसिंहः पप्रच्छ बद्धाञ्जलिपुटः प्रभुम् ॥ ५ ॥ भगवन्निश्चयो यस्य यथार्थो हृदये प्रभो ! । जातः स्यात्स क्वचित्तस्य न चलेद्येन तद्वद ॥६॥ श्रीहरिरुवाच–सर्वे शृण्वन्त्विमां वार्त्तां क्रियमाणां मया हिताम् । साक्षात्कृष्णस्य माहात्म्यं ज्ञेयं तन्निश्चयार्थिभिः ॥७॥ योऽत्रास्ति भगवान् कृष्णस्तस्मादेवाखिला अपि अवतारा हि सञ्जाता अवतारी स्वयं त्विह ॥ ८ ॥ अन्तर्याम्येष एवास्ति सर्वेषामपि देहिनाम् । एष एवाक्षरस्थश्च तेजस्वी पुरुषोत्तमः ॥ ९ ॥ अनन्तकोटिब्रह्माण्डराजराजो महेश्वरः । अनन्तैश्वसम्पन्नः सर्वकारणकारणम् ॥ १० ॥

पुंसः । स भगवन्निश्चयः । क्वचित्कर्हिंचिदपि । येन । न चलेत् । तद्वद कथयेत्यर्थः ॥६॥ अथ तदुत्तरमाह । सर्वे इति । सर्वे । हितां वः हितावहां । मया । क्रियमाणां । इमां । वार्त्तां । शृण्वन्तु । तन्निश्चयार्थिभिः तत्तस्य भगवतो निश्चयस्यार्थो येषां ते तथाभूतैः पुरुषैः । साक्षात्कृष्णस्य प्रत्यक्षनराकृतिभगवतः । माहात्म्यं । ज्ञेयम् ॥ ७ ॥ तन्माहात्म्यं दर्शयति । य इत्यादिभिः । यः । कृष्णः । भगवानत्रास्मिंल्लोकेऽस्ति तस्मान्नराकृतेर्भगवत एव । अखिलाः समग्रा अपि । अवताराः । सञ्जाताः । अवतारी सर्वावतारधृर्ता । स्वयं भगवांस्तु । इहास्मिंल्लोकेऽस्ति । मनुष्याकृतिवर्त्तमानोऽयं मच्चक्षुर्विषयगोचरोऽस्ति । हि निश्चितम् ॥ ८ ॥ अन्तर्यामीति । एषः । एव । अयं नराकृतिवर्त्तमान एव । सर्वेषां । देहिनां । अपि । अन्तर्याम्यस्ति । च । एषः । एवाक्षरस्थः । तेजस्वी । पुरुषोत्तमोऽस्ति ॥९॥ अनन्तकोटीति । अनन्तकोटिब्रह्माण्डराजराजः । महेश्वरः । अनन्तैश्वर्यसम्पन्नः । सर्वकारणकारणम् । एष नराकृतिर्मच्चक्षुर्विषयगोचरो योऽस्ति सोऽस्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

यदेति । यदा । आर्षभीं क्रियां ऋषभक्रियां कुर्यात्तदा । एषः । स्वयं । ऋषभः । भगवानिति । विज्ञेयं । रामक्रियां । चरन्सन् । स भगवान् । रामः । इति । विज्ञेयः ॥११॥ यदेति । यदा । कार्ष्णीं कृष्णसम्बन्धिनि । क्रियां । कुर्यात्तदा । कृष्णः । ईश्वरो भगवान् । इत्येव । सर्वथा सर्वप्रकारेण । ज्ञेयम् । अन्यथा-मतिस्तु विपरीतमतिस्तु । न कार्याः । योऽत्र मनुष्याकृतिर्भगवान्वर्त्तते स एव सर्वावतारकारणमस्तीति विज्ञेयमित्यर्थः ॥ १२ ॥ तत्र हेतुमाह । हेत्वेति । सर्वावताराणामेष भगवानेव । हेतुः कारणमस्तीतिवेदनात् । तन्निश्चयः । नगः पर्वत इवाचलः । एव । भवेत् । हि निश्चितम् ॥ १३ ॥ साक्षादिति । साक्षा-त्प्रत्यक्षकृष्णः । एषः । एव । नरनारायणात्मना । धर्मात् । भक्तौ । तयोः धर्मभक्त्योः । पोषणाय । भुवि । प्रजातोऽस्ति ॥ १४ ॥ अस्येति । अस्यैव भगवतः । अत्र । मन्दिरे । इयं । मूर्त्तिः । मया । स्थापिताऽस्ति । ततः कारणात् । अस्यां मूर्त्तौ । च मयि । अल्पोऽपि । भेदः । सर्वथा सर्वप्रकारेण । न ज्ञेयः

यदार्षभीं क्रियां कुर्यात्तदैष ऋषभः स्वयम् । भगवानिति विज्ञेयं रामो रामक्रियां चरन् ॥ ११ ॥ यदा कार्ष्णीं क्रियां कुर्यात्तदासौ कृष्ण ईश्वरः । इत्येव सर्वथा ज्ञेयं न तु कार्याऽन्यथामतिः ॥ १२ ॥ हेतुः सर्वावताराणामेष एवेति वेदनात् । तन्निश्चयो नग इव भवेदचल एव हि ॥ १३ ॥ साक्षात्कृष्णो ह्येष एव नरनारायणात्मना । धर्माद्भक्तौ प्रजातोऽस्ति पोषणाय तयोर्भुवि ॥ १४ ॥ अस्यैवेयं मूर्त्तिरत्र मन्दिरे स्थापिता मया । ततोऽस्यां मयि चाल्पोऽपि भेदो ज्ञेयो न सर्वथा ॥ १५ ॥ ब्रह्मधामनिवासी यो भगवान् पुरुषोत्तमः । नरनारायणः साक्षात्स एवायं न संशयः ॥ १६ ॥ इत्युक्तः स पुनर्द्वाःस्थस्तमपृच्छन्महाप्रभो ! । कीदृग्विधं ब्रह्मधाम तत्त्वं मां वक्तुमर्हसि ॥ १७ ॥ श्रीहरिरुवाच—या शोभा तस्य धाम्नोऽस्ति वैकुण्ठादिषु सा न हि । अतितेजोमयं तद्धि नित्यमानन्दरूपं च ॥ १८ ॥ अक्षरं ब्रह्म शास्त्रेषु वर्ण्यते यत्तदेव हि । ब्रह्मधाम ब्रह्मपुरमिति वेदनिरूपितम् ॥ १९ ॥ यथाऽऽकाशस्य नान्तोऽस्ति परितः क्वापि वै दिशि । तथैव तस्य नान्तोऽस्ति ह्यधश्चोर्ध्वं तथाऽभितः ॥ २० ॥

॥ १५ ॥ ब्रह्मधाम इति । यः । ब्रह्मधामनिवासी । भगवान् । पुरुषोत्तमः । स साक्षान्नरनारायणः । एवायं । अस्ति । न संशयः ॥ १६ ॥ इतीति । इत्युक्तः । सः । द्वाःस्थः कुबेरसिंहाख्यः । पुनस्तं श्रीहरिं प्रति । अपृच्छत् । हे महाप्रभो ! । कीदृग्विधं । ब्रह्मधामास्ति । तत्त्वं । मां । वक्तुं । अर्हसि ॥१७॥ तदुत्तरमाह । या इति । तस्य ब्रह्माख्यस्य । धाम्नः । या । शोभाऽस्ति । सा शोभा । वैकुण्ठादिषु । नास्ति । हि निश्चितं । च तदतितेजोमयं । नित्यं । आनन्दरूपं । अस्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ अक्षरमिति । यत् । शास्त्रेषु । अक्षरं ब्रह्म । वर्ण्यते । तदेव । ब्रह्म धाम । ब्रह्मपुरमिति । वेदे । निरूपितम् । हि निश्चितम् ॥ १९ ॥ यथेति । यथा । दिशि । परितः सर्वतः । क्वापि । आकाशस्य । अन्तः । नास्ति । वै निश्चितम् तथा । एव । तस्य ब्रह्मधाम्नः । अधः । उर्ध्वं । चाभितः सर्वतः । नान्तोऽस्ति

हि निश्चितम् ॥ २० ॥ प्रासादा इति । तत्र ब्रह्मधाम्नि । असंख्याः । मनोहराः । चिन्मयाश्चैतन्यमयाः । प्रासादाः । सन्ति । च । नित्यपुष्पफलानि । भूरीणि बहुनि । उद्यानानि । सन्ति । निश्चितम् ॥ २१ ॥ सर्वइति । तत्रत्याः ब्रह्मधामस्थाः । सर्वेऽपि । पदार्थाः । चिन्मयाः चैतन्यमयाः । सन्ति च । तत्र । पुरुषाः । दिव्याङ्गाः । सच्चिदानन्दरूपिणः ॥२२॥ ब्रह्माण्डजन्म इति । ते ब्रह्माण्डजन्मस्थित्यन्तकार्ये । शक्ताः समर्थाः । अपि । तत्रस्थं ब्रह्मधामस्थं तं प्रभुं । सेवमानाः सन्तः । तदाज्ञायां तस्य भगवतः आज्ञायां । चरन्ति । हि निश्चितम् ॥ २३ ॥ इत्थमिति । इत्थं । ते तुभ्यं । एतद्ब्रह्मधाम । संक्षेपेण । निरूपितम् । विस्तरात्तु । तद्ब्रह्मधाम । सहस्रवदनेन शेषेणापि । वक्तुं । न शक्यं । शेषः सहस्रवदनेन ब्रह्मधामवर्णयितुं न समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ उपसंहरति । वाचमिति । इति । भूम्नः प्रत्यक्षनराकारमूर्त्तेः सर्वावतारकारणस्य भगवतः श्रीस्वामिनारायणस्य । सुधामामृततुल्यां । वाचं वचनामृतं । निशम्य । श्रुत्वा । सः । यष्टिधारी भगवतो वेत्रधारी

प्रासादाश्चिन्मयाः सन्ति तत्रासंख्या मनोहराः । उद्यानानि च भूरिणि नित्यपुष्पफलानि वै ॥ २१ ॥ सर्वे पदार्थास्तत्रत्या दिव्याः सन्ति च चिन्मयाः । दिव्याङ्गाः पुरुषास्तत्र सच्चिदानन्दरूपिणः ॥ २२ ॥ ब्रह्माण्डजन्मस्थित्यन्तकार्ये शक्ता अपि प्रभुम् । तत्रस्थं सेवमानास्ते तदाज्ञायां चरन्ति हि ॥ २३ ॥ इत्थं ते ब्रह्मधामैतत्संक्षेपेण निरूपितम् । सहस्रवदनेनापि वक्तुं शक्यं न विस्तरात् ॥ २४ ॥ वाचं निशम्येति स यष्टिधारी सुधासमां हर्षमवाप भूम्नः । अन्ये सदःस्था गृहिणश्च सन्तोऽप्यापुः परं मोदमिदं निपीय ॥ २५ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिंधौ शतानन्दमुनिविरचिते श्रीनगरप्रकरणे षष्ठस्तरङ्गः ॥ ६ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नेत्राष्टवसुभूमिते । तपस्यकृष्णसप्तम्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र श्रीनगरे स श्रीनरनारायणालयात् । प्रत्यग्द्वारस्य महतो वलभ्यां समुपाविशत् ॥ २ ॥

कुबेरसिंहाख्यः । हर्षं । अवाप । अन्येऽपरे । सदःस्थाः सभायां स्थिताः । गृहिणो गृहस्थाः । सन्तः साधवश्चापि । इदं वचनामृतं । निपीय पीत्वा । परमुत्कृष्टं । मोदं हर्षं । आपुः प्रापुः ॥ २५ ॥ इति श्रीकेशवप्रसादाचार्यविरचितायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायामन्वदीपिकायां श्रीनगरप्रकरणे षष्ठस्तरङ्गः ॥ ६ ॥

कृष्णे मनः स्थिरं स्याद्धि तन्महत्त्वस्य वेदनात् । इत्याह स्वान् हरिः । श्रीमांस्तरङ्गेऽस्मिंस्तु सप्तमे ॥१॥ शकाब्द इति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् (१८८२) तपस्य कृष्णसप्तम्यां फाल्गुनमासस्य या कृष्णपक्षस्था सप्तमीतिथिस्तस्यां । हरेः प्रत्यक्षभगवतः श्रीस्वामिनारायणस्य । इदं वक्ष्यमाणप्रकारं वचोऽमृतं वचनामृतम् । आसीदित्यर्थः ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तस्यां तिथौ । स श्रीस्वामिनारायणो भगवान् । श्रीनगरे । श्रीनरनारायणालयाच्छ्रीनरनारायणमन्दिरतः । महतः । प्रत्यग्द्वारस्य पश्चिमद्वारस्य । वलभ्यां उपरिगृहे इत्यर्थः । समुपाविशत ॥ २ ॥

तं विशिनष्टि । निषण्ण इति । स्वास्तृते सुष्ठ्वाच्छादिते । पीठे । निषण्णः । सितवासा धृतश्वेतवस्त्रः । निजैः स्वीयैर्भक्तैः । वृतो वेष्टितः । स्थलाब्जभूरिहारालिशेखरालिविराजितः स्थलाब्जानां गुलाबपुष्पाणां भूरिहारालिभिः शेखरालिभिश्च विराजितः ॥३॥ पौराणिक इति । तं तथाविधं स्थितं श्रीहरिं प्रति । अग्रस्थितः । प्रयागजित् । पौराणिकः । नत्वा नमस्कारं कृत्वाऽप्राक्षीत् । त्वयि । हरौ । मनःस्थैर्यं । केनोपायेन । स्यात् । तद्वद ॥४॥ तमिति । तं प्रयागजित्पौराणिकं प्रति । हरिः । उवाच । हे विप्र ! । तव । प्रश्नोत्तरं । ब्रुवे । तन्महत्त्वस्य तत्तस्य भगवतः । महत्वस्य वेदनात् । कृष्णे प्रत्यक्षे भगवति । मनः । स्थिरं । स्याद्धै निश्चितम् ॥५॥ रामानन्द इति । बुभुत्सुना ज्ञातुमिच्छुना । मया । पूर्वं । रामानन्दः । गुरुः । पृष्टः । हे स्वामिन् ! । त्वमीश्वरोऽसीति । वयं । त्वदाश्रिताः विप्राः ॥ ६ ॥ सनातन इति । सनातनः । मूलभूतः । इश्वरोऽसि । अथवा । हरेः । उपासनेन । इश्वरतां । प्राप्तः । इश ईश्वरः । असि । तद्वद ॥ ७ ॥ इतीति । इति । मया ।

निषण्णः स्वास्तृते पीठे सितवासा वृतो निजैः । स्थलाब्जभूरिहारालिशेखरालिविराजितः ॥ ३ ॥ पौराणिकस्तमप्राक्षीन्नत्वा-ऽग्रस्थः प्रयागजित् । मनःस्थैर्यं त्वयि हरौ केनोपायेन तद्वद ॥ ४ ॥ तमुवाच हरिर्विप्र ! ब्रुवे प्रश्नोत्तरं तव । कृष्णे स्थिरं मनः स्याद्धै तन्महत्त्वस्य वेदनात् ॥ ५ ॥ रामानन्दो गुरुः पृष्टो मया पूर्वं बुभुत्सुना । स्वामिंस्त्वमीश्वरोऽसीति विप्रास्त्वदाश्रिताः ॥ ६ ॥ सनातनो मूलभूत ईश्वरोऽस्यथवा हरेः । उपासनेनेश्वरतां प्राप्त ईशोऽसि तद्वद ॥ ७ ॥ इति पृष्टो मया स्वामी किञ्चिदप्युत्तरं स तु । नैवाब्रवीत्संशयोऽपि न नष्टो हृदयान्मम ॥ ८ ॥ क्वचिद् दुर्भिक्षकालेऽथ मदङ्गे-ऽप्यभवद्गदः । अन्तर्दृष्ट्या ततोऽपश्यं समाधावद्भुतं हृदि ॥ ९ ॥ गतोऽहं क्षीरजलधिं तत्र श्रीशेषशायिनम् । लक्ष्मीसेवितपादाब्जमपश्यं परमेश्वरम् ॥ १० ॥ रामानन्दस्वामिनं च मुक्तमण्डलमध्यगम् । सितधोत्रं तथा श्वेतं प्रावारं तत्र दृष्टवान् ॥ ११ ॥ ततो नारायणमहमपृच्छं भगवन्नयम् । मुक्तस्त्वदन्तिके कोऽस्ति तद्ब्रूहीति सोऽब्रवीत् ॥ १२ ॥

पृष्टः । स्वामी श्रीरामानन्दः । स तु । किञ्चिदपि । उत्तरं नैवाब्रवीत् । मम । हृदयात् । संशयः । अपि । न नष्टः ॥ ८ ॥ अथ तदर्थं स्वीयमाहात्म्यावबोधकस्वानुभवमाह । क्वचिदित्येकादशभिः । अथानन्तरम् । क्वचित्कर्हिचित् । दुर्भिक्षकाले । मदङ्गेऽपि मच्छरीरेऽपि । गदो रोगः । अभवत् । ततः । अन्तर्दृष्ट्या । समाधौ । हृदि । अहं । अद्भुतं । अपश्यं । दृष्टवानित्यर्थः ॥९॥ किं तदद्भुतमित्यत आह । गत इति । अहं । क्षीरजलधिं दुग्धसागरं । गतः । तत्र क्षीरसागरे । लक्ष्मीसेवितपादाब्जं । श्रीशेषशायिनं परमेश्वरमपश्यम् ॥ १० ॥ रामानन्दस्वामिनमिति । तत्र । मुक्तमण्डलमध्यगं । सितधोत्रं सितं श्वेतं धोत्रं परिधानवस्त्रं यस्य स तथाभूतं । तथा । श्वेतप्रावारं शुभ्राच्छादनवस्त्रं । रामानन्दस्वामिनं । दृष्टवानहमितिशेषः ॥ ११ ॥ तत इति । ततस्तदनन्तरम् । नारायणम् । अहं । अपृच्छं । हे भगवन् ! । अयं । मुक्तस्त्वदन्तिके । कोऽस्ति । तद्ब्रूहि । इति । अथानन्तरम् । श्रीहरिः । अब्रवीत् ॥ १२ ॥

ब्रह्मवेत्तेति । एषः । महान् । ब्रह्मवेत्ता । ब्रह्मीभूतो ब्रह्मरूपः । मुक्तराट् । अस्ति । इति । तस्मिन् शेषशायिभगवति वदति सति । एव । तस्य शेषशायिभगवतः । अङ्के । स रामानन्दमुनिः । व्यलीयत लीनोऽभवदित्यर्थः ॥ १३ ॥ प्राप्येति । अहं च । देहस्मृतिं । प्राप्य । किञ्चित्कालं । स्थितोऽभवम् । पुनः । मे मम । समाधिः । आसीत् । तत्र सभाधौ । मया । नन्दी शङ्करवाहनं । ईक्षितः दृष्ट इत्यर्थः ॥ १४ ॥ तमिति । द्वाभ्यां । अथानन्तरम् । तं नदीं । समारुह्य । अहं । कैलासं प्रति । शङ्करसन्निधौ । गतः । तावच्च । गरुडः । आयात् । तं गरुडमारुह्य । खवर्त्मना आकाशमार्गेण । अहमितियोज्यं ॥१५॥ वैकुण्ठमिति । वैकुण्ठमगमत् । तत्र वैकुण्ठे । विष्णुं । दृष्ट्वा । अग्रतः । गतः । तत्राग्रे गच्छति सति इत्यर्थः । गरुडस्य । गतिः । कुन्ठिता । आसीत् । ततस्तु । अहं ॥१६॥ आज्ञाप्येति । तं गरुडं । चाज्ञाप्य । एकः । एव । ब्रह्मधाम । अगमत् । वै निश्चितम् । तत्र । मत्तः । परतरः । पुरुषोत्तमः । न दृष्टः । सर्वे । ब्रह्माण्ड-

ब्रह्मवेत्ता महानेष ब्रह्मीभूतोऽस्ति मुक्तराट् । इति तस्मिन्वदत्येव तस्याङ्के स व्यलीयत ॥ १३ ॥ प्राप्य देहस्मृतिं चाहं कञ्चित्कालं स्थितोऽभवम् । पुनः समाधिरासीन्मे नन्दी तत्रेक्षितो मया ॥ १४ ॥ तमारुह्याथ कैलासं गतः शङ्करसन्निधौ । तावद्गरुड आयाच्च तमारुह्य खवर्त्मना ॥ १५ ॥ वैकुण्ठमगमं तत्र विष्णुं दृष्ट्वाऽग्रतो गतः । कुण्ठिता गरुडस्यासीद्गतिस्तत्र ततस्त्वहम् ॥ १६ ॥ आज्ञाप्य तं चैक एव ह्यगमं ब्रह्मधाम वै । तत्र मत्तः परतरो न दृष्टः पुरुषोत्तमः । मामेव पूजयामासुः सर्वे ब्रह्माण्डनायकाः ॥ १७ ॥ पुनर्देहस्मृतिं प्राप्य मया हृदि सुनिश्चितम् । अहमेवाखिलाण्डानां जन्मादेर्हेतुरस्मि वै ॥ १८ ॥ मत्तः परतरः कश्चिन्नास्त्येव भगवान् क्वचित् । मत्तेजसैव सूर्याद्याः सन्ति तेजस्विनोऽखिलाः ॥ १९ ॥ मदिच्छयैव ब्रह्माण्डस्थितिरस्ति न चान्यथा । एवं मया स्वस्वरूपं सर्वथाऽति सुनिश्चितं ॥ २० ॥ एवंविधं यस्तु बुध्वा पुमान् मामिह सर्वथा । भजेत शरणं प्राप्य तन्मनः स्यान्मयि स्थिरम् ॥२१॥ समर्थमण्डजन्मादौ करिष्यामि च तं ह्यहं । अन्तर्यामि समं कृत्वा प्रापयिष्ये स्वधाम च ॥ २२ ॥

नायका ब्रह्मविष्णवादयः । मामेव । पूजयामासु ॥ १७ ॥ पुनरिति । पुनः । देहस्मृतिं । प्राप्य । मया । हृदि । सुनिश्चितम् । अहमेवाखिलाण्डानां समग्रब्रह्माण्डानां । जन्मादेः । हेतुः । अस्मि । वै निश्चितम् ॥ १८ ॥ मत्त इति । मत्तः । परतरः । अन्यः । कश्चिद्भगवान् । क्वचित्कर्हिचिदपीत्यर्थः । नास्त्येव । मत्तेजसैव । अखिलाः समग्राः । सूर्याद्याः । तेजस्विनः । सन्ति ॥ १९ ॥ मदीच्छयैवेति । मदिच्छयैव । ब्रह्माण्डस्थितिः । अस्ति । न चान्यथा । एवं । मया । स्वस्वरूपं । सर्वथा सर्वप्रकारेण । सुनिश्चितमस्ति ॥२०॥ एवमिति । यस्तु । पुमान् । एवंविधं मां । बुध्वा । इहास्मिन्लोके । शरणं । प्राप्य । मां । सर्वथा । भजेत । तन्मनः । मयि । स्थिरं । स्यात् ॥ २१ ॥ समर्थमिति । तं मच्छरणं प्राप्य मां भजेत्तं पुमां सं । अहं । अण्डजन्मादौ । समर्थं । करिष्यामि । हि निश्चितम् । च । अन्तर्यामिसमं । कृत्वा । स्वधामाक्षरं । प्रापयिष्ये ॥ २२ ॥

तादृशमिति । ननु शरणागतानां तथैश्वर्यं कुतो नाधुना दृश्यते । इत्यत आह । तादृशं । तस्य भक्तस्य । सामर्थ्यं । साम्प्रतमधुना । मया । गोप्यते । आच्छाद्यते इत्यर्थः । अन्यथा । ऋषिरूपं । धर्मजं नरनारायणं । माम् । स भक्तः अवमन्येत । अवगणनां कुर्यादित्यर्थः ॥ २३ ॥ ज्ञानवैराग्य इति । यस्य यस्य भक्तस्य । ज्ञानवैराग्यधर्मादिसामर्थ्यं । प्राप्तं । स्यात् । आदिशब्देन भक्तेर्ग्रहणं । तेन । तेनापि । तन्मत्कृपाफलं तत्तस्य मम कृपायाः फलं । ज्ञेयं ज्ञातव्यम् ॥ २४ ॥ इतीति । इति । तुभ्यं । हे विप्र ! । मनःस्थैर्यस्य । कारणं । कथितम् । येन ज्ञातेन । भक्तस्य । भक्तत्वं । इहास्मिंल्लोके । सिद्ध्यति ॥ २५ ॥ उपसंहरति । एतदिति । एतत् । हरेः सहजानन्दस्वामिनः । वागमृतं वचनामृतं । निपीय पीत्वा । स विप्रः प्रयागजित् । आप्तहर्षः प्राप्तहर्षः सन् । तुष्टः । अभवत् । तथाऽन्येऽपरे । गृहिणो गृहस्थाश्च । साधुजनाश्च । ये भक्तास्ते सर्वे । मुदं हर्षं । प्रापुः ॥ २६ ॥ इति श्रीकेशवप्रसादाचार्यविरचितायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धु-

तादृशं तस्य सामर्थ्यं साम्प्रतं गोप्यते मया । अन्यथा ऋषिरूपं मां सोऽवमन्येत धर्मजम् ॥ २३ ॥
ज्ञानवैराग्यधर्मादिसामर्थ्यं यस्य यस्य च । प्राप्तं स्यात्तेन तेनापि ज्ञेयं तन्मत्कृपाफलं ॥ २४ ॥ इति ते
कथितं विप्र ! मनःस्थैर्यस्य कारणम् । येन ज्ञातेन भक्तस्य भक्तत्वमिह सिद्ध्यति ॥ २५ ॥ एतद्धरेर्वागमृतं
निपीय विप्रः स तुष्टोऽभवदाप्तहर्षः । भक्तास्तथाऽन्ये गृहिणश्च तृप्ताः प्रापुर्मुदं साधुजनाश्च सर्वे ॥ २६ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिंधौ शतानन्दमुनिविरचिते श्रीनगरप्रकरणे सप्तमस्तरङ्गः ॥ ७ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नेत्राष्टवसुभूमिते । कृष्णाष्टम्यां तपस्यस्य वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र श्रीनगरे स्वामी नरनारायणालयात् । उदङ्महामठे साधून् भोजयामास भूरिशः ॥ २ ॥
पीताम्बरं सोत्तरीयं परिधाय स्वयं च तान् । प्रीणयन् पङ्क्तिशः सर्वान् लड्डुकान् पर्यवेषयत् ॥ ३ ॥

टीकायामन्वदीपिकायां श्रीनगरप्रकरणे सप्तमस्तरङ्गः ॥ ७ ॥

क्रोधोत्पादनहेतुं च तथैव तद्विवर्जनम् । प्राहात्र श्रीहरिः स्वेभ्यो ह्यष्टमे धर्मनन्दनः ॥१॥ शकाब्द इति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् (१८८२) तपस्यस्य फाल्गुमासस्य । कृष्णाष्टम्यां कृष्णपक्षस्य याऽष्टमी तिथिस्तस्यामित्यर्थः । हरेः प्रत्यक्षभगवतः श्रीस्वामिनारायणस्य । इदं वक्ष्यमाणप्रकारं । वचोऽमृतं वचनामृतमासीत् ॥१॥ तत्रेति । तत्र तस्यां तिथौ । स्वामी श्रीसहजानन्दः । श्रीनगरे । श्रीनरनारायणालयात् श्रीनरनारायणमन्दिरतः । उदङ्महामठे उत्तरदिशि महांश्चासौ मठः स्वशिष्यसाधुनिलयस्तस्मिन् । भूरिशः बहुशः । साधून् । भोजयामास ॥ २ ॥ पीताम्बरमिति । स्वयं च सोत्तरीयं पीताम्बरं । परिधाय । साधून् । प्रीणयन्सन् । सर्वान् । पङ्क्तिशः । लड्डुकान् । पर्यवे-

शयत् ॥ ३ ॥ भुञ्जानेष्विति । ततस्तदनन्तरं । भुञ्जानेषु । स्वमुखार्पितदृष्टिषु । सत्सु । पीठस्थः सन् । श्रीहरिः । तद्धिताय तत्तेषां सतां हितार्थं । एव । इत्थं । वार्त्ता । चकार ॥ ४ ॥ जेय इति । मदुपाश्रितैः । साधुभिः । सर्वथा सर्वप्रकारेण । क्रोधः । जेयः जेतव्यः । अन्यथा । स क्रोधः । तपः । ज्ञानं । भस्मसात्कुरुते । ननु निश्चितम् ॥ ५ ॥ क्वचिदिति । क्वचित् कर्हिचित् । स क्रोधः । हृदि । जातोऽपि । प्रायश्चित्तेन । तत्क्षणम् । निवृत्तिं । प्रापणीयः । वै निश्चितम् । च । तद्वशे तत्तस्य क्रोधस्य वशे । नैव । भाव्यं भवितव्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ क्रोध इति । सतां साधूनां । क्रोधः । कुतः । स्यादिति । चेत् । तत्स्थानान्यपि । अहं । वो युष्माकम् । वच्मि कथयामि । प्रश्नोत्तरकृतौ । स्वोक्तस्थापने । स क्रोधः । समुद्भवेत् ॥ ७ ॥ आदानदानयोरिति । क्वापि कदाचित् । कस्यचित्पदार्थस्य । आदानदानयोर्गृहणदापनयोश्च । क्वचित् कर्हिचित् । शिष्यशिक्षायां । तन्मान्द्यात् शिष्यमान्द्यत्वात् । स क्रोधः । समुद्भवेत् ॥८॥ पक्षपातादिति । स्वशुश्रूषोः । पक्षपाताच्च । कुत्रचिदपमानाच्च । स्वासनस्थानहेतोश्च । मत्सरात्परोत्कर्षासहनं मत्सरस्तस्माच्च । स क्रोधः । समुद्भवेत् ॥ ९ ॥ प्रसादिवस्त्विति । प्रसादिवस्तुदाने च । न्यूनाऽधिक्यविभेदतः । क्रोधः । स्यादित्यर्थः । एवंविधानि । क्रोधोत्पत्तेः । स्थानानि । भवन्ति । वै निश्चितम् ॥ १० ॥ अल्पज्ञानामिति । अल्पज्ञानां । च । सुज्ञानां । स्वसमेषु च । अवरेषु कनिष्ठेषु । उत्तमेष्वपि । भक्तेषु । क्रोधः । सम्भवति । ध्रुवं निश्चितम् ॥ ११ ॥ हरिभक्तेष्विति । यतोहेतोः । हरिभक्तेषु । जातः । क्रोधः । सकृतहृत् । भवतीत्यर्थः । अतःकारणात् । तस्य सञ्जातस्य क्रोधस्य । मदाश्रितैः । प्रायश्चितम् । आशु शीघ्रतया । कर्त्तव्यं ॥१२॥ किं तत्प्रायश्चितमित्यत आह । यस्येति । यस्य । यस्मिन् । क्रोधः । भवेत् । सः । तं । साष्टाङ्गं । आनमेत् नमस्कारं कुर्यात् । निश्छद्म निष्कपटं । सादरं विनयात् । सूक्तैः समाधानवाक्यैः । प्रसादयेत् ॥ १३ ॥

भुञ्जानेषु ततः सत्सु स्वमुखार्पितदृष्टिषु । पीठस्थस्तद्धितायैव वार्त्तामित्थं चकार सः ॥ ४ ॥ जेयो हि सर्वथा क्रोधः साधुभिर्मदुपाश्रितैः । अन्यथा स तपो ज्ञानं भस्मसात्कुरुते ननु ॥ ५ ॥ क्वचित्स हृदि जातोऽपि प्रायश्चित्तेन तत्क्षणम् । निवृत्तिं प्रापणीयो वै भाव्यं नैव च तद्वशे ॥ ६ ॥ क्रोधः सतां कुतः स्याच्चेत्स्थानान्यपि वच्मि वः । प्रश्नोत्तरकृतौ स्वोक्तस्थापने स समुद्भवेत् ॥ ७ ॥ आदानदानयोः क्वापि पदार्थस्य च कस्यचित् । कचिच्छिष्यस्य शिक्षायां तन्मान्द्यात्स समुद्भवेत् ॥ ८ ॥ पक्षपातात्स्वशुश्रूषोरपमानाच्च कुत्रचित् । स्वासनस्थानहेतोश्च मत्सराच्च स उद्भवेत् ॥ ९ ॥ प्रसादिवस्तुदाने च न्यूनाधिक्यभेदतः । एवंविधानि स्थानानि क्रोधोत्पतेर्भवन्ति वै ॥ १० ॥ अल्पज्ञानां च सुज्ञानां स्वसमेष्ववरेषु च । उत्तमेष्वपि भक्तेषु क्रोधः सम्भवति ध्रुवम् ॥ ११ ॥ हरिभक्तेषु सञ्जातः क्रोधः सुकृतहृद्यतः । अतस्तस्याशु कर्त्तव्यं प्रायश्चितं मदाश्रितैः ॥ १२ ॥ यस्य यस्मिन् भवेत्क्रोधः स तं साष्टाङ्गमानमेत् । प्रसादयेच्च विनयात्सूक्तैर्निश्छद्म सादरं ॥ १३ ॥

यस्येति । यस्य । यस्मिन् । मानसः । अपि । क्रोधः । भवेत् । स क्रोधवान् । पुरुषः । तं । स्वसङ्कल्पं । निवेदयेच्च । कृताञ्जलिः सन् । प्रार्थयेत्तत्प्रार्थनां कुर्यात् । क्षमापयेदित्यर्थः ॥ १४ ॥ गृहस्थ इति । साधोः । गृहस्थे । हरिभक्ते । क्रोधः । भवेच्चेत्तदा । उपविश्य तत्समीपे स्थित्वैव । प्रणमेन्नमस्कारं कुर्यात् । न तु । अमुं । साष्टाङ्गमपि । कुर्यादित्यर्थः । साधुत्वादितिभावः ॥ १५ ॥ तत इति । ततस्तदनन्तरं । तं गृहस्थहरिभक्तं । विनयान्वितः सन् । प्रीत्या । वचसा । प्रार्थयेत् क्षमापयेत् । सांख्ययोगिभिरपि । एवं । गृहिषु गृहस्थेषु । साधुवत्कार्यम् ॥ १६ ॥ सांख्येति । सांख्ययोगस्थयोषाभिः । अपि । अन्यस्त्रीषु । साधुवत् । उपविश्यैव समीपे स्थित्वैव । नमनम् । कार्यं । च भृशमत्यन्तं । प्रार्थनं । कार्यम् ॥ १७ ॥ यस्येति । यस्योपरि । क्रोधः । भवेत् । तं च । नरनारायणस्य । सेवकं । ज्ञात्वैव । आशु । मानं । त्यक्त्वा । तं । आनमेन्नमनं कुर्यात् ॥ १८ ॥ अहमिति । अहं । महानस्मि । अयं तु । मत्तः मत्सकाशात् । न्यूनगुणः । अस्ति । अतःकारणात् ।

यस्य यस्मिन् मानसोऽपि भवेत्क्रोधः स तं पुमान् । निवेदयेत्स्वसङ्कल्पं प्रार्थयेच्च कृताञ्जलिः ॥ १४ ॥ गृहस्थे हरिभक्ते चेत्साधोः क्रोधो भवेत्तदा । प्रणमेदुपविश्यैव न तु साष्टाङ्गमप्यमुम् ॥ १५ ॥ ततस्तं प्रार्थयेत्प्रीत्या वचसा विनयान्वितः । साङ्ख्ययोगिभिरप्येवं कार्यं गृहिषु साधुवत् ॥ १६ ॥ साङ्ख्ययोगस्थयोषाभिरप्यन्यस्त्रीषु साधुवत् । उपविश्यैव नमनं कार्यं च प्रार्थनं भृशम् ॥ १७ ॥ यस्योपरि भवेत् क्रोधस्तं च ज्ञात्वैव सेवकम् । नरनारायणस्याशु त्यक्त्वा मानं तमानमेत् ॥ १८ ॥ अहं महानयं त्वस्ति मत्तो न्यूनगुणस्ततः । कथं नमेयमिति तु नाहं कार्यं मदाश्रितैः ॥ १९ ॥ देहात्मबुद्ध्याऽहङ्कारो जायते विदुषामपि । सा तु त्याज्यैव भगवद्भक्तैर्भक्त्यन्तरायकृत् ॥ २० ॥ अस्माकमिष्टदेवोऽसौ नरनारायणः प्रभुः । तेनापि मानः क्रोधश्च परित्यक्तोऽस्ति दूरतः ॥ २१ ॥ अत उद्धववर्त्मस्थैरस्माभिस्तदुपाश्रितैः । क्रोधमानौ परित्याज्यौ सर्वथैवेति मे मतम् ॥ २२ ॥

कथं । नमेयं । इति तु । मदाश्रितैः । नाहं कार्यं अहं ममत्वं न कार्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥ देहात्म्यबुद्ध्येति । देहात्मबुद्ध्या देहे आत्मबुद्ध्या । विदुषां पण्डिनाम् । अहङ्कारः । जायते । सा देहात्मबुद्धिस्तु । भगवद्भक्तैः । त्याज्यैव । यतः । सा । भक्त्यन्तरायकृत् भक्तौ अन्तरायकृद्भवति । अतः । सा देहात्मबुद्धिस्तु । मदाश्रितैः मदीया ये आश्रिता भक्तास्तैस्त्याज्या । एवेत्यर्थः ॥ २० ॥ अस्माकमिति । अस्माकं । इष्टदेवः । असौ नरनारायणः । प्रभुर्भगवान् । अस्ति । तेनापि । क्रोधश्च । दूरतः । परित्यक्तः । अस्ति ॥ २१ ॥ अत इति । अतःकारणात् । उद्धववर्त्मस्थैः उद्धवसम्प्रदायस्थैः । तदुपाश्रितैः । अस्माभिः । सर्वथैव । क्रोधमानौ । परित्याज्यौ । इति । मे मया । मतम् ॥ २२ ॥

प्रायश्चित्तमिति । इदं क्रोधस्य । प्रायश्चित्तं । यः पुमानत्रास्मिन्लोके । आशु शीघ्रतया । करिष्यति । तस्मिन् पुंसि । नरनारायणः । हरिः । प्रसन्नो । भविता । तस्मिन् श्रीनरनारायणो भगवान् प्रसन्नो भविष्यतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ तस्येति । तस्य भक्तस्य । अन्तःकरणं च शुद्धं । भविष्यति । तेन च । क्रोधकाममानमदादयः शत्रवः । नाशमेष्यति । वै निश्चितम् ॥ २४ ॥ नेति । यस्तु । पुरुषः क्रोधी पुमान् । एतत्प्रायश्चित्तं । नाचरिष्यति । स पुरुषः । सर्पतुल्यः । विज्ञेयो विशेषेण ज्ञातव्यः । नतु । रमापतेः लक्ष्मीपतेर्भगवतः । भक्तः । ज्ञातव्य इत्यर्थः ॥ २५ ॥ उपसंहरति । वचनमिति । इतीत्थं-

प्रायश्चितमिदं योऽत्र क्रोधस्याशु करिष्यति । प्रसन्नो भविता तस्मिन् नरनारायणो हरिः ॥ २३ ॥ तस्या-न्तःकरणं शुद्धं भविष्यति च तेन वै । नाशमेष्यन्ति च क्रोधकाममानमदादयः ॥ २४ ॥ नाचरिष्यन्ति यस्त्वेतत्प्रायश्चितं पुरुषः पुमान् । सर्पतुल्यः स विज्ञेयो न तु भक्तो रमापतेः ॥ २५ ॥ वचनं सुधया समं हरेरिति सर्वेऽपि निशम्य साधवः । परितो गृहिणश्च ये स्थिता मुदमापुः परमां च तेऽखिलाः ॥ २६ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते श्रीनगरप्रकरणे अष्टमस्तरङ्गः ॥ ८ ॥

प्रकारं । हरेः । प्रत्यक्षभगवतः श्रीस्वामिनारायणस्य । सुधया सममममृततुल्यं । वचनं । तन्निशम्य श्रुत्वा । सर्वेऽपि । साधवः । परितः । गृहिणो गृहस्थाश्च । ये । स्थितास्तेऽखिलाः समग्राः । परमामुत्कृष्टां । मुदं हर्षं । आपुः ॥ २६ ॥ इति श्रीनगरेऽष्टानां स्वेनोक्तानां च धार्मिणा । वचोऽमृतानां टीकेयं यथाबुद्धि कृता मया ॥ १ ॥ इति श्रीउद्धवसम्प्रदायप्रवर्त्तक प्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसूनुश्रीमदयोध्याप्रसादाचार्यात्मजश्रीमत्केशवप्रसादाचार्यविरचितायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायामन्वदीपिकायां श्रीनगरप्रकरणेऽष्टमस्तरङ्गः ॥ ८ ॥

॥ इति श्रीनगरप्रकरणं समाप्तम् ॥

॥ अश्लालीप्रकरणम् ॥

श्रीस्वामिनारायणाय नमः ॥ ग्रामेऽश्लीले तरङ्गे तु प्रथमे श्रीहरिः स्वयम् । कार्योऽस्माभिर्हि प्रत्यक्षनरनारायणप्रभौ । निष्ठेत्यशिक्षयत्स्वीयान्स्वयमेवेश्वरेश्वरः ॥ १ ॥ शकाब्दे इति । पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् (१८८२) चैत्रशुक्लद्वितीयायां चैत्रमासस्य या शुक्ला द्वितीया तिथिस्तस्याम् । हरेः प्रत्यक्षभगवतः श्रीस्वामिनारायणस्य । इदं वक्ष्माणप्रकारम् । वचोऽमृतं वचनामृतम् । आसीत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तस्यां तिथौ । अश्लीलाभिधग्रामाद्बहिः । अश्लालीतिभाषायां प्रसिद्धो ग्रामस्तस्माद्बहिरित्यर्थः । आम्रवणे आम्राणां वनं समुहस्तस्मिन्नित्यर्थः । शुभ्रवसनः श्वेताम्बरः । स श्रीस्वामिनारायणः । स्वास्तृते सुष्टुतया वस्त्रादिभिराच्छादिते । मञ्चकोत्तमे मञ्चश्रेष्ठे । न्यषीदत् ॥ २ ॥ पौष्पेति । पौष्पस्रक्शेखरान् पुष्पेभ्यो जाताः स्रजो हाराश्च शेखरा आपीडाश्च तान् । बिभ्रद्धानः । त्यागिगृहिव्रजैः त्यागिनश्च गृहिणो गृहस्थाश्च तेषां व्रजैः समूहैः । वृतो वेष्टितः । स श्रीहरिः । स्वयमेव केनाप्यपृष्ट इत्यर्थः । कृपया । पुरःस्थितान् । सतः मुक्तानन्दादीन् साधून् प्रति । अवदत्

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नेत्राष्टवसुभूमिते । चैत्रशुक्लद्वितीयायां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्राश्लीलाभिधग्रामाद्बहि-राम्रवणे स तु । न्यषीदच्छुभ्रवसनः स्वास्तृते मञ्चकोत्तमे ॥ २ ॥ पौष्पस्रक्शेखरान् बिभ्रद् वृतस्त्यागिगृहिव्रजैः । सतः पुरःस्थानवदत्कृपया स्वयमेव सः ॥ ३ ॥ कृष्णस्वरूपविज्ञाने यस्य भक्तस्य किञ्चन । न्यूनत्वं स्यात्सा तु तस्य ज्ञातव्या महती क्षतिः ॥ ४ ॥ यः कृष्णो वासुदेवश्च नरनारायणो हरिः । परब्रह्मेति च प्रोक्तस्तत्सुखं तस्य नाञ्जसा ॥ ५ ॥ न चैकान्तिकभक्तत्वं जायते तस्य सर्वथा । सेवित्वाऽतः सतः सुज्ञान् ज्ञानदार्ढ्यं सुसाध्यताम् ॥ ६ ॥ प्रजापतिमुखा ये च स्रष्टारो जगतामिह । ज्ञानदार्ढ्यं विना तेऽपि हि मुच्यन्ते नैव संसृतेः ॥ ७ ॥

॥३॥ कृष्णेति । यस्य । भक्तस्य । कृष्णस्वरूपविज्ञाने भगवत्स्वरूपावबोधे । किञ्चन । न्यूनत्वं । स्यात् । तस्य भक्तस्य । सा महती । क्षतिर्हानिर्ज्ञातव्या ॥ ४ ॥ का हानिरित्यत्राह । य इति । तस्य भक्तस्य । कृष्णः कृष्णाख्यः । वासुदेवः । नरनारायणः । हरिश्च । परब्रह्म । इति । च प्रोक्तः । भगवान् । तत्सुखं तत्तस्य भगवतः सुखम् । अञ्जसा तत्वतः । यथार्थत इत्यर्थः । न नायातीत्यर्थः ॥ ५ ॥ नेति । तस्य भक्तस्य । एकान्तिकभक्तत्वं । सर्वथा । नैव । जायते । अतःकारणात् । सुज्ञान् सुष्टुज्ञानं येषां ते तथोक्तान् । सतः साधून् । सेवित्वा संसेव्येत्यर्थः । ज्ञानदार्ढ्यं ज्ञानस्य दृढत्वं । सुसाध्यतां सुष्टतया साध्यताम् ॥ ६ ॥ कुत इत्यत आह । प्रजापतिमुखा इति । इहास्मिल्लोके प्रजापतिमुखाः । ये । जगतां । स्रष्टारः । तेऽपि । ज्ञानदार्ढ्यं । विना । संसृतेः । नैव । मुच्यन्ते ।

ते प्रजापतयोऽपि मुहुर्मुहुः सृष्ट्या सहैवोत्पद्यन्तेऽन्ते मायायामेव लीना भवन्त्यपि श्रीपुरुषोत्तमभगवतः समिपेऽक्षरधामनि न गच्छन्ति कुतस्तेषां ज्ञाने न्यूनताऽस्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ तेषां ज्ञाने का न्यूनताऽस्तीति चेत्तत्राह । ज्ञाने इति । तेषां प्रजापत्यादीनां । ज्ञाने । या । न्यूनता । वर्त्तते । तां । न्यूनतामहं । ब्रुवे । ते प्रजापत्यादयः । मुक्तौ । स्वस्य स्वस्य क्रियाबलं । तत्कारणं । जानन्ति । हि निश्चितम् ॥ ८ ॥ कृष्णाश्रयबलमिति । ते प्रजापत्यादयः । मुक्तौ । कृष्णाश्रयबलं भगवदाश्रयस्य यद्बलं तत्कारणं । न विदुः नैव जानन्ति । इति । एका । न्यूनता । तेषां । ज्ञानेऽस्त्यन्यां च न्यूनतां । कीर्त्तये कथयामि ॥ ९ ॥ अक्षरब्रह्मतामिति ते प्रजापत्यादयः । अक्षरब्रह्मतां । प्राप्य । सर्वथा । नारायणनिषेवणं नारायणस्य भगवतः निषेवणं सेवनं । कार्यं । इत्येवं । मुक्तिरूपं । न । विदुर्जानन्ति ॥ १० ॥ तथेति । तथा । ते प्रजापत्यादयोऽपि । ये ते पुरुषाः । रामकृष्णमुखेषु । हर्यवतारेषु । अंशत्वं । विदुर्जानन्ति । इत्येषा । तेषां । तन्न्यूता । मता ॥ ११ ॥

ज्ञाने या न्यूनता तेषां वर्त्तते तामहं ब्रुवे । स्वस्वक्रियाबलं ते हि मुक्तौ जानन्ति कारणम् ॥ ८ ॥
कृष्णाश्रयबलं नैव ते मुक्तौ कारणं विदुः । इत्येका न्यूनता तेषां ज्ञानेऽस्त्यन्यां च कीर्त्तये ॥ ९ ॥
अक्षरब्रह्मतां प्राप्य नारायणनिषेवणम् । सर्वथा कार्यमित्येवं मुक्तिरूपं न ते विदुः ॥ १० ॥
तथा हर्यवतारेषु रामकृष्णमुखेषु ते । अंशत्वं विदुरित्येषा तेषां तन्न्यूनता मता ॥ ११ ॥
उत्पत्त्यादिः कथं न्वस्य भवत्यण्डस्य तद्वयम् । पश्येमेत्यपि सङ्कल्पस्तेषां प्रागभवन्मृतौ ॥ १२ ॥
भक्ता अपि सन्ति ते तु सृष्ट्यादावेव कर्मणि । कृष्णेन योजिता भ्रमन्ति फलदायिना ॥ १३ ॥
सम्यग्ज्ञानं यदा ते च लप्स्यन्ते सन्निषेवणात् । तदेव मुक्तिं यास्यन्ति भविष्यन्ति महासुखाः ॥ १४ ॥
कृष्णसेवेतेरा वाञ्छा भक्तैः कार्या न तत्कचित् । भक्ता अपि हरेर्ज्ञेया लक्षणैस्त्रिविधा इह ॥ १५ ॥

उत्पत्त्यादिरिति । पूर्वं । तेषां । मृतौ मृत्युकाले । नु इति वितर्केऽस्याण्डस्य ब्रह्माण्डस्य । उत्पत्त्यादिः । आदिशब्दोऽत्र स्थितिलयसंग्रहार्थः । कथं केन प्रकारेण । भवति । तद्वयं । पश्येम । इत्यपि एतादृशोऽपि । सङ्कल्पः । अभवत् ॥१२॥ भक्ता इति । ततो हेतोः । भक्ताः । अपि यद्यपि भक्ताः सन्त्यपि । ते तु । फलदायिना स्वकृतकर्मफलप्रदात्रा । कृष्णेन भगवता । सृष्ट्यादावेव । कर्मणि । योजिताः सन्तः । भ्रमन्ति ॥ १३ ॥ सम्यग्ज्ञानमिति । च । ते । यदा । सन्निषेवणात् साधुसंसेवनात् । सम्यग्ज्ञानं परिपूर्णं कृष्णस्वरूपज्ञानमित्यर्थः । लप्स्यन्ते । तदा । एव । मुक्तिं मोक्षं । यास्यन्ति प्राप्स्यन्ति । महासुखाः । भविष्यन्ति ॥१४॥ कृष्णसेवेतेरेति । तत्तस्मात्कारणात् । भक्तैः । कृष्णसेवेतरा । वाञ्छा । कचिन्न । कार्या । इहास्मिल्लोके । हरेर्भगवतः । भक्ताः । अपि । लक्षणैस्त्रिविधाः त्रिप्रकाराः । ज्ञेया ज्ञातव्याः ॥ १५ ॥

विश्वसृष्ट्यादीति । यस्तु । भजन्सन् । कृष्णात् परमेश्वरतः । विश्वसृष्ट्यादिसामर्थ्यं । इच्छेत् । स भक्तः । ऐश्वर्यार्थी । कनीयान्कनिष्ठः । इति । ज्ञेयः ॥ १६ ॥ केवलेति । यस्तु । पुमान् । केवलात्मस्वरूपेण । केवलात्मरूपो भूत्वेत्यर्थः । हरिं । भजेत् । स भक्तः । महर्षिभिः । कैवल्यार्थी च । मध्यमः । कथितः ॥ १७ ॥ भजेत इति । यः । भक्तः । अनन्यभावेन । प्रत्यक्षपुरुषोत्तमं भगवन्तं । भजेत भजनं करोति । तत्सेवाप्रियः तत्तस्य प्रत्यक्षपुरुषोत्तमस्य भगवतः सेवा प्रिया यस्य स तथाभूतः । असौ भक्तः । भगवन्निष्ठो भगवति निष्ठा स्थितिर्यस्य स तथोक्तश्च । उत्तमः । कथित इत्यर्थः ॥ १८ ॥ वयमिति ।

विश्वसृष्ट्यादिसामर्थ्यमिच्छेत्कृष्णात्तु यो भजन् । ऐश्वर्यार्थी स विज्ञेयः कनियानिति च ध्रुवम् ॥ १६ ॥
केवलात्मस्वरूपेण यो भजेत हरिं पुमान् । कैवल्यार्थी स कथितो मध्यमश्च महर्षिभिः ॥ १७ ॥ भजेतानन्यभावेन प्रत्यक्षपुरुषोत्तमम् । यस्तत्सेवाप्रियश्चासौ भगवन्निष्ठ उत्तमः ॥ १८ ॥ वयं तु सर्वे प्रत्यक्षनरनारायणप्रभौ । निष्ठावन्तो भवामो हि उत्तमाः स्मो न संशयः ॥ १९ ॥ इति वागमृतं निपीय तस्य वृषसूनोरखिला हि साधवस्ते । गृहिणश्च तदीय भक्तिभाजः परमं मोदमवापुरन्तरे स्वे ॥ २० ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते अश्लालीप्रकरणे प्रथमस्तरङ्गः ॥ १ ॥

वयं तु । सर्वे । प्रत्यक्षनरनारायणप्रभौ । निष्ठावन्तः । भवामः । उत्तमाः स्म । हि निश्चितं । न संशयः । तत्र संशयो नास्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥ उपसंहरति । इतीति । इति । तस्य । वृषसूनोः श्रीस्वामिनारायणस्य प्रत्यक्षभगवतः । वागमृतं वचनामृतमित्यर्थः । निपीय पीत्वाऽखिलाः समग्रास्तदीयभक्तिभाजस्ते । साधवश्च । गृहिणो गृहस्थाश्च । स्वेऽन्तरे । परमं । मोदं हर्षमापुः प्रापुरित्यर्थः ॥ २० ॥ ॥ इति श्रीमदुद्धवसम्प्रदायप्रवर्त्तकप्रत्यक्षपुरुषोत्तमश्रीसहजानन्दस्वामिसूनुश्रीमदयोप्रसादाचार्यविरचितायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायामन्वयदीपिकायां अश्लालिप्रकरणे प्रथमस्तरङ्गः ॥ १ ॥

॥ इति श्रीअश्लालीप्रकरणं समाप्तम् ॥

जयतल्पपुरप्रकरणम्

श्रीसहजानन्दाय नमः ॥ जयतल्पपुरे चाथ पञ्चानां धर्मसूनुना । वचोऽमृतानां । प्रोक्तानां टीकेयं क्रियते मया ॥ १ ॥ जयतल्पपुरे प्राह प्रथमे मोक्षदो हरिः । साधुनाऽहंकृतिर्मानस्त्याज्यो भूरिगुणेन च ॥ २ ॥ शकाब्द इति । पूर्वार्द्धे व्याख्यातम् (१८८२) चैत्रशुक्लतृतीयायां । हरेः प्रत्यक्षभगवतः श्रीस्वामिनारायणस्य । इदं वक्ष्यमाणं वचोऽमृतम् । अभूदित्यर्थः ॥ १ ॥ जयतल्प इति । तत्र तस्यां तिथौ । स श्रीहरिः । जयतल्पाख्यं पुरं तत्र । राजप्रासादसन्निधौ राज्ञः प्रासादस्य समीपे । अशोकवृक्षाधोभागे । सुमञ्चके । न्यषीदत् ॥ २ ॥ कण्ठे इति । कथंभूतः सः । कण्ठे । पुष्पहाराश्च । उष्णीषे शिरोवेष्टने । पुष्पशेखरान् । श्रवसोः कर्णयोः । पुष्पावतंसौ कर्णाभरणे । करे । जम्बीरं फलम् । दधत् ॥ ३ ॥ त्यागिभिरिति । त्यागिभिः । गृहिभिर्गृहस्थैः । भक्तैः । परिवेष्टितश्च । सितांशुकः धृतश्वेतवसनः । मुमुक्षुहित-

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नेत्राष्टवसुभूमिते । चैत्रशुक्लतृतीयायां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ जयतल्पपुरे तत्र राजप्रासादसन्निधौ । अशोकवृक्षाधोभागे स न्यषीदत्सुमञ्चके ॥२॥ कण्ठे दधत्पुष्पहारानुष्णीषे पुष्पशेखरान् । पुष्पावतंसौ श्रवसोर्जम्बीरं च फलं करे ॥३॥ त्यागिभिर्गृहिभिर्भक्तैः परितश्च सितांशुकः । उवाच कृपयैव तान्मुमुक्षुहितकृद्धि सः ॥४॥ प्रसिद्धे भवतो लोके द्वे मते सर्ववादिनाम् । अद्वैतमेकं द्वैतं च द्वितीयं परिकीर्त्तितम् ॥५॥ तत्राद्वैतं मुमुक्षुस्तु श्रयन्नात्मानमेव हि । भगवन्तं विदन् कुर्याद्यथेष्टाचरणं भुवि ॥६॥ अन्यस्मिंश्च मते जीव ईशो माया च सर्वथा । सत्या एव भवन्तीति मुक्तिर्न स्यान्मुमुक्षतः ॥७॥ मायायां विद्यमानायां मुक्तिसिद्धिः कथं भवेत् । न हि सत्कर्मभिस्तस्याः सत्याया विलयो भवेत् ॥८॥ सुषुप्तिरूपमायायां कर्मणां जायते लयः । प्रवृत्तानां च सर्वेषां निवृत्तानामपि ध्रुवम् ॥ ९ ॥

कृन्मुमुक्षुजनानां हितकर्त्ता । स श्रीहरिः । कृपया । तान् भक्तान् प्रति । उवाच ॥ ४ ॥ प्रसिद्ध इति । लोके । सर्ववादिनां । द्वे । मते । प्रसिद्धे । भवतः । तत्र एकमद्वैतं । परिकीर्त्तितम् । द्वितीयं । द्वैतं । परिकीर्त्तितम् ॥ ५ ॥ तत्रेति । तत्र । मुमुक्षुस्तु । अद्वैतं मतं । आश्रयन्सन् । आत्मानमेव । भगवन्तं । विदन् सन् । भुवि पृथिव्याम् । यथेष्टाचरणं । कुर्यात् ॥ ६ ॥ अन्यस्मिन्निति । अन्यस्मिन्मते । जीवः । ईश ईश्वरः । च । माया । सर्वथा । सत्या । एव । भवन्तीतिहेतोः । मुमुक्षतः मुक्तीच्छोः । मुक्तिर्न । स्यात् ॥ ७ ॥ मायायामिति । मायायां । विद्यमानायां सत्यां । मुक्तिसिद्धिः । कथं केन प्रकारेण । भवेत् । सत्कर्मभिः । सत्यायास्तस्या मायायाः । विलयः । न हि । भवेत् ॥ ८ ॥ सुषुप्तीति । सुषुप्तिरूपमायायां । प्रवृत्तानां । च निवृत्तानां । सर्वेषामपि । कर्मणां । लयः । जायते । ध्रुवं निश्चितं ॥ ९ ॥

लोकालोकमिति । लोकालोकं लोकालोकाभिधं । नगं पर्वतमिव । तां सुषुप्तिरूपां मायां । कोऽपि पुरुषः । उल्लङ्घयितुं उल्लङ्घनं कर्त्तुं । न शक्तः न समर्थः । तदा तर्हि । माहामायां कुतः माहामायामुल्लङ्घयितुं कुतः समर्थः । स्यान्न स्यादित्यर्थः ॥ १० ॥ अत इति । अतःकारणात् । दुस्तरायाः । अस्या मायायाः । तरणे । वो युष्माकम् । साधनं । ब्रुवेऽहमितिशेषः । तदेवाह नहीतिसार्द्धेन । माया । स्वतन्त्र । न हि । अस्ति । यद्यस्माद्धेतोः । तन्नियन्ता नियमयिता । हरिर्भगवानस्ति ॥ ११ ॥ अत इति । अतःकारणात् । माया । परस्यैव । अत्रास्मिंल्लोके । नराकृतेः नराकारमूर्त्तेः । कृष्णस्य भगवतः । वा । तदीयानां भक्तानां सतां । आश्रयात् । तस्या मायायाः । उल्लङ्घनं । भवेत् ॥ १२ ॥ प्रतापादिति । यदा । कृष्णस्य भगवतः । प्रतापादेव । माया । उल्लङ्घिता । भवेत् तर्ह्येव । पुंसि तन्मायोल्लङ्घनकर्तृपुरुषे । सर्वे । महागुणा निष्कामादयः । आविर्भवेयुः ॥ १३ ॥ सहस्रश इति । तदा । यदा तस्मिन्महागुणा आयान्ति तदा ।

सुषुप्तिरूपां मायां तां लोकालोकं नगमिव । न कोऽप्युल्लङ्घने शक्तो महामायां कुतस्तदा ॥ १० ॥ अतोऽस्या
दुस्तराया वः साधनं तरणे ब्रुवे । न हि माया स्वतन्त्रास्ति तन्नियन्ताऽस्ति यद्धरिः ॥ ११ ॥ अतो माया
परस्यैव कृष्णस्यात्र नराकृतेः । आश्रयाद्वा तदीयानां तस्या उल्लङ्घनं भवेत् ॥ १२ ॥ प्रतापादेव कृष्णस्य यदा
सोल्लङ्घिता भवेत् । आविर्भवेयुस्तर्ह्येव पुंसि सर्वे महागुणाः ॥ १३ ॥ सहस्रशो जनास्तं च मानयेयुस्तदा भृशम् ।
इन्द्रब्रह्मादिसदृशं जानीयुस्तं च ते हृदि ॥ १४ ॥ निर्विचारस्तदा भक्तो जानंस्तत्पौरुषं स्वकम् । प्राप्नोति मान-
हङ्कारौ स्वातन्त्र्यं च क्रियास्वपि ॥१५॥ सम्यग्विचारवान् यश्च भक्तः स तु नराकृतेः । हरेश्च तत्सतां गुर्वीं कृपां
तां वेत्ति सर्वथा ॥ १६ ॥ ततो भागवतं सेतुं नातिक्रामति स क्वचित् । ईदृशो भगवद्भक्तः साधुर्भुवि सुदुर्लभः
॥ १७ ॥ तस्माद् भूरिगुणेनापि साधुनाऽहंकृतिस्तथा । मानश्च सर्वथा हेयः सेव्याः सन्तश्च दासवत् ॥ १८ ॥

तं पुरुषं । सहस्रशः । जनाः । भृशं अत्यन्तम् । मानयेयुः । ते जनाः । तं पुरुषं । इन्द्रब्रह्मादिसदृशं । हृदि । जानीयुः ॥ १४ ॥ निर्विचार इति । तदा । निर्विचारो विचारशून्य इत्यर्थः । भक्तः । तत्पौरुषं । स्वकं स्वकीयं । जानन्सन् । मानाहङ्कारौ । च स्वक्रियासु । स्वातन्त्र्यमपि । प्राप्नोति ॥ १५ ॥ सम्यगिति । यः । सम्यग् । विचारवान् । भक्तः । स तु । नराकृतेः । हरेः मनुष्याकृतिधरस्य प्रत्यक्षभगवतः । तत्सतां तत्तस्य प्रत्यक्षनराकृतेर्भगवतः सतां साधूनां । गुर्वीं महतीं । तां कृपां । सर्वथा । वेत्ति जानातीत्यर्थः ॥ १६ ॥ तत इति । ततो हेतोः । स भक्तः । भागवतं सेतुं भगवत्कृतमर्यादां । क्वचित्कर्हिचिदपि । नातिक्रामति । अतिक्रमणं न करोतीत्यर्थः । ईदृशः । भगवद्भक्तः । साधुः । भुवि पृथिव्यां । सुदुर्लभः । अस्ति ॥ १७ ॥ तस्मादिति । तस्मात्कारणात । भूरिगुणेनापि । साधुना । अहंकृतिरहङ्कारः । तथा । मानः । सर्वथा । हेयस्त्याज्यः । च सन्तः साधवः । दासवत् दास इव भूत्वा । सेव्याः सेवनिया इत्यर्थः ॥ १८ ॥

सेव्यमिति । यद्यस्मात्कारणादत्र । भुवि पृथिव्यां । सन्तु । सेव्यत्वं । च महत्वं । अस्ति । तत्तु । भगवद्भक्तिज्ञानातिशयतः । अस्ति । खलु निश्चितम् ॥१९॥ ज्ञानभक्त्योरिति । औद्धवे । पथि सम्प्रदाये । ज्ञानभक्त्योः । अतिशयात् । महत्ताऽस्ति । न तु । लोकवत् । विद्याभिः । जात्यादिगुणयोगेन । महत्वमस्तीत्यर्थः ॥२०॥ उपसंहरति । धार्मिकस्येति । इत्थं । धार्मिकस्य धर्मनन्दनस्य श्रीस्वामिनारायणस्य प्रत्यक्षभगवतः । वचनामृतं अमृततुल्यं वचनम् । निपीय । ते निखिला । भक्ताः । ये । सदसि सभायां । स्थिताः । साधवः । गृहिजनाश्च । तेऽपि । अतिमुदं अतिहर्षं । आपुः प्रापुः । वै निश्चितम् ॥ २१ ॥ इति श्रीमत्केशवप्रसादाचार्यविरचितायां श्रीहरिवाक्यसिसुधान्धुटीकायामन्वयदीपिकायां जयतल्पपुरप्रकरणे प्रथमस्तरङ्गः ॥ १ ॥

ब्रह्मानन्देन सम्पृष्टः कीदृग्लक्ष्मा यतिर्भवेत् । तदाहेशो द्वितीये तु तरङ्गे भक्तिनन्दनः ॥ १ ॥ शकाब्दे इति । पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् (१८८२) चैत्रशुक्लतृती-

सेव्यत्वं च महत्वं च सत्स्वेवास्त्यत्र यद् भुवि । तत्त्वस्ति भगवद्भक्तिज्ञानातिशयतः खलु ॥ १९ ॥ ज्ञानभक्त्योरति-
शयान्महत्ता साऽस्त्यौद्धवे पथि । न तु विद्याभिर्जात्यादिगुणयोगेन लोकवत् ॥ २० ॥ धार्मिकस्य वचनामृतमित्थं
ते निपीय निखिला अपि भक्ताः । साधवो गृहिजनाश्च तदापुर्ये स्थिताः सदसि तेऽतिमुदं वै ॥ २१ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिंधौ शतानन्दमुनिविरचिते जयतल्पपुरप्रकरणे प्रथमस्तरङ्गः ॥ १ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नेत्राष्टवसुभूमिते । चैत्रशुक्लतृतीयायां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
जयतल्पपुरे तत्र निश्यसौ कृष्णमन्दिरे । न्यषीदन्मञ्चके स्वीयैर्भक्तैः परिवृतोऽखिलैः ॥ २ ॥
सितवासा दधत्पौष्पान् हारापीडावतंसकान् । नक्तकं च करे वामे दक्षिणे जपमालिकाम् ॥ ३ ॥
कृतप्रणामः पप्रच्छ ब्रह्मानन्दस्तमीश्वरम् । कीदृग्लक्ष्मा यतिर्ज्ञेयस्तन्मे वद महाप्रभो ! ॥ ४ ॥

यायां चैत्रमासस्य शुक्लपक्षगा या तृतीया तिथिस्तस्याम् । हरेः प्रत्यक्षभगवतः श्रीस्वामिनारायणस्य । इदं वक्ष्यमाणप्रकारं । वचोऽमृतं वचनामृतम् । आसीदितिशेषः ॥ १ ॥ जयतल्पपुर इति । तत्र तिथौ । जयतल्पपुरे । निशि रात्रौ । असौ हरिः । कृष्णमन्दिरे राधाकृष्णस्य मन्दिरे । अखिलैः समग्रैः । स्वीयैः स्वकीयैः । भक्तैः त्यागिभिरित्यर्थः । परिवृतः सन् । मञ्चके । न्यषीदत् ॥ २ ॥ सितवासा इति । सितवासा धृतश्वेतवस्त्रः । पौष्पान् । हारापीडावतंसकान् हाराश्चापीडाः शेखराश्च अवतंसकौ कर्णभूषणे च तथोक्तास्तान् । दधत् । च । वामे । करे हस्ते । नक्तकं रुमालइतिभाषायां तं । च । दक्षिणे करे । जपमालिकां । दधत् ॥ ३ ॥ कृतप्रणाम इति । तं तथाविधं स्थितं । ईश्वरं । कृतप्रणामः । ब्रह्मानन्दो ब्रह्मानन्दनामा मुनिः । पप्रच्छ प्रश्नमितिशेषः । हे महाप्रभो ! वक्तुं समर्थ । यतिः । कीदृग्लक्ष्मा कीदृ-ग्लक्षणयुक्त इत्यर्थः । ज्ञातव्यः । तत् । मे मम । वद कथय ॥ ४ ॥

तमिति । तं तथा पृच्छन्तं ब्रह्मानन्दमुनिं प्रति । हरिः श्रीस्वामिनारायणः । उवाच । यस्य पुंसः । दृढं । ब्रह्मचर्यं । भवेत् । च । सर्वाणि । इन्द्रियाणि । वशे । स्युः । स पुरुषः । यतिः । मतः ॥५॥ अथ तत्र निदर्शनमाह । हनूमान्निति । अत्र दृढब्रह्मचर्यरक्षणे । हनूमान् । च लक्ष्मणः दशरथनन्दनः । दृष्टान्तः । अवगम्यतां जानीयताम् । तत्रादौ हनूमद्वर्त्तनमाह । लङ्कामिति । हनूमान् । रामाज्ञया । सीतां । अन्वेष्टुमन्वेषणार्थं । लङ्काम् । अगात् ॥६॥ तत्रेति । तत्र लङ्कायां । स हनूमान् । अशोकवने । इतस्ततः । मार्गयन्सन् । निशि रात्रौ । निद्रिताः सुप्ताः । निद्रावशं गता इत्यर्थः । बहुशः । कुरूपाः । योषितः अद्राक्षीदपश्यदित्यर्थः ॥ ७ ॥ नेयमिति । इयं । जानकी सीता । न । इयं जानकी । न । इति वदन्सन् । अथानन्तरं । मन्दोदरीं रावणभार्यां । सुरूपां । निद्रितां निद्रावशं प्राप्तां । पुष्टां स्थूलां । दृष्ट्वा । स हनूमान् । संशयमाप सङ्कीतोऽभूत् ॥ ८ ॥ तत इति । ततस्तदन्तरम् । तेन हनूमता विचारितं । इयमपि । जानकी सिता । न । कुत इत्याह । सेति । हि यस्मात्कारणात् । रामवियेगार्त्ता रामस्य वियोगेनार्त्ता दुःखिता । सा सीता । पुष्टाङ्गी । न । भवेत् । ध्रुवं निश्चितं ॥ ९ ॥ विरहिण्या इति । विरहिण्याः ।

तं प्रति श्रीहरिराह यस्य ब्रह्मचर्यं दृढं । इन्द्रियाणि वशे यस्य यतिः स पुरुषो मतः ॥ ५ ॥ हनूमांल्लक्ष्मणश्चात्र दृष्टान्तो ह्यवगम्यताम् । लङ्कारामाज्ञया सीतामन्वेष्टुं हनूमानगात् ॥ ६ ॥ तत्राशोकवने सीतां मार्गयन् स इतस्ततः । बहुशो योषितोऽद्राक्षीत्कुरूपा निद्रिता निशि ॥ ७ ॥ नेयं नेयं जानकीति वदन् मन्दोदरीमथ । सुरूपां निद्रितां पुष्टां दृष्ट्वा संशयमाप सः ॥ ८ ॥ ततो विचारितं तेन नैवेयमपि जानकी । सा हि रामवियोगार्त्ता न पुष्टाङ्गी भवेद् ध्रुवम् ॥ ९ ॥ विरहिण्या न निद्रा च भवेत्तस्याः कथंचन । विचार्येत्थं ततः स्थानात्स जगामान्यतः कपिः ॥ १० ॥ ततोऽनुतापं स प्राप हनूमानात्मनो हृदि । योषितां वीक्षणं त्वेतदयुक्तं हि यतेर्मम ॥११॥ स्त्रीणां वीक्षां विना सीता मार्गिता स्यात्कथं मया । अन्वेष्टुमेव तां चाहमायातोऽस्याज्ञया प्रभोः ॥१२॥ अतो न दोषो भविता मम रामप्रतापतः । किञ्च दोषो भवेत्तर्हि यदि क्षुभ्येत तेन हृत् ॥१३॥

तस्याः सीतायाः । निद्रा । कथंचन कर्हिचिदपि । न भवेन्न स्यात् । इत्थं । विचार्य । सः । कपिर्वानरो हनूमान् । ततः स्थानान्मदोदर्याः स्थानतः । अन्यतः अन्यत्र । जगाम ॥ १० ॥ तत इति । ततस्तदन्तरं । स हनूमान् । आत्मनः स्वस्य । हृदि हृदयेऽनुतापं परितापं । प्राप । तदेवानुतापमाह । योषितामिति । एतत् । योषितां स्त्रीणां । वीक्षणं । यतेर्ब्रह्मचारिणः । मम । अयुक्तं । न युक्तमित्यर्थः । हि निश्चितम् ॥ ११ ॥ स्त्रीणामिति । स्त्रीणां । वीक्षां निरीक्षणं । विना । मया । कथं केन प्रकारेण । मार्गिता । स्यान्न स्यादित्यर्थः । अहं । तां सीतामेव । अन्वेष्टुं अन्वेषणं कर्तुं । प्रभोः रामचन्द्रस्य । आज्ञया निदेशतः । आयातः । अस्मि । आगतोऽस्मीत्यर्थः ॥ १२ ॥ अत इति । अतःकारणात् । रामप्रतापतः । मम । दोषः यतेः स्त्रीवीक्षारूपो जात इत्यर्थः । न भविता । किञ्च । यदि यर्हि । दोषः । भवेत्स्यात्तर्हि । तेन दोषेन । हृत् । हृदयं । क्षुभ्येत क्षोभं प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ १६ ॥

तदिति । तत्तु । किञ्चिदपि । स्वामिकृपया स्वामिनः रामचन्द्रस्य । कृपया । मे मम । क्वचित्कदाचिदपि । नास्ति । इत्थं । विचार्य विचारं कृत्वा । निश्चिन्तः गतचिन्तः । स हनुमान् । पुनः । सीताममार्गयत् ॥ १४॥ एवमिति । एवं लक्ष्मा । हनुमानिव । सर्वप्रकारेण । इह । तद्धेतौ । सत्यपि स्त्र्यादिवीक्षणादिसत्त्वेऽपि । निर्विकारान्तरः । सः । यतिर्ब्रह्मचारी । ज्ञेयः ॥ १५ ॥ अथ जितेन्द्रिय इति । एकादशभिर्लक्ष्मणस्य नैष्ठिकत्वं दर्शयति । जितेन्द्रियः जितानीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि येन स तथाभूतश्च । नित्यं । धर्मदृढस्थितिर्धर्मे ब्रह्मचर्ये दृढा स्थितिर्यस्य स तथाभूतः । लक्ष्मणो दशरथनन्दनः । सीतारामौ सीता च रामश्च तथोक्तौ । अतिप्रीत्या । पितराविव माता च पिता च पितरौ ताविव । सिषेवे सेवितवान् ॥ १६ ॥ तेनेति । तेन लक्ष्मणेन । सह । रामः । यदा । वने । सीतां जानकीमन्वेषयत् । तदा । सुग्रीवं वानराधिपं । प्राप्य । सीताहरणं । दुःखं । उक्तवान् ॥ १७ ॥ तत इति । ततस्तदनन्तरम् । स सुग्रीवः । तं रामं । प्राह । हे राम रामेति

तत्तु किञ्चिदपि स्वामिकृपया नास्ति मे क्वचित् । इत्थं विचार्य निश्चिन्तः सीतां सोऽमार्गयत्पुनः ॥ १४ ॥ एवं लक्ष्मा यतिर्ज्ञेयो हनुमानिव सर्वथा । निर्विकारान्तरो नित्यं तद्धेताविह सत्यपि ॥ १५ ॥ जितेन्द्रियो लक्ष्मणश्च नित्यं धर्मदृढस्थितिः । सीतारामावतिप्रीत्या सिषेवे पितराविव ॥ १६ ॥ तेन साकं यदा रामः सीतामन्वेषयत्वने । सुग्रीवं प्राप्य सीताया हरणं दुःखमुक्तवान् ॥ १७ ॥ तत प्राह स तं रामं स्त्रियं कांचन राक्षसः । रामरामेति जल्पन्तीं जहार हि विहायसा ॥ १८ ॥ अत्रस्थं सा च मां वीक्ष्य रुदन्ती खण्डवाससा । स्वालङ्कारान्निबध्यात्र प्राक्षिपत्तान्विलोकय ॥ १९ ॥ ते त्वदीया यदि तदा सा स्त्री सीता भवेद् ध्रुवं । इत्युक्त्वा दर्शयामास दिदृक्षन्तं स तान्कपिः ॥ २० ॥ दृष्ट्वैव रघुनाथोऽपि सीताया एव तानवैत् । ततः स लक्ष्मणं प्राह भगवानेतान् परीक्षताम् ॥२१॥ न व्यजानत्तदा कर्णभरणे अङ्गदे च सः । नूपुरौ तु स सीताया एवेत्याहाग्रजं विदन् ॥ २२ ॥

जल्पन्तीं । काञ्चन । स्त्रीयम् । राक्षसः । विहायसाऽऽकाशमार्गेण । जहार । निश्चितम् ॥१८॥ अत्रेति । सा स्त्री । अत्रस्थमत्र स्थितं । मां । वीक्ष्य दृष्ट्वा । रुदन्ती सति । खण्डवाससा वस्त्रखण्डेन । स्वालङ्कारान्स्वाभूषणानि । निबध्य । अत्र । प्राक्षित् । तानलङ्कारान् । विलोकय पश्य ॥ १९ ॥ त इति । तेऽलङ्काराः । यदि । त्वदीयाः । स्युश्चेत्सा । स्त्री । सीता । भवेत् । ध्रुवं । इत्युक्त्वा । दिदृक्षन्तं दृष्टमिच्छन्तं । तं रामं । सः । कपिः सुग्रीवः । तान् अलङ्कारान् । दर्शयामास ॥२०॥ दृष्ट्वेति । रघुनाथो रामचन्द्रोऽपि । तानलङ्कारान् । दृष्ट्वा । सीताया एव । अवैत् । ज्ञातवानित्यर्थः । ततस्तद्दर्शनानन्तरम् । स रामः । लक्ष्मणं प्रति । आह । भवान् । एतानलङ्कारान् । परीक्षणं कुर्वतामित्यर्थः ॥ २१ ॥ नेति । तदा तत्समये । स लक्ष्मणः । कर्णाभरणे कर्णयोराभरणे भूषणे च । अङ्गदे केयूरे । न व्यजानत् न ज्ञातवान् । नूपुरौ तु चरणाभरणे तु । विदन् जानन्सन् । स लक्ष्मणः । सीताया एव । इति । अग्रजं स्वज्येष्ठबन्धुरामं । प्रत्याह अकथयत् ॥ २२ ॥

राम इति । तं तथावदन्तं लक्ष्मणं । रामः । आह । श्रवसोः कर्णयोश्च । करयोरलङ्काराः । त्वया । कथं । न विदिता न ज्ञाताः । च पदोश्चरणयोः । कथं । विदिताः ज्ञाताः ॥२३॥ लक्ष्मण इति । लक्ष्मणः । तं तथा पृच्छन्तं रामं प्रत्याह । हे स्वामिन् । मया । सितायाः । नित्यदा निरन्तरम् । सहवासे सत्यपि । सकलानि सर्वाणि । अङ्गानि । अञ्जसा यथार्थत इत्यर्थः । न दृष्टानि ॥ २४ ॥ चरणाविति । चरणौ पादौ तु । अन्वहं प्रतिदिनं । प्रातःकाले । प्रणमे सति नमस्कारे कृते सति । सम्यगीक्षितौ दृष्टौ भवत इत्यर्थ । अतःकारणात् । नूपुरविज्ञानं तु । ममास्ति । अन्यत्तु । अहं । न अविदं । न जानामीत्यर्थः ॥ २५ ॥ इतीति । इत्युक्तः । रामचन्द्रोऽपि । तं लक्ष्मणं । स्तुवन्सन् । आश्चर्यमगात् । एवं । यः । जितेन्द्रियः । स्यात् । स तु । भुवि पृथिव्यां । यतिर्ब्रह्मचारी । ज्ञेयः ॥२६॥ इतीति । इति । स्वामी श्रीसहजानन्दः । तं मुनिं ब्रह्मानन्दस्वामिनं प्रति । उक्त्वा । सर्वान्सभासदः प्रति । आह । अयं । ब्रह्मानन्दो ब्रह्मानन्दनामा मुनिरपि । हनुमल्लक्ष्मणोपमः । ब्रह्मचर्ये हनुमल्लक्ष्मणसदृशोऽस्तीत्यर्थः ॥२७॥ एवमिति । एवं । सदसि सभायां । साधुवर्यं साधुश्रेष्ठं । तं ब्रह्मानन्दमुनिं । आदरात्स्तुत्वा । एव ।

रामस्तमाह श्रवसोः करयोश्च कथं त्वया । अलङ्कारानविदिता विदिताश्च पदोः कथं ॥ २३ ॥ लक्ष्मणः प्राह तं स्वामिन् ! मया दृष्टानि नाञ्जसा । सीतायाः सकलाङ्गानि सहवासेऽपि नित्यदा ॥ २४ ॥ चरणौ त्वन्वहं प्रातः प्रणामे सम्यगीक्षितौ । अतो नूपुरविज्ञानं ममास्त्यन्यत्तु नाविदम् ॥ २५ ॥ इत्युक्त आश्चर्यमगाद्रामचन्द्रोऽपि तं स्तुवन् । एवं जितेन्द्रियो यः स्यात्स तु ज्ञेयो यतिर्भुवि ॥ २६ ॥ इत्युक्त्वा तं मुनिं स्वामी सर्वान्प्राह सभासदः । ब्रह्मानन्दोऽयमप्यस्ति हनुमल्लक्ष्मणोपमः ॥ २७ ॥ एवं स्तुत्वैव सदसि साधुवर्यं तमादरात् । स्थितं नत्वा तमाशाजिद्वैश्यः पप्रच्छ सत्पतिम् ॥२८॥ जीवस्य भगवन् ! रूपं ज्ञेयं कीदृशमञ्जसा । तन्मां ब्रूहीति पृष्टोऽसौ प्राह तं हितकृन्नृणाम् ॥ २९ ॥ चिद्रूपश्चाणुमात्रोऽस्ति हृदाकाशे स निर्मलः । अछेद्यादिगुणश्चात्मा नित्यो निर्विक्रियोऽव्ययः ॥ ३० ॥

स्थितं । तं सत्पतिं हरिं प्रति । आशाजिद्वैश्यः आशाजिन्नामा वैश्यः । नत्वा नमस्कारं कृत्वा । पप्रच्छ । प्रश्नमितिशेषः ॥ २८ ॥ जीवस्येति । हे भगवन्वक्तुं समर्थ हे हरे ! । जीवस्य जीवात्मनः । रूपं । अञ्जसा यथार्थतः । कीदृशं । ज्ञेयं ज्ञातव्यम् । तन्मां । ब्रूहि कथय । इति । पृष्टः । नृणां मनुष्याणां । हितकृत् । असौ हरिः । तं आशाजिद्वैश्यं । प्रत्याह ॥ २९ ॥ चिद्रूप इति । सः । आत्मा जीवः । चिद्रूपश्चैतन्यरूपः । हृदाकाशे । अस्ति । अणुमात्रः अणुसुक्ष्मः । अणुवत्स्थूलदृष्ट्या दुर्लक्ष्य इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः । आराग्रमात्रोऽवरोऽपि । दृष्टः । ‘वालाग्रशतभागस्य शतधाकल्पितस्य च भागो जीवश्चेत्यादिः । अस्ति । निर्मलः शुद्धः । अस्ति । अछेद्यादिगुणः अछेद्याद्या गुणा यस्य स तथोक्तः । नित्यः । निर्विक्रियः । अव्ययोऽविनाश्यस्ति । उक्तं च श्रीभगवद्गीतायां । नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः । न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः । अछेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च । नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातन’ इति ॥ ३० ॥

शब्दादीनिति । सर्वाङ्गव्यापकः । असौ जीवः । स्वयं । स्वेच्छया । श्रोत्राद्यैः । इन्द्रियैः कृत्वा । शब्दादीन् । सर्वान्विषयान् । गृह्णाति । परः इन्द्रियेभ्यः परः । अस्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ नन्वेतादृशो जीवः कथं दृश्य इति चेत्तत्राहोपासनाप्रतापेनेति । तं तथाविधं जीवात्मानं । नरनारायणप्रभोः नरनारायणभगवतः । प्रतापेन । भक्तजनाः । अञ्जसा साक्षात्पश्यन्ति । अन्ये तु भगवदुपासनारहिता भक्तास्तु । नैव । पश्यन्ति । हि निश्चितम् ॥ ३२ ॥ उपसंहरति । पीयूषतुल्यमिति । इति । हरेः श्रीस्वामिनारायणस्य प्रत्यक्षभगवतः । पीयूषतुल्यं । वचनं । निशम्य । स आशाजिद्वैश्यः । मुदं हर्षं । प्राप । स साधुर्ब्रह्मानन्दमुनिः । अन्ये ये । सदोनिषण्णाः सभायां स्थिताः । तदीयभक्तास्तस्य हरेरिमे भक्ताः । सन्तः साधवः । गृहस्थाश्च । तेऽपि । मुदं प्रापुरित्यर्थः ॥३३॥ इति श्रीकेशवप्रसादाचार्यविरचितायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायामन्वयदीपिकायां जयतल्पपुरप्रकरणे द्वितीयस्तङ्गः ॥ २ ॥

शब्दादीन् विषयान् सर्वान् श्रोत्राद्यैरिन्द्रियैः स्वयम् । गृह्णाति स्वेच्छयाऽसौ च सर्वाङ्गव्यापकः परः ॥ ३१ ॥
उपासनाप्रतापेन नरनारायणप्रभोः । पश्यन्ति तं भक्तजना अञ्जसाऽन्ये तु नैव हि ॥ ३२ ॥ पीयूषतुल्यं वचनं
निशम्य हरेरिति प्राप मुदं स वैश्यः । साधुः स चान्येऽपि सदोनिषणाः सन्तो गृहस्थाश्च तदीयभक्ताः ॥ ३३ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिंधौ शतानन्दमुनिविरचिते जयतल्पपुरप्रकरणे द्वितीयस्तरङ्गः ॥ २ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नेत्राष्टवसुभूमिते । चैत्रशुक्लचतुर्थ्यां हि वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
जयतल्पपुरे तत्र राजप्रसादसन्निधौ । बदर्यधस्तादुद्याने न्यषीदत्स निजासने ॥ २ ॥
चम्पापुष्पस्रजः कण्ठे नानाकुसुमशेखरान् । दधच्छीर्षपटे पौष्पाववतंसौ च कर्णयोः ॥ ३ ॥
सिताम्बरो वृतो भक्तैस्त्यागिभिर्गृहिभिश्च सः । पुरःस्थानवदत्साधूंश्चिन्तयित्वा क्षणं स्वयम् ॥ ४ ॥

माहात्म्यज्ञानयुग्भक्त्या क्षयं दुर्वासना त्वियात् । प्राह धर्मिस्तृतीये तु तरङ्गे भक्तहर्षदः ॥ १ ॥ शकाब्द इति । पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् (१८८२) चैत्रशुक्लचतुर्थ्यां चैत्रमासस्य या शुक्लपक्षस्था चतुर्थी तिथिस्तस्याम् । हरेः प्रत्यक्षभगवतः श्रीस्वामिनारायणस्य । इदं वक्ष्यमाणप्रकारं वचनामृतम् । आसीत् । हि निश्चितम् ॥ १ ॥ जयतल्पपुर इति । तत्र तस्यां तिथौ । स श्रीहरिः । जयतल्पपुरे । राजप्रसादसन्निधौ । उद्याने आक्रीडस्थाने । आराम इत्यर्थः । बदर्यधः बदरीवृक्षस्याधस्तात् । निजासने । न्यषीदत् ॥ २ ॥ तं विशिनष्टि । चम्पापुष्पस्रजः चम्पावृक्षस्य पुष्पाणां स्रजः मालिकाः । शिर्षपटे शिरोवेष्टने । नानाकुसुमशेखरान् । कर्णयोः । अवतंसौ गुच्छौ । दधत् ॥ ३ ॥ सिताम्बर इति । सिताम्बरः । धृतश्वेतवस्त्रः । त्यागिभिश्च । गृहिभिर्गृहस्थैः भक्तैः । वृतो वेष्टितः । स श्रीहरिः । क्षणं क्षणमात्रम् । स्वयं । चिन्तयित्वा विचार्य । पुरःस्थान् । साधूनवदत् ॥ ४ ॥

नेति । सतां साधूनां । दुष्टवासनातुल्यः । कश्चित्कोऽपि । रिपुः शत्रुः । नास्ति । अतःकारणात् । सा दुर्वासना । सर्वथा सर्वप्रकारेण । त्याज्या हेया इत्यर्थः । यतः सा । आत्मनः जीवस्य । संसृतेः । मूलं कारणमस्तीति । सर्वथैव हेयेत्यर्थः ॥५॥ य इति । यः । दुर्वासनायुक्तः पुमान् । ममान्तिके मत्समीपेऽपि । वसेत् । तथापि । असौ । पुमान् । अपरजीववत् अन्यजीववत् । सुखं । नैव । लभते । सुखं नैव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥६॥ मुक्तानन्द इति । तदा । मुक्तानन्दमुनिः । अपृच्छत् । केनोपायेन । सा दुर्वासना । हृदः हृदयसकाशात् । निवर्त्तेत निवृत्तिं प्राप्नुयात् । इति । पृष्टः । असौ । सतां पतिः श्रीहरिः । तं मुक्तानन्दमुनिं प्रति । उवाच ॥ ७ ॥ यदेति । यदा यर्हि । मदीयमर्यादोल्लङ्घने । मनसः । सङ्कल्पः । भवेत् । तर्हि । सा एव मन्मर्यादोलङ्घनरूपा । आत्मनो जीवात्मनः । दुर्वासना । विज्ञेया ज्ञातव्या ॥८॥ तदिति । तन्निवृत्त्यै तत्तस्या दुर्वासनाया निवृत्त्यै । धर्मस्थितेन । पुंसा पुरुषेण । माहात्म्यज्ञानयुक् माहात्म्यज्ञानेन युक्ता । नवविधा । हरेर्भगवतः । भक्तिः । दृढं

न दुष्टवासनातुल्यः कश्चिदस्तिरिपुः सताम् । अतः सा सर्वथा त्याज्या संसृतेर्मुलमात्मनः ॥ ५ ॥ यो दुष्टवासनायुक्तो वसेदपि ममान्तिके । तथाप्यसौ सुखं नैव लभतेऽपरजीववत् ॥ ६ ॥ मुक्तानन्दस्तदाऽपृच्छत्केनोपायेन सा हृदः । निवर्तेतेति पृष्टोऽसौ तमुवाच सतां पतिः ॥ ७ ॥ यदा मदीयमर्यादोल्लङ्घने मनसो भवेत् । सङ्कल्पस्तर्हि विज्ञेया सैव दुर्वासनाऽऽत्मनः ॥ ८ ॥ तन्निवृत्त्यै विधातव्या हरेर्नवविधा दृढम् । माहत्मज्ञानयुग्भक्तिः पुंसा धर्मस्थितेन वै ॥ ९ ॥ प्रत्यक्षभगवन्तं स ध्यायेच्चानन्यभावतः । नरनारायण ! स्वामिनारायण ! इतीरयन् ॥ १० ॥ एवं हि भजतस्तस्य नरनारायणः स्वयं । प्रविश्य विधुनोत्याशु सर्वां दुर्वासनां खलु ॥ ११ ॥ इति दुर्वासनानाशोपायः प्रोक्तो मयाऽञ्जसा । अन्यच्च किञ्चिद्वक्ष्यामि सर्वेषां वो हितावहं ॥ १२ ॥ स्वकीयधर्ममर्यादानोल्लंघ्या बुद्धिपूर्वकम् । प्रायश्चित्तं चाशु कार्यमज्ञानात्तदतिक्रमे ॥ १३ ॥ देहेन्द्रियान्तकरणावृत्तिसाक्षी च तादृशः । ततः परोऽस्मि चिद्रूपो विभाव्यं हृदि सर्वथा ॥ १४ ॥

यथा स्यात्तथा । विधातव्या कर्त्तव्या । वै निश्चितम् ॥९॥ प्रत्यक्षभगवन्तमिति । स दुर्वासनाक्षयेच्छुः पुमान् । अनन्यभावतः । हे नरनारायण ! हे स्वामिनारायण ! इति । इरयन्सन्नुचारयन्सन् । प्रत्यक्षभगवन्तम् ध्यायेत् ध्यानं कुर्यात् ॥ १० ॥ एवमिति । एवं । भजतः । तस्य । हृदि । नरनारायणो भगवान् । स्वयं । प्रविश्य । आशु शीघ्रं । सर्वां । दुर्वासनां । विधुनोति । खलु निश्चितं ॥ ११ ॥ इतीति । इति । मया । अञ्जसाऽनायासेन । दुर्वासनानाशोपायः । प्रोक्तः कथितः । अन्यच्च । किञ्चित् । वो युष्माकं । सर्वेषां । हितावहं हितकारकं । वक्ष्यामि । वचनमित्यर्थः ॥ १२ ॥ स्वकीय इति । स्वकीयधर्ममर्यादा । बुद्धिपूर्वकं । नोल्लंघ्या न उल्लङ्घनीया । अज्ञानात् । तदतिक्रमे सति । आशु शीघ्रम् । प्रायश्चित्तं । कार्यम् ॥ १३ ॥ देहेति । अहं । देहेन्द्रियान्तःकरणवृत्तिसाक्षी । एतादृशश्च । ततः देहेन्द्रियादिभ्यश्च । परः । चिद्रूपश्चैतन्यरूपः । आत्मा स एवास्मि । इति । सर्वदा निरन्तरम् । हृदि हृदये । विभाव्यं ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

नानाविध इति । नराकृतेः मनुष्याकृतेः जीवानां श्रेयसे भुवि प्रादुर्भूतस्य । कृष्णस्य भगवतः । नानाविधचरित्रेषु । शास्त्रविरुद्धेष्वपि । दोषमतिः । न कार्या । अयं भगवान्भविष्यति न वा यदि स्याचेदिदृग्वर्त्तनं कथमित्यादिदोषकर्तृकामतिर्बुद्धिः सा न कार्या इत्यर्थः । वै निश्चितं ॥१५॥ सतामिति । सतां साधूनामपि । अवगुणः । कदाचन कर्हिंचिदपि । नैव । गृहितव्यः । स्वस्य । माने सति । वा । अपमाने सति अपि । तुल्यतया एव समतयैव । वृत्यं वर्त्तितव्यम् । हि निश्चितम् ॥ १६ ॥ कृष्णस्यैवेति । अनेन । देहेन । सर्वथा सर्वप्रकारेण । कृष्णस्यैव भगवत एव । प्रीयम् । कार्यम् । इतः भगवतः प्रीतिकरतः । महत् । परतरमन्यतमम् । किञ्चित् । कर्त्तव्यं । नास्ति । वै निश्चितम् । अनेन देहेन यथा भगवान्नराकृतिः प्रत्यक्षपुरुषोत्तमः प्रीयात्तथा कर्त्तव्यमस्तीतिभावः ॥ १७ ॥ तथेति । यथा । यथा । कृष्णो भगवान् । प्रसीदेत्प्रीतो भवेत् । तथा । कार्यं । न तु । तत्र । हितैषिणा आत्मनो हितमिच्छुना पुंसा । देहदुःखादिगण्यम् । स्वहितेच्छुना तत्र स्थले देहकष्टादिकं न मान्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥ मानेर्ष्या इति । मानेर्ष्याक्रोधलोभाद्याः । दोषाः । दूरतः । हेयास्त्याज्या इत्यर्थः । तत्रापि । श्रेयोऽतिविघ्नकृत् । मानस्तु । सर्वथा ।

नानाविधचरित्रेषु कृष्णस्य नराकृतेः । अपि शास्त्रविरुधेषु कार्या दोषमतिर्न वै ॥१५॥ सतां चावगुणो नैव ग्रहीतव्यः कदाचन । स्वस्य मानेऽपमाने वा वृत्यं तुल्यतयैव हि ॥१६॥ कृष्णस्यैव प्रियं कार्यं देहेनानेन सर्वथा । इतः परतरं किञ्चित्कर्त्तव्यं नास्ति वै महत् ॥ १७ ॥ यथा यथा प्रसीदेच्च कृष्णः कार्यं तथा तथा । नतु स्वदेहदुखादि तत्र गण्यं हितैषिणा ॥ १८ ॥ मानेर्ष्याक्रोधलोभाद्या हेया दोषाश्च दूरतः । तत्रापि सर्वथा हेयो मानः श्रेयोऽतिविघ्नकृत् ॥ १९ ॥ भ्रष्टः स्यादेव सत्सङ्गान्मानवान् पुरुषो ध्रुवम् । ततोऽस्य नैव मुक्तिः स्याद् ग्राम्येषु भ्रमतः क्वचित् ॥२०॥ सर्वथा कृष्ण एवात्र भजनीयो दिवानिशम् । महत्त्वमस्ति तेनैव नान्यथा ह्यौद्धवे पथि ॥ २१ ॥ चतुर्दशापि यो लोकांस्तीव्रवैराग्यवेगतः । कृष्णभक्त्यैव पूर्णार्थो मन्येत च तृणोपमम् ॥ २२ ॥ देहादेर्विस्मृतिर्यस्य जाग्रत्यपि सुषुप्तिवत् । कृष्णानन्दनिमग्नस्य भवेच्च स महान् मतः ॥ २३ ॥

हेयस्त्याज्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥ कुत इत्यत आह । भ्रष्ट इति । मानवान् । पुरुषः । सत्सङ्गात् । भ्रष्टः । स्यादेव । ध्रुवं निश्चितम् । ततः । ग्राम्येषु विषयेषु । भ्रमतः । अस्य पुंसः । क्वचित्कर्हिंचिदपि । मुक्तिः । नैव । स्यात् ॥ २० ॥ अतः सर्वथैव भगवानेव भजनीय इत्याह । सर्वथेति । अतःकारणात् । सर्वथा । अत्र सत्सङ्गे । कृष्णो भगवानेव । दिवानिशं अहोरात्रं । भजनीयः सेवनीय इत्यर्थः । तेनैव । औद्धवे पथि औद्धवीयसम्प्रदाये । महत्वमस्ति । अन्यथा तमन्तरा न । महत्वं नास्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥ तर्हि औद्धवे सम्प्रदाये कस्य महत्वमितिचेत्तत्राह । चतुर्दश इति । यः । कृष्णभक्त्या । एव । पूर्णार्थः । मन्येत । तीव्रवैराग्यवेगतः । चतुर्दशापि । लोकान् । तृणोपमं तृणसदृशम् । मन्येत । न च । तत्सुखेषु । स्पृहावान् । भवेत् ॥२२॥ देहादेरिति च । यस्य । कृष्णानन्दनिमग्नस्य भक्तस्य । सुषुप्तिवत् सुषुप्तौ यथा देहादेर्विस्मृतिर्वर्त्तते तद्वत् । जाग्रत्यपि जाग्रदवस्थायामपि । देहादेर्विस्मृतिः । विस्मरणं । भवेत् । सः । महान् । मतः ॥ २३ ॥

उपसंहरति । निशम्येति । इत्थं । सुधासमानां । धर्मात्मजवाचं धर्मपुत्रवचनम् । निशम्य श्रुत्वा । सकलाः समग्राः । सदःस्थाः सभायां स्थिताः । तदीयभक्ताः । सन्तः साधवश्च । गृहस्थाश्च । हर्षं । सम्प्राप्य । तं श्रीस्वामिनारायणं भगवन्तं । प्रणमन्ति स्म नमस्कारं चक्रुरित्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीकेशवप्रसादाचार्यविरचितायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायामन्वयदीपिकायां जयतल्पपुरप्रकरणे तृतीयस्तरङ्गः ॥ ३ ॥

नृणां श्रेयो भवेदद्धा हरेः संनिश्चयादिति । चतुर्थेऽस्मिन्तरङ्गे तु प्रोवाच ज्ञानदो हरिः ॥ १ ॥ शकाब्द इति । पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् (१८८२) चैत्रशुक्लचतुर्थ्यां चैत्रमासस्य या शुक्ला चतुर्थिस्तस्याम् । हरेः श्रीस्वामिनारायणस्य प्रत्यक्षभगवतः । इदं वक्ष्यमाणप्रकारम् । वचोऽमृतं वचनामृतम् । आसीत् ॥ १ ॥ जयतल्पपुर इति । तत्र तस्यां तिथौ । स श्रीहरिः । जयतल्पपुरे । निशामुखे सायंकाले । राजसौधे राज्ञः प्रासादे । तूलपटे तूलसम्भृत्पटे । गादीति भाषायां । पार्श्विकं । तकीयो इति भाषायां तम् । अवष्टभ्य । एव । न्यषीदत् ॥ २॥ पौष्पस्रजालिमिति । उष्णीषे शिरोवेष्टिने । पौष्पस्रजालिं पुष्पेभ्यो जाता पौष्पाश्च ताः

निशम्य धर्मात्मजवाचमित्थं सुधासमानां सकलाः सदःस्थाः । सन्तो गृहस्थाश्च तदीयभक्ताः सम्प्राप्य हर्षं प्रणमन्ति तं स्म ॥ २४ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते जयतल्पपुरप्रकरणे तृतीयस्तरङ्गः ॥ ३ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नेत्राष्टवसुभूमिते । चैत्रशुक्लचतुर्थ्यां च वचोऽमृतमिदं हरेः ॥१॥ जयतल्पपुरे तत्र राजसौधे निशामुखे । स न्यषीदत्तूलपटे ह्यवष्टभ्यैव पार्श्विकम् ॥ २ ॥ पौष्पस्रजालिमुष्णीषे नानापुष्पस्रजो गले । अङ्गरागं कैसरं च सर्वाङ्गेष्वपि धारयन् ॥ ३ ॥ सितवासाः स्वभक्तैश्च त्यागिभिर्गृहिभिर्वृतः । साधूनुवाच स्वाग्रस्थान्स्वयमेव स सत्पतिः ॥ ४ ॥ प्रत्यक्षस्य हरेरेव निश्चयाद्दर्शनात्तथा । अखण्डस्मरणाच्चात्र श्रेयो भवति निश्चितम् ॥ ५ ॥ वैरबुद्ध्यापि कंसादेरखण्डस्मरणात्प्रभोः । श्रेयोऽभवदिति ह्युक्तं श्रीमद्भागवतादिषु ॥ ६ ॥

स्रजस्तासामालिः पङ्क्तिस्तां धारयन् । गले कण्ठे । नानापुष्पस्रजः नानापुष्पाणां मालिकाः । सर्वाङ्गेष्वपि । कैसरं । केसरसम्भूतम् । अङ्गरागमगरुचन्दनघर्षितं । धारयन्सन् ॥३॥ सितवासेति । सितवासा धृतश्वेतवसनः । त्यागिभिश्च । गृहिभिर्गृहस्थैः स्वभक्तैः । वृतो वेष्टितः । सः । सत्पतिः स्वामी श्रीसहजानन्दः । स्वयमेव केनाप्यपृष्ट एव । स्वाग्रस्थान् स्वस्य पुरःनिषणान्साधून्प्रति । उवाच ॥ ४ ॥ प्रत्यक्षस्य । हरेर्भगवतः । एव । निश्चयात्तथा । दर्शनात् । तथा अखण्डस्मरणात् । श्रेयः कल्याणम् । भवति । निश्चितम् ॥ ५ ॥ तदेव प्रमाणयति । वैरबुद्ध्यापीति । वैरबुध्यापि । कंसादेः । प्रभोः प्रत्यक्षभगवतः कृष्णस्य । अखण्डस्मरणात् । श्रेयः कल्याणमभवत् । इति श्रीमद्भागवतादिषु । उक्तं । हि निश्चितम् । "स नित्यदोद्विग्नधियो तमीश्वरं पिबन् वदन्वा विचरन् स्वपन् श्वसन् । ददर्श चक्रायुधमग्रतो यतस्तदेव रूपं दुरवापमापे"त्यादिः ॥ ६ ॥

अण्डस्मृतिरिति । अतःकारणात् । हरेः प्रत्यक्षभगवतः । अखण्डस्मृतिरविच्युता स्मृतिरेव । श्रेयस्करी कल्याणकर्त्री । मता । वो युष्माकं । सर्वेषामपि । सा प्रत्यक्षभगवति अखण्डस्मृतिरस्ति । अतःकारणादेव । श्रेयः कल्याणम् । जातं । वो युष्माकम् । हि निश्चितम् ॥७॥ तथापीति । तथापि कल्याणं तु सर्वेषां वो मदखण्डस्मृत्या जातमस्ति तथापीत्यर्थः । मत्कृता । धर्ममर्यादा धर्मस्य मर्यादा । भवद्भिः । सर्वप्रकारेण । आदरात् । यावद्देहस्मृतिः । भवेत् । तावत्पर्यन्तमित्यर्थः । पालनीयैव ॥ ८ ॥ अखण्डस्मरमिति । यस्य पुंसः । हरेः प्रत्यक्षभगवतः । अखण्डस्मरणम् । स्यात् । सः । पुरुषोऽपि । यदि । बुद्ध्या ज्ञानतः । वा । प्रमादतोऽज्ञानतोऽपि । धर्महीनः । स्यात् । तथापि । तस्य पुंसः । अपुनर्भवलक्षणम् । श्रेयः कल्याणम् । स्यात् । किन्तु ब्रह्मधामाप्तिरक्षरधामप्राप्तिर्न । स्याच्च । हरेर्भगवतः । एकान्तिकता एकान्तिकभक्तत्वमित्यर्थः । तन्न । स्यादित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ श्रेय इति । च तेन तथाविधेन पुंसा । स्वाश्रितस्यापि । कस्यचित्पुंसः । श्रेयः । नैव । स्यात् ।

अखण्डस्मृतिरेवातो मता श्रेयस्करी हरेः । सर्वेषामपि वः साऽस्ति जातं श्रेयोऽत एव हि ॥ ७ ॥ तथापि धर्ममर्यादा मत्कृता सर्वथाऽऽदरात् । भवद्भिः पालनीयैव यावद्देहस्मृतिर्भवेत् ॥ ८ ॥ अखण्डस्मरणं यस्य हरेः स्यात्सोऽपि पूरुषः । यदि स्वधर्महीनः स्याद् बुद्ध्या वापि प्रमादतः ॥ ९ ॥ तथापि तस्य श्रेयः स्यादपुनर्भवलक्षणम् । किन्तु न ब्रह्मधामाप्तिर्नैकान्तिकता हरेः ॥ १० ॥ श्रेयश्च स्वाश्रितस्यापि तेन स्यान्नैव कस्यचित् । सर्वथा दुःखहीनत्वं न च तस्य भवेत्क्वचित् ॥ ११ ॥ मदुक्तेषु स्वधर्मेषु दृढस्थितिमतां तु वः । भिन्नैव प्रक्रियाऽस्तीति यूयं सर्वोत्तमा मताः ॥ १२ ॥ दर्शनात्स्पर्शनाच्चापि भवतां भोज्यदानतः । वस्त्रपात्रादिदानाच्च भवेत्पुण्यमनन्तकम् ॥ १३ ॥ फलं चानेकयज्ञानां सर्वपापविनाशनम् । स्याद्भवत्सेविनामत्र पुरुषाणां न संशयः ॥१४॥ भवन्मुखोक्तवार्त्तायाः श्रवणान्नमनाच्च वः । आश्रयाद्वा नराणां स्यान्मुक्तिरेव हि संसृतेः ॥ १५ ॥ तीर्थानि पावनानि स्युश्चरणस्पर्शतो हि वः । तरूणामपि मुक्तिः स्यात्तच्छायाफलसेवनात् ॥ १६ ॥

तस्य स्वाश्रितस्य । क्वचित्कदाचिदपि । दुःखहीनत्वं दुःखरहितत्वं । सर्वथा । नैव । भवेत् ॥११॥ मदुक्तेष्विति । मदुक्तेषु मया प्रोक्तेषु । स्वधर्मेषु । दृढस्थितिमतां । वो युष्माकं तु । भिन्ना । एव । प्रक्रिया वार्त्ता । अस्ति । इति । हेतोः । यूयं । सर्वोत्तमाः । मताः । मयेति शेषः ॥१२॥ अत एव भवतां दर्शनादितोऽनन्तफलं भवतीत्याह दर्शनादिति । कुतः । भवतां । दर्शनाच्च । स्पर्शनात् । अपि । भोज्यदानतो भोजनस्य दानतः । च । वस्त्रपात्रादिदानात् । अनन्तकं । पुण्यं । भवेत् । आदिशब्देन फलपुष्पादेर्ग्रहः ॥१३॥ फलमिति । च । भवत्सेविनां । पुरुषाणां । अनेकयज्ञानां । फलं च । सर्वपापविनाशनम् । स्यात् । अत्र । न संशयः ॥१४॥ भवन्मुखोक्तवार्त्ताया इति । भवन्मुखोक्तवार्त्तायाः । श्रवणात् । वो युष्माकं । नमनात् । वाऽथवा । आश्रयात् भवदाश्रयात् । नृणां । संसृतेः । मुक्तिः । स्यात् ॥ १५ ॥ तीर्थानीति । वो युष्माकम् । चरणस्पर्शतः । तीर्थानि । पावनानि पवित्राणि । स्युर्भवेयुः । तरूणां वृक्षाणामपि । तच्छायाफलसेवनात् । मुक्तिः । स्यात् । निश्चितम् ॥ १६ ॥

सर्वा इति । युष्माकं । सर्वाऽपि । क्रिया । नृणां । श्रेयस्करी । अस्ति । हि निश्चितम् । यतो हेतोः । वो युष्माकं । अन्तरे हृदये । साक्षात्प्रत्यक्षम् । नारायणऋषिः । अस्त्येव ॥ १७ ॥ प्रतापादिति । तस्य नारायणऋषेः । प्रतापात् । भवतां । महत्सामर्थ्यम् । अस्ति । वै निश्चितम् । च । सर्वजीवाशयज्ञत्वं सर्वेषां जीवानामाशयोऽभिप्रायस्तस्य वेदनत्वम् । ऐश्वर्यं । दुर्लभं । नास्ति । किन्तु सुलभमेव भगवत्प्रतापादस्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ सर्वेति । सर्वसिद्ध्यधिपत्यं सर्वासां सिद्धिनामधिपतित्वं च । निधीशत्वं निधीनां पद्मशंखादीनां इशत्वं । तथैव । ब्रह्मादीनां । क्रियाः । अपि । वो युष्माकं । सुलभाः । भवन्ति । खलु निश्चितम् । साक्षान्नरनारायणऋषेः प्रतापादिति सर्वत्रानुसङ्गः । 'महापद्मः पद्मश्च शङ्खो मकरकच्छपौ । मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नवेति' ॥ १९ ॥ किन्त्विति । किन्तु । सर्वं । तदैश्वर्यं तत्तेषामैश्वर्यम् । इह । प्रत्यक्षस्य । प्रभोर्भगवतः । सुखाप्तये सुखप्राप्त्यर्थं । नारायणऋषीच्छया । गूढमाच्छादितम् । अस्ति । अन्यथा प्रत्यक्षभगवतः सुखाप्तिर्न स्यादित्यर्थः ॥२०॥ नारायणऋषिरिति । सोऽयं । नारायणऋषिः । वो युष्माकं । प्रत्यक्षं साक्षात् स्वचक्षुर्विषयगोचरं । मिलितोऽस्ति । अतःकारणात् । तमेव

सर्वाऽप्यस्ति हि युष्माकं क्रिया श्रेयस्करी नृणाम् । यतो नारायणऋषिः साक्षादस्त्येव वोऽन्तरे ॥ १७ ॥ प्रतापात्तस्य सामर्थ्यं भवतां चास्ति वै महत् । सर्वजीवाशयज्ञत्वमैश्वर्यं नास्ति दुर्लभम् ॥ १८ ॥ सर्वसिद्ध्यधिपत्यं च निधीशत्वं तथैव वः । ब्रह्मादीनां क्रियाश्चापि भवन्ति सुलभाः खलु ॥१९॥ किन्तु सर्वं तदैश्वर्यं प्रत्यक्षस्य प्रभोरिह । सुखाप्तयेऽस्ति गूढं वै नारायणऋषीच्छया ॥२०॥ नारायणऋषिः सोऽयं प्रत्यक्षं मिलितोऽस्ति वः । अतस्तमेव भजत निश्चिन्ताः सर्वदा दृढम् ॥२१॥ इत्युक्त्वोपरतं तं च वैश्यः पप्रच्छ कश्चन । भजतां वैरभावेन कथं मुक्तिः प्रजायते ॥२२॥ श्रीहरिरुवाच–सर्वासामपि वृत्तीनां हरावेकत्र योजनात् । वैरभावेऽपि स्यान्मुक्तिः ध्रुवं कंसादिनामिव ॥२३॥ मत्स्यवेधे यथा पूर्वं द्रुपदक्ष्मेशवेश्मनि । सर्ववृत्तिनिरोधोऽभूदर्जुनस्य धनुर्भृतः ॥२४॥ तथाचेत्सर्ववृत्तीनामेकत्रैव हरौ भवेत् । निरोधस्तर्हि मुक्तिः स्यान्नान्यथा त्विह वैरिणाम् ॥२५॥

साक्षान्नरनारायणं ऋषिं । निश्चिन्ताः सन्तः । सर्वदा निरन्तरम् । दृढं अत्यन्तं । भजत ॥ २१ ॥ इतीति । इत्युक्त्वा । उपरतं विरामं प्राप्तं । तं श्रीहरिम् । कश्चन । वैश्यः । पप्रच्छापृच्छत् । प्रश्नमितिशेषः । वैरभावेन । भजतां । कथं केन प्रकारेण । मुक्तिर्मोक्षः । प्रजायते ॥ २२ ॥ अथ तदुत्तरमाह श्रीहरिः । सर्वासामिति । सर्वासामपि । वृत्तीनां । हरौ भगवति । एकत्र एकस्मिन् । योजनात् । वैरभावेऽपि । कंसादीनामिव । मुक्तिर्मोक्षः । स्यात् । ध्रुवं निश्चितम् । आदिशब्दः शिशुपालदन्तवक्त्रादेर्ग्रहार्थः ॥ २३ ॥ तत्रान्यतः सर्ववृतिनिरोधकृत्वैकत्र योजने दृष्टान्तं आह । मत्सवेध इति । यथा पूर्वं । द्रुपदक्ष्मेशवेश्मनि द्रुपदराजगृहे । मत्स्यवेधे । धनुर्भृतः धनुर्धरस्यार्जुनस्य । सर्ववृत्तिनिरोधः सर्वासां वृत्तीनां निरोधः । अभूत् ॥ २४ ॥ तथेति । सिद्धान्तमाह । तथा । सर्ववृत्तीनाम् । एकत्र । हरावेव । निरोधः । भवेच्चेत् । तर्हि । मुक्तिः । स्यात् । अन्यथा तु । इह । वैरिणां । मुक्तिर्न । स्यादित्यर्थः ॥ २५ ॥

वैरभावेनेति । वैरभावेन । भजतां नृणां । असुराख्या असुरसंज्ञा तु । कर्हिचित्क्वापि । निवृत्तिं । नैव । प्राप्नुयात् । च । ते पुरुषाः । भक्ताख्यां । नाप्नुयुः । न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥ अत इति । अतःकारणात् । यतात्मभिः । मुमुक्षुभिः पुरुषैस्तु । अत्रास्मिल्लोके । भक्तपङ्क्तिषु । स्थितये स्थातुमित्यर्थः । भक्तिभावेन । भगवान् । भजनीयः ॥ २७ ॥ उपसंहरति इतीति । इतीत्थं प्रकारेण । सुधया समं अमृतेन तुल्यम् । हरेः प्रत्यक्षभगवतः श्रीस्वामिनारायणस्य । वचनं । निशम्य श्रुत्वा । सदोगताः सभायां स्थिताः । मुनिगणाश्च । सकलाः समग्राः । गृहिजनाः गृहस्थजनाः । परामुत्कृष्टामतितरामित्यर्थः । मुदं हर्षं । समधिगम्य सम्प्राप्य । तं हरिम् । ईश्वरं सर्वनियन्तारम् । ज्ञात्वा । अनमन् नमस्कारं चक्रुरित्यर्थः ॥ २८ ॥ इति श्रीकेशवप्रसादाचार्यविरचितायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायामन्वयदीपिकाख्यायां जयतल्पपुरप्रकरणे चतुर्थस्तरङ्गः ॥ ४ ॥

वैरभावेन भजतामसुराख्या तु कर्हिचित् । निवृत्तिं प्राप्नुयान्नैव भक्ताख्यां ते च नाप्नुयुः ॥ २६ ॥ अतो मुमुक्षुभिस्त्वत्र स्थितये भक्तपङ्क्तिषु । भक्तिभावेन भगवान् भजनीयो यतात्मभिः ॥ २७ ॥ इति हरेर्वचनं सुधया समं मुनिगणास्तु निशम्य सदोगताः । गृहिजनाः सकलाश्च परां मुदं समधिगम्य तमीश्वरमानमन् ॥ २८ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते जयतल्पपुरप्रकरणे चतुर्थस्तरङ्गः ॥ ४ ॥

शकोब्दे विक्रमार्कस्य नेत्राष्टवसुभूमिते । चैत्रस्य शुक्लपञ्चम्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
जयतल्पपुरे तत्र राजसौधस्य दक्षिणे । पार्श्वे चतुष्के सत्पीठे न्यषीदत्स उदङ्मुखः ॥ २ ॥
सार्द्धयामनिशि स्वीयैर्भक्तौघैः साधुभिर्वृतः । मुहूर्त्तार्द्धं विचिन्त्यासौ प्रोचे सर्वान्सिताम्बरः ॥ ३ ॥

पञ्चमे श्रीहरिकृष्णस्त्वक्षराधिपतिः स्वयम् । भक्तेभ्यः स्वीयसिद्धान्तं कृपया प्राह धर्मजः ॥ १ ॥ बदरीशावतारस्य श्रेष्ठत्वं चाथ तत्र तु । तेजोगोलोकदर्शनाच्छङ्कितेभ्यः स्वदर्शने । देवानां चागमं प्रोचे कुर्वन्निःसंशयांश्च तान् ॥ २ ॥ शकाब्द इति । पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् (१८८२) चैत्रस्य चैत्रमासस्य । शुक्लपञ्चम्यां । हरेः । प्रत्यक्षभगवतः श्रीस्वामिनारायणस्य । इदं वक्ष्यमाणप्रकारं वचोऽमृतं वचनामृतम् । आसीत् इत्यर्थः ॥१॥ तमेव विशिनष्टि । जयतल्पपुर इति । तत्र तस्यां तिथौ स श्रीहरिः । जयतल्पपुरे । राजसौधस्य राज्ञः सौधः मेहेल इति भाषायां तस्य । दक्षिणे । पार्श्वे भागे । चतुष्के चोकइति भाषायां प्रसिद्धस्तत्र । सत्पीठे समीचीने पीठे । उदङ्मुखः उत्तराभिमुखः सन् । न्यषीदत् ॥ २ ॥ सार्द्धयामेति । सार्द्धयामनिशि सार्द्धप्रहररात्रौ । सिताम्बरः श्वेतवस्त्रः । स्वीयैः स्वकीयैः । साधुभिः । भक्तौघैः भक्तसमूहैः । वृतः । असौ श्रीहरिः । मुहूर्त्तार्द्धं । घटीकैकं तावन्मात्रमित्यर्थः । विचिन्त्य चिन्तयित्वा । तत इतिशेषः । सर्वान्भक्तान्प्रति । प्रोचे ॥ ३ ॥

श्रूयतामिति । श्रूयतां । अद्याधुना । नोऽस्माकं । यादृक् । सिद्धान्तोऽस्ति । तं सिद्धान्तं । ब्रुवे । नृणां मनुष्याणाम् । हरिः परमेश्वरः । भजनीयः । अतः । अधिकं । परं श्रेष्ठं । नास्ति ॥ ४ ॥ यत इति । यतो हेतोः । तस्य हरेः । कृतं । सर्वं समग्रम् । भवत्येव । न चान्यथा अन्यस्य कृतं न भवति । अस्मिंस्तु । समये । अस्याः । सदः सभाया अपि । कृतं । भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ तथेति । तथा च । नरनारायणस्य । प्रतापेन । अस्माकं । कृतमपि । भवति । तत्कथयामि । निशम्यतां श्रूयताम् ॥ ६ ॥ कुर्वे इति । अहं । मनसि । यथैव । सङ्कल्पं । कुर्वे । तथैव । अत्र जगति । प्रवर्त्तते । यथा । अन्तः अन्तः-करणे । धार्यते । तद्वत् । यथार्थतः यथार्थतया । भवत्येव । अपि च नाधिकन्यूनतया भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ तदेव व्याकरोति तु राज्यप्राप्तिरित्यादिभिः । अस्य पुंसः । राज्यप्राप्तिर्भवतु । तस्य पुरुषस्य । तज्जायते तद्राज्यप्राप्तिर्भवत्येव । ध्रुवं निश्चितम् । अस्य पुंसः । राज्यं तु । गच्छतु । तस्य पुंसः । तद्राज्यम् । गच्छ-

श्रूयतामद्य नो यादृग्सिद्धान्तोऽस्ति च तं ब्रुवे । भजनीयो हरिर्नृणामतो नास्त्यधिकं परम् ॥ ४ ॥
यतस्तस्य कृतं सर्वं भवत्येव न चान्यथा । कृतं भवति चास्मिंस्तु समयेऽस्याः सदोऽपि च ॥ ५ ॥
तथाऽस्माकं कृतमपि नरनारायणस्य च । प्रतापेन भवति तत्कथयामि निशम्यताम् ॥ ६ ॥
कुर्वे मनसि सङ्कल्पं तथैवात्र प्रवर्त्तते । यथाऽन्तर्धार्यते तद्वद्भवत्येव यथार्थतः ॥ ७ ॥
राज्यप्राप्तिर्भवत्वस्य तस्य तज्जायते ध्रुवम् । गच्छत्वस्य राज्यं तु गच्छत्यपि हि तस्य तत् ॥ ८ ॥
अत्राद्यैतावती वृष्टिर्भवत्विति च धार्यते । तदैव तावती तत्र वृष्टिः सञ्जायते ध्रुवम् ॥ ९ ॥
नात्र वृष्टिर्भवत्विति न तत्र जायते हि सा । धनप्राप्तिर्भवत्वस्य तत्प्राप्तिस्तस्य जायते ॥ १० ॥
धनं नास्य भवत्विति तस्य तन्न भवत्यपि । अस्त्वस्य पुत्रस्तत्पुत्रो भवत्येव न संशय ॥ ११ ॥

त्यपि । हि निश्चितम् ॥ ८ ॥ अत्रेति । अत्र अस्मिन्लोके । अद्याधुना । एतावती एतावत्परिमिता । वृष्टिः । भवतु । इति । धार्यते । तदैव तत्समये । एव । तत्र तस्मिन्स्थले । तावती तावत्परिमिता । वृष्टिः । सञ्जायते । ध्रुवं विश्चितम् ॥ ९ ॥ नेति । अत्रास्मिन्स्थले तु । वृष्टिः । न भवतु । इतीत्थं प्रकारेण । धार्यते । तत्र तस्मिन्स्थले । सा वृष्टिः । न जायते । हि निश्चितम् । अस्य पुंसः । धनप्राप्तिः धनस्य प्राप्तिः । भवतु । इति च । धार्यते । तस्य पुंसः । तत्प्राप्तिस्तत्तस्य धनस्य प्राप्तिः । जायते ॥ १० ॥ धनमिति । अस्य पुंसः । धनं । न । भवतु । इति धार्यते । तस्य पुरुषस्य । तद्धनं । नापि । भवति । अस्य पुरुषस्य । पुत्रः । अस्तु । तत्पुत्रस्तत्तस्य पुरुषस्य पुत्रः । भवत्येव । न संशयः ॥ ११ ॥

नेति । अस्य । पुंसः । पुत्रः । न भवेत् । तस्य पुंसः । नापि । भवति । एव । निश्चितम् । अस्य पुंसः । रोगो व्याधिः । अस्तु भवतु । तस्य पुंसः । व्याधिः । भवेत् । अनिच्छितस्य पुंसः । न । भवति । यस्य पुंसो रोगो नेच्छामि तस्य पुंसस्तद्रोगो न भवतीतिभावः ॥१२॥ इत्थमेवं प्रकारेण । मया । मनसि । यत् । धार्यते तत् । प्रजायते । यद्यत् मया मनसि धार्यते तत्तत्प्रजायते । यदीति । अत्र । यदि । यूयं । एवमित्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण कथयिष्यथ । इह । सत्सङ्गिनां कथम् ॥ १३॥ सुखमिति । सुखं । दुःखं । च रोगादेः । प्राप्तिः । च । धनसम्पदो द्रव्यैश्वर्यस्य । हानिः नाशः । भवति । यत्नादपि स च यत्नादुद्योगादपि । दरिद्रः पुरुषः । धनी धनवान् । न भवेत् ॥ १४ ॥ तत्रेति । तत्राहं । वच्मि । शृणुत । तस्य तु । इदृशं कारणमस्ति । हि यस्मात्कारणात् । अस्य पुंसः । परमात्मनः हरेर्भगवतः । भजने । यावती । न्यूनताऽस्ति ॥ १५ ॥ तावतीति । अस्य पुंसः । सर्वास्वपि । क्रियासु धनप्राप्त्यादिषु । चकारात् । मोक्षादावपि । तावती । न्यूनताऽस्ति । हरेर्भगवतस्तु । अस्य सत्सङ्गिजनस्य । सम्यगेव समीचीनमेव । कर्त्तव्यमस्ति । अन्यथा । न नास्ति । हरेस्तु तस्य विपरीतं कर्त्तव्यं नास्तीतिभावः ॥ १६ ॥

नास्य पुत्रो भवेत्तस्य पुत्रो नैव भविष्यति । रोगोऽस्यास्तु च तस्य स भवेदनिच्छितस्य न ॥ १२ ॥ इत्थं मया मनसी यद्धार्यते तत्प्रजायते । यद्येवं कथयिष्यथ त्विह सत्सङ्गिनां कथम् ॥ १३ ॥ सुखं दुःखं च रोगादेः प्राप्तिश्च धनसम्पदः । हानिर्भवत्यपि यत्नाद्दरिद्रो न धनी भवेत् ॥ १४ ॥ तत्राहं वच्मि शृणुत ह्येतस्य त्वस्ति चेदृशम् । यावत्यस्य न्यूनताऽस्ति भजने परमात्मनः ॥ १५ ॥ तावत्तस्य न्यूनताऽस्ति सर्वास्वपि क्रियासु च । हरेस्त्वस्य सम्यगेव कर्त्तव्यमस्ति नान्यथा ॥ १६ ॥ शूलिकायाश्च यद्दुःखं कण्टकेनाश्रितस्य च । अपानुदतीदृशोऽस्ति नित्यं भक्तप्रियो हरिः ॥ १७ ॥ वयं त्वेवं हि जानीमो या सत्सङ्गिजनस्य च । एकवृश्चिकजा पीडा सहस्रगुणी साऽस्तु नः ॥ १८ ॥ अप्यसौ दुःखनिर्मुक्तो भवत्वस्तु सुखी सदा । एवं गुरोरपि वरो गृहितोऽस्ति मया पुरा ॥ १९ ॥

ननु भगवतस्तु किं कर्त्तव्यमस्ति तदाह । शूलिकाया इति । हरिर्भगवांस्तु । आश्रितस्य स्वाश्रितजनस्य । शूलिकायाः । चकारादन्यत्ततोऽधिकमपि यद्दुःखं । तत् । कण्टकेन । अपानुदति । इदृशः । नित्यं । भक्तप्रियः । हरिः । अस्ति । हरिस्तु नित्यं सदैव भक्तप्रियोऽस्तीतिभावः ॥ १७ ॥ वयमिति । वयं तु । एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण । जानीमः । हि निश्चितम् । किं तत्तदाह । या । सत्सङ्गिजनस्य । एकवृश्चिकजाः । पीडा व्यथा । सा पीडा । अस्माकं । सहस्रगुणी सहस्रगुणिता । अस्तु ॥ १८ ॥ अपीति । अपि । असौ भक्तः । दुःखनिर्मुक्तः । भवतु । सदा । सुखी । अस्तु । एवं इत्थं प्रकारः । गुरोः रामानन्दस्वामिनः । अपि । वरः । मया । पुरा पूर्वं । गृहितोऽस्ति । तदेव वरमाह सत्सङ्गिजीवने प्रथमप्रकरणे एकोनषष्ठितमाध्याये । 'क्वचिदपि भुवि कृष्णभक्तिभाजां निजकृतकर्मवशादवश्यभोग्यम् । इह यदुरु तथाऽन्नवस्त्रदुःखं तदपि ममास्तु न तु प्रजेश ! तेषा"मिति ॥ १९ ॥

सर्वेषामिति । सर्वेषां । शुभं । यादृक् । स्यात् । तथा । नोऽस्माकं दृष्टिरस्ति । च यथा । हरौ भगवति । जीववृत्तिः । सदा निरन्तरम् । स्यात् । तत्तथा । यतामहे यत्नं कुर्महे ॥ २० ॥ तत्र हेतुमाह । यत इति द्वाभ्यां । यतो हेतोः । अहं तु । त्रिकालेऽपि भूतभविष्यवर्त्तमानकालेऽपि । सर्वज्ञः । क्रियां । जानामि । इहात्र । स्थितः सन्नपि । सर्वं । वेद्मि जानामि । मातुः जनन्याः । गर्भगतः सन्नपि । अहं । सर्वं । अविदन् । तत्पूर्वमेव मातुर्गर्भगमनात्पूर्वमेवापि । सर्वमेव । यथातथं यथार्थतया । अहमविदन्निति सम्बन्धः । यतो हेतोः । अहं । भगवान्नरनारायणः । ऋषिः । अस्मि ॥ २१ ॥ २२ ॥ तत इति । ततः कारणात् । यः कश्चित् । महापापी महापापयुक्तश्चेदपि । सः । अस्मदीयाश्रयं । गतः प्राप्तश्चेदित्यर्थः । धर्मनियमे मत्कृद्धमनि-

सर्वेषां च शुभं यादृक् स्यात्तथा दृष्टिरस्ति नः । यथा हरौ जीववृत्तिः स्यात्सदा तद्यतामहे ॥ २० ॥ यतोऽहं त्रिकालेऽपि क्रियां जानामि सर्वज्ञः । इहास्थितो वेद्मि सर्वं मातुर्गर्भगतोऽप्यहम् ॥ २१ ॥ अविदंस्त-त्पूर्वमेव सर्वं चैव यथा तथम् । यतोऽहमस्मि भगवान्नरनारायण ऋषिः ॥२२॥ ततो यश्चेन्महापापी सोऽस्म-दीयाश्रयं गतः । स्थास्यति धर्मनियमे तं प्राप्स्यामोऽक्षरे हरेः ॥ २३ ॥ यश्चाक्षरपतिः कृष्णो भगवान्पुरुषो-त्तमः । सोऽभुद्धर्मान्मूर्त्तिदेव्यां नरनारायणात्मना ॥ २४ ॥ गत्वा चक्रे विशालायां तपो लोकहितावहम् । सैव दुर्वाससः शापात्स्वयं नारायणो मुनिः ॥ २५ ॥ धर्माद्भक्त्यां धर्मपोष्टा धर्मसंरक्षणाय च । पाषण्डोच्छेदको भूत्वा सदस्यत्र विराजते ॥ २६ ॥ इत्युक्त्वा निजभक्तान्स कृत्वाऽऽनन्दयुतान्पुनः । अब्रवीद्यद्वयं श्रीमन्नरनारा यणस्य च ॥ २७ ॥ मुहुश्च स्थापनं कुर्मस्तस्य हार्दं च श्रूयताम् । यश्चाक्षरपतिः कृष्णो भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ २८ ॥ नरनारायणोऽत्रैव राजते सदसि सदा । तदर्थं तस्य मुख्यत्वं मानयामो मुहुर्मुहुः ॥ २९ ॥

यमस्तत्र । स्थास्यति । तं नरं । हरेर्भगवतः । अक्षरे धाम्नि । प्राप्स्यामः ॥२३॥ य इति । अक्षरपतिः । कृष्णः । भगवान् । पुरुषोत्तमः । सः । धर्मात् । मूर्त्तिदेव्याम् । नरनारायणात्मना नरनारायणस्वरूपेण । अभूत्प्रादुर्बभौ ॥ २४ ॥ गत्वेति । विशालायां बदरीकाश्रमे । गत्वा । लोकहितावहं लोकहितकरम् । तपः । चक्रे । स एव । नारायणमुनिः । दुर्वाससः । शापात् ॥ २५ ॥ धर्मादिति । धर्मात् धर्मदेवतः । भक्त्यां । भूत्वा । धर्मपोष्टा धर्मपोषणकरः सन् । धर्मरक्षणाय चकाराद-धर्ममुन्मूलयितुं च । पाषण्डोच्छेदकः पाषण्डानां मतानामुच्छेदकः सन् । अत्रास्यां । सदसि । विराजते विशेषेण राजते ॥ २६ ॥ इतीति । इति । इत्थं प्रकारेण । उक्त्वा । स श्रीहरिः । निजभक्तान् । आनन्दयुतान् । कृत्वा । पुनः । अब्रवीत्तान्भक्तानिति सम्बन्धः । किं तत्तदाह । यत् । वयं । श्रीमत् । नरनारायणस्य

मुहुश्च स्थापनं । कुर्मः । तस्य । हार्दं रहस्यं । श्रूयताम् । यश्चाक्षरपतिः । कृष्णः । भगवान्पुरुषोत्तमः । स एव । भगवान् । नरनारायणः । अत्रैव । सदसि सभायां । सदा सर्वकालं । राजते वर्त्तते । तदर्थं तस्मादर्थहेतोः । तस्य श्रीनरनारायणस्य । मुख्यत्वं । मुहुर्मुहुर्वारंवारः । मानयामः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ तत इति । ततस्तस्मात्कारणात् । अस्मद्रूपं । तं । ज्ञात्वा । च लक्षशः । धनस्य द्रव्यस्य । व्ययं । कृत्वा । अमदापुरे । मन्दिरं कारितम् ॥ ३० ॥ नरनारायणस्येति । आदौ प्रथमं । तत्र । नरनारायणस्य । स्थापनं । कृतम् । च । स श्रीनरनारायणः । अनताण्डराजास्ति । अनन्तानां अण्डानां ब्रह्माण्डानां राजाऽधिपतिरस्तीत्यर्थः । भारते भरताह्वये खण्डे तु । विशेषतः । नरनारायणः । राजाऽस्ति ॥ ३१ ॥ तमिति । तं श्रीभरतखण्डाधिपं श्रीनरनारायणं भगवन्तं । विहाय त्यक्त्वा । अत्रास्मिल्लोके । यस्तु पुमान् । अन्यं । देवं । वै निश्चियेन । भजेत् भजनं कुर्यात् । स तु पुमान् । यथा भार्या । पतिं स्वपाणिगृहीतारं । हित्वा । जारं अन्यपतिं । सेवेत् । तथाऽस्ति । हि निश्चितम् ॥ ३२ ॥ इह इति । इहास्मिन्भारते । वर्षे खण्डे । नरनारायणः । अधिराट् । वर्त्तते । अधिष्टाताऽस्ति । वै निश्चितम् । तत्तु । भाग-

ततोऽस्मद्रूपं तं ज्ञात्वा व्ययं कृत्वा च लक्षशः । धनस्य मन्दिरं श्रेष्ठं कारितं त्वमदापुरे ॥ ३० ॥
नरनारायणस्यादौ तत्र संस्थापनं कृतम् । स चानन्ताण्डराजाऽस्ति भारते तु विशेषतः ॥ ३१ ॥
तं विहायात्र यस्त्वन्यं देवं वै भजते स तु । यथा भार्या पतिं हित्वा जारं सेवेत्तथाऽस्ति हि ॥ ३२ ॥
इह वै भारते वर्षे नरनारायणोऽधिराट् । वर्त्तते तत्तु कथितं भृशं भागवतेऽपि च ॥ ३३ ॥
वयं चेतैः समं सद्भिर्जीवानां श्रेयसे त्विह । सम्भूताः स्मोऽतो नो वाक्यमिदं सम्मानयिष्यथ ॥ ३४ ॥
चेत्तु सर्वान्निजे धाम्नि नयिष्यामो न संशय । कल्याणं च निजं जातमिति वोऽपि भविष्यति ॥ ३५ ॥

वते श्रीमद्भागवते । अपि । भृशं बहुशः । कथितं । चकाराद्भारतादावपि कथितमस्तीत्यर्थः । तदुक्तं श्रीमद्भागवते पञ्चमस्कन्धे एकोनविंशेऽध्याये । "भारतेऽपि वर्षे भगवान्नरनारायणाख्य आकल्पान्तमुपचितधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपशमोपरमात्मोपलम्भनमनुग्रहायात्मवतामनुकम्पया तपोऽव्यक्तगतिश्चरति ॥ १ ॥ तं भगवान्नारदो वर्णाश्रमवतीभिर्भारतीभिः प्रजाभिर्भगवत्प्रोक्ताभ्यां सांख्ययोगाभ्यां भगवदनुभावोपर्णनं सावर्णेरुपदेक्ष्यमाणः परमभक्तिभावेनोपसरति इदं चाभिगृहाति" । इति । विस्तरस्तु भागवतादवगन्तव्यः ॥ ३३ ॥ वयमिति । वयं तु । एतैः । सद्भिः साधुभिः । समं । जीवानां । श्रेयसे कल्याणाय । इह । सम्भूताः स्मः । अतःकारणात् । नोऽस्माकं । इदं उक्तप्रकारं । वाक्यं । सम्मानयिष्यथ । चेदित्यग्रीमश्लोकेन सम्बन्धः ॥ ३४ ॥ चेदिति । तर्हि तु । सर्वान्भक्तान् । निजे स्वीये । धाम्नि अक्षराभिधे । नयिष्यामः । न संशयः । च । वः युष्माकमपि । निजं स्वीयं । कल्याणं । जातमिति । भविष्यति ॥ ३५ ॥

ईदृगिति । यूयं । ईदृक् एतादृशं । नोऽस्माकं । दृढविश्वासं । यदि यर्हि । रक्ष्यथ रक्षिष्यथ । च । यदि यर्हि । मत्कृतधर्मादिनियमान् । पालयिष्यथ ॥ ३६ ॥ दुष्कालत इति । तर्हि । सप्तेभ्यः । अपि । दुष्कालतः । रक्षिष्यामः । न संशयः । अन्यथा तु एवं यदि अस्माकं दृढविश्वासं न रक्षिष्यथ चेत्तर्हि तु इत्यर्थः । यूयं । महद् दुखं । प्राप्स्यथ । निश्चितम् ॥ ३७ ॥ नेति । नोऽस्माकं । तत्र । अल्पः । अपि । दोषः । न नास्तीत्यर्थः । यतो हेतोः । तत्रेति सम्बन्धः । मे मम । स्वार्थता । नास्ति । वयं तु । जीवानां । श्रेयसे । सदैव । यतामहे । तद्दर्शयति । जीवानामिति । जीवानां । श्रेयसे कल्याणाय तु । अस्माभिः । इहास्मिञ्जयतल्पपुरे । कतिचित् । वर्षात् । वसामः । च । कतिचित् । यज्ञाः । कृताः । अस्मिन्सरोवरे । सद्भिः साधुभिः । सह । भूरिशो बहुशः । स्नानं । कृतम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ गृहे इति । गृहे गृहे । शतशः शतशो वारं । अभुञ्जत । तथा । अगमन् गृहे गृहे शतशो वारं गताः । हि निश्चितम् । पुरस्य

ईदृग्नो दृढविश्वासं यदि यूयं च रक्ष्यथ । यदि मत्कृतधर्मादिनियमान्पालयिष्यथ ॥ ३६ ॥
दुष्कालतोऽपि सप्तेभ्यो रक्षिष्यामो न संशयः । अन्यथा तु महद्दुःखं यूयं प्राप्स्यथ निश्चितम् ॥ ३७ ॥
न तत्राल्पदोषोऽपि यतो मे नोऽस्ति स्वार्थता । जीवानां श्रेयसेऽस्माभिर्जयतल्पपुरे त्विह ॥ ३८ ॥
वसामः कतिचिद्वर्षाद्यज्ञाश्च कतिचित्कृताः । अस्मिन्सरोवरे सद्भिः स्नानं च भूरिशः कृतम् ॥ ३९ ॥
गृहे गृहे तु शतशो ह्यभुञ्जतागमंस्तथा । पुरस्यापि च या सीमा वृन्दारण्याद्वरीकृता ॥ ४० ॥
इत्थं च क्रियमाणायां वार्त्तायां हरिणा तदा । आकाशे तेजसश्चैको महान्गोलो ह्यदृश्यत ॥ ४१ ॥
ततस्तस्मात्त्रयो जाता गोलकास्तेऽतितेजसः । राजसौधोपरि व्योम्नि मुहूर्त्तार्द्धं त्वदृश्यत ॥ ४२ ॥
ततोऽदृश्यत्वमापन्नास्ततः सर्वेऽवदन् हरिम् । किमेतद्भगवन्नासीदिति पृष्टः स उचिवान् ॥ ४३ ॥

जयतल्पपुरस्य । या । सीमा उपशल्यम् । वृन्दारण्याद्वरीकृता वृन्दावनतोऽधिका कृता ॥ ४० ॥ इत्थमिति । इत्थं प्रकारेण । हरिणा श्रीसहजानन्दस्वामिना भगवता । वार्त्तायां क्रियमाणायां सत्यां । तदा तर्हि । तत्समये इत्यर्थः । आकाशे । च । एकः । तेजसः । महान् । गोलकः । अदृश्यत । हि निश्चितम् ॥ ४१ ॥ तत इति । ततस्तदन्तरम् । तस्मात् गोलकात् । त्रयः । गोलकाः । जाताः । अतितेजसः । ते त्रयो गोलकाः । राजसौधोपरि । व्योम्नि आकाशे । मुहूर्त्तार्द्धं घटिकैकपर्यन्तं तु । अदृश्यत ॥ ४२ ॥ तत इति । ततस्तदनन्तरम् । अदृश्यत्वं । आपन्नाः प्राप्ताः । ततः । सर्वे जनाः । हरिं प्रति । अवदन् । हे भगवन् । एतत् । किमासीत् । इति । पृष्टः । स श्रीहरिः । उवाच ॥ ४३ ॥

ब्रह्मेति । ब्रह्मा । च विष्णुस्तथा शम्भुः । त्रयः । देवाः । नित्यशः । एतत्सतां । सदः सभायाश्च । मे मम । दर्शने । उपागच्छन्ति । हि निश्चितम् अपीति । अपि । अद्य तु । हरीच्छया । विमानैस्तेऽदृश्यन्त । हि निश्चितम् ॥ ४४ ॥ उपसंहरति । इतीति । इतीव । तस्य श्रीहरेः प्रत्यक्षभगवतः श्रीस्वामिनारायणस्य । अमृततुल्यवाचं वचनामृतं । निपीय पीत्वा । सन्तः साधवश्च । सर्वे । गृहिणो गृहस्थाश्च । परां उत्कृष्टां । मुदं हर्षमापुः । च । अमुं श्रीहरिं ।

ब्रह्माविष्णुस्तथा शम्भुस्त्रयो देवाश्च नित्यशः । एतत्सतां सदो मे च ह्युपागच्छन्ति दर्शने
अप्यद्य तु विमानैस्ते ह्यदृश्यन्त हरीच्छया ॥ ४४ ॥ इतीव तस्यामृततुल्यवाचं निपीय
सन्तो गृहिणश्च सर्वे । परां मुदं प्रापुरमुं च नेमुस्तमेव स्वेष्टं दधुरन्तरे स्वे ॥ ४५ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिंधौ शतानन्दमुनिविरचिते जयतल्पपुरप्रकरणे पञ्चमस्तरङ्गः ॥ ५ ॥

नेमुः नमस्कारं चक्रुः । तमेव स्वामिनारायणम् । स्वेष्टं । स्वेऽन्तरे स्वीयेऽन्तःकरणे । दधुः धारयामासुः ॥ ४५ ॥ इति श्रीमदौद्धवीयसम्प्रदायप्रवर्त्तक प्रत्यक्षपुरुषोत्तमात्मज श्रीमदयोध्याप्रसादाचार्यात्मज श्रीमत्केशवप्रसादाचार्यविरचितायां श्रीहरिवाक्यसुधासिंधुटीकायामन्वयदीपिकाख्यायां जयतल्पपुरप्रकरणे पञ्चमस्तरङ्गः ॥ ५ ॥

॥ जयतल्पपुर प्रकरणं समाप्तम् ॥

॥ दुर्गपुर – अन्त्य प्रकरणम् ॥

॥ श्री स्वामिनारायणनमोनमः ॥ श्रीहरिकृष्णायनमोनमः ॥ स्वीये पदे योऽक्षरनाम्नि दिव्ये सदा स्थितस्तत्स्थितमुक्तवृन्दैः । संसेवितो भक्तिभरेण वन्दे तं भक्तिधर्मात्मजमिष्टदेवम् ॥ १ ॥ यः पाययित्वा स्ववचोऽमृतानि हृष्टान्स्वकीयान्विदधे । दयाऽब्धिः । सोऽनन्यभक्त्या हृदि मेऽस्त्वजस्रं पिता हरिः स्वीयजनैकनाथः ॥ २ ॥ एकोनचत्वारिंशद्ये पुनर्दुर्गपुरीयकाः । हरिवाक्यसुधासिन्धोस्तरङ्गा विवृणोमि तान् ॥ ३ ॥ तत्र तु प्रथमे ज्ञानवैराग्याभ्यामविक्षतिः । असद्देशादियोगेऽपि भक्तेः प्रोक्ता सहेतुका ॥ ४ ॥ तथाऽत्रैवाङ्गयोर्ज्ञानप्रीत्योरुक्ते तु लक्षणे । शिक्षापत्र्याश्च पाठादेः प्रोक्ताऽऽवश्यकता तथा ॥ ४ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् (१८८२) राधकृष्णे वैशाखमासस्य कृष्णपक्षे । एकादश्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । महीभुजः । दुर्गे । वासुदेवालयस्य अग्रेऽग्रप्रदेशवर्त्तिप्रत्यग्द्वारभवनबहिर्वेद्यामित्यर्थः । वरासने उत्तमास्तरणीयाच्छादितोत्तमपर्यङ्कासने । स श्रीहरिः । न्यषी-

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नेत्राष्टवसुभूमिते । एकादश्यां राधकृष्णे वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य महीभुजः । वासुदेवालयस्याग्रे स न्यषीदद्वरासने ॥ २ ॥ सन्मल्लिकासुमनसां हारशेखरदोःस्रजः । यथास्थानं दधच्छ्वेतवासा भक्तगणावृतः ॥ ३ ॥ स पप्रच्छ सतो भक्तिः केनोपायेन कर्हिचित् । असतो देशकालादेर्योगेऽपि नाप्नुयात्क्षतिम् ॥ ४ ॥ ततस्तदुत्तरं कर्त्तुमशक्तांस्तांस्तदाह सः । आत्मज्ञानेन वैराग्ययुजा क्वापि न तत्क्षतिः ॥ ५ ॥ विना विरक्तिं भक्तस्य मायिकेऽर्थेऽपि नश्वरे । प्रीतिर्भगवतीव स्यात्ततः पातः सदध्वनः ॥ ६ ॥

दत् ॥ २ ॥ तं विशनष्टि । सदिति । सन्मल्लिकासुमनसामुत्तमकुन्दकुसुमानाम् । हारशेखरदोःस्रजः । यथास्थानम् । दधत् । तत्रायं विवेकः । कण्ठे हारमुष्णीषे शेखरं प्रकोष्टयोर्वलये इति । श्वेतवासाः परिहितसकलश्वेतवसनः । भक्तगणावृतो नानादेशागतस्वाश्रितत्यागिगृहिजनवृन्दैः सभायां संवेष्टितः ॥ ३ ॥ स इति । स श्रीहरिः । सतः साधून् । पप्रच्छ । हे साधवः ! । कर्हिचित् । असतोऽशुभस्य । देशकालादेः । योगे सम्बन्धे सत्यपि । भक्तिः । क्षतिं तथाविधविघ्नप्राचुर्येण विनाशमित्यर्थः । केन । उपायेन । नाप्नुयात् ॥ ४ ॥ ततइति । तत एवंविधप्रश्नाचरणानन्तरम् । तदुत्तरं स्वकृतप्रश्नप्रतिवचनम् । कर्त्तुम् । अशक्तान् । तान्साधून् । तत्स्वकृतप्रश्नोत्तरम् । स श्रीहरिरेव । आह । हे साधवः ! । वैराग्ययुजा मायिकविषयविरक्तियुक्तेन । आत्मज्ञानेन । क्वाप्यसद्देशकालादिविघ्नयोगे सत्यपि । तत्क्षतिर्भक्तेर्विनाशः । न स्यात् ॥ ५ ॥ तदुभयं विना भक्तौ विघ्नप्रकारमाह द्वाभ्याम् । विनेति । विरक्तिं विना । भक्तस्य । नश्वरेऽपि । मायिके । अर्थे रमणीयपदार्थे । भगवतीव । प्रीतिः । स्यात् । ततस्तदनन्तम् । सदध्वनः स्वकल्याणहेतुसत्सङ्गमार्गात्सकाशात् । पातः पतनम् । स्यात् ॥ ६ ॥

आत्मेति । आत्मज्ञानं विना तु । यदा । दैह्यं देहसम्बन्धि । सुखम् । दुःखम्। आपतेत् । तदा । भक्तोऽपि । हर्षशोकाभ्याम् । विह्वलतां व्याकुलताम् । इयात् ॥७॥ ततइति । ततोहेतोः । तदुभयेन । वैराग्यात्मज्ञानाभ्यामेव । भक्तिः निर्विघ्नताम् । इयात् । प्रचुरविघ्नोपनिपाते सत्यपि विनाशं न यायादित्यर्थः । ततोहेतोः । भक्तः एतद्वैराग्यात्मज्ञानलक्षणम् । साधनमेव । धिया सदसद्विवेकवत्या स्वमत्या । दृढयेत् ॥ ८ ॥ अथ वैराग्यात्मज्ञानयोर्दृढत्वेन भक्तौ विघ्नाभावमाह द्वाभ्याम् । विरक्त्येति । विरक्त्या । सर्वशः सर्वेऽपि । मायिकाः । भगवन्मूर्त्तीतराकाराः मिथ्या कालविधेयचतुर्विधप्रलयदुःखदोषानुदर्शनेनैवासत्याः । क्रियन्ते । ततोहेतोः । तेषु भगवन्मूर्त्तीतरेषु मायिकाकारेषु । रुचिः प्रीतिः । न स्यात् ॥ ९ ॥ तथेति । तथा तेन प्रकारेण । आत्मावबोधेन । मायिकम् । सुखम् । दुःखम् । भक्तस्य । मिथ्यैव । भवेत् । आत्मसुखाग्रे मायिकसुखदुःखयोरतितुच्छत्वान्मिथ्यात्वमितिभावः । ततो हेतोः । विह्वलता मायिकसुखदुःखजातहर्षशोकाभ्यां विह्वलत्वम् न स्यात् ॥ १० ॥ एतद् द्वयं विना तु निर्विकल्पसमाधिमतामपि व्युत्थानकाले मायिकार्थरुचिः स्यात् तर्हि अन्येषां का वार्त्तेत्याह । ऐतदिति । यो भक्तः ।एतद् द्वयं विना ।

आत्मज्ञानं विना दैह्यं सुखं दुःखं यदाऽऽपतेत् । भक्तोऽपि हर्षशोकाभ्यां तदा विह्वलतामियात् ॥ ७ ॥ ततस्तदुभयेनैव भक्तिर्निर्विघ्नतामियात् । एतदेव ततो भक्तः साधनं द्रढयेद्धिया ॥८॥ विरक्त्या भगवन्मूर्त्तीतराकाराश्च सर्वशः । क्रियन्ते मायिका मिथ्या न स्यात्तेषु ततो रुचिः ॥९॥ तथैवात्मावबोधेन सुखं दुःखं च मायिकम् । भवेद्भक्तस्य मिथ्यैव स्यान्न विह्वलता ततः ॥१०॥ एतद् द्वयं विना यस्तु निर्विकल्पसमाधिमान् । सोऽपि व्युत्थानकाले स्यात्प्राकृतार्थरुचिः किल ॥ ११ ॥ अथ ये भगवद्भक्तास्तेषामङ्गे उभे मते । ज्ञानं प्रीतिश्चेति ते तु कर्तव्ये सुदृढे च तैः ॥ १२ ॥ ज्ञानाङ्गं तु भवेद्येषां माहात्म्यातिशयं हरेः । विदुस्तेऽथ क्षणमपि प्रीत्यङ्गाः स्युर्न तं विना ॥१३॥ हेमन्तसिंहभूपाद्यास्तत्राद्याङ्गा अमी स्थिताः । सच्चिदानन्दमुख्याश्च द्वितीयाङ्गा भवन्त्यमी ॥१४॥

निर्विकल्पसमाधिमान् साक्षाद्भगवदनुग्रहेण सञ्जातनिर्विकल्पसमाधिः । स्यात् । स तथाविधो भक्तोऽपि । व्युत्थानकाले समाधेर्बहिर्निष्क्रमणवेलायाम् । प्राकृतार्थरुचिर्मायिकपदार्थप्रीतियुक्तः । स्यात् । किल ॥११॥ अथेति । अथेति भिन्नोपक्रमे । ये । भगवद्भक्ताः । स्युः । तेषाम् । ज्ञानम् । प्रीतिश्च । इत्येवंविधे । उभे । अङ्गे स्थिती । मते । ते अङ्गे । तैर्भक्तैः । सुदृढे । कर्त्तव्ये ॥ १२ ॥ ज्ञानेति । येषां भक्तानाम् । ज्ञानाङ्गम् । भवेत् । ते भक्ताः । हरेः । माहात्म्यातिशयम् । विदुः । अथ च । ये । प्रीत्यङ्गा भक्ताः । भवेयुः । ते । तं हरिं विना । क्षणमपि । न स्युः स्थातुं क्षमा न भवेयुरित्यर्थः ॥१३॥ उभयविधांस्तान्नाम्ना निर्दिशति । हेमन्तेति । तत्र तेषु द्विविधभक्तेषु मध्ये । आद्याङ्गा ज्ञानाङ्गाः । हेमन्तसिंहभूपाद्याः । अमी । स्थिताः । भवन्ति । आद्यशब्देन देवरामरथकारस्य प्रभाशङ्कराख्यविप्रादेश्च ग्रहणम् । द्वितीयाङ्गाश्च । सच्चिदानन्दमुख्याः । अमी । स्थिताः । भवन्ति । मुख्यशब्देन कृपानन्दमुनि कर्पटालयग्रामीणक्षत्रजातीयपुञ्जभक्तादिग्रहणम् ॥ १४ ॥

ज्ञानाज्ञा इति । ज्ञानाज्ञा भक्ताः । कृष्णं श्रीहरिम् । देहिनां देहवतां सकलजीवेश्वराणाम् । नियन्तारं सर्वज्ञत्वात्तदन्तर्यामितया तत्तत्स्वरूपस्थितिप्रवृत्तिपूर्वं यथोचिततत्तत्कर्मफलप्रदातारम् । विदुः । स्वेच्छया । सर्वम् । कर्म कुर्वन्तं च । विदुः । सकलस्वाश्रितहिताय स्वेच्छया केषांचित्सन्मानदानप्रशंसनाभाषणादिकां सकलां क्रियां कुर्वाणं जानन्तीत्यर्थः । अन्यशिक्षयाऽन्यजनकृतोपदेशेन । नतु किमपि कुर्वन्तं न विदुः ॥ १५ ॥ य इति । ये भक्तास्तु । स्वान्ते स्वमनसि । एतत्पूर्वोक्तम् । अन्यथा भगवानप्यन्यशिक्षितं करोतीति । विदुः । तेषां भक्तानाम् । रमापतेः । प्रत्यक्षश्रीकृष्णस्य । स्वरूपवेदनम् । सम्यग्यथार्थतः । नास्त्येव । इतीत्थम् । अवगम्यताम् ॥ १६ ॥ येषामिति । येषां भक्तनाम् । कृष्णे । प्रीतिः । भवेत् । ते भक्तास्तु । तस्य कृष्णस्य । नृनाटने कस्यचिद्वार्त्ताश्रवण तदुदितप्रकारकार्याचरणादिमनुष्यचरित्रे । क्वापि कदाचिदपि । अगुणं दोषम् । गृह्णीयुः । न तस्य कृष्णस्य । तां नृनाटनरूपाम् । लीलां च कल्याणरूपं चरित्रमेव । विद्युः ॥ १७ ॥ लोकइति । लोके लोकव्यवहारेऽपि । यस्माज्जनात् । स्वार्थसिद्धिः । स्यात् । तस्य जनस्य । अगुणम् । पुमान् । न गृह्णाति । यतोहेतोः । कार्यतः

ज्ञानाज्ञाश्च विदुः कृष्णं नियन्तारं हि देहिनाम् । स्वेच्छया कर्म कुर्वन्तं सर्वं न त्वन्यशिक्षया ॥ १५ ॥ ये त्वेतदन्यथा स्वान्ते विदुस्तेषां रमापतेः । स्वरूपवेदनं सम्यङ् नास्त्येवेत्यवगम्यताम् ॥१६॥ येषां प्रीतिर्भवेत्कृष्णे ते तु तस्य नृनाटने । गृह्णीयुर्नागुणं क्वापि विद्युर्लीलां च तस्य ताम् ॥ १७ ॥ लोकेऽपि स्वार्थसिद्धिः स्याद्यस्मात्तस्यागुणं पुमान् । न गृह्णाति यतस्तस्मिन् प्रीतिर्जाताऽस्ति कार्यतः ॥ १८ ॥ तर्हि संसृतिविच्छेदस्वार्थसिद्धिर्यतः प्रभोः । तस्य भक्तोऽगुणं कोऽपि गृह्णीयात् प्रीतिमान्कथम् ॥ १९ ॥ यस्यैतयोरेकतममङ्गं स्यान्न दृढं स तु । भक्तः क्षणिकधीर्बालोपमो ज्ञेयो न तूत्तमः ॥ २० ॥ वार्त्तामेतावतीं स्वामी दिवा चक्रे ततोऽगमत् । स्वावासं च पुनः सायमुत्तमस्य महीभृतः ॥ २१ ॥ प्राग्द्वारालयवेदिस्थमञ्चासन उपाविशत् । वृतः स त्यागिगृहिभिः प्रसन्नास्यः सिताम्बरः ॥ २२ ॥

स्वार्थसिद्धिरूपकार्यवशात् । तस्मिन् जने । प्रीतिः । जाता । अस्ति ॥ १८ ॥ तर्हीति । तर्हि तदा । यतो यस्मात् । प्रभोः श्रीहरेः । संसृतिविच्छेदस्वार्थसिद्धिर्जन्ममरणप्रवाहनिवृत्तिरूपस्वार्थसंसाधनम् । स्यात् । तस्य प्रभोः । अगुणम् । प्रीतिमान्स्वार्थसिद्धिनिमित्तकप्रीतियुक्तः । कोऽपि । भक्तः । कथम् । गृह्णीयादेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ यस्येति । यस्य भक्तस्य । एतयोर्द्वयोरङ्गयोर्मध्ये । एकतममेकमपि । अङ्गम् । दृढम् । न स्यात् । सः । भक्तस्तु । क्षणिकधीरस्थिरमतिः । अत एव । बालोपमः । ज्ञेयः । उत्तमः श्रेष्ठः । न तु नैव ज्ञेयः ॥ २० ॥ वार्त्तामिति । एतावतीमेतत्प्रमाणाम् । वार्त्ताम् । स्वामी श्रीहरिः । दिवा दिवसे । सङ्गवकाले इत्यर्थः । चक्रे । ततस्तदनन्तरम् । स्वावासम् । अगमत् । पुनश्च । सायं षट्घटिकावशेषदिनात्मके काले । उत्तमस्य । महीभृतः ॥ २१ ॥ प्रागिति । प्राग्द्वारालयवेदिस्थमञ्चासने । स श्रीहरिः । उपाविशत् । त्यागिगृहिभिः । वृतः सभायां परिवेष्टितः । प्रसन्नास्यः प्रसन्नमुखपङ्कजः । सिताम्बरः परिहितसकलश्वेतवसनः ॥२२॥

कुन्देति । कण्ठे । कुन्दपुष्पस्रजम् । दधत् । साधुभिर्मुक्तानन्दमुनिभिः । सवाद्यं वादित्रवादनसहितं यथातथा । गीयमानानि । सत्पद्यानि श्रीहरियशोऽङ्कितकीर्त्तनानि । शृण्वन् । श्रीहरिः । तान् सभोपविष्टत्यागिगृहिस्वभक्तजनान् । आह सत्पद्यसमाप्तावुवाच । इति त्रयाणामेकान्वयः ॥ २३ ॥ मयेति । हे भक्ताः ! । मया । शिक्षापत्री । लिखिता । अस्ति । तस्याः शिक्षापत्र्याः । पाठः । अखिलैः । सद्भिः साधुभिः । वर्णिभिः प्रथमाश्रमिभिः । तथा । गृहिभिः । दिने दिने । कार्यः ॥ २४ ॥ पाठेति । पाठाशक्तौ वर्णज्ञानाभावेन पाठाचरणासामर्थ्ये तु । सा शिक्षापत्री । श्रवणीया । तदयोगे तच्छ्रावकजनाप्राप्तौ तु । तस्याः शिक्षापत्र्याः । पूजनं तद्योग्यमर्चनम् । कर्त्तव्यम् । इत्येवंविधा । आज्ञा मच्छासनम् । सर्वान् । मच्छ्रितान् युष्मान्प्रति । अस्ति ॥ २५ ॥ त्रिष्विति । एतेषु । त्रिषु शिक्षापत्रीपाठश्रवणपूजनेषु मध्ये । एकतममेकमपि । क्वचित् । यदि । न स्यात् । तदा । मदाश्रितैः सर्वैर्भवद्भिः । एकम् । दिनम् । उपवासः । विधातव्यः ॥ २६ ॥ इतीति । इत्येवंविधम् । एतस्य श्रीहरेः । वचोऽमृतम् । श्रुतिभिः श्रवणपुटैः । निपीय । सदःस्थाः । भक्ताः । सर्वे । मुनिजनाः । तथैव । अपरे गृहस्थाश्चापि ।

कुन्दपुष्पस्रजं कण्ठे दधच्छृण्वंश्च साधुभिः । सवाद्यं गीयमानानि सत्पद्यानि स आह तान् ॥ २३ ॥ मयाऽस्ति लिखिता शिक्षापत्री तस्या दिने दिने । पाठः कार्योऽखिलैः सद्भिर्गृहिभिर्वर्णिभिस्तथा ॥ २४ ॥ पाठाशक्तौ तु सा श्रव्या तदयोगे तु पूजनम् । तस्याः कर्त्तव्यमित्याज्ञां सर्वान्प्रत्यस्ति मच्छ्रितान् ॥ २५ ॥ त्रिषु चैतेष्वेकतमं यदि न स्यात् क्वचित्तदा । उपवासो विधातव्यो दिनमेकं मदाश्रितैः ॥ २६ ॥ इत्येतस्य वचोऽमृतं मुनिजना भक्तास्तथैवापरे सर्वेऽपि श्रुतिभिर्निपीय परमं तोषं सदःस्था ययुः । धृत्वाऽऽज्ञां च शिरोभिरूचुरथ तं सर्वे वयं सादरं स्वामिन्प्रत्यहमेवमेव हि विधास्यामस्त्वदीया इति ॥ २७ ॥ ततः प्रसन्नो नितरां स ईशः प्रीत्या सतस्तान् परिषस्वजेऽथ । गृहस्थभक्तान्निजपादपद्मनिधानतस्तोषति स्म हृत्सु ॥ २८ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिंधौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकचतुर्विंशस्तरङ्गः ॥ २२४ ॥ १ ॥

परमम् । तोषम् । ययुः । अथानन्तरम् । आज्ञां श्रीहरिनिदेशनम् । शिरोभिः । धृत्वा । हे स्वामिन् ! । त्वदीयाः । सर्वे । वयम् । प्रत्यहम् । एवमेव । सादरम् । विधास्यामः । इतीत्थम् । तं श्रीहरिम् । ऊचुः ॥ २७ ॥ ततइति । ततस्तदनन्तरम् । ईशः प्रत्यक्षपरमेश्वरः । स श्रीहरिः । नितरामतिशयेन । प्रसन्नः सन् । तान् । सतः । प्रीत्या । परिषस्वजे आशिश्लेष । अथ च । गृहस्थभक्तान् । हृत्सु वक्षःस्थलेषु । निजपादपद्मनिधानतः स्वीयचरणाब्जयुगलार्पणतः । तोषयति स्म सन्तोषयामासः ॥ २८ ॥ साधनं स्वस्य भक्तौ यद्विघ्नाभावे तथाङ्गयोः । ज्ञानप्रीत्योर्लक्षणे च येनोक्ते हरिणा स्फुटम् ॥ १ ॥ स्वकीयशिक्षापत्र्याश्च पाठादीनामवश्यता । येनोक्ता सोऽस्तु मे स्वान्ते भक्तिधर्मसुतोऽन्वहम् ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्यकान्तिकोपासकश्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकचतुर्विंशस्तरङ्गः ॥ २२४ ॥ १ ॥

जगन्मुख्यत्वादिदोषशान्तिः स्वाज्ञावलोकनात् । भवेदित्यादिका वार्त्ता द्वितीये तूत्तमोदिता ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् (१८८२) ज्येष्ठस्य ज्येष्ठमासस्य । वलक्षे शुक्लपक्षे । षष्ठ्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । भूभुजः । दुर्गे । वासुदेवालयस्य । अग्रे । पीठोत्तमे स्वास्तृते उच्चतुःपादे चतुरस्रपट्टे । स श्रीहरिः । उपाविशत् ॥ २ ॥ तं विशिनष्टि । सितेति । सिताम्बरः परिहितसितसूक्ष्मघनसकलवसनः । सितोष्णीषे श्वेते शिरःपटे । मल्लिकापुष्पशेखरम् । दधत् । तथा । त्यागिभिः । भक्तैर्नानादेशागतैः स्वाश्रितैः । परिवृतः सभायां संवेष्टितः ॥ ३ ॥ तानिति । स श्रीहरिः । तान्समीपविष्टभक्तान् । उवाच । हे भक्ताः ! । सर्वेऽपि । मानवाः सत्सङ्गिजनाः । अस्य । जगतः । क्षयिष्णुत्वम् । जगत्सम्बन्धिजीवानां भोग्यभोगोपकरणभोगस्थानानि नश्वराणीत्यर्थः । जानन्त्येव । तथा । आत्मनो जीवस्य । नित्यतामविनाशिताम् । जानन्त्येव ॥ ४ ॥ जीवानामिति । ते सत्सङ्गिजनाः । जीवानाम् । पारतन्त्र्यम् । परात्मनः परमात्मनः श्रीहरेः । स्वतन्त्रत्वं च । विदन्ति ॥ ५ ॥ तथेति । तथापि । तेषां सत्सङ्गिजनानाम् ।

शकाब्दे विक्रमार्कस्य नेत्राष्टवसुभूमिते । षष्ठ्यां वलक्षे ज्येष्ठस्य वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य स भूभुजः । वासुदेवालयस्याग्रे पीठोत्तम उपाविशत् ॥२॥ सिताम्बरः सितोष्णीषे मल्लिकापुष्पशेखरम् । दधत्परिवृतो भक्तैस्त्यागिभिर्गृहिभिस्तथा ॥ ३ ॥ तानुवाच सर्वेऽपि जानन्त्येव हि मानवाः । जगतोऽस्य क्षयिष्णुत्वं नित्यतामात्मनस्तथा ॥४॥ जीवानां पारतन्त्र्यं च स्वतन्त्रत्वं परात्मनः । सर्वथा सुखसिन्धुत्वं तस्यैव च विदन्ति ते ॥ ५ ॥ तथापि तेषां हृदये प्रधान्यं जगतः सदा । कथमस्त्यत्र तच्चित्तं कुतो न लगतीश्वरे ॥६॥ मुक्तानन्दस्तमूचेऽथ विरक्तेर्दृढता हृदि । तेषां नास्तीति तच्चित्तं तुच्छार्थेष्वपि सज्जते ॥ ७ ॥ तमुवाच हरिः साधो ! सत्यमेतत्त्वयोच्यते । अन्यदप्यत्र भवति कारणं तन्निशामय ॥ ८ ॥

हृदये । सदा । जगतः । प्राधान्यं मुख्यत्वम् । तदासक्तित्वमित्यर्थः । कथं केन हेतुना । अस्ति । अथ च । तच्चित्तं सत्सङ्गिजनमानसम् । ईश्वरे परमेश्वरे । कुतोहेतोः । न लगति न सज्जति ॥ ६ ॥ मुक्तानन्द इति । अथैवंविधश्रीहरिकृतप्रश्नश्रवणानन्तरम् । मुक्तानन्दमुनिः । तं श्रीहरिम् । ऊचे । हे हरे ! । तेषां तथाविधसत्सङ्गिजनानाम् । हृदि । विरक्तेः । दृढता । नास्ति । इतिहेतोः । तच्चित्तम् । तुच्छार्थेषु जगत्सम्बन्धितुच्छपदार्थेषु । सज्जते । अपिशब्दात्परमेश्वरे न सज्जति । सत्सङ्गिजनमानसस्य जगतः प्रधानतायां परमेश्वरेऽलग्नतायां च तन्मानसे दृढविरक्त्यभावो हेतुरस्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ अत्रार्थेऽन्यस्मिन् हेतौ सत्यप्येकमेव हेतुमुक्त्वा जोषमास्थितं मुनिमालक्ष्य तदुक्तहेतुस्वीकारपूर्वमन्यं हेतुं स्वयं यथा वक्ष्यति तत्प्रसङ्गायाह तमिति । तमेवं स्वप्रश्नोत्तरं वदन्तं मुक्तानन्दमुनिम् । हरिः । उवाच । हे साधो ! । त्वया । एतत् । सत्यम् । उच्यते । किन्तु । अत्रास्मिन्मत्प्रश्नोत्तरे । अन्यत्त्वदुक्तेतरदपि । कारणम् । भवति । तत्कारणम् । निशामय शृणु ॥ ८ ॥

यदेति । हे मुने ! । यदा । पुंसां जनानाम् । सत्सङ्गतः साक्षाद्भगवदेकान्तिकसाधुसमागमात् । ईश्वरनिश्चयोऽयं श्रीहरिः साक्षात्परमेश्वर एवेति निर्णयः । भवति । तदैव । यादृक् । अङ्गम् । बध्यते । तत्तादृगङ्गम् । सर्वदा । भवेत्तिष्ठेत् । अस्यायं भावः । सत्समागमपूर्वं तद्वार्त्ताश्रवणेन यत आरभ्य साक्षात्परमेश्वरे त्वयि निश्चयो जातस्तत आरभ्य मुहुस्तद्वार्त्ताश्रवणेन यावत्तत्तद् दृढत्वं भवेत्तावता कालेन यथाविधाङ्गबन्धनं स्यात्तथाविधाङ्गं सर्वदा तिष्ठेदिति ॥९॥ तत्त्रैविध्यं ब्रुवंस्तानि नाम्ना निर्दिशति । कस्यचिदिति । हे मुने ! । कस्यचित् । पुरुषस्य भक्तस्य तु । आत्मनिष्ठाङ्गम् । बध्यते । कस्यचित् । दास्याङ्गम् । बध्यते । कस्यचित् । पातिव्रत्याङ्गम् । बध्यते । हि ॥ १० ॥ प्रत्यहमिति । प्रत्यहम् । क्रियमाणेन । सत्सङ्गेन । तद्बद्धमङ्गमेव । पुष्टिं पोषणम् । एति प्राप्नोति । तदङ्गम् । क्वापि कदाचिदपि । परिवृत्तिमन्यथाभावम् । न तु नैव प्राप्नुयात् ॥ ११ ॥ यदेति । किञ्च । पुंसां भक्तानाम् । यदा । अङ्गम् । बध्यते । तदा । कामक्रोधादिभिरिव । मनः । विभ्रान्तवदनवस्थितमिव । व्याकुलत्वम् । उपैति ॥ १२ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन्काले । तदङ्गम् । यादृशम् । बद्धम् । स्यात् । तादृशम् । सदा । तिष्ठति । इतिहेतोः । स्वं स्वकीयम् ।

यदा सत्सङ्गतः पुंसां भवतीश्वरनिश्चयः । तदैव बध्यते यादृगङ्गं तत्सर्वदा भवेत् ॥ ९ ॥ कस्यश्चित्त्वात्मनिष्ठाङ्गं
दास्याङ्गं कस्यचित्तथा । बध्यते कस्यचित् पातिव्रत्याङ्गं पुरुषस्य हि ॥ १० ॥ प्रत्यहं क्रियमाणेन सत्सङ्गेन
तदेव हि । पुष्टिमेति न तु क्वापि परिवृत्तिं तदाप्नुयात् ॥ ११ ॥ यदाङ्गं बध्यते पुंसां विभ्रान्तवन्मनः ।
कामक्रोधादिभिरिव व्याकुलत्वमुपैति च ॥ १२ ॥ तस्मिन्काले यादृशं तद्बद्धं स्यात्तादृशं सदा । तिष्ठतीति
तदेवाङ्गं पर्यालोच्यं स्वमञ्जसा ॥ १३ ॥ तस्मिन्नपक्वे तु भवेच्छ्रीकृष्णेतरवस्तुनि । प्रीतिः पुंसोऽपि विदुषो न
तु कृष्णे दृढा भवेत् ॥ १४ ॥ अतो विवेकिभिः पुंभिः स्वाङ्गं पक्वत्वसिद्धये । विशोध्यते प्रयत्नेन विचारेण
महीयसा ॥१५॥ पक्वाङ्गस्यापि देशादेर्वैषम्याद्यदि कुत्रचित् । विक्षेपेण भवेत्प्रीतिः कृष्णादन्यत्र वस्तुनि ॥१६॥

तत्सदावस्थितम् । अङ्गमेव । अञ्जसा तत्त्वतः । पर्यालोच्यं विचारणीयम् । मदीयमङ्गं यथाविधं निबद्धमस्ति तथाविधं तत्पक्वमपक्वं भवतीत्यालोचनीयमित्यर्थः ॥ १३ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन्नङ्गे । अपक्वे सति तु । विदुषः प्रश्नोक्तप्रकारेण जानतः सतोऽपि । पुंसो भक्तस्य । श्रीकृष्णेतरवस्तुनि । प्रीतिः । भवेत् । कृष्णे । दृढा । प्रीतिः । न भवेत् । अङ्गे पक्वे सति तु केवलं भगवत्येव प्रीतिः स्यात्तदितरस्मिन् जागते पदार्थे न स्यादितिभावः । अनेन प्रश्नोत्तरमपि कृतमिति बोध्यम् ॥ १४ ॥ अतइति । अतोहेतो । विवेकिभिः । पुंभिर्भक्तैः । पक्वत्वसिद्धये स्वाङ्गपक्वतासिद्ध्यर्थम् । प्रयत्नेनातिशयितयत्ननिष्पादितेन । महीयसाऽतिमहता । विचारेण । स्वाङ्गम् । विशोध्यते तैस्तस्य विशोधनं विधीयते इत्यर्थः ॥ १५ ॥ पक्वेति । पक्वाङ्गस्य परिपक्वतापादितस्वाङ्गस्यापि भक्तस्य । कुत्रचित्कदाचित् । देशादेः । वैषम्यादसत्त्वात् । यदि । विक्षेपेण । कृष्णात् । अन्यत्र वस्तुनि । प्रीतिः । भवेत् ॥ १६ ॥

तदेति । तदा तस्मिन्काले । तेन पक्काङ्गभक्तेनापि । तां कृष्णान्यवस्तुगतप्रीतिम् । ज्ञात्वा स्वतोऽन्यतो वा बुध्वा । विचार्यासद्देशकालादिसम्बन्धेन ममैवं जातमस्तीति विचारं कृत्वा । स्वाङ्गे स्वकीये पक्काङ्गे एव । स्थेयम् । तदनुवृत्त्या पक्वङ्गानुरणेनैव । अस्य भक्तस्य । स्वास्थ्यम् । भवेत् । अन्यत्र प्रीतित्यागो भगवति तत्स्थैर्यं च भवेदित्यर्थः । अन्यथैवंविचारमन्तरा । न च स्वास्थ्यं नैव भवेत् । अनेनासद्देशकालादेस्त्यागोऽप्युक्त इति बोध्यम् । इति द्वयोरेकसम्बन्धः । आत्मनिष्ठाद्यङ्गत्रयलक्षणानि शताधिकपञ्चनवतितमात्तरङ्गात् ज्ञेयानि ॥ १७ ॥ एवमङ्गत्रयपक्वतावतामपि भक्तानां देशकालादिवैषम्ये विधेयमुक्त्वा साम्प्रतमबद्धत्र्येकाङ्गानां देशकालादिनादुःसङ्कल्पोदयवतां सत्सङ्गस्थैर्याय दुःसङ्कल्पनिवृत्त्यै चानुतापो विधेय इति सदृष्टान्तमाह द्वाभ्याम् । सुरूपेति । सुरूपस्वसृमात्रादिवीक्षायां सत्याम् । आत्मनि भ्रातृपुत्रादीनां मनसि । क्वचित् । दुःसङ्कल्पोदये उपभोगेच्छोदये सति । यादृक् । अनुतापः । जायते ॥१८॥ तादृगिति । कृष्णान्यार्थानुषज्जने श्रीकृष्णेतरमायिकपदार्थासक्तौ जातायां सत्यामित्यर्थः । सत्सङ्गिनाम् । पुंसां भक्तानाम् । मनसीतिशेषः । तादृक् । अनुतापः । अपेक्षितः कर्त्तुं योग्यः । अस्ति । अन्यथा-

तदा तेनापि तां ज्ञात्वा विचार्य स्वाङ्ग एव हि । स्थेयं तदनुवृत्याऽस्य भवेत्स्वास्थ्यं न चान्यथा ॥ १७ ॥
सुरूपस्वसृमात्रादिवीक्षायां क्वचिदात्मनि । दुःसङ्कल्पोदये यादृगनुतापस्तु जायते ॥ १८ ॥
तादृक् सत्सङ्गिनां पुंसां कृष्णान्यार्थानुषज्जने । अपेक्षितोऽनुतापोऽस्ति सत्सङ्गो हीयतेऽन्यथा ॥ १९ ॥
सर्वसाधनतः श्रेष्ठ्यं सत्सङ्गस्य हरिः स्वयम् । प्राह भागवतस्यैकादशस्कन्धे स्वमुद्धवम् ॥ २० ॥
न रोधयति मां योगो न सांख्यं धर्म एव च । स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूर्त्तं न दक्षिणा ॥ २१ ॥
व्रतानि यज्ञछन्दांसि तीर्थानि नियमा यमाः । यथावरुन्द्धे सत्सङ्गः सर्वसङ्गापहो हि मां ॥ २२ ॥

ऽनुतापाभावे । सत्सङ्गः । हीयते अनुतापस्य पुनस्तथाविधदुःसङ्कल्पानुदयफलत्वात्तदनाचरणस्य पुनः पुनर्दुःसङ्कल्पानुवृत्त्या सत्सङ्गच्युतिफलत्वाद्भक्तानां स युक्त एवेति भावः । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥ १९ ॥ सर्वेति । भागवतस्य एकादस्कन्धे । स्वयम् । हरिः श्रीकृष्णः । सर्वसाधनतः । सत्सङ्गस्य । श्रैष्ठ्यम् । श्रेष्ठत्वात्तस्य दुर्लभत्वमित्यर्थः । स्वं स्वकीयं भक्तम् । उद्धवम् । प्राह ॥ २० ॥ नेति । हे उद्धव ! । यथा । सत्सङ्गः । माम् । अवरुन्धे वशीकरोति । तथा । योगोऽष्टाङ्गयोगः । माम् । नरोधयति न वशीकरोति । सांख्यं प्रकृतिविविक्तात्मोपासनम् । न रोधयति । धर्मोऽहिंसाब्रह्मचर्यादिरूपो वर्णाश्रमसदाचारः । न रोधयति । स्वाध्यायो वेदाध्यायनम् । न रोधयति । तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिकम् । न रोधयति । त्यागः सामान्यतो दानम् । न रोधयति । इष्टापूर्त्तम् । न रोधयति । तत्रेष्टं यागादि पूर्त्तं कूपारामादिनिर्माणम् । दक्षिणा क्रत्वादिसाद्गुण्यार्थं दानम् । न रोधयति ॥ २१ ॥ व्रतानीति । व्रतान्येकादश्युपवासादीनि । यज्ञछन्दांसि । यज्ञाः पञ्चमहायज्ञाः । छन्दांसि रहस्यमन्त्राः । तिर्थानि गङ्गादीनि । नियमाः शौचादयः । यमा अहिंसादयश्च । मां न रोधयन्ति । कुतः । हि यस्मात् । सत्सङ्गः

सर्वसङ्गापहः सर्वेषु मद्व्यतिरिक्तेषु मनसः सङ्गमपहन्तीति तथा । मनसः सर्वसङ्गापहारेण स मदेकसङ्गावहो योगादयस्तु नैवंविधा इतिभावः ॥ २२ ॥ एवमिति । हे मुने ! । एवममुना प्रकारेण । दुर्लभसत्सङ्गे । नष्टे सति । नृणां भक्तानाम् । किम् । न नष्टम् । अपि तु । सर्वमेव नष्टमितिभावः । अतोहेतोः । अतियत्नेन । तस्य सत्सङ्गस्य । रक्षणम् । कर्त्तव्यम् ॥ २३ ॥ प्रागिति । प्राक्संस्कारवतां पूर्वजन्मार्जितैकान्तिकभक्तिवासनायुक्तानाम् । पुंसां भक्तजनानामपि । संस्कारसम्भवः । सत्सङ्गादेव । जातः । अस्ति । तथा तद्वदेव । आद्यास्मिन् जन्मनि । स संस्कारः । सत्सङ्गादेव जायते ॥ २४ ॥ एवमिति । एवममुनाप्रकारेण । सत्सङ्गमाहात्म्यम् । ये । नरा भक्तजनाः । सम्यग्यथार्थतया । न विदुः । तेषाम् । बुद्धौ । जाड्यस्य मान्द्यस्य । आधिक्यम् । अस्ति । इतीत्थम् । गम्यते ॥ २५ ॥ येषां सतां सङ्गस्य दुर्लभत्वं श्रीकृष्णेनाभिहितमात्यन्तिककल्याणाय सङ्गम्यास्ते साधवो यूयमेव भवथेत्याह द्वाभ्याम् । श्वेतद्वीपेति । श्वेतद्वीपे । वैकुण्ठे । गोलोके । बदरीवने बदरीश्रमे च । यादृसी । सभा । अस्ति । तस्यास्तथाविधायाः सभायाः सकाशादपि । एषा । सभा यस्यां वयमास्महे सा पर्षद् । अधिका । अस्ति ॥ २६ ॥ अतीति ।

एवं दुर्लभसत्सङ्गे नष्टे नष्टं न किं नृणाम् । अत एवातियत्नेन कर्त्तव्यं तस्य रक्षणम् ॥२३॥ प्राक्संस्कारवतां पुंसामपि संस्कारसम्भवः । सत्सङ्गादेव जातोऽस्ति तथाऽद्य च स जायते ॥ २४ ॥ एवं सत्सङ्गमाहात्म्यं ये सम्यङ् न विदुर्नराः । तेषां बुद्धौ तु जाड्यस्याधिक्यमस्तीति गम्यते ॥२५॥ श्वेतद्वीपे वैकुण्ठे गोलोके बदरीवने । यादृश्यस्ति सभा तस्या अप्येषाऽस्त्यधिका सभा ॥ २६ ॥ अतितेजस्विनो भक्तान्सर्वान्वीक्ष इमानहम् । अत्र नास्त्येव सन्देहो यथा दृष्टं ब्रवीमि यत् ॥ २७ ॥ स्थित्वापि सङ्ग एतेषां येषां साक्षाद्धरौ न हि । प्रीतिः सम्यग्भवेत्तत्र हेतुरन्योऽपि विद्यते ॥२८॥ तेषां प्रतीतिर्हृदये परोक्षे वर्त्तते यथा । दृढा तथा न प्रत्यक्षे कृष्णे साऽस्तीति कारणम् ॥ २९ ॥

अहम् । इमान्मत्पुरोवर्त्तिनः । सर्वान् । भक्तान्युष्मान् । अतितेजस्विनः । वीक्षे पश्यामि । अत्रार्थे । सन्देहः । नास्त्येव । यद्यतोहेतोः । यथादृष्टम् । यथा पश्यामि तथेत्यर्थः । ब्रवीमि । अस्यायं भावः । सर्वपराक्षरधामाधिपस्य ब्रह्मभावापन्नाक्षरधामस्थमुक्तकोटिभिर्यथाकालं समर्चितस्य सर्वकारणकारणस्य रामकृष्णाद्यनेकावतारहेतोः पुरुषोत्तमस्य मम भवतां साक्षात्सम्बन्धाद्यूयं श्वेतद्वीपादिधामस्थसकलभक्तेभ्यो नितरामेवाधिकाः स्थेति मद्वचनात्सत्यमेव मन्तव्यमिति ॥ २७ ॥ स्थित्वेति । एतेषां भवताम् । सङ्गे । स्थित्वापि । येषां भक्तजनानाम् । साक्षाद्धरौ । सम्यक् । प्रीतिः । न भवेत् । तत्र साक्षाद्धरौ प्रीतिं हित्वाऽन्यत्र प्रीतिसद्भावे । अन्योऽनुतापात्मकतृतीयहेतोरितरः । हेतुरपि । विद्यते ॥ २८ ॥ तमाह । तेषामिति । तेषां श्रीहरौ प्रीतिं हित्वाऽन्यत्रप्रीतिमतां भक्तानाम् । हृदये । यथा । परोक्षे शास्त्रश्रुते पुरुषोत्तमे । दृढा । प्रतीतिर्विश्वासः । वर्त्तते । तथा । प्रत्यक्षे तस्मिन्नेत्र निष्कारणापारकरुणया सर्वनयनविषयतां प्राप्ते । कृष्णे श्रीहरौ । सा दृढा प्रतीतिः । नास्ति । इत्येतदेव कारणं चतुर्थो हेतुः । अस्ति ॥ २९ ॥

अतो भक्तेः परोक्षे कृष्णे इव प्रत्यक्षे कृष्णे प्रतीतिपूर्वा भक्तिः कार्येति श्रुत्यर्थकथनेनाह । भक्तिरिति । परोक्षदेवे । यादृशी । भक्तिः प्रीतिः । स्यात् । प्रत्यक्षे । स्वगुरौ । हरावपि । तादृशी भक्तिरेव । विधातव्या । इत्येवंभूता । वेदवाक् वेदार्थवचनरूपा मद्वाणी । अस्ति । तथा च श्रुतिः । "यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन' इति ॥३०॥ अतइति । अतोहेतोः । इह सत्सङ्गे । येषां भक्तानाम् ईदृक्सतां भवद्विधसाधूनाम् । सङ्गात् । साक्षाद्गुरौ । सर्वाधिका । प्रीतिः । स्यात् । ते भक्ताः । ज्ञानिमुक्ताः । भवेयुः । इतीत्थम् । ईयताम् ॥३१॥ परमिति । देहान्ते । यत् । परम् । पदमक्षरधाम । प्राप्यम् । अस्ति । तत्परंपदम् । ते भक्ताः । इहास्मिन् । देहे । सत्येव । सम्प्राप्ता एव । सन्ति । ततोहेतोः । कृतार्थाः कृतकृत्याः । मताः । हि ॥ ३२ ॥ स्थूलेति । हे मुने ! । एषा मया कृता । वार्त्ता । स्थूला । इव भासमानापि । तादृशी स्थूला । नास्ति । किन्तु । अतिसूक्ष्मास्ति । इतीत्थम् । कुशाग्रबुद्धिभिरतिसूक्ष्ममतिभिः । सद्भिः श्रीहर्येकान्तिकसाधुभिः । बुध्यते ॥ ३३ ॥ निशम्येति । इत्येवंविधम् । तस्य श्रीहरेः । सुधोपमेयम् । वचः । निशम्य । स मुनिर्मुक्तानन्दसाधुः । तथा । सदस्थाः । भक्ताः

भक्तिः परोक्षदेवे स्याद्यादृशी स्वगुरौ हरौ । प्रत्यक्षेऽपि विधातव्या तादृश्येवेति वेदवाक् ॥ ३० ॥ अत ईदृक्सतां सङ्गाद्येषां साक्षाद्गुराविह । प्रीतिः सर्वाधिका स्यात्ते ज्ञानिमुक्ता इतीयताम् ॥ ३१ ॥ परंपदं यद्देहान्ते प्राप्यं तत्त इहैव हि । देहे सत्येव सम्प्राप्ताः कृतार्थाश्च ततो मताः ॥३२॥ स्थूलेव भासमानाऽपि वार्त्तैषा नास्ति तादृशी । कुशाग्रबुद्धिभिः सद्भिरतिसूक्ष्मेति बुध्यते ॥३३॥ निशम्य तस्येति वचः सदःस्थाः सुधोपमेयं स मुनिस्तथाऽन्ये । सर्वेऽपि सन्तो गृहिणश्च भक्ताः प्रपेदिरेऽन्तःकरणे प्रमोदम् ॥३४॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकपञ्चविंशस्तरङ्गः ॥ २२५ ॥ २ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य गुणाष्टवसुभूमिते । शुचिकृष्णप्रतिपदि वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य म भूभुजः । भक्त्या हरिजिता नितो भक्तेनात्मनिकेतनम् ॥ २ ॥

। अन्ये । सर्वेऽपि । सन्तो मुनयः । गृहिणश्च । अन्तःकरणे स्वस्वान्तरे । प्रमोदम् । प्रपेदिरे ॥ ३४ ॥ मायिकेऽर्थेऽखिले प्रीतिर्न स्यात्स्यात्सर्वथैव सा । स्वस्मिन् येन तदूचे यः साऽस्तु तस्मिन् हरौ ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्येकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकपञ्चविंशस्तरङ्गः ॥ २२५ ॥ २ ॥

ब्रह्मरूपस्यापि हरौ तज्जनेषु च सर्वथा । भक्तस्योक्तौ दयास्नेहौ तृतीयेऽन्यस्य न क्वचित् ॥ १ ॥ शकेति विक्रमार्कस्य विक्रमादित्यनृपतेः । गुणाष्टवसुभूमिते त्र्यष्टाष्टैकसंमिते । शकाब्दे शकवर्षे । संवदष्टादशशताधिकत्र्यशीतितमे वर्षे इत्यर्थः । (१८८३) शुचिकृष्णप्रतिपदि आषाढमासस्य कृष्णपक्षाद्यतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । भूभुजः । दुर्गाद् दुर्गस्थस्वावासात्सकाशात् । स श्रीहरिः । हरजिता हरजिन्नाम्ना । भक्तेन ।

भक्त्या । आत्मनिकेतनम् । नीतः प्रापितोऽभूत् ॥ २ ॥ पीठेति । तत्र हरजिद्भक्तस्य प्राङ्मुखभवनवेदिकायाम् । तेन हरिजिद्भक्तेन । कारिते स्वेष्टस्य श्रीहरेरुपवेशनाय विधापिते । शुभे शोभने । पीठोत्तमे कौशेयतूलिकया श्वेतोत्तरच्छदपार्श्विकयुतयास्तृते पर्यङ्कासने । निषण्णः प्रागास्यतयोपविष्टः । तेन हरजिद्भक्तेन । सद्गन्धकुसुमादिभिः । प्रीत्या । अभ्यर्चितश्च ॥ ३ ॥ पौष्पेति । पौष्पस्रग्वलयापीडः कुन्दकुसुमकृतहारकटकशेखरधारः । सद्भिः । गृहिभिश्च । नरैर्नानादेशागतस्वाश्रितजनैः । परीतः सभायां परिवृतः । सितवस्त्रः परिहितसकलश्वेतवसनः । असौ श्रीहरिः । स्वाग्रस्थान् । सतो मुक्तानन्दादिसाधून् । अवदत् । इतिद्वयोरेकसम्बन्धः ॥ ४ ॥ स्नेह इति । हे मुनयः ! । हरिसेविनां साक्षाद्भगवन्तं सेवमानानां साधूनाम् । हृदये । स्नेहः । दया च । भवेताम् । तत्र तद्धृदयनिष्ठस्नेहदययोः । वो युष्मभ्यम् । किञ्चित् । पृच्छामि । तत् । निशम्यताम् ॥ ५ ॥ स्नेह इति । स्नेहः । मधुना क्षौद्रेण । तुल्यः । अस्ति । स तथाविधः । यत्र तत्र पदार्थे । सज्जति लगति । दुःखिते । प्राणिमात्रे । भक्तानाम् । दया च । जायते ॥ ६ ॥ यथेति । यथा । आर्षभस्य ऋषभदेवपुत्रस्य भरतस्य । कृपणेऽनाथे । मृगबाले । दया । अभवत् । ततो दया-

पीठोत्तमे तत्र तेन निषण्णः कारिते शुभे । तेन चाभ्यर्चितः प्रीत्या सद्गन्धकुसुमादिभिः ॥ ३ ॥ पौष्पस्रग्वल-
यापीडः सद्भिश्च गृहिभिर्नरैः । परीतः सितवस्त्रोऽसौ स्वाग्रस्थानवदत्सतः ॥ ४ ॥ स्नेहो दया च हृदये भवेतां
हरिसेविनाम् । तत्र पृच्छामि मुनयः ! किञ्चिद्वस्तन्निशम्यताम् ॥ ५ ॥ स्नेहोऽस्ति मधुना तुल्यो यत्र तत्र स
सज्जति । दुःखिते प्राणिमात्रे च भक्तानां जायते दया ॥६॥ यथार्षभस्य कृपणे मृगबालेऽभवद्दया । ततः स्नेहो-
ऽभवत्तेन मृगतामेव सोऽप्यगात् ॥ ७ ॥ अतः स्नेहं दयां चोभे आत्मज्ञानेन सद्धियः । अपाकुर्वन्ति हृदयाद्वैराग्येण
च भूयसा ॥ ८ ॥ आत्मज्ञानेन चैतन्यादन्यकिञ्चिन्न शिष्यते । नामरूपे नाशवती विरक्त्या भवतोऽखिले
॥ ९ ॥ देहत्रयं जायते च नष्टप्रायं ततः स्वकम् । सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं सन्मात्रं ब्रह्म शिष्यते ॥ १० ॥

वशतः । स्नेहः । अभवत् । तेन हेतुना । स पुत्रकलत्रराज्यादिपरित्यज्य परमेश्वरप्रसादनाय पुलहाश्रमं प्राप्तो भरतोऽपि । मृगतां मृगशरीरमेव । अगादवाप ॥ ७ ॥ अत इति । अतोहेतोः । सद्धियः सुमतयो भगवदेकान्तिकभक्ताः । आत्मज्ञानेन । भूयसाऽतिशयितेन । वैराग्येण च । स्नेहम् । दया च । उभे द्वे अपि । हृदयात्स्वमानसात् । अपाकुर्वन्ति त्यजन्ति ॥ ८ ॥ आत्मज्ञानवैराग्याभ्यां दयास्नेहापाकरणप्रकारमाह । आत्मेति । आत्मज्ञानेन । चैतन्याच्चिद्रूपात्मनः । अन्यद्देहादिकम् । किञ्चित्किमपि । न शिष्यते केवलमात्मैव सत्यतयाऽन्यत्सर्वमतितुच्छतया च भासते इत्यर्थः । विरक्त्या वैराग्येण । अखिले । नामरूपे मायिके नामाकृती । नाशवती नश्वरे । भवतो जायेते ॥ ९ ॥ देहेति । ततस्तदनन्तरम् । स्वकम् । देहत्रयम् । नष्टप्रायं विद्यमानं सदपि नष्टसदृशम् । जायते । सर्वोपाधिविनिर्मुक्तम् । सन्मात्रम् । ब्रह्म ब्रह्मभावापन्नः स्वात्मा शिष्यते ॥ १० ॥

एवमिति । एवममुनाप्रकारेण । स्थितिजुषामात्मनिष्ठावत्तां भक्तानाम् । कृष्णे साक्षाद्धरौ । तद्भक्तेषु । साधुषु च । दयास्नेहौ । भवेतां तिष्ठेताम् । अथवा । न भवेताम् । तत् । ब्रुवन्तु ॥ ११ ॥ इतीति । इत्यमुनाप्रकारेण । तेन श्रीहरिणा । पृष्टः । सन्तः । यदा । तदुत्तरम् । कर्त्तुम् । नाशकम् । तर्हि । स्वयम् । स श्रीहरिरेव । तत्स्वप्रश्नोत्तरम् । तान्साधून् । आह ॥ १२ ॥ गुणेति । हे सन्तः ! । ज्ञानवैराग्यवेगेन । गुणाः सत्त्वादयश्चावस्था जाग्रदादयश्च शरीराणि स्थूलादीनि च तेषाम् । त्रितयतस्त्रितयेभ्यः । गुणत्रयादवस्थात्रयाच्छरीरत्रयाच्चेत्यर्थः । आत्मा स्वजीवः । पृथग्भिन्नः । भास्यते दृश्यते । अन्यत्तदितरत्किञ्चिदपि मायिकं वस्तु । अण्वणुमात्रमपि । न भास्यते ॥ १३ ॥ एतदेव स्पष्टमाह गुणेति । तेन ज्ञानवैराग्यवेगेन । अस्यात्मनिष्ठभक्तस्य । गुणादीनां गुणावस्थाशरीराणाम् । उपाधीनाम् । लये । सति । आत्मा तज्जीवः । ब्रह्मत्वमक्षरब्रह्मणा सहैकभावम् । आप्नोति । तदा । अन्यद् गुणावस्थाशरीरादिकम् । नावशिष्यते ॥ १४ ॥ अस्मिन्निति । अस्मिन् । समये तु । यस्य भक्तस्य । माहात्म्यज्ञानयुक्तः । सदागतो भगवदेकान्तिकसद्भयः प्राप्तः । साक्षात्कृष्णस्य । निश्चयः । पूर्वाभ्यस्त इत्थंभूतावस्थाप्राप्तेः प्राक् कृतात्यभ्यासतः

एवं स्थितिजुषां कृष्णे तद्भक्तेषु च साधुषु । दयास्नेहौ भवेतां वा न भवेतां ब्रुवन्तु तत् ॥ ११ ॥ इति पृष्टास्तेन सन्तो यदा कर्त्तुं तदुत्तरम् । नाशकंस्तर्हि स प्रीत्या स्वयमेव तदाह तान् ॥ १२ ॥ गुणावस्थाशरीराणामात्मा त्रितयतः पृथक् । ज्ञानवैराग्यवेगेन भास्यते नान्यदण्वपि ॥१३॥ गुणादीनामुपाधीनामस्य तेन लये सति । आत्मा ब्रह्मत्वमाप्नोति तदाऽन्यन्नावशिष्यते ॥ १४ ॥ अस्मिंस्तु समये यस्य साक्षात्कृष्णस्य निश्चयः । माहात्म्यज्ञानयुक्तः स्यात्पूर्वाभ्यस्तः सदागतः ॥ १५ ॥ ब्रह्मीभूतस्यापि तस्य कृष्णे कार्ष्णेषु चानिशम् । वर्त्तेयातां दया स्नेहावितरेषां तु न क्वचित् ॥ १६ ॥ दयार्द्रकृष्णतद्भक्तसङ्गवासनयाऽस्य हृत् । वासितं भवतीत्यस्य निर्विघ्ने स्तो दयारती ॥ १७ ॥ ब्रह्मीभूतस्यापि पुंसः कृष्णे भक्तिर्भवेत्परा । तद्भक्तेषु च सौहार्दमिति गीतादिषूदितम् ॥ १८ ॥

। स्यात् ॥ १५ ॥ब्रह्मीभूतस्येति । ब्रह्मीभूतस्य ब्रह्मभावं प्राप्तस्यापि । तस्य भक्तस्य । कृष्णे । कार्ष्णेषु कृष्णभक्तसाधुषु च । अनिशं निरन्तरम् । दयास्नेहौ । वर्त्तेयाताम् । इतरेषामेवंविधकृष्णनिश्चयरहितानामभक्तानां तु । क्वचित्कदाचिदपि । तस्मिंस्तेषु च दयास्नेहौ न वर्त्तेयाताम् । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥ १६ ॥ दयेति । अस्य कृष्णकार्ष्णेषु दयास्नेहवतो भक्तस्य । हृन्मनः । दयार्द्रकृष्णतद्भक्तसङ्गवासनया कृष्णस्य स्वभक्तेषु भक्तानां स्वेष्टदेवे कृष्णे तद्भक्तेषु चैवं परस्परदयास्नेहार्द्राणां कृष्णतद्भक्तानामतिविहितसङ्गभावनया । वासितं प्राप्तसंस्कारम् । भवति । इतिहेतोः । अस्यैवंविधभक्तस्य । दयारती । निर्विघ्ने विघ्नोत्पादनवर्जिते । स्तः ॥ १७ ॥ अत्रार्थे प्रमाणप्रदानाय प्रसङ्गमवतारयति । ब्रह्मीभूतस्येति । ब्रह्मीभूतस्यापि । पुंसो भक्तस्य । कृष्णे । परा । भक्तिरतिशयिता प्रीतिः । भवेत् । तद्भक्तेषु । सौहार्दं प्रीतिश्च । भवेत् । इतीत्थम् । गीतादिषु । उदितम् । भवति ॥ १८ ॥

ब्रह्मभूत इति ॥१९॥ परितिष्ठित इति ॥ २० ॥ आत्मारामा इति ॥ २१ ॥ हरेरिति । एते चत्वारः श्लोकाः प्राग्विवृताः ॥ २३ ॥ कृष्णेति । यः पुरुषस्तु । कृष्णभक्त्या । विरहितः सन् । ज्ञानविरागयोः । अभ्यासात् । मायिकोपाधिं मायाकार्यास्थूलादिदेहाभिमानरूपोपाधिम् । हित्वा । सदात्मना सद्रूपेणात्मना । तिष्ठेद्वर्तेत । तस्येत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ २३ ॥ तस्येति । तस्य तथाविधस्य । पुंसस्तु । कृष्णे । तस्य । साधुषु वा । दया । प्रीतिर्वापि । क्वापि कदाचिदपि । न भवेत् । यतोहेतोः । अस्यैवंविधपुंसः । गुरुर्ज्ञानवैराग्ययोरुपदेष्टा । निर्दयो भगवदभक्तत्वाद्भगवत्तद्भक्तेषु दयावर्जितः । अस्ति ॥ २४ ॥ एतदेव स्पष्टमाह द्वाभ्याम् । तस्येति । तस्य निर्दयगुरुशिष्यस्य पुंसः । साधनकाले ज्ञानवैराग्यसाधनसमये । केवलात्मविदो निर्बीजसांख्यशास्त्रश्रवणादिना केवलात्मस्वरूपज्ञस्य । गुरोः । सङ्गः । जातः । स

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ १९ ॥ परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्ये उत्तमश्लोकलीलया । गृहीतचेता राजर्षे ! आख्यानं यदधीतवान् ॥ २० ॥ आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे । कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थं भूतगुणो हरिः ॥ २१ ॥ हरेर्गुणाक्षिप्तमतिर्भगवान्बादरायणिः । अध्यगान्महदाख्यानं नित्यं विष्णुजनप्रियः ॥२२॥ कृष्णभक्त्या विरहितो यस्तु ज्ञानविरागयोः । अभ्यासान्मायिकोपाधिं हित्वा तिष्ठेत्सदात्मना ॥ २३ ॥ तस्य पुंसस्तु न क्वापि कृष्णे वा तस्य साधुषु । दयाप्रीतिर्वाऽपि भवेन्निर्दयोऽस्य गुरुर्यतः ॥ २४ ॥ तस्य साधनकाले हि केवलात्मविदो गुरोः । सङ्गो जातः स दुःसङ्ग एवेत्यस्ति सतां मतत् ॥ २५ ॥ तद्वासनावासितेऽस्य कृष्णतत्सत्सु मानसे । दयाप्रीत्युदयो न स्यात्सर्वं मिथ्येति वेदनात् ॥ २६ ॥ हरेर्दयानिधेः सङ्गो जातः स्याद्वापि तत्सताम् । यस्य तस्य तु भक्तस्य स्यातां ते ब्रह्मरूपिणः ॥ २७ ॥ इति धर्मसुतस्य सद्गिरं मुनयस्ते निखिलाः सुधोपमाम् । गृहिणश्च निशम्य लेभिरे हृदि तोषं परमं सदोगताः ॥ २८ ॥

तथाविधगुरुसङ्गः । दुःसङ्ग एवास्ति । इत्येवंविधम् । सतां भगवदेकान्तिकसाधूनाम् । मतं सिद्धान्तः । अस्ति ॥ २५ ॥ तदिति । तद्वासनावासिते इत्थंविधगुरुसङ्गभावनाभाविते । अस्य पुरुषस्य । मानसे हृदये । कृष्णतत्सत्सु । दयाप्रीत्युदयः न स्यात् । कुतः । सर्वमात्मस्वरूपातिरिक्तं सकलम् । मिथ्याऽसदस्ति । इतीत्थम् । वेदनात् ॥ २६ ॥ उक्तार्थं निगमयति । हरेरिति । यस्य भक्तस्य । दयानिधेः । हरेः । तत्सतामपि वा । सङ्गः । जातः । स्यात् । तस्य । भक्तस्य । ब्रह्मरूपिणो ब्रह्मभावापन्नस्य सतोऽपि । ते हरितत्सत्सु दयाप्रीती । स्याताम् ॥ २७ ॥ इतिति । इत्येवंविधाम् । धर्मसुतस्य श्रीहरेः । सुधोपमाम् । सद्गिरं सकलस्वाश्रिताभ्यर्हितां वाणीम् । निशम्य । सदोगताः । ते निखिलाः । मुनयः । गृहिणश्च । हृदि । परमम् । तोषम् लेभिरे ॥ २८ ॥

भक्तेनेति । अथानन्तरम् । भक्तेन । तेन हरिजिता । समर्चितः कृतार्चनः । असौ श्रीहरिः । स्वकीयैर्मुनिवर्णिपदात्यादिभिः स्वाश्रितजनैः । वृतः परिवेष्टितः सन् । पुनः । नरेशस्योत्तमनृपतेः । दुर्गे । आत्मवासं स्वनिवासभवनम् । समेत्य प्राप्य । तत्र स्वावासे । मञ्चासने स्वकीये पर्यङ्कासने । साधु सम्यग्यथा तथा विराजते स्म ॥ २९ ॥ दयास्नेहौ स्वभक्तस्य ब्रह्मरूपस्य यः सदा । ऊचे स्वस्मिन्स्वभक्तेषु स हरिर्मे ददातु तौ ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्येकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्सद्गुरुरघुवीराचार्यविरचातायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकः षड्विंशस्तरङ्गः ॥ २२६ ॥ ३ ॥

भक्तस्यान्तर्बाधितानुवृत्तिः सामान्यसत्तया । विशेषसत्तया चोक्ता तुर्ये जीवस्य तु स्थितिः ॥ १ ॥ शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८३) नभः शुक्लतृतीयायां श्रावणमासीयशुक्लपक्षस्य तृतीयातिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥१॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । भूभुजः । दुर्गे । स्वावासे स्वभवनबाह्यवेदिकायाम् । स्वासने स्वास्तृतस्थूलतूलिकासने । सितवासाः परिहितसकलश्वेतवसनः । स श्रीहरिः । उदङ्मुखः सन् । अराजत् ॥ २ ॥ वृतइति । नानादेशेभ्यः ।

भक्तेन तेनाथ समर्चितोऽसौ वृतः स्वकीयैः पुनरात्मवासम् । दुर्गे नरेशस्य समेत्य तत्र मञ्चासने साधु विराजते स्म ॥ २९ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकःषड्विंशस्तरङ्गः ॥ २२६ ॥ ३ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य गुणाष्टवसुभूमिते । नभः शुक्लतृतीयायां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्ग उत्तमस्य स भूभुजः । स्वावासे स्वासनेऽराजत्सितवासा उदङ्मुखः ॥ २ ॥ वृतः स्वभक्तनिकरैर्नानादेशेभ्य आगतैः । उपविष्टान्स्वपुरतः प्रोवाच स सतः प्रभुः ॥ ३ ॥ ज्ञानवैराग्यवेगेन मायिकार्थेषु सर्वथा । अप्रीतस्यापि भक्तस्य कृष्ण एव रतस्य च ॥ ४ ॥ यावन्न स्यान्निर्विकल्पः समाधिस्तावदेव तु । तदन्तरे बाधितानुवृत्तिः शिष्यत एव हि ॥ ५ ॥ असत्तया निश्चितेषु स्त्रीपुत्रद्रविणादिषु । अपि प्रीतिः क्वचिन्माभूदिति तद्भीर्भवेत्तया ॥ ६ ॥

आगतैः । स्वभक्तनिकरैः स्वाश्रितत्यागिगृहिजनवृन्दैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः । प्रभुः । स श्रीहरिः । स्वपुरतः । उपविष्टान् । सतः साधून् । प्रोवाच ॥ ३ ॥ ज्ञानेति । ज्ञानवैराग्यवेगेन । मायिकार्थेषु । सर्वथा । अप्रीतस्य स्वबन्धनकर्तृषु मायिकवस्तुषु सर्वप्रकारेण प्रीतिरहितस्येत्यर्थः । कृष्णे साक्षाद्धरावेव । रतस्य प्रीतियुक्तस्य । भक्तस्यापि । यावदित्युत्तरेण सम्बन्धः ॥४॥ यावदिति । यावद्यावत्कालपर्यन्तम् । निर्विकल्पः । समाधिः । न स्यात् । तावत्तावत्कालपर्यन्तमेव । तदन्तरे तथाविधभक्तान्तःकरणे । बाधितानुवृत्तिर्दग्धपटे पटत्वानुदर्शनवन्मिथ्यात्वेन ज्ञातस्यार्थस्याप्यनुवर्त्तनम् । शिष्यते एव ॥ ५ ॥ असदिति । असत्तया मिथ्यात्वेन । निश्चितेष्वपि स्त्रीपुत्रधनादिषु । प्रीतिः । क्वचित्कदाचिदपि । माभूत् मम मास्ता । इत्येवंविधा । तद्भीः स्त्र्यादिषु प्रीतेर्भयम् । तया बाधितानुवृत्त्या । भवेत् । बाधितमपि स्त्र्यादिकं ममानुवर्त्तते यदि तर्हि तत्र मम स्नेहो विद्यते किमिति । तस्मात्तस्य भयमुत्पद्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

एतदेव दृष्टान्तेनाह । स्वेति । यद्वद्यथा । शूरस्य शौर्यवतः पुरुषस्य । स्वहतेभ्योऽपि । शत्रुभ्यः । अथवा । स्वप्नदृष्टेभ्यो मृतेभ्य एव स्वप्नेक्षितेभ्यस्तेभ्यः । क्वचित्कदाचित् । भीतिः । भवेत् । तथा । तया बाधितानुवृत्त्या तस्य तेभ्यो भीर्भवेत् ॥ ७ ॥ मायिकानामिति । असत्तया मिथ्यात्वेन । बुद्धानामपि । मायिकानाम् । पदार्थानाम् । क्वचित् । स्मृतेर्हेतोरपि । तस्य भक्तस्य । तया बाधितानुवृत्त्या । भयम् । भवति ॥ ८ ॥ निर्विकल्पेति । अत्र सत्सङ्गे । यस्य । पुंसो भक्तस्य । निर्विकल्पसमाधिः । स्यात् । तस्य भक्तस्य तु । सा बाधितानुवृत्तिः । विनष्टा । भवेत् । नूनम् । अतो हेतोः । तदपेक्षणं बाधितानुवृत्तिनिवृत्तिहेतुनिर्विकल्पसमाध्यपेक्षा । अस्ति । निर्विकल्पसमाधौ सत्येव बाधितानुवृत्तिर्निवर्त्तेत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ तस्यामिति । तस्यां बाधितानुवृत्त्याम् । वर्त्तमानायां सत्याम् । तेन निर्विकल्पसमाधिना । हीनस्य । पुंसो भक्तस्य । अन्तकाले देहावसानसमये । क्वापि कदाचित् । तद्वशाद्बाधितानुवृत्तिवशतः । विप्रलापो मातृपितृस्त्रीपुत्रादिनामग्रहणरूपा विरुद्धोक्तिरपि । भवेत् । 'विप्रलापो विरुद्धोक्तावनर्थकवचस्यपी''त्यनेकार्थसंग्रहे हैमः ॥ १० ॥ तमिति । तं तत्कृतं

स्वहतेभ्योऽपि शत्रुभ्यः स्वप्नदृष्टेभ्य एव वा । शूरस्यापि क्वचिद्भीतिर्भवेद्यद्वत्तथा तया ॥ ७ ॥ मायिकानां पदार्थानां बुद्धानामप्यसत्तया । क्वचित्स्मृतेरपि भयं तया भवति तस्य च ॥ ८ ॥ निर्विकल्पसमाधिः स्याद्यस्य पुंसोऽत्र तस्य तु । सा विनष्टा भवेन्नूनमतोऽस्ति तदपेक्षणम् ॥९॥ तस्यां च वर्त्तमानायां पुंसो हीनस्य तेन तु । अन्तकाले भवेत् क्वापि विप्रलापोऽपि तद्वशात् ॥१०॥ तं श्रुत्वा त्वगुणं तस्य केचिद् गृह्णन्त्यबुद्धयः । भक्तत्वेन श्रुतोऽप्येष ब्रूतेऽवाच्यं कथं न्विति ॥ ११ ॥ नैतावता भवेत्तस्य दुर्गतिस्तु कदाचन । कृष्णनिश्चयदार्ढ्येन स यात्येव परां गतिम् ॥ १२ ॥ कृष्णनिश्चयहीनस्तु सद्वाक्यानि ब्रुवन्नपि । म्रियेत चेत्तर्हि सोऽपि प्रयात्येवाधमां गतिम् ॥१३॥ स्मरन् कृष्णस्य नामानि यत्तद्वा प्रलपन्नपि । यो बाधितानुवृत्त्याऽसौ भक्तस्त्वन्ते व्रजेद्धरिम् ॥१४॥

विप्रलापम् । श्रुत्वा । अबुद्धयो बुद्धिवर्जिताः । केचित्पुरुषाः । तस्य भक्तस्य । अगुणं दोषम् । गृह्णन्ति । एषः । भक्तत्वेन । श्रुतः सन्नपि । अवाच्यमन्तकाले विशेषादुपादेयं भगवन्नाम हित्वा सर्वथा न वाच्यं मात्रादिनाम । कथं तु । ब्रूते । इत्यगुणं गृह्णन्तीतिसम्बन्धः ॥ ११ ॥ नेति । एतावता बाधितानुवृत्तिजातप्रलपनोच्चारणेन । तस्य भक्तस्य । दुर्गतिरसद्गतिस्तु । कदाचन । न भवेत् । स भक्तः । कृष्णनिश्चयदार्ढ्येन । पराम् । गतिं परमगतिरूपं भगवद्धामेत्यर्थः । यात्येव ॥ १२ ॥ कृष्णेति । कृष्णनिश्चयहीनः पुरुषस्तु । चेद्यदि । सद्वाक्यानि व्यवहारोचितानि समीचिनवचनानि । ब्रुवन्सन्नपि । म्रियेत । तर्हि । स सद्वाक्यब्रुवोऽप्यभक्तः पुरुषः । अधमाम् । गतिं यमयातनारूपाम् । प्रयात्येव ॥१३॥ स्मरन्निति । यः । भक्तः साक्षाच्छ्रीहर्याश्रितो जनः । कृष्णस्य श्रीहरेः । नामानि स्वामिनारायणादीन्यभिधानानि । स्मरन्सन्नुच्चरन्सन् । अथवा । बाधितावृत्त्या । यत्तत् । प्रलपंस्तद्विप्रलापं कुर्वन्सन्नपि । म्रियेतेतिशेषः । असौ भक्तस्तु । अन्ते देहत्यागानन्तरम् । हरिम् । व्रजेत् ॥ १४ ॥

एतावतीति । प्रभुणा । तेन श्रीहरिणा । एतावती । वार्त्ता । तद्दिने तृतीयायाः सङ्गवकाले इत्यर्थः । कृता । पुनर्भूयोऽपि । सायं षट्घटिकामितदिनावशेषकाले । पूर्वोक्तस्थाने एव । भक्तसंसदि त्यागिगृहिस्वभक्तसभायाम् । स श्रीहरिः । अराजत ॥ १५ ॥ अपृच्छदिति । स श्रीहरिः । सतः स्वपुरोनिषण्णान्साधून् । अपृच्छत् । हे साधवः ! । जीवः । देहे । एकत्रैकस्मिन्प्रदेशे । कीदृशः किंविधतया । स्थितः । अस्ति । अथ च । अखिले । देहे । व्याप्य । कीदृक्तया । स्थितः । अस्ति । तद् ब्रूतेतिशेषः ॥ १६ ॥ प्रश्नस्येति । अस्य । प्रश्नस्य । उत्तरम् । कर्त्तुम् । यदा । ते सन्तः । सम्यक् । न विदुः । तदा । स्वयम् । हरिरेव । साधून् । तत्स्वप्रश्नोत्तरम् । आह । हे सन्तः ! । निशम्यताम् ॥ १७ ॥ अस्तीति । हृदये । पाञ्चभौतिकं पृथिव्यादिपञ्चमहाभूतविकाररूपम् । एकम् । मांसचक्रम् । अस्ति । तत्र मांसचक्रे । चिद्रूपो ज्ञानस्वरूपः । अतिप्रकाशवान् । जीवात्मा । स्थितः । अस्ति ॥ १८ ॥ यथेति । यथा । तैलाक्तायां तैलाप्लुतायाम् । चीवर-

एतावती कृता वार्त्ता प्रभुणा तेन तद्दिने । पुनः सायं स तत्रैव भक्तसंसद्यराजत ॥ १५ ॥ अपृच्छत्स सतो जीवो देहे एकत्र कीदृशः । स्थितोऽस्त्यथाखिले देहे व्याप्य कीदृक्तया स्थितः ॥ १६ ॥ प्रश्नस्यास्योत्तरं कर्त्तुं यदा सम्यङ्न ते विदुः । तदा तत्स्वयमेवाह हरिः साधून्निशम्यताम् ॥ १७ ॥ अस्त्येकं हृदये मांसचक्रं वै पाञ्च-भौतिकम् । स्थितोऽस्ति तत्र जीवात्मा चिद्रूपोऽतिप्रकाशवान् ॥ १८ ॥ यथा चिवरवर्त्तौ स्यात्तैलाक्तायां हवि-र्भुजः । ज्योतिस्तथा तत्र जीवः संलग्नो वर्त्तते भृशम् ॥ १९ ॥ यथाऽयोगोलके वाऽग्निः सर्वतो व्याप्य तं भवेत् । विशेषसत्तया तद्वत्तत्रासौ व्याप्य संस्थितः ॥ २० ॥ सामान्यसत्तया चैष व्याप्तोऽस्त्येवाखिलं वपुः । अतस्तत्स-र्वदेशेषु सुखं दुःखं च बुध्यते ॥ २१ ॥ विशेषसत्तया वर्त्तौ वर्त्तमानोऽपि दीपकः । सामान्यसत्तया गेहं यथा भास-यतेऽखिलम् ॥ २२ ॥ विशेषसत्तया तद्वत्तच्चक्रे संस्थितोऽप्यसौ सामान्यसत्तया जीवश्चेतयत्यखिलं वपुः ॥ २३ ॥

वर्त्तौ स्फाटितवस्त्रदशायाम् । हविर्भुजोऽग्नेः । ज्योतिः प्रदीपात्मकं तेजः । स्यादतिसंलग्नं भवेत् । तथा । जीवः । तत्र मांसचक्रे । भृशमतिशयेन । संलग्नः । वर्त्तते ॥ १९ ॥ यथेति । यथा वा । अग्निः । अयोगोलके । तमयोगोलकम् । सर्वतः । व्याप्य । भवेद्वर्त्तमानः स्यात् । तद्वत्तथा । असौ जीवः । तत्र मांस-चक्रे । व्याप्य तत्सर्वतोऽभिव्याप्य । विशेषसत्तया । संस्थितोऽस्ति ॥ २० ॥ सामान्येति । एष जीव एव । सामान्यसत्तया अखिलम् । वपुः स्वशरीरम् । व्याप्तः । अस्ति । अतोहेतोः । तत्सर्वदेशेष्वानखादाशिखं शारीरसर्वावयवेषु । जायमानमितिशेषः । सुखम् । दुःखं च । बुध्यते ॥ २१ ॥ एतदेव पुनर्दृष्टान्तेन स्पष्टमाह द्वाभ्याम् । विशेषेति । यथा दीपकः विशेषसत्तया । वर्त्तौ दशायाम् । वर्त्तमानः सन्नपि । सामान्यसत्तया । अखिलम् । गेहम् । भासयते ॥ २२ ॥ विशेषेति । तद्वत्तथा । असौ जीवः । विशेषसत्तया । तच्चक्रे मांसचक्रे । संस्थितः सन्नपि । सामान्यसत्तया । अखिलम् । वपुः । चेतयति ॥ २३ ॥

तैलेति । यथा । तैलाधिष्ठानवर्त्तीनां स्नेहशरावदशानाम् । सम्बन्धम् । अन्तरा विना । अग्निर्ज्वालारूपो वह्निः । न तिष्ठेत् । तथा । जीवः । तच्चक्रम् । विना । एकलः केवलः । न तिष्ठेत् ॥ २४॥ ऐक्येनेति । जीवः । ऐक्येन मांसचक्रेण सहैकभावेन । भासमानः सन्नपि । वस्तुतः स्वरूपतः । तद्भिन्नश्चक्रतः पृथगेव । अस्ति । अतोहेतोः । देहनाशे चक्राधारशरीरपाते सत्यपि । क्वचित्कदाचिदपि । तन्नाशो जीवविनाशः । न भवति ॥ २५ ॥ एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टमाह । यथेति । यथा । वर्त्या दशायाः । विनाशे सत्यपि । तदैक्येन वर्त्या सहैकभावेन । स्थितः । अनलः प्रदीपाग्निः । न नश्यति । तथा । जीवोऽपि । अविनाशी देहविनाशेऽपि न नश्यतीत्यर्थः । इतीत्थम् । गम्यताम् ॥ २६ ॥ देहस्येति । यथा । देहस्य । अन्तर्हृदये । जीवः । वर्त्तते । तथा । जीवस्य । अन्तः । साक्ष्यन्तर्यामिपर्यायः । तदुपास्यो जीवेनोपासनीयः । ईश्वरः । वर्त्तते कर्मफलप्रदानाय तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ इत्थमिति । इत्थमेवंविधम् । गुरोः । तस्य श्रीहरेः

तैलाधिष्ठानवर्त्तीनां यथा सम्बन्धमन्तरा । नाग्निस्तिष्ठेत्तथा जीवो विना तच्चक्रमेकलः ॥ २४ ॥ ऐक्येन भासमानोऽपि तद्भिन्नोऽस्त्येव वस्तुतः । अतो न देहनाशेऽपि तन्नाशो भवति क्वचित् ॥ २५ ॥ यथा वर्त्या विनाशेऽपि तदैक्येन स्थितोऽनलः । न नश्यति तथा जीवोऽप्यविनाशीति गम्यताम् ॥ २६ ॥ देहस्यान्तर्यथा जीवो जीवस्यान्तस्तथेश्वरः । साक्ष्यन्तर्यामिपर्यायस्तदुपास्यो हि वर्त्तते ॥२७॥ इत्थं गुरोस्तस्य वचोऽमृतं ते निपीय भक्ता निखिलास्तदीयाः । विसृष्टगेहा गृहिणश्च सर्वे प्रापुर्महान्तं हृदये प्रमोदम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिंधौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकसप्तविंशस्तरङ्गः ॥ २२७ ॥ ४ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य गुणाष्टवसुभूमिते । भाद्रस्य शुक्लैकादश्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥

। वचोऽमृतम् । निपीय । तदीयाः । भक्ताः । निखिलाः । ते विसृष्टगेहाः साधवः । सर्वे । गृहिणश्च । हृदये । महान्तम् । प्रमोदम् । प्रापुः ॥ २८ ॥ बाधितस्यानुवृत्तिं तु स्वभक्तस्यान्तरे स्थिताम् । सामान्यसत्तया जीवं विशेषसत्तया तथा ॥१॥ स्थितं देहे स्वकीये च दृष्टान्तकथनेन यः । स्वीयेभ्यः प्राह स हरिर्मज्जीवे वर्त्ततां सदा ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्येकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्स्वगुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकसप्तविंशस्तरङ्गः ॥ २२७ ॥ ४ ॥

निर्विघ्नायाः सविघ्नायाः भक्तेर्लक्ष्म सहेतुकम् । यत्सकामस्य भक्तस्य न्यूनसौख्याप्तिरन्ततः ॥ १ ॥ अन्ते निष्कामभक्तस्य महासौख्याप्तिरेव या । एतत्सर्वं पञ्चमे तु प्रोक्तं विस्तरतः स्फुटम् ॥ २ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८३) भाद्रस्य भाद्रपदमासस्य । शुक्लैकादश्यां वलक्षपक्षसम्बन्धिन्यामेकादशीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥

तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे । प्राचीनवक्त्रस्य प्रागास्यस्य । वेश्मनस्तस्यैव भवनस्य । वेद्यां बाह्यवेदिकायाम् । निजासने स्वास्तृते स्वीये स्थूलतूलिकासने । स श्रीहरिः । उपाविशत् ॥ २ ॥ मल्लिकेति । मल्लिकानां कुन्दकुसुमानां ये हाराः स्रजश्च वलये कटके च शेखरालि रापीडश्रेणिश्च ताभिर्विराजितोऽतिशोभमानः । सितवासाः परिहितसकलश्वेतवसनः । भक्तैर्नानादेशागतत्यागिगृहिस्वाश्रितजनैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः । स श्रीहरिः । तान् भक्तान् । प्रश्नाय प्रश्नं कर्तुम् । प्रेरयत् ॥ ३ ॥ पप्रच्छेति । तं प्रश्नाय प्रेरयन्तं श्रीहरिम् । मुक्तानन्दो मुनिः । पप्रच्छ । हे हरे ! । ईशितुः साक्षात्परमेश्वरस्य । ते तव । कीदृशी । भक्तिः । अन्तरायैर्विघ्नैः । अभिभूयेत पराभूता भवेत् । कीदृशी भक्तिश्च । तथा न अन्तरायैर्नाभिभूयेत । तद्वदेतिशेषः ॥ ४ ॥ 'इत्थं स मुक्तानन्देन पृष्टः श्रीपुरुषोत्तमः । ऊचे तं चापरान् भक्तान् नन्दयन्नखिलानि'ति । माहात्म्यस्येति । हे मुने ! । हरेः । या भक्तिः । माहात्म्यस्य । अवबोधेन ज्ञानेन । युक्ता । भवेत् । सा भक्तिस्तु । विघ्नैः । सर्वथा । न विहन्येत नाभिभूयेत् । अन्या माहात्म्यज्ञानरहिता भक्तिस्तु । विघ्नैः सर्वथा । हन्येत ॥ ५ ॥ तदिति । तन्मा-

तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य वेश्मनः । वेद्यां प्राचीनवक्त्रस्य निजासन उपाविशत् ॥ २ ॥ मल्लिकाहारवलयशेखरालिविराजितः सितवासा वृतो भक्तैः प्रश्नाय प्रैरयत्सताम् ॥ ३ ॥ पप्रच्छ मुक्तानन्दस्तं कीदृशी भक्तिरीशितुः । अभिभूयेतान्तरायैः कीदृशी ते तथा न च ॥ ४ ॥ श्रीहरिरुवाच–माहात्म्यस्यावबोधेन युक्ता भक्तिस्तु या हरेः । सा विघ्नैर्न विहन्येत हन्ये-तान्या तु सर्वथा ॥५॥ तत्तु श्रीमद्भागवततृतीयस्कन्ध ईरितम् । देवहूत्या स्वपुत्राय तस्यै तेन च तत्त्वतः ॥ ६ ॥ यन्नामधे-यश्रवणानुकीर्तनाद्यत्प्रह्वणाद्यत्स्मरणादपि क्वचित् । श्वादोऽपि सद्यः सवनाय कल्पते कथं पुनस्ते भगवन्नु दर्शनात् ॥७॥ अहो बत श्वपचोऽतो गरीयान् यज्जिह्वाग्रे वर्तते नाम तुभ्यम् । तेपुस्तपस्ते जुहुवुः सस्नुरार्या ब्रह्मानूचुर्नाम गृणन्ति ये ते ॥ ८ ॥

हात्म्यं तु । श्रीमद्भागवततृतीयस्कन्धे । देवहूत्या । स्वपुत्राय स्वपुत्रभावं प्राप्ताय कपिलभगवते । तत्त्वतः । ईरितम् । अस्ति । तेन कपिलभगवता । तस्यै मात्रे देवहूत्यै च । तत्त्वतः । ईरितम् । अस्ति ॥ ६ ॥ यदिति । हे भगवन् ! । क्वचिदपि । यन्नामधेयश्रवणानुकीर्तनाद्यस्य तव नामधेयस्याभिधानस्य श्रवणात् अनु-कीर्तनाच्च । यत्प्रह्वणाद्यस्य तव प्रणामात् । यत्स्मरणाद्यस्य तव ध्यानाच्च । श्वादः श्वपचोऽपि । सद्यस्तत्क्षणमेव । सवनाय यज्ञं विधातुम् । कल्पते योग्यो भवति । यथा यज्ञसम्पादने पवित्राणां ब्राह्मणादीनां योग्यत्वं भवन्नामश्रवणादिना पवित्रतोदयस्तथा तस्यापि भवेदित्यर्थः । ते तव । दर्शनात् । कुतः । पुनर्नु । तव दर्शनेन पवित्रत्वं कृतार्थत्वं च स्यात्तत्र किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ अहो इति । अहोबतेत्याश्चर्ये । यज्जिह्वाग्रे यस्य श्वपचस्यापि रसनाग्रभागे । तुभ्यं तव । नाम । वर्तते । स श्वपचोऽपि । अतस्त्वन्नामोच्चारणाद्धेतोः । गरीयान् तद्भक्तिवर्जितकर्मठेभ्योऽतिशयेन श्रेष्ठः । किञ्च । ये जनाः । ते तव । नाम । गृणन्त्युच्चरन्ति । ते जनाः । तपः । तेपुः कृतवन्तः । जुहुवुर्होमं चक्रुः । सस्नुस्तीर्थे स्नाताः । आर्यास्त एव सदाचाराः । ब्रह्म वेदम् । अनूचुरधीतवन्तः ॥ ८ ॥

नेति । हे मातः ! । प्रधानपुरुषेश्वरात् मूलप्रकृतिपुरुषयोरपिनियन्तुः । सर्वभूतानां सर्वेषां प्राणिनाम् । आत्मनोऽन्तर्यामिणः । भगवतः षडैश्वर्यसम्पन्नात् । मन्मत्तः । अन्यत्र । मामृते इत्यर्थः । तीव्रं दुःसहम् । भयं संसृतिभीतिः । न निवर्त्तते ॥ ९ ॥ मदिति । अयं सकलजगत्सुखप्रदः । वातो वायुः । मद्भयात् । वाति । सूर्यः । मद्भयात् । तपति । इन्द्रः । मद्भयात् । वर्षति । अग्निः । मद्भयात् । दहति । मृत्युः । मद्भयात् । चरति ॥१०॥ ज्ञानेति । योगिनो मदुपासकाः । ज्ञानवैराग्ययुक्तेन । भक्तियोगेन । क्षेमायात्यन्तिकमोक्षाय । अकुतोभयं कुतश्चिद्भयरहितम् । मे मम । पादमूलम् । प्रविशन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ११ ॥ एवमिति । हे मुने ! । एवममुना प्रकारेण । माहात्म्यबोधाढया । भक्तिः । निर्विघ्ना । अन्या माहात्म्यबोधरहिता । भक्तिः । सविघ्ना । इति । ईयताम् । इत्यमुना प्रकारेण । उक्तः श्रीहरिणा कृतोत्तरः । असौ । मुनिर्मुक्तानन्दः साधुः । पुनः । तं श्रीहरिम् । पप्रच्छ ॥१२॥ भक्तिरिति । हे हरे ! । ते तव । महिमोपेता । त्वन्माहात्म्यज्ञानसहितेत्यर्थः । भक्तिः । केन । उपायेन साधनेन । लभ्यते । तद्वदेतिशेषः । तमेवं पृच्छन्तं मुक्तानन्दमुनिम् । हरिः । उवाच । हे मुने ! । सा माहात्म्यज्ञानोपेता भक्तिः ।

नान्यत्र मद्भगवतः प्रधानपुरुषेश्वरात् । आत्मनः सर्वभूतानां भयं तीव्रं निवर्त्तते ॥ ९ ॥ मद्भयाद्वाति वातोऽयं सूर्यस्तपति मद्भयात् । वर्षतीन्द्रो दहत्यग्निर्मृत्युश्चरति मद्भयात् ॥ १० ॥ ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियोगेन योगिनः । क्षेमाय पादमूलं मे प्रविशन्त्यकुतोभयम् ॥ ११ ॥ एवं माहात्म्यबोधाढ्या निर्विघ्ना भक्तिरीयताम् । अन्या सविघ्ने-त्युक्तोऽसौ पुनः पप्रच्छ तं मुनिः ॥ १२ ॥ भक्तिस्ते महिमोपेता केनोपायेन लभ्यते । तमुवाच हरिः सा तु महतां सेवयाऽऽप्यते ॥ १३ ॥ मयोदितैरुपेता ये लक्षणैः साधवो भुवि । स्युः प्रसङ्गेन तेषां वै सोदेति हृदये नृणाम् ॥ १४ ॥ इत्युक्त्वोपरतं तं त्र पृच्छति स्म शुको मुनिः । स्वामिन् ! भक्तौ भगवतस्तव स्तः कौचन क्षितौ ॥ १५ ॥ कृष्णनिश्चयदार्ढ्ये तु समौ द्वौ किन्तु चेतसि । कामादिविक्रियैकस्य क्वापि स्यान्नेतरस्य तु ॥ १६ ॥

महतामेकान्तिकानां साधूनाम् । सेवया । आप्यते ॥ १३ ॥ एतदेव । स्पष्टमाह । मयेति । हे मुने ! । भुवि । ये साधवः । मया । उदितैर्हरिगीतायां कथितैः । लक्षणैर्लक्ष्मभिः । उपेता युक्ताः । स्युः । तेषां भवादृशानां साधूनाम् । प्रसङ्गेन प्रसङ्गपूर्विकया सेवया । सा माहात्म्यज्ञानोपेता भक्तिः । नृणां भक्तानाम् । हृदये । उदेति ॥ १४ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । उक्त्वा । उपरतं तूष्णीमासीनम् । तं श्रीहरिम् । शुकः शुकानन्दनामा । मुनिः साधुः । पृच्छति स्म । हे स्वामिन् । क्षितौ । भगवतः प्रत्यक्षपुरुषोत्तमस्य । तव कौचन । भक्तौ । स्तो भवतः ॥ १५ ॥ कृष्णेति । द्वावपि भक्तौ । कृष्णनिश्चयदार्ढ्ये श्रीकृष्णनाम्नस्तव निश्चयदृढतायां तु । समौ तुल्यौ । स्याताम् । किन्तु । एकस्य तयोराद्यस्य भक्तस्य । चेतसि । क्वापि कदाचित् । कामादीविक्रिया कामलोभक्रोधोदयजन्यो विक्षेपः । स्यात् । इतरस्य द्वितीयस्य भक्तस्य तु । चेतसि क्वापि । कामादिविक्रया । न स्यात् ॥ १६ ॥

द्वयोरिति । एतयोः । द्वयोरपि भक्तयोः । अन्ते देहत्यागानन्तरम् । सुखाप्तिस्त्वदक्षरधाम्नि सुखोपलम्भः । समा तुल्या । स्यात् । अथवा । न्यूनाधिका तारतम्येन । स्यात् । इत्यमुना प्रकारेण । पृष्टः शुकानन्दमुनिनानुयुक्तः । असौ श्रीहरिः । तं शुकानन्दमुनिम् । उवाच । हे मुने ! । शृणु ॥ १७ ॥ कामेति । दृढनिश्चयः साक्षाद्भगवत्स्वरूपस्य यथार्थनिश्चयवान् । यः । भक्तो द्वितीयो भक्तः । अतित्यागी सर्वथा रमणीयमायिकपदार्थमात्रापरिग्रही । अतिवैराग्ययुक्तः । तथा । भृशमतिशयेन । आत्मनिष्ठः सन् । कामक्रोधादिहीनः । अस्ति ॥१८॥ साक्षादिति । स तथाविधभक्तोऽपि । यदि । साक्षात्कृष्णेतरत्साक्षाच्छ्रीहरिस्वरूपातिरिक्तम् । किञ्चिदात्मदर्शनात्मानन्दब्रह्मानन्दादि किमपि । इच्छेत् । तर्हि तु । एष एवंविधोऽपि भक्तः । बाह्यत उपरिष्टात् । निष्कामो निष्कामवत्प्रतीयमानः सन्नपि । सकामः । न्यूनसौख्यभाक् । ज्ञेयः । इतिद्वयोरेकसम्बन्धः ॥१९॥ अन्य इति । अन्यः प्रथमः । यः । भक्तः । कामादिविक्षेपम् । प्राप्य । अनुतापवान । स्यात् । साक्षाद्धरीतरत्

द्वयोरप्येतयोरन्ते सुखाप्तिः स्यात्समाऽथवा । न्यूनाधिकेति पृष्टोऽसौ तमुवाच मुने ! शृणु ॥ १७ ॥ कामक्रोधादिहीनो यो भक्तोऽस्ति दृढनिश्चयः । अतित्याग्यतिवैराग्य आत्मनिष्ठस्तथा भृशम् ॥१८॥ साक्षात्कृष्णेतरत्किञ्चित्सोऽपीच्छेद्यदि तर्हि तु । निष्कामो बाह्यतोऽप्येष सकामो न्यूनसौख्यभाक् ॥ १९ ॥ अन्यः कामादिविक्षेपं प्राप्य स्यादनुतापवान् । यो भक्तः क्वापि नेच्छेच्च किञ्चित्साक्षाद्धरीतरत् ॥ २० ॥ कृष्णनिश्चयवानेष मन्दज्ञानविरागवान् । सकामो दृश्यमानोऽपि निष्कामोऽस्त्येव सर्वथा ॥ २१ ॥ ततो महत्सुखं सोऽन्ते प्राप्स्यति ब्रह्मधामनि । एष एवानन्यभक्त इति जानीहि निश्चितम् ॥ २२ ॥ अतो भूरिसुखेच्छुस्तु भक्तस्त्याग्यथवा गृही । किञ्चित्कृष्णेतरद्वस्तु नैव वाञ्छेत्कदाचन ॥ २३ ॥ धर्माङ्गजस्येति सुधासमानं वचो निशम्याप मुनिः स तोषम् । अन्ये च सर्वे मुनयः सदःस्थास्तथा गृहस्थाश्च तदीयभक्ताः ॥ २४ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकाष्टविंशस्तरङ्गः ॥ २२८ ॥ ५ ॥

। किञ्चिदात्मदर्शनादि किमपि । क्वापि कदाचिदपि । नेच्छेत् ॥ २० ॥ कृष्णेति । कृष्णनिश्चवान् सुदृढश्रीहरिस्वरूपनिश्चययुक्तः । मन्दज्ञानविरागवांस्तीव्रतावर्जितात्मज्ञानवैराग्ययुक्तः । एष प्रथमो भक्तः । सकामः । दृश्यमानः । बाह्यतः सकामवत्प्रतीयमानः सन्नपीत्यर्थः । सर्वथा । निष्काम एव । अस्ति ॥ २१ ॥ तत इति । ततोहेतोः । स एष भक्तः । अन्ते स्वदेहत्यागानन्तरम् । ब्रह्मधामनि । महत् । सुखम् । प्राप्स्यति । एष एव । अनन्यभक्त एकान्तिकभक्तः । अस्ति । इतीत्थम् । निश्चितमेव । जानीहि ॥ २२ ॥ अत इति । अतोहेतोः । भूरिसुखेच्छुः । त्यागी । भक्तः । अथवा । गृही । भक्तः । कृष्णेतरत् । किञ्चित्किमपि । वस्तु । कदाचन । नैव वाञ्छेत् ॥ २३ ॥ धर्मेति । इत्येवंविधम् । धर्माङ्गजस्य धर्मसूनोः श्रीहरेः । सुधासमानम् । वचः । निशम्य । सः । मुनिः शुकानन्दसाधुः । तोषम् । आप । सदःस्थाः । तदीयभक्ताः । अन्ये । सर्वे । मुनयः । तथा । गृहस्थाश्च । तोषम् । आपुः ॥ २४ ॥ निर्विघ्नायाः सविघ्नायाः स्वभक्तेर्लक्षणं तु यः ।

निष्कामस्य सकामस्य स्वभक्तस्यावसानतः ॥१॥ तारतम्यं सुखस्यैव स्वकीयेभ्य उवाच च । एकान्तिकीं स्वभक्तिं मे दद्यात्स श्रीहरिः सदा ॥२॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्येकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकाष्टविंशस्तरङ्गः ॥ २२८ ॥ ५ ॥

दम्भेर्ष्याहीनया भक्त्या श्रेयोऽर्थं कृतयाऽऽत्मनः । हरिः प्रसन्नो भवति नानेवंभूतया तया ॥ १ ॥ स्याच्चेद्भक्तस्यापराधः स्वस्य दोषस्तदा तु सः । ज्ञेयो न मनआदेः स इत्युक्तं षष्ठके स्फुटम् ॥ २ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८३) भाद्रस्य भाद्रपदमासस्य । कृष्णपञ्चम्यां कृष्णपक्षसम्बन्धिन्यां पञ्चमीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । । उत्तमस्य । महीभृतो नृपस्य । दुर्गे । स्वावासवेद्यां स्वनिवासभवनस्य बहिर्वेदिकायाम् । स्वासने स्वास्तृते तूलिकासने । धवलांशुकः परिहितसकलश्वेतवसनः । स श्रीहरिः । अराजत् ॥ २ ॥ त्यागिभिरिति । बहुभिर्नानादेशागतादनेकैः । त्यागिभिः । गृहिभिः । भक्तैः । परितः । वृतः सभायां संवेष्टितः । प्रसन्नवदनाब्जः । असौ श्रीहरिः । पुरःस्थान् । सतो मुक्तानन्दादिसाधून् । उचिवान् ॥३॥ भक्तिमिति । हे साधवः ! ।

शकाब्दे विक्रमार्कस्य गुणाष्टवसुभूमिते । भाद्रस्य कृष्णपञ्चम्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य महीभृतः । स्वावासवेद्यां सोऽराजत्स्वासने धवलांशुकः ॥ २ ॥ त्यागिभिर्गृहिभिर्भक्तैर्बहुभिः परितो वृतः । प्रसन्नवदनाब्जोऽसौ पुरःस्थान्सत ऊचिवान् ॥ ३ ॥ भक्तिं कृष्णस्य नवधा श्रवणादिं य आचरेत् । स चेत्स्वश्रेयसे कुर्यात्तर्हि कृष्णः प्रसीदति ॥ ४ ॥ इर्ष्यया वापि दम्भेन चेत्तामाचरेद् भृशम् । तथापि न तया कृष्णश्चिरेणापि प्रसीदति ॥ ५ ॥ श्रेयोर्थमेव कर्त्तव्या ततो भक्ती रमापतेः । तयैव भगवांस्तूर्णं सुप्रीतो भवति ध्रुवम् ॥ ६ ॥ साक्षात्कृष्णे प्रसन्ने तु भक्तस्य सकलो अपि । सफला हि भविष्यन्ति तत्सम्बन्धिमनोरथाः ॥ ७ ॥ भक्तिं विदधतः पुंसो यदि कश्चिच्च कुत्रचित् । अपराधो भवेत्तर्हि स स्वदोष इतीयताम् ॥ ८ ॥

यो भक्तः । कृष्णस्य । श्रवणादिम् । नवधा । भक्तिम् । आचरेत् । स भक्तः । चेद्यदि । स्वश्रेयसे केवलस्वकल्याणायैव । कुर्यात् । तर्हि । कृष्णः । प्रसीदति ॥४॥ ईर्ष्ययेति । स भक्तः । चेद्यदि । ईर्ष्यया । अथवा । दम्भेनापि । तां भक्तिम् । भृशम् । आचरेत् । तथापि । तया भक्त्या । कृष्णः । चिरेण बहुकालेनापि । न प्रसीदति ॥ ५ ॥ श्रेयइति । ततोहेतोः । रमापतेर्लक्ष्मीकान्तस्य श्रीहरेः । भक्तिः । श्रेयोऽर्थमेव । कर्त्तव्या । तया तथाविधया भक्त्यैव । भगवान् । तूर्णम् । सुप्रीतः सुप्रसन्नः । भवति जायते । ध्रुवं निश्चितमेव ॥ ६ ॥ साक्षादिति । साक्षात्कृष्णे प्रत्यक्षे श्रीहरौ । प्रसन्ने सति तु । भक्तस्य । सकला अपि । तत्सम्बन्धिमनोरथा भगवत्सम्बन्धिनो मनोरथाः । सफलाः । भविष्यति । हि ॥ ७ ॥ भक्तिमिति । किञ्च । भक्तिम् । विदधतः । पुंसो भक्तस्य । यदि । कुत्रचित्कदाचित् । कश्चित् । अपराध ईर्ष्यादम्भमानादिः । भवेत् । तर्हि । सोऽपराधः । स्वदोषः स्वस्यैवागुणः । बोध्यः । इतीत्थम् । ईयताम् ॥ ८ ॥

नेति । तद्धेतुताऽपराधनिमित्तता । अन्यस्मिन् । पुरुषे यदुपरि स्वस्येर्ष्यादिर्जायते तस्मिन् जने । क्वचित्कदाचिदपि । नारोप्या नारोपणीया । हि यतः । कश्चन कोऽपि पुरुषः । अन्यवाक्यतः । क्वापि कदाचिदपि । कूपे । न पतति ॥ ९ ॥ जीवस्येति । अपराधवतोऽपि । जीवस्य । अयम् । स्वभावः । कोऽसावित्यत्राह । परस्मिन् । दोषम् । आरोप्य । स्वस्य । निर्दोषताग्रहः । स्वस्य निर्दोषत्वप्रतिपादननिर्बन्ध इत्यर्थः ॥ १० ॥ एतदेव स्पष्टमाह । अन्येनेति । अन्येन पुरुषेण । भ्रामितेन युक्तिवैचित्र्यरचनया मनोविभ्रान्ततां नीतेन । मया । इदम् । अकार्यम् । विहितम् । एतदकार्यम् । मम । ननु नैव । कर्त्तव्यम् । इत्येवमेवंविधानि वाक्यानि । स उक्तविधो जीवः । ब्रवीति ॥ ११ ॥ एवमिति । एव ममुनाप्रकारेण । परस्मिन् । दोषः । नारोप्यः । हि यतः । स दोषस्तु । आत्मनः स्वस्यैव । अस्ति । चेद्यदि । स्वः स्वयम् । अकार्यम् । नाचरेत् । तर्हि । इतरः पुरुषः । तम् । किं कुर्यात् ॥१२॥ अत इति । अतोहेतोः । यः । पुमान् भक्तः ।

न तु तद्धेतुताऽन्यस्मिन्नारोप्या पुरुषे क्वचित् । न ह्यन्यवाक्यतः क्वापि कूपे पतति कश्चन ॥९॥ जीवस्य तु स्वभावोऽयमपराधवतोऽपि हि । परस्मिन्दोषमारोप्य स्वस्य निर्दोषताग्रहः ॥१०॥ अन्येन भ्रामितेनेदमकार्यं विहितं मया । न त्वेतन्मम कर्त्तव्यमित्येवं च ब्रवीति सः ॥ ११ ॥ एवं परस्मिन्नारोप्य दोषः स त्वात्मनोऽस्ति हि । अकार्यं नाचरेत्स्वश्चेत्किं कुर्यादितरस्तु तम् ॥ १२ ॥ अतः परस्मिन्दोषं यः पुमानारोपयेत्स तु । अतिमूर्खोऽवगतव्यः स्वदोषानवबोधनात् ॥ १३ ॥ अकार्याचरणे केचिन्मनसः सेन्द्रियस्य च । ब्रुवन्ति हेतुतां तेऽतिमूर्खा एव न संशयः ॥ १४ ॥ यन्न रोचेत जीवाय मनः सङ्कल्पयेन्न तत् । रुचिर्भवेद्यत्र तस्य तत्तु सङ्कल्पयेद्धि तत् ॥ १५ ॥ जीवस्य भगवद्ध्यानसमये स्त्र्यादिदर्शनम् । यद्यप्रियं भवेत्तर्हि मनः सङ्कल्पयेन्न तत् ॥ १६ ॥ मानसाकार्यसङ्कल्पादनुतापं व्रजेद्यदि । जीवस्तर्हि मनो भूय आचरेन्न तथाविधम् ॥ १७ ॥ सङ्कल्पान् मानसान् दुष्टान् मलिनो जीव एव चेत् । प्रीत्यैवानुसरेत्तर्हि स पतेदेव सत्पथात् ॥ १८ ॥

परस्मिन् । दोषम् । आरोपयेत् । स भक्तस्तु । स्वदोषानवबोधनात्स्वकीयदोषाज्ञानाद्धेतोः । अतिमूर्खः । अवगन्तव्यः ॥ १३ ॥ अकार्येति । किञ्च । केचिद्भक्ताः । अकार्याचरणे । सेन्द्रियस्य चक्षुरादीन्द्रियसहितस्य । मनसः । हेतुतां निमित्तताम् । ब्रुवन्ति । ते भक्ता अपि । मूर्खा एव । सन्ति । न संशयः ॥ १४ ॥ यदिति । हि यतः । यद्वस्तु । जीवाय । न रोचेत । तद्वस्तु । मनः । न सङ्कल्पेत् । तस्य जीवस्य । यत्र वस्तुनि । रुचिः । भवेत् । तत्तद्वस्तु । मनः । सङ्कल्पयेत् ॥१५॥ जीवस्येति । भगवद्ध्यानसमये श्रीहरिस्वरूपचिन्तनवेलायाम् । स्त्र्यादिदर्शनं स्त्रीप्रभृतिपदार्थेक्षणम् । यदि । जीवस्य । अप्रियम् । भवेत् । तर्हि । मनः । तत्स्त्र्यादिवस्तु । न सङ्कल्पयेत् ॥ १६ ॥ मानसेति । यदि । जीवः । मानसाकार्यसङ्कल्पान्मनःकृताविधेयविधेयसङ्कल्पनात् । अनुतापम् । व्रजेत् । तर्हि । मनः । भूयः पुनः । तथाविधमकार्यसङ्कल्पम् । नाचरेत् ॥ १७ ॥ सङ्कल्पानिति । मलिनः पापहेतुकामादिदोषयुक्तः । जीव एव । चेद्यदि । मानसान्मनःकृतान् । दुष्टान् । सङ्कल्पान् ।

प्रीत्यैव । अनुसरेत् । तर्हि । स मलिनो जीवः । सत्पथात्कल्याणमार्गात्सत्सङ्गात् । पतेदेव ॥ १८ ॥ अत इति । अतोहेतोः । शुद्धः कामादिदोषरहितः । मुमुक्षु-भक्तस्तु । क्वापि कदाचित् । अधर्मोपदेष्टरि । स्वान्ते स्वमनसि । अथवा । अन्यस्मिन् । पुरुषे । वैरमेव । विधत्ते । हि ॥ १९ ॥ तत इति । ततस्तदनन्तरम् । मनः । अन्यपुमांश्च । तदरोचकं मुमुक्ष्वरुचिकरम् । अधर्मम् । क्वापि । नैवोपदिशति । तद्रुचिं मुमुक्षुनिष्ठधर्मरुचिं च अनुवर्त्तते ॥ २० ॥ दुरिति । यस्य जीवस्य । हृदये मनसि । नित्यं सर्वदा । दुःसङ्कल्पाः । जायेरन् । सः । जीव एव । मलिनः । स्वहितानुद्यतः कल्याणरूपस्वहिताचरणोद्यमवर्जितः । अस्ति । खलु ॥ २१ ॥ एवमिति । एवममुनाप्रकारेण । चक्षुरादीनि । सकलानि । इन्द्रियाण्यपि । अनुगा भृत्याः । राजानम् । यथा । तथा । तं जीवम् । अनुसृत्य । वर्त्तते । हि ॥ २२ ॥ एतदेव स्पष्टमाह । यदीति । यदि । जीवस्य । असत्स्त्र्यादिवीक्षादौ अनर्थकारकस्त्र्यादिवीक्षणादौ । रुचिः । न भवेत् । तदा । तानीन्द्रियाणि । स्वातन्त्र्येण ।

अतः शुद्धो मुमुक्षुस्तु क्वाप्यधर्मोपदेष्टरि । स्वान्ते वा पुरुषेऽन्यस्मिन्विधत्ते वैरमेव हि ॥ १९ ॥ ततो मनश्चान्यपुमान-धर्मं तदरोचकम् । नैवोपदिशति क्वापि तद्रुचिं चानुवर्त्तते ॥ २० ॥ दुःसङ्कल्पा यस्य नित्यं जायेरन् हृदये स च । जीव एवास्ति मलिनः स्वहितानुद्यतः खलु ॥ २१ ॥ एवं हि चक्षुरादीनि सकलानीन्द्रियाण्यपि । तमनुसृत्य वर्त्तते राजानमनुगा यथा ॥ २२ ॥ यद्यसत्स्त्र्यादिवीक्षादौ जीवस्य न रुचिर्भवेत् । स्वातन्त्र्येण तदा तानि न क्षमाण्येव तद्ग्रहे ॥ २३ ॥ अतः सति स्वापराधेऽन्यत्र दोषार्पणं तु यत् । तन्मौर्ख्यमेव जीवस्य निर्विवेकस्य सर्वथा ॥ २४ ॥ एवं ज्ञात्वा हरेर्भक्तिं यः कुर्यात्तं प्रधर्षितुम् । इन्द्रियाणि मनश्चान्ये पुमांसोऽपि क्षमा नहि ॥ २५ ॥ इत्थं निशम्यात्मगुरो-र्वचस्ते पीयूषतुल्यं मुनयः सदःस्था । सर्वे तथाऽन्ये गृहिणः स्वभक्ता लब्ध्वातिमोदं हृदि तं प्रणेमुः ॥ २६ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिंधौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकैकोनविंशस्तरङ्गः ॥ २२९ ॥ ६ ॥

तद्ग्रहेऽसत्स्त्र्यादिवीक्षणादौ । क्षमाणि समर्थानि । न स्युरेव ॥ २३ ॥ अत इति । अतोहेतोः । स्वापराधे । सति । अन्यत्र पुरुषादिषु । यत् । दोषार्पणम् । तत्तु । निर्विवेकस्य विवेकरहितस्य । जीवस्य । सर्वथा । मौर्ख्यं मूर्खत्वमेव । अस्ति ॥२४॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । ज्ञात्वा । यो भक्तः । हरेः । भक्तिम् । कुर्यात् । तं भक्तम् । प्रधर्षितुं पराभावयितुम् । इन्द्रियाणि । मनः । अन्ये पुमांसो विमुखजनाश्चापि । क्षमाः समर्थाः । न हि न स्युरेव ॥२५॥ इत्थमिति । इत्थमेवंविधम् । आत्म-गुरोः स्वहितोपदेष्टुः श्रीहरेः । पीयूषतुल्यम् । वचः । निशम्य । सदःस्थाः । स्वभक्ताः । ते । सर्वे । मुनयः । तथा । अन्ये । गृहिणः । हृदि स्वस्वमानसे । अति-मोदम् । लब्ध्वा । तमात्मगुरुं श्रीहरिम् । प्रणेमुः ॥२६॥ स्वस्य प्रसन्नताहेतोः स्वभक्तेर्लक्ष्म चाह यः । स्वीयस्यावश्यतो ज्ञेयं स हरिर्मयि तुष्यतु ॥ १॥ इति श्रीमदे-कान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्येकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकैकोनत्रिंशस्तरङ्गः ॥२२९॥६॥

ज्ञेयोऽवश्यं स्वभक्तानां स्वसिद्धान्तो हृदि स्थितः । सम्प्रोक्तो हरिणा तेषां पुरतः सप्तमे स्फुटम् ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । नभस्यस्य भाद्रपदमासस्य । कृष्णषष्ठ्यां बहुलपक्षीयषष्ठीतिथौ इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । भूभुजः । दुर्गे । स्वाश्रमे स्वावासे । तूलिकापीठे पार्श्विकोपबर्हान्वितस्थूलतूलिकासने । सिताम्बरः परिहितसकलश्वेतवसनः । स श्रीहरिः । व्यराजत ॥ २ ॥ बिभ्रदिति । मल्लिकाहारशेखरान्कुन्दोत्तमकुसुमकृतान् हारान्कण्ठे उष्णीषे आपीडांश्चेत्यर्थः । बिभ्रत् । नानाभक्तगणैर्नानादेशायातत्यागिगृहिस्वाश्रितवृन्दैः । परितः । वृतः सभाया संवेष्टितश्च । स श्रीहरिः । पुरोगतान् । साधून् । उवाच ॥ ३ ॥ वदामीति । हे साधवः ! । अहम् । अन्तःस्थं मदन्तःकरणावस्थितम् । स्वसिद्धान्तम् । वदामि । अखिलाः सर्वे यूयम् । शृणुत । मुमुक्षतां भक्तानाम् । कृष्णतद्भक्ततः साक्षाच्छ्रीहरेस्तदेकान्तिकसाधुभ्यश्च सकाशात् । अन्यः यः कश्चनेतरपदार्थः । सुखदः । नास्ति । किन्तु कृष्णतद्भक्ता एव सुखप्रदाः सन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ अत इति । अतोहेतोः । जीवस्य । यथा स्वदेहे । आत्ममतिरात्मीयताबुद्धिः । अस्ति । तथा । कृष्णे ।

शकाब्दे विक्रमाकस्य गुणाष्टवसुभूमिते । कृष्णषष्ठयां नभस्यस्य वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य स भूभुजः । स्वाश्रमे तूलिकापीठे व्यराजत सिताम्बरः ॥ २ ॥ बिभ्रच्च मल्लिकाहारशेखरान् परितो वृतः । नानाभक्तगणैः साधून् स उवाच पुरोगतान् ॥३॥ वदाम्यहं स्वसिद्धान्तमन्तःस्थं शृणुताखिलाः । कृष्णतद्भक्ततो नान्यः सुखदोऽस्ति मुमुक्षताम् ॥४॥ अतो यथा स्वदेहेऽस्ति जीवस्यात्ममतिस्तथा कृष्णे च कृष्णभक्तेषु कार्या हेया च देहतः ॥५॥ पक्षपातस्तदीयश्च रक्ष्यः स्वजनवद् दृढः । तस्मिन्सत्यपमानोऽस्तु मृत्युर्वा स न हीयताम् ॥ ६ ॥ देहदैहिकतः प्रीतिस्तेषु कार्या विशेषतः । अभावस्तु क्वचित्तेषां ग्रहीतव्यो न चेतसि ॥७॥ एवं वर्त्तेत यो भक्तः कामक्रधादयोऽरयः । तं नाभिभवितुं शक्ता भवन्त्यतिबला अपि ॥८॥ यो ब्रह्मधाम्नि भगवान्सदाऽऽस्ते दिव्यविग्रहः । स एव साक्षात्कृष्णोऽस्ति नराकारो धरातले ॥ ९ ॥

कृष्णभक्तेषु च । कार्या । देहतः स्वशरीरात् । हेया सर्वथा परित्याज्या च ॥ ५ ॥ पक्षपात इति । तदीयः कृष्णतद्भक्तसम्बन्धी । पक्षपातः । स्वजनवत्स्वजनानामिव । दृढः । रक्ष्यः । तस्मिंस्तदीयपक्षपाते । सति कृते सति । अपमानः । अस्तु । अथवा । मृत्युः । अस्तु । तथापि । स तदीयपक्षपातः । न हीयतां मद्भक्ता नैव त्यजन्त्वित्यर्थः ॥ ६ ॥ देहेति । देहदैहिकतः । तेषु कृष्णतद्भक्तेषु । प्रीतिः । विशेषतः । कार्या । तेषां कृष्णतद्भक्तानाम् । अभावस्तु । क्वचित्कदाचिदपि । चेतसि । न ग्रहीतव्यः ॥ ७ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । यः । भक्तः । वर्त्तेत । तं भक्तम् । अभिभवितुं पराभावयितुम् । अतिबला अत्यन्तबलवन्तोऽपि । कामक्रोधादयः । अरयोऽन्तःशत्रवः शक्ताः समर्थाः । न भवन्ति ॥ ८ ॥ य इति । यः । भगवान् । ब्रह्मधाम्न्यक्षरब्रह्माख्ये स्वपदे । दिव्यविग्रहः सदा सुन्दरदिव्यमूर्त्तिः सन् । सदा । आस्ते ब्रह्मभावापन्नमुक्तव्रातसंवेतांघ्रिर्विराजते । स भगवानेव । धरातले । नराकारः । कृष्णः श्रीकृष्णनामा सन् । साक्षाद्युष्माकं सर्वेषां चक्षु-

गोचरतया । अस्ति वर्त्तते ॥ ९ ॥ तस्येति । तस्य साक्षात्कृष्णस्य । आश्रयः । यस्य । स्यात् । तेन भक्तेन । अभयेन । भाव्यं कालमायादिभयरहिततया वृत्यम् । यद्यतोहेतोः । तस्य । पुंसो भक्तस्य । कदाचन । यमादिभ्यो भयहेतुभ्यः । भयम् । नास्ति ॥ १० ॥ यास्यामीति । किञ्च । अहम् । मृत्वा । पिशाचकः । भविता भविष्यामि । वासना शेषेण भूतो भवितास्मि किमित्यर्थः । अथवा । ऐन्द्रादि । पदमिन्द्रादिदेवतालोकम् । गन्ता गमिष्यामि कश्चिद्देवो भविष्यामि किमित्यर्थः । काम् । गतिम् । गतिद्वयमध्ये किमात्मिकां गतिमित्यर्थः । यास्यामि । इत्येवंविधा । चिन्ता । तेन भक्तेन । न कार्या ॥ ११ ॥ स इति । स भक्तः । देहान्ते । अवश्यमेव । कृष्णधाम साक्षाद्भगवतोऽक्षरपदमेव । यास्यति । कृष्णः श्रीहरिः । तं भक्तम् । मध्येऽस्माल्लोकादारभ्याक्षरपदार्वागन्तरावर्त्तिनि । कुत्रचित्कस्मिंश्चिदपि लोके । स्थातुम् । नैव । दास्यति । कृष्णप्रतात्सोऽन्तरा न स्थास्यतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ साक्षाद्भगवत इत्थंभूतमहिमत्वात्तन्मूर्त्तीतरत्र सर्वथा मनःसङ्गं विहाय तेन तत्तस्मि-

तस्य स्यादाश्रयो यस्य भाव्यं तेनाभयेन यत् । यमादिभ्यो भयं नास्ति तस्य पुंसः कदाचन ॥ १० ॥
यास्यामि कां गतिं मृत्वा भवितास्मि पिशाचकः । पदं वैन्द्रादि गन्तेति चिन्ता कार्या न तेन च ॥ ११ ॥
सोऽवश्यमेव देहान्ते कृष्णधामैव यास्यति । स्थातुं दास्यति तं नैव कृष्णो मध्ये तु कुत्रचित् ॥ १२ ॥ अतः
साक्षाद्भगवति भक्तेन स्वमनो दृढम् । वज्रभूमौ वज्रकील इव योज्यं प्रयत्नतः ॥ १३ ॥ यः कृष्णैकमना अत्र
पुमान् स्यात्स तु सर्वथा । देहे सत्येव भगवद्धाम्न्यस्तीत्यवगम्यताम् ॥ १४ ॥ श्रुत्वेति वाचं मुनयो जगद्-
गुरोस्तस्यामृतेनोपमितां सदोगताः । ते चापरे ये गृहिणोऽपि पूरुषास्तोषं ययुस्ते हृदये महत्तमम् ॥ १५ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकत्रिंशस्तरङ्गः ॥ २३० ॥ ७ ॥

न्नेव योजनीयमित्याह । अतइति । अतः साक्षाद्भगवत इत्थंभूतमहिमत्वाद्धेतोः । भक्तेन । स्वमनः । साक्षाद्भगवति । वज्रभूमौ हीरकमय्यां पृथिव्याम् । वज्रकीलो हीरकशंकुरिव । प्रयत्नतः । दृढं यथा तथा । योज्यं योजनीयम् ॥ १३ ॥ य इति । अत्र सत्सङ्गे । यः । पुमान् भक्तः । कृष्णैकमनाः साक्षाच्छ्रीहरिस्वरूपैक-संलग्नमानसः । स्यात् । स भक्तस्तु । देहे सत्येव । सर्वथा । भगवद्धाम्नि । अस्ति स्थितो भवति । इतीत्थम् । अवगम्यताम् ॥ १४ ॥ श्रुत्वेति । इत्येवंविधाम् । जगद्गुरोः । तस्य श्रीहरेः । अमृतेन । उपमिताम् । वाचम् । श्रुत्वा । सदोगताः । ते । मुनयः । ये । अपरे । गृहिणः । पूरुषाः । ते चापि । हृदये । महत्तमम् । तोषम् । ययुः ॥ १५ ॥ यो हरिः स्वस्य सिद्धान्तं ज्ञेयं स्वीयैरवश्यतः । आह तत्पुरतो देयात् स मे तदनुवर्त्तनम् ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्य-कान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकत्रिंशस्तरङ्गः ॥ २३० ॥ ७ ॥

भक्तस्य सुखदायीनि सर्वदा साधनानि च । हरिभक्तौ विघ्नरूपा दोषा अष्टम ईरिताः ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८२) भाद्रस्य भाद्रपदमासस्य । कृष्णे कृष्णपक्षे । नवम्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभृत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । प्राचीनवक्त्रस्य प्राग्द्वारस्य । वेश्मनस्तस्यैव भवनस्य । वेद्यां बाह्यवेदिकायां । मञ्चोत्तमे स्वास्तृते पर्यङ्कासने । स श्रीहरिः । उपाविशत् ॥ २ ॥ सितेति । सिताम्बरः परिहितसकलश्वेतवसनः मल्लिकास्रक्शेखरैः कुन्दकुसुमकृतैः कण्ठधृतहारैरुष्णीषस्थैरापीडैश्चेत्यर्थः । सुविराजितः । नानाभक्तैर्नानादेशागतैर्बहुभिस्त्यागिभिर्गृहिभिश्च स्वाश्रितजनैः । परिवृतः सभायां संवेष्टितः । स्वयं श्रीहरिः । सतः साधून्प्रति । ऊचे ॥३॥ हरीति । हे साधवः ! । अत्र सत्सङ्गे । हरिभक्तस्य । पुंसो जनस्य । सर्वदा । सुखदायीनि । सर्वथाऽतिप्रयत्नेनापि । साध्यानि सम्पादनीयानि । कानि । साधनानि । भवन्ति । तानि ब्रुतेतिशेषः ॥ ४ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । पृष्टाः श्रीहरिणानुयुक्ताः । ते साधवः । तदुत्तरं श्रीहरिप्रश्नप्रतिवचनम् । यथामति । चक्रुः । ततो यथामति तैरुत्तरे कृतेऽपि तदयाथार्थ्यश्रवणत इत्यर्थः । प्रीतः प्राप्तमन्दहास इत्यर्थः ।

शकाब्दे विक्रमार्कस्य गुणाष्टवसुभूमिते । कृष्णे नवम्यां भाद्रस्य वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्ग उत्तमस्य स वेश्मनः । वेद्यां प्राचीनवक्त्रस्य मञ्चोत्तम उपाविशत् ॥ २ ॥ सिताम्बरो मल्लिकास्रक्शेखरैः सुविराजितः । नानाभक्तैः परिवृतः स्वयमूचे सतः प्रति ॥ ३ ॥ हरिभक्तस्य पुंसस्तु सुखदायीनि सर्वदा । साधनानि भवन्त्यत्र कानि साध्यानि सर्वथा ॥ ४ ॥ इति पृष्टाः साधवस्ते यथामति तदुत्तरम् । चक्रुस्ततः स्वयं प्रीतस्तदुवाच सतां पतिः ॥ ५ ॥ सुदृढेन स्वधर्मेण वैराग्येण च भूयसा । सर्वेन्द्रियवशीकारो मुख्यमेतत्तु साधनम् ॥ ६ ॥ कृष्णकार्ष्णेष्वतिप्रीतिर्मैत्रं तेषु च सर्वदा । अनौदास्यं क्वचित्तेषु रुचिस्तत्सङ्ग एव च ॥ ७ ॥ इत्येतैः साधनैर्युक्तः सर्वदा सुखदायिभिः । यो भक्तः स सुखी नित्यमिह लोके परत्र च ॥८॥ यस्येन्द्रियवशीकारो न स्यात्स तु पुमान्सताम् । मण्डले वर्त्तमानोऽपि दुःखी स्यान्न सुखी क्वचित् ॥९॥

सतांपतिः । स्वयं श्रीहरिः । तत्स्वप्रश्नोत्तरम् । उवाच ॥ ५ ॥ सुदृढेनेति । हे साधवः ! । सुदृढेन । स्वधर्मेण । भूयसाऽतितीव्रेण । वैराग्येण । च सर्वेन्द्रियवशीकारः । एतत्तु । मुख्यम् । साधनम् । अस्ति ॥ ६ ॥ कृष्णेति । कृष्णकार्ष्णेषु साक्षाच्छ्रीहरितद्भक्तेषु । अतिप्रीतिर्गाढानुरागः । तेषु कृष्णकार्ष्णेषु । सर्वदा मैत्रं मित्रभावः । तेषु । क्वचित् । अनौदास्यमुदासित्वाभावः । तत्सङ्गे तेषां प्रसङ्गविधाने एव । रुचिश्च । एवकारोऽन्यत्र रुच्यभावसूचनार्थः ॥ ७ ॥ इत्येवंविधैः सर्वदा । सुखदायिभिः । एतैः षड्भिः । साधनैः । यः । भक्तः । युक्तः । स्यात् । स भक्तः । इहास्मिन् । लोके । परत्र । लोके भगवद्धाम्नि च । नित्यं सर्वदा । सुखी भवेत् । इति त्रयाणामेकसम्बन्धः ॥ ८ ॥ साधनषट्केऽपीन्द्रियवशीकारस्य श्रैष्ठ्यमाह त्रिभिः । यस्येति । यस्य भक्तस्य । इन्द्रियवशीकारः । न स्यात् । सः । पुमान्भक्तस्तु । सतां साधूनाम् । मण्डले । वर्त्तमानः सन्नपि । दुःखी । स्यात् । क्वचित् । सुखी । न स्यात् ॥ ९ ॥

भक्तिमिति । भक्तिम् । विदधतोऽपि । अस्य भक्तस्य । इन्द्रियाणि । यर्हि । विषयान्मायिकशब्दादीन्प्रति अपकृष्यतेऽपकृष्टानि स्युः । तदा । स भक्तः । दुःखी । जायते ॥ १० ॥ इन्द्रियाणीति । यस्य भक्तस्य । इन्द्रियाणि । जितानि वशीकृतानि । स्युः । तस्य भक्तस्यैव । सर्वथा । धर्मवैराग्ययोः । दाढर्यम् । अन्यस्याजितेन्द्रियस्य भक्तस्य । तद्धर्मवैराग्यदाढर्यम् । न ज्ञेयम् । ध्रुवं निश्चितमेव । अतो भक्तैस्ताभ्यामिन्द्रियवशीकारोऽवश्यं विधेय इतिभावः ॥ ११ ॥ मुक्तानन्द इति । ततस्तदनन्तरम् । मुक्तानन्दोमुनिः । अपृच्छच्छ्रीहरिं प्रश्नं पप्रच्छ । हे प्रभो ! । कृष्णस्य । ते तव । भक्तौ । महत् । विघ्नम् । किम् । अस्ति । तद् ब्रूहीतिशेषः । इतीत्थम् । पृष्टो मुक्तानन्दमुनिनानुयुक्तः । हरिः । तं मुक्तानन्दमुनिम् । उवाच ॥१२॥ अनवेक्षेति । स्वदोषाणाम् । अनवेक्षाऽदर्शनम् । हृदः स्वमनसः । कृष्णतद्भक्ततः पार्थक्यं पृथग्भावः । भगवत्तद्भक्तरुच्यनुसारिण्याः स्वरुचेरसम्पादनतेत्यर्थः । अथ च । तेभ्यः कृष्णतद्भक्तेभ्यः

भक्तिं विदधतोऽप्यस्य विषयान्प्रति यर्हि तु । इन्द्रियाण्यपकृष्यन्ते तदा दुःखी स जायते ॥ १० ॥
इन्द्रियाणि जितानि स्युर्यस्य तस्यैव सर्वथा । धर्मवैराग्ययोर्दाढर्यं ज्ञेयं नान्यस्य तद्ध्रुवम् ॥ ११ ॥
मुक्तानन्दस्ततोऽपृच्छद्भक्तौ कृष्णस्य ते प्रभो ! । महद्विघ्नं किमस्तीति पृष्टो हरिरुवाच तम् ॥ १२ ॥
अनवेक्षा स्वदोषाणां कृष्णतद्भक्ततो हृदः । पार्थक्यमथ तेभ्यश्च निस्पृहत्वेन वर्त्तनम् ॥ १३ ॥ एतद्दोषत्रयं
भक्तौ महद्विघ्नमितीयताम् । अतो भक्तेन भेतव्यं तस्माच्छ्रेयोर्थिना सदा ॥ १४ ॥ इति भक्तिसुता-
स्यनिर्गतं स मुनिर्वागमृतं निपीय च । सकला मुनयः सदोगता गृहिणोऽपि प्रमुदं च लेभिरे ॥ १५ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकैकत्रिंशस्तरङ्गः ॥ २३१ ॥ ८ ॥

। निःस्पृहत्वेन । वर्त्तनम् । एतदित्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ १३ ॥ एतदिति । एतद्दोषत्रयम् । भक्तौ । महत् । विघ्नम् । अस्ति । इतीत्थम् । ईयताम् । अतोहेतोः श्रेयोऽर्थिना स्वकल्याणार्थिना । भक्तेन । तस्माद्दोषत्रयात् । सदा । भेतव्यम् । एषु दोषेषु न प्रवृत्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥ इतीति । इत्येवंविधम् । भक्तिसुतास्यनिर्गतं । भक्तिसूनोः श्रीहरेर्मुखचन्द्रनिःसृतम् । वागमृतम् । निपीय । सः । मुनिर्मुक्तानन्दमुनिः । सदोगताः । सकलाः । मुनयश्च । गृहिणश्चापि प्रमुदम् । लेभिरे ॥ १५ ॥ सौख्यदानि सदा स्वेषां साधनानि च यो हरिः । विघ्नरूपान्स्वस्य भक्तौ दोषांस्त्रीन्स्वेभ्य उक्तवान् ॥ १ ॥ स स्वामी तानि देयान्मे तेभ्यो मां पातु सर्वदा । श्रीभक्तिधर्मतनयः प्रभुर्ब्रह्मपुराधिपः ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्यैकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिककैकत्रिंशस्तरङ्गः ॥ २३१ ॥ ८ ॥

साधूनां महतां ज्ञाने स्थितिर्दृष्टान्तदर्शनात् । सुस्पष्टं नवमे प्रोक्ताऽवश्यं वेद्या हरेर्जनैः ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८१) इषस्याश्विनमासस्य । शुक्लैकादश्यां शुक्लपक्षसम्बन्धिन्यामेकादशीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे । प्रत्यगास्य पश्चिमद्वारस्य । वेश्मनस्तस्यैव भवनस्य । वितर्द्दौ बाह्यवेदिकायाम् । उत्तमेऽतिशोभनतूलिकाद्यास्तरणास्तृते । पीठे पर्यङ्कासने । श्रीहरिः । व्यराजत् ॥ २ ॥ पौष्पेति । पौष्पस्रग्वलयापीडः कुन्दकुसुमकृतभक्तार्पितहारकटकापीडधरः । सितवासाः परिधृतसकलश्वेतवसनः । त्यागिभिः । गृहस्थैश्च । नानादेशागतैरितिशेषः । निजैः स्वाश्रितजनैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः । स श्रीहरिः । सर्वान् । भक्तान् । उवाच ॥ ३ ॥ अस्मदीया इति । हे भक्ताः ! । अत्र सत्सङ्गे । अस्मदीयाः । ये । सन्तः साधवः । सन्ति । तेषु सत्सु । ये । महान्तो गुणगरिष्ठाः साधवः । सन्ति । तेषां महतां सताम् । यादृशी । स्थितिरात्मपरमात्मस्वरूपादिज्ञाननिष्ठा । अस्ति । तां स्थितिम् । अहम् । वो युष्मभ्यम् । कथयामि ॥ ४ ॥ तामिति । तां मदुक्तां तत्स्थितिम् । श्रुत्वा । मदीयैः । अखिलैः । भक्ते-

शकाब्दे विक्रमार्कस्य गुणाष्टवसुभूमिते । इषस्य शुक्लैकादश्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य स वेश्मनः । वितर्द्दौ प्रत्यगास्यस्य व्यराजत् पीठ उत्तमे ॥ २ ॥ पौष्पस्रग्वलयापीडः सितवासा वृतो निजैः । त्यागिभिश्च गृहस्थैश्च सर्वान्भक्तानुवाच सः ॥ ३ ॥ अस्मदीया येऽत्र सन्तो महान्तस्तेषु चापि ये । यादृश्यस्ति स्थितिस्तेषां तामहं कथयामि वः ॥ ४ ॥ तां च श्रुत्वाऽखिलैर्भक्तैर्मदीयैः स्वस्य तादृशी । स्थितिः सम्यक् साधनीयेत्युक्त्वा तामवदच्च तान् ॥ ५ ॥ कृष्णैकान्तिकसत्प्राप्तः साक्षात्कृष्णनिजात्मनोः । सम्यक् स्वरूपबोधो यस्तज्ज्ञानमिति कथ्यते ॥ ६ ॥ तथा स्वधर्मवैराग्यभक्तीनां च यथार्थतः । बोधो यः सुदृढश्चित्ते तच्च ज्ञानमितीर्यते ॥ ७ ॥ ब्रह्मधाम्नो गोपुरं हि तच्चास्तीत्यवधार्यताम् । सन्तो महान्तो येऽस्माकं सन्ति ते तत्र संस्थिताः ॥ ८ ॥

स्त्यागिगृहिभिर्युष्माभिर्भक्तजनैः । स्वस्य । तादृशी । स्थितिः । सम्यङ् मदुक्तप्रकारेणैव । साधनीया सम्पादनीया । इत्यमुना प्रकारेण । उक्त्वा । तां स्थितिम् । तान्स्वभक्तान् । अवदत् ॥ ५ ॥ कृष्णेति । हे भक्ताः ! । कृष्णैकान्तिकसत्प्राप्तः साक्षाच्छ्रीकृष्णैकान्तिकसाधुभ्योऽधिगतः । यः । साक्षात्कृष्णनिजात्मनोः । सम्यक् । स्वरूपबोधः । प्रत्यक्षस्य श्रीहरेः स्वात्मनश्च यद्यथार्थतया स्वरूपवेदनमित्यर्थः । तत् । ज्ञानम् । इतीत्थम् । कथ्यते ॥ ६ ॥ तथेति । तथा तद्वदेव । स्वधर्मवैराग्यभक्तीनाम् । यः । चित्ते । यथार्थतः । सुदृढः । बोधः । तत् । ज्ञानम् । इति । ईर्यते । स्वधर्मादियुक्ततया यथार्थं यद्वर्त्तनं तदेव चित्ते यथार्थं सुदृढं च धर्मादेर्ज्ञानं कथितमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ब्रह्मेति । तत्साक्षात्कृष्णस्वरूपादिज्ञानम् । ब्रह्मधाम्नोऽक्षरब्रह्माख्यस्य परमात्मनो हरेः पदस्य । गोपुरं द्वारभूतम् । अस्ति । इत्येवम् । अवधार्यताम् । अस्माकम् । ये । महान्तः । सन्तः । सन्ति । ते महान्तः सन्तः । तत्र साक्षात्कृष्णस्वरूपज्ञानादिरूपे ब्रह्मधामगोपुरे । संस्थिता अवस्थिताः । प्रत्यग्दृशा

सर्वदा तत्रैव सम्यगवस्थिताः सन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥ एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टमाह त्रिभिः । यथेति । यथा । राज्ञः । सौधस्य सदावासभवनस्य । गोपुरे द्वारे । अनुचरा द्वारपालका राजसेवकाः । तिष्ठन्ति । तान्विशिनष्टि सार्द्धेन । सन्नद्धा अकाण्डवैरिप्रवेशसमये सद्यो युद्धविधानाय वर्मधारणपूर्वं सावधानतया वर्त्तमाना इत्यर्थः । सासिचर्माणस्तरवारिशतचन्द्रधराः । विनिद्रा जागरूकाः । धैर्यशालिनः सम्प्राप्तबहुरणविजयत्वेन धृतिमन्तः ॥ ९ ॥ अन्तरिति । चौरेभ्यः । अन्तःप्रवेशम् । न ददानाः । ये चोराः । हठात् । प्रविशेयुरन्तःप्रवेशं कुर्युः । तन्नाशे तथाविधचौरविनाशने । सर्वदा सर्वकालमेव । उद्युक्ता उद्यतायुधाः । तिष्ठन्तीतिपूर्वेण सम्बन्धः ॥ १० ॥ तथेति । तथा तद्वदेव । ते महान्तः सन्तः । ज्ञाने ब्रह्मधामगोपुरभूतावबोधे । संस्थिताः । सन्ति । तदन्तर्ज्ञानगोपुरान्तरे । तच्छ्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् । ब्रह्मधाम । अस्ति । तत्र ब्रह्मधाम्नि । साक्षात्प्रत्यक्षतया युष्मद्दृग्विषयः । हरिः । अस्ति । ते महान्तः सन्तः । प्रभुम् । तं श्रीहरिम् । पश्यन्ति ॥ ११ ॥ तदिति । तद्दर्शने साक्षाच्छ्रीहरिदर्शने । जायमाने सति । ते महान्तः सन्तः । कश्चित् । मानसाय मनःसङ्कल्पेन स्फुरिताय । स्त्रीधनाद्यरये मायिकस्त्रीधनपुत्रादिकाय

यथा तिष्ठन्त्यनुचरा राज्ञः सौधस्य गोपुरे । संनद्धाः सासिचर्माणो विनिद्रा धैर्यशालिनः ॥ ९ ॥ अन्तःप्रवेशं चौरेभ्यो न ददाना हठात्तु ये । प्रविशेयुश्च तन्नाश उद्युक्ता सर्वदैव हि ॥१०॥ तथा ते संस्थिता ज्ञाने तदन्तर्ब्रह्मधाम तत् । तत्र चास्ति हरिः साक्षात्तं च पश्यन्ति ते प्रभुम् ॥११॥ तद्दर्शने जायमाने स्त्रीधनाद्यरये कश्चित् । मानसायान्तरावेशं कर्तुं न ददते च ते ॥१२॥ हठात्तु प्रविशन्तं तं ते निघ्नन्त्येव तत्क्षणम् । एवं हि सावधानस्ते धीरास्तिष्ठन्ति तत्र वै ॥ १३ ॥ दैह्याभ्यां सुखदुःखाभ्यां हानिवृद्धिभयादिभिः । विघ्नैश्चालयितुं ते तत्स्थानाच्छक्या न सर्वदा ॥ १४ ॥ एवं स्थितिमतां तेषां देहिकी सकला क्रिया । कथं नु जायत इति शङ्काऽपाक्रियतेऽधुना ॥ १५ ॥

चौररूपाय शत्रवे । अन्तरावेशं ज्ञानगोपुरान्तःप्रवेशम् । कर्त्तुम् । न ददते । भगवत्स्वरूपस्य स्वान्तर्यदा सम्यक् स्फूर्त्तिर्जायते तत्क्षणे पूर्ववासनेरितमनःकृतस्त्र्यादिसङ्कल्प उत्पद्यते तं भगवद्दर्शनात्मकस्वस्वहरं सङ्कल्पचौररिपुं दूरीकृत्य केवलं भगवद्दर्शनमेव कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ हठादिति । ते महान्तः सन्तः । हठात् । प्रविशन्तम् । तं मनःसङ्कल्पितमायिकस्त्रीधनादिचौररूपारिम् । तत्क्षणम् । निघ्नन्त्येव । एवममुना प्रकारेण । सावधानाः । धीराः । ते महान्तः सन्तः । तत्र ज्ञानगोपुरे । तिष्ठन्ति । वै ॥ १३ ॥ दैह्याभ्यामिति । दैह्याभ्यां देहसम्बन्धिभ्याम् । सुखदुःखाभ्याम् । हानिवृद्धिभयादिभिः । विघ्नैः । ते महान्तः साधवः । तत्स्थानाज्ज्ञानगोपुरकृतस्वस्थितेः सकाशात् । चालयितुम् । सर्वथा । न शक्याः । तानि विघ्नानि तांस्ततश्चालयितुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । स्थितिमतां ज्ञानगोपुरे कृतावस्थानाम् । तेषां महतां सताम् । सकला । दैहिकी । क्रिया खानपानादिका । कथं नु केन प्रकारेण वा । जायते । इत्येवंविधा । शङ्का । अधुना साम्प्रतम् । महासतां ज्ञानगोपुरावस्थितिप्रकारकथनानन्तरीये काले इत्यर्थः । अपाक्रियते मया वक्ष्यमाणदृष्टान्ताभ्यां निराक्रियते ॥ १५ ॥

उदकेति । यथा । उदकार्थी । कश्चित्पुरुषः । प्रहेः कूपात्सकाशात् । उदकं जलम् । आहरन् रज्ज्वाबद्धकुम्भाकर्षणेनोन्नयन्सन् । स्वपात्रे उदकाकर्षणकलशे । स्वरक्षणे कूपपतनं यथा न स्यात्तथात्मपरित्राणे च । इत्येवम् । द्वेधा । स्ववृत्तिम् । कुरुते ॥ १६ ॥ अश्वेति । यथा वा । अश्वगामी । पुरुषः । कुत्सिताध्वनो गर्त्ततरुलोष्ठाश्मप्राचुर्यकुमार्गतः । अश्वरक्षणे । स्वरक्षणे ततः पतनतः स्वपरित्राणे च । स्वाम् । वृत्तिम् । द्विधा । करोति ॥ १७ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । ते महान्तः सन्तोऽपि । आत्मनः स्वस्य । वृत्तिम् । द्विधा । कृत्वा । एकया वृत्त्या । कृष्णं ज्ञानगोपुरान्तःस्थब्रह्मधामावस्थितं श्रीहरिम् । पश्यन्ति । अन्यया द्वितीयया वृत्त्या च । दैहिकीम् । क्रियाम् । कुर्वते ॥ १८ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । महताम् । साधूनाम् । सर्वदा । स्थितिः । अस्ति । हि । तथा तेन प्रकारेणैव । युष्माभिः । सर्वैः । सा स्थितिः । अतिप्रयत्नतः । साध्या ॥ १९ ॥ विपक्षे दोषमाह त्रिभिः । सौधेति । यथा । चौराणाम् । सौधप्रवेशे सति । गोपुरस्थेषु

उदकार्थी यथा कश्चित् प्रहेरुदकमाहरन् । स्ववृत्तिं कुरुते द्वेधा स्वपात्रे च स्वरक्षणे ॥ १६ ॥ अश्वगामी यथा वाऽश्वरक्षणे कुत्सिताध्वनः । स्वरक्षणे च वृत्तिं स्वां करोति पुरुषो द्विधा ॥ १७ ॥ एवं तेऽपि द्विधा कृत्वा वृत्तिमात्मन एकया । कृष्णं पश्यन्त्यन्यया च कुर्वते दैहिकीं क्रियाम् ॥ १८ ॥ एवं हि महतामस्ति साधूनां सर्वदा स्थितिः । तथैव सर्वैर्युष्माभिः साध्या साऽतिप्रयत्नतः ॥ १९ ॥ सौधप्रवेशे चौराणां यथा राज्ञोऽरुचिर्भवेत् । स्वीयेषु गोपुरस्थेषु तद्भृत्याऽप्यपयाति च ॥ २० ॥ तथैव भजतां हृत्सु स्थाने भगवतो यदि । स्यात् प्रवेशो धनस्त्र्यादेस्तेषामनवधानतः ॥२१॥ तदा भगवतोऽरुच्या भक्तिरप्यपयाति हि । तस्मात्सर्वैः सावधानैः स्थित्वा ज्ञाने स दृश्यताम् ॥२२॥ शिक्षावचोऽमृतसमं त्विति धर्मसूनोः पीत्वाऽखिला अपि तदाश्रितपूरुषास्ते । सन्तोषमाप्य परमं हृदये बभूवुस्तद्ध्यान एव निरता अपि सावधानाः ॥२३॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकद्वात्रिंशस्तरङ्गः ॥ २३२ ॥ ९ ॥

। स्वीयेषु । गोपुररक्षकेषु स्वसेवकजनेष्वित्यर्थः । राज्ञः । अरुचिः । भवेत् । तद्भृत्या वेतनप्रतिबन्धपूर्वकं तद्भृतिभुक्तमपि । अपयाति निवर्त्तते ॥ २० ॥ तथेति । तथैव । भजतां भगवद्भक्तानाम् । हृत्सु । भगवतः श्रीहरेः । स्थाने आवासभवनभूतब्रह्मधामगोपुररूपे ज्ञाने इत्यर्थः । यदि । तेषां भजताम् । अनवधानतोऽसावधानतत्त्वतः । धनस्त्र्यादेश्चौरवैरिसदृशमायिकधनस्त्र्यादिपदार्थस्य । प्रवेशः । स्यात् ॥ २१ ॥ तदेति । तदा । भगवतः । अरुच्या । भक्तिर्नवधा भक्तिरूपा भगवत्सेवापि । अपयाति । हि । तस्माद्धेतोः । सावधानैः । सर्वैर्भक्तैः । ज्ञाने ब्रह्मधामगोपुरे । स्थित्वा । स श्रीहरिः । दृश्यताम् । इति त्रयाणामेकसम्बन्धः ॥ २२ ॥ शिक्षेति । इत्येवंविधम् । धर्मसूनोः श्रीहरेः । अमृतसमम् । शिक्षावचः । पीत्वा श्रवणपुटैरापीय । अखिला अपि । ते । तदाश्रितपुरुषाः । हृदये स्वस्वमानसे । परमम् । सन्तोषम् । आप्य । तद्ध्याने श्रीहरिस्वरूपचिन्तने । निरतास्तत्परा अपि । सावधाना एव । बभूवुः ॥ २३ ॥ महतां स्वस्य साधूनामाह ज्ञानस्थितिं हरिः ।

वेद्यां स्वभक्तैर्यः सर्वैस्तां स्थितिं मे ददातु सः ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्येकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकद्वात्रिंशस्तरङ्गः ॥ २३२ ॥ ९ ॥

माध्ववर्त्मस्थितं विप्रं प्रश्नं पृष्ट्वा तदुत्तरम् । स्वसिद्धान्तश्च दशमे स्पष्टं श्रीहरिणोदितः ॥१॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातत् (१८८३) इषस्याश्विनमासस्य । कृष्णद्वादश्यां बहुलपक्षीयद्वादशीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥१॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे । प्राचीनवक्त्रस्य प्राग्द्वारस्य । वेश्मनस्तस्यैव भवनस्य । वेद्यां बाह्यवेदिकायाम् । निजे स्वकीये । आसने स्वास्तृते पर्यङ्कासने । स श्रीहरिः । न्यषीदत् ॥२॥ सितेति । सितवासाः परिधृतसकलश्वेत-वसनः । बहुभिर्नानादेशागतत्वादनेकैः । त्यागिभिः । गृहिभिश्च । भक्तैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः । स श्रीहरिः । तत्र तस्यां सभायाम् । आगतम् । माध्ववर्त्मगं मध्वसम्प्रदायिनम् । कंचित् । द्विजं विप्रम् । अपृच्छत् ॥३॥ भवतामिति । हे विप्र ! । भवताम् । सम्प्रदाये । यत् । व्रजे । वृन्दावनम् । अस्ति । तद्वृन्दावनमेव

शकाब्दे विक्रमार्कस्य गुणाष्टवसुभूमिते । इषस्य कृष्णद्वादश्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य स वेश्मनः । वेद्यां प्राचीनवक्त्रस्य न्यषीदन्निजआसने ॥ २ ॥
सितवासास्त्यागिभिश्च गृहिभिर्बहुभिर्वृतः । तत्रागतं द्विजं कंचित्सोऽपृच्छन्माध्ववर्त्मगम् ॥ ३ ॥
भवतां सम्प्रदायेऽस्ति व्रजे वृन्दावनं तु यत् । तदेव भगवद्धाम प्रलयेऽप्यविनाशि च ॥ ४ ॥
अस्माकं हृदि वार्त्तेयं सम्यङ् नाविशति ध्रुवम् । प्रलये पञ्चभूतानां नाशे तच्छिष्यते कथम् ॥ ५ ॥
इत्युक्त्वा श्रीभागवतं तत्रानाय्य स संसदि । वाचयामास तत्स्थं च महाप्रलयवर्णनम् ॥ ६ ॥
उवाच स ततो विप्रमत्र भागवते तथा । गीतायां चोक्त एवास्ति सर्वनाशो महालये ॥ ७ ॥

भगवद्धाम । अस्ति । कथितमितिशेष । तच्च । प्रलये महाप्रलयेऽपि । अविनाशि । अस्ति ॥ ४ ॥ अस्माकमिति । इयं प्रलयेऽपि वृन्दावनस्याविनाशित्वरूपा । वार्त्ता । अस्माकम् । हृदि मानसे । सम्यक् । ध्रुवमेव । नाविशति । अत्र हेतुमाह । प्रलये । पञ्चभूतानाम् । नाशे सति । तद्वृन्दावनम् । कथम् । शिष्यते । तस्य भूतात्मकपृथ्वीवर्त्तित्वात्तच्छेषता न युज्यते इति भावः ॥ ५ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । उक्त्वा । स श्रीहरिः । श्रीभागवतं पुराणम् । तत्र तस्याम् । संसदि सभायाम् । आनाय्य स्वमञ्जूषायाः शुकानन्दमुनिनाऽऽहार्य्य । तत्स्थं श्रीभागवतीयैकादशद्वादशस्कन्धावस्थितम् । महाप्रलयवर्णनम् । वाचयामास प्रयागजिता तत्कथां कारयामासेत्यर्थः ॥ ६ ॥ उवाचेति । ततस्तदनन्तरम् । स श्रीहरिः । विप्रम् । उवाच । हे विप्र ! । अत्रास्मिन् । भागवते । तथा । गीतायां च । महालये महाप्रलये । सर्वनाश एव । उक्तः । अस्ति । 'सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं ? यान्ति मामिकाम् । कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहमि''तिभगवद्गीतायाम् ॥ ७ ॥

मायेति । मायापुरुषयोगेन मूलप्रकृतिपुरुषसम्बन्धेन । यत् । किञ्चित् । उदयमुत्पत्तिम् । गतं प्राप्तम् । तत्सर्वम् । कालवेगेन । नश्यति । इतीत्थम् । श्रुतौ "अव्यक्तमक्षरे लीयतेऽक्षरं तमसि लीयते" इत्यादिकायाम् । श्रुतम् ॥ ८ ॥ एवमिति । एवं सति । व्रजे वृन्दावनस्य । यत् । अविनाशित्वम् । उक्तमस्तीति-शेषः । तत्र वृन्दावनस्य प्रलयेऽप्यविनाशित्वे । प्रमाणम् । ज्ञातम् । चेत् । तच्च । यदि । व्यासवचः कृष्णद्वैपायनवचनम् । स्यात् । तर्हि । ब्रूहि प्रमाणाय वद ॥ ९ ॥ व्यासादिति । व्यासात् । अन्यः कोऽपि । आचार्यः । महान् । गुणगरिष्ठः । अतएव । उत्तमोऽतिश्रेष्ठः । नास्ति । अतो व्यासस्यैव सर्वोत्तमत्वाद्धेतोः । तद्वाक्यतो व्यासवचनात् । अन्याचार्यवाक्यम् । प्रमापकं प्रमाणभूतम् । नास्ति ॥ १० ॥ आचार्या इति । ये । अपरे । आचार्याः । अभवन् । तेषामाचार्याणाम् । वाक्यानाम् । प्रमाणता तु । व्यासवाक्यानुसारेणैव । भवति । अन्यथा व्यासवाक्यानुसरणाभावे । नास्ति ॥ ११ ॥ अतइति । अतोहेतोः । तदीयवाक्येन व्यासवचनेन । अथवा कयाचन । श्रुत्यापि । भौमवृन्दावनस्य पृथ्वीस्थवृन्दावनस्यापि । नित्यता प्रलयेऽविनाशिता । चेद्यदि । स्यात् । तदा । उच्यताम् ॥ १२ ॥ किञ्चेति । किञ्च । आधुनिकैः

मायापुरुषयोगेन यत्किञ्चिदुदयं गतम् । तत्सर्वं कालवेगेन नश्यतीति श्रुतौ श्रुतम् ॥ ८ ॥ एवं सत्यविनाशित्वं व्रजे वृन्दा-वनस्य यत् । तत्र प्रमाणं ज्ञातं चेद् ब्रूहि व्यासवचो यदि ॥ ९ ॥ व्यासादन्यो न कोऽप्यस्ति महानाचार्य उत्तमः । अतस्तद्वा-क्यतो नान्याचार्यवाक्यं प्रमापकम् ॥ १० ॥ आचार्या येऽपरे तेषां वाक्यानां तु प्रमाणता । व्यासवाक्यानुसारेण भवत्येव न चान्यथा ॥ ११ ॥ अतस्तदीयवाक्येन श्रुत्या चापि कयाचन । भौमवृन्दावनस्यापि नित्यता चेत्तदोच्यताम् ॥ १२ ॥ किञ्चाचार्यै-राधुनिकैर्मतं स्वं स्वं प्रमापितम् । वाक्यैः पद्मपुराणस्य न तदप्यस्ति सम्मतम् ॥१३॥ मूलग्रन्थे तु पाद्मे ते श्लोकाः सन्ति न यत्ततः । तैरेव तत्र प्रक्षिप्ताः सुधीभिरिति कीर्त्यते ॥ १४ ॥ तत्तन्मतानुगास्तांस्तु मानयन्ति नहीतरे । अतो हि सर्वमान्यस्य ग्रन्थस्यातिप्रमाणता ॥ १५ ॥ व्यासेनापि पुराणानि ब्राह्मादीनि च भारतम् । कृत्वाऽप्यपरितोषात्तु श्रीमद्भागवतं कृतम् ॥ १६ ॥

। आचार्यैः । पद्मपुराणस्य । वाक्यैः । स्वम् । स्वम् । मतम् । प्रमापितं प्रमाणीकृतम् । तदपि तथापि । सम्मतं विद्वद्भिः प्रमाणीकृतम् । नास्ति ॥ १३ ॥ तत्र हेतुमाह । मूलेति । यद्यतोहेतोः । पाद्मे पद्मपुराणाख्ये । मूलग्रन्थे व्यासकृते मूलग्रन्थे । ते आचार्यैः स्वमतप्रमाणायोक्ताः । श्लोकाः । न सन्ति । ततोहेतोः । तैर्हठात्स्वमतस्थापकैरा-चार्यैरेव । पद्मपुराणे । प्रक्षिप्ता नूतनांस्तान्विधाय तत्र लेखायिताः । सन्ति । इतीत्थम् । सुधीभिः । कीर्त्यते । पद्मपुराणपुस्तकानि नैकविधान्यालोक्य सुमतयो विद्वांस इति कीर्त्तयन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ तदिति । तान्स्वमतस्थापनायाचार्यैः स्वस्वपुस्तके प्रक्षिप्तान् श्लोकान् । तत्तन्मतानुगास्तत्तस्याचार्यस्य मतानुसारिणो जनाः । मानयन्ति । इतरे तत्तदाचार्यमतस्थेभ्योऽन्ये । न हि नैव मानयन्ति । अतोहेतोः । सर्वमानस्य । ग्रन्थस्य । अतिप्रमाणता । अस्ति । हि ॥१५॥ व्यासेनेति । किञ्च । व्यासेनापि । ब्रह्मादीनि । पुराणानि । भारतं च । कृत्वाऽपि । अपरितोषात्सन्तोषमप्राप्य । श्रीमद्भागवतम् । कृतं सर्ववेदेतिहासपुराणागमसाररूपं रचितम् ॥ १६ ॥

तत इति । ततः श्रीमद्भागवतकरणानन्तरम् । अतितोषम् । आपेदे स सम्प्राप्तवान् । तस्माद्धेतोः । आर्यजना विचक्षणाः पण्डितजनाः । प्रमाणेषु । सर्वपुराणतः । तच्छ्रीमद्भागवतमेव । आधिक्येन । विदुः । चकारः सर्वपुराणान्यपहाय सर्वाचार्यसर्वपण्डितकृतैतट्टीकाप्राचुर्येणैतदाधिक्यं कथयति ॥ १७ ॥ तस्मादिति । तस्माद्धेतोः । यदि । तस्मिन् । श्रीभागवते । तन्नित्यत्वबोधको महाप्रलयेऽपि भूमिस्थवृन्दावननित्यतावगमकः । श्लोकः । स्यात् । चेद्यदि । गीतायां भारतसाररूपायां भगवद्गीतायां । वापि । तन्नित्यत्वबोधकः श्लोकः स्यात् । यदि । विदितः स भवता सम्यग्बुद्धः । स्यात् । तर्हि । कथ्यताम् ॥ १८ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । आक्षिप्तः श्रीहरिणा कृताक्षेपः । सः । विप्रस्तु । तं श्रीहरिम् । नत्वा प्रणम्य । कृताञ्जलिः सन् । आह । हे हरे ! हे स्वामिन् ! । अद्य साम्प्रतम् । धरातले । त्वमेव । सर्वज्ञः । अस्ति ॥ १९ ॥ त्वदिति । त्वत्प्रश्नस्य । उत्तरम् । वक्तुम् । भूतले । कोऽपि पण्डितजनः । शक्तः समर्थः । नास्ति । त्वं तु । भगवान्प्रत्यक्षः पुरुषोत्तम एव असि । इतीत्थंभूता । दृढप्रतीतिः । मम जाताः ॥ २० ॥ आचार्याणामिति । त्वम् । आचार्याणाम् । आचार्यः । असि ।

ततोऽतितोषमापेदे तस्मात्सर्वपुराणतः । आधिक्येन प्रमाणेषु तच्चैवार्यजना विदुः ॥ १७ ॥ तस्मात्तस्मिन् यदि श्लोकः स्यात्तन्नित्यत्वबोधकः । गीतायां वापि चेत्तर्हि कथ्यतां विदितो यदि ॥ १८ ॥ इत्याक्षिप्तः स विप्रस्तु तं नत्वाऽऽह कृताञ्जलिः । सर्वज्ञोऽसि हरे ! स्वामिस्त्वमेवाद्य धरातले ॥ १९ ॥ त्वत्प्रश्नस्योत्तरं वक्तुं कोऽपि शक्तो न भूतले । दृढप्रतीतिर्मम तु जाता त्वं भगवानिति ॥ २० ॥ आचार्याणां त्वमाचार्य ईश्वराणामसीश्वरः । त्वमेवास्योत्तरमतः सिद्धान्तं ब्रूहि चात्मनः ॥ २१ ॥ ब्रह्मरूपानेकमुक्तावासे वृन्दावनाभिधे । स्वीये ब्रह्मपुरे धाम्नि सदा कृष्णो विराजते ॥ २२ ॥ सच्चिदानन्दरूपोऽसावस्ति दिव्यतनुर्द्विज ! । तद्धामापि सदा दिव्यमखण्डं वर्त्तते बृहत् ॥ २३ ॥ आविर्भूय स एवात्र व्रजे वृन्दावनेऽवसत् । यत्र कृष्णो भवेत्तत्र तद्धामापि भवेद् ध्रुवम् ॥ २४ ॥

ईश्वराणाम् । ईश्वरः । असि । अतोहेतोः । अस्य त्वत्प्रश्नस्य । उत्तरम् । आत्मनस्तव सिद्धान्तं च । त्वमेव । ब्रूहि ॥ २१ ॥ 'इत्थं स माध्वर्त्त्मस्थविप्रेणापृष्टः ईशिता । अब्रवीन्नन्दयंस्तं च परान्सर्वान्निजानिति" ब्रह्मेति । हे विप्र ! । ब्रह्मरूपानेकमुक्तावासे । अतएव । वृन्दावनाभिधे । वृन्दानां ब्रह्मभावापन्नमुक्तव्रजानामवनं प्राप्तिपूर्वास्थितिर्यस्मिन्निति समासाश्रयणेन सम्प्राप्तवृन्दावनं संज्ञे इत्यर्थः । ब्रह्मपुरे ब्रह्मपुरापरनाम्नि । स्वीये । धाम्नि । कृष्णः । सदा । विराजते यथाकालं मुक्तवृन्दैः संसेवितः संशोभते ॥ २२ ॥ सदिति । हे द्विज ! । सच्चिदानन्दरूपः सच्चिदानन्दधर्माधारतनुः । असौ श्रीकृष्णः । अस्ति । बृहदक्षरब्रह्मसञ्ज्ञम् । दिव्यम् । तद्धामोक्तविधं श्रीकृष्णपदमपि । सदा । अखण्डम् । वर्त्तते ॥ २३ ॥ आविरिति । स एवंविधः श्रीकृष्ण एव । अत्र भूमौ । आविर्भूय परमकृपया वसुदेवगेहे प्राकट्यं प्राप्य । व्रजे व्रजभूमिस्थे वृन्दावने । अवसत्स्वभक्तगोपगोपीसुखप्रदानाय निवासं चकार । यत्र स्थाने । कृष्णः । भवेत् । तत्र । तद्धाम वृन्दावनाभिधं ब्रह्मपुरमपि । ध्रुवं निश्चितमेव । भवेत् ॥२४॥

कृष्णस्येति । अत्र लोके । ये नराः । कृष्णस्य । इच्छयैव । दिव्यदृष्टिम् । उपागताः । स्युः । ते नराः । कृष्णम् । तद्धाम च । ब्रह्मधामावस्थितं श्रीकृष्णं ब्रह्मधाम चेति द्वयमित्यर्थः । स्फुटं यथातथा । वीक्षते ॥ २५ ॥ एतदेव स्पष्टमाह । भौमेति । तेषां श्रीकृष्णेच्छया दिव्यदृष्टिमुपागतानां भक्तानाम् । भौमवृन्दावने । तद् द्वयस्यापि सनातनब्रह्मपुराधिपश्रीकृष्णस्य सनातनवृन्दावनाभिधब्रह्मपुरस्य चेति द्वितयस्यापीत्यर्थः । वीक्षणाद्धेतोः । तन्नित्यता नित्यसिद्धकृष्ण-वृन्दावनेक्षणस्थानभौमवृन्दावननित्यत्वम् । उदिता । अस्ति । तस्य भौमवृन्दावनस्य । स्वभावतः साहजिकतया तु । नैवोदितास्ति । राजकीयपुरुषे राजेत्युपचारवन्नित्य-कृष्णतद्धामदर्शनस्थानभौमवृन्दावनस्यापि नित्यत्वमितिभावः ॥ २६ ॥ इतीति । हे विप्र ! । इत्यमुना प्रकारेण । शास्त्रनिश्चितम् । प्रश्नोत्तरम् । ते तुभ्यम् । दत्तम् । अथानन्तरम् । अस्मदीयसिद्धान्तम् । ते तुभ्यम् । यथावत् । कथयामि ॥ २७ ॥ वेदेति । मया । वेदादीनि । सर्वसच्छास्त्राणि अवगाह्यालोड्य । यः । सिद्धान्तः ।

कृष्णस्यैवेच्छया येऽत्र दिव्यदृष्टिमुपागताः । स्युस्ते नरास्तु वीक्षन्ते कृष्णं तद्धाम च स्फुटम् ॥ २५ ॥ भौमवृन्दावने तेषां तद्द्वयस्यापि वीक्षणात् । तन्नित्यतोदिताऽस्त्येव न तु तस्य स्वभावतः ॥२६॥ इति प्रश्नोत्तरं विप्र ! दत्तं ते शास्त्रनिश्चितम् । अथास्मदीयसिद्धान्तं यथावत्कथयामि ते ॥ २७ ॥ वेदादीनि मया सर्वसच्छास्त्राण्यवगाह्य यः । सिद्धान्तो निश्चितस्तं त्वमव्यग्रः सन् निशामय ॥ २८ ॥ जीवा ईशा ब्रह्म माया परमेश्वर इत्यमी । अनादयो भवन्त्येव पञ्च चापि न संशयः ॥ २९ ॥ पृथिव्य-न्तःस्थबीजानि यथा मेघाम्बुयोगतः । उद्गच्छन्ति तथा जीवा मायाया ब्रह्मयोगतः ॥ ३० ॥ सर्वेषामुद्गमे स्थाने तिरोभावे च सर्वथा । इच्छैव परमेशस्य मुख्यो हेतुरितीयताम् ॥३१॥ नित्यसिद्धा एव जीवा मायायां सन्ति सर्वशः । पृथिव्यामिव बीजानि तेनोद्गच्छन्ति नूतनाः ॥३२॥ ईश्वरस्याक्षरत्वाच्च न तदंशाश्च ते मताः । परमेश्वर एकोऽस्ति सर्वेषां तु नियामकः ॥ ३३ ॥

निश्चितः । अस्ति । तं सिद्धान्तम् । त्वम् । अव्यग्रोऽनाकुलमनाः सन् । निशामय शृणु ॥ २८ ॥ जीवा इति । जीवाः । ईशा वैराजपुरुषादयः । ब्रह्माक्षर-पुरुषः । माया तदङ्गना मूलप्रकृतिः । परमेश्वरो जीवादिचतुरुपासनीयः पुरुषोत्तमः । इत्यमी । पञ्चापि । अनादयो नित्यसिद्धा एव । भवन्ति । न संशयः ॥ २९ ॥ पृथिवीति । यथा । पृथिव्यन्तःस्थबीजानि । मेघाम्बुयोगतः । उद्गच्छन्ति प्ररोहन्ति । जीवा भूमिस्थानीयमायायामनादिकालतोऽवस्थिता बीजस्थानीयक्षेत्रज्ञाः । ब्रह्मयोगतो मेघाम्बुस्थानीयमूलप्रकृतिपतिमहापुरुषेक्षणयोगतः । मायायाः सकाशात् । उद्गच्छन्ति सशरीराः प्रादुर्भवन्ति ॥ ३० ॥ सर्वेषामिति । सर्वेषां जीवादीनाम् । उद्गमे प्रादु-र्भावे । स्थाने स्थितौ । तिरोभावे च । मुख्यः । हेतुः । सर्वथा । परमेशस्य पुरुषोत्तमस्य । इच्छैव । अस्ति । इतीत्थम् । ईयताम् ॥ ३१ ॥ नित्येति । पृथि-व्याम् । बीजानीव । मायायाम् । सर्वशः । जीवाः । नित्यसिद्धा एव । सन्ति । ते जीवाः । नूतना नवीनाः । नोद्गच्छन्ति नैवोत्पद्यन्ते ॥ ३२ ॥ ईश्वरस्येति ।

किञ्च । ईश्वरस्य परमेश्वरस्य । अक्षरत्वादच्युतत्वाद्धेतोः । ते जीवाः । तदंशा ईश्वरस्य खण्डात्मकैकदेशरूपाः । न मताः । सर्वेषां जीवादीनाम् । नियामकस्तु । एकः । परमेश्वरः । अस्ति ॥ ३३ ॥ स इति । स परमेश्वरः । श्रीकृष्णः । सदा । दिव्याकृतिरमायिकसुन्दरमूर्त्तिः । स्वैः स्वभक्तैः । अक्षरमुक्तैः । प्रेम्णा । सेवितपत्कजः सन् । अक्षराख्ये । स्वे स्वकीये । धाम्नि । राजते ॥ ३४ ॥ त इति । ते जीवाः । यदा । सर्वकारणम् । साक्षाददितदयया प्रत्यक्षत्वेन वर्त्तमानम् । तं परमेश्वरम् । शरणम् । गत्वा । स्वधर्मज्ञानवैराग्ययुजा । भक्त्या । भजन्ति । चकारो भगवन्माहात्म्यं च सम्यग्जानन्तीति बोधयति । तदेत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ३५ ॥ तदेति । हे द्विज ! । तदेव । तन्मायामनादिकालतो जीवाज्ञानरूपां परमेश्वरशक्तिभूतां मायाम् । तीर्त्वा । ज्ञानिभक्ताः । ते जीवाः । नारदर्षिशुकादिभिः । समानत्वमेव । प्रयान्ति ॥ ३६ ॥ ब्रह्मीभूता इति । ब्रह्मीभूताः साक्षात्परमेश्वरैकान्तिकोपासनया ब्रह्मभावं प्राप्ताः । ते जीवाः । देहान्ते स्वस्वभौतिकदेहपतनानन्तरम् ।

स श्रीकृष्णोऽक्षराख्ये स्वे धाम्नि दिव्याकृतिः सदा । राजतेऽक्षरमुक्तैः स्वैः प्रेम्णा सेवितपत्कजः ॥ ३४ ॥
ते यदा शरणं गत्वा साक्षात्तं सर्वकारणम् । स्वधर्मज्ञानवैराग्ययुजा भक्त्या भजन्ति च ॥ ३५ ॥ तदैव
तीर्त्वा तन्मायां ज्ञानिभक्तास्तु ते द्विज !। समानत्वं प्रयान्त्येव नारदर्षिशुकादिभिः ॥ ३६ ॥ ब्रह्मीभूताश्च
ते गत्वा देहान्ते कृष्णधाम वै । पार्षदत्वं भगवतो यायुः सिद्धान्त एष नः ॥ ३७ ॥ इति श्रुत्वा स तद्वाक्यं
त्यक्त्वैव स्वमतादरम् । कृत्वा समाश्रयं तस्य दीक्षां जगृह औद्धवीम् ॥ ३८ ॥ इत्थं गुरोस्तस्य वचोऽमृतं ते
सदोनिषण्णा मुनयः समस्ताः । निपीय भक्ता गृहिणश्च सर्वेऽप्यापुः प्रहर्षं हृदये तदीयाः ॥ ३९ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकत्रयस्त्रिंशस्तरङ्गः ॥ २३३ ॥ १० ॥

कृष्णधाम ब्रह्मपुराख्यम् । गत्वा । भगवतः पुरुषोत्तमस्य श्रीहरेः । पार्षदत्वम् । यायुः । हे द्विज ! । एषः । नोऽस्माकम् । सिद्धान्तः । अस्ति ॥ ३७ ॥ इतीति । इतीत्थंभूतम् । तद्वाक्यं श्रीहरिवचनम् । श्रुत्वा । स विप्रः । स्वमतादरम् । त्यक्त्वैव । तस्य श्रीहरेः । समाश्रयम् । कृत्वा । औद्धवीमुद्धवसम्प्रदायसम्बन्धिनीम् । दीक्षाम् । जगृहे ॥ ३८ ॥ इत्थमिति । इत्थमेवंविधम् । गुरोः । तस्य श्रीहरेः । वचोऽमृतम् । निपीय । सदोनिषण्णाः । तदीयाः । भक्ताः । समस्ताः । ते । मुनयः । सर्वे । गृहिणश्चापि । हृदये स्वस्वमानसे । प्रहर्षम् । आपुः ॥ ३९ ॥ प्रश्नं पृष्ट्वा माधववर्त्मस्थितं विप्रं तदुत्तरम् । हरिस्तस्मै स्वसिद्धान्तं यश्चाहास्तु स मे हृदि ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्येकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्सद्गुरुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकत्रयस्त्रिंशस्तरङ्गः ॥ २३३ ॥ १० ॥

यानीन्द्रियाणां मनसः साधनानि जये पृथक् । निर्विकल्पस्थितिमृते शान्तेर्हेतुश्च यो हृदि ॥ १ ॥ श्रेयोमार्गादपातस्य हेतुर्यश्च महापदि । सीतादृष्टान्ततः कृष्णे स्नेहो यथागुणाग्रहः ॥ २ ॥ एतत्सर्वं तु संक्षेपात्स्वभक्तेषु दयावशात् । एकादशे श्रीहरिणा स्पष्टमेव प्रकीर्त्तितम् ॥ ३ ॥ शकेति । विक्रमार्कस्य विक्रमादित्यभूपतेः । वेदाष्टवसुभूमिते चतुरष्टाष्टैकसंमिते । शकाब्दे शकवर्षे । संवदष्टादशशताधिकचतुरशीतितमे वर्षे । इत्यर्थः (१८८४) शुचिशुक्लतृतीयायामाषाढमासस्य शुक्लपक्षागततृतीयातिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे । प्राचीनवक्त्रस्य प्राग्द्वारस्य । वेश्मनस्तस्यैव भवनस्य । वेद्यां बहिर्वेदिकायाम् । उत्तमे उत्तमास्तरणास्तृते । मञ्चे पर्यङ्कासने । स श्रीहरिः । न्यषीदत् ॥ २ ॥ सितेति । सिताम्बरः परिधृतसकलश्वेतवसनः । सहस्रशो नानादेशागतत्वाद्बहुभिः । भक्तैस्त्यागिभिर्गृहिभिश्च स्वाश्रितजनैः । परितः । वृतः सभायां संवेष्टितः । स श्रीहरिः । अग्रे । निषण्णान् । स्वाननचक्षुषः स्वमुखचन्द्रलग्ननेत्रचकोरान् । साधून् मुक्तानन्दादिमुनीन् । पप्रच्छ ॥ ३ ॥ मनस इति । हे साधवः ! । मनसः । इन्द्रियाणां चक्षुराद्यक्षाणां च ।

शकाब्दे विक्रमार्कस्य वेदाष्टवसुभूमिते । शुचिशुक्लतृतीयायां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य स वेश्मनः । वेद्यां प्राचीनवक्त्रस्य न्यषीदन्मञ्च उत्तमे ॥ २ ॥ सिताम्बरो वृतो भक्तैः परितः स सहस्रशः । अग्रे निषण्णान् पप्रच्छ साधून् स्वाननचक्षुषः ॥ ३ ॥ मनसश्चेन्द्रियाणां च जये साधनमेककम् । अस्ति वा पृथगस्तीति पृष्टास्ते तद्व्यचारयन् ॥ ४ ॥ ततोऽसावेव तान्प्राह प्रश्नोत्तरमहं ब्रुवे । इन्यिाणां जयेऽस्त्यन्यत्साधनं च हृदः पृथक् ॥ ५ ॥ तपःस्वधर्मवैराग्यनियमैस्तु जयो भवेत् । इन्द्रियाणां च नवधा कृष्णभक्त्या मनोजयः ॥ ६ ॥ मुक्तानन्दस्ततोऽपृच्छद्भजतां त्वां नृणां हरे ! । निर्विकल्पसमाधौ स्याद् यादृशी शान्तिरन्तरे ॥ ७ ॥

जये वशीकरणे । एककमेकमेव । साधनम् । अथवा । पृथक् । अस्ति । इतीत्थम् । पृष्टाः श्रीहरिणानुयुक्ताः । ते साधवः । तच्छ्रीहरिकृतप्रश्नोत्तरम् । व्यचारयन् ॥ ४ ॥ तत इति । ततः विचारे कृतेऽपि प्रश्नप्रतिवचनानुपलब्ध्या तत्कृततूष्णींभावदर्शनानन्तरम् । असौ श्रीहरिरेव । तान्साधून् । प्राह । हे सन्तः ! । अहम् । प्रश्नोत्तरम् । ब्रुवे । इन्द्रियाणाम् । जये । अन्यत् । साधनम् । अस्ति । हृदो मनसः । जये च । पृथगन्यत् । साधनम् । अस्ति ॥ ५ ॥ तप इति । तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिकं च स्वधर्मो वर्णाश्रमोचितस्वधर्मानुष्ठानं च वैराग्यं मायिकविषयेषु दोषदर्शनजाततदुपभोगवैतृष्ण्यं च नियमा इन्द्रियाणां स्वस्वविषये प्रवृत्तौ जातायां सद्यस्ततः प्रत्याहरणानि च तैः । इन्द्रियाणाम् । जयः । भवेत् । नवधा श्रवणादिनवप्रकारकृतया । कृष्णभक्त्या माहात्म्यज्ञानयुक्तया श्रीहरिपरिचर्यया च । मनोजयः । भवेत् ॥ ६ ॥ मुक्तानन्द इति । ततस्तदनन्तरम् । मुक्तानन्दो मुनिः । अपृच्छच्छ्रीहरिं प्रश्नमप्राक्षीत् । हे हरे ! । त्वां स्वाश्रयादिनाऽनेकजीवकल्याणाय प्रादुर्भूतं पुरुषोत्तमं भवन्तम् । भजतां सप्रेम नवधा सेवमानानाम् । नृणां जनानाम् । निर्विकल्पसमाधौ । अन्तरेऽन्तःकरणे । यादृशी । शान्तिः । स्यात् ॥ ७ ॥

विनेति । हे प्रभो ! । तं निर्विकल्पसमाधिम् । विनाऽपि । अन्तरे । तादृशी । शान्तिः । केन साधनेन । स्यात् । किञ्च । आपदि विषमदेशकालादिप्राप्तिरूपापत्तौ सत्यामपि । श्रेयोऽध्वनः स्वकल्याणमार्गात् । पातस्त्वद्भक्तानां पतनम् । कथं केन साधनेन । न भवेत् । इतिद्वयोरेकसम्बन्धः ॥ ८ ॥ एतदिति । एतत्प्रश्नद्वयस्यानयोः प्रश्नयोरित्यर्थः । उत्तरम् । त्वम् । अर्हसि । इत्यमुना प्रकारेण । पृष्टो मुक्तानन्दमुनिनानुयुक्तः । हरिकृष्णः । तं मुक्तानन्दमुनिम् । तदुत्तरं तत्कृतप्रश्नद्वयस्य प्रतिवचनम् । अवदत् ॥ ९ ॥ आत्मेति । हे मुने ! । यथा । स्वदेहे । आत्मबुद्धया । दृढप्रीतिः । अस्ति । तथा तद्वदेव । कृष्णे स्वेष्टदेवे साक्षाच्छ्रीहरौ । कार्ष्णेषु श्रीहर्येकान्तिकभक्तेषु च । सा दृढप्रीतिः । स्यात् । तर्हि । तथा । शान्तिर्निर्विकल्पसमाधिसमोपशमः । भवेत् ॥ १० ॥ भक्तस्येति । तद्वतः कृष्णकार्ष्णदृढप्रीतिमतः भक्तस्य । श्रेयोऽध्वनः । पातः । क्वचित्कदाचिदपि । न स्यात् । असद्देशादियोगे सत्यपि । स तादृशो भक्तः । सर्वथा । निर्विघ्नः । अस्ति । कृष्णकार्ष्णदृढप्रीतिरेव निर्विकल्पसमाधिसमशान्तेः साधनमसद्देशादियोगेऽपि श्रेयोऽध्वनः पतनाभावस्यापि साधनमिति प्रश्नद्वयस्यैकमेवोत्तरं बोध्यम् ॥ ११ ॥ इतीति ।

विनापि तं तादृशी स्याच्छान्तिः केनान्तरे प्रभो ! । आपद्यपि कथं श्रेयोऽध्वनः पातो भवेन्न च ॥८॥ एतत्प्रश्नद्वयस्य त्वमुत्तरं वक्तुमर्हसि । इति पृष्टस्तमवदद्धरिकृष्णस्तदुत्तरम् ॥९॥ आत्मबुद्धया दृढप्रीतिः स्वदेहेऽस्ति यथा तथा । सा स्यात्कृष्णेषु च कार्ष्णेषु तर्हि शान्तिस्तथा भवेत् ॥ १० ॥ भक्तस्य तद्वतो न स्यात् पातः श्रेयोऽध्वनः क्वचित् । असद्देशादियोगेऽपि निर्विघ्नः सोऽस्ति सर्वथा ॥ ११ ॥ इति प्रश्नोत्तरं दत्वा पृच्छति स्म पुनः सतः । सत्पतिः परया प्रीत्या यूयं शृणुत साधवः ! ॥१२॥ भक्तौ द्वौ भवतः कौचित्तत्रैकस्य हरौ भृशम् । श्रीराम इव जानक्याः स्नेहो भवति सर्वथा ॥ १३ ॥ रामाज्ञया यदा सीतां लक्ष्मणस्तु महावने । रथादुत्तार्य हित्वा तां चक्रे जिगमिषां ततः ॥ १४ ॥ तदा रुरोद सा तां च दृष्ट्वा सोऽप्यरुदत्ततः । उवाच सा स्वदुःखेन नैव रोदिमि लक्ष्मण ! ॥ १५ ॥ किन्तु रामोऽस्त्यतिदयः स मां लोकापवादतः । त्याजयित्वापि हृदये कुर्यादेव विचारणाम् ॥ १६ ॥

इत्यमुना प्रकारेण । प्रश्नोत्तरम् । दत्त्वा । पुनः । सत्पतिः श्रीहरिः । सतः साधून् । पृच्छति स्म । हे साधवः ! । यूयम् । परया । प्रीत्या । शृणुत ॥ १२ ॥ भक्ताविति । कौचित् । द्वौ । भक्तौ । भवतः । तत्र तयोर्द्वयोर्भक्तयोर्मध्ये । एकस्य भक्तस्य । जानक्याः सीतायाः । श्रीरामे । इव । हरौ । सर्वथा । भृशम् । स्नेहः । भवति ॥ १३ ॥ साम्प्रतं प्रश्नपुष्ट्यै श्रीरामे जानकीस्नेहं वर्णयति सार्द्धैः सप्तभिः । रामेति । यदा । लक्ष्मणः । रामाज्ञया । सीताम् । रथात् । उत्तार्य । ताम् । महावने । हित्वा । ततो महावनात् । जिगमिषामयोध्यां प्रति गन्तुमिच्छाम् । चक्रे । तदेत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ १४ ॥ तदेति । तदा । सा सीता । रुरोद । तां रुदन्तीं सीताम् । दृष्ट्वा । स लक्ष्मणोऽपि । अरुदत् । ततस्तदनन्तरम् । सा सीता । उवाच लक्ष्मणमुक्तवती । हे लक्ष्मण ! । अहम् । स्वदुःखेन । नैव रोदिमि ॥१५॥ किन्त्विति । किन्तु । रामः । अतिदयोऽतिशयितदयायुक्तः । अस्ति । स रामः । लोकापवादतः । माम् । त्याजयित्वाऽपि । हृदये स्वमानसे । विचारणाम् । कुर्यादेव ॥ १६ ॥

विचारणामाह । अहो कष्टम् । मया । निर्दोषा दोषवर्जिता । स्त्री जानकी । घोरमतिभयङ्करम् । वनम् । प्रहापिता त्याजिता । महासाध्व्या महापतिव्रतायाः । मदात्मनो मदेकासक्तमनसः । तस्याः सीतायाः । का । गतिः । भवित्री । भविष्यति ॥ १७ ॥ इतीति । इत्येवम् । संस्मृत्य संस्मृत्य । मुहुर्मुहुर्विचारणां कृत्वेत्यर्थः । स रामः । अतिदुःखितः । भवेत् । ततः श्रीरघुवीरदुःखस्मरणाद्धेतोः । रोदिमि । तस्मात्कारणात् । त्वम् । गत्वाऽयोध्यायां श्रीरघुवीरनिकटप्रदेशं प्राप्य । प्रभुम् । तं श्रीरघुवीरम् । इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण । वदेः ॥ १८ ॥ नेति । हे राम ! । घोरेऽपि । विपिने । सीतायाः । दुःखम् । नास्त्येव । यतोहेतोः । आसन्नं समीपवर्त्तिनम् । वाल्मीकेर्मुनेः । आश्रमम् । गत्वा । त्वाम् । भजिष्यति ॥ १९ ॥ अतइति । अतोहेतोः । त्वया । तस्याः सीतायाः । दुःखेन । हृदि । न दुःखितव्यम् । इतीत्थम् । हे लक्ष्मण ! । त्वम् । प्रभुं श्रीरामम् । ब्रूयाः । हे सन्तः ! । इतीत्थम् । सा सीता । अतिभावतः । अब्रवीत् ॥ २० ॥ नेति । सा सीता । भर्त्तुः स्वपत्युः श्रीरामस्य । अगुणं दोषम् । हृदि । किञ्चिदल्पमात्रमपि । नाग्रहीत् । एवं सीतायाः श्रीरामे इव । तस्योक्तभक्तस्य । कृष्णे । कार्ष्णेषु च । अच्यु-

अहो मया वनं घोरं निर्दोषा स्त्री प्रहापिता । भवित्री का गतिस्तस्या महासाध्व्या मदात्मनः ॥१७॥ इति संस्मृत्य संस्मृत्य भवेद्वै सोऽतिदुःखितः । ततो रोदिमि तस्मात्त्वं गत्वेत्थं तं वदेः प्रभुम् ॥१८॥ नास्त्येव दुःखं सीताया घोरेऽपि विपिने यतः । आसन्नमाश्रमं गत्वा वाल्मीकेस्त्वां भजिष्यति ॥ १९ ॥ अतो न तस्या दुःखेन दुःखितव्यं त्वया हृदि । इति ब्रूयाः प्रभुमिति साऽब्रवीदतिभावतः ॥ २० ॥ नतु सा भर्तुरगुणं किञ्चिदप्यग्रहीद्धृदि । एवं हि तस्य स्नेहोऽस्ति कृष्णे कार्ष्णेषु चाच्युतः ॥ २१ ॥ सामान्यतोऽस्ति धर्मस्तु वैराग्यं च तथास्य हि । ईदृशो भक्त एकोऽस्ति तथैकस्तद्विलक्षणः ॥ २२ ॥ सुदृढस्नेहहीनोऽसौ धर्मवैराग्यदार्ढ्यवान् । एतयोः कतरः स्नेहसाहचर्योचितो मतः ॥ २३ ॥ इति तत्प्रश्नमाश्रुत्य चैतन्यानन्द आह तम् । उभयोरादिमः स्नेहसाहचर्यो हितावहः ॥ २४ ॥ इत्युत्तरवचः श्रुत्वा मुनेस्तस्य स सत्पतिः । इदमेवोत्तरं ह्यस्य प्रश्नस्यास्तीत्युवाच तम् ॥ २५ ॥

तोऽखण्डितः । दोषग्रहणवर्जित इत्यर्थः । स्नेहः । अस्ति ॥ २१ ॥ सामान्य इति । अस्यैवंविधस्याद्यस्य भक्तस्य । धर्मः । तथा । वैराग्यम् । सामान्यतः । अस्ति । धर्मवैराग्ये अतितीव्रे न स्यातामित्यर्थः । एक आद्यः । भक्तः । ईदृशः । अस्ति । तथा । एकोऽन्यो भक्तः । तद्विलक्षणः पूर्वभक्ताद्विलक्षणधर्मः । अस्ति ॥ २२ ॥ विलक्षणत्वमाहार्द्धेन । सुदृढेति । असावन्यो भक्तः । सुदृढस्नेहहीनः श्रीहरौ तद्भक्तेषु च यथा तद्दोषग्रहणं न स्यात्तथाविधसुदृढस्नेहरहितः । धर्मवैराग्यदार्ढ्यवान् धर्मवैराग्ययोर्दृढतायुक्तः । अस्ति । एतयोर्भक्तयोर्मध्ये । कतरः कः । भक्तः । स्नेहसाहचर्योचितः प्रीतिपूर्वसमागमविधानार्हः । मतः ॥२३॥ इतीति । इत्येवंविधम् । तत्प्रश्नं श्रीहरिकृतानुयोगम् । आश्रुत्य । चैतन्यानन्दो मुनिः । तं श्रीहरिम् । आह । हे हरे ! । उभये । त्वदुक्तयोर्द्वयोर्भक्तयोर्मध्ये । आदिमः प्रथमो भक्तः । स्नेहसाहचर्यो । हितावहः स्नेहपूर्वकृतसमागमः सन् । हितंकर इत्यर्थः ॥ २४ ॥ इतीति । इत्येवंविधम् । तस्य । मुनेश्चैतन्यानन्दसाधोः । उत्तरवचः । श्रुत्वा । सत्पतिः । स

स श्रीहरिः । अस्य । प्रश्नस्य । उत्तरम् । इदमेव । अस्ति । इतीत्थम् । तं चैतन्यानन्दमुनिम् । उवाच ॥ २५ ॥ स इति । इत्थमेवंविधाम् । भक्तिपुत्रस्य श्रीहरेः । सुधासमानाम् । वाचम् । आकलय्य श्रुत्वा । सः । मुनिश्चैतन्यानन्दसाधुः । सदोनिषण्णाः । भक्ताः । अपरे । मुनयः । गृहिणश्च । सन्तोषम् । आपुः ॥ २३ ॥ प्रश्नोत्तरमयैर्यः स्वान् स्वकीयैर्वचनामृतैः श्रीहरिर्नन्दयामास स आनन्दप्रदोऽस्तु मे ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्येकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्सूनु-रघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकचतुस्त्रिंशस्तरङ्गः ॥ २३४ ॥ ११ ॥

हरेस्तस्य च भक्तानां नोपादेयोऽगुणः क्वचित् । महानर्थकरः स्वस्य महापापादितोऽधिकः ॥ १ ॥ अपि भक्तेष्वतिस्नेहो देहसम्बन्धिषु क्वचित् । न कार्यश्चेति सम्प्रोक्तं द्वादशे हरिणा स्फुटम् ॥२॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८४) आषाढस्य मासस्य । असिताष्टम्यां कृष्णपक्षाष्टमीतिथौ । इदम् । हरेः वचोऽमृ-

स भक्तिपुत्रस्य तु वाचमित्थं सुधासमानां मुनिराकलय्य । सदोनिषण्णा मुनयोऽपरे च सन्तोषमापुर्गृहिणश्च भक्ताः ॥ २६ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकचतुस्त्रिंशस्तरङ्गः ॥ २३४ ॥ ११ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य वेदाष्टवसुभूमिते । आषाढस्यासिताष्टम्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य स भूभृतः । स्वावासे स्वासनेऽराजन्नानाभक्तगणावृतः ॥ २ ॥
सितवासाः प्रसन्नास्यो भक्तानूचे स शिक्षयन् । मानः श्रेयोऽर्थिना त्याज्यः कुलविद्याधनादिजः ॥ ३ ॥
सत्सङ्गिनोऽवरस्यापि वृत्त्यं दासतयैव च । कृष्णतद्भक्तिभाजां च ग्राह्यो नैवागुणः क्वचित् ॥ ४ ॥
यस्यान्तः करणे लग्नः स स्यात्स तु पुमानिह । अलर्क इव विज्ञेयः स्पर्शानर्हो हि देहिनाम् ॥ ५ ॥

तम् । अभूत् ॥१॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । भूभृतो नृपस्य । दुर्गे । स्वावासे स्वावासभवनद्वितीयभूमिगवाक्षमध्ये इत्यर्थः । स्वासने सश्वेतोत्तरछ-दोपबर्हपार्श्विके स्थूलतूलिकासने । नानाभक्तगणावृतो नानादेशागतत्यागिगृहिस्वभक्तव्रजैः सभायां परिवेष्टितः । स श्रीहरिः । अराजत् ॥ २ ॥ सितेति । सितवासाः परिहितसकलश्वेतवसनः । प्रसन्नास्यः । स श्रीहरिः । भक्तान्समीपविष्टस्वभक्तजनान् । शिक्षयन्सन् । ऊचे । हे भक्ताः ! । श्रेयोऽर्थिना स्वकल्याणेच्छुना भक्तेन । कुल-विद्याधनादिजः । मानः । त्याज्यः ॥ ३ ॥ सत्सिङ्गिन इति । किञ्च । अवरस्य दीनस्यापि । सत्सङ्गिनो भक्तस्य । दासतयैव । वृत्यम् । कृष्णतद्भक्तिभाजाम् । अगुणो दोषः । क्वचित्कदाचिदपि । नैव । ग्राह्यः ॥ ४ ॥ यस्येति । इह सत्सङ्गे । यस्य भक्तस्य । अन्तःकरणे । स कृष्णतद्भक्तिभागगुणः । लग्न आयातः । स्यात् । सः । पुमान् भक्तस्तु । अलर्को योगितः श्वा इव । उन्मतः श्वान इवेत्यर्थः । देहिनां भक्तानाम् । स्पर्शानर्हः । विज्ञेयः । हि ॥ ५ ॥

तदिति । यथा । तल्लालास्पर्शमात्रेण योगितश्वानस्य केवलाया लालायाः स्पर्शत एव । अन्यस्य तत्स्पर्शवतो जनस्य । तद्रोगो योगितशुन आमयः । जायते । तथा । अस्य चित्तलग्नकृष्णतद्भक्तदोषस्य भक्तस्य । सङ्गादपि । कृष्णतः श्रीहरेः । वैमुख्यं विमुखीभावः । भवेत् ॥६॥ तदिति । आसुरबुद्धिकृत् । तदन्तःस्थस्तच्चित्तलग्नः । तद्गुणः कृष्णतद्भक्तदोषः । क्षयरोगो राजयक्ष्मेव । अचलो निश्चलः सन् । उपायैस्तन्निवृत्तिसाधनैः । नाशितुम् । शक्यः । नैवास्ति ॥ ७ ॥ ब्रह्मेति । शास्त्रे धर्मशास्त्रे । ब्रह्महत्यादिपापानाम् । निष्कृतिः प्रायश्चितम् । प्रोक्ता । अस्ति । कृष्णतद्भक्ताल्पागुणग्रहणस्य । निष्कृतिस्तु । क्वापि कस्मिंश्चिद्धर्मशास्त्रेऽपि । न प्रोक्ताऽस्ति ॥८॥ नेति । प्रायश्चित्तशतैरपि । तत्पापस्य कृष्णतद्भक्तागुणग्रहणाघस्य । नाशः । न स्यात् । तद्वतस्तथाविधपापयुक्तस्य । पुंसः । संसृतेः । निवर्त्तनम् । नैव । स्यात् ॥ ९ ॥ अनन्तेति । तस्य । पापिनः । अनन्तकल्पेषु । पुनः । जन्म । पुनः । मृतिः । वारं वारं जन्म मरणं चेत्यर्थः । भवेत् । क्वापि कदाचिदपि । सुखक्षणः सौख्या-

तल्लालास्पर्शमात्रेण तद्रोगोऽन्यस्य जायते । यथा तथाऽस्यापि सङ्गाद्वैमुख्यं कृष्णतो भवेत् ॥६॥ तदन्तःस्थस्तद्गुणः क्षयरोग इवाचलः । उपायैर्नाशितुं नैव शक्योऽस्यासुरबुद्धिकृत् ॥ ७ ॥ ब्रह्महत्यादिपापानां शास्त्रे प्रोक्ताऽस्ति निष्कृतिः । न क्वापि कृष्णतद्भक्ताल्पागुणग्रहणस्य तु ॥८॥ न तत्पापस्य नाशः स्यात्प्रायश्चित्तशतैरपि । पुंसश्च तद्वतो नैव संसृतेः स्यान्निवर्त्तनम् ॥ ९ ॥ अनन्तकल्पेषु भवेत्पुनर्जन्म पुनर्मृतिः । न तु क्वापि भवेत्तस्य पापिनो हि सुखक्षणः ॥ १० ॥ रोगाग्निशस्त्रव्याघ्राद्यैर्देहस्यैव मृतिर्भवेत् । न तु क्वापि हि जीवस्य साऽपि स्यादेतदंहसा ॥११॥ कल्याणसाधने स्वस्य प्रवृत्तिर्नैव कर्हिचित् । एषैव जीवस्य मृतिर्विज्ञेया खलु पाप्मनः ॥ १२ ॥ एवं दुष्परिणामत्वाद्धरेस्तस्य च सेविनाम् । ग्राह्यो नैवागुणः क्वापि द्रोहहेतुः सुबुद्धिना ॥ १३ ॥ तथा श्रेयोऽर्थिना स्वस्य देहसम्बन्धिषु क्वचित् । सत्सङ्गिष्वपि नैवातिस्नेहः कार्यश्च सर्वथा ॥१४॥ दुग्धं सशर्करमपि सर्पेण यदि दूषितम् । भवेत्तदा पेयबुद्धिस्तस्मिन्मृत्युप्रदा यथा ॥ १५ ॥

वसरः । न तु नैव । भवेत् ॥ १० ॥ रोगेति । रोगाग्निशस्त्रव्याघ्राद्यैः । देहस्यैव । मृतिर्मरणम् । भवेत् । जीवस्य तु । मृतिः । क्वापि । कदाचिदपि । न भवेत् । एतदंहसैतेन पापेन तु । सा जीवमृतिरपि । स्यात् ॥ ११ । जीवमृतेरश्रुतत्वात्तल्लक्षणमपि स्वयमेवाह । कल्याणेति । स्वस्य । कल्याणसाधने । प्रवृत्तिः । कर्हिचित् । नैव । भवेत् । एषैव । पाप्मन उक्तविधपापयुक्तस्य । जीवस्य । मृतिः । विज्ञेया । खलु ॥१२॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । दुष्परिणामत्वाद् दुष्टोदर्कत्वाद्धेतोः । हरेः । तस्य हरेः । सेविनां च । द्रोहहेतुः । अगुणः । सुबुद्धिना भक्तेन । क्वापि कदाचिदपि । नैव ग्राह्यः ॥ १३ ॥ तथेति । तथा किञ्च । हे भक्ताः ! । स्वस्यात्मनः । श्रेयोऽर्थिना सत्सङ्गिना । देहसम्बन्धिषु पितृभ्रातृपुत्रादिषु । सत्सङ्गिषु विषयेष्वपि । अतिस्नेहः । क्वचित् । सर्वथा । नैव कार्यः ॥ १४ ॥ एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति द्वाभ्याम् । दुग्धमिति । यथा । ससर्करमपि । दुग्धम् । यदि । सर्पेण । दूषितं गरलनिःक्षेपेण प्रापितदोषम् । भवेत् । तदा । तस्मिन्दुग्धे

पेयबुद्धिः । मृत्युपदा । भवेत् । एतत्पानेनाहं मरिष्यामीति मतिरुत्पद्येतेत्यर्थः ॥ १५ ॥ तथेति । तथा तद्वदेव । ये । हरिभक्ताः । देहसम्बन्धदूषिताः । स्युः । तेषु हरिभक्तेषु । प्रीतिः । दुःखदाऽस्ति । इतिहेतोः । सुधीः स्वकल्याणमतिः । पुमान् भक्तः । तां सत्सङ्गिषु स्वदेहसम्बन्धिषु प्रीतिम् । न कुर्यात् ॥ १६ ॥ तेभ्य इति । स सुधीर्भक्तः । तेभ्यः स्वसम्बन्धिभ्यः सत्सङ्गिभ्यः । निःस्पृहः । भूत्वा । कृष्णपदाम्बुजम् । भजेत् । स्वधर्मनिष्ठः सन् प्रेम्णा सर्वदा श्रीहरिचरणपद्ममेव सेवेतेत्यर्थः । हे भक्ताः ! । श्रेयोऽन्तरायहृत्स्वकल्याणविघ्ननिवर्त्तिका । एषा । वार्त्ता । हृदि स्वस्वमानसे । सदा । धार्या ॥१७॥ श्रुत्वेति । इत्येवंविधाम् । सुधया । समानां तुल्याम् । स्वकविघ्नहर्तुः स्वकीयभक्तानां कल्याणमार्गादौ विघ्ननिवर्त्तकस्य । नारायणस्य श्रीहरेः । वाचम् । श्रुत्वा । सदःस्थाः । ते । सर्वेऽपि । भक्तजनाः । मोदम् । सम्प्राप्य । तां श्रीहरिवाचम् । हृदये । दधुः ॥ १८ ॥ महानर्थकरं स्वस्य स्वभक्तानां च योऽगुणम् । अनुपादेयमाहैव तथा भक्तेष्वपि प्रभुः ॥ १ ॥ देहसम्बन्धिषु स्नेहमकार्यं प्राह सर्वथा । ममैताभ्यां सदोषाभ्यां रक्षां कुर्यात्सदा हरिः ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्यकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां

तथैव हरिभक्ता ये देहसम्बन्धदूषिताः । तेषु प्रीतिर्दुःखदेति न कुर्यात्तां सुधीः पुमान् ॥ १६ ॥ तेभ्यः स निःस्पृहो
भूत्वा भजेत्कृष्णपदाम्बुजम् । एषा वार्त्ता सदा धार्या हृदि श्रेयोऽन्तरायहृत् ॥ १७ ॥ श्रुत्वेति वाचं सुधया
समानां नारायणस्य स्वकविघ्नहर्तुः । सर्वेऽपि ते भक्तजनाः सदःस्थाः सम्प्राप्य मोदं हृदये दधुस्ताम् ॥ १८ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकपञ्चत्रिंशस्तरङ्गः ॥ २३५ ॥ १२ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य वेदाष्टवसुभूमिते । शुचेः कृष्णनवम्यां तु वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्गं उत्तमस्यास्य सद्मनः । प्राङ्मुखस्य वितर्दौ स न्यषीदत् पीठ उत्तमे ॥ २ ॥
सिताम्बरश्च स दधन्मल्लिकाहारशेखरान् । वृतः सहस्रशो भक्तैः पुरस्थानब्रवीत्सतः ॥ ३ ॥

सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकपञ्चत्रिंशस्तरङ्गः ॥ २३५ ॥ १२ ॥

विषमदेशकालादौ निश्चलैकान्तिकस्थितिः । स्वदृष्टान्तेन हरिणा कथिता तु त्रयोदशे ॥ १ ॥ शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् (१८८४) शुचेराषाढमासस्य । कृष्णनवम्यां कृष्णपक्षागतनवमीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे । प्राङ्मुखस्य । अस्यैव । सद्मनो भवनस्य । वितर्दौ बाह्यवेदिकायाम् । उत्तमे स्वास्तरणास्तृते । पीठे पर्यङ्कासने । स श्रीहरिः । न्यषीदत् ॥ २ ॥ सितेति । सिताम्बरः परिधृतसकलश्वेतवसनः । मल्लिकाहारशेखरान्स्वभक्तधारितकुन्दकुसुमस्रगापीडान् । दधत्कण्ठोष्णीषयोर्दधानः । सहस्रशो नानादेशागत्वादनेकैः । भक्तैस्त्यागिगृहिस्वाश्रितजनैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः । स श्रीहरिः । पुरःस्थान्स्वपुरःस्थित्वा तन्त्रीमृदङ्गवाद्योपेततया स्वपुरुषोत्तमत्वावगमकपद्यानि गायत इत्यर्थः । सतो मुक्तानन्द–ब्रह्मानन्द–गोपालानन्द–नित्यानन्द–शुकानन्द–चैतन्यानन्दादिसाधून् । अब्रवीत् ॥ ३ ॥

य इति । हे साधवः ! । जीवस्य भक्तक्षेत्रज्ञस्य । यः । असौ । देहः । अस्ति । स देहः । कर्माधीनः । वर्त्तते । ततोहेतोः । तस्य देहस्य । एकस्थितेः सुखिदुःखित्वाद्येकरूपतयाऽवस्थानस्य । निर्धारोऽवधारणम् । नास्ति ॥ ४ ॥ एकस्थित्यनिर्धारप्रकारमाह त्रिभिः । क्वचिदिति । स कर्माधीनजीवदेहः । क्वचित्कदाचित् । सुखी । अस्ति । जायते । क्वचित् । दुःखी । अस्ति । क्वचित् । स्वतन्त्रः स्वैरी । अस्ति । क्वचित् । परतन्त्रः । अस्ति । क्वचित् । गेहे । अस्ति तिष्ठति । क्वचित् । वने । अस्ति ॥ ५ ॥ स्वेति । क्वचित् । अस्य जीवदेहस्य । स्वेप्सिते स्वाभीष्टे । स्थाने । स्थितिरवस्थानम् । अस्ति जायते । क्वचित् । स्वेप्सिते स्थाने स्थितिः । नास्ति । असौ जीवदेहः । क्वचित् । कर्मवशात्कर्माधीनत्वतः । सन्मण्डलात् । पृथक् । भवेत् । सन्मण्डलं परित्यज्यैवान्यत्र यायादित्यर्थः ॥ ६ ॥ दुष्टेति । असौ जीवदेहः । क्व क्वापि । दुष्टभूपवशः । भवेत् । क्वचित् । स्वान्तेन्द्रियवशो बहिर्मुखेन्द्रियान्तःकरणाधीनः । भवेत् । तदोक्तविधापदादिप्राप्तिकाले । तस्य जीवदेहस्य । सर्वथा । एकाकितया । अवस्थितिः । भवेत् ॥ ७ ॥ एवमिति । एवंसति कर्माधीनतयैतत्स्थित्यनिर्धारे सति त्वित्यर्थः । तस्य

योऽसौ देहोऽस्ति जीवस्य कर्माधीनः स वर्त्तते । एकस्थितेस्ततो नास्ति निर्धारस्तस्य साधवः ! ॥ ४ ॥ क्वचित्सुखी क्वचिद् दुःखी स्वतन्त्रोऽस्ति क्वचिच्च सः । परतन्त्रः क्वचिच्चास्ति क्वचिद् गेहे क्वचिद्वने ॥५॥ स्वेप्सितेऽस्य स्थितिः स्थाने क्वचिदस्ति क्वचिन्न च । क्वचित्कर्मवशाच्चासौ पृथक् सन्मण्डलाद्भवेत् ॥ ६ ॥ दुष्टभूपवशः क्वासौ स्वान्तेन्द्रियवशः क्वचित् । तदैकाकितया तस्य सर्वथाऽवस्थितिर्भवेत् ॥ ७ ॥ एवं सति तु सत्सङ्गवासे नियमपालने । नियतत्वं भवेन्नैव तस्य कर्मवशत्वतः ॥८॥ एकान्तिकत्वं भक्तस्य तदा सिध्येन्न सर्वथा । स्वधर्मज्ञानवैराग्ययुजा भक्त्यैव तद्यतः ॥ ९ ॥ प्राधान्ये कर्मणो हीत्थं क्वचित्कालस्य वा सति । एकान्तिकत्वं भक्तस्य कथं तिष्ठति सर्वदा ॥१०॥ इति पृष्टे भगवता महान्तः सत्सु ये तु ते । गोपालानन्दप्रमुखा यथामत्युत्तरं ददुः ॥ ११ ॥ तत्सम्यङ् नेति मन्वानः स्वयमेवाह तत्स तान् । सर्वदैकान्तिकत्वं वो मद्दृष्टान्तेन कीर्त्तये ॥ १२ ॥

जीवदेहस्य । कर्मवशत्वतः । सत्सङ्गवासे । नियमपालने सत्सङ्गोदितनिष्कामनिर्लोभत्वादिनियमरक्षणे । नियतत्वं यथोक्तैकरीत्यैवावस्थित्वम् । नैव । भवेत् ॥ ८ ॥ एकेति । तदा । भक्तस्य । एकान्तिकत्वम् । सर्वथा । न सिद्ध्येत् । यतोहेतोः । तदेकान्तिकत्वम् । स्वधर्मज्ञानवैराग्ययुजा । भक्त्यैव । सिद्ध्येत् ॥ ९ ॥ प्राधान्य इति । हे सन्तः ! । इत्थमुक्तरीत्या । कर्मणः । प्राधान्ये । सति । अथवा । क्वचित् । कालस्य । प्राधान्ये सति । भक्तस्य । एकान्तिकत्वम् । सर्वदा । कथं केनोपायेन । तिष्ठति । तद्ब्रूतेतिशेषः ॥१०॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । भगवता श्रीहरिणा । पृष्टे सति । सत्सु सभोपविष्टसाधुषु मध्ये । गोपालानन्दप्रमुखाः । ये । महान्तः साधवः । अभवन् । ते । यथामति । उत्तरम् । ददुः ॥ ११ ॥ तदिति । तत्साधुकृतस्वप्रश्नोत्तरम् । सम्यक् यथार्थम् । न जातम् । इतीत्थम् । मन्वानः । स श्रीहरिः । स्वयमेव । तत्स्वप्रश्नोत्तरम् । तान्साधून् । आह । हे साधवः ! । सर्वदा । एकान्तिकत्वम् । मद्दृष्टान्तेन । वो युष्मभ्यम् । कीर्त्तये ॥१२॥

सुखस्येति । सुखस्य । अथवा । दुःखस्य । आप्तौ । सम्पदः । अथवा । विपदः । आप्तौ सत्याम् । मे मम । सर्वदैव । यादृग्यथाविधा । स्थितिरेकान्तिकधर्मनिष्ठा । अस्ति । सा स्थितिः । निशम्यताम् ॥ १३ ॥ 'नृनाट्यमनुसृत्यैव स्वयं श्रीपुरुषोत्तमः । शिक्षणार्थं स्वसाधूनां स वक्त्येकान्तिकस्थितिम्' । महेति । अहम् । भगवतोऽक्षरधामाधिपतेः कृष्णापरनाम्नः श्रीहरेः । महैश्वर्यमक्षरपरत्वाक्षरादिनियामकत्वानन्तैश्वर्याधिपतित्वादिरूपमतिशयितमाहात्म्यम् । सम्यग्यथार्थत एव । जानामि । ततो हेतोः । चक्रवर्त्यादेश्चक्रवर्त्तिनृपादीनामित्यर्थः । सम्पदः । तृणोपमाः शुष्काल्पतृणतुल्या एव । पश्यामि ॥ १४ ॥ कृष्णमिति । कृष्णम् । सर्वाधिकम् । ज्ञात्वा । तत्र तस्मिन्कृष्णे । मे मम । आत्मा क्षेत्रज्ञः । योजितः । अस्ति । तस्मिन्कृष्णे एव । गिरिवदचलवत् । स्थिरो निश्चलः । अतएव । दृढो गाढः । स्नेहः । कृतः । अस्ति ॥ १५ ॥ तमिति । कालः । अथवा । कर्म । अथवा । माया । एते । तं स्नेहम् । चालयितुम् । नैव । क्षमाः । समर्था न भवन्तीत्यर्थः । सुखे । दुःखे च । सम्प्राप्ते सति । स स्नेहः । सर्वदा । स्थिर एव । अस्ति ॥ १६ ॥ पुरेति । पुरदुर्गादिवासात्पुरे तत्रापि सप्तभौमसौधे इत्यनेकविधोत्तम-

सुखस्य वाऽऽप्तौ दुःखस्य सम्पदो विपदश्च वा । सर्वदेव स्थितिर्यादृगस्ति मे सा निशम्यताम् ॥ १३ ॥ महैश्वर्यं भगवतः सम्यग्जानाम्यहं ततः । सम्पदश्चक्रवर्त्यादेः पश्याम्येव तृणोपमाः ॥ १४ ॥ कृष्णं सर्वाधिकं ज्ञात्वा तत्रात्मा योजितोऽस्ति मे । तस्मिन्नेव दृढः स्नेहः कृतोऽस्ति गिरिवत्स्थिरः ॥ १५ ॥ तं कालः कर्म वा माया नैव चालयितुं क्षमाः । सुखे दुःखे च सम्प्राप्ते सर्वदाऽस्ति स तु स्थिरः ॥ १६ ॥ पुरदुर्गादिवासान्मे वने वासोऽतिरोचते । स्थित्वा रहस्येव हरिं यद् ध्यायेयमितीप्सितम् ॥ १७ ॥ रामानन्दस्वामिनश्च वीक्षातः पूर्वमेव हि । मुक्तानन्देन साकं म एवमेवास निश्चितम् ॥ १८ ॥ अधुनापि मनोवृत्तिरेवमेवास्ति नान्यथा । बद्धोऽस्मि कृष्णभक्तेषु स्नेहपाशेन सर्वदा ॥ १९ ॥ अतो हित्वा सतां सगं गन्तुमन्यत्र न क्षमः । उदासीनश्च बहुशो यियासुरपि काननम् ॥ २० ॥

स्थाननिवासात् । वने । वासः । मे मह्यम् । अतिरोचतेऽतिप्रीतिकरो जायते । यद्यतोहेतोः । रहसि विजनप्रदेशे एव । स्थित्वा । हरिम् । ध्यायेयम् । इत्येनदेव । इप्सितं ममाभीष्टम् । अस्ति ॥ १७ ॥ रामानन्देति । किञ्च । रामानन्दस्वामिनः । वीक्षातो दर्शनात् । पूर्वमेव । मुक्तानन्देन मुनिना । साकम् । मे मम । एवं विजने स्थित्वा श्रीहरिध्यानाचरणप्रकारेणैव । निश्चितं निर्णीतम् । आस बभूव ॥१८॥ अधुनेति । अधुना साम्प्रतमपि । मनोवृत्तिः । एवमेवंविधैव । अस्ति । अन्यथा प्रकारान्तरेण । नास्ति । किञ्च । अहम् । सर्वदा । कृष्णभक्तेषु । स्नेहपाशेन । बद्धः । अस्मि । अत इत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ १९ ॥ अत इति । अतोहेतोः । अहम् । बहुशो बहुवारान् । उदासीनः । अत एव । काननं वनम् । यियासुर्यातुमिच्छुः सन्नपि । सतां श्रीकृष्णैकान्तिकभक्तानां साधूनाम् । सङ्गम् । हित्वा । अन्यत्र काननादिस्थले । गन्तुम् । न क्षमः समर्थो नास्मि ॥ २० ॥

अभक्तैरिति । किञ्च भूरिशुश्रूषकैरतिशयेन मम सेवां कर्त्तुमुद्युक्तैरपि । अथवा । धनिभिराढ्यैरपि । अभक्तैः । रक्ष्यमाणः स्वावासे रक्षणाय प्रार्थितः । अहम् । कुत्रचित्कस्मिंश्चिदपि । तत्स्थाने तथाविधाभक्तावासे । नैव तिष्ठेयम् ॥ २१ ॥ ईदृशीति । कृष्णे । कार्ष्णेषु तद्भक्तेषु च । मम । अनिशं सर्वदा । प्रीतिः । ईदृशी । अस्ति । तान्कृष्णकार्ष्णान् । विना तु । अतिरम्येऽतिरमणीयेऽपि । वस्तुनि कस्मिंश्चिदपि मायिकपदार्थे । अल्पाऽणुमात्रापि । सा प्रीतिः । नास्ति ॥ २२॥ अन्यत्रेति । चेद्यदि । अन्यत्र कृष्णकार्ष्णेतरवस्तुनि । अणुरपि । प्रीतिः । स्यात् । तर्हि । तावती तावन्मात्राप्रीतिः । कृष्णे । न्यूना । भवेत् । तस्माद्धेतोः । हरौ । सा प्रीतिः । पूर्णा । क्रियते । मया सम्पूर्णा विधीयते इत्यर्थः ॥ २३ ॥ कथेति । किञ्च । कृष्णस्य । कथासङ्कीर्त्तनादौ । मे मम । हृदि । अतीव । मत्तता क्षीबता । वर्त्तते । मत्तो यथा घूर्णायमानाङ्गो जायते तथा कृष्णकथाकीर्त्तनादावुभयपार्श्वयोर्घूर्णायमानाङ्गो भवामीत्यर्थः । ययाऽतीवमत्ततया । देहविस्मृतिः । स्यात् । नूनम् ॥ २४ ॥ देहेति । अहम् ।

अभक्तै रक्ष्यमाणस्तु भूरिशुश्रूषकैरपि । धनिभिर्वापि तत्स्थाने तिष्ठेयं नैव कुत्रचित् ॥ २१ ॥ ईदृश्यस्ति मम प्रीतिः कृष्णे कार्ष्णेषु चानिशम् । तान्विना स्वतिरम्येऽपि नास्ति साऽल्पाऽपि वस्तुनि ॥२२॥ अन्यत्र चेदणुरपि प्रीतिः स्यात्तर्हि तावती । कृष्णे न्यूना भवेत्तस्मात्पूर्णा सा क्रियते हरौ ॥ २३ ॥ कथासंकीर्त्तनादौ च कृष्णस्यातीव मत्तता । हृदि मे वर्त्तते न्यूनं यथा स्याद्देहविस्मृतिः ॥२४॥ देहस्मृतिं तु यत्नेन स्वाश्रितानां सुखाप्तये । बलात्कृत्वा व्यवहृतिं कुर्वे लोकानुसारिणीम् ॥ २५ ॥ जानाम्यहं कृष्णमेव देहस्यास्य प्रवर्त्तकम् । न कर्मणां बलं भक्ते न च यत्कालमाययोः ॥२६॥ दासत्वेन कृतश्चास्ति तदधीनो मयाऽपि सः । अतः स्वेच्छानुसारेण प्रवर्त्तयतु तं प्रभुः ॥ २७ ॥ गजं सोऽश्वं खरं वापि तमारोहयतां क्वचित् । कारागारे क्षिपतु वा रोगिणं विदधातु वा ॥२८॥ न तु दुःखापहाराय प्रार्थयामि क्वचिद्धरिम् । रुचिः स्याद्यादृशी तस्य तथैव विदधातु सः ॥ २९ ॥ न च कृष्णप्रियाद्भिन्नं कार्यमस्ति स्वकं प्रियम् । तस्यैव यत्प्रियं तन्मे प्रियमित्यस्ति निश्चयः ॥ ३० ॥

स्वाश्रितानाम् । सुखाप्तये । यत्नेन । देहस्मृतिम् । कृत्वा । लोकानुसारिणीम् । व्यवहृतिं व्यवहारम् । बलात् । कुर्वे ॥२५॥ जानामीति । किञ्च । अहम् । अस्य । देहस्य । प्रवर्त्तकम् । कृष्णमेव । जानामि । यद्यतो हेतोः । भक्ते । कर्मणाम् । बलम् । नास्ति । कालमाययोश्च बलम् । नास्ति ॥ २६ ॥ दासत्वेनेति । मया । स देहोऽपि । दासत्वेन । तदधीनः श्रीकृष्णैकाधीनः । कृतः । अस्ति । अतोहेतोः । प्रभुः श्रीकृष्णः । स्वेच्छानुसारेण । तं मद्देहम् । प्रवर्त्तयतु ॥ २७ ॥ स्वेच्छानुसारतः कृष्णविधेयस्वदेहप्रवृत्तिप्रकारमाह द्वाभ्याम् । गजमिति । स श्रीकृष्णः । तं मद्देहम् । गजम् । अथवा । अश्वम् । अथवा । खरमपि । आरोहयताम् । अथवा । क्वचित् । कारागारे बन्दिभवने । क्षिपतु । अथवा । रोगिणं रोगयुक्तम् । विदधातु ॥ २८ ॥ नेति । दुःखापहाराय । हरिम् । क्वचित्कदाचिदपि । न तु नैव । प्रार्थयामि । तस्य हरेः । यादृशी । रुचिः । स्यात् । तथैव । स हरिः । विदधातु ॥ २९ ॥ नेति । किञ्च । कृष्णप्रियाच्छ्रीकृष्णप्रियकार्यात् । भिन्नम् ।

स्वकम् । प्रियम् । कार्यम् । नास्ति । तस्य श्रीकृष्णस्य । यत्कार्यम् । प्रियम् । तत्कार्यम् । मे ममापि । प्रियम् । इत्येवंविधः । निश्चयः । अस्ति ॥३०॥ नेति । किञ्च । कृष्णेच्छातः । अन्यत् । मम । प्रारब्धकर्म । नास्ति । यतोहेतोः । अहम् । कर्मेश्वरे कर्मफलप्रदातरि । तस्मिन् श्रीकृष्णे । लग्नतामत्यासक्तताम् । प्राप्तः । अस्मि । कर्मणां जडत्वेन स्वतःफलप्रदत्वाभावात्तत्फलदमेकं कृष्णं बुद्ध्वा तदेकलग्नचित्तो भवामीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ दैहिक इति । अतोहेतोः । दैहिके । अतिसुखे । प्राप्ते सति । हर्षशोकविहीनस्य । मम । एकविधा । स्थितिः । अस्ति ॥ ३२ ॥ एवमिति । हे साधवः ! । एवममुना प्रकारेण । मदीया । अखिला । वृत्तिः । वो युष्मभ्यम् । कथिता । अन्यो मदितरो मद्भक्तोऽपि । यां मदीयां वृत्तिम् । समाश्रित्य । सर्वदा । एकान्तिक एकान्तिकस्थितियुक्तः । भवेत् ॥ ३३ ॥ उक्त-मर्थं समासेन निगमति । द्वाभ्याम् । धर्ममिति । हे साधवः ! । दृढाश्रितः स्वभक्तैरतिदृढतया कृतसंश्रयः । कृष्ण एव । स्वाश्रितानां भक्तानाम् । धर्मम् । ज्ञानं । वैराग्यं

न च प्रारब्धकर्मान्यत्कृष्णेच्छातोऽस्ति वै मम । कर्मेश्वरे यतस्तस्मिन्नहं प्राप्तोऽस्ति लग्नताम् ॥ ३१ ॥ दैहिके-
ऽतिसुखे प्राप्ते भृशदुःखे च वा मम । हर्षशोकविहीनस्य स्थितिरेकविधाऽस्त्यतः ॥ ३२ ॥ एवं मदीया
वृत्तिर्वः कथिता साधवोऽखिला । यामन्योऽपि समाश्रित्य सर्वदैकान्तिको भवेत् ॥ ३३ ॥ धर्मं ज्ञानं च
वैराग्यं कृष्ण एव दृढाश्रितः । सर्वदा परितः पाति स्वाश्रितानां न संशयः ॥ ३४ ॥ क्वचिद्देशादिवैषम्याद्
बाह्यतस्तच्च्युतिर्भवेत् । तथापि नान्तरे सा स्यात्प्रमादाद्राधिकापतेः ॥ ३५ ॥ सुधासमां वाचमितीश्वरस्य
निशम्य ते साधुजनाः सदःस्थाः । तद्भक्तिभाजो गृहिणश्च सर्वेऽविदन्स्वशिक्षार्थमिमां तु वृत्तिम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिंधौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकषट्त्रिंशस्तरङ्गः ॥ २३६ ॥ १३ ॥

च । सर्वदा । परितः । पाति । देशकालादिवैषम्यादावपि सर्वथा रक्षतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ क्वचिदिति । क्वचित्कदाचित् । देशादिवैषम्यात् । बाह्यत उपरितः । तच्च्युतिर्धर्मादिभङ्गः । भवेत् । तथापि । राधिकापतेः श्रीहरेः । प्रसादात् । अन्तरे भक्तान्तःकरणे । सा धर्मादिच्युतिः । न स्यात् ॥ ३५ ॥ सुधेति । इत्येवंविधम् । इश्वरस्य परमेश्वरस्य श्रीहरेः । सुधासमाम् । वाचम् । निशम्य । सदस्थाः । तद्भक्तिभाजः । सर्वे । ते साधुजनाः । गृहिणश्च । मोदं सम्प्रापेतिशेषः । इमां नृनाट्यं पुरस्कृत्य श्रीहरिणाभिहिताम् । वृत्तिं हर्येकान्तिकभक्तसाधनीयां स्थितिम् । स्वशिक्षार्थम् । अविदन् ॥ ३६ ॥ देशादौ विषमे स्वेषां सदैवैकान्तिकस्थितिम् । स्वदृष्टान्तेन यः प्राह स हरिस्तां ददातु मे ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्येकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमाला-ख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकषट्त्रिंशस्तरङ्गः ॥ २३६ ॥ १३ ॥

पृष्टानां द्वादशानां तु मुक्तानन्दादिभिर्मुदा । कृत्वोत्तराणि पृच्छानां प्रश्नमेकं स्वयं हरिः ॥ १ ॥ पृष्ट्वा तदुत्तरं सद्भ्यां कारयित्वा ह्यमन्यत । इत्थं चतुर्दशे प्रोक्तं यद्भक्तैर्धार्यमात्मनि ॥ २ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८४) आषाढकृष्णैकादश्यामाषाढमासस्य कृष्णपक्षीयैकादशीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे । प्रागास्यस्य । वेश्मनस्तस्यैव भवनस्य । महावेद्यामुच्चायां बाह्यवेदिकायाम् । वरासने स्वास्तरणास्तृतोत्तमपर्यङ्कासने । स श्रीहरिः । निषसाद ॥ २ ॥ तं विशिनष्टि । सितेति । सितवासाः परिहितसकलश्वेतवसनः । पौष्पहारशेखरैः कुन्दकौसुमीयस्रगापीडैः । विभूषितः कण्ठे हारैः शिरःपटे शेखरैश्च विराजमानः । नानाविधैरनेकदेशागतत्वाद्बहुभिः । स्वभक्तैस्त्यागिगृहिस्वाश्रितजनैः । परिवृतः सभायां परिवेष्टितः । सस्मिताननः प्रसन्नमुखपङ्कजश्च ॥ ३ ॥ सद्भिरिति । सद्भिः । गीतम् । कृष्णयशः साक्षात्कृष्णयशोऽङ्कितपद्यानीत्यर्थः । श्रुत्वा । यथासुखम् । आसीनम् । तं श्रीहरिम् । नत्वा । मुक्तानन्दोमुनिः । तदाज्ञया प्रश्नाचरणरूपेण श्रीहरिनिदेशेन । प्रश्नम् । पप्रच्छ ॥ ४ ॥ नेति । हे हरे ! । इह लोके । ईशेशादीश्वरेश्वरादक्षरधा-

शकाब्दे विक्रमार्कस्य वेदाष्टवसुभूमिते । आषाढकृष्णैकादश्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥१॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्ग उत्तमस्य स वेश्मनः । प्रागास्यस्य महावेद्यां निषसाद वरासने ॥ २ ॥ सितवासाः पौष्पहारशेखरैश्च विभूषितः । नानाविधैः परिवृतः स्वभक्तैः सस्मिताननः ॥ ३ ॥ सद्भिर्गीतं कृष्णयशः श्रुत्वाऽऽसीनं यथासुखम् । पप्रच्छ मुक्तानन्दस्तं नत्वा प्रश्नं तदाज्ञया ॥ ४ ॥ नास्तीशेशात्त्वदन्यत्तु सारवस्त्विह किञ्चन । तथापि न दृढप्रीतिर्भक्तानां त्वयि जायते ॥ ५ ॥ अत्र किं कारणमिति पृष्टः स्वामी तमब्रवीत् । सारासारविवेको हि तेषां नास्तीति कारणम् ॥ ६ ॥ असारस्त्र्यादिसौख्येच्छावशात्सर्वसुखाम्बुधौ । प्रीतिं कृष्णे न कुर्युर्ये तैः स इत्थं विधीयताम् ॥ ७ ॥ यथोचितं ब्रह्मचर्यमिह पालयतामपि । अस्माकं कृष्णभक्तानां दोषः कामादिवासना ॥ ८ ॥ स्त्रैणं सुखं तु सर्वासु योनिषु प्राप्तमेव नः । पश्वादियोनिषु च तन्नृभ्योऽप्यतिशयेन वै ॥ ९ ॥

माधिपतिपुरुषोत्तमात् । त्वत्त्वत्तः । अन्यदितरत्तु । किञ्चन । सारवस्तु । नास्ति । तथापि । भक्तानां केषांचित्त्वद्भक्तजनानाम् । त्वयि । दृढप्रीतिः । न जायते । अत्रेत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ५ ॥ अत्रेति । अत्रैवंविधार्थे । किं कारणम् । इतीत्थम् । पृष्टो मुक्तानन्दमुनिनानुयुक्तः । स्वामी श्रीहरिः । तं मुक्तानन्दमुनिम् । अब्रवीत् । हे मुने ! । तेषां तथाविधभक्तानाम् । सारासारविवेकः । नास्ति । इत्येतदेव । कारणं श्रीहरौ प्रीत्यनुदये हेतुरस्ति ॥ ६ ॥ असारेति । असारस्त्र्यादिसौख्येच्छावशात् । ये भक्ताः । सर्वसुखाम्बुधौ सर्वसारसुखसमुद्रे । कृष्णे । प्रीतिम् । न कुर्युः । तैर्भक्तैः । स सारासारविवेकः । वक्ष्यमाणप्रकारेण । विधीयताम् । विध्यर्थे लोट् ॥ ७ ॥ सारासारविवेकविधानप्रकारमाह नवभिः । यथेति । इह सत्सङ्गे । यथोचितं यथायोग्यम् । ब्रह्मचर्यं व्रतम् । पालयतामपि । कृष्णभक्तानाम् । अस्माकम् । कामादिवासना । दोषोऽतिदोषरूपास्ति । आदिशब्देन कामसिद्धिहेतुपदार्थीयलोभादिग्रहणम् ॥ ८ ॥ स्त्रैणमिति । सर्वासु चतुरशीतिलक्षसंख्यासु । योनिषु जन्मसु ।

स्त्रैणं स्त्रीसम्बन्धि । सुखं तु । नोऽस्माकम् । प्राप्तमेव । अस्ति । तत्स्त्रैणसुखम् । पश्वादियोनिषु । नृभ्यो मनुष्येभ्योऽपि । अतिशयेनाधिक्येन । प्राप्तमस्ति वै ॥ ९ ॥ एतदेवाह । अजत्व इति । अजत्वे स्वस्य बर्करभावे । भृशमतिशयेन । कामिना कामाकुलेन । एकेन । स्वेन । सहस्रशः । अजाश्छागिकाः । भुक्ताः । श्वत्वे स्वस्य भषकभावे । भृशं कामिनैकेन स्वेन । सहस्रशः । शुन्यः । भुक्ताः । कपित्वे स्वस्य वानरभावे । भृशं कामिनैकेन स्वेन । सहस्रशः । वानर्य्यः । भुक्ताः ॥ १० ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । बह्वीषु । योनिषु । तरुण्यः । रूपवत्यः । बह्वयः । तज्जातियोषितस्तत्तज्जातिजा अङ्गनाः । यत्नमन्तरा प्रयत्नं विनैव । भुक्ताः । स्युः ॥ ११ ॥ साम्प्रतमिति । चिद्यदि । साम्प्रतम् । हरेः । भक्तिम् । न करिष्यामः । तदा । अग्रेऽपि । पूर्ववत् । तास्ताः । स्त्रियः । अयत्नतः प्रयत्नमन्तरैव । प्राप्स्यामः ॥ १२ ॥ तथेति । तथा तेन प्रकारेणैव । अस्माभिः । देवत्वे स्वस्य देवभावे । महत् । देवलोकसुखम् । भुक्तमेव । अस्ति । नृपत्वे स्वस्य भूमिपतित्वे । ऐहिकं मनुष्यलोकभवम् । सुखम् । बहुशो बहुवारान् । भुक्तमस्त्येव ॥ १३ ॥ अत इति । अतोहेतोः मायिकम् । सौख्यम् । कस्यचित् ।

अजत्वे स्वेन चैकेन ह्यजा भुक्ताः सहस्रशः । श्वत्वे शुन्यः कपित्वे च वानर्यः कामिना भृशम् ॥ १० ॥ एवं योनिषु बह्वीषु बह्वयस्तज्जातियोषितः । तरुण्यो रूपवत्यश्च भुक्ताः स्युर्यत्नमन्तरा ॥ ११ ॥ साम्प्रतं च हरेर्भक्तिं करिष्यामो न चेत्तदा । अग्रेऽपि पूर्ववत्तास्ताः प्राप्स्यामोऽयत्नतः स्त्रियः ॥ १२ ॥ तथाऽस्माभिश्च देवत्वे देवलोकसुखं महत् । भुक्तमस्त्येव बहुशो नृपत्वे त्वैहिकं सुखम् ॥ १३ ॥ अतो न मायिकं सौख्यं दुर्लभं कस्यचित् क्वचित् । कार्ष्णं सुखं तु सर्वेभ्यः सुखेभ्योऽस्त्यतिदुर्लभम् ॥ १४ ॥ यत्प्राप्तये तपो घोरं कुर्वन्ति मुनयो वने । साम्राज्यं च नृपा हित्वा तपसे यान्ति काननम् ॥ १५ ॥ कृपयैव प्रभोः प्राप्तं तदप्यस्त्येव साम्प्रतम् । तद्धित्वाऽन्यातितुच्छार्थसुखेहां कुर्महे कथम् ॥ १६ ॥ एवं विवेको येषां स्यात् तेषां तु कृष्ण एव हि । प्रीतिर्भवत्यतितरां न त्वन्यत्र कदाचन ॥ १७ ॥

क्वचित्कदाचिदपि । दुर्लभम् । नास्ति । कार्ष्णं श्रीकृष्णसम्बन्धि । सुखं तु । सर्वेभ्यः । सुखेभ्यः । अतिदुर्लभम् । अस्ति ॥ १४ ॥ तदतिदुर्लभत्वमाह । यदिति । यत्प्राप्तये यस्य कार्ष्णसुखस्योपलब्ध्यर्थम् । मुनयः । वने । घोरमतितीव्रम् । तपः । कुर्वन्ति । नृपाश्चक्रवर्त्तिनो राजानश्च । साम्राज्यं चक्रवर्त्तिनृपत्वम् । हित्वा । तपसे तपश्चरणार्थम् । काननं वनमेव । यान्ति । ग्रामाद्वनं क्षितिभुजोऽपि ययुर्यदर्था इति श्रीभागवतोक्तेः ॥ १५ ॥ कृपयेति । तत्कृष्णसुखमपि । प्रभोः श्रीहरेः । कृपयैव । साम्प्रतमेव । प्राप्तम् । अस्ति । तत्कृष्णसुखम् । हित्वा । अन्यातितुच्छार्थसुखेहां परमेश्वरश्रीहरीतरमायिकात्यल्पवैषयिकसुखेच्छाम् । कथम् । कुर्महे । नैव विधास्याम इत्यर्थः ॥ १६ ॥ एवमिति । हे मुने ! । एवममुना प्रकारेण । येषां भक्तानाम् । विवेकः सारासारविचारः । स्यात् । तेषां भक्तानां तु । कृष्णे श्रीहरावेव । अतितरामत्यधिका । प्रीतिः । भवति जायते । अन्यत्र कृष्णेतरमायिकपदार्थे तु । कदाचन । अतितरां प्रीतिः । न भवति ॥ १७ ॥

एतदिति । एतद्विवेकहीना इत्थंभूतसदसद्विवेकवर्जितभक्तजनास्तु । स्त्रीरसद्रव्यजम् । सुखम् । दुर्लभम् । महच्च । मत्वा । तत्र तस्मिन्सुखे । सर्वथा । सज्जति ॥१८॥ तेनेति । तेन तथाविधसुखासक्तिरूपेण । पापेन । साक्षात्कृष्णेऽपि । प्रीतिः । न जायते । तेन पापेनैव । हृदि । मलिना दुस्त्याज्यकामादिदोषकचरा । वासना । जायते ॥१९॥ पूर्वेति । अत्रास्मिन्नर्थे । पूर्वानुभूतं मम पूर्वमनुभूतम् । दृष्टान्तम् । ते तुभ्यम् । अहम् । कथयामि । अयोध्यायाम् । शिवपूजकः । कश्चित् । कायस्थः । अभूत् ॥२०॥ स इति । स कायस्थः । नित्य प्रतिदिनम् । शिवं लिङ्गरूपिणं शङ्करम् । अर्चयित्वा । इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण । वरम् । अयाचत् । वरमाह सार्द्धैस्त्रिभिः । हे विभो शिव ! । मे मम । मनुष्यजन्म । क्वापि कदाचिदपि । सर्वथा । न दद्याः ॥२१॥ मानुष्य इति । अत्रास्मिन् । मानुष्ये । मया । भूरिकामवर्द्धनमतिशयितकामवृद्धिकरम् । औषधं ताम्रभस्मादिभैषजम् । भक्ष्यते । अथापि । स्त्रैणं स्त्रीसम्बन्धि । सुखम् । सम्यक् । नावाप्यते ॥ २२ ॥ लोकेति । लोकलज्जाभयात् । सर्वः । वासरो दिवसः ।

एतद्विवेकहीनास्तु स्त्रीरसद्रव्यजं सुखम् । दुर्लभं च महन्मत्वा तत्र सज्जन्ति सर्वथा ॥१८॥ तेन पापेन न प्रीतिः साक्षात्कृष्णेऽपि जायते । तेनैव चापि मलिना वासना जायते हृदि ॥ १९ ॥ पूर्वानुभूतं दृष्टान्तमत्र ते कथयाम्यहम् । अयोध्यायामभूत्कश्चित्कायस्थः शिवपूजकः ॥ २० ॥ सोऽर्चयित्वा शिवं नित्यं वरमित्थमयाचत । मनुष्यजन्म मे क्वापि न दद्याः सर्वथा विभो ! ॥ २१ ॥ मानुष्येऽत्र मया भूरिकामवर्द्धनमौषधम् । भक्ष्यतेऽथापि न स्त्रैणं सुखं सम्यगवाप्यते ॥ २२ ॥ लोकलज्जाभयात्सर्वो व्यर्थो गच्छति वासरः । एकया च स्त्रिया रात्रौ सम्यक् शान्तिर्न जायते ॥ २३ ॥ अतो यथा दिवारात्रं भुञ्जीय बहुयोषितः । तथा खरावतारं त्वं भक्तवत्सल ! देहि मे ॥ २४ ॥ एवं स प्रार्थयन् शम्भुं मया दृष्टः शिवालये । तस्मादुक्तेन पापेन स्याद्वै मलिनवासना ॥ २५ ॥ अतस्तेन विवेकेन तद्धेयं सर्वथा जनैः । इति श्रुत्वा प्रहृष्टोऽसौ मुनिः पप्रच्छ तं पुनः ॥ २६ ॥ विवेक ईदृशो यस्य न स्यात्स तु पुमान्प्रभो ! । त्वयि प्रीतिविहीनः स्यादिति युक्तमुदीरितम् ॥ २७ ॥

व्यर्थः स्त्र्युपभोगसुखप्राप्तिवर्जितः । गच्छति । रात्रौ च । एकया । स्त्रिया । सम्यक् । शान्तिस्तदुपभोगजन्या तृप्तिः । न जायते ॥२३॥ अत इति । अतोहेतोः । हे भक्तवत्सल ! । यथा । दिवा दिवसे । रात्रौ च । बहुयोषितः । भुञ्जीय । तथा । मे मह्यम् । खरावतारं लम्बकर्णजन्म । त्वम् । देहि ॥ २४ ॥ एवमिति । हे मुने ! । एवममुना प्रकारेण । शिवालये । शम्भुम् । प्रार्थयन् । स कायस्थः । मया । दृष्टः । तस्माद्धेतोः । उक्तेन स्त्र्याद्याशक्तिरूपेण पूर्वाभिहितेन । पापेन । मलिनवासना । स्यात् । वै ॥ २५ ॥ अत इति । अतो हेतोः । जनैर्भगवद्भक्तैः । तेन पूर्वोक्तेन । विवेकेन । तत्स्त्र्याद्यासक्तिरूपं पापम् । सर्वथा । हेयम् । इत्येवंविधं श्रीहरिवचनम् । श्रुत्वा । प्रहृष्टः । असौ । मुनिर्मुक्तानन्दसाधुः । पुनः । तं श्रीहरिम् । पप्रच्छ ॥ २६ ॥ विवेक इति । हे प्रभो ! । ईदृश उक्तविधः । विवेकः । यस्य भक्तस्य । न स्यात् । सः । पुमान् भक्तस्तु । त्वयि । प्रीतिविहीनः । स्यात् । इतीत्थम् । युक्तम् । उदीरितम् ॥ २७ ॥

भवानिति । परम् । ब्रह्म । भवानेव । सुखाब्धित्वात् । सुखप्रदः । अस्ति । अन्यस्त्वद्व्यतिरिक्तः कोऽपि पदार्थः । सुखदायी सुखप्रदः । नास्ति । इतीत्थंभूतः । विवेकः । यस्य भक्तस्य । वर्त्तते । इत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥२८॥ स इति । सः । भक्तोऽपि । त्वयि । प्रीतिवर्जितः । कथं केन हेतुना । दृश्यते । इतीत्थम् । मुनिना मुक्तानन्दमुनिना । पृष्टः । सतांपतिः । स श्रीहरिः । तं मुक्तानन्दमुनिम् । उवाच ॥ २९ ॥ देशेति । हे मुने ! । तस्य विवेकवतो भक्तस्य तु । अस्मिन् । जन्मनि । अथवा । अन्यस्मिन् जन्मनि । पूर्वजन्मनीत्यर्थः । दुःसङ्गेनासत्पुरुषसमागमेन । असतामशुभानाम् । देशकालक्रियादीनाम् । योगतः सम्बन्धत एव ॥३०॥ असदिति । तिक्ष्णान्यतितीव्राणि । भूरिशो बहूनि-। असत्कर्माणि । जातानि । सन्ति । तेषामसत्कर्मणाम् । वासना । उत्खातुम् । अक्षमाऽशक्या । मनसि तस्यान्तःकरणे । जाताऽस्ति ॥ ३१ ॥ अत इति । अतो हेतोः । विवेकिनोऽपि । अस्य भक्तस्य । असारवर्जने सारवर्जितमायिकसुखत्यागे । सारभूते साररूपसर्वसुखैकाधारे । हरौ । प्रीतिम्

भवानेव परं ब्रह्म सुखाब्धित्वात्सुखप्रदः । नान्योऽस्ति सुखदायीति विवेको यस्य वर्त्तते ॥ २८ ॥ सोऽपि भक्तस्त्वयि कथं दृश्यते प्रीतिवर्जितः । इति पृष्टः स मुनिना तमुवाच सतांपतिः ॥ २९ ॥ देशकालक्रियादीनामसतामेव योगतः । अस्मिन् जन्मनि वाऽन्यस्मिन् दुःसङ्गेन च तस्य तु ॥ ३० ॥ असत्कर्माणि तीक्ष्णानि सन्ति जातानि भूरिशः । तेषां मनसि जाताऽस्ति वासनोत्खातुमक्षमा ॥ ३१ ॥ अतो विवेकिनोऽप्यस्य नास्त्येवासारवर्जने । सामर्थ्यं सारभूते प्रीतिं कर्तुं हरावपि ॥ ३२ ॥ यदा चासौ सतामेव देशादीनां तु योगतः । सत्सङ्गेन च कर्माणि कुर्यात्सन्त्येव सर्वथा ॥ ३३ ॥ अस्य तीक्ष्णैस्तदा तैस्तु दुष्कर्माण्यखिलान्यपि । उन्मूल्यन्ते ततः प्रीतिः कृष्णे भवति भूयसी ॥ ३४ ॥ अथायोध्याप्रसादस्तं पप्रच्छ प्रभुमानतः । सत्सङ्गमिह कुर्वाणौ त्वद्भक्तौ स्तो नरावुभौ ॥ ३५ ॥ तयोरेकोऽतिमतिमान्विदन् शास्त्रार्थमञ्जसा । तथापि कृष्णाद्विमुखो जायमानः स ईक्ष्यते ॥ ३६ ॥

। कर्त्तुं चापि । सामर्थ्यम् । नास्त्येव । इति त्रयाणामेकसम्बन्धः ॥ ३२ ॥ यदेति । किञ्च । यदा । असौ भक्तः । सत्सङ्गेन भगवदेकान्तिकसाधुसमागमेन । सतां शुभानाम् । देशादीनाम् । योगत एव । सर्वथा । सन्ति शुभानि । कर्माण्येव । कुर्यात् ॥ ३३ ॥ अस्येति । तदा । अस्य भक्तस्य । तीक्ष्णैः । तैः सत्कर्मभिः । । अखिलान्यपि । दुष्कर्माण्यसत्कर्माणि । उन्मूल्यन्ते । ततस्तदनन्तरम् । कृष्णे । भूयस्यतिशयिता । प्रीतिः । भवति जायते । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥ ३४ ॥ अथेति अथानन्तरम् । अयोध्याप्रसादः । आनतः कृतप्रणामः सन् । प्रभुम् । तं श्रीहरिम् । पप्रच्छ । हे हरे ! । इह लोके । सत्सङ्गम् । कुर्वाणौ । त्वद्भक्तौ । उभौ । नरौ पुरुषौ । स्तः ॥ ३५ ॥ तयोरिति । तयोर्द्वयोस्त्वद्भक्तयोर्मध्ये । एको भक्तः । अतिमतिमान् । शास्त्रार्थम् । अञ्जसा तत्त्वतः । विदन् । स्यात् । तथापि । स भक्तः । कृष्णात्त्वत्तः विमुखः । जायमानः । इक्ष्यते ॥ ३६ ॥

पुमानिति । अन्यो द्वितीयः । पुमान् भक्तस्तु । अल्पमतिः । किञ्चिच्छास्त्रार्थवेदनः । स्यात् । तथापि । कृष्णं त्वाम् । सुदृढं यथातथा । आश्रितः । अस्ति । इतीत्थम् । दृश्यते ॥ ३७ ॥ अत्रेति । अत्रानयोरेवंविधत्वे । किं कारणं को हेतुरस्ति । इतीत्थम् । पृष्टोऽयोध्याप्रसादाख्यस्वपुत्रेणानुयुक्तः । हरिः । तमयोध्याप्रसादम् । अब्रवीत् । हे पुत्र ! । केचित् । दैवाः । तथा । केचित् । आसुराः । इति । द्विविधाः । जीवाः । सन्ति ॥ ३८ ॥ तत्रेति । तत्र तेषु दैवासुरेषु जीवेषु मध्ये । दैवा जीवाः । अल्पधियः सन्तोऽपि । हरिम् । नैव । त्यजन्ति । आसुरा जीवास्तु । बुद्धिमन्तः सन्तोऽपि । तं हरिम् । सर्वथा सर्वप्रकारेण । जहति त्यजन्त्येव ॥३९॥ एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति चतुर्भिः । यथेति । यथा । भुवि पृथिव्याम् । मरीचबीजानि । उप्त्वा । शर्कराम्बुभिः शर्करावत्स्वादुकैः । सिञ्चितानि सत्यपि । आत्मीयम् । तैक्ष्णम् । सर्वथा । नोज्झन्ति नैव त्यजन्ति ॥ ४० ॥ एवमिति । एवमुना प्रकारेणैव । आसुराः । जीवाः । सद्वाक्यैः शर्कराम्बुस्थानीयैः सतां शिक्षावचोभिः

पुमानन्यस्त्वल्पमतिः किञ्चिच्छास्त्रार्थवेदनः । तथापि कृष्णं सुदृढमाश्रितोऽस्तीति दृश्यते ॥ ३७ ॥ अत्र किं कारणमिति पृष्टस्तं हरिरब्रवीत् । द्विविधाः सन्ति जीवास्तु दैवाः केचित्तथाऽऽसुराः ॥ ३८ ॥ तत्र दैवा हरिं नैव त्यजन्त्यल्पधियोऽपि हि । बुद्धिमन्तोऽप्यासुरास्तु तं जहत्येव सर्वथा ॥ ३९ ॥ यथा मरीचबीजानि भुव्युप्त्वा सिञ्चितान्यपि । शर्कराम्बुभिरात्मीयं तैक्ष्णं नोज्झन्ति सर्वथा ॥ ४० ॥ एवमेवासुरा जीवाः सद्वाक्यैर्बोधिता अपि । स्वकीयं दुर्गुणं नैव त्यजन्तीशं त्यजन्ति च ॥ ४१ ॥ इक्षुबीजानि यद्वच्च कट्वम्भःसिञ्चितान्यपि । उप्तानि भुवि माधुर्यं स्वकीयं न त्यजन्ति वै ॥ ४२ ॥ दैवा जीवास्तथैवात्र शिक्षार्थैः कटुभाषणैः । उक्ता अपि स्वसाद्गुण्यं न त्यजन्ति तथा हरिम् ॥ ४३ ॥ इति प्रश्नोत्तरं श्रुत्वा स प्रहृष्टोऽभवत्ततः । पृच्छति स्म शुकानन्दस्तं प्रणम्य कृताञ्जलिः ॥ ४४ ॥ दैवास्तथाऽऽसुरा जीवा बोध्याः कैर्लक्षणैः प्रभो ! । इति पृष्टस्तमवदत्स्वामिनारायणो मुनिम् ॥ ४५ ॥

बोधिताः सन्तोऽपि । स्वकीयम् । दुर्गुणमासुरत्वदोषम् । नैव त्यजन्ति । ईशं परमेश्वरं श्रीहरिम् । त्यजन्ति ॥ ४१ ॥ इक्ष्विति । किञ्च । यद्वद्यथा । भुवि । उप्तानि । इक्षुबीजानि । कट्वम्भःसिञ्चितानि निम्बरसवत्कटुजलसिक्तानि सन्त्यपि । स्वकीयम् । माधुर्यं मिष्टत्वम् । न त्यजन्ति वै ॥ ४२ ॥ दैवा इति । तथैव । अत्र सत्सङ्गे । दैवाः । जीवाः । शिक्षार्थैः शिक्षामात्रप्रयोजनैः । कटुभाषणैः कटुजलस्थानीयैः सतां वचनैः । उक्ता बोधिताः सन्तोऽपि । स्वसाद्गुण्यं स्वकीयं दैवीत्वसद्गुणम् । न त्यजन्ति । तथा । हरिम् । न त्यजन्ति ॥ ४३ ॥ इतीति । इत्येवंविधम् । प्रश्नोत्तरम् । श्रुत्वा । सोऽयोध्याप्रसादः । प्रहृष्टः । अभवत् । ततस्तदनन्तरम् । शुकानन्दोमुनिः । तं श्रीहरिम् । प्रणम्य । कृताञ्जलिः सन् । पृच्छति स्म ॥ ४४ ॥ दैवा इति । हे प्रभो ! । दैवाः । जीवाः । तथा । आसुराः । जीवाः । कैः । लक्षणैः । बोध्याः । ब्रूतद् हीतिशेषः । इतीत्थम् । पृष्टः शुकानन्दमुनिनानुयुक्तः । स्वामिनारायणः श्रीहरिः । तम् । मुनिं शुकानन्दसाधुम् । अवदत् ॥ ४५ ॥

दैवा इति । हे मुने ! । दैवा जीवास्तु । क्वापि कदाचित् । असद्देशकालकर्मादियोगतः । क्रोधलोभकामादीन् । दुर्गुणान् दोषान् । प्राप्ताः सन्तोऽपि ॥ ४६ ॥ पुनरिति । पुनः सद्देशकालदीसम्बन्धम् । प्राप्य । ते दैवा जीवाः । अल्पेन । कालेन । तान्स्वीयक्रोधादिदुर्गुणान् । हित्वैव । शुभान् । सद्गुणानभयसत्वसंशुद्ध्यादीन् भवेयुः । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥ ४७ ॥ आसुरेष्विति । आसुरेषु । जीवेषु तु । दुर्गुणाः क्रोधलोभकामादयो दोषाः । सहजाः सन्ति । ते दुर्गुणाः । सद्देशसङ्गाद्यैः । बाह्यत उपरितः । नष्टा इव । स्युः ॥४८॥ कंचिदिति । ततोहेतोः । ते आसुरा जीवाः । अधःक्षारोदाऽधःप्रदेशवर्त्तमानक्षारजला । ऊर्ध्वमिष्टनीरोर्ध्वप्रदेशस्थितमिष्टोदका । भाल्लकूपिका भाल्लदेशभूमिखातप्रहिः । यथा । प्राक् समुद्रभूतेऽपि निबिडशुष्कपङ्के भाल्लदेशे जलार्थखानितः कूप इवेत्यर्थः । कंचित्कालम् । भक्तोत्तमस्योत्तमभक्तस्येव वर्त्तनं नियमादिपालनलक्षणं येषां ते तथा भूताः । स्युः ॥ ४९ ॥ असदिति । अथ च । ते आसुरा जीवाः । असद्देशादियोगे । पुरा । यथा । पूर्वं यथाविधदुर्गुणा अभूवंस्तथाविधदुर्गुणा इत्यर्थः । भवेयुः । ते आसुरा जीवास्तु । स्वाप्रियैः स्वेषां प्रियंकरत्वेऽप्यप्रियवत्प्रतीयमानैः ।

दैवास्तु काप्यसद्देशकालकर्मादियोगतः । प्राप्ता अपि क्रोधलोभकामादीन् दुर्गुणान् मुने ! ॥ ४६ ॥ पुनः सद्देशकालादिसम्बन्धं प्राप्य तांस्तु ते । कालेनाल्पेन हित्वैव भजेयुः सद्गुणान् शुभान् ॥ ४७ ॥ आसुरेषु जीवेषु सहजाः सन्ति दुर्गुणाः । ते च सद्देशसङ्गाद्यैः स्युर्नष्टा इव बाह्यतः ॥ ४८ ॥ कंचित्कालं ततस्ते च स्युर्भक्तोत्तमवर्त्तनाः । यथोर्ध्वमिष्टनिराधःक्षारोदा भाल्लकूपिका ॥ ४९ ॥ असद्देशादियोगेऽथ ते भवेयुर्यथा पुरा । शिक्षावाक्यैः सतां तेऽपि स्वाप्रियैश्चाप्तमत्सराः ॥ ५० ॥ अत्यमर्षास्ततस्ते च सत्सेवा यावती पुरा । कृता तस्या लक्षगुणं द्रोहं कुर्युः सतां मुहुः ॥ ५१ ॥ इत्येतैर्लक्षणैर्बोध्या दैवा जीवास्तथाऽऽसुराः । इत्युक्त्वा विरतं मुक्तानन्दः पप्रच्छ तं पुनः ॥ ५२ ॥ सत्सङ्गाद्यैर्यदा जीवा आसुराः स्युः शुभक्रियाः । भजेयुस्त्वां तथा भक्त्या तस्मिन्काले मृता यदि ॥ ५३ ॥

सताम् । शिक्षावाक्यैः । आप्तमत्सराः । वयं किं न जानीमस्त्वमेव वेत्सीति प्राप्तमत्सरत्वेन भाषमाणा इत्यर्थः । भवेयुः ॥ ५० ॥ अतीति । तत एवं मत्सरप्राप्त्यनन्तरम् । ते आसुरा जीवाः । अत्यमर्षा गुणग्रहणं परित्यज्य प्रत्युतदोषदर्शनपूर्वं सम्प्राप्तातिक्रोधाः सन्तः । पुरा । यावती । सत्सेवा साधुपरिचर्या । कृता । तस्यास्तावत्याः सत्सेवायाः सकाशात् । लक्षगुणम् । सताम् । द्रोहम् । मुहुः । कुर्युः ॥ ५१ ॥ इतीति । इत्येवंविधैः । एतैः । लक्षणैः । दैवाः । जीवाः । तथा । आसुराः । जीवाः । बोध्याः । इतीत्थम् । उक्त्वा शुकानन्दमुनिप्रश्नोत्तरं विधाय । विरतं तूष्णीमासीनम् । तं श्रीहरिम् । पुनः । मुक्तानन्दो मुनिः । पप्रच्छ ॥ ५२ ॥ सत्सङ्गेति । हे हरे ! । आसुराः । जीवाः । यदा । सत्सङ्गाद्यैः सत्सङ्गसद्देशकालादिभिः । शुभक्रियाः । स्युः । अहिंसादिनियमान्विता भवेयुरित्यर्थः । तथा । त्वाम् । भक्त्या । भजेयुः । तस्मिन्काले । यदि । मृताः । स्युः । तर्हीत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ५३ ॥

तर्हीति । हे प्रभो ! । तर्हि । तेषां तथाविधानामासुरजीवानाम् । दैवी । गतिः । भवेत् । किं वा । आसुरी । गतिः । भवेत् । ते पुनर्देहप्राप्तौ दैवाः स्युरासुरा वेत्यर्थः । तमेवं पृच्छन्तं मुक्तानन्दमुनिम् । हरिः । आह । हे मुने ! । ते शुभक्रियादियुक्ता आसुरा जीवाः । मृत्वा । दैवाः । जीवाः । भवन्ति जायन्ते । हि ॥ ५४ ॥ तत इति । ततस्तदनन्तरम् । ते दैवा जीवाः । साक्षाद्धरेः । भक्तिम् । कृत्वा । परमम् । पदं श्रीहरेर्धाम । व्रजन्ति प्राप्नुवन्ति । अथैवंविधमुक्तानन्दमुनिप्रश्नोत्तरकरणानन्तरम् । नृसिंहानन्दो मुनिः । आनतः कृतप्रणामः सन् । अमुं श्रीहरिम् । पप्रच्छ ॥ ५५ ॥ तत्रेति । हे ईश ! प्रत्यक्षपुरुषोत्तम ! । तव । नवधा भक्तौ । कतमा भक्तिः । श्रेयस्यतिश्रेष्ठा । मता । तमेव पृच्छन्तं नृसिंहानन्दमुनिम् । हरिः । ऊचे । हे मुने ! । यस्य । भक्तस्य । यया श्रवणाद्यन्यतया भक्त्या । हरौ । दृढः । स्नेहः । स्यात् । तस्येत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ५६ ॥ तस्येति । तस्य भक्तस्य । सा हरौ दृढस्नेहविधायिनी श्रवणाद्यन्यतमा भक्तिरेव । श्रेष्ठा । मता । इतरा तद्भिन्ना । श्रेष्ठा । न मता । इतीत्थम् । अवगम्यतां त्वत्प्रश्नोत्तरं बुद्ध्यताम् । अथैवंविधनृसिंहानन्दमुनिप्रश्नोत्तरकरणानन्तरम् । गोपालानन्दसाधुः । कृतानतिः सन्

तर्हि तेषां गतिर्दैवी भवेत्किं वाऽऽसुरी प्रभो ! । हरिस्तमाह ते मृत्वा दैवा जीवा भवन्ति हि ॥ ५४ ॥ ततः साक्षाद्धरेर्भक्तिं कृत्वा ते परमं पदम् । व्रजन्त्यथामुं पप्रच्छ नृसिंहानन्द आनतः ॥ ५५ ॥ तत्रेश ! नवधा भक्तौ कतमा श्रेयसी मता । हरिस्तमूचे यस्य स्याद्यया स्नेहो हरौ दृढः ॥ ५६ ॥ तस्य सैव मता श्रेष्ठा नेतरेत्यवगम्यताम् । गोपालानन्दसाधुस्तमथापृच्छत्कृतानतिः ॥५७॥ किशोराणां च यूनां ते भक्तानामिह सर्वथा । भक्तानां कीदृशां सङ्गोऽवश्यकार्योऽस्ति तद्वद ॥ ५८ ॥ श्रीहरिरुवाच–वयोवृद्धाश्च ये धर्मज्ञानवैराग्यशालिनः । हरेरनन्यभक्ताः स्युस्ते तेषां सङ्गमोचिताः ॥ ५९ ॥ नाञ्जः क्षत्रमथापृच्छत्तं प्रभो ! योजितं मनः । त्वय्येकेन तु भक्तेन क्रोधेनैव दृढं सदा ॥ ६० ॥ भयेन त्वयि चैकेन स्नेहेनैकेन चेश्वरे । योजितं स्याद् दृढं स्वान्तं तेषां कतम उत्तमः ॥ ६१ ॥

। तं श्रीहरिम् । अपृच्छत् ॥ ५७ ॥ किशोराणामिति । हे हरे ! । इह सत्सङ्गे । किशोराणामापञ्चदशवर्षवयसाम् । यूनां युवावस्थावतां च । ते तव । भक्तानाम् । किशोरैर्युवभिश्च त्वद्भक्तैरित्यर्थः । कीदृशां किंविधानाम् । भक्तानाम् । सङ्गः । सर्वथा । अवश्यकार्यः । अस्ति । तत् । वद ॥ ५८ ॥ 'इत्थं श्रीहरिकृष्णोऽसौ गोपालानन्दसाधुना । पृष्टोऽब्रवीत्तं सुखयन्सर्वांश्चेति निजान् परान्' । वय इति । हे मुने ! । ये । वयोवृद्धाः । धर्मज्ञानवैराग्यशालिनः । हरेः । अनन्यभक्ता एकान्तिका भक्ताः । स्युः । ते भक्ताः । तेषां किशोराणां यूनां च भक्तानाम् । सङ्गमोचिताः प्रसङ्गाचरणार्हाः । भवन्ति ॥ ५९ ॥ नाञ्ज इति । अथ गोपालानन्दमुनिप्रश्नोत्तरकरणानन्तरम् । क्षत्रं क्षत्रियजातीयः । नाञ्जो नाञ्जनामा भक्तः । तं श्रीहरिम् । अपृच्छत् । हे प्रभो ! । एकेन । भक्तेन तु । क्रोधेनैव । त्वयि । मनः । दृढं यथा तथा । सदा । योजितम् । भवेत् ॥ ६० ॥ भयेनेति । एकेन भक्तेन । भयेन । ईश्वरे प्रत्यक्षपरमेश्वरे । त्वयि । स्वान्तं मनः । दृढं यथा तथा ।

योजितम् । स्यात् । एकेन भक्तेन । स्नेहेन च । त्वयि । स्वान्तं दृढं योजितं स्यात् । तेषां त्रयाणां त्वद्भक्तानां मध्ये । उत्तमः श्रेष्ठः । कतमः कोऽस्ति । तद्वदेतिशेषः ॥ ६१ ॥ तमिति । तमेवं पृच्छन्तं नाज्ञभक्तम् । हरिः । उवाच । हे भक्त ! । येन भक्तेन । स्नेहेन । मनः । योजितं हरौ दृढं नियोजितम् । स भक्तः । श्रेष्ठः । अथैवंविधनाज्ञभक्तप्रश्नोत्तरकरणानन्तरम् । शिवानन्दोमुनिः । कृतानतिः सन् । तं श्रीहरिम् । पप्रच्छ ॥ ६२ ॥ भजत इति । हे हरे ! । प्रभुम् । त्वां परमेश्वरं भवन्तम् । भक्त्या । भजतोऽपि । यस्य भक्तस्य । अन्तरे । सारासारविवेकः । वैराग्यं चापि । न हि नैव । भवेत् ॥६३॥ तस्येति । तस्य भक्तस्य । हृदये । एतद्-द्वितयं विवेको वैराग्यं चेत्यर्थः । केन उपायेन । भवेत् । तमेवं पृच्छन्तं शिवानन्दमुनिम् । हरिः । ऊचे । हे मुने ! । तदेतद्द्वितयं तु । हरौ । गाढस्नेहेन । स्यात् । वै ॥ ६४ ॥ एवं समासेनादावुत्तरं कृत्वैतदेव सदृष्टान्तं पुनर्विशेषत आह चतुर्भिः । यस्येति । यस्य जनस्य । यस्मिन् । स्नेहः । भवेत् । चेद्यदि । कश्चित् । जनः । तत्र स्नेहे । विघ्नम् । आचरेत् । तर्हि । तस्मिन् स्वस्नेहे विघ्नकारिणि जने । क्रोधः । स्यात् । स स्नेहवान् जनः । तं स्नेहविघ्नकर्त्तारं जनम् । त्यजेत्स-

तमुवाच हरिर्येन मनः स्नेहेन योजितम् । स श्रेष्ठोऽथ शिवानन्दस्तं पप्रच्छ कृतानतिः ॥ ६२ ॥
भजतोऽपि हरे ! भक्त्या यस्य त्वामन्तरे प्रभुम् । सारासारविवेकोऽपि वैराग्यं च भवेन्न हि ॥ ६३ ॥
तस्यैतद् द्वितयं केनोपायेन हृदये भवेत् । हरिस्तमूचे तत्तु स्याद्गाढस्नेहेन वै हरौ ॥ ६४ ॥
यस्य यस्मिन्भवेत्स्नेहस्तत्र चेद्विघ्नमाचरेत् । जनः कश्चित्तर्हि तस्मिन् क्रोधः स्यात्तं च स त्यजेत् ॥ ६५ ॥
न केवलं मनुष्येषु भवत्येव पशुष्वपि । दृश्यते हि महान् क्रोधः स्वाभीष्टार्थान्तरायके ॥ ६६ ॥
महिषीं कामयन् कश्चिन्महिषो महिषान्तरम् । दृष्ट्वा क्रोधेन तं हन्ति तथा सर्वत्र दृश्यते ॥ ६७ ॥
तस्मात्कृष्णे दृढस्नेहे सति पुंसोऽप्रयत्नतः । वैराग्यं च विवेकश्च भवतीत्यवगम्यताम् ॥ ६८ ॥

र्वथा परिहरेत् ॥ ६५ ॥ नेति । केवलम् । मनुष्येषु । एवम् । न भवति । किन्तु । पशुष्वपि । स्वाभीष्टार्थान्तरायके स्ववाञ्छितार्थविघ्नविधायिनि । महानतिशयितः । क्रोधः । दृश्यते । हि ॥ ६६ ॥ एतदेवाह । महिषीमिति । महिषीं सैरिभीम् । कामयन्नुपभोक्तुं वाञ्छन् । कश्चित् । महिषो लुलायः । महिषान्तरं स्वेन भोक्तुं वाञ्छितया महिष्या भोगं कर्त्तुमागच्छन्तमितरं रक्ताक्षम् । दृष्ट्वा । क्रोधेन । तमितरमहिषम् । हन्ति । तथा । तेन प्रकारेणैव । सर्वत्रेतरेषु पशुषु पक्ष्यादिजातिषु च दृश्यते ॥ ६७ ॥ तस्मादिति । तस्माद्धेतोः । कृष्णे । दृढस्नेहे । सति । पुंसो भक्तस्य । अप्रयत्नतः प्रयत्नमन्तरैव । वैराग्यम् । विवेकश्च । भवति । इतीत्थम् । अवगम्यताम् । अत्रायं प्रश्नोत्तराशयः । श्रीहरौ स्नेहं विदधतो भक्तस्य तदन्यत्र रागोऽविवेकश्चेत्युभौ तत्र विघ्नकरौ भवतस्ततस्तौ स तथाविधौ बुद्ध्वा यदा तौ परिहर्त्तु-मुद्युञ्ज्यात्तदा स्वत एवास्य वैराग्यविवेकावुदीयातां तौ विना तयोर्विनाशासम्भादिति ॥ ६८ ॥

इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । उक्तः श्रीहरिणा कृतोत्तरः । सः । मुनिः शिवानन्दसाधुः । भूयः पुनरपि । जगद्गुरुम् । तं श्रीहरिम् । पप्रच्छ । हे हरे ! । प्रभोः साक्षात्पुरुषोत्तमस्य । भवतस्तत्र । बुद्धिमन्तौ । कौचित् । द्वौ । भक्तौ । स्तः ॥६९॥ तत्रेति । तत्र तयोर्द्वयोस्त्वद्भक्तयोर्मध्ये । एको भक्तस्तु । अतिविश्वासी त्वद्वचनेषु विश्वासवान्सन् । भवान्परमेश्वरस्त्वम् । आत्मानं स्वम् । यथा वदेत् । तथैव । असंशयं निःसंशयं यथा तथा । कुर्यात् । क्वचित्कदाचिदपि । स्वस्य । प्रियं तु । नैव । कुर्यात् ॥ ७० ॥ त्वदिति । अन्यो द्वितीयो भक्तस्तु । त्वदुक्तमपि । वचनम् । हृदि विचार्य । यावत् । स्वस्य । उचितं योग्यम् । स्यात् । तावदेव । कुर्यात् । अखिलं समग्रं त्वद्वचनम् । नैव । कुर्यात् ॥ ७१ ॥ एतयोरेवंविधयोर्द्वयोर्भक्तयोर्मध्ये । कतरः को भक्तः । श्रेष्ठः । अस्ति । इतीत्थम् । पृष्टः शिवानन्दमुनिनानुयुक्तः । स श्रीहरिः । तं शिवानन्दमुनिम् । अब्रवीत् । हे मुने ! । यो भक्तः । भगवद्वाक्ये । विश्वासी । स भक्त एव । उत्तमः । मतः । अतो भगवांस्तमुत्तमं स्वकीयं मत्वा तं सर्वतः पातीतिभावः ॥ ७२ ॥ तदेवाह । रामेति । रामायणे । श्रीरामस्य । एवमेव । वाक्यम् । अस्ति । अहम् । मद्दृढ-

इत्युक्तः स मुनिर्भूयस्तं पप्रच्छ जगद्गुरुम् । बुद्धिमन्तौ हरेर्भक्तौ द्वौ कौचिद्भवतः प्रभोः ॥ ६९ ॥ तत्रैकस्त्वतिविश्वासी यथात्मानं भवान्वदेत् । तथैवासंशयं कुर्यान्न तु स्वस्य प्रियं क्वचित् ॥ ७० ॥ त्वदुक्तमपि चान्यस्तु विचार्य वचनं हृदि । यावत्स्यादुचितं स्वस्य तावत्कुर्यान्न चाखिलम् ॥ ७१ ॥ एतयोः कतरः श्रेष्ठ इति पृष्टोऽब्रवीत्स तम् । विश्वासी भगवद्वाक्ये यः स एवोत्तमो मतः ॥ ७२ ॥ रामायणे श्रीरामस्य वाक्यमस्त्येवमेव हि । भक्तं मद्दृढविश्वासं पामि मातेव बालकम् ॥ ७३ ॥ इत्याश्रुत्य वचस्तस्य प्रसन्नः सोऽभवन्मुनिः । आत्मानन्दस्ततोऽपृच्छत्तं प्रणम्य कृताञ्जलिः ॥ ७४ ॥ यावज्जीवं हरेरेव कार्यमस्ति प्रियं मम । एवं हृदि भवेद्यस्य निश्चयः सुदृढीकृतः ॥ ७५ ॥ विश्वासः कथमागच्छेत्तस्य ते त्वत्सतां हृदि । अयमत्यन्तदृढतायुक्तोस्ति भक्तिभागिति ॥ ७६ ॥ श्रीहरिरुवाच–यदाऽसावतिरोगी स्यादस्य शुश्रूषणं न च । सम्यङ्न कुर्यात्कश्चिदपि तदापि स हरिप्रियः ॥ ७७ ॥

विश्वासं मद्वचसि सुदृढविश्वासमन्तम् । भक्तम् । माता जननी । बालकमिव । पामि रक्षामि ॥ ७३ ॥ इतीति । इत्येवंविधम् । तस्य श्रीहरेः । वचः । आश्रुत्य । सः । मुनिः शिवानन्दसाधुः । प्रसन्नः । अभवत् । ततस्तदन्तरम् । आत्मानन्दोमुनिः । तं श्रीहरिम् । प्रणम्य । कृताञ्जलिः सन् । अपृच्छत् ॥ ७४ ॥ यावदिति । हे हरे ! । मम । यावज्जीवम् । हरेः । प्रियमेव । हरये यथा रोचते तथैवेत्यर्थः । कार्यम् । अस्ति । एवमित्थंभूतः । यस्य भक्तस्य । हृदि । सुदृढीकृतः । निश्चयः । भवेत् ॥ ७५ ॥ विश्वास इति । अयम् । भक्तिभाक् भक्तः । अत्यन्तदृढतायुक्तो यावज्जीवं भगवत्प्रियाचरणातिदाढर्यवान् । अस्ति । इत्येवंविधः । तस्य भक्तस्य । विश्वासः । ते तत्र । त्वत्सतां च । हृदि । कथं कैर्लक्षणैः । आगच्छेत् । तद् ब्रूहीतिशेषः ॥ ७६ ॥ 'इत्यात्मानन्दमुनिना पृष्टोऽसौ पुरुषोत्तमः हर्षयंस्तं जगादेत्थं परान्सर्वान्निजांस्तथा" । यदेति । हे मुने ! । असौ भक्तः । यदा । अतिरोगी । स्यात् । अस्य । शुश्रूषणं सेवाम् । कश्चिदपि भक्तः । सुम्यक् । न कुर्यात् ।

तदाऽपि । हरिः प्रियो यस्य तथाभूतः । स भक्तः ॥ ७७ ॥ कस्येति । हरिम् । भजतः । कस्य च कस्यचिदपि जनस्य । अगुणं दोषम् । नैव गृह्णीयात् । तस्य भक्तस्य । विश्वासः । कृष्णतत्सताम् । हृदये । आगच्छेत् । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥ ७८ ॥ तथेति । तथा । यदि । हरिः । तज्जनाः । वापि । निर्दोषमपि । स्वम् । क्वापि कदाचित् । अवमन्येरन् । तदाऽपि । सः । अविक्रियोऽन्तःकरणे तद्दोषग्रहणविक्रियावर्जितः । स्यात् ॥ ७९ ॥ तथेति । तथा । स्वनियमेषु मध्ये । एकस्य नियमस्यापि क्वचिदबुद्धिपूर्वमित्यर्थः । यदि । च्युतिर्भङ्गः । स्यात् । तर्हि । सः । अतिखिन्नोऽत्यन्तखेदयुक्तः सन् । तन्निष्कृतिं स्वनियमच्युतिप्रायश्चित्तम् । द्रुतं शीघ्रमेव । कुर्यात् ॥ ८० ॥ दुरिति । तथा । क्वापि । स्वान्ते स्वमनसि । दुःसङ्कल्पे । जाते सत्यपि । असौ भक्तः । भृशाकुलोऽत्यन्तमाकुलतायुतः सन् । दैह्ये स्वदेहनिष्पादिते । दोषे सति । अन्यो भक्तः । यथा । उत्तपेत्सन्तापं कुर्यात् । तथा । तावता मनःकृतदुःसङ्कल्पमात्रेणापि । उत्तपेत् ॥ ८१ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । यो भक्तः । लक्षणवान् शुभलक्षणयुक्तः । स्यात् । तस्य । भक्तस्य । असौ । दृढभक्तः । अस्ति । इत्येवंविधः । विश्वासः । हरेः । तदीयानां

कस्य चाप्यगुणं नैव गृह्णीयाद्भजतो हरिम् । आगच्छेत्तस्य विश्वासो हृदये कृष्णतत्सताम् ॥ ७८ ॥ तथा निर्दोषमपि च स्वं हरिर्वापि तज्जनाः । यदि क्वाप्यवमन्येरंस्तदापि स्यादविक्रियः ॥ ७९ ॥ तथा स्वनियमेषु स्यादेकस्यापि च्युतिः क्वचित् । यदि तर्ह्यतिखिन्नः सन्कुर्यात्तन्निष्कृतिं द्रुतम् ॥ ८० ॥ दुःसङ्कल्पे तथा क्वापि जाते स्वान्ते भृशाकुलः । दैह्ये दोषे यथाऽन्यस्तु तथासौ तावतोत्तपेत् ॥ ८१ ॥ एवं लक्षणवान् यः स्याद्विश्वासस्तस्य सर्वथा । स्याद्धरेश्च तदीयानां दृढभक्तोऽस्त्यसाविति ॥ ८२ ॥ इति प्रश्नोत्तरं श्रुत्वा प्रसन्नः सोऽभवन्मुनिः । ततो भगवदानन्दस्तं पप्रच्छ कृताञ्जलिः ॥८३॥ कथं ज्ञायेत भगवंस्तव त्वत्सेविनां सदा । माहात्म्यं हृदयेऽस्त्यस्य भक्तस्यात्र मुमुक्षतः ॥ ८४ ॥ श्रीहरिरुवाच–कुर्याद्धरेस्तत्सतां च सेवां निश्छद्म यो मुने ! । प्रीत्या तस्यास्ति हृदये तन्माहात्म्यमितीयताम् ॥८५॥ खाद्यपानशिरःपाणिपादसंवाहनादिभिः । स कुर्याद्रोगिणां सेवां साधूनां च यथोचितम् ॥८६॥

सतां च । सर्वथा । स्यात् ॥ ८२ ॥ इतीति । इत्येवंविधम् । प्रश्नोत्तरम् । श्रुत्वा । सः । मुनिरात्मानन्दसाधुः । प्रसन्नः । अभवत् । ततस्तदनन्तरम् । भगवदानन्दो मुनिः । कृताञ्जलिः सन् । तं श्रीहरिम् । पप्रच्छ ॥ ८३ ॥ कथमिति । हे भगवन् ! । अत्र सत्सङ्गे । मुमुक्षतः । अस्य भक्तस्य । हृदये । त्वत्सेविनां साधूनां च । माहात्म्यम् । सदा । अस्ति । इति । कथं किंविधैस्तदाचरणैरित्यर्थः । ज्ञायेतान्यैर्भक्तैर्बुध्येत । तद् ब्रूहीतिशेषः ॥ ८४ ॥ 'इत्थं भगवदानन्दसता स परमेश्वरः । पृष्टस्तं सुखयन्नाह परांश्चेत्यखिलान्निजान्' । कुर्यादिति । हे मुने ! । यो भक्तः । हरेः । तत्सतां च । सेवाम् । प्रीत्या । निश्छद्म निष्कपटं यथातथा । कुर्यात् । तस्य भक्तस्य । हृदये । तन्माहात्म्यं हरितत्सतां च महिमा । अस्ति । इतीत्थम् । ईयतां बुद्ध्यताम् ॥८५॥ खाद्येति । खाद्यं सदन्नैराशनं च पानं मिष्टोदकपानविधापनं च शिरःपाणिपादस्य संवाहनं तान्यादयो येषां स्वास्तरणौषधविधापनादिनां तैः । रोगिणाम् । साधूनाम् । सेवाम् । स भक्तः । यथोचितं यथायोग्यम् । कुर्यात् ॥ ८६ ॥

यदिति । स्वस्य । प्रियम् । यद्यद्वस्तु । आत्मनः । अन्तिके समीपे । प्राप्तम् । स्यात् । तेभ्यो हरये तत्साधुभ्यश्चेत्यर्थः । आदौ प्रथमतः । अर्पयित्वा निवेद्य । असौ भक्तः । ततस्तदनन्तरम् । उपयुञ्ज्यात्स्वयमुपादद्यात् ॥८७॥ एवमिति । हे मुने ! । एवममुना प्रकारेण । प्रीत्या । विदधतः भक्तस्य । हृदये । कृष्णतद्भक्तमहिमा श्रीहरितत्सन्माहात्म्यम् । अस्ति । इतीत्थम् । बुद्धयताम् । हरितत्सतां निश्छद्मसेवनादिभिस्तदाचरणैरस्य हृदि कृष्णतत्सन्माहात्म्यमस्तीति ज्ञायतामित्यर्थः ॥ ८८ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । तं भगवदानन्दमुनिम् । उक्त्वा । ईशः परमेश्वरः । स श्रीहरिः । स्वयमेव । अखिलान् । सतः साधून् । अपृच्छत् । हे सन्तः ! । कश्चित् । परमात्मनः । एकान्तिकः । भक्तः । वर्त्तते ॥ ८९ ॥ धर्म इति । अस्यैकान्तिकभक्तस्य । धर्मः । ज्ञानम् । वैराग्यम् । भक्तिश्च । इत्येतत् । चतुष्टयम् । तीव्रमतिशयितमेव । अस्ति । तच्च । अन्यैः । प्रधर्षितुं निवर्त्तयितुम् । न शक्यम् ॥ ९० ॥ अथेति । अथापि । क्वचित् । तस्य । धर्मादिषु चतुर्षु । शैथिल्यसम्भवः । जायते । तत्र धर्मादिशैथिल्यसम्भवे । किम् । कारणम् । स्यात् । तत्कारणम् । उच्यताम् ॥ ९१ ॥ इतीति । इत्येवंविधम् । गुरोः स्वहितोपदेशकस्य

> यद्यद्वस्तु प्रियं स्वस्य प्राप्तं स्यादात्मनोऽन्तिके । तत्तेभ्योऽर्पयित्वाऽऽदावुपयुञ्ज्यादसौ ततः ॥ ८७ ॥ एवं विदधतः प्रीत्या भक्तस्य हृदये मुने ! । अखण्डं कृष्णतद्भक्तमहिमाऽस्तीति बुध्यताम् ॥ ८८ ॥ इत्युक्त्वा तं तु सोऽपृच्छत्स्वयमीशः सतोऽखिलम् । कश्चिदेकान्तिको भक्तो वर्त्तते परमात्मनः ॥ ८९ ॥ धर्मो ज्ञानं च वैराग्यं भक्तिश्चेति चतुष्टयम् । तीव्रमेवास्ति तच्चास्य नान्यैः शक्यं प्रधर्षितुम् ॥ ९० ॥ अथापि धर्मादिषु तु क्वचिच्छैथिल्यसम्भवः । जायते तस्य किं तत्र कारणं स्यात्तदुच्यताम् ॥९१॥ इति प्रश्नं गुरोः श्रुत्वा गोपालानन्द आह तम् । ब्रह्मानन्दश्च भगवन् ! दयैवात्रास्ति कारणम् ॥ ९२ ॥ एकान्तिको हि यो भक्तः स साक्षात्कृष्णवद् भुवि । प्रवर्त्तने समर्थोऽस्ति धर्मस्यैकान्तिकस्य वै ॥ ९३ ॥ दयाधिक्यवतस्तस्य यत्किञ्चिद्बाह्यदृष्टितः । वर्त्तनं तत्स्वाश्रितानां जीवानां श्रेयसे परम् ॥ ९४ ॥

श्रीहरेः । प्रश्नम् । श्रुत्वा । गोपालानन्दोमुनिः । ब्रह्मानन्दोमुनिश्च । तं स्वकीयेषु स्वस्यातिदयावत्त्वेन तद्धितार्थं स्वेन ज्ञात्वा विहिते स्वधर्मादिशैथिल्ये स्वस्यातिदयालुतामेव हेतुं मुनिद्वारा स्वीयेभ्यो ज्ञापयितुमेकान्तिकभक्तोद्देशेनात्मने प्रश्नं पृच्छन्तं श्रीहरिम् । आह । हे भगवन् ! । अत्र त्वदुक्तार्थे । दयैव । कारणम् । अस्ति ॥९२॥ एतदेव स्पष्टतया बोधयितुं विशेषत आह सप्ताक्षराधिकैस्त्रिभिः । एकेति । हे हरे ! । यः । एकान्तिकः । भक्तः । अस्ति । सः । साक्षात्कृष्णवत् । भुवि । एकान्तिकस्य । धर्मस्य । प्रवर्त्तने । समर्थः । अस्ति । वै ॥ ९३ ॥ दयेति । दयाधिक्यवतः । तस्यैकान्तिभक्तस्य । बाह्यदृष्टितः धर्मादिसंसाधितान्तर्भगवत्स्वरूपध्यानदृष्टिं परित्यागपूर्वमुपदेशादिव्यावहारिककार्यसिद्धयर्थं बाह्यदृष्टिरक्षणेनेत्यर्थः । यत्किञ्चित् । वर्त्तनम् । तत् । स्वाश्रितानाम् । जीवानाम् । परं केवलम् । श्रेयसे कल्याणविधार्थमेव । अस्ति ॥ ९४ ॥

स्वमिति । स्वम् । आश्रित्यैव । कतिचित् । जडार्षभशुकोपमाः । भक्ताः । भवेयुः । इतीत्थंभूतेन । स्वाश्रितजनकल्याणविधानदयालक्षणेनेत्यर्थः । हेतुनैव । स एकान्तिकभक्तः । तथा । भवेत् । धर्मादिशैथिल्ययुक्तः स्यात् ॥ ९५ ॥ अन्य इति । अन्य एतदर्थभिन्नः । हेतुस्तु । नास्ति । इत्येवंविधम् । प्रश्नोत्तरम् । श्रुत्वा । प्रभुः श्रीहरिः । तौ गोपालानन्दब्रह्मानन्दौ मुनी । उवाच । हे मुनी ! । अस्य प्रश्नस्य । उत्तरं तु । इदमेव । मतम् ॥ ९६ ॥ सुधेति । इत्येवंविधम् । ईश्वरस्य परमेश्वरस्य श्रीहरेः । सुधोपमाम् । वाचम् । निशम्य । त्यागिवर्यौ मुनिश्रेष्ठौ । तौ गोपालानन्दब्रह्मानन्दौ । अपरे । सर्वे । सन्तः । भक्ताः । गृहिणश्चापि । हृदि स्वस्वमानसे । मोदम् । प्राप्य । तं स्वावासं व्रजन्तं श्रीहरिम् । प्रणेमुः ॥ ९७ ॥ स्वैः पृष्टानां द्वादशानां प्रश्नानामुत्तराणि तु । कृत्वा पृष्ट्वा स्वयं प्रश्नमेकं सद्भ्यां तदुत्तरम् ॥ १ ॥ कारयित्वा यथार्थं तत्स्वीकृत्यैव च यो हरिः । हर्षयामास तान्सोऽस्तु हर्षदायी सदैव मे ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्येकान्तिकोपासक

स्वमेवाश्रित्य कतिचिज्जडार्षभशुकोपमाः । भक्ता भवेयुरित्येव हेतुना स तथा भवेत् ॥ ९५ ॥ अन्यस्तु हेतुर्नास्तीति श्रुत्वा प्रश्नोत्तरं प्रभुः । तावुवाचास्य प्रश्नस्य त्विदमेवोत्तरं मतम् ॥ ९६ ॥ सुधोपमां वाचमितीश्वरस्य तौ त्यागिवर्यावपरे च सन्तः । निशम्य भक्ता गृहिणोऽपि सर्वे मोदं हृदि प्राप्य च तं प्रणेमुः ॥ ९७ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकसप्तत्रिंशस्तरङ्गः ॥ २३७ ॥ १४ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य वेदाष्टवसुभूमिते । शुचिकृष्णत्रयोदश्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्ग उत्तमस्य स भूभुजः । स्वावासे स्वासनेऽराजत्सितसूक्ष्मघनांशुकः ॥ २ ॥ वृतः सहस्रशो भक्तैस्त्यागिभिर्गृहिभिस्तथा । हारान् दधत् कौन्दपौष्पान् स उवाच सतोऽखिलान् ॥ ३ ॥

श्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्सुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकसप्तत्रिंशस्तरङ्गः ॥ २३७ ॥ १४ ॥

नवाङ्गायां हरेर्भक्तौ ज्ञात्वाऽङ्गं स्वीयमादितः । भक्तैः कार्यं तदर्चादित्विति पञ्चदशे स्मृतम् ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८४) शुचिकृष्णत्रयोदस्यामाषाढमासीयकृष्णपक्षागतत्रयोदशीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य भूभुजः । दुर्गे । स्वावासे स्वकीयावाससौधीयद्वितीयभूमिकागवाक्षमध्ये । स्वासने श्वेतोत्तरच्छदयुते सोपबर्हपार्श्विके स्थूलतूलिकासने । सितसूक्ष्मघनांशुकः परिधृतश्वेताणुनिबिडवसनः । स श्रीहरिः । अराजत् ॥२॥ वृत इति । सहस्रशो नानादेशागतत्वाद्बहुभिः । त्यागिभिः । तथा । गृहिभिः । भक्तैः । वृतः सभाया परिवेष्टितः । कौन्दपौष्पान्कुन्दपुष्पकृतान् । हरान् । दधत् । स श्रीहरिः । अखिलान् । सतो मुक्तानन्दादिसाधून् । उवाच ॥ ३ ॥

कृष्णेति । हे साधवः ! । कृष्णभक्तः । यदा । एकान्ते । उपविश्य । निजान्तरे स्वान्तर्हृदये । कृष्णस्य । मानसीम् । अर्चां पूजाम् । अथवा । ध्यानम् । कर्तुम् । ईहते उद्युक्तो भवति । तदेत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ४ ॥ तदेति । तदा । प्राक् पूर्वम् । असद्देशादियोगात् । विषयैर्मायिकैः शब्दादिभिः । कृतः । यः । पराभवः । आसक्तिपूर्वं तदुपभोगाचरणरूपः स्वतिरस्कार इत्यर्थः । सः । तस्य । पुंसो भक्तस्य । स्मृतिपथम् । याति । तत्स्मृतिर्जायते इत्यर्थः ॥ ५ ॥ कामेति । अथवा । कामक्रोधादिभिर्दोषैरपि । कृतः । यः । स्वपराभवः । सोऽपि । तदा तस्मिन्काले । ध्यातुर्मानसीमर्चां कुर्वतः केवलं श्रीहरिस्वरूपमेव ध्यायतो वा भक्तस्येत्यर्थः । अन्तरे । स्मरणम् । याति । स स्मृतो भवतीत्यर्थः ॥६॥ तत इति । ततोहेतोः । तस्यः भक्तस्य । ध्यानसुखम् । किञ्चन किमपि । नैव । जायते । असत्स्मृतेर्हेतोर्भगवत्स्वरूपेतरेषां मायिकविषयाणां स्मरणाद्धेतोः । हृदि । वेदना पीडा । महत्यतिशयितैव । जायते ॥ ७ ॥ भक्तेरिति । भक्तेः । नवसु । विधासु मध्ये । स्वाभीष्ट-

कृष्णभक्तो यदैकान्त उपविश्य निजान्तरे । कृष्णस्य मानसीमर्चां ध्यानं वा कर्तुमीहते ॥ ४ ॥ तदा स्मृति-
पथं याति तस्य पुंसः पराभवः । असद्देशादियोगाद्यो विषयैः प्राक् कृतः स वै ॥ ५ ॥ कामक्रोधादिभिर्वापि
यः कृतः स्वपराभवः । सोऽपि स्मरणमायाति तदा च ध्यातुरन्तरे ॥ ६ ॥ ततो ध्यानसुखं तस्य जायते नैव
किञ्चन । वेदना तु महत्येव जायतेऽसत्स्मृतेर्हृदि ॥ ७ ॥ भक्तेर्विधासु नवसु स्वाभीष्टतमयैकया । तस्या नाशे
सति भवेत्कृष्णार्चाध्यानजं सुखम् ॥ ८ ॥ युद्धे शस्त्रक्षतार्त्तस्य युक्तपट्टकबन्धनात् । अर्त्तिनाशे भवेन्निद्रासौख्यं
यद्वत्तथैव तत् ॥ ९ ॥ यया तु भक्तिविधया सुखं भवति तस्य सा । स्वाङ्गमित्यवगन्तव्यं दृढीभूतं हितावहम्
॥ १० ॥ स्वकमङ्गमतो भक्तो विदित्वाऽऽश्रित्य तद् दृढम् । हरेर्मानसपूजादि कुर्यात्तेन सुखं भवेत् ॥ ११ ॥
अविदित्वा तु यः स्वाङ्गं ध्यानादि कुरुते हरेः । स नाप्नोति सुखं तेन ततस्तज्ज्ञेयमञ्जसा ॥ १२ ॥

तमया स्वातिप्रियया । एकया विधया । तस्या असत्स्मृतेः । नाशे । सति । कृष्णार्चाध्यानजम् । सुखम् । भवेत् ॥ ८ ॥ एतदेव दृष्टान्तोक्त्या स्पष्टमाह । युद्ध इति । यद्वद्यथा । युद्धे शस्त्रक्षतार्त्तस्य वैरिकृतखड्गादिप्रहारजातक्षतपीडावतः पुरुषस्य । युक्तपट्टकबन्धनाद्यथा व्रणवतः सुखं भवेत्तथा योग्यपट्टकबन्धनतः । अर्त्तिनाशे पीडानिवृत्तौ सत्याम् । निद्रासौख्यम् । भवेत् । तथा तद्वदेव । तत्कृष्णार्चाध्यानजं सुखं भवेत् ॥९॥ ययेति । तस्य भक्तस्य । यया भक्तिविधया । सुखं पूर्वोक्तं सौख्यम् । भवति जायते । सा भक्तिविधा । दृढीभूतम् । हितावहम् । स्वाङ्गम् । अस्ति । इतीत्थम् । अवगन्तव्यम् ॥१०॥ स्वकमिति । अतोहेतोः । भक्तः । स्वकम् । अङ्गम् । विदित्वा । तत्स्वाङ्गम् । दृढं यथातथा । आश्रित्य । हरेः । मानसपूजादि । कुर्यात् । तेनेत्थंविधानेन । सुखम् । भवेत् ॥ ११ ॥ अविदित्वेति । यो भक्तः । स्वाङ्गम् । अविदित्वा । हरेः । ध्यानादि । कुरुते । स भक्तः । तेन । सुखम् । नाप्नोति । ततोहेतोः । तत्स्वाङ्गम् । अञ्जसा तत्त्वतः । ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

काष्णेति । स्वाङ्गानुकूलम् । विहिता । भक्तिरेव । काष्णेतरान् श्रीकृष्णसङ्कल्पतोऽन्यान् ।। सर्वशः सर्वान् । सङ्कल्पान् । सर्वथा । हन्ति । इतीत्थम् । गम्यताम् ॥ १३ ॥ नवधेति । भक्तिस्तु । नवधा नवप्रकारापि । विधातव्या । तत्र नवधाभक्तावपि । स्वाङ्गभक्तिः । विशेषतः । विधेया । इतीत्थंभूतः । औद्धव औद्धवावतारास्मद्गुरुरामानन्दस्वामिप्रतिपादितः । सिद्धान्तः । ज्ञेयः ॥ १४ ॥ जगदिति । इत्येवंविधम् । जगद्गुरोः । प्रभोः तस्य श्रीहरेः । अमृतोपमानम् । वचः । निशम्य । सदोनिषण्णाः । भक्ताः । सर्वे । ते । त्यागिनो मुनयः । अथो । गृहिणश्चापि । मोदम् । अलभन्त ॥ १५ ॥ स्वध्यानादिजसौख्यस्य स्वेषां कारण माह यः । विक्षेपरहितं देयाच्छ्रीहरिस्तत्सुखं स मे ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्येकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्सनुरघुपीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकाष्टत्रिंशस्तरङ्गः ॥ २३८ ॥ १५ ॥

काष्णेतरांस्तु सङ्कल्पान् सर्वथा हन्ति सर्वशः । स्वाङ्गानुकूलं विहिता भक्तिरेवेति गम्यताम् ॥ १३ ॥ नवधापि विधातव्या भक्तिस्तत्र विशेषतः । स्वाङ्गभक्तिर्विधेयेति ज्ञेयः सिद्धान्त औद्धवः ॥ १४ ॥ जगद्गुरोरित्यमृतोपमानं वचः प्रभोस्तस्य निशम्य सर्वे । ते त्यागिनोऽथो गृहिणोऽपि भक्ताः सदोनिषण्णा अलभन्त मोदम् ॥ १५ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकाष्टत्रिंशस्तरङ्गः ॥ २३८ ॥ १५ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य वेदाष्टवसुभूमिते । अमायां शुचिमासस्य वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्ग उत्तमस्य स सद्मनः । वेद्यां प्राचीनवक्त्रस्य न्यषीदत्तूलिकासने ॥ २ ॥
सितवासा दधत्पौष्पान् कण्ठे हारांश्च शेखरान् । उष्णीषे निजभक्तौघैर्नानादेशागतैर्वृतः ॥ ३ ॥
सतश्च गृहिणो भक्तान्सर्वान्प्रति जगाद सः । सर्वे भक्ताः ! शृणुत वः किञ्चित्पृच्छाम्यहं हितम् ॥ ४ ॥

प्रीतिः कार्या हरावेव नान्यस्मिंस्तु गुणिन्यपि । पतिव्रतावत्सद्भक्तैरित्युक्तं षोडशे स्फुटम् ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८४) शुचिमासस्याषाढमासस्य । अमायाममावास्यातिथौ । इदम् हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे । प्राचीनवक्त्रस्य प्राग्द्वारस्य । सद्मनस्तस्यैव भवनस्य । वेद्यां बहिर्वेदिकायाम् । तूलिकासने पार्श्विकश्वेतोत्तरछदयुतस्थूलतूलिकाविष्टरे । स श्रीहरिः । न्यषीदत् ॥ २ ॥ तं विशिनष्टि । सितेति । सितवासाः परिहितसकलश्वेतवसनः । कण्ठे । पौष्पान्कुन्दकुसुमरचितान् । हारान् । उष्णीषे । पौष्पान् । शेखरांश्च । दधत् । नानादेशागतैः । निजभक्तौघैस्त्यागिगृहिस्वाश्रितजनानां वृन्दैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः ॥३॥ सत इति । स श्रीहरिः । सतस्त्यागिनः । गृहिणो गृहस्थान् । सर्वान् । भक्तान् । प्रति । जगाद । हे भक्ताः ! । अहम् । वो युष्माकम् । किञ्चित्किमपि । हितम् । पृच्छामि । तत् । सर्वे यूयम् । शृणुत ॥ ४ ॥

हरिति । अत्र सत्सङ्गे । हरिभक्तस्य । पुंसो जनस्य । गुणहीनस्य । देहिनः प्राणिनः । वर्जने त्यागे । प्रयासः । नास्ति । गुणिवर्जने गुणवत्प्राणित्यागे तु । स प्रयासः । अस्ति ॥५॥ एतदेव हेतूक्तिपूर्वं विशेषतः स्पष्टमाह त्रिभिः । भूरीति । हे भक्ताः ! । धरातले । यः । पुमान् । भूरिसद्गुणयुक्तः । स्यात् । तस्य पुंसः । त्यागः । नैव । भवेत् । यतोहेतोः । गुणः । प्रीतिहेतुस्तस्मिन्स्नेहस्य कारणमस्ति ॥ ६ ॥ गुणवानिति । यः । पुरुषः । गुणवान् । स्यात् । स पुरुषः । स्वीयः स्वसम्बन्धी । अस्तु । अथवा । परः सम्बन्धिभिन्नः । अस्तु । तथापि । तस्मिन् गुणवति पुरुषे । सर्वजनस्य । प्रीतिः । अनायासेन । स्यात् । हि "गुणाः प्रियत्वेऽधिकृता न संस्तवा" इत्यभियुक्तोक्तेः ॥ ७ ॥ प्रीतिरिति । गुणजाता । या । प्रीतिः । सा । दृढा । अत एव । अविचाल्या । भवेत् । ततो हेतोः । धीमता बुद्धिमता पुरुषेणापि । गुणिनः पुरुषस्य । त्यागः । कथम् । भवेत् । न भवेदेवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ एवमिति । एवं सति । भक्तस्य । कृष्णात्स्वेष्टदेवाच्छ्रीहरेः । अन्यत्रेतरस्मिन् । कुत्रचित्कस्मिंश्चिदपि गुणिनि पुरुषे । क्वापि कदाचिदपि । प्रीतिः । केन । उपायेन । न भवेत् । तत् । उच्यताम् ॥ ९ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण ।

हरिभक्तस्य पुंसोऽत्र गुणहीनस्य देहिनः । वर्जने न प्रयासोऽस्ति स त्वस्ति गुणिवर्जने ॥ ५ ॥ भूरिसद्गुणयुक्तः स्यात् पुमान् यस्तु धरातले । तस्य त्यागो भवेन्नैव प्रीतिहेतुर्गुणो यतः ॥ ६ ॥ गुणवान् पुरूषो यः स्यात्सोऽस्तु स्वीयः परोऽथ वो । अनायासेन तस्मिन् स्यात्प्रीतिः सर्वजनस्य हि ॥७॥ प्रीतिस्तु गुणजाता या साऽविचाल्या भवेद् दृढा । ततः कथं भवेत्त्यागो गुणिनो धीमताऽपि च ॥८॥ एवं सति तु भक्तस्य कृष्णादन्यत्र कुत्रचित् । केनोपायेन न भवेत्प्रीतिः क्वापि तदुच्यताम् ॥९॥ इति पृष्टास्तु ते भक्ता यथामति तदुत्तरम् । यथाकथंचिदवदंस्ततः स स्वयमाह तत् ॥ १० ॥ यथा पतिव्रता नारी पत्युरन्यत्र पूरुषे । प्रीतिं न कुर्यात् क्वापीह तथाऽन्यत्र हरेस्तु सः ॥११॥ दरिद्रो वा कुरूपो वा रोगी वृद्धोऽथवा निजः । पतिरेव प्रियस्तस्या न त्वन्योऽतिगुणोऽपि वै ॥१२॥ रूपतारुण्यवित्ताद्यैः पूर्णमप्यन्यपूरुषम् । प्रीत्या तु सा क्वचिन्नैव पश्येद्वा तेन संवदेत् ॥ १३ ॥

पृष्टाः श्रीहरिणानुयुक्ताः । ते भक्ताः । तदुत्तरम् । यथामति । यथाकथंचिन्महता बुद्धिप्रयासेन । अवदन् । ततो यथार्थतया तदुत्तराभवनदर्शनानन्तरम् । स श्रीहरिः । स्वयमेव । तत्स्वप्रश्नोत्तरम् । आह ॥ १० ॥ यथेति । हे भक्ताः ! । इह लोके । यथा । पतिव्रता साध्वी । नारी । पत्युः । अन्यत्रेतरस्मिन् । क्वापि कस्मिंश्चिदपि । पूरुषे नरे । प्रीतिम् । न कुर्यात् । तथा । स भक्तः । हरेः । अन्यत्रेतरस्मिन्कस्मिंश्चिदपि गुणिनि पुरुषे । प्रीतिं न कुर्यात् ॥ ११ ॥ पतिव्रतादृष्टान्तं विवृण्वन्नेतदेव द्रढयत्येकादशभिः । दरिद्र इति । तस्याः पतिव्रतानार्याः । निजः । पतिः । दरिद्रो दुर्विधः । अथवा । कुरूपः । अथवा । रोगी । अथवा । वृद्धः सन्नपि । प्रियः प्रीतिविषय एव । भवेत् । अतिगुणो बहुगुणयुक्तोऽपि । अन्यः स्वपतीतरः पुरुषस्तु । प्रियः । न भवेत् । वै ॥१२॥ रूपेति । सा पतिव्रता स्त्री । रूपतारुण्यवित्ताद्यैः । पूर्णं सम्पन्नमपि । अन्यपूरुषं तु । प्रीत्या । क्वचित्कदाचिदपि । नैव पश्येत् । अथवा । तेन रूपादिसम्पन्नान्यपुरुषेण सह । प्रीत्या । क्वचित् । न संवदेत् ॥ १३ ॥

देवरेति । सा पतिव्रता । देवरश्वशुरादीनां स्वपत्यनुजजनकादीनाम् । अतिथीनां प्राघुर्णिकानाम् । नृणां च । पतिसम्बन्धहेतुना । अन्नाम्बुभिरन्नोदक-प्रदानैः । सेवाम् । कुर्यात् ॥ १४ ॥ लेशेति । अथापि । अस्याः पतिव्रतायाः । भर्त्रन्यपुरुषे स्वपतीतरस्मिन्नरे । गुणिभावतस्तदीयं रूपादिगुणभावमुपादायेत्यर्थः । प्रीतिः । क्वापि । कदाचिदपि । स्वप्नेऽपि । लेशमात्रमणुमात्रमपि । ननु नैव । भवति जायते । ध्रुवम् ॥ १५ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । यस्य भक्तस्य । प्रत्यक्षपुरुषोत्तमे श्रीहरौ । प्रीतिः । भवेत् । तस्य भक्तस्य । गुणिन्यपि । पूरुषे । प्रीतिः । नैव भवेत् ॥ १६ ॥ कृष्णेति । अस्य पतिव्रतायाः स्वपताविव भगवति प्रत्यक्षे श्रीहरौ प्रीतिमतो भक्तस्य । कृष्णभक्तेषु स्वेष्टदेवस्य श्रीहरेरेकान्तिकजनेषु । प्रीतिस्तु । कृष्णसम्बन्धतः स्वेष्टदेवस्य श्रीहरेर्भजनसम्बन्धमात्रत एव । भवेत् । तद्गुणदृष्ट्या भक्तानां हरिभजनेतरगुणदर्शनेन तु । प्रीतिः । न भवेत् । इत्यमुना प्रकारेण । गुणित्यागः । अवगम्यताम् ॥ १७ ॥ स्वेति । किञ्च । तस्य तथाविधभक्तस्य । स्वप्राप्ते । साक्षात्प्रत्यक्षे । श्रीहरौ । यादृशी । प्रीतिस्तु । हरेः । रूपान्तरेषु श्रीकृष्णाद्यन्यावतारेष्वपि । नैव भवेत् ॥ १८ ॥ एतदेव सदाचारेण

देवरश्वशुरादीनामतिथीनां च सा नृणाम् । कुर्यादन्नाम्बुभिः सेवां पतिसम्बन्धहेतुना ॥ १४ ॥ लेशमात्रमपि प्रीतिर्न त्वस्या गुणिभावतः । भर्त्रन्यपुरुषे क्वापि स्वप्नेऽपि भवति ध्रुवम् ॥ १५ ॥ एवं यस्य भवेत्प्रीतिः प्रत्यक्षपुरुषोत्तमे । तस्य प्रीतिर्भवेन्नैव गुणिन्यपि हि पूरुषे ॥१६॥ कृष्णभक्तेषु तु प्रीतिः कृष्णसम्बन्धतो भवेत् । नास्य तद्गुणदृष्ट्येति गुणित्यागोऽवगम्यताम् ॥ १७ ॥ स्वप्राप्ते श्रीहरौ साक्षात् प्रीतिस्तस्य च यादृशी । तादृशी तु भवेन्नैव हरे रूपान्तरेष्वपि ॥ १८ ॥ यथा हनुमतः प्रीतिर्वर्त्तते चिरजीविनः । अद्यापि श्रीराम एव न तु कृष्णादिमूर्त्तिषु ॥ १९ ॥ एवं यः प्रीतिमान् कृष्णे भवेद्भक्तोऽचलस्थितिः । ऐकपत्यं तु तस्यैव ज्ञातव्यं सुदृढं सदा ॥ २० ॥ पतिव्रतोपमा प्रीतिः स्वस्वामिनि हरौ दृढा । यस्य न स्यात्तस्य भक्तिर्ज्ञातव्या व्यभिचारिणी ॥ २१ ॥ तस्माद्भक्तेन सुधिया सर्वथा सर्वदात्मनः । प्रीतिः कार्या हरावेव नान्यत्र तु कदाचन ॥ २२ ॥

द्रढयति । यथा । चिरजीविनः स्वेष्टदेवैककथाया अनिशश्रवणाय ततः सम्प्राप्तचिरजीवित्ववरस्य । हनुमतः । अद्यापि बहुकालातिक्रमे जातेऽप्येतत्कालपर्यन्तमपीत्यर्थः । श्रीरामे । एव । प्रीतिः । वर्त्तते । तथा । कृष्णादिमूर्त्तिषु तु । प्रीतिः । न वर्त्तते ॥ १९ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । यः । भक्तः । कृष्णे प्रत्यक्षे श्रीहरौ । प्रीतिमान् गाढानुरागयुक्तः । एत एव । अचलस्थितिः स्थिरनिष्ठः । भवेत् । तस्य भक्तस्यैव । सदा । सुदृढम् । ऐकपत्यमेकपतित्वम् । ज्ञातव्यम् ॥ २० ॥ विपक्षे दोषमाह । पतीति । यस्य भक्तस्य । स्वस्वामिनि । हरौ । पतिव्रतोपमा । दृढा । प्रीतिः । न स्यात् । तस्य भक्तस्य । भक्तिः । व्यभिचारिणी । ज्ञातव्या ॥ २१ ॥ तस्मादिति । तस्माद्धेतोः । सुधिया सुमतिना । भक्तेन । आत्मनः स्वस्य । प्रीतिः । सर्वथा सर्वप्रकारेण । सर्वदा सर्वकालम् । हरौ स्वेष्टदेवे प्रत्यक्षे श्रीहरिकृष्णभगवत्येव । कार्या । अन्यत्र तदितरत्र कस्मिंश्चिदपि मुक्तभक्ते तदवतारे च । प्रीतिस्तु । कदाचन । न कार्या ॥ २२ ॥

श्रुत्वेति । इत्येवंविधाम् । तस्य श्रीहरेः । अमृततुल्यवाणीम् । श्रुत्वा । सदोनिषण्णाः । तदीयभक्ताः । ते । सर्वे । साधवः । अन्ये गृहिणश्चापि । हृदि मोदं प्राप्येतिशेषः । तस्मिन्स्वेष्टदेवे श्रीहरौ । दृढम् । ऐकपत्यम् । अवापुः ॥२३॥ त्यक्त्वाऽप्यन्यं तु गुणिनं स्वस्मिन्कार्यां स्वकैर्हरिः । प्रीतिं यः प्राह साध्वीवद्द्यात्तां सुदृढां स मे ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्येकान्तिकोपासक श्रीहरिभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकैकेकोनचत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ २३९ ॥ १६ ॥

मुमुक्षुणाऽल्पापिरतिर्हरेरन्यत्र वस्तुनि । अकार्योक्ता सप्तदशे दृष्टान्तेनार्षभेन च ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८४) नभोमासे श्रावणमासे । शुक्लषष्ठ्यां शुक्लपक्षस्य षष्ठीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे । प्राचीनवक्त्रस्य प्राग्द्वारस्य । सद्मनस्तस्यैव भवनस्य । वेद्यां बाह्यवेदिकायाम् । पीठोत्तमे स्वास्तृते पर्यङ्कासने । स श्रीहरिः । उपाविशत् ॥ २ ॥ सितेति । सितांशुकः परिहितसकल-

श्रुत्वेति तस्यामृततुल्यवाणीं ते साधवोऽन्ये च सदोनिषण्णाः । तदीयभक्ता गृहिणोऽपि सर्वे तस्मिन्नवापुर्दृढमैकपत्यम् ॥ २३ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकैकेकोनचत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ २३९ ॥ १६ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य वेदाष्टवसुभूमिते । शुक्लषष्ठ्यां नभोमासे वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य स सद्मनः । वेद्यां प्राचीनवक्त्रस्य पीठोत्तम उपाविशत् ॥ २ ॥ सितांशुकः स्रजं पौष्पीं दधत्कण्ठे वृतो निजैः । त्यागिभिर्गृहिभिश्चासौ प्रोवाच स्वाग्रगान्सतः ॥ ३ ॥ श्रीमद्भागवते यादृक् स्कन्धे भवति पञ्चमे । राजर्षिभरताख्यानं नाख्यानं तादृशं परम् ॥ ४ ॥ अत्रैवातिचमत्कारो वर्त्तते शृण्वतां नृणाम् । कृष्णेतरपदार्थे यन्मुमुक्षोर्न मनो व्रजेत् ॥ ५ ॥ साक्षात्कृष्णावतारस्य ऋषभस्य सुतो हि सः । कृष्णार्थं मलवत्त्यक्तराज्यश्रीरात्मदर्शनः ॥ ६ ॥

श्वेतवसनः । कण्ठे । पौष्पीं कुन्दपुष्पमयीम् । स्रजं मालाम् । दधत् । त्यागिभिः । गृहिभिश्च । निजैर्नानादेशागतैः स्वाश्रितजनैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः । असौ श्रीहरिः । स्वाग्रगान्स्वपुरोनिषण्णान् । सतः साधून् । प्रोवाच ॥ ३ ॥ श्रीमदिति । श्रीमद्भागवते । पञ्चमे । स्कन्धे । यादृक् यादृशम् । राजर्षिभरताख्यानम् । भवति । तादृशम् । परमन्यत् । आख्यानम् । न भवति ॥ ४ ॥ अत्रेति । अत्रास्मिन् राजर्षिभरताख्याने । शृण्वताम् । नृणाम् । अतिचमत्कारः । वर्त्तते । यद्येन तच्चमत्कारेण । मुमुक्षोर्भक्तस्य । मनः । कृष्णेतरपदार्थे । न व्रजेत् ॥ ५ ॥ समासोक्तमियमेवार्थं विस्तरेणाह चतुर्भिः । साक्षादिति । साक्षात्कृष्णस्य प्रत्यक्षतया वा नयनविषयस्य श्रीकृष्णाख्यभगवतोऽवतारस्य प्रादुर्भावविशेषस्य । ऋषभस्यैतन्नाम्नो भगवतः । सुतः पुत्रः । स भरतः । कृष्णार्थं कृष्णस्य निरन्तरायोपासनार्थम् । मलवत् । त्यक्तराज्यश्रीः । आत्मदर्शनः सम्प्राप्तात्मसाक्षात्कारः ॥ ६ ॥

हरीति । हरिक्षेत्रनिवासी निजजनवात्सल्यतया तदिच्छारूपतो हरेः सन्निधानभूते पुलहाश्रमे कृतावासः । अहर्निशम् । कृष्णम् । भजन् सन् । कृपया केवल दयया । मृगार्भे मृगदारके । स्नेहात्सुदृढानुरागं प्राप्य । भक्तिभ्रष्टो भगवदाराधनलक्षणभक्तिमार्गात् च्युतः सन् । मृगः । अभवन्मृगदेहं प्राप्तवान् । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥ ७ ॥ एवं किञ्चित्तत्कथाऽऽयासमुक्त्वा कृष्णतदीयेतरस्नेहो महापापरूपो येन पुनः संसृतिरितिवदन्पुनरत्रार्थे तमेव दृष्टान्तयति । कृष्णेति । कृष्णतद्भक्तभिन्नार्थे । स्नेहः । महत् । पापम् । मतम् । येन पापेन । राजर्षिः । आर्षभः ऋषभदेवपुत्रो भरतोऽपि । द्रुतम् शीघ्रम् । मृगत्वम् अगमत् ॥ ८ ॥ अत इति । अतो हेतोः । स भरतः । मृगजन्मनः । अनन्तरम् । विप्रत्वे ब्राह्मणभावे । सम्प्राप्ते इतिशेषः । जडवृत्तिर्जडवत्कृतवर्त्तनः । हरिम् । भजन्सन् । निःसङ्गः सन्नेव । भूमौ । व्यचरत् ॥ ९ ॥ अत इति । अतो हेतोः । बुद्धिमद्भिः । मुमुक्षुभिः । भक्तैः । कृष्णेतरपदार्थेषु । अल्पापि । रतिः स्नेहः । नैव । कार्या । वै ॥ १० ॥ इतीति । इत्येवंविधम् । प्रभोः प्रत्यक्षपरमेश्वरस्य । तस्य श्रीहरेः । वचोऽमृतम् । निपीय । भक्तजनाः । ते । निखिलाः । मुनयः । गृहिणश्च । आनता एतावतीं वार्त्तां कृत्वा

हरिक्षेत्रनिवासी च भजन् कृष्णमहर्निशम् । स्नेहान्मृगार्भे कृपया भक्तिभ्रष्टोऽभवन्मृगः ॥ ७ ॥ कृष्ण-तद्भक्तभिन्नार्थे स्नेहः पापं महन्मतम् । येनार्षभोऽपि राजर्षिर्मृगत्वमगमद् द्रुतम् ॥ ८ ॥ अत एव स विप्रत्वेऽनन्तरं मृगजन्मनः । निःसङ्गो व्यचरद् भूमौ जडवृत्तिर्भजन् हरिम् ॥ ९ ॥ अत एव सदा भक्तैर्बुद्धिमद्भिर्मुमुक्षुभिः । कृष्णेतरपदार्थेषु कार्या नाल्पापि वै रतिः ॥ १० ॥ इति तस्य वचोऽमृतं प्रभोर्निखिला भक्तजना निपीय ते । मुनयो गृहिणश्च मानसे परमं हर्षमवापुरानताः ॥ ११ ॥

इति श्रीशतानन्दमुनिविरचिते हरिवाक्यसुधासिंधौ द्विशताधिकचत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ २४० ॥ १७ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य वेदाष्टवसुभूमिते । दशम्यां नभसः कृष्णे वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥

सान्ध्यनीराजनकालीयश्रीकृष्णदर्शनाय गजगतिचातुर्येण व्रजते हरये कृतप्रणामाः सन्तः । मानसे । परमम् । हर्षम् । अवापुः ॥ ११ ॥ मद्भक्तैर्मामृतेऽन्यार्थे प्रीतिरल्पापि नो सदा । कार्येत्याह हरिः स्वेभ्यो यत्तस्मिन्नस्तु मे रतिः ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्येकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकचत्वारिंस्तरङ्गः ॥ २४० ॥ १७ ॥

पुत्रस्य श्रीहरेर्मेऽथ निर्लोभानन्दयोगिनः । मुनेरखण्डानन्दस्य प्रश्नानामुत्तराणि च ॥ १ ॥ विधाय श्रीहरिः प्रश्नमेकं पृष्ट्वा तदुत्तरम् । स्वयं यथायथं चक्रे त्वित्यष्टादश ईरितम् ॥ २ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धे व्याख्यातम् । (१८८४) नभसः श्रावणमासस्य । कृष्णे बहुलपक्षे । दशम्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥

तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे । प्राङ्मुखस्य प्राग्द्वारस्य । वेश्मनस्तस्यैव भवनस्य । वेद्यां बाह्यवेदिकायाम् । पीठे स्वास्तृते पर्यङ्कासने । सितांशुकः परिधृतसकलश्वेतवसनः । स श्रीहरिः । उपाविशत् ॥ २ ॥ तं विशिनष्टि । बिभ्रदिति । पुष्पस्रगापीडान् । बिभ्रत् । कौन्दकुसुमीयान् हारान्कण्ठे आपीडानुष्णीषे दधदित्यर्थः । सहस्रशो नानादेशागत्वादनेकैः । स्वाननार्पितदृष्टिभिः स्वाननाम्बुजयोजितदृग्भिः । त्यागिभिः । गृहस्थैश्च । भक्तैः । वृतः सभायां परिवेष्टितश्च ॥ ३ ॥ पप्रच्छेति । पुरतः । स्थितः श्रीहरेः पुरःप्रदेशावस्थितः । रघुवीरः श्रीहरिप्रदत्तसत्सङ्गिजनगुरुतस्तत्पुत्रो रघुवीराचार्यः । तं श्रीहरिम् । प्रणम्य । पप्रच्छ । हे प्रभो ! । जीवस्य । स्थितिः । जाग्रतीव जाग्रदवस्थायां यथा । तथा । स्वप्ने स्वप्नस्थायाम् । कुतोहेतोः । न भवति ॥ ४ ॥ "मयेत्थमनुयुक्तोऽसौ सभायामीश्वरेश्वरः । मामाहानन्दयन्सर्वान्परांश्चेति निजान् पिता" । भवन्तीति । हे पुत्र ! । देहिनां जीवानाम् । तिस्रोऽपि । अवस्था जाग्रदाद्याः । त्रिगुणात्मिकाः । भवन्ति । एकैकः । गुणः सत्त्वादिरपि । पृथक् पृथक् । अन्याभ्यां गुणाभ्याम् । मिश्रः । अस्ति । सत्त्वं रजस्तमोभ्यां रजस्तमःसत्त्वाभ्यां तमः सत्त्वरजोभ्यामिति तेषां मिश्र-

तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य स वेश्मनः । उपाविशत्प्राङ्मुखस्य स्ववेद्यां पीठे सितांशुकः ॥ २ ॥ बिभ्रत्पुष्पस्रगापीडान् वृतो भक्तैः सहस्रशः । त्यागिभिश्च गृहस्थैश्च स्वाननार्पितदृष्टिभिः ॥ ३ ॥ पप्रच्छ रघुवीरस्तं प्रणम्य पुरतः स्थितः । जाग्रतीव स्थितिः स्वप्ने जीवस्य न कुतः प्रभो ! ॥४॥ श्रीहरिरुवाच–भवन्ति देहिनां तिस्रोऽप्यवस्थास्त्रिगुणात्मिकाः । एकैकश्च गुणोऽप्यस्ति मिश्रोऽन्याभ्यां पृथक् पृथक् ॥ ५ ॥ रजगुणात्मिकावस्था स्वप्नसंज्ञा हि वर्त्तते । तमःसत्त्वविमिश्रस्य प्राधान्यं रजसोऽत्र हि ॥ ६ ॥ उद्रेके तमसस्तत्र जाड्याधिक्येन कर्हिचित् । अनुभूतमपि स्वप्नं देही वक्तुं न शक्नुयात् ॥ ७ ॥ सत्त्वस्य क्वचनोद्रेके जाते स्वप्ने तु देहिनः । स्थितिर्भवेज्जाग्रतीव तत्स्मृतिश्च यथाक्रमम् ॥ ८ ॥ उद्रेको रजसस्त्वत्र वर्त्तते प्रायशस्ततः । भ्रान्तत्वं जायते तेन जाग्रद्वन्नास्ति तत्स्थितिः ॥ ९ ॥ निर्लोभानन्दसाधुस्तमथापृच्छत्कृताननतिः । जाग्रत्यदृष्टं स्फुरति कथं स्वप्ने तथाऽश्रुतम् ॥ १० ॥

ताऽस्तीत्यर्थ ॥५॥ रज इति । स्वप्नसंज्ञा । अवस्था । रजोगुणात्मिका । वर्त्तते । । हि । अत्र स्वप्नावस्थायाम् । तमःसत्त्वविमिश्रस्य । रजसो रजोगुणस्य । प्राधान्यम् । वर्त्तते । हि ॥ ६ ॥ उद्रेक इति । तत्रोक्तरीत्या तमःसत्त्वमिश्ररजःप्रधानस्वप्नावस्थायाम् । कर्हिचित् । तमसस्तमोगुणस्य । उद्रेकेऽधिकत्वे सति । जाड्याधिक्येन हेतुना । अनुभूतमपि । स्वप्नम् । वक्तुम् । देही । न शक्नुयात् ॥ ७ ॥ सत्त्वस्येति । क्वचन कदाचित् । स्वप्ने स्वप्नावस्थायाम् । सत्त्वस्य गुणस्य । उद्रेके । जाते सति । देहिनः । स्थितिः । जाग्रतीव । भवेत् । तत्स्मृतिः स्वप्नानुभूतार्थस्मृतिश्च । यथाक्रमम् । भवेत् ॥ ८ ॥ उद्रेक इति । अत्र स्वप्नावस्थायाम् । रजसः । उद्रेकः । प्रायशः । वर्त्तते । ततो हेतोः । भ्रान्तत्वम् । जायते । तेन भ्रान्तत्वेन हेतुना । जाग्रद्वत् तत्स्थितिर्जीवावस्थानम् । नास्ति ॥९॥ निर्लोभानन्देति । अथैवं श्रीरघुवीरप्रश्नस्य श्रीहरिकृतोत्तरश्रवणानन्तरम् । निर्लोभानन्दसाधुः । कृताननतिः कृतप्रणामः सन् । तं श्रीहरिम् । अपृच्छत् । हे हरे ! । जाग्रति । अदृष्टम् ।

तथा । अश्रुतम् । स्वप्ने स्वप्नावस्थायाम् । कथम् । स्फुरति ॥ १० ॥ 'निर्लोभानन्दमुनिना पृष्ट इत्थं मुनीश्वरः । स प्राहानन्दस्तं च परानित्यखिलान्निजान्' । अदृष्टा इति । हे मुने ! । इह । जन्मनि । अदृष्टाः । अश्रुताश्च । ये । अर्थाः पदार्थाः । तेऽपि । चेद्यदि । स्वप्ने । स्फुरेयुः । तर्हि । एते स्वप्नस्फुरितपदार्थाः । पूर्वजन्मसु । अनुभूता दृष्टाः श्रुताश्च बोध्याः । 'अदृष्टादश्रुताद्भावान्न भाव उपजायते' इति श्रीभागवतोक्तेः ॥ ११ ॥ तेषामिति । अन्तःकरणसंस्थया । तेषां पूर्वजन्मदृष्टश्रुतपदार्थानाम् । वासनया । स्वप्ने । स्फुरणम् । जायते । नूनम् । अन्यथाऽन्तःकरणस्थतद्वासनाऽभावे । न जायते । इतीत्थम् । अवधार्यताम् ॥ १२ ॥ अखण्डानन्देति । अथैवंविधनिर्लोभानन्दमुनिप्रश्नस्य श्रीहरिकृतोत्तरश्रवणानन्तरम् । अखण्डानन्दसाधुः । कृताञ्जलिः सन् । तं श्रीहरिम् । अपृच्छत् । हे हरे ! । सर्वेषां नृणाम् । सुखम् । दुखं च । पूर्वकर्मानुसारतः । भवति ॥ १३ ॥ भक्तस्येति । हे स्वामिन् ! । हरेस्तव । भक्तस्यापि । पूर्वकर्मणाम् । प्राबल्यं सुखदुःखप्रदान-

श्रीहरिरुवाच—अदृष्टाश्चाश्रुता येऽर्था इह जन्मनि तेऽपि चेत् । स्वप्ने स्फुरेयुस्तर्ह्येतेऽनुभूताः पूर्वजन्मसु ॥ ११ ॥ तेषां वासनया नूनमन्तःकरणसंस्थया । स्फुरणं जायते स्वप्ने नान्यथेत्यवधार्यताम् ॥ १२ ॥
अखण्डानन्दसाधुस्तमथापृच्छत्कृताञ्जलिः । सुखं दुःखं च सर्वेषां पूर्वकर्मानुसारतः ॥ १३ ॥
भक्तस्येति हे स्वामिन् ! प्राबल्यं पूर्वकर्मणाम् । कियत्कालं तिष्ठतीति पृष्ठस्तमवदत्प्रभुः ॥ १४ ॥
यथा यथाऽसौ सत्सङ्गे प्रीत्याधिक्यमवाप्नुयात् । तथा तथास्य कर्माणि प्राप्नुयुः खलु जीर्णताम् ॥ १५ ॥
ततो न संसृतेर्दाने क्षमन्ते तानि निश्चितम् । जीर्णोप्तधान्यबीजानि प्ररोह इव सर्वथा ॥ १६ ॥
यथा जीर्णानि धान्यानि प्ररोहेऽप्यक्षमाणि वै । भक्षणे तूपयुक्तानि भवेयुः सर्वथा नृणाम् ॥ १७ ॥

क्षमतारूपं समर्थत्वम् । कियत्कालम् । तिष्ठति । तद्वदेतिशेषः । इतीत्थम् । पृष्टोऽखण्डानन्दमुनिनाऽनुयुक्तः । प्रभुः श्रीहरिः । तमखण्डानन्दमुनिम् । अवदत् ॥ १४ ॥ यथेति । हे मुने ! । असौ भक्तः । यथा यथा । सत्सङ्गे भगवदेकान्तिकसाधुसमागमे कृते सति । प्रीत्याधिक्यं भगवति स्नेहस्यातिशयत्वम् । अवाप्नुयात् । तथा तथा । अस्य भक्तस्य । कर्माणि वासनात्मकानि पूर्वकर्माणि । जीर्णताम् । प्राप्नुयुः । खलु ॥ १५ ॥ तत इति । ततो हेतोः । जीर्णोप्तधान्यबीजानि बलवत्तरेपि क्षेत्रे उप्तानि त्रिवर्षोत्तरकालातिक्रमाज्जीर्णतां प्राप्तानि व्रीह्यादिधान्यबीजानि । प्ररोहे इवांकुरतयोद्गमने यथा क्षमाणि न भवन्ति तथेत्यर्थः । तानि जीर्णतां प्राप्तानि पूर्वकर्माणि । संसृतेः । दाने भगवद्भक्तस्य जन्ममरणरूपं संसृतिप्रदाने । न क्षमन्ते । एतत् । सर्वथा । निश्चितमेव ॥१६॥ एतदेव दृष्टान्तविवरणपूर्वं स्पष्टमाह द्वाभ्याम् । यथेति । यथा । प्ररोहे । अक्षमाण्यपि । जीर्णानि । धान्यानि । नृणाम् । भक्षणे तु । सर्वथा । उपयुक्तान्युपयोगार्हाणि । भवेयुः । वै ॥ १७ ॥

संसृतेरिति । तथा । संसृतेः । सम्प्रदानत्वे । अक्षमाण्यपि । तानि जीर्णपूर्वकर्माणि । अस्य भक्तस्य । यावज्जीवम् । दैह्ये देहसम्बन्धिनि । सौख्ये । दुःखे च । क्षमाणि । हि दैहिकसुखदुःखप्रदानसमर्थानि स्युरेवेत्यर्थः । इति द्वयोरेकसम्बन्धः । अस्य प्रश्नोत्तरस्यायं भावः । सर्वेषां भगवद्भक्तनृणां प्राक्कर्मणां द्वौ परिणामौ स्तः तत्राद्यः प्रबलत्वे संसृतिप्रदानरूपो द्वितीयो जीर्णत्वे केवलदैहिकसुखदुःखप्रदानतारूपो न तु संसृतिप्रदानतारूप एवं सति भगवदेकान्तिकसाधुसमागमेन भगवत्युत्तरोत्तरवृद्धिमति स्नेहे जायमाने सति तेषां जीर्णभावापत्त्या संसृतिप्रदानत्वे सुतरामसमर्थत्वं स्याद्यावज्जीवं केवलं देहिकसुखदुःखप्रदत्वे समर्थत्वं च स्याद्तो यावत्तेषां जीर्णत्वं न स्यात्तावत्प्रबलत्वेन तत्स्थितेर्यदा जीर्णत्वं स्यात्तदा नेति ॥ १८ ॥ अथेदानीं तज्जीर्णता कथं ज्ञेयेति बोद्धुमन्तःसङ्कल्पं कुर्वाणं तं मुनिं सर्वज्ञतयाऽऽलक्ष्य स्वयमेव तदीयां शङ्कामुद्भाव्य दृष्टान्तोक्तिपूर्वमुत्तरयति सप्तभिः । कर्मणामिति । हे मुने ! । कर्मणाम् । जीर्णता । जाता । कथम् । ज्ञेया । इति चेदित्थंभूतापि पृच्छिषा विद्यते यदि तर्हि । ब्रुवे दृष्टान्तोक्त्या कथयामि । शूरौ कौचित् । द्वौ । पुरुषौ । उद्धृतायुधौ आयुधान्युद्यम्य योद्धुं कृतोद्योगौ । भवेताम् ॥ १९ ॥

संसृतेः सम्प्रदानत्वे तथा तान्यक्षमाण्यपि । दैह्ये सौख्ये च दुःखेऽस्य यावज्जीवं क्षमाणि हि ॥१८॥ कर्मणां जीर्णता जाता कथं ज्ञेयेति चेद् ब्रुवे । द्वौ शूरौ पुरुषौ कौचिद्भवेतामुद्धृतायुधौ ॥ १९ ॥ यावत्तौ युध्यमानौ स्तः परस्परजिगीषया । तावत्तयोर्बलाधिक्यं भवेत्तुल्यं हि देहयोः ॥ २० ॥ यदा त्वेकतरो यायात्परावृत्तिं तदा स तु । पराजितो निर्बलश्च विपरीतस्तथेतरः ॥ २१ ॥ एवं कार्ष्णो जागतश्च सङ्कल्पौ द्वौ परस्परम् युध्यमानौ तुल्यबलौ भवतः समरोत्सुकौ ॥ २२ ॥ यदा कार्ष्णार्दितो यायात्परावृत्तिं तु जागतः । पूर्वकर्ममयस्तर्हि स ज्ञेयो जीर्णतां गतः ॥ २३ ॥ प्राक्कर्मवासनारूपं मनो भवति तद्युतात् । सङ्कल्पा जागताः सर्वे उद्गच्छन्ति मुहुस्ततः ॥ २४ ॥

यावदिति । तौ पुरुषौ । यावद्यावत्कालपर्यन्तम् । परस्परजिगीषया । युध्यमानौ । स्तः । तावत् । तयोः पुरुषयोः । देहयोः । बलाधिक्यम् । तुल्यम् । भवेत् । हि ॥२०॥ यदेति । यदा तु । एकतरो द्वयोर्मध्ये एकः । परावृत्तिं पराङ्मुखत्वम् । यायात् । तदा तु । स परावृत्तो योद्धा । पराजितः । निर्बलश्च । ज्ञेयः । तथा । इतरः प्रति योधरि रणात्परावृत्तेऽपि रण एवावस्थितो योद्धा । विपरितोऽपराजितः स बलश्च ज्ञेयः ॥२१॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । कार्ष्णः साक्षाद्भगवत्सम्बन्धी । जागतो विश्वस्थमायिकविषयसम्बन्धी च । इति । द्वौ । सङ्कल्पौ । परस्परम् । युध्यमानौ । तुल्यबलौ । समरोत्सुकौ परस्परजिगीषया संग्रामोत्साहयुक्तौ । भवतः ॥ २२ ॥ यदेति । यदा । कार्ष्णार्दितः कृष्णसम्बन्धिसङ्कल्पेन पराजितः । पूर्वकर्ममयः । जागतः सङ्कल्पः । परावृत्तिम् । यायात् । तर्हि । स जागतः सङ्कल्पः । जीर्णताम् । गतः । ज्ञेयः ॥ २३ ॥ जागतस्य सङ्कल्पस्य पूर्वकर्ममयत्वं यदुक्तं तत्पूर्वकर्मवासनात्मना क्व स्थितमस्तीत्याशङ्कायां तन्मनसि स्थितमस्तीति ब्रुवन्कर्मानुरोधान्मनःकृतानां सङ्कल्पानां कृष्णभक्तिमहत्सङ्गाभ्यां प्रशमोक्त्या पुनरपि कर्मजीर्णतां स्पष्टमाह द्वाभ्याम् । प्रागिति । हे मुने ! । मनः । प्राक्कर्मवासनारूपम् ।

भवति । तद्युतात्प्राक्कर्मवासनायुक्तात् । ततो मनसः सकाशात् । जागताः । सर्वे । सङ्कल्पाः । मुहुः । उद्गच्छन्ति उत्पद्यन्ते ॥ २४ ॥ कृष्णेति । अनिशं निरन्तरम् । महत्सङ्गेन श्रीहरेरेकान्तिकसाधुप्रसङ्गेन । कृष्णभक्तिप्रतापेन श्रीहरेरेकान्तिकभक्तिप्रभावेन च । सर्वे । ते जागताः । सङ्कल्पाः । प्रशमं विनाशम् । यान्ति । सा । कर्मजीर्णता । ईयताम् ॥ २५ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । तमखण्डानन्दमुनिम् । उक्त्वा । सतांगतिः । स श्रीहरिः । सर्वान् । सतः साधून् । पप्रच्छ । हे मुनयः ! । यस्य भक्तस्य । देहाभिमानः । सर्वथा । नष्टः । स्यात् ॥ २६ ॥ तथेति । तथा च । सर्वाः । विषयवासनाः । नष्टाः । भवेयुः । तदुभयम् । परैरन्यैर्भक्तजनैः । कथम् । ज्ञेयम् । तदीयैः कैर्लक्षणैस्तद्बोध्यमित्यर्थः । हे साधवः ! । तद् ब्रूत इति । द्वयोरेकसम्बन्धः ॥ २७ ॥ प्रश्नस्येति । इत्येवंविधस्य । प्रश्नस्य । उत्तरम् । वक्तुम् । ते साधवः । यदा । न । विदन् । तदा । स्वामी । स्वयं श्रीहरिरेव । आत्मसंश्रितान् साधून् हर्षयन् सन् । अब्रवीत् ॥२८॥ देहेति । हे साधवः! यस्य । हरेः । भक्तस्य । देहाभिमानः । नष्टः । स्यात् । तथा । च । पञ्चविषयैषणा शब्दादिमायिकविषयभोगभावना । अन्तःकरणात् । नष्टा । स्यात् ।

कृष्णभक्तिप्रतापेन महत्सङ्गेन चानिशम् । प्रशमं यान्ति ते सर्वे सा कर्मजीर्णतेयताम् ॥ २५ ॥ इत्युक्त्वा तं स पप्रच्छ सतः सर्वान्सतां गतिः । नष्टो देहाभिमानः स्याद्यस्य भक्तस्य सर्वथा ॥ २६ ॥ तथा नष्टा भवेयुश्च सर्वा विषयवासनाः । कथं तदुभयं ज्ञेयं परैस्तद् ब्रूत साधवः ! ॥२७॥ प्रश्नस्येत्युत्तरं वक्तुं यदा ते नाविदंस्ततः । स्वयमेवाब्रवीत्स्वामी हर्षयन्नात्मसंश्रितान् ॥२८॥ देहाभिमानो नष्टः स्याद्धरेर्भक्तस्य यस्य तु । नष्टा च पञ्चविषयैषणाऽन्तःकरणात्तथा ॥२९॥ तस्य या याः क्रियास्तास्ताः स्युर्वै भगवदाज्ञया । यावदाज्ञं स कुर्वीत क्रिया न तु निजेच्छया ॥ ३० ॥ देहाभिमानं रक्षेत्स तत्तत्कार्योचितं तया । विषयाणां चोपभोगं कुर्यादेव यथोचितम् ॥३१॥ भूमेरुत्थापितस्य स्याद् दुर्बलस्य पशोः स्थितिः । बलिभिर्विधृतिर्यावत्तच्च्युतौ तु न सा यथा ॥ ३२ ॥

तस्येत्युत्तरेणसम्बन्धः ॥ २९ ॥ तस्येति । तस्य हरिभक्तस्य । याः । याः । क्रियाः । तास्ताः । भगवदाज्ञया । स्युः । वै । अतः । स भक्तः । यावदाज्ञं यावतीः क्रियाः कर्त्तुं भगवत आज्ञा स्यात्तावतीरित्यर्थः । क्रियाः । कुर्वीत । निजेच्छया । न तु नैव कुर्वीत ॥ ३० ॥ देहेति । किञ्च । स भक्तः । तत्तत्कार्योचितं तत्तत्कार्यं विधातुं योग्यम् । देहाभिमानम् । तया भगवदाज्ञया । रक्षेत् । एष भक्तः । विषयाणाम् । उपभोगं च । तया । यथोचितं यथायोग्यम् । कुर्यात् ॥ ३१ ॥ एतदेव दृष्टान्तोक्त्या स्पष्टमाह द्वाभ्याम् । भूमेरिति । यथा । बलिभिर्बलयुक्तैर्नृभिः । भूमेः सकाशात् । उत्थापितस्योर्ध्वीकृतस्य । दुर्बलस्य पशोः । पशोर्गवादेः । स्थितिरूर्ध्वावस्थानम् । यावद्यावत्कालपर्यन्तम् । विधृतिर्बलिजनैर्लकुटाधःप्रवेशनादिना कृतमूर्ध्वविधारणम् । स्यात् । तावत्स्यात् । तच्च्युतौ बलिकृततद्विधृतिविनाशे तु । सा दुर्बलपशोः स्थितिः । न स्यात् । ॥ ३२ ॥

तथेति । तथा । तथाविधस्य देहभिमानविषयवासनावर्जितस्य । भक्तस्य । दैहिकी । क्रिया । स्वस्य । प्रभोः । यावती । आज्ञा । स्यात् । तावत्येव । स्यात् । अन्यथाऽऽज्ञां विनाऽऽज्ञावध्यनन्तरं चेत्यर्थः । न स्यात् ॥ ३३ ॥ नष्टेति । नष्टाभिमानविषयवासनः । उत्तमः । भक्तः । ईदृग्लक्ष्मोक्तविधलक्षणः । स्यात् । इतीत्थम् । बोद्धव्यः । तथा । विपरीत उक्तविधभक्तलक्षणवर्जितः । अन्यथा देहाभिमानविषयवासनायुक्तः । बोद्धव्यः ॥ ३४ ॥ तथेति । यः । तथाविधो देहामिमान-विषयवासनायुक्तः । भक्तः । स तु । व्यवहारक्रियासु । आसक्तः सन् । ता व्यवहारक्रियाः । हातुं त्यक्तुम् । स्वत आत्मना न शक्नुयात् । तया प्रभोराज्ञया चापि । न शक्नुयात् ॥३५॥ वाचमिति । इत्येवंविधाम् । हरेः । उदारां महार्थसंभृताम् । सुधोपमाम् । वाचम् । निशम्य । सदोनिषण्णाः । ते समस्ताः । साधु-जनाः । अपरे । द्वितीयाश्रमिणो गृहस्थभक्ताश्चापि । मुदिताः । अभूवन् ॥ ३६ ॥ ममाथ निर्लोभानन्दाखण्डानन्दसतोरपि । प्रश्नानां प्रतिवाक्यानि विधाय श्रीहरिः

तथाविधस्य भक्तस्य तथा स्याद्दैहिकी क्रिया । यावत्याज्ञा प्रभोः स्वस्य तावत्येव न चान्यथा ॥ ३३ ॥ नष्टा-भिमानविषयवासनो भक्त उत्तमः । ईदृग्लक्ष्मेति बोद्धव्यो विपरीतस्तथान्यथा ॥ ३४ ॥ तथाविधस्तु यो भक्तो व्यवहारक्रियासु सः । आसक्तस्ताः स्वतो हातुं शक्नुयान्न तयाऽपि च ॥ ३५ ॥ वाचं निशम्येति हरेरुदारां सुधोपमां साधुजनाः समस्ताः । ते च द्वितीयाश्रमिणोऽपरेऽपि सदोनिषण्णा मुदिता अभूवन् ॥ ३६ ॥

इति श्रीशतानन्दमुनिविरचिते हरिवाक्यसुधासिन्धौ द्विशताधिकैकचत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ २४१ ॥ १८ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य वेदाष्टवसुभूमिते । नभःकृष्णत्रयोदश्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य स वेश्मनः । वितर्दौ प्रत्यगास्यस्य मञ्चासन उपाविशत् ॥ २ ॥
स मल्लिकाकर्णिकारपुष्पहारान् गले दधत् । सितवासा वृतो नानाभक्तवृन्दैः सतोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥

स्वयम् ॥ १ ॥ पृष्टैकं प्रश्नमथ तदुत्तरं च यथायथम् । यः स्वानानन्दयंश्चक्रे सोऽस्त्वेव हृदि मे पिता ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्येकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकैकचत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ २४१ ॥ १८ ॥

त्यागिभिः श्रीहरेर्भक्तैः कामना स्वजनेषु च । प्रियता सर्वथा त्याज्येत्येकोनविंश इरितम् ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धे व्याख्यातम् । (१८८४) नभः कृष्णत्रयोदश्यां श्रावणमासस्य कृष्णपक्षीयत्रयोदशीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे । प्रत्यगास्यस्य पश्चिमाभिमुखस्य । वेश्मनस्तस्यैव भवनस्य । वितर्दौ बाह्यवेदिकायाम् । मञ्चासने स्वास्तृते पर्यङ्कविष्टरे । स श्रीहरिः । उपाविशत् ॥ २ ॥ स इति । मल्लिकाकर्णिकारपुष्पहारान् । गले कण्ठे । दधत् । सितवासाः परिधृतसकलश्वेतवसनः । नानाभक्तवृन्दैर्नानादेशागतत्यागिगृहिस्वाश्रितसमूहैः । वृतः सभायां परि-

वेष्टितः । स श्रीहरिः । सतः साधून् । अब्रवीत् ॥ ३ ॥ त्यागिन इति । हे मुनयः ! । ये त्यागिनः । हरिभक्ताः । स्युः । तेषु त्यागिहरिभक्तेषु । चेद्यदि । द्वे । कुलक्षणे । भवेताम् । तत्र । एकम् । कामना स्त्र्युपभोगेच्छा । इतरद् द्वितीयम् । स्वजनप्रियता स्वकीयसम्बन्धिजनेषु स्नेहः । एते भवेतामिति सम्बन्धः ॥ ४ ॥ आभ्यामिति । तदा । द्वाभ्याम् । आभ्यां कुलक्षणाभ्याम् । तेषां त्यागिनाम् । सद्वृन्दे एकान्तिकसाधुमण्डले । शोभा । क्वचित्कदाचिदपि । न भवेत् । प्रत्युत निन्दा तु भवेदिति भावः । किञ्च । येषु त्यागिषु । एते कुलक्षणे । भवतः । ते त्यागिनः । पशुभिः । समास्तुल्याः । मताः ॥ ५ ॥ अष्टधेति । ततो हेतोः । मुमुक्षुभिः । तैस्त्यागिभिः । योषितः स्त्रियाः । अष्टधा । त्याग एव । संरक्ष्यः । स्वजनेषु । अल्पापि । प्रीतिश्च । न कार्या ॥ ६ ॥ स्वेति । अहम् । यस्य त्यागिनः । स्वसम्बन्धिषु । प्रीतिम् । क्वचित् । पश्यामि । तस्य त्यागिनः । भूयानतिशयितः । दोषोऽगुणः । मे मम । हृदये । एत्यागच्छति । हि । त्यागिनः स्वजनेषु स्नेहस्यात्ययुक्तत्वात्तद्युक्तं तं वीक्ष्य मद्धृदये तदतिदोषागमनपूर्वं तस्मिन्ममात्यरुचिर्जायते इतिभावः ॥७॥ अत्र हेतुमाह । महेति । हि यतो हेतोः । त्यागिनः

त्यागिनो हरिभक्ता ये स्युश्चेत्तेषु कुलक्षणे । भवेतां द्वे कामनैकं स्वजनप्रियतेतरत् ॥४॥ आभ्यां द्वाभ्यां न सद्वृन्दे तेषां शोभा भवेत् क्वचित् । एते च भवतो येषु ते मताः पशुभिः समा ॥ ५ ॥ अष्टधैव ततस्त्यागः संरक्ष्यो योषितस्तु तैः । स्वजनेषु च न प्रीतिः कार्याऽल्पाऽपि मुमुक्षुभिः ॥ ६ ॥ स्वसम्बन्धिषु पश्यामि यस्य प्रीतिरहं क्वचित् । तस्य मे हृदये भूयांस्त्यागिनो दोष एति हि ॥७॥ महापापादपि महत्स्वजनप्रीतिलक्षणम् । भवति त्यागिनः पापमनिवार्यं हि निष्कृतैः ॥८॥ तस्माद्देहाच्च दैह्येभ्यः पृथगात्मास्ति चिन्मयः । यः स एवाहमस्मीति बुध्वा तत्प्रीतिमुत्सृजेत् ॥ ९ ॥ प्रीतिरत्रत्यदैह्येषु प्राग्जन्मजनितेष्विव । विचार्य नैव कर्त्तव्या ह्युभयेषां समत्वतः ॥ १० ॥ कृष्णाश्रयस्य माहात्म्यात्प्रीतिं ये तेषु कुर्वते । द्विगुणा जायते तेषां सा सम्बन्धद्वयेन वै ॥ ११ ॥

। स्वजनप्रीतिलक्षणम् । पापम् । महापापादपि । महदतिशयितम् । अत एव । निष्कृतैः प्रायश्चित्तैः । अनिवार्यमनिराकरणीयम् । भवति ॥ ८ ॥ तस्मादिति । तस्माद्धेतोः । देहात् । दैह्येभ्यो देहसम्बन्धिभ्यश्च । पृथक् स्वरूपस्वभावादिना पृथगवस्थितः । चिन्मयो ज्ञातृस्वरूपः । यः । आत्मा जीवः । अस्ति । स आत्मैव । अहम् । अस्मि । इतीत्थम् । बुध्वा । तत्प्रीतिं देहदैहिकेषु स्नेहम् । उत्सृजेत्त्यागी त्यजेत् ॥ ९ ॥ प्रीतिरिति । प्राग्जन्मजनितेष्वतीतानेकजन्मभवेषु । दैह्येषु देहसम्बन्धिष्विव । अत्रत्यदैह्येषु वर्त्तमानदेहसम्बन्धिषु । प्रीतिः । उभयेषामतीतवर्त्तमानदैह्यानाम् । समत्वतस्तुल्यताम् । विचार्य । नैव कर्त्तव्या ॥ १० ॥ ननु भगद्विहिमुखेषु वर्त्तमानदैह्येषु पूर्वजन्मदैह्येष्विव प्रीतिर्न कार्येति तु युक्तमुक्तं किन्तु ते यदि सत्सङ्गिनः स्युस्तदा तेष्वत्रत्यदैह्येषु प्रीतिविधाने को दोष इति चेत्तान्सत्सङ्गिनो मत्वा तेषु प्रीति विधाने तस्या द्वैगुण्यसम्भवेन ते सत्पथात् । च्युता भवन्तीत्याह द्वाभ्याम् । कृष्णेति । ये त्यागिनः । कृष्णाश्रयस्य । माहात्म्यान्महिमानमालब्य । तेषु स्वदैह्येषु सत्सङ्गिषु । प्रीतिम् । कुर्वते । तेषां त्यागिनाम् । सम्बन्धद्वयेन दैह्यकृष्णाश्रयत्वरूपसम्बन्धद्वित्वेन । सा प्रीतिः । द्विगुणा । जायते ॥ ११ ॥

तेषामिति । तद्वतां द्विगुणप्रीतियुक्तानाम् । तेषां त्यागिनाम् । कृष्णतद्भक्तेभ्योऽपि । भूयस्याधिका । सा प्रीतिः । स्वजनेष्वेव । जायते । तयाऽधिकप्रीत्या ते त्यागिनः । सत्पथात्साक्षाद्भगवदेकान्तिकसाधुमार्गात् । च्युता भ्रष्टाः । भवन्ति ॥ १२ ॥ स्वजनेष्विति । किञ्च । यथा । स्वजनेषु । प्रीतिः । नार्हा योग्या न भवति । तद्वत्तथैव । स्वशुश्रूषारतेषु स्वकीयाहर्निशपरिचर्यातत्परेषु । पुंसु त्यागिषु गृहस्थेषु नरेष्वपि । प्रीतिः । सर्वथा । नैव विधातव्या ॥ १३ ॥ हरीति । एषु स्वशुश्रूषारतेषु त्यागिगृहिनरेषु । हरिभक्ततया । प्रीतिरपि । सतां त्यागिसाधूनाम् । नैवोचिता विधातुं नैव योग्या । कुतः । सम्बन्धद्वयतः सेवकत्वहरिभक्तत्वरूपात्सम्बन्धद्वयात् । तस्याः प्रीतेः । द्वैगुण्यम् । स्वपातकृत्सन्मार्गात्स्वच्युतिकारकम् । स्यात् ॥ १४ ॥ एतदेव दृष्टान्तोक्तिपूर्वं स्पष्टयति द्वाभ्याम् । सशर्कर इति । यथा । सर्पलालया । दूषिते । सशर्करेऽपि । क्षीरे दुग्धे विषये । पेयबुद्धिः । सुखार्थिभिः । सर्वथैव । त्याज्या ॥ १५ ॥ स्वार्थेति । तथा । स्वार्थसिद्ध्या । स्वसेवासिद्धिरूपस्वार्थेनेत्यर्थः । दूषितेषु । प्रभोः । भक्तेष्वपि । प्रीतिः । निजश्रेयोऽर्थिभिस्त्यागिभिः । क्वचित्कदाचिदपि । न कार्या ॥ २६ ॥ विपक्षेदोषमाह ।

तेषां सा तद्वतां कृष्णतद्भक्तेभ्योऽपि भूयसी । जायते स्वजनेष्वेव तया ते सत्पथाच्च्युता ॥ १२ ॥ स्वजनेषु यथा प्रीतिर्नार्हा तद्वच्च सर्वथा । पुंसु नैव विधातव्या स्वशुश्रूषारतेष्वपि ॥ १३ ॥ हरिभक्ततयाऽप्येषु प्रीतिर्नैवोचिता सताम् । सम्बन्धद्वयतस्तस्या द्वैगुण्यं स्यात्स्वपातकृत् ॥ १४ ॥ सशर्करेऽपि हि क्षीरे दूषिते सर्पलालया । सर्वथैव यथा पेयबुद्धिस्त्याज्या सुखार्थिभिः ॥ १५ ॥ स्वार्थसिद्ध्या दूषितेषु तथा भक्तेष्वपि प्रभोः । प्रीतिर्न सर्वथा कार्या निजश्रेयोर्थिभिः क्वचित् ॥ १६ ॥ अन्यथा तु हरेर्ध्याने क्रियमाणे हृदम्बुजे । तेषामपि भवेत्स्फूर्त्तिः स्नेहाधिक्यान्मुहुर्मुहुः ॥ १७ ॥ भरतस्यार्षभस्यापि मृगार्भस्फुरणं मुहुः । क्रियमाणे हरेर्ध्याने स्नेहाधिक्यादभूद्यथा ॥ १८ ॥ तथा तेषामपि भवेत् कृष्णान्यस्फूरणं हृदि । एतदेव महद्विघ्नं भक्तानामिति गम्यताम् ॥ १९ ॥ एषा वार्त्ता मुख्यसद्भिः कर्त्तव्या स्वस्वमन्डले । प्रत्यहं चेतरैः सर्वैः श्रव्या त्यागिभिरादरात् ॥ २० ॥

अन्यथेति । अन्यथा हरिभक्ते स्वसेवके प्रीत्याचरणे सति तु । हृदम्बुजे । क्रियमाणे । हरेः । ध्याने । स्नेहाधिक्यात् । स्वसेवकानामपि । मुहुर्मुहुः । स्फुर्त्तिः । भवेत् ॥ १७ ॥ एतदेव पुनः सदाचारेण द्रढयति द्वाभ्याम् । भरतस्येति । यथा । आर्षभस्य ऋषभदेवपुत्रस्यापि । भरतस्य । क्रियमाणे । हरेः । ध्याने । स्नेहाधिक्यात् । मृगार्भस्फुरणम् । मुहुः । अभूत् ॥ १८ ॥ तथेति । तथा । तेषां हरिभक्तस्वसेवके स्नेहाधिक्यवतां त्यागिनामपि । हृदि । कृष्णान्यस्फुरणम् । भवेत् । भक्तानां हर्याश्रितानां त्यागिजनानाम् । एतत्कृष्णान्यसेवकादिस्फुरणमेव । महत् । विघ्नं भगवदेकान्तिकभक्तावन्तरायः । अस्ति । इतीत्थम् । गम्यताम् ॥ १९ ॥ एषेति । एषा मदुक्ता । वार्त्ता । मुख्यसद्भिः स्वस्वमण्डलमुख्यैः साधुभिः । स्वस्वमण्ले । प्रत्यहम् । कर्त्तव्या । इतरैर्मण्डलमुख्यान्यैः । सर्वैः । त्यागिभिः । आदरात् । प्रत्यहम् । श्रव्या ॥ २० ॥

मदाश्रितैरिति । तथा । मदाश्रितैः । वर्णिभिः । भक्तपत्तिभिश्च । एषा वार्त्ता । स्वहिताय । दिने दिने । आदरेण । कार्या । अथवा । श्रव्या ॥ २१ ॥ यस्मिन्निति । यस्मिन् । दिने । अस्याः वार्त्तायाः । श्रवणम् । अथवा । कीर्त्तनम् । न भवेत् । तत्परे तस्माद्दिनादनन्तरागामिनि । अहनि दिने । मदाज्ञया । उपवासः । कर्त्तव्यः ॥ २२ ॥ हारिप्रसादेरिति । इत्येवंविधाम् । हारिप्रसादेर्हरिप्रसादसूनोः श्रीहरेः । पीयूषतुल्याम् । वाचम् । निशम्य । भक्ताः । ते । सर्वे । मुनयः । तथा । अन्ये । ये गृहिणः । ते चापि । परमम् । मोदम् । प्रपन्नाः प्राप्ताः । अभवन्निति शेषः ॥ २३ ॥ स्वभक्तैस्त्यागिभिः कामं स्वजनेषु तथा रतिम् । त्याज्या यः प्राह स हरिस्तयोस्त्यागं ददातु मे ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्यैकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकद्विचत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ २४२ ॥ १९ ॥

मदाश्रितैर्वर्णिभिश्च तथैषा भक्तपत्तिभिः । कार्या श्रव्या वाऽऽदरेण स्वहिताय दिने दिने ॥ २१ ॥ यस्मिन् दिनेऽस्याः श्रवणं कीर्त्तनं वा भवेन्न हि । तत्परेऽहनि कर्त्तव्य उपवासो मदाज्ञया ॥ २२ ॥ हारिप्रसादेरिति ते तु वाचं पीयूषतुल्यां मुनयो निशम्य । भक्तास्तथाऽन्ये गृहिणश्च सर्वे ये तेऽपि मोदं परमं प्रपन्नाः ॥ २३ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकद्विचत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ २४२ ॥ १९ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य वेदाष्टवसुभूमिते । अमायां नभसः कृष्णे वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य स भूभृतः । स्वावासे स्वासनेऽराजत्सितवासा वृतो निजैः ॥ २ ॥
दीनानाथः पृच्छति स्म तं विप्रो विहितानतिः । कालः कर्म स्वभावश्च सुखदुःखाप्तिहेतवः ॥ ३ ॥
तत्र कालस्तव हरेः शक्तिरित्यस्ति वर्णितः । जीवेन विहितं यत्तत्कर्मेति च निरुच्यते ॥ ४ ॥

स्वभावलक्षणं तस्य निवृत्तेः साधनं तथा । विंशे सङ्कीर्त्तितं सम्यक् ज्ञेयं हृदि मुमुक्षुभिः ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८४) नभसः श्रावणमासस्य । कृष्णे कृष्णपक्षे । अमायाममावास्यातिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तीथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । भूभृतो राज्ञः । दुर्गे । स्वावासे स्वकीयनिवासभवने । स्वासने स्वास्तृते निजपर्यङ्कासने । सितवासाः परिधृतसकलश्वेतवसनः । निजैर्नानादेशागतैः स्वकीयैस्त्यागिगृहिजनैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः । स श्रीहरिः । अराजद्भगवत्सान्ध्यनीराजनोत्तरमुपवेशनचातुर्येण शुशुभे ॥ २ ॥ दीनानाथ इति । दीनानाथः । विप्रः । विहितानतिः कृतप्रणामः सन् । तं श्रीहरिम् । पृच्छति स्म । हे हरे ! । कालः । कर्म । स्वभावश्च । एते । सुखदुःखाप्तिहेतवो जीवानां सुखदुःखप्राप्तौ निमित्तानि । भवन्ति ॥ ३ ॥ तत्रेति । तत्र कालादिषु त्रिषु मध्ये । कालः । हरेरक्षरधामाधिपस्य । तव । शक्तिः । अस्ति । इतीत्थम् । निरूच्यते ॥ ४ ॥

स्वभावस्येति । हे स्वामिन् ! । स्वभावस्य । स्वरूपं तु । सम्यक् । नावगम्यतेऽस्माभिर्बोद्धुं न शक्यते । ततः । तत्स्वभावरूपम् । वक्तुम् । अर्हसि । इत्यमुना प्रकारेण । पृष्टो दीनानाथविप्रेणानुयुक्तः । स श्रीहरिः । तं दीनानाथविप्रम् । अब्रवीत् ॥५॥ प्रागिति । हे विप्र ! । जीवानाम् । प्राग्भवीयेषु पूर्वजन्मभवेषु । नानाकर्मसु मध्ये । यानि कर्माणि । पक्वीभूय परिपक्वदशां प्राप्य । जीवैः सह । एकरसतामयोगोलकेऽग्निवदेकीभावम् । प्राप्तानि । स्युः । तानि कर्माणि । स्वभाव इत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ६ ॥ स्वभाव इति । स्वभाव इति । सम्प्रोक्तः । स्वभावसंज्ञया कथितानि भवन्तीत्यर्थः । स स्वभाव एव । प्रकृतिः । वासनेति च । सम्प्रोक्तः । इतीत्थं प्रश्नोत्तरम् । उक्त्वा । उपरतं तूष्णीमास्थितम् । तं श्रीहरिम् । मुक्तानन्दोमुनिः । नमस्कृतप्रणामः सन् । पप्रच्छ ॥ ७ ॥ जीवेति । हे स्वामिन् ! । जीवैकरसतां जीवैः सहैकरसभावम् । प्राप्ता । हृत्स्था । जीवस्य हृदयेऽवस्थानात्तेन सहैकीभावे भावस्थानादस्या अपि हृत्स्थत्वम् । या । कर्मवासना कर्मपरिपक्वता

स्वभावस्य स्वरूपं तु न सम्यगवगम्यते । तद्वक्तुमर्हसि स्वामिन्निति पृष्टोऽब्रवीत्स तम् ॥ ५ ॥
प्राग्भवीयेषु जीवानां नानाकर्मसु यानि तु । पक्वीभूयैकरसतां जीवैः प्राप्तानि तानि हि ॥ ६ ॥
स्वभाव इति सम्प्रोक्तः प्रकृतिर्वासनेति च । इत्युक्त्वोपरतं मुक्तानन्दः पप्रच्छ तं नमन् ॥ ७ ॥
जीवैकरसतां प्राप्ता हृत्स्था या कर्मवासना । सा कथं नश्यति स्वामिन्! पृष्ट इत्यवदत्स तम् ॥ ८ ॥
आत्मनिष्ठायुजा कृष्णभक्त्या सा तु विलीयते । विनात्मनिष्ठां भक्तिस्तु न स्यादेकान्तिकी ध्रुवम् ॥ ९ ॥
यथा कृष्णे तथाऽन्यत्र पदार्थे मायिकेऽपि च । तया विना भवेत्प्रीतिस्तद्युग्भक्तिरतो मता ॥ १० ॥
असद्देशादियोगेन सा चेत्क्षुब्धा भवेत् क्वचित् । तथापि सा यथापूर्वं स्थिरा स्यादात्मनिष्ठया ॥ ११ ॥
आत्मनिष्ठायुता साऽतो वासनाक्षयसाधनम् । भवतीत्यवगन्तव्यं मुमुक्षोर्दुःखसंसृतेः ॥ १२ ॥

रूपा प्रकृतिः । सा कर्मवासना । कथं केनोपायेन । नश्यति । तव भक्तैः केनोपायेन तद्विनाशः कर्त्तव्य इत्यर्थः । इतीत्थम् । पृष्टो मुक्तानन्दमुनिनानुयुक्तः । स श्रीहरिः । तं मुक्तानन्दमुनिम् । अवदत् ॥ ८ ॥ आत्मेति । हे मुने ! । सा वासना तु । आत्मानिष्ठायुजा आत्मनिष्ठायुक्तया । कृष्णभक्त्या । विलीयते । आत्मनिष्ठां विना । भक्तिस्तु । एकान्तिक्यव्यभिचारिणी । न स्यात् । ध्रुवम् ॥ ९ ॥ एतदेव सहेतुकं स्पष्टमाह । यथेति । तयाऽऽत्मनिष्ठया । विना । यथा । कृष्णे । प्रीतिः । तथा । अन्यत्र कृष्णेतरस्मिन् । मायिके । पदार्थेऽपि । प्रीतिः । भवेत् । अतो हेतोः । भक्तिः । तद्युगात्मनिष्ठायुक्ता । मता ॥ १० ॥ असदिति । किञ्च । सा भक्तिः । चेद्यदि । असद्देशादियोगेन । क्वचित् । क्षुब्धा क्षोभं प्राप्ता । भवेत् । तथापि । सा भक्तिः । आत्मनिष्ठया । यथापूर्वम् । स्थिरा निश्चला । स्यात् ॥ ११ ॥ आत्मेति । अतो हेतोः । आत्मनिष्ठायुता । सा भक्तिः । दुःखसंसृतेः सकाशात् । मुमुक्षोर्मोक्तुमिच्छोर्भक्तस्य । वासनाक्षयसाधनम् । भवति । इतीत्थम् । अवगम्यताम् ॥ १२ ॥

पीत्वेति । इत्येवंविधम् । हरेः । सुधाभाम् । वाचम् । पीत्वा । स मुक्तानन्दमुनिः । हृदये । महान्तम् । तोषम् । जगाम । तथा । सदोगताः । ये । अपरे । सर्वे साधुजनाः । गृहिणश्च । ते चापि । महान्तं तोषं जग्मुः ॥ १३ ॥ उक्त्वा स्वभावलक्ष्म तन्निवृतेः साधनं हरिः । य ऊचे स्वान्स मे देयात्साधनं तद्दयानिधिः ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्तक श्रीहर्येकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्सुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकत्रिचत्वारिंस्तरङ्गः ॥ २४३ ॥ २० ॥

प्रश्नोत्तरमिषेणैव महतोस्त्यागिनोर्द्वयोः । स्वसिद्धान्तं हरिः प्राह त्वेकविंशे निजप्रियः ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८४) भाद्रपच्छुक्ले भाद्रपदमासस्य शुक्लपक्षे । नवम्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे । प्रत्यगास्यस्य पश्चिमद्वारस्य । वेश्मनस्तस्यैव भवनस्य । वितर्दौ बाह्यवेदिकायाम् । स्वासने स्वास्तृते पर्यङ्कासने । स श्रीहरिः । समुपाविशत् ॥ २ ॥ सितेति । सितवासाः परि-

पीत्वेति वाचं स हरेः सुधाभां तोषं महान्तं हृदये जगाम । तथाऽपरे साधुजनाश्च सर्वे सदोगता ये गृहिणश्च तेऽपि ॥ १३ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकत्रिश्चत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ २४३ ॥ २० ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य वेदाष्टवसुभूमिते । नवम्यां भाद्रपच्छुक्ले वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्त-मस्य स वेश्मनः । वितर्दौ प्रत्यगास्यस्य स्वासने समुपाविशत् ॥ २ ॥ सितवासाः पुष्पहारान् दधत्कण्ठे वृतो निजैः । भक्तैश्च प्रैरयत्साधून्प्रश्नोत्तरकृते प्रभुः ॥ ३ ॥ गोपालानन्दमप्राक्षीत्ततः शुकमुनिर्मुनिम् । तरन्ति मायां जीवास्तु भक्त्या कृष्णस्य नान्यथा ॥४॥ देहान्ते ते प्राप्नुवन्ति ब्रह्मधाम तयैव च । केवलेन तु धर्मेण देवलोको ह्यवाप्यते ॥५॥ पुण्यस्यान्ते ततो जीवाः पतन्ति विवशा भुवि । अवतारास्तु कृष्णस्य जायन्ते धर्मगुप्तये ॥ ६ ॥

हितसकलश्वेतवसनः । कण्ठे गले । पुष्पहारान् श्वेतपुष्पस्रजः । दधत् । निजैः । भक्तैः । नानादेशागतैस्त्यागिगृहिस्वाश्रितजनैरित्यर्थः । वृतः सभायां परिवेष्टितः । प्रभुः श्रीहरिः । प्रश्नोत्तरकृते परस्परप्रश्नोत्तरविधानार्थम् । साधून् । प्रैरयत् ॥ ३ ॥ गोपालानन्दमिति । ततस्तदन्तरम् । शुकमुनिः शुकानन्दनामा साधुः । गोपाला-नन्दम् । मुनिम् । अप्राक्षीत् । हे मुने ! । जीवाः । कृष्णस्य प्रत्यक्षस्य श्रीहरेः । भक्त्या । मायाम् । तरन्ति । अन्यथा प्रकारान्तरेण । न तरन्ति ॥ ४ ॥ देहेति । ते भक्तजीवाः । तया भक्त्यैव । देहान्ते । ब्रह्मधाम । प्राप्नुवन्ति । केवलेन । धर्मेण तु । देवलोकः । अवाप्यते । हि ॥ ५ ॥ पुण्यस्येति । पुण्यस्य स्वधर्मोपार्जितसुकृतस्य । अन्तेऽवसाने सति । जीवाः । विवशाः सन्तः । ततो देवलोकात् । भुवि । पतन्ति । “क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ती”तिभगवद्गीतोक्तेः । कृष्णस्य श्रीहरेः । अवतारास्तु । धर्मगुप्तये । जायन्ते ॥ ६ ॥

भक्तेरिति । हरेः । अवतारः । भक्तेः । संस्थापनार्थं तु । न जायते । इतीत्थम् । गीतादौ । श्रूयते । तथाचोक्तं भगवद्गीतायाम् । "यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत !। अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् । धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे" इति । 'धर्मावनायोरुकृतावतार'इत्यादि श्रीभागवतोक्तेश्च । अतो हेतोः । धर्मे । किम् । गौरवं भक्तेः सकाशात्किं गरिष्ठत्वम् । भवति । भक्त्या यत्कार्यं साध्यते तद्धर्मेण तु न सिध्यति ततो भक्त्यर्थं भगवदवतरणस्य युक्तत्वात्तदर्थं तत्प्रोज्झ्य धर्मार्थं कथं भगवदवतारो ध्रियते । तद्वदेतिभावः ॥७॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । तेन । सता शुकानन्दमुनिना । पृष्टः । सः । मुनिर्गोपालानन्दसाधुः । यदा । तदुत्तरं शुकानन्दमुनिप्रश्नोत्तरम् । सम्यक् । कर्त्तुम् । नाशकत् । तदा । हरिः । स्वयमेव । उवाच ॥ ८ ॥ जगदिति । हे मुने ! । धर्मः । जगद्धर्त्ता । अस्ति । इति हेतोः । तस्य जगद्धारकस्य धर्मस्य । संरक्षणे । कृते सति । सर्वस्यापि । जगतः । रक्षणम् । कृतमेव । स्यात् । चकारोऽस्य ज्ञानभक्त्यादिसर्वगुणागमनैक-हेतुत्वं वदति ॥ ९ ॥ स इति । स उक्तमहिमा धर्मोऽपि । प्रवृत्तः । निवृत्तश्च । इत्येवम् । द्वेधा द्विप्रकारः । वर्त्तते । उभयः प्रवृत्तो निवृत्तश्च । धर्मः । कृष्ण-सम्बन्धात्साक्षाच्छ्रीकृष्णभक्तिसम्बन्धतः । भगवद्धर्मः । उच्यते भागवतधर्म इति कथ्यते इत्यर्थः ॥ १० ॥ स इति । भृशमतिशयेन । भगवत्तुष्टिकृत्साक्षाद्भगवतः

भक्तेः संस्थापनार्थं तु नावतारो हरेरिति । गीतादौ श्रूयतेऽतः किं धर्मे भवति गौरवम् ॥ ७ ॥ इति पृष्टः
सता तेन स मुनिर्नाशकद्यदा । कर्तुं तदुत्तरं सम्यक् तदोवाच हरिः स्वयम् ॥८॥ जगद्धर्त्ता धर्म इति तस्य संरक्षणे
कृते । सर्वस्य जगतोऽपि स्याद्रक्षणं कृतमेव च ॥९॥ सोऽपि द्वेधा प्रवृत्तश्च निवृत्त इति वर्त्तते । उभयः कृष्ण-
सम्बन्धाद्भगवद्धर्म उच्यते ॥ १० ॥ स एव भक्तिरित्युक्तो भगवत्तुष्टिकृद् भृशम् । कृष्णसम्बन्धरहितो धर्मः कर्मेति
कथ्यते ॥ ११ ॥ प्रादुर्भावे भगवतो धर्मः सर्वोऽपि भूतले । सुरक्षितो भवेदेव ह्यन्यदा तु स निर्बलः ॥ १२ ॥

प्रीत्युत्पादकः । स भागवतो धर्म एव । भक्तिः । इति । उक्तः । एवं भागवतधर्मस्य भक्तेश्चाभिन्नत्वाद्यत्र धर्मरक्षणाय भगवदवतार उक्तः स्यात्तत्र भक्त्यर्थमित्यप्यर्थादागतमेव तेन भक्तिसाध्यार्थस्यैवंविधधर्मेणापि साध्यत्वादयं धर्मो न भक्तेरपकृष्ट इति प्रश्नोत्तरं बोध्यम् । एवं प्रश्नोत्तरं कृत्वा साम्प्रतं शुकमुन्युक्तं केवलधर्मरक्षणार्थं भग-वदवतरणं यत्तस्य प्रत्याख्यानं विदधत् धर्मज्ञानभक्तिस्थापनाय भगवदवतरणं ब्रुवन् भक्तिवर्जितधर्मस्य कर्मरूपत्वं कथयंस्तद्रक्षणस्योक्तत्रिकरक्षान्तर्गत्वं च गदन् धर्मरक्षार्थं भगवदवतारबोधवचनेषु । ज्ञानभक्त्योरपि रक्षणं बोध्यमित्याह सार्द्धश्चतुर्भिः । कृष्णसम्बन्धरहितः । धर्मः प्रवृत्तो निवृत्तश्चेति द्विविधोऽपि वृषः । कर्म वर्णाश्रमोचित-सदाचारलक्षणा सुकृतहेतुः क्रिया । इति । कथ्यते ॥ ११ ॥ प्रादुरिति । भगवतः श्रीहरेः । प्रादुर्भावेऽवतारे सति । भूतले । सर्वोऽपि उक्तविधः प्रवृत्तो निवृत्तो भागवतश्चेति त्रिविधोऽपि । धर्मः । सुरक्षित एव । भवेत् । साक्षाद्भगवत्प्रादुर्भावे त्रिविधस्यापि धर्मस्य पुष्टिः स्यादेवेत्यर्थः । अन्यदा भगवतस्तिरोधानेनाविद्यमानत्वे सति तु । स सर्वोऽपि धर्मः । निर्बलोऽविद्यमानसदृशः । भवेत् ॥ १२ ॥

कृष्णमिति । धर्मः । भक्तिः । वेदनं सवैराग्यमात्मपरमात्मस्वरूपज्ञानं च । एतानि । कृष्णं प्रत्यक्षं श्रीहरिम् । आश्रित्य । वर्त्तते । अतो हेतोः । स कृष्णः । यत्र स्थाने । स्यात् । तत्र स्थाने । एव । तेषां धर्मादीनाम् प्रवर्त्तनम् । स्यात् । हि ॥ १३ ॥ अत इति । अतो हेतोः । क्वचित् । शास्त्रे । शास्त्रीयेषु केषुचित्केषुचिद्वचनेष्वित्यर्थः । धर्मस्य । स्थापनम् । कृष्णावतारस्य । हेतुः । मतः । क्वापि । शास्त्रे । भक्तेः । स्थापनम् । कृष्णावतारस्य हेतुर्मतः । क्वचिच्छास्त्रे । ज्ञानस्य । स्थापनम् । कृष्णावतारस्य हेतुर्मतः । तथाचोक्तं श्रीभागवते । 'तवावतारोऽयमकुण्ठधामन् । धर्मस्य गुप्त्यै जगतोऽभवाये'ति । तथा 'परमहंसानां मुनीनाममलात्मनाम् । भक्तियोगविधानार्थ'मिति । 'ज्ञानं चानुयुगं ब्रूते हरिः सिद्धस्वरूपधृगि' च ॥ १४ ॥ एकस्येति । क्वचित् । एकस्य धर्माद्यन्यतमस्य । यत् । ग्रहणम् । तत् । अन्ययोः । उपलक्षणम् । यत्र धर्मरक्षार्थं भगवदवतार उक्तः स्यात्तत्र तेन भक्तिज्ञाने उपलक्षणतो ग्राह्ये यत्र भक्ति रक्षार्थं स उक्तस्तत्र तया धर्मज्ञाने ग्राह्ये यत्र च ज्ञानरक्षार्थं स उक्तस्तत्र तेन धर्मभक्ती ग्राह्ये इत्यर्थः । इतीत्थम् । ज्ञात्वा । सर्वार्थसिद्धये धर्मादिसकलार्थसिद्धये । कृष्ण एव । सेव्यः । तस्य सर्वार्थसिद्धि-

कृष्णमाश्रित्य वर्त्तन्ते धर्मो भक्तिश्च वेदनम् । अतो यत्र स तत्रैव स्यात्तेषां हि प्रवर्त्तनम् ॥ १३ ॥
अतः कृष्णावतारस्य हेतुः शास्त्रे मतः क्वचित् । धर्मस्य स्थापनं क्वापि भक्तेर्ज्ञानस्य च क्वचित् ॥ १४ ॥
एकस्य ग्रहणं यत्तदन्ययोरुपलक्षणम् । इति ज्ञात्वा कृष्ण एव सेव्यः सर्वार्थसिद्धये ॥ १५ ॥
उत्साह स्यान्न सेवायां माहात्म्यज्ञानमन्तरा । अतस्तद्बुद्धये सेव्याः साधवः साधुलक्षणाः ॥ १६ ॥
साक्षान्नराकृतेः कृष्णात्तत्साधुभ्यस्तथेतरत् । वस्तु किञ्चिन्न सेवार्हं प्रीतियोग्यं च कुत्रचित् ॥ १७ ॥
ममैवैतन्मतं कृष्णतदेकान्तिकभक्ततः । नान्यत्र क्वापि कर्त्तव्या प्रीतिर्वस्तुनि सर्वथा ॥ १८ ॥

निदानत्वादितिभावः ॥ १५ ॥ उत्साह इति । माहात्म्यज्ञानमन्तरा श्रीहरेः सर्वातिशयितमहिमावबोधं विना । सेवायां श्रीहरेरेकान्तिकभक्तौ । उत्साहः । न स्यात् अतो हेतोः । तद्बुद्धये श्रीहरेर्महिमावबोधार्थम् । साधुलक्षणा हरिगीतोदितसाधुलक्षणसम्पन्नाः । साधवः । सेव्याः ॥ १६ ॥ साक्षादिति । नराकृतेः । साक्षात् । कृष्णात् । तथा । तत्साधुभ्यः कृष्णैकान्तिकसद्भ्यः । इतरत् । किञ्चिदपि । वस्तु । कुत्रचित्कदाचिदपि । सेवार्हम् । प्रीतियोग्यं स्नेहविधानोचितं च । नास्ति । किन्तु स्वयं कृष्णस्तदेकान्तिकाः सन्तश्चैव प्रीतिसेवार्हं भवन्तीतिभावः ॥ १७ ॥ साम्प्रतं स्वमानुष्यं संशोभयन्स्वस्मिन्नेकान्तिकभक्तभावं नाटयन्साक्षात्पुरुषोत्तमः स्वयं श्रीहरिः स्वभक्तशिक्षार्थं स्वसिद्धान्तं वदत्यन्तिमश्लोकवर्जं यावत्तरङ्गसमाप्तिः । ममेति । हे मुनी ! । एतद्वक्ष्यमाणम् । ममैव । मतम् । अस्ति । अत्रावधारणार्थकैव शब्दोक्त्या सर्वेश्वरेश्वरेणासंख्याताक्षरभावापन्नमुक्तव्रजसेवितपादपद्मेन पुरुषोत्तमेन मयाऽन्यस्यासदृशत्वान्मन्मद्भक्तान्यैर्वक्तुमाचरितुं चाशक्यात्वाद्वक्ष्यमाणः सिधान्तो ममैवास्तीत्युक्तमितिभावः । मतमाह । कृष्णतदेकान्तिकभक्ततः । अन्यत्र । क्वापि । वस्तुनि । प्रीतिः । सर्वथा । न कर्त्तव्या मम न विधेयास्मि ॥ १८ ॥

एतदेव पुनः स्पष्टमाह । स्वाभाविकीति । कृष्णकार्ष्णेतरार्थे श्रीकृष्णतदेकान्तिकभक्तेतरवस्तुनि । प्रीतिः । नैव । भवेत् । इति । यत् । ईदृश्येवंविधा । मम । मनसः । वृत्तिस्तु । स्वाभाविकी । अस्ति ॥ १९ ॥ वनेति । किञ्च । शुकदत्तर्षभादिवद्वैयासकेर्दत्तात्रेयस्य ऋषभदेवस्य । आदिना जडभरतादेश्च यथा तथेत्यर्थः । वनाद्रथादौ कान्तारमहापर्वतादिविजनस्थले । निवासे । मे मम । साहजिकी । वृत्तिः । अस्ति । महानगरादिषु । निवासे । मे वृत्तिः स्वभावत एव नास्ति ॥ २० ॥ अहमिति । अहम् । ईदृक्स्वभावः सन्नपि । कृष्णकार्ष्णानुरागतः श्रीकृष्णतदेकान्तिकभक्तेषु स्नेहेन । ग्रामे । पुरे । लक्षशः । नृणाम् । सम्मर्दे च । वसामि ॥ २१ ॥ नेति । मे मम । ग्रामपुरवासे । अन्यः कृष्णकार्ष्णानुरागत इतरः । अल्पकोऽपि । स्वार्थस्तु । नास्ति । तस्मिन् ग्रामपुरवासे लक्षशो नृणां सम्र्दे च । सत्यपि । नगे पर्वते । वने च । इव । निर्बन्धो निःसङ्गः । भवामि । हि ॥२२॥ कृष्णेति । कृष्णार्थम् । अथवा । तदीयार्थं तदेकान्तिकभक्तार्थम् । महतीमपि । प्रवृत्तिमिष्टपूर्त्त-सदाशनादिप्रवृत्तिक्रियाम् । कुर्वाणः । सन्नपि । अहम् । हृदये । तां तथाविधां प्रवृत्तिम् । निवृत्तिम् । जानामि । किल ॥२३॥ हरीति । हे मुनी ! । हरिभक्तस्य ।

स्वाभाविकी मम त्वस्ति मनसो वृत्तिरीदृशी । कृष्णकार्ष्णेतरार्थे यत्प्रीतिर्नैव भवेदिति ॥१९॥ वनाद्रयादौ निवासे च शुकदत्तर्षभा-दिवत् । वृत्तिः साहजिकी मेऽस्ति न महानगरादिषु ॥२०॥ अहमीदृक्स्वभावोऽपि कृष्णकार्ष्णानुरागतः । ग्रामे वसामि च पुरे सम्मर्दे लक्षशो नृणाम् ॥ २१ ॥ न ग्रामपुरवासे मे स्वार्थस्त्वन्योऽल्पकोऽपि हि । तस्मिन्सत्यपि निर्बन्धो भवामीव नगे वने ॥ २२ ॥ कृष्णार्थं वा तदीयार्थं प्रवृत्तिं महतीमपि । कुर्वाणोऽपि निवृत्तिं तां जानामि हृदये किल ॥ २३ ॥ हरिभक्तस्य दोषं तु न गृह्णामि कदाचन । दैहिकं वाचिकं वापि त्वल्पं स्वाभाविकं मुनी ! ॥२४॥ स्वगतं तं तु महता यत्नेनापि क्षिपाम्यहम् । यावत्तिष्ठेत्स विदितस्तावन्न स्यात्सुखं हृदि ॥ २५ ॥ हरिभक्ते महान्तं तु ब्रह्मचर्यच्यवादिकम् । दोषं गृह्णामि तं यत्नात्त्याजयामि च सर्वथा ॥ २६ ॥ अत्यजन्तं तु तं सद्यस्त्यजामि तमभक्तवत् । तदत्यागे तु तत्सङ्गादन्योऽपि स्याद्धि तत्समः ॥ २७ ॥

दैहिकं निद्रातन्द्रादिम् । अथवा । वाचिकं बहुभाषणाल्पभाषणादिम् । स्वाभाविकम् । अल्पम् । दोषं तु । कदाचन । न गृह्णामि तमहं न गणयामीत्यर्थः ॥ २४ ॥ स्वेति । अहम् । स्वगतं मदात्मस्थितम् । तमुक्तविधदोषं तु । महता । यत्नेनापि । क्षिपामि त्यजामि । स तथाविधो दोषः । विदितो ज्ञातः सन् । यावद्यावत्काल-पर्यन्तम् । तिष्ठेत् स्थितो भवेत् । तावत् । हृदि मन्मनसि । सुखम् । न स्यात् । अतस्तं क्षिपामीति सम्बन्धः ॥ २५ ॥ हरिति । हरिभक्ते । ब्रह्मचर्यच्यवादि-कम् । आदिशब्दात् स्वधर्मविरुद्धलोभमानादिग्रहणम् । महान्तम् । दोषं तु । गृह्णामि गणयामि । तं महादोषम् । यत्नात् । सर्वथा । त्याजयामि । तेन तत्त्यागं कारयामीत्यर्थः ॥ २६ ॥ अत्यजन्तमिति । तं महादोषम् । अत्यजन्तम् । तं हरिभक्तं तु । अभक्तवत्कुसङ्गिनमिव । सद्यः । त्यजामि । हि यतः । तदत्यागे तथाविधहरिभक्तस्यात्यजने तु । तत्सङ्गात् । अन्यस्तदितरहरिभक्तोऽपि । तत्समः । स्यात् ॥ २७ ॥

भक्तानिति । किञ्च । अहम् । भक्तान् सत्सिङ्गिनः । विवादैः । जित्वा । चेतसि । न प्रसीदामि प्रसन्नो न भवामि । तेभ्यो भक्तेभ्यः । पराजयम् । प्राप्यैव । चेतसि । प्रसीदामि ॥ २८ ॥ पराजय इति । विवादैः । भक्तस्य । यः । पराजयः । कृतः । भवेत् । तं पराजयं तु । महापापाद् ब्रह्महत्यादिमहापापतोऽपि । अधिकमेव । जानामि । हि ॥ २९ ॥ हरीति । किञ्च । यः । पुरुषः । हरिभक्तस्य । दोषम् । मम । अग्रे । वदेत् । स पुरुषः । मे मम । दृष्टिप्रियः । नास्ति । मे दृशोऽपि प्रीतिकरो न जायते इत्यर्थः । अथ च । तद्धस्तान्नाम्बु तद्धस्तपृष्टान्नजलादिकम् । मे । प्रियं रुचिकरम् । न जायते ॥ ३० ॥ देहेति । यः । देहसम्बन्धिपुरुषः । स्यात् । सोऽपि । यदि । तादृशो मत्पुरो हरिभक्तदोषवक्ता स्यात् । तर्हि । तस्मिन्देहसम्बन्धिपुरुषेऽपि । मम । प्रीतिः । सद्यः । निवर्त्तते ॥ ३१ ॥ आत्मेति । अहम् । सत्तारूपः । आत्मा । सन्नेव । कृष्णभक्तः । निश्चितमेव । अस्मि । इतीत्थम् । ज्ञानवतो मम । दैहिकेषु देहसम्बन्धिजनादिकेषु । प्रीतिः । दुस्त्यजा । नो भवति ॥३२॥ य इति । यः । पुमान् भक्तः । शुद्धात्मरूपेण । स्थातुम् । न शक्नुयात् । तं भक्तम् । कामलोभक्रुधाद्याः । शत्रवोऽन्त-

भक्तान् जित्वा विवादैश्च न प्रसीदामि चेतसि । प्रसीदामि च तेभ्योऽहं सम्प्राप्यैव पराजयम् ॥ २८ ॥ पराजयस्तु भक्तस्य विवादैर्यः कृतो भवेत् । महापापादपि तु तं जानाम्यधिकमेव हि ॥ २९ ॥ हरिभक्तस्य दोषं यो ममाग्रे पुरुषो वदेत् । न स दृष्टिप्रियो मेऽथ तद्धस्तान्नाम्बु न प्रियम् ॥ ३० ॥ देहसम्बन्धिपुरुषो यः सोऽपि यदि तादृशः । तर्हि तस्मिन्नपि प्रीतिर्मम सद्यो निवर्त्तते ॥३१॥ आत्मैव सत्तारूपोऽहं कृष्णभक्तोऽस्मि निश्चितम् । इति ज्ञानवतः प्रीतिर्दुस्त्यजा दैहिकेषु नो ॥ ३२ ॥ यस्तु शुद्धात्मरूपेण न स्थातुं शक्नुयात्पुमान् । कामलोभक्रुधाद्यास्तं पीडयेयुर्हि शत्रवः ॥३३॥ सत्सङ्गिनोऽत्र ये सन्ति तेभ्यस्तस्य पृथक्तया । वैजात्यं स्फुटमेव स्यात्तेषामेकान्तिकत्वतः ॥ ३४ ॥ एतेषु कांश्चिज्जानामि मनुजाकृतिमत्स्वपि । श्वेतवैकुण्ठगोलोककृष्णपार्षदसन्निभान् ॥ ३५ ॥ कांश्चिच्च ब्रह्मधामस्थकृष्णपार्षदयूथतः । समानत्वेन जानामि भक्तेष्वेतेषु मद्धृदि ॥ ३६ ॥

रारयः । पीडयेयुः । हि ॥ ३३ ॥ सत्सङ्गिन इति । अत्र सत्सङ्गे । ये । सत्सङ्गिनः । सन्ति । तेभ्यः सत्सङ्गिभ्यः । तस्यः शुद्धात्मस्वरूपेण स्थातुमशक्तस्य भक्तस्य । पृथक्तया । वैजात्यम् । स्फुटमेव । स्यात् । कुतः । तेषां सत्सङ्गिनाम् । एकान्तिकत्वत आत्मनिष्ठत्वादिधर्मवत्तयैकान्तिकभक्तत्वाद्धेतोः । सत्सङ्गिन आत्मनिष्ठत्वादिनैकान्तिकास्तद्विपरीतत्वादन्योऽनेकान्तिक इति तेषां तस्य च वैजात्यं स्फुटमेवास्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ एतेष्विति । मनुजाकृतिमत्स्वपि । एतेषु सत्सङ्गिष्वस्यां सभायामवस्थितेषु सर्वेष्वपि हरिभक्तेष्वित्यर्थः । कांश्चित्कतिचित्सत्सङ्गिनः । श्वेतः श्वेतद्वीपश्च वैकुण्ठो वैकुण्ठलोकश्च गोलोकश्च तेषु ये कृष्णपार्षदास्तेषां सन्निभांस्तुल्यांस्तान् । जानामि ॥ ३५ ॥ कांश्चिदिति । किञ्च । एतेषु । भक्तेषु सत्सङ्गिषु मध्ये । कांश्चित्कतिचित्सत्सङ्गिनः । ब्रह्मधामस्थाः सर्वपराक्षरपरमपदात्रस्थिता ये कृष्णपार्षदा ब्रह्मभावापन्ना मुक्तभक्तास्तेषां यूथानि वृन्दानि तैरिति ततः । समानत्वेनैव । मद्धृदि मम मानसे । जानामि ॥ ३६ ॥

न केवलमेतांस्तैः समानानेव जानामि किन्तु स्वधर्मादिमत्त्वेन ममातिवल्लभा अप्येते एव सन्तीत्याह । स्वेति । एतेषां सत्सङ्गिनाम् । हृदि । स्वधर्मज्ञानवैराग्योपेता । भक्तिः । सततम् । स्थिरा निश्चला । अस्ति । तत्ततोहेतोः । एते सत्सङ्गिनः । मे मम । अतिवल्लभाः । सन्ति ॥ ३७ ॥ विपक्षेदोषमाह । स्वेति । यस्य सत्सङ्गिनो भक्तस्य । भक्तिः । स्वधर्मादिविहिना । स्यात् । सः । पुमान् भक्तस्तु । परिणामे उत्तरकाले । विषमदेशकालादिप्राप्तौ सत्यामित्यर्थः । शैथिल्यम् । आप्नुयात् । नैव संशयः । अत्र संशयो नास्त्येवेत्यर्थः ॥३८॥ तथेति । तथाविधः । स शिथिलः । पुमान् भक्तस्तु । स्वयमेव । औद्धवाध्वतः । बहिः । भवति जायते । अथवा । तत्स्थ औद्धवाध्वावस्थितोऽपि । तत्सुखमौद्धवाध्वावस्थितैकान्तिकभक्तसौख्यम् । न हि नैव । लभते ॥ ३९ ॥ अत इति । अतोहेतोः । देहे । दैहेषु च । प्रीतिम् । सर्वथैव । परित्यज्य । एकान्तिकत्वेन स्वधर्माद्युपेततयैव । हरिः । सदा भजनीयः ॥ ४० ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेणैकान्तिकभावेनेत्यर्थः । ये भक्ताः । कृष्णम् । भजेयुः । तेषां भक्तानाम् । मनः । देहदुःखापमानाद्यैरपि । परागतिं सत्सङ्गतः पराङ्मुखत्वम् । क्वापि कदाचिदपि । नैव व्रजेन्नैव प्राप्नुयात् ॥ ४१ ॥ ईदृशा

स्वधर्मज्ञानवैराग्योपेता भक्तिर्हृदि स्थिरा । एतेषामस्ति सततं तदेते मेऽतिवल्लभाः ॥ ३७ ॥ स्वधर्मादिविहीना स्याद्यस्य भक्तिः पुमान्स तु । शैथिल्यमाप्नुयादेव परिणामे न संशयः ॥३८॥ तथाविधस्तु स पुमान्स्वयमेवौद्धवाध्वतः । बहिर्भवति तत्स्थो वा तत्सुखं लभते न हि ॥ ३९ ॥ अत ऐकान्तिकत्वेन भजनीयो हरिः सदा । देहे दैहेषु च प्रीतिं परित्यज्यैव सर्वथा ॥४०॥ एवं कृष्णं भजेयुर्ये तेषां नैव मनो व्रजेत् । देहदुःखापमानाद्यैरपि क्वापि परां गतिम् ॥ ४१ ॥ ईदृशा वैष्णवा ये ते सुहृद्बन्धुजना मम । भवन्ति सर्वथा नान्ये दैहिका अपि ते क्वचित् ॥ ४२ ॥ यावज्जीवं स्थैयमस्ति सहैवैतैर्मम ध्रुवम् । देहान्तेऽपि हरेर्धाम्नि स्थैयमेतैः सहास्ति मे ॥ ४३ ॥ एवं हि निश्चयो मेऽतो युष्माभिश्च मदाश्रितैः । एवमेव हि कर्त्तव्योऽनान्यथेत्युदितं हितम् ॥ ४४ ॥

इति । ईदृशा एकान्तिकाः । ये । वैष्णवा सत्सङ्गिनः । सन्ति । ते सत्सङ्गिनः । मम । सर्वथा । सुहृद्बन्धुजनाः । भवन्ति । अन्येऽवैष्णवाः । दैहिका देहसम्बन्धिनोऽपि । ते सुहृद्बन्धुजनाः । क्वचिदपि । न भवन्ति । दैह्याः सुहृदादयोऽप्यवैष्णवाश्चेन्न सुहृदादयो दैह्यसुहृदादिवर्जिता अपि वैष्णवाश्चेन्मे त एव दैह्यसुहृदादितुल्या इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ यावदिति । मम । यावज्जीवम् । एतैरेकान्तिकैर्वैष्णवैः सहैव । स्थैयम् । अस्ति । मे मम । देहान्तेऽपि । हरेः । धाम्नि । एतैर्वैष्णवैः सह । स्थैयम् । अस्ति । ध्रुवम् ॥ ४३ ॥ एवमिति । मे मम । एवमुक्तविधः । निश्चयः । अस्ति । हि । अतो हेतोः । मदाश्रितैः । युष्माभिश्च भवद्भिरपि । चकारोऽप्यर्थे । एवं मदुक्तप्रकारेणैव निश्चयः । कर्त्तव्यः । अन्यथा मन्निश्चयविपरीतो निश्चयः । न कर्त्तव्यः । इत्येवंविधम् । हितं वो हितकारिवचनम् । उदितं मया कथितम् ॥ ४४ ॥

हितेति । यः । हितैषी हितेच्छुर्मित्रम् । भवेत् । तेन हितैषीणा । स्वकीयाय स्वमित्राय । तदप्रियं तस्यारोचकमपि । हितम् । वचः । वाच्यम् । ईदृशम् । मित्रलक्षणम् । अस्ति । मित्रस्य मित्रे इव हितेच्छुत्वेन मम भवत्स्वत्यन्तप्रीतिरस्तीतिभावः ॥ ४५ ॥ हरेरिति । इत्येवंविधम् । हरेः । सुधाभम् । वचः । निशम्य । तौ । उभौ । साधू गोपालानन्दशुकानन्दौ मुनी । सभोपविष्टाः । अपरे । सर्वे । सन्तः । गृहस्थाश्च । मोदम् । प्राप्य । हृदये । तत्स्वसिद्धान्तरूपं श्रीहरिवचः । दधुरेव । स्वहितं मत्वा स्वस्वहृदये सम्यगेव धारयामासुरित्यर्थः ॥ ४६ ॥ महतोस्त्यागिनोः स्वस्य प्रश्नोत्तरमिषेण यः । उचे हरिः स्वसिद्धान्तं स तं हृदि दधातु मे ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्येकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्सुनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकचतुश्चत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ २४४ ॥ २१ ॥

हितैषी यो भवेत्तेन स्वकीयाय हितं वचः । वाच्यं तदप्रियमपि मित्रलक्षणमीदृशम् ॥ ४५ ॥ हरेर्निशम्येति
वचःसुधाभं साधू उभौ तावपरे च सन्तः । सर्वे गृहस्थाश्च सभोपविष्टाः प्राप्यैव मोदं हृदये दधुस्तत् ॥ ४६ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकचतुश्चत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ २४४ ॥ २१ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य वेदाष्टवसुभूमिते । भाद्रकृष्णचतुर्थ्यां तु वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्ग उत्तमस्य स सद्मनः । वितर्दौ प्रत्यगास्यस्य मञ्चकाग्र्ये उपाविशत् ॥ २ ॥
सिताम्बरः श्वेतपुष्पहारापीडविराजितः । वृतः सहस्रशो भक्तैः साधुभिर्गृहिभिस्तथा ॥ ३ ॥
गीयमानानि शुश्राव कृष्णपद्यानि साधुभिः । प्रेमभक्तिप्रधानानि स चैकाग्रमनाः प्रभुः ॥ ४ ॥

समीचीना स्वभक्तानां रीतिर्या वर्त्तनस्य तु । सोक्ता श्रीहरिणा सम्यग्द्वाविंशे स्वातिवल्लभा ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८४) भाद्रकृष्णचतुर्थ्यां भाद्रपदमासस्य कृष्णपक्षागतचतुर्थीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे । प्रत्यगास्यस्य पश्चिमद्वारस्य । सद्मनस्तस्यैव भवनस्य । वितर्दौ बाह्यवेदिकायाम् । मञ्चकाग्र्ये स्वास्तृतोत्तमपर्यङ्कासने । स श्रीहरिः । उपाविशत् ॥ २ ॥ सितेति । सिताम्बरः परिहितसकलश्वेतवसनः । श्वेतपुष्पहारापीडविराजितः । सहस्रशो नानादेशागतश्चाद्यहुभिः । साधुभिः । तथा । गृहिभिः । भक्तैः स्वाश्रितजनैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः ॥ ३ ॥ गीयमानानीति । प्रभुः । स श्रीहरिः । साधुर्मुक्तानन्दप्रेमानन्दादिमुनिभिः । गीयमानानि सवाद्यमुपवीणितानि । प्रेमभक्तिप्रधानानि । कृष्णपद्यानि । एकाग्रमनाः स्वचेतसोऽन्तःसम्मुखीनताचरणेन स्थिरचेताः सन् । शुश्राव । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥ ४ ॥

श्रुत्वेति । असौ श्रीहरिः । तानि कृष्णपद्यानि । श्रुत्वा । प्रहृष्टः सन् । स्वाग्रगान् स्वपुरो निषण्णान् । सतः साधून् । प्रोवाच । हे साधवः ! । ईदृशा भवद्गीतकीर्त्तनवर्णिताः । स्निग्धभक्ताः श्रीहरौ गाढानुरागवन्तो भक्तजनास्तु । भूतले । दुर्लभाः सन्ति ॥ ५ ॥ हेमन्तसिंह इति । साम्प्रतम् । हेमन्तसिंहः । नृपतिः । तादृशः स्निग्धभक्तः । अस्ति । मूलजित्पर्वताद्याः । केचन । अन्येऽपि । तादृशाः सन्ति ॥ ६ ॥ प्रेमेति । प्रेमभक्तिमतो भक्तस्य । अनायासेन । विषयवासना मायिकार्थभावनाः । संक्षीणाः । स्युः । अस्य प्रेमभक्तिमतो भक्तस्य । आमनिष्ठाऽपि । सर्वदा । तिष्ठेत् ॥ ७ ॥ इतीति । इतीत्थम् ब्रुवाणम् तं श्रीहरिम् । मुक्तानन्दोमुनिः । आनतः कृतप्रणामः सन् । पप्रच्छ । हे कृष्ण हरे ! । ऋषयः । मनुष्याश्च । त्वाम् । यथारुचि । भजन्ति ॥ ८ ॥ एतदेव स्पष्टमाह । त्वमिति । नारदाद्याः बहवो मुनयः । त्वाम् । दासत्वेन दासभावेन । भजन्ति । नरसिंहादयः कृतजीर्णदुर्गवासनागरविप्रज्ञातियमहितावटङ्कनरसिंहप्रभृतयः । भक्ताः । त्वाम् । साध्वीभावेन पतिव्रताभावेन । अभजन् ॥ ९ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । द्विधाभक्तभक्त्योर्द्विविधभक्तसम्बन्धिन्यौ ये भक्ती

श्रुत्वा तानि प्रहृष्टोऽसौ प्रोवाच स्वाग्रगान्सतः । ईदृशाः स्निग्धभक्तास्तु दुर्लभाः सन्ति भूतले ॥५॥ हेमन्तसिंहो नृपतिः साम्प्रतं चास्ति तादृशः । मूलजित्पर्वताद्याश्च सन्त्यन्येऽपि च केचन ॥ ६ ॥ प्रेमभक्तिमतः स्युः संक्षीणा विषयवासनाः । अनायासेनास्य तिष्ठेदात्मनिष्ठाऽपि सर्वदा ॥ ७ ॥ इति ब्रुवाणं पप्रच्छ मुक्तानन्दस्तमानतः । कृष्णर्षयो भजन्ति त्वां मनुष्याश्च यथारुचि ॥ ८ ॥ त्वां दासत्वेन बहवो नारदाद्या भजन्ति वै । नरसिंहादयो भक्ताः साध्वीभावेन चाभजन् ॥९॥ एवं द्विधा भक्तभक्त्योर्भक्तिः का वा वरीयसी । तमुवाच हरिस्तेषां भक्तिर्द्वेधाऽपि चैकधा ॥१०॥ प्रेम्णि भेदोऽस्ति न तयोः क्रियाभेदे भवत्यपि । भक्तिं विदधतां पुंसां स्त्रीणां देहास्तु मायिकाः ॥११॥ अतस्ते नश्वराः सन्ति नित्या एव च देहिनः । चिद्रूपास्ते न हि नरा न स्त्रियश्च भवन्ति हि ॥ १२ ॥ ते स्निग्धभक्ता देहान्ते गत्वा भागवतं पदम् । कृष्णेच्छानुसृतान् देहान् प्राप्नुवन्ति हि निर्गुणान् ॥ १३ ॥

तयोर्मध्ये । का वा किंविधानु । भक्तिः । वरीयस्यतिश्रेष्ठा । भवति । तद्वदेतिशेषः । तमेवं पृच्छन्तं मुक्तानन्दमुनिम् । हरिः । उवाच । हे मुने । तेषां द्विविधभक्तानाम् । द्वेधा द्विप्रकाराऽपि । भक्तिः । एकधैकप्रकारैव । अस्ति ॥ १० ॥ प्रेम्णीति । तयोर्द्विविधभक्त्योः । क्रियाभेदे दासत्वपातिव्रत्यरूपकर्मविभेदे । भवति विद्यमाने सत्यपि । प्रेम्णि । भगवति स्नेहविधाने । भेदः । नास्ति । भक्तिं प्रेमभक्तिम् । विदधताम् । पुंसां पुरुषाणाम् । स्त्रीणां तथाविधानां नारीणाम् । देहास्तु । मायिका मायाकार्यपञ्चभूतोत्पन्नाः । सन्ति ॥ ११ ॥ अत इत । अतो हेतोः । ते देहाः । नश्वराः । सन्ति । देहिनो द्विविधभक्तजीवाः । नित्या अनश्वरा एव । सन्ति । चिद्रूपाश्चैतन्यरूपाः । ते देहिनः । नराः । न भवन्ति । स्त्रियश्च । न भवन्ति । हि ॥ १२ ॥ त इति । ते द्विधाः । स्निग्धभक्ताः । देहान्ते स्वदेहावसाने । भागवतं श्रीहरिसम्बन्धि । पदमक्षरधाम गत्वा । कृष्णेच्छानुसृतान्स्वेष्टदेवश्रीकृष्णेच्छानुरोधेन प्राप्तान् । निर्गुणान्ब्रह्ममयान् । देहान् । प्राप्नुवन्ति ॥ १३ ॥

तादृशा इति । ततस्तदनन्तरम् । तादृशा ब्रह्मशरीराः । ते । भक्ताः । तत्र । धामनि सर्वपराक्षरोत्तमपदे । श्रीहरिम् । प्रेम्णा । संसेवमाना दास्यपातिव्रत्यानुगुणभावेन दिव्योपचारैः परिचरन्तः । अतिमुदान्विताः सन्तः । वर्त्तन्ते ॥ १४ ॥ उभयविधे अपि भक्ती समाने इतिप्रश्नोत्तराचरणपूर्वं ब्रह्मधाम्नि तत्फलभूतभगवत्सेवाप्तिमुक्त्वा साम्प्रतं भगवद्भक्तानां तद्भक्त्यावन्तरायकर्तृदोषादीनुदाहरंस्तेषां वर्त्तनरीतिमाहान्तिमश्लोकवर्जं यावत्तरङ्गसमाप्तिः । यस्येति । हे मुने ! । यस्य भक्तस्य । स्त्रीपुत्रद्रविणादिष्वपि । कृष्णे इव । प्रीति । भवेत् । स भक्तः शिथिलोऽभक्तसदृशः । अतो हेतोः । सन्मतो भगवदेकान्तिकसाधुसम्मतः । न भवेत् ॥ १५ ॥ भक्तस्येति । यदि । भक्तस्य । पुंसो नरस्य । भक्तासु भगवद्भक्तिमतीष्वपि । स्त्रीषु । क्वचित् । कुदृष्टिः कामभावेनेक्षणम् । स्यात् । तर्हि । तत्कुदृष्ट्याचरणभवम् । पापम् । महापापाधिकं ब्रह्महत्यादिमहापापतोऽप्यधिकम् । मतम् ॥ १६ ॥ स्त्रीणामिति । इहलोके । अभक्तानाम् । स्त्रीणां पराङ्गनानाम् । सङ्गेन । यत् । पापम् । भवेत् । ततस्तत्पापादपि । अधिकम् । तत्पापम् । भक्तासु स्त्रीषु । कुदृष्ट्यैव । भवेत् । ध्रुवम् ॥ १७ ॥ स्वस्रिति । भक्तेन गृहिणा हरिभक्तेन । स्वयोषितः स्वपत्न्याः सका-

तादृशास्ते ततो भक्ताः श्रीहरिं तत्र धामनि । प्रेम्णा संसेवमानास्तु वर्त्तन्तेऽतिमुदान्विताः ॥ १४ ॥ यस्य भक्तस्य तु भवेत्स्त्रीपुत्रद्रविणादिषु । अपि कृष्ण इव प्रीतिः शिथिलः स न सन्मतः ॥ १५ ॥ भक्तस्य स्याद्यदि स्त्रीषु पुंसो भक्तास्वपि क्वचित् । कुदृष्टिस्तर्हि तत्पापं महापापाधिकं मतम् ॥ १६ ॥ स्त्रीणां सङ्गेन यत्पापमभक्तानां भवेदिह । ततोऽधिकं तद्भक्तासु कुदृष्ट्यैव भवेद् ध्रुवम् ॥१७॥ स्वसृमातृसमा ज्ञेया भक्तेनान्याः स्वयोषितः । तत्रापि हरिभक्तायाः स्त्रियस्तास्तु विशेषतः ॥ १८ ॥ एवं ज्ञानं दृढं यस्य स भक्तो रसिको भवेत् । तथाभवन्नन्यथा तु भवेद् भ्रष्टो न संशयः ॥१९॥ तथा स्निग्धेन भक्तेन कृष्णतत्सेविनां क्वचित् । दोषस्तु न ग्रहीतव्यो द्रोहबुद्धिर्भवेद्यतः ॥२०॥ मुहुः कृतेभ्यः पापेभ्यो महद्भ्योऽपि कदाचन । प्रायश्चित्तैश्च भोगैश्च मुक्तिः स्यादपि कस्यचित् ॥२१॥

शात् । अन्याः स्त्रियः । स्वसृमातृसमाः । ज्ञेयाः । तत्र तासु स्वपत्न्यन्यास्वपि स्त्रीषु । याः । हरिभक्ताः । स्त्रियः । स्युः । तास्तु । विशेषत आधिक्येन स्वसृमातृसमा ज्ञेयाः ॥ १८ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । यस्य भक्तस्य । दृढम् । ज्ञानम् । भवेत् । स भक्तः । रसिको भगवति गाढानुरागवान् । भवेत् । तथाभवन् रसिकभक्तो बुभूषुः सन् । अन्यथा हरिभक्तयोषित्सु स्वस्रादिबुद्धिवर्जितः सन् । भ्रष्टो भक्तिमार्गाच्च्युतः । भवेत् न संशयः ॥ १९ ॥ तथेति । तथा । स्निग्धेन भगवति स्नेहवता । भक्तेन । कृष्णतत्सेविनाम् । दोषस्तु । क्वचित्कदाचिदपि । न ग्रहीतव्यः । यतस्तद्दोषग्रहणात् । द्रोहबुद्धिः कृष्णतत्सेविषु द्रोहमतिः । भवेत् ॥ २० ॥ मुहुरिति । कदाचन । मुहुः । कृतेभ्यः । महद्भ्यः । पापेभ्योऽपि । कस्यचिज्जनस्य । प्रायश्चित्तैः । भोगैर्यमयातनादिरूपैस्तत्फलोपभोगैश्चापि । मुक्तिस्तत्पापाद्विमोचनम् । स्यात् ॥ २१ ॥

कृष्णेति । कृष्णकार्ष्णद्रोहभवात् । पापात् । मुक्तिस्तु । कस्यचिदपि । क्वापि कस्मिंश्चित्कालेऽपि । कुत्रचित्कस्मिंश्चित्स्थलेऽपि । केनचित् । उपायेनापि । नैव भवेत् ॥ २२ ॥ संसृतिमिति । स तद्द्रोहकर्ता । पुमान् । राक्षसादिषु । योनिषु । संसृतिं जन्ममरणे । याति । अघरूपिणः । पापरूपस्य । तस्य पुंसः । आसुरी । बुद्धिः । क्वापि कदाचिदपि । न नश्येत् ॥ २३ ॥ द्रोहेति । द्रोहबुद्धिरपि । पक्वा । अपक्वा । इत्येवंभूतेन । भेदतो भदेन । द्वेधा । अस्ति । यस्य पुंसः । सा द्रोहबुद्धिः । पक्वा । भवेत् । तस्य पुंसः । सा । कदाचन न नश्येत् ॥ २४ ॥ अपक्वेति । अपक्वद्रोहबुद्धिस्तु । अनुतापेन तद्द्रौहाचरणनिमित्तकपश्चातापेन । सतां भगवदेकान्तिकभक्तानाम् । निश्छद्मसेवया । स्वदैन्येन सतां पुरः स्वदीनभावेन । तद्भूरिमाहात्म्यज्ञतया सतामतिशयमहिमाववोधत्वेन च । क्षयेद्विनाशं प्राप्नुयात् ॥ २५ ॥ कृष्ण इति । कृष्णः । साक्षाच्छ्रीहरिरपि । निजजनभक्तेभ्यः । दुह्यत्सु स्वभक्तद्रोहं कुर्वत्स्वित्यर्थः । पुंसु । यद्वद्यथा । सर्वथा । अप्रीतोऽप्रसन्नः । जायते । तथा । अन्याघकर्तृषु इतरपापकारकेषु पुंसु । अप्रीतो न जायते ॥ २६ ॥ एतदेव प्राचीनेतिहासोक्त्या द्रढयति

कृष्णकार्ष्णद्रोहभवात्पापात्तु क्वापि कस्यचित् । केनाप्युपायेन भवेन्नैव मुक्तिश्च कुत्रचित् ॥ २२ ॥ संसृतिं याति स पुमान् राक्षसादिषु योनिषु । न नश्येदासुरी बुद्धिस्तस्य काप्यघरूपिणः ॥ २३ ॥ द्रोहबुद्धिरपि द्वेधा पक्वापक्वेति भेदतः । यस्य पक्वा भवेत्तस्य सा न नश्येत्कदाचन ॥ २४ ॥ अपक्वा त्वनुतापेन सतां निश्छद्मसेवया । स्वदैन्येन च तद्भूरिमाहात्म्यज्ञतया क्षयेत् ॥ २५ ॥ कृष्णोऽपि निजभक्तेभ्यः पुंसु द्रुह्यत्सु सर्वथा । अप्रीतो जायते यद्वत्तथा नान्याघकर्तृषु ॥२६॥ वैकुण्ठे सनकादीनामपमानो यदा कृतः । जयेन विजयेनापि तदा तत्रागमद्धरिः ॥ २७ ॥ उवाच सनकादींश्च सद्भ्यो द्रुह्यन्ति ये नराः । मम ते शत्रवस्तांस्तु क्षिपाम्यासुरयोनिषु ॥ २८ ॥ स्वहस्तेन यदा द्रोहः सतां स्यात्तर्ह्यपि ध्रुवम् । छिन्द्यां तमपि तत्कालमितरस्य तु किं पुनः ॥ २९ ॥ एवमुक्तं भगवता ततस्तौ तस्य पार्षदौ । आसुरीं योनिमापन्नौ भ्रष्टौ वैकुण्ठलोकतः ॥ ३० ॥

चतुर्भिः । वैकुण्ठ इति । वैकुण्ठे लोके । जयेन । विजयेनापि । अपि चार्थः । सनकादीनाम् । अपमानः । यदा । कृतः । तदा । तत्र स्थाने । हरिः । आगमत् ॥ २७ ॥ उवाचेति । हरिः । सनकादीन् । उवाच । हे मुनयः ! । ये नराः । सद्भ्यो भवादृशसाधुभ्यः । द्रुह्यन्ति । ते नराः । मम । शत्रवः । सन्ति । तांस्तथाभूतान्नरांस्तु । आसुरयोनिषु । क्षिपामि ॥ २८ ॥ स्वेति । यदा । स्वहस्तेन । स्वहस्तवद्धितंकरेणापि भक्तेनेत्यर्थः । सताम् । द्रोहः । स्यात् । तर्ह्यपि । तं स्वहस्तमपि । तत्कालं तत्क्षणमेव । ध्रुवमेव । छिन्द्याम् । पुनः । इतरस्य जनस्य तु । किं तस्य बाहुं छिन्द्यां तत्र किं वक्तव्यम् ॥ २९ ॥ एवमिति । हे मुने ! । एवममुना प्रकारेण । भगवता वैकुण्ठनाथेन । उक्तम् । ततस्तदनन्तरम् । तस्य भगवतः । पार्षदौ । तौ जयविजयौ । वैकुण्ठलोकतः । भ्रष्टौ च्युतौ सन्तौ । आसुरीम् । योनिम् । आपन्नौ प्राप्तौ । अभूताम् । सविस्तरमेतच्छ्रीभागवततृतीयस्कन्धादवगन्तव्यम् ॥ ३० ॥

एवमिति । एवममुना प्रकारेण । अन्येऽपि । बहवः । पुरुषाः । महद्द्रोहापमानतः सतां द्रोहापमानयोराचरणात् । महत्पदव्यो महापुरुषाणां मार्गात् । पतिताः । भृशमतिशयेन । दुखिताश्च । अभवन् ॥३१॥ तस्मादिति । तस्माद्धेतोः । सुखेच्छुना । पुंसा भक्तेन । सन्तः साधवः । सदैव । मान्याः । हि । क्वचित्कदाचित् । अपमाने । कृते । सति । नमनाद्यैरपि । प्रसाद्याः ॥ ३२ ॥ यथेति । हरिरताः । जनाः । स्वस्मिन् । यथा यथा । प्रसन्नाः । स्युः । तथा तथा । सुखार्थिभिर्भक्तैः । प्रयत्नेन । विधातव्यम् ॥ ३३ ॥ स इति । इत्येवंविधम् । ईश्वरस्य साक्षात्परमेश्वरस्य श्रीहरेः । सुधासमम् । वचः । निशम्य । साधुवरो मुनिश्रेष्ठः । स मुक्तानन्दमुनिः । तथा । भक्ताः । सर्वे । अन्ये । ते । सन्तः । द्वितीयाश्रमिणो गृहिणश्चापि । उदारतोषं महान्तं सन्तोषम् । प्रापुः ॥३४ ॥ स्वातिप्रियां समीचीनां स्वीयानां वर्त्तनस्य यः । रीतिं प्राह हरिर्दयात्स मे तदनुवर्त्तनम् ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्येकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकपञ्चचत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ २४५ ॥ २२ ॥

एवमन्येऽपि बहवो महद्द्रोहापमानतः । महत्पदव्याः पतिता दुःखिताश्चाभवन्भृशम् ॥ ३१ ॥ तस्मात्सुखेच्छुना
पुंसा सन्तो मान्याः सदैव हि । प्रसाद्या नमनाद्यैश्चाप्यपमाने क्वचित्कृते ॥ ३२ ॥ यथा यथा प्रसन्नाः स्युः
स्वस्मिन् हरिरता जनाः । तथा तथा विधातव्यं प्रयत्नेन सुखार्थिभिः ॥ ३३ ॥ स ईश्वरस्येति वचो निशम्य
सुधासमं साधुवरस्तथाऽन्ये । सन्तो द्वितीयाश्रमिणश्च भक्ताः सर्वेऽपि ते प्रापुरुदारतोषम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकपञ्चत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ २४५ ॥ २२ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य भूताष्टवसुभूमिते । आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्ग उत्तमस्य स भूभुजः । स्वावासस्याङ्गणेऽराजत्पर्यङ्के धवलाम्बरः ॥ २ ॥
परितो भक्तनिकरैर्वृतः साधूनुवाच सः । क्रियतेऽकृतपूर्वाऽद्य वार्त्ता तां शृणुताखिलाः ॥ ३ ॥

यथाकालं प्रतिदिनं हरेः पूजा तु मानसी । कार्या यथा तथा प्रोक्ता त्रयोविंशे तु तज्जनैः ॥ १ ॥ शकेति । विक्रमार्कस्य विक्रमादित्य । भूपतेः । भूताष्टवसुभूमिते पञ्चाष्टाष्टैकसंमिते । शकाब्दे शकवर्षे । संवदष्टादशशताधिकं पञ्चाशीतितमे वर्षे इत्यर्थः । (१८८५) आश्वयुज्यामश्विनमाससम्बन्धिन्याम् । पौर्णमास्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । भूभुजः । दुर्गे । स्वावासस्य स्वनिवासभवनस्य । अङ्गणे । पर्यङ्के स्वकीयपर्यङ्कासने । धवलाम्बरः परिधृतसकलश्वेतवसनः । स श्रीहरिः । अराजद्भगवतः सांध्यनीराजनोत्तरं भगवन्मन्दिराद्गात्योपविशन्नतिशुशुभे ॥ २ ॥ परित इति । भक्तनिकरैर्नानादेशागतत्यागिगृहिस्वभक्तवृन्दैः । परितः । वृतः सभायां संवेष्टितः । स श्रीहरिः । साधून् । उवाच । हे साधवः ! । अद्यास्मिन् दिवसे । अकृतपूर्वा पूर्वं मयाऽकृता । वार्त्ता । क्रियते । तां मत्कृतां वार्त्ताम् । अखिलाः सर्वे यूयम् । शृणुत ॥ ३ ॥

कर्त्तव्येति । भक्तैः साक्षाद्भगवदुपासकैः सत्सङ्गिभिः । तत्तत्कालोचितैर्ग्रीष्मादौ तस्मिंस्तस्मिन्काले योग्यैः । स्नानाद्यैः । उपचारकैरुपहारैः । इशितुः सर्वनियन्तुः साक्षाद्धरेः । मानसी । पूजा । प्रत्यहमेव । कर्त्तव्या ॥ ४ ॥ तत्रेति । तत्र ग्रीष्मादिकालत्रयमध्ये । उष्णकाले घर्मसमये । शीतेन । सुगन्धिना च । वारिणा जलेन । हरिम् । प्रेम्णा । स्नपयित्वा । वाससा श्वेतसूक्ष्मघनमृदुशुष्कनक्तकेन । अङ्गानि श्रीहरेर्मूर्द्धादिपादान्तावयवान् । मार्जयेत् । एतत्स्नपनं सोपबर्होत्तमतूलिकादियुतानर्घ्यपर्यङ्कादुत्थापन शौचविधान कोमलदन्तधावनार्पणमुखमार्जनविधापनानन्तरं बोध्यम् ॥ ५ ॥ तत इति । ततस्तदनन्तरम् । सितम् । नवम् । सूक्ष्मम् । घनं निबिडम् । धौतम् । सुशोभनम् । वसनं कार्पासादिवासः । यथोचितं यथायोग्यम् । भक्तः । तं श्रीहरिम् । परिधापयेत् ॥ ६ ॥ शिर इति स भक्तः । सितम् । सूक्ष्मम् । शिरःपटम् । तं श्रीहरिम् । उत्तमाङ्गे मूर्द्धनि । धारयेत् । नवीनम् । तथाविधं सितसूक्ष्मम् । प्रावारमुत्तरीयवसनम् । आच्छादयेच्छ्रीहरिं प्रावारयेत् ॥ ७ ॥ हैम इति । अथानन्तरम् । हैमे सौवर्णे । सुशोभने । पीठे आसने । तं श्रीहरिम् । आस्थाप्योपावेश्य । सुगन्धिना । मलयजचन्दनेन

कर्त्तव्या मानसी पूजा भक्तैः प्रत्यहमीशितुः । तत्तत्कालोचितैरेव स्नानाद्यैरुपचारकैः ॥ ४ ॥ तत्रोष्णकाले शीतेन वारिणा च सुगन्धिना । स्नपयित्वा हरिं प्रेम्णा वाससाऽङ्गानि मार्जयेत् ॥ ५ ॥ ततः सितं नवं सूक्ष्मं घनं धौतं सुशोभनम् । यथोचितं च वसनं भक्तस्तं परिधापयेत् ॥ ६ ॥ शिरःपटं सितं सूक्ष्ममुत्तमाङ्गे च धारयेत् । आच्छादयेन्नवीनं तं प्रावारं स तथाविधम् ॥ ७ ॥ हैमे सुशोभने पीठे तमास्थाप्याथ चर्चयेत् । तदङ्गानि मलयजचन्दनेन सुगन्धिना ॥ ८ ॥ स्वयं घृष्ट्वा वाटिकायां हैम्यां भृत्वा तदात्मनः । धृत्वा करे दक्षदोष्णा ललाटं प्राक्स चर्चयेत् ॥ ९ ॥ सम्यङ् निरीक्ष्य तत्तस्य ततः पाणी स चर्चयेत् । सम्यङ् निरीक्ष्य तौ वक्ष उदरं च तथाऽर्चयेत् ॥ १० ॥ पादौ तु कुंकुमेनैव चर्चयित्वा स सर्वतः । सम्यङ् निरीक्ष्य कुसुमैरर्चयेत्तं सुगन्धिभिः ॥ ११ ॥

मलयागुरुगन्धेन । तदङ्गानि श्रीहरेर्ललाटभुजाद्यवयवान् । चर्चयेत् ॥ ८ ॥ अन्यघृष्टचन्दनाद्यर्चनेऽल्पफलत्वात्स्वयं तद् घृष्ट्वैव ललाटादि तदवयवांश्चर्चयेदीत्याह द्वाभ्याम् । स्वयमिति । स भक्तः । तन्मलयजचन्दनम् । स्वयम् । घृष्ट्वा । हैम्यां सौवर्ण्याम् । वाटिकायाम् । भृत्वा । आत्मनः स्वस्य । करे वामपाणौ । धृत्वा चन्दनभृतवाटिकां धृत्य । दक्षदोष्णा स्वदक्षिणपाणिना । प्राक् प्रथमम् । ललाटं श्रीहरेर्भालम् । चर्चयेत् ॥ ९ ॥ सम्यगिति । ततस्तदनन्तरम् । स भक्तः । तत्स्वचर्चितं श्रीहरिललाटम् । सम्यक् । निरीक्ष्य । पाणी श्रीहरेर्भुजयुगलम् । चर्चयेत् । तौ । तत्पाणी । सम्यक् । निरीक्ष्य । वक्षः श्रीहरेस्तुङ्गविशालहृदयस्थलम् । तथा । उदरमश्वत्थदलसमं तत्तुन्दम् । अर्चयेत् । चकारात्तस्य जानुनी जंघे चागुल्फान्तं समर्च्य वक्षःप्रभृतिचर्चिताङ्गं सम्यग्निरीक्षेतेति बोध्यम् ॥ १० ॥ पादाविति । स भक्तः । पादौ श्रीहरेश्चरणौ । सर्वत उपर्यधस्ताच्च । कुंकुमेनैव । चर्चयित्वा । सम्यक् । निरीक्ष्य । तं श्रीहरिम् । सुगन्धिभिः । कुसुमैर्मल्लिकाचम्पक-

स्थलाब्जादि सुमनोभिः । अर्चयेत् ॥ ११ ॥ एतदेव पुनः स्पष्टमाह । पौष्पानिति । पौष्पानुक्तकुसुमरचितान् । हारान् । शेखरान् । केयूरवलयान्युक्तकौसुमान्यङ्गद कटकानि च । यथास्थानं कण्ठे हारान् शिरःपटे आपीडान् भुजयोः केयूरौ प्रकोष्ठयोर्वलये इत्यर्थः । चकारात्पौष्पीं शिरष्टोपीं तथाविधां प्रच्छदपदिकां च । धारयित्वा । तं तथाविधं श्रीहरिम् । सादरं यथातथा । निरीक्षेत ॥ १२ ॥ धूपमिति । अथानन्तरम् । स भक्तः । धूपम् । दीपम् । विधाय । नैवेद्यं चतुर्विधान्नम् । समर्पयेत् । तन्नैवेद्यं तु । यथोचितं यथायोग्यम् । यथाकालं यथासमयम् । यथास्वरुचि स्वरुच्यनुगुणम् । समर्पयेदितिसम्बन्धः । ततो मध्ये पानीयोत्तरापोशन मुखकरशुद्धिविधान मुखवासार्पणान्यपि बोध्यानि ॥ १३ ॥ नीराजयित्वेति । अर्चकः । तं श्रीहरिम् । नीराजयित्वा बहुवर्त्तिप्रदीपनेनारार्त्तिकं कृत्वा । सप्रेम सस्नेहम् । आदरात् । स्वजेताश्लिष्येत् । तदाश्लेषणम् । सकृत् । अथवा । द्विर्द्विवारम् । बहुशो बहुवारमपि । यथास्वस्नेहम् । कुर्यात् ॥ १४ ॥ तत इति । ततस्तदनन्तरम् । तस्य श्रीहरेः । पादाम्बुजे आर्द्रकुंकुमार्चिते चरणकमले । हृदि स्वहृदये । शीर्ष्णि स्वमस्तके च । धारयेत् । ततस्तदनन्तरम् । स्वं स्वकीयम् । हृद्धृदयम् । शिरो मस्तकं च । तल्लग्नकुंकुमाक्तं श्रीहरिचरणागतार्द्रकुंकुमाङ्कितम् । पश्येत् ॥ १५ ॥ परिष्वङ्ग इति । परिष्वङ्गे श्रीहर्याश्लेषणे । तदङ्गस्थचन्दनेन । तथा । पुष्पहारादिभिस्तदङ्गस्थसुमनःहारादिभिः । अभिचिह्नितम् । स्वम् । वपुः । निरीक्षेत् ॥१६॥ पुष्पेति । ततस्तदनन्तरम् । रम्ये रमणीये । पुष्पोद्याने पुष्पवाटिकायाम् । निजभक्तजनैः सह । विहरन्तम् । प्रसन्नास्यं मन्दहासमुखपङ्कजम् । तं श्रीहरिम् । भक्तितो गाढानुरागतः । निरीक्षेत । ततस्तत्र मध्याह्ने स्वरचितोत्तमासने सुप्तो जलार्द्रोशीरव्यजनेन स्वेन वीजितः स उत्थाय करमुखशुद्धिपूर्वं शीतोदकं पीत्वा स्वाश्रितेभ्यो वार्त्तां कृत्वा पुष्पोद्यानतः स्वस्थानमागत्यान्त्ययामवाच्यकथामाश्रुत्यावस्थितं कृताशनं सायं निराजयित्वा तत्पुरस्तच्चरितयुतकीर्त्तनगानं कृत्वा तं स्वास्तृतपर्यङ्के स्वापयित्वा । तत्पादौ संवाहयन्तं स्वं विभावयन्वर्त्तेतेति बोध्यम् ॥ १७ ॥ वर्षेति वर्षाकाले तु । भक्तः । नद्यामुन्मत्तगङ्गायाम् । सद्भिः सह । स्नात्वा । निजान्तिके स्वसमीपे । उपागतम् । तं श्रीहरिम् । आदौ प्रथमम् । स्वहृदि । भावयेत् ॥ १८ ॥

पौष्पान्हारान् शेखरांश्च केयूरवलयानि च । यथास्थानं धारयित्वा ते निरीक्षेत सादरम् ॥ १२ ॥
धूपं दीपं विधायाथ नैवेद्यं च समर्पयेत् । यथोचितं यथाकालं यथास्वरुचि तत्तु सः ॥ १३ ॥
नीराजयित्वा सप्रेम स स्वजेत तमादरात् । सकृद् द्विर्वापि बहुशो यथास्वस्नेहमर्चकः ॥ १४ ॥
ततः पादाम्बुजे तस्य धारयेद् धृदि शीर्ष्णि च । तल्लग्नकुंकुमाक्तं च पश्येत्स्वं हृच्छिरस्ततः ॥ १५ ॥
परिष्वङ्गे तदङ्गस्थचन्दनेनाभिचिह्नितम् । निरीक्षेत वपुः स्वं च पुष्पहारादिभिस्तथा ॥ १६ ॥
पुष्पोद्याने ततो रम्ये निजभक्तजनैः सह । विहरन्तं प्रसन्नास्यं तं निरीक्षेत भक्तितः ॥ १७ ॥
वर्षाकाले तु भक्तस्तमादौ स्वहृदि भावयेत् । नद्यां सद्भिः सह स्नात्वा निजान्तिक उपागतम् ॥ १८ ॥

आर्द्रेति। आद्रसर्वाम्बरमुन्मत्तगङ्गायां स्नात्वा स्ववासः परिधानं कृत्वा वाहमारुह्यावासागमनाय चलितेऽपि तदन्तरा जातातिवर्षणेन सछत्रत्वेऽपि जातार्द्रसकलाम्बरमित्यर्थः। तं श्रीहरिम्। दृष्ट्वा। आशु। उत्थाय। सर्वाण्यपि। वासांसि। कौसुम्भान्येव यथोचितम्। धारयेत् ॥ १९ ॥ तत इति। ततस्तदनन्तरम्। सिंहासनस्थम्। तं श्रीहरिम्। सकेसरसुगन्धिना केसरं घृष्टेन ससुगन्धेन चेत्यर्थः। चन्दनेन। चर्चयित्वा ललाटे समर्च्य। प्राग्वत्पूर्वोक्तप्रकारेणैव। पुष्पाद्यैः। अर्चयेत् ॥ २० ॥ पूजनेति। पूजनान्ते। महासौधविराजितम्। भक्तमण्डलमध्यस्थम्। तं श्रीहरिम्। भक्तः। परमादरात्। निरीक्षेत ॥ २१ ॥ शीतेति। शीतकाले तु। भक्तः। तं श्रीहरिम्। उष्णवारिणा। स्नपयेत्। ततस्तदनन्तरम्। सितम्। सूक्ष्मम्। घनम्। धोत्रं परिधानीयम्। परिधापयेत् ॥ २२ ॥ मृद्विति। मृदुतूलपटीछन्नेऽतिमृदुतूलिकास्तृते। सूक्ष्मप्रच्छदवाससि। पर्यङ्के। तं श्रीहरिम्। उपावेश्य। वासांसि वक्ष्यमाणानि वस्त्राणि। परिधापयेत् ॥ २३ ॥ हैमेति। शीर्ष्णि। हैमसूत्राढ्यकौसुम्भ-

आर्द्रसर्वाम्बरं तं तु दृष्ट्वोत्थायाशु धारयेत्। कौसुम्भान्येव वासांसि सर्वाण्यपि यथोचितम् ॥ १९ ॥ ततः सिंहासनस्थं तं सकेसरसुगन्धिना। चर्चयित्वा चन्दनेन पुष्पाद्यैः प्राग्वदर्चयेत् ॥ २० ॥ पूजनान्ते निरीक्षेत महासौधविराजितम्। भक्तमण्डलमध्यस्थं भक्तस्तं परमादरात् ॥ २१ ॥ शीतकाले तु तं भक्तः स्नपयेदुष्णवारिणा। सितं सूक्ष्मं घनं धोत्रं ततश्च परिधापयेत् ॥ २२ ॥ मृदुतूलपटीछन्ने सूक्ष्मप्रच्छदवाससि। तमुपावेश्य पर्यङ्के वासांसि परिधापयेत् ॥ २३ ॥ हैमसूत्राढ्यकौसुम्भपटकं शीर्ष्णि बन्धयेत्। यथास्थानं धारयेच्च नीशारं कच्छनीं तथा ॥ २४ ॥ कटिबन्धनवासश्चामूल्यं कट्यां स बन्धयेत्। प्रावारवस्त्रमन्यच्च धारयेत्तं तथाविधम् ॥ २५ ॥ नानारत्नमयीर्हैमी भूषास्तं धारयेत्ततः। प्रत्यङ्गं संनिरीक्षेत स सप्रेम च सादरम् ॥ २६ ॥ ललाटे चन्द्रकं चारुकुंकुमेन विधाय तम्। अर्चेत्पुष्पादिभिः प्राग्वदुपचारैर्मनोरमैः ॥ २७ ॥ अन्तर्गृहे ततो भक्तैः स्वकीयैः सह संस्थितम्। महासने भावयेत्तं स्वस्थो भक्तश्चिरं प्रभुम् ॥ २८ ॥

पटकं प्रचुरसुवर्णसूत्ररचिताग्निशिखरञ्जितानर्घ्यवसनम्। बन्धयेत्। नीशारम्। तथा। कछनीं सुरवारम्। यथास्थानम्। धारयेत् ॥ २४ ॥ कटीति। स भक्तः। तं श्रीहरिम्। अमूल्यम्। कटिबन्धनवासः। कट्याम्। बन्धयेत्। तथाविधममूल्यम्। अन्यद् द्वितीयम्। प्रावारं वस्त्रं च। धारयेत् ॥ २५ ॥ नानेति। ततस्तदनन्तरम्। स भक्तः। तं श्रीहरिम्। नानारत्नमयीर्नानाविधरत्नखचिताः। हैमीः सुवर्णमयीः। भूषाः कटकादीन्याभूषणानि। इमा महामौक्तिकस्रजामप्युपलक्षणम्। धारयेत्तत्तद्भूषणधारणार्हावयवेषु प्रसाधयेत्। सप्रेम सस्नेहम्। सादरं च। प्रत्यङ्गम्। संनिरीक्षेत ॥ २६ ॥ ललाट इति। चारुकुंकुमेन वरकाश्मीरेण। चन्द्रकम्। विधाय। प्राग्वत्पूर्ववदेव। मनोरमैः। पुष्पादिभिः। उपचारैः। तं श्रीहरिम्। अर्चेत् ॥ २७ ॥ अन्तरिति। ततस्तदनन्तरम्। अन्तर्गृहे निवाते गृहमध्यप्रदेशे। महासने स्वास्तृतपर्यङ्कासने। संस्थितम्। स्वकीयैः। भक्तैः। सह वर्तमानम्। प्रभुम्। तं श्रीहरिम्। भक्तः। स्वस्थ एकाग्रमनाः सन्। चिरम्।

भावयेच्चिन्तयेत् ॥ २८ ॥ इत्थमिति । इत्थममुना प्रकारेण । सकलैः । भक्तैः । प्रेमवृद्धिकृद्भगवति श्रीहरौ प्रेमवृद्धिकर्त्री । मानसी । पूजा । यथाकालम् । यथोचितम् । प्रत्यहम् । कर्त्तव्या ॥ २९ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । उक्त्वा । क्षणं क्षणकालपर्यन्तम् । स्थित्वा । प्रभुः । स श्रीहरिः । पुनः । सतः साधून् । आह । हे साधवः ! । भक्तैः । यत् । अन्यत् । बोध्यम् । तच्चापि । कथयामि । निशम्यताम् ॥ ३० ॥ यदेति । यदा । स्वस्मिन् । हरेः । भक्ताः । सुप्रीता अतिप्रसन्नाः । भवेयुः । अथवा । स स्वयं श्रीहरिरेव । सुप्रीतः । भवेत् । तदा । हृदि स्वहृदये । स्वकम् । महत् । भाग्यम् । माननीयम् ॥ ३१ ॥ यदेति । यदा च । ते श्रीहरिस्तद्भक्ताश्च । कर्हिचित् । स्वशिक्षार्थम् । स्वाप्रियाण्यपि । वाक्यानि । ब्रूयुः । तदापि । स्वकम् । महत् । भाग्यम् । मान्यम् ॥३२॥ महाभाग्यमाननहेतुभूतं विचारमाह । अहो इति । निःस्पृहा अपि । दयालवः । एते श्रीहरिस्तद्भक्ताः । कृपया । मदगुणक्षत्यै मदीयदोषनाशाय । माम् । इत्यप्रियाण्यपि । शिक्षार्थवाक्यानि

इत्थं हि मानसी पूजा यथाकालं यथोचितम् । कर्त्तव्या सकलैर्भक्तैः प्रत्यहं प्रेमवृद्धिकृत् ॥२९॥ इत्युक्त्वा स क्षणं स्थित्वा पुनराह सतः प्रभुः । भक्तैरन्यच्च यद् बोध्यं कथयामि निशम्यताम् ॥ ३० ॥ यदा भवेयुः सुप्रीता हरेर्भक्ताः स एव वा । स्वस्मिंस्तदा महद्भाग्यं माननीयं स्वकं हृदि ॥३०॥ यदा च ते स्वशिक्षार्थं स्वाप्रियाण्यपि कर्हिचित् । ब्रूयुर्वाक्यान्यपि तदा भाग्यं मान्यं महत्स्वकम् ॥ ३१ ॥ अहो मदगुणक्षत्यै कृपयैते वदन्ति माम् । निःस्पृहा अपि शिक्षार्थवाक्यानीति दयालवः ॥३३॥ न चाप्रियवचःश्रुत्या क्लेशितव्यं कदाचन । प्रसन्नैरेव सततं भाव्यं तैः स्वहितेच्छुभिः ॥ ३४ ॥ सुधोपमानामिति तस्य वाचं निशम्य ते त्यागिजनाः समस्ताः । तथा गृहस्था इतरेऽपि तोषं महान्तमापुर्हृदये सदःस्थाः ॥ ३५ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकषट्चत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ २४६ ॥ २३ ॥

। वदन्ति । अहो आश्चर्यम् ॥ ३३ ॥ नेति । किञ्च । स्वहितेच्छुभिः । अप्रियवचःश्रुत्या स्वशिक्षार्थाप्रियवचनश्रवणेन । कदाचन । नैव क्लेशितव्यम् । सततम् । प्रसन्नैरेव । भाव्यम् ॥ ३४ ॥ सुधेति । इत्येवंविधम् । तस्य श्रीहरेः । सुधोपमानाम् । वाचम् । निशम्य । सदःस्थाः । समस्ताः । ते । त्यागिजनाः । तथा । इतरे । गृहस्था अपि । हृदये । महान्तम् । तोषम् । आपुः ॥ ३५ ॥ स्वपूजां मानसीं कार्यां स्वभक्तैः प्रत्यहं हरिः । यो यथाकालमाह स्वान् स मे पूज्योऽस्तु सर्वदा ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्येकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्पुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकषट्चत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ २४६ ॥ २३ ॥

धाम्न्यक्षरे हरेः सेवासम्प्राप्तेः साधनानि तु । आपद्यपि स्वधर्मभ्येोऽपतनस्य लक्षणम् ॥१॥ स्वप्रकृतेर्दुस्त्यजायास्त्यजनस्य च साधनम् । महतां हरिभक्तानां श्रेष्ठाङ्ग-कथनं तथा ॥ २ ॥ ज्ञानांशस्य तथा श्रेष्ठ्यं लक्षणं तस्य तत्त्वतः । विधायाः श्रवणाख्याया भक्तेः श्रेष्ठत्वमेव च ॥३॥ माहात्म्यावेदनत्वं च स्त्रीपुंसानां परस्परम् । भक्तानां सर्वमेतत्तु चतुर्विंशे प्रकीर्त्तितम् ॥४॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८५) इषस्याश्विनमासस्य । कृष्णद्वादश्यां कृष्णपक्षीयद्वादशीतिथौ । इदम् । हरेः । वचो-ऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उतमस्य । भूभुजः । दुर्गे । गोपीनाथालये श्रीगोपीनाथभगवन्मन्दिरे । चक्रके तन्मण्डपप्रत्यग्द्वारान्तरा-स्थापितचक्रकासने । धवलाम्बरः परिहितसकलश्वेतवसनः । स श्रीहरिः । अराजत् ॥ २ ॥ मुक्तानन्द इति । नानाभक्तगणैर्नानादेशागतत्यागिगृहिस्वभक्त-वृन्दैः । वृतं सभायां परिवेष्टितम् । तं श्रीहरिम् । मुक्तानन्दोमुनिः । अप्राक्षीत् । हे हरे ! । त्वदीयाः । भक्ताः । तव । अक्षरे । धाम्नि । त्वत्सेवाम् । यान्ति ॥ ३ ॥ तदिति । हे स्वामिन् ! । तत्प्राप्तेरक्षरधाम्नि त्वत्सेवोपलब्धेः । यानि । साधनानि । स्युः । तानि । त्वम् । कृपया । मे मह्यम् । वक्तुम् ।

शकाब्दे विक्रमार्कस्य भूताष्टवसुभूमिते । इषस्य कृष्णद्वादश्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य स भूभुजः । गोपीनाथालयेऽराजच्चक्रके धवलाम्बरः ॥ २ ॥ मुक्तानन्दस्तमप्राक्षीन्नानाभक्तगणै-र्वृतम् । भक्तास्त्वदीयास्त्वत्सेवां यान्ति धाम्न्यक्षरे तव ॥ ३ ॥ तत्प्राप्तेः साधनानि स्युर्यानि तानि त्वमर्हसि । वक्तुं मे कृपया स्वामिन्नित्युक्तः स उवाच तम् ॥ ४ ॥ श्रद्धा स्वधर्मो वैरग्यं सर्वथेन्द्रियनिग्रहः । अहिंसा ब्रह्मचर्यं च सत्सङ्गश्चात्मनिष्ठता ॥५॥ माहात्म्यज्ञानयुग्भक्तिः श्रीहरेरपि निश्चला । यथालब्धेन सन्तोषो निर्दम्भत्वं दया तपः ॥ ६ ॥ महत्सु हरिभक्तेषु बहुमानः समेषु च । मैत्री हीनेषु तेष्वेव हितस्याचरणं तथा ॥ ७ ॥

अर्हसि । इत्यमुना प्रकारेण । उक्तो मुक्तानन्दमुनिना पृष्टः । स श्रीहरिः । तं मुक्तानन्दमुनीम् । उवाच ॥ ४ ॥ श्रद्धेति । हे मुने ! । श्रद्धा विश्वासपूर्वकमे-कान्तिकधर्मे परमादरः । स्वधर्मो वर्णाश्रमोचितः सदाचारः । वैराग्यं श्रीकृष्णेतरसकलमायिकवस्तुष्वरुचिः । सर्वथा सर्वप्रकारेण । इन्द्रियनिग्रहो बाह्यान्तरकरणानां नियमैस्तत्तद्विषयप्रसरणनिवर्त्तनम् । अहिंसा कायवाङ्मनोभिः प्राणिद्रोहवर्जनम् । ब्रह्मचर्यं त्यागिनामष्टधा स्त्रीपरित्यागो गृहिणां पराङ्गनावर्जनमित्येवं द्विलक्षणम् । सत्सङ्गः साक्षाद्भगवदेकान्तिकसाधूनां प्रसङ्गः । आत्मनिष्ठता स्वात्मनः सदा ब्रह्मणैक्येन भावनं च ॥ ५ ॥ माहात्म्येति । माहात्म्यज्ञानयुक् श्रीहरेरक्षपरत्वादिमहिमावबोध-युक्ता । अत एव । अतिनिश्चला सुस्थिरा । श्रीहरेः । भक्तिः । यथालब्धेन दैवादकालं प्राप्तेन यथातथाविधेनान्नांशुकादिना । सन्तोषोऽलम्बुद्धिपूर्वमत्रिकतृष्णा-विवर्जनम् । निर्दम्भत्वं दम्भोऽधार्मिकत्वेऽपि धार्मिकत्वाख्यापनाय धर्मानुष्ठानं तथात्वरहितता । दया यथात्मबन्धनं न स्यात्तथापरदुःखासहनपूर्वं तत्प्रतिकारकरणम् । तपो व्रतोपवासकृच्छ्राणां केवलपरमेश्वरप्रीत्यै सम्यगाचरणम् । ॥ ६ ॥ महत्स्विति । महत्सु स्वतो गुणाधिकेषु । हरिभक्तेषु । बहुमानो विनयपूर्वमतिसत्कारा-

चरणं नत्वसूयाचरणम् । समेषु गुणैः स्वतुल्येषु । हरिभक्तेषु । मैत्रि मीत्रभावो नतु स्पर्धा । तथा । हीनेषु स्वतो गुणैर्निकृष्टेषु । तेषु हरिभक्तेषु । हितस्य तत्प्रियस्यैव । आचरणं नतु तिरस्करणम् ॥ ७ ॥ इतीति । हे साधो ! । इत्येवंविधैः । एतैः षोडशभिः । साधनैः । एकान्तिकाः । भक्ताः । अक्षरे । पदे धाम्नि । सुदुर्लभामुक्तसाधनवर्जितानेकान्तिकदुष्पापाम् । हरेः साक्षात्परमेश्वरस्य । सेवाम् । सम्यगेव । प्राप्नुवन्ति ॥ ८ ॥ अथेति । अथानन्तरम् । शुकमुनिः शुकानन्दनामा साधुः । अपृच्छच्छ्रीहरिं प्रश्नमप्राक्षीत् । हे प्रभो ! । अखिलाः । वयम् । सन्तस्त्वदीयाः साधवः । त्वदुक्तनियमेषु निर्लोभादिषु भवदभिहितस्वधर्मनियमेष्वेव । प्रीत्या । सदा । वर्त्तामहे ॥ ९ ॥ आपदीति । क्वचित्कस्यांचित् । आपद्यापत्कालेऽपि । तेभ्यो भवदुक्तनियमेभ्यः । नोऽस्माकम् । पतनम् । येन लक्षणेन । नैव स्यात् । तत्तथाविधम् । लक्षणम् । किन्नु किं वा । भवेत् । तल्लक्षणम् । वक्तुम् । अर्हसि ॥१०॥ 'श्रीकृष्ण इत्थं सम्पृष्टः स शुकानन्दसाधुना । आनन्दयन् जगादेति तं च सर्वान्परान्निजान्' । महत्स्विति । हे मुने ! । महत्सु निर्लोभब्रह्मचर्यादिषु विशेषेषु । अल्पेषु स्नानसौचादिषु सामान्येषु च । हरेः । वाक्येषु नियमरूपेषु वचनेषु ।

इत्येतैः साधनैः साधो ! भक्ता एकान्तिका हरेः । सेवां सुदुर्लभां सम्यक् प्राप्नुवन्त्यक्षरे पदे ॥ ८ ॥
अथापृच्छच्छुकमुनिः प्रभो ! सन्तो वयं सदा । त्वदुक्तनियमेष्वेव प्रीत्या वर्त्तामहेऽखिलाः ॥ ९ ॥ आपद्यपि क्वचित्तेभ्यो नैव स्यात् पतनं तु नः । येन तल्लक्षणं किन्नु भवेत्तद्वक्तुमर्हसि ॥ १० ॥ श्रीहरिरुवाच
महत्स्वल्पेषु च हरेर्वाक्येषु स्याद् दृशिः सदा । तेभ्योऽधिकं वा न्यूनं वा वर्त्तनं नैव कर्हिचित् ॥११॥
एतदेव हि विज्ञेयं लक्षणं कृष्णसेविनाम् । कदाचिदापत्कालेऽपि स्वधर्माच्यावकं मुने ! ॥ १२ ॥
इत्युक्त्वा स पुनः सर्वान् भक्तानवददीश्वरः । दुस्त्यजां प्रकृतिं मन्ये पुंसां सत्सङ्गिनामपि ॥ १३ ॥
सत्सङ्गे स्वार्थबुद्धिः स्याद्यस्य तस्य तु सा व्रजेत् । यथोत्तमक्षितिभृतस्तस्य सम्बन्धिनां तथा ॥ १४ ॥

सदा । दृशिर्दृष्टिः । स्यात् । सर्वदा तत्पालनानुसन्धानं सम्यक् तिष्ठेदित्यर्थः । तेभ्यो हरिवाक्येभ्यः । अधिकम् । अथवा । न्यूनम् । वर्त्तनम् । कर्हिचित् । नैव स्यात् ॥ ११ ॥ एतदिति । हे मुने ! । एतदीदृशमेव । लक्षणम् । कृष्णसेविनां साक्षाद्भगवदुपासकानां साधूनाम् । कदाचिदापत्कालेऽपि । स्वधर्माच्यावकं स्वधर्मरूपनियमेभ्यश्च्यवनाविधापकम् । तत् सतः स्वधर्मान्न पातयतीत्यर्थः । विज्ञेयम् । हि । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥ १२ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । उक्त्वा शुकानन्दमुनिप्रश्नोत्तरं कृत्वेत्यर्थः । ईश्वरः प्रत्यक्षपरमेश्वरः । स श्रीहरिः । पुनः । सर्वान् । भक्तान् । अवदत् । हे भक्ताः । सत्सङ्गिनामपि । पुंसां नृणाम् । प्रकृतिं स्वभावम् । दुस्त्यजाम् । मन्ये ॥ १३ ॥ सत्सङ्ग इति । यथा । उत्तमक्षितिभृतो मत्पार्श्वेऽवस्थितस्यास्योत्तमनृपतेः । तस्योत्तमनृपतेः । सम्बन्धिनां जयाललितादीनाम् । यथा । तथा । यस्य सत्सङ्गिनः । सत्सङ्गे । स्वार्थबुद्धिः स्वकीयात्यन्तिककल्याणरूपप्रयोजननिष्पत्तिमतिः । स्यात् । तस्य तु । सा प्रकृतिः । व्रजेदपयायात् ॥ १४ ॥

दृष्टान्तं विवृण्वन्नेतदेव स्पष्टमाह त्रिभिः । एतेषामिति । एतेषामुत्तमनृपादीनाम् । स्वगृहे । अस्माकम् । स्थापनलक्षणः । स्वार्थः । वर्त्तते । अतो हेतोः । यत् । अस्मभ्यम् । रोचते । तत् । कुर्वते एते विदधते । हि ॥ १५ ॥ नेति । एते उत्तमनृपादयः । आत्मरोचकं स्वरुचिकरम् । किञ्चित्किमपि कर्म । क्वचित्कदाचिदपि । न तु नैव कुर्वते । अतो हेतोः । एतेषाम् । प्रकृतिः । सुत्यजा सुखेन त्यक्तुं योग्या । अभूत् । इतीत्थम् । ईयते ॥ १६ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेणैव । ये सत्सङ्गिनः पुमांसः । अत्रास्मिन् । सत्सङ्गे । स्वार्थम् । मन्येरन् । तेषां सत्सङ्गिनाम् । पुंसां तु । सा प्रकृतिः । सुत्यजैव । स्यात् । न संशयः ॥ १७ ॥ भयेनेति । भयेन केषांचिद्भीत्यापि । तत्त्यागः प्रकृतित्यजनम् । अस्ति । किन्तु । असौ प्रकृतित्यागः । सर्वकालिकः । नास्ति । यस्माद्भयोत्पत्तिः स यावन्निकटस्थितः स्यात्तावत्तद्भीत्या स्वप्रकृतिं त्यजेद्यदा सोऽन्यत्र यायात्तदा पुनः स्वप्रकृतियुतः स्यादतोऽसौ तत्त्यागोऽसार्वकालिक इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह । राजभयान्नृपतेर्भयतः । क्वचित् । तस्कराणाम् । चौर्यत्याग इव ॥ १८ ॥ दुःस्वभावेति । किञ्च । मया । दुःस्वभावापनोदार्थमसत्प्रकृतित्याजनार्थम् । प्रोक्ताः ।

एतेषां स्वगृहेऽस्माकं स्वार्थः स्थापनलक्षणः । वर्त्ततेऽतो यदस्मभ्यं रोचते तद्धि कुर्वते ॥ १५ ॥ न त्वेते किञ्चिदप्यात्मरोचकं कुर्वते क्वचित् । अतः प्रकृतिरेतेषां सुत्यजाऽभूदितीयते ॥१६॥ एवमेव हि सत्सङ्गे मन्येरन्स्वार्थमत्र ये । तेषां तु सुत्यजा पुंसां सा स्यादेव न संशयः ॥ १७ ॥ भयेनाप्यस्ति तत्यागो न त्वसौ सार्वकालिकः । चौर्यत्यागो राजभयात्तस्कराणामिव क्वचित् ॥१८॥ दुःस्वभावापनोदार्थं मया मर्मभिदो गिरः । प्रोक्ताः श्रुत्वाऽपि यो ग्लानिं नाप्नुयान्मनसि क्वचित् ॥१९॥ तस्योपरि तु मे प्रीतिरस्ति स्वाभाविकी ध्रुवम् । स्वप्नेऽप्यविस्मृता क्वापि नापहार्या च केनचित् ॥२०॥ इत्युक्त्वा निजभक्तानां कतीनांचित् स सर्ववित् । श्रेष्ठान्यङ्गान्यचकथद् बद्धानि निजयोगतः ॥२१॥ श्रद्धाऽस्त्यङ्गं जयायाश्च रमायास्त्याग एव च । मत्प्रीतिर्ललिता-यास्तु श्रेष्ठमङ्गं हि विद्यते ॥२२॥ नित्यानन्दस्यापि मुनेरस्त्यङ्गं प्रीणनं मम । ब्रह्मानन्दस्य सत्सङ्गमर्यादारक्षणाग्रहः ॥ २३ ॥

मर्मभिदः । गिरः । श्रुत्वापि । यो भक्तः । मनसि । ग्लानिम् । क्वचित् । नाप्नुयात् । तस्येत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ १९ ॥ तस्येति । तस्य भक्तस्य । उपरि तु । मे मम । प्रीतिः प्रसन्नता स्नेहो वा । स्वाभाविकी । ध्रुवमेव । अस्ति । सा च । स्वप्नेऽपि । अविस्मृता । अस्ति । क्वापि । कदाचिदपि । केनचिन्निमित्तेनापि । अपहार्याऽपनोद्या । नास्ति ॥ २० ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । उक्त्वा । सर्ववित् । स श्रीहरिः । कतीनांचित् । निजभक्तानाम् । निजयोगतः स्वकीय-सम्बन्धात् । बद्धानि । श्रेष्ठानि । अङ्गानि साहजिकीः प्रकृतीः । अचकथत् स्वभक्तानवदत् ॥ २१ ॥ तान्येवाह सप्तभिः । श्रद्धेति । हे भक्ताः । जयाया उत्तम-नृपतेर्ज्येष्ठभगिन्याः । श्रद्धा । अङ्गम् । अस्ति । रमायाः । त्याग एव । अङ्गम् । अस्ति । ललितायाः । मत्प्रीतिः । अङ्गम् । विद्यते । श्रेष्ठमिति सर्वत्रान्वेतव्यम् ॥ २२ ॥ नित्यानन्दस्येति । नित्यानन्दस्य । मुनेरपि । मम । प्रीणनम् । अङ्गम् । अस्ति । ब्रह्मानन्दस्य मुनेः । सत्सङ्गमर्यादारक्षणाग्रहः । अङ्गम् । अस्ति ॥२३॥

ममेति । मुक्तानन्दस्य मुनेः । मम । प्रीतिः । विश्वासश्च । अङ्गम् । वर्त्तते । सोमवर्मणः । सर्वदा । एकस्थितिः स्वधर्मादिमर्यादायां सर्वदैकरूपतयाऽवस्थानम् । अङ्गम् । अस्ति ॥ २४ ॥ यथेति । यथा । हरिः । प्रसन्न । स्यात् । तथा । यदि । मद्वर्त्तनम् । स्यात् । तदा । युक्तम् । इत्येवंविधम् । चैतन्यानन्दयोगिनः अङ्गम् । अस्ति ॥ २५ ॥ स्वयमिति । स्वयम्प्रकाशानन्दस्य मुनेः । माहात्म्यज्ञानसहितः । साक्षात्कृष्णस्य । निश्चयः । मुख्यं श्रेष्ठम् । अङ्गम् । वर्त्तते ॥ २६ ॥ आत्मानन्दस्येति । महतो वृद्धस्य । आत्मानन्दस्य मुनेः । मद्वाक्यस्य । अनतिक्रमोऽनुल्लङ्घनम् । मुख्यमङ्गमस्ति । हेमन्तराज्ञो हेमन्तसिंहनृपतेः । मनसः । कृष्णान्यार्थेषु श्रीहरीतरमायिकपदार्थेषु । अबन्धनं बन्धनं यथा न स्यात्तथाभावः । मुख्यमङ्गमस्ति ॥ २७ ॥ ममेति । उत्तमभूपतेः । मम । मदीयानाम् । महताम् । साधूनां चापि । हृदये । दृढः पर्वतवत्स्थिरः । भूयानतिशयितः । विश्वासः । अङ्गम् । अस्ति ॥ २८ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । अन्येषाम् । स्वसेविनां

मम प्रीतिश्च विश्वासो मुक्तानन्दस्य वर्त्तते । अङ्गमेकस्थितिश्चास्ति सर्वदा सोमवर्मणः ॥ २४ ॥ यथा हरिः प्रसन्नः स्यात्तथा मद्वर्त्तनं यदि । स्यात्तदा युक्तमित्यङ्गं चैतन्यानन्दयोगिनः ॥ २५ ॥ स्वयम्प्रकाशनन्दस्य मुख्यमङ्गं च वर्त्तते । माहात्म्यज्ञानसहितः साक्षात्कृष्णस्य निश्चयः ॥ २६ ॥ आत्मानन्दस्य महतो मद्वाक्यस्यानतिक्रमः । हेमन्तराज्ञो मनसः कृष्णान्यार्थेष्वबन्धनम् ॥ २७ ॥ मम चापि मदीयानां साधूनां महतां दृढः । विश्वासो हृदये भूयानङ्गमुत्तमभूपतेः ॥ २८ ॥ एवमङ्गानि मुख्यानि सोऽन्येषां च स्वसेविनाम् । कथयित्वाऽथ महतः स्वभक्तान्पुनराह तान् ॥ २९ ॥ युष्माकमीदृशाङ्गानामपि कर्हिचिदापदि । देशकालादिवैषम्ये स्थितिर्नैवेदृशी भवेत् ॥ ३० ॥ विदुषामप्यविस्रब्धः षड्वर्ग इति वाक्यतः । स्यात्तदा मायिकार्थैर्वो बन्धनं नात्र संशयः ॥ ३१ ॥ तस्मिंस्तु समये यस्य ज्ञानांशाधिकता भवेत् । न तस्य बन्धनं क्वापि विषयैर्मायिकैर्भवेत् ॥ ३२ ॥

स्वभक्तनां गोपालानन्द–शुकानन्दादि–स्वान्तिकवासिनाम् । मुख्यानि । अङ्गानि । स श्रीहरिः । कथयित्वा । पुनः । तान् पूर्वोक्तान् । महतः । स्वभक्तान् । आह ॥ २९ ॥ युष्माकमिति । ईदृशाङ्गानामेवंविधाङ्गवतामपि । युष्माकम् । कर्हिचित् । देशकालादिवैशम्ये । आपदि । ईदृशी । स्थितिः । नैव भवेत् ॥ ३० ॥ विदुषामिति । षट्वर्गः समनस्कानि ज्ञानेन्द्रियाणीत्यर्थः । विदुषां ज्ञानिभक्तानामपि । अविस्रब्धोऽविस्रम्भणीयः । अविश्वसनीय इति यावत् । इति वाक्यत इत्थंभूताच्छ्रीमद्भागवतवाक्याद्धेतोः तदाऽऽपत्काले । मायिकार्थैर्मायिकैः पञ्चविषयैः । वो युष्माकम् । बन्धनम् । स्यात् । अत्र संशयः । नास्ति ॥ ३१ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन्नापत्प्राप्तिरूपे । समये तु । यस्य भक्तस्य । ज्ञानांशाधिकता एकान्तिकतासिद्धिहेतुषु धर्मादिचतुर्षु वर्त्तमानस्य ज्ञानरूपभागस्यात्याधिक्यम् । भवेत् । तस्य भक्तस्य । क्वापि कदाचिदपि । मायिकैः । विषयैः शब्दादिभिः । बन्धनम् । न भवेत् ॥ ३२ ॥

ननु कस्तर्हि तथाविधो ज्ञानांश इत्याशङ्कायामाह त्रिभिः । ज्ञानेति । हे भक्ताः ! । ज्ञानांशस्तु । स्वस्य । आत्मनः क्षेत्रज्ञस्य । यथावद्यथार्थतया । रूपवेदनं स्वरूपवेदनम् । देहस्य । दैहिकानां च । अञ्जसा तत्त्वतः । स्वरूपज्ञानम् ॥ ३३ ॥ विराडिति । विराट्सूत्राव्याकृतानां वैराजपुरुषस्य विराडादिदेहत्रयाणाम् । चकारान्महदादितत्त्वसहितानां प्रधानपुरुषाणाम् । प्रकृतेर्महामायायाः । पुरुषस्य महापुरुषस्य । साक्षाद्धरेः । अक्षरब्रह्मणोऽक्षरब्रह्माख्यस्य । धाम्नश्च । वेदनं यथार्थतो ज्ञानम् ॥ ३४ ॥ तदिति । तत्परस्याक्षरब्रह्मणोऽपि स्वरूपस्वभावादिभिरत्युत्कृष्टस्य । दिव्यमूर्त्तेः । हरेः साक्षात्पुरुषोत्तमस्य चापि । यथार्थतः । ज्ञानम् । इत्याद्येतत्प्रभृति । सकलम् । यत् । स आत्मप्रभृतिसर्वेषां यद्वेदनं तदित्यर्थः । ज्ञानांशः । उच्यते ॥ ३५ ॥ तस्येति । तस्य ज्ञानांशस्य । अतिदाढर्यम् । यस्य । भक्तस्य । स्यात् । स भक्तः । कर्हिचित् । न मुह्येत् । हि । किञ्च । तस्मिन् ज्ञानांशे । सति । यत् । वैराग्यम् । भवेत् । तद्वैराग्यम् । उत्तमम् । खलु ॥ ३६॥ वैराग्यमिति । तं ज्ञानांशं ।

ज्ञानांशस्त्वात्मनः स्वस्य यथावदपवेदनम् । देहस्य दैहिकानां च स्वरूपज्ञानमञ्जसा ॥ ३३ ॥ विराट्सूत्राव्याकृतानां प्रकृतेः पुरुषस्य च । अक्षरब्रह्मणः साक्षाद्धरेधाम्नश्च वेदनम् ॥ ३४ ॥ तत्परस्य हरेश्चापि दिव्यमूर्त्तेर्यथार्थतः । ज्ञानमित्यादि सकलं यत्स ज्ञानांश उच्यते ॥ ३५ ॥ तस्यातिदार्ढ्यं यस्य स्यात्स न मुह्येद्धि कर्हिचित् । तस्मिन्सति च वैराग्यं यद्भवेत्तत्खलूत्तमम् ॥ ३६ ॥ वैराग्यं तं विना यत्स्यात्तत्तु निर्बलमीयताम् । नश्येद्रम्यार्थदृष्टयापि दीपार्चिर्वायुनेव तत् ॥ ३७ ॥ ज्ञानांशजं बलिष्ठं तद्दिव्यार्थैर्नापि हन्यते । सामुद्रैरम्बुभिरपि यथैव वडवानलः ॥ ३८ ॥ ईदृग्ज्ञानांशदार्ढ्यं वो हृदि नित्यं भवेदिति । बहुशः क्रियते वार्त्ता मयेयं भवतां पुरः ॥३९॥ ईदृग्ज्ञानांशहीनास्तु स्युर्वै देहाभिमानिनः । मायिकार्थप्रसक्ताश्च भक्तास्ते प्राकृताः स्मृताः ॥ ४० ॥ इति वार्त्तां विधायासौ क्षणान्तेऽपि पुनर्हरिः । वार्त्तां चकार कृपया भक्तानानन्दयन्निजान् ॥ ४१ ॥

विना । यत् । वैराग्यम् । तद्वैराग्यं तु । निर्बलम् । ईयताम् । तज्ज्ञानांशरहितनिर्बलवैराग्यम् । वायुना । दीपार्चिरिव । रम्यार्थदृष्टयैव हि रमणीयविषयसमीक्षणमात्रतोऽपि । नश्येत् ॥ ३७ ॥ ज्ञानेति । यथा । वडवानलः । सामुद्रैः क्षारोदधिसम्बन्धिभिरपि । अम्बुभिर्जलैः । न हन्यते । तथा । ज्ञानांशजम् । बलिष्ठम् । तद्वैराग्यम् । दिव्यार्थैः पारलौकिकैर्देवभोग्यार्थैरपि । न हन्यते ॥ ३८ ॥ ईदृगिति । ईदृग्ज्ञानांशदार्ढ्यम् । वो युष्माकम् । हृदि । भवेत् । इति हेतोः । मया । इयं ज्ञानांशसम्बन्धिनी । वार्त्ता । भवताम् । पुरोऽग्रे । नित्यं प्रतिदिनम् । बहुशोऽहोरात्रयोरपि बहुवारान् । क्रियते ॥ ३९ ॥ ईदृगिति । ईदृग्ज्ञानांशहीनाः । भक्तास्तु । देहाभिमानिनोऽहं ममता युता इत्यर्थः । मायिकार्थप्रसक्ता मायिकविषयासक्ताश्च । स्युर्भवेयुः । ते तथाविधा भक्ताः । प्राकृताः कृतभगवद्भक्तिप्रारम्भाः । स्मृताः ॥ ४० ॥ इतीति । इत्येवंविधाम् । वार्त्ताम् । विधाय । असौ हरिः । पुनरपि । निजान् । भक्तान् । आनन्दयन्सन् । कृपया । वार्त्ताम् । चकार ॥ ४१ ॥

हरेरिति । हे भक्ताः ! । हरेः । कथायाः । वार्त्तायाश्च । विशेषतः श्रवणे । यस्य भक्तस्य । यावती । प्रीतिः । स्यात् । तस्य । तावती । भवारुचिः संसारेऽप्रीतिः । स्यात् ॥ ४२ ॥ कामेति । किञ्च । कामलोभक्रुधादीनाम् । शत्रुणामन्तरारीणाम् । अनुपद्रवस्तत्कृतमपीडनमित्यर्थः । तावांस्तत्परिमितः । भवेत् । अतो हेतोः । सुधिया भक्तेन । ततस्तस्मिन्हरिकथावार्त्ताश्रवणे । प्रीतिः । कर्त्तव्या ॥ ४३ ॥ सेति । यस्य भक्तस्य । सा श्रवणे प्रीतिः । भवेत् । तस्यैव । महागुणाः स्वधर्मज्ञानवैराग्यादयः । विवर्धन्ते । अन्यस्य श्रवणप्रीतिरहितस्य भक्तस्य तु । कष्टसम्पादिता अपि । गुणाः स्वधर्मादयः । क्षीयन्ते ॥ ४४ ॥ गुणेति । गुणहीनस्य । पुंसो भक्तस्यापि । तस्याः श्रवणप्रीतित एव । उत्कृष्टगुणसम्प्राप्तिः । भवेत् । तत्र तस्यां श्रवणप्रीतौ । प्रमादिनः प्रमादवतो भक्तस्य । न तूत्कृष्टगुणप्राप्तिर्नैव भवेत् ॥ ४५ ॥ शास्त्र इति । शास्त्रे श्रीभागवतादौ सच्छास्त्रे । नवधा । भक्तिः । प्रोक्ता । तत्र तस्याम् । श्रुतिः श्रवणभक्तिः । आदिमा प्रथमा । प्रोक्ता । सा श्रवणभक्तिः । यस्य भक्तस्य । परिपक्वा । स्यात् । तस्य । भक्तस्य । अखिला नवाङ्गापि । सा भक्तिः । सुलभा सुसाध्या । स्यात् ॥ ४६ ॥ प्रेमेति । प्रेमान्ताः

हरेः कथाया वार्त्तायाः श्रवणे च विशेषतः । यस्य स्याद्यावती प्रीतिस्तावती स्याद्भवारुचिः ॥ ४२ ॥ कामलोभक्रुधादीनां शत्रूणां चानुपद्रवः । तावान् भवेदतः प्रीतिः कर्त्तव्या सुधिया ततः ॥ ४३ ॥ सो भवेद्यस्य तस्यैव विवर्द्धन्ते महागुणाः । क्षीयन्तेऽन्यस्य तु गुणाः कष्टसम्पादिता अपि ॥ ४४ ॥ गुणहीनस्य पुंसोऽपि तस्या एव भवेद् ध्रुवम् । उत्कृष्टगुणसम्प्राप्तिर्न तु तत्र प्रमादिनः ॥ ४५ ॥ शास्त्रे नवविधा भक्तिः प्रोक्ता तत्रादिमा श्रुतिः । सा यस्य परिपक्वा स्यात्तस्य सा सुलभाऽखिला ॥ ४६ ॥ प्रेमान्ता भक्तिभेदा ये श्रवणं तेऽखिला अपि । सर्वथैवानुवर्त्तन्ते ततस्तत्साध्यमादितः ॥४७॥ एतावती कृता वार्त्ता सङ्घे तेन तत्र तु । मध्याह्ने स पुना राज्ञ उदगास्यमगाद् गृहम् ॥ ४८ ॥ भुञ्जाना अभवंस्तस्य महावेद्यां मुनिव्रजाः । निम्बाधस्तात्ततो वेद्यां स्वासने स उपाविशत् ॥ ४९ ॥ अभितस्तं निषेदुश्च गृहस्थास्तदुपाश्रयाः । उवाचाथ सतः सर्वान् भक्तिधर्मात्मजः प्रभुः ॥ ५० ॥

प्रेमभक्त्यवसानाः । ये । भक्तिभेदाः कीर्त्तनादयः । सन्ति । अपि । ते भक्तिभेदाः । सर्वथैव । श्रवणम् । अनुवर्त्तन्ते । ततो हेतोः । तच्छ्रवणम् । आदितः प्रथमतः साध्यम् ॥ ४७ ॥ एतावतीति । एतावती । वार्त्ता । तत्र गोपीनाथालये । सङ्घे सङ्घकाले । तेन श्रीहरिणा । कृता । ततः स स्वावासमगमदिति बोध्यम् । मध्याह्ने । स श्रीहरिः । पुनः । उदगास्यमुदग्द्वारम् । राज्ञ उत्तमनृपतेः । गृहम् । अगात् ॥ ४८ ॥ भुञ्जाना इति । तस्योदगास्योत्तमभवनस्य । महावेद्यां बाह्यवेदिकायाः समीपवर्त्तिन्यधःप्रदेशे । मुनिव्रजाः साधुसङ्घाः । भुञ्जानाः । अभवन् । ततः साधून् परिवेष्य हस्तक्षालनविधानानन्तरम् । स श्रीहरिः । निम्बाधस्तात् । वेद्याम् । स्वासने स्वास्तृते पर्यङ्कासने । उपाविशत् ॥ ४९ ॥ अभित इति । तदुपाश्रयाः प्रत्यक्षस्य श्रीहरेः समाश्रिताः । गृहस्थाः । तं श्रीहरिम् । अभितः । निषेदुः । अथानन्तरम् । भक्तिधर्मात्मजः । प्रभुः श्रीहरिः । सर्वान् । सतः । उवाच ॥ ५० ॥

नरा इति । हे साधवः ! । अत्र । सत्सङ्गे । मच्छ्रिताः । ये । नराः । स्युः । तैस्तु । कृष्णभक्तानाम् । नारीणाम् । अतिमाहात्म्यमतिशयितो महिमा तु । सर्वथा । नेयतां नैव बुध्यताम् ॥ ५१ ॥ माहात्म्येति । तासां कृष्णभक्तनारीणाम् । माहात्म्यातिशयज्ञानात् । हृदि । चिन्तनम् । स्यात् । ततस्तच्चिन्तनात् । स्वप्ने । दर्शनं तत्समीक्षणम् । स्यात् । ततस्तासां स्वप्ने दर्शनात् । महत् । विघ्नम् । भवेत् । तदुपभोगसङ्कल्पेनात्यनर्थापत्तिः स्यादित्यर्थः ॥ ५२ ॥ अत इति । अतो हेतोः । इमा नार्यः । भक्ताः । सन्ति । इतीत्थम् । सामान्यतः । गम्यतां तन्माहात्म्यं बुध्यताम् । विशेषेण तासां विशेषमाहात्म्यज्ञानेन । तद्वार्त्ताकथनाद्यपि । नतु नैव कार्यम् ॥ ५३ ॥ भक्ताभिरिति । एवममुना प्रकारेणैव । सत्सङ्गे । भक्ताभिः साक्षाद्भगवदाश्रिताभिः । स्त्रीभिरपि । हरिसेविनां हरिभक्तानाम् । पुंसाम् । विशेषमाहात्म्यम् । सर्वथा । नावगम्यम् । हि ॥ ५४ ॥ कृष्णेति । नारीणाम् । पुमांसः । कृष्णभक्तौ । विघ्नरूपिणः । भवन्ति । तेषां पुंसाम् । ता नार्यः कृष्ण-

नराः स्युर्येऽत्र सत्सङ्गे मच्छ्रितास्तैस्तु सर्वथा । नारीणां कृष्णभक्तानां नातिमाहात्म्यमीयताम् ॥ ५१ ॥
माहात्म्यातिशयज्ञानात्तासां स्याच्चिन्तनं हृदि । ततः स्वप्ने दर्शनं स्यात्ततो विघ्नं महद्भवेत् ॥ ५२ ॥ अतः
सामान्यतो भक्ता इमाः सन्तीति गम्यताम् । न तु कार्यं विशेषेण तद्वार्त्ताकथनाद्यपि ॥ ५३ ॥ भक्ताभिः
स्त्रीभिरप्येवं सत्सङ्गे हरिसेविनाम् । पुंसां विशेषमाहात्म्यं नावगम्यं हि सर्वथा ॥ ५४ ॥ कृष्णभक्तौ हि
नारीणां पुमांसो विघ्नरूपिणः । भवन्ति तेषां ताश्चेति ज्ञेयं सर्वैर्मुमुक्षुभिः ॥ ५५ ॥ इति प्रभोस्तस्य निशम्य
वाक्यं सुधासमं साधुजनाः समस्ताः । गृहाश्रमस्था अपि भक्तिभाजो मोदं महान्तं हृदयेऽलभन्त ॥ ५६ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकसप्तचत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ २४७ ॥ २४ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य भूताष्टवसुभूमिते । ऊर्जशुक्लदशम्यां तु वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥

भक्तौ विघ्नरूपाः । भवन्ति । इतीत्थम् । सर्वैः । मुमुक्षुभिः । भक्तैर्भक्ताभिश्चेत्यर्थः । ज्ञेयम् ॥ ५५ ॥ इतीति । इत्येवंविधम् । प्रभोः । तस्य श्रीहरेः । सुधासमम् । वाक्यम् । निशम्य । भक्तिभाजः । समस्ताः । साधुजनाः । गृहस्था अपि । हृदये । महान्तम् । मोदम् । अलभन्त ॥ ५६ ॥ सुखयामास यः स्वीयान्स्वकीयवचनामृतैः । कृपया श्रीहरिर्मेऽस्तु सुखदायी सदैव सः ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्येकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकसप्तचत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ २४७ ॥ २४ ॥

हरेः प्रार्थ्यं फलं यत्तु भक्त्यादेः साधनस्य च । हरेः प्रसादहेतुश्चानन्यभक्तस्य लक्षणम् ॥ १ ॥ श्रीहरेरप्रियत्वस्य प्रियत्वस्य च हेतवः । दोषा गुणाश्चेति सर्वं पञ्चविंशेस्मृतं स्फुटम् ॥ २ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८५) ऊर्जशुक्लदशम्यां कार्त्तिकमासस्य शुक्लपक्षागतदशमीतिथौ । इदम् । हरेः । वचो-

ऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे । प्रत्यगास्यस्य पश्चिमद्वारस्य । सद्मनस्तस्यैव भवनस्य । वितर्दौ बाह्यवेदिकायाम् । सुमञ्चके स्वास्तृते पर्यङ्कासने । स श्रीहरिः । व्यराजत ॥ २ ॥ सितेति । सिताम्बरः । परिहितसकलश्वेतवसनः । त्यागिभिः । गृहिभिः । नानादेशागतैरितिशेषः । भक्तैः । च । वृतः सभायां परिवेष्टितः । स्वामी । स श्रीहरिः । पुरतः । निषण्णान् । सतः साधून् । स्वयमेव । अब्रवीत् ॥ ३ ॥ भक्तिरिति । हे साधवः ! । इह सत्सङ्गे । मुमुक्षुभिः । नरैर्भक्तैः । भक्तिः । श्रद्धा । धर्मादि च । यद्यत् । कृष्णसम्बन्धि । किञ्चन किमपि । सत्कर्म । क्रियते ॥ ४ ॥ तदेति । सर्वम् । तत्तत्सत्कर्म । फलेच्छारहितम् । सदा । विधातव्यम् । इतीत्थम् । सच्छास्त्रे । उक्तम् । अस्ति । तत् । सत्यमेव । उक्तम् । अस्ति । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥५॥ किन्त्विति । किन्तु । तैर्भक्त्यादिभिः सत्कर्मभिः । स्वस्मिन् । भगवतः । प्रसादः प्रसन्नता तु । अर्थ्यः सम्प्रार्थनीय एव । अन्यथा भगवत्प्रसन्नतारूपफलासम्प्रार्थने । तद्भक्त्या-दिरूपम् । कर्म सत्क्रिया । तामसं भगवत्प्रसन्नताफलस्याज्ञानात्तमोगुणकार्याज्ञानप्रधानत्वेन तमोगुणात्मकमित्यर्थः । स्याद्भवेत् । इतीत्थम् । अवधार्यम् । अत्रावधा-

तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य स सद्मनः । वितर्दौ प्रत्यगास्यस्य व्यराजत सुमञ्चके ॥ २ ॥ सिताम्बरो वृतो भक्तैस्त्यागिभिर्गृहिभिश्च सः । स्वयमेवाब्रवीत्स्वामी निषण्णान् पुरतः सतः ॥ ३ ॥ भक्तिः श्रद्धा च धर्मादि यद्यत्सत्कर्म किञ्चन । क्रियेत कृष्णसम्बन्धि नरैरिह मुमुक्षुभिः ॥४॥ तत्तत्सर्वं विधातव्यं फलेच्छारहितं सदाः । इत्युक्तमस्ति सच्छास्त्रे सत्यमेवोक्तमस्ति तत् ॥ ५ ॥ किन्तु स्वस्मिन् भगवतः प्रसादस्त्वर्थ्य एव तैः । अन्यथा तामसं कर्म तत्स्यादित्यवधार्यताम ॥६ ॥ प्रसन्नता भगवतो महद्भिश्चोपचारकैः । पूजकेषु भवेत्तस्य न तु रङ्केषु देहिषु ॥ ७ ॥ इति शङ्का न कर्तव्या यतोऽसौ भक्तवत्सलः । श्रद्धया पूजयेद्यः कस्तस्मिन्नेव प्रसीदति ॥ ८ ॥ पत्रं पुष्पं फलं वापि श्रद्धाभक्तिसमन्वितः । अतिरङ्कोऽपि यो दद्यात् प्रीत्या गृह्णाति तत्प्रभुः ॥ ९ ॥

रणार्थकैवशब्देन भगवद्भक्तैः सर्वथा भगवत्प्रसन्नतैवेष्टव्या यतो भक्तानां वाञ्छितं सचतुर्वर्गफलं तु सुलभमेवास्तीति बुध्यते । तथाचोक्तं श्रीभागवते । "किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने श्रीनिकेतने । तथापि तत्परा राजन्न हि वाञ्छन्ति किञ्चन । किं दुरापं मयि प्रीते तथापि विबुद्धर्षभाः ! । मय्येकान्तिमतिर्नान्यद् मतो वाञ्छति तत्त्ववि"दिति ॥ ६ ॥ प्रसन्नतेति । किञ्च । भगवतः । प्रसन्नता । महद्भिः । उपचारकैः । तस्य भगवतः । पूजकेषु भक्तेष्वेव । भवेत् । रङ्केषु महोपचाराभावत्सु दरिद्रेषु । देहिषु पुजकभक्तेषु तु । न भवेत् । इतीत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥७॥ इतीति । इत्येवंविधा । शङ्का न कर्तव्या । यतो हेतोः । भक्तवत्सलः । असौ भगवान् । यः कश्चिद्भक्तः । श्रद्धया । पूजयेत्स्वं यथालब्धोपचारकैरर्चयेत् । तस्मिंस्तथाविधे पूजकभक्ते । प्रसीदत्येव ॥८॥ पत्रमिति । अतिरङ्कोऽपि । यो भक्तः । श्रद्धाभक्तिसमन्वितः सन् । पत्रं तुलसीदलादि । पुष्पं वर्षाजीवन्तीकुसुमादि । अथवा । फलं कर्कन्धूफलादिकमपि । दद्याद्भगवते समर्पयेत् । तत्तथाविधपत्रादिकम् । प्रभुः । श्रीहरिः । प्रीत्या । गृह्णाति । तथाचोक्तं भगवद्गीतायाम् । 'पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति । तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मन" इति ॥ ९ ॥

श्रद्धेति। राज्ञा नृपतिनापि । दत्तान् । श्रद्धाभक्तिविहीनान् । महतोऽपि। उपचारकान् । नादत्ते भगवान्न गृह्णाति । हि यतः । स भगवान् । सर्वैश्वर्ययुतः । अस्ति । सर्वैश्वर्ययुतस्य हरेर्नृपार्पितमहोपचारापेक्षावर्जितत्वात्स केवलं तत्प्रेमापेक्षते इति भावः ॥१०॥ य इति । यो भक्तः । भजेत्प्रेम्णोपासीत । तस्य । भक्तस्यैव । भगवान्साक्षात्प्रभुः। अस्ति । स्वं भजते भक्तायैव प्रसन्नाविनाशिसुखं प्रयच्छति नाभक्तेभ्य इति भावः। इतीत्थम् । निश्चितमेव । जानीत । तस्माद्धेतोः । स भगवान् । अनन्यभावेनैकान्तिकभावेन । सर्वदा । भजनीयः ॥ ११ ॥ एतदेव स्पष्टमाह । दारिद्रेति। दारिद्र्यदीर्घरोगादिविपत्तौ । अथवा । सम्पद्यकस्मान्महासम्पदुपलब्धावपि । तुल्यवृत्तिः सन् । यो भक्तः । भक्तेर्भगवदेकान्तिकोपासनायाः सकाशात् । न चलेत् । स भक्तः । अनन्यभक्तिमान् । ज्ञेयः ॥ १२ ॥ अथेति । अथानन्तरम् । रमाभक्ता रमासंज्ञाभगवदेकान्तिकभक्ता । दूरे । स्थित्वा । तं श्रीहरिम् । प्रणम्य । अपृच्छत् । हे हरे ! । त्वम् । कैः । दोषैः । अप्रसन्नः । भवेः । कैः । गुणैः । प्रसन्नः । भवेः ॥ १३ ॥ 'अनुयुक्तः स रमया भक्तयेत्थं मुनीश्वरः । हर्षयंस्तामिति प्राह निजानन्यांश्च सर्वशः' । विशेषेति । हे रमे ! । हृदि स्वमनसि । विशेषवर्त्तनेच्छा-

श्रद्धाभक्तिविहीनांस्तु महतोऽप्युपचारकान् । राज्ञाऽपि दत्तान्नादत्ते सर्वैश्वर्ययुतो हि सः ॥ १० ॥ यो भजेत्तस्य भगवानिति जानीत निश्चितम् । तस्मादन्यभावेन भजनीयः स सर्वदा ॥ ११ ॥ दारिद्र्यदीर्घरोगादिविपत्तौ वापि सम्पदि । यस्तुल्यवृत्तिर्न चलेद्भक्तेः सोऽनन्यभक्तिमान् ॥ १२ ॥ अथापृच्छद्रमाभक्ता दूरे स्थित्वा प्रणम्य तम् । कैर्दोषैरप्रसन्नस्त्वं प्रसन्नः कैर्गुणैर्भवेः ॥ १३ ॥ श्रीहरिरुवाच–विशेषवर्त्तनेच्छायां हृदि सत्यां पुनः पुनः । तदाज्ञाप्रार्थनं मत्तो यत्तन्न प्रीतये हि मे ॥१४॥ ज्ञात्वाऽपि स्वेष्टदेवं मां मद्वाक्योपरि भूरिशः । प्रत्युक्त्यानयनं युक्त्या यत्तन्न प्रीतये हि मे ॥ १५ ॥ केनचित्सह सद्वार्त्ताः कुर्वाणे मयि योऽन्तरा । भाषेत तद्भाषणं मे प्रीतये नास्ति सर्वथा ॥१६॥ भक्तिधर्मादिसत्कर्माचरणे राधिकापतेः । कृपाया एव हेतुत्वकथनं प्रीतये न मे ॥ १७ ॥ अहमेवं करिष्यामीत्यादिस्वबलजल्पनम् । न तु कार्येष्वीशबलानुसृतिस्तन्न मे प्रियम् ॥ १८ ॥

यामन्यभक्तेभ्य आधिक्येन नियमादिपालनवाञ्छायाम् । सत्याम् । पुनः पुनः । मत्तः सकाशात् । तदाज्ञाप्रार्थनं विशेषवर्त्तननिदेशयाचनम् । तत् । मे मम । प्रीतये प्रसन्नतायै । न हि नैवास्ति ॥ १४ ॥ ज्ञात्वेति । माम् । स्वेष्टदेवम् । ज्ञात्वाऽपि । मद्वाक्योपरि । भूरिशो बहुवारान् । प्रत्युक्त्यानयनम् । केनचिन्मां कस्मिंश्चित्प्रश्ने पृष्टे सति यथार्थे तदुत्तरे मया कृते सत्यपि युक्त्यन्तरानयनेन मत्कृतयथार्थोत्तरस्य खण्डनविधानमित्यर्थः । यत् । तत् । मे मम । प्रीतये । न हि नास्त्येव ॥ १५ ॥ केनचिदिति । मयि केनचित् सह । सद्वार्त्ताः । कुर्वाणे सति । यो भक्तः । अन्तरा तन्मध्ये । भाषेत् । तद्भाषणम् । मे मम । प्रीतये । सर्वथा । नास्ति ॥१६॥ भक्तीति । भक्तिधर्मादिसत्कर्माचरणे । राधिकापतेः कृष्णस्य । कृपाया एव । हेतुत्वकथनं कृष्णकृपा स्याच्चेत्तद्भक्तिधर्मादिपालनं स्यादिति कथनमित्यर्थः । मे मम । प्रीतये नास्ति ॥ १७ ॥ अहमिति । अहमेव । एवम् । करिष्यामि । इत्यादिस्वबलजल्पम् । कार्येषु भक्तिधर्मादिसत्कर्मसु । ईशबलानुसृतिः परमेश्वरबलानुसरणं

तु । न भवेत् । तदुभयम् । मे मम । प्रियम् नास्ति ॥ १८ ॥ यस्येति । यस्य भक्तस्य । भाषणादौ । मुहुः । स्वाङ्गानियतता । भवेत् । कदाचिदात्मनिष्ठां कदाचिद्दास्यं कदाचित्पातिव्रत्यं चेत्येवं स्वाङ्गमनियमतया गदेदित्यर्थः । तस्य भक्तस्य । अनियततालपोऽनियततया स्वाङ्गभाषणम् । मे मम । प्रीतिकरः । नास्ति । खलु ॥ १९ ॥ व्यावहारिकेति । यस्य भक्तस्य । व्यावहारिककार्येषु तु । लज्जालस्ये । न स्याताम् । हरेः । कथाकीर्त्तनादौ तु । ते लज्जालस्ये । स्याताम् । स भक्तः । मे मम । प्रियः । नास्ति ॥ २० ॥ धर्मेति । त्यागिनो भक्तस्य । अथवा । गृहस्थस्य भक्तस्य । धर्मभक्तिविरागाद्यैः सद्गुणैः । साहङ्कारभाषणम् । यत् । तत् । मम । प्रीतिकृत् । नैवास्ति ॥ २१ ॥ य इति । यो भक्तः । गुणी धर्मादिगुणवृद्धः सन् । सभाम् । एत्य । सर्वेषाम् । पश्चात् । उपविशेत् । स्वस्य । उचिते उपवेशनयोग्ये । स्थाने तु । नोपविशेत् । स तादृशो भक्तोऽपि । मे मम । प्रीतये । न हि नैवास्ति ॥ २२ ॥ तथेति । तथा तद्वदेव । यो भक्तः । सभोपविष्टान् । महतः स्वतो गुणाधिकान्भक्तान् । कूर्परादिभिः कफोणिकाग्रप्रहारादिभिः । पराकृत्य पश्चाद्विधाय । तेषां महताम् । अग्रतः पुरःप्रदेशे । निषीदेत् । स भक्तः ।

यस्य स्वाङ्गानियतता भाषणादौ भवेन्मुहुः । तस्य चानियतालापो न मे प्रीतिकरः खलु ॥ १९ ॥ व्यावहारिककार्येषु लज्जालस्ये न यस्य तु । हरेः कथाकीर्त्तनादौ स्यातां ते स न मे प्रियः ॥ २० ॥ धर्मभक्तिविरागाद्यैर्यत्साहङ्कारभाषणम् । त्यागिनो वा गृहस्थस्य तन्नैव प्रीतिकृन्मम ॥ २१ ॥ यः सभामेत्य सर्वेषां पश्चादुपविशेद् गुणी । स्वस्योचिते न तु स्थाने सोऽपि न प्रीतये हि मे ॥ २२ ॥ तथा सभोपविष्टान् यो महतः कूर्परादिभिः । पराकृत्याग्रतस्तेषां निषीदेत्स प्रियो न मे ॥ २३ ॥ न सम्यगावृताङ्गाश्च न चाधो दृष्टयो गतौ । याः स्त्रियस्ता न मे प्रीत्यै स्युश्च कुत्सितभाषणाः ॥ २४ ॥ मद्दर्शने जायमाने तत्र कस्मिंश्चिदागते । पुंसि योषिति वा वाहे पशौ वा शुनि निर्गते ॥ २५ ॥ पुनः पुनस्तमीक्षेत हित्वा मद्दर्शनं तु यः । अत्यप्रियः स मे नूनं साधुत्वात्तं न ताडये ॥ २६ ॥

मे मम । प्रियः । नास्ति ॥ २३ ॥ नेति । याः । स्त्रियो भगवद्भक्ता नार्यः । सम्यग्यथायोग्यम् । आवृताङ्गाः वस्त्रेण प्रावृतशरीराः । न स्युः । गतौ गमने । अधोदृष्टयश्च । न स्युः । कुत्सितभाषणश्च । स्युः । तास्तथाविधाः स्त्रियः । मे मम । प्रीत्यै । न सन्ति ॥ १४ ॥ मदिति । मद्दर्शने । जायमाने सति । तत्र यत्र मद्दर्शनं जायते तस्यां सभायामित्यर्थः । कस्मिंश्चित् । पुंसि । आगते सति । अथवा । कस्यांचित् । योषिति । आगतायां सत्याम् । अथवा । वाहेऽश्वे । पशौ गवादौ । शुनि भषके च । निर्गते सति ॥ २५ ॥ पुनरिति । यो भक्तः । मद्दर्शनम् । हित्वा । पुनः पुनः । तं पुरुषादिकम् । ईक्षेत । स भक्तः । मे मम । अत्यप्रियोऽतिशयेनाप्रियोऽस्ति । नूनम् । साधुत्वान्ममसाधुभावात् । तं तथाविधं भक्तम् । न ताडये चपेटादिना न ताडनं करोमि । साधूनामन्यताडनकर्मणोऽयोग्यत्वादितिभावः । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥ २६ ॥

दुःसङ्कल्पानिति । यो भक्तः । स्वके । हृदि । जायमानान् । दुःसङ्कल्पान् । कथनार्हसतां तत्कथनयोग्यसाधूनाम् । स्वनिवेदितवार्तागोपनपूर्वं तद्दुःसङ्कल्पानां सयुक्त्युपदेशैर्निवर्त्तनशक्तानां त्यागिनामित्यर्थः । अग्रे पुरतः । न ब्रूयात् । स भक्तः । मे मम । प्रियः । नास्ति ॥ २७ ॥ क्रोध इति । क्रोधः । मानश्च । अन्यभयात् । महतां साधूनाम् । अग्रतः । यत् । स्वान्तःस्थाकथनं स्वहृदयावस्थितदुःखादिकस्यानिवेदनम् । तदेतत्त्रयम् । मम । प्रीतिकरम् । नैवास्ति ॥ २८ ॥ तथेति । तथैव । हरिभक्तानाम् । परस्परम् । समत्वेन समानभावेन । एकैकगौरवाज्ञानमपि । मम । प्रीतये । न भवति ॥ २९ ॥ मदिति हे रमे ! । इत्यमुना प्रकारेण । मया । मदप्रीतेः । हेतुभूताः । दोषाः । उदिताः । एभ्यो दोषेभ्यः । विपरीताः । मत्प्रीतिहेतवः । गुणाः । ज्ञेयाः । मदुक्तमद-प्रीतिहेतुभूतदोषाणामेकवारं विशेषवर्त्तनेच्छाप्रार्थनारुपादिना वैपरीत्यविधानमेव गुणा बोध्या ईत्यर्थः ॥ ३० ॥ नीपीयेति । इत्येवंविधम् । जगद्गुरोः । अमुष्य । श्रीहरेः । वाक्यामृतम् । निपीय । भक्ता । सा रमा । मुदम् । आप । सभोपविष्टाः । तद्भक्तिभाजः । अन्ये । सर्वे । सन्तः साधवः । गृहिणश्चापि । मुदमापुः

दुःसङ्कल्पांश्च यो भक्तो जायमानान् हृदि स्वके । कथनार्हसतामग्रे न ब्रूयात्स प्रियो न मे ॥ २७ ॥ क्रोधो मानश्चान्यभयात्स्वन्त-स्थाकथनं तु यत् । महतामग्रतस्तच्च नैव प्रीतिकरं मम ॥ २८ ॥ तथैव हरिभक्तानां समत्वेन परस्परम् । एकैकगौरवाज्ञानमपि न प्रीतये मम ॥ २९ ॥ मदप्रीतेर्हेतुभूता दोषा इत्युदिता मया । विपरीता गुणा ज्ञेया एभ्यो मत्प्रीतिहेतवः ॥ ३० ॥ निपीय वाक्यामृतमित्यमुष्य जगद्गुरोः साऽऽप मुदं हि भक्ता । अन्ये च सन्तो गृहिणोऽपि सर्वे तद्भक्तिभाजश्च सभोपविष्टाः ॥ ३१ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकाष्टचत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ २४८ ॥ २५ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य भूताष्टवसुभूमिते । एकादश्यां प्रबोधन्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य महीभुजः । गोपीनाथालयेऽराजत्स निजैः परितो वृतः ॥ २ ॥

॥ ३१ ॥ हेतून्स्वस्याप्रियत्वस्य प्रियत्वस्य च यो हरिः । दोषान् गुणान्स्वकीयानां स्वेभ्यः प्राह दयानिधिः ॥ १ ॥ स मां तेभ्यस्तु दोषेभ्यो रक्षत्वेव सदा तथा । गुणांस्तान्मे ददात्वेव भक्तिधर्मात्मजः प्रभुः ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्येकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवन्नुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकाष्टचत्वारिंशस्तरङ्गः ॥ २४८ ॥ २५ ॥

मान्यानां हरिवत्तस्य भक्तानां लक्षणानि च । अपि देशादिवैषम्ये यस्य धर्मस्थितिर्दृढा ॥१॥ लक्षणं तस्य च तथा स्वधर्मे या च विघ्नता । अविघ्नता या च तयोर्लक्षणं तत्त्वतस्तु यत् ॥ २ ॥ हरेरप्रियभक्तस्य प्रियभक्तस्य लक्षणम् । एतत्सर्वं तु षड्विंशे स्पष्टत्वेन प्रकीर्त्तितम् ॥ ३ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८५) प्रबोधन्याम् । एकादश्यां कार्त्तिकमासस्य शुक्लपक्षीयैकादशीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । मही-

भुजः । दुर्गे । गोपीनाथालये । चक्रकासने इतिशेषः । निजैर्नानादेशागतत्यागिगृहिस्वाश्रितजनैः । परितः । वृतः । सभायां संवेष्टितः । स श्रीहरिः । अराजत् ॥ २ ॥ सितेति । सिताम्बरः परिहितसकलश्वेतवसनः । प्रसन्नमुखाम्बुजः । स श्रीहरिः । सर्वान् । भक्तान् । उवाच । हे भक्ताः ! । वैष्णवा भगवद्भक्ताः साधवः । विष्णुवद्भगवत्समानतया । मान्याः । इतीत्थम् । शास्त्रे स्कान्दादिसच्छास्त्रे । निरूप्यते । तथा च स्कान्दे । "वैष्णवा विष्णुवत्पूज्या मम मान्या विशेषतः । येषां कृतेऽपमाने तु विनाशो जायते ध्रुवमिति' । बृहन्नारदीये च । 'अहमेव द्विजश्रेष्ठ नित्यं प्रच्छन्नविग्रहः । भगवद्भक्तरूपेण लोकान् रक्षामि सर्वदेति' ॥ ३ ॥ तेषामिति । तेषां वैष्णवानाम् । मुख्यानि । कतिचित् । लक्ष्माणि लक्षणानि । वो युष्मभ्यम् । कथयामि । ते वैष्णवाः । सर्वदा । कृष्णसम्बन्धिक्रियासु श्रीकृष्णसम्बन्धिनीषु श्रवणादिनवविधभक्तिलक्षणासु क्रियास्वेवेत्यर्थः । रतास्तत्पराः । स्युः । हि ॥ ४ ॥ बाह्येति । बाह्यान्तःकरणानां चक्षुरादीनां बाह्यकरणानां मनआदीनामन्तःकरणानां चेत्यर्थ । याः । क्रिया मायिकार्थदर्शनसङ्कल्पनादीनि कर्माणि । स्युः । तासु क्रियासु । ते । सर्वदा । तद्वशा वैराग्यबलेन तत् क्रियाधीनाः । न भवेयुः । ताः क्रियाः

सिताम्बरः प्रसन्नास्यो भक्तान् सर्वानुवाच सः । वैष्णवा विष्णुवन्मान्या इति शास्त्रे निरूप्यते ॥ ३ ॥
तेषां लक्ष्माणि मुख्यानि कतिचित्कथयामि वः । सर्वदा कृष्णसम्बन्धिक्रियास्वेव रता हि ते ॥ ४ ॥
बाह्यान्तःकरणानां याः क्रियाः स्युस्तासु सर्वदा । तद्वशा न भवेयुश्च कुर्युस्तास्त्वात्मनो वशे ॥ ५ ॥
अहिंसाब्रह्मचर्यादीन् पालयेयुर्यमान् दृढम् । ब्रह्मीभूता अपि दृढं भजेयुः कृष्णमादरात् ॥ ६ ॥
एवंविधाः कृष्णभक्ता ये स्युः कृष्णैकचेतसः । त एव हरिवत्प्रीत्या मान्याः पूज्याश्च सादरम् ॥ ७ ॥
नैतेऽन्यमनुजैस्तुल्या न च देवैः समा अपि । यतस्तेष्वीदृशी नास्ति क्रियाऽतस्तद्विलक्षणाः ॥ ८ ॥
ईदृशाः पुरुषाः सेव्याः पुरुषैस्तु मुमुक्षुभिः । ईदृश्यो योषितः सेव्या योषिद्भिश्च मुमुक्षुभिः ॥ ९ ॥

। आत्मनः स्वस्य । वशे आधीने । कुर्युः ॥ ५ ॥ अहिंसेति । ते । अहिंसाब्रह्मचर्यादीन् । यमान्सत्सङ्गप्रसिद्धान् नियमान् । दृढं यथातथा । पालयेयुः । ब्रह्मीभूताः साक्षाद्भगवदुपासनया ब्रह्मभावं प्राप्ता अपि । कृष्णं श्रीहरिम् । आदरात् । दृढम् । भजेयुः ॥ ६ ॥ एवमिति एवंविधाः । कृष्णैकचेतसः साक्षाच्छ्रीकृष्णस्वरूपैकमानसाः । कृष्णभक्ताः साधवः । स्युः । त एव । हरिवत् । प्रीत्या । सादरं यथातथा । मान्याः । पूज्याश्च । सन्ति ॥ ७ ॥ चेति । एते एवंविधाः । कृष्णभक्ताः । अन्यमनुजैः । तुल्याः । न सन्ति । देवैः । समास्तुल्याश्चापि । न सन्ति । यतो हेतोः । तेषु मनुजदेवेषु । ईदृश्युक्तविधकृष्णभक्तसदृशी । क्रिया । नास्ति । अतो हेतोः । एते । तद्विलक्षणास्तेभ्यो मनुष्यदेवेभ्यो: विलक्षणस्वभावाः । सन्ति ॥ ८ ॥ ईदृशा इति । ईदृशा एवंविधाः । पुरुषाः कृष्णभक्ताः साधवः । मुमुक्षुभिः । पुरुषैः । सेव्याः । ईदृश्य एवंविधलक्षणाः । योषितः श्रीकृष्णभक्तानार्यः । मुमुक्षुभिः । योषिद्भिः । सेव्याः ॥ ९ ॥

आत्मानन्द इति । अथानन्तरम् । आत्मानन्दः । साधुः । विहितानतिः कृतप्रणामः सन् । तं श्रीहरिम् । पप्रच्छ । हे प्रभो ! । इह सत्सङ्गे । सत्सङ्गिनः । बहवः पुरुषाः । सन्ति ॥१०॥ त्वदिति । एते सत्सङ्गिनः । यावत् । त्वदुक्तनियमेषु । आदरात् । वर्त्तेरन् । तावत्तु । तेषां सत्सङ्गिनाम् । विषयैः । बन्धनम् । सर्वथा । नास्ति ॥११॥ क्वचिदिति । क्वचित्कदाचित् । नियमभङ्गेऽपि त्वदुक्तनियमच्युतौ सत्यामपीत्यर्थः । भुवि । विचरतां त्वदाज्ञया त्वत्स्वरूपज्ञानोपदेशेन जनकल्याणार्थं सत्सङ्गे परिभ्रमताम् । सतां साधूनाम् । शिक्षया । कृतशोधना विहितनियमभङ्गप्रायश्चिताः । ते सत्सङ्गिनः । यथापूर्वम् । वर्त्तेरन् । स्वस्वनियमेषु तिष्ठेयुरतो विषयबन्धनं तेषां न स्यादितिभावः ॥१२॥ देशेति । देशकालादिवैषम्यात् । देशान्तरस्थितौ । सत्याम् । तत्र देशान्तरे । क्वचित्कदाचित् । सत्सङ्गिनाम् । नृणाम् । चकारात्साधूनाम् । सम्बन्धे । असत्यविद्यमाने सति । तदेत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ १३ ॥ तदेति । हे प्रभो ! । तदापि । यस्य । पुंसः । सत्सङ्गिनः । यथापूर्वम् । नियमेष्वेव । स्थितिः । भवेत् । स सत्सङ्गी । कीदृशैः । लक्षणैः । विज्ञेयः । तद्वदेतिशेषः ॥ १४ ॥ “ आत्मानन्देनानुयुक्तो मुनिनेत्थं स ईश्वरः । जगादानन्दयंस्तं च परान्सर्वान्निजानिति” । धर्मेति

आत्मानन्दोऽथ साधुस्तं पप्रच्छ विहितानतिः । इह सत्सङ्गिनः सन्ति बहवः पुरुषाः प्रभो ! ॥ १० ॥ त्वदुक्तनियमेष्वेते वर्त्तेरन् यावदादरात् । तावत्तु विषयैस्तेषां बन्धनं नास्ति सर्वथा ॥ ११ ॥ क्वचिन्नियमभङ्गेऽपि सतां विचरतां भुवि । शिक्षया ते यथापूर्वं वर्त्तेरन् कृतशोधनाः ॥ १२ ॥ देशकालादिवैषम्यात्सत्यां देशान्तरस्थितौ । तत्र सत्सङ्गिनां नृणां सम्बन्धे चासति क्वचित् ॥१३॥ तदापि नियमेष्वेव यथापूर्वं स्थितिर्भवेत् । यस्य पुंसः स विज्ञेयो लक्षणैः कीदृशैः प्रभो ! ॥ १४ ॥ श्रीहरिरुवाच–धर्मांशो यस्य वर्त्तेत मनीषायां विशेषतः । आस्तिक्यं लोकलज्जा च तथा पातकभीरुता ॥ १५ ॥ देशकालादिवैषम्येऽप्यसौ भ्रश्येन्न धर्मतः । तस्य क्वापि न बन्धाय विषयाः प्रभवन्त्यतः ॥१६॥ मयराममुकुन्दाद्याः सन्ति विप्रास्तथाविधाः । निष्कुलानन्दमुख्याश्च सन्तोऽप्येकधियः सदा ॥१७॥

। हे मुने ! । यस्य सत्सङ्गिनः । मनीषायां मतौ । धर्मांशः स्वधर्मरूप एकान्तिकधर्मभागः । विशेषतः । वर्त्तेत । अस्तिक्यमिहकृतानां शुभाशुभकर्मणां फलममुत्र सुखदुःखरूपमवश्यं भोक्तव्यमस्तीति वेदनरूपाऽऽस्तिकता । लोकलज्जाऽशुभं कर्म कृत्वा लोकेभ्यो धर्मशीलेभ्यः कथं मुखं दर्शयिष्याम इत्येवंरूपा त्रपा । तथा । पातकभीरुता पापकर्माचरणतो भयशीलता । एतानि । विशेषतः । वर्त्तेरन् ॥ १५ ॥ देशेति । असावेवंगुणः सत्सङ्गी । देशादिवैषम्ये सत्यपि । धर्मतो मदादिष्टनियमेभ्यः । न भ्रश्येत् । अतो हेतोः । तस्य तथाविधस्य सत्सङ्गिनः । क्वापि कदाचिदपि । विषयाः । बन्धाय । न प्रभवन्ति समर्था नैव भवेयुरित्यर्थः । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥ १६ ॥ एवंविधान्कांश्चिन्नाम्ना निर्दिशति । मयरामेति । तथाविधा उक्तप्रकाराः । मयराममुकुन्दाद्या गृहाश्रमिमयरामाख्य प्रथमाश्रमिमुकुन्दानन्दप्रभृतय इत्यर्थः । विप्राः । सन्ति । सदा । एकधिय उक्तप्रकारैकविधमतयः । निष्कुलानन्दमुख्याः । सन्तः साधवश्चापि । सन्ति ॥ १७ ॥

इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । तमात्मानन्दसाधुम् । उक्त्वा । स श्रीहरिः । निजान् । सर्वान् । साधून्प्रति । जगाद । हे साधवः ! । धर्मधियामपि । पुंसां सत्सङ्गिनाम् । द्वौ अन्तरायौ धर्मविघ्नौ । भवतः ॥१८॥ तौ नाम्ना निर्दिशति । आत्मनिष्ठेति । आत्मनिष्ठा । भगवन्माहात्म्यस्यावबोधनं च । क्वचित् । धर्मच्युतौ धर्मभ्रंशे सतीत्यर्थः । ताभ्यामात्मनिष्ठाभगवन्माहात्म्यावबोधनाभ्याम् । हृदि । अनुतापः । न भवेत् ॥१९॥ एतदेव स्पष्टमाह द्वाभ्याम् । तत्रेति । तत्र तयोरात्मनिष्ठायुक्तभगवन्माहात्म्यावबोधयुक्तपुरुषयोर्मध्ये । आत्मनिष्ठो भक्तः । आत्मा । अहम् । परं मायातीतम् । ब्रह्म । अस्मि । तं ब्रह्मरूपम् । माम् । शुभाशुभाः । क्रियाः । क्वापि कदाचिदपि । नैव स्पृशन्ति । इति । जानीयात् धर्मभङ्गरूपे जाते विद्यात् । हि ॥ २० ॥ अन्य इति । अन्यो भगवन्माहात्म्यावबोधवान् भक्तस्तु । कृष्णमाहात्म्यम् । बह्वतिशयितम् । विद्यात् । कृष्णस्य । नामस्मृत्या नामोच्चारणेनैव । अघभराः पापपुञ्जाः । नश्यन्ति । इतीत्थम् । कीर्त्तयेद्धर्मभङ्गरूपे पापे जाते कथयेच्च ॥ २१ ॥ एवमिति । एवमनुना प्रकारेण । एतद् द्वयेन विघ्नरूपतया विद्यमानेनानेन द्वितयेन । धर्मपालने । शैथिल्यम् । स्यात् । अतो हेतोः । धर्मावनेच्छुना सर्वथा स्वधर्मरक्षणमिच्छता

इत्युक्त्वा तं निजान् सर्वान् साधून्प्रति जगाद सः । द्वावन्तरायौ भवतः पुंसां धर्मधियामपि ॥ १८ ॥ आत्मनिष्ठा च भगवन्माहात्म्यस्यावबोधनम् । क्वचिद्धर्मच्युतौ ताभ्यां नानुतापो भवेद्धृदि ॥ १९ ॥ तत्रात्मनिष्ठो जानीयादात्मा ब्रह्मास्म्यहं परम् । तं मां शुभाशुभाः क्वापि क्रिया नैव स्पृशन्ति हि ॥ २० ॥ अन्यस्तु कृष्णमाहात्म्यं बहु विद्याच्च कीर्त्तयेत् । नाम्नः स्मृत्यैव कृष्णस्य नश्यन्त्यघभरा इति ॥२१॥ एवमेतद्द्वयेन स्याच्छैथिल्यं धर्मपालने । अत इत्थं हृदि दृढं वेद्यं धर्मावनेच्छुना ॥ २२ ॥ धर्मसंस्थापनायैव भुवि कृष्णस्य भूरिशः । अवतारा भवन्त्यत्र तैः करोति च तत्प्रभुः ॥ २३ ॥ धर्मरक्षा ततः प्रेष्ठा तस्यास्तीत्यवगम्यते । अतो मयापि तत्प्रोक्तो धर्मः पाल्यः सदा दृढम् ॥ २४ ॥ तेनासौ मयि सुप्रीतो भविष्यति न संशयः । धर्मभङ्गे त्वस्य भृशं ह्यरुचिर्भविता मयि ॥ २५ ॥ एवं यस्य दृढग्रन्थिर्भवेद्धृदि स पूरुषः । कदाचिद्भगवत्प्रोक्तधर्मभ्रष्टो भवेन्न हि ॥ २६ ॥

भक्तेन । हृदि । इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण । दृढं यथातथा । वेद्यम् ॥ २२ ॥ एतदेवाह त्रिभिः । धर्मेति । कृष्णस्य पुरुषोत्तमस्याक्षरब्रह्मधामाधिपतेर्मत्स्वामिनो भक्तिधर्मात्मजस्य श्रीहरेः । भूरिशः । अवताराः । भुवि । धर्मसंस्थापनायैव । भवन्ति । प्रभुः श्रीहरिः । तैः स्वावतारैः । अत्रास्यां भुवि । तद्धर्मसंस्थापनम् । करोति ॥ २३ ॥ धर्मेति । ततोहेतोः । तस्य श्रीहरेः । धर्मरक्षा । प्रेष्ठाऽतिप्रिया । अस्ति । इतीत्थम् । अवगम्यते । अतो हेतोः । मयापि । तत्प्रोक्तो धर्मातिप्रियेण श्रीहरिणा मह्यं पालनार्थं गदितः । धर्मः । दृढं यथातथा । सदा । पाल्यः ॥ २४ ॥ तेनेति । तेन धर्मपालनेन । असौ श्रीहरिः । मयि । सुप्रीतोऽतिप्रसन्नः । भविष्यति । धर्मभङ्गे । सति तु । मयि । अस्य श्रीहरेः । भृशम् । अरुचिः । भविता भविष्यति । न संशयः । अत्र संशयो नास्ति ॥ २५ ॥ एवमिति । एवमनुना प्रकारेण । यस्य भक्तपुरुषस्य । हृदि । दृढग्रन्थिः । भवेत् । सः । पूरुषो भक्तः । कदाचिदपि । भगवत्प्रोक्तधर्मभ्रष्टः । न भवेत् । हि ॥ २६ ॥

आत्मेति । आत्मनिष्ठैर्भक्तैः । तथा । भगवन्माहात्म्यज्ञानिभिर्भक्तैः । एवमुक्तप्रकारेण । हृदि । दृढम् । बोध्यम् । तेनैवंदृढबोधनेन । धर्मस्थितिः स्वधर्मे दृढतयावस्थानम् । भवेत् ॥२७॥ एतदिति । एतज्ज्ञानविहीन एवंविधज्ञानरहितः । ज्ञानी आत्मनिष्ठो भक्तः । अथवा । भक्तिमान् भगवन्माहात्म्यावबोधवानपि भक्तः । क्वापि । धर्माच्च्युतः । भवेत् । विषयैरपि । बद्ध्येत ॥२८॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । उक्त्वा । असौ श्रीहरिः । मुहूर्त्तार्द्धं घटिकापर्यन्तम् । विरराम । अथोऽनन्तरम् । पुनः । दयानिधिः । स्वयं श्रीहरिरेव । स्वस्वभावम् । सतः साधून् । प्राह ॥ २९ ॥ स्वेति । हे मुनयः ! । यस्य भक्तस्य । स्वधर्मस्य । अथवा । विरक्तेः । अथवा । ज्ञानस्य । अथवा । तपसस्तपश्चरणस्य । अथवा । भक्तेः । अथवा । त्यागस्य । अहङ्कारः । स्यात् । स भक्तः । मे मम । प्रियः । नास्ति ॥ ३० ॥ य इति । यो भक्तः । स्वे स्वकीये । हृदि । ज्ञानभक्ती भगवत्स्वरूपस्य सुदृढवेदनं धर्मयुता भगवतो भक्तिश्चेत्यर्थः । अल्पे । स्यातां किञ्चित्किञ्चिद्भवेताम् । बाह्यतो लोकेषु तु । स्वख्यात्यै पूर्णज्ञानभक्तिमत्त्व-प्रसिद्धये । भूरि अतिशयिते यथा स्यातां तथेत्यर्थः । दर्शयेत् । दम्भी धर्मध्वजी । स भक्तः । मे मम । प्रियः । नास्ति ॥ ३१ ॥ आत्मेति । यो भक्तः । कृष्णम् ।

आत्मनिष्ठैश्च भगवन्माहात्म्यज्ञानिभिस्तथा । एवं हृदि दृढं बोध्यं तेन धर्मस्थितिर्भवेत् ॥ २७ ॥ एतज्ज्ञानविहीनस्तु ज्ञानी वा भक्तिमानपि । भवेद्धर्मच्युतः क्वापि बद्ध्येत विषयैरपि ॥ २८ ॥ इत्युक्त्वा विररामासौ मुहूर्त्तार्द्धमथो पुनः । स्वयमेव सतः प्राह स्वस्वभावं दयानिधिः ॥२९॥ स्वधर्मस्य विरक्तेर्वा ज्ञानस्य तपसोऽपि वा । भक्तेस्त्यागस्य वा यस्याहङ्कारः स प्रियो न मे ॥३०॥ योऽल्पे स्यातां ज्ञानभक्ती हृदि स्वे बाह्यतस्तु ते । स्वख्यात्यै दर्शयेद्भूरि दम्भी स च न मे प्रियः ॥ ३१ ॥ आत्माभेदेन यः कृष्णं भजेत्स्वनियमेषु च । कार्ष्णेषु शिथिलो यः स्यात्तावुभौ न प्रियौ मम ॥३२॥ महत्तमत्वं कृष्णस्य विद्याद्यः स्वस्य तुच्छताम् । न तु देहान्यचिद्रूपात्मत्वं स च न मे प्रियः ॥ ३३ ॥ स्वधर्मज्ञानवैराग्यैः सम्पन्नोऽनन्यभक्तिमान् । अप्यल्पभक्तं कृष्णस्य यस्तु विद्यात्स्वतोऽधिकम् ॥ ३४ ॥ तदग्रेऽतिविनीतः स्यादात्मप्रौढिं न दर्शयन् । स पुमानात्मवत्प्रेष्ठो ममास्तीत्यवगम्यताम् ॥ ३५ ॥

आत्माभेदेनाहमेव कृष्णोऽस्मीति मत्वा स्वदासत्ववर्जनपूर्वं स्वामित्वमात्रभावेन । भजेत् । कैवल्यार्थी यथा भगवन्तं निराकारं मत्वाऽऽत्मनस्तद्भावं प्राप्तुं तमुपासीत तथोपासीतेत्यर्थः । यश्च भक्तः । कार्ष्णेषु कृष्णेन स्वस्मै पालनार्थं प्रोक्तेषु । स्वनियमेषु । शिथिलः । स्यात् । तौ । उभौ भक्तौ । मम । प्रियौ । न स्तः ॥ ३२ ॥ महदिति । यो भक्तः । कृष्णस्य । महत्तमत्वम् । विद्यात् । स्वस्य तु । तुच्छतामल्पत्वम् । विद्यात् । देहान्यचिद्रूपात्मत्वं स्थलादिदेहत्रयविलक्षणचैतन्यरूपनिजात्म-भावं तु । न विद्यात् । स भक्तः । मे मम । प्रियः । नास्ति ॥ ३३ ॥ स्वेति । यो भक्तः । स्वधर्मज्ञानवैराग्यैः । सम्पन्नः । अनन्यभक्तिमान्माहात्म्यावबोधपूर्वं साक्षाद्भगवद्भक्तिं कुर्वाणः सन् । कृष्णस्य । अल्पभक्तमपि । स्वतः । अधिकम् । विद्यात् ॥ ३४ ॥ तदिति । तदग्रे कृष्णस्याल्पभक्तस्य पुरतः । आत्मप्रौढिं स्वमह-ताम् । न दर्शयन्सन् । अतिविनितस्तस्य पुरो बहुविनयवान् । स्यात् । सः । पुमान् भक्तः । मम । आत्मवत् । प्रेष्ठोऽतिप्रियः । अस्ति । इतीत्थम् । अवगम्य-

ताम् । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥ ३५ ॥ पीत्वेति । इत्येवंविधम् । धर्मावतारस्यैकान्तिधर्मं प्रवर्त्तयितुं धृतावतारस्य धर्मापरसंज्ञहरिप्रसादविप्रात्प्रादुर्भावो यस्य तस्येति वा हरेः । वचनामृतम् । प्रीत्वा । सभानिषण्णाः । ते । समस्ताः । सन्तः साधवः । ये । गृहिणः । ते । सर्वे चापि । हृदये । मोदम् । अलम्भत ॥ ३६ ॥ स्ववचोऽमृतपानेन निजान् हरिरतर्पयत् । यस्तत्तृप्तिविधाता मे सोऽस्तु कारुण्यवारिधिः ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्येकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्सूनु-रघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकैकोनपञ्चाशतमस्तरङ्गः ॥ २४९ ॥ २६ ॥

माहात्म्याढ्या हरेः सेवा सद्गुणैस्तत्प्रसन्नता सद्ग्रन्थिबन्धत्वं तत्त्यागात्यागता तथा ॥ १ ॥ मानस्यात्यन्तदुष्टस्य त्यागता सर्वथैव च । हरेर्निश्चयहेतुश्च मोक्षाप्तिश्च ततो यथा ॥ २ ॥ हरिभक्तस्य बन्धूनां मोक्षाधिगमभेदता । सुखाप्तिर्जीवपरयोः सप्तविंश इतीरितम् ॥ ३ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८५) ऊर्जमासे कार्त्तिकमासे । पौर्णमास्यां तिथौ । इदम् । हरेः वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । भूपतेः । दुर्गे । गोपीनाथा-

पीत्वेति सन्तो वचनामृतं ते धर्मावतारस्य हरेः समस्ताः । सभानिषण्णा गृहिणोऽपि ये ते सर्वे च मोदं हृदयेऽलभन्त ॥ ३६ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकैकोनपञ्चाशतमस्तरङ्गः ॥ २४९ ॥ २६ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य भूताष्टवसुभूमिते । ऊर्जमासे पौर्णमास्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य स भूपतेः । गोपीनाथालयेऽराजत्तूलपट्यां सिताम्बरः ॥ २ ॥
नानाभक्तैः परिवृतः स उवाच सतः स्वयम् । मायिकं तुच्छमेवास्ति सुखं कार्ष्णं त्वनश्वरम् ॥ ३ ॥
समुद्रवारिणोऽन्यानि वारीणीव रमापतेः । सुखस्य शेषभूतानि सुखान्यन्यानि सर्वशः ॥ ४ ॥
शब्दाद्याः पञ्च विषयाः सन्त्यन्यत्र पृथक् पृथक् । आनन्दमूर्तौ कृष्णे तु सन्त्येकत्रैव पञ्च ते ॥ ५ ॥

लये । तूलपट्यां सूक्ष्ममृदुतूलपटिकासने । सिताम्बरः परिधृतसकलश्वेतवसनः । स श्रीहरिः । अराजत् ॥ २ ॥ नानेति । नानाभक्तैर्नानादेशागतत्यागिगृहिस्वभक्तजनैः । परिवृतः सभायां परिवेष्टितः । स श्रीहरिः । स्वयमेव । सतः । साधून् । उवाच । हे साधवः ! । मायिकं मायाकार्यपञ्चविषयभोगजम् । सुखं तुच्छं नश्वरत्वादत्य-ल्पमेवास्ति । कार्ष्णं साक्षाच्छ्रीहरिमूर्त्तिसम्बन्धि । सुखम् । अनश्वरमविनाशित्वादतिमहत् । अस्ति ॥ ३ ॥ एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति । समुद्रेति । समुद्रवारिणः सामुद्रोदकस्य पुरतः । अन्यानि महासरसादीनि । सर्वशः सर्वाणि । वारीणि । इव । रमापतेः श्रीहरेः । सुखस्य पुरतः । अन्यानि । सर्वशः । सुखानि । शेषभूतानि गौणत्वादत्यल्पानि । भवन्ति ॥ ४ ॥ शब्देति । शब्दादयः । पञ्च । विषया मायिकार्थाः । अन्यत्र तत्तदाधारेषु । पृथक्पृथक् । सन्ति । आनन्दमूर्त्तौ दिव्यनिरवधि-कातिशयालौकिकसकलविषयसुखैकाश्रयमूर्त्तौ । कृष्णे श्रीकृष्णरूपे । एकत्रैकस्मिन्नाधारे एव । पञ्चापि । ते विषयाः । सन्ति ॥ ५ ॥

अत इति । अतो हेतोः । प्रभोः । साक्षात्प्रत्यक्षस्य । तस्य श्रीहरेः । निरीक्षणे संदर्शने । क्रियमाणे सति । पञ्चानामपि । तेषां विषयाणाम् । अनुभवः सुखप्राप्तिः । सह हि समकालमेव । जायते ॥ ६ ॥ सुखमिति । मायिकेषु । पदार्थेषु । पृथक् पृथक् । यत् । सुखम् । अस्ति । तत्सुखमपि । अल्पमतितुच्छम् । नश्वरं विनाशि । परिणामे भोगोत्तरकाले । अतिदुखदं च । अस्ति ॥ ७ ॥ अत इति । अतो हेतोः । मुमुक्षुभिः । अन्यत्र भगवदितरेषु सर्वेषु मायिकपदार्थेषु । विरज्य दोषदर्शनेन वैराग्यं प्राप्य । अनन्तसुखाम्भोधिः । सर्वदा । दिव्यविग्रहः । कृष्ण एव । सेव्यः ॥ ८ ॥ सेव्यमान इति । भक्त्या । सेव्यमानः । हरिः । सेवके स्वभक्ते । सम्प्रसीदति । हि ॥ ९ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन् श्रीहरौ । तुष्टे सति । तेषु तज्जनेषु च । तुष्टेषु सत्सु । भक्तस्य । सकला अपि । मनोरथाः । पूर्णाः । भवन्ति । नूनम् । इतीत्थम् । अवगम्यताम् ॥ १० ॥ मयीति । मयि । कृष्णः साक्षाच्छ्रीहरिः । तद्भक्ताश्च ।

अतः साक्षात्प्रभोस्तस्य क्रियमाणे निरीक्षणे । पञ्चानामप्यनुभवस्तेषां सह हि जायते ॥ ६ ॥ सुखं त्वस्ति पदार्थेषु मायिकेषु पृथक् पृथक् । तदप्यल्पं नश्वरं च परिणामेऽतिदुःखदम् ॥ ७ ॥ अतोऽनन्तसुखाम्भोधिः कृष्ण एव मुमुक्षुभिः । विरज्यान्यत्र संसेव्यः सर्वदा दिव्यविग्रहः ॥ ८ ॥ सेव्यमानो हरिर्भक्त्या सेवके सम्प्रसीदति । तस्मिन्प्रसन्ने सकलाः प्रसीदन्ति हि तज्जनाः ॥ ९ ॥ तस्मिंस्तेषु च तुष्टेषु भक्तस्य सकला अपि । पूर्णा मनोरथा नूनं भवन्तीत्यवगम्यताम् ॥ १० ॥ मयि कृष्णश्च तद्भक्ताः प्रसीदेयुः सदेति यः । कामयेत्स तु तान्नित्यमनुवर्त्तेत सादरम् ॥ ११ ॥ यस्तत्प्रसन्नताकामः पुमान् स्यात्स तु सर्वथा । तदप्रियं दुःस्वभावं जह्यादेवात्मनो द्रुतम् ॥ १२ ॥ जीवस्वरूपसंलग्नमपि तत्कामुकस्तु तम् । जह्यादेवाचिरेणैव नान्यथा तत्प्रसन्नता ॥ १३ ॥ रामानन्दगुरोरीक्षाकामोऽहं पूर्वमात्मनः । त्यागिस्वभावं हित्वाशु मुक्तानन्दमनुव्रतः ॥ १४ ॥ अन्नसत्रे रोटकादिविधाने तेन योजितः । तदप्यकरवं प्रीत्या प्रवृत्तं कर्म तन्मुदे ॥ १५ ॥

सदा । प्रसीदेयुः । इतीत्थम् । यो भक्तः । कामयेद्वाञ्छेत् । स भक्तस्तु । तान् हरितद्भक्तान् । नित्यम् । सादरम् । अनुवर्त्तेत तदनुवृत्तिं कुर्यात् ॥ ११ ॥ य इति । यः । पुमान् भक्तः । तत्प्रसन्नताकामः श्रीहरितद्भक्तप्रीणनेच्छुः । स्यात् । स भक्तस्तु । तदप्रियं श्रीहरितद्भक्तयोररुचिकरम् । आत्मनः स्वस्य । दुःस्वभावम् । सर्वथा । द्रुतं शीघ्रमेव । जह्यात् ॥ १२॥ जीवेति । तत्कामुकः श्रीहरितद्भक्तप्रसन्नतेच्छावान् भक्तस्तु । जीवस्वरूपसंलग्नमपि । तं दुःस्वभावम् । अचिरेण तद्वेदनसमकालमेव । जह्यादेव । अन्यथा स्वदुःस्वभावत्यागमन्तरा । तत्प्रसन्नता श्रीहरितद्भक्तप्रसन्नत्वम् । न स्यात् ॥ १३ ॥ एतदेव स्वदृष्टान्तेन द्रढयति द्वाभ्याम् । रामानन्देति । पूर्वम् । अहम् । रामानन्दगुरोः । ईक्षाकामो दर्शनेच्छावान्सन् । आत्मनो मम । त्यागिस्वभावम् । हित्वा । आशु तत्क्षणमेव । मुक्तानन्दमुनिम् । अनुव्रतोऽनुसृतः । अभवम् ॥ १४ ॥ अन्नेति । तेन मुक्तानन्दमुनिना । अन्नसत्रे सदादाने । रोटकादिविधाने । योजितः प्रेरितः । अहम् । तत् । प्रवृत्तम् । कर्मापि । तन्मुदे

मुक्तानन्दमुनिप्रसन्नतार्थम् । प्रीत्या स्नेहेन । अकरवम् ॥ १५ ॥ हरेरिति । अतो हेतोः । हरेः । भक्तैः पुंभिः । तदरोचको हरितद्भक्ताप्रीतिकरः । आत्मनः स्वस्य । स्वभावः । सर्वथा । त्याज्यः । अन्यथा स्वभावत्यागाभावे । तत्सुखं हरितद्भक्तप्रसन्नताजन्यस्वमनोरथपूर्णतासुखम् । न भवेत् ॥ १६ ॥ तथेति । किञ्च । तथैव । हरिभक्तैः । मानसे स्वचित्ते । निजाहिताः स्वकीयाहितकराः । सङ्कल्पग्रन्थयः । कथंचिदपि । नैव बन्धनीयाः । किन्तु स्वहितकराः सङ्कल्पग्रन्थयस्तु बध्या इति भावः ॥ १७ ॥ एतदेव स्पष्टमाह द्वाभ्याम् । अत्रेति । मया । अत्रास्मिन्स्थाने एव । निद्रा । कर्त्तव्या । अन्यत्र निद्रा नायास्यत्यतोऽत्रैवाहं स्वापं करिष्यामित्यर्थः इदमेतादृशमन्नमेव । भोक्तव्यम् । अन्यान्नानां ममारोचकत्वादिदमेवान्नमहमशिष्यामीत्यर्थः । इत्याद्या एतत्प्रभृतयः । तुच्छवस्तुनः । ग्रन्थयः । नैव निबध्याः । तासां स्वाहितकरत्वादिति भावः ॥ १८ ॥ पालयिष्ये इति । अहम् । दृढम् । ब्रह्मचर्यम् । पालयिष्ये । इत्यादयः । ये सङ्कल्पाः । स्युः । तेषां सङ्कल्पानाम् । स्वहितावहाः । ग्रन्थयः । निबध्याः ॥ १९ ॥ तत्रेति । तत्र तेषु द्विविधग्रन्थिषु मध्ये । आद्याः प्रथमाः स्वाहितकरा ग्रन्थयस्तु । मुमुक्षुभिर्भक्तैः । सतां साधूनाम् ।

हरेर्भक्तैरतस्त्याज्यस्तदरोचक आत्मनः । स्वभावः सर्वथा पुंभिर्नान्यथा तत्सुखं भवेत् ॥ १६ ॥ तथैव हरिभक्तैश्च कथञ्चिदपि मानसे । सङ्कल्पग्रन्थयो नैव बन्धनीया निजाहिताः ॥ १७ ॥ अत्रैव निद्रा कर्त्तव्या भोक्तव्यमिदमेव च । इत्याद्या ग्रन्थयो नैव निबध्यास्तुच्छवस्तुनः ॥ १८ ॥ पालयिष्ये ब्रह्मचर्यं दृढमित्यादयस्तु ये । सङ्कल्पा ग्रन्थयस्तेषां निबध्याः स्वहितावहाः ॥ १९ ॥ तत्राद्यास्तु सतां वाक्यैर्मोचनीया मुमुक्षुभिः । अन्यास्तु ग्रन्थयो नैव मोचनीयाः कदाचन ॥२०॥ ग्रन्थीनामुभयेषां च हेयत्वे नास्ति तुल्यता । तुल्यतां यस्तु जानीयात्स हि बालिश ईरितः ॥ २१ ॥ बालो यथाऽन्यवाक्येन स्वमुष्टिस्थां वराटिकाम् । जह्यात्सुवर्णमुद्रां च न तु तत्त्ववित्पुमान् ॥२२॥ हिताहितत्वं ग्रन्थीनामजानन् पुरुषस्तथा । मोचयेदुभयान् मूर्खः साम्येन न विवेकवान् ॥ २३ ॥

। वाक्यैरुपदेशवचनैः । मोचनीयाः । अन्या द्वितीयाः स्वहितकरा ग्रन्थस्तु । कदाचनापि । नैव मोचनीयाः ॥ २० ॥ ननु श्रुतौ सर्वग्रन्थीनां मोक्षेति मोक्षोक्तेः शुभा अशुभा ग्रन्थयः सर्वथा त्याज्या इति चेन्न तस्यामशुभग्रन्थीनामेव त्याग उक्तो न शुभग्रन्थीनां शुभग्रन्थित्यागे तु मोक्षमूलनिकृन्तनापत्तेरित्याह नवभिः । ग्रन्थीनामिति । उभयेषां द्विविधानाम् । ग्रन्थीनाम् । हेयत्वे । तुल्यता । नास्ति । यो भक्तः । तुल्यतां हेयत्वे उभयग्रन्थिसमानताम् । जानीयात् । स भक्तः । बालिशो मूर्खः । ईरितः । हि ॥ २१ ॥ एतदेव दृष्टान्तेन विशदयति द्वाभ्याम् । बाल इति । यथा । बालः । स्वमुष्टिस्थाम् । वराटिकाम् । सुवर्णमुद्रां च । अन्यवाक्येन । जह्यात् । तत्त्ववि-त्सुवर्णमुद्राया महत्त्वरूपस्य वराटिकाया अल्पत्वरूपस्य च तत्त्वज्ञः पुमान् । सर्वं न तु नैव जह्यात् । किन्तु वराटिकां त्यजेत् स्वर्णमुद्रां रक्षेदिति भावः ॥२२ ॥ हितेति । तथा तेनैव प्रकारेण । ग्रन्थीनामुभयविधानां पर्वणाम् । हिताहितत्वम् । अजानन् । मूर्खः । पुरुषो भक्तः । साम्येनोभयेषां तुल्यतावेदनेन । उभयान् द्विविधान् ग्रन्थीन् । मोचयेत् । विवेकवानुभयग्रन्थीनां हिताहितत्ववेत्ता भक्तः । न मोचयेत् । हितग्रन्थित्यागं न कुर्यादहितग्रन्थित्यागं विदध्यादितिभावः ॥ २३ ॥

तथेति । तथा तद्वदेव । यो भक्तः । उभयान् द्विविधानपि ग्रन्थीन् । नैव मोचयेत् । स भक्तोऽपि । उभयेषां द्विविधानां ग्रन्थीनाम् । उपादाने । समत्वेन । अवबोधनाद्धेतोः । बालिशः । ज्ञेयः ॥ २४ ॥ एवमिति । एवं ग्रन्थिस्वभावः उक्तरीत्योभयग्रन्थ्यत्यजनप्रकृतिर्भक्तः । चेद्यदि । यावज्जीवम् । हरिम् । भजेत् । तर्हि । श्रेयस्तस्य कल्याणम् । भवेत् । किन्तु । असावेवंविधो भक्तः । विश्वासार्हः । सत्सङ्गे पारं यास्यतीति विश्वसनीयः । नास्ति । हि ॥ २५ ॥ एतदेव हेतूक्त्या द्रढयति । मानेति । कचित् । मानभङ्गे सति । अथवा । तीक्ष्णस्वाप्रियवाक्श्रुतौ सत्याम् । असौ भक्तः । सन्मार्गात्सत्सङ्गतः । भ्रष्टश्च्युतः । स्यादेव । अतो हेतोः । अस्य भक्तस्य । प्रतीतिर्विश्वासः । नास्ति । वै ॥ २६ ॥ सदिति । सदसद्ग्रन्थिप्रकृतिः । भक्तः । राजर्षिः । ईरितः । कृष्णप्रीत्यनुसारेण श्रीहर्यप्रियप्रकृतित्यागपूर्वं तत्प्रियप्रकृत्यनुसरणेनेत्यर्थः । भजन् श्रीहरिं सेवमानो भक्तः । ब्रह्मर्षिः । उच्यते ॥ २७ ॥ आद्यमिति । आद्यं राजर्षिम् । केचित् ।

तथा योऽप्युभयान् नैव मोचयेत्सोऽपि बालिशः । उभयेषामुपादाने समत्वेनाबोधनात् ॥ २४ ॥ एवं ग्रन्थिस्वभावश्चेद्यावज्जीवं भजेद्धरिम् । तर्हि श्रेयो भवेत्किन्तु विश्वासार्हस्तु न ह्यसौ ॥ २५ ॥ मानभङ्गे कचिद्वाऽसौ तीक्ष्णस्वाप्रियवाक्श्रुतौ । भ्रष्टः स्यादेव सन्मार्गात्प्रतीतिर्नास्त्यतोऽस्य वै ॥ २६ ॥ सदसद्ग्रन्थिप्रकृतिर्भक्तो राजर्षिरीरितः । कृष्णप्रीत्यनुसारेण भजन् ब्रह्मर्षिरुच्यते ॥ २७ ॥ आद्यं ज्ञानखलं केचित्सेवानर्हं बुधा जगुः । अन्यं त्वात्मप्रियं विष्णोर्ज्ञानिनं सेव्यमन्वहम् ॥ २८ ॥ मोचनीया हरेर्भक्तैस्तुच्छार्थग्रन्थयस्ततः । भगवद्धर्मसम्बन्धिग्रन्थयस्तु न कर्हिचित् ॥ २९ ॥ तथैव भक्तैर्मानस्तु प्रवेष्टुं निजचेतसि । न देयः स यतो दोषः कामादप्यधिको मतः ॥ ३० ॥ कामिनो गृहिणोऽनेके सन्ति सत्सङ्गिनोऽत्र हि । तथापि साधवस्तेषु कुर्वते करुणां नृषु ॥ ३१ ॥ ते च कृष्णं भजन्तोऽपि सद्भ्यः स्वन्यूनतां विदुः । अतः सदध्वनो नैव भ्रष्टतामुपयान्ति हि ॥ ३२ ॥

बुधाः । ज्ञानखलम् । सेवानर्हं मुमुक्ष्वसेव्यम् । जगुः । अन्यं ब्रह्मर्षिं तु । विष्णोः श्रीहरेः । आत्मप्रियमात्मवत्प्रेष्ठम् । ज्ञानिनं ज्ञानिभक्तम् । अन्वहम् । सेव्यम् । जगुः ॥ २८ ॥ मोचनीया इति । ततो हेतोः । हरेः । भक्तैः । तुच्छार्थग्रन्थयः । मोचनीयाः । भगवद्धर्मसम्बन्धिग्रन्थयस्तु । कर्हिचित् । न मोचनीयाः ॥ २९ ॥ तथेति । तथा तद्वदेव भक्तैः । मानस्तु । निजचेतसि । प्रवेष्टुम् । न देयः । यतो हेतोः । स मानरूपः । दोषः । कामादपि । अधिकः मतः ॥ ३० ॥ कामिनो निर्मानितया सत्सङ्गेऽवस्थानदर्शनान्मानिनस्तु स्तब्धतया कृतसत्सङ्गत्यागदर्शनात्कामादपि दोषभूयस्त्वेन मानस्याधिकतामाह पञ्चभिः । कामिन इति । अत्र सत्सङ्गे । कामिनः । अनेके । गृहिणः । सत्सङ्गिनः । सन्ति । तथापि । साधवः । तेषु । नृषु गृहस्थसत्सङ्गिषु । करुणाम् । कुर्वते ॥३१॥ त इति । ते गृहस्थसत्सङ्गिनः । कृष्णम् । भजन्तः सन्तोऽपि । सद्भ्यः । स्वन्यूनतां स्वकीयापकृष्टताम् । विदुर्जानन्ति । अतो हेतोः । सदध्वनः सत्सङ्गात् । भ्रष्टताम् । नैवोपयान्ति । हि ॥ ३२ ॥

पुंस्विति । सन्तोऽपि । मानिषु । पुंसु सत्सङ्गिषु । करुणाम् । नैव कुर्वते । मानिनः । पुरुषाः । सद्भ्योऽपि । स्वाधिकतामतिश्रेष्ठताम् । विदुः । खलु ॥ ३३ ॥ निर्मानेभ्य इति । ते मानिनः पुरुषाः । निर्मानेभ्योऽपि । सद्भ्यः । स्वन्यूनतां । नैव । विदुः । अतो हेतोः । ते मानिपुरुषाः । त्यक्तगृहाश्रमाः । सन्तोऽपि । भ्रष्टाः सत्सङ्गश्च्युताः । भवन्ति ॥ ३४ ॥ ईर्ष्येति । सतां त्यागिमार्गावस्थितानामपि । मानादेव । ईर्ष्याक्रोधौ । जायेते । अतो हेतोः । हरिम् । आश्रितैर्भक्तैः । स मानः । श्रेयसे स्वकल्याणाय । सर्वथा । हेयो हरितद्भक्तमाहात्म्यावबोधेन सन्त्याज्यः ॥ ३५ ॥ निःश्रेयसहेतोर्मानत्यागस्य यथार्थं श्रीहरिस्वरूपनिश्चयपूर्वकं तदाश्रयहेतुत्वात्तन्निश्चयवतः स्वबन्धुवर्गसहितं मोक्षसम्पादकत्वात्तन्निश्चयः सम्यक्सम्पाद्य इत्याह सप्तभिः । साक्षादिति । यदा । हृदि । साक्षाद्धरेः । निश्चयः । सम्यग्यथार्थतः । स्यात् । तदा । तस्य श्रीहरेः । श्रेयोहेतुः । सुदृढः । आश्रयः । स्यात् । अन्यथा तत्सम्यग्निश्चयाभावे । न स्यात् । तदाश्रयो न भवे-

पुंसु मानिषु सन्तोऽपि करुणां नैव कुर्वते । विदुः स्वाधिकतां सद्भ्यो मानिनः पुरुषाः खलु ॥३३॥ निर्मानेभ्योऽपि सद्भ्यस्ते नैव स्वन्यूनतां विदुः । अतो भवन्ति ते भ्रष्टास्त्यक्तगेहाश्रमा अपि ॥ ३४ ॥ ईर्ष्याक्रोधौ च जायेते मानादेव सतामपि । अतः स सर्वथा हेयः श्रेयसे हरिमाश्रितैः ॥ ३५ ॥ साक्षाद्धरेर्निश्चयः स्याद्धृदि सम्यग्यदा तदा । तस्याश्रयः स्यात्सुदृढः श्रेयोहेतुर्न चान्यथा ॥३६॥ अयं पितेयं मातेति स्वपित्रोर्निश्चयो यथा । अचलोऽस्ति नृणां तद्वत्कर्त्तव्यः स हरेरपि ॥३७॥ स्वजातिकुलबन्धूनां जलाग्न्यादेश्च निश्चयः । शास्त्रश्रोतुः स्वपित्रादेरुपदेशेन जायते ॥३८॥ प्रमाणं शास्त्रमेवातः कार्याकार्यावबोधने । लोकप्रवृत्तिः सर्वापि शास्त्रमूलैव वर्त्तते ॥ ३९ ॥ अहिंसाब्रह्मचर्यादिलक्षणं शास्त्रमेव हि । कृष्णाश्रितानां साधूनां स्पष्टमस्ति निरूपितम् ॥ ४० ॥ अतस्तल्लक्षणोपेतसाधूनामुपदेशतः । साक्षात्कृष्णस्य कर्त्तव्यः श्रद्धया निश्चयोऽचलः ॥ ४१ ॥ ततः कुर्वीत तद्भक्तिं श्रेयसे यः स्वधर्मयुक् । स भक्तः स्वजनैः सार्कं मुच्यते भवबन्धनात् ॥ ४२ ॥

दित्यर्थः ॥ ३६ ॥ अयमिति । यथा । अयम् । पिता । इयम् । माता । इतीत्थम् । नृणाम् । स्वपित्रोः स्वजनकजनन्योः । अचलः । निश्चयः । अस्ति । तद्वत्तथा । हरेः । सोऽचलनिश्चयोऽपि । कर्त्तव्यः ॥ ३७ ॥ स्वेति । किञ्च । स्वजातिकुलबन्धूनाम् । जलाग्न्यादेश्च । निश्चयः । शास्त्रश्रोतुः । स्वपित्रादेः । उपदेशेन । जायते ॥ ३८ ॥ प्रमाणमिति । अतो हेतोः । कार्याकार्यावबोधने । शास्त्रमेव । प्रमाणम् । अस्ति । सर्वा लोकप्रवृत्तिरपि । शास्त्रमूलैव । वर्त्तते ॥ ३९ ॥ अहिंसेति । कृष्णाश्रितानाम् । साधूनाम् । अहिंसाब्रह्मचर्यादि लक्षणम् । शास्त्रे एव । स्पष्टं यथा तथा । निरूपितम् । अस्ति ॥ ४० ॥ अत इति । अतो हेतोः । तल्लक्षणोपेतसाधूनाम् । उपदेशतः । श्रद्धया । साक्षात्कृष्णस्य । अचलः । निश्चयः । कर्त्तव्यः ॥४१॥ तत इति । ततो निश्चयःकरणानन्तरम् । यो भक्तः । श्रेयसे । स्वधर्मयुक् । इदं ज्ञानवैराग्ययुक्तत्वस्याप्युपलक्षणम् । तद्भक्तिं साक्षाद्धरिनवधाभजनम् । कुर्वीत । सः । भक्तः । स्वजनैः स्वसम्बन्धिभिः । साकम् । भवबन्धनात् मुच्यते ॥ ४२ ॥

तदेति । तदा एवंविधश्रीहरिवाक्यश्रवणक्षणे । वटपुरागतो वटपत्तनाद्धरिदर्शनार्थं समायातः वैश्यो । वैश्यज्ञातीयः । नाथजिदेतन्नामा भक्तः । तं श्रीहरिम् । अपृच्छत् हे हरे ! । त्वया । भक्तस्य त्वदाश्रितस्य । बन्धूनां पितृभ्रात्रादिदैह्यसम्बन्धिनामपि । मुक्तिः । उदीरिता ॥ ४३ ॥ विनेति । हे प्रभो ! । साधनसम्पत्तिं विना । तेषां त्वद्भक्तबन्धूनाम् । सा मुक्तिः । जायते । तत्र तन्मुक्तिभवने । भक्तसम्बन्धस्त्वद्भक्तदैह्यसम्बन्ध एव । हेतुः । अस्ति । अथवा । अपरस्तदन्यो हेतुरस्ति । तद्वतिशेषः ॥४४॥ 'सोऽनुयुक्तो नाथजिता भक्तेनेत्थं सतांपतिः । सुखयंस्तं जगादेति निजांश्च निखिलान्परान्' । नेति । हे भक्त ! । ते भक्तसम्बन्धिनः । तस्य भक्तस्य । सम्बन्धमात्रेण । सद्गतिम् । न हि नैव यान्ति । किन्तु । अस्मिन् भक्त । प्रीतिम् । कुर्वतां तत्सम्बन्धिनाम् । सा सद्गतिः । भवेत् । इतीत्थम् । गम्यताम् ॥ ४५ ॥ यस्येति । इह लोके । यस्य यस्य सम्बन्धिपुरुषस्य । तस्मिन् भक्ते । स्नेहः । भवेत् । सः । सः । पुमान्सम्बन्धिपुरुषः । देहान्ते । सद्गतिम् । याति । अखिलाः स्नेहवर्जिताः सर्वे । तत्सम्बन्धिनः । सद्गतिं न यान्ति ॥ ४६ ॥ तस्मिन्निति । यतो हेतोः । तस्मिन् भक्ते । प्रीतिजुषां स्नेहवताम् । तेषां तत्सम्बन्धिनाम् । नराणाम् ।

तदाऽपृच्छन्नाथजित्तं वैश्यो वटपुरागतः । त्वया भक्तस्य बन्धुनामपि मुक्तिरुदीरिता ॥ ४३ ॥ विना साधनसम्पत्तिं तेषां सा जायते प्रभो ! । भक्तसम्बन्ध एवास्ति हेतुस्तत्रापरोऽपि वा ॥ ४४ ॥ श्रीहरिरुवाच–न हि सम्बन्धमात्रेण तस्य ते यान्ति सद्गतिम् । किन्त्वस्मिन्कुर्वतां प्रीतिं सा भवेदिति गम्यताम् ॥ ४५ ॥ यस्य यस्य भवेत्स्नेहस्तस्मिन्स स पुमानिह । देहान्ते सद्गतिं याति न तत्सम्बन्धिनोऽखिलाः ॥४६॥ तस्मिन्प्रीतिजुषां तेषां नराणां जायते हृदि । देहावसानवेलायां तस्यैव स्मरणं यतः ॥४७॥ अतस्ते भगवद्वृत्तेस्तस्यैव शुभकर्मणा । विमुक्तकिल्विषा यान्ति देहान्ते सद्गतिं किल ॥४८॥ इति प्रश्नोत्तरं तस्मै दत्त्वोचे स पुनः सतः । सच्छास्त्रे जीवपरयोः स्वरूपं सुनिरूपितम् ॥ ४९ ॥ मया सदसि तद्वार्त्ता क्रियते या तयैव तु । तत्सम्बन्धि सुखं नैव यथावत् प्राप्यते हृदि ॥ ५० ॥ यथावत्तत्सुखाप्तिस्तु जायते हि समाधिना । देहत्यागानन्तरं वा न तु केवलवार्त्तया ॥ ५१ ॥

। देहावसानवेलायाम् । हृदि । तस्य भक्तस्यैव । स्मरणम् । जायते । अत इत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ४७ ॥ अत इति । अतो हेतोः । ते भक्तसम्बन्धिनः । भगवद्वृत्तेर्निरन्तरं भगवत्स्वरूपलग्नचित्तवृत्तेः । तस्य भक्तस्य । शुभकर्मणैव । भगवति प्रीतिमतो भक्तस्य भगवत्प्रीतिरूपशुभकर्मणा भक्तकृतप्रीतिद्वारा तत्सम्बन्धिष्वपि सम्यक्संक्रमणेनेत्यर्थः । विमुक्तकिल्विषाः सन्तः । देहान्ते । सद्गतिम् । यान्ति । किल ॥ ४८ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । तस्मै नाथजिद्भक्ताय । प्रश्नोत्तरम् । दत्त्वा । स श्रीहरिः । पुनः । सतः साधून् । ऊचे । हे सन्तः ! । सच्छास्त्रे । जीवपरयोरात्मपरमात्मनोः । स्वरूपम् । सुनिरूपितम् । अस्ति ॥४९॥ मयेति । मयापि । सदसि । या । तद्वार्त्ता । क्रियते । अहमपि सच्छास्त्रनिरूपितजीवपरमात्मस्वरूपनिरूपणवार्त्ता करोमीत्यर्थः । तया तत्स्वरूपनिरूपणवार्त्तयैव । तत्सम्बन्धिसुखम् । यथावत् । हृदि । नैव प्राप्यते ॥ ५०॥ यथावदिति । यथावत्तत्सुखाप्तिस्तु । समाधिना । जायते । अथवा । देहत्यागानन्तरम् । जायते । किन्तु । केवलवार्त्तया । न जायते ॥ ५१ ॥

एतदेव दृष्टान्तेन विषदयति चतुर्भिः । रम्यस्येति । यथा । रम्यस्य । शब्दस्य । सुखम् । नृभिः । श्रोत्रेणैव । तत्त्वतो यथार्थतः । अनुभूयते प्राप्यते । तद्वत्तथा । तद्वार्त्तया रमणीयशब्दवार्त्तामात्रेण । नानुभूयते । हि ॥ ५२ ॥ एतदेव स्पष्टमाह । रमणीय इति । शब्दोऽस्या वीणाया निनादः । रमणीयः । अस्ति । इत्येवंविधा । वार्त्ता । सुखेन । जायते । तस्य रमणीयशब्दस्य । अनुभवः । यथा । श्रवसा श्रोत्रेन्द्रियेण । जायते । तथा । तद्वार्त्तया न जायते ॥ ५३ ॥ स्पर्शेति । तथा च । स्पर्शादीनाम् । अर्थानां विषयाणाम् । त्वगादिभिः । इन्द्रियैः । यथा । अनुभवः । भवति जायते । तथा । तद्वार्त्तया स्पर्शादिविषयवार्त्तामात्रेण । अनुभवो न भवति । वै ॥ ५४ ॥ तथेति । तथा । आत्मकृष्णसौख्यस्यात्मपरमात्मसुखस्य । अनुभवः । यथा । समाधिना । अस्ति । अथवा । देहान्ते । अस्ति । तद्वत्तथा । तद्वार्त्तयाऽऽत्मपरमात्मसुखवार्त्तामात्रेण । स तत्सुखानुभवः । नास्ति ॥ ५५ ॥ अत इति । अतो हेतोः । भक्तः । तामात्मपरमात्मसुखवार्त्ताम् । श्रुत्वा । तस्या वार्तायाः । मननम् । स्वहृदये । अञ्जसा तत्त्वतः । नित्यम् । कुर्वीत । तथा । तन्निदिध्यासनम् । कुर्वीत ॥ ५६ ॥ सतीति । ताभ्यां तद्वार्त्तामनननिदिध्या-

रम्यस्य शब्दस्य सुखं श्रोत्रेणैव हि तत्वतः । यथाऽनुभूयते तद्वन्न हि तद्वार्त्तया नृभिः ॥५२॥ रमणीयोऽस्ति वै शब्द इति वार्त्ता सुखेन तु । जायते न त्वनुभवस्तस्य तु श्रवसा यथा ॥५३॥ स्पर्शादीनां तथाऽर्थानामिन्द्रियैश्च त्वगादिभिः । यथा भवत्यनुभवस्तथो तद्वार्त्तया न वै ॥ ५४ ॥ तथाऽऽत्मकृष्णसौख्यस्यानुभवोऽस्ति समाधिना । देहान्ते वा यथा तद्वन्नास्ति तद्वार्त्तया तु सः ॥५५॥ अतो भक्तस्तु तां श्रुत्वा तस्याः स्वहृदयेऽञ्जसा । कुर्वीत मननं नित्यं तन्निदिध्यासनं तथा ॥ ५६ ॥ सति देहेऽत्र ताभ्यां स्याज्जीवात्मपरमात्मनोः । साक्षात्कारः स्वरूपस्य देहान्तेऽपि तथा भवेत् ॥५७॥ भक्तस्यापि हरेरेतत्साधनद्वयमन्तरा । साक्षात्कारो भवेन्नैव तयोरित्यवगम्यताम् ॥५८॥ वाक्यामृतं तस्य गुरोस्त इत्थं पीत्वा हृदि त्यक्तगृहाः सुतृप्तिम् । सर्वेऽलभन्ताथ गृहस्थभक्ता ये तेऽपि मोदं च ययुः सदःस्थाः ॥५९॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकपञ्चाशत्तमस्तरङ्गः ॥ २५० ॥ २७ ॥

साभ्याम् । अत्रास्मिन् । देहे । सति विद्यमाने सत्यपि । जीवात्मपरमात्मनोः । स्वरूपस्य । साक्षात्कारः समाध्यपरपर्यायस्तत्सुखानुभवलक्षणः । स्यात् । देहान्तेऽपि । तथा तद्वदेव भवेत् । ॥५७॥ भक्तस्येति । हरेः । भक्तस्यापि । एतत् । साधनद्वयम् । अन्तरा विना । तयोर्जीवात्मपरमात्मनोः । साक्षात्कारः । नैव भवेत् । इतीत्थम् । अवगम्यताम् ॥ ५८ ॥ वाक्येति । इत्थमेवंविधम् । गुरोः । तस्य श्रीहरेः । वाक्यामृतम् । पीत्वा । सर्वे । ते । सदस्याः । त्यक्तगृहाः साधवः । हृदि सुतृप्तिम् । अलभ्भत । अथ च । ये । गृहस्थभक्ताः । ते चापि । मोदम् । ययुः ॥५९॥ स्ववाक्सुधापानतृप्तान् यश्चक्रे कृपया हरिः । स्वकीयान्स निवासं मे हृदये कुरुतात् सदा ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्येकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्स्वनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिपञ्चाशत्तमस्तरङ्गः ॥ २५० ॥ २७ ॥

भक्तेः पातापातहेतुर्हरेस्तद्भक्ततो नृणाम् । परावर्तनहेतुश्च मानत्यागस्य साधनम् ॥ १ ॥ लक्ष्म निष्कामभक्तस्य सुखस्यानुभवो हरेः यस्य तल्लक्षणं चेति त्वष्टा-विंशे समीरितम् ॥ २ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८५) ऊर्जासितप्रतिपदि कार्त्तिकमासस्य कृष्णपक्षागतप्रतिपत्तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । महीभुजः । नृपस्य । दुर्गे । गोपीनाथालये । चक्रके । सितवासाः परिहितसकलश्वेतवसनः । स श्रीहरिः । अराजत् ॥ २ ॥ जानेति । नानादेशागतैः । साधुभिः । गृहिमिश्र । भक्तैः । परितः । वृतः सभायां संवेष्टितः । स श्रीहरिः । पुरः स्वपुरोभागे । उपविष्टान् । सतः साधून् । इदं वक्ष्यमाणवचनम् । आह ॥ ३ ॥ कृष्णेति । हे साधवः ! । जीवः प्राणी । कारणद्वयतो द्वाभ्यां हेतुभ्याम् । कृष्णभक्तेः सकाशात् । पतेत् । कारणद्वयमाह । शुष्कवेदान्तश्रवणान्मायायामृगतृष्णावन्मिथ्यात्वोक्तिपूर्वं निराकारजीवब्रह्मैक्यप्रतिपादनलक्षणशुष्कवेदान्तग्रन्थश्रवणमात्रतः । तथा । कृष्णे साक्षाद्धरौ । दोषधियः स्वयं यथा कामितया स्त्रीसुखमिच्छति तथा कृष्णेऽपि राधालक्ष्म्यादिसम्बन्धमात्रतस्तथात्वदोषमत्याचरणतः । कृष्णभक्तेः । पतेदितिसम्बन्धः ॥ ४ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य भूताष्टवसुभूमिते । ऊर्जासितप्रतिपदि वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य महीभुजः । गोपीनाथालयेऽराजत्सितवासाः स चक्रके ॥ २ ॥ नानादेशागतैर्भक्तैः साधुभिर्गृहिमिश्र सः । परितो वृत आहेदमुपविष्टान् पुरः सतः ॥ ३ ॥ कृष्णभक्तेः पतेज्जीवः कारणद्वयतः किल । शुष्कवेदान्तश्रवणात्कृष्णे दोषधियस्तथा ॥ ४ ॥ आकारमात्रमिथ्यात्वं वेदान्तश्रवणात्पुमान् । निश्चित्य कृष्णस्याकारमपि विद्यान्मृषा हृदि ॥ ५ ॥ सुखं वैषयिकं यत्तत् कृष्णस्याप्यस्ति हीप्सितम् । राधालक्ष्म्यादिभिः स्त्रीभिः स रमेतान्यथा कथम् ॥ ६ ॥ एवं कुबुद्ध्या कृष्णस्य स्वसाम्यावगमो भवेत् । एतद्धेतुद्वयं तस्य भक्तिभ्रंशकमीयताम् ॥ ७ ॥ अतो मुमुक्षुभक्तस्तु विद्यादित्थं सुनिश्चितम् । मायिकाकृतयः सर्वा वेदान्ते कीर्त्तिता मृषा ॥ ८ ॥

एतदेव विशेषत आह चतुर्भिः । आकारेति । पुमान् । वेदान्तश्रवणाच्छुष्कवेदान्ताकर्णनाद्धेतोः । आकारमात्रमिथ्यात्वम् । निश्चित्य । कृष्णस्य । आकारं नित्यसिद्ध-दिव्यावयववन्मूर्त्तिमत्स्वरूपामाकृतिमपीत्यर्थः । हृदि । मृषा । विद्यात् ॥ ५ ॥ सुखमिति । वैषयिकं विषयसम्बन्धि । यत् । सुखम् । तत् । कृष्णस्यापि । ईप्सित-माप्तुं वाञ्छितम् । अस्ति । हि । अन्यथा वैषयिकसुखाप्तीच्छाभावे । स श्रीकृष्णः । राधालक्ष्म्यादिभिः । सह । कथं कस्माद्धेतोः । रमेत । अपि तु न रमेतैवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । कुबुद्ध्या दोषधिया । कृष्णस्य । स्वसाम्यावगमः । भवेत् । एतदेवंविधम् । हेतुद्वयम् । तस्य कृष्णस्य । भक्तिभ्रंशकं भक्तेः पतनकारकम् । इयताम् । प्रथमहेतौ तन्निराकारत्ववेदनेन निराकारस्य भक्त्याचरणाभावस्तद्भक्तेः पतनहेतुः । द्वितीयहेतौ तत्स्वसाम्यवेदनेन यथाऽहं तथा सोऽपीति मत्वा मत्समानस्यास्य भक्त्याचरणेन किमिति दूषितमतिरेव तद्भक्तेः पतनहेतुरिति भावः ॥ ७ ॥ अत इति । अतो हेतोः । मुमुक्षुभक्तस्तु । इत्थं वक्ष्यमाण-प्रकारेण । सुनिश्चितं यथा तथा । विद्यात् । वेदान्ते शारीरकसूत्रादिवेदान्तग्रन्थे । सर्वाः । मायिकाकृतयः । मृषा मिथ्याभूताः । कीर्त्तिताः । सन्ति ॥ ८ ॥

साकार इति। कृष्णस्तु । साकारः । दिव्यविग्रह एव । कथितः । मायागुणाकारहीनो मायाकार्यसत्त्वादिगुणत्रयकार्यगुणाकृतिभ्यां वर्जितत्वादित्यर्थः । निर्गुणः । निराकृतिश्च । कथितः ॥ ९ ॥ रामेति । रामानुजः शेषावतारः श्रीलक्ष्मणाचार्यः । निम्बार्को निम्बादित्यः । मध्वो मध्वाचार्यः । अथो अथ च । वल्लभादयो वल्लभाचार्यप्रभृतय आचार्याः । एवं मदुक्तप्रकारेणैव । वेदान्तसिद्धान्तं वेदान्तशास्त्रसिद्धान्तम् । स्फुटं यथातथा । ऊचिरे ॥ १० ॥ श्रुतीति । ते रामानुजादय आचार्याः । श्रुतिस्मृतिपुराणाद्यैः । प्रबलैः । प्रमाणैः । वेदान्ततात्पर्यं वेदान्तशास्त्रसिद्धान्तम् । आहुः । केवलयुक्तितो वितण्डावादैः । नतु नैवाहुः ॥ ११ ॥ तदिति । अत्र सत्सङ्गे । ये भक्ताः । तद्भाष्यै रामानुजादिकृतशारीरकसूत्रादिभाष्यैः सह वेदान्तश्रवणम् । कुर्युः । ते भक्ताः । भक्तिपुष्टिम् । प्राप्नुयुः । अत एव । भक्तितः श्रीकृष्णभक्तेः सकाशात् । न तु नैव पतेयुः ॥१२॥ वैष्णवेति । अल्पबुद्धयः । ये । नराः । वैष्णवाचार्यसिद्धातं रामानुजाचार्यादिकृतवेदान्तसिद्धान्तम् । हित्वा । शुष्कज्ञानिमुखाच्छुद्धाद्वैतवादिग्रन्थपाठकाऽऽस्यात् । वेदान्तश्रवणम् । कुर्युः । त इत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ १३ ॥ त इति । ते नरास्तु । कृष्णभक्तेः । सकाशात् । भ्रष्टाश्च्युताः । न भवेयुः ।

साकार एव कृष्णस्तु कथितो दिव्यविग्रहः । मायागुणाकारहीनो निर्गुणश्च निराकृतिः ॥ ९ ॥ रामानुजश्च निम्बार्को मध्वोऽथो वल्लभादयः । एवमेव हि वेदान्तसिद्धान्तं स्फुटमूचिरे ॥ १० ॥ श्रुतिस्मृतिपुराणाद्यैः प्रमाणैः प्रबलैर्हि ते । आहुर्वेदान्ततात्पर्यं न तु केवलयुक्तितः ॥ ११ ॥ तद्भाष्यैः सह वेदान्तश्रवणं कुर्युरत्र ये । प्राप्नुयुर्भक्तिपुष्टिं ते पतेयुर्न तु भक्तितः ॥ १२ ॥ वैष्णवाचार्यसिद्धान्तं हित्वा येऽल्पबुद्धयः । शुष्कज्ञानिमुखात्कुर्युर्वेदान्तश्रवणं नराः ॥१३॥ ते तु भ्रष्टा भवेयुर्वै कृष्णभक्तेर्न संशयः । साक्षात्कृष्णेऽपि दुस्तर्कान् कुर्युर्ये ते तु बालिशाः ॥ १४ ॥ स्वधर्मज्ञानवैराग्यैः सहिता यस्य मापतेः । माहात्म्यबोधयुग्भक्तिः स्यात्सोऽस्ति बुद्धिमत्तरः ॥ १५ ॥ नहि तादृशभक्तस्य दुस्तर्कः स्याद्धरौ क्वचित् । पूर्णकामो हि भगवानिति तस्यास्ति निश्चयः ॥ १६ ॥ आनन्दमूर्त्तेर्नास्त्येव क्वापि कामसुखैषणा । तथाविधा क्रिया त्वस्य स्वभक्तानां सुखाय हि ॥ १७ ॥

वै न संशयः । ये भक्ताः । साक्षात्प्रत्यक्षे । कृष्णे श्रीहरावपि । दुस्तर्कानुक्तविधविषयसुखेच्छावबोधाख्यदोषबुद्धिरूपकुतर्कान् । कुर्युः । ते भक्तास्तु । बलिशा मूर्खाः । देहाभिमानितया स्वस्वभावानां भगवत्यारोपणात्कुमतय इत्यर्थः ॥ १४ ॥ स्वेति । यस्य भक्तस्य । स्वधर्मज्ञानवैराग्यैः सहिता । माहात्म्यबोधयुक् । मापतेर्लक्ष्मीकान्तस्य श्रीहरेः । भक्तिः । स्यात् । स भक्तस्तु । बुद्धिमत्तरोऽतिशयेन बुद्धिमान् ॥ १५ ॥ नेति । तादृशभक्तस्य बुद्धिमत्तरस्य भक्तस्य । हरौ । दुस्तर्कः । क्वचित्कदाचिदपि । न हि नैव स्यात् । हि यतः । भगवान्सकलैश्वर्यसम्पन्नः । श्रीहरिः । । पूर्णकामः । अस्ति । इत्येवंविधः । तस्य बुद्धिमत्तरभक्तस्य । निश्चयः । अस्ति ॥ १६ ॥ येन वेदनेनैवंविधभक्तस्यैवंविधो निश्चयोऽस्ति तं तद्वेदनप्रकारमाह सप्तभिः । आनन्देति । आनन्दमूर्त्तेः । अस्य श्रीहरेः । क्वापि । कामसुखैषणा । नास्त्येव । अस्य । तथाविधा राधारमादिभी रमणरूपा । क्रिया तु । स्वभक्तानाम् । सुखाय सुखप्राप्तये । अस्ति । हि ॥ १७ ॥

कृष्णेति । मनोहरा । कृष्णमूर्त्तिः । सर्वसुखमय्येव । अस्ति । यतो हेतोः । तां कृष्णमूर्त्तिम् । सेवमानस्य भक्तस्य । अन्यसुखैषणा । नास्त्येव ॥ १८ ॥ पूर्णेति । हरिः । पूर्णानन्दो निरवधिकातिशयानन्दपूर्णः । अस्ति । तस्य तथाविधस्य हरेः । आनन्दलेशस्य । लेशतः । अन्ये । विषयानन्दाः । सन्ति । ततोहेतोः । ते विषयानन्दाः । तुच्छा एव । सन्ति । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रमुपजीवन्तीतिश्रुतेः ॥ १९ ॥ अत इति । अतोहेतोः । नित्यमविनाशि । महत्सर्वसुखोत्कृष्टम् । अनन्तकं निरवधिकातिशयम् । हरेः । सौख्यम् । हित्वा । सुधीर्बुद्धिमत्तरः । कोऽपि भक्तः । तुच्छम् । अन्यद्धरेरितरन्मायिकम् । सुखम् । क्वचित्कदाचिदपि । नेच्छत्येव ॥ २० ॥ ब्रह्मेति । ब्रह्मधाम्नः । श्रीहरेरक्षरब्रह्माख्यपदस्य । सुखस्य । अग्रे । सर्वलोकसुखानि । निरयौपम्यमेव । यान्ति । इतीत्थम् । भारतादिषु । उक्तम् । अस्ति ॥ २१ ॥ हरेरिति । हरेः । धाम्नोऽक्षरपदस्य । सुखम् । ईदृगेवंविधम् । अस्ति । यर्हि । तर्हि । हरेः । सौख्यस्य तु । का कथा । तत्तु सर्वसुखाधिकमेवास्तीत्यर्थः । तत्प्राप्तानां तथाविधं श्रीहरिसुखमुपगतानाम् । भक्तानाम् । अन्यसुखैषणा वैषयिकसुखप्राप्तीच्छा । नास्त्येव ॥ २२ ॥ स्वात्मेति । तर्हि

कृष्णमूर्त्तिः सर्वसुखमय्येवास्ति मनोहरा । यतस्तां सेवमानस्य नास्त्येवान्यसुखैषणा ॥ १८ ॥ पूर्णानन्दो हरिस्तस्यानन्दलेशस्य लेशतः । सन्त्यन्ये विषयानन्दास्तुच्छा एव ततो हि ते ॥ १९ ॥ अतो हित्वा हरेः सौख्यं नित्यं महदनन्तकम् । तुच्छमन्यसुखं कोऽपि नेच्छत्येव सुधीः क्वचित् ॥२०॥ ब्रह्मधाम्नः सुखस्याग्रे सर्वलोकसुखानि तु । यान्त्येव निरयौपम्यमित्युक्तं भारतादिषु ॥२१॥ हरेर्धाम्नः सुखं त्वीदृक् हरेः सौख्यस्य का कथा । तत्प्राप्तानां च भक्तानां नास्त्येवान्यसुखैषणा ॥ २२ ॥ स्वात्मारामस्य कृष्णस्य कुतस्तर्हि भवेत्तु सा । अतोऽल्पकोऽपि दोषस्तु कृष्णे ज्ञेयो न कुत्रचित् ॥२३॥ एवं विदन्ति ये भक्तास्तेषां भक्तिस्तु सर्वदा । निर्विघ्नैव भवत्यत्र नूनमित्यवधार्यताम् ॥ २४ ॥ सूरवर्माऽथ पप्रच्छ तं सत्सङ्गिन ईश्वरम् । विदन्ति त्वां तु तत्त्वेन त्वत्सतश्च तथा हृदि ॥ २५ ॥ तत्रापि चित्तं केषांचिद्भक्तिं विदधतामपि । ततो याति परावृत्तिं तत्र किं कारणं प्रभो ! ॥ २६ ॥

यर्हि सम्प्राप्तसुखस्य भक्तस्यापि । वैषयिकसुखैषणा नास्ति तर्हीत्यर्थः । स्वात्मारामस्य । कृष्णस्य तु । मा विषयिकसुखैषणा । कुतः । भवेत् । नैव भवेत् । अतो हेतोः । कृष्णे तु । अल्पकोऽल्पप्रमाणोऽपि । दोषः । कुत्रचित्कदाचिदपि । न ज्ञेयः ॥ २३ ॥ एवमिति । हे साधवः । एवममुना प्रकारेण । अत्र सत्सङ्गे । ये भक्ताः । विदन्ति । तेषां भक्तानाम् । भक्तिस्तु । सर्वदा । निर्विघ्नैव ततः पतनहेतुदुस्तर्कादिरूपविघ्नरहितैव । भवति जायते । नूनम् । इतीत्थम् । अवधार्यताम् ॥ २४ ॥ सूरवर्मेति । अथानन्तरम् । सूरवर्मा नागटङ्कपुराच्छ्रीहरिदर्शनार्थमायातस्तन्नामा नृपतिः । तं श्रीहरिम् । पप्रच्छ । हे हरे ! । सत्सङ्गिनः । हृदि स्वस्वमानसे । त्वां तु । ईश्वरं प्रत्यक्परमेश्वरम् । तत्त्वेन । विदन्ति । तथा । त्वत्सतस्त्वदीयान्साधून् । तत्त्वेन । विदन्ति ॥ २५ ॥ तत्रेति । हे प्रभो ! । तत्र तेषु सत्सङ्गिषु मध्येऽपि । भक्तिम् । विदधतामपि । केषांचित्सत्सङ्गिनाम् । चित्तम् । ततस्त्वत्त्वत्सद्भ्यः । सकाशात् । परावृत्तिं विमुखताम् । याति । तत्र

तेभ्यस्तच्चित्तपरावृतौ । किम् । कारणं को हेतुरस्ति । तद्वदेतिशेषः ॥ २६ ॥ 'भक्तेनेत्थं स सम्पृष्टः श्रीकृष्णः सूरवर्मणा । अवदन्नन्दयंस्तं च भक्तान्स्वानपरानिति' । यदेति । हे नृपते ! । तैः कृष्णतत्सत्परावृत्तैः सत्सङ्गिभिः यदा । हृदि । कृष्णतत्साधुनिश्चयः । विहितः । तदैव । तज्ज्ञाने कृष्णतत्सद्यथार्थमाहात्म्यवेदने । शिष्टा-ऽवशेषतां प्राप्ता । काचित् । अपक्कता । ज्ञेया । हि ॥ २७ ॥ एतदेव स्पष्टमाह षड्भिः । कृष्णेति । । तेषां तथाविधसत्सङ्गिनाम् । कृष्णनिश्चयकालेऽयं भगवानेवास्तीति श्रीहरिस्वरूपनिश्चयविधानावसरे । मनोगताः । कतिचित् । दोषा रसास्वादादयोऽगुणाः । सद्वाक्यैः । नष्टाः । केचन दोषाः । अवशिष्टाश्च । सन्ति ॥ २८ ॥ दोषेति । दोषानिर्मूलनं दोषाणां निःशेषतयाऽनिवर्त्तनरूपम् । तदपक्कत्वं हरितत्सन्माहात्म्यवेदनापक्कता कृष्णतत्साधुतः सकाशात् । चित्तपरावर्त्तन-कारणम् । ईयताम् ॥ २९ ॥ रसेति । यस्य भक्तस्य । रसास्वादः । अवशिष्टः । स्यात् । तं रसास्वादम् । साधवः । यदा । खनेयुः । तर्हि । तस्य भक्तस्य । मनः । ततो रसास्वादखनकसाधुभ्यः सकाशात् । परावृत्तम् । स्यात् ॥ ३० ॥ एवमिति । एवं ह्यमुना प्रकारेणैव । अवशिष्टम् । कामसङ्कल्पम् । अथवा । धनलोभम् ।

श्रीहरिरुवाच—यदा तैः कृष्णतत्साधुनिश्चयो विहितो हृदि । तदैव काचित्तज्ज्ञाने शिष्टा ज्ञेया ह्यपक्कता ॥२७॥ कृष्ण-निश्चयकाले हि तेषां दोषा मनोगताः । सद्वाक्यैः कतिचिन्नष्टा अवशिष्टाश्च केचन ॥ २८ ॥ दोषानिर्मूलनं ह्येव तदपक्कत्वमीयताम् । कृष्णतत्साधुतश्चित्तपरावर्त्तनकारणम् ॥ २९ ॥ रसास्वादोऽवशिष्टः स्याद्यस्य तं साधवो यदा । खनेयुस्तर्हि तस्य स्यात्परावृत्तं मनस्ततः ॥ ३० ॥ एवं हि कामसङ्कल्पं धनलोभं च साधवः । मानं वाप्यवशिष्टं च खनेयुर्वचनैर्यदा ॥ ३१ ॥ तदा तेभ्यः परावृत्तं मनस्तेषां भवेद् ध्रुवम् । साक्षाद्धरिः खनेद्वा तांस्तदापि स्यात्तथैव तत् ॥ ३२ ॥ यस्य निश्चयकाले तु दोषा नष्टा अशेषतः । भवेयुस्तस्य पुंसस्तु परावर्त्तेत नान्तरम् ॥ ३३ ॥ साम्प्रतं चात्र युष्मासु येषां केषांचिदन्तरे । दोषशेषो भवेत्तैस्तु सोऽन्तर्दृष्ट्याऽवधार्यताम् ॥ ३४ ॥

अथवा । मानं चापि । साधवः । वचनैः । यदा । खनेयुः । तदेत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥३१॥ तदेति । तदा तेषामवशिष्टकामादिदोषवतां सत्सङ्गिनाम् । मनः । तेभ्यः काम-सङ्कल्पादिखनकसाधुभ्यः । परावृत्तम् । भवेत् । अथवा । साक्षाद्धरिः । तानवशिष्टरसास्वादादिदोषान् । खनेत् । तदापि । तन्मनः । तथैव हरेः परावृत्तमेव । स्यात् ध्रुवम् ॥ ३२ ॥ यस्येति । यस्य भक्तस्य । निश्चयकाले । दोषाः । अशेषतः । नष्टाः । भवेयुः । तस्य पुंसो भक्तस्य । अन्तरं मानसं तु । न परावर्त्तेत कृष्ण-तत्सद्भिर्दोषखनने कृतेऽपि ततः परावृत्तिं न यायात् ॥ ३३ ॥ साम्प्रतमिति । साम्प्रतम् । अत्र सत्सङ्गे । युष्मासु सत्सङ्गिषु मध्ये । येषाम् । केषांचित्सत्स-ङ्गिनाम् । अन्तरेऽन्तःकरणे । दोषशेषः प्रायो दोषेषु विनष्टेषु सत्स्वपि कस्यचिद्दोषस्यावशेषत्वम् । भवेत् । तैः सत्सङ्गिभिः । सोऽवशिष्टदोषः । अन्तर्दृष्ट्या । अवधार्यतां विचार्यताम् ॥ ३४ ॥

तत इति । ततोऽवधारणानन्तरम् । ते सत्सङ्गिनः । अन्तःस्थम् । स्वं स्वम् । दोषम् । यथार्थतः । ज्ञास्यन्ति । भावि भविष्यत् । तत्फलं शेषदोषफलरूपम् । ईश्वरात्साक्षात्परमेश्वरात्स्वेष्टदेवाच्छ्रीहरेः । वैमुख्यं परावृत्तत्वमपि । वेत्स्यन्ति । यदा ते सत्सङ्गिनोऽन्तर्दृष्ट्या स्वान्तःकरणावशिष्टं दोषं प्रथमतो विचारयिष्यन्ति । तदाऽयं दोषोऽस्मास्ववशिष्टो भवतीति ज्ञास्यन्ति ततोऽस्मास्ववशिष्टममुं दोषं श्रीहरिस्तत्सन्तो वा खनिष्यन्ति तदा वयमवश्यमेव ततो विमुखा भविष्याम इति वेत्स्यन्तीतिभावः ॥ ३५ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । उक्त्वा । हरिः । तम् । भूपं सूरनृपतिम् । ब्रह्मानन्दमुनिम् । तथा । शुकं शुकानन्दमुनिम् । प्राह । हे भक्ताः ! । युष्माभिः । आत्मस्थः । कः । दोषः । अस्ति । इति । दृश्यताम् । अस्माकमन्तःकरणे को दोषोऽवशिष्टोऽस्तीति सर्वे भवन्तः स्वस्वमानसे विचारं कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ ३६ ॥ क्षणमिति । अथैवंविधश्रीहरिवाक्यश्रवणानन्तरम् । ते पूर्वोक्तास्त्रयः । क्षणं क्षणमात्रकालपर्यन्तम् । विचार्य । ऊचुः । हे हरेः । स्वतुल्यभक्तविहितापमानात् । ग्लानिसम्भवाद्धेतोः । एकः । मानस्तु । वर्त्तते । इति ऊचुरितिसम्बन्धः ॥ ३७ ॥ अथेति । अथैवंविधतद्वचश्रवणानन्तरम् । हरिः ।

ततो ज्ञास्यन्ति तेऽन्तःस्थं स्वं स्वं दोषं यथार्थतः । वेत्स्यन्ति तत्फलमपि भावि वैमुख्यमीश्वरात् ॥ ३५ ॥ इत्युक्त्वा तं हरिर्भूपं ब्रह्मानन्दं शुकं तथा । प्राह युष्माभिरात्मस्थः को दोषोस्तीति दृश्यताम् ॥ ३६ ॥ क्षणं विचार्य तेऽथोचुर्मान एकस्तु वर्त्तते । स्वतुल्यभक्तविहितापमानाद् ग्लानिसम्भवात् ॥ ३७ ॥ अथोवाच हरिर्युष्मानत्र पृच्छामि किञ्चन । अस्ति कृष्णस्य माहात्म्यमनन्तं सर्वतोऽधिकम् ॥३८॥ द्युपतय एव ते न ययुरन्तमनन्ततया त्वमपि यदन्तराण्डनिचया ननु सावरणाः । ख इव रजांसि वान्ति वयसा सह यच्छ्रुतयस्त्वयि हि फलन्त्यतन्निरसनेन भवन्निधनाः ॥ ३९ ॥ इति वेदैर्निगदितं तद्ये जानीयुरञ्जसा । तद्भक्तेषु कथं तेषां जायते मानसंभवः ॥ ४० ॥ सर्वेश्वरत्वं सम्राजो विदुर्ये भुवि मानवाः । ते तत्पदाग्रतो नूनं वर्त्तेरन्मानवर्जिताः ॥ ४१ ॥ खण्डमण्डलराजापि तत्पदगमपि दुर्बलम् । बहु मन्येत तद्वाक्यानुसृतं कर्म चाचरेत् ॥ ४२ ॥

उवाच । हे भक्ताः । अत्रार्थे । युष्मान् । किञ्चन । पृच्छामि । कृष्णस्य साक्षाद्धरेः । माहात्म्यम् । अनन्तं निरवधिकातिशयम् । अत एव । सर्वतोऽक्षरादिसर्वेभ्यः । अधिकम् । अस्ति ॥ ३८ ॥ द्युपतय इति । अस्यव्याख्या शताधिकाष्टदशतरङ्गाद्बोध्या ॥ ३९ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । वेदैः । निगदितम् । तत्कृष्णमाहात्म्यम् । ये भक्ताः । अञ्जसा तत्त्वतः । जानीयुः । तेषां भक्तानाम् । तद्भक्तेषु कृष्णभक्तजनेषु मानसम्भवः । कथं कस्माद्धेतोः । जायते । न जायते एव ॥ ४० ॥ एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयन् पृच्छति । त्रिपादाधिकचतुर्भिः । सर्वेति । भुवि । ये । मानवाः । सम्राजश्चक्रवर्त्तिनो राज्ञः । सर्वेश्वरत्वं सर्वाधिपतित्वम् । विदुः । ते मानवाः । तत्पदाग्रतश्चक्रवर्त्तिनृपतिपदातिपुरःप्रदेशे मानवर्जिताः । वर्त्तेरम् । नूनम् ॥ ४१ ॥ खण्डेति । खण्डमण्डलराजापि । दुर्बलमपि । तत्पदगं चक्रवर्त्तिनृपपदातिम् । बहु यथातथा । मन्येत सत्कुर्वीत । तद्वाक्यानुसृतम् । कर्म च । आचरेत् ॥ ४२ ॥

नेति । स खण्डमण्डलराजा । तस्य चक्रवत्तिनृपपद्गस्य । अग्रतः । किञ्चिदपि । मानम् । क्वचिदपि । न रक्षेत् । यतो हेतोः । सः । अन्तरे । तत्स्वामिनः पदूगस्वामिनश्चक्रवर्त्तिनृपस्य । महत्त्वम् । सम्यक् । वेत्ति ॥ ४३ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । यो जनः । यस्य जनस्य । सर्वाधिकम् । माहात्म्यम् । विद्यात् । स जनः । तत्तद्दीयाग्रतो यस्य सर्वाधिकमाहात्म्यं विद्यात्तस्य तज्जनस्य च पुरःप्रदेशे । मानम् । कदाचन । नैव रक्षेत् ॥ ४४ ॥ एवमिति । एवंसति । हरेः । सम्यङ्माहात्म्यविदुषां सत्सङ्गिनामपि । तत्सत्सु श्रीहरेः साधुषु । मानः । कथं केन प्रकारेण । स्यात् । तद्वदतेतिशेषः । इत्यमुना प्रकारेण । पृष्टाः श्रीहरिणाऽनुयुक्ताः । ते त्रयोऽपि भक्ताः । ऊचिरे श्रीहरिं जगदुः ॥ ४५ ॥ सत्यमिति । हे स्वामिन् ! । त्वया । सत्यम् । उच्यते । यदि । हरेः प्रत्यक्षपुरुषोत्तमस्य । ते तव । माहात्म्यवेदनम् । सम्यक् । स्यात् । तर्हि । त्वत्सदग्रे तव साधूनां पुरः । मानिता । न स्यात् ॥ ४६ ॥ हरिरिति । अथानन्तरम् ।

न तु तस्याग्रतो मानं रक्षेत्किञ्चिदपि क्वचित् । यतस्तत्स्वामिनः सम्यङ् महत्त्वं वेत्ति सोऽन्तरे ॥ ४३ ॥ एवं यो यस्य माहात्म्यं विद्यात्सर्वाधिकं स तु । तत्तदीयाग्रतो नैव मानं रक्षेत्कदाचन ॥ ४४ ॥ एवं सति हरेः सम्यङ् माहात्म्यविदुषामपि । कथं तत्सत्सु मानः स्यादिति पृष्टास्त ऊचिरे ॥४५॥ सत्यं त्वयोच्यते स्वामिन् ! यदि माहात्म्यवेदनम् । स्यात्सम्यक् ते हरेस्तर्हि त्वत्सदग्रे न मानिता ॥४६॥ हरिराहाथ वीक्षध्वमुद्धवो बुद्धिमत्तरः । हरेरेकान्तिको भक्त आसीन्नीतिविशारदः ॥४७॥ तथापि कृष्णमाहात्म्याभिज्ञत्वाद् व्रजयोषिताम् । कृष्णैकचेतसां पादरजःस्पर्शसमीहया ॥४८॥ वृन्दावने वीरुदादावपि जन्मैच्छदात्मनः । तासामग्रे च निर्मानो भूत्वा स्वयमवर्त्तत ॥ ४९ ॥ ब्रह्मा च कृष्णसम्बन्धाद् भूरिभाग्यं व्रजौकसाम् । जानन्नीशोऽपि निर्मानो भूत्वैव तदवर्णयत् ॥ ५० ॥ अहो भाग्यमहो भाग्यं नन्दगोपव्रजौकसाम् । यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनम् ॥ ५१ ॥

हरिः । आह । हे भक्ताः ! । ईक्षध्वं यूयं पश्यत । उद्धवः । बुद्धिमत्तरः । नीतिविशारदः । हरेः एकान्तिकः । भक्तः । आसीत् ॥ ४७ ॥ तथेति । तथापि । कृष्णमाहात्म्याभिज्ञत्वाद्धेतोः । कृष्णैकचेतसाम् । व्रजयोषितां गोपीजनानाम् । पादरजःस्पर्शसमीहया ॥ ४८ ॥ वृन्दावन इति । वृन्दावने । विरुदादौ वल्लीप्रभृतिष्वपि । आत्मनः स्वस्य । जन्म । ऐच्छत् । तासां व्रजयोषिताम् । अग्रे । स्वयम् । निर्मानः । भूत्वा । अवर्त्तत । इति त्रयाणामेकसम्बन्धः ॥ ४९ ॥ ब्रह्मेति । ब्रह्मा विधिश्चापि । व्रजौकसां व्रजवासिजनानाम् । कृष्णसम्बन्धात् । भूरिभाग्यम् । जानन् । अतएव । ईशः सर्वप्रजोत्पादकत्वात्पितामहः सन्नपि । निर्मान एव । भूत्वा । तत्तेषां भूरिभाग्यम् । अवर्णयत् ॥५०॥ अहो इति । नन्दगोपव्रजौकसाम् । अहो भाग्यम् । अहो भाग्यम् । परमानन्दम् । सनातनं सदातनदिव्यमूर्त्तिम् । पूर्णं सर्वदिव्यगुणसम्पूर्णम् । ब्रह्म श्रीकृष्णाख्यं परब्रह्म । यन्मित्रं येषां मित्रभावेनावस्थितम् । अतस्तेषामहोभाग्यमिति सम्बन्धः ॥ ५१ ॥

एवमिति । हे भक्ताः ! । एवममुना प्रकारेण । ये भक्ताः । कृष्णमाहात्म्यम् । विदुः तेषां भक्तानाम् । चेतसि तु । तद्भक्तेषु श्रीकृष्णोपासकेषु । मानेर्ष्याक्रोधाद्याः । कदाचन । न स्युः ॥ ५२ ॥ मानेति । तेषां साक्षात्कृष्णमाहात्म्यवेदिनां भक्तानाम् । मानहानौ । सत्यां हरितत्सद्भिः स्वमानखण्डने कृते सत्यपीत्यर्थः । सत्सङ्गाद्धरितत्साधुसमागमात्शकाशात् । औदासीन्यं तत्सङ्गत्यागहेतून्मनीभावः । न भवेत् । अथवा । तत्सङ्गात्तदीयसङ्गं विहायेत्यर्थः । अन्यतोऽन्यस्मिन्स्थाने । स्थितिरवस्थानम् । न भवेत् ॥ ५३ ॥ ईदृगिति । ईदृगेवंहरितद्भक्तसम्यग्माहात्म्यवेत्ता । भक्तः । दैह्यसुखार्थम् । दैन्यभाग्दीनतावान् । न भवेत् । कष्टायां शूलारोपादिकष्टरूपायाम् । दैहिकापदि सत्यामपि । स्वस्थितेः । न चलेत् ॥५४॥ प्रारब्धमिति । प्रारब्धं कर्म । भोगात् । क्षीयते । इतीत्थम् । निजान्तरे स्वमनसि । जानन्स भक्तः । स्वामी मदिष्टदेवः श्रीहरिः । दुःखात् । मोचयतु मद्दुःखोपशमं विदधातु । इत्येवम् । न सङ्कल्पयेत्सङ्कल्पमपि न कुर्यात् । वै ॥ ५५ ॥ निष्कामेति । एतस्मिन्नेवंविधे । निष्कामभक्ते । हरेः । सर्वथा । भूरिप्रसन्नता । जायते । तदीयानाम् । भक्तानां चापि । सर्वथा । भूरि-

एवं ये कृष्णमाहात्म्यं विदुस्तेषां तु चेतसि । तद्भक्तेषु न मानेर्ष्याक्रोधाद्याः स्युः कदाचन ॥ ५२ ॥ मानहानौ च तत्सङ्गात्सत्यामपि न कर्हिचित् । औदासीन्यं भवेत्तेषां तत्सङ्गाद्वाऽन्यतः स्थितिः ॥ ५३ ॥ ईदृग्भक्तो न वै दैह्यसुखार्थं दैन्यभाग्भवेत् । दैहिकापदि कष्टायामपि न स्वस्थितेश्चलेत् ॥ ५४ ॥ प्रारब्धं क्षीयते भोगादिति जानन्निजान्तरे । दुःखान्मोचयतु स्वामीत्येवं सङ्कल्पयेन्न वै ॥ ५५ ॥ निष्कामभक्ते ह्येतस्मिन् हरेर्भुरिप्रसन्नता । जायते च तदीयानां भक्तानामपि सर्वथा ॥५६॥ इति वार्त्तां विधायासौ पुनरप्याह तान्सतः । भगवत्सुखसम्प्राप्तिः स्याद् ग्राम्यार्थविरागिणाम् ॥ ५७ ॥ मत्स्यस्य जलसम्बन्धो यावत्स्यात्तावदेव सः । क्रीडेद्यथासुखं तस्याभावे तु मृत्युमाप्नुयात् ॥ ५८ ॥ तथा विषयसम्बन्धो यावत्स्यात्तावदेव ये । वर्तेरन्सुखिनस्तस्याभावे तु स्युर्मृतोपमाः ॥ ५९ ॥ पञ्चेन्द्रियार्थजीवानां तेषां भागवतं सुखम् । क्वापि न प्राप्यमस्तीति यूयं जानीत निश्चितम् ॥ ६० ॥

प्रसन्नता जायते ॥ ५६ ॥ इतीति । इत्येवंविधाम् । वार्त्ताम् । विधाय । असौ श्रीहरिः । पुनरपि । तान् । सतः साधून् । आह । हे सन्तः । ग्राम्यार्थविरागाणां मायिकविषयेषु दोषदृष्टिमत्तारूपवैराग्ययुक्तानां भक्तानाम् । भगवत्सुखसम्प्राप्तिः । स्यात् ॥ ५७ ॥ मत्स्यस्येति । यथा । मत्स्यस्य । यावत् । जलसम्बन्धः । स्यात् । तावदेव । स मत्स्यः । यथा सुखम् । क्रीडेत् । तस्य जलसम्बन्धस्य । अभावे सति तु । मृत्युम् । आप्नुयात् । तथेत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ५८ ॥ तथेति । तथा । ये भक्ताः । विषयसम्बन्धः । यावत् । स्यात् । तावदेव । सुखिनः । वर्त्तेरन् । तस्य विषयसम्बन्धस्य । अभावे तु । मृतोपमा मृततुल्याः । स्युः ॥ ५९ ॥ पञ्चेति । पञ्चेन्द्रियार्थजीवानां शब्दादिपञ्चेन्द्रियविषयजीवनवताम् । तेषां भक्तानाम् । भागवतं भगवत्स्वरूपसम्बन्धि । सुखम् । क्वापि कदाचिदपि । प्राप्यम् । नास्ति । इतीत्थम् । यूयम् । निश्चितमेव । जानीत ॥ ६० ॥

येषामिति । येषां भक्तानाम् । विषयसौख्येन । जीवनता । नष्टा । भवेत् । तेषां भक्तानामेव । कृष्णसुखस्य । अञ्जसा तत्त्वतः । अनुभवः प्राप्तिः । भवेत् ॥ ६१ ॥ तस्मादिति । तस्माद्धेतोः । मुमुक्षुणा । पुंसा भक्तजनेन । अप्रमादतः प्रमादं परित्यज्य । एकान्तिकम् । धर्मम् । श्रित्वा । विषयैषणाः । सर्वथा । हातव्याः ॥६२॥ इतीति । इत्येवंविधम् । हरेः । वचनामृतम् । निपीय । सदोगताः । तदाश्रिताः । ते । सकला अपि । मुनिगणाः । गृहिणश्च । पराम् । मुदम् । अगुः प्रापुः । तच्छ्रीहरिवचनामृतमेव । हृदि स्वस्वमानसे । दधुर्धारयामासुः ॥ ६३ ॥ यः श्रीहरिः स्ववचनामृतपानविधापनात् । तृप्तान्स्वान्दयया चक्रे तस्मिन्मेऽस्तु सदा मनः ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तकश्रीहर्य्येकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्सुनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकैकपञ्चाशत्तमस्तरङ्गः ॥ २५१ ॥ २८ ॥

येषां विषयसोख्येन नष्टा जीवनता भवेत् तेषामेव भवेत्कृष्णसुखस्यानुभवोऽञ्जसा ॥ ६१ ॥ तस्मान्मुमुक्षुणा पुंसा सर्वथा विषयैषणाः । धर्ममेकान्तिकं श्रित्वा हातव्या अप्रमादतः ॥ ६२ ॥ इति निपीय हरेर्वचनामृतं मुनिगणाः सकला अपि ते पराम् । मुदमगुर्गृहिणश्च तदाश्रिता हृदि तदेव दधुश्च सदोगताः ॥ ६३ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकैकपञ्चाशत्तमस्तरङ्गः ॥ २५१ ॥ २८ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य भूताष्टवसुभूमिते । पौषशुक्लद्वितीयायां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्ग उत्तमस्य स भूपतेः । स्वाश्रमं निकषा वेद्यां न्यषीदन्मञ्चके निशि ॥ २ ॥
सिताम्बरः परिवृतो निजभक्तैः सहस्रशः । अपृच्छत्स शुकानन्दं प्राञ्जलिं पुरतः स्थितम् ॥ ३ ॥
द्वौ कौचिद्धरिभक्तौ स्तस्तरुणौ समनिश्चयौ । उभौ स्वधर्मनिष्ठौ च मन्दवैराग्यशालिनौ ॥ ४ ॥

गृहात्यागेऽविरक्तस्य विरक्तस्य च तत्त्वजिः । वैराग्यप्राप्तिहेतुश्चेत्येकोनत्रिंश ईरितम् ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८५) पौषशुक्लद्वितीयायां पौषमासस्य शुक्लपक्षागतद्वितीयातिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ दुर्गपुरे । उत्तमस्य । भूपतेः । दुर्गे । स्वाश्रमं स्वावासं स्थानम् । निकषा समीपे । वेद्याम् । मञ्चके स्वास्तृते स्वकीये पर्यङ्कासने । निशि श्रीगोपीनाथस्य सायन्तननीराजनकालीनं दर्शनं कृत्वा पुनरागत्य तस्मिन्नैशे काले इत्यर्थः । स श्रीहरिः । न्यषीदत् ॥ २ ॥ सितेति । सिताम्बरः परिहितसकलश्वेतवसनः । सहस्रशो नानादेशागतत्वाद्बहुभिः । निजभक्तैस्त्यागिगृहिस्वाश्रितजनैः । परिवृतः सभायां संवेष्टितः । स श्रीहरिः । प्राञ्जलिं प्रबद्धाञ्जलिम् । पुरतः स्थितं स्वपुरोभागेऽवस्थितम् । शुकानन्दमुनिम् । अपृच्छत् ॥३॥ द्वाविति । हे मुने ! । तरुणौ सम्प्राप्ततारुण्यौ । समनिश्चयौ तुल्यभगवत्स्वरूपनिश्चयौ । कौचित् । द्वौ । हरिभक्तौ सत्सङ्गिनौ । स्तः । उभौ । स्वधर्मनिष्ठौ । मन्दवैराग्यशालिनौ च । स्तः ॥ ४ ॥

एक इति । तयोर्मध्ये । एकः । प्रारब्धवशतः । कृतोद्वाहः परिणीताङ्गनः । अभूत् । अन्यो द्वितीयस्तु । भार्येच्छुरन्तर्भार्यापरिणयनार्थसङ्कल्पवान्सन्नपि । नाप्तदारोऽसम्प्राप्ताङ्गनः । अत एव । मुनिस्त्यागी । अभवत् ॥ ५ ॥ उभयोरिति । उभयोरेतयोर्हरिभक्तयोः । विषयास्वादे मायिकपञ्चार्थभोगे । वृत्तेर्मनोवृत्तेः । तैक्ष्ण्यं तीव्रता तु । विद्यते । तयोर्द्वयोर्मध्ये । कतरस्य कस्य । गृहस्थस्य त्यागिनो वेत्यर्थः । तद्विषयास्वादार्थकमनोवृत्तितैक्ष्ण्यम् । आशु शीघ्रम् । कुण्ठितं प्रतिहतवेगम् । भविष्यति । यतो यो मनोवृत्तितैक्ष्ण्यकुण्ठिततावान्स एव श्रेष्ठ इति शास्त्रनिश्चयादिति भावः ॥६॥ एवं सामान्यतः पृष्ट्वा पुनरपि प्रश्नमेव पुष्णाति त्रिभिः । वेद इति । वेदो यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति निगमस्तु । यस्य पुरुषस्य । तीव्रवैराग्यम् । स्यात् । तस्य पुरुषस्य । ब्रह्मचर्याश्रमादेव । संन्यासं संन्यासाख्यम् । आश्रमं चतुर्थाश्रमम् । सर्वथा सर्वप्रकारेण । ग्राह्यम् । प्राह ॥ ७ ॥ स्यादिति । असौ वेदः । यस्य । मन्दवैराग्यम् । स्यात् । तस्य । च । विषयेषु । वृत्तितैक्ष्ण्यस्य । कुण्ठत्वसिद्धये । गार्हस्थ्यम् । आह ॥ ८ ॥ तत इति । ततो गार्हस्थ्यानन्तरम् । तस्य गार्हस्थ्यस्य । वनाश्रमं वानप्रस्थाश्रमम् । आह । ततो वनाश्रमानन्तरम् । संन्याश्रमम् ।

एकः प्रारब्धवशतः कृतोद्वाहस्तयोरभूत् । अन्यस्तु भार्येच्छुरपि नाप्तदारोऽभवन्मुनिः ॥ ५ ॥ उभयोर्विषयास्वादे वृत्तेस्तैक्ष्ण्यं तु विद्यते । तयोस्तु कतरस्याशु कुण्ठितं तद्भविष्यति ॥ ६ ॥ वेदस्तु तीव्रवैराग्यं यस्य स्यात्तस्य सर्वथा । ब्रह्मचर्याश्रमादेव प्राह संन्यासमाश्रमम् ॥ ७ ॥ स्याद्यस्य मन्दवैराग्यं तस्य गार्हस्थ्यमाह च । वृत्तितैक्ष्ण्यस्य कुण्ठत्वसिद्धये विषयेष्वसौ ॥ ८ ॥ ततो वनाश्रमं तस्य ततः संन्यासमाह च । अतो विचार्य वक्तव्यं प्रश्नस्यास्योत्तरं मुने ! ॥ ९ ॥ इति पृष्टो यदा सम्यक् सन् प्राहोत्तरं तदा । स्वयमेव स तत्प्राह स्वामिनारायणो मुनिम् ॥ १० ॥ उभयोर्यः कृतोद्वाहः स श्रेष्ठ इति गम्यताम् । वृत्तितैक्ष्ण्यं कुण्ठितं स्यात्तस्यैव विषयेषु यत् ॥ ११ ॥ अन्यस्य तीव्रवैराग्यमात्मनिष्ठा च नास्त्यतः । असत्सङ्गे क्वचिज्जाते बध्येत विषयेष्वसौ ॥ १२ ॥

च आह । अतो हेतोः । हे मुने ! । अस्य । प्रश्नस्य । उत्तरम् । विचार्य । वक्तव्यम् ॥ ९ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । पृष्टः श्रीहरिणाऽनुयुक्तः । स शुकानन्दमुनिः । यदा । उत्तरं स्वप्रश्नप्रतिवचनम् । सम्यक् । न प्राह । यथार्थं न चकारेत्यर्थः । स्वामिनारायणः स्वामिनारायणनाम्ना जगद्विख्यातः । स श्रीहरिः । स्वयमेव । तत्स्वप्रश्नोत्तरम् । मुनिं शुकानन्दसाधुम् । प्राह ॥ १० ॥ उभयोरिति । हे मुने ! । उभयोरुक्तविधयोर्द्वयोर्हरिभक्तयोर्मध्ये । यः । कृतोद्वाहः । स एव । श्रेष्ठः । इति । गम्यताम् । यद्यतो हेतोः । तस्य कृतोद्वाहस्यैव । विषयेषु । वृत्तितैक्ष्ण्यम् । कुण्ठितम् । स्यात् ॥ ११ ॥ अन्यस्येति । अन्यस्य वृत्तितैक्ष्ण्ये सत्यपि गृहीतत्यागित्वस्य द्वितीयभक्तस्य । तीव्रवैराग्यम् । आत्मनिष्ठा च । नास्ति । अतो हेतोः । क्वचित् । असत्सङ्गेऽसाधुपुरुषप्रसङ्गे । जाते सति । असौ द्वितीयो भक्तः । विषयेषु । बध्येत ॥ १२ ॥

तीव्रेति । तीव्रवैराग्यहीनस्य । अस्य भक्तस्य । त्यागः । यावज्जीवम् । न निर्वहेत् सम्यक् स्थितिं न प्राप्नुयात् । किन्तु । यदा कदापि । विषयैः । विघ्नितः सञ्जातविघ्नः । भवेत् ॥ १३ ॥ गृहस्थ इति । गृहस्थो गृहाश्रमावस्थित आद्यो भक्तस्तु । आत्मनः स्वस्य । दैन्यं दीनताम् । जानन्सन् । अन्नाम्बुवस्त्रपात्राद्यैः । आद्यशब्दादौषध पुस्तकार्पण पादसंवाहन विद्याध्यानादिग्रहणम् । सत्साधुसेवया लक्षणोपेतत्वसत्यानां साधूनां परिचर्यया । भक्तिदार्ढ्यं साक्षाद्भगवदुपासनाद्दृढताम् । अवाप्नुयात् ॥ १४ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । उक्तवन्तम् । तं श्रीहरिम् । स साधुः शुकानन्दमुनिः । पप्रच्छ । हे सतांपते ! । वैराग्यमान्द्ये सत्यपि । त्वदाश्रितः । यो द्वितीयः पुमान् । त्यागी । अभूज्जातः । स इत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ १५ ॥ स इति । हे प्रभो ! । स त्यागी । सद्यस्त्वदेकान्तिकसाधुभ्यः । तव । माहात्म्यम् । शृणुयात् । विचारयेच्च । तर्हि । असौ त्यागो भक्तः । तीव्रवैराग्यम् । कथं केन हेतुना । न प्राप्नुयात् । तद्वदेतिशेषः ॥ १६ ॥ हेतुप्रदर्शनेन पुनः प्रश्नमेव द्रढयति । पुंस इति । हे हरे ! । यद्यतो हेतोः । आदितः प्रथमतस्तु । तीव्रवैराग्यम् । कस्यचित्पुंस एव । स्यात् ।

तीव्रवैराग्यहीनस्य यावज्जीवं न निर्वहेत् । त्यागो यदा कदाप्यस्य विषयैर्विघ्नितो भवेत् ॥ १३ ॥ गृहस्थस्त्वात्मनो दैन्यं जानन् सत्साधुसेवया । अन्नाम्बुवस्त्रपात्राद्यैर्भक्तिदार्ढ्यमवाप्नुयात् ॥ १४ ॥ इत्युक्तवन्तं पप्रच्छ तं स साधुः सतांपते ! । वैराग्यमान्द्येऽपि सति त्याग्यभूद्यस्त्वदाश्रितः ॥ १५ ॥ स सद्यस्तव माहात्म्यं शृणुयाच्च विचारयेत् । तर्ह्यसौ तीव्रवैराग्यं कथं न प्राप्नुयात्प्रभो ! ॥ १६ ॥ पुंसः कस्यचिदेव स्यात्तीव्रवैराग्यमादितः । यत् सत्सङ्गाद् बहूनां तज्जायमानं समीक्ष्यते ॥१७॥ श्रीहरिरुवाच–स्वधर्मज्ञानवैरायभक्तिसम्पन्नसाधुषु । अतिप्रीतिर्भवेद्यस्य श्रीकृष्ण इव सर्वदा ॥१८॥ दैहिकीः स्वाः क्रियाः सर्वास्तेषां रुच्यनुसारतः । कुर्वीत सभयं नित्यं नान्यथा यश्च कर्हिचित् ॥ १९ ॥ प्राप्यात्तीव्रवैराग्यं स हि मायिकवस्तुषु । यावज्जीवं निर्वहेद्वा त्यागस्तस्य विनापि तत् ॥ २० ॥

सत्सङ्गात्त्वदेकान्तिकसाधुप्रसङ्गं प्राप्य तु । तत्तीव्रवैराग्यम् । बहूनां त्वदाश्रयवतां जनानाम् । जायमानमुत्पद्यमानम् । समीक्ष्यते । सत्सङ्गतो द्वितीयोऽपि तीव्रवैराग्यप्राप्त्या वरो न भविष्यतीति तु न प्रतिभाति त्वया त्वाद्यस्यैव वरत्वमुक्तं तत्कथं बोध्यमिति भावः ॥ १७ ॥ 'इत्थं नारायणमुनिः । स शुकानन्दसाधुना । पृष्टोऽब्रवीत्तं सुखयन्निति स्वानपरांस्तथा" । स्येति । हे मुने ! । यस्य त्यागिनः । स्वधर्मज्ञानवैराग्यभक्तिसम्पन्नसाधुषु । अतिप्रीतिः । श्रीकृष्णे इव । सर्वदा भवेत् ॥ १८ ॥ दैहिकीरिति । यश्च त्यागिभक्तः । दैहिकीः । सर्वाः । स्वाः स्वकीयाः । क्रियाः । तेषां तथाविधसाधूनाम् । रुच्यनुसारतश्छदानुसारेण । सभयं तद्भयसहितं यथातथा नित्यम् । कुर्वीत । अन्यथा तद्रुचिं परित्यज्य । कर्हिचित् । न कुर्वीत ॥ १९ ॥ प्राप्नुयादिति । स एवंविधस्त्यागी । मायिकवस्तुषु । तीव्रवैराग्यम् । प्राप्नुयात् । अथवा । तत्तीव्रवैराग्योपलम्भनम् । विनापि । तस्य तथाविधत्यागिभक्तस्य । त्यागः । यावज्जीवम् । निर्वहेत् । हि निश्चितम् । इति । त्रयाणामेकसम्बन्धः ॥ २० ॥

महदिति । अतिप्रीत्या । महत्सेवां भगवदेकान्तिकसाधूनां परिचर्याम् । विना । अन्योपायेन भवदुक्तेन सद्ग्रन्थो भगवन्माहात्म्यस्य केवलश्रवणविचारादीतरसाधनेन तु । तत्तीव्रवैराग्यम् । क्वचिदपि । न स्यात् । अतीप्रीत्या । सत्सेवया भगवदेकान्तिकसाधुपरिचर्यया तु । सर्वं तीव्रवैराग्यादिसद्गुणवृन्दम् । सम्पद्यते सिद्ध्यति । ॥ २१ ॥ उद्धवेति । एवममुना प्रकारेण । उद्धवाध्वन्यस्मिन्नुद्धवसम्प्रदाये । इमे । सर्वे । गृहिणः । त्यागिनश्च । मयि । अनुरागिणोऽतिस्नेहयुक्ताः सन्तः । मम । निदेशकांक्षिणः । सन्ति ॥ २२ ॥ महान्त इति । ये । अपक्कास्तीव्रवैराग्यरहिताः । साधवः । सन्ति । तेऽपि । अप्रमादिनः सावधानाः सन्तः । महान्तस्तीव्रवैराग्य-सहिताः । साधव इव । मदुक्तान् । सर्वान् । नियमान् । पालयन्ति ॥ २३ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेणैव । गृहस्थेषु । पुंसु । योषित्सु । वर्णिषु । पदगेषु षदातिषु च । अस्ति । किं तदित्यत्राह । इतरे उक्तपक्कगृहस्थादिभ्यो भिन्नाः । अखिला अपक्का अपि गृहस्थादयः सर्वे भक्ताः । उत्तमैः । तुल्यं यथा तथा । वर्त्तन्ते

महत्सेवां विनां त्वन्योपायेन स्यान्न तत्कचित् । तत्सेवया त्वतिप्रीत्या सर्वं सम्पद्यते खलु ॥ २१ ॥
उद्धवाध्वन्येवमिमे मयि सन्त्यनुरागिणः । गृहिणस्त्यागिनः सर्वे निदेशाकांक्षिणो मम ॥ २२ ॥
महान्तः साधव इव येऽपक्कास्तेऽपि साधवः । मदुक्तान्नियमान् सर्वान् पालयन्त्यप्रमादिनः ॥ २३ ॥
एवमेव गृहस्थेषु पुंसु योषित्सु वर्णिषु । पदगेषु चोत्तमैस्तुल्यं वर्त्तन्त इतरेऽखिलाः ॥ २४ ॥
वयं चेत् पालयिष्यामो नियमान् सकलांस्तदा । स्वामी भक्तप्रियोऽस्माकमतिप्रीतो भविष्यति ॥ २५ ॥
नियमो यदि कश्चित्स्याच्छिथिलस्तर्हि नः प्रभुः । अप्रीतो भवितेत्येवं भीतास्ते पालयन्ति तान् ॥ २६ ॥
अतिप्रीत्यैव मय्येते यथा मद्रुचिवर्त्तनाः । भवन्ति तत्र वैराग्यनियमस्तु न विद्यते ॥ २७ ॥
तदाल्पमस्ति केषांचित्केषांचिच्चास्ति तद् भृशम् । तथापि मत्प्रीतिवशान्निर्वहन्त्यखिला अपि ॥ २८ ॥

॥ २४ ॥ वयमिति । चेद्यदि । वयम् । सकलान् । नियमान् । पालयिष्यामः । तदा । भक्तप्रियः । अस्माकम् । स्वामीष्टदेवः श्रीहरेः । अतिप्रीतोऽस्मास्वतिप्रसन्नः । भविष्यति ॥ २५ ॥ नियम इति । यदि । कश्चित् । नियमः । शिथिलः । स्यात् । तर्हि । नोऽस्माकम् । प्रभुरिष्टदेवः श्रीहरिः । अप्रीतोऽस्मास्वप्रसन्नः । भविता भविष्यति । इत्येवममुना प्रकारेण । भीताः । तेऽपक्कसाधुप्रमुखा मद्भक्ताः । तान्मदुक्तनियमान् । पालयन्ति । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥ २६ ॥ अतीति । एते पूर्वोक्ता मद्भक्ताः । मयि । अतिप्रीत्यैव । यथा मद्रुचिवर्त्तना मद्रुच्यनुसारेण कृतस्ववर्त्तनाः । तत्रैवंविधतद्वर्त्तने । वैराग्यनियमस्तु । न विद्यते ॥ २७ ॥ एतदेव स्पष्टमाह । तदिति । केषांचिन्मद्भक्तानाम् । तद्वैराग्यम् । अल्पम् । अस्ति । केषांचिन्मद्भक्तानाम् । तद्वैराग्यम् । भृशमतियितं च । अस्ति । तथापि । मत्प्रीतिवशात् । अखिलाः सर्वेऽपि ते मद्भक्ताः । निर्वहन्ति ॥ २८ ॥

आपीयेति । इत्येवंविधम् । जगद्गुरोः । अमुष्य श्रीहरेः । वाक्यामृतम् । आपीय । सः । मुनिः शुकानन्दसाधुः । तोषम् । आप । तथा । सदःस्थाः । तदीयभक्ताः । अपरे । त्यागिजनाः । गृहस्थाश्रमस्थाश्च । तोषमापुः ॥ २९ ॥ स्वभक्तस्याविरक्तस्य गृहात्यागं च यो हरिः । विरक्तस्यैव तत्त्यागं कारणं विरतेस्तथा ॥ १ ॥ स्वभक्तेभ्योऽवदत्स्वामी दयया परयैव सः । स्वभक्तेरङ्गभूतां तां विरक्तिं प्रददातु मे ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्येकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकद्विपञ्चाशत्तमस्तरङ्गः ॥ २५२ ॥ २९ ॥

हरेर्यादशभक्ते तु रुचिस्तस्यानुसन्धिता । पञ्चार्थेषु यथा चैतद् द्वयं त्रिंशे प्रकीर्त्तितम् ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८५) सहस्यस्य पौषमासस्य । पौर्णमास्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । आभयेरभयनृपतेः सूनोरुत्तमस्य

आपीय वाक्यामृतमित्यमुष्य जगद्गुरोराप मुनिः स तोषम् । तथाऽपरे त्यागिजनाः सदःस्था गृहाश्रमस्थाश्च तदीयभक्ताः ॥ २९ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकद्विपञ्चाशतमस्तरङ्गः ॥ २५२ ॥ २९ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य भूताष्टवसुभूमिते । पौर्णमास्यां सहस्यस्य वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे दुर्गे आभयेः क्षितिपस्य सः । व्यराजतासने तौले श्रीगोपीनाथमन्दिरे ॥ २ ॥
सितसर्वाम्बरो भक्तैर्वृतः स्वीयैः सहस्रशः । त्यागिभिर्गृहिभिश्चासौ स्वयमेवावदत्सतः ॥ ३ ॥
रोचते भक्त ईदृग्मे मनस्तत्रावरुध्यते । स्वधर्माचलनिष्ठो यश्चिद्रूपात्माभिमानवान् ॥ ४ ॥
तेजोराशौ हरिर्नित्यं तिष्ठतीति वदन् दृढम् । भक्तिं यस्तस्य कुर्याच्च प्रीत्या दृढविरक्तिमान् ॥ ५ ॥

। क्षितिपस्य । दुर्गे । श्रीगोपीनाथमन्दिरे । तौले प्रचुरपिचुभृते । आसने चक्रकासने । स श्रीहरिः । व्यराजत् ॥ २ ॥ सितेति । सितसर्वाम्बरः परिहितसकलश्वेतवसनः । सहस्रशो नानादेशागत्वाद्बहुभिः । त्यागिभिः । गृहिभिश्च । स्वीयैः । भक्तैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः । असौ श्रीहरिः । स्वयमेव । सतः साधून् । अवदत् ॥ ३ ॥ रोचत इति । हे साधवः ! । ईदृग्वक्ष्यमाणलक्षणः । भक्तः । मे मह्यम् । रोचते मत्प्रीत्यास्पदं भवति । तत्र तस्मिन् । भक्ते । मनो मन्मानसम् । अवरुध्यते । अतः परं कमपि श्रेष्ठं न पश्यामीत्यर्थः । तमाह सार्द्धद्वाभ्याम् । यो भक्तः । स्वधर्माचलनिष्ठः । चिद्रूपात्माऽभिमानवान् । स्यात् ॥ ४ ॥ तेज इति । यः । तेजोराशौ तेजश्चयात्मकेऽक्षरब्रह्मधाम्नि । हरिः । नित्यम् । तिष्ठत्यक्षरभावापन्नमुक्तकोटिसंसेवितपादाम्बुजो वर्त्तते । इतीत्थम् । दृढं यथा तथा । विदन् । भवेत् । यश्च । तस्य हरेः । भक्तिं नवधा भजनम् । प्रीत्या स्नेहेन । कुर्यात् । यश्च । दृढविरक्तिमान् । भवेत् ॥ ५ ॥

केवलमिति । यः । तपः । योगमष्टाङ्गम् । व्रतादिं कृच्छ्रचान्द्रायणव्रतादिसाधनसमूहं च । केवलम् । भगवत्प्रीत्यै । निश्छद्म निष्कपटं यथा तथा । विदधीत । यश्च । सत्समागमलालसः । भवेत् । एवंविधसप्तलक्षणवान्भक्तो मह्यं रोचते इति त्रयाणामेकसम्बन्धः ॥ ६ ॥ एतदिति । एतद्विपर्ययाचारे उक्तसप्तविधलक्षणविपरीताचरणे । वेदशास्त्ररतेऽधीतवेदादिसकलशास्त्रेऽपि । कस्मिंश्चिदपि । पूरुषे भक्ते । मे मम । रुचिः । नास्त्येव । नूनम् । वै ॥ ७ ॥ अन्यदिति । किञ्च । हे साधवः ! । अन्यदितरदपि हितवचनम् । युष्मभ्यम् । वच्मि । किं तदित्यत्राह । यत्र येषु पञ्चार्थेषु । मे मम । मनः । लग्नमत्यासक्तं सत् । सदैव । सानुसन्धानं तत्स्मृतिसहितम् । अस्ति वर्त्तते । तान् । पञ्च । अर्थान् कार्याणि । शृणुत ॥ ८ ॥ क्रियास्विति । सर्वासु । क्रियासु दैहिकीषु । सर्वदा । क्रियमाणासु सतीष्वपि । देहस्थितिर्देहावस्थानम् । क्षणमपि । भविता । इतीत्थम् । अहम् । न वेद्मि ॥ ९ ॥ एतदेव स्पष्टमाहार्द्धेन । गत इति । देहः । अद्यास्मिन्क्षणे एव । गतः । गतः । इत्येवम् । तत्त्वतः । जानामि । इत्येवंविधः । वैराग्यरूपः । मनोगतः । एकः । अर्थः । भवति ॥ १० ॥ वपुषेति । क्षणिकेन

केवलं भगवत्प्रीत्यै निश्छद्म विदधीत यः । तपोयोगं व्रतादिं च सत्समागमलालसः ॥ ६ ॥ एतद्विपर्ययाचारे कस्मिंश्चिदपि पूरुषे । रुचिर्नास्त्येव मे नूनं वेदशास्त्ररतेऽपि वै ॥ ७ ॥ अन्यच्च वच्मि युष्मभ्यं लग्नं यत्रास्ति मे मनः । सदैव सानुसन्धानं शृणुतार्थांस्तु पञ्च तान् ॥ ८ ॥ क्रियासु क्रियमाणासु सर्वास्वपि च सर्वदा । देहस्थितिः क्षणमपि भवितेति न वेद्म्यहम् ॥ ९ ॥ गतो देहागतोऽद्यैवेत्येवं जानामि तत्त्वतः । वैराग्यरूप इत्येको भवत्यर्थो मनोगतः ॥ १० ॥ वपुषा क्षणिकेनापि कर्मैतावत्तु शोभनम् । संसाधितमथैतावत्साध्यमस्ति स्वशक्तितः ॥ ११ ॥ इत्येवास्त्यनुसन्धानं सर्वदा मम मानसे । द्वितीयोऽर्थोऽयमुदितस्तृतीयं च निबोधत ॥ १२ ॥ वासना इन्द्रियार्थानां पञ्चानामपि सर्वथा । नष्टा भवन्ति ताः किं वा शिष्टा इत्यनुसन्दधे ॥ १३ ॥ यदि शिष्टास्तदोन्मूल्याः शीघ्रमेवातियत्नतः । नष्टानां च न विश्वासः क्वापि तत्पुनरुत्थितेः ॥ १४ ॥

क्षणविनाशिनाऽपि । वपुषाऽनेन देहेन । एतावदेतत्परिमितम् । शोभनं भगवत्प्रसन्नताहेतुत्वात्समीचीनम् । कर्म तु । संसाधितम् । अथ च । एतावत् । शोभनं कर्म । स्वशक्तितः । साध्यम् । अस्ति । इत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ११ ॥ इतीति । इतीत्थम् । मम । मानसे । सर्वदेव । अनुसन्धानम् । अस्ति । अयम् । द्वितीयः । अर्थः । उदितः । तृतीयमर्थं च । निबोधत ॥ १२ ॥ वासना इति । पञ्चानामपि । इन्द्रियार्थानां विषयाणाम् । वासनाः । सर्वथा । नष्टा विनाशं प्राप्तास्तु । भवन्ति । तथापि । ता वासनाः । शिष्टा वा किञ्चिदवशिष्टा भवन्ति किम् । इतीत्थम् । अनुसन्दधे । श्रवणदर्शनादि तत्क्रियादर्शनेन मम तद्वासना शेषानुसन्धानं भासते इति भावः ॥ १३ ॥ यदीति । यदि । शिष्टाः वासनाः किञ्चिदवशिष्टाः । स्युः । तदा । अतियत्नतः । शीघ्रमेव । उन्मूल्या मूलत उत्पाटनीया भवन्ति । नष्टानामपि । वासनानाम् । विश्वासः । नास्ति । कुतः । क्वापि कदाचित् । तत्पुनरुत्थितेस्तासां पुनरुद्भवसम्भावनाद्धेतोः । न तद्विश्वासः ॥ १४ ॥

तृतीय इति । अयमुक्तविधः । तृतीयः । अर्थः । उदितः । महतामपि । भक्तानां मुक्तानन्दादीनाम् । निरन्तरम् । सम्यक् । हार्दावलोकनं वक्ष्यमाण प्रकारेण तन्मनोगताभिप्रायदर्शनं तु । चतुर्थः । अर्थः । उदितः ॥१५॥ तद्धार्दावलोकनप्रकारमाह । एतावत्य इति । एतेषां महतां भक्तानाम् । एतावत्यः । विषयवासनाः । नष्टाः । एतावत्यः । अवशिष्टाश्च । भवन्ति । किल । इतीत्थम् । मे मम । अनुसन्धानम् । अस्ति ॥१६॥ पञ्चम इति । पञ्चमः । अर्थस्तु । परोपकृतये मदाश्रितजनोपकारार्थम् । महता । विचारेणैव । औदासीन्यापनोदनम् । अस्ति ॥ १७ ॥ पञ्चमार्थमेव पुनः स्पष्टमाह त्रिभिः । औदासीन्ये इति । औदासीन्ये । जायमाने सति । स्वस्य मम । क्वापि । निर्गमस्तु । भवेत् । इति । जाने । अथ च यदि निर्गमः स्यात् । तेन । अन्येषां मदाश्रितानाम् । भृशमतिशयिता । ग्लानिः । स्यात् ॥ १८ ॥ अत्रेति । मे मम । अत्र सत्सङ्गे । स्थितौ सत्याम् । सर्वे । त्यागिनः । गृहिणश्चापि । मद्भक्ताः । भगवद्भक्तिम् । सहर्षम् । कुर्युः । इतीत्थम् । अनुसन्दधे ॥ १९ ॥

तृतीयोऽर्थोऽयमुदितश्चतुर्थस्तु निरन्तरम् । महतामपि भक्तानां सम्यग्घार्दावलोकनम् ॥ १५ ॥ एतावत्यः किलैतेषां नष्टा विषयवासनाः । एतावत्योऽवशिष्टाश्चेत्यनुसन्धानमस्ति मे ॥ १६ ॥ पञ्चमोऽर्थस्तु मनस औदासीन्यापनोदनम् । विचारेणैव महता परोपकृतयेऽस्ति वै ॥ १७ ॥ औदासीन्ये जायमाने तु जाने क्वापि निर्गमः । भवेत्स्वस्याथ तेन स्यादन्येषां खिन्नता भृशम् ॥ १८ ॥ अत्र स्थितौ तु मे सर्वे त्यागिनो गृहिणोऽपि च । सहर्षं भगवद्भक्तिं कुर्युरित्यनुसन्दधे ॥ १९ ॥ सोत्साहं भगवद्भक्तिं कुर्वतः सकलानिमान् । भक्तान्समीक्षमाणस्य मनो मे प्रीयतेतराम् ॥ २० ॥ स्वभक्तजनशिक्षार्थमित्थं स निजवर्त्तनम् । तानुवाच स्वयं त्वस्ति साक्षान्नारायणप्रभुः ॥ २१ ॥ आपीय तस्येति वचोऽमृतं ते भक्तप्रियस्याखिलसाधुभक्ताः । गृहस्थभक्ताश्च सभोपविष्टा महान्तमापुर्मनसि सहर्षम् ॥ २२ ॥

इति श्रीशतानन्दमुनिविरचिते हरिवाक्यसुधासिन्धौ द्विशताधिकत्रिपञ्चाशत्तमस्तरङ्गः ॥ २५३ ॥ ३० ॥

सोत्साहमिति । सोत्साहम् । भगवद्भक्तिम् । कुर्वतः । इमान् । सकलान् । भक्तान् । समीक्षमाणस्य । मे मम । मनः । प्रीयतेतरामतिशयेन प्रसन्नं जायते ॥ २० ॥ स्वेति । इत्थममुना प्रकारेण । स श्रीहरिः । स्वभक्तजनशिक्षार्थम् । निजवर्त्तनं पञ्चार्थानुसन्धानरूपां स्वकीयवृत्तिम् । तान्स्वभक्तान् । उवाच । स्वयं तु । प्रभुरक्षरादिनियमनसमर्थः । साक्षात् । नारायणः पुरुषोत्तमः । अस्ति ॥ २१ ॥ आपीयेति । इत्येवंविधम् । भक्तप्रियस्य । तस्य श्रीहरेः । वचोऽमृतम् । आपीय । सभोपविष्टाः । ते । अखिलसाधुभक्ताः । गृहस्थभक्ताश्च । मनसि । महान्तम् । प्रहर्षम् । आपुः ॥ २२ ॥ युक्तं सुरुच्या स्वं भक्तं यः प्राह श्रीहरिस्तथा । पञ्चकार्यानुसन्धानमेतद्देयात्स मे सदा ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्येकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्सुनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकत्रिपञ्चाशत्तमस्तरङ्गः ॥ २५३ ॥ ३० ॥

याऽक्षरस्था हरेर्मूर्त्तिरत्र या मानुषाकृतिः । तयोरभेदता सम्यगेकत्रिंशे समीरिता ॥१॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८५) तपसो माघमासस्य । शुक्ले शुक्लपक्षे । चतुर्थ्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥१॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे । प्रत्यगास्यस्य पश्चिमद्वारस्य । वेश्मनस्तस्यैव भवनस्य । वितर्दौ बहिर्वेदिकायाम् । मञ्चकासने स्वास्तृतपर्यङ्कविष्टरे । स श्रीहरिः । न्यषीदत् अपराह्णान्तिमकाले स्वावासादागत्योपविवेश ॥२॥ सितेति । सितवासाः परिहितसकलश्वेतवसनः । साधुभिः । गृहिभिश्च । नानादेशागतैर्भक्तैरितिशेषः । परितः । वृतः सभायां संवेष्टितः । स श्रीहरिः । सद्भिर्मुक्तानन्दादिसाधुभिः । सवाद्यं मृदङ्गतन्त्र्यादि वादनसहितं यथातथा । गीतानि । कृष्णपद्यानि । अशृणोत् ॥ ३ ॥ हरिरिति । साधुभिः । गीतम् । हरिः । मे मम । हारिलयष्टिः । इति । पद्यम् । हरि मेरे हारलकि लकरि मनक्रमवचने रसिकनन्दन इत्यादिस्वरदासकविरचितकीर्त्तनम् । निशम्य । संहृष्टः सुप्रीतः । स श्रीहरिः । पुनः । गातुं वक्ष्यमाणकीर्त्तनगायनं कर्त्तुम् । आजिज्ञपत्तानाज्ञापयामासः ॥ ४ ॥ यमुनाया इति । तदाज्ञया श्रीहरिनिदेशेन । यमुनायाः । तीरे । स्थितः । इति पद्यम् । जगुः । यमुनांके

शकाब्दे विक्रमार्कस्य भूताष्टवसुभूमिते । चतुर्थ्यां तपसः शुक्ले वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्ग उत्तमस्य स वेश्मनः । वितर्दौ प्रत्यगास्यस्य न्यषीदन्मञ्चकासने ॥ २ ॥ सितवासाः साधुभिश्च गृहिभिः परितो वृतः । सद्भिः सवाद्यगीतानि कृष्णपद्यानि सोऽशृणोत् ॥ ३ ॥ हरिर्हारिलयष्टिर्मे इति पद्यं स साधुभिः । गीतं निशम्य संहृष्टो गातुमाजिज्ञपत् पुनः ॥ ४ ॥ यमुनायाः स्थितस्तीर इति पद्यं तदाज्ञया । जगुस्तदाऽन्तर्दृष्टिः सन्स तच्छ्रुत्वाऽब्रवीत्सतः ॥ ५ ॥ तेजोराशिर्भवत्येकः कोटीन्द्वर्काग्निसप्रभः । यमाहुरक्षरं ब्रह्मानन्तं कृष्णस्य धाम च ॥ ६ ॥ अस्ति तत्र स्वयं साक्षाद्भगवान् पुरुषोत्तमः । अवतारा भवन्त्यत्र तस्मादेवाखिला अपि ॥ ७ ॥ क्षराक्षरपरः सोऽस्ति सर्वकारणकारणम् । अक्षरात्मकमुक्तौघसंसेवितपदाम्बुजः ॥ ८ ॥

तीरठाडो यमुनांकेतीर इत्यादिप्रेमानन्दरचितकीर्त्तनगानं सन्तो हर्याज्ञया चक्रुरित्यर्थः । तदा तस्मिन्समये । तच्छ्रुत्वा सद्गीतकीर्त्तनगानमाकर्ण्य । स श्रीहरिः । अन्तर्दृष्टिरन्तर्दृष्टिं कृत्वा कृतविचारः सन् । सतः साधून् । अब्रवीत् ॥ ५ ॥ तेज इति । हे साधवः ! । कोटीन्द्वर्काग्निसप्रभः कोटिकोटिचन्द्रसूर्यवह्निसमानकान्तिः । एकः । तेजोराशिर्महःपुञ्जः । भवति । यं तेजोराशिम् । अनन्तमपरिच्छेद्यम् । अक्षरम् । ब्रह्म । आहुः । कृष्णस्य । धाम च । आहुः ॥ ६ ॥ अस्तीति । तत्र ब्रह्मधाम्नि भगवाननन्तैश्वर्यनिधिः । साक्षात् । स्वयम् । पुरुषोत्तमः । अस्ति सर्वकालं वर्त्तते । अत्र भूमौ । अखिला । अपि । अवताराः स्वयंतया गुणाद्यावेशतया च प्रादुर्भावाः । तस्मात्स्वयंपुरुषोत्तमादेव । भवन्ति ॥ ७ ॥ क्षरेति । किञ्च । सः । क्षराक्षरपरः क्षराक्षरपुरुषेभ्यः स्वरूप स्वभाव गुण विभूत्यैश्वर्यादिभिरत्यन्तं विलक्षणः । सर्वकारणकारणम् । अक्षरात्मकमुक्तौघैरक्षरभावापन्नमुक्तवृन्दैः संसेविते । पदाम्बुजे पादपद्मे यस्य तथाभूतश्च । अस्ति ॥ ८ ॥

इति । स एवंविधमहिमः । भगवान् श्रीपुरुषोत्तम एव । अत्यन्तकारुण्यान्निरवधिकातिशयदयावशतः । नृणाम् । निःश्रेयसायात्यन्तिकल्याणविधानार्थम् । साक्षात्प्रत्यक्षतया । अद्य साम्प्रतं तु । युष्मद्दृग्विषयः सर्वेषां युष्माकं सर्वथा सर्वकालं नयनविषयः । वर्त्तते । वै ॥ ९ ॥ अक्षर इति । अक्षरे । धाम्नि । परमात्मनः पुरुषोत्तमस्य । या । मूर्त्तिः । वर्त्तते । तस्य । मूर्त्तेः । साक्षात्कृष्णस्य युष्माकमिष्टदेवस्य प्रत्यक्षहरेः । मूर्त्तेश्च । सदृक्षता समानता । अस्ति । यद्यपि सैवेयमस्तीति वक्तुं युक्तत्वेऽपि सादृश्योक्त्या ततोऽस्या भेदप्रदर्शनं तु तस्यां मानुष्यभावो नास्त्यस्यां तु स्वेच्छया स वर्त्तते इत्येतदर्थकमेवास्तीति भावः ॥ १० ॥ य इति । यः । भक्तः । मायिकारे साक्षाद्भगवन्मूर्त्तीतरप्राकृताकृतिमात्रे । अत्यन्तविरागवान् । स्यात् । कृष्णस्वरूपलुब्धः साक्षाच्छ्रीहरिमूर्त्तिसन्दर्शनाद्येकासक्तमनाश्च । स्यात् । स तथाविधो भक्तः । तां सदृक्षतामुभयोरेकतामित्यर्थः । हृदि स्वमानसे । अनुभवेत् ॥ ११ ॥ तां तदेकतां स्पष्टमाह । उभयोरिति । वर्णेन नवीनजीमूतमेचकवर्णेन । वयसा कैशोरावस्थया । पुष्ट्या करपादाद्यवयवपुष्टतया च । तथा । औन्नत्येन । उभयोर्मूर्त्त्योः । किञ्चिदपि । अन्तरं भेदः । सर्वथा । नास्त्येव ।

स एव भगवान् साक्षाद्युष्मदृग्विषयोऽद्य तु । वर्त्ततेऽत्यन्तकारुण्यान्नृणां निःश्रेयसाय वै ॥९॥ अक्षरे धाम्नि या मूर्त्तिर्वर्त्तते परमात्मनः । तस्याः साक्षात्तु कृष्णस्य मूर्त्तेश्चास्ति सदृक्षता ॥ १० ॥ यो भक्तो मायिकाकारे स्यादत्यन्तविरागवान् । कृष्णस्वरूपलुब्धश्च सतामनुभवेद्धृदि ॥११॥ उभयोरन्तरं किञ्चिदपि नास्त्येव सर्वथा । वर्णेन वयसा पुष्ट्या तथौन्नत्येन च ध्रुवम् ॥१२॥ अग्रतश्चक्षुषः साक्षाद्ध्यायतो भगवत्तनुम् । पुंसोऽल्पोऽपि तयोर्भेदो नैव तिष्ठति सर्वथा ॥ १३ ॥ ध्याताऽसौ यर्हि तामेव प्रातिलोम्येन चक्षुषः । अन्तर्ध्यायेत्तदा त्वेनां पश्येत्तत्तारकासमाम् ॥ १४ ॥ ततः स प्रातिलोम्येन यदा कण्ठान्तरे च ताम् । पश्येत्तदा तु तामेव संवीक्षेत महीयसीम् ॥ १५ ॥ अत्युन्नतां चातिपुष्टामीक्षेतातिभयंकराम् । ततस्तां प्रातिलोम्येन संपश्येद्धृदये यदा ॥ १६ ॥

ध्रुवम् । अवधारणद्वयमुभयोः परमार्थैकत्वदृढत्वाय ॥ १२ ॥ इदमुभयोरभेदतया दर्शनं ध्यातुर्भक्तस्य प्रत्यक्षमस्तीत्याह । अग्रत इति । चक्षुषः । अग्रतः । साक्षात्प्रत्यक्षाम् । भगवत्तनुं श्रीहरेर्मूर्त्तिम् । ध्यायतः पुंसो भक्तस्य । तस्य । तयोर्मूर्त्त्योः । अल्पोऽपि । भेदः । सर्वथा । नैव तिष्ठति ॥ १३ ॥ साम्प्रतं येन प्रकारेण साक्षाद्भगवन्मूर्त्तिं ध्यायतो भक्तस्यास्यां च मूर्त्तौ भेदो न तिष्ठति तं प्रकारमाह पञ्चभिः । ध्यातेति । ध्याता प्रत्यक्षभगवन्मूर्त्तिध्यानकर्त्ता । असौ भक्तः । यर्हि तां प्रत्यक्षभगवन्मूर्त्तिमेव । प्रातिलोम्येन । चक्षुषः । अन्तः । ध्यायेत् । तदा तु । एनां मूर्त्तिम् । तत्तारकासमां चक्षुःकनीनिकाप्रमाणम् । पश्येत् ॥ १४ ॥ तत इति । ततस्तदनन्तरम् । स ध्याता भक्तः । प्रातिलोम्येन । यदा । कण्ठातरे गलमध्यप्रदेशे । तां मूर्त्तिम् । पश्येत् । तदा तु । तां मूर्त्तिमेव । महीयसीमतिमहतीम् । संवीक्षेत् ॥ १५ ॥ अतीति । किञ्च । अत्युन्नताम् । अतिपुष्टाम् । अतिभयङ्करां च । ईक्षते । ततस्तदनन्तरम् । तां मूर्त्तिम् । प्रातिलोम्येन । यदा । हृदये । सम्पश्येत् ॥ १६ ॥

स्वेति । तदा तु । स्वबुद्धिस्थात्मनि स्वकीयबुद्धिस्थे जीवे । अंगुष्ठमात्रकाम् । ईक्षेत । ततस्तदनन्तरम् । स ध्याता भक्तः । तां मूर्त्तिम् । प्रातिलोम्येन । अक्षरधामनि । पश्येत् । इति त्रयाणामेकसम्बन्धः ॥ १७ ॥ एतदेव स्पष्टमाह । जीवादिति । जीवाद् ध्यातुर्भक्तस्य क्षेत्रज्ञात् । परत्र परस्मिन् । कोट्यर्कचन्द्रतेजसि । तत्राक्षरधामनि तु । पूर्वम् । दृष्ट्यग्रे । यथा । दृष्टा मूर्त्तिर्वीक्षितास्ति । तथा स भक्तः । तां मूर्त्तिम् । पश्यति ॥ १८ ॥ अत इति । अतो हेतोः । गुणातीते । अक्षरे । धाम्नि । यः । स्वयम् । हरिः । अस्ति । स एव । अत्र मनुष्यलोके । प्रत्यक्षः । अस्ति । तयोर्धामस्थात्रस्थमूर्त्त्योः । अल्पापि । भिदा भेदः । नास्ति ॥ १९ ॥ मनुष्येति । मनुष्याकृतिरपि । एष युष्माकं चक्षुर्विषयः । कृष्णः कृष्णनामा श्रीहरिः । अक्षरस्थ इवाक्षरधामावस्थित इव । निर्गुणो गुणातीतदिव्यमूर्त्तिः । भवति । इती त्थमेव सूक्ष्मदर्शिभिर्दिव्याकारमानुष्याकारयोरेकत्वस्य यथार्थवेदने कुशाग्रमतिभिर्भक्तैः । विज्ञेयः । श्रीहरिर्ज्ञातव्यः ॥ २० ॥ तदिति । ध्यानिनोक्तविधेन ध्यानिभक्तेन ।

स्वबुद्धिस्थात्मनि तदा त्वीक्षेतांगुष्ठमात्रकाम् । ततस्तां प्रातिलोम्येन पश्येत्सोऽक्षरधामनि ॥ १७ ॥
जीवात् परत्र कोट्यर्कचन्द्रतेजसि तत्र तु । तां स पश्यति दृष्ट्यग्रे पूर्वं दृष्टा यथा तथा ॥ १८ ॥
अतो योऽस्त्यक्षरे धाम्नि गुणातीते हरिः स्वयम् । स एवास्त्यत्र प्रत्यक्षो नास्त्यल्पापि तयोर्भिदा ॥ १९ ॥
मनुष्याकृतिरप्येष कृष्णो भवति निर्गुणः । अक्षरस्थ इवेत्येव विज्ञेयः सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ २० ॥ तन्मूर्तिभेदः
पूर्वं यो ध्यानिना वीक्षितः स तु । तत्तद्गुणात्मकस्थानैरेव न त्वस्ति वास्तवः ॥ २१ ॥ एवं भगवता
तेन स्वस्वरूपनिरूपणम् । कृतं स्वभक्तबोधाय कृपयैव परोक्षवत् ॥ २२ ॥ इतीशितुस्तस्य वचोऽमृतं ते
निपीय सन्तो निखिलाः प्रमोदम् । भक्ता गृहस्थाश्च सभोपविष्टाः सम्प्राप्य भक्त्यैव ववन्दिरे तम् ॥ २३ ॥

इति श्रीशतानन्दमुनिविरचिते हरिवाक्यसुधासिन्धौ द्विशताधिकचतुःपञ्चाशत्तमस्तरङ्गः ॥ २५४ ॥ ३१ ॥

पूर्वम् । यः । तन्मूर्त्तिभेदश्चक्षुरादिस्थानेषु कनीनिकादिसमानतया तन्मूर्त्तिदर्शनरूपो भेदः । वीक्षितः । स मूर्त्तिभेदस्तु । तत्तद्गुणात्मकस्थानैः नेत्रे सत्वं कण्ठे रजो बुद्धौ तम एवंरूपगुणमयस्थलैरेव । अस्ति । वास्तवः सत्यस्तु नास्ति ॥२१॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । भगवता । तेन श्रीहरिणा । कृपयैव । स्वभक्तबोधाय । परोक्षवत् । स्वस्वरूपनिरूपणं स्वकीयाक्षरधामस्थपुरुषोत्तमाख्यस्वरूपवर्णनम् । कृतम् ॥ २२ ॥ इतीति । इत्येवंविधम् । ईशितुरक्षरादिनियन्तुः । तस्य श्रीहरेः । वचोऽमृतम् । निपीय । सभोपविष्टाः । भक्ताः । निखिलाः । ते । सन्तः । गृहस्थाश्च । प्रमोदम् । सम्प्राप्य । तं स्वावासं व्रजन्तं श्रीहरिम् । भक्त्याऽऽदरेणैव । ववन्दिरे ॥ २३ ॥ मूर्त्तेः स्वस्याक्षरस्थाया भूमिस्थायाश्च सर्वथा । अभेदं प्राह यः स्वेभ्यो हरिः सोऽस्त्वेव मद्धृदि ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्येकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकचतुःपञ्चाशत्तमस्तरङ्गः ॥ २५४ ॥ ३१ ॥

भक्तस्याहारनियमादिन्द्रियाणां जयो हरेः । माहात्म्यवेदनत्वं च द्वेधा द्वात्रिंश ईरितम् ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८५) तपसो माघ-मासस्य । शुक्लपञ्चम्यां शुक्लपक्षसम्बन्धिन्यां पञ्चमीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्ग । प्रत्यगास्यस्य पश्चिमद्वारस्य । वेश्मनस्तस्यैव भवनस्य । वितर्द्दौ बाह्यवेदिकायाम् । महासनेऽनर्घ्यास्तरणास्तृतपर्यङ्कासने । स श्रीहरिः । व्यराजत ॥ २ ॥ वासन्तिका-नीति । वासन्तिकानि कौसुम्भादिरङ्गसिक्तत्वाद्वसन्तकालधार्याणि । वासांसि सकलान्यपि वस्त्राणि । परिधाय । स्थितः । निजैर्नानादेशागतत्यागिगृहिस्वाश्रितानेकजनैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः । स श्रीहरिः । सद्भिः प्रेमानन्दादिमुनिभिः । गीतानि । वासन्तकृष्णपद्यानि वसन्तर्त्तुकालगेयसाक्षात्कृष्णचरित्रयुतकीर्त्तनानि । अशृणोत् ॥३॥ अथेति । अथानन्तरम् । साधुप्रियः साधवः प्रिया यस्य प्रियाः साधवो वा यस्य । साधूनां प्रिय इति । प्रभुः । श्रीहरिः । मुक्तानन्दादीन् । साधून् । आह ।

शकाब्दे विक्रमार्कस्य भूताष्टवसुभूमिते । तपसः शुक्लपञ्चम्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्ग उत्तमस्य स वेश्मनः । वितर्दौ प्रत्यगास्यस्य व्यराजत महासने ॥ २ ॥ वसन्तिकानि वासांसि परिधाय वृतो निजैः । वासन्तकृष्णपद्यानि सद्भिर्गीतानि सोऽशृणोत् ॥ ३ ॥ अथाह मुक्तानन्दादीन्साधून्साधुप्रियः प्रभुः । विषया विनिवर्त्तन्त इति पद्यार्थ उच्यताम् ॥ ४ ॥ ते रामानुजभाष्येण तदर्थमवदंस्ततः । तं श्रुत्वा सोऽब्रवी-दित्थं मयाऽस्यार्थस्तु निश्चितः ॥ ५ ॥ आहारः सति तारुण्ये ह्रसनीयः शनैः शनैः । युक्तः स च विधातव्य इन्द्रियाणि जिगीषुणा ॥ ६ ॥ बलं न क्षीयते दैह्यं विना त्वाहारलाघवम् । बलक्षयं विना नैव स्यादिन्द्रिय-जयोऽपि वै ॥७॥ युक्ताहारविहारः सन् भक्तिं नवविधां हरेः । यः कुर्यात्तस्य भक्तत्वं निर्विघ्नं परिपूर्यते ॥ ८ ॥

हे साधवः ! । विषया विनिवर्त्तन्ते । इति पद्यार्थ एवंविधभगवद्गीताश्लोकार्थः । उच्यताम् ॥ ४ ॥ त इति । ते श्रीहर्यनुयुक्ता मुक्तानन्दादयः साधवः । रामानुज-भाष्येण । तदर्थं गीताश्लोकार्थम् । अवदन् । ततस्तदन्तरम् । स श्रीहरिः । तं रामानुजभाष्यानुरोधतः कृतं श्लोकार्थम् । श्रुत्वा । अब्रवीत् । हे साधवः ! । मया । अस्य पद्यस्य । अर्थस्तु । इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण । निश्चितः । अस्ति ॥ ५ ॥ आहार इति । तारुण्ये । सति । इन्द्रियाणि । जिगीषुणा भक्तेन । आहारः । शनैः । शनैः । ह्रसनीयः । स आहारश्च । युक्तो मितः । विधातव्यः ॥ ६॥ बलमिति । आहारलाघवं मिताहारत्वम् । विना तु । दैह्यं देहसम्बन्धि । बलम् । न क्षीयते क्षीणं न स्यात् । बलक्षयं शरीरसामर्थ्यक्षीणताम् । विना । इन्द्रियजयोऽपि । नैव स्यात् । वै ॥ ७ ॥ युक्तेति । यो भक्तः । युक्ताहारविहारः सन् । हरेः । नव-विधाम् । भक्तिम् । कुर्यादतिप्रीत्या विदध्यात् । तस्य भक्तस्य । भक्तत्वमेकान्तिकत्वम् । निर्विघ्नं यथातथा । परिपूर्यते परिपूर्णं जायते ॥ ८ ॥

विपक्षेदोषमाह । समाधीति । पुमान् भक्तः । समाधिनिष्ठः सन्नपि । इन्द्रियाणाम् । जयमुक्तरीत्याहारलाघवेन वश्यत्वम् । विना । तद्वश इन्द्रियाधीनः सन् । भ्रष्टः सत्सङ्गाद्विमुखः । भवेत् । तर्हि । अल्पसाधनो भक्तः । भ्रष्टः । भवेत् । तत्र । किमु वक्तव्यम् ॥ ९ ॥ आहारनियमप्रकारं वदन्नुक्तार्थमेव द्रढयति द्वाभ्याम् । उपवासैरिति । हे साधवः ! । बहुभिः । उपवासैः । आहारस्य । यमो युक्तत्वम् । न भवेत् । यद्यतो हेतोः । तैर्बहूपवासैः । तृष्णाया अशनलालशायाः । अतिवृद्धितोऽतिशयितया वृद्धया । स आहारः । वृद्धिमेव । एति ॥ १० ॥ अत इति । अतो हेतोः । पुमान् भक्तः । धीरो धैर्ययुक्तः सन् । युक्त्या । शनैः । शनैरेव । तमाहारम् । नियच्छन् युक्तं कुर्वन्सन् । कृष्णम् । भजेत् प्रेमपूर्वं नवधाभक्त्योपासीत् । ततस्तदनन्तरम् । सिद्धिं पूर्णभक्तत्वम् । अवाप्नुयात् ॥ ११ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । सतः साधून् । उक्त्वा । स्वामी । स श्रीहरिः । क्षणान्ते । पुनः । तान्साधून् । आह । हे साधवः ! । कृष्णस्य साक्षाच्छ्रीहरेः । भक्तिम् । कुर्वद्भिर्भक्तैः । तस्य कृष्णस्य । माहात्म्यम् । बुद्धयते ॥ ११ ॥ तदिति । तद्वेदनं तन्माहात्म्यज्ञानमपि । द्वेधा द्विप्रकारम् । भवति । इति हेतोः । निरूप्यन्ते द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां युष्मभ्यं कथ्यते । तत्तन्माहात्म्यवेदनम् । सतां स्वधर्मादिनिष्ठत्वेन सत्यानां साधूनाम् । अन्यद्भिन्नमेवास्ति । तत् । असतां स्वधर्मादिशिथिलत्वेनासत्यानां साधूनाम् । अन्यदेवास्ति । इतीत्थंभूतात् । भेदतो भेदात् । द्वेधा भवतीतिसम्बन्धः ॥ १३ ॥ तत्र सतां कृष्णमाहात्म्यवेदनप्रकारमाह पञ्चभिः । सदेति । अतितेजसि सर्वातिशायितेजोमये । बृहद्धाम्न्यक्षरपदे । कृष्णः । सदा । साकारो मूर्त्तिमान् । अस्ति । यः कृष्णः । सर्वेषां जीवेश्वरादीनाम् । अन्तर्याम्यन्तःस्थित्वा नियमकर्त्ता । सर्वकारणकारणं च । अस्ति ॥ १४ ॥ अनेकेति । यश्च । अनेककोटिब्रह्माडमहाराजः । निर्गुणो मायिकगुणवर्जितः । दिव्यानन्दमयाकारश्च । अस्ति । स एवंभूतमहिमः कृष्णः । प्रत्यक्षः सन् । हरिर्हरिनाम्ना प्रसिद्धः । अस्ति । वै ॥ १५ ॥

समाधिनिष्ठोऽपि पुमानिन्द्रियाणां जयं विना । तद्वशः सन् भवेद् भ्रष्टः किमु तर्ह्यल्पसाधनः ॥ ९ ॥
उपवासैर्न बहुभिराहारस्य यमो भवेत् । यत्स तैर्वृद्धिमेवैति तृष्णाया अतिवृद्धितः ॥ १० ॥
अतः शनैः शनैरेव युक्त्या धीरः पुमांस्तु तम् । नियच्छंश्च भजेत् कृष्णं ततः सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ११ ॥
इत्युक्त्वा स सतः स्वामी क्षणान्ते पुनराह तान् । भक्तिं कृष्णस्य कुर्वद्भिर्माहात्म्यं तस्य बुद्धयते ॥ १२ ॥
तद्वेदनमपि द्वेधा भवतीति निरूप्यते । सतां तदन्यदसतां त्वन्यदेवेति भेदतः ॥ १३ ॥
सदा कृष्णोऽस्ति साकारो बृहद्धाम्न्यतितेजसि । योऽन्तर्यामी च सर्वेषां सर्वकारणकारणम् ॥ १४ ॥
अनेककोटिब्रह्माण्डमहाराजश्च निर्गुणः । दिव्यानन्दमयाकारः प्रत्यक्षोऽस्ति स वै हरिः ॥ १५ ॥

तदिति । तदन्यत्प्रत्यक्षश्रीहरिमूर्त्तिभिन्नम् । अखिलम् । मायिकम् । दृश्यं पदार्थजातम् । दुःखदम् । अस्ति । ततो हेतोः । तत्र दृश्ये । रुचिम् । हित्वा । असौ प्रत्यक्षः श्रीहरिरेव । सदा । भजनीयः । हि ॥ १६ ॥ काल इति । कालः । माया । शिवः । ब्रह्मा । सूर्यचन्द्रयमादयः । सावधाना अप्रमत्ताः सन्तः । तन्मर्यादां श्रीहरिप्रदर्शितस्थितिम् । सभयं यथा तथा । पालयन्ति । हि ॥ १७ ॥ मयेति । अतो हेतोः । मया । तस्यैवंविधमहिम्नः श्रीहरेः । धर्ममर्यादा । तन्निबद्धा धर्मस्थितिरित्यर्थः । तत्प्रीतये तस्य प्रसन्नतार्थम् । सर्वथैव । पाल्या । इत्येवंविधम् । सतां सत्यसाधूनाम् । ज्ञानं श्रीहरिमाहात्म्यवेदनम् । अस्ति । इतीत्थम् । गम्यताम् ॥ १८ ॥ असन्त इति । कुधियः कुमतयः । ये । असन्तः । सन्ति । ते तु । चेतसि । इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण । जानन्ति कृष्णमाहात्म्यं विदन्ति । भगवान् । कृष्णः श्रीहरिः । महत्तमः स्वभक्तदोषागणानादतिश्रेष्ठः । भक्तवत्सलो भक्तकृतस्वाल्पभक्तिमप्यतुलां मानयन्स्वभक्तेष्वतिस्निग्धः । अस्ति ॥ १९ ॥ अधर्मेति । साक्षात् ।

तदन्यदखिलं दृश्यं मायिकं चास्ति दुःखदम् । ततस्तत्र रुचिं हित्वा भजनीयो ह्यसौ सदा ॥ १६ ॥ कालो माया शिवो ब्रह्मा सूर्यचन्द्रयमादयः । तन्मर्यादां सावधानाः सभयं पालयन्ति हि ॥ १७ ॥ मयाऽतो धर्ममर्यादा पाल्या तस्यैव सर्वथा । तत्प्रीतय इति ज्ञानं सतामस्तीति गम्यताम् ॥ १८ ॥ असन्तः कुधियो ये ते त्वित्थं जानन्ति चेतसि । महत्तमोऽस्ति वै कृष्णो भगवान् भक्तवत्सलः ॥१९॥ अधर्मोद्धारकः साक्षात्स्वयं पतितपावनः । तस्याश्रयेण जातोऽस्मि सर्वदैवाकुतोभयः ॥ २० ॥ अतो धर्मच्युतौ क्वापि जातायामपि चेतसि । तच्चिन्ता नैव कर्त्तव्येत्यसतामस्ति वेदनम् ॥ २१ ॥ एवं यः कृष्णमाहात्म्यमालम्ब्यासन्मतं पुमान् । पापभीरुर्भवेन्नैव सोऽतिदुष्ट इतीयताम् ॥ २२ ॥ भक्ताभासं विदित्वा तं तस्य सङ्गः कदाचन । मुमुक्षुणा न कर्त्तव्यः कृते भ्रश्येद्धि सन्मतिः ॥ २३ ॥ सन्मतं यस्य तु भवेत्कृष्णमाहात्म्यवेदनम् । प्रयत्नेन विधातव्यः सङ्गस्तस्य मुमुक्षुणा ॥ २४ ॥

स्वयं श्रीहरिः । अधमोद्धारकः । पतितपावनश्चास्ति । यस्य तथाविधस्य श्रीहरेः । आश्रयेणाश्रयमात्रेण । अहम् । सर्वदैव । अकुतोभयः । जातः । अस्मि ॥२०॥ अत इति । अतो हेतोः । क्वापि । कदाचित् । धर्मच्युतौ । जातायां सत्यामपि । चेतसि । तच्चिन्ता धर्मच्युतिनिमित्तः शोकः । नैव कर्त्तव्या । इत्येवंविधम् । असताम् । वेदनं श्रीहरिमाहात्म्यज्ञानम् । अस्ति ॥२१॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । असन्मतम् । कृष्णमाहात्म्यं कृष्णमहिमवेदनम् । आलम्ब्य । यः । पुमान् भक्तः । पापभीरुः पापकर्मतो भयशीलः । नैव भवेत् । स भक्तः । अतिदुष्टः । इतीत्थम् । ईयताम् ॥ २२ ॥ भक्तेति । तं तथाविधं भक्तम् । भक्ताभासं वेषेण भक्तवत्प्रतीयमानमप्यभक्तम् । विदित्वा । तस्य । सङ्गः । मुमुक्षुणा भक्तेन । कदाचन । न कर्त्तव्यः । हि यतः । कृते तत्सङ्गे विहिते सति । सन्मतिः । भ्रश्येत् ॥ २३ ॥ सदिति । यस्य भक्तस्य । सन्मतम् । कृष्णमाहात्म्यवेदनम् । भवेत् । तस्य भक्तस्य । सङ्गः । मुमुक्षुणा भक्तेन । प्रयत्नेन । विधातव्यः ॥ २४ ॥

सुधामिति । इत्थमेवंविधम् । हरेः । उदारं महार्थसम्भृतम् । वचः । सुधामिव । आस्वाद्यापीय सदस्थाः । तदीयभक्ताः । अखिलाः । ते मुनयः । ते । गृहस्थाश्चापि । प्रमोदम् । प्रपेदिरे ॥ २५॥ स्वकानामिन्द्रियजयं चाहारनियमाद् द्विधा । प्राहात्ममहिमज्ञानं यो हरिः सोऽस्तु मद्धृदि ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्येकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकपञ्चपञ्चाशत्तमस्तरङ्गः ॥ २५५ ॥ ३२ ॥

लक्षणं दृढभक्तानां प्रवेशस्य हरौ च तत् । त्यागश्च पञ्चविघ्नानां त्रयस्त्रिंशे स्फुटं स्मृतः ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् (१८८५) । तपस्य शुक्लैकादश्यां फाल्गुनमासस्य शुक्लपक्षीयैकादशीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । भूभुजः । दुर्गे । गोपीनाथस्य । मन्दिरे । सितांशुकधरः परिधृतसकलश्वेतवसनः । स श्रीहरिः । अराजच्चक्रकासनोपविष्टः सन्नति शुशुभे ॥ २ ॥ वृत इति । सद्भिः । गृहिभिश्च । स्वभक्तैर्नानादेशागतस्वाश्रितजनैः । परितः । वृतः सभायां संवेष्टितः । प्रभुः श्रीहरिः । स्वाग्रगान् । साधून् । उवाच । हे साधवः । सर्वे यूयम् । सादरं यथा तथा ।

सुधामिवास्वाद्य हरेरुदारमित्थं वचस्ते मुनयः प्रमोदम् । गृहाश्रमस्थाश्च तदीयभक्ताः प्रपेदिरे तेऽप्यखिलाः सदःस्थाः ॥ २५ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकपञ्चपञ्चाशतमस्तरङ्गः ॥ २५५ ॥ ३२ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य भूताष्टवसुभूमिते । तपस्यशुक्लैकादश्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य स भूभुजः । सितांशुकधरोऽराजद्गोपीनाथस्य मन्दिरे ॥ २ ॥ वृतः सद्भिश्च गृहिभिः स्वभक्तैः परितः प्रभुः । उवाच स्वाग्रगान् साधून् सर्वे शृणुत सादरम् ॥ ३ ॥ भक्तानामिह कृष्णस्य तद्भिन्नाखिलवस्तुषु । दृढं वैराग्यमुचितं कृष्णे प्रीतिश्च भूयसी ॥ ४ ॥ स्त्रीपुत्ररसवित्तादिपदार्थाहतबुद्धिता । स्त्र्याद्यर्थं चान्यमन्त्रादौ श्रद्धाया हीनतोचिता ॥ ५ ॥ ईदृशा हरिभक्तास्तु सत्सङ्गिष्वपि दुर्लभाः । मुक्तानन्दश्च गोपालानन्द एतौ हि तादृशौ ॥ ६ ॥

शृणुत । मद्वचमितिशेषः ॥ ३ ॥ भक्तानामिति । इह सत्सङ्गे । कृष्णस्य साक्षाच्छ्रीहरेः । भक्तानाम् । तद्भिन्नाखिलवस्तुषु श्रीहरिमूर्त्तीतरमायिकपदार्थमात्रे । दृढम् । वैराग्यम् । उचितं योग्यम् । कृष्णे । भूयस्यतिशयिता । प्रीतिश्च । उचिता ॥ ४ ॥ एवं सामान्यत उक्त्वा साम्प्रतं स्त्र्यादौ विशेषतो विरक्तिविधानावधारणार्थं प्रछन्नतयाऽन्तःस्थान्यमन्त्रयन्त्रदेवतान्तरमहत्त्वश्रद्धानिषेधार्थं चोक्तार्थमेव द्रढयति । स्त्रीति । स्त्रीपुत्ररसवित्तादिपदार्थैरहतबुद्धिताऽखण्डितमतित्वम् । उचिता । स्त्र्याद्यर्थं स्त्रीपुत्रादिपदार्थप्राप्त्यर्थम् । अन्यमन्त्रादौ देवाधिदेवकृष्णमन्त्रभिन्नमन्त्रयन्त्रदेवतादौ । श्रद्धाया विश्वासस्य । हीनता राहित्यं च उचिता ॥ ५ ॥ ईदृशा इति । ईदृशाः पूर्वपूर्वतरश्लोकोक्तविधाः । हरिभक्तास्तु । सत्सङ्गिषु साक्षाद्भगवद्भक्तेषु त्यागिगृहिजनेष्वपि । दुर्लभाः । सन्ति । तादृशाविह सत्सङ्गे तथाविधौ भक्तौ तु । मुक्तानन्दोमुनिः । गोपालानन्दोमुनिश्च । एतौ हि द्वावेव । भवतः ॥ ६ ॥

अलौकिकमिति । अनयोर्द्वयोर्मुन्योः । हरिं विना । अलौकिकम् । चमत्कारम् । दर्शयति । पूरुषेऽपि । गौरवमतिरयमपि कश्चिन्महानस्तीति बुद्धिः क्वापि कदाचिदपि । न भवेत् ॥ ७ ॥ ननु तर्ह्यनयोरिवान्यस्य साधोरपि । कथं वेदनेन स्त्र्यादिषु चमत्कारदर्शनादिषु च भ्रमो न स्यादित्यत्राह द्वाभ्याम् । सदिति । यः साधुः । सच्चिद्रूपे । स्वात्मनि । दिव्याकृतिम् । साक्षात्कृष्णम् । सदा । स्थितम् । विद्यात् । सर्वान् । आन्याकारान्कृष्णेतरान्मायिकारांस्तु । नश्वरांस्तुच्छानपि विनाशिनश्च । विद्यात् ॥ ८ ॥ दृढेति । यश्च साधुः । दृढवैराग्यवान्कृष्णान्याखिलमायिकाकारेषु तीव्रदोषदृष्ट्या पर्वतप्रायवैराग्ययुक्तः । तथा । कृष्णमाहात्म्यविच्च । भवेत् । तस्य साधोः । बुद्धौ तु । क्वापि । भ्रमोऽखिलमायिकाकारेषु सत्यतादिभ्रान्तिः । न भवेत् । खलु ॥ ९ ॥ तथेति । तथाप्येवंसम्यग्वेदने सत्यपि । इह सत्सङ्गे । ईदृशैरेवंविधलक्षणैः । पुरुषैः साधुभिरपि । स्त्रीरसधनप्रसङ्गः । क्वापि कदाचिदपि । सर्वथैव । न कर्त्तव्यः । हि ॥ १० ॥ सन्त इति । महान्तः । सन्तोऽपि मुक्तानन्दादिसमानाः साधवोऽपि । एतेन स्त्र्यादिप्रसङ्गेन । सत्पथच्युताः । भवेयुः । अतिनिकृष्टत्वं च । यायुः । अत्रार्थे । संशयः । नास्त्येव ॥ ११ ॥

अलौकिकं चमत्कारं दर्शयत्यपि पूरुषे । नानयोर्गौरवमतिर्भवेत् क्वापि हरिं विना ॥ ७ ॥ सच्चिद्रूपे स्वात्मनि यः साक्षात्कृष्णं सदा स्थितम् । विद्याद्दिव्याकृतिं चान्याकारान् सर्वांस्तु नश्वरान् ॥ ८ ॥ दृढवैराग्यवान् यश्च कृष्णमाहात्म्यवित्तथा । भवेत्तस्य तु न क्वापि भवेद् बुद्धौ भ्रमः खलु ॥ ९ ॥ तथापि स्त्रीरसधनप्रसङ्गः सर्वथैव हि । ईदृशैरपि न क्वापि कर्त्तव्यः पुरुषैरिह ॥१०॥ सन्तो महान्तोऽप्येतेन भवेयुः सत्पथच्युताः । यायुश्चातिनिकृष्टत्वमत्र नास्त्येव संशयः ॥ ११ ॥ पदार्थाः स्त्र्यादयो ह्येते सुरावत्स्वोपभोगिनम् । सद्यो भ्रष्टमतिं कुर्युः पण्डितं वाऽप्यपण्डितम् ॥१२॥ प्रसङ्गो विजने स्त्रीणां सुरूपाणां भवेद्यदि । महत्तो वित्तराशेर्वा मुहुः स्यादुपलम्भनम् ॥ १३ ॥ क्रियेत वा स्वस्य नरैर्लक्षशो माननं यदि । तदा महान्तः सन्तोऽपि मुह्येरन्निति निश्चयः ॥ १४ ॥ एकं नाराणमृषिं विना तु धनयोषिताम् । प्रसङ्गेन नरः कोऽपि न भ्रष्ट इति न श्रुतः ॥ १५ ॥

पदार्था इति । हि यतः । एते स्त्र्यादयः पदार्थाः । सुरावत् । स्वोपभोगिनम् । पण्डितं विद्वांसम् । अथवा । अपण्डितमपि । सद्यः । भ्रष्टमतिम् । कुर्युः ॥ १२ ॥ विशेषतस्त्वागायैतदेव पुनः स्फुटतयाऽऽह द्वाभ्याम् । प्रसङ्ग इति । यदि । विजने रहःस्थाने । सुरूपाणाम् । स्त्रीणाम् । प्रसङ्गः । भवेत् । अथवा यदि । महतः । वित्तराशेः । मुहुः । उपलम्भनं प्राप्तिः । स्यात् ॥ १३ ॥ क्रियेतेति । अथवा । यदि । लक्षशः । नरैः । स्वस्य । माननम् । क्रियेत । तदा । महान्तः । सन्तोऽपि । मुह्येरन्मोहं प्राप्नुयुरेव । इत्येवंविधः । निश्चयः । अस्ति । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥ १४ ॥ एकमिति । एकम् । नारायणम् । ऋषिम् । विना । धनयोषिताम् । प्रसङ्गेन । कोऽपि । नरः । न भ्रष्टः । इति । न श्रुतः । अपि तु सर्वेऽपि । भ्रष्टाः श्रुता एव । तथाचोक्तं श्रीभागवते । "ऋषिं नारायणमृते योषिन्मय्येह मायया' । 'येन्ये स्वतः परिहृतादपि । बिभ्यति स्मे' त्यादिना ॥ १५ ॥

तस्मादिति । तस्माद्धेतोः । स्वहितार्थिभिः । मच्छ्रितैः । मुमुक्षुभिः । अथवा । मुक्तैः साधुभिश्च । धनयोषिताम् । प्रसङ्गः । सर्वथा । न कार्यः ॥ १६ ॥ एवं सर्वथा भगवदेकान्तिकनामपि । स्त्र्यादिप्रसङ्गहेयतां दृढीकृत्य साम्प्रतं तेऽपि तामेकान्तिकतां दृढं सम्पाद्य श्रीहरौ प्रविश्य लक्ष्मीवत्तं सेवन्ते तदैव कालादिभयनिवृत्तिरिति वदन् हरौ प्रवेशाय तत्र स्नेहाधिक्यं कर्त्तव्यमित्याह दशभिः । स्वेति । हे साधवः ! । स्वधर्मवैराग्येपेता । दृढा माहात्म्यज्ञानसहिता । हरेः । भक्तिः । प्रयत्नेन । साधनीया सर्वैर्मद्भक्तैः सम्पादनीया । यतः स्वधर्मादियुक् हरिभक्तिसम्पादनतः । एकान्तिकता । स्यात् ॥ १७ ॥ एकेति । यः । एकान्तिकः । भक्तः । अस्ति । स तु । वासुदेवे श्रीहरौ । प्रविश्य । आस्ते । लक्ष्मीवत् । तम् । आदरात् । सदा । सेवते च । निश्चितम् ॥ १८ ॥ तत इति । ततस्तदनन्तरम् । अस्यैकान्तिकभक्तस्य । सर्वम् । कालमायादिभयम् । निवर्त्तते । अतो हेतोः । विवेकिभिरेकान्तिकभक्तैः । अत्रैकान्तिकत्वे । विघ्नकृदन्तरायकरः । असत्प्रसङ्गः । त्याज्यः ॥ १९ ॥ प्रवेश इति । स्नेहाधिक्येन । चेतसि । तस्य श्रीहरेः । अखण्डानुसन्धानमविछेदतयाऽनुस्मरणम् । हरौ । प्रवेशः । ज्ञेयः । तस्मिन् हरौ । स्वलीनता

तस्मान्न सर्वथा कार्यः प्रसङ्गो धनयोषिताम् । मुमुक्षुभिश्च मुक्तैर्वा मच्छ्रितैः स्वहितार्थिभिः ॥ १६ ॥ स्वधर्मज्ञानवैराग्योपेता भक्तिर्दृढा हरेः । साधनीया प्रयत्नेन स्यादेकान्तिकता यतः ॥ १७ ॥ एकान्तिकस्तु यो भक्तो वासुदेवे स निश्चितम् । प्रविश्यास्ते सेवते च लक्ष्मीवत्तं सदाऽऽदरात् ॥ १८ ॥ ततोऽस्य कालमायादिभयं सर्वं निवर्त्तते । अतोऽत्र विघ्नकृत्त्याज्योऽसत्प्रसङ्गो विवेकिभिः ॥ १९ ॥ प्रवेशस्तु हरौ ज्ञेयः स्नेहाधिक्येन चेतसि । तस्याखण्डानुसन्धानं न तु तस्मिन्स्वलीनता ॥ २० ॥ यथाऽहिफेनप्रमुखे व्यसने सक्तचेतसः । तद्विना वर्त्तनं नैव भवेत्पुंसः कथंचन ॥ २१ ॥ तथैकान्तिकभक्तस्य साङ्गभक्तौ रमापतेः । विषक्तचेतसः क्वापि तां विना वर्त्तनं नहि ॥ २२ ॥ कट्वामयकरं लोकगर्हितं वित्तहानिकृत् । अपि न व्यसनी क्वापि मुञ्चति व्यसनं यदि ॥ २३ ॥ इहामुत्रातिसुखदं कृष्णं भूरियशस्करम् । तर्हि भक्तः कथं क्वापि मुञ्चेदाधारमात्मनः ॥ २४ ॥

जले लवणवत्स्वस्यैकीभावः । नतु प्रवेशो नैव ज्ञेयः । एतच्छताधिकैकसप्ततितमतरङ्गाद्बोध्यम् ॥ २० ॥ यथेति । यथा । अहिफेनप्रमुखेऽहिफेनमहाजिह्वादिकाशनं विना स्थातुमशक्तारूपे । व्यसने । सक्तचेतसः । पुंसः । कथंचन यदि त्वमेतद् व्यसनं जह्यास्तर्हि तुभ्यं लक्षशः सुवर्णमुद्रा दद्यामित्युक्त्वा ता दातुं तस्मिन्नुद्युक्ते सत्यपीत्यर्थः । तद्व्यसनं विना । वर्त्तनम् । नैव भवेत् । तथेत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ २१ ॥ तथेति । तथा । रमापतेः श्रीहरेः । साङ्गभक्तौ स्वधर्माद्यङ्गयुतायामेकान्तिकभक्तौ । विषक्तचेतस आसक्तचित्तस्य । एकान्तिकभक्तस्य । क्वापि कदाचिदपि । तां साङ्गभक्तिं । विना । वर्त्तनम् । न भवेत् । हि ॥ २२ ॥ कट्विति । यदि । व्यसनी पुरुषः । कटु निम्बगडूच्यादिरसवदतितीक्ष्णम् । आमयकरं नानाविधरोगवृद्धिकरम् । लोकगर्हितम् । वित्तहानिकृत् । व्यसनमपि । क्वापि कदाचिदपि । न मुञ्चति ॥ २३ ॥ इहेति । तर्हि । इह । अमुत्र । अतिसुखदम् । भूरियशस्करम् । आत्मनः । स्वस्य । आधारमेकान्तिकभक्तिप्रवृद्धस्नेहास्पदीभूतम् । कृष्णम् । भक्तः ।

क्वापि । कथम् । मुश्चेत् । न मुश्चेदेवेत्यर्थः । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥ २४ ॥ एवमिति । एवममुना प्रकारेण । कृष्णैकचित्तस्य स्नेहेन श्रीहर्येकासक्तमानसस्य । भक्तस्य । जीवतः सतोऽपि । अथवा । मृतस्य सतोऽपि । कृष्णे । साक्षाच्छ्रीहरावेव । प्रवेशः । अस्ति । इतीत्थम् । निश्चितमेव । विज्ञेयम् ॥ २५ ॥ चतुर्धेति । एष एकान्तिकः । भक्तः । चतुर्धा । मुक्तिमपि । कर्हिचित् । न वाञ्छेत् । तर्हि नृणाम् । अल्पसुखदम् । स्वर्गम् । अथवा । राज्यादि । कुतो वाञ्छेत् । न वाञ्छेत् । किन्त्वेकां श्रीहरिसेवामेव वाञ्छेदिति भावः ॥ २६ ॥ विपक्षे दोषमाह । भक्त इति । यः । पुरुषः । विष्णोः श्रीहरेः । भक्तः । भूत्वापि । मायिके । सुखे । सज्जते । अथवा । कुसङ्गेऽपि । रज्येतानुरक्तो भवेत् । स पुरुषः । ध्रुवमेव । भ्रष्टः सत्सङ्गाच्च्युतः । भविता भविष्यति ॥ २७ ॥ देहेति । । किश्च । देहाभिमानः । नारी । दुःखभावः । धनम् । रसश्च । एते पश्चदोषाः भक्तौ । श्रीहरेरेकान्तिकभजने । महाविघ्नाः । ज्ञेयाः । यत्नतः । त्याज्या हेयाश्च । ज्ञेयाः ॥ २८ ॥ देहाभिमानादीनां भक्तौ विघ्नत्वप्रकारं दर्शयन्विशेषतस्तत्त्याज्यत्वमाह पश्चभिः । सतीति । हे साधवः ! । देहे । अभिमाने । सति तु । क्वचित् ।

एवं कृष्णैकचित्तस्य भक्तस्य जीवतोऽपि वा । मृतस्य कृष्णे विज्ञेयं प्रवेशोऽस्तीति निश्चितम् ॥ २५ ॥ चतुर्धा मुक्तिमप्येष भक्तो वाञ्छेन्न कर्हिचित् । कुतस्तर्ह्यल्पसुखदं स्वर्गं राज्यादि वा नृणाम् ॥ २६ ॥ भक्तो भूत्वापि यो विष्णोः सुखे सज्जेत मायिके । रज्येत वा कुसङ्गेऽपि स भ्रष्टो भविता ध्रुवम् ॥ २७ ॥ देहाभिमानो नारी च दुःखभावो धनं रसः । एते भक्तौ महाविघ्ना ज्ञेयास्त्याज्याश्च यत्नतः ॥२८॥ सति देहेऽभिमाने तु तत्र रोगादिसम्भवे । अलाभे क्वचिदन्नादेर्वाऽऽज्ञायां तपसोऽपि वा ॥ २९ ॥ शिथिलैव भवेद्भक्तिस्तदा तस्य च चेतसि । विचारः कोऽपि तिष्ठेन्नो ततोऽकार्यरतिर्भवेत् ॥ ३० ॥ स्त्रीद्रव्यरसयोगे तु प्रीतिस्तस्य हराविव । तेष्वपि स्यात्ततो भक्तिः शिथिलत्वं व्रजेद् ध्रुवम् ॥ ३१ ॥ दुःस्वभाववशस्यापि पुंसस्तत्खननोदितैः । सद्वचोभिर्व्रजेदेव शैथिल्यं भक्तिरीशितुः ॥ ३२ ॥

तत्र देहे । रोगादिसम्भवे । अथवा । क्वचित् । अन्नादेः । अलाभे । अथवा । क्वचित् । तपसो व्रतादितपश्चरणस्य । आज्ञायां श्रीहरेर्निदेशेऽपि । एवं प्रकारत्रये सति ॥२९॥ शिथिलेति । भक्तिः । शिथिलैव । भवेत् । तदा । तस्य भक्तस्य । चेतसि । कोऽपि । विचारः । नो तिष्ठेत् । ततस्तदनन्तरम् । अकार्यरतिः । भवेत् । अतः । भक्तिः । शिथिला । भवेदितिसम्बन्धः । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥३०॥ स्त्रीति । स्त्रीद्रव्यरसयोगे स्त्र्यादिसम्बन्धे सति तु । तस्य भक्तस्य । हराविव । तेषु स्त्र्यादिष्वपि । प्रीतिः । स्यात् । ततो हेतोः । भक्तिः । ध्रुवमेव । शिथिलत्वम् । व्रजेत् ॥३१॥ दुरिति । दुःखभाववशस्य मानादिदुष्टप्रकृत्यधीनस्य । पुंसो भक्तस्यापि । तत्खननोदितैर्दुःस्वभावोन्मूलनायाभिहितैः । सद्वचोभिः । ईशितुः । भक्तिः । शैथिल्यमेव । व्रजेत् । स्वस्मिन्मानादिदुःस्वभावे सति तद्विनाशाय सन्तो यर्हि तत्खननं यथा स्यात्तथाविधयुक्त्या वार्ताः कुर्युस्तदनुवर्तनं निवारयेयुर्निर्मानादिसाधुरीत्या वर्त्तनं च कारयेयुस्तदाऽसौ विमुह्य सत्सु स्थातुमशक्नुवन् भक्तिशैथिल्यं प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

अत इति । अतो हेतोः । सुधीर्भक्तः । स्वश्रेयसे स्वात्यन्तिककल्याणसम्पादनाय । सत्प्रसङ्गमेकान्तिकसाधुसमागमम् । चरन् कुर्वन्सन् । वैराग्याभ्यासयोगेन विरक्तिज्ञानाभ्याससम्पादनरूपोपायेन । प्रयत्नेन । एतान् । विघ्नान्देहाभिमानादीन्पञ्चहरिभक्त्यन्तरायान् । त्यजेत् जह्यादेव ॥ ३३ ॥ निशम्येति । इत्येवंविधाम् । धर्मसूनोः । तस्य श्रीहरेः । पीयूषसमानवाचम् । निशम्य । संसदि । स्थिताः । भक्ताः सर्वे । ते । अन्त्याश्रमस्थास्त्यागिसंज्ञाभागवतपरमहंसाः । गृहाश्रमस्थाश्चापि । हृदि स्वस्वमानसे । मोदम् । आपुः ॥ ३४ ॥ स्वस्यैव दृढभक्तानां प्रवेशस्य च लक्षणम् । स्वस्मिन्स्वभक्तौ विघ्नानां पञ्चानां त्यागमाह यः ॥ १ ॥ श्रीहरिः स वै मे दद्यात्स्वकीयदृढभक्तताम् । स्वस्मिन्प्रवेशं विघ्नेभ्यस्तेभ्यो मे रक्षणं क्रियात् ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्यकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्सूनु-रघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकषट्पञ्चाशत्तमस्तरङ्गः ॥ २५६ ॥ ३३ ॥

हर्येकवासनाप्राप्तेस्तद्भिन्नवासनाक्षतेः । श्रेष्ठानि यानि भक्तानां साधनानि यथार्थतः ॥ १ ॥ हेयोपादेयतायाश्च विवेको यो रुषस्तथा । तत्सर्वं तु चतुस्त्रिंशे

अत एतान्प्रयत्नेन विघ्नान् स्वश्रेयसे सुधीः वराग्याभ्यासयोगेन सत्प्रसङ्गं चरंस्त्यजेत् ॥ ३३ ॥ निशम्य ते संसदि
धर्मसूनोस्तस्येति पीयूषसमानवाचम् । अन्त्याश्रमस्थाश्च गृहाश्रमस्थाः सर्वेऽपि भक्ता हृदि मोदमापुः ॥ ३४ ॥

इति श्रीशतानन्दमुनिविरचिते हरिवाक्यसुधासिन्धौ द्विशताधिकषट्पञ्चाशत्तमस्तरङ्गः ॥ २५६ ॥ ३३ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य भूताष्टवसुभूमिते । मधोः शुक्लतृतीयायां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे स्वामी श्रीगोपीनाथमन्दिरे । व्यराजतासने श्वेतसर्ववासा वृतो निजैः ॥ २ ॥
तमपृच्छच्छुकमुनिः प्रणम्य पुरतः स्थितः । हिताय भजतां नृणां सर्वेषामपि ते पदम् ॥ ३ ॥
हृदि तिष्ठेत्सदैवैका कृष्णस्य तव वासना । तद्भिन्ना च विनष्टा स्याद्वासना मूलतोऽखिला ॥ ४ ॥

स्पष्टत्वेन प्रकीर्त्तितम् ॥ २ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८५) मधोश्चैत्रमासस्य । शुक्लतृतीयायां शुक्लपक्षागततृतीयातिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । श्रीगोपीनाथमन्दिरे उत्तमनृपतिदुर्गान्तर्वर्त्तिश्रीगोपीनाथभगवत्प्रासादे । आसने चक्रकविष्टरे । श्वेतसर्ववासाः परिधृतसकलश्वेतवसनः । निजैर्नानादेशागतत्यागिगृहिस्वाश्रितजनैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः । स्वामी श्रीहरिः । व्यराजत ॥ २ ॥ तमिति । तं श्रीहरिम् । प्रणम्य । पुरतोऽग्रप्रदेशे । स्थितः । शुकमुनिः शुकानन्दसाधुः । अपृच्छत् । हे हरे ! । हितायैकान्तिकमुक्तिरूपं स्वहितं कर्त्तुम् । तेऽक्षरधामाधिपतेः पुरुषोत्तमस्य तव । पदं चरणकमलम् । भजताम् । सर्वेषाम् । नृणां भक्तजनानाम् । हृदीत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ३ ॥ हृदीति । हृदि मानसे । कृष्णस्य । तव सम्बन्धिनी । एका केवला । वासना । सदैव । तिष्ठेत् । तद्भिन्ना त्वत्स्वरूपवासनेतरा मायिका । अखिला । वासना । मूलतः । विनष्टा । स्यात् ॥ ४ ॥

साधनेति । हे प्रभो ! । तत्र त्वद्वासनासुस्थिरतायामन्याखिलवासनोन्मूलने चेत्यर्थः । एकं प्रथमम् । हरौ । त्वयि । प्रीतिदाढर्यम् । द्वितीयं च । विरागयुक् । ज्ञानं स्वात्मस्वरूपस्य परमात्मनस्तव स्वरूपस्य च यथार्थतया वेदनम् । इति । साधनद्वितयम् । मम । प्रतिभाति ॥५॥ एतदिति । यस्य भक्तस्य । स्वमानसे स्वान्तःकरणे । एतत् । द्वयमुक्तसाधनद्वितयम् । सम्यक् । न वर्त्तेत । हरेः पुरुषोत्तमस्य तव । निश्चयस्तु । सम्यक् । भवेत् । प्रत्यक्षो भगवान्मिलितोऽस्तीति कल्याणं तु स्यादेवेति विश्वासोऽपि स्यादेवेत्यर्थः । तस्येत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥६॥ तस्येति । हे ईश्वर ! । तस्य भक्तस्य । तत्सिद्धये त्वद्वासनासुस्थिरताया अन्यवासनोन्मूलनस्य च निष्पत्त्यर्थम् । अन्यः । उपायः । अस्ति । अथवा । नास्ति । मदुक्तोपायस्यातिकठिनत्वादितरः सुकरोपायोऽस्ति चेन्मह्यं तं ब्रूहीत्यर्थः । इत्यमुना प्रकारेण । पृष्टः शुकानन्दमुनिनानुयुक्तः । धार्मिधर्मपुत्रः । स श्रीहरिः । तं शुकानन्दमुनिम् । प्रोवाच । हे सन्मते । शृणु ॥७॥ प्राकृतानामिति । प्राकृतानाम् । वासनानाम् । हृदोऽन्तःकरणात्सकाशात् । सम्यग्निवृत्तये । हृदि । कृष्णैकवासनायाः । सम्यक् संसिद्धये च ॥ ८ ॥ त्वदिति । त्वदुक्तसाधनद्वन्द्वमेव । मुख्यतया । मतम् । अत्रार्थे । साधनान्तरं वक्ष्यमाणोपाय-

साधनद्वितयं तत्र प्रतिभाति मम प्रभो ! । प्रीतिदार्ढ्यं त्वयि हरौ चैकं ज्ञानं विरागयुक् ॥ ५ ॥ एतद्द्वयं यस्य सम्यङ् न वर्त्तेत स्वमानसे । निश्चयस्तु भवेत्सम्यग्घरेः श्रद्धा च भूयसी ॥ ६ ॥ तस्य तत्सिद्धयेऽस्त्यन्य उपायो वा न हीश्वर ! । इति पृष्टः स धार्मिस्तं प्रोवाच शृणु सन्मते ! ॥ ७ ॥ प्राकृतानां वासनानां हृदः सम्यग्निवृत्तये । कृष्णैकवासनायाश्च सम्यक् संसिद्धये हृदि ॥ ८ ॥ त्वदुक्तसाधनद्वन्द्वमेव मुख्यतया मतम् । साधनान्तरमप्यत्र वर्त्तते तद्वदामि ते ॥ ९ ॥ ब्रह्मचर्यव्रतं तेन त्वष्टधा स्त्रीविवर्जनम् । पालनीयं प्रयत्नेन भक्तेनात्मनिवेदिवत् ॥ १० ॥ मायिकार्थेषु कर्त्तव्या दोषदृष्टिश्च पञ्चसु । श्रद्धया च सतां सेवा भक्तिश्च नवधा हरेः ॥ ११ ॥ एतच्चतुष्टयं यस्य भवेच्छ्रितवतो हरिम् । ज्ञानप्रीती विनाऽप्यस्य भवेत्कृष्णैकवासना ॥ १२ ॥ इत्याश्रुत्य स तद्वाक्यं पुनः पप्रच्छ तं मुनिः । प्रसिद्धिरस्ति सर्वत्र कामात् क्रोधोऽभिजायते ॥ १३ ॥

चतुष्टयात्मकमन्यत्साधनमपि । वर्त्तते । तत्साधनान्तरम् । ते तुभ्यम् । वदामि । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥ ९ ॥ ब्रह्मचर्येति । तेन । भक्तेन तु । अष्टधा । स्त्रीविवर्जनम् । ब्रह्मचर्यव्रतम् । आत्मनिवेदिवत् । प्रयत्नेन । पालनीयम् । एतच्चान्येषां निर्लोभादिस्वधर्मनियमानामप्युपलक्षणम् ॥ १० ॥ मायिकेति । तेन च । पञ्चसु मायिकार्थेषु । दोषदृष्टिः । श्रद्धया । सतां श्रीहर्येकान्तिकसाधूनाम् । सेवा छन्दानुवृत्तिपूर्वा परिचर्या । हरेः । नवधा भक्तिश्च । कर्त्तव्या ॥ ११ ॥ एतदिति । हरिम् । श्रितवतः । यस्य भक्तस्य । एतच्चतुष्टयं ब्रह्मचर्याद्युक्तचतुष्करूपं साधनम् । भवेत् । अस्य भक्तस्य । ज्ञानप्रीती त्वदुक्ते विरागयुक् ज्ञानप्रीतिदाढर्ये । विनापि । कृष्णैकवासना । भवेत् । अर्थात्तदितरमायिकवासना निवर्त्तते इति बोध्यम् ॥ १२ ॥ इतीति । इत्येवंविधम् । तद्वाक्यं श्रीहरिवचनम् । आश्रुत्य । स मुनिः शुकानन्दसाधुः । पुनः । तं श्रीहरिम् । पप्रच्छ । हे हरे ! । कामात् । क्रोधः । अभिजायते । इति । सर्वत्र लोकशास्त्रयोः । प्रसिद्धिः । अस्ति ॥ १३ ॥

एतदेव स्पष्टमाह । यस्येति । स्वस्य । हृदि । यस्य यस्य । पदार्थस्य । काम इच्छा । भवेत् । तस्य तस्य । पदार्थकामस्य । प्रतिहतौ सत्याम् । भङ्गे सतीत्यर्थः । क्रोधः । भवेत् । न संशयः ॥१४॥ कार्येति । अयम् । कार्यकारणभावः । स्वाभाविकः । अस्ति । खलु । यतो हेतोः । त्यागिषु साधुष्वपि । तथा । दृश्यते । अन्यत्रान्यजनेषु । पुनः । किम् । यदा साधूनामिच्छा भङ्गे क्रोध उदेति तर्हि तथात्वे तदन्यजनानां स उदीयात्तत्र किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥१५॥ एवमिति । हे प्रभो ! । एवं सत्यपि । कस्यापि । स्वकामोपहतौ सत्यामपि । क्वापि । क्रोधः । नैव । भवेत् । इत्येवम् । स्यात् । अथवा । नहि नैव स्यात् । अस्यायंभावः । इतरजनानां तु स्वकामोपहतौ क्रोधो जायते तत्र तेषामज्ञत्वात्स युज्यते साधूनां तथात्वे स क्वचिद् दृश्यते स युज्यते न युज्यते वेति ॥ १६ ॥ "पृष्ट इत्थं महाराजः स शुकानन्दसाधुना । ब्रूते स्मानन्दयंस्तं च निखिलान्स्वान्परानिति" । महान्त इति । अत्र सत्सङ्गे । ये । महान्तः । साधवः । सन्ति । तेषाम् । हृदि तु । धर्मपोषणकारणम् । शुभः । सङ्कल्प एव । सर्वथा । स्यात् ॥ १७ ॥ तत्रेति । तत्र तेषु महत्सु साधुषु मध्ये केषांचित्साधूनां तु स तथाविधः शुभसङ्कल्पः । हर्यनुज्ञया श्रीहरेर्निदेन ।

यस्य यस्य पदार्थस्य स्वस्य कामो भवेद्धृदि । तस्य तस्य प्रतिहतौ भवेत् क्रोधो न शंशयः ॥ १४ ॥ कार्यकारणभावोऽयमस्ति स्वाभाविकः खलु । यतस्त्यागिष्वपि तथा दृश्यतेऽन्यत्र किं पुनः ॥ १५ ॥ एवं सत्यपि कस्यापि स्वकामोपहतावपि । नैव क्रोधो भवेत्क्वापीत्येवं स्याद्वा न हि प्रभो ! ॥ १६ ॥ श्रीहरिरुवाच–महान्तः साधवो येऽत्र तेषां तु हृदि सर्वथा सङ्कल्पः शुभ एव स्याद्धर्मपोषणकारणम् ॥१७॥ तत्रापि स तु केषांचिज्जायते हर्यनुज्ञया । शास्त्रदृष्टयैव दयया केषांचित्तु स जायते ॥१८॥ ततस्तेऽत्र प्रवर्त्तन्ते धर्माध्वस्थापनोद्यताः । बोधयन्तश्चाज्ञजीवान् ज्ञानं भागवतं परम् ॥ १९ ॥ यः कश्चिद्धर्ममर्यादामुल्लङ्घ्याधर्ममाचरेत् । तस्मै क्रुध्यन्ति ते तस्य शिक्षणाय हिताय च ॥ २० ॥ अन्यथा धर्मसेतूनां रक्षणं न भवेद् ध्रुवम् । धर्मच्युतानां च नृणां न च श्रेयो भवेत् क्वचित् ॥ २१ ॥ तस्मात्सहस्रशो नृणां स्वाश्रितानां हिताय यः । शुभसङ्कल्पजः क्रोधस्तेषां नास्त्येव सोऽघकृत् ॥ २२ ॥

जायते । केषांचित्तु । शुभसङ्कल्पः । शास्त्रदृष्टया । दययैव । 'जीवाभयप्रदानस्य कुर्वीरन्कलामपि । दयया सर्वभूतेषु तुष्येदात्मप्रदो हरि' रित्यादिशास्त्रश्रवणजातभूतदयोदयेनैवेत्यर्थः । जायते ॥ १८ ॥ तत इति । ततस्तदनन्तरम् । ते साधवः । अत्र सत्सङ्गे । धर्माध्वस्थापनोद्यताः । अज्ञजीवान् । परम् । भागवतं साक्षाद्भगवत्सम्बन्धि । ज्ञानम् । बोधयन्तश्च सन्तः । प्रवर्त्तते ॥ १९ ॥ य इति । यदा । यः । कश्चित्पुमान् । धर्ममर्यादाम् । उल्लङ्घ्य । अधर्मम् । आचरेत् । तदा । ते साधवः । तस्य पुरुषस्य । शिक्षणाय । हिताय च शिक्षाचरणेन तस्य हितं कर्त्तुं चेत्यर्थः । तस्मै पुरुषाय । क्रुध्यति ॥ २० ॥ अन्यथेति । अन्यथैवंशिक्षणार्थक्रोधाभावे । धर्मसेतूनाम् । रक्षणम् । ध्रुवमेव । न भवेत् । धर्मच्युतानाम् । नृणाम् । श्रेयश्च । क्वचित् । न भवेत् ॥ २१ ॥ तस्मादिति । तस्माद्धेतोः । स्वाश्रितानाम् । सहस्रशः । नृणाम् । हिताय । तेषां साधूनाम् । शुभसङ्कल्पजः धर्मसेत्ववनरूपसङ्कल्पविघातोत्थः । यः । क्रोधः । सः । अघकृत्पापहेतुः । नास्त्येव

किन्तु तस्य धर्मस्थापनहेतुत्वात्स महापुण्यफलप्रद एवास्तीति स क्रोधोऽप्यक्रोध एवेति भावः ॥ २२ ॥ जनेति । ये साधवः । जनसङ्गम् । परित्यज्य । वनान्तरे । चरेयुः । तेषां तु । क्वापि । क्रोधः । न भवेत् । अन्येषां धर्मस्थापनाय जनसङ्गं कुर्वतां साधूनां तु सम्भवेत्क्वापि क्रोधो जायेत् ॥ २३ ॥ सहस्रश इति । सहस्रशः । नृणाम् । धर्मस्थापनेन । महत्फलम् । भवति जायते । इतीत्थमेव । मत्वैव । सन्तः । कर्हिचित् । क्रुध्यन्ति ॥ २४ ॥ धर्मेति । धर्मस्थापने निमित्ते । हरेः । आज्ञायाः । पालनेन । हरेरपि । प्रसन्नता । स्यात् । इति हेतोः । ते सन्तः । स्वकामनां क्रोधहेतुमपि स्वशुभसङ्कल्पम् । न त्यजन्ति ॥ २५ ॥ स्वेति । किञ्च । स्वापेक्षया स्वस्मादित्यर्थः । ये । साधवः । गुणैर्धर्मज्ञानादिभिः । महान्तः । भवेयुः । यदि । तेभ्यो गुणमहद्भ्यः साधुभ्यः । स्वश्रेयःस्वार्थसिद्धिः स्वकीयनिःश्रेयसरूपात्मार्थनिष्पत्तिः । मता । भवेत् । तदेत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ २६ ॥ तदेति । तदा तु । तेषु महासाधुषु । दृढा । प्रीतिरेव । सदा । कर्त्तव्या । तेषु । क्रोधस्तु । कदाचन । सर्वथा । नैव । कार्यः ॥ २७ ॥ एवमिति । एवंविदो भक्तस्य । स्वसङ्कल्पभङ्गेऽपि । सन्माहात्म्यावबोधनात् । क्रोधस्य । अनुदयः । भवेत् । इतीत्थम् । विजानीहि

जनसङ्गं परित्यज्य चरेयुर्ये वनान्तरे । तेषां तु न भवेत् क्वापि क्रोधोऽन्येषां तु सम्भवेत् ॥ २३ ॥ सहस्रशो नृणां धर्मस्थापनेन महत्फलम् । भवतीत्येव मत्वैव सन्तः क्रुध्यन्ति कर्हिचित् ॥ २४ ॥ धर्मस्थापन आज्ञायाः पालनेन हरेरपि । प्रसन्नता स्यादिति ते न त्यजन्ति स्वकामनाम् ॥ २५ ॥ स्वापेक्षया महान्तो ये भवेयुः साधवो गुणैः । स्वश्रेयःस्वार्थसिद्धिश्च यदि तेभ्यो मतो भवेत् ॥ २६ ॥ तदा तु तेषु कर्त्तव्या प्रीतिरेव दृढा सदा । क्रोधस्तु सर्वथा नैव तेषु कार्यः कदाचन ॥ २७ ॥ एवंविदः स्वसङ्कल्पभङ्गेऽप्यनुदयो भवेत् । क्रोधस्येति विजानीहि सन्माहात्म्यावबोधनात् ॥ २८ ॥ व्यावहारिकतुच्छार्थहेतोः क्रुध्येत्तु यः सते । धर्मनिष्ठाय स पुमान् ज्ञेयो मूर्खश्च पापकृत् ॥ २९ ॥ बुद्धिमानपि यः कश्चित्सते क्रुध्येत्तु तन्मतिः । ज्ञेया न परमार्थेति किन्तु सा व्यावहारिकी ॥ ३० ॥ अतो विचार्य कर्त्तव्यः क्रोधस्त्याज्यश्च सद्धिया । हेयोपादेयता त्वस्य बुद्ध्यते साधुसेविभिः ॥ ३१ ॥

॥ २८ ॥ व्यावहारिकेति । यो भक्तः । व्यावहारिकतुच्छार्थहेतोर्व्यवहारोपयोग्यल्पवस्तुप्राप्तिनिमित्तम् । धर्मनिष्ठाय । सते साधवे । क्रुध्येत् । सः । पुमान् भक्तः । मूर्खः । पापकृच्च । ज्ञेयः ॥ २९ ॥ बुद्धिमानिति । बुद्धिमानपि । यः । कश्चित् भक्तः । सते साधवे । क्रुध्येत्कस्यचनपदार्थस्यादानप्रदानार्थं क्रुध्येत् । तदा । तन्मतिः । परमार्था कल्याणोपयोगिनी । इति । न ज्ञेया । किन्तु । सा तन्मतिः । व्यावहारिकी व्यवहारकार्यनिपुणा । ज्ञेया ॥ ३० ॥ अत इति । अतो हेतोः । सद्धिया सुमतिना भक्तेन । क्रोधः । विचार्य । कर्त्तव्यः । विचार्य त्याज्यश्च । अस्य क्रोधस्य । हेयोपादेयता तु । साधुसेविभिर्भक्तैः । बुद्ध्यते । अत्रायं प्रश्नोत्तराशयः महतां साधूनां धर्मस्थापनहेतुर्यः क्रोधः स तु महाफलजनकत्वात्पापाजनकत्वाच्च गुण एव यत्र स्वहितबुद्धिस्तत्र स्वार्थोपहतावपि तदुदयासम्भव एव यदा मायिकपदार्थहेतुकः स जायते स त्वनर्थकरत्वादगुण एवात उक्तरीत्या विचार्य स कार्यो हेयश्चेति ॥ ३१ ॥

श्रीहरेरिति । इत्येवंविधम् । श्रीहरेः । सुधोपमम् । वचो वचनं । निशम्य । एषः । साधुः शुकानन्दमुनिः । चेतसि । अलमतिशयितम् । मोदम् । आप । ये । अपरे । सकलाः । साधवः । गृहिजनाश्च । ते चापि । चेतसि । अलं मोदमापुः ॥३२॥ स्वस्यैकवासनाप्राप्तेः स्वभिन्नवासनाक्षतेः । स्वभक्तानां साधनानि श्रेष्ठानि च यथार्थतः ॥ १ ॥ हेयोपादेयतायाश्च विवेकं तु पुरुषोऽपि यः । हरिः प्राह स मे दद्यात्तानि तं च कृपानिधिः ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्येकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्स्नुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकसप्तपञ्चाशत्तमस्तरङ्गः ॥ २५७ ॥ ३४ ॥

हर्याश्रयस्य भक्तानां दैहिकाद्यापदि ह्यपि । अचलत्वस्य यल्लक्ष्म त्याजने प्रकृतेस्तथा ॥ १ ॥ मोहभेदश्च प्रकृतेस्त्याजनावसरे तथा । यथार्थतो मनीषाया अनुमानस्य लक्षणात् ॥ २ ॥ सद्द्रोहपापाधिक्यं च लक्षणानि सतां तथा । तत्सर्वमेतत्सुपष्टं पञ्चत्रिंशे प्रकीर्त्तितम् ॥ ३ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८५) चैत्रस्य मासस्य । शुक्ले शुक्लपक्षे । नवम्यां तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । गोपीनाथस्य ।

श्रीहरेरिति वचः सुधोपमं साधुरेष हि निशम्य चेतसि । मोदमाप सकलाश्च साधवो येऽपरे गृहिजनाश्च तेऽप्यलम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकसप्तपञ्चाशत्तमस्तरङ्गः ॥ २५७ ॥ ३४ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य भूताष्टवसुभूमिते । शुक्ले नवम्यां चैत्रस्य वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे स्वामी गोपीनाथस्य मन्दिरे । भक्तसङ्घैः परिवृतो व्यराजत सिताम्बरः ॥ २ ॥
शुकानन्दस्तमप्राक्षीन्नत्वा सन्मण्डलस्थितः । आश्रयन्ते हरिं भक्त्या श्रेयसे त्वां मुमुक्षवः ॥ ३ ॥
सेवन्ते त्वामथ प्रीत्या त्वद्भक्तानपि चादरात् । दृढभक्ततया लोके ख्यातिं यान्ति च ते ततः ॥ ४ ॥
दैहिकापदि तेषां च वैषम्ये देशकालयोः । त्वदाश्रयस्याचलता हृत्स्था बोध्या कथं प्रभो ! ॥ ५ ॥

मन्दिरे उत्तमनृपतिदुर्गान्तर्वर्त्तिश्रीगोपीनाथभगवन्मन्दिरैकदेशस्वीयास्थापितचक्रकासने । भक्तसङ्घैर्नानादेशागतत्यागिगृहिस्वाश्रितजनवृन्दैः । परिवृतः सभायां संवेष्टितः । सिताम्बरः परिहितसकलश्वेतवसनः । स्वामी श्रीहरिः । व्यराजत् ॥ २ ॥ शुकानन्द इति । तं श्रीहरिम् । नत्वा । सन्मण्डलस्थितः । शुकानन्दोमुनिः । अप्राक्षीत् । हे हरे ! । मुमुक्षवो जनाः । हरिं स्वाश्रितानां संसृत्याद्यर्त्तिहारिप्रत्यक्षपुरुषोत्तमम् । त्वाम् । भक्त्याऽऽदरेण । श्रेयसे । आश्रयन्ते ॥ ३ ॥ सेवन्त इति । अथाश्रयविधानानन्तरम् । ते भक्तजनाः । त्वाम् । त्वद्भक्तांश्चापि । प्रीत्या । आदरात् । सेवन्ते । ततस्तदनन्तरम् । लोके । दृढभक्ततया । ख्यातिं प्रसिद्धिम् । यान्ति ॥ ४ ॥ दैहिकेति । हे प्रभो ! । तेषां त्वद्भक्तानाम् । दैहिकापदि सत्याम् । देशकालयोः । वैषम्ये सति च । त्वदाश्रयस्य । हृत्स्था भक्तमनोऽवस्थिता । अचलता दृढता । कथम् । बोध्या ॥ ५ ॥

एतदेव हेतुप्रदर्शनेन स्पष्टमाह द्वाभ्याम् । आपदिति । हे हरे ! । हि यतः । इह सत्सङ्गे । भक्ताख्याः । बहवो जनाः । आपत्काले । तव । संश्रयमाश्रयम् । त्यजन्तः । अभक्तवत् । भ्रमन्तश्च । दृश्यन्ते ॥ ६ ॥ तस्मादिति । तस्माद्धेतोः कष्टायामपि । आपदि सत्याम् । येषां त्वद्भक्तानाम् । स्थिरा । स्थितिरचलतया त्वदाश्रयावस्थानम् । भवेत् । तेषां त्वद्भक्तानाम् । लक्षणम् । स्पष्टं यथातथा । वक्तुम् । अर्हसि ॥ ७ ॥ "सोऽनुयुक्तः शुकानन्दसतेत्थं पुरुषोत्तमः । प्राहेत्यानन्दयंस्तं च परान्सर्वान्निजान्प्रभुः" । कृष्णस्येति । हे मुने । ये भक्ताः । कृष्णस्यैव । महत्तां महद्भ्योऽक्षरादिसर्वेभ्योऽतिशयितमहत्त्वम् । विद्युः । अन्यस्य कृष्णेतरस्य कस्यापि । महत्ताम् । कर्हिचित् । न विद्युः । मायिकार्थानां च सर्वथा । तुच्छतामेव । विद्युः ॥ ८ ॥ कृष्णेति । ये भक्ताः । दुस्त्यजामपि । स्वकाम् । प्रकृतिं स्वभावम् । कृष्णतद्भक्तवचनैः । सद्यः । हित्वा परित्यज्यैव । तदनुव्रताः कृष्णतद्भक्ताज्ञानुसृताः । भवेयुः ॥ ९ ॥ त्याग इति । तथा । ये । स्वकीयप्रकृतेः । त्यागे कृष्णतद्भक्तैस्तत्त्यजने कारिते सत्यपि । नैव मुह्येयुः । तेषां तथाविधलक्षणानां भक्तानाम् । आपद्यपि । कृष्णाश्रयस्य । दाढर्यम् । ज्ञेयम् । हि ॥ १० ॥

आपत्काले हि बहवो भक्ताख्यास्तव संश्रयम् । त्यजन्त इह दृश्यन्ते भ्रमन्तश्चाप्यभक्तवत् ॥ ६ ॥ तस्मादापदि कष्टायामपि येषां स्थिरा स्थितिः । भवेत्तेषां तु मे स्पष्टं लक्षणं वक्तुमर्हसि ॥ ७ ॥ कृष्णस्यैव महत्तां ये विद्युर्नान्यस्य कर्हिचित् । विद्युश्च मायिकार्थानां तुच्छतामेव सर्वथा ॥ ८ ॥ कृष्णतद्भक्तवचनैर्दुस्त्यजामपि ये स्वकाम् । हित्वैव प्रकृतिं सद्यो भवेयुस्तदनुव्रताः ॥ ९ ॥ त्यागेऽपि नैव मुह्येयुः स्वकीयप्रकृतेस्तथा । तेषामापद्यपि ज्ञेयं दाढर्यं कृष्णाश्रयस्य हि ॥ १० ॥ श्रुत्वेति तस्य वचनं पुनः पप्रच्छ तं स सन् । त्यागे स्वकीयप्रकृतेर्मोहस्तु हृदि सम्भवेत् ॥ ११ ॥ तारतम्यं तत्र किञ्चिद्वर्त्तते वा नहि प्रभो ! । उवाच तं हरिः साधो तारतम्यं तु विद्यते ॥ १२ ॥ यदा स्वप्रकृतिं कृष्णस्त्याजयेद्वापि तज्जनाः । तदा स्वमेव दोषं ये विद्युस्ते तूत्तमा मताः ॥१३॥ कृष्णस्यैवागुणं ये तु तद्भक्तानां च वा हृदि । गृह्णीयुस्ते निकृष्टा वै विश्वास्याश्च न वै सताम् ॥ १४ ॥

श्रुत्वेति । इत्येवंविधम् । तस्य श्रीहरेः । वचनम् । श्रुत्वा । सः । सन् शुकानन्दसाधुः । तं श्रीहरिम् । पुनः । पप्रच्छ । हे हरे ! । स्वकीयप्रकृतेः । त्यागे । हृदि । मोहस्तु । सम्भवेत् ॥ ११ ॥ तारतम्यमिति । हे प्रभो ! । तत्र प्रकृतित्यागजन्यमोहे । किञ्चित् । तारतम्यं न्यूनाधिकभावः । वर्त्तते । अथवा । न वर्त्तते । तद्ब्रूहीतिशेषः । तमेवं पृच्छतं शुकानन्दमुनिम् । हरिः । उवाच । हे साधो ! । तारतम्यं तु । विद्यते ॥ १२ ॥ यदेति । यदा । कृष्णः श्रीहरिः । स्वप्रकृतिम् । त्याजयेत् । अथवा । तज्जनाः कृष्णभक्ताः । स्वप्रकृतिम् । त्याजयेयुः । तदा । ये भक्ताः । स्वं स्वकीयमेव । दोषम् । विद्युः । ते भक्तास्तु । उत्तमाः । मताः ॥ १३ ॥ कृष्णस्येति । ये भक्तास्तु । कृष्णस्य । अथवा । तद्भक्तानाम् । अगुणं दोषमेव । हृदि । गृह्णीयुः । ते भक्ताः । निकृष्टा अधमाः । मताः । वै । सतां कृष्णाश्रितसाधूनाम् । विश्वास्या विश्वासकरणार्हाश्च । न मताः । वै ॥ १४ ॥

कृष्णेति । तेषां कृष्णतद्भक्तागुणग्राहकानां भक्तानाम् । कृष्णाश्रयस्थितिः । संदिग्धा ससंशया । अस्ति । इतीत्थम् । अवगम्यताम् । स्वदोषग्राहको मोह उत्तमः कृष्णतद्भक्तदोषग्राहको मोहो निकृष्ट इति मोहे तारतम्यमस्त्येवेति बुध्यतामिति प्रश्नोत्तराशयः । अथानन्तरम् । सः । साधुः शुकानन्दमुनिः । संशयनाशनं सकलसंशयनिवर्त्तकम् । तं श्रीहरिम् । पुनः अपृच्छत् ॥ १५ ॥ प्रकृतिरिति। हे हरे ! । यस्य भक्तस्य । प्रकृतिः । भवता साक्षात्कृष्णेन त्वया । अथवा । त्वद्भक्तैश्चापि । क्वचित् । त्याजिता । न स्यात् । हितावहाः प्रकृतित्याजनेन हितकारकाः । ते त्वत्त्वद्भक्ताश्च । तां प्रकृतिं च । त्याजयेयुः ॥१६॥ यादृशीति । हे प्रभो ! । प्रकृतित्याजनक्षणे । तन्मतिः । यादृशी । भाव्या भविष्यति । सा तन्मतिः । तेन भक्तेन । कथम् । अनुमेया । तत् । त्वम् । मे मह्यम् । कथय ॥ १७ ॥ 'पुनरित्थं स आपृष्टः शुकानन्देन साधुना । हरिकृष्णस्तमाहेति हर्षयन्स्वान्परांस्तथा' । प्रकृतेरिति । यः । पुरुषो भक्तः । स्वस्य । प्रकृतेः । वशताम-

कृष्णाश्रयस्थितिस्तेषां सन्दिग्धेत्यवगम्यताम् । अथापृच्छत्पुनः साधुः स तं संशयनाशनम् ॥ १५ ॥ प्रकृतिर्यस्य भवता त्वद्भक्तैरपि वा क्वचित् । त्याजिता स्यान्न तां ते च त्याजयेयुर्हितावहा ॥ १६ ॥ यादृशी तन्मतिर्भाव्या प्रकृतित्याजनक्षणे । साऽनुमेया कथं तेन तत्त्वं कथय मे प्रभो ! ॥ १७ ॥ श्रीहरिरुवाच–प्रकृतेर्वशतां स्वस्य बुभुत्सुः पुरुषस्तु यः । स त्वीक्षेत स्वसङ्कल्पान् जायमानान्मुहुर्हृदि ॥ १८ ॥ कार्ष्णेतरेषामर्थानां पञ्चानामपि ये हृदि । सङ्कल्पाः स्युस्तत्र तेनावधार्या बलिनस्तु ये ॥ १९ ॥ अवधारणतस्तेषां तद्वशत्वस्य निश्चयः । सर्वथैव भवेत्तस्य विचारेण स्वचेतसि ॥ २० ॥ ईदृक्सङ्कल्पवशगः क्रियास्तदनुसारिणीः । करोम्यहं मुहुरिति जानीयात्स्वस्थितिं सुधीः ॥ २१ ॥ ईदृशीं प्रकृतिं स्वीयां कृष्णः सन्तोऽथवा यदा । त्याजयिष्यन्ति मां तर्हि वैक्लव्यं मे भविष्यति ॥ २२ ॥

धीनताम् बुभुत्सुर्बोद्धुमिच्छुः । भवेत् । स भक्तस्तु । हृदि स्वमानसे । मुहुः । जायमानान् । स्वसङ्कल्पान् । ईक्षेत ॥ १८ ॥ तानाह । कार्ष्णेति । कार्ष्णेतरेषां कृष्णसम्बन्धिदर्शनादिपञ्चार्थेतरेषां मायिकानाम् । पञ्चानामपि । अर्थानां विषयाणाम् । हृदि । ये सङ्कल्पाः । स्युः । तत्र तेषु सङ्कल्पेषु मध्ये । ये सङ्कल्पाः । बलिनो बलिष्ठाः । स्युः । ते । तेन भक्तेन । अवधार्याः ॥ १९ ॥ अवधारणत इति । तेषां बलिसङ्कल्पानाम् । अवधारणतः । तद्वशत्वस्य बलिसङ्कल्पाधीनत्वस्य । निश्चय ईदृक्सङ्कल्पवशोऽहमस्मीति निर्णयः । तस्य भक्तस्य । स्वचेतसि । विचारेण । सर्वथैव । भवेत् ॥ २० ॥ ईदृमिति । अहम् । ईदृक्सङ्कल्पवशगः सन् । तदनुसारिणीस्तत्सङ्कल्पानुसृताः । क्रियाः । मुहुः । करोमि । इतीत्थम् । सुधीर्भक्तः । स्वस्थितिम् । जानीयात् ॥ २१ ॥ ईदृशीमिति । ईदृशीम् । स्वीयाम् । प्रकृतिम् । यदा । कृष्णः । अथवा । सन्तः । माम् । त्याजयिष्यन्ति । तर्हि । मे मम । वैक्लव्यं मोहः । भविष्यति ॥ २२ ॥

भक्तस्येति । एवममुना प्रकारेण यस्य । भक्तस्य । प्रकृतिः । हरिणा । अथवा । तज्जनैस्तद्भक्तसाधुभिश्च । त्याजिता । न भवेत् । तेन भक्तेन । आत्मनि मानसे । सा त्याजनकाले स्वानर्थकर्त्री प्रकृतिः । अनुमेया । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥ २३ ॥ तदिति । यदि । असौ भक्तः । त्याजनात्कृष्ण-तत्सत्कृतप्रकृतिहापनात् । पूर्वमादावेव । मृत्युम् । आप्नुयात् । तदा तु । कृष्णभक्तिप्रतापतः । सद्गतिम् । यायात् ॥ २४ ॥ यदीति । यदि । कृष्णत-त्साधवः । जीवन्तम् । तं भक्तम् । तां प्रकृतिम् । त्याजयेयुः । तदा तु । असौ भक्तः । मुह्येत् । कृष्णतत्साधुदोषं गृह्णीयात् । अथवा । ततः कृष्णतत्सङ्घयः सकाशात् । विमुखः । भवेत् । अत्रार्थे । सन्देहः । नैवास्ति ॥ २५ ॥ विमुख इति । विमुखः । असौ पुरुषः । यदि । प्रकृतेः । वशतः । क्वापि कदाचित् । सताम् । द्रोहम् । कुर्यात् । तदा तु । अस्य पुरुषस्य । भूरितरम् । दुःखम् । भवेत् ॥ २६ ॥ सतामिति । सताम् । हृदि । साक्षात् । स्वयम् । हरिः ।

भक्तस्य प्रकृतिर्यस्य हरिणा वापि तज्जनैः । न त्याजिता भवेत्तेन साऽनुमेयैवमात्मनि ॥ २३ ॥ तत्त्याजनात्पूर्वमेव यद्यसौ मृत्यु-माप्नुयात् । तदा तु सद्गतिं यायात्कृष्णभक्तिप्रतापतः ॥ २४ ॥ यदि ते त्याजयेयुस्तां जीवन्तं तं तदा त्वसौ । मुह्येन्नैवात्र सन्देहो विमुखो वा भवेत्ततः ॥ २५ ॥ विमुखोऽसौ यदि क्वापि प्रकृतेर्वशतः सताम् । द्रोहं कुर्यात्तदा त्वस्य दुःखं भूरितरं भवेत् ॥ २६ ॥ सतां हृदि हरिः साक्षाद्वर्त्तते सर्वदा स्वयम् । अतः सद्द्रोहतो द्रोहो हरेरेव भवेद् ध्रुवम् ॥ २७ ॥ जग-दात्मा च भगवानस्तीति द्रोहतोऽस्य च । सर्वस्य जगतो द्रोहो जायते नात्र संशयः ॥ २८ ॥ अत एव हि सद्द्रोहपातकं सर्वपापतः । धर्मशास्त्रेऽधिकं प्रोक्तमनिवार्यं च निष्कृतेः ॥ २९ ॥ कंसादीनां कथं मुक्तिः साक्षात्कृष्णद्रुहामपि । जातेति चेत्तत्र हेतुं कथयामि मुने ! शृणु ॥ ३० ॥ वैरभावेन तेषां तु सर्वदा कृष्णचिन्तनम् । आसीत्ततो भगवता मुक्तिर्दत्ता दयालुना ॥ ३१ ॥ येन केनापि भावेन यः स्वस्याखण्डचिंतनम् । करोति तस्य स श्रेयो विदधाति दयावशात् ॥ ३२ ॥

वर्त्तते । अतो हेतोः । सद्द्रोहतः । हरेरेव । द्रोहः । ध्रुवं निश्चितमेव । भवेत् ॥ २७ ॥ जगदिति । भगवान् श्रीहरिः । जगदात्मा सकलजगदन्तर्यामी । अस्ति । इति हेतोः । अस्य भगवतः । द्रोहतः । सर्वस्य । जगतः । द्रोहः । जायते । अत्रार्थे । संशयः । नास्ति ॥ २८ ॥ अत इति । अतो हेतोरेव । धर्मशास्त्रे । सद्-द्रोहपातकम् । सर्वपापतः । अधिकम् । निष्कृतैः प्रायश्चित्तैः । अनिवार्यं च । प्रोक्तम् ॥ २९ ॥ कंसेति । साक्षात्कृष्णद्रुहामपि । कंसादीनामसुराणाम् । मुक्तिः । कथम् । जाता । इत्येवं पृच्छसि चेत्तर्हि । हे मुने ! । तत्र । हेतुम् । कथयामि । शृणु ॥ ३० ॥ वैरेति । तेषां कंसादीनां तु । वैरभावेन । सर्वदा । कृष्णचिन्तनम् । आसीत् । ततो हेतोः । दयालुना । भगवता श्रीकृष्णेन । मुक्तिः । दत्ता । तेषां मोक्षः कृत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ येनेति । यो जनः । येन । केनापि । भावेन । स्वस्य । अखण्डचिन्तनम् । करोति । तस्य जनस्य । स श्रीकृष्णः । दयावशात् । श्रेयः । विदधाति ॥ ३२ ॥

कारुण्यमिति । स्वस्य । अखण्डचिन्तके । दोषानवेक्षणम् । यत् । ईदृशमेव । जगद्गुरोः । अस्य कृष्णस्य । कारुण्यम् । वर्त्तते । हि ॥ ३३ ॥ स्वेति । ईशः श्रीहरिः । दयालुत्वाद्धेतोः । जनैरसुरलोकैः । कृतम् । स्वापराधम् । सहेत । निजभक्तापराधं स्वकीयसाधुजनापराधं तु । कर्हिचित् । नैव । सहते ॥ ३४ ॥ अत इति । अतो हेतोरेव । सद्द्रोहः । धीमता । केनापि पुरुषेण । मनसापि । कदाचनापि । विनोदेनोपहासेनापि । नैव कर्त्तव्यः ॥ ३५ ॥ वैरिणामिति । ईशः । यः कृष्णः । दयावशात् । वैरिणामपि । श्रेयः । करोति । स कृष्णः । भक्तिमतां स्वभक्तिं कुर्वाणानां जनानाम् । तच्छ्रेयः । कुर्यात् । अत्र । संशय एव । नास्ति । इतीत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ३६ ॥ इतीति । इतीत्थम् । निजभक्तिविवृद्धये । लोके । प्रथयितुम् । हरिः । असुराणाम् । श्रेयः । करोति । इतीत्थम् । आगमाः शास्त्राणि आहुः ॥ ३७ ॥ साम्प्रतमिति । साम्प्रतम् । ये । जनाः । वैरभावेन । तं हरिम् । भजेयुः । ते जनास्तु । दैतेयपक्षपातिन एव । विज्ञेयाः ।

कारुण्यमीदृशं ह्येव वर्त्ततेऽस्य जगद्गुरोः । अखण्डचिन्तके स्वस्य यत्तु दोषानवेक्षणम् ॥ ३३ ॥ स्वापराधं सहेतेशो दयालुत्वा-ज्जनैः कृतम् । निजभक्तापराधं तु सहते नैव कर्हिचित् ॥ ३४ ॥ अत एव हि सद्द्रोहो मनसापि कदाचन । केनापि नैव कर्त्तव्यो विनोदेनापि धीमता ॥ ३५ ॥ वैरिणामपि यः श्रेयः करोतीशो दयावशात् । तत्स भक्तिमतां कुर्यादत्र नास्त्येव संशयः ॥ ३६ ॥ इति प्रथयितुं लोके निजभक्तिविवृद्धये । असुराणां हरिः श्रेयः करोतीत्याहुरागमाः ॥ ३७ ॥ साम्प्रतं वैरभावेन भजेयुर्ये तु तं जनाः । विज्ञेयास्ते तु दैतेयपक्षपातिन एव हि ॥ ३८ ॥ न ह्येतत्सन्मतं क्वापि महान्तो मुनयो यतः । प्राहुः प्रीत्यैव भजनं हरेः श्रेयस्करं नृणाम् ॥ ३९ ॥ श्रुत्वेति सद्गुरोस्तस्य वाक्यं पप्रच्छ तं पुनः । बुभुत्सुः साधुलक्ष्माणि शुकानन्दः स सन्मतिः ॥ ४० ॥ येषां द्रोहान्महत्पापं जायते देहिनां तव । तेषां सतां लक्षणानि प्राधान्येन वद प्रभो ! ॥ ४१ ॥ श्रीहरिर्मुनिना तेन पृष्ट इत्थं स्वचेतसि । क्षणं विचार्य कृपया तमुवाच मुने ! शृणु ॥ ४२ ॥

हि ॥३८॥ नेति । एतद्वैरभावेन कंसादिवद्भजनम् । क्वापि कदाचिदपि । सन्मतम् । नहि नास्त्येव । यतो हेतोः । महान्तः । मुनयो नारदादयः । हरेः । प्रीत्या । भजनमेव । नृणाम् । श्रेयस्करम् । प्राहुः ॥ ३९ ॥ श्रुत्वेति । इत्येवंविधम् । सद्गुरोः । तस्य श्रीहरेः । वाक्यम् । श्रुत्वा । साधुलक्ष्माणि । बुभुत्सुर्बोद्धुमिच्छुः । सन्मतिः । सः शुकानन्दो मुनिः । तं श्रीहरिम् । पुनः । पप्रच्छ ॥ ४० ॥ येषामिति । हे प्रभो । तव । येषां सताम् । द्रोहात् । देहिनाम् । महत् । पापं जायते । तव । तेषाम् । सताम् । प्राधान्येन मुख्यतया । लक्षणानि । मुख्यानि लक्ष्माणीत्यर्थः । वद ॥ ४१ ॥ श्रीहरिरिति । इत्थममुना प्रकारेण । तेन । मुनिना शुकानन्दसाधुना । पृष्टः । श्रीहरिः । स्वचेतसि । क्षणम् । विचार्य । कृपया । तं शुकानन्दमुनिम् । उवाच । हे मुने ! । शृणु ॥ ४२ ॥

दिव्येति । हरेः । नित्यं सर्वकालम् । दिव्यसाकारता । अस्ति वर्त्तते । इतीत्थम् । वेदनम् । सताम् । मुख्यम् । लक्ष्म । ज्ञेयम् । तद्वन्त एतल्लक्षणयुक्ताः । सन्तः । हरेः । प्रियाः । सन्ति । हि ॥ ४३ ॥ सत्सतां मुख्यलक्षणहेतुभूतां हरेः सदा साकारतामेव द्रढयन्नाह सार्द्धैः पञ्चभिः । क्वचिदिति । ये सन्तः । क्वचित् । वेदपुराणादौ । तन्निराकारताश्रुतौ हरेर्निराकारत्वश्रवणे सति । मायिकाकारहीनत्वम् । जानीयुः । अन्यथा वस्तुत आकारहीनत्वम् । न च नैव जानीयुः ॥४४॥ त इति । ते उक्तरीत्या हरेः सदा साकारताविद एव । सन्तः साधवः । सन्तः सत्याः साधवः । निराकारताविदो हरेर्निराकारत्वज्ञाः । नहि सत्याः सन्तो नैव । यद्यस्माद्धेतोः । शून्यवादिनाम् । तेषां हरेर्निराकारताविदां सताम् । उपासनादाढर्यम् । न स्यात् ॥ ४५ ॥ अनेकेति । अनेककोटीब्रह्माण्डसृष्टिस्थित्यादिकर्तृता । निराकृतेर्हरेः । कथम् । वाच्या । तस्माद्धेतोः । ईश्वरः श्रीहरिः । साकारः सदैव दिव्याकृतिः । अस्ति ॥ ४६ ॥ एकेति । उपनिषत्स्वपि । तस्य श्रीहरेः । एक-

दिव्यसाकारता नित्यं हरेरस्तीति वेदनम् । मुख्यं लक्ष्म सतां ज्ञेयं तद्वन्तो हि प्रिया हरेः ॥ ४३ ॥ क्वचिद्वेदपुराणादौ तन्निराकारता श्रुतौ । मायिकाकारहीनत्वं जानीयुर्येन चान्यथा ॥ ४४ ॥ त एव सन्तः सन्तो हि न निराकारताविदः । न स्यादुपासनादाढर्यं यत्तेषां शून्यवादिनाम् ॥ ४५ ॥ अनेककोटिब्रह्माण्डसृष्टिस्थित्यादिकर्तृता । निराकृतेः कथं वाच्या तस्मात्साकार ईश्वरः ॥ ४६ ॥ एकदेशस्थितिः प्रोक्ता तस्य चोपनिषत्स्वपि । निराकृतेः कथं सापि घटेत परमात्मनः ॥ ४७ ॥ विराजतेऽक्षरे धाम्नि स हि राजाधिराजवत् । स एव च नराकारो भुवि साक्षात्समीक्ष्यते ॥ ४८ ॥ एवं हि भगवज्ज्ञानं सतां लक्षणमीरितम् । तथा तस्यैव भक्तिश्च नवधा परमादरात् ॥ ४९ ॥ कुर्वत्सु तां च भक्तेषु प्रीतेरतिशयस्तथा । सत्सङ्गस्यापरित्यागः सर्वथा मनसापि च ॥ ५० ॥ सत्समूहनिवासे च यः कुर्याद्विघ्नमात्मनः । सद्य एव परित्यागो दुःस्वभावस्य तस्य तु ॥ ५१ ॥ स्वदुःस्वभावोत्खनने क्रियमाणे च साधुभिः । स्वस्यैव दोषग्रहणं न तु तेषां महात्मनाम् ॥ ५२ ॥

देशस्थितिः । प्रोक्ता । 'दिवि तिष्ठत्येक' इति श्रुतेः । सैकदेशस्थितिरपि । निराकृतेः । परमात्मनो हरेः । कथम् । घटेत ॥ ४७ ॥ विराजत इति । स श्रीहरिः । अक्षरे धाम्नि । राजाधिराजवत् । विराजते । स श्रीहरिरेव । भुवि । नराकारः । सन् । साक्षात्प्रत्यक्षः । समीक्ष्यते ॥ ४८ ॥ एवमिति । एवम् । भगवज्ज्ञानम् । सताम् । लक्षणं प्रथमं लक्ष्म । ईरितम् । तथा । तस्य हरेरेव । परमादरात् । नवधा । भक्तिः । द्वितीयं लक्ष्म ॥ ४९ ॥ कुर्वत्स्विति । तथा । तां हरेर्नवधा-नभक्तिम् । कुर्वत्सु । भक्तेषु । प्रीतेः । अतिशयः । तृतीयं लक्ष्म । मनसापि । सर्वथा । सत्सङ्गस्य तथाविधभक्तप्रसङ्गस्य । अपरित्यागः । चतुर्थं लक्ष्म ॥५०॥ सदिति । सत्समूहनिवासे । आत्मनः स्वस्य । यो दुःस्वभावः । विघ्नम् । कुर्यात् । तस्य दुःस्वभावस्य । सद्य एव । परित्यागः । पञ्चमं लक्ष्म ॥ ५१ ॥ स्वेति । साधुभिः । स्वदुःस्वभावोत्खनने । क्रियमाणे । सति । स्वस्यैव । दोषग्रहणम् । महात्मनां महानुभावानाम् । तेषां साधूनाम् । नतु नैव दोषग्रहणम् । षष्ठं लक्ष्म ॥ ५२ ॥

तावतेति । तावता तैः स्वभावखनने कृतेऽपीत्यर्थः । विमुह्य । तेषां साधूनाम् । सङ्गस्य । वर्जने । आत्मनः स्वस्य । हृदये । सङ्कल्पस्यापि । क्वचित् । अनुदयः । सप्तमं लक्ष्म ॥५३॥ य इति । यः । यः । पदार्थः । प्रेष्ठः स्वस्यातिप्रियः । स्यात् । तस्य । तस्य पदार्थस्य । उपलम्भने प्राप्तौ सत्याम् । सद्भ्यः साधुभ्यः । तदर्पणस्यैव । सङ्कल्पः । स्यात् । इतरस्तत्स्वभोग्यतासङ्कल्पः । न च नैव स्यात् । अष्टमं लक्ष्म ॥ ५४ ॥ सद्भ्य इति । तं तं स्वप्रेष्ठपदार्थम् । सद्भ्यः । अर्पयित्वा । स्वस्य । भूरिप्रसन्नता । नवमं लक्ष्म । सत्समूहस्थितौ । स्वस्य । सुज्ञेयाशयवर्त्तनं यत्र सत्समूहे स्वस्य स्थितिः स्यात्ते सन्तो यथा स्वकीयं शुभाभिप्रायं शुभवर्त्तनं च जानीयुस्तथात्मवर्त्तनाचरणम् ॥ ५५ ॥ नेति । महताम् । सताम् । पुरतः । अपारतया । न स्थानम् । यथा तेषां सुज्ञेयाशयवर्त्तनता न स्यात्तथा न वर्त्तनमित्यर्थः । दशमं लक्ष्म । स्वभावतः सहजतया । शान्तस्य शान्तस्वभावस्यापि स्वस्य । कुसङ्गिषु । भृशमतिशयिता । अरुचिः ॥ ५६ ॥ जात इति । दुर्जनसङ्गे कुसङ्गिसमागमे । जाते सति । हृदि । उत्तापस्य परितापस्य । सम्भवः । एकादशं लक्ष्म । तथा । भगवदीयानां साक्षाद्भगवदुपासकानां भक्तजनानाम् । सङ्गे एव ।

तावता वा विमुह्यैव तेषां सङ्गस्य वर्जने । सङ्कल्पस्याप्यनुदयो हृदये क्वचिदात्मनः ॥ ५३ ॥ यो यः पदार्थः प्रेष्ठः स्यात्तस्य तस्योपलम्भने । सद्भ्यस्तदर्पणस्यैव सङ्कल्पः स्यान्न चेतरः ॥५४॥ सद्भ्योऽर्पयित्वा तं तं च स्वस्य भूरिप्रसन्नता । सत्समूहस्थितौ स्वस्य सुज्ञेयाशयवर्त्तनम् ॥५५॥ न त्वपारतया स्थानं पुरतो महतां सताम् । स्वभावतोऽपि शान्तस्य कुसङ्गिष्वरुचिर्भृशम् ॥ ५६ ॥ जाते दुर्जनसङ्गेन हृद्युत्तापस्य सम्भवः । सङ्गे भगवदीयानामेवातिस्वस्थता तथा ॥५७॥ एते गुणाः सतां ज्ञेया महतां कृष्णसेविनाम् । येषु ते स्युस्तेषु कृष्णः स्वमेव विराजते ॥ ५८ ॥ एतेषां द्रोहतः साक्षाद्धरेर्द्रोहो भवेद् ध्रुवम् । तथैतेषां सेवनाच्च स्यात्साक्षात्कृष्णसेवनम् ॥५९॥ इति वाक्यसुधां निपीय साधुः स तथान्ये मुनयश्च धर्मसूनोः । गृहिणश्च तदाश्रिताः समस्ता मुदमापुर्हृदये सदोनिषण्णाः ॥६०॥

इति श्रीशतानन्दमुनिविरचिते हरिवाक्यसुधासिन्धौ द्विशताधिकाष्टपञ्चाशत्तमस्तरङ्गः ॥ २५८ ॥ ३५ ॥

अतिस्वस्थता सौमनस्यातिशयः । द्वादशं लक्ष्म ॥ ५७ ॥ एत इति । एते उक्ता द्वादशलक्षणात्मकाः । गुणाः । कृष्णसेविनां साक्षाद्भगवदुपासकानाम् । महताम् । सताम् । ज्ञेयाः । येषु महासत्सु । ते गुणाः । स्युः । तेषु महासत्सु । कृष्णः साक्षात्स्वयं श्रीहरिः । स्वयमेव । विराजते निवसति ॥ ५८ ॥ एतेषामिति । एतेषामेतादृशानां सताम् । द्रोहतः । साक्षाद्धरेः । द्रोहः । भवेत् । तथा । एतेषां सताम् । सेवनात् । साक्षात्कृष्णसेवनम् । स्यात् । ध्रुवं निश्चितमेव ॥ ५९ ॥ इतीति । इत्येवंविधम् । धर्मसूनोः श्रीहरेः । वाक्यसुधाम् । निपीय । सः । साधुः शुकानन्दमुनिः । तथा । तदाश्रिताः । सदोनिषण्णाः । समस्ताः । अन्ये । मुनयः । गृहिणश्च । हृदये । मुदम् । आपुः ॥ ६० ॥ यः प्रश्नानां शकानन्दमुनेः कृत्वोत्तराणि तम् । हर्षयामास स हरिर्हर्षदोऽस्तु सदैव मे ॥१॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्येकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकाष्टपञ्चाशतमस्तरङ्गः ॥ २५८ ॥ ३५ ॥

आत्यन्तिकश्रेयसो यन्निर्विघ्नं साधनं महत् । श्रेयोमार्गे महाविघ्नो यश्च हेयः प्रयत्नतः ॥ १ ॥ आत्मनो ब्रह्मणश्चापि साक्षाद्दर्शनसाधनम् । यत्तत्सर्वं तु षट्त्रिंशे स्पष्टं सम्प्रोक्तमञ्जसा ॥ २ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८५) राधशुक्लप्रतिपदि वैशाखमासस्य शुक्लपक्षागतप्रतिपत्तिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे निजाश्रमादुत्तमनृपतिदुर्गाभ्यन्तरवर्त्यात्मनिवासस्थानादित्यर्थः । स्वामी । स श्रीहरिः । वाहारूढः स्वाश्वमधिरूढः सन् । लक्ष्मीवाटीम् । उपागत्य । तत्र लक्ष्मीवाट्याम् । वेद्याम् । आस्ते स्म ॥ २ ॥ सद्भिरिति । स्वम् । आश्रितैः । भूरिभिर्नानादेशागतत्वाद्बहुभिः । सद्भिः साधुभिः । गृहिभिश्च । वृतः सभायां परिवेष्टितः । सितवासाः परिधृतसकलश्वेतवसनः । प्रसन्नास्यः । स श्रीहरिः । स्वाग्रगान् । सतः साधून् । पप्रच्छ ॥ ३ ॥ मुमुक्षोरिति । हे साधवः ! । इह लोके । मुमुक्षोः । जीवस्य । येन साधनेन । आत्यन्तिकम् । श्रेयः । निर्विघ्नं यथातथा । अञ्जसा तत्त्वतः । भवेत् । तत्तथाविधम् । उत्तमम् । साधनम् । किम् । भवति ॥ ४ ॥ श्रेय इति । श्रेयोऽध्वनि कल्याणमार्गे । महाविघ्नश्च । कः । अस्ति । इत्येतत्प्रश्नद्वयोत्तरम् । निगद्यताम् । इत्यमुना प्रकारेण । पृष्टाः श्रीहरिणानुयुक्ताः । ते सन्तः । यथाबुद्धि स्वस्वबुद्ध्यनुसारेण । उत्तरम् । अकुर्वत ॥ ५ ॥ सम्यगिति । अथानन्तरम् । प्रभुः उत्तरे प्रत्युत्तरे च समर्थः श्रीहरिः । तत्सन्मण्डलकृतस्वप्रश्नोत्तरम् । सम्यग्यथार्थजातम् । इतीत्थम् । न मत्वा । तत्स्वकृतप्रश्नोत्तरम् । स्वयमेव । आह । हे साधवः ! । तेन मुमुक्षुणा । आदौ प्रथमस्तु । कृष्णसाकारता । दृढं यथातथा । विज्ञेया साक्षाद्भगवत्साधुसमागमेन बोध्या ॥ ६ ॥ एतदेव पुनः स्पष्टमाह । ब्रह्मेति । ब्रह्मज्योतिःसमूहेऽक्षरब्रह्मतेजःपुञ्जे । सदा दिव्यतनुः । हरिः । अस्ति । अक्षरब्रह्मभावापन्नानन्तमुक्तकृतसेवनो वर्त्तते इत्यर्थः । स एवंविधः श्रीहरिरेव । भुवि । नृणाम् । श्रेयसे । त्राकृतिः । जायते । इतीत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ७ ॥ इतीति । इतीत्थम् । ज्ञात्वा । तस्य प्रत्यक्षस्य श्रीहरेः । अतिभावतः । दृढः । आश्रयः । कार्यः । ततस्तदनन्तरम् । अस्य श्रीहरेः । धर्मोपेता । भक्तिः । प्रीत्या । सर्वदा । कार्या ॥ ८ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य भूताष्टवसुभूमिते । राधशुक्लप्रतिपदि वचोऽमृतमिदं हरेः ॥१॥ तत्र दुर्गपुरे स्वामी वाहारूढो निजाश्रमात् । लक्ष्मीवाटीमुपागत्य वेद्यामास्ते स्म तत्र सः ॥ २ ॥ सद्भिर्वृतश्च गृहिभिर्भूरिभिः स स्वमाश्रितैः । सितवासाः प्रसन्नास्यः पप्रच्छ स्वाग्रगान्सतः ॥ ३ ॥ मुमुक्षोरिह जीवस्य किं तत्साधनमुत्तमम् । आत्यन्तिकं भवेच्छ्रेयो येन निर्विघ्नमञ्जसा ॥ ४ ॥ श्रेयोऽध्वनि महाविघ्नः कश्चास्तीति निगद्यताम् । इति पृष्टा यथाबुद्धि त उत्तरमकुर्वत ॥ ५ ॥ सम्यक्तन्नेति मत्वाऽथ स्वयमेवाह तत्प्रभुः । आदौ तेन तु विज्ञेया कृष्णसाकारता दृढम् ॥ ६ ॥ ब्रह्मज्योतिःसमूहेऽस्ति सदा दिव्यतनुर्हरिः । स एव श्रेयसे नृणां त्राकृतिर्जायते भुवि ॥ ७ ॥ इति ज्ञात्वाऽऽश्रयस्तस्य दृढः कार्योऽतिभावतः । धर्मोपेता ततो भक्तिः प्रीत्या कार्याऽस्य सर्वदा ॥ ८ ॥

भक्तिमन्त इति । किञ्च । तेन । भक्तिमन्तः श्रीहरेरेकान्तिकोपासनायुक्ताः । ये । सन्तः । ते । परमादरात् । सेव्याः । एतदेव । मुमुक्षोः । परमम् । श्रेयः-साधनम् । मतम् ॥ ९ ॥ एवं प्रथमप्रश्नोत्तरं कृत्वा द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह पड्भिः शुष्केति । हे साधवः ! । अत्रास्मिन् श्रेयोमार्गे । शुष्कवेदान्तिनः शुद्धाद्वैतवादिनः पुरुषस्य । सङ्गः । महान् । विघ्नः । अस्ति । इति । गम्यताम् । अस्य शुष्कवेदान्तिनः । सङ्गे समागमे कृते सति । तदीयगुणदर्शनात् । तस्मिन् । प्रीतिः । स्यात् ॥ १० ॥ गुण इति । यत्र यस्मिन् । जने । गुणः । समीक्ष्येत । तस्मिन् जने । आशु शीघ्रम् । रतिः प्रीतिः । भवेत् । इति हीत्थमेव । लोकेरपि । ईक्ष्यते । अस्य । शुष्कवेदान्तिनः । गुणम् । ब्रुवे । शृणुत ॥ ११ ॥ आत्मेति । आत्मा जीवः । नित्यः । निर्विकारः । निराकृतिररूप एव । भवति । अस्यात्मनः । जन्ममृत्युश्च । नैव भवति । पापकर्मणाम् । सङ्गश्च । नैव भवति ॥ १२ ॥ परमात्मेति । परमात्मापि । सर्वदा । नित्यादिगुणयुक्तो नित्यनिर्विकारादिगुणसहितः । अस्ति । तस्मिन्परमात्मनि । त्वय्यात्मनि च । वास्तवः । भेदः । क्वचित्कदाचिदपि । नैवास्ति । हि प्रसिद्धमेतदात्मैवेदमग्र आसीदित्यादिश्रुतिषु । एवमित्युत्तरेण सम्बन्धः

भक्तिमन्तश्च ये सन्तः सेव्यास्ते परमादरात् । श्रेयःसाधनमेतद्धि मुमुक्षोः परमं मतम् ॥९॥ शुष्कवेदान्तिनः सङ्गो महान् विघ्नोऽत्र गम्यताम् । सङ्गेऽस्य तस्मिन् प्रीतिः स्यात्तदीयगुणदर्शनात् ॥ १० ॥ गुणो यत्र समीक्ष्येत तस्मिन्नाशु भवेद्रतिः । इतीक्ष्यते हि लोकेऽपि शृणुतास्य गुणं ब्रुवे ॥ ११ ॥ आत्मा नित्यो निर्विकारो भवत्येव निराकृतिः । नैवास्य जन्ममृत्युश्च न सङ्गः पापकर्म-णाम् ॥ १२ ॥ परमात्माऽपि नित्यादिगुणयुक्तोऽस्ति सर्वदा । तस्मिंस्त्वयि च नैवास्ति भेदो हि वास्तवः क्वचित् ॥ १३ ॥ एवं गुणं दर्शयित्वा कुर्यादाकारखण्डनम् । हरेस्ततः स सत्सङ्गी स्याद्भक्तिभ्रष्टतत्समः ॥ १४ ॥ अत एष महाविघ्नः श्रेयोमार्गे ततोऽस्य तु । महादुष्टस्य नो कार्यः क्वचित्सङ्गो मुमुक्षुभिः ॥ १५ ॥ इति प्रश्नोत्तरं स्वामी कृपया स महाप्रभुः । कृत्वा पुनरुपागच्छन्नगरं तद्वृतो निजैः ॥ १६ ॥ तत्र प्राचीनवक्त्रस्य वेद्यामुत्तमवेश्मनः । न्यषीदन्मञ्चकवरे परितः स वृतः स्वकैः ॥ १७ ॥

॥ १३ ॥ एवमिति । एवमेवंविधम् । गुणम् । दर्शयित्वा । हरेः परमात्मनः । आकारखण्डनम् । कुर्यात् । ततस्तनन्तरम् । सत्सङ्गी शुष्कवेदान्तिसङ्गवान् । स पुरुषः । भक्तिभ्रष्टतत्समो भगवद्भक्तिच्युतशुष्कवेदान्तिसमानः । स्यात् ॥ १४ ॥ अत इति । अतो हेतोः । एष शुष्कवेदान्तिसङ्गरूपः । श्रेयोमार्गे कल्याणमार्गे । महाविघ्नो महान्तरायोऽस्ति । ततो हेतोः । महादुष्टस्य शुष्कवेदान्तिनः । सङ्गस्तु । मुमुक्षुभिः । क्वचित्कदाचिदपि । नो कार्यः ॥ १५ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । प्रश्नोत्तरं स्वद्वितीयप्रश्नप्रतिवचनम् । कृपया । कृत्वा । स्वामी । महाप्रभुः । स श्रीहरिः । निजैः स्वाश्रितैस्त्यागिगृहिभक्तैः । वृतो वेष्टितः सन् । पुनः । तत् । नगरं दुर्गपत्तनम् । उपागच्छत् ॥ १६ ॥ तत्रेति । तत्र दुर्गपत्तने । प्राचीनवक्त्रस्य प्राग्द्वारस्य । उत्तमवेश्मनः स्वदुर्गान्तर्वर्त्युत्तमनृपतिभवनस्य । वेद्यां बहिर्वेदिकायाम् । मञ्चकवरे स्वास्तृतोत्तमपर्यङ्कासने । स श्रीहरिः । स्वकैः स्वाश्रितैरनेकत्यागिगृहिजनैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः सन् । न्यषीदत् ॥ १७ ॥

साधूनिति । स श्रीहरिः । प्रसन्नः सन् । स्वयमेव । पुरःस्थान् । साधून् । पुनः । अवदत् । हे साधवः ! । मया । सर्वाणि । शास्त्राणि । अवगाह्यालोड्य । इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण । निश्चितम् । अस्ति । हि ॥१८॥ आत्मन इति । आत्मनः स्वजीवस्य । ब्रह्मणः परमात्मनश्चापि । साक्षाद्दर्शनं हृदि प्रत्यक्षवीक्षणम् । अन्तरा विना । मायिकैः । सुखराशिभिः । कस्यापि भक्तजनस्य । शान्तिः । नैव स्यात् ॥१९॥ तदिति । तदात्मब्रह्मणोः साक्षाद्दर्शनं तु । साक्षाद्धरेः प्रत्यक्षपुरुषोत्तमस्यैव । ध्यानोपासनं नवधा भक्तिपूर्वकं चिन्तनम् । अन्तरा । तपोव्रतादिभिः । साधनानन्तरैः । नैव जायते ॥ २० ॥ तदिति । अत्र लोके । ये पुरुषाः । तच्छ्रीहरेर्ध्यानोपासनम् । हित्वा । साधनानन्तरैः । तत्प्राप्त्यै आत्मपरमात्मदर्शनार्थम् । यतन्ते । ते पुरुषास्तु । स्वेष्टरसप्राप्त्यै । जिह्वया । खमाकाशमेव । लिहन्ति । यथाऽऽकाशमनिशं लिहतामपि जनानां वाञ्छितरसप्राप्तिर्न भवेत्तथा श्रीहरिध्यानोपासनेतरसाधनैरात्मपरमात्मदर्शनं न स्यादेवेत्यर्थः ॥ २१ ॥ सर्वेति । ततो हेतोः । आत्म-

साधून् पुरःस्थानवदत्प्रसन्नः स पुनः स्वयम् । मयाऽवगाह्य शास्त्राणि सर्वाणीत्थं हि निश्चितम् ॥ १८ ॥
आत्मनो ब्रह्मणश्चापि साक्षाद्दर्शनमन्तरा । कस्यापि शान्तिर्नैव स्यान्मायिकैः सुखराशिभिः ॥ १९ ॥
तत्तु साक्षाद्धरेरेव ध्यानोपासनमन्तरा । तपोव्रतादिभिर्नैव जायते साधनान्तरैः ॥ २० ॥
तद्धित्वा ये यतन्तेऽत्र तत्प्राप्त्यै साधनान्तरैः । ते तु स्वेष्टरसप्राप्त्यै खं लिहन्त्येव जिह्वया ॥ २१ ॥
सर्वप्रयत्नेन तत आत्मब्रह्मदिदृक्षुभिः । ध्यातव्यो त्र्याकृतिः कृष्णः प्रीत्येत्यस्ति मतं मम ॥ २२ ॥
केचित्सांख्येन योगेन यतन्तेऽत्र तदाप्तये । तेषां भूरिप्रयासेन कश्चिदेव तदाप्नुयात् ॥ २३ ॥
तदपि श्रीहरेरेव कृपयैव हि सिद्ध्यति । तद्भूरिकष्टं वीक्ष्याप्तकारुण्यस्यान्तरात्मनः ॥ २४ ॥
साधनान्तरमुज्झित्वा ततोऽयं मदुदीरितः । पक्षः श्रय्योऽतिसुकरः सर्वसाध्यः सुबुद्धिभिः ॥ २५ ॥

ब्रह्मदिदृक्षुभिर्भक्तैः । सर्वप्रयत्नेन । प्रीत्या । त्र्याकृतिः । कृष्णः श्रीहरिः । ध्यातव्य उपासनापूर्वं चिन्तनीयः । इत्येवंविधम् । मम । मतं सिद्धान्तः । अस्ति ॥ २२ ॥ केचिदिति । अत्र लोके । केचित्पुरुषाः । तदाप्तये आत्मब्रह्मदर्शनार्थम् । सांख्येन निर्बीजसांख्ययोगेन । योगेन निर्बीजाष्टाङ्गयोगेन । यतन्ते । तेषां तथाविधानां पुरुषाणां मध्ये । कश्चिदेव । भूरिप्रयासेन । तदात्मपरमात्मादर्शनम् । आप्नुयात् ॥ २३ ॥ तदेति । तत्कस्यचित्तद्दर्शनोपलम्भनमपि । तद्भूरिकष्टम् । वीक्ष्य । आप्तकारुण्यस्य जातदयोदयस्य । अन्तरात्मनस्तत्कर्मफलप्रदान्तर्यामिणः । श्रीहरेरेव । कृपयैव । सिद्ध्यति । हि ॥ २४ ॥ साधनेति । ततो हेतोः । साधनानन्तरम् । उज्झित्वा त्यक्त्वा । सुबुद्धिभिः । मदुदीरितः । सर्वसाध्यः । अतएव । अतिसुकरः । अयम् । पक्षः । श्रय्य आश्रयणीयः ॥ २५ ॥

सुधेति । इत्येवंविधाम् । ईश्वरस्य प्रत्यक्षपरमेश्वरस्य श्रीहरेः । सुधासमाम् । वाचम् । निशम्य । सदःस्थाः । भक्ताः । सर्वे । ते । साधुजनाः । द्वितीयाश्रमिणश्च । हृदि । मोदम् । प्राप्य तं । स्वावासं व्रजन्तं श्रीहरिम् । प्रणेमुः ॥२६॥ यः प्राहात्यन्तिकश्रेयःसाधनं विघ्नवर्जितम् । तन्मार्गे च महद्विघ्नमात्मनः स्वस्य चापि हि ॥ १ ॥ साक्षाद्दृष्टेः साधनं च श्रीहरिः स ददातु मे । तत्साधनं ततो विघ्नान्मां रक्षतु दयानिधिः ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीदर्यकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकैकोनषष्टितमस्तरङ्गः ॥ २५९ ॥ ३६ ॥

देशादेर्विषमत्वेऽपि विस्मृतिर्यस्य नो भवेत् । तज्ज्ञानं श्रीहरेः प्रोक्तं सप्तत्रिंशे यथार्थतः ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८५) राधशुक्लतृतीयायां वैशाखमासस्य शुक्लपक्षागततृतीयातिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य । राज्ञः । दुर्गे । उदगास्यस्योदग्द्वारस्य । वेश्मनस्तस्यैव भवनस्य । वितर्दौ बाह्यवेदिकायाम् । चक्रकोत्तमेऽतिश्रेष्ठे चक्रकासने । स श्रीहरिः । न्यषीदत् ॥ २ ॥ सितेति । सिताम्बरः परिहितसकलश्वेतवसनः । नानादेशसमायातैः । त्यागिभिः । गृहिभिश्च । भक्तैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः । स श्रीहरिः । प्रीतः प्रसन्नः सन् । स्वयमेव । तान् सर्वान्स्वभक्तान् । प्रोवाच ॥ ३ ॥ यस्येति । हे भक्ताः ! । यस्य भक्तस्य । हृदि । साक्षाद्भगवतः । यथावद्यथार्थतया । निश्चयः । जातः स्यात् । स भक्तस्तु । क्वापि कदाचिदपि । ततस्तन्निश्चयात् । ध्रुवमेव । नापसरति । तस्य स निश्चयो न निवर्त्तते इत्यर्थः ॥ ४ ॥ देशेति । देशकालक्रियासङ्गवैषम्ये सत्यपि । स तन्निश्चयः । यथापुरा पूर्ववदेव । तिष्ठेत् । तस्य तन्निश्चयस्य । अल्पमात्रोऽपि । ह्रासः क्षीणता । क्वचित्कदाचिदपि । न भवेत् ॥ ५ ॥ एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति द्वाभ्याम् । दैवादिति । यथा । दैवात् प्रारब्धवशतः । दारिद्र्यं दरिद्रताम् । प्राप्तस्य । राज्ञः । अथवा । इभ्यस्य धनिनः पुरुषस्य । अल्पमपि । कदन्नादि कोद्रवप्रभृतिकम् । आदिशब्दाज्जीवन्तीपत्र–कपित्थ–बदरादिग्रहणम् । अदतो भुञ्जानस्य । प्राग्वैभवस्मृतिः । तिष्ठेत् ॥ ६ ॥

सुधासमां वाचमितीश्वरस्य निशम्य ते साधुजनाः सदःस्थाः । भक्ता द्वितीयाश्रमिणश्च सर्वे मोदं हृदि प्राप्य च तं प्रणेमुः ॥२६॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकैकोनषष्टितमस्तरङ्गः ॥ २५९ ॥ ३६ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य भूताष्टवसुभूमिते । राधशुक्लतृतीयायां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य स वेश्मनः । वितर्दावुदगास्यस्य न्यषीदच्चक्रकोत्तमे ॥ २ ॥ सिताम्बरो वृतो भक्तैस्त्यागिभिर्गृभिश्च सः । नानादेशसमायातैः प्रीतः प्रोवाच तान्स्वयम् ॥ ३ ॥ यस्य साक्षाद्भगवतो यथावन्निश्चयो हृदि । जातः स्यात्स तु न क्वापि ततोऽपसरति ध्रुवम् ॥ ४ ॥ देशकालक्रियासङ्गवैषम्येऽपि यथापुरा । स तिष्ठेन्नाल्पमात्रोऽपि ह्रासस्तस्य भवेत्क्वचित् ॥ ५ ॥ दैवात्प्राप्तस्य दारिद्र्यं राज्ञ इभ्यस्य वा यथा । कदन्नाद्यदतोऽप्यल्पं तिष्ठेत्प्राग्वैभवस्मृतिः ॥ ६ ॥

तथेति । तथा । भागवतं साक्षाद्भगवन्निश्चयसम्बन्धि । सौख्यम् । पुरा प्रथमतः । अनुभूतवतः प्राप्तस्य भक्तस्य । दैवात्प्रारब्धवशतः । देशान्तराद्याप्तौ सत्यामपि । तत्स्मृतिर्भगवन्निश्चयसौख्यस्मरणम् । तिष्ठेत् । हि । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥ ७ ॥ भजन्निति । स तथाविधो भक्तः । तत्र देशान्तराद्याप्तौ सत्यामपि । अन्तरे । हरिमेव । सदा । भजन्सन् । अविक्लवः सन्नेव । प्रारब्धप्रापिते । सुखदुःखे । भुङ्क्ते ॥ ८ ॥ तस्मादिति । तस्माद्धेतोः । नराकृतेः । साक्षात्कृष्णस्य । ज्ञानं निश्चयात्मकं वेदनम् । मुमुक्षुणा । अञ्जसा तत्त्वतः । दृढीकार्यम् । यज्ज्ञानम् । विपद्यपि । न चलेत् ॥ ९ ॥ तदिति । हे भक्ताः ! । तत् ज्ञानम् । यादृशं यथाविधम् । अस्ति । तत्तथाविधम् । वो युष्मभ्यम् । यथावत् । कथयामि । कृष्णाकृतिः श्रीहरेर्मूर्त्तिः । मायिकाकारतः । विलक्षणा । अस्ति ॥ १० ॥ तां विशिनष्टि । अतीति । अतीव रमणीयानि परस्परस्पर्द्धिरमणीयत्वान्यङ्गान्यवयवा यस्याः सा । सर्वेषां सौन्दर्याणां संग्रहो यस्यां सा । दिव्या सकललावण्यमयी । नित्या सनातना । अकालगुणा कालविधेयपरिणामत्व विनाशत्वादिगुणवर्जिता । सर्वेषां सच्चिदानन्दधर्मिणामक्षरमुक्तानां तदन्येषां च । मनोहरा यद्दर्शनानन्तरमन्यदर्शनादौ मनः कदापि

तथा भागवतं सौख्यमनुभूतवतः पुरा । दैवाद्देशान्तराद्याप्तावपि तिष्ठेद्धि तत्स्मृतिः ॥ ७ ॥
भजन्नेव स तत्रापि हरिमेवान्तरे सदा । प्रारब्धप्रापिते भुङ्क्ते सुखःदुखे अविक्लवः ॥ ८ ॥
तस्मान्नराकृतेः साक्षात्कृष्णस्य ज्ञानमञ्जसा । मुमुक्षुणा दृढीकार्यं चलेद्यन्न विपद्यपि ॥ ९ ॥
तज्ज्ञानं यादृशं तच्च यथावत्कथयामि वः । मायिकाकारतः कृष्णाकृतिरस्ति विलक्षणा ॥ १० ॥
अतीव रमणीयाङ्गा सर्वसौदर्यसंग्रहा । दिव्या नित्याऽकालगुणा सर्वेषां च मनोहरा ॥ ११ ॥
तेजःपुञ्जेऽक्षरे धाम्नि नित्यं कृष्णो विराजते । तद्भक्ताश्च तदाकाराः सेवन्ते स्वामिनं हि तम् ॥ १२ ॥
कृष्णः स्वामी सेवकास्ते पुरुषाः पुरुषोत्तमम् । भजन्तीति विशेषोऽस्ति तत्सारूप्येऽपि सेविनाम् ॥ १३ ॥

नापसरेत्तथाविधा च ॥ ११ ॥ तेज इति । तेजःपुञ्जे कोटिकोटिसूर्येन्दुवह्नितेजसोऽप्यतिशयितमहोराशिरूपे । अक्षरे । धाम्नि । अक्षरधाममध्यगतदिव्यमन्दिरान्तर्वर्तिदिव्यसिंहासने इत्यर्थः । कृष्णः श्रीहरिः । नित्यम् । विराजते । तदाकारास्तस्याकार इवाकारा येषां तथाभूताः । साक्षाद्भगवदेकान्तिकोपासनातिप्रीततत्सम्प्राप्तसच्चिदानन्दादितद्गुणमयत्वेन येषां तत्सेवार्हास्तत्समानाः सुन्दरमूर्त्तयः सन्ति तथाविधा इत्यर्थः । तद्भक्ताः । स्वामिनमपरिमितगुणैश्वर्याद्येकाधारं स्वसेव्यम् । तं कृष्णम् । सेवन्ते ॥ १२ ॥ कृष्ण इति । कृष्णः । स्वामी । अस्ति । ते तद्भक्ताः । सेवकाः । सन्ति । पुरुषाः पुरुषाकाराः । ते भक्ताः । पुरुषोत्तमं पुरुषकारेभ्यस्तेभ्यऽप्यतिरमणीयपुरुषाकृतित्वात्तद्गुणादिभ्योऽपि तद्गुणादीनां सर्षपेभ्यः शैलस्येव महदन्तरत्वेनातिश्रेष्ठत्वादुत्तमपुरुषं कृष्णम् । भजन्ति । इत्येवंविधः । सेविनां कृष्णसेवकानाम् । तत्सारूप्ये कृष्णसमानरूपत्वे सत्यपि । विशेषस्तस्य तेषां च भेदः । अस्ति ॥ १३ ॥

कृष्णेति । कृष्णतुल्यः । कृष्ण एव । अन्यः । कोऽपि । पूरुषोऽक्षरादिको भक्तः । नतु कृष्णतुल्यो नैवास्ति । अस्य कृष्णस्य । महिम्नः । पारमन्तम् । कोऽप्यनेककोटिमुक्तान्यतमः कश्चिन्मुक्तोऽपि । कुत्रचित्कदाचिदपि । न याति ॥१४॥ अप्राकृतेति । गुणात्मका मायिकगुणमया अपि । देहिनो जीवाः । अप्राकृतगुणस्य प्रकृतिकार्यगुणवर्जितस्य । कल्यागुणवारिधेः । अस्य साक्षात्कृष्णस्य । ध्यानेनैकान्तिकोपासनायुक्तचिन्तनेन । नैर्गुण्यम् । यान्ति । सच्चिदानन्दमयब्रह्मतनुं सम्प्राप्य श्रीहरिसेवायां तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥ ममेति । हे जनाः ! । सर्वाधीसस्य सर्वश्वरेश्वरस्य । अस्य कृष्णस्य । आज्ञावशतः । महापुमान्महामायाधिपतिरक्षरपुरुषः । महामाया च । नैकाण्डसर्गादिम् । कुरुते । ध्रुवमेव ॥ १६ ॥ स्वधामेति । अयम् । कृष्णः । स्वधामस्थः स्वकीयाक्षरधामात्रस्थितः सन्नेव । ब्रह्माण्डकोटिषु । स्थितेष्वितिशेषः । जीवेश्वरव्रजेषु जीवानामीश्वराणां च समूहेष्वपि । अन्तर्यामिस्वरूपेण । स्थितो यथायोग्यं तत्तत्कर्मफलप्रदानायावस्थितोऽस्ति ॥ १७ ॥ ननु जीवेश्वरान्तर्यामितया तदवस्थाने तद्दोषाणां तस्मिन्नपि तद्द्वारा संक्रमः स्यादितिचेन्नाश्माद्यवस्थिताग्नावश्मादिगतदोषादर्शनादित्याह । अश्मेती । यथा । अश्मकाष्टादिगस्य पाषाणेन्धनाद्यवस्थितस्यापि । वह्नेः । रूपम् । पृथगश्मादीभ्योऽन्यदेव । अस्ति । तथैव । तेषु जीवेश्वरेषु । स्थितस्यापि । हरेः । तदन्तर्यामिस्वरूपम् । अन्यत्ततः पृथगेवास्ति ॥१८॥ जीवेति । सर्वान्तर्यामी श्रीहरिरेव । सर्वेषाम् । जीवेश्वराणाम् । जीवनं जीवनहेतुः । अस्ति । हि । ते जीवेश्वराः । तं तथाविधं श्रीहरिम् । विना । किञ्चित्किमपि कर्त्तुम् । तथा । भोक्तुम् । नेशते समर्था न भवन्ति । वै । तथाचोक्तं श्रीभागवते । "हरिर्हि साक्षाद्भगवान् शरीरिणामात्मा झषाणामिव तोयमीप्सितमि"ति । "ईशाभिसृष्टं ह्यवरुन्ध्महेऽङ्ग ! दुःखं सुखं वा गुणकर्मसङ्गात् । आस्थायतत्तद्यदयुंक्तनाथश्चक्षुष्मताऽन्धा इव नीयमाना" इति च ॥ १९ ॥ ईदृगिति । ईदृक् स्वतःसिद्धभूरिमहैश्वर्यनिधिः । प्रभुः श्रीहरिः । अयं भवन्नयनविषयः सन् । भूमौ । जीवानाम् । श्रेयसे । नृनाट्यम् । विदधाति ॥ २० ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । अत्र सत्सङ्गे । यो भक्तः । साक्षाद्धरिम् । दृढनिश्चयतः । ज्ञात्वा । तस्य श्रीहरेरेव । भक्तिम् । कुर्वन्सन् । हृदि । तत्सौख्यम् । अनुभवेत् ॥ २१ ॥

> कृष्णतुल्यः कृष्ण एव न त्वन्यः कोऽपि पूरुषः । पारमस्य महिम्नश्च कोऽपि याति न कुत्रचित् ॥ १४ ॥ अप्राकृतगुणस्यास्य कल्याणगुणवारिधेः । ध्यानेन यान्ति नैर्गुण्यं देहिनोऽपि गुणात्मकाः ॥ १५ ॥ महापुमान्महामाया त्वस्याज्ञावशतो ध्रुवम् । सर्वाधीशस्य नैकाण्डसर्गादि कुरुते जनाः ॥ १६ ॥ स्वधामस्थः स्वयं कृष्णः स्थितो ब्रह्माण्डकोटिषु । अन्तर्यामिस्वरूपेण जीवेश्वरव्रजेष्वपि ॥ १७ ॥ अश्मकाष्ठादिगस्यापि वह्ने रूपं यथा पृथक् । हरेस्तेषु स्थितस्यापि त्वन्यदेव तथैव तत् ॥ १८ ॥ जीवेश्वराणां सर्वेषां जीवनं च स एव हि । तं विना ते न वै किञ्चित्कर्तुं भोक्तुं तथेशते ॥ १९ ॥ ईदृक्स्वतःसिद्धभूरिमहैश्वर्यनिधिः प्रभुः । जीवानां श्रेयसे भूमौ नृनाट्यं विदधात्ययम् ॥ २० ॥ इति साक्षाद्धरिं ज्ञात्वा दृढनिश्चयतोऽत्र यः । तस्यैव भक्तिं कुर्वंस्तत्सौख्यं चानुभवेद्धृदि ॥ २१ ॥

तदिति । तस्य भक्तस्य । आपत्कालेऽपि । तद्विस्मृतिर्भगवत्सुखविस्मरणम् । कर्हिचित् । न स्यात् । अतो हेतोः । मुमुक्षुर्भक्तः । एतन्मदुक्तज्ञानमेव । यत्नेन । साधयेत् । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥ २२ ॥ सर्वैरिति । मच्छ्रितैः । भवद्भिः । सर्वैरपि । एतत् ज्ञानम् । परमादरात् । सर्वथैव । दृढीकार्यम् । यतो हेतोः । इदं ज्ञानम् । श्रेयोमूलमात्यन्तिककल्याणकारणभूतम् । अस्ति ॥२३॥ आपदिति । क्वचित् । आपत्काले । प्राप्ते सत्यपि । क्वचित् । सत्सङ्गात् । बहिः । निःसृतौ सत्यामपि । अस्मिन् ज्ञाने । दृढीकृते सति । स्वस्थितेः स्वकल्याणमार्गात् । भङ्गश्च्युतित्वम् । न भवेत् ॥२४॥ अत इति । अतो हेतोरेव । मयाऽपि । एषा । वार्त्ता । भवताम् । अग्रे । कृता । मुमुक्षूणां भक्तानाम् । हितावहा । सैषा वार्त्ता । स्वहृदये । अवधार्या भवद्भिः सर्वथाऽवधारणीया ॥ २५ ॥ इतीति । इत्येवंविधम् । जगद्गुरोः । तस्य श्रीहरेः । सुधातुलितम् । वचः । साधु सम्यग्यथातथा । निशम्य । तदाश्रिताः । ते । मुनयः । गृहिणश्च । तुतुषुः । हृदये । तच्छ्रीहरिवचोऽमृतम् । तथा श्रीहर्युक्त-

तद्विस्मृतिर्न तस्य स्यादापत्कालेऽपि कर्हिचित् । अतो मुमुक्षुर्यत्नेन साधयेदेतदेव हि ॥ २२ ॥ सर्वैर्भव-
द्भिरप्येतन्मच्छ्रितैः परमादरात् । सर्वथैव दृढीकार्यं श्रेयो मूलमिदं यतः ॥ २३ ॥ आपत्काले क्वचित्प्राप्ते
सत्सङ्गान्निःसृतौ बहिः । अपि न स्वस्थितेर्भङ्गो भवेदस्मिन् दृढीकृते ॥ २४ ॥ अत एव मयाऽप्येषा
वार्त्ताऽग्रे भवतां कृता । साऽवधार्या स्वहृदये मुमुक्षूणां हितावहा ॥ २५ ॥ इति तस्य जगद्गुरोः
सुधातुलितं साधुवचो निशम्य ते । मुनयो गृहिणस्तदाश्रितास्तुतुषुस्तद्धृदये तथा दधुः ॥ २६ ॥

इति श्रीशतानन्दमुनिविरचिते हरिवाक्यसुधासिन्धौ द्विशताधिकषष्टीतमस्तरङ्गः ॥ २६० ॥ ३७ ॥

शकाब्दे विक्रमार्कस्य भूताष्टवसुभूमिते । राधशुक्लचतुर्दश्यां वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥
तत्र दुर्गपुरे स्वामी स गोपीनाथमन्दिरे । चक्रकासन आस्ते स्म वृतो भक्तैः सिताम्बरः ॥ २ ॥

प्रकारेणैव । दधुः ॥ २६ ॥ विषमत्वेऽपि देशादेः स्यान्न यद्विस्मृतं क्वचित् । तज्ज्ञानं स्वस्य यः प्राह देयान्मे श्रीहरिः स तत् ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्येकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्स्वनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकषष्टितमस्तरङ्गः ॥ २६० ॥ ३७ ॥

हरेर्नराकृतेः साक्षान्नित्यता भजनीयता । षट्दोषहेयतेत्यादिस्वष्टत्रिंशेऽखिलं स्मृतम् ॥ १ ॥ शकेति । शकेति पूर्वार्द्धं व्याख्यातम् । (१८८५) राधशुक्लचतुर्दश्यां वैशाखमासस्य शुक्लपक्षागतचतुर्दशीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । गोपीनाथमन्दिरे उत्तमनृपतिदुर्गान्तिर्वर्त्ति-श्रीगोपीनाथप्रासादैकदेशे इत्यर्थः । चक्रकासने । भक्तैर्नानादेशागतत्यागिगृहिस्वाश्रितजनैः । वृतः सभायां परिवेष्टितः । सिताम्बरः परिहितसकलश्वेतवसनः । स्वामी । स श्रीहरिः । आस्ते स्म ॥ २ ॥

स इति । जगद्गुरुः । स श्रीहरिः । पुरतः स्वाग्रप्रदेशे । निविष्टान् । मुक्तानन्दप्रमुखान् । सतः साधून् । मधुरया । वाचा । आनन्दयन्सन् । उवाच ॥ ३ ॥ सम्यगिति । हे साधवः ! । मया । सम्यक् । शास्त्रविचारेण सांख्यादिशास्त्राणां सम्यग्विचारेण । सुनिश्चितम् । अस्ति । मायाकार्यसमुद्भवाः । सर्वाः । आकृतयः । मृषा कालेन विनाशनीयत्वात्सततपरिणामित्वाच्च मिथ्या भूता एव । सन्ति ॥ ४ ॥ अक्षर इति । अक्षरे । धाम्नि । कृष्णस्य । सर्वशः । तद्भक्तानां च । याः । आकृतयः । सन्ति । तास्तु । सत्याः कालेनाप्यविनाशनीया अपरिणामिन्यश्च । दिव्या अतिरमणीयाः । भासुरा दिव्यतेजोमयाश्च । सन्ति ॥ ५ ॥ पुरुषेति । तत्राक्षरे धामनि । स श्रीकृष्णः । ते तद्भक्ताश्च । पुरुषाकृतयः । सच्चिदानन्दरूपाः । दिव्यान्यङ्गान्यवयवाः वस्त्राणि भूषणानि च येषां तथाविधाश्च । सन्ति ॥ ६ ॥ तैरिति । तैस्तथाविधैर्भक्तैः । विविधैः । दिव्योपचारकैः । प्रेम्णा । संसेवितः । तेभ्यो भक्तेभ्यः । परमानन्ददः । असौ श्रीकृष्णः । तत्राक्षरधाम्नि ।

स मुक्तानन्दप्रमुखान् निविष्टान् पुरतः सतः । आनन्दयन्मधुरया वाचोवाच जगद्गुरुः ॥ ३ ॥ सम्यक् शास्त्रविचारेण मया त्वस्ति निश्चितम् । मृषैवाकृतयः सर्वा मायाकार्यसमुद्भवाः ॥ ४ ॥ अक्षरे धाम्नि कृष्णस्य तद्भक्तानां च सर्वशः । याः सन्त्याकृतयस्तास्तु सत्या दिव्याश्च भासुराः ॥ ५ ॥ पुरुषाकृतयः सन्ति स च ते तत्र धामनि । सच्चिदानन्दरूपाश्च दिव्याङ्गवस्त्रभूषणाः ॥ ६ ॥ तैः सेवितोऽसौ विविधैः प्रेम्णा दिव्योपचारकैः । परमानन्दस्तेभ्यो वर्तते तत्र सर्वदा ॥ ७ ॥ एतादृशोऽयं कारुण्याज्जातोऽस्ति श्रेयसे नृणाम् । इह दृग्विषयः सेवां हरिर्वः स्वीकरोत्यसौ ॥८॥ रूपेऽस्यास्मिन्नक्षरस्थे मूलरूपे च किञ्चन । भेदो न सर्वथाऽस्तीति जानीत निश्चितं हृदि ॥९॥ सर्वेषामक्षरादीनां नियन्ता चेश्वरेश्वरः । असावेकान्तभावेन भवद्भिः सेव्य आदरात् ॥१०॥ अस्यैव पूर्वमासन् येऽवताराः श्रेयसे नृणाम् । वन्द्याः पूज्यास्तेऽपि सन्ति भजनीयाश्च भावतः ॥११॥

सर्वदा । वर्त्तते ॥ ७ ॥ एतादृश इति । एतादृश एवंविधमहिमः । अयं कृष्णः । नृणां स्वाश्रितजनानाम् । श्रेयसे आत्यन्तिककल्याणं विधातुम् । इह लोके । कारुण्यात् । जातः । अस्ति । हरिर्हरिनामा । असौ कृष्णः । वो युष्माकम् । दृग्विषयो नयनगोचरः सन् । सेवां युष्माभिः कृतां परिचर्याम् । स्वीकरोति ॥ ८ ॥ रूप इति । अस्य श्रीहरेः । अस्मिन् युष्मदृग्गोचरे । रूपे । अक्षरस्थे । मूलरूपे च । किञ्चन । भेदः । सर्वथा । नास्ति । इतीत्थम् । यूयम् । हृदि । निश्चितमेव । जानीत ॥ ९ ॥ सर्वेषामिति । अक्षरादीनाम् । सर्वेषाम् । नियन्ता । ईश्वरेश्वरश्च । असौ श्रीहरिः । भवद्भिः सर्वैः । एकान्तभावेनैकान्तिकभक्त्या । आदरात् । सेव्यः ॥ १० ॥ अस्येति । अस्य श्रीहरेरेव । ये । अवतारा रामकृष्णादयः प्रादुर्भावाः । नृणाम् । श्रेयसे । पूर्वम् । आसन् । ते अवतारा अपि । भावतः । वन्द्याः । पूज्याः । भजनीयाश्च । सन्ति ॥ ११ ॥

साक्षादिति । एवममुना प्रकारेण । साक्षात्प्रत्यक्षतया वर्त्तमानम् । इमं श्रीहरिम् । तत्त्वतः । सर्वकारणम् । ज्ञात्वा । अतिप्रयत्नेन । षडगुणान्वक्ष्यमाणान् षट्दोषान् । द्रुतं शीघ्रमेव । हित्वा । भजत ॥ १२ ॥ तानाह । धनेति । धनलोभः । स्त्रीप्रसङ्गः । देहाहन्ता । रसैषणा । स्वीयबन्धुजनप्रीतिः । कुसङ्गिषु । अनुरागिता स्नेहश्च ॥ १३ ॥ भक्ताविति । एते । षट्दोषाः । भक्तौ श्रीहर्येकान्तिकभजने । विघ्नकराः । सन्ति । अतः । धिया विचारयुक्तया मत्या । हेया एव । सतां वक्ष्यमाणलक्षणानां साधूनामेव । सङ्गः । कार्यः । तद्वाक्यं स्वहिताय तैरुक्तं वचनम् । अञ्जसा मनोवाक्तनुभिः । पाल्यम् ॥ १४ ॥ हरीति । ये सन्तः । अखिलम् । हरिवाक्यम् । बहुमानेन । पालयेयुः । क्वचित्कदाचित् । तस्याल्पस्यापि पाल्यस्य श्रीहरिवाक्यस्य । अतिक्रमे अज्ञात्वाप्युल्लङ्घने कृते सति । तस्मिन्नपालिते सतीत्यर्थः । शुचा शोकेन । भृशमतिशयेन । तप्येरन् ॥ १५ ॥ महत्स्विति । तेषु । महत्सु । स्वस्य । जीवः । विशेषतः । सर्वथा ।

साक्षादिमं तत्त्वतस्तु ज्ञात्वैवं सर्वकारणम् । भजतातिप्रयत्नेन हित्वा षडगुणान् द्रुतम् ॥ १२ ॥
धनलोभः स्त्रीप्रसङ्गो देहाहन्ता रसैषणा । स्वीयबन्धुजनप्रीतिः कुसङ्गिष्वनुरागिता ॥ १३ ॥ भक्तौ
विघ्नकरा एते हेया दोषा धियैव षट् । कार्यः सङ्गः सतामेव तद्वाक्यं पाल्यमञ्जसा ॥ १४ ॥
हरिवाक्यं पालयेयुर्बहुमानेन येऽखिलम् । अतिक्रमे क्वचित्तस्य तप्येरंश्च भृशं शुचा ॥ १५ ॥
महत्सु तेषु तु स्वस्य जीवः सत्सु विशेषतः । सर्वथा जटितव्यश्च तेऽनुवर्त्या निरन्तरम् ॥ १६ ॥ दूरे
विषयसम्बन्धादञ्जसा वृत्यमन्यथा । नियमानां स्वकीयानां भङ्गः स्यान्नात्र संशयः ॥ १७ ॥ इति हरेर्वचनं
परमामृतं परमकारुणिकस्य निपीयते । मुदमवाप्य परां विनयेन तं नुनुवुरादरतस्तदुपाश्रिताः ॥ १८ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकैकषष्टितमस्तरङ्गः ॥ २६१ ॥ ३८ ॥

जटितव्यः सम्मेलनीयः । ते महान्तः सन्तः । निरन्तरम् । अनुवर्त्त्या अनुवृत्त्या सेवनीयाः ॥ १६ ॥ दूर इति । विषयसम्बन्धात् । अञ्जसा तत्त्वतः । दूरे । वृत्यम् । अन्यथा ततो दूरे वर्त्तनाभावे । स्वकीयानाम् । नियमानाम् । भङ्गः । स्यात् । अत्रार्थे । संशयः । नास्ति ॥ १७ ॥ इतीति । इत्येवंविधम् । परमकारुणिकस्य । हरेः । परमामृतम् । वचनम् । निपीय । तदुपाश्रिताः । ते मुक्तानन्दादयो मुनयो गृहस्थाश्च । पराम् । मुदम् । अवाप्य । तं स्वावासं व्रजन्तं श्रीहरिम् । विनयेन । आदरतः । नुनुवुस्तुष्टुवुः ॥ १८ ॥ साक्षान्नराकृतेः स्वस्य सर्वथा भजनीयताम् । यो हरिर्दोषहेयत्वं चाह सोऽस्त्वेव मे हृदि ॥ १ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्येकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकैकषष्टितमस्तरङ्गः ॥ २६१ ॥ ३८ ॥

अहं ममत्वमायाया देहादौ हेयता यथा । आत्मनिष्ठा च माहात्म्यज्ञाननिष्ठा हरेर्दृढा ॥ १ ॥ दृष्टान्तदर्शनेनाथ युक्तियुग्वचनोक्तिभिः । एकोनचत्वारिंशे तु स्पष्टत्वेन निरूपिता ॥ २ ॥ शकेति । विक्रमार्कस्य विक्रमादित्यनृपतेः । रसाष्टवसुभूमिते षडष्टाष्टैकसंमिते । शकाब्दे शकवर्षे । संवदष्टादशशताधिकषडशीतितमेवर्षे इत्यर्थः (१८८६) शुचिकृष्णदशम्यामाषाढमासस्य कृष्णपक्षागतदशमीतिथौ । इदम् । हरेः । वचोऽमृतम् । अभूत् ॥ १ ॥ तत्रेति । तत्र तिथौ । दुर्गपुरे । उत्तमस्य राज्ञः । दुर्गे । प्रागास्यस्य प्राग्द्वारस्य । सद्मनस्तस्यैव भवनस्य । बहिर्वेद्याम् । मञ्चासने स्वास्तृतपर्यङ्कविष्टरे । स श्रीहरिः । उपाविशत् ॥ २ ॥ नैकैरिति । नैकैर्नानादेशागतत्वाद्बहुभिः । सद्भिः । गृहिजनैश्च । परिवृतः सभायां संवेष्टितः । सितांशुकधरः परिहितसकलश्वेतवसनः । स श्रीहरिः । प्रीत्या । स्वयमेव । सतः साधून् । अब्रवीत् ॥ ३ ॥ मायामिति । हे सन्तः ! । मायाम् । अपास्य । भगवति साक्षाच्छ्रीहरौ । सततम् । स्थिरा दृढा प्रीतिः । कार्या । इत्येवंविधः । सतां मतः सकलसाधुसम्मतः । सर्वशास्त्राणाम् । सिद्धान्तः । अस्ति ॥४॥ मायेति । देहे । अहंबुद्धिः । दैहिकेषु । ममता ममत्वबुद्धिः । माया । इतीत्थम् । विज्ञाय । सा माया । तु ।

शकाब्दे विक्रमार्कस्य रसाष्टवसुभूमिते । शुचिकृष्णदशम्यां तु वचोऽमृतमिदं हरेः ॥ १ ॥ तत्र दुर्गपुरे दुर्गे उत्तमस्य स सद्मनः । प्रागास्यस्य बहिर्वेद्यां मञ्चासन उपाविशत् ॥ २ ॥ नैकैर्भक्तैः परिवृतः सद्भिर्गृहिजनैश्च सः । सितांशुकधरः प्रीत्या स्वयमेवाब्रवीत्सतः ॥ ३ ॥ मायामपास्य सततं प्रीतिर्भगवति स्थिरा । कार्येति सर्वशास्त्राणां सिद्धान्तोऽस्ति सतां मतः ॥ ४ ॥ माया तु देहेऽहंबुद्धिर्ममता दैहिकेष्विति । विज्ञाय सा प्रयत्नेन हातव्या साधुसेवया ॥५॥ अद्य कालान्तरे वापि यदैवं यः करिष्यति । तदा सुखी स तु पुमान्भविष्यति न चान्यथा ॥ ६ ॥ हनुमन्नारदाद्यैश्च महाभागवतैरपि । इयमेवोज्झिता माया कृता प्रीतिर्दृढा हरौ ॥ ७ ॥ याचितं तैर्हरेश्चापि मायाया निजरक्षणम् । निर्मायभगवद्भक्तप्रसङ्गश्च निरन्तरम् ॥ ८ ॥ तस्माद्युष्माभिरप्येवं याच्यं कार्यं च मच्छ्रितैः । अस्यार्थस्य मदुक्तस्य श्रवणादि च सादरम् ॥ ९ ॥

साधुसेवयाऽहंममत्वरूपमायावर्जितसाधूनां निश्छद्म संसेवनेन । प्रयत्नेन प्रहातव्या ॥५॥ अद्येति । अद्य साम्प्रतम् । अथवा । कालान्तरेऽपि । यदा । यो भक्तः । एवमहंममत्वमायापरित्यागपूर्वं श्रीहरिप्रीतिं सम्पादनमित्यर्थः । करिष्यति । तदा । सः । पुमान् भक्तः । सुखी । भविष्यति । अन्यथैवंकरणमन्तरा । न च नैव सुखी भविष्यति ॥६॥ एतदेव सदाचारेण द्रढयति त्रिभिः । हनुमदिति । महाभागवतैर्भगवदेकान्तिकभक्तैः । हनुमन्नारदाद्यैश्चापि । आद्यशब्देन प्रह्लादादेर्ग्रहणम् । इयमहंममत्वरूपा । मायैव । ऊज्झिता त्यक्ता । हरौ । दृढा । प्रीतिः । कृता ॥ ७ ॥ याचितमिति । तैर्हनुमदाद्यैर्महाभागवतैरपि । मायाया देहाहंममत्वरूपमायातः सकाशात् । निजरक्षणम् । हरेः शकासात् । याचितम् । निरन्तरम् । निर्मायभगवद्भक्तप्रसङ्गश्च । याचितः । चकारात्तस्मिन्प्रीतिश्च याचितेति । बोध्यम् ॥८॥ तस्मादिति । तस्माद्धेतोः । मच्छ्रितैः । युष्माभिरपि । एवं हनुमदादिवदेव । कार्यम् । याच्यं श्रीहरेः सम्प्रार्थ्य च । मदुक्तस्य । अस्य । अर्थस्य । श्रवणादि श्रवणमनननिदिध्यासाः । सादरम् । कार्यम् ॥ ९ ॥

किञ्चेति किञ्च । ये । भगवद्भक्ताः । सन्ति । तैः । आत्मनिष्ठाबलम् । अथ च । हरेः । माहात्म्यस्य । बलम् । इति बलद्वयम् । सम्पाद्यम् ॥ १० ॥ आत्मेति । आत्मा जीवः । स्थूलादिवपुषाम् । त्रयात् । स्थूलसूक्ष्मकारणाख्यशरीरत्रिकादित्यर्थः । पृथग्भिन्नः स्वरूपस्वभावादिभिर्विलक्षण इत्यर्थः । तद्द्रष्टा स्थूलादि-वपुस्त्रयसाक्षी च । अस्ति । अहम् । स उक्तविध आत्मैव । अस्मि । इत्येवंविधः । निश्चयः । तु । आत्मनिष्ठा । विज्ञेया ॥ ११ ॥ एवं सामान्यत आत्मनिष्ठास्वरूप-मुक्त्वा तामेव पुनर्विशेषत आह पञ्चभिः । विप्रत्वेति । तस्योक्तविधस्यात्मनः । विप्रत्वादिः । कापि । जातिः । नास्ति । स आत्मा । कस्यचित् । पुत्रः । नास्ति । सः । कस्यचित् । पिता । नास्ति । सः । कस्यचित् । बन्धुरपि । नास्ति । सः । कस्यचित् । पतिर्वा । नास्ति ॥ १२ ॥ स इति । स आत्मा । ज्ञाता ज्ञान-वान् । चिद्रूपो ज्ञानस्वरूपः । अग्न्यर्कवत् । प्रकाशकश्च । अस्ति । सः । हृत्पद्मस्थः सन् । तेजसा स्वकान्त्या । अखिलम् । देहम् । प्रकाशयति ॥ १३॥ नन्वग्न्यर्क-वत्प्रकाशत्वे तत्तेजसोरिवैतत्तेजसोऽपि । जडता प्राप्ता तत्राह । तदिति । तत्तेज आत्मतेजस्तु । ज्ञानरूपम् । अस्ति । ज्ञातृताविशिष्टज्ञानस्वरूपं वर्त्तते इत्यर्थः । अग्न्य-

किञ्च ये भगवद्भक्तास्तैः सम्पाद्यं बलद्वयम् । आत्मनिष्ठाबलं चाथ माहात्म्य बलं हरेः ॥ १० ॥ आत्मनिष्ठा
तु विज्ञेया स्थूलादिवपुषां त्रयात् । पृथगात्माऽस्ति तद्द्रष्टा स एवास्मीति निश्चयः ॥ ११ ॥ विप्रत्वादिर्न तस्यास्ति
जातिः कापि च कस्यचित् । स पुत्रो न पिता नापि न बन्धुर्न पतिश्च वा ॥ १२ ॥ स च ज्ञाताऽस्ति चिद्रूपो-
ऽग्न्यर्कवच्च प्रकाशकः । हृत्पद्मस्थोऽखिलं देहं प्रकाशयति तेजसा ॥१३॥ तत्तेजोऽस्ति ज्ञानरूपमग्न्यर्कादिस्तु तज्जडम् ।
सूक्ष्मजन्तोरपि स्पर्शं यत्तज्जानाति नेतरत् ॥ १४ ॥ देहाननेकाञ्जग्राह विससर्ज च तानसौ । तदापि न मृतो नूनं
यतो जीवन् स वर्त्तते ॥ १५ ॥ अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमिति यं भगवाञ्जगौ । सोऽस्ति देहस्तु नैवेति ह्यात्मनिष्ठा
प्रकीर्त्यते ॥ १६ ॥ सम्पन्नस्य तया देहेऽहन्ता च स्वजनादिषु । ममता नश्यति क्षिप्रमीर्ष्याक्रोधादयोऽपि च ॥ १७ ॥

र्कादेः । तत्तेजस्तु । जडम् । अस्ति । यद्यस्माद्धेतोः । तद्यत्र कुत्राप्यवयवे स्थितमात्मतेजः । सूक्ष्मजन्तोरपि । स्पर्शम् । जानाति । इतरदग्न्यर्कादितेजः । न जानाति स्थूलजन्तोः स्पर्शमपि न बुध्यते ॥ १४ ॥ देहानिति । असावात्मा । अनेकान् । देहान् । जग्राह ।ताननेकान्देहान् । विससर्ज च । तदापि । स आत्मा । नूनं निश्चितमेव । न मृतः । यतो हेतोः । सः । जीवन्सन् । वर्त्तते ॥ १५ ॥ अछेद्य इति । यमात्मानम् । भगवान् । श्रीकृष्णः । अछेद्योऽयमदाह्योऽयम् । इत्ये-वमादिपद्यैः । जगौ गीतायामर्जुनं प्रति कथयामास । स उक्तविध आत्मा । अहम् । अस्मि । देहस्तु । नैवास्मि । इति वेदनं यत्सा । आत्मनिष्ठा । प्रकीर्त्यते हि ॥ १६ ॥ सम्पन्नस्येति । तयाऽऽत्मनिष्ठया । सम्पनस्य । देहे । अहन्ता । स्वजनादिषु । ममता च । क्षिप्रं सद्य एव । नश्यति । ईर्ष्याक्रोधादयो दोषाश्चापि । आदिशब्दान्मानमत्सरादिग्रहणम् । नश्यन्ति ॥ १७ ॥

अन्यथेति । अन्यथाऽऽत्मनिष्ठाऽभावे । देहमानेन देहाहंमत्या । शास्त्रवित् पुमानपि । क्वचित् । आत्मदृष्टान्ततः । साध्वाचारेषु स्वमण्डलावस्थितसाधूनामाचरणेष्वपि । तेषां साहजिक वाचिक दैहिकेष्वाचरणेष्वित्यर्थः । दोषान् । गृह्णीयात् एवं कथं खादति एवं कथं वदतीत्यादिस्तद्गुणानुपादद्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥ सतामिति । सतां साधूनाम् । दैहिके । अथवा । वाचिके । साहजिके । कर्मणि । यः । पुमान् । दोषदृक् । भवेत् । अज्ञो मूढो देहाभिमानीति यावत् । स पुमान् । भृशमतिशयिताम् । आपदम् । याति ॥१९॥ अत इति । अतो हेतोः । मुमुक्षुणा । पुंसा भक्तेन । साऽऽत्मनिष्ठैव । प्रयत्नतः । साध्या सम्पाद्या । हरेः । माहात्म्यं च । ज्ञेयम् । तन्माहात्म्यं । सक्षेपतः । ब्रुवे ॥ २० ॥ ब्रह्माण्डमिति । एतत् । ब्रह्माण्डम् । अन्तः । पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तृतम् । भवति । चतुर्दशभिः । लोकैश्च । अन्वितम् । भवति ॥ २१ ॥ साब्धीति । किञ्च । साब्धिद्वीपनगं सप्तसिन्धु सप्तद्वीप सकलपर्वतसहितम् । देव दैत्य मर्त्यादिसम्भृतम् । ब्रह्माद्यैः । ईशैरीश्वरैः ।

अन्यथा देहमानेन साध्वाचारेष्वपि क्वचित् । आत्मदृष्टान्ततो दोषान् गृह्णीयादपि शास्त्रवित् ॥ १८ ॥ सतां साहजिके यस्तु दैहिके वाचिकेऽपि वा । दोषदृक्कर्मणि पुमान् सोऽज्ञो यात्यापदं भृशम् ॥ १९ ॥ अतो मुमुक्षुणा पुंसा सैव साध्या प्रयत्नतः । ज्ञेयं हरेश्च माहात्म्यं तच्च संक्षेपतो ब्रुवे ॥ २० ॥ ब्रह्माण्डमेतत् पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तृतम् । अन्तर्भवति लोकैश्च चतुर्दशभिरन्वितम् ॥ २१ ॥ साब्धिद्वीपनगं देवदैत्यमर्त्यादिसम्भृतम् । त्वष्टभिः अधिष्ठितं च ब्रह्माद्यैरीशैरद्भुतदर्शनम् ॥ २२ ॥ एकैकस्माद्दशगुणैस्तच्च पृथ्वीजलादिभिः । वृतमावरणैरस्ति परितः स्थितैः ॥ २३ ॥ एतादृशान्यसंख्यानि ब्रह्माण्डानि भवन्ति हि । तेषां राजाधिराजोऽस्ति कृष्ण एकः स्वयं प्रभुः ॥ २४ ॥ संख्येयग्रामनाथस्य सम्राजोऽपि क्षितौ महत् । माहात्म्यमस्ति तर्ह्यस्य कस्तद्वर्णयितुं क्षमः ॥ २५ ॥ तस्याग्रतस्त्विमे जीवा अर्काग्रे विस्फुलिङ्गवत् । अतितुच्छा भवन्त्येव सर्वे ब्रह्माण्डवर्त्तिनः ॥ २६ ॥

अधिष्ठितमाश्रितम् । अद्भुतदर्शनं च । भवति । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥ २२ ॥ एकेति । तद्ब्रह्माण्डम् । एकैकस्मात् । दशगुणैर्दशोत्तराधिकैः । परितः समंततः । स्थितैः । पृथ्वीजलादिभिः । अष्टभिः । आवरणैः । वृतं वेष्टिम् । च । अस्ति ॥ २३ ॥ एतादृशानीति । एतादृशानि । ब्रह्माण्डानि । असंख्यानि । भवन्ति । हि प्रसिद्धमेतत्पुराणेषु । तेषामसङ्ख्यब्रह्माडानाम् । राजाधिराजः । प्रभुः । एकः । स्वयम् । कृष्णः । अस्ति । सकलासङ्ख्यब्रह्माण्डानां राजानोऽक्षरपुरुषादय तेषामपि । शासकत्वात्कृष्णो राजाधिराज उच्यते ॥२४ ॥ सङ्ख्येयेति । सङ्ख्येयग्रामनाथस्य । सम्राजश्चक्रवर्त्तिनृपस्यापि । क्षितौ पृथिव्याम् । महत् । माहात्म्यम् । अस्ति । तर्हि । अस्यासङ्ख्यब्रह्माण्डनाथस्य कृष्णस्य । तन्महन्माहात्म्यम् । वर्णयितुम् । क्षमः समर्थः । कः । भवेत् ॥ २५ ॥ तस्येति । ब्रह्माण्डवर्त्तिनः । इमे । सर्वे । जीवाः । अर्काग्रे । विस्फुलिङ्गवदग्निकणा यथा । तस्यैवंविधमहिम्नः श्रीकृष्णस्य । अग्रतस्तु । अतितुच्छा एव । भवन्ति ॥ २६ ॥

सुखमिति । यथा । सारस्वादुभुजा उत्तमरसमयत्नेन साररूपसुस्वाद्वन्नभोजकेन गृहिणा । त्यक्तं भुक्त्वोज्झितम् । उच्छिष्टम् । भषकः श्वा । भुङ्क्ते । तथा । तेन कृष्णेन । दत्तम् । अल्पकम् । वैषयिकम् । सुखम् । ते ब्रह्माण्डवर्त्तिनः सर्वे जीवाः । भुञ्जते ॥ २७ ॥ तस्येति । तस्याल्पसुखस्यापि । हेतोः । तेषां जीवानाम् । इह लोके । भूयानतिशयितः । आयासः श्रमः । ईक्ष्यते । स्वजनैः सह । वैरम् । स्वस्य । अथवा । इतरस्य परस्य । हिंसा च । ईक्ष्यते ॥ २८ ॥ तदिति । तत्तुच्छं विषयसुखमपि । यदा ईदृक् । प्रेष्ठमतिप्रियम् । अतिदुर्लभं च । ईक्ष्यते । तदा । भागवतं श्रीहरिमूर्तिसम्बन्धि । सौख्यम् । तदौकसं श्रीहरेरक्षरधामसम्बन्धि । सौख्यं च । किं वर्ण्यम् । वर्णितुं न शक्यते इत्यर्थः ॥ २९ ॥ सदानन्देति । सदा सर्वकालम् । आनन्दनिधित्वादनवधिकातिशयानन्दमयत्वाद्धेतोः । अच्युते । श्रीहरौ । सहजं स्वाभाविकम् । अलौकिकं दिव्यम् । अनन्तमपरिमितम् । नित्यं सनातनम् । अक्षयमविनाशि च । सुखम् । वर्त्तते ॥ ३० ॥ तस्येति । ईशलम्भिता परंपरया मायाशबलब्रह्मणा सम्प्रापिता । तस्य भगवन्निष्ठसुखस्य । छायाऽल्पोभागः । सुषुप्तिसुखम् । उच्यते । रोगाद्यार्त्तो रोगादिनातिपीडितो जनः । अपि । यत्र

सुखं वैषयिकं तेन दत्तं ते भुञ्जतेऽल्पकम् । सारस्वादुभुजा त्यक्तमुच्छिष्टं भषको यथा ॥ २७ ॥
तस्यापि हेतोरायासस्तेषां भूयानिहेक्ष्यते । स्वजनैः सह वैरं च हिंसा स्वस्येतरस्य वा ॥ २८ ॥
तदपीदृग्यदा प्रेष्ठमीक्ष्यते चातिदुर्लभम् । तदा भागवतं सौख्यं किं वर्ण्यं च तदौकसम् ॥ २९ ॥
सदानन्दनिधित्वाच्च सहजं सुखमच्युते । अलौकिकमनन्तं च वर्त्तते नित्यमक्षयम् ॥ ३० ॥
तस्येशलम्भिता छाया सुषुप्तिसुखमुच्यते । रोगाद्यार्त्तोऽपि लभते निर्वृतिं यत्र भूयसीम् ॥ ३१ ॥
ईदृक्सुखनिधिः स्वामिनारायण इतीरितः । रामकृष्णादिरूपाणां हेतुः सर्वेश्वरेश्वरः ॥ ३२ ॥
अवतार्यक्षराधीशोऽक्षरमुक्तेडितश्रवाः । परात्परतरो यश्च सर्वोपर्येव यः सदा ॥ ३३ ॥

सुषुप्तिसुखे । भूयसीमतिशयिताम् । निर्वृत्तिं सुखम् । लभते ॥ ३१ ॥ ईदृगिति । ईदृक्सुखनिधिरेवंविधसुखसागरः । स्वामिनारायण इति नाम्ना । ईरितः । रामकृष्णादिरूपाणां रामकृष्णादीनामनेकेषामवताराणाम् । हेतुः । कारणम् । यः स्वयंतयाऽन्येषु स्वगुणैश्वर्याद्यावेशतया च नानावतारान्बिभर्त्तीत्यर्थ । सर्वेश्वरेश्वरस्तमीश्वराणां परमं महेश्वरमिति श्रुत्या सर्वेश्वरेश्वरत्वात्परममहेश्वरत्वेनोदितः ॥ ३२ ॥ अवतारीति । यः । अवतारी । अक्षराधीशोरक्षरधामाधिपतिः । अक्षरमुक्तैरक्षरभावापन्नमुक्तवृन्दैरीडितानि सर्वोत्कर्षतया संस्तुतानि श्रवांसि यशांसि यस्य सः । यः । परात्सर्वपरादक्षरादपि । परतरः–स्वरूप–स्वभाव–गुण–विभूत्यैश्वर्यादिभिरतिविलक्षणः । 'अक्षरात्परतः पर' इति श्रुतेः । यः । सदा । सर्वोपर्येव । विराजमानः । धामरूपाक्षरब्रह्म तत्स्थतद्भावापन्नानन्तमुक्त–सकार्याक्षरपुरुष–सर्वावताराणां चूडामणिरिव वर्त्तमान इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

साधूनिति । स्वेप्सितप्रदः स्वाश्रितजनानां वाञ्छितार्थप्रदायकः । स श्रीहरिः । अनन्यभक्तान् स्वैकान्तिकभक्तजनान् । साधूंस्त्यागिधर्मनिष्ठान् । वो युष्मान् । अन्यान् गृह्यादिस्वाश्रितजनांश्च । वाक्सुधाभिः स्ववचनामृतैः । अहर्निशम् । सुखयन्सन् । अत्र सदसि । जयति वर्त्तमानकाले सकलनयनगोचरोऽतिसुलभो युष्मत्सद्गुरुः स्वभक्तस्मरणार्थं नानाचरित्राणि कुर्वंश्च सर्वोत्कर्षतया वर्त्तते इत्यर्थः । इति त्रयाणामेकसम्बन्धः ॥ ३४ ॥ तस्येति । तस्यैवंविधमहिम्नः श्रीहरेः । पादरजश्चरणस्पृष्टोरेणुः । राधालक्ष्म्यादिशक्तिभिः । ब्रह्मादिभिर्विधिविष्णुशिवादिभिः । ईशैः । अखिलैः । योगेशैर्नारदशुकसनकादिभिश्च । प्रीत्याऽतिस्नेहेन । मूर्ध्ना स्वस्वमस्तकेन उह्यते ॥ ३५ ॥ त इति । ते राधादयो भक्ताः । मानम् । विहायैव । तस्य श्रीहरेः । भक्तिम् । नित्यदैव । कुर्वते । स श्रीहरिः । सर्वेषां जीवेश्वराणाम् । स्वातन्त्र्येण । नियामकोऽन्तर्यामिस्वरूपेण नियन्ता । अस्ति ॥ ३६ ॥ तत्रेति । तत्र श्रीहरावेव । ब्रह्मशब्दवत् । भगवच्छब्दः । मुख्यः । अस्ति । तथाचोक्तं विष्णुपुराणे । 'शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि शब्द्यते । मैत्रेय ! भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे' इति । एकः । स श्रीहरिरेव । सन् सत्यः । ईशः परमेश्वरः । अस्ति

साधून्वः सुखयन्नत्र वाक्सुधाभिरहर्निशम् । सोऽनन्यभक्तानन्यांश्च जयति स्वेप्सितप्रदः ॥ ३४ ॥ तस्य पादरजोमूर्ध्ना राधालक्ष्म्यादिशक्तिभिः । ईशैर्ब्रह्मादिभिः प्रीत्या योगेशैश्चोह्यतेऽखिलैः ॥ ३५ ॥ ते च मानं विहायैव भक्तिं तस्यैव नित्यदा । कुर्वते स च सर्वेषां स्वातन्त्र्येण नियामकः ॥ ३६ ॥ तत्रैव भगवच्छब्दो मुख्योऽस्ति ब्रह्मशब्दवत् । स एक एव सन्नीशस्तत्समोऽन्यो न नाधिकः ॥ ३७ ॥ तदुपासनया भक्तास्तत्साधर्म्यं व्रजन्ति हि । न तु ते भगवन्तस्तु स्युर्नियन्त्रनवस्थितेः ॥ ३८ ॥ प्रतीशमिच्छावैजात्यादुत्पत्त्यादेश्च सर्वथा । मर्यादा जगतां नश्येत्स्याच्च धर्मविपर्ययः ॥ ३९ ॥ न तु तौ भवतस्तस्माद्भगवानेक एव हि । ज्ञेयः स्वतन्त्रो मर्यादापाता सर्वनियामकः ॥ ४० ॥

। अन्यस्तदितरः कश्चनापि । तत्समः श्रीहरेः समानः । नास्ति । अधिकश्च । नास्ति । 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' इति श्रुतेः ॥३७॥ तदिति । भक्तास्तदेकान्तिकोपासकाः । तदुपासनया श्रीहरेरेकान्तिकभक्त्या । तत्साधर्म्यं तत्समानधर्मत्वम् । व्रजन्ति । हि प्रसिद्धमेतत्'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' श्रुतौ । 'मम साधर्म्यमागता' इति स्मृतौ च । किन्तु । ते साधर्म्यं प्राप्ता भक्ताः । भगवन्तस्तु । न स्युः । कुतः । नियन्त्रनवस्थितेरेकस्य नियन्तुर्नियमस्याभावात् ॥ ३८ ॥ ननु नियन्त्रनवस्थितिर्भवतु को दोष इत्यत्राह । प्रतीशमिति । प्रतीशमेकैकं नियन्तारं प्रति । इच्छावैजात्यादेक उत्पत्तीच्छां कुर्यात्तदान्यः संहारेच्छां कुर्यादित्यादितदिच्छानामेकरूपत्वाभावादित्यर्थः । जगताम् । उत्पत्त्यादेः । मर्यादा स्थितिः । सर्वथा । नश्येत् । धर्मविपर्ययश्च । स्यात् । एको मनुष्येषु पशुधर्मान्प्रवर्त्तयेदन्यः पशुषु मनुष्यधर्मानित्यादिरूपा धर्मप्रतीपता च भवेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥ नेति । तौ मर्यादानाशधर्मविपर्ययौ तु । न भवतः । तस्माद्धेतोः । स्वतन्त्रः । मर्यादापाता । सर्वनियामकः सर्वशास्ता । भगवान् श्रीहरिः । एक एव । ज्ञेयः । हि ॥ ४० ॥

काल इति । कालः । माया च । यमराड् वैवस्वतः । अन्तकाद्या मृत्युप्रमुखाः सर्वे च । किङ्करा दासा इव । ततः श्रीहरेः सकाशात् । भीताः सन्तः । तदाज्ञायां श्रीहरिनिदेशे । सर्वदा । वर्त्तते ॥ ४१ ॥ उत्पत्तीति । अचिन्त्यविभवश्चिन्तनानर्हवैभवः । अद्भुतक्रिय आश्चर्यरूपसकलकर्मा । भगवान् श्रीहरिः । ब्रह्माण्डानाम् । उत्पत्तिस्थितिसंहारान् । निजेच्छया । करोति ॥ ४२ ॥ सृष्टाविति । तस्य श्रीहरेः । सृष्टौ । विविधं नैकप्रकारम् । अद्भुतमाश्चर्यरूपम् । चातुर्यम् । दृश्यते । तदेवाह सार्द्धेन । येन । मयूराः । चित्रिताः । कृताः । हंसाः । श्वेताः श्वेतवर्णाः । कृताः । शुकाः । हरितो हरिद्वर्णाः । कृताः ॥४३॥ नृभ्य इति । नराः । नृभ्यो मनुष्येभ्यः । पशवः । पशुभ्यः । द्रुमाः । द्रुमतो वृक्षेभ्यः । पक्षिणः । पक्षिभ्यः । कीटाः । कीटेभ्यश्च । उद्भवन्ति । इतीत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ ४४ ॥ इतीति । इत्याद्याश्चर्यलीलस्यैतदाद्याश्चर्यरूपचरित्रस्य । जगत्पतेः । तस्य श्रीहरेः । कृतं तेन श्रीहरिणा निर्मितमित्यर्थः । किञ्चन किमपि । क्वापि कदाचिदपि । केनापि ।

कालो माया च यमराडन्तकाद्याश्च सर्वदा । ततो भीतास्तदाज्ञायां वर्त्तते किङ्करा इव ॥ ४१ ॥
उत्पत्तिस्थितिसंहारान् ब्रह्माण्डानां निजेच्छया । करोत्यचिन्त्यविभवो भगवानद्भुतक्रियः ॥ ४२ ॥
सृष्टौ तस्य च चातुर्यं विविधं दृश्यतेऽद्भुतम् । मयूराश्चित्रिता हंसाः श्वेताश्च हरितः शुकाः ॥ ४३ ॥
नृभ्यो नराः पशुभ्यश्च पशवो द्रुमतो द्रुमाः । पक्षिभ्यः पक्षिणः कीटाः कीटेभ्यश्चोद्भवन्ति हि ॥ ४४ ॥
इत्याद्याश्चर्यलीलस्य कृतं तस्य जगत्पतेः । नान्यथा शक्यते कर्तुं केनापि क्वापि किञ्चन ॥ ४५ ॥
अङ्गाच्च्युतं पुनस्तत्र योक्तुं रोमापि तत्कृतम् । सम्राडपि क्षमो नास्ति तदा कोऽन्यस्तु शक्नुयात् ॥ ४६ ॥
इत्यादि तस्य माहात्म्यमनन्यस्थं मुमुक्षुभिः । ज्ञात्वा कार्या रतिस्तस्मिन् विरक्तिरितरत्र च ॥ ४७ ॥
सहात्मनिष्ठया यस्य माहात्म्यज्ञानमीशितुः । स तु वैषयिके क्वापि सुखेनैव हि बध्यते ॥ ४८ ॥

अन्यथा । कर्त्तुम् । न शक्यते । 'न तस्य कश्चित्तपसा विद्यया वे'त्यादि श्रीभागवतोक्तेः ॥ ४५ ॥ अङ्गादिति । तत्कृतं श्रीहरिणा जनाद्यङ्गे निर्मितम् । अङ्गात्तच्छरीरात् । च्युतम् । रोमापि । पुनः । तत्र तदङ्गे । योक्तुं पूर्ववल्लगयितुम् । सम्राट् चक्रवर्त्तिनृपोऽपि । क्षमः । नास्ति । तदा तर्हि । अन्यस्तु । कः । शक्नुयात् ॥ ४६ ॥ इतीति । इत्याद्येतत्प्रभृतिः । अनन्यस्थं श्रीहरीतरस्मिन् कस्मिंश्चिदप्यनवस्थितम् । तस्य श्रीहरेः । माहात्म्यम् । ज्ञात्वा । मुमुक्षुभिर्भक्तैः । तस्मिन् श्रीहरावेव । रतिः । कार्या । इतरत्र श्रीहरीतरस्मिन्सकलमायिकपदार्थे । विरक्तिश्च । कार्या ॥ ४७ ॥ सहेति । यस्य भक्तस्य । आत्मनिष्ठया । सह । ईशितुः सर्वनियन्तुः श्रीहरेः । माहात्म्यज्ञानम् । स भक्तस्तु । वैषयिके पञ्चविषयसम्बन्धिनि । क्वापि कस्मिंश्चिदपि । सुखे । नैव । बध्यते । हि ॥ ४८ ॥

बद्ध इति । बद्धो विषयसुखासक्तोऽपि । भक्तः । ताभ्यामात्मनिष्ठाहरिमाहात्म्यज्ञानाभ्याम् । मुच्यते विषयसुखासक्तिरहितो जायते इत्यर्थः । मुक्तो विरक्त्या परित्यक्तविषयसुखो भक्तः तत्र विषयसुखे । न सज्जते पुनरासक्तो न भवति । अतो हेतोः । तयोरात्मनिष्ठाभगवत्माहात्म्यज्ञानयोः । रयो वेगः । स्वमनसि । दृढमखण्डितो यथा भवेत्तथा वर्त्तनीयः ॥ ४९ ॥ तस्येति । तस्य दृढवेगस्य । स्फुटावबोधार्थम् । मया । दृष्टान्तः । कथ्यते । तेन दृष्टान्तकथनेन । तस्य दृढवेगस्यापि । लक्षणम् । सादृश्यैनैव । अनुमेयम् ॥ ५० ॥ दृष्टान्तं विवृण्वन्नुक्तार्थं सिद्धान्तयति त्रिभिः । शूरस्येति । यथा । शूरस्य । मानिनः । पुंसः । कश्चिद्रिपुः । बलात् । समक्षं तत्पुरत एव । पितरं तज्जनकम् । हन्यात् । तेन स्वपितृहननेन । स शूरः । अधिकं यथा तथा । तप्येत परितापयुक्तो जायेत ॥ ५१ ॥ पुनरिति । पुनरपि । स एव । रिपुः । तस्य शूरस्यैव । पुत्रकमेकमेवसुतम् । हन्यात् । भार्यां तत्पत्नीम् । वृत्तिं तज्जीविकां च ।

बद्धोऽपि मुच्यते ताभ्यां मुक्तस्तत्र न सज्जते । अतस्तयोः स्वमनसि वर्त्तनीयो रयो दृढम् ॥ ४९ ॥ तस्य स्फुटावबोधार्थं दृष्टान्तः कथ्यते मया । तेनानुमेयं तस्यापि सादृश्येनैव लक्षणम् ॥ ५० ॥ शूरस्य मानिनः पुंसो यथा कश्चिद्रिपुर्बलात् । समक्षं पितरं हन्यात्तेन तप्येत सोऽधिकम् ॥ ५१ ॥ पुनः स एव च रिपुर्हन्यात्तस्यैव पुत्रकम् । भार्यां वृत्तिं चापहरेत्कुर्याच्चोपद्रवान्मुहुः ॥ ५२ ॥ तैस्तस्यान्तरे तस्य चिन्ताशोकरयः सदा । वर्त्तेताऽत्र तथा वेगो वर्त्तनीयस्तयोरपि ॥ ५३ ॥ तद्वेगबलतः पुंसां निर्यान्ति विषयैषणाः । यथा देहस्थशल्यानि विशल्यौषधियोगतः ॥ ५४ ॥ विषयेच्छाशल्यहीनं निर्मलं मानसं ततः । सहेन्द्रियैर्हरावेव प्रीतिं बध्नाति वै दृढाम् ॥ ५५ ॥ एष एव हि सत्सङ्गो मुक्तिहेतुरितीर्यते । कृष्ण एव सति स्वीयमनःसङ्गस्तु यो दृढः ॥ ५६ ॥ वार्त्तेयं दैवजीवानामन्तरे श्रुतिमात्रतः । प्रविष्टाऽङ्गानि पुष्णाति परमान्नमिवाशितम् ॥ ५७ ॥

अपहरेत् । मुहुः पुनः पुनः । उपद्रवान् गृहदाहादींश्च । कुर्यात् ॥ ५२ ॥ तैरिति । तैः पुत्रहननादिदुःखैः । तत्तस्य । तस्य शूरस्य । अन्तरे मनसि । चिन्ताशोकरयः । सदाऽवस्थात्रयेऽपि । वर्त्तेत । तथा । अत्र स्वमनसि । तयोरात्मनिष्ठाभगवन्माहात्म्यज्ञानयोरपि । वेगः । वर्त्तनीयः ॥ ५३ ॥ तदिति । यथा । विशल्योषधियोगतः । देहस्थशल्पानि । निर्यान्ति देहाद्बहिर्निर्गच्छन्ति । तथा । पुंसां भक्तानाम् । तद्वेगबलतस्तयोर्वेगबलेन । विषयैषणा विषयभोगेच्छाः । निर्यान्ति मनसः सकाशाद्बहिर्निर्गच्छन्ति ॥ ५४ ॥ ततस्तदनन्तरम् । विषयेच्छाशल्यहीनम् । अत एव । निर्मलम् । मानसम् । इन्द्रियैः सह । हरावेव । दृढम् । प्रीतिम् । बध्नाति । वै ॥ ५५ ॥ एष इति । सति सदा सत्यस्वरूपे । कृष्णे श्रीहरावेव । यः । दृढः । स्वीयमनःसङ्गः । एष एव । सत्सङ्गः । मुक्तिहेतुरात्यन्तिकमोक्षकारणम् । इतीत्थम् । ईर्यते ॥ ५६ ॥ वार्त्तेति । इयं मदुक्ता । वार्त्ता । श्रुतिमात्रतः केवलेन श्रवणेन । दैवजीवानाम् । अन्तरे । प्रविष्टा सती । अशितम् । परमान्नं पायसम् । अङ्गानि

शरीरावयवानिव । अङ्गानि स्वधर्मादीनि भक्त्यङ्गानि । पुष्णाति ॥ ५७ ॥ आसुराणामिति । सा वार्त्ता । आसुराणाम् । जीवानां तु । श्रुतेः श्रवणतः । अन्तर्गता सत्यपि । श्वभुक्तं भषकभक्षितम् । पायसमिव । द्रुतम् । बहिरेव । विनिर्याति निर्गच्छति ॥ ५८ ॥ समासत इति । इयम् । वार्त्ता । समासतः संक्षेपात् । कृतापि । सर्वार्थसम्भृता । अस्ति । इति हेतोः । अस्यां वार्त्तायाम् । विबुद्धायां सत्याम् । नरैर्भक्तैः । अखिलः । अर्थः । विबुद्धः । भवेत् ॥ ५९ ॥ सुज्ञा इति । इदम् । रहस्यम् । रहस्यरूपामिमां वार्त्तामित्यर्थः । सुज्ञा बुद्धिमन्तो भक्ताः । सद्यः । विदुः । इतरेऽल्पबुद्धयो भक्ताः । कचित् । सद्यः । न विदुः । तेऽल्पबुद्धयोऽपि । एतद्विदामस्या वार्त्तायाः सद्यो वेदितॄणां सुज्ञानाम् । प्रसङ्गात्तु । तथा सुज्ञवदेव । विद्युः हि ॥ ६० ॥ स्वेति । मया । इयम् । वार्त्ता । स्वबुद्धिकल्पिता । न कथिता । यथा वैतण्डितानामिवेति भावः । अथवा । स्वप्रौढिख्यापनाय स्वोत्कर्षज्ञापयितुमित्यर्थः । न कथिता । अथवा । केवलम् । शास्त्र-

आसुराणां तु जीवानां श्रुतेरन्तर्गताऽपि सा । बहिर्द्रुतं विनिर्याति श्वभुक्तमिव पायसम् ॥ ५८ ॥ समासतः कृताऽपीयं वार्त्ता सर्वार्थसम्भृता । अस्तीत्यस्यां विबुद्धायां विबुद्धोऽर्थोऽखिलो नरैः ॥५९॥ सुज्ञाः सद्यो विदुरिदं रहस्यं नेतरे कचित् । एतद्विदां प्रसङ्गात्तु तेऽपि विद्युस्तथैव हि ॥६०॥ स्वबुद्धिकल्पिता नेयं स्वप्रौढिख्यापनाय वा । केवलं शास्त्रदृष्ट्या या वार्त्ता न कथिता मया ॥६१॥ किन्तु स्वकीयानुभवसिद्धैवोक्ता यथातथम् । अतोऽस्ति सप्रमाणेति धार्या मनसि मामकैः ॥ ६२ ॥ स्त्रीधनग्रामनगरराजार्हविषयैर्भृशम् । योगेऽपि तेष्वनासक्तिर्वर्त्तते चारुचिर्मम ॥ ६३ ॥ फलं तच्चात्मनिष्ठाया माहात्म्यावगतेर्हरेः । ते उभे अप्यतः सद्भिः साधनीये प्रयत्नतः ॥ ६४ ॥ ततो भक्तिर्भगवति निर्विघ्नैकान्तिकी भवेत् । तदन्यत्र विरक्तिश्च नारदादेरिवाचला ॥ ६५ ॥

दृष्ट्या । न कथिता यथा पण्डितैरिवेतिभावः ॥ ६१ ॥ किन्त्विति । किन्तु । स्वकीयानुभवसिद्धैव । यथातथं यथार्थतया । उक्ता । अतो हेतोः । सप्रमाणाऽनुभव-प्रमाणसहिता । अस्ति । इति हेतोः । मामकैर्मदाश्रितैर्भवद्भिः । मनसि धार्या । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥ ६२ ॥ स्वानुभवदर्शयन्नुक्तार्थमनुवदति द्वाभ्याम् । स्त्रीति । स्त्री धन ग्राम नगर राजार्हविषयैः सह । भृशमतिशयिते । योगे सम्बन्धे सत्यपि । तेषु स्त्रीधनादिषु । मम । अनाशक्तिः । वर्त्तते । अरुचिस्तदासक्तेष्वप्रीतिश्च । वर्त्तते ॥ ६३ ॥ फलमिति । तन्ममैवंविधं वर्त्तनं यत्तदित्यर्थः । आत्मनिष्ठायाः । हरेः । माहात्म्यावगतेश्च । फलम् । अस्ति । अतो हेतोः । सद्भिर्मदाश्रितैः सर्वैर्भ-वद्भिः सत्सङ्गिभिः । ते । उभे अपि निष्ठे । प्रयत्नतः । साधनीये सम्पाद्ये ॥ ६४ ॥ तत इति । ततस्तदनन्तरम् । नारदादेरेकान्तिकभक्तस्येव । भगवति श्रीहरौ । निर्विघ्ना । अचला दृढा । एकान्तिकी । भक्तिः । भवेत् । तदन्यत्र भगवदितरस्मिन्सकलमायिकपदार्थे । अचला । विरक्तिश्च भवेत् । ॥ ६५ ॥

प्रकरणार्थं निगमयति । इतीति । हे साधवः ! । इत्येवंविधा । परमपवित्रा । स्वानुभूता । या । वार्त्ता । मया । जनानां भक्तजनानाम् । भवसरणविमुक्त्यै संसृतिबन्धविमोचनाय । इह । सदसि । अकारि । सा वार्त्ता । भवद्भिः । सादरम् । अवधार्या । विषयविषरसेभ्यो विषये विषयरूपे विषे हालाहले रसो रागो येषां तेभ्यः । नृभ्यो जनेभ्यः । श्रावणीया च । अस्या मद्वार्त्ताया अमृतरूपत्वादमृतस्य विषप्रतियोगित्वाद्विषयविषरसवतां तदुत्तारणायास्याः श्रवणमवश्यं युक्तमितिभावः ॥ ६६ ॥ इतीति । इत्यमुना प्रकारेण । नरनाट्यधृता । तेन श्रीहरिणा । आश्रितशिक्षणाय । एषा । वार्त्ता । निजवृत्त्या स्ववर्त्तनोद्देशेन । परोक्षवत् । कृता । स्वयं श्रीहरिस्तु । सकलात्माऽक्षरादिसर्वेषामाधारः । पुरुषोत्तमः । स ईदृक्सुखनिधिः स्वामीत्यादिश्लोकत्रयोक्तमहिमः । साक्षात् । कृष्णः । अस्ति ॥ ६७ ॥

इति परमपवित्रा स्वानुभूता जनानां भवसरणविमुक्त्यै या मयाऽकारि वार्त्ता । इह सदसि भवद्भिः सादरं साऽवधार्या विषयविषरसेभ्यः श्रावणीया च नृभ्यः ॥ ६६ ॥ इति तेन परोक्षवत् कृतैषा निजवृत्त्याऽऽश्रितशिक्षणाय वार्त्ता । नरनाट्यधृता स्वयं स साक्षात्सकलात्मा पुरुषोत्तमोऽस्ति कृष्णः ॥ ६७ ॥ इति हरे रुचिरं वचनामृतं सदसि भक्तजनास्तु निपीय ते । हृदि मुदं परमामभिलेभिरे तदनुवर्त्तनमेव च चक्रिरे ॥ ६८ ॥

इति श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धौ शतानन्दमुनिविरचिते द्विशताधिकद्विषष्टितमस्तरङ्गः ॥ २६२ ॥ ३९ ॥

इतीति । इत्येवंविधम् । हरेः । रुचिरमतिसुन्दरम् । वचनामृतम् । निपीय । सदसि सभायां वर्त्तमानाः । ते भक्तजनास्त्यागिगृहिणः स्वाश्रितजनाः । हृदि । परमाम् । मुदम् । अभिलेभिरे । तदनुवर्त्तनं श्रीहरिवचनामृतानुसरणमेव । चक्रिरे च ॥ ६८॥ अहंममत्वमायाया हेयत्वं सर्वथाऽऽत्मनः । निष्ठां स्वस्य च माहात्म्यज्ञाननिष्ठां च यो हरिः ॥ १ ॥ प्राह स्वेभ्यः स्वानुभवयुक्तियुग्वचनैः स माम् । तन्मायातोऽवतु सदा निष्ठे द्वे ते ददातु मे ॥ २ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्येकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचितायां सेतुमालाख्यायां श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीकायां द्विशताधिकद्विषष्टितमस्तरङ्गः ॥ २६२ ॥ ३९ ॥

दुर्गपुर – अन्त्यप्रकरणं समाप्तम्

द्वे इति । इत्येवंविधानि । द्वे । शते । द्व्यधिकाषष्टिः । द्विशताधिकद्विषष्टिपरिमितानीत्यर्थः । एतानि । हरेः । वचोऽमृतानि । मया शतानन्दमुनिना । विभागशो नवभिर्विभागैरित्यर्थः । सत्पद्यैः शोभनश्लोकैः । ग्रथितानि हरिवाक्यसुधासिन्धुग्रन्थरूपेण सन्दब्धानि ॥ १ ॥ ननु हरिवचोऽमृतानामसंख्यातत्वात्त्वया कथमेतावन्त्येव संदब्धानीत्याशङ्कां परिहरन्नुक्ततत्संख्यात्वे हेतुमाह षड्भिः । दुर्गेति । दुर्गपत्तनमुख्येषु दुर्गनगरप्रभृतिषु । स्थानेषु । दुर्गपत्तन सारङ्गपुर कारीयन लौहग्राम पञ्चालग्राम वृत्तालयपुर श्रीनगरेष्वित्यर्थः । संसदि तत्र स्वभक्तसभायाम् । स्वाश्रितजनहितं कर्तुम् । तेन श्रीहरिणा । वचोऽमृतानि । प्रोक्तानि । वै ॥ २ ॥ सन्त इति । मर्त्यानां सर्वमनुष्याणाम् । श्रेयस्कराणि । सच्छास्त्रैः । सम्मतानि श्रीहरिवचोऽमृतानि । भक्ताः श्रीहरेरनन्यसेवकाः । सन्तः साधवः । गृहिणश्च । सादरम् । शुश्रुवुः ॥३॥ तेष्विति । भूरिषु बहुषु । तेषु वचनामृतेषु मध्ये । एतानि । द्विशताधिकद्विषष्टिपरिमितानि (२६२) वचोऽमृतानि । धर्मयुग्भक्तिवृद्धये । अत्र धर्मयुग्भक्तिर्ज्ञानवैराग्यमाहात्म्यावबोधानामुपलक्षणम् । सद्वर्यैः सकलसाधुमुख्यैर्मुक्तानन्दादिमुनिभिः । यथामति । यथाश्रुतम् । लिखितानि । आसन् ॥ ४ ॥ सद्वर्यान्नाम्ना निर्दिशन्नेतदेव स्पष्टमाह द्वाभ्याम् । मुक्तानन्द इति । सर्वसदग्रणीः । मुक्तानन्दः । गोपालानन्दश्च । शास्त्रवरः । महाकविः । ब्रह्मानन्दः ॥ ५ ॥ पञ्चम इति । पञ्चमः । शुकानन्दः । एतैर्मुक्तानन्दादिभिः पञ्चभिर्मुनिभिः । सङ्गत्य मिलित्वा । संस्मृत्य । तत्त्वतः । लिखितानि । एतान्युक्तसंख्यानि वचोऽमृतानि । दुर्गपत्तने । अभवन्नेकत्र कृतान्यासन् । इति द्वयोरेकसम्बन्धः ॥ ६ ॥ श्रीहरेरिति । मया । तत्सत्प्रसत्तये श्रीहरेस्तत्साधूनां च प्रसन्नतार्थम् । श्रीहरेः । आज्ञया । एतान्युक्तसंख्यानि वचोऽमृतानि । आनुष्टुब्वृत्तविशिष्टैः । पद्यैः श्लोकैः । यथामति । स्पष्टं यथा तथा । ग्रथितानि हरिवाक्यसुधासिन्धुरूपेण संदब्धानि ॥७॥ पारोक्ष्येणेति । अत्र ग्रन्थे । हरिणाऽक्षरधामाधिपतिपुरुषोत्तमेनानादिसिद्धश्रीकृष्णनाम्ना धृतकृष्णावतारेण श्रीहरिकृष्णभगवता । पारोक्ष्येण स्वस्य परोक्षप्रियत्वाद्भगवदेकान्तिकभक्तभावनाटयाङ्गीकरणछद्मरूपपरोक्षत्वेन । यत् । कृष्णस्य । सतां तत्साधूनां च । माहात्म्यम् । कथितम् । अस्ति । तत्तु । तस्य स्वयं श्रीहरेः । तत्सतां स्वयं श्रीहरिमाश्रितानां साधूनामेव । ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

द्वे शते द्व्यधिकाषष्टिरित्येतानि हरेर्मया । वचोऽमृतानि सत्पद्यैर्ग्रथितानि विभागशः ॥१॥ दुर्गपत्तनमुख्येषु तेन स्थानेषु संसदि । वचोऽमृतानि प्रोक्तानि स्वाश्रितानां हिताय वै ॥ २ ॥ सन्तश्च गृहिणो भक्ताः शुश्रुवुस्तानि सादरम् । श्रेयस्कराणि मर्त्यानां सच्छास्त्रैः सम्मतानि च ॥ ३ ॥ तेषु भूरिषु सद्वर्यैर्धर्मयुग्भक्तिवृद्धये । एतानि लिखितान्यासन् यथामति यथाश्रुतम् ॥ ४ ॥ मुक्तानन्दश्च गोपालानन्दः सर्वसदग्रणीः । नित्यानन्दः शास्त्रवरो ब्रह्मानन्दो महाकविः ॥ ५ ॥ पञ्चमश्च शुकानन्द एतैः सङ्गत्य तत्त्वतः । संस्मृत्यैतानि लिखितान्यभवन् दुर्गपत्तने ॥ ६ ॥ श्रीहरेराज्ञयैतानि मया तत्सत्प्रसत्तये । पद्यैरानुष्टुभैः स्पष्टं ग्रथितानि यथामति ॥ ७ ॥ पारोक्ष्येणात्र कथितं माहात्म्यं हरिणास्ति यत् । कृष्णस्य च सतां तत्तु ज्ञेयं तस्य च तत्सताम् ॥ ८ ॥

धर्मेति । या । धर्मज्ञानविरागाढ्यभक्तिशिक्षा । कृता स्वयं श्रीहरिणा विहिता । साऽपि । साक्षात्स्वभक्तानाम् । तद्दाढर्याय धर्मादिदृढत्वाय । अस्ति । इतीत्थम् । गम्यताम् ॥९॥ हरीति । अयम् । हरिवाक्यसुधासिन्धुः । तस्य श्रीहरेः । तत्सतां श्रीहर्याश्रितसाधूनां च । मुदे आनन्दाय । अस्तु । ते श्रीहरिस्तदाश्रिताः साधवश्च । स्वाश्रिते । मयि । सुप्रसन्नाश्च । सन्तु ॥१०॥ इममिति । ये जनाः । इमम् । ग्रन्थम् । आदरात् । प्रपठिष्यन्ति । अथवा । श्रोष्यन्ति । अथवा । कथयिष्यन्ति । तेभ्यो जनेभ्यः । हरिः । प्रसन्नः । भविता भविष्यति ॥ ११ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन् श्रीहरौ । प्रसन्ने सति । देहिनाम् । किमपि । दुर्लभम् । नास्ति । अतः । तेषाम् । सर्वे- मनोरथाः । तूर्णं सद्य एव । सफलाः । स्युः । न संशयः ॥ १२ ॥ भक्तिरिति । मुमुक्षूणाम् । एतदर्थावधारणादस्य ग्रन्थस्यार्थावधृतितः । एकान्तिकी । भक्तिः । सिद्धयेत् । हृत्स्थाः । सकलाः । संशयाश्च । नश्यन्ति ॥ १३ ॥ ग्रन्थ इति । अयम् । ग्रन्थः । सकलार्थसाधनकरः सर्वेषां पुरुषार्थनां सम्पादकः । दुस्तर्कमूलाप-

धर्मज्ञानविरागाढ्यभक्तिशिक्षा च या कृता । सापि साक्षात्स्वभक्तानां तद्दार्ढ्यायेति गम्यताम् ॥ ९ ॥ हरिवाक्यसुधासिन्धुरयं तस्य च तत्सताम् । मुदेऽस्तु सुप्रसन्नाश्च स्वाश्रिते सन्तु ते मयि ॥ १० ॥ इमं ये प्रपठिष्यन्ति श्रोष्यन्ति वाऽऽदरात् । कथयिष्यन्ति या तेभ्यः प्रसन्नो भविता हरिः ॥ ११ ॥ तस्मिन् प्रसन्ने किमपि दुर्लभं नास्ति देहिनाम् । सर्वे मनोरथास्तूर्णं सफलाः स्युर्न संशयः ॥ १२ ॥ भक्तिरेकान्तिकी सिद्धयेदेतदर्थावधारणात् । नश्यन्ति सकला हृत्स्था मुमुक्षूणां च संशयाः ॥ १३ ॥ ग्रन्थोऽयं सकलार्थसाधनकरो दुस्तर्कमूलापहृद् भक्तिज्ञानविरागधर्मभगवन्माहात्म्यरत्नाकरः । अत्र श्रीहरिणात्मनो ह्यनुभवः सच्छास्त्रसंमानितः प्रोक्तोऽस्तीति भजन्निमं प्रतिदिनं स्यात्पूर्णकामो नरः ॥ १४ ॥ स्थानसंख्यासंग्रहोऽथ सर्वेषां तु निरूप्यते । वचोऽमृतानामुक्तानां हरिणा स्पष्टबुद्धये ॥ १५ ॥ अष्टसप्ततिरादौ तु विद्यन्ते दुर्गपत्तने । वाक्यामृतानि सारङ्गपुरेऽष्टादश वै ततः ॥ १६ ॥ कार्यायने द्वादशाथ लोहग्रामे दशाष्ट च । पञ्चालाख्ये ततो ग्रामे विद्यन्ते सप्त तानि च ॥ १७ ॥

हृत् । भक्तिज्ञानविरागधर्मभगवन्माहात्म्यरत्नाकरो भक्त्यादिरत्नानां खनिरूपः । यद्वा । रत्नभूतभक्त्याद्युत्पत्तिहेतूरत्नाकराख्योऽम्बुधिः । अस्ति । अत्रास्मिन् ग्रन्थे । श्रीहरिणा । सच्छास्त्रसम्मानितः । आत्मनः स्वस्य । अनुभवः । प्रोक्तः । अस्ति । इति हेतोः । इमं ग्रन्थम् । नरः । प्रतिदिनम् । भजन् श्रवणकीर्त्तनादिना सेवमानः सन् । पूर्णकामः पूर्णमनोरथः । स्यात् ॥१४॥ स्थानेति । अथ च । हरिणा । उक्तानाम् । सर्वेषाम् । वचोऽमृतानाम् । स्थानानि दुर्गपुरादीनि च संख्या अष्टसप्तत्यादिकाश्च तासां संग्रह एकत्रमेलनम् । स्पष्टबुद्धये स्पष्टतया तद्बोधाय । निरूप्यते ॥ १५ ॥ अष्टेति । आदौ प्रथमतस्तु । दुर्गपत्तने । अष्टसप्ततिः । वाक्यामृतानि । विद्यन्ते । श्रीहरिणा स्वीयान्प्रत्युदितानीति सर्वत्राध्याहारः । ततस्तदनन्तरम् । सारङ्गपुरे । अष्टादश । वाक्यामृतानि । विद्यन्ते ॥ १६ ॥ कार्यायन इति । अथानन्तरम् । कार्यायने । ग्रामे । द्वादश । तानि वाक्यामृतानि । विद्यन्ते । ततः । लोहग्रामे । दश । अष्ट च । अष्टादशेत्यर्थः । तानि ।

विद्यन्ते । ततः । पश्चालख्ये । ग्रामे । सप्त । तानि । विद्यन्ते ॥ १७ ॥ पुनरिति । ततः । पुनः । दुर्गपुरे । सप्त । षष्टिः । तानि । भवन्ति । ततः । वृत्तालये । विंशतिः । तानि । भवन्ति । ततः । श्रीनगरे । त्रीणि च । तानि । भवन्ति ॥ १८ ॥ एकेति । ततः । पुनः । दुर्गपुरे । एकोनचत्वारिंशत् । तानि । भवन्ति । एवममुना प्रकारेण । सर्वशः सर्वाणि । तानि वचोऽमृतानि । द्वे । शते । द्व्यधिका । षष्टिः द्विशताधिकद्विषष्टिपरिमितानित्यर्थः । (२६२) सन्ति ॥ १९ ॥ मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्तेऽध्येतारश्च वक्तारो भवन्तीति वाक्यार्थं स्मृत्वा पुनर्ग्रन्थान्ते मङ्गलमाचरति । निजेति । दयानिधिः करुणासागरः । यः । श्रीसहजानन्दो भगवान् । इह सत्सङ्गे । निजवाक्यसुधाभिः । आश्रितानेकान्तिकभावेन कृतस्वसमाश्रयान् । अखिलान् । त्यागिजनान् । गेहिनो गृहस्थांश्च । असुख–यदानन्दयामास । तम् । सहजानन्दभगवन्तम् । अहम् । नमामि ॥ २० ॥ य इति । यः श्रीहरिः । परतरे सर्वपरस्मिन् । अक्षरेऽक्षरब्रह्मसंज्ञे । स्वीयधाम्नि । निज-मुक्तसेवितः सन् । विराजते । भक्तिवृषनन्दनः । सः । एषः । श्रीहरिः । मे मम । मानसे । सदा वसतु ॥ २१ ॥ हरिवाक्यसुधासिन्धोष्टीकेयं रचिता मया ।

पुनर्दुर्गपुरे सप्तषष्टिर्वृत्तालये ततः विंशतिश्च श्रीनगरे तानि त्रीणि भवन्ति च ॥ १८ ॥ एकोनचत्वारिंशच्च
पुनर्दुर्गपुरे ततः । एवं हि द्वे शते षष्टिर्द्व्यधिका तानि सर्वशः ॥ १९ ॥ निजवाक्यसुधाभिराश्रितानखिलां-
स्त्यागिजनांश्च गेहिनः । य इहासुखयद्दयानिधिः सहजानन्दमहं नमामि तम् ॥ २० ॥ योऽक्षरे परतरे
विराजते स्वीयधाम्नि निजमुक्तसेवितः । एष भक्तिवृषनन्दनः स मे श्रीहरिर्विसतु मानसे सदा ॥ २१ ॥

इति श्रीसहजानन्दस्वामिशिष्यशतानन्दमुनिविरचितः श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुः सम्पूर्णः ॥

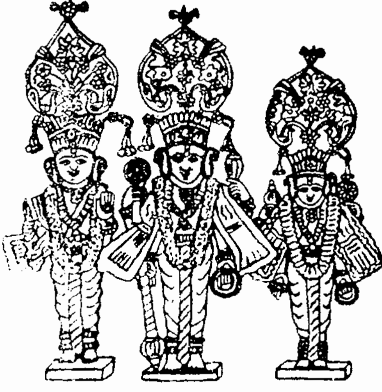
सेतुमालाभिधा सम्यक् कृपया श्रीहरेः पितुः ॥ १ ॥ भक्तिधर्मसुतस्तेन श्रीहरिः पुरुषोत्तमः । भूयादतिप्रसन्नो मे पिता कारुण्यवारिधिः ॥ २ ॥ तदाश्रिताः साधुजना भक्ताः सत्सङ्गिनोऽखिलाः । अतिप्रसन्ना भूयासुर्मयि तेन सुमेधसः ॥ ३ ॥ यथा रत्नाकरस्येह पारं यात्येव सेतुना । तथाऽनयाऽस्य ग्रन्थस्य दुर्बोधार्थस्य सर्वथा ॥ ४ ॥ सहसा पारमायाति हरेर्भक्तो यथार्थतः । ततोऽस्याः सेतुमालेति सार्थं नाम निरुच्यते ॥ ५ ॥ एतन्महाप्रयासे तु सहाये लेखने तथा शोधनेऽभवतां द्वौ मे विद्वांसौ स्वाश्रिताविमौ ॥ ६ ॥ शुकानन्दमुनिर्विप्रो भोलानाथाभिधस्तथा । हरेरनन्यभक्तौ द्वौ तत्प्रसन्नत्वकामुकौ ॥ ७ ॥ हरिवाक्यसुधासिन्धुः सर्वग्रन्थशिरोमणिः विराजतेऽयं सकलसच्छास्त्रोपरि सर्वथा ॥ ८ ॥ सच्छास्त्राणां यथा वेदः प्रमाणमधिकं तथा । ग्रन्थोऽयं सर्वथैवास्ति हरेरास्योद्भवत्वतः ॥ ९ ॥ कथ्यते श्लोकसंख्यास्य यथाग्रथितवृत्ततः । अनुष्टुप्संख्यया चेति द्विधा सम्यक् पृथक् पृथक् ॥ १० ॥ तत्रादौ दुर्गनगरतरङ्गाणां भवन्ति हि । सहस्रे द्वे अशीतिश्च श्लोकाः पञ्च तथो-त्तमाः ॥ ११ ॥ ततः सारङ्गनगरतरङ्गाणां शतानि षट् । श्लोकाः सन्त्येकपञ्चाशन्मनोज्ञा हरिसेविनाम् ॥ १२ ॥ कार्यायनतरङ्गाणां श्लोकास्त्रीणि शतानि च तथैव

पञ्चपञ्चाशत्सन्ति श्रोतृमनोरमाः ॥ १३ लौहग्रामतरङ्गाणां श्लोका अष्टशतानि च । अष्टत्रिंशत्तथा श्रोतृभक्तमनःप्रियाः ॥ १४ ॥ पञ्चालस्य तरङ्गाणां श्लोका अष्टशतानि च । रमणीया भवन्त्येव तथा सप्तदशात्र तु ॥ १४ पुनर्दुर्गपुरस्यात्र तरङ्गाणां सहस्रकम् । एकं शतान्यष्ट सन्ति श्लोकास्त्रिंशच्च पञ्च च ॥ १६ ॥ वृतालयतरङ्गाणां श्लोकाः पञ्चशतानि च । विंशतिर्द्वौ तथा सन्ति हरिभक्तमनःप्रियाः ॥ १७ ॥ तथा श्रीनगरस्य तरङ्गाणां भवन्ति च । भक्ताह्लादकराः श्लोका अशीतिः सप्त वै तथा ॥ १८ ॥ पुनश्च दुर्गनगरतरङ्गाणां सहस्रकम् । एकं शतानि त्रीण्येव त्रयः श्लोकाः भवन्ति च ॥ १९ ॥ समग्रसंख्यया श्लोका यथाग्रथितवृत्ततः । सप्तोनाष्टसहस्राणि सन्ति भक्तप्रियाः सदा ॥ २० ॥ वाक्यानि श्रीहरिरुवाचेत्यत्र सप्ततिस्तथा । द्वे च सन्त्यानन्ददानि दृष्टयैव हरिसेविनाम् ॥ २१ ॥ अनुष्टुप्संख्यया श्लोकाः सहस्राण्यष्ट सन्ति च । एकं शतं तथा सार्द्धत्रिंशद्रम्या अमुष्य हि ॥ २२ ॥ हेतुः सर्वावताराणामवतारी स्वयं प्रभुः । पिता श्रीसहजानन्दः सर्वोपरि विराजते ॥ २३ ॥ यं साम्येन वदन्ति येऽक्षरपरं सर्वावतारैर्जना मन्दास्ते त्ववतारिणोऽस्य न परं जानन्ति तत्त्वं प्रभोः । यस्याज्ञां निवहन्ति मङ्गलकरां सर्वेऽक्षराद्याः सदा वन्दे तं पुरुषोत्तमं च सहजानन्दं सदानन्दम् ॥ २४ ॥ यः स्वीये परमेऽक्षरे परतरे धाम्नि प्रभूराजते मुक्तैरक्षररूपिभिश्च बहुधा संसेवितोऽभिष्टुतः । रूपैश्वर्यगुणादिभिः सुखकरैरुत्कृष्ट एवाक्षरात्सर्वेभ्यश्च तमानमामि पितरं श्रीभक्तिधर्मात्मजम् ॥ २५ ॥ इति श्रीमदेकान्तिकधर्मप्रवर्त्तक श्रीहर्येकान्तिकोपासक श्रीहरिकृष्णभगवत्सूनुरघुवीराचार्यविरचिता सेतुमालाख्या श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुटीका सम्पूर्णा ॥

श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुः सम्पूर्णः

॥ श्री स्वामिनारायणो विजयतेतराम् ॥

संवत् २०५१ | तारीख १५-२-१९९४

श्री शतानन्द मुनि विरचितः

श्रीहरिवाक्यसुधासिन्धुः उत्तरार्द्धः समाप्तः

संशोधक : पुराणी स्वामी पतितपावनदासजी

महा सुद ५ | मंगळवार

मुद्रक : श्री नरनारायणदेव प्रिन्टींग प्रेस

श्री स्वामिनारायण मंदिर, स्वामिनारायण रोड, भुज-कच्छ.

अ. नि. स. गु. स्वामी हरिकृष्णदासजीना स्मरणार्थे गाम माधापुरना मावजी शीवजी भुडीया तथा तेमना सर्वे कुटुम्बीजनोए आ ग्रन्थ छपाववामां संपूर्णपणे मदद करेल छे. ते श्रीजी महाराज तेओने उत्तरोत्तर चडती राखी धर्मपरायणमां कायम वृत्ति राखे. अ. नि. भुडीया करसनभाई कल्याणनी शुभ प्रेरणाथी.